भा॰प्र॰
१

ॐनमोभगवतेवासुदेवाय॥ ॥जन्माद्यस्ययतोन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञःस्वराट् ते
नेब्रह्महृदायआदिकवयेमुह्यंतियत्सूरयः॥ तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोयत्रत्रिसर्गो
मृषाधाम्नास्वेनसदानिरस्तकुहकंसत्यंपरंधीमहि॥१॥धर्म्मःप्रोज्झितकैतवोत्रपरमोनि
र्मत्सराणांसतांवेद्यंवास्तवमत्रवस्तुशिवदंतापत्रयोन्मूलनं॥श्रीमद्भागवतेमहा
मुनिकृतेकिंवापरैरीश्वरःसद्योहृद्यवरुध्यतेत्रकृतिभिःशुश्रूषुभिस्तत्क्षणात्॥२॥निग
मकल्पतरोर्गलितंफलंशुकमुखादमृतद्रवसंयुतं॥पिबतभागवतंरसमालयंमु
हुरहोरसिकाभुविभावुकाः॥३॥नैमिषेनिमिषक्षेत्रेऋषयःशौनकादयः॥सत्रंस्वर्गाय
लोकायसहस्रसममासत॥४॥तएकदातुमुनयःप्रातर्हुतहुताग्नयः सत्कृतंसूतमा
सीनंपप्रच्छुरिदमादरात्॥५॥ ऋषयऊचुः॥ ॥त्वयाखलुपुराणानिसेतिहासानिचान

सं२

च्चेतयद्भिर्भेतिस्वयंभयं॥१४॥यत्पादसंश्रयाःसूतमुनयःप्रशमायनाः॥सद्यःपुनंत्युप
स्पृष्टाःस्वर्धुन्यापोनुसेवया॥१५॥कोवाभगवतस्तस्यपुण्यश्लोकेड्यकर्मणः॥शुद्धिका
मोनशृणुयाद्यशःकलिमलापहं॥१६॥तस्यकर्माण्युदाराणिपरिगीतानिसूरिभिः॥ब्रूहि
नःश्रद्दधानानांलीलयादधतःकलाः॥१७॥अथाख्याहिहरेर्धीमन्नवतारकथाःशुभाः
लीलाविदधतःस्वैरमीश्वरस्यात्ममायया॥१८॥वयंतुनवितृप्यामउत्तमश्लोकविक्रमे
यच्छृण्वतांरसज्ञानांस्वादुपदेपदे॥१९॥कृतवान्किलवीर्याणिसहरामेणकेशवः॥अ
तिमर्त्यानिभगवान्गूढःकपटमानुषः॥२०॥कलिमागतमाज्ञायक्षेत्रेस्मिन्वैष्णवेव
यं आसीनादीर्घसत्रेणकथायांसक्षणाहरेः॥२१॥त्वंनःसंदर्शितोधात्रादुस्तरंनिस्तिती
र्षतांकलिंसत्वहरंपुंसांकर्णधारइवार्णवं॥२२॥ब्रूहियोगेश्वरेकृष्णेब्रह्मण्येधर्मवर्म्मणि

२

ष॥ आख्यातान्यप्यधीतानिधर्मशास्त्राणियान्युत॥६॥ यानिवेदविदांश्रेष्ठोभगवान्बा
दरायणः॥ अन्येचमुनयःसूतपरावरविदोविदुः॥७॥ वेत्थत्वंसौम्यतत्सर्वंतत्त्वतस्तदनु
ग्रहात् ब्रूयुःस्निग्धस्यशिष्यस्यगुरवोगुह्यमप्युत॥८॥ तत्रतत्रांजसायुष्मन्भवतायद्विनि
श्चितं पुंसामेकांततःश्रेयस्तन्नःशंसितुमर्हसि॥९॥ प्रायेणाल्पायुषःसभ्यकलावस्मि
न्युगेजनाः॥ मंदाःसुमंदमतयोमंदभाग्याह्युपद्रुताः॥ भूरीणिभूरिकर्माणिश्रोतव्या
निविभागशः॥१०॥ अतःसाधोत्रयत्सारंसमुद्धृत्यमनीषया ब्रूहिनःश्रद्दधानानांयेना
त्मासुप्रसीदति॥११॥ सूतजानासिभद्रंतेभगवान्सात्वतांपतिः देवक्यांवसुदेवस्यजा
तोयस्यचिकीर्षया॥१२॥ तन्नःशुश्रूषमाणानामर्हस्यंगानुवर्णितुं यस्यावतारोभूतानां
क्षेमायचभवायच॥१३॥ आपन्नःसंसृतिंघोरांयन्नामविवशोगृणन्॥ ततःसद्योविमु

स्वांकाष्ठामधुनोपेतेधर्मःकंशरणंगतः॥२३॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधे
नैमिषेयोपाख्यानेप्रथमोध्यायः॥१॥ ॥व्यासउवाच॥ ॥इतिसंप्रश्नसंहृष्टोविप्राणांरौमह
र्षणिः प्रतिपूज्यवचस्तेषांप्रवक्तुमुपचक्रमे॥१॥ ॥सूतउवाच॥ ॥यंप्रव्रजंतमनुपेत
मपेतकृत्यंद्वैपायनोविरहकातरआजुहाव पुत्रेतितन्मयतयातरवोभिनेदुस्तंसर्व
भूतहृदयंमुनिमानतोस्मि॥२॥ यःस्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्मदीपमतिति
तीर्षतांतमोंधं संसारिणांकरुणयाहपुराणगुह्यंतंव्याससूनुमुपयामिगुरुंमुनीनां॥३॥
नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं देवींसरस्वतींव्यासंततोजयमुदीरयेत्॥४॥ मु
नयःसाधुपृष्टोहंभवद्भिर्लोकमंगलं यत्कृतःकृष्णसंप्रश्नोयेनात्मासुप्रसीदति
॥५॥ सवैपुंसांपरोधर्मोयतोभक्तिरधोक्षजे॥ अहैतुक्यप्रतिहतायया त्मासंप्रसीदति

५ स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा संप्रसीदति ६
वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यच्च दहैतुकं ७ धर्मः
स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलं ८ धर्मस्य ह्या
पवर्ग्यस्य नार्थोर्थायोपकल्पते नार्थस्य धर्मैकांतस्य कामो लाभाय हि स्मृतः ९ काम
स्य नेंद्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिः १०
वदंति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयं ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ११ त
च्छ्रद्दधाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया पश्यंत्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतगृहीतया १२
अतः पुंभिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः स्वनुष्ठितस्य संसिद्धिर्हरितोषणं १३ तस्मा
देकेन मनसा भगवान्सात्वतां पतिः श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा १४

धर्मस्य२

यदनुध्यासिना युक्ताः कर्मग्रंथिनिबंधनं छिंदंति कोविदास्तस्य को न कुर्यात्कथारतिं
१५ शुश्रूषोः श्रद्दधानस्य वासुदेवकथारुचिः स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनि
षेवणात् १६ शृण्वतां स्वकथां कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः हृद्यंतस्थो ह्यभद्राणि वि
धुनोति सुहृत्सतां १७ नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया भगवत्युत्तमश्लोके भक्ति
र्भवति नैष्ठिकी १८ तदा रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये चेत एतैरनाविद्धं स्थितं
सत्वे प्रसीदति १९ एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः भगवत्तत्वविज्ञानं मुक्तसंगस्य
जायते २० भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनी
श्वरे २१ अतो वै कवयो नित्यं भक्तिं परमया मुदा वासुदेवे भगवति कुर्वंत्यात्मप्रसाद
नीं २२ सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते स्थित्याद

ये हरिविरिंचिहरेतिसंज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्वतनोर्नृणां स्युः ॥२३॥ पार्थिवाद्दारुणो धूमस्त
स्मादग्निस्त्रयीमयः तमसस्तु रजस्तस्मात्सत्वं यद्ब्रह्मदर्शनं ॥२४॥ भेजिरे मुनयोथाग्रे भग
वंतमधोक्षजं सत्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पंते येनु तानिह ॥२५॥ मुमुक्षवो घोररूपान्हित्वा
भूतपतीनथ नारायणकलाः शांता भजंति ह्यनसूयवः ॥२६॥ रजस्तमःप्रकृतयः समशी
ला भजंति वै पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः ॥२७॥ वासुदेवपरा वेदा वासुदेवप
रा मखाः वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः क्रियाः ॥२८॥ वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः
वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गतिः ॥२९॥ स एवेदं ससर्जाग्रे भगवानात्ममायया स
दसद्रूपया चासौ गुणमय्यागुणो विभुः ॥३०॥ तया विलसितेष्वेषु गुणेषु गुणवानिव अंतः
प्रविष्ट आभाति विज्ञानेन विजृंभितः ॥३१॥ यथा ह्यवहितो वह्निर्दारुष्वेकः स्वयोनिषु नाने

व भाति विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान् ॥३२॥ असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेंद्रियात्मभिः
स्वनिर्मितेषु निर्विष्टो भुंक्ते भूतेषु तद्गुणान् ॥३३॥ भावयत्येष सत्वेन लोकान्वै लोकभावनः
लीलावतारानुरतो देवतिर्यङ्नरादिषु ॥३४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे द्वि
तीयोध्यायः ॥२॥ सूत उवाच ॥ जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः संभूतं षोडशक
लमादौ लोकसिसृक्षया ॥१॥ यस्यांभसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः नाभीहृदांबुजादा
सीद्ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः ॥२॥ यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः तद्वै भगवतो
रूपं विशुद्धं सत्वमूर्जितं ॥३॥ पश्यंत्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतं
सहस्रमूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यंबरकुंडलोल्लसत् ॥४॥ एतन्नानावताराणां नि
धानं बीजमव्ययं यस्यांशांशेन सृज्यंते देवतिर्यङ्नरादयः ॥५॥ स एव प्रथमं देवः कौमारं स

र्गमाश्रितः ॥ चचारदुश्चरंब्रह्माब्रह्मचर्यमखंडितं ६ द्वितीयंतु भवायास्यरसातलग
तांमहीं ॥ उद्धरिष्यन्नुपादत्तयज्ञेशः सौकरंवपुः ७ तृतीयमृषिसर्गंवैदेवर्षित्वमुपे
त्यसः ॥ तंत्रंसात्वतमाचष्टनैःकर्म्यंकर्मणांयतः ॥ ८ तुर्येधर्मकलासर्गेनरनारायणावृ
षी ॥ भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोत्दुश्चरंतपः ॥ ९ पंचमः कपिलोनामसिद्धेशः कालवि
प्लुतं प्रोवाचासुरयेसांख्यंतत्वग्रामविनिर्णयं ॥ १० षष्ठमत्रेरपत्यत्वंवृतःप्राप्तोऽनसू
यया ॥ आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रल्हादादिभ्यऊचिवान् ॥ ११ ततः सप्तम आकूत्यांरुचे
र्यज्ञोभ्यजायत सयामाद्यैःसुरगणैरपात्स्वायंभुवांतरं ॥ १२ अष्टमेमेरुदेव्यांतुनाभे
र्जातउरुक्रमः ॥ दर्शयन्वर्त्मधीराणांसर्वाश्रमनमस्कृतं १३ ऋषिभिर्याचितोभे
जेनवमंपार्थिवंवपुः ॥ दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायंसउशत्तमः ॥ १४ ॥ रूपंसजगृहे

मात्स्यंचाक्षुषोदधिसंप्लवे ॥ नाव्यारोप्यमहीमय्यामपाद्वैवस्वतंमनुं ॥ १५ सुरासुराणामुद
धिंमथ्नतांमंदराचलं दध्रेकमठरूपेणपृष्टएकादशेविभुः ॥ १६ धान्वंतरंद्वादशमंत्रयो
दशममेवच अपाययत्सुरानन्यान्मोहिन्यामोहयन्स्त्रिया ॥ १७ चतुर्दशंनारसिंहंबि
भ्रद्दैत्येंद्रमूर्जितं ॥ ददारकरजैर्वक्षस्येरकांकटकृद्यथा ॥ १८ पंचदशंवामनकंकृत्वा
गाद्ध्वरंबलेः ॥ पदत्रयंयाचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपं १९ अवतारेषोडशमेप
श्यन्ब्रह्मद्रुहोनृपान् ॥ त्रिःसप्तकृत्वःकुपितोनिःक्षत्रामकरोन्महीं २० ततःसत्यव
त्यांपराशरात् ॥ चक्रेवेदतरोःशाखादृष्ट्वापुंसोल्पमेधसः २१ नरदेवत्वमापन्नःसुर
कार्यचिकीर्षया समुद्रनिग्रहादीनिचक्रेवीर्याण्यतःपरं ॥ २२ एकोनविंशेविंशतिमेवृ
ष्णिषुप्राप्यजन्मनी रामकृष्णाविति भुवोभगवानहरद्भरं २३ ततःकलौसंप्रवृत्तेसं

४ सप्तदशेजातः

मोहाय सुरद्विषां। बुद्धो नाम्नां जनसुतः कीकटेषु भविष्यति। २४। अथासौ युगसंध्यायां
दस्युप्रायेषु राजसु। जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः। २५। अवतारा ह्यसंख्येया
हरेः सत्वनिधेर्द्विजाः। यथाविदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः। २६। ऋषयो मनवो
देवा मनुपुत्रा महौजसः। कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयस्तथा। २७। एते चांशकलाः
पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयं। इंद्रारिव्याकुलं लोकं मृडयंति युगे युगे। २८। जन्म गुह्यं भग
वतो य एतत्प्रयतो नरः। सायं प्रातर्गृणन्भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते। २९। एतद्रूपं भ
गवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः। मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि। ३०। यथा न
भसि मेघौघो रेणुर्वा पार्थिवोऽनिले। एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः। ३१। अतः
परं यदव्यक्तमव्यूढगुणबृंहितं। अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्स जीवो यत्पुनर्भवः। ३२। यत्रे

मे सदसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा। अविद्ययात्मनि कृते इति तद्ब्रह्मदर्शनं। ३३। यद्येषोपर
ता देवी माया वैशारदी मतिः। संपन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते। ३४। एवं जन्मानि कर्मा
णि ह्यकर्तुरजनस्य च। वर्णयंति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पतेः। ३५। स वा इदं विश्वममो
घलीलः सृजत्यवत्यत्ति न सज्जतेऽस्मिन्। भूतेषु चांतर्हित आत्मतंत्रः षाड्वर्गिकं जिघ्रति
षड्गुणेशः। ३६। न चास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवैति जंतुः कुमनीष ऊतीः। नामानि रूपाणि
मनोवचोभिः संतन्वतो नटचर्यामिवाज्ञः। ३७। स वेद धातुः पदवीं परस्य दुरंतवीर्यस्य रथां
गपाणेः। यो मायया संततयानुवृत्त्या भजेत तत्पादसरोजगंधं। ३८। अथेह धन्या भगवं
त इत्थं यद्वासुदेवेऽखिललोकनाथे। कुर्वंति सर्वात्मकमात्मभावं न यत्र भूयः परिवर्त
उग्रः। ३९। इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितं। उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवान्

षि॥४०॥ निःश्रेयसायलोकस्यधन्यंस्वस्त्ययनंमहत्॥ तदिदंग्राहयामाससुतमात्मव
तांवरं॥ सर्ववेदेतिहासानांसारंसारंसमुद्धृतं॥४१॥ सतुसंश्रावयामासमहाराजंपरीक्षि
तं॥ प्रायोपविष्टंगंगायांपरीतंपरमर्षिभिः॥४२॥ कृष्णेस्वधामोपगतेधर्मज्ञानादिभिःस
ह॥ कलौनष्टदृशामेषपुराणार्कोधुनोदितः॥४३॥ तत्रकीर्त्तयतोविप्राविप्रर्षेर्भूरिते
जसः॥ अहंचाध्यगमंतत्रनिविष्टस्तदनुग्रहात्॥ सोहंवःश्रावयिष्यामियथाधीतं
यथामति॥४४॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेतृतीयोध्यायः॥३॥ व्यास
उवाच॥ इतिब्रुवाणंसंस्तूयमुनीनांदीर्घसत्रिणां॥ वृद्धःकुलपतिःसूतंबह्वृचःशौ
नकोब्रवीत्॥१॥ शौनकउवाच॥ सूतसूतमहाभागवदनोवदतांवर॥ कथांभागवतीं
पुण्यांयदाहभगवान्शुकः॥२॥ कस्मिन्युगेप्रवृत्तेयंस्थानेवाकेनहेतुना॥ कुतःसंचो

दितःकृष्णःकृतवान्संहितांमुनिः॥३॥ तस्यपुत्रोमहायोगीसमदृङ्निर्विकल्पकः॥ एकां
तमतिरुन्निद्रोगूढोमूढइवेयते॥४॥ दृष्ट्वानुयांतमृषिमात्मजमप्यनग्नंदेव्योह्रियापरि
दधुर्नसुतस्यचित्रं॥ तद्वीक्ष्यपृच्छतिमुनौजगदुस्तवास्तिस्त्रीपुंभिदानतुसुतस्यविविक्तदृष्टेः
॥५॥ कथमालक्षितःपौरैःसंप्राप्तःकुरुजांगलान्॥ उन्मत्तमूकजडवद्विचरन्गजसा
ह्वये॥६॥ कथंवापांडवेयस्यराजर्षेर्मुनिनासह॥ संवादःसमभूत्तातयत्रैषासात्वती
श्रुतिः॥७॥ सगोदोहनमात्रंहिगृहेषुगृहमेधिनां॥ अवेक्षतेमहाभागस्तीर्थीकुर्वंस्तदाश्र
मं॥८॥ अभिमन्युसुतंसूतप्राहुर्भागवतोत्तमं॥ तस्यजन्ममहाश्चर्यंकर्माणिचगृणीहि
नः॥९॥ ससम्राट्कस्यवाहेतोःपांडूनांमानवर्द्धनः॥ प्रायोपविष्टोगंगायामनादृत्याधि
राट्श्रियं॥१०॥ नमंतियत्पादनिकेतमात्मनःशिवायहानीयधनानिशत्रवः॥ कथंस

वीरः श्रियमंगदुस्त्यजां युवैषत्यक्तुमहो सहामुनिः ॥११॥ शिवाय लोकस्य भवाय भूत
ये य उत्तमश्लोकपरायणा जनाः ॥ जीवंति नात्मार्थमसौ पराश्रयं मुमोच निर्विद्य कुतः
कलेवरं ॥१२॥ तत्सर्वं नः समाचक्ष्व पृष्टो यदिह किंचन ॥ मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र
छांदसात् ॥१३॥ सूत उवाच ॥ द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये ॥ जातः पराशराद्यो
गी वासव्यां कलया हरेः ॥१४॥ स कदाचित्सरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शुचिः ॥ विविक्त एक
आसीन उदिते रविमंडले ॥१५॥ परावरज्ञः स ऋषिः कालेनाव्यक्तरंहसा ॥ युगधर्मव्यति
करं प्राप्तं भुवि युगे युगे ॥१६॥ भौतिकानां च भावानां शक्तिह्रासं च तत्कृतं ॥ अश्रद्दधाना
न्निःसत्वान्दुर्मेधान्ह्रसितायुषः ॥१७॥ दुर्भगांश्च जनान्वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा सर्व
वर्णाश्रमाणां यद्दध्यौ हितममोघदृक् ॥१८॥ चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकं

व्यदधाद्यज्ञसंतत्यै वेदमेकं चतुर्विधं ॥१९॥ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वार उद्धृताः
इतिहासपुराणं च पंचमो वेद उच्यते ॥२०॥ तत्रर्ग्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ॥ वैशं
पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥२१॥ अथर्वांगिरसामासीत्सुमंतुर्दारुणो मुनिः ॥ इतिहा
सपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥२२॥ त एत ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा ॥ शिष्यैः प्रशि
ष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥२३॥ त एव वेदा दुर्मेधैर्धार्यंते पुरुषैर्यथा ॥ एवं चकार
भगवान्व्यासः कृपणवत्सलः ॥२४॥ स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ॥ कर्मश्रेयसि
मूढानां श्रेय एवं भवेदिह ॥ इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतं ॥२५॥ एवं प्रवृत्तस्य स
दा भूतानां श्रेयसि द्विजाः ॥ सर्वात्मकेनापि यदा नातुष्यद्धृदयं ततः ॥२६॥ नातिप्रसीदद्धृद
यः सरस्वत्यास्तटे शुचौ ॥ वितर्कयन्विविक्तस्थ इदं प्रोवाच धर्मवित् ॥२७॥ धृतव्रतेन हि म

याछंदांसिगुरवोग्नय॥ मानितानिर्व्यलीकेनगृहीतंचानुशासनं॥२८॥ भारतव्यपदेशेन
ह्याम्नायार्थश्चदर्शितिः॥ दृश्यतेयत्रधर्मादिस्त्रीशूद्रादिभिरप्युत॥२९॥ अथापिबतमेदै
ह्योह्यात्माचैवात्मनाविभुः॥ असंपन्नइवाभातिब्रह्मवर्चस्यसत्तमः॥३०॥ किंवाभागवता
धर्मानप्रायेणनिरूपिताः॥ प्रियाःपरमहंसानांतएवह्यच्युतप्रियाः॥३१॥ तस्यैवंखिल
मात्मानंमन्यमानस्यखिद्यतः॥ कृष्णस्यनारदोभ्यागादाश्रमंप्रागुदाहृतं॥३२॥ तमभि
ज्ञायसहसाप्रत्युत्थायागतंमुनिः॥ पूजयामासविधिवन्नारदंसुरपूजितं॥३३॥ इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेचतुर्थोध्यायः॥४॥ ॥सूतउवाच॥ ॥अथतंसु
खमासीनउपासीनंबृहच्छ्रवाः॥ देवर्षिःप्राहविप्रर्षिंवीणापाणिःस्मयन्निव॥१॥ ना
रदउवाच॥ ॥पाराशर्यमहाभागभवतःकच्चिदात्मना परितुष्यतिशारीरआत्मामा

नसएववा॥२॥ जिज्ञासितंसुसंपन्नमपितेमहदद्भुतं॥ कृतवान्भारतंयस्त्वंसर्वार्थ
परिबृंहितं॥३॥ जिज्ञासितमधीतंचयत्तद्ब्रह्मसनातनं॥ अथापिशोचस्यात्मानमकृ
तार्थइवप्रभो॥४॥ व्यासउवाच॥ ॥अस्त्येवमेसर्वमिदंत्वयोक्तंतथापिनात्मापरितुष्यते
मे॥ तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधंपृच्छामहेत्वात्मभवात्मभूतं॥५॥ सवैभवान्वेदसमस्तगु
ह्यमुपासितोयत्पुरुषःपुराणः॥ परावरेशोमनसैवविश्वंसृजत्यवत्यत्तिगुणैरसंगः॥६॥ त्वंपर्य
टन्नर्कइवत्रिलोकीमंतश्चरोवायुरिवात्मसाक्षी॥ परावरेब्रह्मणिधर्मतोव्रतैःस्ना
तस्यमेन्यूनमलंविचक्ष्व॥७॥ ॥श्रीनारदउवाच॥ ॥भवतानुदितप्रायंयशोभग
वतोमलं येनैवासौनतुष्येतमन्येतद्दर्शनंखिलं॥८॥ यथाधर्मादयश्चार्थामुनि
वर्यानुकीर्तिताः नतथावासुदेवस्यमहिमाह्यनुवर्णितः॥९॥ नयद्वचश्चित्रपदं

वर्णिताः

हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् । तद्वायसं तीर्थमुशंति मानसा न यत्र हंसा
निरमंत्युशिक्क्षयाः ॥१०॥ तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्य
पि । नामान्यनंतस्य यशोंकितानि यच्छृण्वंति गायंति गृणंति साधवः ॥११॥ नैष्कर्म्य
मप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनं । कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न
चार्पितं कर्म यदप्यकारणं ॥१२॥ अथो महाभाग भवानमोघदृक् शुचिश्रवाः सत्यर
तो धृतव्रतः । उरुक्रमस्याखिलबंधमुक्तये समाधिनानुस्मर तद्विचेष्टितं ॥१३॥ ततोन्य
था किंचन यद्विवक्षतः पृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः । न कुत्रचित्क्वापि च दुःस्थिता
मतिर्लभेत वाताहतनौरिवास्पदं ॥१४॥ जुगुप्सितं धर्मकृतेनुशासतः स्वभावरक्त
स्य महान्व्यतिक्रमः । यद्वाक्यतो धर्म इतीतरः स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः

॥१५॥ विचक्षणोस्यार्हति वेदितुं विभोरनंतपारस्य निवृत्तितः सुखं । प्रवर्तमानस्य गुणै
रनात्मनस्ततो भवान्दर्शय चेष्टितं विभो ॥१६॥ त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणांबुजं हरेर्भजन्नप
क्वोथ पतेत्ततो यदि । यत्र क्व वाभद्रमभूदमुष्य किं को वार्थ आप्तोभजतां स्वधर्मतः
॥१७॥ तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः । तल्लभ्यते दुःखव
दन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र गभीररंहसा ॥१८॥ न वै जनो जातु कथंचनाव्रजेन्मुकुंदसे
व्यन्यवदंग संसृतिं । स्मरन्मुकुंदांघ्र्युपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः ॥१९॥

न्य

इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसंभवाः । तद्धि स्वयं वेद भवांस्तथा
पि ते प्रादेशमात्रं भवतः प्रदर्शितं ॥२०॥ त्वमात्मनात्मानमवेह्यमोघदृक् परस्य पुंसः प
रमात्मनः कलां । अजं प्रजातं जगतः शिवाय तन्महानुभावाभ्युदयोधिगण्यतां ॥२१॥

इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः । अविच्युतोर्थः कवि
भिर्निरूपितो यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं ॥२२॥ अहं पुरातीतभवेऽभवं मुने दास्यास्तु
कस्याश्चन वेदवादिनां । निरूपितो बालक एव योगिनां शुश्रूषणे प्रावृषि निर्विविक्षतां
॥२३॥ ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके दांतेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि । चक्रुः कृपां य
द्यपि तुल्यदर्शनाः शुश्रूषमाणे मुनयोऽल्पभाषिणि ॥२४॥ उच्छिष्टलेपाननुमोदितो द्वि
जैः सकृत्स्म भुंजे तदपास्तकिल्बिषः । एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तद्धर्म एवात्मरुचिः
प्रजायते ॥२५॥ तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाशृणवं मनोहराः । ताः श्रद्ध
यामेऽनुपदं विशृण्वतः प्रियश्रवस्यंग ममाभवद्रुचिः ॥२६॥ तस्मिंस्तदा लब्धरुचेर्महा
मुने प्रियश्रवस्यस्खलिता मतिर्मम । ययाहमेतत्सदसत्स्वमायया पश्ये मयि ब्रह्मणि

कल्पितं परे ॥२७॥ इत्थं शरत्प्रावृषिकावृतू हरेर्विशृण्वतो मेऽनुसवं यशोमलं संकीर्त्यमा
नं मुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा ॥२८॥ तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य प्रश्रित
स्य हतैनसः । श्रद्दधानस्य बालस्य दांतस्यानुचरस्य च ॥२९॥ ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत्साक्षा
द्भगवतोदितं । अन्ववोचन्गमिष्यंतः कृपया दीनवत्सलाः ॥३०॥ येनैवाहं भगव
तो वासुदेवस्य वेधसः । मायानुभावमविदं येन गच्छंति तत्पदं ॥३१॥ एतत्संसूचितं
ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितं । यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितं ॥३२॥ आमयो ये
न भूतानां जायते यश्च सुव्रत । तदेव ह्यामयं द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितं ॥३३॥ एवं नृणां
क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः । त एवात्मविनाशाय कल्पंते कल्पिताः परे ॥३४॥ यदत्र
क्रियते कर्म भगवत्परितोषणं । ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितं ॥३५॥

कुर्वाणायत्रकर्माणिभगवच्छिक्षयाःसकृत्॥ गृणंतिगुणनामानिकृष्णस्यानु
स्मरंतिच॥३६॥नमोभगवतेतुभ्यंवासुदेवायधीमहि प्रद्युम्नायानिरुद्धायनमःसंक
र्षणायच॥३७॥ ॥इतिमूर्त्यभिधानेनमंत्रमूर्त्तिममूर्त्तिकं यजतेयज्ञपुरुषंससम्यग्द
र्शनःपुमान्॥३८॥इमंस्वनिगमंब्रह्मन्नवेत्यमदनुष्ठितं॥ अदान्मेज्ञानमैश्वर्यंस्वस्मिन्भा
वंचकेशवः॥३९॥त्वमप्यदभ्रश्रुतविश्रुतंविभोःसमाप्यतेयेनविदांबुभुत्सितं प्र
ख्याहिदुःखैर्मुहुरर्दितात्मनांसंक्लेशनिर्वाणमुशंतिनान्यथा॥४०॥ ॥इतिश्रीभागव
तेमहापुराणेप्रथमस्कंधेव्यासनारदसंवादेपंचमोध्यायः॥५॥ ॥सूतउवाच॥ ॥एवं
निशम्यभगवान्देवर्षेर्जन्मकर्मच॥ भूयःपप्रच्छतंब्रह्मन्व्याससत्यवतीसुतः॥१॥
व्यासउवाच॥ ॥भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टृभिस्तव॥ वर्त्तमानोवयस्याद्येततःकि

मकरोद्भवान्॥२॥स्वायंभुवकयावृत्त्यावर्त्तितंतेपरंवयः॥ कथंचेदमुदस्राक्षीःकाले
प्राप्तेकलेवरं॥३॥प्राक्कल्पविषयामेतांस्मृतिंतेसुरसत्तम॥ नह्येषव्यवधात्कालएष
सर्वनिराकृतिः॥४॥श्रीनारदउवाच॥ ॥भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टृभिर्मम॥ व
र्त्तमानोवयस्याद्येततएतदकारषं॥५॥एकात्मजामेजननीयोषिन्मूढाचकिंकरी॥ म
य्यात्मजेऽनन्यगतौचक्रेस्नेहानुबंधनं॥६॥सास्वतंत्रानकल्पासीद्योगक्षेमंममेछती॥
ईशस्यहिवशेलोकोयोषादारुमयीयथा॥७॥अहंचतद्ब्रह्मकुलऊषिवांस्तदवेक्षया॥
दिग्देशकालाव्युत्पन्नोबालकःपंचहायनः॥८॥एकदानिर्गतांगेहाद्दुहंतींनिशिगांपथि
सर्पोदशत्पदास्पृष्टःकृपणांकालचोदितः॥९॥तदातदहमीशस्यभक्तानांशमभीप्सतः॥
अनुग्रहंमन्यमानःप्रातिष्ठंदिशमुत्तरां॥१०॥स्फीताञ्जनपदांस्तत्रपुरग्रामव्रजाक

रान्॥ खेटखर्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च॥११॥ चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभुज
द्रुमान्॥ जलाशयान्शिवजलान्नलिनीः सुरसेविताः॥१२॥ चित्रस्वनैः पत्ररथैर्विभ्रम
द्भ्रमरश्रियः॥ नलवेणुशरस्तंबकुशकीचकगह्वरं॥१३॥ एक एवातियातोहमद्राक्षं वि
पिनं महत्॥ घोरं प्रतिभयाकारं व्यालोलूकशिवाजिरं॥१४॥ परिश्रांतेंद्रियात्माहं तृट्
परीतो बुभुक्षितः॥ स्नात्वा पीत्वा ह्रदे नद्या उपस्पृष्टो गतश्रमः॥१५॥ तस्मिन्निर्मनुजेऽर
ण्ये पिप्पलोपस्थ आश्रितः॥ आत्मनात्मानमात्मस्थं यथाश्रुतमचिंतयं॥१६॥ ध्याय
तश्चरणांभोजं भावनिर्जितचेतसा॥ औत्कंठ्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः॥
१७॥ प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकांगोतिनिर्वृतः॥ आनंदसंप्लवे लीनो नापश्यमुभ
यं मुने॥१८॥ रूपं भगवतो यत्तन्मनःकांतं शुचापहं॥ अपश्यन्सहसोत्तस्थे वै
क्लव्याद्दुर्मना इव॥१९॥ दिदृक्षुस्तदहं भूयः प्रणिधाय मनो हृदि॥ वीक्षमाणोपि नापश्य
मवितृप्त इवातुरः॥२०॥ एवं यतंतं विजने मामाहागोचरो गिरां॥ गंभीरश्लक्ष्णया वा
चा शुचः प्रशमयन्निव॥२१॥ हंतास्मिन्जन्मनि भवान्मा मां द्रष्टुमिहार्हति॥ अविपक्वक
षायाणां दुर्दर्शोहं कुयोगिनां॥२२॥ सकृद्यद्दर्शितं रूपमेतत्कामाय तेनघ॥ मत्कामः शन
कैः साधुः सर्वान्मुंचति हृच्छयान्॥२३॥ सत्सेवयाऽदीर्घयापि जाता मयि दृढा मतिः॥ हि
त्वावद्यमिमं लोकं गंता मज्जनतामसि॥२४॥ मतिर्मयि निबद्धेयं न विपद्येत कर्हिचित्॥
प्रजासर्गनिरोधेपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात्॥२५॥ एतावदुक्त्वोपरराम तन्महद्भूतं न
भोलिंगमलिंगमीश्वरं॥ अहं च तस्मै महतां महीयसे शीर्ष्णावनामं विदधेनुकंपि
तः॥२६॥ नामान्यनंतस्य हतत्रपः पठन्गुह्यानि भद्राणि कृतानि च स्मरन्॥ गां पर्य

हेस्कृष्टमनागतस्पृहः कालंप्रतीक्षन्विमदोविमत्सरः॥२७॥ एवंकृष्णमतेर्ब्रह्मन्नस
क्तस्यामलात्मनः कालःप्रादुरभूत्कालेतडित्सौदामिनीयथा॥२८॥ प्रयुज्यमाने
मयितांशुद्धांभागवतींतनुं आरब्धकर्मनिर्वाणोन्यपतत्पांचभौतिकः॥२९॥
कल्पांतरदमादायशयानेंभस्युदन्वतः शिशयिषोरनुप्राणंविविशेंतरहंविभोः
॥३०॥ सहस्रयुगपर्यंतउत्थायेदंसिसृक्षतः मरीचिमिश्राऋषयःप्राणेभ्योहंचजज्ञि
रे॥३१॥ अंतर्बहिश्चलोकांस्त्रीन्पर्येम्यस्कंदितव्रतः॥ अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातग
तिःक्वचित्॥३२॥ देवदत्तामिमांवीणांस्वरब्रह्मविभूषितां॥ मूर्छयित्वाहरिकथांगायमा
नश्चराम्यहं॥३३॥ प्रगायतःस्ववीर्याणितीर्थपादःप्रियश्रवाः॥ आहूतइवमेशीघ्रं
दर्शनंयातिचेतसि॥३४॥ एतध्यातुरचित्तानांमात्रास्पर्शेछयामुहुः॥ भवसिंधु

प्लवोदृष्टोहरिचर्यानुवर्णनं॥३५॥ यमादिभिर्योगपथैःकामलोभहतोमुहुः॥ मुकुंद
सेवयायद्वत्तथात्माद्धानशाम्यति॥३६॥ सर्वंतदिदमाख्यातंयत्पृष्टोहंत्वयानघ ज
न्मकर्मरहस्यंमेभवतश्चात्मतोषणं॥३७॥ सूतउवाच॥ एवंसंभाष्यभगवान्ना
रदोवासवीसुतं॥ आमंत्र्यवीणांरणयन्ययौयादृच्छिकोमुनिः॥३८॥ अहोदेवर्षिर्ध
न्योयंयत्कीर्तिंशार्ङ्गधन्वनः॥ गायन्माद्यन्निदंतंत्र्यारमयत्यातुरंजगत्॥३९॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेव्यासनारदसंवादेषष्ठोध्यायः॥६॥ शौ
नकउवाच॥ निर्गतेनारदेसूतभगवान्बादरायणः॥ श्रुतवांस्तदभिप्रेतंततः
किमकरोद्विभुः॥१॥ सूतउवाच॥ ब्रह्मनद्यांसरस्वत्यामाश्रमःपश्चिमेतटे शम्या
प्रासइतिप्रोक्तऋषीणांसत्रवर्धनः॥२॥ तस्मिन्स्वआश्रमेव्यासोबदरीखंडमंडिते

आसीनोपउपस्पृश्यप्रणिदध्यौ मनः स्वयं ३ भक्तियोगेन मनसि सम्यक्प्रणिहिते
मले । अपश्यत्पुरुषं पूर्वं मायां च तदपाश्रयां ४ यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणा
त्मकं । परोपि मनुते नर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते ५ अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधो
क्षजे । लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहितां ६ यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परम
पूरुषे । भक्तिरुत्पद्यते पुंसां शोकमोहभयापहा ७ स संहितां भागवतीं कृत्वानुक्रम्य चा
त्मजं । शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः ८ शौनक उवाच ॥ स वै निवृत्तिनिर
तः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः । कस्य वा बृहतीमेतामात्मारामः समभ्यसत् ९ ॥ सूत उवाच
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रंथा अप्युरुक्रमे । कुर्वंत्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥१०॥ १५
॥१०॥ हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणिः । अध्यगान्महदाख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियः

॥११॥ परीक्षितोथ राजर्षेर्जन्मकर्मविलापनं । संस्थां च पांडुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथो
दयं १२ यदा मृधे कौरवसृंजयानां वीरेष्वथो वीरगतिं गतेषु वृकोदराविद्धगदाभि
मर्शभग्नोरुदंडे धृतराष्ट्रपुत्रे १३ भर्तुः प्रियं द्रौणिरिति स्म पश्यन्कृष्णासुतानां
स्वपतां शिरांसि उपाहरद्विप्रियमेव तस्य जुगुप्सितं कर्म विगर्हयंति । १४ माता
शिशूनां निधनं सुतानां निशम्य घोरं परितप्यमाना । तदारुदद्वाष्पकलाकुलाक्षी
तां सांत्वयन्नाह किरीटमाली ॥ १५ तदा शुचस्ते प्रमृजामि भद्रे यद्ब्रह्मबंधोः शिर आ
ततायिनः । गांडीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरे त्वाक्रम्य यत्स्नास्यसि दग्धपुत्रा । १६ इति
प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः स सांत्वयित्वाच्युतमित्रसूतः । अन्वाद्रवद्दंशित उग्रधन्वा
कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथेन । १७ तमापतंतं स विलक्ष्य दूरात्कुमारहोद्विग्नमना रथेन

न पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यां यावद्गमं रुद्रभयाद्यथार्कः ॥ १८ यदाऽशरणमात्मानमै
क्षत श्रांतवाजिनं । अस्त्रं ब्रह्मशिरो मेने आत्मत्राणं द्विजात्मजः । १९ अथोपस्पृश्य
सलिलं संदधे तत्समाहितः । अजानन्नुपसंहारं प्राणकृछ्र उपस्थिते २० ततः प्रा
दुरभूत्तेजः प्रचंडं सर्वतो दिशं । प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णुं जिष्णुरुवाच ह । २१ । अर्जुन
उवाच ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामभयंकर । त्वमेको दह्यमानानामपवर्गोसि
संसृतेः २२ त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः । मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये
स्थित आत्मनि । २३ स एव जीवलोकस्य मायामोहितचेतसः । विधत्से स्वेन वीर्येण
श्रेयो धर्मादिलक्षणं २४ । तथायं चावतारस्ते भुवो भारजिहीर्षया । स्वानां चानन्यभा
वानामनुध्यानाय चासकृत् २५ किमिदं स्वित्कुतो वेति देवदेव न वेद्म्यहं । सर्व

तोमुखमायाति तेजः परमदारुणं २६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वेत्थेदं द्रोणपुत्रस्य
ब्राह्ममस्त्रं प्रदर्शितं । नैवासौ वेद संहारं प्राणबाध उपस्थिते २७ न ह्यस्यान्यतमं किं
चिदस्त्रं प्रत्यवकर्शनं । जह्यस्त्रतेज उन्नद्धमस्त्रज्ञो ह्यस्त्रतेजसा २८ ॥ श्रीसूत उवा
च ॥ श्रुत्वा भगवता प्रोक्तं फाल्गुनः परवीरहा । स्पृष्ट्वाऽपस्तं परिक्रम्य ब्राह्मं ब्राह्माय
संदधे २९ संहत्यान्योन्यमुभयोस्तेजसी शरसंवृते । आवृत्य रोदसी खं च ववृधातेऽर्क
वह्निवत् ३० दृष्ट्वास्त्रतेजस्तु तयोस्त्रील्लोकान्प्रदहन्महत् । दह्यमानाः प्रजाः सर्वाः सां
वर्तकममंसत ३१ प्रजोपप्लवमालक्ष्य लोकव्यतिकरं च तं । मतं च वासुदेवस्य सं
जहारार्जुनो द्वयं ३२ तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतं । बबंधामर्षताम्राक्षः
पशुं रशनया यथा ३३ शिबिराय निनीषंतं दाम्ना बद्ध्वा रिपुं बलात् । प्राहार्जुनं प्रकुपितो

रस्वा

भगवानंबुजेक्षणः ३४ मैनंपार्थार्हसित्रातुंब्रह्मबंधुमिमंजहि योसावनागसःसु
प्तानवधीन्निशिबालकान् ३५ मत्तंप्रमत्तमुन्मत्तंसुप्तंबालंस्त्रियंजडं प्रपन्नंविर
थंभीतंनरिपुंहंतिधर्मवित् ३६ स्वप्राणान्यःपरप्राणैः प्रपुष्णात्यघृणःखलः त
द्वधस्तस्यहिश्रेयोयद्दोषाद्यात्यधःपुमान् ३७ प्रतिश्रुतंचभवतापांचाल्यैशृण्वतो
मम आहरिष्येशिरस्तस्ययस्तेमानिनिपुत्रहा ३८ तदसौवध्यतांपाप आततायात्म
बंधुहा भर्तुश्चविप्रियंवीरकृतवान्कुलपांसनः ३९ एवंपरीक्षताधर्मंपार्थःकृ
ष्णेनचोदितः नैछद्धंतुंगुरुसुतंयद्यप्यात्महनंमहान् ४० अथोपेत्यस्वशिबिरंगो
विंदप्रियसारथिः न्यवेदयत्तंप्रियायैशोचंत्याआत्मजान्हतान् ४१ तथाहृतंपशु
वत्पाशबद्धमवाङ्मुखंकर्मजुगुप्सितेन निरीक्ष्यकृष्णापकृतंगुरोःसुतंवामस्वभावा

कृपयाननामच ४२ उवाचचासहंत्यस्यबंधनानयनंसती मुच्यतांमुच्यतामेष
ब्राह्मणोनितरांगुरुः ४३ सरहस्योधनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः अस्त्रग्रामश्चभवता
शिक्षितोयदनुग्रहात् ४४ सएषभगवान्द्रोणः प्रजारूपेणवर्त्तते तस्यात्मनोर्द्धं
पत्न्यास्तेनान्वगाद्वीरसूःकृपी ४५ तद्धर्मज्ञमहाभागभवद्भिर्गौरवंकुलं वृजिनंना
र्हतिप्राप्तुंपूज्यंवंद्यमभीक्ष्णशः ४६ मारोदीदस्यजननीगौतमीपतिदेवता यथाहं
मृतवत्सार्त्तारोदिम्यश्रुमुखीमुहुः ४७ यैःकोपितंब्रह्मकुलंराजन्यैरजितात्मभिः
तत्कुलंप्रदहत्याशुसानुबंधंशुचार्पितं ४८ सूतउवाच धर्म्यंन्याय्यंसकरुणंनिर्व्य
लीकंसमंमहत् राजाधर्मसुतोराज्ञ्याः प्रत्यनंदद्वचोद्विजाः ४९ नकुलःसहदेवश्च
युयुधानोधनंजयः भगवान्देवकीपुत्रोयेचान्येयाश्चयोषितः ५० तत्राहामर्षितो

भीमस्तस्यश्रेयान्वधःस्मृतः। नभर्त्तुर्नात्मनश्चार्थेयोहन्सुप्तांछिशून्वृथा ५१ निशम्यभी
मगदितंद्रौपद्याश्चचतुर्भुजः। आलोक्यवदनंसख्युरिदमाहहसन्निव ५२ ॥ श्रीभगवा
नुवाच॥ ॥ब्रह्मबंधुर्नहंतव्यआततायीवधार्हणः। मयैवोभयमाम्नातंपरिपाह्यनुशा
सनं ५३ कुरुप्रतिश्रुतंसत्यंयत्तत्सांत्वयताप्रियं प्रियंचभीमसेनस्यपांचाल्यामह्य
मेवच ५४ ॥ सूतउवाच ॥ ॥अर्जुनःसहसाज्ञायहरेर्हार्दमथासिना। मणिंजहारमू
र्द्धन्यंद्विजस्यसहमूर्द्धजं। ५५ विमुच्यरशनाबद्धंबालहत्याहतप्रभं। तेजसामणिना
हीनंशिबिरान्निरयापयत्। ५६ वपनंद्रविणादानंस्थानान्निर्यापणंतथा। एषहिब्र
ह्मबंधूनांवधोनान्योस्तिदैहिकः ५७ पुत्रशोकातुराःसर्वेपांडवाःसहकृष्णया। स्वा
नांमृतानांयत्कृत्यंचक्रुर्निर्हरणादिकं। ५८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथम

स्कंधेद्रौणिनिग्रहोनामसप्तमोऽध्यायः ७ ॥ श्रीसूतउवाच ॥ अथतेसंपरेतानांस्वाना
मुदकमिच्छतां। दातुंसकृष्णागंगायांपुरस्कृत्यययुःस्त्रियः १ तेनिनीयोदकंसर्वेविल
प्यचभृशंपुनः। आप्लुताहरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले २ तत्रासीनंकुरुपतिंधृतराष्ट्रं
सहानुजं। गांधारींपुत्रशोकार्त्तांपृथांकृष्णांचमाधवः। ३ सांत्वयामाससमुनिभिर्हतबं
धूंछुचार्पितान्। भूतेषुकालस्यगतिंदर्शयन्नप्रतिक्रियां ४ साधयित्वाजातशत्रोःस्वरा
ज्यंकितवैर्हृतं घातयित्वासतोराज्ञःकचस्पर्शक्षितायुषः। ५ याजयित्वाश्वमेधैस्तंत्रि
भिरुत्तमकल्पकैः तद्यशःपावनंदिक्षुशतमन्योरिवातनोत्। ६ आमंत्र्यपांडुपुत्रांश्चशै
नेयोद्धवसंयुतः। द्वैपायनादिभिर्विप्रैःपूजितैःप्रतिपूजितः। ७ गंतुंकृतमतिर्ब्रह्मन्द्व
ारकांरथमास्थितः। उपलेभेभिधावंतीमुत्तरांभयविह्वलां। ८ पाहिपाहिमहायो

गिन्देवदेवजगत्पते।नान्यंत्वदभयंपश्येयत्रमृत्युःपरस्परं।९॥अभिद्रवतिमामीशशरस्
तप्तायसोविभो।कामंदहतुमांनाथमामेगर्भोनिपात्यतां।१०॥सूतउवाच॥ ॥उपधार्य
वचस्तस्याभगवान्भक्तवत्सलः।अपांडवमिदंकर्तुंद्रौणेरस्त्रमबुध्यत।११॥तर्ह्येवाथमु
निश्रेष्ठपांडवाःपंचसायकान्।आत्मनोभिमुखान्दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः॥१२॥व्यस
नंवीक्ष्यतत्तेषामनन्यविषयात्मनां।सुदर्शनेनस्वास्त्रेणस्वानांरक्षांव्यधाद्विभुः॥१३॥अं
तस्थःसर्वभूतानामात्मायोगेश्वरोहरिः।स्वमाययावृणोद्गर्भंवैराट्याःकुरुतंतवे॥१४॥
यद्यप्यस्त्रंब्रह्मशिरस्त्वमोघंचाप्रतिक्रियं।वैष्णवंतेजआसाद्यसमशाम्यद्भृगूद्वह।१५॥मा
मंस्थाह्येतदाश्चर्यंसर्वाश्चर्यमयेच्युते।यइदंमाययादेव्यासृजत्यवतिहंत्यजः।१६॥ब्र
ह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैःसहकृष्णया।प्रयाणाभिमुखंकृष्णमिदमाहपृथासती॥१७॥

कुंत्युवाच॥ नमस्येपुरुषंत्वाद्यमीश्वरंप्रकृतेःपरं।अलक्ष्यंसर्वभूतानामंतर्बहिरवस्थि
तं॥१८॥मायाजवनिकाछन्नमज्ञाधोक्षजमव्ययं।नलक्ष्यसेमूढदृशानटोनाट्यधरोयथा।१९
॥१९॥तथापरमहंसानांमुनीनाममलात्मनां।भक्तियोगविधानार्थंकथंपश्येमहिस्त्रि
यः।२०॥कृष्णायवासुदेवायदेवकीनंदनायच।नंदगोपकुमारायगोविंदायनमोनमः।२१
नमःपंकजनाभायनमःपंकजमालिने।नमःपंकजनेत्रायनमस्तेपंकजांघ्रये।२२॥यथा
हृषीकेशखलेनदेवकीकंसेनरुद्धातिचिरंशुचार्पिता।विमोचिताहंचसहात्मजाविभोत
यैवनाथेनमुहुर्विपद्गणात्।२३॥विषान्महाग्नेःपुरुषाददर्शनादसत्सभायावनवासकृ
च्छ्रतः।मृधेमृधेनेकमहारथास्त्रतोद्रौण्यस्त्रतश्चास्महरेभिरक्षिताः।२४॥विपदःसंतुनः
शश्वत्तत्रतत्रजगद्गुरो।भवतोदर्शनंयत्स्यादपुनर्भवदर्शनं।२५॥जन्मैश्वर्यश्रुतश्री

न्निरेधमानमदः पुमान्। नैवार्हत्यभिधातुंवैत्वामकिंचनगोचरं ॥२६॥ नमोकिंचनवित्ता
यनिवृत्तगुणवृत्तये ॥ आत्मारामायशांताय कैवल्यपतये नमः ॥२७॥ मन्येत्वांकालमी
शानमनादिनिधनंविभुं समंचरंतंसर्वत्र भूतानांयन्मिथः कलिः ॥२८॥ नवेदकश्चिद्भग
वंश्चिकीर्षितंतवेहमानस्यनृणांविडंबनं नयस्यकश्चिद्दयितोस्ति कर्हिचिद्द्वेष्यश्चयस्मि
न्विषमामतिर्नृणां ॥२९॥ जन्मकर्मचविश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः तिर्यङ्नृषिषुयादस्सु
तदत्यंतविडंबनं ॥३०॥ गोप्याददेत्वयिकृतागसिदामतावद्यातेदशाश्रुकलिलांजन
संभ्रमाक्षं वक्त्रंनिनीयभयभावनयास्थितस्यसामांविमोहयतिभीरपियद्बिभेति
॥३१॥ केचिदाहुरजंजातंपुण्यश्लोकस्यकीर्त्तये यदोःप्रियस्यान्ववायेमलयस्येवचं
दनं ॥३२॥ अपरेवसुदेवस्यदेवक्यांयाचितोभ्यगात्। अजस्त्वमस्यक्षेमायवधायच

सुरद्विषां ॥३३॥ भारावतरणायान्येभुवोनावइवोदधौ सीदंत्याभूरिभारेणजातोह्यात्मभु
वार्थितः ॥३४॥ भवेस्मिन्क्लिश्यमानानामविद्याकामकर्मभिः श्रवणस्मरणार्हाणिक
रिष्यन्निति केचन ॥३५॥ शृण्वंतिगायंतिगृणंत्यभीक्ष्णशः स्मरंतिनंदंतितवेहितं
जनाः तएवपश्यंत्यचिरेणतावकंभवप्रवाहोपरमंपदांबुजं ॥३६॥ अप्यद्यनस्त्वंस्व
कृतेहितप्रभोजिहाससिस्वित्सुहृदोनुजीविनः येषांनचान्यद्भवतः पदांबुजात्परा
यणंराजसुयोजितांहसां ॥३७॥ केवयंनामरूपाभ्यांयदुभिःसहपांडवाः भवतोद
र्शनंयर्हिहृषीकाणामिवेशितुः ॥३८॥ नेयंशोभिष्यतेतत्रयथेदानींगदाधर त्वत्प
दैरंकिताभातिस्वलक्षणविलक्षितैः ॥३९॥ इमेजनपदाःस्वृद्धाःसुपक्वौषधिवीरुधः
वनाद्रिनद्युदन्वंतोह्येधंतेतववीक्षितैः ॥४०॥ अथविश्वेशविश्वात्मन्विश्वमूर्त्तेस्वके

षु मे स्नेहपाशमिमं छिंधि दृढं पांडुषु वृष्णिषु ४१ त्वयि मेऽनन्यविषया मतिर्मधुप
तेऽसकृत् रतिमुद्वहतादद्धा गंगेवौघमुदन्वति ४२ श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्ण्यृषभाव
निध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य गोविंद गोद्विजसुरार्तिहरावतार योगेश्वराखि
लगुरो भगवन्नमस्ते ४३ सूत उवाच ॥ पृथयेत्थं कलपदैः परिणूताखिलोदयः मं
दं जहास वैकुंठो मोहयन्निव मायया ४४ तां बाढमित्युपामंत्र्य प्रविश्य गजसाह्वयं
स्त्रियश्च स्वपुरं यास्यन् प्रेम्णा राज्ञा निवारितः ४५ व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैः कृष्णेनाद्भुतक
र्मणा प्रबोधितोपीतिहासैर्नाबुध्यत शुचार्पितः ४६ आह राजा धर्मसुतश्चिंतयन्सु
हृदां वधं प्राकृतेनात्मना विप्राः स्नेहमोहवशं गतः ४७ अहो मे पश्यताज्ञानं हृदि रू
ढं दुरात्मनः पारक्यस्यैव देहस्य बह्व्यो मेऽक्षौहिणीर्हताः ४८ बालद्विजसुहृन्मित्रपितृ

भ्रातृगुरुद्रुहः न मे स्यान्निरयान्मोक्षो ह्यपि वर्षायुतायुतैः ४९ नैनो राज्ञः प्रजाभर्तु
र्धर्मयुद्धे वधो द्विषां इति मे न तु बोधाय कल्पते शासनं वचः ५० स्त्रीणां मद्धतबंधूनां द्रोहो
योऽसाविहोत्थितः कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहं कल्पो व्यपोहितुं ५१ यथा पंकेन पंकांभः सु
रया वा सुराकृतं भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापु
राणे प्रथमस्कंधे कुंतीस्तुतियुधिष्ठिरानुतापो नामाष्टमोऽध्यायः ८ श्रीसूत उवाच
इति भीतः प्रजाद्रोहात्सर्वधर्मविवित्सया ततो विनशनं प्रागाद्यत्र देवव्रतोऽपतत् १
तदा ते भ्रातरः सर्वे सदश्वैः स्वर्णभूषितैः अन्वगच्छन्रथैर्विप्रा व्यासधौम्यादयस्तथा
२ भगवानपि विप्रर्षे रथेन सधनंजयः स तैर्व्यरोचत नृपः कुवेर इव गुह्यकैः ३
दृष्ट्वा निपतितं भूमौ दिवश्च्युतमिवामरं प्रणेमुः पांडवा भीष्मं सानुगाः सह चक्रिणा

॥४॥ तत्रब्रह्मर्षयः सर्वेदेवर्षयश्चसत्तम॥ राजर्षयश्चतत्रासन्द्रष्टुंभरतपुंगवं॥५॥
पर्वतोनारदोधौम्योभगवान्बादरायणः॥ बृहदश्वोभरद्वाजः सशिष्योरेणुकासुतः
॥६॥ वसिष्ठइंद्रप्रमदस्त्रितोगृत्समदोसितः॥ कक्षीवान्गौतमोत्रिश्चकौशिकोथसु
दर्शनः॥७॥ अन्येचमुनयोब्रह्मन्ब्रह्मरातादयोमलाः॥ शिष्यैरुपेताआजग्मुःक
श्यपांगिरसादयः॥८॥ तान्समेतान्महाभागानुपलभ्यवसूत्तमः॥ पूजयामासधर्म
ज्ञोदेशकालविभागवित्॥९॥ कृष्णंचतत्प्रभावज्ञआसीनंजगदीश्वरं॥ हृदिस्थंपूज
यामासमाययोपात्तविग्रहं॥१०॥ पांडुपुत्रानुपासीनान्प्रश्रयप्रेमसंगतान्॥ अभ्याच
ष्टानुरागास्रैरंधीभूतेनचक्षुषा॥११॥ अहोकष्टमहोन्याय्यंयद्यूयंधर्मनंदनाः॥ जीवितुं
नार्हथक्लिष्टंविप्रधर्माच्युताश्रयाः॥१२॥ संस्थितेतिरथेपांडौपृथाबालप्रजावधूः

युष्मत्कृतेबहून्क्लेशान्प्राप्तातोकवतीमुहुः॥१३॥ सर्वंकालकृतंमन्येभवतांचयद
प्रियं॥ सपालोयद्वशेलोकोवायोरिवघनावलिः॥१४॥ यत्रधर्मसुतोराजागदापाणिर्वृ
कोदरः॥ कृष्णोस्त्रीगांडिवंचापंसुहृत्कृष्णस्ततोविपत्॥१५॥ नह्यस्यकर्हिचिद्राजन्पु
मान्वेदविधित्सितं॥ यद्विजिज्ञासयायुक्तामुह्यंतिकवयोपिहि॥१६॥ तस्मादिदंदैवतंत्रं
व्यवस्यभरतर्षभ॥ तस्यानुविहितोनाथानाथपाहिप्रजाःप्रभो॥१७॥ एषवैभगवान्
साक्षादाद्योनारायणःपुमान्॥ मोहयन्माययालोकंगूढश्चरतिवृष्णिषु॥१८॥ अस्यानु
भावंभगवान्वेदगुह्यतमंशिवः॥ देवर्षिर्नारदःसाक्षाद्भगवान्कपिलोनृप॥१९॥ यंम
न्यसेमातुलेयंप्रियंमित्रंसुहृत्तमं॥ अकरोःसचिवंदूतंसौहृदादथसारथिं॥२०॥ स
र्वात्मनःसमदृशोह्यद्वयस्यानहंकृतेः॥ तत्कृतंमतिवैषम्यंनिरवद्यस्यनक्कचित्

॥२१॥ तथाप्येकांतभक्तेषु पश्य भूपानुकंपितं यन्मेसूंस्त्यजतः साक्षात्कृष्णोदर्शन
मागतः॥२२॥ भक्त्यावेश्य मनो यस्मिन् वाचा यन्नामकीर्तयन्॥ त्यजन्कलेवरं यो
गी मुच्यते कामकर्मभिः॥२३॥ स देवदेवो भगवान्प्रतीक्षतां कलेवरं यावदिदं हिनोम्य
हं। प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखांबुजो ध्यानपथश्चतुर्भुजः॥२४॥ सूत उवाच
युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य शयानं शरपंजरे। अपृच्छद्विविधान्धर्मानृषीणां चानुशृण्वतां
॥२५॥ पुरुषस्वभावविहितान्यथावर्णं यथाश्रमं वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभय
लक्षणान्॥२६॥ दानधर्मान्राजधर्मान्मोक्षधर्मान्विभागशः स्त्रीधर्मान्भग
वद्धर्मान्समासव्यासयोगतः॥२७॥ धर्मार्थकाममोक्षांश्च सहोपायान्यथा मुने नाना
ख्यानेतिहासेषु वर्णयामास तत्त्ववित्॥२८॥ धर्मं प्रवदतस्तस्य स कालः प्रत्युपस्थितः

यो योगिनश्छंदमृत्योर्वांछितस्तूत्तरायणः॥२९॥ तदोपसंहृत्य गिरः सहस्रणीर्विमुक्त
संगं मन आदिपूरुषे। कृष्णे लसत्पीतपटे चतुर्भुजे पुरः स्थितेऽमीलितदृग्व्यधारयत्
॥३०॥ विशुद्धया धारणया हताशुभस्तदीक्षयैवाशु गतायुधश्रमः निवृत्तसर्वेंद्रियवृ
त्तिविभ्रमस्तुष्टाव जन्यं विसृजन्जनार्दनं॥३१॥ श्रीभीष्म उवाच॥ ॥ इति मतिरुपक
ल्पिता वितृष्णा भगवति सात्वतपुंगवे विभूम्नि। स्वसुखमुपगते क्वचिद्विहर्तुं प्रकृति
मुपेयुषि यद्भवप्रवाहः॥३२॥ त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं रविकरगौरवरांबरं दधा
ने वपुरलककुलावृताननाब्जं विजयसखे रतिरस्तु मेऽनवद्या॥३३॥ युधि तुरगरजो
विधूम्रविष्वक्कचलुलितश्रमवार्यलंकृतास्ये। मम निशितशरैर्विभिद्यमानत्वचि
विलसत्कवचेऽस्तु कृष्ण आत्मा॥३४॥ सपदि सखिवचो निशम्य मध्ये निजपरयोर्ब

लयोरथंनिवेश्य। स्थितवतिपरसैनिकायुरक्ष्णाहृतवतिपार्थसखेरतिर्ममास्तु ३५
व्यवहितपृतनामुखंनिरीक्ष्यस्वजनवधाद्विमुखस्यदोषबुद्ध्या कुमतिमहरदात्मवि
द्ययायश्चरणरतिःपरमस्यतस्यमेस्तु ॥३६॥ स्वनिगममपहायमत्प्रतिज्ञामृतमधिक
र्तुमवप्लुतोरथस्थः। धृतरथचरणोभ्ययाच्चलद्गुर्हरिरिवहन्तुमिभंगतोत्तरीयः ३७
शितविशिखहतोविशीर्णदंशः क्षतजपरिप्लुतआततायिनोमे। प्रसभमभिससा
रमद्वधार्थंसभवतुमेभगवान्गतिर्मुकुंदः ३८ विजयरथकुटुंबआत्ततोत्रेधृत
हयरश्मिनितच्छ्रियेक्षणीये। भगवतिरतिरस्तुमेमुमूर्षोर्यमिहनिरीक्ष्यहतागताः
सरूपं ३९ ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः। कृ
तमनुकृतवत्यउन्मदांधाःप्रकृतिमगन्किलयस्यगोपवध्वः ४० मुनिगणनृप

वर्यसंकुलेंतःसदसियुधिष्ठिरराजसूयएषां अर्हणमुपपेदईक्षणीयोममदृशिगोचरए
षआविरात्मा ४१ तमिममहमजंशरीरभाजांहृदिहृदिधिष्ठितमात्मकल्पितानां प्रति
दृशमिवनैकधार्कमेकंसमधिगतोस्मिविधूतभेदमोहः ४२ सूतउवाच कृष्ण
एवंभगवतिमनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः। आत्मन्यात्मानमावेश्यसोंतःश्वासउपारमत् ४
३ संपद्यमानमाज्ञायभीष्मंब्रह्मणिनिष्कले सर्वेबभूवुस्तेतूष्णींवयांसीवदिनात्यये ४४
तत्रदुंदुभयोनेदुर्देवमानववादिताः शशंसुःसाधवोराज्ञांखात्पेतुःपुष्पवृष्टयः ४५
तस्यनिर्हरणादीनिसंपरेतस्यभार्गव। युधिष्ठिरःकारयित्वामुहूर्तंदुःखितोभवत्
४६ तुष्टुवुर्मुनयोहृष्टाःकृष्णंतद्गुह्यनामभिः ततस्तेकृष्णहृदयाःस्वाश्रमान्प्रययुःपु
नः ४७ ततोयुधिष्ठिरोगत्वासहकृष्णोगजाह्वयं। पितरंसांत्वयामासगांधारींचतपस्वि

क्षी ॥४८॥ पित्रा चानुमतो राजा वासुदेवानुमोदितः ॥ चकार राज्यं धर्मेण पितृपैतामहं विभुः
॥४९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे युधिष्ठिरराज्यप्रलंभो नाम नवमोऽध्यायः
॥९॥ शौनक उवाच ॥ हत्वा स्वरिक्थस्पृध आततायिनो युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ सहा
नुजैः प्रत्यवरुद्धभोजनः कथं प्रवृत्तः किमकारषीत्ततः ॥१॥ सूत उवाच ॥ वंशं कुरो
र्वंशदवाग्निनिर्हृतं संरोहयित्वा भवभावनो हरिः ॥ निवेशयित्वा निजराज्य ईश्वरो युधिष्ठि
रं प्रीतमना बभूव ह ॥२॥ निशम्य भीष्मोक्तमथाच्युतोक्तं प्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः ॥ श
शास गामिंद्र इवाजिताश्रयः परिध्युपांतामनुजानुवर्त्तितः ॥३॥ कामं ववर्ष पर्जन्यः सर्व
कामदुघा मही ॥ सिषिचुः स्म व्रजान्गावः पयसोधस्वतीर्मुदा ॥४॥ नद्यः समुद्रा गिरयः सव
नस्पतिवीरुधः ॥ फलंत्योषधयः सर्वाः काममन्वृतु तस्य वै ॥५॥ नाधयो व्याधयः क्लेशा दैव

भूतात्महेतवः ॥ अजातशत्रावभवन्जंतूनां राज्ञि कर्हिचित् ॥६॥ उषित्वा हास्तिनपुरे मासा
न्कतिपयान्हरिः ॥ सुहृदां च विशोकाय स्वसुश्च प्रियकाम्यया ॥७॥ आमंत्र्य चाभ्यनुज्ञातः प
रिष्वज्याभिवाद्य तं ॥ आरुरोह रथं कैश्चित्परिष्वक्तोऽभिवादितः ॥८॥ सुभद्रा द्रौपदी कुंती विराट
तनया तथा ॥ गांधारी धृतराष्ट्रश्च युयुत्सुर्गौतमो यमौ ॥९॥ वृकोदरश्च धौम्यश्च स्त्रियो मत्स्यसु
तादयः ॥ न सेहिरे विमुह्यंतो विरहं शार्ङ्गधन्वनः ॥१०॥ सत्संगान्मुक्तदुःसंगो हातुं नोत्सहते बुधः
कीर्त्यमानं यशो यस्य सकृदाकर्ण्य रोचनं ॥११॥ तस्मिन्न्यस्तधियः पार्थाः सहेरन्विरहं कथं ॥ दर्श
नस्पर्शसंलापशयनासनभोजनैः ॥१२॥ सर्वे तेऽनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः ॥ वीक्षंतः
स्नेहसंबद्धा विचेलुस्तत्र तत्र ह ॥१३॥ न्यरुंधन्नुद्गलद्बाष्पमौत्कंठ्याद्देवकीसुते ॥ निर्यात्यगा
रान्नोऽभद्रमिति स्याद्बांधवस्त्रियः ॥१४॥ मृदंगशंखभेर्यश्च वीणापणवगोमुखाः ॥ धुंधुर्यानि

कघंटाद्यानेदुर्दुंदुभयस्तथा॥ १५॥ प्रासादशिखरारूढाकुरुनार्योदिदृक्षया। ववृषुःकुसुमैःकृ
ष्णंप्रेमव्रीडास्मितेक्षणाः॥ १६॥ सितातपत्रंजग्राहमुक्तादामविभूषितं। रत्नदंडंगुडाकेशः
प्रियःप्रियतमस्यह॥ १७॥ उद्धवःसात्यकिश्चैवव्यजनेपरमाद्भुते। विकीर्यमाणःकुसुमै
रेजेमधुपतिःपथि॥ १८॥ अश्रूयंताशिषःसत्यास्तत्रतत्रद्विजेरिताः। नानुरूपानुरूपाश्च
निर्गुणस्यगुणात्मनः॥ १९॥ अन्योन्यमासीत्संजल्पउत्तमश्लोकचेतसां। कौरवेंद्रपुरस्त्री
स्त्रियउ
णांसर्वश्रुतिमनोहरः॥ २०॥ सवैकिलायंपुरुषःपुरातनोयएकआसीदविशेषआत्म
नि। अग्रेगुणेभ्योजगदात्मनीश्वरेनिमीलितात्मन्निशिसुप्तशक्तिषु॥ २१॥ सएवभूयोनि
जवीर्यचोदितांस्वजीवमायांप्रकृतिंसिसृक्षतीं। अनामरूपात्मनिरूपनामनीविधित्समा
नोऽनुससारशास्त्रकृत्॥ २२॥ सवाअयंयत्पदमत्रसूरयोजितेंद्रियानिर्जितमातरिश्वनः

गुह्येषु२ वस

पश्यंतिभक्त्युत्कलितामलात्मनानन्वेषसत्त्वंपरिमार्ष्टुमर्हति॥ २३॥ सवाअयंसख्यनुगीतसत्क
थोवेदेषुचगुह्यवादिभिः। यएकईशोजगदात्मलीलयासृजत्यत्तिनतत्रसज्जते॥ २४॥ यदा
ह्यधर्मेणतमोधियोनृपाजीवंतितत्रैषहिसत्त्वतःकिल। धत्तेभगंसत्यमृतंदयांयशो
भवायरूपाणिदधद्युगेयुगे॥ २५॥ अहोअलंश्लाघ्यतमंयदोःकुलंअहोअलंपुण्यतमं
मधोर्वनं। यदेषपुंसामृषभःश्रियःपतिःस्वजन्मनाचंक्रमणेनचांचति॥ २६॥ अहोब
तस्वर्यशसस्तिरस्करीकुशस्थलीपुण्ययशस्करीभुवः। पश्यंतिनित्यंयदनुग्रहेषितंस्मि
तावलोकंस्वपतिंस्मयत्प्रजाः॥ २७॥ नूनंव्रतस्नानहुतादिनेश्वरःसमर्चितोह्यस्यगृहीत
पाणिभिः। पिबंतियाःसख्यधरामृतंमुहुर्व्रजस्त्रियःसंमुमुहुर्यदाशयाः॥ २८॥ यावीर्यशुल्के
नहृताःस्वयंवरेप्रमथ्यचैद्यप्रमुखान्हिशुष्मिणः। प्रद्युम्नसांबांबसुतास्त्रियोपरायाश्चाहृ

ताभौमवधेसहस्रशः॥ २९॥ एताः परंस्त्रीत्वमपास्तपेशलंनिरस्तशौचंबतसाधुकुर्व
ते यासांगृहात्पुष्करलोचनः पतिर्नजात्वपैत्याहृतिभिर्हृदिस्पृशन्॥ ३०॥ एवंविधागदंती
नांसगिरः पुरयोषितां। निरीक्षणेनाभिनंदन्सस्मितेनययौहरिः॥ ३१॥ अजातशत्रुः पृत
नांगोपीथायमधुद्विषः परेभ्यः शंकितः स्नेहात्प्रायुंक्तचतुरंगिणीं॥ ३२॥ अथदूरागता
न्शौरिः कौरवान्विरहातुरान्। सन्निवर्त्यदृढंस्निग्धान्प्रायात्स्वनगरींप्रियैः॥ ३३॥ कुरु
जांगलपांचालान्शूरसेनान्सयामुनान्। ब्रह्मावर्तंकुरुक्षेत्रंमत्स्यान्सारस्वतान
थ॥ ३४॥ मरुधन्वमतिक्रम्यसौवीराभीरयोः परान्। आनर्त्तान्भार्गवोपागाच्छ्रांतवाहोम
नाग्विभुः॥ ३५॥ तत्रतत्रहितत्रत्यैर्हरिः प्रत्युद्यतार्हणः। सायंभेजेदिशंपश्चाद्गविष्ठो
गांगतस्तदा॥ ३६॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेद्वारकाप्रस्थानंनामदशो

शोणि

मोऽध्यायः॥ १०॥ सूतउवाच॥ ॥ आनर्त्तान्सउपव्रज्यस्वृद्धान्जनपदान्स्वकान्। द
ध्मौदरवरंतेषांविषादंशमयन्निव॥ १॥ सउच्चकाशेधवलोदरोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणिमा
दाध्मायमानः करकंजसंपुटेयथाब्जखंडेकलहंसउत्स्वनः॥ २॥ तमुपश्रुत्यनिनदंजगद्भ
यभयावहं। प्रत्युद्ययुः प्रजाः सर्वाभर्तृदर्शनलालसाः॥ ३॥ तत्रोपनीतबलयोरवेर्दीप
मिवादृताः। आत्मारामंपूर्णकामंनिजलाभेननित्यदा॥ ४॥ प्रीत्युत्फुल्लमुखाः प्रोचु
र्हर्षगद्गदयागिरा। पितरंसर्वसुहृदमवितारमिवार्भकाः॥ ५॥ नताः स्मतेनाथसदांघ्रिपं
कजंविरिंचवैरिंच्यसुरेंद्रवंदितं। परायणंक्षेममिहेच्छतांपरंनयत्रकालः प्रभवेत्परः
प्रभुः॥ ६॥ भवायनस्त्वंभवविश्वभावनत्वमेवमाताथसुहृत्पतिः पिता। त्वंसद्गुरुर्नः प
रमंचदैवतंयस्यानुवृत्त्याकृतिनोबभूविम॥ ७॥ अहोसनाथाभवतास्मयद्वयंत्रैविष्ट

पानामपिदूरदर्शनं। प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननंपश्येमरूपंतवसर्वसौभगं ॥ ८ ॥ यर्ह्यंबुजाक्षापससारभोभवान्कुरून्मधून्वाथसुहृद्दिदृक्षया। तत्राब्दकोटिप्रतिमःक्षणोभवेद्रविंविनाक्ष्णोरिवनस्तवाच्युत ॥ ९ ॥ इतिचोदीरितावाचःप्रजानांभक्तवत्सलः शृण्वानोनुग्रहंदृष्ट्यावितन्वन्प्राविशत्पुरीं ॥ १० ॥ मधुभोजदशार्हार्हकुकुरांधकवृष्णिभिः। आत्मतुल्यबलैर्गुप्तांनागैर्भोगवतीमिव ॥ ११ ॥ सर्वर्तुसर्वविभवपुण्यवृक्षलताश्रमैः। उद्यानोपवनारामैर्वृतपद्माकरश्रियं ॥ १२ ॥ गोपुरद्वारमार्गेषुकृतकौतुकतोरणां। चित्रध्वजपताकाग्रैरंतःप्रतिहतातपां ॥ १३ ॥ संमार्जितमहामार्गरथ्यापणकचत्वरां। सिक्तांगंधजलैरुप्तांफलपुष्पाक्षतांकुरैः ॥ १४ ॥ द्वारिद्वारिगृहाणांचदध्यक्षतफलेक्षुभिः। अलंकृतांपूर्णकुंभैर्बलिभिर्धूपदीपकैः ॥ १५ ॥ निशम्यप्रे

ष्ठमायांतंवसुदेवोमहामनाः। अक्रूरश्चोग्रसेनश्चरामश्चाद्भुतविक्रमः ॥ १६ ॥ प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्चसांबोजांबवतीसुतः। प्रहर्षवेगोच्छ्वसितशयनासनभोजनाः ॥ १७ ॥ वारणेंद्रंपुरस्कृत्यब्राह्मणैःससुमंगलैः। शंखतूर्यनिनादेनब्रह्मघोषेणचादृताः। प्रत्युज्जग्मूरथैर्हृष्टाःप्रणयागतसाध्वसाः ॥ १८ ॥ वारमुख्याश्चशतशोयानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः लसत्कुंडलनिर्भातकपोलवदनश्रियः ॥ १९ ॥ नटनर्तकगंधर्वाःसूतमागधबंदिनः गायंतिचोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानिच ॥ २० ॥ भगवांस्तत्रबंधूनांपौराणामनुवर्तिनांयथाविध्युपसंगम्यसर्वेषांमानमादधे ॥ २१ ॥ प्रह्वाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः। आश्वास्यचाश्वपाकेभ्योवरैश्चाभिमतैर्विभुः ॥ २२ ॥ स्वयंचगुरुभिर्विप्रैःसदारैःस्थविरैरपि। आशीर्भिर्युज्यमानोन्यैर्वंदिभिश्चाविशत्पुरं ॥ २३ ॥ राजमार्गंगतेकृष्णेद्वारका

याः कुलस्त्रियः । हर्म्याण्यारुरुहुर्विप्र तदीक्षणमहोत्सवाः ॥ २४ ॥ नित्यं निरीक्षमाणानां
यदपि द्वारकौकसां । नवितृप्यंति हि दृशः श्रियो धामांगमच्युतं ॥ २५ ॥ श्रियो निवासो यस्यो
रः पानपात्रं मुखं दृशां । बाहवो लोकपालानां सारंगाणां पदांबुजं ॥ २६ ॥ सितातपत्रव्य
जनैरुपस्कृतः प्रसूनवर्षैरभिवर्षितः पथि । पिशंगवासा वनमालया बभौ घनो यथार्को
डुपचापवैद्युतैः ॥ २७ ॥ प्रविष्टस्तु गृहं पित्रोः परिष्वक्तः स्वमातृभिः । ववंदे शिरसा सप्त
देवकीप्रमुखा मुदा ॥ २८ ॥ ताः पुत्रमंकमारोप्य स्नेहस्नुतपयोधराः । हर्षविह्वलितात्मा
नः सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ॥ २९ ॥ अथाविशत्स्वभवनं सर्वकाममनुत्तमं । प्रासादा यत्र
पत्नीनां सहस्राणि च षोडश ॥ ३० ॥ पत्न्यः पतिं प्रोष्य गृहानुपागतं विलोक्य संजातमनो
महोत्सवाः । उत्तस्थुरारात्सहसासनाशयात्साकं व्रतैर्व्रीडितलोचनाननाः ॥ ३१ ॥ तमा

त्मजैर्दृष्टिभिरंतरात्मना दुरंतभावाः परिरेभिरे पतिं । निरुद्धमप्यास्रवदंबु नेत्रयोर्विल
ज्जतीनां भृगुवर्य वैक्लवात् ॥ ३२ ॥ यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्यांघ्रियुगं नवं
नवं । पदे पदे का विरमेत तत्पदाच्चलापि यच्छ्रीर्न जहाति कर्हिचित् ॥ ३३ ॥ एवं नृपाणां क्षिति
भारजन्मनामक्षौहिणीभिः परिवृत्ततेजसां । विधाय वैरं श्वसनो यथानलं मिथो वधेनोपर
तो निरायुधः ॥ ३४ ॥ स एष नरलोकेस्मिन्नवतीर्णः स्वमायया । रेमे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवा
न्प्राकृतो यथा ॥ ३५ ॥ उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासव्रीडावलोक । निहतो मदनोपि
यासां । संमुह्य चापमजहात्प्रमदोत्तमास्ता यस्येंद्रियं विमथितुं कुहकैर्न शेकुः ॥ ३६ ॥ तम
यं मन्यते लोकोह्यसंगमपि संगिनं । आत्मौपम्येन मनुजं व्यापृण्वानं यतोऽबुधः ॥ ३७ ॥
एतदीशनमीशस्य प्रकृतिस्थोपि तद्गुणैः । न युज्यते सदात्मस्थैर्यथा बुद्धिस्तदाश्रया ॥ ३८ ॥

तंमेनिरेबलामूढास्त्रैणंचानुव्रतंरहः॥ अप्रमाणविदोभर्तुरीश्वरंमतयोयथा॥ ३९
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेश्रीकृष्णद्वारकाप्रवेशोनामएकादशोध्यायः
॥११॥ शौनकउवाच॥ ॥अश्वत्थाम्नोपसृष्टेनब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा॥ उत्तरायाहतोग
र्भईशेनाजीवितःपुनः॥१॥ तस्यजन्ममहाबुद्धेःकर्माणिचमहात्मनः॥ निधनंचयथै
वासीत्सप्रेत्यगतवान्यथा॥२॥ तदिदंश्रोतुमिच्छामोगदितुंयदिमन्यसे॥ ब्रूहिनःश्रद्दधा
नानांयस्यज्ञानमदाच्छुकः॥३॥ सूतउवाच॥ ॥अपीपलद्धर्मराजःपितृवद्रंजयन्प्र
जाः॥ निस्पृहःसर्वकामेभ्यःकृष्णपादानुसेवया॥४॥ संपदःक्रतवोलोकामहिषीभ्रात
रोमही॥ जंबूद्वीपाधिपत्यंचयशश्चत्रिदिवंगतं॥५॥ किंतेकामाःसुरस्पार्हामुकुंदम
नसोद्विजाः॥ अधिजह्रुर्मुदंराज्ञःक्षुधितस्ययथेतरे॥६॥ मातुर्गर्भगतोवीरःसतदाभृगु

नंदन॥ ददर्शपुरुषंकंचिद्दह्यमानोस्त्रतेजसा॥७॥ अंगुष्ठमात्रममलंस्फुरत्पुरटमौलिनं
अपीच्यदर्शनंश्यामंतडिद्वाससमच्युतं॥८॥ श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहुंतप्तकांचनकुंडलं॥ क्ष
तजाक्षंगदापाणिमात्मनःसर्वतोदिशं॥ परिभ्रमंतमुल्काभांभ्रामयंतंगदांमुहुः॥९॥
अस्त्रतेजःस्वगदयानीहारमिवगोपतिः॥ विधमंतंसन्निकर्षेपर्यैक्षतकइत्यसौ॥१०॥
विधूयतदमेयात्माभगवान्धर्मगुब्विभुः॥ मिषतोदशमासस्यतत्रैवांतर्दधेहरिः॥११॥
ततःसर्वगुणोदर्केसानुकूलग्रहोदये॥ जज्ञेवंशधरःपांडोर्भूयःपांडुरिवौजसा॥१२॥
तस्यप्रीतमनाराजाविप्रैर्धौम्यकृपादिभिः॥ जातकंकारयामासवाचयित्वाचमंगलं
॥१३॥ हिरण्यंगांमहींग्रामान्हस्त्यश्वान्नृपतिर्वरान्॥ प्रादात्स्वन्नंचविप्रेभ्यःप्रजाती
र्थेसतीर्थवित्॥१४॥ तमूचुर्ब्राह्मणास्तुष्टाराजानंप्रश्रयान्वितं॥ एषह्यस्मिन्प्रजातं

तौ कुरूणां पौरवर्षभ ॥१५॥ दैवेनाप्रतिघातेन शुक्ले संस्थामुपेयुषि । रातो वोनुग्रहार्था
य विष्णुना प्रभविष्णुना ॥१६॥ तस्मान्नाम्ना विष्णुरात इति लोके बृहच्छ्रवाः । भविष्यति न
संदेहो महाभागवतो महान् ॥१७॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अप्येष वंश्यान् राजर्षीन् पुण्य
श्लोकान् महात्मनः । अनुवर्त्तिता स्विद्यशसा साधुवादेन सत्तमाः ॥१८॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥
पार्थ प्रजाविता साक्षादिक्ष्वाकुरिव मानवः । ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यथा ॥१९॥
एष दाता शरण्यश्च यथा ह्यौशीनरः शिबिः । यशो वितनिता स्वानां दौष्यंतिरिव यज्वनां ॥२०॥
धन्विनामग्रणीरेष तुल्यश्चार्जुनयोर्द्वयोः । हुताश इव दुर्धर्षः समुद्र इव दुस्तरः ॥२१॥ मृ
गेंद्र इव विक्रांतो निषेव्यो हिमवानिव । तितिक्षुर्वसुधेवासौ सहिष्णुः पितराविव ॥२२॥
पितामहसमः साम्ये प्रसादे गिरिशोपमः । आश्रयः सर्वभूतानां यथा देवो रमाश्रयः

॥२३॥ सर्वसद्गुणमाहात्म्ये एष कृष्णमनुव्रतः । रंतिदेव इवोदारो ययातिरिव धार्मिकः
॥२४॥ धृत्या बलिसमः कृष्णे प्रह्राद इव सद्ग्रहः । आहर्तैषोश्वमेधानां वृद्धानां पर्युपासकः
॥२५॥ राजर्षीणां जनयिता शास्ता चोत्पथगामिनां । निग्रहीता कलेरेष भुवो धर्मस्य का
रणात् ॥२६॥ तक्षकादात्मनो मृत्युं द्विजपुत्रोपसर्जितात् । प्रपत्स्यते उपश्रुत्य मुक्त
संगः पदं हरेः ॥२७॥ जिज्ञासितात्मयाथार्थ्यो मुनेर्व्याससुतादसौ । हित्वेदं नृप गंगायां
यास्यत्यद्धाकुतोभयं ॥२८॥ इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः । लब्धापचितयः स
र्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान् ॥२९॥ स एष लोके विख्यातः परीक्षिदिति यत्प्रभुः । गर्भे दृ
ष्टमनुध्यायन् परीक्षेत नरेष्विह ॥३०॥ स राजपुत्रो ववृधे आशु शुक्ल इवोडुपः । आपू
र्यमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोन्वहं ॥३१॥ यक्ष्यमाणोश्वमेधेन ज्ञातिद्रोहजिहासया

राज्ञाऽलब्धधनो दध्यौ वान्यत्र करदंडयोः ॥ ३२ ॥ तदभिप्रेतमालक्ष्य भ्रातरोच्युतचोदिताः
धनं प्रहीणमाजह्रुरुदीच्यां दिशि भूरिशः ॥ ३३ ॥ तेन संभृतसंभारो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ वा
जिमेधैस्त्रिभिर्भीतो यज्ञैः समयजद्धरिं ॥ ३४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कं
धे परीक्षिज्जन्माद्युत्कर्षो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ सूत उवाच ॥ विदुरस्तीर्थयात्रायां
मैत्रेयादात्मनो गतिं ज्ञात्वागाद्धास्तिनपुरं तयावाप्तविवित्सितः ॥ १ ॥ यावतः कृतवा
न्प्रश्नान्क्षत्ता कौषारवाग्रतः ॥ जातैकभक्तिर्गोविंदे तेभ्यश्चोपरराम ह ॥ २ ॥ तं बंधुमाग
तं दृष्ट्वा धर्मपुत्रः सहानुजः ॥ धृतराष्ट्रो युयुत्सुश्च सूतः शारद्वतः पृथा ॥ ३ ॥ गांधारी द्रौ
पदी ब्रह्मन्सुभद्रा चोत्तरा कृपी ॥ अन्याश्च जामयः पांडोर्ज्ञातयः ससुताः स्त्रियः ॥ प्र
त्युज्जग्मुः प्रहर्षेण प्राणं तन्व इवागतं ॥ ४ ॥ अभिसंगम्य विधिवत्परिष्वंगाभिवादनैः

मुमुचुः प्रेमबाष्पौघं विरहौत्कंठ्यकातराः ॥ ५ ॥ राजा तमर्हयांचक्रे कृतासनपरिग्रहं
तं भुक्तवंतं विश्रांतमासीनं सुखमासने ॥ प्रश्रयावनतो राजा प्राह तेषां च शृण्वतां
॥ ६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अपि स्मरथ नो युष्मत्पक्षच्छायासमेधितान् ॥ विपद्ग
णाद्विषाग्न्यादेर्मोचिता यत्समातृकाः ॥ ७ ॥ कया वृत्त्या वर्तितं वश्चरद्भिः क्षितिमंडलं
तीर्थानि क्षेत्रमुख्यानि सेवितानीह भूतले ॥ ८ ॥ भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूताः स्वयं वि
भो ॥ तीर्थीकुर्वंति तीर्थानि स्वांतःस्थेन गदाभृता ॥ ९ ॥ अपि नः सुहृदस्तात बांधवाः कृ
ष्णदेवताः ॥ दृष्टाः श्रुता वा यदवः स्वपुर्यां सुखमासते ॥ १० ॥ इत्युक्तो धर्मराजेन सर्वं
तत्समवर्णयत् ॥ यथानुभूतं क्रमशो विना यदुकुलक्षयं ॥ ११ ॥ नन्वप्रियं दुर्विषहं
नृणां स्वयमुपस्थितं ॥ नावेदयत्सकरुणो दुःखितान्द्रष्टुमक्षमः ॥ १२ ॥ कंचित्का

सुखे:

लमथावात्सीत्सत्कृतो देववत्सुखं। भ्रातुर्ज्येष्ठस्य श्रेयस्कृत् सर्वेषां प्रीतिमावहन्॥१३ अ
बिभ्रदर्यमा दंडं यथावदघकारिषु। यावद्धारत्शूद्रत्वं शापाद्वर्षशतं यमः॥१४ युधिष्ठि
रो लब्धराज्यो दृष्ट्वा पौत्रं कुलं धरं। भ्रातृभिर्लोकपालाभैर्मुमुदे परया श्रिया॥१५ एवं गृ
हेषु सक्तानां प्रमत्तानां तदीहया। अत्यक्रामदविज्ञातः कालः परमदुस्तरः॥१६ वि
दुरस्तदभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत। राजन्निर्गम्यतां शीघ्रं पश्येदं भयमागतं॥१७ प्र
तिक्रिया न यस्येह कुतश्चित्कर्हिचित्प्रभो। स एव भगवान्कालः सर्वेषां नः समा
गतः॥१८ येन चैवाभिपन्नोयं प्राणैः प्रियतमैरपि। जनः सद्यो वियुज्येत किमुतान्यै
र्धनादिभिः॥१९ पितृभ्रातृसुहृत्पुत्रा हतास्ते विगतं वयः। आत्मा च जरया ग्रस्तः
परगेहमुपाससे॥२० अहो महीयसी जंतोर्जीविताशा यथा भवान्। भीमेनावर्जितं

पिंडमादत्ते गृहपालवत्॥२१ अग्निर्निसृष्टो दत्तश्च गरो दाराश्च दूषिताः। हृतं क्षेत्रं धनं
येषां तद्दत्तैरसुभिः कियत्॥२२ तस्यापि तव देहोयं कृपणस्य जिजीविषोः। परैत्यनिच्छ
तो जीर्णो जरया वाससी इव॥२३ गतस्वार्थमिमं देहं विरक्तो मुक्तबंधनः। अविज्ञा
तगतिर्जह्यात्स वै धीर उदाहृतः॥२४ यः स्वकात्परतो वेह जातनिर्वेद आत्मवान्।
हृदि कृत्वा हरिं गेहात्प्रव्रजेत्स नरोत्तमः॥२५ अथोदीचीं दिशं यातु स्वैरज्ञातगति
र्भवान्। इतोर्वाक्प्रायशः कालः पुंसां गुणविकर्षणः॥२६ एवं राजा विदुरेणानुजे
न प्रज्ञाचक्षुर्बोधितो त्वाजमीढः। छित्वा स्वेषु स्नेहपाशान्द्रढिम्नो निश्चक्राम भ्रातृ
संदर्शिताध्वा॥२७ पतिं प्रयांतं सुबलस्य पुत्री पतिव्रता चानुजगाम साध्वी। हिमालयं
न्यस्तदंडप्रहर्षं मनस्विनामिव सत्संप्रहारः॥२८ अजातशत्रुः कृतमैत्रो हुताग्निर्वि

प्रान्नत्वातिलगोभूमिरुक्मैः ॥ गृहं प्रविष्टो गुरुवंदनाय नचापश्यत्पितरौसौबलींच ॥ २९ ॥ तत्रसंजयमासीनंपप्रच्छोद्विग्नमानसः ॥ गावल्गणेक्वनस्तातो वृद्धोहीनश्चनेत्रयोः ॥ ३० ॥ अंबाचहतपुत्रार्त्तापितृव्यःक्वगतःसुहृत् ॥ अपिमय्यकृतप्रज्ञेहतबंधुःसभार्यया ॥ आशंसमानःशमलंगंगायांदुःखितोऽपतत् ॥ ३१ ॥ पितर्युपरतेपांडौसर्वान्नःसुहृदःशिशून् ॥ अरक्षतांव्यसनतःपितृव्यौक्वगतावितः ॥ ३२ ॥ सूतउवाच ॥ कृपयास्नेहवैक्लव्यात्सूतोविरहकर्षितः ॥ आत्मेश्वरमचक्षाणोनप्रत्याहातिपीडितः ॥ ३३ ॥ विमृज्याश्रूणिपाणिभ्यांविष्टभ्यात्मानमात्मना ॥ अजातशत्रुंप्रत्यूचेप्रभोःपादावनुस्मरन् ॥ ३४ ॥ संजयउवाच ॥ नाहंवेदव्यवसितंपित्रोर्वःकुलनंदन ॥ गांधार्यावामहाबाहोमुषितोस्मिमहात्मभिः ॥ ३५ ॥ अथाजगामभगवान्नारदःसहतुंबुरुः ॥ प्र

[illegible]

[illegible]

त्युत्थायाभिवाद्याहसानुजोभ्यर्चयन्निव ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ नाहंवेदगतिंपित्रोर्भगवन्क्वगतावितः ॥ अंबावाहतपुत्रार्त्ताक्वगताचतपस्विनी ॥ कर्णधारइवापारेभगवान्पारदर्शकः ॥ ३७ ॥ अथाबभाषेभगवान्नारदोमुनिसत्तमः ॥ मा कंचनशुचोराजन्यदीश्वरवशंजगत् ॥ ३८ ॥ लोकाःसपालायस्येमेवहंतिबलिमीशितुः ॥ ससंयुनक्तिभूतानिसएववियुनक्तिच ॥ ३९ ॥ यथागावोनसिप्रोतास्तंत्यांबद्धाश्चदामभिः ॥ वाक्तंत्यांनामभिर्बद्धावहंतिबलिमीशितुः ॥ ४० ॥ यथाक्रीडोपस्कराणांसंयोगविगमाविह ॥ इच्छयाक्रीडितुःस्यातांतथैवेशेच्छयानृणां ॥ ४१ ॥ यन्मन्यसेध्रुवंलोकमध्रुवंवानचोभयं ॥ सर्वथानहिशोच्यास्तेस्नेहादन्यत्रमोहजात् ॥ ४२ ॥ तस्माज्जह्यंगवैक्लव्यमज्ञानकृतमात्मनः ॥ कथंत्वनाथाःकृपणावर्त्तेरंस्तेचमामृ

ता॥४३॥ कालकर्मगुणाधीनो देहोयं पांचभौतिकः। कथमन्यांस्तु गोपायेत्सर्पग्रस्तो
यथापरं॥४४॥ अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदां। फल्गूनि तत्र महतां जीवो जी
वस्य जीवनं॥४५॥ तदिदं भगवान्राजन्नेक आत्मात्मनां स्वदृक्। अंतरोनंतरो भाति
पश्य तं माययोरुधा॥४६॥ सोयमद्य महाराज भगवान्भूतभावनः। कालरूपोवतीर्णो
स्यामभवाय सुरद्विषां॥४७॥ निष्पादितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीक्षते। तावद्यूयमवे
क्षध्वं भवेद्यावदिहेश्वरः॥४८॥ धृतराष्ट्रः सह भ्रात्रा गांधार्या च स्वभार्यया। दक्षिणेन
हिमवत ऋषीणामाश्रमं गतः॥४९॥ स्रोतोभिः सप्तभिर्या वै स्वर्धुनी सप्तधा व्यधात्।
सप्तानां प्रीतये नाना सप्तस्रोतः प्रचक्षते॥५०॥ स्नात्वानुसवनं तस्मिन्हुत्वा चाग्नी
न्यथाविधि। अब्भक्ष उपशांतात्मा स आस्ते विगतैषणः॥५१॥ जितासनो जितश्वासः प्र

त्याहृतषडिंद्रियः। हरिभावनया ध्वस्तरजःसत्वतमोमलः॥५२॥ विज्ञानात्मनि संयो
ज्य क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्य तं। ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटांबरमिवांबरे॥५३॥ ध्वस्तमाया
गुणोदर्को निरुद्धकरणाशयः। निवर्तिताखिलाहार आस्ते स्थाणुरिवाचलः॥ त
स्यांतरायो मैवाभूः संन्यस्ताखिलकर्मणः॥५४॥ स वा अद्यतनाद्राजन्परतः पंचमे
हनि। कलेवरं हास्यति स्वं तच्च भस्मीभविष्यति॥५५॥ दह्यमानेग्निभिर्देहे पत्युः पत्नी
सहोटजे। बहिः स्थिता पतिं साध्वी तमग्निमनुवेक्ष्यति॥५६॥ विदुरस्तु तदाश्चर्यं निशा
म्य कुरुनंदन। हर्षशोकयुतस्तस्माद्गंता तीर्थनिषेवकः॥५७॥ इत्युक्त्वाथारुह
त्स्वर्गं नारदः सह तुंबुरुः। युधिष्ठिरो वचस्तस्य हृदि कृत्वाजहाच्छुचः॥५८॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे धृतराष्ट्रस्वरूपप्राप्तिर्नाम त्रयोदशोध्यायः॥

॥१३॥ सूत उवाच ॥ संप्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बंधुदिदृक्षया ज्ञातुं च पुण्यश्लोक
स्य कृष्णस्य च विचेष्टितं ॥१॥ व्यतीताः कतिचिन्मासास्तदा नायात्ततोऽर्जुनः ददर्श घो
ररूपाणि निमित्तानि कुरूद्वहः ॥२॥ कालस्य च गतिं रौद्रां विपर्यस्तर्तुधर्मिणः पापी
यसीं नृणां वार्तां क्रोधलोभानृतात्मनां ॥३॥ जिह्मप्रायं व्यवहृतं शाठ्यमिश्रं च सौहृदं
भ्रातृदंपतीनां च कल्कनं ॥४॥ निमित्तान्यत्यरिष्टानि काले त्वनुगते नृणां लोभाद्यध
र्मप्रकृतिं दृष्ट्वोवाचानुजं नृपः ॥५॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ संप्रेषितो द्वारकायां जिष्णुर्बं
धुदिदृक्षया ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितं ॥६॥ गताः सप्ताधुना मासा भीम
सेन तवानुजः नायाति कस्य वा हेतोर्नाहं वेदेदमंजसा ॥७॥ अपि देवर्षिणादिष्टः स
कालोऽयमुपस्थितः यदात्मनोंगमाक्रीडं भगवानुत्सिसृक्षति ॥८॥ यस्मान्नः संपदो रा

४ पितृमातृसुहृद्

ज्यं दाराः प्राणाः कुलं प्रजाः आसन्सपत्नविजयो लोकाश्च यदनुग्रहात् ॥९॥ पश्योत्पा
तान्नरव्याघ्र दिव्यान्भौमान्सदैहिकान् दारुणान्शंसतोऽदूराद्भयं नो बुद्धिमोहनं
॥१०॥ ऊर्वक्षिबाहवो मह्यं स्फुरंत्यंग पुनः पुनः वेपथुश्चापि हृदये आराद्दास्यंति विप्रि
यं ॥११॥ शिवैषोद्यंतमादित्यमभिरौत्यनलानना मामंग सारमेयोऽयमभिरेभत्यभी
रुवत् ॥१२॥ शस्ताः कुर्वंति मां सव्यं दक्षिणं पशवोऽपरे वाहांश्च पुरुषव्याघ्र लक्षये रुद
तो मम ॥१३॥ मृत्युदूतः कपोतोऽयमुलूकः कंपयन्मनः प्रत्युलूकश्च कुह्वानैरनिद्रौ शू
न्यमिच्छतः ॥१४॥ धूम्रा दिशः परिधयः कंपते भूः सहाद्रिभिः निर्घातश्च महांस्तात
साकं च स्तनयित्नुभिः ॥१५॥ वायुर्वाति खरस्पर्शो रजसा विसृजंस्तमः असृग्वर्षंति
जलदा बीभत्समिव सर्वतः ॥१६॥ सूर्यं हतप्रभं पश्य ग्रहमर्दं मिथो दिवि ससंकुलैर्भूत

गणोर्ज्वलितेव रोदसी ॥ १७ ॥ नद्यो नदाश्च क्षुभिताः सरांसि च मनांसि च । न ज्वलत्यग्नि
राज्येन कालोयं किं विधास्यति ॥ १८ ॥ न पिबंति स्तनं वत्सा न दुह्यंति च मातरः ॥ रुदंत्यश्रुमु
खा गावो न हृष्यंत्यृषभा व्रजे ॥ १९ ॥ दैवतानि रुदंतीव स्विद्यंति ह्युच्चलंति च ॥ इमे जनपदा ग्रा
माः पुरोद्यानाकराश्रमाः ॥ भ्रष्टश्रियो निरानंदाः किमघं दर्शयंति नः ॥ २० ॥ मन्य एतैर्महो
त्पातैर्नूनं भगवतः पदैः ॥ अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीना भूर्हतसौभगा ॥ २१ ॥ इति चिं
तयतस्तस्य दृष्टारिष्टेन चेतसा ॥ राज्ञः प्रत्यागमद्ब्रह्मन्यदुपुर्याः कपिध्वजः ॥ २२ ॥ तं
पादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरं ॥ अधोवदनमब्बिंदून्मुंचंतं नयनाब्जयोः ॥ २३ ॥ वि
लोक्योद्विग्नहृदयो विच्छायमनुजं नृपः ॥ पृच्छति स्म सुहृन्मध्ये संस्मरन्नारदेरितं ॥ २४ ॥
युधिष्ठिर उवाच ॥ कच्चिदानर्तपुर्यां नः स्वजनाः सुखमासते मधुभोजदशार्हार्हसा

त्वतांधकवृष्णयः ॥ २५ ॥ शूरो मातामहः कच्चित्स्वस्त्यास्ते वाथ मारिषः ॥ मातुलः सानुजः
कच्चित्कुशल्यानकदुंदुभिः ॥ २६ ॥ सप्त स्वसारस्तत्पत्न्यो मातुलान्यः सहात्मजाः ॥ आसते
सस्नुषाः क्षेमं देवकीप्रमुखाः स्वयं ॥ २७ ॥ कच्चिद्राजाहुको जीवत्यसत्पुत्रोस्य चानुजः ॥
हृदीकः ससुतोक्रूरो जयंतगदसारणाः ॥ २८ ॥ आसते कुशलं कच्चिद्ये च शत्रुजिदादयः ॥
कच्चिदास्ते सुखं रामो भगवान्सात्वतां प्रभुः ॥ २९ ॥ प्रद्युम्नः सर्ववृष्णीनां सुखमास्ते महार
थः ॥ गंभीररयोनिरुद्धो वर्धते भगवानुत ॥ ३० ॥ सुषेणश्चारुदेष्णश्च सांबो जांबवतीसु
तः ॥ अन्ये च कार्ष्णिप्रवराः सपुत्रा ऋषभादयः ॥ ३१ ॥ तथैवानुचराः शौरेः श्रुतदेवोद्ध
वादयः ॥ सुनंदनंदशीर्षण्या ये चान्ये सात्वतर्षभाः ॥ ३२ ॥ अपि स्वस्त्यासते सर्वे रामकृष्ण
भुजाश्रयाः ॥ अपि स्मरंति कुशलमस्माकं बद्धसौहृदाः ॥ ३३ ॥ भगवानपि गोविंदो ब्रह्म

यथा भक्तवत्सलः । कच्चित्पुरे सुधर्मायां सुखमास्ते सुहृद्वृतः ।३४। मंगलाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च । आस्ते यदुकुलांभोधावाद्योऽनंतसखः पुमान् ।३५। यद्बाहुदंडगुप्तायां स्वपुर्यां यदवोऽर्चिताः । क्रीडंति परमानंदं महापौरुषिका इव ।३६। यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणा सत्यादयो द्व्यष्टसहस्रयोषितः । निर्जित्य संख्ये त्रिदशांस्तदाशिषो हरंति वज्रायुधवल्लभोचिताः ।३७। यद्बाहुदंडाभ्युदयानुजीविनो यदुप्रवीरा ह्यकुतोभया मुहुः । अधिक्रमंत्यंघ्रिभिराहृतां बलात्सभां सुधर्मां सुरसत्तमोचितां ।३८। कच्चित्तेऽनामयं तात भ्रष्टतेजा विभासि मे । अलब्धमानोऽवज्ञातः किंवा तात चिरोषितः ।३९। कच्चिन्नाभिहतोऽभावैः शब्दादिभिरमंगलैः । न दत्तमुक्तमर्थिभ्य आशया यत्प्रतिश्रुतं ।४०। कच्चित्त्वं ब्राह्मणं बालं गां वृद्धं रोगिणं स्त्रियं । शरणोपसृतं सत्त्वं नात्याक्षीः शरणप्रदः

।४१। कच्चित्त्वं नागमोऽगम्यां गम्यां वासत्कृतां स्त्रियं । पराजितो वाथ भवान्नोत्तमैर्नासमैः पथि ।४२। अपिस्वित्पर्यभुंक्थास्त्वं संभोज्यान्वृद्धबालकान् । जुगुप्सितं कर्म किंचित्कृतवान्न यदक्षमं ।४३। कच्चित्प्रेष्ठतमेनाथ हृदयेनात्मबंधुना । शून्योऽस्मि रहितो नित्यं मन्यसे तेऽन्यथा न रुक् ।४४। ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे युधिष्ठिरवितर्को नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।१४। सूत उवाच ॥ ॥ एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञा विकल्पितः । नानाशंकास्पदं रूपं कृष्णविश्लेषकर्शितः ।१। शोकेन शुष्यद्वदनहृत्सरोजो हतप्रभः । विभुं तमेवानुध्यायन्नाशक्नोत्प्रतिभाषितुं ।२। कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनामृज्य नेत्रयोः । परोक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कंठ्यकातरः ।३। सख्यं मैत्रीं सौहृदं च सारथ्यादिषु संस्मरन् । नृपमग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया गिरा ।४। अर्जुन उवा

च॥ वंचितोहंमहाराजहरिणाबंधुरूपिणा।येनमेपहृतंतेजोदेवविस्मापनंमहत्
॥५॥यस्यक्षणवियोगेनलोकोह्यप्रियदर्शनः।उक्थेनरहितोह्येषमृतकःप्रोच्यतेयथा
॥६॥यत्संश्रयाद्द्रुपदगेहमुपागतानांराज्ञांस्वयंवरमुखेस्मरदुर्मदानां।तेजोहृतंख
लुमयाभिहतश्चमत्स्यःसज्जीकृतेनधनुषाधिगताचकृष्णा॥७॥यत्संनिधावहमुखांड
वमग्नयेदामिंद्रंचसामरगणंतरसाविजित्य।लब्धासभामयकृताद्भुतशिल्पमायादि
ग्भ्योहरन्नृपतयोबलिमध्वरेते॥८॥यत्तेजसानृपशिरोंघ्रिमहन्मखार्थआर्योनुज
स्तवगजायुतसत्ववीर्यः तेनाहृताःप्रमथनाथमखायभूपायन्मोचितास्तदनयन्
बलिमध्वरेते।९॥पत्न्यास्तवाधिमखक्लृप्तमहाभिषेकश्लाघिष्टचारुकबरंकितवैःस
भायां।स्पृष्टंविकीर्यपदयोःपतिताश्रुमुख्यायस्तत्स्त्रियोकृतहतेशविमुक्तकेशाः

॥१०॥योनोजुगोपवनमेत्यदुरंतकृच्छ्राद्दुर्वाससोरिविहितादयुताग्रभुग्यः।शाकान्न
शिष्टमुपयुज्ययतस्त्रिलोकींतृप्ताममंस्तसलिलेविनिमग्नसंघः॥११॥यत्तेजसाथभ
गवान्युधिशूलपाणिर्विस्मापितःसगिरिजोस्त्रमदान्निजंमे अन्येपिचाहममुनै
वकलेवरेणप्राप्तोमहेंद्रभवनेमहदासनार्द्धं॥१२॥तत्रैवमेविहरतोभुजदंडयुग्मंगां
डीवलक्षणमरातिवधायदेवाः।सेंद्राःश्रितायदनुभावितमाजमीढतेनाहमद्यमु
षितःपुरुषेणभूम्ना॥१३॥यद्बांधवःकुरुबलाब्धिमनंतपारमेकोरथेनततरेहम
तार्यसत्वं प्रत्याहृतंबहुधनंचमयापरेषांतेजास्पदंमणिमयंचहृतंशिरोभ्यः॥१४॥यो
भीष्मकर्णगुरुशल्यचमूष्वदभ्रराजन्यवर्यरथमंडलमंडितासु अग्रेचरोममविभोरथ
यूथपानामायुर्मनांसिचदृशासहओजआर्छत्॥१५॥यद्दोःषुमाप्रणिहितंगुरुभीष्मकर्ण

द्रौणित्रिगर्त्तशलसैंधवबाह्लिकाद्यैः। अस्त्राण्यमोघमहिमानि निरूपितानि नोपस्पृशुर्नृहरिदासमिवासुराणि ॥ १६ ॥ सौत्ये वृतः कुमतिनात्मद ईश्वरो मे यत्पादपद्ममभवाय भजंति भव्याः। मां श्रांतवाहमरयो रथिनो भुविष्ठं न प्राहरन्यदनुभावनिरस्तचित्ताः ॥ १७ ॥ नर्माण्युदाररुचिरस्मितशोभितानि। हे पार्थ हेऽर्जुन सखे कुरुनंदनेति संजल्पितानि नरदेव हृदिस्पृशानि स्मर्तुर्लुठंति हृदयं मम माधवस्य ॥ १८ ॥ शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादिष्वैक्याद्वयस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः। सख्युः सखेव पितृवत्तनयस्य सर्वं सेहे महान्महितया कुमतेरघं मे ॥ १९ ॥ सोहं नृपेंद्र रहितः पुरुषोत्तमेन सख्या प्रियेण सुहृदा हृदयेन शून्यः। अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमंग रक्षन् गोपैरसद्भिरबलेव विनिर्जितोस्मि ॥ २० ॥ तद्वै धनुस्त इषवः स रथो हयास्ते सोहं रथी नृपतयो यत आनमंति। सर्वं क्षणेन तदभूदसदीशरिक्तं भस्मन्हुतं कुहकराद्धमिवोप्तमूष्यां ॥ २१ ॥ राजंस्त्वयानुपृष्टानां सुहृदां नः सुहृत्पुरे। विप्रशापविमूढानां निघ्नतां मुष्टिभिर्मिथः ॥ २२ ॥ वारुणीं मदिरां पीत्वा मदोन्मथितचेतसां। अजानतामिवान्योन्यं चतुःपंचावशेषिताः ॥ २३ ॥ प्रायेणैतद्भगवत ईश्वरस्य विचेष्टितं। मिथो निघ्नंति भूतानि भावयंति च यन्मिथः ॥ २४ ॥ जलौकसां जले यद्वन्महांतोऽदंत्यणीयसः। दुर्बलान्बलिनो राजन्महांतो बलिनो मिथः ॥ २५ ॥ एवं बलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान्विभुः। यदून्यदुभिरन्योन्यं भूभारान्संजहार ह ॥ २६ ॥ देशकालार्थयुक्तानि हृत्तापोपशमानि च। हरंति स्मरतश्चित्तं गोविंदाभिहितानि मे ॥ २७ ॥ एवं चिंतयतो जिष्णोः कृष्णपादसरोरुहं। सौहार्देनातिगाढेन शांतासीद्विमला मतिः ॥ २८ ॥ वासुदेवांघ्र्यनुध्यानपरिबृंहितरंहसा। भक्त्या निर्मथिताशेषकषायधिषणोऽर्जुनः ॥ २९ ॥ गीतं भगवता ज्ञानं यत्तत्संग्राममूर्द्धनि

कालकर्मतमोरुद्धंपुनरध्यगमत्प्रभुः ॥ ३० ॥ विशोकोब्रह्मसंपत्त्यासंछिन्नद्वैतसंशयः ॥ ली
नप्रकृतिनैर्गुण्यादलिंगत्वादसंभवः ॥ ३१ ॥ निशम्यभगवन्मार्गंसंस्थांयदुकुलस्यच ॥ स्वःप
थायमतिंचक्रेनिभृतात्मायुधिष्ठिरः ॥ ३२ ॥ पृथाप्यनुश्रुत्यधनंजयोदितंनाशंयदूनांभग
वद्गतिंचतां ॥ एकांतभक्त्याभगवत्यधोक्षजेनिवेशितात्मोपरराममसंसृतेः ॥ ३३ ॥ ययाहरद्भु
वोभारंतांतनुंविजहावजः ॥ कंटकंकंटकेनेवद्वयंचापीशितुःसमं ॥ ३४ ॥ यथामत्स्यादि
रूपाणिधत्तेजह्याद्यथानटः ॥ भूभारःक्षपितोयेनजहौतच्चकलेवरं ॥ ३५ ॥ यदामुकुंदोभग
वानिमांमहींजहौस्वतन्वाश्रवणीयसत्कथः ॥ तदाहरेवाप्रतिबुद्धचेतसामधर्महेतुःकलि
रन्ववर्त्तत ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणंबुधःपुरेचराष्ट्रेचगृहेतथात्मनि ॥ विभाव्यलो
भानृतजिह्महिंसनाद्यधर्मचक्रंगमनायपर्यधात् ॥ ३७ ॥ सस्वराट्पौत्रंविनयिनमात्म

नःसुसमंगुणैः ॥ तोयनीव्याःपतिंभूमेरभ्यषिंचद्गजाह्वये ॥ ३८ ॥ मथुरायांतथावज्रंशूरसे
नपतिंततः ॥ प्राजापत्यांनिरूप्येष्टिमग्नीनपिबदीश्वरः ॥ ३९ ॥ विसृज्यतत्रतत्सर्वंदुकूलव
लयादिकं ॥ निर्ममोनिरहंकारःसंछिन्नाशेषबंधनः ॥ ४० ॥ वाचंजुहावमनसितत्प्राणइत
रेचतं ॥ मृत्यावपानंसोत्सर्गंतंपंचत्वेह्यजोहवीत् ॥ ४१ ॥ त्रित्वेहुत्वाचपंचत्वंतच्चैकत्वे
ऽजुहोन्मुनिः ॥ सर्वमात्मन्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ॥ ४२ ॥ चीरवासा
निराहारोबद्धवाङ्मुक्तमूर्द्धजः ॥ दर्शयन्नात्मनोरूपंजडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ ४३ ॥ अनवे
क्षमाणोनिरगादशृण्वन्बधिरोयथा ॥ उदीचींप्रविवेशाशांगतपूर्वांमहात्मभिः ॥ हृदिब्रह्म
परंध्यायन्नावर्त्तेतयतोगतः ॥ ४४ ॥ सर्वेतमनुनिर्जग्मुर्भ्रातरःकृतनिश्चयाः ॥ कलिनाधर्म
मित्रेणदृष्ट्वास्पृष्टाःप्रजाभुवि ॥ ४५ ॥ तेसाधुकृतसर्वार्थाज्ञात्वात्यंतिकमात्मनः ॥ मनसाधार

यामासुर्वैकुंठचरणांबुजं ॥४६॥ तध्यानोद्रिक्तया भक्त्या विशुद्धधिषणाः परे तस्मिन्नारायण पदे एकांतमतयो गतिं ॥ ४७ ॥ अवापुर्दुरवापां ते असद्भिर्विषयात्मभिः विधूतकल्मषास्था नं विरजेनात्मनैव हि ॥ ४८ विदुरोपि परित्यज्य प्रभासे देहमात्मनः कृष्णावेशेन तच्चित्तः पितृभिः स्वक्षयं ययौ ॥ ४९ द्रौपदी च तदाज्ञाय पतीनामनपेक्षतां । वासुदेवे भगवति ह्येकां तमतिरापतं ॥ ५० ॥ यः श्रद्धयैतद्भगवत्प्रियाणां पांडोः सुतानामिति संप्रयाणं शृणोत्य लंस्वस्त्ययनं पवित्रं लब्ध्वा हरौ भक्तिमुपैति सिद्धिं ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे परीक्षिज्जन्मकर्मादि पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ततः परीक्षिद्द्वि जवर्यशिक्षया महीं महाभागवतः शशास ह यथा हि सूत्यामभिजातकोविदाः समादिश न्विप्र महद्गुणस्तथा ॥ १ ॥ स उत्तरस्य तनयामुपयेम इरावतीं । जनमेजयादींश्चतुरस्तस्या

मुत्पादयत्सुतान् ॥ २ ॥ आजहाराश्वमेधांस्त्रीन् गंगायां भूरिदक्षिणान् शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवा यत्राक्षिगोचराः ॥ ३ ॥ निजग्राहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित् नृपलिंगधरं शूद्रं घ्नंतं गोमिथुनं पदा ॥ ४ ॥ शौनक उवाच ॥ कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दिग्विजये नृपः नृदेव चिह्नधृक् शूद्रकोसौ गां यः पदाहनत् ॥ ५ ॥ तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथाश्रयं अथवास्य पदांभोजमकरंदलिहां सतां ॥ ६ ॥ किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्व्ययः क्षुद्रायुषां नृणामंग मर्त्यानामृतमिच्छतां ॥ इहोपहूतो भगवान्मृत्युः शामित्रकर्मणि ॥ ७ ॥ न कश्चिन्म्रियते तावद्यावदास्त इहांतकः एतदर्थं हि भगवानाहूतः परमर्षिभिः अहो नृलोके पीयेत हरिलीलामृतं वचः ॥ ८ ॥ मंदस्य मंदप्रज्ञस्य वयो मंदायुषश्च वै निद्रया ह्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्मभिः ॥ ९ ॥ सूत उवाच ॥ यदा परीक्षित्कुरुजां॰

जांगलेवसत्कलिंप्रविष्टंनिजचक्रवर्त्तिते॥ निशम्यवार्त्तामनतिप्रियांततः शरासनंसं
युगशौंडिराददे॥१०॥ स्वलंकृतंश्यामतुरंगयोजितंरथंमृगेंद्रध्वजमाश्रितः पुरात्॥ वृतोर
थाश्वद्विपपत्तियुक्तयास्वसेनयादिग्विजयायनिर्गतः॥ ११॥ भद्राश्वंकेतुमालंचभारतंचो
त्तरान्कुरून्॥ किंपुरुषादीनिवर्षाणिविजित्यजगृहेबलिं॥१२॥ तत्रतत्रोपशृण्वानः स्व
पूर्वेषांमहात्मनां प्रगीयमानंचयशः कृष्णमाहात्म्यसूचकं॥१३॥ आत्मानंचपरित्रा
तमश्वत्थाम्नोस्त्रतेजसः॥ स्नेहंचवृष्णिपार्थानांतेषांभक्तिंचकेशवे॥१४॥ तेभ्यः परम
संतुष्टः प्रीत्युज्जृंभितलोचनः॥ महाधनानिवासांसिददौहारान्महामनाः॥१५॥ सारथ्य
पारषदसेवनसख्यदौत्यवीरासनानुगमनस्तवनप्रणामं स्निग्धेषुपांडुषुजगत्प्रण
तिंचविष्णोर्भक्तिंकरोतिनृपतिश्चरणारविंदे॥ १६॥ तस्यैवंवर्त्तमानस्यपूर्वेषांवृत्तिम

न्वहं॥ नातिदूरेकिलाश्चर्यंयदासीत्तन्निबोधमे॥१७॥ धर्मः पदैकेनचरन्विछायामुपलभ्य
गां॥ पृछतिस्माश्रुवदनांविवत्सामिवमातरं॥१८॥ कच्चिद्भद्रेनामयमात्मनस्तेविछायासि
म्लायतेषन्मुखेन॥ आलक्षयेभवतीमंतराधिंदूरेबंधुंशोचसिकंचनांब॥१९॥ पादैर्न्यूनं
शोचसिमैकपादमात्मानंवावृषलैर्भोक्ष्यमाणं॥ अथोसुरादीन्हृतयज्ञभागान्प्रजा
उतस्विन्मघवत्यवर्षति॥२०॥ अरक्ष्यमाणाः स्त्रियउर्विबालान्शोचस्यथोपुरुषादैरिवा
र्त्तान्॥ वाचंदेवींब्रह्मकुलेकुकर्मण्यब्रह्मण्येराजकुलेकुलाग्र्यान्॥२१॥ किंक्षत्रबंधून्
कलिनोपसृष्टान्राष्ट्राणिवातैरवरोपितानि॥ इतस्ततोवाशनपानवासस्नानव्यवायोन्मु
खजीवलोकं॥२२॥ यद्वांबतेभूरिभरावतारकृतावतारस्यहरेर्धरित्रि॥ अंतर्हितस्यस्मर
तीविसृष्टाकर्माणिनिर्वाणविलंबितानि॥२३॥ इदंममाचक्ष्वतवाधिमूलंवसुंधरेयेनवि

कर्शितासि। कालेन वा ते बलिनां बलीयसा सुरार्चितं किं हृतमंब सौभगं २४ धरण्युवाच
भवान्हि वेद तत्सर्वं यन्मां धर्मानुपृच्छसि चतुर्भिर्वर्तसे येन पादैर्लोकसुखावहैः २५
सत्यं शौचं दया क्षांतिस्त्यागः संतोष आर्जवं शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतं
२६ ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः स्वातंत्र्यं कौशलं कांतिर्धैर्यं मार्दवमेव
च २७ प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः गांभीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोन
हंकृतिः २८ एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियंति
स्म कर्हिचित् २९ तेनाहं गुणपात्रेण श्रीनिवासेन सांप्रतं शोचामि रहितं लोकं पाप्म
ना कलिनेक्षितं ३० आत्मानं चानुशोचामि भवंतं चामरोत्तमं देवान्पितॄनृषीन्सा
धून्सर्वान्वर्णांस्तथाश्रमान् ३१ ब्रह्मादयो बहुतिथं यदपांगमोक्षकामास्तपः स

मचरन्भगवत्प्रपन्नाः सा श्रीः स्ववासमरविंदवनं विहाय यत्पादसौभगमलं भज
तेनुरक्ता ३२ तस्याहमब्जकुलिशांकुशकेतुकेतैः श्रीमत्पदैर्भगवतः समलंकृतांगी त्री
नत्यरोच उपलभ्य ततो विभूतिं लोकान्स मां व्यसृजदुत्स्मयतीं तदंते ३३ यो वै ममातिभ
रमासुरवंशराज्ञामक्षौहिणीशतमपानुददात्मतंत्रः त्वां दुःस्थमूनपदमात्मनि पौरुषे
ण संपादयन्यदुषु रम्यमबिभ्रदंगं ३४ का वा सहेत विरहं पुरुषोत्तमस्य प्रेमावलो
करुचिरस्मितवल्गुजल्पैः स्थैर्यं समानमहरन्मधुमानिनीनां रोमोत्सवो मम यदंघ्रि
विटंकितायाः ३५ तयोरेवं कथयतोः पृथिवीधर्मयोस्तदा परीक्षिन्नाम राजर्षिः प्रा
प्तः प्राचीं सरस्वतीं ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे पृथ्वीधर्मसंवादो
नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ सूत उवाच ॥ तत्र गोमिथुनं राजा हन्यमानमनाथवत् दं

डहस्तंचवृषलंददृशेनृपलांछनं ॥ १ ॥ वृषंमृणालधवलंमेहंतमिवबिभ्यतं । वेपमानं
पदैकेनसीदंतंशूद्रताडितं ॥ २ ॥ गांचधर्मदुघांदीनांभृशंशूद्रपदाहतां । विवत्सांसाश्रुव
दनांक्षामांयवसमिच्छतीं ॥ ३ ॥ पप्रच्छरथमारूढःकार्तस्वरपरिच्छदं । मेघगंभीरयावाचास
मारोपितकार्मुकः ॥ ४ ॥ कस्त्वंमच्छरणेलोकेबलाद्धंस्यबलान्बली । नरदेवोसिवेषेणनटव
त्कर्मणाऽद्विजः ॥ ५ ॥ कस्त्वंकृष्णेगतेदूरंसहगांडीवधन्वना । शोच्योस्यशोच्यान्रहसिप्र
हरन्वधमर्हसि ॥ ६ ॥ त्वंवामृणालधवलःपादैर्न्यूनःपदाचरन् । वृषरूपेणकिंकश्चिद्देवोनः
परिखेदयन् ॥ ७ ॥ नजातुपौरवेंद्राणांदोर्दंडपरिरंभिते । भूतलेनुपतंत्यस्मिन्विनातेप्रा
णिनांशुचः ॥ ८ ॥ मासौरभेयात्रशुचोव्येतुतेवृषलाद्भयं । मारोदीरंबभद्रंतेखलानांम
यिशास्तरि ॥ ९ ॥ यस्यराष्ट्रेप्रजाःसर्वास्त्रस्यंतेसाध्व्यसाधुभिः । तस्यमत्तस्यनश्यंतिकी

र्तिरायुर्भगोगतिः ॥ १० ॥ एषराज्ञांपरोधर्मोह्यार्तानामार्तिनिग्रहः । अतएनंवधिष्यामिभू
तद्रुहमसत्तमं ॥ ११ ॥ कोऽवृश्चत्तवपादांस्त्रीन्सौरभेयचतुष्पद । माभूवंस्त्वादृशाराष्ट्रेराज्ञांकृ
ष्णानुवर्तिनां ॥ १२ ॥ आख्याहिवृषभद्रंवःसाधूनामकृतागसां । आत्मवैरूप्यकर्तारंपा
र्थानांकीर्तिदूषणं । जनेऽनागस्यघंयुंजन्सर्वतोस्यचमद्भयं ॥ १३ ॥ अनागःस्विहभूतेषु
यआगस्कृन्निरंकुशः । आहर्तास्मिभुजंसाक्षादमर्त्यस्यापिसांगदं ॥ १४ ॥ राज्ञोहिपरमोध
र्मःस्वधर्मस्थानुपालनं । शासतोन्यान्यथाशास्त्रमनापद्युत्पथानिह ॥ १५ ॥ धर्मउवाच
एतद्वःपांडवेयानांयुक्तमार्ताभयंवचः । येषांगुणगणैःकृष्णोदौत्यादौभगवान्कृतः
॥ १६ ॥ नवयंक्लेशबीजानियतःस्युःपुरुषर्षभ । पुरुषंतंविजानीमोवाक्यभेदविमोहिताः
॥ १७ ॥ केचिद्विकल्पवसनाआहुरात्मानमात्मनः । दैवमन्येपरेकर्मस्वभावमपरेप्रभुं ॥ १८ ॥

अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादितिकेष्वपिनिश्चयः ॥ अत्रानुरूपंराजर्षेविमृशस्वमनीषया ॥१९॥
एवंधर्मेप्रवदतिससम्राट्द्विजसत्तमाः ॥ समाहितेनमनसाविखेदःपर्यचष्टतं ॥२०॥ धर्मं
ब्रवीषिधर्मज्ञधर्मोसिवृषरूपधृक् यदधर्मकृतःस्थानंसूचकस्यापितद्भवेत् ॥२१॥ अथ
वादेवमायायानूनंगतिरगोचरा ॥ चेतसोवचसश्चापिभूतानामितिनिश्चयः ॥२२॥ तपःशौ
चंदयासत्यमितिपादाःकृतेकृताः ॥ अधर्मांशैस्त्रयोभग्नाःस्मयसंगमदैस्तव ॥२३॥ इदा
नींधर्मपादस्तेसत्यंनिर्वर्त्तयेद्यतः ॥ तंजिघृक्षत्यधर्मोयमनृतेनैधितःकलिः ॥२४॥ इ
यंचभूर्भगवतान्यासितोरुभरासती ॥ श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैःसर्वतःकृतकौतुका ॥२५॥
शोचत्यश्रुकलासाध्वीदुर्भगेवोज्झिताधुना अब्रह्मण्यानृपव्याजाःशूद्राभोक्ष्यंतिमा
मिति ॥२६॥ इतिधर्मंमहींचैवसांत्वयित्वामहारथः ॥ निशातमाददेखड्गंकलयेधर्महे

सूतउ०१

तवे ॥२७॥ तंजिघांसुमभिप्रेत्यविहायनृपलांछनं ॥ तत्पादमूलंशिरसासमगाद्भयविह्व
लः ॥२८॥ पतितंपादयोर्वीरःकृपयादीनवत्सलः ॥ शरण्योनावधीच्छ्लोक्यआहचेदंहसन्नि
व ॥२९॥ राजोवाच ॥ नतेगुडाकेशयशोधराणांबद्धांजलेर्वैभयमस्तिकिंचित् नवर्त्ति
तव्यंभवताकथंचनक्षेत्रेमदीयेत्वमधर्मबंधुः ॥३०॥ त्वांवर्त्तमानंनरदेवदेहेष्वनुप्रवृ
त्तोयमधर्मपूगः ॥ लोभोनृतंचौर्यमनार्यमंहोज्येष्ठाचमायाकलहश्चदंभः ॥३१॥ नव
र्त्तितव्यंतदधर्मबंधोधर्मेणसत्येनचवर्त्तितव्ये ब्रह्मावर्त्तेयत्रयजंतियज्ञैर्यज्ञेश्वरंय
ज्ञवितानविज्ञाः ॥३२॥ यस्मिन्हरिर्भगवानिज्यमानइज्यात्ममूर्त्तिर्यजतांशंतनोति कामा
नमोघान्स्थिरजंगमानामंतर्बहिर्वायुरिवैषआत्मा ॥३३॥ सूतउवाच ॥ परीक्षितैव
मादिष्टःसकलिर्जातवेपथुः ॥ तमुद्यतासिमाहेदंदंडपाणिमिवोद्यतं ॥३४॥ यत्रक्वचनव

त्स्यामि सार्वभौमतवाज्ञया ॥ लक्षये तत्रतत्रापि त्वामात्तेषुशरासनं ॥३५॥ तन्मे धर्मभृतां
श्रेष्टस्थानं निर्देष्टुमर्हसि ॥ यत्रैव नियतो वत्स्ये आतिष्टंस्तेनुशासनं ॥३६॥ सूत उवाच ॥ अ
भ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददौ ॥ द्यूतं पानं स्त्रियः सूनायत्राधर्मश्चतुर्विधः ॥३७॥
पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात्प्रभुः ॥ ततोनृतं मदं कामं रजो वैरं च पंचमं ॥३८॥
अमूनि पंचस्थानानि ह्यधर्मप्रभवः कलिः ॥ औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत्तन्निदेशकृ
त् ॥३९॥ अथैतानि न सेवेत बुभूषुः पुरुषः क्वचित् ॥ विशेषतो धर्मशीलो राजा लो
कपतिर्गुरुः ॥४०॥ वृषस्य नष्टांस्त्रीन्पादांस्तपः शौचं दयामिति ॥ प्रतिसंदध आश्वास्य
महीं च समवर्द्धयत् ॥४१॥ स एष एतर्ह्यध्यास्त आसनं पार्थिवोचितं ॥ पितामहेनोपन्य
स्तं राज्ञारण्यं विविक्षता ॥४२॥ आस्तेधुना स राजर्षिः कौरवेंद्रश्रियोल्लसन् ॥ गजाह्वये

महाभागश्चक्रवर्ती बृहच्छ्रवाः ॥४३॥ इत्थंभूतानुभावोयमभिमन्युसुतो नृपः ॥ यस्य पाल
यतः क्षौणीं यूयं सत्राय दीक्षिताः ॥४४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे कलिनिग्र
हो नाम सप्तदशोध्यायः ॥१७॥ श्रीसूत उवाच ॥ यो वै द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टो न मातुरुदरे मृतः ॥
अनुग्रहाद्भगवतः कृष्णस्याद्भुतकर्मणः ॥१॥ ब्रह्मकोपोत्थिताद्यस्तु तक्षकात्प्राणविप्लवा
त् ॥ न संमुमोहोरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः ॥२॥ उत्सृज्य सर्वतः संगं विज्ञाताजितसंस्थितिः ॥
वैयासकेर्जहौ शिष्यो गंगायां स्वकलेवरं ॥३॥ नोत्तमश्लोकवार्तानां जुषतां तत्कथामृतं ॥
स्यात्संभ्रमोंतकालेपि स्मरतां तत्पदांबुजं ॥४॥ तावत्कलिर्न प्रभवेत्प्रविष्टोपीह सर्वतः ॥
यावदीशो महानुर्व्यामाभिमन्यव एकराट् ॥५॥ यस्मिन्नहनि यर्ह्येव भगवानुत्ससर्ज
गां तदैवेहानुवृत्तोसावधर्मप्रभवः कलिः ॥६॥ नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारंग इव सारभु

क् कुशलान्याशुसिद्ध्यंतिनेतराणिकृतानियत् ।७ किंतुबालेषुशूरेणकलिनाधीरभीरुणा
अप्रमत्तःप्रमत्तेषुयोवृकोनृषुवर्त्तते ।८ उपवर्णितमेतद्वःपुण्यंपारीक्षितंमया वासु
देवकथोपेतमाख्यानंयदपृच्छत ।९ यायाकथाभगवतःकथनीयोरुकर्मणः गुणक
र्माश्रयाःपुंभिःसंसेव्यास्ताबुभूषुभिः ।१० ऋषयऊचुः ॥ सूतजीवसमाःसौम्यशाश्वती
र्विशदंयशः । यस्त्वंशंससिकृष्णस्यमर्त्यानाममृतंहिनः ॥११ कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासेधूम
धूम्रात्मनांभवान् । आपाययतिगोविंदपादपद्मासवंमधु ॥१२ तुलयामलवेनापिनस्व
र्गंनापुनर्भवं । भगवत्संगिसंगस्यमर्त्यानांकिमुताशिषः ॥१३ कोनाम
तृप्येद्रसवित्कथायांमहत्तमैकांतपरायणस्य । नांतंगुणानामगुणस्यजग्मुर्योगेश्व
राये भवपाद्ममुख्याः ॥१४ तन्नोभवान्वैभगवत्प्रधानोमहत्तमैकांतपरायणस्य ह

रेरुदारंचरितंविशुद्धंशुश्रूषतांनोवितनोतुविद्वन् ॥१५ सवैमहाभागवतःपरीक्षिये
नापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः । ज्ञानेनवैयासकिशब्दितेनभेजेखगेंद्रध्वजपादमूलं ॥१६
तन्नःपरंपुण्यमसंवृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठं । आख्याह्यनंताचरितोपप
न्नंपारीक्षितंभागवताभिरामं ॥१७ श्रीसूतउवाच ॥ अहोवयंजन्मभृतोद्यहास्मवृद्धा
नुवृत्त्यापिविलोमजाताः । दौःकुल्यमाधिंविधुनोतिशीघ्रंमहत्तमानामभिधानयो
गः ॥१८ कुतःपुनर्गृणतोनामतस्यमहत्तमैकांतपरायणस्य योनंतशक्तिर्भगवा
ननंतोमहद्गुणत्वाद्यमनंतमाहुः ॥१९ एतावतालंननुसूचितेनगुणैरसाम्यानतिशाय
नस्य । हित्वेतरान्प्रार्थयतोविभूतिर्यस्यांघ्रिरेणुंजुषतेनभीप्सोः ॥२० अथापियत्पाद
नखावसृष्टं । जगद्विरिंचोपहृतार्हणांभः सेशंपुनात्यन्यतमोमुकुंदात्कोनामलोके

भगवत्पदार्थः ॥२१॥ यत्रानुरक्ताः सहसैव धीरा व्यपोह्य देहादिषु संगमूढं । व्रजंति तत्पारम
हंस्यमंत्यं यस्मिन्नहिंसोपशमः स्वधर्मः ॥२२॥ अहं हि पृष्टोऽर्यमणो भवद्भिराचक्ष आत्मा
वगमोऽत्र यावान् । नभः पतंत्यात्मसमं पतत्रिणस्तथा समं विष्णुगतिं विपश्चितः ॥२३॥ एकदा ध
नुरुद्यम्य विचरन्मृगयां वने । मृगाननुगतः श्रांतः क्षुधितस्तृषितो भृशं ॥२४॥ ज
लाशयमचक्षाणः प्रविवेश तमाश्रमं । ददर्श मुनिमासीनं शांतं मीलितलोचनं
॥२५॥ प्रतिरुद्धेंद्रियप्राणमनोबुद्धिमुपारतं । स्थानत्रयात्परं प्राप्तं ब्रह्मभूतमविक्रि
यं ॥२६॥ विप्रकीर्णजटाछन्नं रौरवेणाजिनेन च । विशुष्यत्तालुरुदकं तथाभूतमया
चत ॥२७॥ अलब्धतृणभूम्यादिरसंप्राप्तार्घसूनृतः । अवज्ञातमिवात्मानं मन्यमान
श्चुकोप ह ॥२८॥ अभूतपूर्वः सहसा क्षुत्तृड्भ्यामर्दितात्मनः । ब्राह्मणं प्रत्यभूद्ब्रह्मन्म

त्सरो मन्युरेव च ॥२९॥ स तु ब्रह्मऋषेरंसे गतासुमुरगं रुषा । विनिर्गच्छन्धनुःकोट्या नि
धाय पुरमागमत् ॥३०॥ एष किं निभृताशेषकरणो मीलितेक्षणः । मृषासमाधिराहोस्वि
त्किं नु स्यात्क्षत्रबंधुभिः ॥३१॥ तस्य पुत्रोऽतितेजस्वी विहरन्बालकोऽर्भकैः । राज्ञाघं प्रा
पितं तातं श्रुत्वा तत्रेदमब्रवीत् ॥३२॥ अहो अधर्मः पालानां पीव्नां बलिभुजामिव । स्वामि
न्यघं यद्दासानां द्वारपानां शुनामिव ॥३३॥ ब्राह्मणैः क्षत्रबंधुर्हि द्वारपालो निरूपितः । स क
थं तद्गृहे द्वाःस्थः सभांडं भोक्तुमर्हति ॥३४॥ कृष्णे गते भगवति शास्तर्युत्पथगामिनां । त
द्भिन्नसेतूनद्याहं शास्मि पश्यत मे बलं ॥३५॥ इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो वयस्यानृषिबालकान्
कौशिक्याप उपस्पृश्य वाग्वज्रं विससर्ज ह ॥३६॥ इति लंघितमर्यादं तक्षकः सप्तमेऽहनि
दंक्ष्यति स्म कुलांगारं चोदितो मे ततद्रुहं ॥३७॥ ततोऽभ्येत्याश्रमं बालो गले सर्पकलेवरं

पितरंवीक्ष्यदुःखार्त्तोमुक्तकंठोरुरोदह॥३८॥सवाअंगिरसोब्रह्मन्श्रुत्वासुतविलापनं॥उ
न्मील्यशनकैर्नेत्रेदृष्ट्वास्वांसेमृतोरगं॥३९॥विसृज्यपुत्रंपप्रछवत्सकस्माद्धिरोदिषि॥केन
वातेप्रतिकृतमित्युक्तःसन्यवेदयत॥४०॥निशम्यशप्तमतदर्हंनरेंद्रंसब्राह्मणोनात्म
जमभ्यनंदत् अहोबतांहोमहदद्यतेकृतंस्वल्पीयसिद्रोहउरुर्दमोधृतः॥४१॥नवैनृभि
र्नरदेवंपराख्यंसंमातुमर्हस्यविपक्वबुद्धे॥यत्तेजसादुर्विषहेणगुप्ताविंदंतिभद्राण्य
कुतोभयाःप्रजाः॥४२॥अलक्ष्यमाणेनरदेवनाम्निरथांगपाणावयमंगलोकः॥तदाहि
चौरप्रचुरोविनंक्ष्यत्यरक्ष्यमाणोऽविवरूथवत्क्षणात्॥४३॥तदद्यनःपापमुपैत्यनन्व
यंयन्नष्टनाथस्यवसोर्विलुंपकात्॥परस्परंघ्नंतिशपंतिवृंजतेपशून्स्त्रियोर्थान्पुरुद
स्यवोजनाः॥४४॥तदार्यधर्मःप्रविलीयतेनृणांवर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः॥ततोर्थ

कामाभिनिवेशितात्मनांशुनांकपीनामिववर्णसंकरः॥४५॥धर्मपालोनरपतिःसतुस
म्राड्बृहच्छ्रवाः॥साक्षान्महाभागवतोराजर्षिर्हयमेधयाट्॥क्षुत्तृट्श्रमयुतोदीनोनै
वास्मच्छापमर्हति॥४६॥अपापेषुस्वभृत्येषुबालेनापक्वबुद्धिना॥पापंकृतंतद्भगवान्
सर्वात्माक्षंतुमर्हति॥४७॥तिरस्कृताविप्रलब्धाःशप्ताःक्षिप्ताहतापिवा॥नास्यतत्प्रतिकु
र्वंतितद्भक्ताःप्रभवोपिहि॥४८॥इतिपुत्रकृताघेनसोनुतप्तोमहामुनिः॥स्वयंविप्रकृतो
राज्ञानैवाघंतदचिंतयत्॥४९॥प्रायशःसाधवोलोकेपरैर्द्वंद्वेषुयोजिताः॥नव्यथंतिन
हृष्यंतियतआत्मागुणाश्रयः॥५०॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविप्रशापोप
लंभनंनामाष्टादशोध्यायः॥१८॥सूतउवाच॥महीपतिस्त्वथतत्कर्मगर्ह्यंविचिंतयन्ना
त्मकृतंसुदुर्मनाः॥अहोमयानीचमनार्यवत्कृतंनिरागसिब्रह्मणिगूढतेजसि॥१॥ध्रुवं

ततोमेकृतदेवहेलनात्दुरत्ययंव्यसनंनातिदीर्घात् तदस्तुकामंत्वघनिःकृतायमेयथा
नकुर्यांपुनरेवमद्धा॥२॥ अद्यैवराज्यंबलमृद्धकोशंप्रकोपितब्रह्मकुलानलोमे दहत्वभद्र
स्यपुनर्नमेभूत्पापीयसीधीर्द्विजदेवगोभ्यः॥३॥ सचिंतयन्नित्थमथाशृणोद्यथामुनेःसु
तोक्तोनिर्ऋतिस्तक्षकाख्यः॥ ससाधुमेनेनचिरेणतक्षकानलंप्रसक्तस्यविरक्तिकारणं
॥४॥ अथोविहायेममसुंचलोकंविमर्शितौहेयतयापुरस्तात्॥ कृष्णांघ्रिसेवामधिमन्य
मानउपाविशत्प्रायममर्त्यनद्यां॥५॥ यावैलसच्छ्रीतुलसीविमिश्रकृष्णांघ्रिरेण्वभ्यधि
कांबुनेत्री॥ पुनातिलोकानुभयत्रसेशान्कस्तांनसेवेतमरिष्यमाणः॥६॥ इतिव्यवच्छिद्य
सपांडवेयःप्रायोपवेशंप्रतिविष्णुपद्यां॥ दध्यौमुकुंदांघ्रिमनन्यभावोमुनिव्रतोमुक्तस
मस्तसंगः॥७॥ तत्रोपजग्मुर्भुवनंपुनानामहानुभावामुनयःसशिष्याः॥ प्रायेणतीर्था

भिगमापदेशैःस्वयंहितीर्थानिपुनंतिसंतः॥८॥ अत्रिर्वसिष्ठश्च्यवनःशरद्वानरिष्टनेमि
र्भृगुरंगिराश्च॥ पराशरोगाधिसुतोथरामउतथ्यइंद्रःप्रमदेध्मवाहौ॥९॥ मेधातिथिर्देव
लआर्ष्टिषेणोभारद्वाजोगौतमःपिप्पलादः॥ मैत्रेयऔर्वःकवषःकुंभयोनिर्द्वैपायनो
भगवान्नारदश्च॥१०॥ अन्येचदेवर्षिब्रह्मर्षिवर्याराजर्षिवर्याअरुणादयश्च॥ नानार्षेय
प्रवरान्समेतानभ्यर्च्यराजाशिरसाववंदे॥११॥ सुखोपविष्टेष्वथतेषुभूयःकृतप्रणामः
स्वचिकीर्षितंयत्॥ विज्ञापयामासविविक्तचेताउपस्थितोग्रेभिगृहीतपाणिः॥१२॥ राजो
वाच॥ ॥अहोवयंधन्यतमानृपाणांमहत्तमानुग्रहणीयशीलाः॥ राज्ञांकुलंब्राह्मणपाद
शौचाद्दूराद्विसृष्टंबतगर्ह्यकर्म॥१३॥ तस्यैवमेघस्यपरावरेशोव्यासक्तचित्तस्यगृहे
ष्वभीक्ष्णं निर्वेदमूलोद्विजशापरूपोयत्रप्रसक्तोभयमाशुधत्ते॥१४॥ तंमोपयातंप्रतियं

तुविप्रागंगाचदेवीधृतचित्तमीशे द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षकोवादशत्वलंगायतवि
ष्णुगाथाः॥१५॥पुनश्चभूयाद्भगवत्यनंतेरतिःप्रसंगश्चतदाश्रयेषु महत्सुयांयामुपयामि
सृष्टिंमैत्र्यस्तुसर्वत्रनमोद्विजेभ्यः॥१६॥इतिस्मराजाध्यवसाययुक्तःप्राचीनमूलेषुकुशे
षुधीरः॥उदङ्मुखोदक्षिणकूलआस्तेसमुद्रपत्न्याःस्वसुतन्यस्तभारः॥१७॥एवंचतः
स्मिन्नरदेवदेवेप्रायोपविष्टेदिविदेवसंघाः प्रशस्यभूमौव्यकिरन्प्रसूनैर्मुदामुहुर्दुं
दुभयश्चनेदुः॥१८॥महर्षयोवैसमुपागतायेप्रशस्यसाध्वित्यनुमोदमानाः॥ऊचुःप्रजा
नुग्रहशीलसारायदुत्तमश्लोकगुणाभिरूपं॥१९॥नवाइदंराजर्षिवर्यचित्रंभवत्सु
कृष्णंसमनुव्रतेषु॥येध्यासनंराजकिरीटजुष्टंसद्योजहुर्भगवत्पार्श्वकामाः॥२०॥सर्वेव
यंतावदिहास्महेथकलेवरंयावदसौविहाय॥लोकंपरंविरजस्कंविशोकंयास्यत्ययं

भागवतप्रधानः॥२१॥आश्रुत्यतदृषिगणवचःपरीक्षित्समंमधुच्युद्गुरुचाव्यलीकं आ
भाषतैनानभिनंद्ययुक्तंशुश्रूषमाणश्चरितानिविष्णोः॥२२॥समागताःसर्वतएवस
र्वेवेदायथामूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे नेहाथवामुत्रचकश्चनार्थऋतेपरानुग्रहमात्मशीलं
॥२३॥ततश्चवःपृछ्यमिमंविपृछेविश्रभ्यविप्राइतिकृत्यतायां सर्वात्मनाम्रियमाणै
श्चकृत्यंशुद्धंचतत्रामृशताभियुक्ताः॥२४॥तत्राभवद्भगवान्व्यासपुत्रोयदृछयागा
मटमानोऽनपेक्षः॥अलक्ष्यलिंगोनिजलाभतुष्टोवृतश्चबालैरवधूतवेषः॥२५॥तं
द्व्यष्टवर्षंसुकुमारपादकरोरुबाह्वंसकपोलगात्रं चार्वायताक्षोन्नसतुल्यकर्णसुभ्र्वा
ननंकंबुसुजातकंठं॥२६॥निगूढजत्रुंपृथुतुंगवक्षसंआवर्तनाभिंवलिवल्गूदरंच दि
गंबरंवक्त्रविकीर्णकेशंप्रलंबबाहुंस्वमरोत्तमाभं॥२७॥श्यामंसदापीव्यवयोंगल

स्मा स्त्रीणां मनोज्ञं रुचिरस्मितेन। प्रत्युत्थितास्ते मुनयः स्वासनेभ्यस्तल्लक्षणज्ञा अ
पि गूढवर्चसं॥ २८॥ स विष्णुरातोतिथय आगताय तस्मै सपर्यां शिरसाजहार ततो नि
वृत्ता ह्यबुधाः स्त्रियोर्भका महासने सोपविवेश पूजितः॥ २९॥ स संवृतस्तत्र महान्म
हीयसां ब्रह्मर्षिराजर्षिसंघैः। व्यरोचतालं भगवान्यथेंदुर्ग्रहर्क्षतारानिकरैः परीतः
॥ ३०॥ प्रशांतमासीनमकुंठमेधसं मुनिं नृपो भागवतोभ्युपेत्य। प्रणम्य मूर्ध्नावहि
तः कृतांजलिर्नत्वा गिरा सूनृतयान्वपृछत्॥ ३१॥ अहो अद्य वयं ब्रह्मन्सत्सेव्याः क्ष
त्रबंधवः। कृपयातिथिरूपेण भवद्भिस्तीर्थकाः कृताः॥ ३२॥ येषां संस्मरणात्पुंसां स
द्यः शुध्यंति वै गृहाः। किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः॥ ३३॥ सान्निध्यात्ते महा
योगिन्पातकानि महांत्यपि। सद्यो नश्यंति वै पुंसां विष्णोरिव सुरेतराः॥ ३४॥ अपि मे भ

गवान्प्रीतः कृष्णः पांडुसुतप्रियः। पैतृष्वसेयप्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्यात्तबांधवः॥ ३५॥ अन्यथा ते
ऽव्यक्तगतेर्दर्शनं नः कथं नृणां। नितरां म्रियमाणानां संसिद्धस्य वनीयसः॥ ३६॥ अतः पृछा
मि संसिद्धिं योगिनां परमं गुरुं। पुरुषस्येह यत्कार्यं म्रियमाणस्य सर्वथा॥ ३७॥ यच्छ्रोतव्यम
थो जाप्यं यत्कर्त्तव्यं नृभिः प्रभो। स्मर्त्तव्यं भजनीयं वा ब्रूहि यद्वा विपर्ययं॥ ३८॥ नूनं भग
वतो ब्रह्मन्गृहेषु गृहमेधिनां। न लक्ष्यते ह्यवस्थानमपि गोदोहनं क्वचित्॥ ३९॥ सूत
उवाच। एवमाभाषितः पृष्टः स राज्ञा श्लक्ष्णया गिरा। प्रत्यभाषत धर्मज्ञो भगवान्
बादरायणिः॥ ४०॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कंधे
शुकागमनं नाम एकोनविंशोध्यायः॥ १९॥ ॥ श्रीरस्तु॥ ॥ श्रीकल्याणमस्तु॥ ॥

॥श्रीकृष्णायनमः॥ श्रीशुकउवाच॥ वरीयानेषतेप्रश्नः कृतोलोकहितंनृप॥ आत्मवित्सं
मतः पुंसांश्रोतव्यादिषुयः परः॥१ श्रोतव्यादीनिराजेंद्र नृणांसंतिसहस्रशः अपश्यतामात्मत
त्त्वंगृहेषुगृहमेधिनां॥२ निद्रयाह्रियतेनक्तंव्यवायेनचवावयः दिवाचार्थेहयाराजन्कुटुंबभरणे
नवा॥३ देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि तेषांप्रमत्तोनिधनंपश्यन्नपिनपश्यति॥४
तस्माद्भारतसर्वात्माभगवानीश्वरोहरिः॥ श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्चस्मर्तव्यश्चेच्छताभयं॥५
एतावान्सांख्ययोगाभ्यांस्वधर्मपरिनिष्ठया जन्मलाभः परः पुंसामंतेनारायणस्मृतिः॥६
प्रायेणमुनयोराजन्निवृत्ताविधिषेधतः॥ नैर्गुण्यस्थारमंतेस्मगुणानुकथनेहरेः॥७ इदंभाग
वतंनामपुराणंब्रह्मसंमितं अधीतवान्द्वापरादौपितुर्द्वैपायनादहं॥८ परिनिष्ठितोपि
नैर्गुण्येउत्तमश्लोकलीलया॥ गृहीतचेताराजर्षेआख्यानंयदधीतवान्॥९ तदहंतेभि

धास्यामिमहापौरुषिकोभवान् यस्यश्रद्दधतामाशुस्यान्मुकुंदेमतिः सती॥१० एतन्निर्विद्य
मानानामिच्छतामकुतोभयं योगिनांनृपनिर्णीतंहरेर्नामानुकीर्तनं॥११ किंप्रमत्तस्यबहु
भिः परोक्षैर्हायनैरिह॥ वरंमुहूर्तंविदितंघटतेश्रेयसेयतः॥१२ खट्वांगोनामराजर्षिर्ज्ञात्वे
यत्तामिहायुषः॥ मुहूर्तात्सर्वमुत्सृज्यगतवानभयंहरिं॥१३ तवाप्येतर्हिकौरव्यसप्ताहंजी
वितावधिः॥ उपकल्पयतत्सर्वंतावद्यत्सांपरायिकं॥१४ अंतकालेतुपुरुषआगतेगतसा
ध्वसः॥ छिंद्यादसंगशस्त्रेणस्पृहांदेहेनुयेचतं॥१५ गृहात्प्रव्रजितोधीरः पुण्यतीर्थजला
प्लुतः॥ शुचौविविक्तआसीनोविधिवत्कल्पितासने॥१६ अभ्यसेन्मनसाशुद्धंत्रिवृद
ब्रह्माक्षरंपरं मनोयच्छेज्जितश्वासोब्रह्मबीजमविस्मरन्॥१७ नियच्छेद्विषयेभ्योक्षान्म
नसाबुद्धिसारथिः॥ मनः कर्मभिराक्षिप्तंशुभार्थेधारयेद्धिया॥१८ तत्रैकावयवंध्यायेद

व्युच्छिन्नेनचेतसा मनोनिर्विषयंयुक्त्वाततःकिंचननस्मरेत् ।१९ पदंतत्परमंविष्णोर्मनोय
त्रप्रसीदति रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तंविमूढंमनआत्मनः यछेद्धारणयाधीरोहंतियातत्कृतं
मलं ।२० यस्यांसंधार्यमाणायांयोगिनोभक्तिलक्षणः ।आशुसंपद्यतेयोगआश्रयंभद्रमी
क्षतः ।२१ राजोवाच ॥ यथासंधार्यतेब्रह्मन्धारणायत्रसंमता ।यादृशीवाहरेदाशुपुरु
षस्यमनोमलं ।२२ श्रीशुकउवाच जितासनोजितश्वासोजितसंगोजितेंद्रियः स्थूलेभगव
तोरूपेमनःसंधारयेद्धिया ।२३ विशेषस्तस्यदेहोयंस्थविष्ठश्चस्थवीयसां यत्रेदंव्यज्य
तेविश्वंभूतंभव्यंभवच्चसत् २४ आंडकोशेशरीरेस्मिन्सप्तावरणसंयुते ।वैराजःपुरु
षोयोसौभगवान्धारणाश्रयः ।२५ पातालमेतस्यहिपादमूलंपठंतिपार्ष्णिप्रपदेरसात
लं ।महातलंविश्वसृजोथगुल्फौतलातलंवैपुरुषस्यजंघे ।२६ द्वेजानुनीसुतलंविश्वमू

र्तेरूरुद्वयंवितलंचातलंच ।महातलंतज्जघनंमहीपतेनभस्तलंनाभिसरोगृणंति २७
उरःस्थलंज्योतिरनीकमस्यग्रीवामहर्वदनंवैजनोस्य ।तपोवराटींविदुरादिपुंसःसत्यं
तुशीर्षाणिसहस्रशीर्ष्णः ।२८ इंद्रादयोबाहवआहुरुस्राःकर्णौदिशःश्रोत्रममुष्यशब्दः
नासत्यदस्रौपरमस्यनासेघ्राणोस्यगंधोमुखमग्निरिद्धः ।२९ द्यौरक्षिणीचक्षुरभूत्पत
ंगःपक्ष्माणिविष्णोरहनीउभेच तद्भ्रूविजृंभःपरमेष्ठिधिष्ण्यमापोस्यतालूरसएव
जिह्वा ।३० छंदांस्यनंतस्यशिरोगृणंतिदंष्ट्रायमःस्नेहकलाद्विजानि ।हासोजनोन्मादक
रीचमायादुरंतसर्गोयदपांगमोक्षः ।३१ व्रीडोत्तरोष्ठोधरएवलोभोधर्मःस्तनोधर्मपथो
स्यपृष्ठं । कस्तस्यमेढ्रंवृषणौचमित्रौकुक्षिःसमुद्रागिरयोस्थिसंघाः ।३२ नद्योस्यनाड्यो
थतनूरुहाणिमहीरुहाविश्वतनोर्नृपेंद्र ।अनंतवीर्यःश्वसितंमातरिश्वागतिर्वयःकर्म
ल

गुणप्रवाहः ॥३३॥ ईशस्य केशान्विदुरंबुवाहान्वासस्तु संध्यां कुरुवर्य भूम्नः। अव्यक्त
माहुर्हृदयं मनश्च स चंद्रमाः सर्वविकारकोशः ॥३४॥ विज्ञानशक्तिं महिमामनंति सर्वात्म
नोंतःकरणं गिरित्रं। अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजा नखानि सर्वे मृगाः पशवः श्रोणिदेशे ॥३५॥ व
यांसि तद्व्याकरणं विचित्रं मनुर्मनीषा मनुजो निवासः। गंधर्वविद्याधरचारणाप्सरः स्व
रस्मृतीरसुरानीकवर्यः ॥३६॥ ब्रह्माननः क्षत्रभुजो महात्मा विडूरुरंघ्रिश्रितकृष्णव
र्णः। नानाभिधाभीज्यगणोपपन्नो द्रव्यात्मकः कर्मवितानयोगः ॥३७॥ इयानसावीश्वर
विग्रहस्य यः संनिवेशः कथितो मया ते। संधार्यतेस्मिन्वपुषि स्थविष्ठे मनः स्वबुद्ध्या
न यतोस्ति किंचित् ॥३८॥ स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः। तं सत्य
मानंदनिधिं भजेत नान्यत्र सज्जेद्यत आत्मपातः ॥३९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वि

तीयस्कंधे विराट्स्वरूपवर्णनं नाम प्रथमोध्यायः ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं पुरा धारण
यात्मयोनिर्नष्टां स्मृतिं प्रत्यवरुध्य तुष्टात्। तथा ससर्जेदममोघदृष्टिर्यथाप्ययात्प्राग्व्यवसा
यबुद्धिः ॥१॥ शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पंथा यन्नामभिर्ध्यायति धीरपार्थैः। परिभ्रमंस्तत्र न विंद
तेर्थान्मायामये वासनया शयानः ॥२॥ अतः कविर्नामसु यावदर्थः स्यादप्रमत्तो व्यवसायबु
द्धिः। सिद्धेन्यथार्थे न यतेत तत्र परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः ॥३॥ सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्र
यासैर्बाहौ स्वसिद्धे ह्युपबर्हणैः किं। सत्यंजलौ किं पुरुधान्नपात्र्या दिग्वल्कलादौ सति किं
दुकूलैः ॥४॥ चीराणि किं पथि न संति दिशंति भिक्षां नैवांघ्रिपाः परभृतः सरितोप्यशुष्यन्। रु
द्धा गुहाः किमजितोवति नोपसन्नान्कस्माद्भजंति कवयो धनदुर्मदांधान् ॥५॥ एवं स्वचित्ते स्व
त एव सिद्ध आत्मा प्रियोर्थो भगवाननंतः। तं निर्वृतो नियतार्थो भजेत संसारहेतूपरमश्च य

भा॰द्वि॰
४

त्रः ६ कस्तांस्त्वनादृत्य परानुचिंतामृते पशून् असतीं नाम कुर्यात् । पश्यन् जनं पतितं वैतरण्यां
स्वकर्मजान् परितापान् जुषाणं ७ केचित् स्वदेहांतर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसं
तं । चतुर्भुजं कंजरथांगशंखगदाधरं धारणया स्मरंति । ८ प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं
कदंबकिंजल्कपिशंगवाससं । लसन्महाहारहिरण्मयांगदं स्फुरन्महारत्नकिरीटकुंडलं
९ उन्निद्रहृत्पंकजकर्णिकालये योगेश्वरास्थापितपादपल्लवं । श्रीलक्ष्मणं कौस्तुभर
त्नकंधरमम्लानलक्ष्म्या वनमालयाचितं ॥ १० विभूषितं मेखलयांगुलीयकैर्महाधनैर्नू
पुरकंकणादिभिः । स्निग्धामलाकुंचितनीलकुंतलैर्विरोचमानाननहासपेशलं ११ अ
दीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभंगसंसूचितभूर्यनुग्रहं । ईक्षेत चिंतामयमेनमीश्व
रं यावन्मनो धारणयावतिष्ठते १२ एकैकशोंगानि धियानुभावयेत् पादादि यावद्ध

४

सितं गदाभृतः । जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेत् परं परं शुध्यति धीर्यथा यथा ॥ १३ यावन्न जा
येत परावरेस्मिन् विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः । तावत् स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने
प्रयतः स्मरेत ॥ १४ स्थिरं सुखं चासनमास्थितो यतिर्यदा जिहासुरिममंग लोकं । काले च देशे च म
नो न सज्जयेत् प्राणं नियच्छेत् मनसा जितासुः ॥ १५ मनः स्वबुद्ध्यामलया नियम्य क्षेत्रज्ञ एतां
निनयेत्तमात्मनि । आत्मानमात्मन्यवरुध्य धीरो लब्धोपशांतिर्विरमेत कृत्यात् ॥ १६ न यत्र
कालोनिमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य ईशिरे । न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विका
रो न महान् प्रधानं ॥ १७ परं पदं वैष्णवमामनंति तत् यन्नेति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः ।
ससृक्षवः विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यार्हपदं पदे पदे ॥ १८ इत्थं मुनिस्तूपर
मेत्व्यवस्थितो विज्ञानदृग्वीर्यसुरंधिताशयः । स्वपार्ष्णिनापीड्य गुदं ततोनिलं स्थाने

स्व

षुषट्सून्नमयेज्जितक्लमः ॥१९॥ नाभ्यांस्थितंहृद्यधिरोप्यतस्मादुदानगत्योरसितंनयेन्मुनिः
ततोनुसंधायधियामनस्वीस्वतालुमूलंशनकैर्नयेत ॥२०॥ तस्मात्भ्रुवोरंतरमुन्नयेतनि
रुद्धसप्तायतनोनपेक्षः। स्थित्वामुहूर्त्तार्धमकुंठदृष्टिर्निर्भिद्यमूर्धन्विसृजेत्परंगतः
२१ यदिप्रयास्यन्नृपपारमेष्ठ्यंवैहायसानामुतयत्विहारं अष्टाधिपत्यंगुणसन्निवाये
सहैवगच्छेन्मनसेंद्रियैश्च ॥२२॥ योगेश्वराणांगतिमाहुरंतर्बहिस्त्रिलोक्याःपवनांतरात्म
नां नकर्मभिस्तांगतिमाप्नुवंतिविद्यातपोयोगसमाधिभाजां ॥२३॥ वैश्वानरंयातिविहाय
सागतःसुषुम्णयाब्रह्मपथेनशोचिषा। विधूतकल्कोथहरेरुदस्तात्प्रयातिचक्रंनृपशै
शुमारं ॥२४॥ तद्विश्वनाभिंत्वतिवर्त्यविष्णोरणीयसाविरजेनात्मनैकः। नमस्कृतंब्रह्मवि
दामुपैतिकल्पायुषोयत्विबुधारमंते ॥२५॥ अथोअनंतस्यमुखानलेनदंदह्यमानंसनि

रीक्ष्यविश्वं निर्यातिसिद्धेश्वरयुष्टधिष्ण्यंयद्वैपरार्ध्यंतदुपारमेष्ठ्यं ॥२६॥ नयत्रशोकोनजरान
मृत्युर्नार्तिर्नचोद्वेगऋतेकुतश्चित् यच्चित्ततोदःकृपयानिदंविदांदुरंतदुःखप्रभवानुदर्श
नात् ॥२७॥ ततोविशेषंप्रतिपद्यनिर्भयस्तेनात्मनापोनलमूर्त्तिरत्वरन्। ज्योतिर्मयोवायु
मुपेत्यकालेवाय्वात्मनाखंबृहदात्मलिंगं ॥२८॥ घ्राणेनगंधंरसनेनवैरसंरूपंतुदृष्ट्या
श्वसनंत्वचैव। श्रोत्रेणचोपेत्यनभोगुणत्वंघ्राणेनचाकूतिमुपैतियोगी ॥२९॥ सभूत
सूक्ष्मेंद्रियसंनिकर्षंमनोमयंदेवमयंविकार्यं। संसाद्यगत्यासहतेनयातिविज्ञानत
त्वंगुणसंनिरोधं ॥३०॥ तेनात्मनात्मानमुपैतिशांतमानंदमानंदमयोवसाने। एतांगतिं
भागवतींगतोयःसवैपुनर्नेहविषज्जतेंग ॥३१॥ एतेसृतीतेनृपवेदगीतेत्वयाभिपृष्टेच
सनातनेच। येवैपुराब्रह्मणआहतुष्टआराधितोभगवान्वासुदेवः ॥३२॥ नह्यतोन्यः

श्री

भा॰द्वि॰
६

त्रिवः पंथाविरातः संस्रतावि ह ॥ वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत् ३३ भगवान्
ब्रह्मकार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ॥ तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत् ३४
भगवान्सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः ॥ दृश्यैर्बुध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैः
३५ तस्मात्सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवा
न्नृणां ३६ पिबंति ये भगवत आत्मनः सतां कथामृतं श्रवणपुटेषु संभृतं पुनंति ते विष
यविदूषिताशयं व्रजंति तच्चरणसरोरुहांतिकं ३७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वि
तीयेऽध्यायः २ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवमेतन्निगदितं पृष्टवान्यद्भवान्मम ॥ नृणां य
न्म्रियमाणानां मनुष्येषु मनीषिणां १ ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिं ॥ इंद्रमिं
द्रियकामस्तु प्रजाकामः प्रजापतीन् २ देवीं मायां तु श्रीकामस्तेजस्कामो विभावसुं व

आ

६

सुकामो वसून्रुद्रान् वीर्यकामोऽथ वीर्यवान् ३ अन्नाद्यकामस्त्वदितिं स्वर्गकामोऽदि
तेः सुतान् विश्वान्देवान्राज्यकामः साध्यान्संसाधको विशां ४ आयुःकामोऽश्वि
नौ देवौ पुष्टिकाम इलां यजेत् प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ५ रूपाभि
कामो गंधर्वान्स्त्रीकामोऽप्सर उर्वशीं आधिपत्यकामः सर्वेषां यजेत परमेष्ठिनं ६
यज्ञं यजेद्यशस्कामः कोशकामः प्रचेतसं विद्याकामस्तु गिरिशं दांपत्यार्थ उमां सतीं
७ धर्मार्थ उत्तमश्लोकं तंतुं तन्वन्पितॄन्यजेत् रक्षाकामः पुण्यजनानोजस्कामो
मरुद्गणान् ८ राज्यकामो मनून्देवान्निर्ऋतिं त्वभिचरन्यजेत् कामकामो यजेत्
सोममकामः पुरुषं परं ९ अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः [illegible]
क्तियोगेन यजेत पुरुषं परं १० एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः [illegible]

त्रीभावंध्याद्भागवतसंमत॥११॥ ज्ञानं यदाप्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रमा[illegible]
त्रगुणेष्वसंगः। कैवल्यसंमतपथस्त्वथ भक्तियोगः को निर्वृतो हरिकथा[illegible]
त्॥१२॥ शौनक उवाच॥ इत्यादिव्याहृतं राजा निशम्य भरतर्षभः। किमन्य[illegible]
न्यो वैयासकिमृषिं कविं॥१३॥ एतच्छुश्रूषतां विद्वन्सूते नार्हसि भाषितं क[illegible]रिक
थोदर्काः सतां स्युः सदसि ध्रुवं॥१४॥ स वै भागवतो राजा पांडवेयो महारथः बालक्रीड
नकैः क्रीडन्कृष्णक्रीडां य आददे॥१५॥ वैयासकिश्च भगवान्वासुदेवपरायणः उरुगा
यगुणोदाराः सतां स्युर्हि समागमे॥१६॥ आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तं च यन्नसौ। तस्यर्ते
यत्क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्तया॥१७॥ तरवः किं न जीवंति भस्त्राः किं न श्वसंत्युत न
खादंति न मेहंति किं ग्रामपशवोपरे॥१८॥ श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः प

शुः न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः॥१९॥ बिले बतोरुक्रमविक्रमान्ये न शृ
ण्वतः कर्णपुटे नरस्य। जिह्वासती दार्दुरिकेव सूत न चोपगायत्युरुगायगाथाः॥२०॥ भा
रः परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगं न नमेन्मुकुंदं। शावौ करौ नो कुरुते सपर्यां हरे
र्लसत्कांचनकंकणौ वा॥२१॥ बर्हायिते ते नयने नराणां लिंगानि विष्णोर्न निरीक्षतो
ये पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ॥२२॥ जीवञ्छवो भागवतां
घ्रिरेणुं न जातु मर्त्योभिलभेत यस्तु। श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः श्वसञ्छवो यस्तु
न वेद गंधं॥२३॥ तदश्मसारं हृदयं बतेदं यद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः। न विक्रियेताथ
यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः॥२४॥ अथाभिधेह्यंग मनोनुकूलं प्रभाषसे भा
गवतप्रधानः यदाह वैयासकिरात्मविद्याविशारदो नृपतिं साधु पृष्टः॥२५॥ इति श्री

भागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ वैयास[illegible]रिति वचस्त
त्वनिश्चयमात्मनः ॥ उपधार्य मतिं कृष्णे औत्तरेयः सतीं व्यधात् ॥ १ ॥ आत्मजाया[illegible]
द्रविणबंधुषु ॥ राज्ये चाविकले नित्यं विरूढां ममतां जहौ ॥ २ ॥ पप्रच्छ चेममेवार्थं [illegible]
सत्तमाः ॥ कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्दधानो महामनाः ॥ ३ ॥ संस्थां विज्ञाय संन्यस्य कर्म त्रैवर्गिकं
च यत् ॥ वासुदेवे भगवति आत्मभावं दृढं गतः ॥ ४ ॥ राजोवाच ॥ समीचीनं वचो [illegible]न्
सर्वज्ञस्य तवानघ ॥ तमो विशीर्यते मह्यं हरेः कथयतः कथां ॥ ५ ॥ भूय एवं विवित्सामि भ
गवानात्ममायया ॥ यथेदं सृजते विश्वं दुर्विभाव्यमधीश्वरैः ॥ ६ ॥ यथा गोपायति विभुर्य
था संयच्छते पुनः ॥ यां यां शक्तिमुपाश्रित्य पुरुशक्तिः परः पुमान् ॥ आत्मानं क्रीडयन्
करोति च ॥ ७ ॥ नूनं भगवतो ब्रह्मन् हरेरद्भुतकर्मणः ॥ दुर्विभाव्यमिवाभाति कविभि

क्रीडन्करोतिवि॰

श्चापि चेष्टितं ॥ यथा गुणांस्तु प्रकृतेर्युगपत्क्रमशोपि वा ॥ बिभर्ति भूरिश[illegible] कुर्वन्क
र्माणि जन्मभिः ॥ ८ ॥ विचिकित्सितमेतन्मे ब्रवीतु भगवान्यथा ॥ शाब्दे ब्रह्मणि निष्णातः
परस्मिंश्च भगवान्खलु ॥ १० ॥ सूत उवाच ॥ इत्युपामंत्रितो राज्ञा गुणानुकथने हरेः
हृषीकेशमनुस्मृत्य प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नमः परस्मै पुरुषाय भू
यसे सदुद्भवस्थाननिरोधलीलया ॥ गृहीतशक्तित्रितयाय देहिनामंतर्भवा[illegible]नुपलक्ष्य
वर्त्मने ॥ १२ ॥ भूयो नमः सद्वृजिनच्छिदेऽसतामसंभवायाखिलसत्वमूर्तये ॥ पुंसां पुनः
पारमहंस्य आश्रमे व्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे ॥ १३ ॥ नमो नमस्तेस्त्वृषभाय सात्व
तां विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनां ॥ निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रं
स्यते नमः ॥ १४ ॥ यत्कीर्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वंदनं यच्छ्रवणं यदर्हणं ॥ लोकस्य सद्यो

विधुनोतिकल्मषंतस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः॥१५॥विचक्षणायच्चरणोपसादनात्संगंव्यु
दस्योभयतोंतरात्मनः॥विंदंतिहिब्रह्मगतिंगतक्लमास्तस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः॥१६॥तप
स्विनोदानपरायशस्विनोमनस्विनोमंत्रविदःसुमंगलाः॥क्षेमंनविंदंतिविनायदर्पणं
तस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः॥१७॥किरातहूणांध्रपुलिंदपुल्कसाआभीरकंकायवनाः
खसादयः येन्येचपापायदुपाश्रयाश्रयाः शुध्यंतितस्मैप्रभविष्णवेनमः॥१८॥सएषआ
त्मात्मवतामधीश्वरस्त्रयीमयोधर्ममयः॥गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्वितर्कलिंगो
भगवान्प्रसीदतां॥१९॥श्रियःपतिर्यज्ञपतिःप्रजापतिर्धियांपतिर्लोकपतिर्धरापतिः
पतिर्गतिश्चांधकवृष्णिसात्वतांप्रसीदतांमेभगवान्सतांपतिः॥२०॥यदंघ्र्यभिध्यान
समाधिधौतयाधियानुपश्यंतिहितत्वमात्मनः॥वदंतिचैतत्कवयोयथारुचंसमे

तपोमयः

यथायामितितेजसे ४

मुकुंदोभगवान्प्रसीदतां॥२१॥प्रचोदितायेनपुरासरस्वतीवितन्वताजस्यसतींस्मृतिं
हृदि॥स्वलक्षणाप्रादुरभूत्किलास्यतःसमेऋषीणामृषभःप्रसीदतां॥२२॥भूतैर्महद्
भिर्यइमाःपुरोविभुर्निर्मायशेतेयदमूषुपूरुषः॥भुंक्तेगुणान्षोडशषोडशात्मकःसो
लंकृषीष्टभगवान्वचांसिमे॥२३॥नमस्तस्मैभगवतेवासुदेवायवेधसे॥पपुर्ज्ञानम
यंसौम्यायन्मुखांबुरुहासवं॥२४॥एतदेवात्मभूराजन्नारदायविपृच्छते॥वेदगर्भोभ्य
धात्साक्षाद्यदाहहरिरात्मनः॥२५॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेचतु
र्थोध्यायः॥४॥नारदउवाच॥ देवदेवनमस्तेस्तुभूतभावनपूर्वज॥तद्विजानीहियज्ज्ञा
नमात्मतत्वनिदर्शनं॥१॥यद्रूपंयदधिष्ठानंयतःसृष्टमिदंप्रभो॥यत्संस्थंयत्परंयच्चतत्
त्वंवदतत्वतः॥२॥सर्वंह्येतद्भवान्वेदभूतभव्यभवत्प्रभुः॥करामलकवद्विश्वंवि

त्तानावसितंतव ॥३॥ यच्छिल्पनोयदाधारोयत्परस्त्वंयदात्मकः। एकःसृजसिभूतानिभू
तैरेवात्ममायया ॥४॥ आत्मन्भावयसेतानिनपराभावयन्स्वयं आत्मशक्तिमवष्ट
भ्यऊर्णनाभिरिवाक्लमः ॥५॥ नाहंवेदपरंह्यस्मिन्नापरंनसमंविभो ॥ नामरूपगुणैर्भाव्यं
सदसत्किंचिदन्यतः ॥६॥ सभवानचरद्घोरंयत्तपःसुसमाहितः। तेनखेदयसेनस्त्वं
पराशंकांचयच्छसि ॥७॥ एतन्मेपृच्छतःसर्वंसर्वज्ञसकलेश्वर। विजानीहियथैवेदमहंबु
ध्येनुशासितः ॥८॥ ब्रह्मोवाच ॥ सम्यक्कारुणिकस्येदंवत्सतेविचिकित्सितं यदहंचो
दितःसौम्यभगवद्वीर्यदर्शने ॥९॥ नानृतंतवतच्चापियथामांप्रब्रवीषिभो अविज्ञायपरं
मत्तएतावत्त्वंयतोहिमे ॥१०॥ येनस्वरोचिषाविश्वंरोचितंरोचयाम्यहं यथार्कोग्निर्यथा
सोमोयथार्क्षग्रहतारकाः ॥११॥ तस्मैनमोभगवतेवासुदेवायधीमहि यन्मायया दुर्जय

नारायणोगु[illegible]

यामांब्रुवंतिजगद्गुरुं ॥१२॥ विलज्जमानयायस्यस्थातुमीक्षापथेमुया विमोहिताविक
त्थंतेममाहमितिदुर्धियः ॥१३॥ द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजीवएवच वासुदेवात्परो
ब्रह्मन्नचान्योर्थोस्तितत्वतः ॥१४॥ नारायणपरावेदादेवानारायणपरालोकानारा
यणपरामखाः ॥१५॥ नारायणपरोयोगोनारायणपरंतपः नारायणपरंज्ञानंनारा
यणपरागतिः ॥१६॥ तस्यापिद्रष्टुरीशस्यकूटस्थस्याखिलात्मनः सृज्यंसृजामिसृष्टो
हं[illegible]मीक्षयैवाभिचोदितः ॥१७॥ सत्वंरजस्तमइतिनिर्गुणस्यगुणास्त्रयः स्थि
तिसर्गनिरोधेषुगृहीतामाययाविभोः ॥१८॥ कार्यकारणकर्तृत्वेद्रव्यज्ञानक्रियाश्र
याः बध्नंतिनित्यदामुक्तंमायिनंपुरुषंगुणाः ॥१९॥ सएषभगवांल्लिंगैस्त्रिभिरेभि
रधोक्षजः। स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन्सर्वेषांममचेश्वरः ॥२०॥ कालंकर्मस्वभावंचमा

येशो मायया स्वया। आत्मन्यदृच्छया प्राप्तं विबभूषुरुपाददे ॥२१॥ कालाद्गुणव्यतिक
रः परिणामः स्वभावतः। कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत्। महतस्तु विकु
र्वाणाद्रजःसत्वोपबृंहितात् ॥२२॥ तमःप्रधानस्त्वभवद्द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः। सो
हंकार इति प्रोक्तो विकुर्वन्समभूत्त्रिधा ॥२३॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भि
दा। द्रव्यशक्तिः क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरिति प्रभो ॥२४॥ तामसादपि भूतादेर्विकुर्वा
णादभून्नभः। तस्य मात्रा गुणः शब्दो लिंगं यद्द्रष्टृदृश्ययोः ॥२५॥ नभसोथ विकुर्वाणा
दभूत्स्पर्शगुणोनिलः। परान्वयाच्छब्दवांश्च प्राण ओजः सहो बलं ॥२६॥ वायोरपि वि
कुर्वाणात्कालकर्मस्वभावतः। उदपद्यत तेजो वै रूपवत्स्पर्शशब्दवत् ॥२७॥ ते
जसस्तु विकुर्वाणादासीदंभो रसात्मकं। रूपवत्स्पर्शवच्चांभो घोषवच्च परान्व

या ॥२८॥ विशेषस्तु विकुर्वाणादंभसो गंधवानभूत्। परान्वयाद्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वि
तः ॥२९॥ वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश। दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नींद्रोपेंद्र
मित्रकाः ॥३०॥ तैजसात्तु विकुर्वाणादिंद्रियाणि दशाभवन्। ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्ति
र्बुद्धिः प्राणस्तु तैजसौ। श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मेढ्रांघ्रिपायवः ॥३१॥ यदैते सं
गता भावा भूतेंद्रियमनोगुणाः। यदायतननिर्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम ॥३२॥ तदा संह
त्य चान्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः। सदसत्त्वमुपादाय चोभयं ससृजुर्ह्यदः ॥३३॥ वर्षपूग
सहस्रांते तदंडमुदकेशयं। कालकर्मस्वभावस्थो जीवोजीवमजीवयत् ॥३४॥ स ए
व पुरुषस्तस्मादंडं निर्भिद्य निर्गतः। सहस्रोर्वंघ्रिबाह्वक्षः सहस्राननशीर्षवान् ॥३५॥
यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयंति मनीषिणः। कट्यादिभिरधः सप्त सप्तोर्ध्वं जघनादि

मि।।३६।। पुरुषस्य मुखं ब्रह्म क्षत्रमेतस्य बाहवः ऊर्वोर्वैश्यो भगवतः पद्भ्यां शूद्रो व्यजाय
त।।३७।। भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकस्य नाभितः हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महा
त्मनः।।३८।। ग्रीवायां जनलोकश्च तपोलोकः स्तनद्वयात् मूर्धभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः
सनातनः।।३९।। तत्कट्यां चातलं कॢप्तमूरुभ्यां वितलं विभोः जानुभ्यां सुतलं शुद्धं जंघाभ्यां
तु तलातलं।।४०।। महातलं तु गुल्फाभ्यां प्रपदाभ्यां रसातलं पातालं पादतलत इति लोक
मयः पुमान्।।४१।। भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकस्य नाभितः स्वर्लोकः कल्पितो मूर्ध्ना
इति वा लोककल्पना।।४२।। ।।इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे श्रीब्रह्मनारद
संवादे पंचमोऽध्यायः।।५।। श्रीब्रह्मोवाच।। ।।वाचां वह्नेर्मुखं क्षेत्रं छंदसां सप्त धातवः हव्य

कव्यामृतान्नानां जिह्वा सर्वरसस्य च।।१।। सर्वासूनां च वायोश्च तन्नासे परमायणे। अश्वि
नोरोषधीनां च घ्राणो मोदप्रमोदयोः।।२।। रूपाणां तेजसां चक्षुर्दिवः सूर्यस्य चाक्षिणी। कर्णौ
दिशां च तीर्थानां श्रोत्रमाकाशशब्दयोः। तद्गात्रं वस्तुसाराणां सौभगस्य च भाजनं।।३।। त्वग
स्य स्पर्शवायोश्च सर्वमेधस्य चैव हि रोमाण्युद्भिज्जजातीनां यैर्वा यज्ञस्तु संभृतः।।४।। केश
श्मश्रुनखान्यस्य शिलालोहाभ्रविद्युतां बाहवो लोकपालानां प्रायशः क्षेमकर्मणां
।।५।। विक्रमो भूर्भुवः स्वश्च क्षेमस्य शरणस्य च सर्वकामवरस्यापि हरेश्चरण आस्पदं
।।६।। अपां वीर्यस्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः। पुंसः शिश्न उपस्थस्तु प्रजात्यानंदनिर्वृ
तेः।।७।। पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद हिंसाया निरृतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदः
स्मृतः।। पराभूतेरधर्मस्य तमसश्चापि पश्चिमः। नाड्यो नदनदीनां तु गोत्राणामस्थि
संहतिः।।९।। अव्यक्तरससिंधूनां भूतानां निधनस्य च। उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनसः

पदं ॥ १०॥ धर्मस्य मम तुभ्यं च कुमाराणां भवस्य च ॥ विज्ञानस्य च सत्वस्य परस्यात्मा परा
यणं ॥ ११॥ अहं भवान्भवश्चैव त इमे मुनयोग्रजाः ॥ सुरासुरनरा नागाः खगा मृगसरीसृ
पाः ॥ १२॥ गंधर्वाप्सरसो यक्षा रक्षोभूतगणोरगाः ॥ पशवः पितरः सिद्धा विद्याध्राश्चार
णा द्रुमाः ॥ १३॥ अन्ये च विविधा जीवा जलस्थलनभौकसः ॥ ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्तडि
तस्तनयित्नवः ॥ १४॥ सर्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत् ॥ तेनेदमावृतं वितस्तिमधि

विश्वं ५

तिष्ठति ॥ १५॥ स्वधिष्ण्यं प्रतपन्प्राणो बहिश्च प्रतपत्यसौ ॥ एवं विराजं प्रतपंस्तपत्यं
तर्बहिः पुमान् ॥ १६॥ सोभयस्यामृतस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात् ॥ महिमैष ततो ब्रह्म
न्पुरुषस्य दुरत्ययः ॥ १७॥ पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ॥ अमृतं क्षेममभ
यं त्रिमूर्ध्नोधायि मूर्धसु ॥ १८॥ पादास्त्रयो बहिश्चासन्नप्रजानां य आश्रमाः ॥ अंत

१३

स्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधो बृहद्व्रतः ॥ १९॥ सृती विचक्रमे विष्वङ् साशनानशने उभे
यदविद्या च विद्या च पुरुषस्तूभयाश्रयः ॥ १९॥ तस्मादंडं विराड्जज्ञे भूतेंद्रियगुणात्म
कः ॥ तद्द्रव्यमत्यगाद्विश्वं गोभिः सूर्य इवातपन् ॥ २०॥ यदास्य नाभ्यान्नलिनादहमास
महात्मनः ॥ नाविदं यज्ञसंभारान्पुरुषावयवादृते ॥ २१॥ तेषु यज्ञस्य पशवः सवन

६४

स्पतयः कुशाः ॥ इदं च देवयजनं कालश्चोरुगुणान्वितः ॥ २२॥ वस्तून्योषधयः स्नेहा र
सलोहमृदो जलं ॥ ऋचो यजूंषि सामानि चातुर्होत्रं च सत्तम ॥ २३॥ नामधेयानि मंत्राश्च
दक्षिणाश्च व्रतानि च ॥ देवतानुक्रमः कल्पः संकल्पस्तंत्रमेव च ॥ २४॥ गतयो मतयश्चैव
प्रायश्चित्तं समर्पणं ॥ पुरुषावयवैरेते संभाराः संभृता मया ॥ २५॥ इति संभृतसंभारः
पुरुषावयवैरहं ॥ तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरं ॥ २६॥ ततस्ते भ्रातर इमे प्र

जानांपतयोनव ॥ अयजन्व्यक्तमव्यक्तंपुरुषंसुसमाहिताः ॥ २७ ॥ ततश्चमनवःका
लेईजिरेऋषयोपरे ॥ पितरोविबुधादैत्यामनुष्याःक्रतुभिर्विभुं ॥ २८ ॥ नारायणेभगव
तितदिदंविश्वमाहितं ॥ गृहीतमायोरुगुणःसर्गादावगुणःस्वतः ॥ २९ ॥ सृजामितन्नियु
क्तोहंहरोहरतितद्वशः ॥ विश्वंपुरुषरूपेणपरिपातित्रिशक्तिधृक् ॥ ३० ॥ इतितेभिहि
तंतातयथेदमनुपृच्छसि ॥ नान्यद्भगवतःकिंचिद्भाव्यंसदसदात्मकं ॥ ३१ ॥ नभारती
मेंगमृषोपलक्ष्यतेनवैक्वचिन्मेमनसोमृषागतिः ॥ नमेहृषीकाणिपतंत्यसत्पथे
यन्मेहृदौत्कंठ्यवताधृतोहरिः ॥ ३२ ॥ सोहंसमाम्नायमयस्तपोमयःप्रजापतीनाम
भिवंदितःपतिः ॥ आस्थाययोगंनिपुणंसमाहितस्तंनाध्यगच्छंयतआत्मसंभवः
॥ ३३ ॥ नतोस्म्यहंतच्चरणंसमीयुषांभवच्छिदंस्वस्त्ययनंसुमंगलं ॥ योह्यात्ममायावि

भवंस्मपर्यगाद्यथानभःस्वांतमथापरेकुतः ॥ ३४ ॥ नाहंनयूयंयदृतांगतिंविदुर्नवामदेवः
किमुतापरेसुराः ॥ तन्मायया मोहितबुद्धयस्त्विदंविनिर्मितंचात्मसमंविचक्ष्महे ॥ ३५ ॥
यस्यावतारकर्माणिगायंतिह्यस्मदादयः ॥ नयंविदंतितत्वेनतस्मैभगवतेनमः ॥ ३६ ॥
सएषआद्यःपुरुषःकल्पेकल्पेसृजत्यजः ॥ आत्मात्मन्यात्मनात्मानंसंयच्छतिचपा
तिच ॥ ३७ ॥ विशुद्धंकेवलंज्ञानंप्रत्यक्सम्यगवस्थितं ॥ सत्यंपूर्णमनाद्यंतंनिर्गुणंनि
त्यमद्वयं ॥ ३८ ॥ ऋषेविदंतिमुनयःप्रशांतात्मेंद्रियाशयाः ॥ यदातदेवासत्तर्कैस्तिरोधी
येतविप्लुतं ॥ ३९ ॥ आद्योवतारःपुरुषःपरस्यकालःस्वभावःसदसन्मनश्च ॥ द्रव्यंविका
रोगुणइंद्रियाणिविराट्स्वराट्स्थास्नुचरिष्णुभूम्नः ॥ ४० ॥ अहंभवोयज्ञइमेप्रजेशा
दक्षादयोयेभवदादयश्च ॥ स्वर्लोकपालाः खगलोकपालाः नृलोकपालास्तललोकपा

गा॰

१ स्वर्लोकपालाः खगलोकपालान्नृलोकपालास्तललोकपाला॰ ४

शाः ॥ ४२ ॥ गंधर्वविद्याधरचारणेशा ये यक्षरक्षोरगनागनाथाः ॥ ये वा ऋषीणामृषभाः पितॄणां
दैत्येंद्रसिद्धेश्वरदानवेंद्राः ॥ ४२ ॥ अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्मांडयादोमृगपक्ष्यधीशाः ॥ ४३ ॥
यत्किंच लोके भगवन्महस्वदोजःसहस्वद्बलवत्क्षमावत् ॥ श्रीह्रीविभूत्यात्मवदद्भुतार्णं
तत्वंपरंरूपवदस्वरूपं ॥ ४४ ॥ प्राधान्यतो यानृष आमनंति लीलावतारान्पुरुषस्य भूम्नः ॥ आ
पीयतांकर्णकषायशोषाननुक्रमिष्ये त इमान्सुपेशान् ॥ ४५ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापु
राणे द्वितीयस्कंधे पुरुषसूक्तकथनं षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ ॥ यत्रोद्यतः क्षितितलो
द्धरणाय बिभ्रत्क्रौडीं तनुं सकलयज्ञमयीमनंतः ॥ अंतर्महार्णव उपागतमादिदैत्यं
तं दंष्ट्रयाद्रिमिव वज्रधरो ददार ॥ १ ॥ जातो रुचेरजनयत्सुयमान्सुयज्ञ आकूतिसूनुरम
रानथ दक्षिणायां ॥ लोकत्रयस्य महतीमहरद्यदार्तिं स्वायंभुवेन मनुना हरिरित्यनू

क्तः ॥ २ ॥ जज्ञे च कर्दमगृहे द्विज देवहूत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे ॥ ऊचे ययात्मश
मलं गुणसंगपंकमस्मिन्विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे ॥ ३ ॥ अत्रेरपत्यमभिकांक्षत आ
ह तुष्टो दत्तो मयाहमिति यद्भगवान्स दत्तः ॥ यत्पादपंकजपरागपवित्रदेहा योगर्द्धिमापु
रुभयीं यदुहैहयाद्याः ॥ ४ ॥ तप्तं तपो विविधलोकसिसृक्षया मे आदौ सनात्स्वतपसः स
चतुःसनोभूत् ॥ प्राक्कल्पसंप्लवविनष्टमिहात्मतत्वं सम्यग्जगाद मुनयो यदचक्ष
तात्मन् ॥ ५ ॥ धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्यां नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः ॥ दृष्ट्वा
त्मनो भगवतो नियमावलोपं देव्यस्त्वनंगपृतना घटितुं न शेकुः ॥ ६ ॥ कामं दहंति कृतिनो
ननु रोषदृष्ट्या रोषं दहंतमुत ते न दहंत्यसह्यं ॥ सोयं यदंतरमलं कथं नु पुनरस्य मनः
श्रयेत ॥ ७ ॥ विद्धः सपत्न्युदितपत्रिभिरंति राज्ञो बालोपि सन्नुपगतस्तपसे वना^

२ लंनिविशन्बिभेति कामः २

नि॥ तस्माद्दातृध्रुवगतिं गणते प्रसन्नो दिमाः स्तुवंति मुनयो यदुपर्यधस्तात्॥८॥ यद्येन
मुत्पथगतं द्विजवाक्यवज्रविप्लुष्टपौरुषभगं निरये पतंतं। त्रात्वार्थिनो जगति पुत्रपदं च
लेभे दुग्धा वसूनि वसुधा सकलानि येन॥९॥ नाभेरसावृषभ आस सुदेविसूनुः यो वै चचा
र समदृक्जडयोगचर्यां यत्पारमहंस्यमृषभः पदमामनंति स्वस्थः प्रशांतकरणः॥
परिमुक्तसंगः॥१०॥ सत्रे ममास भगवान् हयशीर्ष यो साक्षात्स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः
छंदोमयो मखमयोखिलदेवतात्मा वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोस्य नस्तः॥११॥ मत्स्यो यु
गांतसमये मनुनोपलब्धः क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतुः। विस्रंसितावुरुभये
सलिले मुखान्मे आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान्॥१२॥ क्षीरोदधावमरदानवयूथपा
नामुन्मथ्नताममृतलब्धय आदिदेवः। पृष्ठेन कच्छपवपुः विदधार गोत्रं निद्राक्षणो

रि
त्रिपरिवर्तकषायकंडूः॥१३॥ त्रैविष्टपोरुभयहा स नृसिंहरूपं कृत्वा भ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्र
करालवक्त्रं दैत्येंद्रमाशु गदयाभिपतंतमारात् ऊरौ निपात्य विददार नखैः स्फुरंतं॥१४॥ अंतः
सरस्युरुबलेन पदे गृहीतो ग्राहेण यूथपतिरंबुजहस्त आर्त्तः। आहेदमादिपुरुषाखिल
लोकनाथ तीर्थश्रवः श्रवणमंगलनामधेय॥१५॥ श्रुत्वा हरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्च
क्रायुधः पतगराजभुजाधिरूढः। चक्रेण नक्रवदनं विनिपाद्य तस्मात् हस्ते प्रगृह्य भगवा
न् कृपयोज्जहार॥१६॥ ज्यायान् गुणैरवरजोप्यदितेः सुतानां लोकान् विचक्रम इमान्
यदथाधियज्ञः। क्ष्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन याञ्चामृते पथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः
॥१७॥ नार्थे बलेरयमुरुक्रमपादशौचमापः शिखाधृतवतो विबुधाधिपत्यं यो वै प्रति
श्रुतमृते न चिकीर्षदन्यदात्मानमंग मनसा हरयेभिमेने॥१८॥ तुभ्यं च नारद भृशं

गवान्टषिदृत्तभावेनसाधुपरितुष्टउवाचयोगं॥ज्ञानंचभागवतमात्मसतत्वदीपंयद्वासु
देवशरणाविदुरंजसैव॥१९॥चक्रंचदिक्ष्ववहितंदशसुस्वतेजोमन्वंतरेषुमनुवंशधरोबि
भर्ति दुष्टेषुराजसुदमंव्यदधात्स्वकीर्तिंसत्येत्रिपृष्टउशतींप्रथयन्चरित्रैः॥२०॥धन्वंत
रिश्चभगवान्स्वयमेवकीर्तिर्नाम्नानृणांपुरुरुजांरुजआशुहंति यज्ञेचभागममृतायु
रवावरुंधआयुष्यवेदमनुशास्त्यवतीर्यलोके॥२१॥क्षत्रंक्षयायविधिनोपभृतंमहात्मा
ब्रह्मध्रुगुज्झितपथंनरकार्तिलिप्सु॥उद्धंत्यसाववनिकंटकमुग्रवीर्यस्त्रिःसप्तकृत्वउरुधा
रपरश्वधेन॥२२॥अस्मत्प्रसादसुमुखःकलयाकलेशइक्ष्वाकुवंशअवतीर्यगुरोर्नि
देशे॥तिष्ठन्वनंसदयितानुजआविवेशयस्मिन्विरुध्यदशकंधरआर्तिमार्छत्॥२३॥
यस्माअदादुदधिरूढभयांगवेपोमार्गंसपद्यरिपुरंहरवद्दिधक्षोः॥दूरेसुहृन्मथितरो

अ

षसुशोणदृष्ट्यातातप्यमानमकरोरगनक्रचक्रः॥२४॥वक्षःस्थलस्पर्शरुग्णमहेंद्रवाहदंतै
र्विडंबितककुब्जुषऊढहासं सद्योसुभिःसहविनेष्यतिदारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुष
उच्चरतोधिसैन्ये॥२५॥भूमेःसुरेतरवरूथविमर्दितायाःक्लेशव्ययायकलयासितकृष्ण
केशः॥जातःकरिष्यतिजनानुपलक्ष्यमार्गःकर्माणिचात्ममहिमोपनिबंधनानि॥२६॥
तोकेनजीवहरणंयदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्यचपदाशकटोपवृत्तः॥यद्रिंगतांतरगते
नदिविस्पृशोर्वाउन्मूलनंत्वितरथार्जुनयोर्नभाव्यं॥२७॥यद्वैव्रजेव्रजपशून्विषतो
यपीतान्पालांस्त्वजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या॥तच्छुद्धयेतिविषवीर्यविलोलजिह्व
मुच्चाटयिष्यदुरगंविहरन्ह्रदिन्यां॥२८॥तत्कर्मदिव्यमिवयन्निशिनिःशयानंदावाग्नि
नाशुचिवनेपरिदह्यमाने॥उन्नेष्यतिव्रजमतोवसितांतकालंनेत्रेपिधाप्यसबलो

नधिगम्यवीर्यः ॥२९॥ गृह्णीतयद्यदुपबंधममुष्यमाताशुल्वंसुतस्यनतुतत्तदमुष्यमाति
यज्जृंभतोस्यवदनेभुवनानिगोपीसंवीक्ष्यशंकितमनाःप्रतिबोधितासीत् ॥३०॥ नंदंचमो
क्ष्यतिभयाद्वरुणस्यपाशान्गोपान्बिलेषुविहितान्मयसूनुनाच ॥ अह्न्यापृतंनिशि
शयानमतिश्रमेणलोकंविकुंठमुपनेष्यतिगोकुलंस्म ॥३१॥ गोपैर्मखेप्रतिहतेव्रजविप्लवा
यदेवेभिवर्षतिपशून्कृपयारिरक्षुः ॥ धर्त्तोछिलींध्रमिवसप्तदिनानिसप्तवर्षोमहीध्रमन
घैककरेसलीलं ॥३२॥ क्रीडन्वनेनिशिनिशाकररश्मिगौर्यांरासोन्मुखःकलपदायत
मूर्छितेन ॥ उद्दीपितस्मररुजांव्रजभृद्वधूनांहर्त्तुर्हरिष्यतिशिरोधनदानुगस्य ॥३३॥ येच
प्रलंबखरदर्दुरिकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाः कपिकुजपौंड्रकाद्याः ॥ अन्येचशाल्वकपिबल्व
लदंतवक्रसप्तोक्षशंबरविदूरथरुक्मिमुख्याः ॥३४॥ येवामृधेसमितिशालिनआत्तचा

पाः काम्बोजमत्स्यकुरुकैकयसृंजयाद्याः ॥ यास्यंत्यदर्शनमलंबलभीमपार्थव्याजाह्वयेन
हरिणानिलयंतदीयं ॥३५॥ कालेनमीलितधियामवमृश्यनृणांस्तोकायुषांस्वनिगमोब
तदूरपारः ॥ आविर्हितस्त्वनुयुगंसहिसत्यवत्यांवेदद्रुमंविटपशोविभजिष्यतिस्म ॥
३६ देवद्विषांनिगमवर्त्मनिनिष्ठितानांपूर्भिर्मयेनविहिताभिरदृश्यतूर्भिः ॥ लोकान्घ्न
तांमतिविमोहमतिप्रलोभंवेषंविधायबहुभाष्यतऔपधर्म्यं ॥३७॥ यर्ह्यालयेष्वपिस
तांनहरेःकथाःस्युःपाखंडिनोद्विजजनावृषलानृदेवाः ॥ स्वाहास्वधावषडितिस्मगिरोन
यत्रशास्ताभविष्यतिकलेर्भगवान्युगांते ॥३८॥ सर्गेतपोहमृषयोनवयेनवयेप्रजे
शाःस्थानेचधर्ममखमन्वमरावनीशाः ॥ अंतेत्वधर्महरमन्युवशासुराद्यामायाविभू
तयइमाःपुरुशक्तिभाजः ॥३९॥ विष्णोर्नुवीर्यगणनांकतमोर्हतीहयःपार्थिवान्य

पिकविर्विममे रजांसि । चस्कंभयः स्वरहसास्खलता त्रिपृष्टं यस्मात् त्रिसाम्यसदनादुरु
कंपयानं ॥ ४० ॥ नांतं विदाम्यहममी मुनयोग्रजास्ते मायाबलस्य पुरुषस्य कुतोपरे ये
गायन् गुणान् दशशतानन आदिदेवः शेषोधुनापि समवस्यति नास्य पारं ॥ ४१ ॥ येषां स
एव भगवान् दययेदनंतः सर्वात्मनाश्रितपदो यदि निर्व्यलीकं । ते दुस्तरामतितरंति
च देवमायां नैषां ममाहमिति धीः श्वशृगालभक्ष्ये ॥ ४२ ॥ वेदाहमंग परमस्य हि योगमायां
यूयं भवश्च भगवानथ दैत्यवर्यः । पत्नी मनोः स च मनुश्च तदात्मजाश्च प्राचीनबर्हि
र्ऋभुरंग उत ध्रुवश्च ॥ ४३ ॥ ईक्ष्वाकुरैलमुचुकुंदविदेहगाधिरघ्वंबरीषसगरा गयनाहु
षाद्याः । मांधात्रलर्कशतधन्वनुरंतिदेवा देवव्रतो बलिरमूर्त्तरयो दिलीपः ॥ ४४ ॥ सौभर्यु
तंकशिबिदेवलपिप्पलादसारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः । येन्ये विभीषणहनुमदुपें

द्रदत्तपार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेववर्याः ॥ ४५ ॥ ते वै विदंत्यतितरंति च देवमायां स्त्रीशूद्रहू
णशबरा अपि पापजीवाः । यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्तिर्यग्जना अपि किमु
श्रुतधारणा ये ॥ ४६ ॥ शश्वत्प्रशांतमभयं प्रतिबोधमात्रं शुद्धं समं सदसतः परमात्मत
त्वं शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थो माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना ॥ ४७ ॥ तद्वै
पदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकं । सध्र्यङ्नियम्य यतयो य
मकर्त्तहेतिं जह्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिंद्रः ॥ ४८ ॥ स श्रेयसामपि विभुर्भगवान् यतोस्य भाव
स्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः । देहे स्वधातुविगमे नु विशीर्यमाणे व्योमेव तत्र पुरुषो
न विशीर्यते जः ॥ ४९ ॥ सोयं तेभिहितस्तात भगवान् विश्वभावनः । समासेन हरेर्नान्य
दन्यस्मात्सदसच्च यत् ॥ ५० ॥ इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितं संग्रहोयं विभूतीनां

म

निपानखव ४

त्वमेतद्विपुलीकुरु ५१ यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति ॥ सर्वात्मन्यखिलाधारे इति
संकल्प्य वर्णय ५२ मायां वर्णयतोमुष्य ईश्वरस्यानुमोदतः ॥ शृण्वतः श्रद्धया नित्यं माय
यात्मा न मुह्यति ॥ ५३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे अवतारकथने सप्तमोध्या
यः ॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मणा चोदितो ब्रह्मन् गुणाख्यानेगुणस्य च ॥ यस्मै यस्मै यथा प्राह ना
रदो देवदर्शनः ॥ १ ॥ एतद्वेदितुमिच्छामि तत्त्वं वेदविदां वर ॥ हरेरद्भुतवीर्यस्य कथा लोकसुमं
गलाः ॥ २ कथयस्व महाभाग यथाहमखिलात्मनि ॥ कृष्णे निवेश्य निःसंगं मनस्त्यक्ष्ये क
लेवरं ३ शृण्वतः श्रद्धया नित्यं गृणतश्च स्वचेष्टितं ॥ कालेन नातिदीर्घेण भगवान्वि
शते हृदि ४ प्रविष्टः कर्णरंध्रेण स्वानां भावसरोरुहं ॥ धुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य
यथा शरत् ५ धौतात्मा पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुंचति ॥ मुक्तः सर्वपरिक्लेशः पांथः

स्वशरणं यथा ६ यदधातुमतो ब्रह्मन् देहारंभोस्य धातुभिः ॥ यदृच्छया हेतुना वा भव
तो जानते यथा ७ आसीद्यदुदरात्पद्मं लोकसंस्थानलक्षणं ॥ यावानयं वै पुरुष
इयत्तावयवैः पृथक् ॥ तावानसाविति प्रोक्तः संस्थावयववानिव ८ अजः सृजति
भूतानि भूतात्मा यदनुग्रहात् ॥ ददृशे येन तद्रूपं नाभिपद्मसमुद्भवः ९ स चापि यत्र
पुरुषो विश्वस्थित्युद्भवाप्ययः ॥ मुक्त्वात्ममायां मायेशः शेते सर्वगुहाशयः ॥ १० पुरुषावय
वैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः ॥ लोकैरमुष्यावयवाः सपालैरिति शुश्रुम ॥ ११ यावा
न्कल्पो विकल्पो वा यथा कालोनुमीयते ॥ भूतभव्यभवच्छब्द आयुर्मानं च यत्सतः ॥ १२
कालस्यानुगतिर्या तु लक्ष्यतेण्वी बृहत्यपि ॥ यावत्यः कर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तम ॥
१३ यस्मिन्कर्मसमावायो यथा येनोपगृह्यते ॥ गुणानां गुणिनां चैव परिणाममभी॰

सतां १४ भूपातालककुब्व्योमग्रहनक्षत्रभूभृतां सरित्समुद्रद्वीपानांसंभवश्चतदोकसां
१५ प्रमाणमंडकोशस्यबाह्याभ्यंतरभेदतः महतांचानुचरितंवर्णाश्रमविनिश्चयः
१६ अवतारानुचरितंवर्णाश्रमतमंहरेः युगानियुगमानंचधर्मोयश्चयुगेयुगे १७
नृणांसाधारणोधर्मःसविशेषश्चयादृशः श्रेणीनांराजर्षीणांचधर्मःकृच्छ्रेषुजीवतां १८
तत्वानांपरिसंख्यानंलक्षणंहेतुलक्षणं पुरुषाराधनविधिः योगस्याध्यात्मिकस्य
च १९ योगेश्वरैश्वर्यगतिर्लिंगभंगस्तुयोगिनां वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुराण
योः २० संप्लवःसर्वभूतानांविक्रमःप्रतिसंक्रमः इष्टापूर्तस्यकाम्यानांत्रिवर्गस्यच
योविधिः २१ यश्चानुशायिनांसर्गःपाखंडस्यचसंभवः आत्मनोबंधमोक्षौचव्यव
स्थानंस्वरूपतः २२ यथात्मतंत्रोभगवान्विक्रीडत्यात्ममायया विसृज्यवायथामाया

मुदास्तेसाक्षिवद्विभुः २३ सर्वमेतच्चभगवन्पृच्छतोमेनुपूर्वशः तत्वतोर्हस्युदाहर्तुंप्र
पन्नायमहामुने २४ अत्रप्रमाणंभगवान्परमेष्ठीयथात्मभूः परेचेहानुतिष्ठंतिपूर्वेषां
पूर्वजैःकृतं २५ नमेसवःपरायंतिब्रह्मन्ननशनादमी पिबतोच्युतपीयूषमन्यत्रकुपि
तात्द्विजात् २६ सूतउवाच ॥ सउपामंत्रितोराज्ञाकथायामितिसत्पतेः ब्रह्मरातो
भृशंप्रीतोविष्णुरातेनसंसदि २७ प्राहभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितं ब्रह्मणेभगव
त्प्रोक्तंब्रह्मकल्पउपागते २८ यद्यत्परिक्षिदृषभःपांडूनामनुपृच्छति आनुपूर्व्ये
णतत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे २९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेराज
प्रश्नोनामाष्टमोध्यायः ८ श्रीशुकउवाच ॥ आत्ममायामृतेराजन्परस्यानुभवात्म
नः नघटेतार्थसंबंधःस्वप्नद्रष्टुरिवांजसा १ बहुरूपइवाभातिमायया बहुरूपया

रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति मन्यते ॥२॥ यर्हि वाव महिम्नि स्वे परस्मिन् कालमायपोः रमेत गतसंमोहस्त्यक्त्वोदास्ते तदोभयं ॥३॥ आत्मतत्वविशुध्यर्थं यदाह भगवानृतं ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमव्यलीकव्रतादृतः ॥४॥ स आदिदेवो जगतां परो गुरुः स्वधिष्ण्यमास्थाय सिसृक्षयैक्षत । तां नाध्यगच्छद्दृशमत्र संमतां प्रपंचनिर्माणविधिर्यया भवेत् ॥५॥ स चिंतयन् द्व्यक्षरमेकदांभस्युपाशृणोद्द्विर्गदितं वचो विभुः स्पर्शेषु यत्षोडशमेकविंशं निःकिंचनानां नृप यद्धनं विदुः ॥६॥ निशम्य तद्वक्तृदिदृक्षया दिशो विलोक्य तत्रान्यदपश्यमानः स्वधिष्ण्यमास्थाय विमृश्य तद्धितं तपस्युपादिष्ट इवादधे मनः ॥७॥ दिव्यं सहस्राब्दममोघदर्शनो जितानिलात्मा विजितोभयेंद्रियः ॥ अतप्यत स्माखिललोकतापनं तपस्तपीयांस्तपतां समाहितः ॥८॥ तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजितः संदर्शयामास परं न

यत्परं । व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसं स्वदृष्टवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतं ॥९॥ प्रवर्त्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ॥ न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः ॥१०॥ श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशंगवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः ॥ प्रवालवैदूर्यमृणालवर्चसः परिस्फुरत्कुंडलमौलिमालिनः ॥११॥ भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते लसद्विमानावलिभिर्महात्मनां ॥ विद्योतमानः प्रमदोत्तमाद्युभिः सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नभः ॥१२॥ श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः ॥ प्रेंखं श्रिता या कुसुमाकरानुगैर्विगीयमाना प्रियकर्म गायती ॥१३॥ ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिं श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिं ॥ सुनंदनंदप्रबलार्हणादिभिः स्वपार्षदमुख्यैः परिसेवितं विभुं ॥१४॥ भृत्यप्र

सु

सादाभिमुखं दृगासवं प्रसन्नहासारुणलोचनाननं। किरीटिनं कुंडलिनं चतुर्भुजं पीतांबरं
वक्षसि लक्षितं श्रिया ॥१५॥ अध्यर्हणीयासनमास्थितं परं वृतं चतुःषोडशपंचशक्तिभिः। यु
क्तं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवैः स्व एव धामे रममाणमीश्वरं ॥१६॥ तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुतांत
रो हृष्यत्तनुः प्रेमभराश्रुलोचनः। ननाम पादांबुजमस्य विश्वसृक् यत्पारमहंस्येन प
थाधिगम्यते ॥१७॥ तं प्रीयमाणं समुपस्थितं तदा प्रजाविसर्गे निजशासनार्हणं। बभाष
ईषत्स्मितशोचिषा गिरा प्रियः प्रियं प्रीतमनाः करे स्पृशन् ॥१८॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्व
याहं तोषितः सम्यक् वेदगर्भ सिसृक्षया। चिरं भृतेन तपसा दुस्तोषः कूटयोगिनां ॥१९॥ व
रं वरय भद्रं ते वरेशं माभिवांछितं। ब्रह्मन् श्रेयः परिश्रामः पुंसां मद्दर्शनावधिः २० मनी
षितानुभावोयं मम लोकावलोकनं। यदुपश्रुत्य रहसि चकर्थ परमं तपः २१ प्रत्या

दिष्टं मया तत्र त्वयि कर्मविमोहिते। तपो मे हृदयं साक्षादात्माहं तपसोनघ २२ सृजा
मि तपसैवेदं ग्रसामि तपसा पुनः। बिभर्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुश्चरं तपः २३ श्रीब्रह्मो
वाच ॥ भगवन् सर्वभूतानामध्यक्षोवस्थितो गुहां। वेद ह्यप्रतिरुद्धेन प्रज्ञानेन चिकी
र्षितं २४ तथापि नाथमानस्य नाथ नाथय नाथितं। परावरे यथा रूपे जानीयां ते त्वरू
पिणः २५ यथात्ममायायोगेन नानाशक्त्युपबृंहितं। विलुंपन् विसृजन् गृह्णन् बिभ्र
दात्मानमात्मना २६ क्रीडस्यमोघसंकल्प ऊर्णनाभिर्यथोर्णुते। तथा तद्विषयां धेहि [मनीषां]
मयि माधव २७ भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतंद्रितः। नेहमानः प्रजासर्गं बध्येयं
यदनुग्रहात् २८ यावत्सखा सख्युरिवेश ते कृतः प्रजाविसर्गे विभजामि भो जनं।
अविक्लवस्ते परिकर्मणि स्थितो मा मे समुन्नद्धमदोज मानिनः ॥ २९ श्रीभगवानुवा

च॥ज्ञानंपरमगुह्यंमेयद्विज्ञानसमन्वितं।सरहस्यंतदंगंचगृहाणगदितंमया।३०
यावानहंयथाभावोयद्रूपगुणकर्मकः।तथैवतत्त्वविज्ञानमस्तुतेमदनुग्रहात्
।३१।अहमेवासमेवाग्रेनान्यद्यत्सदसत्परं।पश्चादहंयदेतच्चयोवशिष्येतसोस्म्य
हं।३२।ऋतेर्थंयत्प्रतीयेतनप्रतीयेतचात्मनि।तद्विद्यादात्मनोमायांयथाभासो
यथातमः।३३।यथामहांतिभूतानिभूतेषूच्चावचेष्वनु।प्रविष्टान्यप्रविष्टानितथातेषु
नतेष्वहं।३४।एतावदेवजिज्ञास्यंतत्त्वजिज्ञासुनात्मनः।अन्वयव्यतिरेकाभ्यांयत्स्यात्सर्वत्रस
र्वदा।३५।एतन्मतंसमातिष्ठपरमेणसमाधिना।भवान्कल्पविकल्पेषुनविमुह्यतिक
र्हिचित्।३६।श्रीशुकउवाच।संप्रदिश्यैवमजनोजनानांपरमेष्ठिनं।पश्यतस्तस्यत
द्रूपमात्मनोन्यरुणद्धरिः।३७।अंतर्हितेंद्रियार्थायहरयेविहितांजलिः।सर्वभू

तमयोविश्वंससर्जेदंसपूर्ववत्।३८।प्रजापतिर्धर्मपतिरेकदानियमान्यमान्।भद्रं
प्रजानामन्विच्छन्नातिष्ठत्स्वार्थकाम्यया।३९।तंनारदःप्रियतमोरिक्थादानामनुव्रतः
शुश्रूषमाणःशीलेनप्रश्रयेणदमेनच।४०।मायांविविदिषन्विष्णोर्मायेशस्यम
हामुनिः।महाभागवतोराजन्पितरंपर्यतोषयत्।४१।तुष्टंनिशाम्यपितरंलोका
नांप्रपितामहं।देवर्षिःपरिपप्रच्छभवान्यन्मानुपृच्छति।४२।तस्मादिदंभागवतं
पुराणंदशलक्षणं।प्रोक्तंभगवताप्राहप्रीतःपुत्रायभूतकृत्।४३।नारदःप्राहमु
नयेसरस्वत्यास्तटेनृप।ध्यायतेब्रह्मपरमंव्यासायामिततेजसे।४४।यदुताहंत्वया
पृष्टोवैराजात्पुरुषादिदं।यथासीत्तदुपाख्यास्येप्रश्नानन्यांश्चकृत्स्नशः।४५॥इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेश्रीभगवत्ब्रह्मासंवादेनवमोध्यायः॥९

श्रीशुक उवाच॥ अत्रसर्गोविसर्गश्चस्थानंपोषणमूतयः मन्वंतरेशानुकथानिरोधो
मुक्तिराश्रयः॥१॥ दशमस्यविशुध्यर्थंनवानामिहलक्षणं वर्णयंतिमहात्मानःश्रुतेनार्थे
नचांजसा॥२॥ भूतमात्रेंद्रियधियांजन्मसर्गउदाहृतः ब्रह्मणोगुणवैषम्याद्विसर्गः
पौरुषःस्मृतः॥३॥ स्थितिर्वैकुंठविजयःपोषणंतदनुग्रहः मन्वंतराणिसद्धर्मऊत
यःकर्मवासनाः॥४॥ अवतारानुचरितंहरेश्चास्यानुवर्त्तिनाम् पुंसामीशकथाःप्रो
क्तानानाख्यानोपबृंहिताः॥५॥ निरोधोस्यानुशयनमात्मनःसहशक्तिभिः॥ मुक्तिर्हि
न्यथा
त्वा॑थारूपंस्वरूपेणव्यवस्थितिः॥६॥ आभासश्चनिरोधश्चयतश्चाध्यवसीयते
सआश्रयःपरंब्रह्मपरमात्मेतिशब्द्यते॥७॥ योध्यात्मिकोयंपुरुषःसोसावेवाधिदैवि
कः यस्तत्रोभयविछेदःसस्मृतोह्याधिभौतिकः॥८॥ एकमेकतराभावेयदानोपल
पुरुषो ति

श्रयः
भामहे॥ त्रितयंतत्रयोवेदसआत्मास्वाश्रया॥९॥ पुरुषोंडंविनिर्भिद्ययदासौसविनि
र्गतः आत्मनोयनमन्विच्छन्नपोस्राक्षीच्छुचिःशुचीः॥१०॥ तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासु
सहस्रपरिवत्सरान्॥ तेननारायणोनामयदापःपुरुषोद्भवाः॥११॥ द्रव्यंकर्मचका
लश्चस्वभावोजीवएवच यदनुग्रहतःसंतिनसंतियदुपेक्षया॥१२॥ एकोनानात्व
मन्विछन्योगतल्पात्समुत्थितः॥ वीर्यंहिरण्मयंदेवोमाययाव्यसृजत्त्रिधा
१३ अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमितिप्रभुः॥ अथैकंपौरुषंवीर्यंत्रिधाभिद्यत
तच्छृणु॥१४॥ अंतःशरीरआकाशात्पुरुषस्यविचेष्टतः॥ ओजःसहोबलंजज्ञे
ततःप्राणोमहानसुः॥१५॥ अनुप्राणंतियंप्राणाःप्राणंतंसर्वजंतुषु॥ अपानंतम
पानंतिनरदेवमिवानुगाः॥१६॥ प्राणेनाक्षिपताक्षुत्तृडंतराजायतेविभोः पिपासा

तोजस्तत्श्च प्राणस्नुखं निरभिद्यत ॥१७॥ मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते ततो ना
नारसो जज्ञे जिह्वया योधिगम्यते ॥१८॥ विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वह्निर्वाग्व्याहृतं तयोः ज
ले वै तस्य सुचिरं निरोधः समजायत ॥१९॥ नासिके निरभिद्येतां दोधूयति नभस्वति
तत्र वायुर्गंधवहो घ्राणो नसि जिघृक्षतः ॥२०॥ यदात्मनि निरालोकमात्मानं च दिदृक्ष
तः निर्भिन्ने ह्यक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः ॥२१॥ बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्त
ज्जिघृक्षतः कर्णौ च निरभिद्येतां दिशः श्रोत्रं गुणग्रहः ॥२२॥ वस्तुनो मृदुकाठिन्यलघु
गुर्वोष्णशीततां जिघृक्षतस्त्वङ्निर्भिन्ना तस्यां रोममहीरुहाः तत्र चांतर्बहिर्वात
स्त्वचा लब्धगुणो वृतः ॥२३॥ हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्मचिकीर्षया तयोस्तु बलवा
निंद्र आदानमुभयाश्रयं ॥२४॥ गतिं जिगीषतः पादौ रुरुहातेभिकामिकां पद्भ्यां य

ज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः ॥२५॥ निरभिद्यत शिश्नो वै प्रजानंदामृतार्थिनः
उपस्थ आसीत्कामानां प्रियं तदुभयाश्रयं ॥२६॥ उत्सिसृक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै
गुदं ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रयः ॥२७॥ आसिसृप्सोः पुरः पुर्या नाभिद्वा
रमपानतः तत्रापानस्ततो मृत्युः पृथक्त्वमुभयाश्रयं ॥२८॥ आदित्सोरन्नपानाना
मासन्कुक्ष्यंत्रनाडयः नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये ॥२९॥ निदिध्यासो
रात्ममायां हृदयं निरभिद्यत ततो मनस्ततश्चंद्रः संकल्पः काम एव च ॥३०॥ त्वक्
चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः भूम्यप्तेजोमयाः सप्त प्राणो व्योमांबुवा
युभिः ॥३१॥ गुणात्मकानींद्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः मनः सर्वविकारात्मा बु
द्धिर्विज्ञानरूपिणी ॥३२॥ एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया मह्यादिभिश्चा

वरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ॥ ३३ ॥ अतः परं सूक्ष्मतममव्यक्तं निर्विशेषणं । अनादिमध्यनि
धनं नित्यं वाङ्मनसः परम् ॥ ३४ ॥ अमू महानी भगवद्रूपे मया ते अनुवर्णिते । उभे अपि न
गृह्णंति मायासृष्टे विपश्चितः ॥ ३५ ॥ स वाच्यवाचकतया भगवान् ब्रह्मरूपधृक् । नाम
रूपक्रिया धत्ते सकर्माकर्मकः परः ॥ ३६ ॥ प्रजापतीन्मनून्देवानृषीन्पितृगणान्पृथ
क् । सिद्धचारणगंधर्वान्विद्याध्रासुरगुह्यकान् ॥ ३७ ॥ किन्नराप्सरसो नागान्सर्पान्कि
पुरुषोरगान् । मातृरक्षःपिशाचांश्च प्रेतभूतविनायकान् ॥ ३८ ॥ कूष्मांडोन्मादवेताला
न्यातुधानान्ग्रहानपि । खगान्मृगान्पशून्वृक्षान्गिरीन्नृपसरीसृपान् ॥ ३९ ॥
चतुर्विधाश्च द्विविधा जलस्थलनभौकसः । कुशलाकुशला मिश्राः कर्मणां गतयस्त्वि
माः ॥ ४० ॥ सत्वं रजस्तम इति स्त्रिवः सुरनृनारकाः । तत्राप्येकैकशो राजन्भिद्यंते गत
ति

यस्त्रिधा । यदैकैकतरोऽन्याभ्यां स्वभाव उपहन्यते ॥ ४१ ॥ स एवेदं जगद्धाता भगवान्
धर्मरूपधृक् । पुष्णाति स्थापयन्विश्वं तिर्यङ्नरसुरादिभिः ॥ ४२ ॥ ततः कालाग्निरुद्रा
त्मा यत्सृष्टमिदमात्मनः । संनियच्छति कालेन घनानीकमिवानिलः ॥ ४३ ॥ इत्थंभावे
न कथितो भगवान्भगवत्तमः । नेत्थंभावेन हि परं द्रष्टुमर्हंति सूरयः ॥ ४४ ॥ राजोवा
च ॥ अस्य कर्माणि जन्मादौ परस्यानुविधीयते । कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं माययारोपि
तं हि तत् ॥ ४५ ॥ अयं तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः । विधिः साधारणो यत्र सर्गाः
प्राकृतवैकृताः ॥ ४६ ॥ परिमाणं च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहं । यथा पुरस्ताद्व्या
ख्यास्ये पाद्मं कल्पमथो शृणु ॥ ४७ ॥ शौनक उवाच ॥ यदाह भगवान्सूत क्षत्ता भाग
वतोत्तमः । चचार तीर्थानि भुवस्त्यक्त्वा बंधून्सुदुस्त्यजान् ॥ ४८ ॥ कुत्र कौषारवेस्त

स्यसंवादोध्यात्मसंश्रितः। यत्राह भगवांस्तस्मै पृष्टस्तत्वमुवाच ह॥ ४९॥ ब्रूहिनस्तदिदं सौम्य विदुरस्य विचेष्टितं॥ बंधुत्यागनिमित्तंच तथैवागतवान्पुनः॥ ५०॥ सूत उवाच राज्ञा परिक्षिता पृष्टोयदवोचन्महामुनिः॥ तद्वोभिधास्येशृणुत राज्ञः प्रश्नानुसारतः॥ ५१॥ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे शुकपरीक्षितसंवादे दशमोध्यायः॥ १०॥ ॥ समाप्तोयं द्वितीयस्कंधः समाप्तः॥ २॥ ॥ शुभं भवतु॥ ॥

श्रीगणेशायनमः॥ ॥श्रीशुकउवाच॥ एवमेतत्पुरापृष्टोमैत्रेयोभगवान्किल॥ क्षत्त्रा
वनंप्रविष्टेनत्यक्त्वास्वगृहमृद्धिमत्॥१॥ यद्वाअयंमंत्रकृद्वोभगवानखिलेश्वरः॥ पौरवेंद्र
गृहंहित्वाप्रविवेशात्मसात्कृतम्॥२॥ राजोवाच॥ कुत्रक्षत्तुर्भगवतामैत्रेयेणाससंग
मः॥ कदावासहसंवादएतद्वर्णयनःप्रभो॥३॥ नह्यल्पार्थोदयस्तस्यविदुरस्यामलात्म
नः॥ तस्मिन्वरीयसिप्रश्नःसाधुवादोपबृंहितः॥४॥ सूतउवाच॥ सएवमृषिवर्योयंपृष्टो
राज्ञापरीक्षिता॥ प्रत्याहतंसुबहुवित्प्रीतात्माश्रूयतामिति॥५॥ श्रीशुकउवाच॥ य
दातुराजास्वसुतानसाधून्पुष्णन्नधर्मेणविनष्टदृष्टिः॥ भ्रातुर्यविष्ठस्यसुतान्विबंधून्प्र
वेश्यलाक्षाभवनेददाह॥६॥ यदासभायांकुरुदेवदेव्याःकेशाभिमर्शंसुतकर्मगर्ह्यं
नवारयामासनृपःस्नुषायाःस्वास्रैर्हरंत्याःकुचकुंकुमानि॥७॥ द्यूतेत्वधर्मेणजितस्यसा

धोःसत्यावलंबस्यवनागतस्य॥ नयाचतोदात्समयेनदायंतमोजुषाणोयदजात
शत्रोः॥८॥ यदाचपार्थप्रहितःसभायांजगद्गुरुर्यानिजगादकृष्णः॥ नतानिपुंसाममृता
यनानिराजोरुमेनेक्षतपुण्यलेशः॥९॥ यदोपहूतोभवनंप्रविष्टोमंत्रायपृष्टःकिलपू
र्वजेन॥ यथाहतन्मंत्रदृशांवरीयान्यन्मंत्रिणोवैदुरिकंवदंति॥१०॥ अजातशत्रोःप्र
तियच्छदायंतितिक्षतोदुर्विषहंतवागः॥ सहानुजोयत्रवृकोदराहिःश्वसन्रुषायत्त्वमलं
बिभेषि॥११॥ पार्थांस्तुदेवोभगवान्मुकुंदोगृहीतवान्सक्षितिदेवदेवः॥ आस्तेस्वपुर्यां
यदुदेवदेवोविनिर्जिताशेषनृदेवदेवः॥१२॥ सएषदोषःपुरुषद्विडास्तेगृहान्प्रविष्टोयम
पत्यमत्या॥ पुष्णासिकृष्णाद्विमुखोगतश्रीस्त्यजाश्वशैवंकुलकौशलाय॥१३॥ इत्यू
चिवांस्तत्रसुयोधनेनप्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण॥ असत्कृतःसत्स्पृहणीयशीलःक्षत्ता

सकर्णानुजसौबलेन ॥ १४ ॥ कृष्णेन मंत्रोपजुहाव जिह्मं दास्याः सुतं यद्बलिनैव पुष्टः । तस्मिन्प्र
तीपः परकृत्य आस्ते निर्वास्यतामाशु पुरात्श्वसानः ॥ १५ ॥ स इत्थमत्युल्बणकर्णबाणैर्भ्रा
तुः पुरो मर्मसु ताडितोपि । स्वयं धनुर्द्वारि निधाय मायां गतव्यथोयादुरु मानयानः ॥ १६
स निर्गतः कौरवपुण्यलब्धो गजाह्वयात्तीर्थपदः पदानि । अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्षयो
र्व्यां स्वधिष्ठितो यानि सहस्रमूर्तिः ॥ १७ ॥ पुरेषु पुण्योपवनाद्रिकुंजेष्वपंकतोयेषु सरित्स
रस्सु । अनंतलिंगैः समलंकृतेषु चचार तीर्थायतनेष्वनन्यः ॥ १८ ॥ गां पर्यटन्मेध्यविवि
क्तवृत्तिः सदाप्लुतोधः शयनोवधूतः । अलक्षितः स्वैरवधूतवेषो व्रतानि चेरे हरितो
षणानि ॥ १९ ॥ इत्थं व्रजन्भारतमेव वर्षं कालेन यावद्गतवान्प्रभासं । तावच्छशास क्षि
तिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः ॥ २० ॥ तत्राथ शुश्राव सुहृद्विनष्टिं वनं यथा वेणु

जवह्निसंश्रयं । संस्पर्धया दग्धमथानुशोचन्सरस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीं ॥ २१ ॥ तस्यां त्रि
तस्योशनस ऐमनोश्च पृथोरथाग्नेरसितस्य वायोः । तीर्थं सुदासस्य गवां गुहस्य यच्छ्राद्धदेव
स्य स आसिषेवे ॥ २२ ॥ अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः कृतानि नानायतनानि विष्णोः । प्रत्यंग
मुख्यांकितमंदिराणि यद्दर्शनात्कृष्णमनुस्मरंति ॥ २३ ॥ ततस्त्वतिव्रज्य सुराष्ट्रमृद्धं सौवी
रमत्स्यान्कुरुजांगलांश्च । कालेन तावद्यमुनामुपेत्य तत्रोद्धवं भागवतं ददर्श ॥ २४
स वासुदेवानुचरं प्रशांतं बृहस्पतेः प्राक्तनयं प्रतीतं । आलिंग्य गाढं प्रणयेन भद्रं स्वा
नामपृच्छद्भगवत्प्रजानां ॥ २५ ॥ कच्चित्पुराणौ पुरुषौ स्वनाभ्यपाद्मानुवृत्त्येह किलावती
र्णौ । आसात उर्व्याः कुशलं विधाय कृतक्षणौ कुशलं शूरगेहे ॥ २६ ॥ कच्चित्कुरूणां परमः
सुहृन्नो भामः स आस्ते सुखमंग शौरिः । यो वै स्वसॄणां पितृवद्ददाति वरान्वदान्यो व

रतर्यर्षणेन॥२७॥ कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनां प्रद्युम्न आस्ते सुखमंग वीरः यं रुक्मिणी केश
वतो भिरेजे आराध्य विप्रान्स्मरमादिसर्गे॥२८॥ कच्चित्सुखं सात्वतवृष्णिभोजदाशार्हका
णामधिपः स आस्ते। यमभ्यषिंचच्छतपत्रनेत्रो नृपासनाशां परिहृत्य दूरात्॥२९॥ क
च्चिद्धरेः सौम्य सुतः सदृक्ष आस्ते ग्रणी रथिनां साधु सांबः॥ असूत यं जांबवती व्रताढ्या दे
वं गुहं यों बिकया धृतोग्रे॥३०॥ क्षेमं स कच्चिद्युयुधान आस्ते यः फाल्गुनाल्लब्धधनूरह
स्यः लेभेंजसाधोक्षजसेवयैव गतिं तदीयां यतिभिर्दुरापां॥३१॥ कच्चिद्बुधः स्वस्त्यनमीव
आस्ते श्वफल्कपुत्रो भगवत्प्रपन्नः॥ यः कृष्णपादांकितमार्गपांसुष्वचेष्टत प्रेमविभि
न्नधैर्यः॥३२॥ कच्चिच्छिवं देवकभोजपुत्र्या विष्णुप्रजाया इव देवमातुः॥ या वै स्वगर्भेण
दधार देवं त्रयी यथा यज्ञवितानमर्थं॥३३॥ अपिस्विदास्ते भगवान्सुखं वो यः सात्वतां का

मदुघोऽनिरुद्धः॥ यमामनंति स्म ह शब्दयोनिं मनोमयं सत्वतुरीयतत्वं॥३४॥ अपिस्वि
दन्ये च निजात्मदैवमनन्यवृत्त्या समनुव्रता ये॥ हृदीकसत्यात्मजचारुदेष्णगदादयः स्व
स्ति चरंति सौम्य॥३५॥ अपि स्वदोर्भ्यां विजयाच्युताभ्यां धर्मेण धर्मः परिपाति सेतुं दुर्योध
नोतप्यत यत्सभायां साम्राज्यलक्ष्म्या विजयानुवृत्त्या॥३६॥ किं वा कृताघेष्वघमत्यमर्षी भी
मो मोहिवद्दीर्घतमं व्यमुंचत्॥ यस्यांघ्रिपातं रणभूर्न सेहे मार्गं गदायाश्चरतो विचित्रं
॥३७॥ कच्चिद्यशोधा रथयूथपानां गांडीवधन्वोपरतारिरास्ते॥ अलक्षितो यच्छरकूटगूढो
मायाकिरातो गिरिशस्तुतोष॥३८॥ यमावुतस्वित्तनयौ पृथायाः पार्थैर्वृतौ पक्ष्मभिरक्ष
िणीव॥ रेमात उद्दाय मृधे स्वरिक्थं परात्सुपर्णाविव वज्रिवक्त्रात्॥३९॥ अहो पृथापि
ध्रियतेऽर्भकार्थे राजर्षिवर्येण विनापि तेन यस्त्वेकवीरोधिरथो विजिग्ये धनुर्द्वितीयः

२ ~~ककुभश्चतस्रः~~: ४०

२ ककुभश्चतस्रः सौम्यानुशोचे तमधःपतंतं भ्रात्रे परेताय विदुद्रुहे यः॥

निर्यापितोयेनसुहृत्स्वपुर्यभिहंस्वपुत्रान्समनुव्रतेन ॥४१॥ सोहंहरेर्मर्त्यविडंबनेनद
शोनृणांचालयतोविधातुः ॥ नान्योपलक्ष्यःपदवींप्रसादाच्चरामिपश्यन्गतविस्मयोत्र
॥४२॥ नूनंनृपाणांत्रिमदोत्पथानांमहींमुहुश्चालयतांचमूभिः ॥ वधात्प्रपन्नार्तिजिही
र्षयेशोप्युपैक्षताघंभगवान्कुरूणां ॥४३॥ अजस्यजन्मोत्पथनाशनायकर्माण्यकर्तु
र्ग्रहणायपुंसां ॥ नन्वन्यथाकोर्हतिदेहयोगंपरोगुणानामुतकर्मतंत्रं ॥४४॥ तस्यप्रपन्ना
खिललोकपानामवस्थितानामनुशासनेस्वे ॥ अर्थायजातस्ययदुष्वजस्यवार्तांसखे
कीर्तयतीर्थकीर्तेः ॥४५॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेप्र
थमोध्यायः ॥१॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥इतिभागवतःपृष्टःक्षत्त्रावार्तांप्रियाश्रयां ॥ प्रतिव
क्तुंनचोत्सेहऔत्कंठ्यात्स्मारितेश्वरः ॥१॥ यःपंचहायनोमात्राप्रातराशाययाचितः ॥ त

न्नैच्छद्रचयन्यस्यसपर्यांबाललीलया ॥२॥ सकथंसेवयातस्यकालेनजरसंगतः ॥ पृष्टोवा
र्तांप्रतिब्रूयाद्भर्तुःपादावनुस्मरन् ॥३॥ समुहूर्तमभूत्तूष्णींकृष्णांघ्रिसुधयाभृ
शं ॥ तीव्रेणभक्तियोगेन ॥ निमग्नःसाधुनिर्वृतः ॥४॥ पुलकोद्भिन्नसर्वांगोमुंचन्मीलद्दृशा
शुचः ॥ पूर्णार्थोलक्षितस्तेनस्नेहप्रसरसंप्लुतः ॥५॥ शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकंपुनरा
गतः ॥ विमृज्यनेत्रेविदुरंप्रत्याहोद्धवउत्स्मयन् ॥६॥ उद्धवउवाच ॥ ॥कृष्णद्युमणिनि
म्लोचेगीर्णेष्वजगरेणह ॥ किंनुनःकुशलंब्रूयांगतश्रीषुगृहेष्वहं ॥७॥ दुर्भगोबतलोको
यंयदवोनितरामपि ॥ येसंवसंतोनविदुर्हरिंमीनाइवोडुपं ॥८॥ इंगितज्ञाःपुरुप्रौढाए
कारामाश्चसात्वताः ॥ सात्वतामृषभंसर्वेभूतावासममंसत ॥९॥ देवस्यमाययास्पृष्टा
येचान्यदसदाश्रिताः ॥ भ्राम्यतेधीर्नतद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनोहरौ ॥१०॥ प्रदर्शन्यतप्त

भ्रा

पसामवितृप्तदृशांनृणां। आदायांतरधाद्यस्तुस्वबिंबंलोकलोचनं ११ यन्मर्त्यलीलौपयिकं
स्वयोगमायाबलंदर्शयतागृहीतं विस्मापनंस्वस्यचसौभगर्धेः परंपदंभूषणभूषणांगं
१२ यद्धर्मसूनोर्बतराजसूये निरीक्ष्यदृक्स्वस्त्ययनंत्रिलोकः। कार्त्स्न्येनचाद्येहगतंवि
धातुरर्वाक्सृतौकौशलमित्यमन्यत १३ यस्यानुरागप्लुतहासरासलीलावलोकप्रति
लब्धमानाः। व्रजस्त्रियोदृग्भिरनुप्रवृत्तधियोवतस्थुःकिलकृत्यशेषाः १४ स्वशांतरू
पेष्वितरैःस्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकंपितात्मा। परावरेशोमहदंशयुक्तोह्यजोपिजातोभ
गवान्यथाग्निः १५ मांखेदयत्येतदजस्यजन्मविडंबनंयद्वसुदेवगेहे व्रजेचवासोरि
भयादिवस्वयंपुराद्व्यवात्सीद्यदनंतवीर्यः १६ दुनोतिचेतःस्मरतोममैतद्यदाहपा
दावभिवंद्यपित्रोः। तातांबकंसादुरुशंकितानांप्रसीदतंनोऽकृतनिष्कृतीनां १७

कोवाअमुष्यांघ्रिसरोजरेणुंविस्मर्तुमीशीतपुमान्विजिघ्रन्। योविस्फुरद्भ्रूविटपेनभूमे
र्भारंकृतांतेनतिरश्चकार १८ दृष्टाभवद्भिर्ननुराजसूये चैद्यस्यकृष्णंद्विषतोपिसिद्धिः
यांयोगिनःसंस्पृहयंतिसम्यग्योगेनकस्तद्विरहंसहेत १९ तथैवचान्येनरलोकवीराय
आहवेकृष्णमुखारविंदं। नेत्रैःपिबंतोनयनाभिरामंपार्थास्त्रपूताःपदमापुरस्य २०
स्वयंत्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशःस्वराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः बलिंहरद्भिःसुरलोक
पालैःकिरीटकोट्येडितपादपीठः २१ तत्तस्यकैंकर्यमलंभृतान्नोविग्लापयत्यंगय
दुग्रसेनं। तिष्ठन्निषण्णंपरमेष्ठिधिष्ण्येन्यबोधयद्देवनिधारयेति २२ अहोबकीयंस्तन
कालकूटंजिघांसयापाययदप्यसाध्वी। लेभेगतिंधात्र्युचितांततोन्यंकंवादयालुंशरणंव्र
जेम २३ मन्येसुरान्भागवतांस्त्र्यधीशेसंरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तान्। येसंयुगेः

च क्षत्तत्रार्थपुत्रमंसेसुनासायुधमायतं तं ॥२४॥ वसुदेवस्य देवक्यां जातो भोजेंद्रबंधने
चिकीर्षुर्भगवानस्याः शमजेनाभियाचित ॥२५॥ ततो नंदव्रजमितः पित्रा कंसाद्विबि
भ्यता ॥ एकादशसमास्तत्र गूढार्चिः सबलोवसत् ॥२६॥ परीतो वत्सपैर्वत्सान् चारयन् व्य
हरद्विभुः ॥ यमुनोपवने कूजद्द्विजसंकुलितांघ्रिपे ॥२७॥ कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयां
व्रजौकसां ॥ रुदन्निव हसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः ॥२८॥ स एव गोधनं लक्ष्म्या निकेतं सि
तगोवृषं ॥ चारयन्ननुगान् गोपान् रणद्वेणुररीरमत् ॥२९॥ प्रयुक्तान् भोजराजेन मायिनः
कामरूपिणः ॥ लीलया व्यनुदत्तांस्तान् बालः क्रीडनकानिव ॥३०॥ विपन्नान् विषपानेन नि
गृह्य भुजगाधिपं ॥ उत्थाप्यापाययद्गावस्तत्तोयं प्रकृतिस्थितं ॥३१॥ अयाजयद्गोसवेन
गोपराजं द्विजोत्तमैः ॥ वित्तस्य चोरुभारस्य चिकीर्षन्सद्व्ययं विभुः ॥३२॥ वर्षतींद्रे व्रजः

कोपात् भग्नमानोतिविक्लवः ॥ गोत्रलीलातपत्रेण त्रातो भद्रानुगृह्णता ॥३३॥ शरच्छशि
करैर्मृष्टं मानयन् रजनीमुखं ॥ गायन् कलपदं रेमे स्त्रीणां मंडलमंडनः ॥३४॥ इति श्री
भागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विदुरोधवसंवादे द्वितीयोध्यायः ॥२॥ उधव उवाच
ततः समागत्य पुरं स्वपित्रोः चिकीर्षया शं बलदेवसंयुतः ॥ निपात्य तुंगाद्रिपुयूथनाथं ह
तं व्यकर्षद्व्यसुमोजसोर्व्यां ॥१॥ सांदीपनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरं ॥ तस्मै प्रादाद्वरं
पुत्रं मृतं पंचजनोदरात् ॥२॥ समाहूता भीष्मककन्यया ये श्रियः सवर्णेन बुभूषयैषां
गांधर्ववृत्त्या मिषतां स्वभागं जह्रे पदं मूर्ध्नि दधत्सुपर्णः ॥३॥ ककुद्मिनोविद्धनसो दमित्वा स्व
यंवरे नाग्नजितीमुवाह तद्भग्नमानानपि गृध्यतोज्ञान् जघ्नेक्षतः शस्त्रभृतः स्वशस्त्रैः
॥४॥ प्रियं प्रभुर्ग्राम्य इव प्रियाया विधित्सुरार्छद्द्युतरुं यदर्थे ॥ वज्र्याद्रवत्तं सगणो रुषांधः क्री

ऊमगोनूनमयंवधूनां ५ सुतंमृधेखंवपुषाग्रसंतंदृष्ट्वासुनाभोन्मथितंधरित्र्या आमंत्रि
तस्तत्तनयायशेषंदत्वातदंतःपुरमाविवेश ६ तत्राहृतास्तानरदेवकन्याःकुजेनदृष्ट्वा
हरिमार्त्तबंधुं उत्थायसद्योजगृहुःप्रहर्षव्रीडानुरागप्रहितावलोकैः ७ आसांमुहूर्त्त
एकस्मिन्नानागारेषुयोषितां सविधंजगृहेपाणीननुरूपःस्वमायया ८ तास्वपत्यान्य
जनयदात्मतुल्यानिसर्वशः एकैकस्यांदशदशप्रकृतेर्विबुभूषया ९ कालमागधशा
ल्वादीननीकैरुंधतःपुरं अजीघनत्स्वयंदिव्यंस्वपुंसांतेजआदिशत् १० शंबरंद्विवि
दंबाणंमुरंबल्वलमेवच अन्यांश्चदंतवक्रादीनवधीत्कांश्चघातयत् ११ अथते
भ्रातृपुत्राणांपक्षयोःपतितानृपान् चचालभूःकुरुक्षेत्रंयेषामापततांबलैः १२ स
कर्णदुःशासनसौबलानांकुमंत्रपाकेनहतश्रियायुषं सुयोधनंसानुचरंशयानंभग्नो

रुमुर्व्यांननंदपश्यन् १३ कियान्भुवोयंक्षपितोरुभारोयद्द्रोणभीष्मार्जुनकर्णभीमैः
अष्टादशाक्षौहिणिकोमदंशैरास्तेबलंदुर्विषहंयदूनां १४ मिथोयदैषांभविताविवादोम
ध्वामदाताम्रविलोचनानां नैषांवधोपायइयानतोन्योमय्युद्यतेंतर्दधतेस्वयंस्म १५
एवंसंचिंत्यभगवान्स्वराज्येस्थाप्यधर्म्मजं नंदयामाससुहृदःसाधूनांवर्त्मदर्शयन् १६
उत्तरायांधृतःपूरोर्वंशःसाध्वभिमन्युना सवैद्रौण्यस्त्रसंछिन्नःपुनर्भगवताधृतः १७
अयाजयद्धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः सोपिक्ष्मामनुजैरक्षन्रेमेकृष्णमनुव्रतः १८
भगवानपिविश्वात्मालोकवेदपथानुगः कामान्सिषेवेद्वार्वत्यामसक्तःसांख्यमास्थि
तः १९ स्निग्धस्मितावलोकेनवाचापीयूषकल्पया चरित्रेणानवद्येनश्रीनिकेतेन
चात्मना २० इमंलोकममुंचैवरमयन्सुतरांयदून् रेमेक्षणदयादत्तक्षणस्त्रीक्षण

सौहृदः॥२१॥ तस्यैवं रममाणस्य संवत्सरगणान्बहून्। गृहमेधेषु योगेषु विरागः समजायत ॥२२॥ दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीनः स्वयं पुमान्। को विश्रंभेत योगेन योगेश्वरमनुव्रतः॥२३॥ पुर्यां कदाचित्क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः। कोपिता मुनयः शेपुर्भगवन्मतकोविदाः॥२४॥ ततः कतिपयैर्मासैर्वृष्णिभोजांधकादयः। ययुः प्रभासं संहृष्टा रथैर्देवविमोहिताः॥२५॥ तत्र स्नात्वा पितॄन्देवानृषींश्चैव तदंभसा। तर्पयित्वाथ विप्रेभ्यो गावो बहुगुणा ददुः॥२६॥ हिरण्यं रजतं शय्यां वासांस्यजिनकंबलान्। यानं रथानिभान्कन्या धरां वृत्तिकरीमपि ॥२७॥ अन्नं चोरुरसं तेभ्यो दत्त्वा भगवदर्पणं। गोविप्रार्थासवः शूराः प्रणेमुर्भुवि मूर्धभिः ॥२८॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विदुरोद्धवसंवादे तृतीयोऽध्यायः॥३॥

उद्धव उवाच॥ ॥अथ ते तदनुज्ञाता भुक्त्वा पीत्वा च वारुणीं। तया विभ्रंशितज्ञाना दुरुक्तैर्मर्म पस्पृशुः॥१॥ तेषां मैरेयदोषेण विषमीकृतचेतसां। निम्लोचति रवावासीद्वेणूनामिव मर्दनं॥२॥ भगवान्स्वात्ममायाया गतिं तामवलोक्य सः। सरस्वतीमुपस्पृश्य वृक्षमूलमुपाविशत्॥३॥ अहं चोक्तो भगवता प्रपन्नार्तिहरेण ह। बदरीं त्वं प्रयाहीति स्वकुलं संजिहीर्षुणा॥४॥ अथापि तदभिप्रेतं जानन्नहमरिंदम। पृष्ठतोऽन्वगमं भर्तुः पादविश्लेषणाक्षमः॥५॥ अद्राक्षमेकमासीनं विचिन्वन्दयितं पतिं। श्रीनिकेतं सरस्वत्यां कृतकेतमकेतनं॥६॥ श्यामावदातं विरजं प्रशांतारुणलोचनं। दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशांबरेण च॥७॥ वाम ऊरावधिश्रित्य दक्षिणांघ्रिसरोरुहं। अपाश्रितार्भकाश्वत्थमकृशं त्यक्तपिप्पलं॥८॥ तस्मिन्महाभागवतो द्वैपायनसुहृत्सखा। लोकाननुचरन्सिद्ध आससाद यदृच्छया॥९॥ तस्यानुरक्तस्य मुनेर्मुकुंदः प्रमोदभावानतकंधरस्य। आशृण्वतो मामनुरागहाससमी

श्रावयामि श्रमयन्नुवाच ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वेदाहमंतर्मनसीप्सितं ते ददामि यत्तद्दु
रवापमन्यैः ॥ सत्रे पुरा विश्वसृजां वसूनां मत्सिद्धिकामेन वसो त्वयेष्टः ॥ ११ ॥ स एष साधो च
रमो भवानामासादितस्ते मदनुग्रहो यत् ॥ यन्मां नृलोकान्रह उत्सृजंतं दिष्ट्या ददृश्वान्वि
शदानुवृत्त्या ॥ १२ ॥ पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये पद्मे निषण्णाय ममादिसर्गे ॥ ज्ञानं परं म
न्महिमावभासं यत्सूरयो भागवतं वदंति ॥ १३ ॥ इत्यादृतोक्तः परमस्य पुंसः प्रतिक्षणानु
ग्रहभाजनोऽहं ॥ स्नेहोत्थरोमा स्खलिताक्षरस्तं मुंचञ्छुचः प्रांजलिराबभाषे ॥ १४ ॥ को न्वी
श ते पादसरोजभाजां सुदुर्लभोऽर्थेषु चतुर्ष्वपीह ॥ तथापि नाहं प्रवृणोमि भूमन्भवत्प
दांभोजनिषेवणोत्सुकः ॥ १५ ॥ कर्माण्यनीहस्य भवोऽभवस्य ते दुर्गाश्रयोऽथारिभयात्पला
यनं ॥ कालात्मनो यत्प्रमदायुताश्रमः स्वात्मन्रतेः खिद्यति धीर्विदामिह ॥ १६ ॥ मंत्रेषु मां

वा उपहूय यत्त्वमकुंठिताखंडसदात्मबोधः ॥ पृच्छेः प्रभो मुग्ध इवाप्रमत्तः ॥ तन्नो मनो मो
हयतीव देव ॥ १७ ॥ ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं प्रोवाच कस्मै भगवान्समग्रं ॥ अपि क्षमं नो
ग्रहणाय भर्तर्वदांजसा यद्वृजिनं तरेम ॥ १८ ॥ इत्यावेदितहार्दाय मह्यं स भगवान्परः ॥ आ
दिदेशारविंदाक्ष आत्मनः परमां स्थितिं ॥ १९ ॥ स एवमाराधितपादतीर्थादधीततत्वात्मवि
बोधमार्गः ॥ प्रणम्य पादौ परिवृत्य देवमिहागतोऽहं विरहातुरात्मा ॥ २० ॥ सोऽहं तद्दर्शनाह्ला
दवियोगार्तियुतः प्रभो ॥ गमिष्ये दयितं तस्य बदर्याश्रममंडलं ॥ २१ ॥ यत्र नारायणो देवो
नरश्च भगवानृषिः ॥ मृदु तीव्रं तपो दीर्घं तेपाते लोकभावनौ ॥ २२ ॥ ॥ शुक उवाच ॥ ॥ इ
त्युद्धवादुपाकर्ण्य सुहृदां दुःसहं वधं ॥ ज्ञानेनाशमयत्क्षत्ता शोकमुत्पतितं बुधः ॥ २३ ॥
स तं महाभागवतं व्रजंतं कौरवर्षभः ॥ विश्रंभादभ्यधत्तेदं मुख्यं कृष्णपरिग्रहे ॥ २४ ॥

भा·तृ·
१०

श्री
पृथ्वै

विदुर उवाच ॥ ज्ञानंपरस्यात्मरहःप्रकाशंयदाहयोगेश्वरईश्वरस्ते ॥ वक्तुंभवान्नोर्हतियद्धिविष्णोर्भृत्याःस्वभृत्यार्थकृतश्चरंति २५ उधव उवाच ॥ ननुतेतत्वसंराध्यऋषिःकौषारवोंतिके ॥ साक्षाद्भगवतादिष्टोमर्त्यलोकंजिहासता २६ श्रीशुक उवाच ॥ इतिसहविदुरेणविश्वमूर्तेःगुणकथयासुधयाप्लावितोरुतापः क्षणमिवपुलिनेयमस्वसुस्तांसमुषितऔपगविर्निशांततोगात् २७ श्रीराजोवाच ॥ निधनमुपगतेषुवृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथपेषुमुख्यः सतुकथमवशिष्टउधवोयद्धरिरपितत्यजआकृतिंत्र्यधीशः २८ शुक उवाच ॥ ब्रह्मशापापदेशेनकालेनामोघवांछितः ॥ संहृत्यस्वकुलंनूनंत्यक्ष्यन्देहमचिंतयत् २९ अस्माल्लोकादुपरतेमयिज्ञानंमदाश्रयं ॥ अर्हत्युधवएवाधासंप्रत्यात्मवतांवरः ३० नोधवोण्वपिमन्न्यूनोयद्गुणैर्नार्दितःप्रभुः अतोमद्वयुनं

१०

लोकंग्राहयन्निहतिष्ठतु ३१ एवंत्रिलोकगुरुणासंदिष्टःशब्दयोनिना ॥ बदर्याश्रममासाद्यहरिमीजेसमाधिना ३२ विदुरोप्युधवाछ्रुत्वाकृष्णस्यपरमात्मनः ॥ क्रीडयोपात्तदेहस्यकर्माणिश्लाघितानिच ३३ देहन्यासंचतस्यैवंधीराणांधैर्यवर्धनं ॥ अन्येषांदुष्करतरंपशूनांविक्लवात्मनां ३४ आत्मानंचकुरुश्रेष्ठकृष्णेनमनसेक्षितं ॥ ध्यायन्गतेभागवतेरुरोदप्रेमविह्वलः ३५ कालिंद्याःकतिभिःसिधोत्यहोभिर्भरतर्षभ ॥ प्रापद्यतस्वःसरितंयत्रमित्रासुतोमुनिः ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोधवसंवादेचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ द्वारिद्युनद्याऋषभःकुरूणांमैत्रेयमासीनमगाधबोधं ॥ क्षत्तोपसृत्याच्युतभावशुद्धःपप्रछसौशील्यगुणाभितृप्तः ॥ १ ॥ विदुर उवाच सुखायकर्माणिकरोतिलोकोनतैःसुखंवान्यदुपारमंवा विंदेतभूयस्ततएवदुःखं

यदत्रमुक्तं भगवान्वदेत्त्र॥२॥ जनस्य कृष्णाद्विमुखस्य दैवाद धर्मशीलस्य सुदुःखितस्य
अनुग्रहायेह चरंति नूनं भूतानि भव्यानि जनार्दनस्य॥३॥ तत्साधुवर्यादिश वर्त्मशंनःसं
राधितो भगवान्येन पुंसां हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूते ज्ञानं सतत्त्वाधिगमं पुराणं॥४॥
करोति कर्माणि कृतावतारो यान्यात्मतंत्रो भगवांस्त्र्यधीशः॥ यथा ससर्जाग्र इदं निरीहः सं
स्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते॥५॥ यथा पुनः स्वे ख इदं निवेश्य शेते गुहायां स निवृत्त वृत्तिः॥ यो
गेश्वराधीश्वर एक एतदनुप्रविष्टो बहुधा यथासीत्॥६॥ क्रीडन्विधत्ते द्विज गोसुराणां
क्षेमाय कर्माण्यवतारभेदैः॥ मनो न तृप्यत्यपि शृण्वतां नः सुश्लोक मौलेश्चरितामृतानि

॥७॥ यैस्तत्वभेदैरधिलोकनाथो लोकानलोकान्सह लोकपालान्॥ अचीक्लृपद्यत्र हि सर्वसत्व

निकायभेदोधिकृतः प्रतीतः॥ येन प्रजानामुत आत्मकर्मरूपाभिधानांच भिदांव्यध

२ नलोका २

श्रुतानि २

त्त नारायणो विश्वसृगात्मयोनिरेतच्च नो वर्णय विप्रवर्य॥९॥ परावरेषां भगवन्व्रता
नि श्रुतानि व्यासमुखादभीक्ष्णं अतृप्नुमः क्षुल्लसुखावहानां तेषामृते कृष्णकथामृतौघात्
॥१०॥ कस्तृप्नुयात्तीर्थपदोभिधानात्सत्रेषु वः सूरिभिरीड्यमानात्॥ यः कर्णनाडीं पुरुष
स्य यातो भवप्रदांगेहरतिंछिनत्ति॥११॥ मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापि ते भारतमा
ह कृष्णः॥ यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीता नु हरेः कथायां॥१२॥ सा श्रद्द
धानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः॥ हरेः पदानुस्मृतिनिर्वृतस्य समस्त
दुःखात्ययमाशु धत्ते॥१३॥ तान्छोच्यशोच्यानविदोनुशोचे हरेः कथायां विमुखानघेन क्षि
णोति देवोनिमिषस्तु येषामायुर्वृथावादगतिस्मृतीनां॥१४॥ तदस्य कौषारव शर्मदा

तुर्हरेः कथामेव कथासु सारं॥ उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवार्तबंधो शिवाय नः कीर्तय तीर्थ

शोच्य ३

कीर्त्तेः॥ १५॥ स विश्वजन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारः प्रगृहीतशक्तिः॥ चकार कर्माण्य-
तिपूरुषाणि यानीश्वरः कीर्त्तय तानि मह्यं॥ १६॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ स एवं भगवान्पृष्टः क्ष-
त्त्रा कौषारविर्मुनिः॥ पुंसां निःश्रेयसार्थेन तमाह बहुमानयन्॥ १७॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥
साधु पृष्टं त्वया साधो लोकान्साध्वनुगृह्णता॥ कीर्त्तिं वितन्वता लोके आत्मनोधोक्षजा-
त्मनः॥ १८॥ नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्तर्बादरायणवीर्यजे॥ गृहीतोनन्यभावेन यत्त्वया हरि-
रीश्वरः॥ १९॥ मांडव्यशापाद्भगवान्प्रजासंयमनो यमः॥ भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यायां जातः स-
त्यवतीसुतात्॥ २०॥ भवान्भगवतो नित्यं संमतः सानुगस्य च॥ यस्य ज्ञानोपदेशाय मा-
दिशद्भगवान्व्रजन्॥ २१॥ अथ ते भगवल्लीला योगमायोपबृंहिताः॥ विश्वस्थित्युद्भवां-
तार्था वर्णयाम्यनुपूर्वशः॥ २२॥ भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विभुः॥ आत्मेच्छा-

नुगतावात्मा नानामत्युपलक्षणः॥ २३॥ स वा एष तदा द्रष्टा नापश्यद्दृश्यमेकराट्॥ मेने-
ऽसंतमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृक्॥ २४॥ सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका॥
माया नाम महाभाग ययेदं निर्ममे विभुः॥ २५॥ कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्ष-
जः॥ पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान्॥ २६॥ ततोभवन्महत्तत्वमव्यक्तात्काल-
चोदितात्॥ विज्ञानात्मात्मदेहस्थं विश्वं व्यंजंस्तमोनुदः॥ २७॥ सोप्यंशगुणकालात्मा
भगवद्दृष्टिगोचरः॥ आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्वस्यास्य सिसृक्षया॥ २८॥ महत्तत्वाद्विकु-
र्वाणादहंतत्वं व्यजायत॥ कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेंद्रियमनोमयः॥ २९॥ वैकारिकस्ते-
जसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा॥ अहंतत्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत्॥ वैकारिका-
श्च ये देवा अर्थाभिव्यंजनं यतः॥ ३०॥ तैजसानींद्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च॥ तामसो

भूतसूक्ष्मादिर्यतः स्वलिंगमात्मनः ॥ ३१ ॥ कालमायांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभः । नभसो
ऽनुसृतं स्पर्शं विकुर्वन्निर्ममेऽनिलं ॥ ३२ ॥ अनिलोऽपि विकुर्वाणो नभसोरुबलान्वितः । ससर्ज
रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनं ॥ ३३ ॥ अनिलेनान्वितं ज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितं । आ
धत्तांभो रसमयं कालमायांशयोगतः ॥ ३४ ॥ ज्योतिषांभोऽनुसंसृष्टं विकुर्वद्ब्रह्मवीक्षितं । म
हीं गंधगुणामाधात्कालमायांशयोगतः ॥ ३५ ॥ भूतानां नभआदीनां यद्यद्भव्यावरावरं । तेषां
परानुसंसर्गात् यथासंख्यं गुणान्विदुः ॥ ३६ ॥ एते देवाः कला विष्णोः कालमायांशलिंगि
नः । नानात्वात्स्वक्रियानीशाः प्रोचुः प्रांजलयो विभुं ॥ ३७ ॥ देवा ऊचुः । ॥ नमाम ते देव
पदारविंदं प्रपन्नतापोपशमातपत्रं । यन्मूलकेता यतयोंऽजसोरुसंसारदुःखं बहिरु
त्क्षिपंति ॥ ३८ ॥ धातर्यदस्मिन्भव ईश जीवास्तापत्रयेणाभिहता न शर्म । आत्मंल्लभं

ते भगवंस्तवांघ्रिच्छायां सविद्यामत आश्रयेम ॥ ३९ ॥ मार्गंति यत्ते मुखपद्मनीडैश्छंदःसुप
र्णैरृषयो विविक्ते । यस्याघमर्षोदसरिद्वरायाः पदं पदं तीर्थपदः प्रपन्नाः ॥ ४० ॥ यच्छ्रद्धयाश्रु
तवत्या च भक्त्या संमृज्यमाने हृदयेऽवधाय । ज्ञानेन वैराग्यबलेन धीरा व्रजेम तत्तेंऽघ्रिस
रोजपीठं ॥ ४१ ॥ विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारस्य पदांबुजं ते । व्रजेम सर्वे श
रणं यदीश स्मृतं प्रयच्छत्यभयं स्वपुंसां ॥ ४२ ॥ यत्सानुबंधेऽसति देहगेहे ममाहमित्यूढदुरा
ग्रहाणां । पुंसां सुदूरे वसतोऽपि पुर्यां भजेम तत्ते भगवन्पदाब्जं ॥ ४३ ॥ तान्वै असद्वृत्तिभिर
क्षिभिर्ये पराहृतांतर्मनसः परेश । अथो न पश्यंत्युरुगाय नूनं ये ते पदन्यासविला
सलक्ष्म्याः ॥ ४४ ॥ पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये । वैराग्यसारं प्र
तिलभ्य बोधं यथांजसान्वीयुरकुंठधिष्ण्यं ॥ ४५ ॥ तथापरे चात्मसमाधियोगबलेन जित्वा

प्रकृतिं बलिष्ठां ॥ त्वामेव धीराः पुरुषं विशंति तेषां श्रमः स्यान्नतु सेवया ते ॥४६॥ तत्ते वयं लो
कसिसृक्षयाद्य त्वयानुसृष्टास्त्रिभिरात्मभिः स्म ॥ सर्वे वियुक्ताः स्वविहारतंत्रं न शक्नुमस्त
त्प्रतिहर्तवे ते ॥४७॥ यावद्बलिं तेज हराम काले यथा वयं चान्नमदाम यत्र ॥ यथोभये
षां त इमे हि लोका बलिं हरंतोन्नमदंत्यनूहाः ॥४८॥ त्वं नः सुराणामसि सान्वयानां कूटस्थ आद्यः
पुरुषः पुराणः ॥ त्वं देव शक्त्यां गुणकर्मयोनौ रेतस्त्वजायां कविमादधेजः ॥४९॥ ततो व
यं सत्प्रमुखा यदर्थे बभूविमात्मन् करवाम किं ते ॥ त्वं नः स्वचक्षुः परिदेहि शक्त्या देव क्रि
यार्थे यदनुग्रहाणां ॥५०॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे पंचमोध्यायः ॥५॥

ऋषिरुवाच ॥ इति तासां स्वशक्तीनां सतीनामसमेत्य सः ॥ प्रसुप्तलोकतंत्राणां निशा
म्य गतिमीश्वरः ॥१॥ कालसंज्ञां तदा देवीं बिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः ॥ त्रयोविंशति तत्वानां ग

णं युगपदाविशत् ॥२॥ सोनुप्रविष्टो भगवांश्चेष्टारूपेण तं गणं ॥ भिन्नं संयोजयामास
सुप्तं कर्म प्रबोधयन् ॥३॥ प्रबुद्धकर्मा दैवेन त्रयोविंशतिको गणः ॥ प्रेरितोजनयत्स्वाभिर्मा
त्राभिरधिपूरुषं ॥४॥ परेण विशता स्वस्मिन् मात्रया विश्वसृग्गणः ॥ चुक्षोभान्योन्यमासा
द्य यस्मिंल्लोकाश्चराचराः ॥५॥ हिरण्मयः स पुरुषः सहस्रपरिवत्सरान् ॥ आंडकोश
उवासाप्सु सर्वसत्वोपबृंहितः ॥६॥ स वै विश्वसृजां गर्भो दैवकर्मात्मशक्तिमान् ॥ विब
भाजात्मनात्मानमेकधा दशधा त्रिधा ॥७॥ एष ह्यशेषसत्वानामात्मांशः परमात्मनः ॥ आ
द्योवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यते ॥८॥ साध्यात्मः साधिदैवश्च साधिभूत इति त्रिधा
विराट् प्राणो दशविध एकधा हृदयेन च ॥९॥ स्मरन् विश्वसृजामीशो विज्ञापितमधोक्षजः
विराजमतपत्स्वेन तेजसैषां विवृत्तये ॥१०॥ अथ तस्याभितप्तस्य कतिधायतनानि ह नि

रभिद्यंत देवानां तानि मे गदतः शृणु ॥११॥ तस्याग्निरास्यं निर्भिन्नं लोकपालो विशत्प
दं वाचा स्वांशेन वक्तव्यं ययासौ प्रतिपद्यते ॥१२॥ निर्भिन्नं तालु वरुणो लोकपालो विशद्धरेः
जिह्वयांशेन च रसं ययासौ प्रतिपद्यते ॥१३॥ निर्भिन्ने अश्विनौ नासे विष्णोराविशतां प
दं ॥ घ्राणेनांशेन गंधस्य प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥१४॥ निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा लोकपा
लो विशद्विभोः ॥ चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥१५॥ निर्भिन्नान्यस्य चर्मा
णि लोकपालोऽनिलो विशत् ॥ प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते ॥१६॥ कर्णावस्य वि
निर्भिन्नौ धिष्ण्यं स्वं विविशुर्दिशः ॥ श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धिं येन प्रपद्यते ॥१७॥ त्वच
मस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः ॥ अंशेन रोमभिः कंडूं यैरसौ प्रतिपद्यते ॥१८॥
मेढ्रं तस्य विनिर्भिन्नं स्वधिष्ण्यं क उपाविशत् ॥ रेतसांशेन येनासौ चानंदं प्रतिपद्यते ॥१९॥

गुदं तस्य विनिर्भिन्नं मित्रो लोकेश आविशत् ॥ पायुनांशेन येनासौ विसर्गं प्रतिपद्यते
॥२०॥ हस्तावस्य विनिर्भिन्नाविंद्रः स्वर्पतिराविशत् ॥ वार्त्तयांशेन पुरुषो यया वृत्तिं प्रप
द्यते ॥२१॥ पादावस्य विनिर्भिन्नौ लोकेशो विष्णुराविशत् ॥ गत्या स्वांशेन पुरुषो यया प्रा
प्यं प्रपद्यते ॥२२॥ बुद्धिं चास्य विनिर्भिन्नां वागीशो धिष्ण्यमाविशत् ॥ बोधेनांशेन बोद्धव्य
प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥२३॥ हृदयं चास्य निर्भिन्नं चंद्रमा धिष्ण्यमाविशत् ॥ मनसांशेन येना
सौ विक्रियां प्रतिपद्यते ॥२४॥ आत्मानं चास्य निर्भिन्नमभिमानो विशत्पदं ॥ कर्मणांशे
न येनासौ कर्त्तव्यं प्रतिपद्यते ॥२५॥ सत्त्वं चास्य विनिर्भिन्नं महान्धिष्ण्यमुपाविशत् ॥
चित्तेनांशेन येनासौ विज्ञानं प्रतिपद्यते ॥२६॥ शीर्ष्णोऽस्य द्यौर्धरा पद्भ्यां खं नाभेरुदपद्य
त गुणानां वृत्तयो येषु प्रतीयंते सुरादयः ॥२७॥ आत्यंतिकेन सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपे

दिरे धरां रजःस्वभावेन पणयो ये च ताननु ॥ २८ ॥ तार्त्तीयेन स्वभावेन भगवन्नाभिमाश्रिताः
उभयोरंतरं व्योम ये रुद्रपार्षदां गणाः ॥ २९ ॥ मुखतोऽवर्त्तत ब्रह्म पुरुषस्य कुरूद्वह यस्तून्मु
खत्वाद्वर्णानां मुख्योऽभूद्ब्राह्मणो गुरुः ॥ ३० ॥ बाहुभ्योऽवर्त्तत क्षत्रं क्षत्रियस्तदनुव्रतः यो जा
तस्त्रायते वर्णान्पौरुषः कंटकक्षतात् ॥ ३१ ॥ विशोऽवर्त्तंत तस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभोः वै
श्यस्तदुद्भवो वार्त्तां नृणां यः समवर्त्तयत् ॥ ३२ ॥ पद्भ्यां भगवतो जज्ञे शुश्रूषा धर्मसिद्धये तस्यां
जातः पुरा शूद्रो यद्वृत्त्या तुष्यते हरिः ॥ ३३ ॥ एते वर्णाः स्वधर्मेण यजंति स्वगुरुं हरिं श्रद्धया
त्मविशुद्ध्यर्थं यज्जाताः सह वृत्तिभिः ॥ ३४ ॥ एतत्क्षत्तर्भगवतो दैवकर्मात्मरूपिणः कः श्र
द्दध्यादुपाकर्त्तुं योगमायाबलोदयं ॥ ३५ ॥ अथापि कीर्त्तयाम्यंग यथाश्रुतं कीर्त्तिं हरेः स्वां
सत्कर्त्तुं गिरमन्याभिधासतीं ॥ ३६ ॥ एकांतलाभं वचसो नु पुंसां सुश्लोकमौलेर्गुणवादमा

यथामति२

हुः श्रुतेश्च विद्वद्भिरुपाकृतायां कथासुधायामुपसंप्रयोगं ॥ ३७ ॥ आत्मनोऽवसितो वत्स म
हिमा कविनादिना संवत्सरसहस्रांते धिया योगविपक्वया ॥ ३८ ॥ अतो भगवतो माया मा
यिनामपि मोहिनी ॥ यत्स्वयं चात्मवर्त्मात्मा न वेद किमुतापरे ॥ ३९ ॥ यतोऽप्राप्य निवर्त्तंते वाच
श्च मनसा सह ॥ अहं चान्य इमे देवास्तस्मै भगवते नमः ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
तृतीयस्कंधे सृष्टिवर्णने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं द्वैपायनसु
तो बुधः ॥ प्रीणयन्निव भारत्या विदुरः प्रत्यभाषत १ विदुर उवाच ॥ ॥ ब्रह्मन्कथं भगवत
श्चिन्मात्रस्याविकारिणः लीलया चापि युज्येरन्निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः ॥ २ ॥ क्रीडायामुद्य
मोऽर्भस्य कामश्चिक्रीडिषान्यतः ॥ स्वतस्तृप्तस्य च कथं निवृत्तस्य सदान्यतः ॥ ३ ॥ अस्राक्षीद्
भगवान्विश्वं गुणमय्यात्ममायया ॥ तया संस्थापयत्येतद्भूयः प्रत्यपिधास्यति ॥ ४ ॥ देशतः

कालतोयोसाववस्थातःस्वतोन्यतः॥अविलुप्तावबोधात्मासयुज्येताजयाकथं॥५॥भगवा
नेकएवैषसर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः॥अमुष्यदुर्भगत्वंवाक्लेशोवाकर्मभिःकुतः॥६॥एतस्मिन्मे
मनोविद्वन्खिद्यतेज्ञानसंकटे॥तन्नःपराणुदविभोकश्मलंमानसंमहत्॥७॥श्रीशुकउवा
च॥सइत्थंचोदितःक्षत्त्रातत्त्वजिज्ञासुनामुनिः॥प्रत्याहभगवच्चित्तःस्मयन्निवगतस्मयः
॥८॥श्रीमैत्रेयउवाच॥सेयंभगवतोमायायन्नयेनविरुध्यते॥ईश्वरस्यविमुक्तस्यकार्प्प
ण्यमुतबंधनं॥९॥यदर्थेनविनामुष्यपुंसआत्मविपर्ययः॥प्रतीयतउपद्रष्टुःस्वशिरश्छे
दनादिकः॥१०॥यथाजलेचंद्रमसःकंपादिस्तत्कृतोगुणः॥दृश्यतेसन्नपिद्रष्टुरात्मनोना
त्मनोगुणः॥११॥सवैनिवृत्तिधर्मेणवासुदेवानुकंपया॥भगवद्भक्तियोगेनति
रोधत्तेशनैरिह॥१२॥यदेंद्रियोपरामोथद्रष्टात्मनिपरेहरौ॥विलीयंतेतदाक्लेशाःसंसुप्त

स्येवकृत्स्नशः॥१३॥अशेषसंक्लेशशमंविधत्तेगुणानुवादश्रवणंमुरारेः॥कुतःपुनस्तच्च
रणारविंदपरागसेवारतिरात्मलब्धा॥१४॥विदुरउवाच॥संछिन्नःसंशयोमह्यंतवसू
क्तासिनाविभो॥उभयत्रापिभगवन्मनोमेसंप्रधावति॥१५॥साध्वेतद्व्याहृतंविद्वन्नात्म
मायायनंहरेः॥आभात्यपार्थंनिर्मूलंविश्वमूलंनयद्बहिः॥१६॥यश्चमूढतमोलोकेयश्चबु
द्धेःपरंगतः॥तावुभौसुखमेधेतेक्लिश्यत्यंतरितोजनः॥१७॥अर्थाभावंविनिश्चित्यप्र
तीतस्यापिनात्मनः॥तांचापियुष्मच्चरणसेवयाहंपराणुदे॥१८॥यत्सेवयाभगवतःकू
टस्थस्यमधुद्विषः॥रतिरासोभवेत्तीव्रःपादयोर्व्यसनार्दनः॥१९॥दुरापाह्यल्पतपसःसे
वावैकुंठवर्त्मसु॥यत्रोपगीयतेनित्यंदेवदेवोजनार्दनः॥२०॥सृष्ट्वाग्रेमहदादीनिसवि
काराण्यनुक्रमात्॥तेभ्योविराजमुद्धृत्यतमनुप्राविशद्विभुः॥२१॥यमाहुराद्यंपुरुषंस

हस्तांघ्रिबाहुकं ॥ यत्रविश्वइमेलोकाःसविकाशंसमासते ॥ २२ ॥ यस्मिन्दशविधःप्राणः
सेंद्रियार्थेंद्रियस्त्रिवृत ॥ त्वयेरितोयतोवर्णास्तद्विभूतीर्वदस्वनः ॥ २३ ॥ यत्रपुत्रैश्चपौत्रैश्चन
प्तृभिःसहगोत्रजैः ॥ प्रजाविचित्राकृतयआसन्याभिरिदंततं ॥ २४ ॥ प्रजापतीनांसपतिश्च
क्लृपेकान्प्रजापतीन् ॥ सर्गांश्चैवानुसर्गांश्चमनून्मन्वंतराधिपान् ॥ २५ ॥ एतेषामपिवं
शांश्चवंशानुचरितानिच ॥ उपर्यधश्चयेलोकाभूमेर्मित्रात्मजासते ॥ २६ ॥ तेषांसंस्थांप्र
माणंचभूर्लोकस्यचवर्णय ॥ तिर्यङ्मानुषदेवानांसरीसृपपतत्रिणां ॥ २७ ॥ वदनःस
र्गसंव्यूहंगार्भस्वेदद्विजोद्भिदां ॥ गुणावतारैर्विश्वस्यसर्गस्थित्यप्ययाश्रयं ॥ सृजतःश्री
निवासस्यव्याचक्ष्वोदारविक्रमं ॥ २८ ॥ वर्णाश्रमविभागांश्चरूपशीलस्वभावतः ॥ ऋ
षीणांजन्मकर्माणिवेदस्यचविकर्षणं ॥ २९ ॥ यज्ञस्यचवितानानियोगस्यचपथःप्रभो

नैष्कर्म्यस्यचसांख्यस्यतंत्रंवाभगवत्स्मृतं ॥ ३० ॥ पाषंडपथवैषम्यंप्रतिलोमनिवेशनं
जीवस्यगतयोयाश्चयावतीर्गुणकर्मजाः ॥ ३१ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांनिमित्तान्यविरोध
तः ॥ वार्त्तायादंडनीतेश्चश्रुतस्यचविधिंपृथक् ॥ ३२ ॥ श्राद्धस्यचविधिंब्रह्मन्पितृणांसर्गमे
वच ॥ ग्रहनक्षत्रताराणांकालावयवसंस्थितिं ॥ ३३ ॥ दानस्यतपसोवापियच्चेष्टापूर्त्तयोः
फलं ॥ प्रवासस्थस्ययोधर्मोयश्चपुंसउतापदि ॥ ३४ ॥ येनवाभगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जना
र्दनः ॥ संप्रसीदतिवायेषामेतदाख्याहिमेनघ ॥ ३५ ॥ अनुव्रतानांशिष्याणांपुत्राणांचद्विजो
त्तम ॥ अनापृष्टमपिब्रूयुर्गुरवोदीनवत्सलाः ॥ ३६ ॥ तत्वानांभगवंस्तेषांकतिधाप्रतिसं
क्रमः ॥ तत्रेमंकउपासीरन्कउस्विदनुशेरते ॥ ३७ ॥ पुरुषस्यचसंस्थानंस्वरूपंवापर
स्यच ॥ ज्ञानंचनैगमंयत्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनं ॥ ३८ ॥ निमित्तानिचतस्येहप्रोक्तान्यन

षसरिभिः स्वतोज्ञानंकुतःपुंसां भक्तिर्वैराग्यमेवच ॥ ३९ ॥ एतन्मेपृछतःप्रश्नान्हरेःकर्म
विवित्सया ॥ ब्रूहिमेऽज्ञस्यमित्रत्वादजयानष्टचक्षुषः ॥ ४० ॥ सर्वेवेदाश्चयज्ञाश्चतपोदाना
निचानघ ॥ जीवाभयप्रदानस्यनकुर्वीरन्कलामपि ॥ ४१ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ सइत्थमापृ
ष्टपुराणकल्पः कुरुप्रधानेनमुनिप्रधानः ॥ प्रवृद्धहर्षोभगवत्कथायांसंचोदितस्तंप्रह
सन्निवाह ॥ ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीमै
त्रेयउवाच ॥ सत्सेवनीयोबतपूरुवंशोयल्लोकपालोभगवत्प्रधानः ॥ बभूविथेहाजि
तकीर्तिमालांपदेपदेनूतनयस्यभीक्ष्णं ॥ १ ॥ सोहंनृणांक्षुल्लसुखायदुःखंमहद्गतानांवि
रमायतस्य ॥ प्रवर्त्तयेभागवतंपुराणंयदाहसाक्षाद्भगवानृषिभ्यः ॥ २ ॥ आसीनमुर्व्यांभ
गवंतमाद्यंसंकर्षणंदेवमकुंठसत्वं ॥ विवित्सवस्तत्वमतःपरस्यकुमारमुख्यामुनयो

न्वपृछन् ॥ ३ ॥ स्वमेवधिष्ण्यंबहुमानयंतंयंवासुदेवाभिधमामनंति ॥ प्रत्यग्धृताक्षांबुज
कोशमीषदुन्मीलयंतंविबुधोदयाय ॥ ४ ॥ स्वर्धुन्युदार्द्रैःस्वजटाकलापैरुपस्पृशंतश्चरणोप
धानं ॥ पद्मंयदर्चंत्यहिराजकन्याःसप्रेमनानाबलिभिर्वरार्थाः ॥ ५ ॥ मुहुर्गृणंतोवचसानुरा
गस्खलत्पदेनास्यकृतानितज्ज्ञाः ॥ किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योतितोद्दामफणासहस्रं
॥ ६ ॥ प्रोक्तंकिलैतद्भगवत्तमेननिवृत्तधर्माभिरताययेन ॥ सनत्कुमारायसचाहपृष्टःसां
ख्यायनायांगधृतव्रताय ॥ ७ ॥ सांख्यायनःपारमहंस्यमुख्योविवक्षमाणोभगवद्विभूतीः
जगादसोस्मद्गुरवेन्वितायपराशरायाथबृहस्पतेश्च ॥ ८ ॥ प्रोवाचमह्यंसदयालुरुक्तोमुनिः
पुलस्त्येनपुराणमाद्यं ॥ सोहंतवैतत्कथयामिवत्सश्रद्धालवेनित्यमनुव्रताय ॥ ९ ॥ उदाप्लु
तंविश्वमिदंतदासीद्यन्निद्रयामीलितदृङ्न्यमीलयत् ॥ अहींद्रतल्पेधिशयानएकः

कृतक्षणःस्वात्मरतावनीहः ॥१०॥ सोंऽतःशरीरेर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकांशक्तिमुदीरयानः
उवासतस्मिन्सलिलेपदेस्वेयथानलोदारुणिरुद्धवीर्यः ॥११॥ चतुर्युगानांचसहस्रमप्सु
स्वपन्स्वयोदीरितयास्वशक्त्या कालाख्ययासादितकर्मतंत्रो लोकानपीतान्ददृशेस्वदेहे
॥१२॥ तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरंतर्गतोर्थोरजसातनीयान् ॥ गुणेनकालानुगतेनविद्धः
सूष्यंस्तदाभिद्यतनाभिदेशात् ॥१३॥ सपद्मकोशःसहसोदतिष्ठत्कालेनकर्मप्रतिबोधिते
न ॥ स्वरोचिषातत्सलिलंविशालंविद्योतयन्नर्कइवात्मयोनिः ॥१४॥ तल्लोकपद्मंसउ
एवविष्णुःप्रावीविशत्सर्वगुणावभासं ॥ तस्मिन्स्वयंवेदमयोविधातास्वयंभुवंयंस्मवदं
तिसोभूत् ॥१५॥ तस्यांसचांभोरुहकर्णिकायामवस्थितोलोकमपश्यमानः ॥ परिक्रम
न्व्योम्निविवृत्तनेत्रश्चत्वारिलेभेनुदिशंमुखानि ॥१६॥ तस्माद्युगांतश्वसनावघूर्णजलो

र्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढं ॥ उपाश्रितःकंजमुलोकतत्त्वंनात्मानमद्धाविवदादिदेवः
॥१७॥ कएषयोसावहमब्जपृष्ठएतत्कुतोवाब्जमनन्यदप्सु ॥ अस्तिह्यधस्तादिहकिंचनैतद
धिष्ठितंयत्रसतानुभाव्यं ॥ सइत्थमुद्वीक्ष्यतदब्जनालनाडीभिरंतर्जलमाविवेश ॥ नार्वा
गतस्तत्खरनालनालनाभिंविचिन्वंस्तदविंदताजः ॥१९॥ तमस्यपारेविदुरात्मसर्गंवि
चिन्वतोभूत्सुमहांस्त्रिणेमिः योदेहभाजांभयमीरयाणःपरिक्षिणोत्यायुरजस्यहेतिः ॥२०॥
ततोनिवृत्तोऽप्रतिलब्धकामःस्वधिष्ण्यमासाद्यपुनःसदेवः ॥ शनैर्जितश्वासनिवृत्तचि
त्तोन्यषीददारूढसमाधियोगः ॥२१॥ कालेनसोजःपुरुषायुषाभिप्रवृत्तयोगेनविरूढ
बोधः ॥ स्वयंतदंतर्हृदयेवभातमपश्यतापश्यतयन्नपूर्वं ॥२२॥ मृणालगौरायतशेषभो
गपर्यंकएकंपुरुषंशयानं ॥ फणातपत्रायुतमूर्धरत्नद्युभिर्हतध्वांतयुगांततोये ॥२३॥

प्रेंखांश्रितंहरितोपज्ञाद्रेः संध्याभ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्ध्नः रत्नोदधारौषधिसौमनस्यवन स्रजोवेणुभुजांघ्रिपांघ्रेः ॥ २४ ॥ आयामतोविस्तरतः स्वमानदेहेनलोकत्रयसंग्रहेण विचित्रदिव्याभरणांशुकानांकृतश्रियाः पाश्रितवेषदेहं ॥ २५ ॥ पुंसांस्वकामायविविक्तमा गैरभ्यर्चितंकामदुघांघ्रिपद्मं प्रदर्शयंतंकृपयानखेंदुमयूखभिन्नांगुलिचारुपत्रं ॥ २६ ॥ मुखेनलोकार्तिहरस्मितेनपरिस्फुरत्कुंडलमंडितेन शोणायितेनाधरबिंबभासाप्रत्य र्हयंतंसुनसेनसुभ्र्वा ॥ २७ ॥ कदंबकिंजल्कपिशंगवाससास्वलंकृतंमेखलयानितंबे हा रेणचानंतधनेनवत्सश्रीवत्सवक्षःस्थलवल्लभेन ॥ २८ ॥ परार्ध्यकेयूरमणिप्रवेकपर्य स्तदोर्दंडसहस्रशाखं अव्यक्तमूलंभुवनांघ्रिपेंद्रमहींद्रभोगैरधिवीतवल्शं ॥ २९ ॥ चरा चरौकोभगवन्महीध्रमहींद्रबंधुंसलिलोपगूढं किरीटसाहस्रहिरण्यशृंगमाविर्भ

वत्कौस्तुभरत्नगर्भं ॥ ३० ॥ निवीतमाम्नायमधुव्रतश्रियास्वकीर्तिमय्यावनमालयाहरिं सू र्येंदुवाय्वग्न्यगमंत्रिधामभिः परिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरासदं ॥ ३१ ॥ तर्ह्येवतन्नाभिसरःसरोज मात्मानमंभःश्वसनंवियच्च ददर्शदेवोजगतोविधातानातःपरंलोकविसर्गदृष्टिः ॥ ३२ ॥ सकर्मबीजंरजसोपरक्तः प्रजाःसिसृक्षन्नियदेवदृष्ट्वा अस्तौद्विसर्गाभिमुखस्तमीड्यम व्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा ॥ ३३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ ज्ञातोसिमेद्यसुचिरान्ननुदेहभाजांनज्ञायतेभगवतोरित्यवद्यं अन्यत्त्वदस्तिभगवन्ननुदेहभाजांनज्ञायतेभगवतोस्त्यवद्यं नान्यत्त्वदस्तिभगव न्नपितन्नशुद्धंमायागुणव्यतिकराद्यदुरुर्विभासि ॥ १ ॥ रूपंयदेतदवबोधरसोदयेनशश्वन्निवृ त्ततमसःसदनुग्रहाय आदौगृहीतमवतारशतैकबीजंयन्नाभिपद्मभवनादहमाविरा

गति

सं ॥ २ ॥ नातः परं परम यद्भवतः स्वरूपमानंदमात्रमविकल्पमविद्धवर्चः ॥ पश्यामि विश्वसृज
मेकमविश्वमात्मन्भूतेंद्रियात्मकमदस्त उपाश्रितोस्मि ॥ ३ ॥ तद्वा इदं भुवनमंगलमंगलाय
ध्याने स्म नो दर्शितं त उपासकानां तस्मै नमो भगवतेनुविधेम तुभ्यं योनादृतो नरकभाग्भि
रसत्प्रसंगैः ॥ ४ ॥ ये तु त्वदीयचरणांबुजकोशगंधं जिघ्रंति कर्णविवरैः श्रुतिवातनीतं भ
क्त्या गृहीतचरणः परया च तेषां नापैषि नाथ हृदयांबुरुहात्स्वपुंसां ॥ ५ ॥ तावद्भयं द्रविण
गेहसुहृन्निमित्तं शोकः स्पृहा परिभवो विपुलश्च लोभः ॥ तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्ति
मूलं यावन्न तेंघ्रिमभयं प्रवृणीत लोकः ॥ ६ ॥ दैवेन ते हतधियो भवतः प्रसंगात्सर्वाशु
भोपशमनाद्विमुखेंद्रिया ये कुर्वंति कामसुखलेशलवाय दीना लोभाभिभूतमन
सोकुशलानि शश्वत् ॥ ७ ॥ क्षुत्तृट्त्रिधातुभिरिमा मुहुरर्द्यमानाः शीतोष्णवातवर्षैरि

त

तरेतरच्च कामाग्निनाच्युत रुषा च सुदुर्भरेण संपश्यतो मन उरुक्रम सीदते मे ॥ ८ ॥ यावत्पृथ
क्त्वमिदमात्मन इंद्रियार्थमायाबलं भगवतो जन ईश पश्येत् तावन्न संसृतिरसौ प्रतिसंक्र
मेत व्यर्थापि दुःखनिवहं वहती क्रियार्था ॥ ९ ॥ अह्न्यापृतार्तकरणा निशि निःशयाना नाना
मनोरथधिया क्षणभग्ननिद्राः दैवाहतार्थरचना ऋषयोपि देव युष्मत्प्रसंगविमुखा
इह संसरंति ॥ १० ॥ त्वं भावयोगपरिभावितहृत्सरोज आस्से श्रुतेक्षितपथो ननु नाथ पुं
सां यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयंति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय ॥ ११ ॥ नातिप्रसीदति
तथोपचितोपचारैराराधितः सुरगणैर्हृदि बद्धकामैः ॥ यत्सर्वभूतदययासदलभ्ययै
को नानाजनेष्ववहितः सुहृदंतरात्मा ॥ १२ ॥ पुंसामतो विविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेन चोग्र
तपसा व्रतचर्यया च ॥ आराधनं भगवतस्तव सत्क्रियार्थो धर्मोर्पितः कर्हिचिद्ध्रियते न

यत्र ॥१३॥ शश्वत्स्वरूपमहसैव निरस्तभेदमोहाय बोधधिषणाय नमः परस्मै । विश्वोद्भव
स्थितिलयेषु निमित्तलीलारासाय ते नम इदं चकृमेश्वराय ॥१४॥ यस्यावतारगुणकर्मवि
डंबनानि नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणंति । तेनेकजन्मशमलं सहसैव हित्वा संयांत्यपा
वृतमृतं तमजं प्रपद्ये ॥१५॥ यो वा अहं च गिरिशश्च विभुः स्वयं च स्थित्युद्भवप्रलयहेतव आ
त्ममूलं । भित्वा त्रिपाद्ववृध एक उरुप्ररोहस्तस्मै नमो भगवते भुवनद्रुमाय ॥१६॥ लोको
विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे । यस्तावदस्य बलवा
निह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोस्तु तस्मै ॥१७॥ यस्माद्बिभेम्यहमपि द्विपरार्ध
धिष्ण्यमध्यासितः सकललोकनमस्कृतं यत् । तेपे तपो बहुसवोऽवरुरुत्समानस्तस्मै नमो
भगवतेऽधिमखाय तुभ्यं ॥१८॥ तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनिष्वात्मेच्छयाऽऽत्मकृतसे

तुपरीप्सया यः । रेमे निरस्तरतिरप्यवरुद्धदेहस्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥१९॥ योवि
द्ययानुपहतोपि दशार्धवृत्त्या निद्रामुवाह जठरीकृतलोकयात्रः । अंतर्जलेहिकशिपुस्पर्शा
नुकूलां भीमोर्मिमालिनि जनस्य सुखं विवृण्वन् ॥२०॥ यन्नाभिपद्मभवनादहमासमीड्य लो
कत्रयोपकरणो यदनुग्रहेण । तस्मै नमस्त उदरस्थभवाय योगनिद्रावसानविकसन्न
लिनेक्षणाय ॥२१॥ सोयं समस्तजगतां सुहृदेक आत्मा सत्त्वेन यन्मृडयते भगवान्भगेन तेनै
व मे दृशमनुस्पृशताद्यथाहं स्रक्ष्यामि पूर्ववदिदं प्रणतप्रियोसौ ॥२२॥ एष प्रपन्नवरदो रमया
त्मशक्त्या यद्यत्करिष्यति गृहीतगुणावतारः । तस्मिन्स्वविक्रममिदं सृजतोपि चेतो युंजीत क
र्मशमलं च यथा विजह्यां ॥२३॥ नाभिह्रदादिह सतोंभसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमा
समनंतशक्तेः । रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे मा रीरिषीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः

॥२४॥ सोसावदभ्रकरुणो भगवान्विवृद्धप्रेमस्मितेन नयनांबुरुहं विजृंभन् उत्थाय विश्व
विजयाय च नो विषादं माध्व्या गिरापनयतात्पुरुषः पुराणः ॥२५॥ मैत्रेय उवाच ॥ स्वसंभ
वं निशाम्यैवं तपोविद्यासमाधिभिः यावन्मनोवचः स्तुत्वा विरराम स खिन्नवत् ॥२६॥ अथाभि
प्रेतमन्वीक्ष्य ब्रह्मणो मधुसूदनः ॥ विषण्णचेतसं तेन कल्पव्यतिकरांभसा ॥२७॥ लोकसंस्थान
विज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः ॥ तमाहागाधया वाचा कश्मलं शमयन्निव ॥२८॥ श्रीभगवानु
वाच ॥ मा वेदगर्भ गास्तंद्रां सर्ग उद्यममावह ॥ तन्मयापादितं ह्यग्रे यन्मां प्रार्थयते भवान्
॥२९॥ भूयस्त्वं तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रयां ॥ ताभ्यामंतर्हृदि ब्रह्मन् लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृता
न् ॥३०॥ तत आत्मनि लोके च भक्तियुक्तः समाहितः ॥ द्रष्टासि मां ततं ब्रह्मन्मयि लोकांस्त्वमात्म
नः ॥३१॥ यदा तु सर्वभूतेषु दारुष्वग्निमिव स्थितं ॥ प्रतिचक्षीत मां लोको जह्यात्तर्ह्येव कश्मलं

॥३२॥ यदा रहितमात्मानं भूतेंद्रियगुणाशयैः स्वरूपेण मयोपेतं पश्यन्स्वाराज्यमृच्छति ॥३३॥
नानाकर्मवितानेन प्रजा बह्वीः सिसृक्षतः ॥ नात्मावसीदत्यस्मिंस्ते वर्षीयान्मदनुग्रहः ॥३४॥
ऋषिमाद्यं न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणः ॥ यन्मनो मयि निर्बद्धं प्रजाः संसृजतोपि ते ॥३५॥ ज्ञा
तोहं भवता त्वद्य दुर्विज्ञेयोपि देहिनां ॥ यन्मां त्वं मन्यसेऽयुक्तं भूतेंद्रियगुणात्मभिः ॥३६॥ तुभ्यं
मद्विचिकित्सायामात्मा मे दर्शितोऽबहिः ॥ नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥३७॥
यच्चकर्थांग मत्स्तोत्रं मत्कथाभ्युदयांकितं ॥ यद्वा तपसि ते निष्ठा स एष मदनुग्रहः ॥३८॥ प्री
तोहमस्तु भद्रं ते लोकानां विजयेच्छया ॥ यदस्तौषीर्गुणमयं निर्गुणं मानुवर्णयन् ॥३९॥ य एते
न पुमान्नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत् ॥ तस्याशु संप्रसीदेयं सर्वकामवरेश्वरः ॥४०॥ पूर्तेन त
पसा यज्ञैर्दानैर्योगसमाधिना ॥ राद्धं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतं ॥४१॥ अहमात्मा

त्मनोधातःप्रेष्ठःसन्प्रेयसामपि। अतोमयिरतिंकुर्याद्देहादिर्यत्कृतेप्रियः। ४२ सर्ववेदमये
नेदमात्मनात्मात्मयोनिना। प्रजाःसृजयथापूर्वंयाश्चमय्यनुशेरते। ४३ मैत्रेयउवाच
तस्माएवंजगत्स्रष्ट्रेप्रधानपुरुषेश्वरः। व्यज्येदंस्वेनरूपेणकंजनाभस्तिरोदधे। ४४ इति
श्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेपाद्मोद्भवेविदुरमैत्रेयसंवादेनवमोध्यायः। ९ विदुर
उवाच। अंतर्हितेभगवतिब्रह्मालोकपितामहः। प्रजाःससर्जकतिधादैहिकीर्मानसी
र्विभुः। १ येचमेभगवन्पृष्टास्त्वय्यर्थाबहुवित्तम तान्वदस्वानुपूर्व्येणछिंधिनःसर्वसंश
यान्। २ सूतउवाच। एवंसंचोदितस्तेनक्षत्राकौषारविर्मुनिः प्रीतःप्रत्याहतान्प्रश्नान्हृ
दिस्थानथभार्गव। ३ मैत्रेयउवाच। विरिंचोपितथाचक्रेदिव्यंवर्षशतंतपः। आत्मन्या
त्मानमावेश्ययदाहभगवानजः। ४ तद्विलोक्याब्जसंभूतोवायुनायदधिष्ठितं। पद्ममंभ

स्तत्कालकृतवीर्येणकंपितं। ५ तपसाह्येधमानेनविद्ययाचात्मसंस्थया। विवृद्धविज्ञानब
लोन्यपाद्वायुंसहांभसा। ६ तद्विलोक्यवियद्व्यापिपुष्करंयदधिष्ठितं। अनेनलोकान्प्राग्लीना
न्कल्पितास्मीत्यचिंतयत्। ७ पद्मकोशंतदाविश्यभगवत्कर्मचोदितः। एकंव्यभांक्षीदु
रुधात्रिधाभाव्यंद्विसप्तधा। ८ एतावान्जीवलोकस्यसंस्थाभेदःसमाहितः। धर्मस्यह्यनिमि
त्तस्यविपाकःपरमेष्ठ्यसौ। ९ श्रीविदुरउवाच। यदात्थबहुरूपस्यहरेरद्भुतकर्मणः का
लाख्यंलक्षणंब्रह्मन्यथावर्णयनःप्रभो। १० मैत्रेयउवाच। गुणव्यतिकराकारोनिर्वि
शेषोप्रतिष्ठितः। पुरुषस्तदुपादानमात्मानंलीलयासृजत्। ११ विश्वंवैब्रह्मतन्मात्रंसं
स्थितंविष्णुमायया। ईश्वरेणपरिच्छिन्नंकालेनाव्यक्तमूर्त्तिना। १२ यथेदानींतथाग्रेचप
श्चादप्येतदीदृशं। विश्वमेतद्दसंक्षिप्तंमाययांदृश्यतेऽन्यथा। सर्गोनवविधस्तस्यप्राकृ

तो वैकृतस्तु यः ॥ १३ ॥ कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः । आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवै
षम्यमात्मनः ॥ १४ ॥ द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः । भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्र
व्यशक्तिमान् ॥ १५ ॥ चतुर्थ ऐंद्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः । वैकारिको देवसर्गः पंचमो
यन्मयं मनः ॥ १६ ॥ षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभोः । षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतान
पि मे शृणु ॥ १७ ॥ रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः । सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थु
षां च यः ॥ १८ ॥ वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः । उत्स्रोतसस्तमःप्राया अंतःस्प
र्शा विशेषिणः ॥ १९ ॥ तिरश्चामष्टमः सर्गः सोष्टाविंशद्विधो मतः । अविदो भूरितमसो घ्रा
णज्ञा हृद्यवेदिनः ॥ २० ॥ गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः । द्विशफाः पशवश्चेमे
अविरुष्ट्रश्च सत्तम ॥ २१ ॥ खरोश्वोश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा । एते चैकशफाः क्षत्तः

शृणु पंचनखान्पशून् ॥ २२ ॥ श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ । सिंहः कपिर्गजः
कूर्मो गोधा च मकरादयः ॥ २३ ॥ कंकगृध्रबकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः । हंससारसचक्राह्व
काकोलूकादयः खगाः ॥ २४ ॥ अर्वाक्स्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणां । रजोधिकाः कर्मप
रा दुःखे च सुखमानिनः ॥ २५ ॥ वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम । वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः
कौमारस्तूभयात्मकः ॥ २६ ॥ देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोसुराः । गंधर्वाप्सरसः सि
द्धा यक्षरक्षांसि चारणाः ॥ २७ ॥ भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किंनरादयः । दशैते विदुरा
ख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि वंशान्मन्वंतराणि च ॥ २८ ॥ एवं रज
प्लुतः स्रष्टा कल्पादिष्वात्मभूर्हरिः । सृजत्यमोघसंकल्प आत्मैवात्मानमात्मना ॥ २९ ॥
गुणव्यत्यय एतस्मिन्मायाविलादधीश्वरः ॥ न स्वपि यमिच्छंति न धां त्राम्यन्त्र मे यथा ॥

॥३०॥ देवासुरादयः सत्त्वाः कल्पेस्मिन्नये प्रकीर्त्तिता॥ तएवनामरूपाभ्यामासन्मन्वंतरांतरे॥३१॥ ॥इतितृतीयस्कंधेदशमोऽध्यायः॥१०॥ श्रीमैत्रेयउवाच॥ ॥चरमः सद्विशेषाणाम
नेकोसंयुतः सदा परमाणुः सविज्ञेयोनृणामैक्यभ्रमोयतः॥ १॥ सतएवपदार्थस्यस्वरूपा
वस्थितस्ययत्॥ कैवल्यंपरममहानविशेषोनिरंतरः॥ २॥ एवंकालोप्यनुमितः सौक्ष्म्ये
स्थौल्येचसत्तम॥ संस्थानभुक्त्याभगवानव्यक्तोव्यक्तभुग्विभुः॥ ३॥ सकालः परमाणुर्वै
योभुंक्तेपरमाणुतां॥ सतोविशेषभुग्यस्तुसकालः परमोमहान्॥ ४॥ अणुर्द्वौपरमाणू
स्यात्त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः॥ जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात्॥ ५॥ त्रसरेणुत्रिकं
भुंक्तेयः कालः सत्रुटिस्मृतः॥ शतभागस्तुवेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तुलवः स्मृतः॥ ६॥ निमि
षस्त्रिलवोज्ञेयआम्नातस्तेत्रिभिः क्षणः॥ क्षणान्पंचविदुः काष्ठांलघुतादशपंचच॥ ७

लघूनिवैसमाम्नातादशपंचचनाडिका॥ तेद्वेमुहूर्त्तःप्रहरः षड्यामः सप्तवानृणां॥ ८॥ द्वा
दशार्धपलोन्मानंचतुर्भिश्चतुरंगुलैः॥ स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रंयावत्प्रस्थजलप्लुतं॥ ९॥ यामा
श्चत्वारश्चत्वारोमर्त्यानामहनीउभे॥ पक्षः पंचदशाहानिशुक्लः कृष्णश्चमानद॥ १०॥ तयोः
समुच्चयोमासः पितॄणांतदहर्निशं॥ द्वौतावृतुः षडयनंदक्षिणंचोत्तरंदिवि॥ ११॥ अयनेचा
हनीप्राहुर्वत्सरोद्वादशः स्मृतः॥ संवत्सरशतंनृणांपरमायुर्निरूपितं॥ १२॥ ग्रहर्क्षताराच
क्रस्थः परमाण्वादिनाजगत्॥ संवत्सरावसानेनपर्येत्यनिमिषोविभुः॥ १३॥ संवत्सरः परि
वत्सरइडावत्सरएवच॥ अनुवत्सरोवत्सरश्चविदुरैवंप्रभाष्यते॥ १४॥ यः सृज्यशक्तिमुरु
धोच्छ्वसयन्स्वशक्त्यापुंसोभ्रमायदिविधावतिभूतभेदः॥ कालाख्ययागुणमयंक्रतुभि
र्वितन्वंस्तस्मैबलिंहरतवत्सरपंचकाय॥ १५॥ ॥विदुरउवाच॥ ॥पितृदेवमनुष्याणा

मायुःपरमिदंस्मृतं। परेषांगतिमाचक्ष्वयेस्युःकल्पाद्बहिर्विदः। १६। भगवान्वेदकालस्यग
तिंभगवतोनघ विश्वंविचक्षतेधीरायोगराद्धेनचक्षुषा। १७। श्रीमैत्रेयउवाच॥ कृतंत्रे
ताद्वापरंचकलिश्चेतिचतुर्युगं। दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैःसावधानंनिरूपितं। १८। चत्वारि
त्रीणिद्वेचैकंकृतादिषुयथाक्रमं। संख्यातानिसहस्राणिद्विगुणानिशतानिच। १९। सं
ध्यांशयोरंतरेणयःकालःशतसंख्ययोः। तमेवाहुर्युगंतज्ज्ञायत्रधर्मोविधीयते। २०।
धर्मश्चतुष्पान्मनुजान्कृतेसमनुवर्त्तते। सएवान्येष्वधर्मेणव्येतिपादेनवर्द्धता। २१।
त्रिलोक्यायुगसाहस्रंबहिराब्रह्मणोदिनं। तावत्येवनिशातातयन्निमीलतिविश्वसृक्
। २२। निशावसानआरब्धोलोककल्पोनुवर्त्तते। यावद्दिनंभगवतोमनून्भुंजंश्चतु
र्द्दश। २३। स्वंस्वंकालंमनुर्भुंक्तेसाधिकांह्येकसप्ततिं। मन्वंतरेषुमनवस्तद्वंश्याऋषयः

सुराः। भवंतिचैवयुगपत्सुरेशाश्चानुयेचतान्। २४। एषदैनंदिनःसर्गोब्राह्मस्त्रैलोक्य
वर्त्तनः। तिर्यङ्नृपितृदेवानांसंभवोयत्रकर्मभिः। २५। मन्वंतरेषुभगवान्बिभ्रत्सत्वं
स्वमूर्त्तिभिः। मन्वादिभिरिदंविश्वमवत्युदितपौरुषः। २६। तमोमात्रामुपादायप्रतिसंरु
द्धविक्रमः। कालेनानुगताशेषआस्तेतूष्णींदिनात्यये। २७। तमेवान्वपिधीयंतेलोका
भूरादयस्त्रयः। निशायामनुवृत्तायांनिर्मुक्तशशिभास्करे। २८। त्रिलोक्यांदह्यमानायांशक्त्या
संकर्षणाग्निना। यांत्यूष्मणामहर्लोकाज्जनंभृग्वादयोर्दिताः। २९। तावत्त्रिभुवनंस
द्यःकल्पांतैधितसिंधवः। प्लावयंत्युत्कटाटोपचंडवातेरितोर्म्मयः। ३०। अंतःसतस्मि
न्सलिलआस्तेनंतासनोहरिः। योगनिद्रानिमीलाक्षःस्तूयमानोजनालयैः। ३१। एवं
विधैरहोरात्रैःकालगत्योपलक्षितैः। अपक्षितमिवास्यापिपरमायुर्वयःशतं। ३२। य

र्धमायुषस्तस्य परार्धमभिधीयते पूर्वः परार्धोपक्रांतो ह्यपरोद्यप्रवर्त्तते॥ ३३॥ पूर्वस्यादौ परार्द्ध
स्य ब्राह्मो नाम महानभूत्। कल्पो यत्राभवद्ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विदुः॥ ३४॥ तस्यैव चांते क
ल्पोभूत् यं पाद्ममभिचक्ष्यते यद्धरेर्नाभिसरस आसील्लोकसरोरुहं॥ ३५॥ अयं तु कथितः
कल्पो द्वितीयस्यापि भारत। वाराह इति विख्यातो यत्रासीच्छूकरो हरिः॥ ३६॥ कालोयं द्विपरा
र्द्धाख्यो निमेष उपचर्यते॥ अव्याकृतस्यानंतस्य अनादेर्जगदात्मनः॥ ३७॥ कालोयं परमा
ण्वादिर्द्विपरार्धांत ईश्वरः॥ नैवेशितुं प्रभुर्भूम्न ईश्वरो धाममानिनां॥ ३८॥ विकारैः सहितो
युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः॥ आंडकोशो बहिरयं पंचाशत्कोटिविस्तृतः॥ ३९॥ दशोत्तराधिकै
र्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् लक्ष्यतेंतर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यंडराशयः॥ ४०॥ तदाहुरक्षरं ब्रह्म
सर्वकारणकारणं विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः॥ ४१॥ इति श्रीभागवते महा

पुराणे तृतीयस्कंधे एकादशोध्यायः॥ ११॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ इति ते वर्णितः क्षत्तः का
लाख्यः परमात्मनः॥ महिमा वेदगर्भोथ यथास्राक्षीन्निबोध मे॥ १॥ ससर्जाग्रेंधतामि
स्रमथ तामिस्रमादिकृत्। महामोहं च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तयः॥ २॥ दृष्ट्वा पापीयसीं सृ
ष्टिं नात्मानं बह्वमन्यत॥ भगवद्ध्यानपूतेन मनसान्यान् ततोऽसृजत्॥ ३॥ सनकं च स
नंदं च सनातनमथात्मभूः॥ सनत्कुमारं च मुनीन्निःक्रियानूर्ध्वरेतसः॥ ४॥ तान्बभाषे स्वभूः
पुत्रान्प्रजाः सृजत पुत्रकाः॥ तन्नैछन्मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः॥ ५॥ सोवध्यातः सु
तैरेवं प्रत्याख्यातानुशासनैः॥ क्रोधं दुर्विषहं जातं नियंतुमुपचक्रमे॥ ६॥ धिया निगृह्यमा
णोपि भ्रुवोर्मध्यात्प्रजापतेः सद्योजायत तन्मन्युः कुमारो नीललोहितः॥ ७॥ स वै रुरोद देवा
नां पूर्वजो भगवान्भवः॥ नामानि कुरु मे धातः स्थानानि च जगद्गुरो॥ ८॥ इति तस्य वचः पा

भा०तृ०
३०

द्मो भगवान्परिपालयन् । अभ्यधाद्भद्रया वाचा मारोदीमिते ॥ ९ ॥ यदरोदीः सुरश्रेष्ठ सोद्वेग इ
व बालकः । ततस्त्वामभिधास्यंति नाम्ना रुद्र इति प्रजाः ॥ १० ॥ हृदिंद्रियाण्यसुर्व्योमवायुरग्नि
र्जलं मही । सूर्यश्चंद्रस्तपश्चैव स्थानान्यग्रे कृतानि ते ॥ ११ ॥ मन्युर्मनुर्महिनसो महान्छिव ऋ
तुध्वजः । उग्ररेता भवः कालो वामदेवो धृतव्रतः ॥ १२ ॥ धीर्वृत्तिरुशनोमा च नियुत्सर्पिरिलां
बिका । इरावती सुधा दीक्षा रुद्राण्यो रुद्र ते स्त्रियः ॥ १३ ॥ गृहाणैतानि नामानि स्थानानि च
सयोषणः । एभिः सृज प्रजा बह्वीः प्रजानामसि यत्पतिः ॥ १४ ॥ इत्यादिष्टः सगुरुणा भगवा
न्नीललोहितः । सत्त्वाकृतिस्वभावेन ससर्जात्मसमाः प्रजाः ॥ १५ ॥ रुद्राणां रुद्रसृष्टानां
समंताद्ग्रसतां जगत् । निशाम्यासंख्यशो यूथान्प्रजापतिरशंकत ॥ १६ ॥ अलं प्रजाभिः
सृष्टाभिरीदृशीभिः सुरोत्तम । मया सह दहंतीभिर्दिशश्चक्षुर्भिरुल्बणैः ॥ १७ ॥ तप आति

३०

ष्ठ भद्रं ते सर्वभूतसुखावहं । तपसैव यथापूर्वं स्रष्टा विश्वमिदं भवान् ॥ १८ ॥ तपसैव परं ज्योति
र्भगवंतमधोक्षजं । सर्वभूतगुहावासमंजसा विंदते पुमान् ॥ १९ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एव
मात्मभुवादिष्टः परिक्रम्य गिरां पतिं । बाढमित्यमुमामंत्र्य विवेश तपसे वनं ॥ २० ॥ अथाभि
ध्यायतः सर्गं दश पुत्राः प्रजज्ञिरे । भगवच्छक्तियुक्तस्य लोकसंतानहेतवः ॥ २१ ॥ मरीचिर
त्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः ~~पुलह~~ पुलहः । क्रतुः भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः ॥ २२ ॥ उ
त्संगान्नारदो जज्ञे दक्षोऽंगुष्ठात्स्वयंभुवः । प्राणाद्वसिष्ठः संजातो भृगुस्त्वचि करात्क्रतुः ॥ २३
पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोरृषिः । अंगिरा मुखतोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभ
वत् ॥ २४ ॥ धर्मः स्तनाद्दक्षिणतो यत्र नारायणः स्वयं । अधर्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युर्लोकि
भयंकरः ॥ २५ ॥ हृदि कामो भ्रुवः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् । आस्याद्वाक्सिंधवो मेढ्रान्नि

ऋतिः पाय्वपाश्रय ॥ २६ ॥ छायायाः कर्दमो जज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः ॥ मनसो देहतश्चेदं जज्ञे
विश्वकृतो जगत् ॥ २७ ॥ वाचं दुहितरं तन्वीं स्वयंभूर्हरतीं मनः ॥ अकामां चकमे क्षत्तः सका
म इति नः श्रुतं ॥ २८ ॥ तमधर्मे कृतमतिं विलोक्य पितरं सुताः ॥ मरीचिमुख्या मुनयो वि
श्रंभात्प्रत्यबोधयन् ॥ २९ ॥ नैतत्पूर्वैः कृतं त्वद्ये न करिष्यंति चापरे ॥ यत्वं दुहितरं गच्छे
रनिगृह्यांगजं प्रभुः ॥ ३० ॥ तेजीयसामपि ह्येतन्न सुश्लोक्यं जगद्गुरो ॥ यद्वृत्तमनुतिष्ठन्वै लो
कः क्षेमाय कल्पते ॥ ३१ ॥ तस्मै नमो भगवते य इदं स्वेन तेजसा ॥ आत्मस्थं व्यंजयामास
स धर्मं पातुमर्हसि ॥ ३२ ॥ स इत्थं गृणतः पुत्रान्पुरो दृष्ट्वा प्रजापतीन् ॥ प्रजापतिपतिस्त
न्वं तत्याज व्रीडितस्तदा ॥ ३३ ॥ तां दिशो जगृहुर्घोरां नीहारं यद्विदुस्तमः ॥ कदाचिद्ध्यायतः
स्रष्टुर्वेदा आसंश्चतुर्मुखात् ॥ कथं स्रक्ष्याम्यहं लोकान्समवेतान्यथा पुरा ॥ ३४ ॥ चातुर्हो

त्रं कर्मतंत्रमुपवेदनयैः सह ॥ धर्मस्य पादाश्चत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ॥ ३५ ॥ विदुर उ
वाच ॥ स वै विश्वसृजामीशो वेदादीन्मुखतोऽसृजत् ॥ यद्यद्येनासृजद्देवस्तन्मे ब्रूहि तपोध
न ॥ ३६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदान्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥ शस्त्रमि
ज्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात्क्रमात् ॥ ३७ ॥ आयुर्वेदं धनुर्वेदं गांधर्वं वेदमात्मनः
स्थापत्यं चासृजद्वेदं क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥ ३८ ॥ इतिहासपुराणानि पंचमं वेदमी
श्वरः ॥ सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ॥ ३९ ॥ षोडश्युक्थौ पूर्ववक्त्रात्पुरीष्य
ग्निष्टुतावथ ॥ आप्तोर्यामातिरात्रौ च वाजपेयं सगोसवं ॥ ४० ॥ विद्या दानं तपः सत्यं ध
र्मस्येति पदानि च ॥ आश्रमांश्च यथासंख्यमसृजत्सह वृत्तिभिः ॥ ४१ ॥ प्राजापत्यं च सा
वित्रं ब्राह्मं चाथ बृहत्तथा ॥ वार्त्तासंचयशालीनशिलोंछ इति वै अपि ॥ ४२ ॥ वैखानसा वा

लिखिल्योदुंबराः फेनपा वने। न्यासे कुटीचरः पूर्वं बह्वोदो हंसनिःक्रियौ ४३ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दंडनीतिस्तथैव च। एवं व्याहृतयश्चासन्प्रणवो ह्यस्य दह्रतः ४४ तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः। त्रिष्टुम्मांसात्स्नुतोऽनुष्टुब्जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः ४५ मज्जायाः पंक्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत्। स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः ४६ ऊष्माणमिंद्रियाण्याहुरंतस्था बलमात्मनः। स्वराः सप्त विहारेण भवंति स्म प्रजापतेः ४७ शब्दब्रह्मात्मनस्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्मनः परः। ब्रह्मावभाति विततो नानाशक्त्युपबृंहितः। ततोऽपरामुपादाय स सर्गाय मनो दधे ४८ ऋषीणां भूरिवीर्याणामपि सर्गमविस्तृतं। ज्ञात्वा तद्धृदये भूयश्चिंतयामास कौरव ४९ अहो अद्भुतमेतन्मे व्यापृतस्यापि नित्यदा। न ह्येधंते प्रजा नूनं दैवमत्र विघातकं ५०

एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा। कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत्कायमभिचक्षते ५१ ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत। यस्तु तत्र पुमान्सोऽभून्मनुः स्वायंभुवः स्वराट् ५२ या स्त्री सा शतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः। तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधांबभूविरे ५३ स चापि शतरूपायां पंचापत्यान्यजीजनत्। प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत ५४ आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम। आकूतिं रुचये प्रादात्कर्दमाय तु मध्यमां। दक्षायादात्प्रसूतिं च यत आपूरितं जगत् ५५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे द्वादशोऽध्यायः १२ शुक उवाच॥ ॥ निशम्य वाचं वदतो मुनेः पुण्यवतीं नृप। भूयः पप्रच्छ कौरव्यो वासुदेवकथादृतः १ श्रीविदुर उवाच। स वै स्वायंभुवः सम्राट् प्रियः पुत्रः स्वयंभुवः। प्रतिलभ्य प्रियां पत्नीं किं चकार ततो मुने। २ चरितं

स्य राजर्षेरादिराजस्य सत्तम ॥ ब्रूहि मे श्रद्दधानाय विष्वक्सेनाश्रयो ह्यसौ ॥ ३ ॥ श्रुतस्य पुंसां सुचिरश्रमस्य नन्वंजसा सूरिभिरीडितोर्थः ॥ यत्तद्गुणानुश्रवणं मुकुंदपादारविंदं हृदयेषु येषां ॥ ४ ॥ शुक उवाच ॥ इति ब्रुवाणं विदुरं विनीतं सहस्रशीर्ष्णश्चरणोपधानं प्रहृष्टरोमा भगवत्कथायां प्रणीयमानो मुनिरभ्यचष्ट ॥ ५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ यदा स्वभार्यया साकं जातः स्वायंभुवो मनुः ॥ प्रांजलिः प्रणतश्चेदं वेदगर्भमभाषत ॥ ६ ॥ मनुरुवाच ॥ त्वमेकः सर्व्वभूतानां जन्मकृद्वृत्तिदः पिता ॥ अथापि नः प्रजानां ते शुश्रूषा केन वा भवेत् ॥ ७ ॥ तद्विधेहि नमस्तुभ्यं कर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु ॥ यत्कृत्वेह यशो विष्वगमुत्र च भवेद्गतिः ॥ ८ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ प्रीतस्तुभ्यमहं तात स्वस्ति स्ताद्वां क्षितीश्वर ॥ यन्निर्व्यलीकेन हृदा शाधि मेत्यात्मनार्पितं ॥ ९ ॥ एतावत्यात्मजैर्व्वीर कार्या ह्यपचितिर्गुरौ ॥ श

क्त्याप्रमत्तैर्गृह्येत सादरं गतमत्सरैः ॥ १० ॥ स त्वमस्यामपत्यानि सदृशान्यात्मनो गुणैः ॥ उत्पाद्य शास धर्मेण गां यज्ञैः पुरुषं यज ॥ ११ ॥ परं शुश्रूषणं मह्यं स्यात्प्रजारक्षया नृप ॥ भगवांस्ते प्रजाभर्त्तुर्हृषीकेशोनुतुष्यति ॥ १२ ॥ येषां न तुष्टो भगवान्यज्ञलिंगो जनार्द्दनः ॥ तेषां श्रमो ह्यपार्थाय यदात्मा नादृतः स्वयं ॥ १३ ॥ मनुरुवाच ॥ आदेशेहं भगवतो वर्त्तेयामीवसूदन ॥ स्थानं त्विहानुजानीहि प्रजानां मम च प्रभो ॥ १४ ॥ यदोकः सर्व्वसत्वानां मही मग्ना महाम्भसि ॥ अस्या उद्धरणे यत्नो देव देव्या विधीयतां ॥ १५ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ परमेष्ठी त्वपां मध्ये तथा सन्नामवेक्ष्य गां ॥ कथमेनां समुन्नेष्य इति दध्यौ धिया चिरं ॥ १६ ॥ सृजतो मे क्षितिर्व्वार्भिः प्लाव्यमाना रसां गता ॥ अथात्र किमनुष्ठेयमस्माभिः सर्गयोजितैः ॥ १७ ॥ यस्याहं हृदयादासं स ईशो विदधातु मे ॥ कर्त्तव्यं करुणासिंधुस्तीर्थकीर्त्तिरधोक्षजः ॥ १८ ॥ इ

त्यभिध्यायतो नासाविवरात्सहसानघ । वाराहतोको निरगादंगुष्ठपरिमाणकः ॥ १९ ॥ त
स्याभिपश्यतः खस्थः क्षणेन किल भारत । गजमात्रं प्रववृधे तदद्भुतमभून्महत् ॥ २० ॥ मरी
चिप्रमुखैर्विप्रैः कुमारैर्मनुना सह । दृष्ट्वा तत्सौकरं रूपं तर्कयामास चित्रधा ॥ २१ ॥ कि
मेतत्सौकरं व्याजं सत्वं दिव्यमवस्थितं । अहो बताश्चर्यमिदं नासाया मे विनिःसृतं ॥ २२ ॥
दृष्टोंगुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद्गंडशिलासमः । अपि स्विद्भगवानेष यज्ञो मे खेदयन्मनः ॥ २३ ॥
इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मणः सह सूनुभिः । भगवान्यज्ञपुरुषो जगर्जागेंद्रसन्निभः ॥ २४ ॥
ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान् । स्वगर्जितेन ककुभः प्रतिस्वनयता विभुः
॥ २५ ॥ निशम्य ते घर्घरितं स्वखेदक्षयिष्णु मायामयशूकरस्य ॥ जनस्तपःसत्यनिवासिन
स्ते त्रिभिः पवित्रैः मुनयोगृणन्स्म ॥ २६ ॥ तेषां सतां वेदवितानमूर्त्तिर्ब्रह्मावधार्यात्मगु

णानुवादं । विनद्य भूयो विबुधोदयाय गजेंद्रलीलो जलमाविवेश ॥ २७ ॥ उत्क्षिप्तवालः ख
चरः कठोरः सटा विधुन्वन्खररोमशत्वक् । खुराहताभ्रः सितदंष्ट्र ईक्षाज्योतिर्बभासे भ
गवान्महीध्रः ॥ २८ ॥ घ्राणेन पृथ्व्याः पदवीं विजिघ्रन्क्रोडापदेशः स्वयमध्वरांगः ॥ करालं
दंष्ट्रोप्यकरालदृग्भ्यामुद्वीक्ष्य विप्रान्गृणतोविशत्कं ॥ २९ ॥ स वज्रकूटांगनिपातवेगवि
शीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान् । उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्त्तश्चुक्रोश यज्ञेश्वर पाहि मे
ति ॥ ३० ॥ खुरैः क्षुरप्रैर्दरयंस्तदाप उत्पारपारं त्रिपरू रसायां ॥ ददर्श गां तत्र सुषुप्सुरग्रे
यां जीवधानीं स्वयमभ्यधत्त ॥ ३१ ॥ स्वदंष्ट्रयोद्धृत्य महीं निमग्नां स उत्थितः संरुरुचे रसायाः
तत्रापि दैत्यं गदयापतंतं सुनाभसंदीपिततीव्रमन्युः ॥ ३२ ॥ जघान रुंधानमसह्यविक्र
मं स लीलयेभं मृगराडिवांभसि । तद्रक्तपंकांकितगंडतुंडो यथा गजेंद्रो जगतीं विभिं

रक्षः॥३३॥ तमालनीलं सितदंतकोट्या क्ष्मामुत्क्षिपंतं गजलीलयांग प्रज्ञाय बद्धांजलयो
नुवाकैर्विरिंचिमुख्या उपतस्थुरीशं॥३४॥ ऋषय ऊचुः॥ जितं जितं ते जित यज्ञभावन त्रयीं
तनुं स्वां परिधुन्वते नमः। यद्रोमगर्तेषु निलिल्युरध्वरास्तस्मै नमः कारणसूकराय ते॥३५
रूपं तवैतन्ननु दुःकृतात्मनां दुर्दर्शनं देव यदध्वरात्मकं। छंदांसि यस्य त्वचि बर्हिरोमस्वा
ज्यं दृशि त्वंघ्रिषु चातुर्होत्रं॥३६॥ स्रुक्तुंड आसीत्स्रुव ईश नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरं
ध्रे। प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रं॥३७॥ दीक्षानुजन्मोपसदः
शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयनीय दंष्ट्रः। जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथ्यं चित
योसवो हि ते॥३८॥ सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव धातवः। सत्राणि
सर्वाणि शरीरसंधयस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबंधनः॥३९॥ नमो नमस्ते खिलमंत्रदेवता

द्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने। वैराग्यभक्त्यात्मजयानुभावितज्ञानाय विद्यागुरवे नमो न
मः॥४०॥ दंष्ट्राग्रकोट्या भगवंस्त्वया धृता विराजते भूधर भूः सभूधरा। यथा वनान्निःसरतो
दता धृता मतंगजेंद्रस्य सपत्रपद्मिनी॥४१॥ त्रयीमयं रूपमिदं च शौकरं भूमंडलेनाथ दता धृते
न। चकास्ति शृंगोढघनेन भूयसा कुलाचलेंद्रस्य यथैव विभ्रमः॥४२॥ संस्थापयैनां जग
तां सतस्थुषां लोकाय पत्नीमसि मातरं पिता। विधेम चास्यै नमसा सह त्वया यस्यां स्वते
जोग्निमिवारणावधाः॥४३॥ कः श्रद्दधीतान्यतमस्तव प्रभो रसां गताया भुव उद्विबर्हणं
न विस्मयोसौ त्वयि विश्वविस्मये यो माययेदं ससृजे तिविस्मयं॥४४॥ विधुन्वता वेदमयं नि
जं वपुर्जनस्तपः सत्यनिवासिनो वयं। सटाशिखोद्धूतशिवांबुबिंदुभिर्विमृज्यमाना भृशमी शपा
विताः॥४५॥ स वै बत भ्रष्टमतिस्तवैष ते यः कर्मणां पारमपारकर्मणः। यद्योगमाया

भा.तृ.
३६

गुणयोगमोहितं विश्वं समस्तं भगवन्विधेहि शं ४६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्युपस्थीयमानस्तै
र्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः सलिले स्वखुराक्रांत उपाधत्तावितावनिं ४७ स इत्थं भगवानुर्वीं वि
ष्वक्सेनः प्रजापतिः रसाया लीलयोन्नीतामप्सु न्यस्य ययौ हरिः ४८ य एवमेतां हरिमेध
सो हरेः कथां सुभद्रां कथनीयमायिनः शृण्वीत भक्त्या श्रवयेत वोशतीं जनार्दनोस्याशु हृ
दि प्रसीदति ४९ तस्मिन्प्रसन्ने सकलाशिषां प्रभौ किं दुर्लभं ताभिरलं लवात्मभिः अन
न्यदृष्ट्या भजतां गुहाशयः स्वयं विधत्ते स्वगतिं परः परां ५० को नाम लोके पुरुषार्थसार
वित्पुराकथानां भगवत्कथासुधां आपीय कर्णांजलिभिर्भवापहामहो विरज्येत विना न
रेतरं ५१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विदुरमैत्रेयसंवादे पृथ्वीसमु
द्धरणे सूकररूपानुवर्णनं त्रयोदशोध्यायः १३ श्रीशुक उवाच ॥ निशम्य कौषारवि

जेति

३६

णोपवर्णितां हरेः कथां कारणसूकरात्मनः पुनः स पप्रच्छ तमुद्यतांजलिर्न चातितृप्तो
विदुरो धृतव्रतः १ विदुर उवाच ॥ तेनैव तु मुनिश्रेष्ठ हरिणा यज्ञमूर्तिना आदिदैत्यो
हिरण्याक्षो हत इत्यनुशुश्रुम २ तस्य चोद्धरतः क्षौणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया दैत्यराजस्य
च ब्रह्मन्कस्माद्धेतोरभून्मृधः ३ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ साधु वीर त्वया पृष्टमवतारकथां ह
रेः यत्त्वं पृच्छसि मर्त्यानां मृत्युपाशविनाशिनीं ४ ययोत्तानपदः पुत्रो मुनिना गीतयार्भकः
मृत्योः कृत्वैव मूर्ध्न्यंघ्रिमारुरोह हरेः पदं ५ अथात्रापीतिहासोयं श्रुतो मे वर्णितः पुरा ब्र
ह्मणा देवदेवेन देवानामनुपृच्छतां ६ दितिर्दाक्षायणी क्षत्तर्मारीचं कश्यपं पतिं अप
त्यकामा चकमे संध्यायां हृच्छयार्दिता ७ इष्ट्वाग्निजिह्वं पयसा पुरुषं यजुषां पतिं निम्लो
चत्यर्क आसीनमग्न्यगारे समाहितं ८ दितिरुवाच ॥ एष मां त्वत्कृते विद्वन्कामआ

त्तशरासनः ॥ दुनोति दीनां विक्रम्य रंभामिव मतंगजः ॥ ९ ॥ तद्भवान्दह्यमानायां सपत्नीनां
समृद्धिभिः ॥ प्रजावतीनां भद्रं ते मय्यायुंक्तामनुग्रहं ॥ १० ॥ भर्त्तर्य्याप्तोरुमानानां लोकानावि
शते यशः ॥ पतिर्भवद्विधो यासां प्रजया ननु जायते ॥ ११ ॥ पुरा पिता नो भगवान्दक्षो दुहि
तृवत्सलः ॥ कं वृणीत वरं वत्सा इत्यपृच्छत नः पृथक् ॥ १२ ॥ स विदित्वात्मजानां नो भावं सं
तानभावनः ॥ त्रयोदशाददात्तासां यास्ते शीलमनुव्रताः ॥ १३ ॥ अथ मे कुरु कल्याणं कामं कं
जविलोचन ॥ आर्त्तोपसर्प्पणं भूमन्नमोघं हि महीयसि ॥ १४ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ इति तां वी
र मारीचः कृपणां बहुभाषिणीं ॥ प्रत्याहानुनयन्वाचा प्रवृद्धानंगकश्मलां ॥ १५ ॥ कश्यप उ
वाच ॥ ॥ एष तेहं विधास्यामि प्रियं भीरु यदिच्छसि ॥ तस्याः कामं न कः कुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गि
की यतः ॥ १६ ॥ सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान् ॥ व्यसनार्ण्णवमत्येति जलयानै

र्यथार्ण्णवं ॥ १७ ॥ यामाहुरात्मनो ह्यर्धं श्रेयस्कामस्य मानिनि ॥ यस्यां स्वधुरमध्यस्य पुमांश्च
रति विज्वरः ॥ १८ ॥ यामाश्रित्येंद्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रमैः ॥ वयं जयेमहेलाभिर्दस्यून्
दुर्गपतिर्यथा ॥ १९ ॥ न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्त्तुं गृहेश्वरि ॥ अप्यायुषा वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गु
णगृध्नवः ॥ २० ॥ अथापि काममेतं ते प्रजात्यै करवाण्यलं ॥ यथा मां नातिवोचंति मुहूर्त्तं प्र
तिपालय ॥ २१ ॥ एषा घोरतमा वेला घोराणां घोरदर्शना ॥ चरंति यस्यां भूतानि भूतेशानुच
राणि ह ॥ २२ ॥ एतस्यां साध्वि संध्यायां भगवान्भूतभावनः ॥ परीतो भूतपर्षद्भिर्वृषेणाटति
भूतराट् ॥ २३ ॥ श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्रविकीर्ण्णविद्योतजटाकलापः ॥ भस्मावगुंठाम
लरुक्मदेहो देवस्त्रिभिः पश्यति देवरस्ते ॥ २४ ॥ न यस्य लोके स्वजनः परो वा नात्यादृतो नो
त कश्चिद्विगर्ह्यः ॥ वयं व्रतैर्यच्चरणापविद्धामाशास्महे जां बत भुक्तभोगां ॥ २५ ॥ यस्या

नवद्याचरितं मनीषिणो गृणंत्यविद्यापटलं बिभित्सवः। निरस्तसाम्यातिशयोपि यः स्वयं पिशाचचर्यामचरद्गतिः सतां ॥२६॥ हसंति यस्याचरितं हि दुर्भगाः स्वात्मन्रतस्याविदुषः समीहितं। यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः श्वभोजनं स्वात्मतयोपलालितं ॥२७॥ ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला यत्कारणं विश्वमिदं च माया। आज्ञाकरी यस्य पिशाचचर्या अहो विभूम्नश्चरितं विडंबनं ॥२८॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ सैवं संविदिते भर्त्रा मन्मथोन्मथितेंद्रिया। जग्राह वासो ब्रह्मर्षेर्वृषलीव गतत्रपा ॥२९॥ स विदित्वाथ भार्यायास्तं निर्बंधं विकर्मणि। नत्वा दिष्टाय रहसि तयाथोपविवेश ह ॥३०॥ अथोपस्पृश्य सलिलं प्राणानायम्य वाग्यतः। ध्यायन्जजाप विरजं ब्रह्म ज्योतिः सनातनं ॥३१॥ दितिस्तु व्रीडिता तेन कर्मावद्येन भारत। उपसंगम्य विप्रर्षिमधोमुख्यभ्यभाषत ॥३२॥ दितिरुवाच ॥ न मे गर्भमिमं ब्र

ह्मन्भूतानामृषभोवधीत्‌ रुद्रः पतिर्हि भूतानां यस्याकरवमंहसं ॥३३

३८

नमो रुद्राय महते देवायोग्राय मीढुषे। शिवाय न्यस्तदंडाय धृतदंडाय मन्यवे ॥३४॥ स नः प्रसीदतां भामो भगवानुर्वनुग्रहः। व्याधस्याप्यनुकंप्यानां स्त्रीणां देवः सतीपतिः ॥३५॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ स्वसर्गस्याशिषं लोक्यामाशासानां प्रवेपतीं। निवृत्तसंध्यानियमो भार्यामाह प्रजापतिः ॥३६॥ कश्यप उवाच ॥ अप्रायत्यादात्मनस्ते दोषान्मौहूर्तिकादुत मन्निदेशातिचारेण देवानां चैव हेलनात्‌ ॥३७॥ भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रे जाठराधमौ लोकान्सपालांस्त्रींश्चंडि मुहुराक्रंदयिष्यतः ॥३८॥ प्राणिनां हन्यमानानां दीनानामकृतागसां स्त्रीणां निगृह्यमाणानां कोपितेषु महात्मसु ॥३९॥ तदा विश्वेश्वरः क्रुद्धो भगवान्लोकभावनः। हनिष्यत्यवतीर्यासौ यथाद्रीन्शतपर्वधृक्‌ ॥४०॥ दितिरुवाच
वधं भगवता साक्षात्सुनाभोदारबाहुना आशासे पुत्रयोर्मह्यं माक्रुद्धाद्ब्राह्मणात्प्र

मो ४१ नब्रह्मदंडदग्धस्यनभूतभयदस्यच नारकाश्चानुगृह्णंतियांयांयोनिमसौगतः ४२
श्रीकश्यपउवाच ॥ कृतशोकानुतापेनसद्यःप्रत्यवमर्शनात् भगवत्युरुमानाच्चभ
वेमय्यपिचादरात् ४३ पुत्रस्यैवचपुत्राणांभवितैकःसतांमतः गास्यंतियद्यशः
शुद्धंभगवद्यशसासमं ४४ योगैर्हेमिवदुर्वर्णंभावयिष्यंतिसाधवः निर्वैरादिभिरात्मा
नंयच्छीलमनुवर्तितुं ४५ यत्प्रसादादिदंविश्वंप्रसीदतियदात्मकं सस्वदृग्भगवान्य
स्यतोष्यतेऽनन्ययादृशा ४६ सवैमहाभागवतोमहात्मामहानुभावोमहतांमहिष्ठः
प्रवृद्धभक्त्याह्यनुभाविताशयेनिवेश्यवैकुंठमिमंविहास्यति ४७ अलंपटःशीलध
रोगुणाकरोहृष्टःपरर्ध्याव्यथितोदुःखितेषु अभूतशत्रुर्जगतःशोकहर्तानैदाघि
कंतापमिवोडुराजः ४८ अंतर्बहिश्चामलमब्जनेत्रंस्वपूरुषेच्छानुगृहीतरूपं पौत्रस्त

वश्रीललनाललामंद्रष्टास्फुरत्कुंडलमंडिताननं ४९ मैत्रेयउवाच ॥ श्रुत्वाभाग
वतंपौत्रममोदतदितिर्भृशं पुत्रयोश्चवधंकृष्णाद्विदित्वासीन्महामनाः ५० इतिश्री
भागवतेतृतीयस्कंधेदितिकश्यपसंवादेचतुर्दशोऽध्यायः १४ श्रीमैत्रेयउवाच ॥ प्रा
जापत्यंतुतत्तेजःपरतेजोहनंदितिः दधारवर्षाणिशतंशंकमानासुरार्दनात् १
लोकेतेनहतालोकेलोकपालाहतौजसः न्यवेदयन्विश्वसृजेध्वांतव्यतिकरंदिशां
२ देवाऊचुः ॥ तमएतद्विभोवेत्थसंविग्नायद्वयंभृशं नह्यव्यक्तंभगवतःकाले
नास्पृष्टवर्त्मनः ३ देवदेवजगद्धातर्लोकनाथशिखामणे परेषामपरेषांत्वंभूताना
मसिभावविद् ४ नमोविज्ञानवीर्यायमाययेदमुपेयुषे गृहीतगुणभेदायनम
स्तेऽव्यक्तयोनये ५ येत्वानन्येनभावेनभावयंत्यात्मभावनं आत्मनिप्रोतभुवनंपरं

भा·तृ·
५०

सदसदात्मकं ॥ ६ ॥ तेषां सुपक्वयोगानां जितश्वासेंद्रियात्मनां । लब्धयुष्मत्प्रसादानां न कु
तश्चित्पराभवः ॥ ७ ॥ यस्य वाचा प्रजाः सर्वा गावस्तंत्येव यंत्रिताः । हरंति बलिमायत्तास्तस्मै
मुख्याय ते नमः ॥ ८ ॥ सत्वं विधत्स्व शं भूमंस्तमसा लुप्तकर्मणां । अदभ्रदयया दृष्ट्या आप
न्नानर्हसीक्षितुं ॥ ९ ॥ एष देव दितेर्गर्भ ओजः काश्यपमर्पितं । दिशस्तिमिरयन्सर्वा वर्धते
ग्निरिवैधसि ॥ १० ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ सप्रहस्य महाबाहो भगवच्छब्दगोचरः । प्रत्याच
ष्टात्मभूर्देवान्प्रीणन्रुचिरया गिरा ॥ ११ ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ मनसा मे सुता युष्मत्पूर्वजाः
सनकादयः । चेरुर्विहायसा लोकाँल्लोकेषु विगतस्पृहाः ॥ १२ ॥ त एकदा भगवतो वैकुंठ
स्यामलात्मनः । ययुर्वैकुंठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतं ॥ १३ ॥ वसंति यत्र पुरुषाः सर्वे वैकुं
ठमूर्तयः । येनिमित्तनिमित्तेन धर्मेणाराधयन्हरिं ॥ १४ ॥ यत्र चाद्यः पुमानास्ते भगवा

५०

न्शब्दगोचरः । सत्वं विष्टभ्य विरजं स्वानां नो मृडयन्वृषः ॥ १५ ॥ यत्र नैःश्रेयसं नाम वनं का
मदुघैर्द्रुमैः । सर्वर्तुश्रीभिर्विभ्राजत्कैवल्यमिव मूर्तिमत् ॥ १६ ॥ वैमानिकाः सललनाश्च
रितानि यत्र गायंति लोकशमलक्षपणानि भर्तुः । अंतर्जलेनुविकसन्मधुमाधवीनां गं
धेन खंडितधियोप्यनिलं क्षिपंतः ॥ १७ ॥ पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहं
सशुकतित्तिरिबर्हिणां यः । कोलाहलो विरमतेचिरमात्रमुच्चैर्भृंगाधिपे हरिकथामिव
गायमाने ॥ १८ ॥ मंदारकुंदकुरबोत्पलचंपकार्णपुन्नागनागबकुलांबुजपारि
जाताः । गंधेर्चिते तुलसिकाभरणेन तस्या यस्मिंस्तपः सुमनसो बहु मानयंति
॥ १९ ॥ तत्संकुलं हरिपदानतिमात्रदृष्टैर्वैदूर्यमारकतहेममयैर्विमानैः । येषां बृहत्क
टितटाः स्मितशोभिमुख्यः कृष्णात्मनां न रज आदधुरुत्स्मयाद्यैः ॥ २० ॥ श्रीरूपिणी क्वण

यतीचरणारविंदंलीलांबुजेनहरिसद्मनिमुक्तदोषा॥ संलक्ष्यतेस्फटिककुड्यउपेतहेम्नि
संमार्जतीवयदनुग्रहणेन्ययत्नः॥ २१॥ वापीषुविद्रुमतटास्वमलामृताप्सुप्रेष्यान्विता
निजवनेतुलसीभिरीशं॥ अभ्यर्चतीस्वलकमुन्नसमीक्ष्यवक्त्रमुच्छेषितंभगवतेत्यम
तांगयच्छ्रीः॥ २२॥ यन्नव्रजंत्यघभिदोरचनानुवादाच्छृण्वंतियेन्यविषयाःकुकथाम
तिघ्नीः॥ यास्तुश्रुताहतभगैर्नृभिरात्तसारास्तांस्तान्क्षिपंत्यशरणेषुतमस्सुहंत॥ २३
येभ्यर्थितामपिचनोनृगतिंप्रपन्नाज्ञानंचतत्वविषयंसहधर्मयत्र॥ नाराधनंभग
वतोवितरंत्यमुष्यसंमोहिताविततयाबतमाययाते॥ २४॥ यच्चव्रजंत्यनिमिषाम
षभानुवृत्त्यादूरेयमाह्युपरिनःस्पृहणीयशीलाः॥ भर्त्तुर्मिथःसुयशसःकथनानु
रागवैक्लव्यबाष्पकलयापुलकीकृतांगाः॥ २५॥ तद्विश्वगुर्वधिकृतंभुवनैकवंद्यंदि

व्यंविचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः॥ आपुःपरांमुदमपूर्वमुपेत्ययोगमायाबलेनमुन
यःस्तदथोविकुंठं॥ २६॥ तस्मिन्नतीत्यमुनयःषडसज्जमानाःकक्षाःसमानवयसावथस
प्तमायां॥ देवावचक्षतगृहीतगदौपरार्घ्यकेयूरकुंडलकिरीटविटंकवेषौ॥ २७॥ मत्तद्वि
रेफवनमालिकयानिवीतौविन्यस्तयासितचतुष्टयबाहुमध्ये॥ वक्त्रंभ्रुवाकुटिलयास्फु
टनिर्गमाभ्यांरक्तेक्षणेनचमनाग्रभसंदधानौ॥ २८॥ द्वार्येतयोर्निविविशुर्मिषतोरपृष्ट्वापू
र्वायथापुरटवज्रकपाटिकायाः॥ सर्वत्रतेविषमयामुनयःस्वदृष्ट्यायेसंचरंत्यविहता
विगताभिशंकाः॥ २९॥ तान्वीक्ष्यवातरशनांश्चतुरःकुमारान्वृद्धान्दशार्धवयसोविदि
तात्मतत्वान्॥ वेत्रेणचास्खलयतामतदर्हणांस्तौतेजोविहस्यभगवत्प्रतिकूलशीलौ
॥ ३१॥ ताभ्यांमिषत्स्वनिमिषेषुनिषिध्यमानाःस्वर्हत्तमाह्यपिहरेःप्रतिहारपाभ्यां॥ ऊचुः

सुहृत्तमदिदृक्षितभंगईषत्कामानुजेनसहसातउपप्लुताक्षाः ॥ ३१ ॥ मुनयऊचुः ॥ को
वामिहैत्यभगवत्परिचर्ययोच्चैस्तद्धर्मिणांनिवसतांविषमस्वभावः ॥ तस्मिन्प्रशांतपु
रुषेगतविग्रहेवांकोवात्मवत्कुहकयोःपरिशंकनीयः ॥ ३२ ॥ नह्यंतरंभगवतीहसमस्त
कुक्षावात्मानमात्मनिनभोनभसीवधीराः ॥ पश्यंतियत्रयुवयोःसुरलिंगिनोःकिंव्युत्पा
दितंह्युदरभेदिभयंयतोऽस्य ॥ ३३ ॥ तद्वामऽमुष्यपरमस्यविकुंठभर्तुःकर्तुंप्रकृष्टमि
हधीमहिमंदधीभ्यां ॥ लोकानितोव्रजतमंतरभावदृष्ट्यापापीयसस्त्रयइमेरिपवोस्ययत्र
॥ ३४ ॥ तेषामितीरितमुभाववधार्यघोरंतंब्रह्मदंडमनिवारणमस्त्रपूगैः ॥ सद्योहरेरनु
चरावुरुबिभ्यतस्तत्पादग्रहावपततामतिकातरेण ॥ ३५ ॥ भूयादघोनिभगवद्भिरका
रिदंडोयोनौहरेतसुरहेलनमप्यशेषं ॥ मावोनुतापकलयाभगवत्स्मृतिघ्नोमोहोभवे

दिहतुनौव्रजतोरधोधः ॥ ३६ ॥ एवंतदैवभगवानरविंदनाभः स्वानांविबुध्यसदतिक्रममा
र्यहृद्यः ॥ तस्मिन्ययौपरमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौचलयन्सहश्रीः ॥ ३७ ॥
तंत्वागतंप्रतिहृतौपयिकंस्वपुंभिस्तेऽचक्षताक्षविषयंस्वसमाधिभाग्यं ॥ हंसश्रियोर्व्य
जनयोःशिववायुलोलच्छुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकरांबुं ॥ ३८ ॥ कृत्स्नप्रसादसुमुखं
स्पृहणीयधामस्नेहावलोककलयाहृदिसंस्पृशंतं ॥ श्यामेपृथावुरसिशोभितयाश्रियास्व
श्चूडामणिंसुभगयंतमिवात्मधिष्ण्यं ॥ ३९ ॥ पीतांशुकेपृथुनितंबिनिविस्फुरंत्याकांच्या
लिभिर्विरुतयावनमालयाच ॥ वल्गुप्रकोष्ठवलयंविनतासुतांसेविन्यस्तहस्तमितरेण
धुनानमब्जं ॥ ४० ॥ विद्युत्क्षिपन्मकरकुंडलमंडनार्हगंडस्थलोन्नसमुखंमणिमत्किरीटं
दोर्दंडखंडविवरेहरतापरार्घ्यहारेणकंधरगतेनचकौस्तुभेन ॥ ४१ ॥ अत्रोपसृष्टमिति

चोत्स्मितमिंदिरायाः स्वानां धियाविरचितं बहुसौष्टवाढ्यं । मह्यं भवस्य भवतां च भजंतमं-
गं नेमुर्निरीक्ष्य नवितृप्तदृशो मुदा कैः ॥ ४२ ॥ तस्यारविंदनयनस्य पदारविंदकिंजल्कमिश्र-
तुलसीमकरंदवायुः । अंतर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्त-
तन्वोः ॥ ४३ ॥ ते वा अमुष्य वदनासितपद्मकोशमुद्वीक्ष्य सुंदरतराधरकुंदहासं । लब्धाशि-
षः पुनरवेक्ष्य तदीयमंघ्रिद्वंद्वं नखारुणमणिश्रयणं निदध्युः ॥ ४४ ॥ पुंसां गतिं मृगयतामि-
ह योगमार्गैर्ध्यानास्पदं बहुमतं नयनाभिरामं । पौंस्नं वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरुत्पत्ति-
कैः समगृणन्युतमष्टभोगैः ॥ ४५ ॥ कुमारा ऊचुः ॥ योंतर्हितो हृदि गतोपि दुरात्मनां
त्वं सोद्यैव नो नयनमूलमनंत राद्धः । यर्ह्येव कर्णविवरेण गुहां गतो नः पित्रानुवर्णितर-
हा भवदुद्भवेन ॥ ४६ ॥ तं त्वां विदाम भगवन्परमात्मतत्वं सत्वेन संप्रति रतिं रचयंत-

मेषां । यत्तेनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रंथयो हृदि विदुर्मुनयो विरागाः ॥ ४७ ॥ नात्यंति-
कं विगणयंत्यपि ते प्रसादं किंत्वन्यदर्पितभयं भ्रुव उन्नयैस्ते । येंग त्वदंघ्रिशरणा भवतः
कथायाः कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः ॥ ४८ ॥ कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु नस्ता-
च्चेतोलिवद्यदि नु ते पदयो रमेत । वाचश्च नस्तुलसीवद्यदि तेंघ्रिशोभाः पूर्येत ते गुण-
गणैर्यदि कर्णरंध्रः ॥ ४९ ॥ प्रादुश्चकर्थ यदिदं पुरुहूतरूपं तेनेश निर्वृतिमवापुरलं
दृशो नः । तस्मा इदं भगवते नम इद्विधेम योनात्मनां दुरुदयो भगवान्प्रतीतः ॥ ५० ॥
॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे पंचदशोध्यायः ॥ ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ ॥ इति त-
द्गृणतां तेषां मुनीनां योगधर्मिणां । प्रतिनंद्य जगादेदं वैकुंठनिलयो विभुः ॥ १ ॥ श्रीभ-
गवानुवाच ॥ ॥ एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च । कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्व-

क्रांतामतिक्रमं ॥२॥ यस्त्वेतयोर्धृतो दंडो भवद्भिर्मामनुव्रतैः । स एवानुमतोऽस्माभिर्मुन
यो देवहेलनात् ॥३॥ तद्वः प्रसादयाम्यद्य ब्रह्म दैवं परं हि मे । तद्धीत्यात्मकृतं मन्ये यत्स्व
पुंभिरसत्कृताः ॥४॥ यन्नामानि च गृह्णाति लोको भृत्ये कृतागसि । सोऽसाधुवादस्तत्कीर्तिं हं
ति त्वचमिवामयः ॥५॥ यस्यामृतामलयशःश्रवणावगाहः सद्यः पुनाति जगदाश्वपचा
द्विकुंठः । सोऽहं भवद्भ्य उपलब्धसुतीर्थकीर्तिश्छिंद्यां स्वबाहुमपि वः प्रतिकूलवृत्तिं
॥६॥ यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुं सद्यः क्षताखिलमलं प्रतिलब्धशीलं । न श्रीर्विरक्तम
पि मां विजहाति यस्याः प्रेक्षालवार्थ इतरे नियमान्वहंति ॥७॥ नाहं तथाद्मि यजमानहवि
र्विताने श्च्योतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन । यद्ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतोऽनुघासं तुष्टस्य म
य्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ॥८॥ येषां बिभर्म्यहमखंडविकुंठयोगमायाविभूतिरमलां

घ्रिरजः किरीटैः । विप्रांस्तु को न विषहेत यदर्हणांभः सद्यः पुनाति सहचंद्रललामलोकान्
॥९॥ ये मे तनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीया भूतान्यलब्धशरणानि च भेदबुद्ध्या । द्रक्ष्यंत्यघक्ष
तदृशो ह्यहिमन्यवस्तान्गृध्रा रुषा मम कुषंत्यधिदंडनेतुः ॥१०॥ ये ब्राह्मणान्मयि धिया क्षि
पतोऽर्चयंतस्तुष्यद्धृदः स्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः । वाण्यानुरागकलयात्मजवद्गृणंतः संबो
धयंत्यहमिवाहमुपाहृतस्तैः ॥११॥ तन्मे स्वभर्तुरवसायमलक्षमाणौ युष्मद्व्यतिक्रमग
तिं प्रतिपद्य सद्यः । भूयो ममांतिकमितां तदनुग्रहो मे यत्कल्पतामचिरतो भृतयोर्विवा
सः ॥१२॥ ब्रह्मोवाच ॥ अथ तस्योशतीं देवीमृषिकुल्यां सरस्वतीं । नास्वाद्य मन्युदष्टा
नां तेषामात्माप्यतृप्यत ॥१३॥ सतीं व्यादाय शृण्वंतो लघ्वीं गुर्वर्थगह्वरां । विगाह्यागाध
गंभीरां न विदुस्तच्चिकीर्षितं ॥१४॥ ते योगमाययारब्धपारमेष्ठ्यमहोदयं । प्रोचुः प्रांजल

येविप्राः प्रहृष्टाः क्षुभितत्वचः ॥ १५ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ न वयं भगवन्विद्मस्तव देव चिकीर्षि
तं । कृतो मेनुग्रहश्चेति यदध्यक्षः प्रभाषसे ॥ १६ ॥ ब्रह्मण्यस्य परं दैवं ब्राह्मणाः किल ते प्रभो ।
विप्राणां देवदेवानां भगवानात्मदैवतं ॥ १७ ॥ त्वत्तः सनातनो धर्मो रक्ष्यते तनुभिस्तव । ध
र्मस्य परमो गुह्यो निर्विकारो भवान्मतः ॥ १८ ॥ तरंति ह्यंजसा मृत्युं निवृत्ता यदनुग्रहा
त् । योगिनः स भवान्किंस्विदनुगृह्येत यत्परैः ॥ १९ ॥ यं वै विभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्था
र्थिभिः स्वशिरसा धृतपादरेणुः । धन्यार्पितांघ्रितुलसीनवदामधाम्नो लोकं मधुव्रतपते
रिव काममाना ॥ २० ॥ यस्तां विविक्तचरितैरनुवर्तमानां नात्याद्रियत्परमभागवतप्रसं
गः । स त्वं द्विजानुपथपुण्यरजःपुनीतः श्रीवत्सलक्ष्म किमगा भगभाजनस्त्वं ॥ २१ ॥ धर्मस्य
ते भगवतस्त्रियुग त्रिभिः स्वैः पद्भिश्चराचरमिदं द्विजदेवतार्थं नूनं भृतं तदभिघातिरज

स्तमश्च सत्वेन नो वरदया तनुवा निरस्य ॥ २२ ॥ न त्वं द्विजोत्तमकुलं यदि ह्यात्मगोपं गोप्ता वृष
स्वर्हणेन ससूनृतेन । तर्ह्येव नंक्ष्यति शिवस्तव देव पंथा लोकोग्रहीष्यदृषभस्य हि तत्प्रमा
णं ॥ २३ ॥ तत्तेनभीष्टमिव सत्वनिधेर्विधित्सोः क्षेमं जनाय निजशक्तिभिरुद्धृतारेः । नैतावता
त्र्यधिपतेर्बत विश्वभर्तुस्तेजः क्षतं त्ववनतस्य स ते विनोदः ॥ २४ ॥ यं वानयोर्दममधीश
भवान्विधत्ते वृत्तिं नु वा तदनुमन्महि निर्व्यलीकं । अस्मासु वा य उचितो ध्रियतां स दंडो ये
नागसौ वयमयुंक्ष्महि किल्बिषेण ॥ २५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एतौ सुरेतरगतिं प्रति
पद्य सद्यः संरंभसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ । भूयः सकाशमुपयास्यत आशु यो वः शापो
मयैव निमितस्तदवेत विप्राः ॥ २६ ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानंदभाज
नं । वैकुंठं तदधिष्ठानं विकुंठं च स्वयंप्रभं ॥ २७ ॥ भगवंतं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च प्र

तिजगृभ्रसुरिताः त्रासंतो वै स्मवीश्रियं ॥ २८ ॥ भगवाननुगावाह यातं मा भैष्टमस्तु शं ब्रह्मतेजः
समर्थोपि हंतुं नेच्छे मतं तु मे ॥ २९ ॥ एतत्पुरैव निर्दिष्टं रमया क्रुद्धया यदा पुरापवारिता द्वारि वि
शंती मय्युपारते ॥ ३० ॥ मयि संरंभयोगेन निस्तीर्य ब्रह्महेलनं ॥ प्रत्येष्यतं निकाशं मे कालेना
ल्पीयसा पुनः ॥ ३१ ॥ द्वाःस्थावादिश्य भगवान्विमानश्रेणिभूषणं ॥ सर्वातिशयया लक्ष्म्या
जुष्टं स्वं धिष्ण्यमाविशत् ॥ ३२ ॥ तौ तु गीर्वाणऋषभौ दुस्तराद्धरिलोकतः ॥ हतश्रियौ ब्रह्मशा
पादभूतां विगतस्मयौ ॥ ३३ ॥ तदा विकुंठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः ॥ हाहाकारो महाना
सीद्विमानाग्र्येषु पुत्रकाः ॥ ३४ ॥ तावेव ह्यधुना प्राप्तौ पार्षदप्रवरौ हरेः ॥ दितेर्जठरनिर्वि
ष्टं काश्यपं तेज उल्बणं ॥ ३५ ॥ तयोरसुरयोरद्य तेजसा यमयोर्हि वः ॥ आक्षिप्तं तेज एतर्हि
भगवांस्तद्विधित्सति ॥ ३६ ॥ विश्वस्य यः स्थितिलयोद्भवहेतुराद्यो योगेश्वरैरपि दुरत्ययया

गमायः ॥ क्षेमं विधास्यति स नो भगवांस्त्र्यधीशस्तत्रास्मदीयविमृशेन कियानिहार्थः ॥ ३७ ॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे षोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ निशम्या
त्मभुवा गीतं कारणं शंकयोज्झिताः ततः सर्वे न्यवर्तंत त्रिदिवाय दिवौकसः ॥ १ ॥ दितिस्तु भ
र्तुरादेशादपत्यपरिशंकिनी ॥ पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्रौ प्रसुषुवे यमौ ॥ २ ॥ उत्पाता बहव
स्तत्र निपेतुर्जायमानयोः ॥ दिवि भुव्यंतरिक्षे च लोकस्योरुभयावहाः ॥ ३ ॥ सहाचला भु
वश्चेलुर्दिशः सर्वाः प्रजज्वलुः ॥ सोल्काश्चाशनयः पेतुः केतवश्चार्तिहेतवः ॥ ४ ॥
ववौ वायुः सुदुःस्पर्शः फूत्कारानीरयन्मुहुः ॥ उन्मूलयन्नगपतीन्वात्यानीको रजोध्व
जः ॥ ५ ॥ उद्धसत्तडिदंभोदघटया नष्टभागणे ॥ व्योम्नि प्रविष्टतमसा न स्म व्यादृश्यते प
दं ॥ ६ ॥ चुक्रोश विमना वार्धिरुदूर्मिः क्षुभितोदरः ॥ सोदपानाश्च सरितश्चुक्षुभुः शुष्कपंकजाः ॥ ७ ॥ नु

तस्म

भा॰त॰
४३

शुष्कपंकजाः ॥ ७ ॥ मुहुः परिधयोऽभूवन्सराह्वोः शशिसूर्ययोः ॥ निर्घाता रथनिर्ह्रादा विवरे-
भ्यः प्रजज्ञिरे ॥ ८ ॥ अंतर्ग्रामेषु मुखतो वमंत्यो वह्निमुल्बणं ॥ सृगालोलूकटंकारैः प्रणेदुर-
शिवं शिवाः ॥ ९ ॥ संगीतवद्रोदनवदुन्नमय्य शिरोधरां ॥ व्यमुंचन्विविधा वाचो ग्रामसिं-
हास्ततस्ततः ॥ १० ॥ खराश्च कर्कशैः क्षत्तः खुरैर्घ्नंतो धरातलं ॥ खार्काररभसा मत्ताः प-
र्यधावन्वरूथशः ॥ ११ ॥ रुदंतो रासभत्रस्ता नीडादुदपतन्खगाः ॥ घोषेऽरण्ये च पशवः
शकृन्मूत्रमकुर्वत ॥ १२ ॥ गावोऽत्रसन्नसृग्दोहास्तोयदाः पूयवर्षिणः ॥ व्यरुदन्देवलिं-
गानि द्रुमाः पेतुर्विनानिलं ॥ १३ ॥ ग्रहान्पुण्यतमानन्ये भगणांश्चापि दीपिताः ॥ अतिचे-
रुर्वक्रगत्या युयुधुश्च परस्परं ॥ १४ ॥ दृष्ट्वान्यांश्च महोत्पातानतत्तत्त्वविदः प्रजाः ॥ ब्रह्म-
पुत्रानृते भीता मेनिरे विश्वसंप्लवं ॥ १५ ॥ तावादिदैत्यौ सहसा व्यज्यमानात्मपौरु-

४८

षौ ॥ ववृधातेऽश्मसारेण कायेनाद्रिपती इव ॥ १६ ॥ दिविस्पृशौ हेमकिरीटकोटिभिर्निरु-
द्धकाष्ठौ स्फुरदंगदाभुजौ ॥ गां कंपयंतौ चरणैः पदे पदे कट्या सुकांच्यार्कमतीत्य तस्थ-
तुः ॥ १७ ॥ प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीद्यः प्राक्स्वदेहाद्यमयोरजायत ॥ तं वै हिरण्यकशि-
पुं विदुः प्रजा यं तं हिरण्याक्षमसूत साग्रतः ॥ १८ ॥ चक्रे हिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यां ब्रह्मवरेण
च ॥ वशे सपालाँल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः ॥ १९ ॥ हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य प्रियः प्रीति-
कृदन्वहं ॥ गदापाणिर्दिवं यातो युयुत्सुर्मृगयन्रणं ॥ २० ॥ तं वीक्ष्य दुःसहजवं रणत्कांच-
ननूपुरं ॥ वैजयंत्या जा जुष्टमंसन्यस्तमहागदं ॥ २१ ॥ मनोवीर्यवरोत्सिक्तमसृण्यम-
कुतोभयं ॥ भीता निलिल्यिरे देवास्तार्क्ष्यत्रस्ता इवाहयः ॥ २२ ॥ स वै तिरोहितान्दृष्ट्वा मह-
सा स्वेन दैत्यराट् ॥ सेंद्रान्देवगणान्क्षीबानपश्यन्नदत्भृशं ॥ २३ ॥ ततो निवृत्तः

स्र स ध्य॰

क्रीडिष्यन्गंभीरंभीमनिस्वनं॥ विजगाहेमहासत्वोवार्धिंमत्तइवद्विपः॥२४॥ तस्मिन्प्रविष्टे
वरुणस्यसैनिकायादोगणाःसन्नधियःससाध्वसाः॥ अहन्यमानाअपितस्यवर्चसाप्र
धर्षितादूरतरंप्रदुद्रुवुः॥२५॥ सवर्षपूगानुदधौमहाबलश्चरन्महोर्मीञ्छ्वसनेरिता
न्मुहुः॥ मौर्व्याभिजघ्नेगदयाविभावरीमासेदिवांस्तातपुरींप्रचेतसः॥२६॥ तत्रोपलभ्या
सुरलोकपालकंयादोगणानामृषभंप्रचेतसं॥ स्मयन्प्रलब्धुंप्रणिपत्यनीचवज्जगा
दमेदेह्यधिराजसंयुगं॥२७॥ त्वंलोकपालोधिपतिर्बृहच्छ्रवावीर्यापहोदुर्मदवीरमानि
नां॥ विजित्यलोकेखिलदैत्यदानवान्यद्राजसूयेनपुरायजत्प्रभो॥२८॥ मैत्रेयउवा
च॥ सएवमुत्सिक्तमदेनविद्विषादृढंप्रलब्धोभगवानपांपतिः॥ रोषंसमुत्थंशम
यन्स्वयाधियाव्यवोचदंगोपशमंगतावयं॥२९॥ पश्यामिनान्यंपुरुषात्पुरातना

द्यःसंयुगेत्वांरणमार्गकोविदं॥ आराधयिष्यत्यसुरर्षभेहितंमनस्विनोयंगृणतेभवा
दृशाः॥३०॥ तंवीरमारादभिपद्यविस्मयःशयिष्यसेवीरशयेश्वभिर्वृतः॥ यस्त्वद्विधाना
मसतांप्रशांतयेरूपाणिधत्तेसदनुग्रहेच्छया॥३१॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृ
तीयस्कंधेहिरण्याक्षदिग्विजयेसप्तदशोऽध्यायः॥१७॥ श्रीमैत्रेयउवाच॥ तदेव
माकर्ण्यजलेशभाषितंमहामनास्तद्विगणय्यदुर्मदः॥ हरेर्विदित्वागतिमंगनारदाद्रसा
तलंनिर्विविशेत्वरान्वितः॥१॥ ददर्शतत्राभिजितंधराधरंप्रोन्नीयमानावनिमग्रदंष्ट्र
या॥ मुष्णंतमक्ष्णास्वरुचोऽरुणश्रियाजहासचाहोवनगोचरोमृगः॥२॥ आहैनमे
ह्यज्ञमहींविमुंचनोरसौकसांविश्वसृजेयमर्पिता॥ नस्वस्तियास्यस्यनयाममेक्षि
तःसुराधमासादितसूकराकृते॥३॥ त्वंनःसपत्नैरभवायकिंभृतोयोमाययाहंत्य

सुरान्परोक्षजित॥ त्वंयोगमायाबलमल्पपौरुषंसंस्थाप्यमूढप्रमृजेसुहृच्छुचः॥ ४॥ त्वयिसं
स्थितेगदयाशीर्णशीर्षण्यस्मद्भुजच्युतयायेचतुभ्यं॥ बलिंहरंत्यृषयोयेचदेवाःस्वयंसर्वेन
भविष्यंत्यमूलाः॥ ५॥ सतुद्यमानोरिदुरुक्तितोमरैर्दंष्ट्राग्रगांगामुपलक्ष्यभीतां॥ तोदंमृष
न्निरगादंबुमध्याद्ग्राहाहतःसकरेणुर्यथेभः॥ ६॥ तंनिःसरंतंसलिलादनुद्रुतोहिरण्य
केशोद्विरदंयथाझषः॥ करालदंष्ट्रोशनिनिस्वनोब्रवीद्गतह्रियांकिंत्वसतांविगर्हितं॥ ७॥

श्र५

सगामुदस्तात्सलिलस्यगोचरेविन्यस्यतस्यामदधात्स्वसत्वं॥ अभिष्टुतोविश्वसृजाप्रसू
नैरापूर्यमाणोविबुधैःपश्यतोऽरेः॥ ८॥ परानुषक्तंतपनीयोपकल्पंमहागदंकांचन
चित्रदंशं॥ मर्माण्यभीक्ष्णंप्रतुदंतंदुरुक्तैःप्रचंडमन्युःप्रहसंस्तंबभाषे॥ ९॥ ॥ श्रीभ
गवानुवाच॥ ॥ सत्यंवयंभोवनगोचरामृगायुष्मद्विधान्मृगयेग्रामसिंहान्॥ नमृ

त्युपाशैःप्रतिमुक्तस्यवीराविकत्थनंतवगृह्णंत्यभद्र॥ १०॥ एतेवयंन्यासहरारसौकसां
गतह्रियोगदयाद्रावितास्ते॥ तिष्ठामहेथापिकथंचिदाजौस्थेयंक्वयामोबलिनोत्पाद्यवैरं॥ ११
त्वंपद्रथानांकिलयूथपाधिपोघटस्वनोस्वस्तयआश्वनूहः॥ संस्थाप्यचास्मान्प्रमृजाश्रु
स्वकानांयःस्वांप्रतिज्ञांनातिपिपर्त्यसभ्यः॥ १२॥ श्रीमैत्रेयउवाच॥ ॥ सोधिक्षिप्तोभगवता
प्रलब्धश्चरुषाभृशं॥ आजहारोल्बणंक्रोधंक्रीड्यमानोऽहिराडिव॥ १३॥ विसृजन्धर्षितः
श्वासंमन्युप्रचलितेंद्रियः॥ आसाद्यतरसादैत्योगदयाभ्यहनद्धरिं॥ १४॥ भगवांस्तुग
दावेगंविसृष्टंरिपुणोरसि॥ अवंचयत्तिरश्चीनोयोगारूढइवांतकं॥ १५॥ पुनर्गदांस्वामा
दायभ्रामयंतमभीक्ष्णशः॥ अभ्यधावद्धरिःक्रुद्धःसंरंभाद्दष्टदच्छदं॥ १६॥ ततश्चगदया
रातिंदक्षिणस्यांभ्रुविप्रभुः॥ आजघ्नेसतुतांसौम्यगदयाकोविदोहनत्॥ १७॥ एवंगदाभ्यां

गुर्व्यां हर्यक्षो हरिरेव च जिगीषया सुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः १८ तयोः स्पृधोस्ति
ग्मगदाहतांगयोः क्षतास्रवघ्राणविवृद्धमन्व्योः विचित्रमार्गांश्चरतोर्जिगीषया व्यभादिला
यामिव शुष्मिणोर्मृधः १९ दैत्यस्य यज्ञावयवस्य मायया गृहीतवाराहतनोर्महात्मनः कौ
रव्य मह्यां द्विषतोर्विमर्दनं दिदृक्षुरागादृषिभिर्वृतः स्वराट् २० आसन्नशौंडीरमपेतसा
ध्वसं कृतप्रतीकारमहार्यविक्रमं विलक्ष्य दैत्यं भगवान्सहस्रणीर्जगाद नारायणमादि
सूकरं २१ ब्रह्मोवाच एष ते देव देवानामंघ्रिमूलमुपेयुषां विप्राणां सौरभेयीणां भूतानामप्य
नागसां २२ आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्मद्राद्धवरोऽसुरः अन्वेषन्नप्रतिरथो लोकानटति कंट
कः २३ मैनं मायाविनं दृप्तं निरंकुशमसत्तमं आक्रीड बालवद्देव यथाशीविषमुत्थितं
२४ न यावदेष वर्द्धेत स्वां वेलां प्राप्य दारुणः स्वां देव मायामास्थाय तावज्जह्यघमच्यु

त २५ एषा घोरतमा संध्या लोकछंबट्करी प्रभो उपसर्पति सर्वात्मन्सुराणां जयमाव
ह २६ अधुनैषोऽभिजिन्नाम योगो मौहूर्तिको ह्यगात् शिवाय नस्त्वं सुहृदामाशु निस्तर दु
स्तरं २७ दिष्ट्या त्वां विहितं मृत्युमयमासादितः स्वयं विक्रम्यैनं मृधे हत्वा लोकानाधेहि
शर्मणि २८ इति श्री भागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे हिरण्याक्षवधेऽष्टादशोऽध्यायः
१८ मैत्रेय उवाच अवधार्य विरिंचस्य निर्व्यलीकामृतं वचः प्रहस्य प्रेमगर्भेण तद
पांगेन सोऽग्रहीत् १ ततः सपत्नं मुखतश्चरंतमकुतोभयं जघानोत्पत्य गदया हना
वसुरमक्षजः २ सा हता तेन गदया विहता भगवत्करात् विघूर्णितापतद्रेजे तदद्भु
तमिवाभवत् ३ स तदा लब्धतीर्थोऽपि न बबाधे निरायुधं मानयन्स मृधे धर्मं विष्वक्से
नं प्रकोपयन् ४ गदायामपविद्धायां हाहाकारे विनिर्गते मानयामास तद्धर्मं सुनाभं

चास्मरद्विभुः ॥५॥ तं व्यग्रचक्रं दितिपुत्राधमेन स्वपार्षदमुख्येन विषज्जमानं । चित्रा वा
चो तद्विदां खेचराणां तत्र स्मासन् स्वस्ति तेमुं जहीति ॥६॥ स तं निशाम्यात्तरथांगमग्रतो व्य
वस्थितं पद्मपलाशलोचनं । विलोक्य चामर्षपरिप्लुतेंद्रियो रुषा स्वदंतच्छदमादशच्छ्वस
न् ॥७॥ करालदंष्ट्रश्चक्षुर्भ्यां संचक्षाणो दहन्निव । अभिप्लुत्य स्वगदया हतोसीत्याहनद्धरिं
॥८॥ पदा सव्येन तां साधो भगवान् यज्ञसूकरः । लीलया मिषतः शत्रोः प्राहरद्वातरंहसं
॥९॥ आह चायुधमाधत्स्व घटस्व त्वं जिगीषसि । इत्युक्तः स तया भूयस्ताडयन्नदद्भृशं व्यन
॥१०॥ तां स आपततीं वीक्ष्य भगवान् समवस्थितः । जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव प
न्नगीं ॥११॥ स्वपौरुषे प्रतिहते हतमानो महासुरः । नैच्छद्गदां दीयमानां हरिणा विगतप्रभः
॥१२॥ जग्राह त्रिशिखं शूलं ज्वलज्ज्वलनलोलुपं । यज्ञाय धृतरूपाय विप्रायाभिचरन् य

था ॥१३॥ तदोजसा दैत्यमहाभटार्पितं चकासदंतःख उदीर्णदीधिति । चक्रेण चिच्छेद निशा
तनेमिना हरिर्यथा तार्क्ष्यपतत्रमुज्झितं ॥१४॥ वृक्णे स्वशूले बहुधारिणा हरेः प्रत्येत्य विस्ती
र्णमुरो विभूतिमत् । प्रवृद्धकोपः सकठोरमुष्टिना नदन् प्रहृत्यांतरधीयतासुरः ॥१५॥ ते
नेत्थमाहतः क्षत्तर्भगवानादिसूकरः । नाकंपत मनाक् क्वापि स्रजा हत इव द्विपः ॥१६॥ अ
थोरुधासृजन्मायां योगमायेश्वरे हरौ । यां विलोक्य प्रजास्त्रस्ता मेनिरेस्योपसंयमं ॥१७॥
प्रववुर्वायवश्चंडास्तमः पांसवमैरयन् । दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव ॥१८॥
द्यौर्नष्टभगणाभ्रौघैः सविद्युत्स्तनयित्नुभिः । वर्षद्भिः पूयकेशासृग्विण्मूत्रास्थीनि चासकृ
त् ॥१९॥ गिरयः प्रत्यदृश्यंत नानायुधमुचोनघ । दिग्वाससो यातुधान्यः शूलिन्यो मुक्तमू
र्द्धजाः ॥२०॥ बहुभिर्यक्षरक्षोभिः पत्त्यश्वरथकुंजरैः । आततायिभिरुत्सृष्टा हिंस्रा वाचो

ति वै शासा॥२१॥ प्रादुष्कृतानां मायानां मासुरीणां विनाशनं॥ सुदर्शनास्त्रं भगवान्प्रायुंक्त द
यितं त्रिपात्॥२२॥ तदा दितेः समभवत्सहसा हृदि वेपथुः॥ स्मरंत्या भर्तुरादेशं स्तनाच्चास
क्प्रसुस्रुवे॥२३॥ विनष्टासु स्वमायासु भूयश्चाव्रज्य केशवं॥ रुषोपगूहमानोमुं ददृशेव
स्थितं बहिः॥२४॥ तं मुष्टिभिर्विनिघ्नंतं वज्रसारैरधोक्षजः॥ करेण कर्णमूलेऽहन्यथा
त्वाष्ट्रं मरुत्पतिः॥२५॥ स आहतो विश्वजिता ह्यवज्ञया परिभ्रमद्गात्र उदस्तलोचनः॥ वि
शीर्णबाह्वंघ्रिशिरोरुहोऽपतद्यथा नगेंद्रो लुलितो नभस्वता॥२६॥ क्षितौ शयानं तम
कुंठवर्चसं करालदंष्ट्रं परिदष्टदच्छदं॥ अजादयो वीक्ष्य शशंसुरागताः अहो इमं को नु
लभेत संस्थितिं॥२७॥ यं योगिनो योगसमाधिना रहो ध्यायंति लिंगादसतो मुमुक्षया॥
तस्यैष दैत्यर्षभः पदाहतो मुखं प्रपश्यंस्तनुमुत्ससर्ज ह॥२८॥ एतौ तौ पार्षदावस्य शा

पाद्यातावसद्गतिं॥ पुनः कतिपयैः स्थानं प्रपत्स्येते ह जन्मभिः॥२९॥ देवा ऊचुः॥ नमो न
मस्तेऽखिलयज्ञतंतवे स्थितौ गृहीतामलसत्वमूर्तये॥ दिष्ट्या हतोयं जगतामरुंतुदस्त्व
त्पादभक्त्या वयमीश निर्वृताः॥३०॥ मैत्रेय उवाच॥ एवं हिरण्याक्षमसह्यविक्रमं स
सादयित्वा हरिरादिसूकरः॥ जगाम लोकं स्वमखंडितोत्सवं समीडितः पुष्करविष्टरा
दिभिः॥३१॥ मया यथानूक्तमवादि ते हरेः कृतावतारस्य सुमित्र चेष्टितं॥ यथा हिरण्या
क्ष उदारविक्रमो महामृधे क्रीडनवन्निराकृतः॥३२॥ सूत उवाच॥ इति कौषारवाख्याता
माश्रुत्य भगवत्कथां॥ क्षत्तानंदं परं लेभे महाभागवतो द्विज॥३३॥ अन्येषां पुण्यश्लोका
नामुद्दामयशसां सतां॥ उपश्रुत्य भवेन्मोदः श्रीवत्सांकस्य किं पुनः॥३४॥ योगजेंद्रं झ
षग्रस्तं ध्यायंतं चरणांबुजं॥ क्रोशंतीनां करेणूनां कृच्छ्रतो मोचयद्द्रुतं॥३५॥ तं सुखाराध्य

मृजुर्भिरनन्यशरणैर्नृभिः ॥ कृतज्ञः को न सेवेत दुराराध्यमसाधुभिः ॥ ३६ ॥ यो वै हिरण्याक्षवधं महाद्भुतं विक्रीडितं कारणसूकरात्मनः ॥ शृणोति गायत्यनुमोदतेंजसा विमुच्यते ब्रह्मवधादपि द्विजाः ॥ ३७ ॥ एतन्महापुण्यमलं पवित्रं धन्यं यशस्यं पदमायुराशिषां प्राणेंद्रियाणां युधि शौर्यवर्धनं नारायणोंते गतिरंग शृण्वतां ॥ ३८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे हिरण्याक्षवधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ श्रीशौनक उवाच ॥ महीं प्रतिष्ठामध्यस्य सौते स्वायंभुवो मनुः ॥ कान्यन्वतिष्ठद्द्वाराणि मार्गायावरजन्मनां ॥ १ ॥ क्षत्ता महाभागवतः कृष्णस्यैकांतिकः सुहृत् ॥ यस्तत्याजाग्रजं कृष्णे सापत्यमघवानिति ॥ २ ॥ द्वैपायनादनवरो महित्वे तस्य देहजः ॥ सर्वात्मना श्रितः कृष्णं तत्परांश्चाप्यनुव्रतः ॥ ३ ॥ किमन्वपृच्छन्मैत्रेयं विरजास्तीर्थसेवया ॥ उपगम्य कुशावर्त्त आसीनं तत्व

वित्तमं ॥ ४ ॥ तयोः संवदतोः सूत प्रवृत्ता ह्यमलाः कथाः ॥ आपो गांगा इवाघघ्नीर्हरेः पादांबुजाश्रयाः ॥ ५ ॥ ता नः कीर्तय भद्रं ते कीर्तन्योदारकर्मणः ॥ रसज्ञः को नु तृप्येत हरिलीलामृतं पिबन् ॥ ६ ॥ एवमुग्रश्रवाः पृष्ट ऋषिभिर्नैमिषायनैः ॥ भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तानाह श्रूयतामिति ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥ हरेर्धृतक्रोडतनोः स्वमायया निशम्य गोरुद्धरणं रसातलात् ॥ लीलां हिरण्याक्षमवज्ञया हतं संजातहर्षो मुनिमाह भारतः ॥ ८ ॥ श्रीविदुर उवाच ॥ प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा प्रजासर्गे प्रजापतीन् ॥ किमारभत मे ब्रह्मन्प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ॥ ९ ॥ ये मरीच्यादयो विप्रा यस्तु स्वायंभुवो मनुः ॥ ते वै ब्रह्मण आदेशात्कथमेतदभावयन् ॥ १० ॥ सद्वितीयाः किमसृजन्स्वतंत्रा उत कर्मसु ॥ अहो स्वित्संहताः सर्व इदं स्म समकल्पयन् ॥ ११ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ दैवेन दुर्वितर्क्येण परेणानिमिषेण च ॥ जात

सो भगवतो महानासीद्गुणत्रयात् ॥१२॥ रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिंगो दैवचोदितात् जा
तः ससर्ज भूतादिर्वियदादीनि पंचशः ॥१३॥ तानि चैकैकशः स्रष्टुमसमर्थानि भौतिकं सं
हत्य दैवयोगेन हैममंडमवासृजन् ॥१४॥ सोऽशयिष्टाब्धिसलिले आंडकोशो निरात्मकः
साग्रं वै वर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः ॥१५॥ तस्य नाभेरभूत्पद्मं सहस्रार्कोरुदीधिति स
र्वजीवनिकायौको यत्र स्वयमभूत्स्वराट् ॥१६॥ सोऽनुविष्टो भगवता यः शेते सलिलाश
ये लोकसंस्थां यथापूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया ॥१७॥ ससर्ज च्छाययाविद्यां पंचपर्वाणम
ग्रतः ॥ तामिस्रमंधतामिस्रं तमो मोहो महातमः ॥१८॥ विससर्जात्मनः कायं नाभिनंदं
स्तमोमयं जगृहुर्यक्षरक्षांसि रात्रिं क्षुत्तृट्समुद्भवां ॥१९॥ क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्ते तं जग्धु
मभिदुद्रुवुः ॥ मा रक्षतैनं यक्षध्वमित्यूचुः क्षुत्तृडर्दिताः ॥२०॥ देवस्तानाह संविग्नो मा मां

जक्षत रक्षत ॥ अहो मे यक्षरक्षांसि प्रजा यूयं बभूविथ ॥२१॥ देवताः प्रभया या दीव्यन् देवः
प्रमुखतोऽसृजत् ॥ ते अहार्षुर्देवयंतो विसृष्टां तां प्रभामहः ॥२२॥ देवोऽदेवान् जघनतः स
जति स्मातिलोलुपान् ॥ त एनं लोलुपतया मैथुनायाभिपेदिरे ॥२३॥ ततो हसन् स भगवान्
असुरैर्निरपत्रपैः ॥ अन्वीयमानः तरसा क्रुद्धो भीतः परापतत् ॥२४॥ स उपव्रज्य वर
दं प्रपन्नार्तिहरं हरिं ॥ अनुग्रहाय भक्तानामनुरूपात्मदर्शनं ॥२५॥ पाहि मां परमात्मंस्ते
प्रेषणेनासृजं प्रजाः ॥ ता इमा यभितुं पापा उपाक्रामंति मां प्रभो ॥२६॥ त्वमेकः किल लो
कानां क्लिष्टानां क्लेशनाशनः ॥ त्वमेकः क्लेशदस्तेषामनासन्नपदां तव ॥२७॥ सोऽवधार्या
स्य कार्पण्यं विविक्ताध्यात्मदर्शनः ॥ विमुंचात्मतनुं घोरामित्युक्तो विमुमोच ह ॥२८॥
तां क्वणच्चरणांभोजां मदविह्वललोचनां कांचीकलापविलसद्दुकूलच्छन्नरोधसं

॥२९॥ अन्योन्यश्लेषयोत्तुंगनिरंतरपयोधरां ॥ सुनासां सुद्विजां स्निग्धहासलीलावलोकिनीं
॥३०॥ गूहंतीं व्रीडयात्मानं नीलालकवरूथिनीं ॥ उपलभ्यासुरा धर्म सर्वे संमुमुहुः स्त्रियं
॥३१॥ अहो रूपमहो धैर्यमहो अस्या नवं वयः ॥ मध्ये कामयमानानामकामेव विसर्पति
॥३२॥ वितर्कयंतो बहुधा तां संध्यां प्रमदाकृतिं ॥ अभिसंभाव्य विस्रंभात्पर्यप्रछन्कुमे
धसः ॥३३॥ कासि कस्यासि रंभोरु को वार्थस्तेत्र भामिनि ॥ रूपद्रविणपण्येन दुर्भगान्नो
विबाधसे ॥३४॥ या वा काचित्त्वमबले दिष्ट्या संदर्शनं तव ॥ उत्सुनोषीक्षमाणानां कंदु
कक्रीडया मनः ॥३५॥ नैकत्र ते जयति शालिनि पादपद्मं घ्नंत्या मुहुः करतलेन पतत्प
तंगं मध्यं विषीदति बृहत्स्तनभारभीतं शांतेव दृष्टिरमला सुशिखासमूहः ॥३६॥ इति सा
यंतनीं संध्यामसुराः प्रमदायतीं ॥ प्रलोभयंतीं जगृहुर्मत्वा मूढधियः स्त्रियं ॥३७॥ प्रहस्य

भावगंभीरं जिघ्रंत्यात्मानमात्मना कांत्या ससर्ज भगवान्गंधर्वाप्सरसां गणान् ॥३८॥
विससर्ज तनुं तां वै ज्योत्स्नां कांतिमतीं प्रियां ॥ त एव चाददुः प्रीत्या विश्वावसुपुरोगमाः
॥३९॥ सृष्ट्वा भूतपिशाचांश्च भगवानात्मतंद्रिणा ॥ दिग्वाससो मुक्तकेशान्वीक्ष्य चामील
यद्दृशौ ॥४०॥ जगृहुस्तद्विसृष्टां तां जृंभणाख्यां तनुं प्रभोः ॥ निद्रामिंद्रियविक्लेदो यया भू
तेषु दृश्यते ॥४१॥ येनोच्छिष्टान्धर्षयंति तमुन्मादं प्रचक्षते ॥४२॥ ऊर्जस्वंतं मन्यमान आ
त्मानं भगवानजः ॥ साध्यान्गणान्पितृगणान्परोक्षेणासृजत्प्रभुः ॥४२॥ ते त्वात्मसर्गं
तं कायं पितरः प्रतिपेदिरे ॥ साध्येभ्यश्च पितृभ्यश्च कवयो यद्वितन्वते ॥४३॥ सिद्धान्वि
द्याधरांश्चैव तिरोधानेन सोऽसृजत् ॥ तेभ्योऽददत्तमात्मानमंतर्धानाख्यमद्भुतं ॥४४॥ स
किंनरान्किंपुरुषान्प्रत्यात्म्येनासृजत्प्रभुः ॥ मानयन्नात्मनात्मानमात्माभासं विलो

कयन्॥४५॥ तेतु तज्जगृहू रूपं त्यक्तं यत्परमेष्ठिना मिथुनीभूय गायंतस्तमेवोषसि क
र्मभिः॥४६॥ देहेन वै भोगवता शयानो बहुचिंतया सर्गेनुपचिते क्रोधादुत्ससर्ज ह त
द्वपुः॥४७॥ येऽहीयंतामुतः केशा अहयस्तेंग जज्ञिरे सर्पाः प्रसर्पतः क्रूरा नागा भोगोरु
कंधराः॥४८॥ स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवात्मभूः तदा मनून्ससर्जांते मन
सा लोकभावनान्॥४९॥ तेभ्यः सोत्यसृजत्स्वीयं पुरं पुरुषमात्मवान् तान्दृष्ट्वा ये पुरा
सृष्टाः प्रशशंसुः प्रजापतिं॥५०॥ अहो एतज्जगत्स्रष्टः सुकृतं तव ते कृतं प्रतिष्ठिताः क्रि
या यस्मिन्साकमन्नमदाम हे॥५१॥ तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना ऋषी
न्हृषीकेशः ससर्जाभिमताः प्रजाः॥५२॥ तेभ्यश्चैकैकशः स्वस्य देहस्यांशमदादजः
यत्तत्समाधियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत्॥५३॥ ॥इति श्री भागवते महापुराणे तृती

ऋषि

यस्कंधे विंशतितमोऽध्यायः॥ विदुर उवाच॥ स्वायंभुवस्य च मनोर्वंशः परमसंमतः
कथ्यतां भगवन्यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः॥१॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ स्वायंभुवस्य वै य
थाधर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवतीं महीं॥२॥ तस्य वै दुहिता ब्रह्मन्देवहूतीति विश्रुता प
त्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयानघ॥३॥ तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः
ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद॥४॥ रुचिर्यो भगवान्ब्रह्मन्दक्षो वा ब्रह्मणः
सुतः यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां च मानवीं॥५॥ मैत्रेय उवाच प्रजाः सृजेति
भगवान्कर्दमो ब्रह्मणोदितः सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणां समा दश॥६॥ ततः स
माधियुक्तेन क्रियायुक्तेन कर्दमः संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषं॥७॥ ताव
त्प्रसन्नो भगवान्पुष्कराक्षः कृते युगे दर्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्रह्म दधद्वपुः॥८॥

सतंविरजमर्काभंसितपद्मोत्पलस्रजं ॥ स्निग्धनीलालकव्रातवक्राब्जंविरजोंबरं ॥९॥
किरीटिनंकुंडलिनंशंखचक्रगदाधरं ॥ श्वेतोत्पलक्रीडनकंमनःस्पर्शस्मितेक्षणं
॥१०॥ विन्यस्तचरणांभोजमंसदेशेगरुत्मतः ॥ दृष्ट्वाखेवस्थितंवक्षःश्रियंकौस्तुभकं
धरं ॥११॥ जातहर्षोपतन्मूर्ध्नाक्षितौलब्धमनोरथः ॥ गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्प्रीतिस्वभावात्मा
कृतांजलिः ॥१२॥ ऋषिरुवाच ॥ जुष्टंबताद्याखिलसत्वराशेःसांसिध्यमक्ष्णोस्तवद
र्शनान्नः ॥ यद्दर्शनंजन्मभिरीड्यसद्भिराशासतेयोगिनोरूढयोगाः ॥१३॥ येमाययातेह
तमेधसस्त्वत्पादारविंदंभवसिंधुपोतं ॥ उपासतेकामलवायतेषांरासीशकामान्नि
रयेपियेस्युः ॥१४॥ तथासचाहंपरिवोढुकामःसमानशीलांगृहमेधधेनुं ॥ उपेयिवान्मू
लमशेषमूलंदुराशयःकामदुघांघ्रिपस्य ॥१५॥ प्रजापतेस्तेवचसाधीशतंत्यालोकः

किलायंकामहतोनुबद्धः ॥ अहंचलोकानुगतोवहामिबलिंचशुक्लानिमिषायतुभ्यं
॥१६॥ लोकांश्चलोकानुगतान्पशूंश्चहित्वाश्रितास्तेचरणातपत्रं ॥ परस्परंत्वद्गुणवा
दसीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्माः ॥१७॥ नतेजराक्षभ्रमिरायुरेषांत्रयोदशारंत्रिशतं
षष्टिपर्व ॥ षण्नेम्यनंतछदियत्त्रिणाभिकरालस्रोतोजगदाछिद्यधावत् ॥१८॥ एकःस्व
यंसन्जगतःसिसृक्षयाद्वितीययात्मन्नधियोगमायया ॥ सृजस्यदःपासिपुनर्ग्रसिष्यसे
यथोर्णनाभिर्भगवन्स्वशक्तिभिः ॥१९॥ नैतद्बताधीशपदंतवेप्सितंयन्माययानस्त
नुषेभूतसूक्ष्मं ॥ अनुग्रहायास्त्वपियर्हिमाययालसत्तुलस्यातनुवाविलक्षितः ॥२०॥
तंत्वानुभूत्योपरतक्रियार्थंस्वमाययावर्तितलोकतंत्रं ॥ नमाम्यभीक्ष्णंनमनीय
पादसरोजमल्पीयसिकामवर्षं ॥२१॥ मैत्रेयउवाच ॥ इत्यव्यलीकंप्रणुतोब्जनाभ

स्तमाबभाषेवचसामृतेन सुपर्णपक्षोपरि रोचमानः प्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः
॥२२॥ श्रीभगवानुवाच ॥ विदित्वातवचैत्यंमेपुरैवसमयोजितत् ॥ यदर्थमात्मनियमै
स्त्वयैवाहंसमर्चितः २३ नवैजातुमृषैवस्यात्प्रजाध्यक्षमदर्हणं नवद्विधेष्वतित
रांमयिसंगृभितात्मनां २४ प्रजापतिसुतःसम्राट्मनुर्विख्यातमंगलः ब्रह्माव
र्त्तंयोधिवसन्शास्तिसप्तार्णवांमहीं ॥ २५ सचेहविप्रराजर्षिर्महिष्याशतरूपया
आयास्यतिदिदृक्षुस्त्वांपरश्वोधर्मकोविद ॥ २६ ॥ आत्मजामसितापांगींवयःशील
गुणान्वितां मृगयंतींपतिंदास्यत्यनुरूपायतेप्रभो ॥ २७ समाहितंतेहृदयंयत्रेमा
न्परिवत्सरान् सात्वांब्रह्मन्नृपवधूःकाममाशुभजिष्यति ॥ २८ यातआत्मभृ
तंवीर्यंनवधाप्रसविष्यति ॥ वीर्येत्वदीयेऋषयआधास्यंत्यंजसात्मनः ॥ २९ त्वं

च सम्यगनुष्ठायनिर्देशंमेउशत्तमः मयितीर्थीकृताशेषक्रियार्थोमांप्रपत्स्यसे ॥ २९ कृत्वा
दयांचजीवेषुदत्वाचाभयमात्मवान् मय्यात्मानंसहजगद्द्रक्ष्यस्यात्मनिचापिमां ३०
सहाहंस्वांशकलयात्वद्वीर्येणमहामुने तवक्षेत्रेदेवहूत्यांप्रणेष्येतत्वसंहितां ३१
श्रीमैत्रेयउवाच ॥ एवंतमनुभाष्याथभगवान्प्रत्यगक्षजः जगामबिंदुसरसःस
रस्वत्यापरिश्रितात् ३२ निरीक्षतस्तस्ययथावशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः आ
कर्णयन्पत्ररथेंद्रपक्षैरुच्चारितंस्तोममुदीर्णसाम ३३ अथसंप्रस्थितेशुक्लेकर्दमे
भगवानृषिः आस्तेस्मबिंदुसरसितंकालंप्रतिपालयन् ३४ मनुःस्यंदनमास्थायशात
कौंभपरिछदं ॥ आरोप्यस्वांदुहितरंसभार्यःपर्यटन्महीं ॥ ३५ तस्मिन्सुधन्वन्नहनिभगवा
न्यत्समादिशत् ॥ उपायादाश्रमपदंमुनेःशांतव्रतस्यतत् ३६ यस्मिन्भगवतोनेत्रान्

पतन्त्यश्रुबिंदवः ॥ कृपयासंपरीतस्य प्रपन्नेर्पितयास्त्रं ॥३७॥ तद्वै बिंदुसरो नाम सर
स्वत्यापरिप्लुतं ॥ पुण्यं शिवामृतजलं महर्षिगणसेवितं ॥३८॥ पुण्यद्रुमलताजालैः कू
जत्पुण्यमृगद्विजैः ॥ सर्वर्त्तुफलपुष्पाढ्यं वनराजिश्रियान्वितं ॥३९॥ मत्तद्विजगणै
र्घुष्टं मत्तभ्रमरविभ्रमं ॥ मत्तबर्हिनटाटोपं चाह्वयन्मत्तकोकिलं ॥४०॥ कदंबचंपका
शोककरंजबकुलासनैः ॥ कुंदमंदारकुटजैश्चूतपोतैरलंकृतं ॥४१॥ कारंडवैः प्लवै
र्हंसैः कुररैर्जलकुक्कुटैः ॥ सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजितं ॥४२॥ तथैव हरि
णैः क्रोडैः श्वाविद्गवयकुंजरैः ॥ गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतं ॥४३॥ प्रवि
श्य तत्तीर्थवरमादिराजः सहात्मजः ॥ ददर्श मुनिमासीनं तस्मिन्हुतहुताशनं ॥४४॥ वि
द्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरं ॥ नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापांगावलोकनात् ॥

तद्व्याहृतामृतकलापीयूषश्रवणेन च ॥४५॥ प्रांशुं पद्मपलाशाक्षं जटिलं चीरवाससं
उपसंसृत्य मलिनं यथार्हणमसंस्कृतं ॥४६॥ अथोटजमुपायातं नृदेवं प्रणतं पुरः ॥ सपर्यया
प्रत्यगृह्णात्प्रतिनंद्यानुरूपया ॥४७॥ गृहीतार्हणमासीनं संयतं प्रीणयन्मुनिः ॥ स्मरन्भग
वदादेशमित्याह श्लक्ष्णया गिरा ॥४८॥ नूनं चंक्रमणं देव सतां संरक्षणाय ते ॥ वधाय चा
सतां यत्त्वं हरेः शक्तिर्हि पालिनी ॥४९॥ योर्कैंद्वग्नींद्रवायूनां यमधर्मप्रचेतसां ॥ रूपाणि
स्थान आधत्से तस्मै शुक्लाय ते नमः ॥५०॥ न यदा रथमास्थाय जैत्रं मणिगणार्पितं ॥ विस्फू
र्जच्चंडकोदंडो रथेन त्रासयन्नघान् ॥५१॥ स्वसैन्यचरणक्षुण्णं वेपयन्मंडलं भुवः ॥ विकर्ष
न्बृहतीं सेनां पर्यटस्यंशुमानिव ॥५२॥ तदैव सेतवः सर्वे वर्णाश्रमनिबंधनाः ॥ भग
वद्रचिता राजन्भिद्येरन्बत दस्युभिः ॥५३॥ अधर्मश्च समेधेत लोलुपैर्व्यंकुशैर्नृभिः ॥ शया

नेत्वयिलोकोयंदस्युयस्तोविनंक्ष्यति ॥ ५४ ॥ अथापिपृच्छेत्वांवीरयदर्थंत्वमिहागतः तद्व
यंनिर्व्यलीकेनप्रतिपद्यामहेहृदा ॥ ५५ ॥ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेकापिलेयेएकविं
शोध्यायः ॥ २१ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयोमुनिं सव्रीडइवतं
सम्राडुपरतमुवाचह ॥ १ ॥ मनुरुवाच ॥ ब्रह्मासृजत्स्वमुखतोयुष्मानात्मपरीप्सया
छंदोमयांस्तपोविद्यायोगयुक्तानलंपटान् ॥ २ ॥ तत्त्राणायासृजच्चास्मान्दोःसहस्रात्स
हस्रपात् ॥ हृदयंतस्यहिब्रह्मक्षत्रमंगंप्रचक्षते ॥ ३ ॥ अतोह्यन्योन्यमात्मानंब्रह्मक्षत्रंच
रक्षतः ॥ रक्षतिस्माव्ययोदेवःसयःसदसदात्मकः ॥ ४ ॥ तवसंद~~र्शनादेवछिन्नामेसर्वसं~~
र्शनादेवछिन्नामेसर्वसंशयाः ॥ यत्स्वयंभगवान्प्रीत्याधर्ममाहरिरक्षिषोः ॥ ५ ॥ दिष्ट्या
मेभगवान्दृष्टोदुर्दर्शोयोऽकृतात्मनां ॥ दिष्ट्यापादरजःस्पृष्टंशीर्ष्णामेभवतःशिवं ६

दिष्ट्यात्वयानुशिष्टोहंकृतश्चानुग्रहोमहान् ॥ अपावृतैःकर्णरंध्रैर्जुष्टादिष्ट्योशतीर्गिरः ॥ ७
सभवान्दुहितृस्नेहपरिक्लिष्टात्मनोमम श्रोतुमर्हसिदीनस्यश्रावितंकृपयामुने ॥ ८ ॥ प्रि
यव्रतोत्तानपदोःस्वसेयंदुहितामम ॥ अन्विच्छतिपतिंयुक्तंवयःशीलगुणादिभिः ॥ ९ ॥ य
दातुभवतःशीलश्रुतरूपवयोगुणान् ॥ अशृणोन्नारदादेषात्वय्यासीत्कृतनिश्चया ॥ १० ॥
तत्प्रतीच्छद्विजाग्र्येमांश्रद्धयोपहृतांमया ॥ सर्वात्मनानुरूपांतेगृहमेधेषुकर्मसु ॥ ११ ॥
उद्यतस्यहिकामस्यप्रतिवादोनशस्यते ॥ अपिनिर्मुक्तसंगस्यकामरक्तस्यकिंपुनः ॥ १२
यउद्यतमनादृत्यकीनाशमभियाचते ॥ क्षीयतेतद्यशःस्फीतंमानश्चावज्ञयाहतः ॥ १३ ॥ अ
हंत्वाशृणवंविद्वन्विवाहार्थंसमुद्यतं ॥ अतस्त्वमुपकुर्वाणःप्रत्तांप्रतिगृहाणमे ॥ १४ ॥ ऋ
षिरुवाच ॥ बाढमुद्वोढुकामोहमप्रत्ताचतवात्मजा ॥ आवयोरनुरूपोसावाद्योवैवा

हि को विधिः ॥ १५ ॥ कामः स भूयान् नरदेव तेऽस्याः पुत्र्याः समाम्नायविधौ प्रतीतः । क एव ते तन-
यां नाद्रियेत स्वयैव कान्त्या क्षिपतीमिव श्रियं ॥ १६ ॥ यां हर्म्यपृष्ठे क्वणदंघ्रिशोभां विक्रीडतीं
कंदुकविह्वलाक्षीं । विश्वावसुर्न्यपतत् स्वाद्विमानात् विलोक्य संमोहविमूढचेताः ॥ १७ ॥
तां प्रार्थयंतीं ललनाललामम् असेवितश्रीचरणैरदृष्टां । वत्सां मनोरुच्चपदः स्वसारं को नानुम-
न्येत बुधोभियातां ॥ १८ ॥ अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं यावत् तेजो बिभृयादात्मनो मे । अतो ध-
र्मान् पारमहंस्यमुख्यान् शुक्लप्रोक्तान् बहु मन्ये विहिंस्रान् ॥ १९ ॥ यतोऽभवद् विश्वमिदं विचि-
त्रं संस्थास्यते यत्र च वावतिष्ठते । प्रजापतीनां पतिरेष मह्यं परं प्रमाणं भगवान् अनंतः
॥ २० ॥ मैत्रेय उवाच ॥ स उग्रधन्वन्नियदेवाबभाषे आसीच्च तूष्णीम् अरविंदनाभं । धियो-
पगृह्णन् स्मितशोभितेन मुखेन चेतो लुलुभे देवहूत्याः ॥ २१ ॥ सोऽनुज्ञात्वा व्यवसितं महि-

ष्या दुहितुः स्फुटं । तस्मै गुणगणाढ्याय ददौ तुल्यां प्रहर्षितः ॥ २२ ॥ शतरूपा महाराज्ञी पारिब-
र्हान् महाधनान् । दंपत्योः पर्यदात् प्रीत्या भूषावासः परिच्छदान् ॥ २३ ॥ प्रत्तां दुहितरं सम्राट् सदृ-
क्षाय गतव्यथः । उपगुह्य च बाहुभ्याम् औत्कंठ्योन्मथिताशयः ॥ २४ ॥ अशक्नुवंस्तद्विरहं मुं-
चन् बाष्पकलां मुहुः । आसिंचदंब वत्सेति नेत्रोदैर्दुहितुः शिखाः ॥ २५ ॥ आमंत्र्य तं मुनि-
वरम् अनुज्ञातः सहानुगः । प्रतस्थे रथमारुह्य सभार्यः स्वपुरं नृपः ॥ २६ ॥ उभयोरृषिकु-
ल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधसोः । ऋषीणाम् उपशांतानां पश्यन् आश्रमसंपदः ॥ २७ ॥ तमायां-
तम् अभिप्रेत्य ब्रह्मावर्तात् प्रजाः पतिं । गीतसंस्तुतिवादित्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिताः ॥ २८ ॥
बर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसंपत्समन्विता । न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्यांगं विधुन्वतः ॥ २९ ॥
कुशाः काशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्चसः । ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजि-

रे ३० कुशकाशमयं बर्हिरास्तीर्य भगवान्मनुः। अयजद्यज्ञपुरुषं लब्ध्वा स्थानं यतो भुवं
३१ बर्हिष्मतीं नाम विभुर्यां निर्विश्य समावसत्। तस्यां प्रविष्टो भवनं तापत्रयविनाशनं
सभार्यः सप्रजः कामान्बुभुजेन्याविरोधतः॥ ३२॥ संगीयमानसत्कीर्तिः सस्त्रीभिः सु
रगायकैः। प्रत्यूषेष्वनुबद्धेन हृदा शृण्वन्हरेः कथाः॥ ३३॥ निष्णातं योगमायासु मुनिं
स्वायंभुवं मनुं। यदाभ्रंशयितुं भोगा न शेकुर्भगवत्परं॥ ३४॥ अयातयामास्तस्यासन्या
माः स्वान्तरयापनाः। शृण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो ब्रुवतः कथाः॥ ३५॥ स एवं स्वान्तरं
निन्ये युगानामेकसप्ततिं। वासुदेवप्रसंगेन परिभूतगतित्रयः॥ ३६॥ शारीरा मानसा दि
व्या वैयासे ये च मानुषाः। भौतिकाश्च कथं क्लेशा बाधन्ते हरिसंश्रयं॥ ३७॥ यः पृष्टो मुनिभिः
प्राह धर्मान्नानाविधान्शुभान्। नृणां वर्णाश्रमाणां च सर्वभूतहितः सदा॥ ३८॥ एतत्ते

आदिराजस्य मनोश्चरितमद्भुतं। वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्योदयं शृणु॥ ३९॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः॥ २२॥ मैत्रेय उवाच॥ पितृभ्यां
प्रस्थिते साध्वी पतिमिंगितकोविदा। नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या भवानीव भवं प्रभुं॥ १॥ वि
श्रंभेणात्मशौचेन गौरवेण दमेन च। शुश्रूषया सौहृदेन वाचा मधुरया च भो॥ २॥ विसृ
ज्य कामं दंभं च द्वेषं लोभमघं मदं। अप्रमत्तोद्यता नित्यं तेजीयांसमतोषयत्॥ ३॥ स वै
देवर्षिवर्यस्तां मानवीं समनुव्रतां। दैवाद्गरीयसः पत्युराशासानां महाशिषः॥ ४॥ काले
न भूयसा क्षामां कर्शितां व्रतचर्यया। प्रेमगद्गदया वाचा पीडितः कृपयाब्रवीत्॥ ५॥ तुष्टो
हमद्य तव मानवि मानदायाः शुश्रूषया परमया परया च भक्त्या। यो देहिनामयमतीव
सुहृत्स्वदेहो नावेक्षितः समुचितः क्षपितुं मदर्थे॥ ६॥ ये मे स्वधर्मनिरतस्य तपःसमाधिवि

द्यात्मयोगविजिताभगवत्प्रसादाः॥ तानेवतेमदनुसेवनयावरुद्धान् दृष्टिंप्रपश्यवि
तराम्यभयानशोकान्॥७॥ अन्येपुनर्भगवतोभ्रुवउद्विजृंभविभ्रंशितार्थरचनाःकिमु
रुक्रमस्य॥ सिद्धासिभुंक्ष्वविभवान्निजधर्मदोहान्दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभिः॥८
एवंब्रुवाणमबलाखिलयोगमायाविद्याविचक्षणमवेक्ष्यगताधिरासीत्॥ संप्रश्रयप्र
णयविह्वलयागिरेषद्व्रीडावलोकविलसद्धसिताननाह॥९॥ देवहूतिरुवाच॥ ॥
राद्धंबतद्विजवृषैतदमोघयोगमायाधिपेत्वयिविभोतदवैमिभर्तः॥ यस्तेभ्यधायि
समयःसकृदंगसंगोभूयाद्गरीयसिगुणःप्रसवःसतीनां॥१०॥ तत्रेतिकृत्यमुपशिक्षयथो
पदेशंयेनैषमेकर्शितोतिरिरंसयात्मा॥ सिद्ध्येततेकृतमनोभवधर्षितायादीनस्तदीश
भवनंसदृशंविचक्ष्व॥११॥ श्रीमैत्रेयउवाच॥ ॥ प्रियायाःप्रियमन्विच्छन्कर्दमोयोगमास्थि

तः॥ विमानंकामगंक्षत्तस्तर्ह्येवाविरचीकरत्॥१२॥ सर्वकामदुघंदिव्यंसर्वरत्नसमन्वितं
सर्वर्द्ध्युपचयोदर्कंमणिस्तंभैरुपस्कृतं॥१३॥ दिव्योपकरणोपेतंसर्वकालसुखावहं॥ पट्टि
काभिःपताकाभिर्विचित्राभिरलंकृतं॥१४॥ स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्मंजुसिंजत्षडंघ्रि
भिः॥ दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितं॥१५॥ उपर्युपरिविन्यस्तनिलयेषुपृथ
क्पृथक्॥ क्षिप्तैःकशिपुभिःकांतंपर्यंकव्यजनासनैः॥१६॥ तत्रतत्रविनिक्षिप्तनाना
शिल्पोपशोभितं॥ महामरकतस्थल्याजुष्टंविद्रुमवेदिभिः॥१७॥ द्वाःसुविद्रुमदेहल्याभा
तंवज्रकपाटवत्॥ शिखरेष्विंद्रनीलेषुहेमकुंभैरधिश्रितं॥१८॥ चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्व
ज्रभित्तिषुनिर्मितैः॥ जुष्टंविचित्रवैतानैःमहार्हैर्हेमतोरणैः॥१९॥ हंसपारावतव्रातैस्त
त्रतत्रनिकूजितं॥ कृत्रिमान्मन्यमानैःस्वानधिरुह्याधिरुह्यच॥२०॥ विहारस्थानविश्रा

मसंवेशप्रांगणाजिरैः ॥ यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवात्मनः ॥ २१ ॥ ईदृक्गृहं तत्पश्यं
तीं नातिप्रीतेन चेतसा ॥ सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रोवाच कर्द्दमः स्वयं ॥ २२ ॥ निमज्यास्मिन्
ह्रदे भीरु विमानमिदमारुह ॥ इदं शुक्लकृतं तीर्थमाशिषां यापकं नृणां ॥ २३ ॥ सा तद्भर्तुः
समादाय वचः कुवलयेक्षणा ॥ सरजं बिभ्रती वासो वेणीभूतांश्च मूर्द्धजान् ॥ २४ ॥ अं
गं च मलपंकेन संछन्नं शबलस्तनं ॥ आविवेश सरस्वत्याः सरः शिवजलाशयं ॥ २५
सांतः सरसि वेश्मस्थाः शतानि दश कन्यकाः सर्वाः किशोरवयसो ददर्शोत्पलगंध
यः ॥ २६ ॥ ~~तांदृष्ट्वासहसोददर्शोत्पलगंधय~~ ॥ २६ ॥ तां दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रोचुः प्रांजल
यः स्त्रियः ॥ वयं कर्मकरीस्तुभ्यं शाधि नः करवाम किं ॥ २७ ॥ स्नानेन तां महार्हेण स्नाप
यित्वा मनस्विनीं दुकूले निर्मले नूत्ने ददुरस्यै च मानदाः ॥ २८ ॥ भूषणानि परार्घ्यानि

वरीयांसि द्युमंति च ॥ अन्नं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतासवं ॥ २९ ॥ अथादर्शे स्वमात्मा
नं स्रग्विणं विरजांबरं ॥ विरजं कृतस्वस्त्ययनं कन्याभिर्बहुमानितं ॥ ३० ॥ स्नातं कृतशिरः
स्नानं सर्वाभरणभूषितं निष्कग्रीवं वलयिनं कूजत्कांचननूपुरं ॥ ३१ ॥ श्रोण्योरध्यस्त
या कांच्या कांचन्या बहुरत्नया ॥ हारेण च महार्हेण रुचकेन विभूषितं ॥ ३२ ॥ सुदता सुभ्रु
वा श्लक्ष्णस्निग्धापांगेन चक्षुषा ॥ पद्मकोशस्पृधा नीलैरलकैश्च लसन्मुखं ॥ ३३ ॥ तदा
सस्मार ऋषभमृषीणां दयितं पतिं तत्र चास्ते सह स्त्रीभिर्यत्रास्ते स प्रजापतिः ॥ ३४ ॥ भर्त्तुः
पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रावृतं तदा ॥ निशाम्य तद्योगगतिं संशयं प्रतिपद्यत ॥ ३५ ॥ स
तां कृतमलस्नानां विभ्राजंतीमपूर्ववत् ॥ आत्मनो बिभ्रतीं रूपं संवीतरुचिरस्तनीं ॥ ३६ ॥
विद्याधरीसहस्रेण सेव्यमानां सुवाससं ॥ जातभावो विमानं तदारोहयदमित्रहन् ॥ ३७ ॥

तस्मिन्नलुप्तमहिमा प्रिययानुरक्तो विद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने ॥ बभ्राज उत्क
चकुमुद्गणवानपीच्यस्ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभःस्थः ॥ ३८ तेनाष्टलोकपविहारकु
लाचलेंद्रद्रोणीष्वनंगसखमारुतसौभगासु सिद्धैर्नुतो द्युधुनीपातशिवस्वनासु रेमे चिरं
धनदवल्ललनावरूथी ॥ ३९ वैश्रंभके सुरसने नंदने पुष्पभद्रके ॥ मानसे चैत्ररथ्ये च
स रेमे रामया रतः ॥ ४० भ्राजिष्णुना विमानेन कामगेन महीयसा ॥ वैमानिकानत्यशेत
चरंल्लोकान्यथानिलः ॥ ४१ किं दुरापादनं तेषां पुंसामुद्दामचेतसां ॥ यैराश्रितस्तीर्थ
पदश्चरणो व्यसनात्ययः ॥ ४२ प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान्स्वसंस्थया ॥ बह्वाश्चर्यं
महायोगी स्वाश्रमाय न्यवर्त्तत ॥ ४३ विभज्य नवधात्मानं मानवीं सुरतोत्सुकां ॥ रामां नि
रमयन्रेमे वर्षपूगान्मुहूर्त्तवत् ॥ ४४ तस्मिन्विमान उत्कृष्टां शय्यां रतिकरीं श्रिता

न चाबुध्यत तं कालं पत्याऽपीच्येन संगता ॥ ४५ एवं योगानुभावेन दंपत्यो रममाणयोः
शतं व्यतीयुः शरदः कामलालसयोर्मनाक् ॥ ४६ तस्यामाधत्त रेतस्तां भावयन्नात्मनात्मवि
त् ॥ नोधा विधाय रूपं स्वं सर्वसंकल्पविद्विभुः ॥ ४७ अतः सा सुषुवे सद्यो देवहूतिः स्त्रि
यः प्रजाः ॥ सर्वास्ताश्चारुसर्वांग्यो लोहितोत्पलगंधयः ॥ ४८ पतिं सा प्रव्रजिष्यंतं तदा
लक्ष्योशती सती ॥ स्मयमाना विक्लवेन हृदयेन विदूयता ॥ ४९ लिखंत्यधोमुखी भू
मिं पदा नखमणिश्रिया ॥ उवाच ललितां वाचं निरुध्याश्रुकलां शनैः ॥ ५० देवहूतिरुवा
च ॥ सर्वं तद्भगवान्मह्यमुपोवाह प्रतिश्रुतं अथापि मे प्रपन्नाया अभयं दातुमर्हसि
॥ ५१ ब्रह्मन्दुहितृभिस्तुभ्यं विमृग्याः पतयः समाः कश्चित्स्यान्मे विशोकाय त्वयि प्रव्र
जिते वनं ॥ ५२ एतावतालं कालेन व्यतिक्रांतेन मे प्रभो इंद्रियार्थप्रसंगेन परित्यक्त

परात्मनः ५३ इंद्रियार्थेषु सज्जंत्या प्रसंगस्त्वयि मे कृतः । अजानंत्या परं भावं तथाप्यस्त्वभ
यायमे ।५४ संगो यः संसृते र्हेतुरसत्सु विहितोधिया स एव साधुषु कृतो निःसंगत्वा
य कल्पते ।५५ नेह यत्कर्म धर्माय न विरागाय कल्पते । न तीर्थपदसेवायै जीवन्नपि
मृतो हि सः ।५६ साहं भगवतो नूनं वंचिता मायया दृढं । यत्वां विमुक्तिदं प्राप्य
न मुमुक्षेय बंधनात् ।५७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे त्रयोविंशतिमो
ध्यायः ॥ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ निर्वेदवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः दयालुः शालिनी
माह शुक्लाभिव्याहृतं स्मरन् ।१ ऋषिरुवाच ॥ माखिदो राजपुत्रीत्थमात्मानं प्रत्यनिं
दिते । भगवांस्तेक्षरो गर्भमदूरात्संप्रपत्स्यते ।२ धृतव्रतासि भद्रं ते दमेन नियमेन च
तपोद्रविणदानैश्च श्रद्धया चेश्वरं भज ।३ स त्वयाराधितः शुक्लो वितन्वन्मामकं य

शः । छेत्ता ते हृदयग्रंथिमौदर्यो ब्रह्मभावनः ।४ मैत्रेय उवाच ॥ देवहूत्यपि संदेशं गौरवे
ण प्रजापतेः सम्यक् श्रद्धाय पुरुषं कूटस्थमभजद्गुरुं ।५ तस्यां बहुतिथे काले भगवान्म
धुसूदनः कार्दमं वीर्यमापन्नो जज्ञेग्निरिव दारुणि ।६ अवादयंस्तदा व्योम्नि वादित्राणि
घनाघनाः गायंति तं स्म गंधर्वा नृत्यंत्यप्सरसो मुदा ।७ पेतुः सुमनसो दिव्याः खेचरैर
पवर्जिताः प्रसेदुश्च दिशः सर्वा अंभांसि च मनांसि च ।८ तत्कर्दमाश्रमपदं सर
स्वत्या परिश्रितं स्वयंभूः साकमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ।९ भगवंतं परं ब्रह्म
सत्वेनांशेन शत्रुहन् तत्वसंख्यानविज्ञप्त्यै जातं विद्वानजः स्वराट् ।१० सभाजयन्वि
शुद्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितं प्रहृष्यमाणैरसुभिः कर्दमं चेदमभ्यधात् ।११ ॥ ब्रह्मोवा
च ॥ त्वया मेपचितिस्तात कल्पिता निर्व्यलीकतः । यन्मे संजगृहे वाक्यं भवान्मान

इमानयन् ॥१२॥ एतावत्येव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः । बाढमित्यनुमन्येत गौरवे
ण गुरोर्वचः ॥१३॥ इमा दुहितरः सभ्यस्तव वत्स सुमध्यमाः । सर्गमेतं प्रभावैः स्वैर्बृंह
यिष्यत्यनेकधा ॥१४॥ अतस्त्वमृषिमुख्येभ्यो यथाशीलं यथारुचि । आत्मजाः परिदेह्यद्य विस्तृ
णीहि यशो भुवि ॥१५॥ वेदाहमाद्यं पुरुषमवतीर्णं स्वमायया । भूतानां शेवधिं देहं बि
भ्राणं कपिलं मुने ॥१६॥ ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणामुद्धरन् जटाः । हिरण्यकेशः प
द्माक्षः पद्ममुद्रापदांबुजः ॥१७॥ एष मानवि ते गर्भं प्रविष्टः कैटभार्दनः । अविद्यासंश
यग्रंथिं छित्वा गां विचरिष्यति ॥१८॥ अयं सिद्धगणाधीशः सांख्याचार्यैः सुसंमतः । लो
के कपिल इत्याख्यां गंता ते कीर्तिवर्द्धनः ॥१९॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ तावाश्वास्य जगत्स्र
ष्टा कुमारैः सहनारदः । हंसो हंसेन यानेन त्रिधामपरमं ययौ ॥२०॥ गते शतधृतौ क्ष

त्तः कर्दमस्तेन चोदितः । यथोदितं स्वदुहितॄः प्रादाद्विश्वसृजां ततः ॥२१॥ मरीचये क
लां प्रादादनसूयामथात्रये । श्रद्धामंगिरसेऽयच्छत्पुलस्त्याय हविर्भुवं ॥२२॥ पुलहाय ग
तिं युक्तां क्रतवे च क्रियां सतीं । ख्यातिं च भृगवेऽयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुंधतीं ॥२३॥ अथर्वणे
ऽददाच्छांतिं यया यज्ञो वितन्यते । विप्रर्षभान् कृतोद्वाहान् सदारान् समलालयत् ॥२४॥
ततस्त ऋषयः क्षत्तः कृतदारा निमंत्र्य तं । प्रातिष्ठन्नंदिमापन्नाः स्वं स्वमाश्रममंडलं ॥२५॥
स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभं । विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत ॥२६॥
कर्दम उवाच ॥ अहो पापच्यमानानां निरये स्वैरमंगलैः । कालेन भूयसा नूनं प्रसी
दंतीह देवताः ॥२७॥ बहुजन्मविपक्वेन सम्यग्योगसमाधिना । द्रष्टुं यतंते यतयः शून्या
गारेषु यत्पदं ॥२८॥ स एव भगवानद्य हेलनं न गणय्य नः । गृहेषु जातो ग्राम्याणां यः

स्वानां पक्षप्रपोषण ॥ २९ ॥ स्वीयं वाक्यमृतं कर्त्तुमवतीर्णोसि मे गृहे । चिकीर्षुर्भगवान् ज्ञानं
भक्तानां मानवर्द्धनः ॥ ३० ॥ तान्येव तेभिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव । यानि यानि च रोचंते स्व
जनानामरूपिणः ॥ ३१ ॥ त्वां सूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सयाद्धा सदाभिवादार्हणपादपीठं । ऐश्वर्यवै
राग्ययशोवबोधवीर्यश्रियां पूर्त्तमहं प्रपद्ये ॥ ३२ ॥ परं प्रधानं पुरुषं महांतं कालं कविं त्रिवृ
तं लोकपालं । आत्मानुभूत्यानुगतः प्रपंचं स्वच्छंदशक्तिं कपिलं प्रपद्ये ॥ ३३ ॥ आस्माभि
पृच्छेद्य पतिं प्रजानां त्वयावतीर्णर्ण उताप्तकामः । परिव्रजत्पदवीमास्थितोहं चरिष्ये
त्वां हृदि युंजन् विशोकः ॥ ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मया प्रोक्तं हि लोकस्य प्रमाणं स
त्यलौकिके । अथाजनि मया तुभ्यं यदवोचमृतं मुने ॥ ३५ ॥ एतन्मे जन्म लोकेस्मिन् मु
मुक्षूणां दुराशयात् । प्रसंख्यानाय तत्त्वानां संमतायात्मदर्शने ॥ ३६ ॥ एष आत्मपथो

व्यक्तो नष्टः कालेन भूयसा । तं प्रवर्त्तयितुं देहमिमं विद्धि मया भृतं ॥ ३७ ॥ गच्छ कामं मया
पृष्टो मयि संन्यस्तकर्मणा । जित्वा सुदुर्जयं मृत्युममृतत्वाय मां भज ॥ ३८ ॥ मामात्मानं स्व
यंज्योतिः सर्वभूतगुहाशयं । आत्मन्येवात्मना वीक्ष्य विशोकोभयमृच्छसि ॥ ३९ ॥ मा
त्र आध्यात्मिकीं विद्यां शमनीं सर्वकर्मणां । वितरिष्ये यया चासौ भयं चातितरिष्यति ॥ ४० ॥
श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ एवं समुदितस्तेन कपिलेन प्रजापतिः । दक्षिणीकृत्य तं प्रीतो
वनमेव जगाम ह ॥ ४१ ॥ व्रतं स आस्थितो मौनमात्मैकशरणो मुनिः । निःसंगो व्यचरत्
क्षोणीमनग्निरनिकेतनः ॥ ४२ ॥ मनो ब्रह्मणि युंजानो यत्तत्सदसतः परं । गुणावभासे वि
गुणएकभक्त्यानुभाविते ॥ ४३ ॥ निरहंकृतिर्निर्ममश्च निर्द्वंद्वः समदृक् स्वदृक् । प्रत्यक्प्र
शांतधीर्धीरः प्रशांतोर्मिरिवोदधिः ॥ ४४ ॥ वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे सर्वगात्मनि परेण

नकिंभावेनलब्ध्वात्मामुक्तबंधनः ४५ आत्मानंसर्वभूतेषुभगवंतमवस्थितं अ
पश्यत्सर्वभूतानिभगवत्यपिचात्मनि ४६ इच्छाद्वेषविहीनेनसर्वत्रसमचेतसा भ
गवद्भक्तियुक्तेनप्राप्ताभागवतीगतिः ४७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधे
कपिलोख्यानेचतुर्विंशोऽध्यायः शौनकउवाच ॥ कपिलस्तत्त्वसंख्याताभगवा
नात्ममायया ॥ जातःस्वयमजःसाक्षादात्मप्रज्ञप्तयेनृणां १ नह्यस्यवर्ष्मणःपुंसांवरि
म्णःसर्वयोगिनां विश्रुतौश्रुतदेवस्यभूरितृप्यंतिमेसवः २ यद्यद्विधत्तेभगवान्
स्वच्छंदात्मात्ममायया तानिमेश्रद्दधानस्यकीर्तन्यान्यनुकीर्तय ३ सूतउवाच द्वैपाय
नसखस्त्वेवंमैत्रेयोभगवांस्तथा प्राहेदंविदुरंप्रीतआन्वीक्षिक्यांप्रचोदितः ४ श्रीमैत्रे
यउवाच ॥ पितरिप्रस्थितेरण्यंमातुःप्रियचिकीर्षया तस्मिन्बिंदुसरेवासीत्भगवा

न्कपिलःकिल ५ तमासीनमकर्माणंतत्त्वमार्गाग्रदर्शनं स्वसुतंदेवहूत्याहधातुःसंस्मर
तीवचः ६ निर्विण्णानितरांभूमन्नसदिंद्रियतर्षणात् येनसंभाव्यमानेनप्रपन्नांधंतमः
प्रभो ७ तस्यत्वंतमसोंधस्यदुष्पारस्याद्यपारगं सच्चक्षुर्जन्मनामंतेलब्धंमेत्वदनु
ग्रहात् ८ यआद्योभगवान्पुंसामीश्वरोवैभवान्किल लोकस्यतमसांधस्यचक्षुःसू
र्यइवोदितः ९ अथमेदेवसंमोहमपाक्रष्टुंत्वमर्हसि योवग्रहोहंममेतीत्येतस्मिन्योजि
तस्त्वया १० तंत्वागताहंशरणंशरण्यंस्वभृत्यसंसारतरोःकुठारं जिज्ञासयाहंप्रकृतेः
पूरुषस्यनमामिसद्धर्मविदांवरिष्ठं ११ मैत्रेयउवाच ॥ इतिस्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं
निशम्यपुंसामपवर्गवर्धनं धियाभिनंद्यात्मवतांसतांगतिर्बभाषईषत्स्मितशोभिता
ननः १२ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ योगआध्यात्मिकःपुंसांमतोनिःश्रेयसायमे अत्यंतो

परतिर्यत्रदुःखस्य च सुखस्य च ॥ १३ ॥ तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुरानघे ॥ ऋषीणां श्रोतु
कामानां योगं सर्वांगनैपुणं ॥ १४ ॥ चेतः खल्वस्य बंधाय मुक्तये चात्मनो मतं ॥ गुणेषु सक्तं बं
धाय रतं वा पुंसि मुक्तये ॥ १५ ॥ अहं ममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैः ॥ वीतं यदा मनः
शुद्धमदुःखमसुखं समं ॥ १६ ॥ तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परं ॥ निरंतरं स्वयंज्योति
रणिमानमखंडितं ॥ १७ ॥ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ परिपश्यत्युदासीनं
प्रकृतिं च हतौजसं ॥ १८ ॥ न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि ॥ सदृशोस्ति शिवः
पंथा योगिनां ब्रह्मसिद्धये ॥ १९ ॥ प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ॥ स एव साधुषु
कृतो मोक्षद्वारमपावृतं ॥ २० ॥ तितिक्षवः कारुणिकाः ॥ सुहृदः सर्वदेहिनां ॥ अजा
तशत्रवः शांताः साधवः साधुभूषणाः ॥ २१ ॥ मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वंति ये

दृढां ॥ मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबांधवाः ॥ २२ ॥ मदाश्रयाः कथा मृष्टाः शृण्वंति कथयं
ति च ॥ तपंति विविधास्तापाः नैतान्मद्गतचेतसः ॥ २३ ॥ त एते साधवः साध्वि सर्वसंगविव
र्जिताः ॥ संगस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः संगदोषहरा हि ते ॥ २४ ॥ सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदो भवं
ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ॥ तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमि
ष्यति ॥ २५ ॥ भक्त्या पुमान्जातविराग ऐंद्रियात् दृष्टश्रुतान्मद्रचनानुचिंतया चित्तस्य
यत्तो ग्रहणे योगयुक्तो यतिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गैः ॥ २६ ॥ असेवयायं प्रकृतेर्गुणानां ज्ञा
नेन वैराग्यविजृंभितेन योगेन मय्यर्पितया च भक्त्या मां प्रत्यगात्मानमिहावरुंधे ॥ २७ ॥
देवहूतिरुवाच ॥ ॥ काचित्वय्युचिता भक्तिः कीदृशी मम गोचरा यया पदं ते निर्वाण
मंजसान्वाश्नवै अहं ॥ २८ ॥ यो योगो भगवद्बाणो निर्वाणात्मंस्त्वयोदितः ॥ कीदृशः कति

वांगानियतस्तत्वावबोधनं॥२९॥ तदेतन्मेविजानीहियथाहंमंदधीर्हरे॥ सुखंबुध्येयदु
र्बोधंयोषाभवदनुग्रहात्॥३०॥ श्रीमैत्रेयउवाच॥ विदित्वार्थंकपिलोमातुरित्थंजातस्ने
होयत्रतन्वाभिजातः॥ तत्वाम्नायंयत्प्रवदंतिसांख्यंप्रोवाचवैभक्तिवितानयोगं॥३१॥
श्रीभगवानुवाच॥ देवानांगुणलिंगानामानुश्रविककर्मणां॥ सत्वएवैकमनसोवृ
त्तिःस्वाभाविकीतुया॥३२॥ अनिमित्ताभागवतीभक्तिःसिद्धेर्गरीयसी॥ जरयत्याशुया
कोशंनिगीर्णमनलोयथा॥३३॥ नैकात्मतांमेस्पृहयंतिकेचिन्मत्पादसेवाभिरताम
दीहाः॥ येन्योन्यतोभागवताःप्रसज्यसभाजयंतेममपौरुषाणि॥३४॥ पश्यंतिमेतेरुचि
राण्यंबसंतःप्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि॥ रूपाणिदिव्यानिवरप्रदानिसाकंवाचंस्पृह
णीयांवदंति॥३५॥ तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः॥ हृतात्मनोहृ

तप्राणांश्चभक्तिरनिच्छतोमेगतिमण्वींप्रयुंक्ते॥३६॥ अथोविभूतिंममामायाविनस्तामै
श्वर्यमष्टांगमनुप्रवृत्तं॥ श्रियंभागवतींवास्पृहयंतिभद्रांपरस्यमेतेश्नुवतेतुलोके॥३७॥
नकर्हिचिन्मत्पराःशांतरूपेनंक्ष्यंतिनोमेनिमिषोलेढिहेतिः॥ येषामहंप्रियआत्मासुत
श्चसखागुरुःसुहृदोदैवमिष्टं॥३८॥ इमंलोकंतथैवामुमात्मानमुभयायिनं॥ आत्मानम
नुयेचेहयेरायःपशवोगृहाः॥३९॥ विसृज्यसर्वानन्यांश्चमामेवंविश्वतोमुखं॥ भजंत्य
नन्ययाभक्त्यातान्मृत्योरतिपारये॥४०॥ नान्यत्रमद्भगवतःप्रधानपुरुषेश्वरात्॥ आ
त्मनःसर्वभूतानांभयंतीव्रंनिवर्त्तते॥४१॥ मद्भयाद्वातिवातोयंसूर्यस्तपतिमद्भयात्॥
वर्षतींद्रोदहत्यग्निर्मृत्युश्चरतिमद्भयात्॥४२॥ ज्ञानवैराग्ययुक्तेनभक्तियोगेनयोगि
नः॥ क्षेमायपादमूलंमेप्रविशंत्यकुतोभयं॥४३॥ एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसांनिःश्रेय

सोदयः तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरं ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृती
यस्कंधे कापिलेये भक्तियोगः पंचविंशोऽध्यायः २५ श्रीभगवानुवाच ॥ अथ ते संप्रव
क्ष्यामि तत्वानां लक्षणं पृथक् यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः १ ज्ञानं निःश्रे
यसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनं यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रंथिभेदनं २ अनादिरात्मा
पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः प्रत्यक्धामा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितं ३ स एष प्र
कृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ४ गुणैर्विचि
त्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ५ एवं प
राभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ६ तदस्य
संसृतिर्बंधः पारतंत्र्यं च तत्कृतं भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ७ कार्य

करणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परं ८ देवहू
तिरुवाच ॥ प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदा
त्मकं ९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकं प्रधानं प्रकृतिं
प्राहुरविशेषं विशेषवत् १० पंचभिः पंचभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा एतच्चतुर्विंशति
कं गणं प्राधानिकं विदुः ११ महाभूतानि पंचैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः तन्मात्राणि च तावंति
गंधादीनि मतानि मे १२ इंद्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृग्रसननासिकाः वाक्करौ चरणौ
मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते १३ मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यंतरात्मकं चतुर्धा लक्ष्यते भेदो
वृत्त्या लक्षणरूपया १४ एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य ह सन्निवेशो मया प्रोक्तो
यः कालः पंचविंशकः १५ प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयं अहंकारविमूढस्यक

र्चुः प्रकृतिमीयुषः ॥ १६ ॥ प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि । चेष्टायतः स भगवान्का-
ल इत्युपलक्षितः ॥ १७ ॥ अंतःपुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः । समन्वेत्येष सत्वानां भगवा-
नात्ममायया ॥ १८ ॥ दैवात्क्षुभितधर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् । आधत्त वीर्यं सासूत मह-
त्तत्वं हिरण्मयं ॥ १९ ॥ विश्वमात्मगतं व्यंजन्कूटस्थो जगदंकुरः । स्वतेजसापिबत्तीव्रमात्म-
प्रस्वापनं तमः ॥ २० ॥ यत्तत्सत्वगुणं स्वच्छं शांतं भगवतः पदं । यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्मह-
दात्मकं ॥ २१ ॥ स्वच्छत्वमविकारित्वं शांतत्वमिति चेतसः । वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृ-
तिः परा ॥ २२ ॥ महत्तत्वाद्विकुर्वाणात् भगवद्वीर्यसंभवात् । क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधः
समपद्यत ॥ २३ ॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः । मनसश्चेंद्रियाणां च भूतानां
महतामपि ॥ २४ ॥ सहस्रशिरसं साक्षाद्यमनंतं प्रचक्षते । संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतेंद्रिय-

चकार्यत्वं

मनोमयं ॥ २५ ॥ कर्तृत्वं कारणत्वं चेति लक्षणं शांतघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहंकृतेः
॥ २६ ॥ वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्वमजायत । यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसं-
भवः ॥ २७ ॥ यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरं । शारदेंदीवरश्यामं संराध्यं योगिभि-
शनैः ॥ २८ ॥ तैजसात्तु विकुर्वाणाद्बुद्धितत्वमभूत्सति । द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिंद्रियाणामनु-
ग्रहः ॥ २९ ॥ संशयोथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृ-
थक् ॥ ३० ॥ तैजसानींद्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः । प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञान-
शक्तिता ॥ ३१ ॥ तामसाच्च विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् । शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रो-
त्रं च शब्दगं ॥ ३२ ॥ अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिंगत्वमेव च । तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कव-
यो विदुः ॥ ३३ ॥ भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरंतरमेव च । प्राणेंद्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसो वृत्तिलक्ष-

स्पर्शस्य २ स्व

णं ३४ नभसः शब्दतन्मात्रात्कालगत्या विकुर्वतः स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वक्स्पर्शस्य च संग्रहः ३५ मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्वतः ३६ चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः सर्वेंद्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्माभिलक्षणं ३७ वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं दैवेरिताद्भूत् समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षुरूपोपलंभनं ३८ द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तिसंस्थात्वमेव च तेजस्त्वं तेजसः साध्वि रूपमात्रस्य वृत्तयः ३९ द्योतनं पाचनं पानमदनं हिममर्दनं तेजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च ४० रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेजसो दैवचोदितात् रसमात्रमभूत्तस्मादंभो जिह्वा रसग्रहः ४१ कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते ४२ क्लेदनं पिंडनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनं तापापनोदो भूयस्त्वमंभ

सो वृत्तयस्त्विमाः ४३ रसमात्राद्विकुर्वाणादंभसो दैवचोदितात् गंधमात्रमभूत्तस्मात्पृथ्वी घ्राणस्तु गंधगः ४४ करंभपूतिसौरभ्यशांतोग्राम्लादिभिः पृथक् द्रव्यावयववैषम्याद्गंध एको विभिद्यते ४५ भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणं सर्वसत्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणं ४६ नभोगुणविशेषार्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते वायोर्गुणविशेषार्थो यस्य तत्स्पर्शनं विदुः ४७ तेजोगुणविशेषार्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते अंभोगुणविशेषार्थो यस्य तद्रसनं विदुः ४८ भूमेर्गुणविशेषार्थो यस्य स घ्राण उच्यते परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन्समन्वयात् अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते ४९ एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् ५० ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽंडमचेतनं उत्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट् ५१ एतदं

उविशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः। तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतैर्बहिः ॥ ५२ ॥ यत्र लो
कवितानोयं रूपं भगवतो हरेः। हिरण्मयादंडकोशादुत्थाय सलिलेशयात् ॥ ५३ ॥ त
माविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खं। निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततो भवत्।
वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोतो घ्राण एतयोः ॥ ५४ ॥ घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरे
तयोः। तस्मात्सूर्यस्त्वभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः ॥ ५५ ॥ निर्बिभेद विराजस्त्वक्रोम
श्मश्र्वादयस्ततः। ततश्चौषधयश्चासन् शिश्नं निर्बिभिदे ततः ॥ ५६ ॥ रेतस्तस्मादाप आ
सन्निर्बिभिद्यत वै गुदं गुदादपानोपानाच्च मृत्युर्लोकभयंकरः ॥ ५७ ॥ हस्तौ च निरभि
द्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट्। पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः ॥ ५८ ॥ नाड्यो
स्य निरभिद्यंत ताभ्यो लोहितमाभृतं। नद्यस्ततः समभवन्नुदरं निरभिद्यत। क्षुत्पि

पासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत् ॥ ५९ ॥ अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थि
तं। मनसश्चंद्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः ॥ ६० ॥ अहंकारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्त
तोभवत्। एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापने शकन् ॥ ६१ ॥ पुनराविविशुः खानि तमुत्थाप
यितुं क्रमात्। वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ६२ ॥ घ्राणेन नासिके वायुर्नोद
तिष्ठत्तदा विराट्। अक्षिणी चक्षुषादित्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ६३ ॥ श्रोत्रेण कर्णौ च
दिशो नोदतिष्ठत्ततो विराट्। त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥ ६४ ॥ रेतसा शि
श्नमापस्तु नोदतिष्ठत्ततो विराट्। गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ६५ ॥ हस्ता
विंद्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्तदा विराट्। विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ ६६ ॥
नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्तदा विराट्। क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिंधुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट्

॥६७॥ हृदयं मनसा चंद्रो नोदतिष्ठत्ततो विराट्॥ बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट्
रुद्रोभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट्॥६८॥ चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्य
दा विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत॥६९॥ यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेंद्रियमनो
धियः॥ प्रभवंति विना येन नोत्थापयितुमोजसा॥७०॥ तमस्मिन्प्रत्यगात्मानं धिया
योगप्रवृत्तया भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिंतयेत्॥७१॥ ॥इति श्रीभाग
वते महापुराणे तृतीयस्कंधे तत्वसमाम्नाये षड्विंशतिमोऽध्यायः॥२६॥ श्रीभगवा
नुवाच॥ ॥प्रकृतिस्थोपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः॥ अविकारादकर्तृत्वान्निर्गु
णत्वाज्जलार्कवत्॥१॥ स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते॥ अहंक्रियाविमूढात्मा
कर्तास्मीत्यभिमन्यते॥२॥ तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्यनिर्वृतः॥ प्रासंगिकैः क

र्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु॥३॥ अर्थे ह्यविद्यमानेपि संसृतिर्न निवर्तते॥ ध्यायतो विष
यानस्य स्वप्नेनर्थागमो यथा॥४॥ अत एव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पथि॥ भक्तियोगेन
तीव्रेण विरक्त्या च नयेद्वशं॥५॥ यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन्श्रद्धयान्वितः॥ मयि
भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च॥६॥ सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसंगतः॥ ब्रह्म
चर्येण मौनेन स्वधर्मेण महीयसा॥७॥ यदृच्छयोपलब्धेन संतुष्टो मितभुङ्मुनिः॥ विवि
क्तशरणः शांतो मैत्रः करुण आत्मवान्॥८॥ सानुबंधे च देहेस्मिन्नकुर्वन्नसदाग्र
हं॥ ज्ञानेन दृष्टतत्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च॥९॥ निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः॥
उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक्॥१०॥ मुक्तलिंगं सदाभासमसति प्रतिपद्य
ते सतो बंधुमसच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयं॥११॥ यथा जलस्थ आभासः स्थलस्थेनाव

दृश्यते ॥ स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिविस्थितः ॥ १२ एवं त्रिवृदहंकारो भूतेंद्रिय
मनोमयैः ॥ स्वाभासैर्लक्षितोऽनेन सदाभासेन सत्यदृक् ॥ १३ ॥ भूतसूक्ष्मेंद्रियमनोबुद्धा
दिष्विह निद्रया ॥ लीनेष्वसति यस्तत्र विनिद्रो निरहंक्रियः ॥ १४ ॥ मन्यमानस्तदात्मान
मनष्टो नष्टवन्मृषा नष्टेहंकरणे द्रष्टा नष्टवित्त इवातुरः ॥ १५ ॥ एवं प्रत्यवमृश्यासावा
त्मानं प्रतिपद्यते ॥ साहंकारस्य द्रव्यस्य योवस्थानमनुग्रहः ॥ १६ ॥ ॥ श्रीदेवहूतिरुवा
च ॥ पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन्न विमुंचति कर्हिचित् ॥ अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादन
योः प्रभो ॥ १७ ॥ यथा गंधस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकतः ॥ अपां रसस्य च यथा बुद्धेः परस्य
च ॥ १८ ॥ अकर्तुः कर्मबंधोयं पुरुषस्य यदाश्रयः ॥ गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः
कथं ॥ १९ ॥ क्वचित्तत्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुल्वणं ॥ अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनः प्रत्य

श्या ४

तथा

७७

वतिष्ठते ॥ २० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना ॥ तीव्रया म
यि भक्त्या च श्रुतसंभृतया चिरं ॥ २१ ॥ ज्ञानेन दृष्टतत्वेन वैराग्येण बलीयसा ॥ तपोयुक्तेन
योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना ॥ २२ ॥ प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशं ॥ तिरोभवि
त्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः ॥ २३ ॥ भुक्तभोगा परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः ॥ नेश्वर
स्याशुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितस्य च ॥ २४ ॥ यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् स ए
व प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥ २५ ॥ एवं विदिततत्वस्य प्रकृतिर्मयि मानसं ॥ युंजतो ना
पकुरुत आत्मारामस्य कर्हिचित् ॥ २६ ॥ यदैवमध्यात्मरतः कालेन बहुजन्मना सर्वत्र
जातवैराग्य आब्रह्मभुवनान्मुनिः ॥ २७ ॥ मद्भक्तः प्रतिबुद्धार्थो मत्प्रसादेन भूयसा ॥ निः
श्रेयसं स्वसंस्थानं कैवल्याख्यं मदाश्रयं ॥ २८ ॥ प्राप्नोतीहांजसा धीरः स्वदृशा छिन्नसंश

भा॰ त॰
७८

यः यद्गत्वा न निवर्त्तेत योगी लिंगविनिर्गमे ॥ २९ ॥ यदा न योगोपचितासु चेतो मायासु सि
द्धस्य विषज्जतेंग अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्यादात्यंतिकी यत्र न मृत्युहासः ॥ ३० ॥ इ
ति श्री भागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे कपिलोपाख्याने सप्तविंशतितमोध्यायः ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सबीजस्य नृपात्मजे ॥ मनो येनैव विधिना प्रसन्नं
याति सत्पथं ॥ १ स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्त्तनं दैवाल्लब्धेन संतोष आत्मवि
च्चरणार्च्चनं २ ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा मितमेध्यादनं शश्वद्विवि
क्तसेवनं ३ अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्या
यः पुरुषार्चनं ४ मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः प्रत्याहारश्चेंद्रियाणां
विषयान्मनसा हृदि ५ स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसः धारणं वैकुंठलीलाभिध्यानं

मसे

७८

प्राण

थिर

समाधानं तथात्मनः ६ एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्पथं बुद्ध्या युंजीत शनकै
र्जितप्राणो ह्यतंद्रितः ७ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनं तस्मिन्स्वस्ति समा
सीन ऋजुकायः समभ्यसेत् ८ प्राणस्य साधयेन्मार्गं पूरकुंभकरेचकैः प्रतिकूले
न वा चित्तं यथा स्थिरमचंचलं ९ मनोचिरात्स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः वाय्व
ग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलं १० प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषा
न् प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ११ यदा मनः स्वं विरजं योगेन
सुसमाहितं काष्ठां भगवतो ध्यायेत्स्वनासाग्रावलोकनं १२ प्रसन्नवदनांभोजं पद्म
गर्भारुणेक्षणं नीलोत्पलदलश्यामं शंखचक्रगदाधरं १३ लसत्पंकजकिंजल्क
पीतकौशेयवाससं श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंधरं १४ मत्तद्विरेफकल

के

यापरीतं वनमालया। परार्घ्यहारवलयकिरीटांगदनूपुरं। १५ कांचीगुणोल्लसच्छ्रोणिंहृदयांभोजविष्टरं। दर्शनीयतमं शांतं मनोनयनवर्द्धनं। १६ अपीच्यदर्शनं शश्वत्सर्वलोकनमस्कृतं संतं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरं। १७ कीर्त्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करं। ध्यायेद्देवं समग्रांगं यावन्न च्यवते मनः। १८ स्थितं व्रजंतमासीनं शयानं वा गुहाशयं। प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा। १९ तस्मिंल्लब्धपदं चित्तं सर्वावयवसंस्थितं। विलक्ष्यैकत्र संयुंज्यादंगे भगवतो मुनिः। २० संचिंतयेद्भगवतश्चरणारविंदं वज्रांकुशध्वजसरोरुहलांछनाढ्यं उत्तुंगरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयांधकारं। २१ यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत्। ध्यातुर्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रं ध्यायेः

श्चि

श्चिरं भगवतश्चरणारविंदं। २२ जानुद्वयं जलजलोचनया जनन्या लक्ष्म्याखिलस्य सुरवंदितया विधातुः। ऊर्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषा यत्संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्यात्। २३ ऊरू सुपर्णभुजयोरधिशोभमानावोजोनिधी अतसिकाकुसुमावभासौ व्यालंबिपीतवरवाससि वर्त्तमानकांचीकलापपरिरंभि नितंबबिंबं। २४ नाभिह्रदं भुवनकोशगुहोदरस्थं यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मं। व्यूढं हरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्य ध्यायेद्द्वयं विशदहारमयूखगौरं। २५ वक्षोधिवासमृषभस्य महाविभूतेः पुंसां मनोनयननिर्वृतिमादधानं। कंठं च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं कुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य। २६ बाहूंश्च मंदरगिरेः परिवर्त्तनेन निर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान्। संचिंतयेद्दशशतारमसह्यतेजः शंखं च तत्करसरोरुहराजहंसं। २७ कौ

मोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन मालां मधुव्रतवरूथगि
रोपघुष्टां चैत्यस्य तत्वममलं मणिमस्य कंठे ॥ २८ ॥ भृत्यानुकंपितधियेह गृहीतमूर्तेः संचिंत
येद्भगवतो वदनारविंदं ॥ यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवल्गितेन विद्योतितामलकपोलमुदा
रनासं ॥ २९ ॥ यच्छ्रीनिकेतमलिभिः परिसेव्यमानं भूत्या स्वया कुटिलकुंतलवृंदजुष्टं मी
नद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रं ध्यायेन्मनोमयमतंद्रित उल्लसद्भ्रु ॥ ३० ॥ तस्यावलोकमधि
कं कृपयातिघोरतापत्रयोपशमनाय निसृष्टमक्ष्णोः ॥ स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसा
दं ध्यायेच्चिरं विपुलभावनया गुहायां ॥ ३१ ॥ हासं हरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसा
गरविशोषणमत्युदारं ॥ संमोहनाय रचितं निजमाययास्य भ्रूमंडलं मुनिकृते मक
रध्वजस्य ॥ ३२ ॥ ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुंदपंक्तिः

ध्यायेत्स्वदेहकुहरे ऽवसितस्य विष्णोर्भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथग्दिदृक्षेत ॥ ३३ ॥ एवं हरौ भ
गवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात ॥ औत्कंठ्यबाष्पकलया मुहु
रर्द्यमानस्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुंक्ते ॥ ३४ ॥ मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं निर्वाण
मृच्छति मनः सहसा यथार्चिः ॥ आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्ष्यते प्रतिनिवृत्त
गुणप्रवाहः ॥ ३५ ॥ सोप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये
हेतुत्वमप्यसति कर्त्तरि दुःखयोर्यत्स्वात्मन्विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः ॥ ३६ ॥ देहं च तं न चर
मः स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विपश्यति यतो ऽध्यगमत्स्वरूपं ॥ दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो
यथा परिकृतं मदिरामदांधः ॥ ३७ ॥ देहोपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारंभकं प्रतिसमीक्षत
एव सासुः ॥ तं सप्रपंचमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥ ३८ ॥ यथा

पुत्राच्चवित्ताच्चपृथक्मर्त्यःप्रतीयते | यथात्मत्वेनाभिमताद्देहादेःपुरुषस्तथा ३९ यथोल्मुका
द्विस्फुलिंगाद्धूमाद्वापिस्वसंभवात् | अप्यात्मत्वेनाभिमताद्यथाग्निःपृथगुल्मुकात् ४० भू
तेंद्रियांतःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् | आत्मातथापृथग्द्रष्टाभगवान्ब्रह्मसंज्ञितः ४१
सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि | ईक्षेतानन्यभावेनभूतेष्विवतदात्मतां ४२ स्वयो
निषुयथाज्योतिरेकंनानाप्रतीयते योनीनांगुणवैषम्यात्तथात्माप्रकृतौस्थितः ४३ तस्मादि
मांस्वांप्रकृतिंदैवींसदसदात्मिकां | दुर्विभाव्यांपराभाव्यस्वरूपेणावतिष्ठते ४४ || इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेसाधनानुष्ठानंअष्टाविंशतितमोध्यायः || देवहूतिरु
वाच || लक्षणंमहदादीनांप्रकृतेःपुरुषस्यच | स्वरूपंलक्ष्यतेमीषांयेनतत्पारमार्थिकं
१ यथासांख्येषुकथितंयन्मूलंतत्प्रचक्षते | भक्तियोगस्यमेमार्गंब्रूहिविस्तरतःप्रभो २ विरा

गोयेनपुरुषोभगवन्सर्वतोभवेत् | आचक्ष्वजीवलोकस्यविविधाममसंसृतीः ३ कालस्ये
श्वररूपस्यपरेषांचपरस्यते | स्वरूपंबतकुर्वंतियद्धेतोःकुशलंजनाः ४ लोकस्यमिथ्याभि
मतेरचक्षुषश्चिरंप्रसुप्तस्यतमस्यनाश्रये | श्रांतस्यकर्मस्वनुविद्धयाधियात्वमाविरासीःकि
लयोगभास्करः ५ मैत्रेयउवाच || इतिमातुर्वचश्श्लक्ष्णंप्रतिनंद्यमहामुनिः | आबभाषेकुरुश्रे
ष्ठप्रीतस्तांकरुणार्दितः ६ श्रीभगवानुवाच || भक्तियोगोबहुविधोमार्गैर्भामिनिभाव्यते
स्वभावगुणमार्गेणपुंसांभावोविभिद्यते ७ अभिसंधाययद्धिंसांदंभंमात्सर्यमेवच | संरंभी
भिन्नदृग्भावंमयिकुर्यात्सतामसः ८ विषयानभिसंधाययशऐश्वर्यमेवच | अर्चादावर्चये
द्योमांपृथग्भावःसराजसः ९ कर्मनिर्हारमुद्दिश्यपरस्मिन्वातदर्पणं | यजेद्यष्टव्यमितिवा
पृथग्भावःससात्विकः १० मद्गुणश्रुतिमात्रेणमयिसर्वगुहाशये | मनोगतिरविच्छिन्नाय

थागंगांभसोंबुधौ ॥११॥ लक्षणंभक्तियोगस्यनिर्गुणस्यह्युदाहृतं । अहैतुक्यव्यवहिताया
भक्तिःपुरुषोत्तमे ॥१२॥ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानंनगृह्णंतिवि
नामत्सेवनंजनाः ॥१३॥ सएवभक्तियोगाख्यआत्यंतिकउदाहृतः । येनातिव्रज्यत्रिगुणं
मद्भावायोपपद्यते ॥१४॥ निषेवितानिमित्तेनस्वधर्मेणमहीयसा । क्रियायोगेनशस्तेननाति
हिंस्रेणनित्यशः ॥१५॥ मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवंदनैः । भूतेषुमद्भावनयासत्वेना
संगमेनच ॥१६॥ महतांबहुमानेनदीनानामनुकंपया । मैत्र्याचैवात्मतुल्येषुयमेननि
[illegible] नियमेनच ॥१७॥ आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्त्तनाच्चमे । आर्जवेनार्यसंगेन
निरहंक्रिययातथा ॥१८॥ मद्धर्मणोगुणैरेतैःपरिसंशुद्धआशयः । पुरुषस्यांजसाभ्येतिश्रुत
मात्रगुणंहिमां ॥१९॥ यथावातरथोघ्राणमावृंक्तेगंधआशयात् । एवंयोगरतंचेतआत्मान

मविकारियत् ॥२०॥ अहंसर्वेषुभूतेषुभूतात्मावस्थितःसदा । तमवज्ञायमांमर्त्यःकु
रुतेर्च्चाविडंबनं ॥२१॥ योमांसर्वेषुभूतेषुसंतमात्मानमीश्वरं । हित्वार्च्चांभजतेमौढ्याद्भस्मन्ये
वजुहोतिसः ॥२२॥ द्विषतःपरकायेमांमानिनोभिन्नदर्शिनः । भूतेषुबद्धवैरस्यनमनःशांति
मृच्छति ॥२३॥ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैःक्रिययोत्पन्नयानघे । नैवतुष्येर्च्चितोर्च्चायांभूतग्रामावमा
निनः ॥२४॥ अर्च्चादावर्च्चयेत्तावदीश्वरंमांस्वकर्मकृत् । यावन्नवेदस्वहृदिसर्वभूतेष्ववस्थि
तं ॥२५॥ आत्मनश्चपरस्यापियःकरोत्यंतरोदरं । तस्यभिन्नदृशोमृत्युर्विदधेभयमुल्बणं
॥२६॥ अथमांसर्वभूतेषुभूतात्मानंकृतालयं । अर्हयेद्दानमानाभ्यांमैत्र्याभिन्नेनचक्षु
षा ॥२७॥ जीवाःश्रेष्ठाह्यजीवानांततःप्राणभृतःशुभे । ततःसचित्ताःप्रवरास्ततश्चेंद्रिय
वृत्तयः ॥२८॥ तत्रापिस्पर्शवेदिभ्यःप्रवरारसवेदिनः । तेभ्योगंधविदःश्रेष्ठास्ततःशब्द

विदोवरा ॥ २९ ॥ रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदतः तेषांबहुपदाःश्रेष्ठाश्चतुःपादस्ततोद्वि
पात् ॥ ३० ॥ ततोवर्णाश्चचत्वारस्तेषांब्राह्मणउत्तमः ब्राह्मणेष्वपिवेदज्ञोह्यर्थज्ञोभ्यधिकस्त
तः ॥ ३१ ॥ अर्थज्ञात्संशयछेत्ता ततःश्रेयान्स्वकर्मकृत् मुक्तसंगस्ततोभूयानदोग्धाध
र्ममात्मनः ॥ ३२ ॥ तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मानिरंतरः मय्यर्पितात्मनःपुंसोमयि
संन्यस्तकर्मणः ॥ ३३ ॥ नपश्यामिपरंभूतमकर्त्तुःसमदर्शनात् मनसैतानिभूतानि
प्रणमेद्बहुमानयन् ॥ ३४ ॥ ईश्वरोजीवकलयाप्रविष्टोभगवानिति ॥ भक्तियोगश्चयोगश्च
मयामानव्युदीरितः ॥ ३५ ॥ ययोरेकतरेणैवपुरुषःपुरुषंव्रजेत् ॥ एतद्भगवतोरूपंब्रह्मणः
परमात्मनः ॥ ३६ ॥ परंप्रधानंपुरुषंदैवंकर्मविचेष्टितं ॥ रूपभेदास्पदंदिव्यंकालइत्यभि
धीयते ॥ ३७ ॥ भूतानांमहदादीनांयतोभिन्नदृशांभयं योंतःप्रविश्यभूतानिभूतैरत्त्य

खिलाश्रयः सविष्ण्वाख्योऽधियज्ञोसौकालःकलयतांप्रभुः ॥ ३८ ॥ नचास्यकश्चिद्दयितोनद्वे
ष्योनचबांधवः ॥ आविशत्यप्रमत्तोसौप्रमत्तंजनमंतकृत् ॥ ३९ ॥ यद्भयाद्वातिवातोयंसूर्य
स्तपतियद्भयात् ॥ यद्भयाद्वर्षतेदेवोभगणोभातियद्भयात् ॥ ४० ॥ यद्वनस्पतयोभीतालताश्चौ
षधिभिःसह ॥ स्वेस्वेकालेभिगृह्णंतिपुष्पाणिचफलानिच ॥ ४१ ॥ स्रवंतिसरितोभीतानोत्सर्पत्यु
दधिर्यतः ॥ अग्निरिंधेसगिरिभिर्भूर्नमज्जतियद्भयात् ॥ ४२ ॥ नभोददातिश्वसतांपदंयन्नि
यमाददः ॥ लोकंस्वदेहंतनुतेमहान्सप्तभिरावृतं ॥ ४३ ॥ गुणाभिमानिनोदेवाःसर्गादि
ष्वस्ययद्भयात् ॥ वर्त्ततेनुयुगंयेषांवशएतच्चराचरं ॥ ४४ ॥ सोनंतोंतकरःकालोनादिरा
दिकृदव्ययः ॥ जनंजनेनजनयन्मारयन्मृत्युनांतकं ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेतृतीयस्कंधेकपिलाख्यानेएकोनत्रिंशत्तमोध्यायः ॥ ॥ कपिलउवाच ॥ तस्यैतस्य

जनोनूनंनायंवेदोरुविक्रमं ॥ काल्यमानोपिबलिनोवायोरिवघनावलिः ॥ १ ॥ यंयमर्थमु
पादत्तेदुःखेनसुखहेतवे ॥ तंतंधुनोतिभगवान्पुमान्शोचतियत्कृते ॥ २ ॥ यदध्रुवस्य
देहस्यसानुबंधस्यदुर्मतिः ॥ ध्रुवाणिमन्यतेमोहात्गृहक्षेत्रवसूनिच ॥ ३ ॥ जंतुर्वैभवए
तस्मिन्यांयांयोनिमनुव्रजेत् ॥ तस्यांतस्यांसलभतेनिर्वृतिंनविरज्यते ॥ ४ ॥ नरकस्थो
पिदेहंवैनपुमांस्त्यक्तुमिच्छति ॥ नारक्यांनिर्वृतौसत्यांदेवमायाविमोहितः ॥ ५ ॥ आत्मजायासु
तागारपशुद्रविणबंधुषु ॥ निरूढमूलहृदयआत्मानंबहुमन्यते ॥ ६ ॥ संदह्यमानसर्वांगए
षामुद्वहनाधिना ॥ करोत्यविरतंमूढोदुरितानिदुराशयः ॥ ७ ॥ आक्षिप्तात्मेंद्रियःस्त्रीणा
मसतीनांचमायया ॥ रहोरचितयालापैःशिशूनांकलभाषिणां ॥ ८ ॥ गृहेषुकूटधर्मेषु
दुःखतंत्रेष्वतंद्रितः ॥ कुर्वन्दुःखप्रतीकारंसुखवन्मन्यतेगृही ॥ ९ ॥ अर्थैरापादितैर्गु

र्व्याहिंसयेतस्ततश्चतान् ॥ पुष्णातियेषांपोषेणशेषभुग्यात्यधःस्वयं ॥ १० ॥ वार्तायांलुप्य
मानायामारब्धायांपुनःपुनः ॥ लोभाभिभूतोनिःसत्वःपरार्थेकुरुतेस्पृहां ॥ ११ ॥ कुटंबभरणा
कल्पोमंदभाग्योवृथोद्यमः ॥ श्रियाविहीनःकृपणोध्यायन्श्वसितिमूढधीः ॥ १२ ॥ एवंस्वभर
णाकल्पंतत्कलत्रादयस्तथा ॥ नाद्रियंतेयथापूर्वंकीनाशाइवगोजरं ॥ १३ ॥ तत्राप्यजातनि
र्वेदोभ्रियमाणःस्वयंभृतैः ॥ जरयोपात्तवैरूप्योमरणाभिमुखोगृहे ॥ १४ ॥ आस्तेवमत्यो
पन्यस्तंगृहपालइवाहरन् ॥ आमयाव्यप्रदीप्ताग्निरल्पाहारोल्पचेष्टितः ॥ १५ ॥ वायुनोत्क्र
मतोत्तारःकफसंरुद्धनाडिकः ॥ कासश्वासकृतायासःकंठेघुरघुरायते ॥ १६ ॥ शयानःपरि
शोचद्भिःपरिवीतःस्वबंधुभिः ॥ वाच्यमानोपिनब्रूतेकालपाशवशंगतः ॥ १७ ॥ एवंकु
टंबभरणेव्यापृतात्माजितेंद्रियः ॥ म्रियतेरुदतांस्वानामुरुवेदनयास्तधीः ॥ १८ ॥ यम

दूतौ तदा प्राप्तौ भीमौ सरभसेक्षणौ ॥ स दृष्ट्वा त्रस्तहृदयः शकृन्मूत्रं विमुंचति ॥ १९ ॥ यात
नादेह आवृत्य पाशैर्बध्वा गले बलात् ॥ नयतो दीर्घमध्वानं दंड्यं राजभटा यथा ॥ २० ॥ तयोर्नि
र्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः ॥ पथि श्वभिर्भक्ष्यमाण आर्तोघं स्वमनुस्मरन् ॥ २१ ॥ क्षुत्तृट्प
रीतोर्कदवानलानिलैः संतप्यमानः पथि तप्तवालुके ॥ कृच्छ्रेण पृष्ठे कशया च ताडित
श्चलत्यशक्तोपि निराश्रमोदके ॥ २२ ॥ तत्र तत्र पतन् श्रांतो मूर्छितः पुनरुत्थितः ॥ पथा
पापीयसा नीतस्तरसा यमसादनं ॥ २३ ॥ योजनानां सहस्राणि नवतिं नव चाध्वनः
त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यां वा नीतः प्राप्नोति यातनाः ॥ २४ ॥ आदीपनं स्वगात्राणां वेष्टयित्वोल्मु
कादिभिः ॥ आत्ममांसादनं क्वापि स्वकृत्तं परतोपि वा ॥ २५ ॥ जीवतश्चांत्राभ्युद्धारः श्वगृ
ध्रैर्यमसादने ॥ सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्दशद्भिश्चात्मवैशसं ॥ २६ ॥ कृंतनं चावयवशो गजा

दिभ्यो भिदापनं ॥ पातनं गिरिशृंगेभ्यो रोधनं चांबुगर्तयोः ॥ २७ ॥ यास्तामिस्रांधतामि
स्ररौरवाद्याश्च यातनाः ॥ भुंक्ते नरो वा नारी वा मिथः संगेन निर्मिताः ॥ २८ ॥ अत्रैव नर
कः स्वर्ग इति मातः प्रचक्षते ॥ या यातना वै नारक्यस्ता इहाप्युपलक्षिताः ॥ २९ ॥ एवं कु
टुंबं बिभ्राण उदरंभर एव च ॥ विसृज्येहोभयं प्रेत्य भुंक्ते तत्फलमीदृशं ॥ ३० ॥ एकः प्रप
द्यते ध्वांतं हित्वेदं स्वकलेवरं ॥ कुशलेतरपाथेयो भूतद्रोहेण यद्भृतं ॥ ३१ ॥ दैवेनासादितं
तस्य शमलं निरये पुमान् ॥ भुंक्ते कुटुंबपोषस्य हृतवित्त इवातुरः ॥ ३२ ॥ केवलेन ह्यध
र्मेण कुटुंबभरणोत्सुकः ॥ याति जीवोंधतामिस्रं चरमं तमसः पदं ॥ ३३ ॥ अधस्तान्नरलो
कस्य यावतीर्यातनादयः ॥ क्रमशः समनुक्रम्य पुनरत्राव्रजेच्छुचिः ॥ ३४ ॥ ॥ इति श्रीभा
गवते महापुराणे तृतीयस्कंधे कापिलेयोपाख्याने कर्मविपाकः त्रिंशत्तमोध्यायः

श्रीभगवानुवाच॥ कर्मणा दैवनेत्रेण जंतुर्देहोपपत्तये स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतः
कणाश्रयः १ कललं त्वेकरात्रेण पंचरात्रेण बुद्बुदं दशाहेन तु कर्कंधुः पेश्यंडं वा ततः
परं २ मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वंघ्र्याद्यंगविग्रहः नखलोमास्थिचर्माणि लिंगछिद्रोद्भ
वस्त्रिभिः ३ चतुर्भिर्धातवः सप्त पंचभिः क्षुत्तृडुद्भवः षड्भिर्जरायुणा वीतः कुक्षौ भ्रा
म्यति दक्षिणे ४ मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुरसंमते शेते विण्मूत्रयोर्गर्ते स जंतुर्जं
तुसंभवे ५ कृमिभिः क्षतसर्वांगः सौकुमार्यात्प्रतिक्षणं मूर्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्त
त्रत्यैः क्षुधितैर्मुहुः ६ कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्वणैः मातृभुक्तैरुप
स्पृष्टः सर्वांगोत्थितवेदनः ७ उल्वेन संवृतस्तस्मिन्नंत्रैश्च बहिरावृतः आस्ते कृत्वा शि
रः कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधरः ८ अकल्पः स्वांगचेष्टायां शकुंत इव पंजरे तत्र लब्ध

स्मृतिर्दैवात्कर्म जन्मशतोद्भवं स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासं शर्म किं नाम विंदते ९ आर
भ्य सप्तमान्मासाल्लब्धबोधोपि वेपितः नैकत्रास्ते सूतिवातैर्विष्ठाभूरिव सोदरः १० ना
थमान ऋषिर्भीतः सप्तवध्रिः कृतांजलिः स्तुवीत तं विक्लवया वाचा येनोदरेर्पितः ११
जीव उवाच॥ तस्योपसन्नमवितुं जगदिच्छयात्तनानातनोर्भुवि चलच्चरणारविंदं
सोहं व्रजामि शरणं ह्यकुतोभयं मे येनेदृशी गतिरदर्श्यसतोनुरूपा १२ यस्त्वत्र बद्ध इ
व कर्मभिरावृतात्मा भूतेंद्रियाशयमयीमवलंब्य मायां आस्ते विशुद्धमविकारम
खंडबोधमातप्यमानहृदयेवसितं नमामि १३ यः पंचभूतरचिते रहितः शरीरे छ
न्नोयथेंद्रियगुणार्थचिदात्मकोहं तेनाविकुंठमहिमानमृषिं तमेनं वंदे परं प्रकृ
तिपूरुषयोः पुमांसं १४ यन्माययोरुगुणकर्मनिबंधनेस्मिन्सांसारिके पथि च

रंस्तदभिश्रमेण ॥ नष्टस्मृतिः पुनरयं प्रवृणीत लोकं युक्त्या कया महदनुग्रहमंतरेण ॥ १५
ज्ञानं यदेतददधात्कतमः स देवस्त्रैकालिकं स्थिरचरेष्वनुवर्तितांशं ॥ तं जीवकर्मपदवी
मनुवर्त्तमानास्तापत्रयोपशमनाय वयं भजेम ॥ १६ ॥ देह्यन्यदेहविवरे जठराग्निना
सृग्विण्मूत्रकूपपतितो भृशतप्तदेहः ॥ इच्छन्नितो विवसितुं गणयन्स्वमासान्निर्वास्य
ते कृपणधीर्भगवन्कदा नु ॥ १७ ॥ येनेदृशीं गतिमसौ दशमास्य ईश संग्राहितः पुरु
दयेन भवादृशेन ॥ स्वेनैव तुष्यतु कृतेन स दीननाथः को नाम तत्प्रति विनांजलिम
स्य कुर्यात् ॥ १८ ॥ पश्यत्ययं धिषणया ननु सप्तवध्रिः ॥ शारीरके दमशरीर्यपरः स्वदेहे
यत्सृष्टयासं तमहं पुरुषं पुराणं पश्ये बहिर्हृदि च चैत्यमिव प्रतीतं ॥ १९ ॥ सोहं वस
न्नपि विभो बहुदुःखवासं गर्भान्न निर्जिगमिषे बहिरंधकूपे ॥ यत्रोपयातमुपस

र्पति देवमाया मिथ्या मतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् ॥ २० ॥ तस्मादहं विगतविक्लव उद्धरि
ष्य आत्मानमाशु तमसः सुहृदात्मनैव ॥ भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरंध्रं मा मे भविष्यदुप
सादितविष्णुपादः ॥ २१ ॥ कपिल उवाच ॥ ॥ एवं कृतमतिर्गर्भे दशमास्यः स्तुवन्नृषिः ॥ स
द्यः क्षिपत्यवाचीनं प्रसूत्यै सूतिमारुतः ॥ २२ ॥ तेनावसृष्टः सहसा कृत्वावाक्शिर आ
तुरः ॥ विनिःक्रामति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो हतस्मृतिः ॥ २३ ॥ पतितो भुवि विण्मूत्रे विष्ठाभू
रिव चेष्टते ॥ रोरूयति गते ज्ञाने विपरीतां गतिं गतः ॥ २४ ॥ परछंदं न विदुषा पुष्यमाणो
जनेन सः ॥ अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः ॥ २५ ॥ शायितोशुचिपर्यंके
जंतुः स्वेदजदूषिते ॥ नेशः कंडूयनेंगानामासनोत्थानचेष्टने ॥ २६ ॥ तुदंत्यामत्वचं दं
शा मशका मत्कुणादयः ॥ रुदंतं विगतज्ञानं कृमयः कृमिकं यथा ॥ इत्येवं शैशवं भु

त्काद्दुःखंपोगंडमेवच ॥ २७ ॥ अलब्धाभीप्सितोज्ञानादिद्धमन्युःशुचार्पितः सहदेहेनमा
नेनवर्द्धमानेनमन्युना करोतिविग्रहंकामीकामिष्वंतायचात्मनः ॥ २८ ॥ भूतैःपंचभिरा
रब्धेदेहेदेह्यबुधोसकृत् अहंममेत्यसद्ग्राहः करोतिकुमतिर्मतिं ॥ २९ ॥ तदर्थंकुरु
तेकर्मयद्बद्धोयातिसंसृतिं योनुयातिददत्क्लेशमविद्याकर्मबंधनः ॥ ३० ॥ यद्यसद्भिः
पथिपुनःशिश्नोदरकृतोद्यमैः आस्थितोरमतेजंतुस्तमोविशतिपूर्ववत् ॥ ३१ ॥ सत्यं
शौचंदयामौनंबुद्धिर्ह्रीःश्रीर्यशःक्षमा शमोदमोभगश्चेतियत्संगाद्यातिसंक्षयं ॥ ३२ ॥
तेष्वशांतेषुमूढेषुखंडितात्मस्वसाधुषु संगंनकुर्याच्छोच्येषुयोषित्क्रीडामृगेषुच ॥ ३३ ॥
नतथास्यभवेन्मोहोबंधश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथापुंसोयथातत्संगिसंगतः ॥
३४ ॥ प्रजापतिःस्वांदुहितरंदृष्ट्वातद्रूपधर्षितः रोहिद्भूतांसोन्वधावदृक्षरूपीहतत्रपः

॥ ३५ ॥ तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषुकोन्वखंडितधीःपुमान् ऋषिंनारायणमृतेयोषिन्मय्येहमाय
या ॥ ३६ ॥ बलंमेपश्यमायायाःस्त्रीमय्याजयिनोदिशां याकरोतिपदाक्रांतान्भ्रूविजृंभे
णकेवलं ॥ ३७ ॥ संगंनकुर्यात्प्रमदासुजातुयोगस्यपारंपरमारुरुक्षुः मत्सेवयाप्रतिलब्धा
त्मलाभोवदंतियांनिरयद्वारमस्य ॥ ३८ ॥ योपयातिशनैर्मायायोषिद्देवविनिर्मिता तामीक्षे
तात्मनोमृत्युंतृणैःकूपमिवावृतं ॥ ३९ ॥ यांमन्यतेपतिंमोहान्मन्मायामृषभायतीं स्त्री
त्वंस्त्रीसंगतःप्राप्तोवित्तापत्यगृहप्रदं ॥ ४० ॥ तामात्मनोविजानीयात्पत्यपत्यगृहात्म
कं दैवोपसादितंमृत्युंमृगयोर्गायनंयथा ॥ ४१ ॥ देहेनजीवभूतेनलोकाल्लोकमनुव्रज
न्भुंजानएवकर्माणिकरोत्यविरतंपुमान् ॥ ४२ ॥ जीवोस्यानुगतोदेहोभूतेंद्रियमनो
मयः तन्निरोधोस्यमरणमाविर्भावस्तुसंभवः ॥ ४३ ॥ द्रव्योपलब्धिस्थानस्यद्रव्येक्षा

योग्यता यदा । तत्वं चत्वमहंमा(ना) दुत्पत्तिद्रव्यदर्शनं ॥ ४४ ॥ यथाक्ष्णो र्द्रव्यावयवदर्शनायो
ग्यता यदा । तदैव चक्षुषो द्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यतानयोः ॥ ४५ ॥ तस्मान्न कार्यः संत्रासो न का
र्पण्यं न संभ्रमः । बुद्ध्वा जीवगतिं धीरो मुक्तसंगश्चरेदिह ॥ ४६ ॥ सम्यक्दर्शनया बुद्ध्या
योगवैराग्ययुक्तया । मायाविरचिते लोके चरेन्न्यस्य कलेवरं ॥ ४७ ॥ ॥ इति श्रीभागव
ते महापुराणे तृतीयस्कंधे कपिलेयोपाख्याने जीवगतिरेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥
श्रीकपिल उवाच ॥ ॥ अथ यो गृहमेधीयान् धर्मानेवावसन्गृहे । काममर्थं च धर्मा
स्थि
न्स्वान्दोग्धि भूयः पिपर्ति तान् ॥ १ ॥ स चापि भगवद्धर्मात्काममूढः पराङ्मुखः । यजते क्र
तुभिर्देवान्पितॄंश्च श्रद्धयान्वितः ॥ २ ॥ तच्छ्रद्धयाक्रांतमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् ९९
गत्वा चांद्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ॥ ३ ॥ यदा चाहींद्रशय्यायां शेतेऽनंतासनो

निरता २

हरिः । तदा लोका लयं यांति त एते गृहमेधिनां ॥ ४ ॥ ये स्वधर्मान्न दुह्यंति धीराः कामार्थहेत
वे । निःसंगा न्यस्तकर्माणः प्रशांताः शुद्धचेतसः ॥ ५ ॥ निवृत्तिधर्मनिरता निर्ममा निरहंकृताः ।
स्वधर्माख्येन सत्वेन परिशुद्धेन चेतसा ॥ ६ ॥ सूर्यद्वारेण ते यांति पुरुषं विश्वतोमुखं । परा
वरेशं प्रकृतिमस्योत्पत्त्यंतभावनं ॥ ७ ॥ द्विपरार्धावसाने यः प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते । ता
वदध्यासते लोकं परस्य परचिंतकाः ॥ ८ ॥ क्ष्मांभोनलानिलवियन्मनइंद्रियार्थभू
तादिभिः परिवृतं प्रतिसंजिहीर्षुः । अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं पराख्य
मनुभूय परः स्वयंभूः ॥ ९ ॥ एवं परेत्य भगवंतमनुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो
विरागाः । तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयांत्यगताभिमानाः ॥ १० ॥
अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृतालयं । श्रुतानुभावं शरणं व्रज भावेन भामिनि ॥ ११ ॥

आद्यःस्थिरचराणांयोवेदगर्भःसहर्षिभिः।योगेश्वरैःकुमाराद्यैःसिद्धैर्योगप्रवर्त्तकैः
१२ भेददृष्ट्याभिमानेननिःसंगेनापिकर्मणा कर्तृत्वात्सगुणंब्रह्मपुरुषर्षभं १३ स
संसृत्यपुनःकालेकालेनेश्वरमूर्त्तिना।जातेगुणव्यतिकरेयथापूर्वंप्रजायते १४ ऐश्व
र्यंपारमेष्ठ्यंचतेपिधर्मविनिर्मितं।निषेव्यपुनरायांतिगुणव्यतिकरेसति।१५ येत्वि
हासक्तमनसःकर्मसुश्रद्धयान्विताः।कुर्वंत्यप्रतिषिद्धानिनित्यान्यपिचकृत्स्नशः।
१६ रजसाकुंठमनसःकामात्मानोजितेंद्रियाः।पितॄन्यजंत्यनुदिनंगृहेष्वभिरताशयाः।
याः।१७ त्रैवर्गिकास्तेपुरुषाविमुखाहरिमेधसः।कथायांकथनीयोरुविक्रमस्यम
धुद्विषः १८ नूनंदैवेनविहतायेचाच्युतकथासुधां।हित्वाशृण्वंत्यसद्गाथाःपुरीषमि
वविड्भुजः।१९ दक्षिणेनपथार्यम्णःपितृलोकंव्रजंतिते।प्रजामनुप्रजायंतेश्मशा

पुरुषं

नांतक्रियाकृतः।२० ततस्तेक्षीणसुकृताःपुनर्लोकमिमंसति।पतंतिविवशादेवैःस
द्योविभ्रंशितोदयाः।२१ तस्मात्त्वंसर्वभावेनभजस्वपरमेष्ठिनं।तद्गुणाश्रयया भक्त्या
भजनीयपदांबुजं।२२ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःप्रयोजितः।जनयत्याशुवैरा
ग्यंज्ञानंयद्ब्रह्मदर्शनं।२३ यदास्यचित्तमर्थेषुसमेष्विंद्रियवृत्तिभिः।नविगृह्णातिवै
षम्यंप्रियमप्रियमित्युत।२४ सतदैवात्मनात्मानंनिःसंगंसमदर्शनं।हेयोपादेयर
हितमारूढंपदमीक्षते।२५ ज्ञानमात्रंपरंब्रह्मपरमात्मेश्वरःपुमान्।दृश्यादिभिः
पृथग्भावैर्भगवानेकईयते।२६ एतावानेवयोगेनसमग्रेणेहयोगिनः।युज्यतेभि
मतोह्यर्थोयदसंगस्तुकृत्स्नशः।२७ ज्ञानमेकंपराचीनैरिंद्रियैर्ब्रह्मनिर्गुणं।अवभात्य
र्थरूपेणभ्रांत्याशब्दादिधर्मिणा।२८ यथामहानहंरूपस्त्रिवृत्पंचविधःस्वराट्।एका

दशविधस्तस्य वपुरंडं जगद्यतः ॥ २९ ॥ एतद्वै श्रद्धया भक्त्या योगाभ्यासेन नित्यशः ॥ समा
हितात्मा निःसंगो विरक्त्या परिपश्यति ॥ ३० ॥ इत्येतत्कथितं गुर्वि ज्ञानं तद्ब्रह्मदर्शनं येना
नुबुध्यते तत्वं प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ ३१ ॥ ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः
द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ॥ ३२ ॥ यथेंद्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः
एको नानेयते तद्वद्भगवान्शास्त्रवर्त्मभिः ॥ ३३ ॥ क्रियया क्रतुभिर्दानैस्तपः स्वाध्याय
मर्शनैः ॥ आत्मेंद्रियजयेनापि संन्यासेन च कर्मणां ॥ ३४ ॥ योगेन विविधांगेन भक्तियो
गेन चैव हि धर्मेणोभयचिह्नेन यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ॥ ३५ ॥ आत्मतत्वावबोधेन वै
राग्येण दृढेन च ॥ ईयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदृक् ॥ ३६ ॥ प्रावोचं भक्तियोगस्य
स्वरूपं ते चतुर्विधं ॥ कालस्य चाव्यक्तगतेर्योंतर्धावति जंतुषु ॥ ३७ ॥ जीवस्य संसृती

र्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः ॥ यास्वंग प्रविशन्नात्मा न वेद गतिमात्मनः ॥ ३८ ॥ नैतत्खला
योपदिशेन्नाविनीताय कर्हिचित् ॥ न स्तब्धाय न भिन्नाय नैव धर्मध्वजाय च ॥ ३९ ॥ न लो
लुपायोपदिशेन्न गृहारूढचेतसे ॥ नाभक्ताय च मे जातु न मद्भक्तद्विषामपि ॥ ४० ॥ श्रद्द
धानाय भक्ताय विनीतायानसूयवे ॥ भूतेषु कृतमैत्राय शुश्रूषाभिरताय च ॥ ४१ ॥ बहिर्जा
तविरागाय शांतचित्ताय दीयतां ॥ निर्मत्सराय शुचये यस्याहं प्रेयसां प्रियः ॥ ४२ ॥ य इदं शृ
णुयादंब श्रद्धया पुरुषः सकृत् ॥ यो वाभिधत्ते मच्चित्तः स ह्येति पदवीं च मे ॥ ४३ ॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं नि
शम्य कपिलस्य वचो जनित्री सा कर्दमस्य दयिता किल देवहूतिः ॥ विस्रस्तमोहपट
ला तमभिप्रणम्य तुष्टाव तत्वविषयांकितसिद्धिभूमिं ॥ १ ॥ देवहूतिरुवाच ॥ अथा

प्यजोंतः सलिले शयानं भूतेंद्रियार्थात्ममयं वपुस्ते । गुणप्रवाहं सदशेषबीजं दध्यौ
स्वयं यज्जठराब्जजातः ॥२॥ स एव विश्वस्य भवान्विधत्ते गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः
सर्गाद्यनीहोवितथाभिसंधिरात्मेश्वरोतर्क्यसहस्रशक्तिः ॥३॥ स त्वं भृतो मे जठरेण ना
थ कथं नु यस्योदर एतदासीत् । विश्वं युगांते वटपत्र एकः शेते स्म मायाशिशुरंघ्रि
पानः ॥४॥ त्वं देहतंत्रः प्रशमाय पाप्मनां निदेशभाजां च विभो विभूतये । यथावता
रास्तव शूकरादयस्तथायमप्यात्मपथोपलब्धये ॥५॥ यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्र
ह्वणाद्यत्स्मरणादपि क्वचित् । श्वादोपि सद्यः सवनाय कल्पते कुतः पुनस्ते भग
वन्नु दर्शनात् ॥६॥ अहो बत श्वपचोतो गरीयान्यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यं । तेपु
स्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या ब्रह्मानूचुर्नाम गृणंति ये ते ॥७॥ तं त्वामहं ब्रह्म परं पुमां

सं प्रत्यक्स्रोतस्यात्मनि संविभाव्यं स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहं वंदे विष्णुं कपिलं वेदगर्भं
॥८॥ मैत्रेय उवाच ॥ ईडितो भगवानेवं कपिलाख्यः परः पुमान् । वाचाविक्लवयेत्या
ह मातरं मातृवत्सलः ॥९॥ कपिल उवाच ॥ मार्गेणानेन मातस्ते सुसेव्येनोदितेन
मे । आस्थितेन परां काष्ठामचिरादवरोत्स्यसि ॥१०॥ श्रद्धत्स्वैतन्मतं मह्यं जुष्टं यद्ब्रह्मवा
दिभिः । येन मामभवं यायान्मृत्युमृच्छंत्यतद्विदः ॥११॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति प्रदर्श्य भग
वान्सतीं तामात्मनो गतिं । स्वमात्रा ब्रह्मवादिन्या कपिलोनुमतो ययौ ॥१२॥ सा चापित
नयोक्तेन योगादेशेन योगयुक् । तस्मिन्नाश्रम आपीडे सरस्वत्याः समाहिता ॥१३॥ अ
भीक्ष्णावगाहकपिशान्जटिलान्कुटिलालकान् । आत्मानं चोग्रतपसा बिभ्रती
चीरिणं कृशं ॥१४॥ प्रजापतेः कर्दमस्य तपोयोगविजृंभितं । स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यं प्रार्थ्यं

भा॰त॰
९५

वैमानिकेष्वपि ॥१५॥ पयःफेननिभाः शय्या दांता रुक्मपरिछदाः ॥ आसनानि च हैमानि सु-
स्पर्शास्तरणानि च ॥१६॥ स्वछस्फटिककुड्येषु महामरकतेषु च ॥ रत्नप्रदीपा आभां-
ति ललना रत्नसंयुता ॥१७॥ गृहोद्यानं कुसुमितै रम्यं बह्वमरद्रुमैः ॥ कूजद्विहंग-
मिथुनं गायन्मत्तमधुव्रतं ॥१८॥ यत्र प्रविष्टमात्मानं विबुधानुचरा जगुः ॥ वाप्यामु-
त्पलगंधिन्यां कर्दमेनोपलालितं ॥१९॥ हित्वा तदीप्सिततममप्याखंडलयोषितां ॥ किं-
चिच्चकार वदनं पुत्रविश्लेषणातुरा ॥२०॥ वनं प्रव्रजिते पत्यावपत्यविरहातुरा ॥ ज्ञाततत्वाप्यभून्नष्टे वत्से गौरिव वत्सला ॥२१॥ तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिं ॥ बभूवा-
चिरतो वत्स निःस्पृहा तादृशे गृहे ॥२२॥ ध्यायंती भगवद्रूपं यदाह ध्यानगोचरं ॥ सुतः

९३

प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचिंतया ॥२३॥ भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येण बलीयसा ॥ युक्ता-

नुष्ठानजातेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना ॥२४॥ विशुद्धेन तदात्मानमात्मना विश्वतोमुखं ॥ स्वानुभू-
त्या तिरोभूतमायागुणविशेषणं ॥२५॥ ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये ॥ निवृत्त-
जीवापत्तित्वात्क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृतिः ॥२६॥ नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमा ॥
न सस्मार तदात्मानं स्वप्ने दृष्टमिवोत्थितः ॥२७॥ तद्देहः परतः पोषोऽप्यकृशश्चाध्य-
संभवात् ॥ बभौ मलैरवछन्नः सधूम इव पावकः ॥२८॥ स्वांगं तपोयोगमयं मुक्तकेशं
गतांबरं ॥ दैवगुप्तं न बुबुधे वासुदेवप्रविष्टधीः ॥२९॥ एवं सा कपिलोक्तेन मार्गेणाचि-
रतः परं ॥ आत्मानं ब्रह्मनिर्वाणं भगवंतमवाप ह ॥३०॥ तद्वीरासीत्पुण्यतमं क्षेत्रं त्रै-
लोक्यविश्रुतं ॥ नाम्ना सिद्धपदं यत्र सा संसिद्धिमुपेयुषी ॥३१॥ तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यं म-
र्त्यमभूत्सरित् ॥ स्रोतसां प्रवरा सौम्य सिद्धिदा सिद्धसेविता ॥३२॥ कपिलोऽपि महा-

योगी भगवान् पितुराश्रमात् । मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीचीं दिशं ययौ ॥ ३३ ॥ सिद्धचारण
गंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ॥ स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः ॥ ३४ ॥ आस्ते योगं स
मास्थाय सांख्याचार्यैरभिष्टुतः ॥ त्रयाणामपि लोकानामुपशांत्यै समाहितः ॥ ३५ ॥ एतन्नि
गदितं तात यत्पृष्टोहं तवानघ ॥ कपिलस्य च संवादो देवहूत्यावनः ॥ ३६ ॥ य इदमनु श्चपा
शृणोति योभिधत्ते कपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यं । भगवति कृतधीः सुपर्णकेता
वुपलभते भगवत्पदारविंदं ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे का
पिलेये त्रयस्त्रिंशोध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ समाप्तोयं तृतीयस्कंधः ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ शुभं भवः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ मनोस्तु शतरूपायां तिस्रः कन्याश्च जज्ञि
रे । आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति विश्रुताः ॥१॥ आकूतिं रुचये प्रादादपि भ्रातृमतीं
नृप । पुत्रिकाधर्ममाश्रित्य शतरूपानुमोदितः ॥२॥ प्रजापतिः स भगवान् रुचिस्तस्या
मजीजनत् । मिथुनं ब्रह्मवर्चस्वी परमेण समाधिना ॥३॥ यस्तयोः पुरुषः साक्षाद्वि
ष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक् । यास्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूतानपायिनी ॥४॥ आनिन्ये स्वगृहं
पुत्र्याः पुत्रं विततरोचिषं । स्वायंभुवो मुदा युक्तो रुचिर्जग्राह दक्षिणां ॥५॥ तां कामया
नां भगवानुवाह यजुषां पतिः । तुष्टायां तोषमापन्नोऽजनयद् द्वादशात्मजान् ॥६॥ तो
षः प्रतोषः संतोषो भद्रः शांतिरिडस्पतिः । इध्मः कविर्विभुः स्वह्नः सुदेवो रोचनो द्वि
षट् ॥७॥ तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायंभुवांतरे । मरीचिमिश्रा ऋषयो यज्ञः सुर

गणेश्वरः ॥८॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ महौजसौ तत्पुत्रपौत्रनप्तॄणामनु
वृत्तं तदंतरं ॥९॥ देवहूतिमदात्तात कर्दमायात्मजां मनुः तत्संबंधि श्रुतप्रायं भ
वता गदतो मम ॥१०॥ दक्षाय ब्रह्मपुत्राय प्रसूतिं भगवान्मनुः प्रायच्छद्यत्कृतः
सर्गस्त्रिलोक्यां विततो महान् ॥११॥ याः कर्दमसुताः प्रोक्ता नव ब्रह्मर्षिपत्नयः ॥ तासां
प्रसूतिप्रसवं प्रोच्यमानं निबोध मे ॥१२॥ पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा
कश्यपं पूर्णिमानं च ययोरापूरितं जगत् ॥१३॥ पूर्णिमासूत विरजं विश्वगं च परं
तप । देवकुल्यां हरेः पादशौचाद्याभूत्सरिद्दिवः ॥१४॥ अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीञ्ज
ज्ञे सुयशसः सुतान् । दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभवान् ॥१५॥ विदुर उवाच ॥
अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठाः स्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः किंचिच्चिकीर्षवो जाता एतदाख्याहि मे

गुरौ ॥ १६ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ ब्रह्मणा चोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदां वरः सह पत्न्या य
यावृक्षं कुलाद्रिं तपसि स्थितः ॥ १७ ॥ तस्मिन्प्रसूनस्तबकपलाशाशोककानने ॥ वार्भिः
स्रवद्भिरुद्घुष्टे निर्विंध्यायाः समंततः ॥ १८ ॥ प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः ॥ अ
तिष्ठदेकपादेन निर्द्वंद्वोनिलभोजनः ॥ १९ ॥ शरणं तं प्रपद्येहं य एव जगदीश्वरः ॥ प्र
जामात्मसमां मह्यं प्रयच्छत्विति चिंतयन् ॥ २० ॥ तप्यमानं त्रिभुवनं प्राणायामैधसा
ग्निना ॥ निर्गतेन मुनेर्मूर्ध्नि समीक्ष्य प्रभवस्त्रयः ॥ २१ ॥ अप्सरोमुनिगंधर्वसिद्धवि
द्याधरोरगैः ॥ वितायमानयशसस्तदाश्रमपदं ययुः ॥ २२ ॥ तत्प्रादुर्भावसंयोगवि
द्योतितमना मुनिः ॥ उत्तिष्ठन्नेकपादेन ददर्श विबुधर्षभान् ॥ २३ ॥ प्रणम्य दंडवद्भू
मावुपतस्थेर्हणांजलिः ॥ वृषहंससुपर्णस्थान्स्वैः स्वैः चिह्नैश्च चिह्नितान् ॥ २४ ॥ कृपा

रक्षिणी

वलोकेन हसद्वदनेनोपलंभितान् ॥ तद्रोचिषा प्रतिहते निमील्य ~~मुनिरक्षिणी~~ मुनि ॥ २५ ॥
चेतस्तत्प्रवणं युंजन्नस्तावीत्संहतांजलिः श्लक्ष्णया सूक्तया वाचा सर्वलोकगरी
यसः ॥ २६ ॥ अत्रिरुवाच ॥ ॥ विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैः मायागुणैरनुयुगं वि
गृहीतदेहाः ॥ ते ब्रह्मविष्णुगिरिशाः प्रणतोस्म्यहं वस्तेभ्यः क एव भवतां म इहोपहूतः
॥ २७ ॥ एको मयेह भगवान्विबुधप्रधानैश्चित्तीकृतः प्रजननाय कथं नु यूयं अत्रा
गतास्तनुभृतां मनसोपि दूराद्ब्रूत प्रसीदत महानिह विस्मयो मे ॥ २८ ॥ श्रीशुक उवाच
इति तस्य वचः श्रुत्वा त्रयस्ते विबुधर्षभाः प्रत्याहुः श्लक्ष्णया वाचा प्रहस्य तमृषिं प्र
भो ॥ ~~२९~~ ॥ ब्रह्मविष्णुरुद्रा ऊचुः ॥ यथा कृतस्ते संकल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा ॥ सत्सं
कल्पस्य ते ब्रह्मन्यद्वै ध्यायति ते वयं ॥ ३० ॥ अथास्मदंशभूतास्ते आत्मजा

लोकविश्रुताः ॥ भवितारोंऽग भद्रं ते विस्रप्स्यंति च ते यशः ॥ ३१ ॥ एवं कामवरं दत्वा प्रतिजग्मुः
सुरेश्वराः ॥ सभाजितास्तयोः सम्यक् दंपत्योर्मिषतोस्ततः ॥ ३२ ॥ सोमोभूत् ब्रह्मणोंऽशेन द
त्तो विष्णुस्तु योगवित् ॥ दुर्वासाः शंकरस्यांशो निबोधांगिरसः प्रजाः ॥ ३३ ॥ श्रद्धा त्वंगिरसः
पत्नी चतस्रोसूत कन्यकाः ॥ सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा ॥ ३४ ॥ तत्पुत्रा
वपरावास्तां ख्यातौ स्वारोचिषेंतरे ॥ उतथ्यो भगवान् साक्षात् ब्रह्मिष्ठश्च बृहस्पतिः ॥ ३५ ॥
पुलस्त्योजनयत्पत्न्यामगस्त्यं च हविर्भुवि ॥ सोन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महात
पाः ॥ ३६ ॥ रावणं कुंभकर्णं च कन्यां सूर्पणखीं तथा ॥ विभीषणं चतुर्थं च कैकस्यां ज
नयत्सुतान् ॥ ३७ ॥ पुष्पोत्कटायाश्चापत्यं खरः कुंभीनसी तथा ॥ त्रिशिरा दूषणश्चैव
विद्युज्जिह्वश्च राक्षसः ॥ ३८ ॥ कन्या वै शालिका चैव वाकायाः प्रसवः स्मृतः ॥ इत्येते

क्रूरकर्माणः पौलस्त्या राक्षसा दृशाः ॥ ३९ ॥ तस्य यक्षपतिर्देवः कुबेरस्त्विडविडासुतः रा
वणः कुंभकर्णश्च तथान्यस्यां विभीषणः ॥ ४० ॥ पुलहस्य गतिर्भार्या त्रीनसूत सती सु
तान् ॥ कर्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुं च महामते ॥ ४१ ॥ क्रतोरपि क्रिया भार्या वालिखिल्या
नसूयत ॥ ऋषीन् षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा ॥ ४२ ॥ ऊर्जायां जज्ञिरे पुत्रा वसिष्ठ
स्य परंतप ॥ चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्त ब्रह्मर्षयो मलाः ॥ ४३ ॥ चित्रकेतुः सुरोचिर्विरि
जो मित्र एव च ॥ उल्बणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्यादयोपरे ॥ ४४ ॥ चित्तिस्त्वथर्वणः पत्नी
लेभे पुत्रं धृतव्रतं ॥ दध्यंचमश्वशिरसं भृगोर्वंशं निबोध मे ॥ ४५ ॥ भृगुः ख्यात्यां महाभा
गः पत्न्यां पुत्रानजीजनत् ॥ धातारं च विधातारं श्रियं च भगवत्परां ॥ ४६ ॥ आयतिं निय
तिं चैव सुते मेरुस्तयोरदात् ॥ ताभ्यां तयोरभवतां मृकंडुः प्राण एव च ॥ मार्कंडेयो मृकंड

स्वप्राणात् वेदशिरा मुनिः ॥४७॥ कविश्च भार्गवो यस्य भगवानुशना सुतः । सर्वे ते मुनयः
क्षत्तर्लोकान्सर्गैरभावयन् ॥४८॥ एष कर्दमदौहित्रसंतानः कथितस्तव । शृण्वतः श्रद्द-
धानस्य सद्यः पापहरः परः ॥४९॥ प्रसूतिं मानवीं दक्ष उपयेमे ह्यजात्मजः ॥ तस्यां सस-
र्ज दुहितॄः षोडशामललोचनाः ॥५०॥ त्रयोदशादाद्धर्माय तथैकामग्नये विभुः । पितृ-
भ्य एकां युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे ॥५१॥ श्रद्धा मैत्री दया शांतिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रियोन्नति-
ः बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीर्मूर्तिर्धर्मस्य पत्नयः ॥५२॥ श्रद्धासूत शुभं मैत्री प्रसादमभयं
दया । शांतिः सुखं मुदं तुष्टिः स्मयं पुष्टिरसूयत ॥५३॥ योगं क्रियोन्नतिर्दर्पमर्थं बुद्धिरसू-
यत । मेधा स्मृतिं तितिक्षा तु क्षेमं ह्रीः प्रश्रयं सुतं ॥५४॥ मूर्तिः सर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारा-
यणावृषी । ययोर्जन्मन्यदो विश्वमभ्यनंदत्सुनिर्वृतं ॥५५॥ मनांसि ककुभो वाताः प्रसेदुः स-

रितोऽद्रयः । दिव्यवाद्यंत तूर्याणि पेतुः कुसुमवृष्टयः ॥५६॥ मुनयस्तुष्टुवुस्तुष्टा जगुर्गंधर्व-
किंनराः ॥ नृत्यंति स्म स्त्रियो देव्य आसीत्परममंगलं ॥ देवा ब्रह्मादयः सर्वे उपतस्थुरभि-
ष्टुतैः ॥५७॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ यो मायया विरचितं निजयात्मनीदं खे रूपभेदमिव तत्प्र-
तिचक्षणाय ॥ एतेन धर्मसदने ऋषिमूर्तिनाद्य प्रादुश्चकार पुरुषाय नमः परस्मै ॥५८॥
सोऽयं स्थितिव्यतिकरोपशमाय सृष्टान्सत्त्वेन नः सुरगणाननुमेयतत्त्वः ॥ दृश्याददभ्र-
करुणेन विलोकनेन यच्छ्रीनिकेतममलं क्षिपतारविंदं ॥५९॥ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥
एवं सुरगणैस्तात भगवंतावभिष्टुतौ ॥ लब्धावलोकैर्ययतुरर्चितौ गंधमादनं ॥६०॥
तावितौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ ॥ भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरूद्वहौ ॥६१॥
स्वाहाभिमानिनश्चाग्नेरात्मजांस्त्रीनजीजनत् पावकं पवमानं च शुचिं च हुतभोज-

नः ॥ ६० ॥ तेभ्योग्नयः समभवंश्चत्वारिंशच्चपंचच तत एवैकोनपंचाशत्साकंपितृपिता
महैः ॥ ६१ ॥ वैतानिके कर्मणियन्नामभिः ब्रह्मवादिभिः ॥ आग्नेय्य इष्टयो यज्ञे निरूप्यंतेग्न
यस्तु ते ॥ ६२ ॥ अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सौम्याः पितर आज्यपाः ॥ साग्नयोनग्नयस्तेषांपत्नी
दाक्षायणी स्वधा ॥ ६३ ॥ तेभ्योदधारकंन्ये द्वे वयुनांधारिणींस्वधा ॥ उभे ते ब्रह्मवादिन्यौ ज्ञा नविज्ञा
नपारगे ॥ ६४ ॥ भवस्यपत्नीतुसती भवंदेवमनुव्रता ॥ आत्मनः सदृशंपुत्रंनलेभेगु
णशीलतः ॥ ६५ ॥ पितर्यप्रतिरूपेस्वेभवायानागसेरुषा ॥ अप्रौढैवात्मनात्मानमज
हाद्योगसंयुता ॥ ६६ ॥ ॥ इतिश्री भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे विदुरमैत्रेयसंवा
दे नाम प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ विदुर उवाच ॥ ॥ भवेशीलवतांश्रेष्ठे दक्षो दुहितृवत्सलः
विद्वेषमकरोत्कस्मादनादृत्यात्मजांसतीं ॥ १ ॥ कस्तंचराचरगुरुं निर्वैरंशांतवि

ग्रहं ॥ आत्मारामंकथंद्वेष्टि जगतो दैवतंमहत् ॥ २ ॥ एतदाख्याहिमेब्रह्मन् जामातुःश्वशु
रस्य च ॥ विद्वेषस्तुयतः प्राणांस्तत्यजे दुस्त्यजान्सती ॥ ३ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ पुराविश्व
सृजांसत्रे समेताः परमर्षयः ॥ तथामरगणाः सर्वे सानुगामुनयोग्नयः ॥ ४ ॥ तत्रप्रवि
ष्टमृषयो दृष्ट्वार्कमिवरोचिषा ॥ भ्राजमानंवितिमिरंकुर्वंतंतन्महत्सदः ॥ ५ ॥ उदतिष्ठ
न्सदस्यास्ते स्वधिष्ण्येभ्यः सहाग्नयः ॥ ऋतेविरिंचंशर्वंच तद्भासाक्षिप्तचेतसः ॥ ६ ॥
सदसस्पतिभिर्दक्षो भगवान्साधुसत्कृतः ॥ अजंलोकगुरुंनत्वानिषसादतदाज्ञ
या ॥ ७ ॥ प्राङ्निषण्णंमृडंदृष्ट्वा नामृष्यत्तदनादृतः ॥ उवाचवामंचक्षुर्भ्यामभिवीक्ष्य
दहन्निव ॥ ८ ॥ दक्ष उवाच ॥ श्रूयतांब्रह्मर्षयोमेसहदेवाः सहाग्नयः ॥ साधूनांब्रु
वतोवृत्तंनाज्ञानान्नचमत्सरात् ॥ ९ ॥ अयंतुलोकपालानांयशोघ्नोनिरपत्रपः ॥ स

भा०च०
६

द्भिराचरितः पंथा येन स्तब्धेन दूषितः ॥१०॥ एष मे शिष्यतां प्राप्तो यन्मे दुहितुरग्रहीत् पा
णिं विप्राग्निमुखतः सावित्र्या इव साधुवत् ॥११॥ गृहीत्वा मृगशावाक्ष्याः पाणिं मर्कटलो
चनः । प्रत्युत्थानाभिवादार्हे वाचाप्यकृत नोचितं ॥१२॥ लुप्तक्रियायाशुचये मानि
ने भिन्नसेतवे । अनिच्छन्नप्यदां बालां शूद्रायेवोशतीं गिरां ॥१३॥ प्रेतावासेषु घोरे
षु प्रेतैर्भूतगणैर्वृतः । अटत्युन्मत्तवन्नग्नो व्युप्तकेशो हसन् रुदन् ॥१४॥ चिताभ
स्मकृतस्नानः प्रेतस्रङ्नृस्थिभूषणः । शिवापदेशो ह्यशिवो मत्तो मत्तजनप्रियः प
तिः प्रमथभूतानां तमोमात्रात्मकात्मनां ॥१५॥ तस्मा उन्मादनाथाय नष्टशौचाय दु
र्हृदे । दत्ता बत मया साध्वी चोदिते परमेष्ठिना ॥१६॥ श्रीमैत्रेय उवाच । विनिंद्यैवं
स गिरिशमप्रतीपमवस्थितं । दक्षोथाप उपस्पृश्य क्रुद्धः शप्तुं प्रचक्रमे ॥१७॥

क्ष्याः२ — तस्मा उ — ६ — था०

दक्ष उवाच ॥ अयं तु देवयजन इंद्रोपेंद्रादिभिर्भवः । सह भागं न लभतां देवैर्देव
गणाधमः ॥१८॥ श्रीमैत्रेय उवाच । निषिध्यमानः स सदस्यमुख्यैर्दक्षो गिरित्राय
विसृज्य शापं । तस्माद्विनिःक्रम्य विवृद्धमन्युर्जगाम कौरव्य निजं निकेतनं ॥१९॥
विज्ञाय शापं गिरिशानुगाग्रणीर्नंदीश्वरो रोषकषायदूषितः । दक्षाय शा
पं विससर्ज दारुणं ये चान्वमोदंस्तदवाच्यतां द्विजाः ॥२०॥ नंदीश्वर उवाच ॥ य एत
न्मर्त्यमुद्दिश्य भगवत्यप्रतिद्रुहि । द्रुह्यत्यज्ञः पृथग्दृष्टिस्तत्त्वतो विमुखो भवेत्
॥२१॥ गृहेषु कूटधर्मेषु सक्तो ग्राम्यसुखेच्छया कर्मतंत्रं वितनुते वेदवादविपन्नधीः
॥२२॥ बुध्या पराभिध्यायिन्या विस्मृतात्मगतिः पशुः । स्त्रीकामः सोस्त्वतितरां दक्षो बस्त
मुखोचिरात् ॥२३॥ विद्याबुद्धिरविद्यायां कर्ममय्यामसौ जडः । संसरंत्विह ये चानुम

वाद०

द्रुह्यत्यज्ञः

तुरात्मवविमानिनं ॥२४॥ गिरः श्रुतायाः पुष्पिण्या मधुगंधेन भूरिणा। मथ्ना चोन्मथितात्मानः
संमुह्यंतु हरद्विषः ॥२५॥ सर्वभक्षा द्विजा वृत्त्यै धृतविद्यातपोव्रताः। वित्तदेहेंद्रियारा
मा याचका विचरंत्विह ॥२६॥ तस्यैवं वदतः शापं श्रुत्वा द्विजकुलाय वै। भृगुः प्रत्यसृ
जच्छापं ब्रह्मदंडं दुरत्ययं ॥२७॥ भृगुरुवाच ॥ ॥ भवव्रतधरा ये च ये च तान्समनुव्र
ताः। पाखंडिनस्ते भवंतु सच्छास्त्रपरिपंथिनः ॥२८॥ नष्टशौचा मूढधियो जटाभस्मास्थि
धारिणः। विशंतु शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासवं ॥२९॥ ब्रह्म च ब्राह्मणांश्चैव यद्यूयं परि
निंदथ। सेतुं विधारणं पुंसामतः पाखंडमाश्रिताः ॥३०॥ एष एव हि लोकानां शिवः पंथाः स
नातनः। यं पूर्वे चानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणं जनार्दनः ॥३१॥ तं ब्रह्म परमं शुद्धं सतां वर्त्म स
नातनं। विगर्ह्य यात पाखंडं दैवं वो यत्र भूतराट् ॥३२॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ तस्यैवं व

दतः शापं भृगोः स भगवान्भवः। निश्चक्राम ततः किंचिद्विमना इव सानुगः ॥३३॥ तेपि विश्वसृ
जः सत्रं सहस्रपरिवत्सरान्। संविधाय महेष्वास यत्रेज्य ऋषभो हरिः ॥३४॥ आप्लुत्याव
भृथं यत्र गंगा यमुनयान्विता। विरजेनात्मना सर्वे स्वं स्वं धाम ययुस्ततः ॥३५॥ ॥ इति श्री
भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दक्षनंदीश्वरसंवादे द्वितीयोध्यायः ॥२॥ श्रीमैत्रेय उवा
च ॥ ॥ सदा विद्विषतोरेवं कालो वै ध्रियमाणयोः। जामातुः श्वशुरस्यापि सुमहानतिचक्र
मे ॥१॥ यदाभिषिक्तो दक्षस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना। प्रजापतीनां सर्वेषामाधिपत्ये स्मयो
भवत् ॥२॥ इष्ट्वा स वाजपेयेन ब्रह्मिष्ठानभिभूय च। बृहस्पतिसवं नाम समारेभे क्रतूत्त
मं ॥३॥ तस्मिन्ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षिपितृदेवताः। आसन्कृतस्वस्त्ययनास्तत्पत्न्य
सभर्तृकाः ॥४॥ तदुपश्रुत्य नभसि खेचराणां प्रजल्पतां। सती दाक्षायणी देवी पितु

पतिमहोत्सवं ॥५॥ व्रजंतीःसर्वतोदिग्भ्य उपदेववरस्त्रियः । विमानयानाःसप्रेष्टानिष्क
कंठीःसुवाससः ॥६॥ दृष्ट्वास्वनिलयाभ्यासेलोलाक्षीर्मृष्टकुंडलाः । पतिंभूतपतिंदेवमौत्सु
क्यादभ्यभाषत ॥७॥ सत्युवाच ॥ प्रजापतेस्तेश्वसुरस्यसांप्रतंनिर्यापितोयज्ञमहो
त्सवंकिल । वयंचतत्राभिसरामवामतेयद्यर्थितामीविबुधाव्रजंतिहि ॥८॥ तस्मिन्भगि
न्योममभर्तृभिःस्वकैर्ध्रुवंगमिष्यंतिसुहृद्दिदृक्षवः । अहंचतस्मिन्भवताभिका
मयेसहोपनीतंपरिबर्हमर्हितुं ॥९॥ तत्रस्वसॄर्मेननुभर्तृसंमितामातृष्वसॄःक्लिन्न
धियंचमातरं । द्रक्ष्येचिरोत्कंठमनामहर्षिभिरुन्नीयमानंचमृडाध्वरध्वजं ॥१०॥ त्व
य्येतदाश्चर्यमजात्ममायया विनिर्मितंभातिगुणत्रयात्मकं । तथाप्यहंयोषिदतत्व
विच्चतेदीनादिदृक्षेभवमेभवक्षितिं ॥११॥ पश्यप्रयांतीरभवान्ययोषितोलंकृताःकांत

तोप्य~

सखावरूथशः । यासांव्रजद्भिःशितिकंठमंडितंनभोविमानैःकलहंसपांडुभिः ॥१२॥
कथंसुतायाःपितृगेहकौतुकंनिशम्यदेहःसुरवर्यनेंगते । अनाहुताअप्यभियंति
सौहृदंभर्तुर्गुरोर्देहकृतश्चकेतनं ॥१३॥ तन्मेप्रसीदेदममर्त्यवांछितंकर्तुंभवान्का
रुणिकोबतार्हति । त्वयात्मनोर्धेहमदभ्रचक्षुषानिरूपितामानुगृहाणयाचितः ॥१४॥
श्रीमैत्रेयउवाच ॥ एवंगिरित्रःप्रिययाभिभाषितःप्रत्यभ्यधत्तप्रहसन्सुहृत्प्रि
यः । संस्मारितोमर्मभिदःकुवागिषून्यानाहकोविश्वसृजांसमक्षतः ॥१५॥ श्रीसदाशि
वउवाच ॥ त्वयोदितंशोभनमेवशोभने अनाहुताअप्यभियंतिबंधुषु । तेयद्यनु
त्पादितदोषदृष्टयोबलीयसानात्म्यमदेनमन्युना ॥१६॥ विद्यातपोवित्तवपुर्वयःकुलैः
सतांगुणैःषड्भिरसत्तमेतरैः स्मृतौहतायांभृतमानदुर्दृशःस्तब्धानपश्यंतिहिधाम

र्मयसां।१७।नैतादृशानां स्वजनव्यपेक्षया गृहान्प्रतीयादनवस्थितानां।येभ्यागतान्
वक्रधियाभिचक्षते आरोपितभ्रूभिरमर्षणाक्षिभिः।१८।तथारिभिर्नव्यथते शिली
मुखैः शेतेर्दितांगो हृदयेन दूयता।स्वानां यथा वक्रधियां दुरुक्तिभिर्दिवानिशं तप्यति
मर्मताडितः।१९।व्यक्तं त्वमुत्कृष्टगतेः प्रजापतेः प्रियात्मजानामसि सुभ्रु संमता अ
थापि मानं न पितुः प्रपत्स्यसे मदाश्रयात्कः परितप्यते यतः।२०।पापच्यमानेन हृद
यातुरेंद्रियः समृद्धिभिः पूरुषबुद्धिसाक्षिणां।अकल्प एषामधिरोढुमंजसा परं पदं
द्वेष्टि यथासुरा हरिं।२१।प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं विधीयते साधु मिथः सुमध्यमे
प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा गुहाशयायैव न देहमानिने।२२।सत्त्वं विशुद्धं वसु
देवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः।सत्त्वे च तस्मिन्भगवान्वासुदेवो ह्यधोक्ष

जो वा मनसा विधीयते।२३।तत्ते निरीक्ष्यो न पितापि देहकृद्दक्षो मम द्विट् तदनुव्रता
श्च ये।यो विश्वसृक्यज्ञगतं वरोरु मनागसं दुर्वचसा निराकरोत्।२४।यदि व्रजिष्य
स्यतिहाय मद्वचो भद्रं भवत्या न ततो भविष्यति।संभावितस्य स्वजनात्पराभवो य
दा स सद्यो मरणाय कल्पते।२५।इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे सतीरुद्रसं
वादो तृतीयोध्यायः।३।श्रीमैत्रेय उवाच।एतावदुक्त्वा विरराम शंकरः पत्न्यंगना
शं ह्युभयत्र चिंतयन् सुहृद्दिदृक्षुः परिशंकिता भवान्निष्क्रामती निर्विशती द्विधास
ती।१।सुहृद्दिदृक्षाप्रतिघातदुर्मनाः स्नेहाद्रुदत्यश्रुकलातिविक्लवा।भवं भवान्या
प्रतिपूरुषं रुषा प्रधक्ष्यतीवैक्षत जातवेपथुः।२।ततो विनिःश्वस्य सती विहाय तं शो
केन रोषेण च दूयता हृदा पित्रोरगात्स्त्रैणविमूढधीः गृहान्प्रेम्णात्मनो योर्धम

आब्रह्म४

भा॰च॰
१०

दृतसतीं प्रियः ॥३॥ तामन्वगच्छन् द्रुतविक्रमां सतीमेकां त्रिनेत्रानुचराः सहस्रशः । स
पार्षदयक्षा मणिमन्मदादयः पुरो वृषेंद्रास्तरसा गतव्यथाः ॥४॥ तां सारिकाकंदुकदर्पणां
बुजश्वेतातपत्रव्यजनस्रगादिभिः गीतायनैः दुंदुभिशंखवेणुभिर्वृषेंद्रमारोप्य विटं
किता ययुः ॥५॥ सवैर्दघोषोर्जितयज्ञवैशसं विप्रर्षिजुष्टं विबुधैश्च सर्वशः । मृ
द्दार्वयःकांचनदर्भचर्मभिर्निसृष्टभांडं यजनं समाविशत् ॥६॥ तामागतां तत्र न
कश्चनाद्रियद्विमानितां यज्ञकृतो भयाज्जनः । ऋते स्वसॄर्वै जननीं च सादराः प्रे
माश्रुकंठ्यः परिषस्वजुर्मुदा ॥७॥ सौदर्यसंप्रश्नसमर्थवार्त्तया मात्रा च मातृस्वसृभिश्च
सादरं । दत्तां सपर्यां वरमासनं च मात्राच पित्राप्रतिनंदिता सती ॥८॥ अरुद्रभागं तम
वेक्ष्य चाध्वरं पित्रा च देवे कृतहेलनं विभौ ॥ अनादृता यज्ञसदस्यधीश्वरी चुकोप लो

१०

कानिव धक्ष्यती रुषा ॥९॥ जगर्ह सामर्षविपन्नया गिरा शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयं
स्वतेजसा भूतगणान्समुत्थितान्निगृह्य देवी जगतोभिशृण्वतः ॥१०॥ सत्युवाच
न यस्य लोकेस्त्यतिशायिनः प्रियस्तथाप्रियो देहभृतां प्रियात्मनः तस्मिन्समस्तात्म
नि मुक्तवैरके ऋते भवंतं कतमः प्रतीपयेत् ॥११॥ दोषान्परेषां हि गुणेषु साधवो गृ
ह्णंति केचिन्न भवादृशा द्विजाः गुणांश्च फल्गून्बहुलीकरिष्णवो महत्तमास्तेष्ववि
दद्भवानघं ॥१२॥ नाश्चर्यमेतद्यदसत्सु सर्वदा महद्विनिंदा कुणपात्मवादिषु सेर्ष्यं
महापूरुषपादपांसुभिर्निरस्ततेजस्सु तदेव शोभनं ॥१३॥ यद्व्यक्षरं नाम गिरेरितं नृ
णां सकृत्प्रसंगादघमाशु हंति तत् ॥ पवित्रकीर्तिं तमलंघ्यशासनं भवानहो द्वेष्टि
शिवं शिवेतरः ॥१४॥ यत्पादपद्मं महतां मनोलिभिर्निषेवितं ब्रह्मरसासवार्थि

द्वि५

धर्म

भि।। लोकस्य यद्वर्षति चाशिषोर्थिनस्तस्मै भवान्द्रुह्यति विश्वबंधवे ।।१५।। किं वा शिवा
ख्यमशिवं न विदुस्त्वदन्ये ब्रह्मादयस्तमवकीर्य जटाः श्मशाने ।। तन्माल्यभस्मनृक
पाल्यवसत्पिशाचैर्ये मूर्द्धभिर्दधति तच्चरणावसृष्टं ।।१६।। कर्णौ पिधाय निरयाद्यद
कल्प ईशे धर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने ।। छिंद्यात्प्रसह्य रुशतीमसतीं प्रभुश्चे
ज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत्स धर्मः ।।१७।। अतस्तवोत्पन्नमिदं कलेवरं न धारयि
ष्ये शितिकंठगर्हिणः ।। जग्धस्य मोहाद्धि विशुद्धिमंधसो जुगुप्सितस्योद्धरणं प्रचक्षते ।।१८।। न वे
दवादाननुवर्त्तते मतिः स्व एव लोके रमतो महामुनेः ।। यथा गतिर्देवमनुष्ययोः पृथ
क्स्व एव धर्मे न परं क्षिपेत्स्थितः ।।१९।। कर्म प्रवृत्तं च निवृत्तमप्यृतं वेदे विविच्योभय
लिंगमाश्रितं ।। विरोधि तद्यौगपदैककर्त्तरि द्वयं तथा ब्रह्मणि कर्म नर्छति ।।२०।। मा

४ विरुद्धिमं

११

वः पदव्यः पितरस्मदास्थिता या यज्ञशालासु न धूमवर्त्मभिः ।। तदन्नतृप्तैरसुभृद्भिरीडिता
अव्यक्तलिंगा अवधूतसेविता ।।२१।। नैतेन देहेन हरे कृतागसो देहोद्भवेनालमलं कुज
न्मना ।। व्रीडा ममाभूत्कुजनप्रसंगतस्तज्जन्म धिक् यो महतामवद्यकृत् ।।२२।। गोत्रं त्व
दीयं भगवान्वृषध्वजो दाक्षायणीत्याह यदा सुदुर्मनाः ।। व्यपेतनर्मस्मितमाशु
तद्ध्यहं व्युत्स्रक्ष्य एतत्कुणपं त्वदंगजं ।।२३।। श्रीमैत्रेय उवाच ।। इत्यध्वरे दक्षमनूद्य शत्रु
हन्क्षिताबुदीचीं निषसाद शांतवाक् ।। स्पृष्ट्वा जलं पीतदुकूलसंवृता निमील्य दृग्य
योगपथं समाविशत् ।।२४।। कृत्वा समानावनिलौ जितासना सोदानमुत्थाप्य च नाभि
चक्रतः ।। शनैर्हृदि स्थाप्य धियोरसि स्थितं कंठाद्भ्रुवोर्मध्यमनिंदितानयत् ।।२५।।
एवं स्वदेहं महतां महीयसा मुहुः समारोपितमंकमादरात् ।। जिहासती दक्षरुषा म

नलिनीं दधार गात्रेष्वनिलाग्निधारणां २६ ततः स्वभर्तुश्चरणांबुजासवं जगद्गुरोश्चिंतयती न चापरं दर्दर्श देहो हतकल्मषा सती सद्यः प्रजज्वाल समाधिजाग्निना २७ तत्पश्यतां खे भुवि चाद्भुतं महत् हाहेति वादः सुमहानजायत हंत प्रिया दैवतमस्य देवी जहावसून्केन सती प्रकोपिता २८ अहो अनात्म्यं महदस्य पश्यत प्रजापतेर्यस्य चराचरं प्रजाः जहावसून्यद्विमतात्मजा सती मनस्विनी मानमभीक्ष्णमर्हति २९ सोयं दुर्मर्षहृदयो ब्रह्मध्रुक् च लोकेपकीर्तिं महतीमवाप्स्यति यदंगजां स्वां पुरुषद्विडुद्यतां न प्रत्यषेधन्मृतयेपराधतः ३० वदत्येवं जने सत्या दृष्ट्वासुत्यागमद्भुतं दक्षं तत्पार्षदा हंतुमुदतिष्ठन्नुदायुधाः ३१ तेषामापततां वेगं निशाम्य भगवान्भृगुः यज्ञघ्नघ्नेन यजुषा दक्षिणाग्नौ जुहाव ह ३२ अध्वर्युणा हूयमाने देवा उत्पेतुरोजसा

ऋभवो नाम तपसा सोमं प्राप्ताः सहस्रशः ३३ तैरलातायुधैः सर्वे प्रमथाः सहगुह्यकाः हन्यमाना दिशो भेजुरुशद्भिर्ब्रह्मतेजसा ३४ इति श्री भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे सतीदेहोत्सर्गे चतुर्थोध्यायः ४ सूत उवाच यदा शौनक सादरे वीरेहं तत्याज चाध्वरे तदा देवर्षिणा ... गत्वा रुद्रमथाब्रवीत् १ श्री नारद उवाच श्री रौद्र राजवदतो मम वाच शुश्रूयां निगमयत्वं खलु दक्षयज्ञे विमानिता दक्षसुता प्रियाच्च ते तत्याज देहं किमु तासि स्वस्थः २ श्री मैत्रेय उवाच भवो भवान्या निधनं प्रजापतेरसत्कृताया अवगम्य नारदात् स्वपार्षदसैन्यं च तदध्वरर्भुभिर्विद्रावितं क्रोधमपारमादधे १ क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः स धूर्जटिर्जटां तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषं उत्कृत्य रुद्रः सहसोत्थितो हसन्गंभीरनादो विससर्ज तां भुवि २ ततोतिकायस्तनुवा

भा॰ च॰
१३

स्पृशन्दिवंसहस्रबाहुर्घनरुक्त्रिसूर्यदृक् । करालदंष्ट्रो ज्वलदग्निमूर्द्धजः कपालमा
लीविविधोद्यतायुधः ॥ ३ ॥ तंकिंकरोमीतिगृणंतमाहबद्धांजलिंभगवान्भूतनाथः
दक्षंसयज्ञंजहिमद्भटानांत्वमग्रणीरुद्रभटांशकोमे ॥ ४ ॥ आज्ञप्तएवंकुपितेनमन्यु
नासदेवदेवंपरिचक्रमेविभुं ॥ मेनेतदात्मानमसंगरंहसामहीयसांतातसहः
सहिष्णुं ॥ ५ ॥ अन्वीयमानःसतुरुद्रपार्षदैर्भृशंनदद्भिर्व्यनदत्सुभैरवं ॥ उद्यम्यशू
लंजगदंतकांतकंसंप्राद्रवद्घोषणभूषणांघ्रिः ॥ ६ ॥ अथर्त्विजोयजमानःसदस्याःक
कुभ्युदीच्यांप्रसमीक्ष्यरेणुं तमःकिमेतत्कुतएतद्रजोभूदितिद्विजाद्विजपत्न्य
श्चदध्युः ॥ ७ ॥ वातानवांतिनहिसंतिदस्यवःप्राचीनबर्हिर्जीवतिचोग्रदंडः गावोनकाल्यं
तइदंकुतोरजोलोकोधुनाकिंप्रलयायकल्पते ॥ ८ ॥ प्रसूतिमिश्राःस्त्रियउद्विग्नचित्ता

१३

ऊचुर्विपाकोवृजिनस्यैषतस्य ॥ यत्पश्यतीनांदुहितॄणांप्रजेशःसुतांसतीमवदध्यावनागां ॥ ९ ॥ यस्त्वंतकालेव्युप्तजटाकलापःस्वशूलसूच्यर्पितदिग्गजेंद्रः वितत्यनृत्यत्युदि
तास्त्रदोर्ध्वजानुच्चाट्टहासस्तनयित्नुभिन्नदिक् ॥ १० ॥ अमर्षयित्वातमसह्यतेजसंमन्युप्लु
तंदुर्निरीक्ष्यंभ्रुकुट्या ॥ करालदंष्ट्राभिरुदस्तभागणंस्यात्स्वस्तिकिंकोपयतोविधातुः ॥ ११ ॥ बह्वे
वमुद्विग्नदृशोच्यमानेजनेनदक्षस्यमुहुर्महात्मनः ॥ उत्पेतुरुत्पाततमाःसहस्रशोभया
वहादिविभूमौचपर्यक् ॥ १२ ॥ तावत्सरुद्रानुचरैर्महामखोनानायुधैर्वामनकैरुदा
युधैः ॥ पिंगैःपिशंगैर्मकरोदराननैःपर्याद्रवद्भिर्विदुरान्वरुध्यत ॥ १३ ॥ केचिद्बभंजुःप्राग्वं
शंपत्नीशालांतथापरे सदआग्नीध्रशालांचतद्विहारंमहानसं ॥ १४ ॥ रुरुजुर्यज्ञपात्राणि
तथैकेग्नीननाशयन्कुंडेष्वमूत्रयन्केचिद्बिभिदुर्वेदिमेखलाः ॥ १५ ॥ अबाधंतमुनीनन्ये

५८

एकेपत्नीरतर्जयंत।अपरेजगृहुर्देवान्प्रत्यासन्नान्प्रजापतीन्॥१६॥भृगुंबबंधमणि
मान्वीरभद्रःप्रजापतिं।चंडेशःपूषणंदेवंभगंनंदीश्वरोग्रहीत्॥१७॥सर्वएवर्त्विजोदृ
ष्ट्वासदस्याःसदिवौकसः।तैरर्द्यमानाःसुभृशंग्रावभिर्नैकधाद्रवन्॥१८॥जुह्वतःस्रुव
हस्तस्यश्मश्रूणिभगवान्भवः।भृगोर्लुलुंचेसदसियोहसच्छ्मश्रुदर्शयन्॥१९॥
भगस्यनेत्रेभगवान्पातितस्यरुषाभुवि।उज्जहारसदस्थोक्ष्णायःशपंतमसूसुचत्
॥२०॥पूष्णश्चापातयद्दंतान्कलिंगस्ययथाबलः।शप्यमानेगरिमणियोहसद्दर्शयन्
दतः॥२१॥आक्रम्योरसिदक्षस्यशितधारेणहेतिना।छिंदन्नपितदुद्धर्तुंनाशक्नोत्त्र्यंब
कस्तदा॥२२॥शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेवमनिर्भिन्नत्वचंहरः।विस्मयंपरमापन्नोदध्यौपशुपतिश्चि
रं॥२३॥दृष्ट्वासंज्ञपनंयोगंपशूनांसपतिर्मखे।यजमानपशोःकस्यकायात्तेनाहरच्छिरः

॥२४॥साधुवादस्तदातेषांकर्मतत्तस्यपश्यतां।भूतप्रेतपिशाचानामन्येषांतद्विपर्ययः
॥२५॥जुहावैतच्छिरस्तस्मिन्दक्षिणाग्नावमर्षितः।तद्देवयजनंदग्ध्वाप्रातिष्ठद्गुह्यका
लयं॥२६॥॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेदक्षयज्ञविध्वंसनोपंचमोध्यायः
५॥श्रीमैत्रेयउवाच अथदेवगणाःसर्वेरुद्रानीकैःपराजिताः।शूलपट्टिशनिस्त्रिंशगदा
परिघमुद्गरैः॥१॥संछिन्नभिन्नसर्वांगाःसर्त्विक्सभ्याभयाकुलाः।स्वयंभुवेनमस्कृत्यकार्त्स्न्ये
नैतन्न्यवेदयन्॥२॥उपलभ्यपुरैवैतद्भगवानब्जसंभवः।नारायणश्चविश्वात्मा
नकस्याध्वरमीयतुः॥३॥तदाकर्ण्यविभुःप्राहतेजीयसिकृतागसि।क्षेमायतत्रसा
भूयान्नप्रायेणबुभूषतां॥४॥अथापियूयंकृतकिल्बिषाभवंयेबर्हिषोभागभाजंप
राडुः।प्रसादयध्वंपरिशुद्धचेतसाक्षिप्रप्रसादंप्रगृहीतांघ्रिपद्मं॥५॥आशासानांजीवि

भयाप

तमध्वरस्य लोकः सपालः कुपितेन यस्मिन्। तमाशु देवं प्रियया विहीनं क्षमापयध्वं
हृदि विद्धं दुरुक्तैः॥६॥ नाहं न यज्ञो न च यूयमन्ये ये देहभाजो मुनयश्च तत्त्वं। विदुः प्रमा
णं बलवीर्ययोर्वा यस्यात्मतंत्रस्य क उपायं विधित्सेत्॥७॥ स इत्थमादिश्य सुरानजस्तैः
समन्वितः पितृभिः सप्रजेशैः। ययौ स्वधिष्ण्यान्निलयं पुरद्विषः कैलासनामद्रिप्रवरं प्रियं
प्रभोः॥८॥ जन्मौषधितपोमंत्रयोगसिद्धैर्नरेतरैः। जुष्टं किन्नरगंधर्वैरप्सरोभिर्वृतं स
दा॥९॥ नानामणिमयैः शृंगैः नानाधातुविचित्रितैः। नानाद्रुमलतागुल्मैः नानामृग
गणान्वितैः॥१०॥ नानामलप्रस्रवणैर्नानाकंदरसानुभिः। रमणं विहरंतीनां रमणैः सि
द्धयोषितां॥११॥ मयूरकेकाभिरुतं मदांधालिविमूर्छितं। प्लावितै रक्तकंठानां कूजितैश्च
पतत्रिणां॥१२॥ आह्वयंतमिवोद्धस्तैर्द्विजान् कामदुघैर्द्रुमैः। व्रजंतमिव मातंगैर्गृ

णंतमिव निर्झरैः॥१३॥ मंदारैः पारिजातैश्च सरलैश्चोपशोभितं। तमालैः शालतालैश्च
कोविदारासनार्जुनैः॥१४॥ चूतैः कदंबनीपैश्च नागपुन्नागचंपकैः॥ पाटलाशोकबकु
लैः कुंदैः कुरबकैरपि॥१५॥ स्वर्णार्णशतपत्रैश्च वररेणुकजातिभिः। कुब्जकैर्मल्लि
काभिश्च माधवीभिश्च मंडितं॥१६॥ पनसोदुंबराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिंगुभिः॥ भूर्जै
रोषधिभिः पूगै राजपूगैश्च जंबुभिः॥१७॥ खर्जूराम्रातकाम्राद्यैः प्रियालमधुकेंगुदैः।
द्रुमजातिभिरन्यैश्च राजितं वेणुकीचकैः॥१८॥ कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रवनर्धि
भिः। नलिनीषु कलं कूजत्खगवृंदोपशोभितं॥१९॥ मृगैः शाखामृगैः क्रोडैः ऋक्षैश्च
शशशल्यकैः। गवयैः शरभैर्व्याघ्रैर्जुष्टं महिषादिभिः॥ कदलीखंडसंरुद्धनलिनी
पुलिनश्रियं॥२०॥ पर्यस्तं नंदया सत्याः स्नानपुण्यतरोदया॥ विलोक्य भूतेशगिरिं वि

बुधा विस्मयं ययुः ॥२१॥ ददृशुस्तत्र ते रम्यामलकां नाम वै पुरीं । वनं सौगंधिकं चापि तत्र
तन्नाम पंकजं ॥२२॥ नंदा चालकनंदा च सरितौ बाह्यतः पुरः । तीर्थपादपदांभोजरजसा
तीव पावने ॥२३॥ ययोः सुरस्त्रियः क्षत्तरवरुह्य स्वधिष्ण्यतः । क्रीडंति पुंसः सिंचंत्यो विगा
ह्य रतिकर्शिताः ॥२४॥ ययोस्तत्स्नानविभ्रष्टनवकुंकुमपिंजरं । वितृषोपि पिबंत्यंभः
पाययंतो गजा गजीः ॥२५॥ तारहेममहारत्नविमानशतसंकुलां । जुष्टां पुण्यजनस्त्री
भिर्यथा खं सतडिद्घनं ॥२६॥ हित्वा यक्षेश्वरपुरीं वनं सौगंधिकं च तत् । द्रुमैः कामदु
घैः हृद्यं चित्रमाल्यफलच्छदैः ॥२७॥ रक्तकंठखगानीकस्वरमंडितषट्पदं । कलहंस
कुलप्रेष्ठं खरदंडजलाशयं ॥२८॥ वनकुंजरसंघृष्टहरिचंदनवायुना । अधि पुण्यज
नस्त्रीणां मुहुरुन्मथयन्मनः ॥२९॥ वैदूर्यकृतसोपाना वाप्य उत्पलमालिनीः । प्राप्तं

किंपुरुषैर्दृष्ट्वा त आराद्ददृशुर्वटं ॥३०॥ स योजनशतोत्सेधः पादोनविटपायतः प
र्यक्कृताचलच्छायो निर्नीडस्तापवर्जितः ॥३१॥ तस्मिन्महायोगमये मुमुक्षुशरणे
सुराः । ददृशुः शिवमासीनं त्यक्तामर्षमिवांतकं ॥३२॥ सनंदनाद्यैर्महासिद्धैः शांतैः सं
शांतविग्रहं । उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसां ॥३३॥ विद्यातपोयोगपथमा
स्थितं तमधीश्वरं । चरंतं विश्वसुहृदं वात्सल्याल्लोकमंगलं ॥३४॥ लिंगं च तापसा
भीष्टं भस्मदंडजटाजिनं । अंगेन संध्याभ्ररुचा चंद्रलेखां च बिभ्रतं ॥३५॥ उपवि
ष्टं दर्भमय्यां बृस्यां ब्रह्म सनातनं । नारदाय प्रवोचंतं पृच्छते शृण्वतां सतां ॥३६॥ कृ
त्वोरौ दक्षिणे सव्यं पादपद्मं च जानुनि । बाहुं प्रकोष्ठेक्षमालामासीनं तर्कमुद्रया
॥३७॥ तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिमाश्रितं व्युपाश्रितं गिरिशं योगकक्षां । सलोकपाला

मुनयोमतनामाद्यमनुंप्रांजलयःप्रणेमु॥३८॥ सउपलभ्यागतमात्मयोनिंसुरासुरेशैर
भिवंदितांघ्रिः॥ उत्थायचक्रेशिरसाभिवंदनमर्हत्तमःकस्ययथैवविष्णुः ३९ तथा
परेसिद्धगणामहर्षिभिर्येवैसमंतादनुनीललोहितं नमस्कृतःप्राहशशांकशेख
रंकृतप्रणामंप्रहसन्निवात्मभूः॥४०॥ श्रीब्रह्मोवाच॥ जानेत्वामीशंविश्वस्यजगतोयो
निबीजयोः॥ शक्तेःशिवस्यचपरंयत्तद्ब्रह्मनिरंतरं॥४१॥ त्वमेवभगवन्नेतच्छिवश
क्त्योःस्वरूपयोः॥ विश्वंसृजसिपास्यत्सिक्रीडन्नूर्णपटोयथा॥४२॥ त्वमेवधर्मार्थदुघा धा
भिपत्तयेदक्षेणसूत्रेणससर्जिथाध्वरं॥ त्वयैवलोकेवसिताश्चसेतवोयान्ब्राह्मणाःश्र
द्दधतेधृतव्रताः॥४३॥ त्वंकर्मणांमंगलमंगलानांकर्तुःस्वलोकंतनुषेस्वःपरंवा अ
मंगलानांचतमिस्रमुल्बणंविपर्ययःकेनतदेवकस्यचित्॥४४॥ नवैसतांत्वच्चरणा

र्पितात्मनांभूतेषुसर्वेष्वभिपश्यतांतव॥ भूतानिचात्मन्यपृथग्दिदृक्षतांप्रायेणरोषोभि
भवेद्यथापशुं॥४५॥ पृथग्धियःकर्मदृशोदुराशयाःपरोदयेनार्पितहृद्रुजोनिशं॥ परान्
दुरुक्तैर्वितुदंत्यरुंतुदास्तान्मावधीद्दैववधान्भवद्विधः॥४६॥ यस्मिन्यदापुष्करनाभ
माययादुरंतयास्पृष्टधियःपृथग्दृशः॥ कुर्वंतितत्रह्यनुकंपयाकृपांनसाधवोदैवबला
त्कृतेक्रमं॥४७॥ भवांस्तुपुंसःपरमस्यमाययादुरंतयास्पृष्टमतिःसमस्तदृक्॥ तयाह
तात्मस्वनुकर्मचेतःस्वनुग्रहंकर्तुमिहार्हसिप्रभो॥४८॥ कुर्वध्वरस्योद्धरणंहतस्यभो
स्त्वयासमाप्तस्यमनोप्रजापतेः॥ नयत्रभागंतवभागिनोददुःकुयाजिनोयेनमखो
निनीयते॥४९॥ जीवताद्यजमानोयंप्रपद्येताक्षिणीभगः॥ भृगोःश्मश्रूणिरोहंतुपूष्णो
दंताश्चपूर्ववत्॥५०॥ देवानांभग्नगात्राणामृत्विजांचायुधाश्मभिः॥ भवतानुगृहीता

नामास्मुमन्योरिव नातुरं ॥५१॥ एष ते रुद्र भागोस्तु यदुच्छिष्टोध्वरस्य वै । यज्ञस्ते रुद्र भागेन क
ल्पतामद्य यज्ञहन् ॥५२॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दक्षयज्ञध्वंसने रु
द्रस्तुतिः षष्ठोध्यायः ॥६॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इत्यजेनानुनीतेन भवता परितुष्यता । अ
भ्यधायि महाबाहो प्रहस्य श्रूयतामिति ॥१॥ शिव उवाच ॥ नाघं प्रजेश बालानां व
र्णये नानुचिंतये । देवमायाभिभूतानां दंडस्तत्र धृतो मया ॥२॥ प्रजापतेर्दग्धशीर्ष्णो भ
वत्वजमुखं शिरः । मित्रस्य चक्षुषेक्षेत भागं स्वं बर्हिषो भगः ॥३॥ पूषा तु यजमानस्य द
द्भिर्जक्षतु पिष्टभुक् । देवाः प्रकृतसर्वांगा ये म उच्छेषणं ददुः ॥४॥ बाहुभ्यामश्विनोः पू
ष्णो हस्ताभ्यां कृतबाहवः । भवंत्वध्वर्यवश्चान्ये बस्तश्मश्रुर्भृगुर्भवेत् ॥५॥ श्रीमै
त्रेय उवाच ॥ तदा सर्वाणि भूतानि श्रुत्वा मीढुष्टमोदितं । परितुष्टात्मभिस्तात साधु

साध्वित्यब्रुवन् ॥६॥ ततो मीढ्वांसमामंत्र्य शुनासीराः सहर्षिभिः । भूयस्तद्देवयजनं
समीढ्वेधसो ययुः ॥७॥ विधाय कार्त्स्न्येन च तद्यदाह भगवान्भवः । संदधुः कस्य
कायेन सवनीयपशोः शिरः ॥८॥ संधीयमाने शिरसि दक्षो रुद्राभिवीक्षितः । सद्यः
सुप्त इवोत्तस्थौ ददृशे चाग्रतो मृडं ॥९॥ तदा वृषध्वजद्वेषकलिलात्मा प्रजापतिः । शि
वावलोकादभवच्छरद्ध्रद इवामलः ॥१०॥ भवस्तवाय कृतधीर्नाशक्नोदनुरागतः ।
औत्कंठ्याद्बाष्पकलया संपरेतां सुतां स्मरन् ॥११॥ कृच्छ्रात्संस्तभ्य च मनः प्रेमविह्वलि
तः सुधीः । शशंस निर्व्यलीकेन भावेनेशं प्रजापतिः ॥१२॥ दक्ष उवाच ॥ भूयाननुग्रह
अहो भवता कृतो मे दंडस्त्वया मयि भृतो यदपि प्रलब्धः । न ब्रह्मबंधुषु च वां भग
वन्नवज्ञा तुभ्यं हरेश्च कुत एव धृतव्रतेषु ॥१३॥ विद्यातपोव्रतधरान्मुखतः स्म वि

प्रान्ब्रह्मात्मतत्वमवितुं प्रथमं त्वमस्राक् ॥ तद्ब्राह्मणान्परम सर्वविपत्सु पासि
पालः पशूनिव विभो प्रगृहीतदंडः ॥१४॥ योसौ मयाविदिततत्वदृशा सभायां क्षिप्तो
दुरुक्तिविशिखैर्विगणय्य तन्मां । अर्वाक्पतंतमर्हत्तमनिंदयापाद्दृष्ट्यार्द्रया स भ
गवान्स्वकृतेन तुष्येत् ॥१५॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ क्षमाप्यैवं स मीढ्वांसं ब्रह्मणा चानुमंत्रि
तः । कर्म संतानयामास सोपाध्यायर्त्विगादिभिः ॥१६॥ वैष्णवं यज्ञसंतत्यै त्रिकपालं द्वि
जोत्तमाः । पुरोडाशं निरवपन्वीरसंसर्गशुद्धये ॥१७॥ अध्वर्युणात्तहविषा यजमानो
विशांपते । धिया विशुद्धया दध्यौ तथा प्रादुरभूद्धरिः ॥१८॥ तदा स्वप्रभया तेषां द्योतयं
त्या दिशो दश । मुष्णंस्तेज उपानीतस्तार्क्ष्येण स्तोत्रवाजिना ॥१९॥ श्यामो हिरण्यरशनोर्ककि
रीटजुष्टो नीलालकभ्रमरमंडितकुंडलास्यः । शंखाब्जचक्रशरचापगदासिचर्मव्यग्रैः

हिरण्मयभुजैरिव कर्णिकारैः ॥२०॥ वक्षस्यधिश्रितवधूर्वनमाल्युदारहासावलोककल
यारमयंश्च विश्वं ॥ पार्श्वभ्रमद्व्यजनचामरराजहंसः श्वेतातपत्रशशिनोपरि रज्यमा
नः ॥२१॥ तमुपागतमालक्ष्य सर्वे सुरगणादयः । प्रणेमुः सहसोत्थाय ब्रह्मेन्द्रत्र्यक्षना
यकाः ॥२२॥ तत्तेजसा हतरुचः सन्नजिह्वाः ससाध्वसाः । मूर्ध्ना धृतांजलिपुटा उपतस्थुर
धोक्षजं ॥२३॥ अप्यर्वाग्वृत्तयो यस्य महि त्वात्मभुवादयः । यथामति गृणंति स्म कृता
नुग्रहविग्रहं ॥२४॥ दक्षो गृहीतार्हणसादनोत्तमं यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुं । सुनंदनंदाद्य
नुगैर्वृतं मुदा गृणन्प्रपेदे प्रयतः कृतांजलिः ॥२५॥ दक्ष उवाच ॥ शुद्धं स्वधाम्न्युपरताखि
लबुद्ध्यवस्थं चिन्मात्रमेकमभयं प्रतिषिध्य मायां । तिष्ठंस्तयैव पुरुषत्वमुपेत्य तस्यामा
स्ते भवानपरिशुद्ध इवात्मतंत्रः ॥२६॥ ॥ ऋत्विज ऊचुः ॥ ॥ तत्त्वं न ते वयमनंजनरु

द्रशापात्कर्मण्यवग्रहधियोभगवन्नविद्मः॥धर्मोपलक्षणमिदंत्रिवृदध्वराख्यंज्ञातंयदर्थ
मधिदैवमदोव्यवस्थाः॥२७॥सदस्याऊचुः॥ ॥उत्पत्त्यध्वन्यशरणउरुक्लेशदुर्गेंतकोग्र
व्यालान्विष्टेविषयमृगतृष्ण्यात्मगेहोरुभारः॥द्वंद्वश्वभ्रेखलमृगभयेशोकदावेज्ञसा
र्थःपादौकस्तेशरणदकदायातिकामोपसृष्टः॥२८॥रुद्रउवाच॥ ॥तववरदवरांघ्रा
वाशिषेहाखिलार्थेह्यपिमुनिभिरसक्तैरादरेणार्हणीये॥यदिरचितधियंमाविद्य
लोकोपविद्धंजपतिनगणयेतत्त्वत्परानुग्रहेण॥२९॥भृगुरुवाच॥ ॥यन्माययागहन
यापहृतात्मबोधाब्रह्मादयस्तनुभृतस्तमसिस्वपंतः॥नात्मन्श्रितंतवविदंत्यधुना
पितत्त्वंसोयंप्रसीदतुभवान्प्रणतात्मबंधुः॥३०॥श्रीब्रह्मोवाच॥ ॥नैतत्स्वरूपंभ
वतोसौपदार्थभेदग्रहैःपुरुषोयावदीक्षेत॥ज्ञानस्यचार्थस्यगुणस्यचाश्रयोमाया

मयाद्व्यतिरिक्तोमतस्त्वं॥३१॥इंद्रउवाच॥ ॥इदमप्यच्युतविश्वभावनंवपुरानंदक
रंमनोदृशां॥सुरविद्विट्क्षपणैरुदायुधैर्भुजदंडैरुपपन्नमष्टभिः॥३२॥द्विजपत्न्य
ऊचुः॥ ॥यज्ञोयंतवयजनायकेनसृष्टोविध्वस्तःपशुपतिनाद्यदक्षकोपात्॥तंनस्त्वं
शवशयनाभशांतमेधंयज्ञात्मन्नलिनरुचादृशापुनीहिभृत्यान्॥३३॥ऋषयऊचुः॥ ॥अ
नन्वितंतेभगवन्विचेष्टितंयदात्मनाचरसिहिकर्मनाज्यसे॥विभूतयेयतउपसे
दुरीश्वरींनमन्यसेस्वमनुवर्त्ततींभवान्॥३४॥सिद्धाऊचुः॥ ॥अयंत्वत्कथामृष्टपीयू
षनद्यांमनोवारणःक्लेशदावाग्निदग्धः॥तृषार्त्तोवगाढोनसस्मारदावंननिःक्रामति
ब्रह्मसंपन्नवन्नः॥३५॥यजमान्यूचुः॥ ॥स्वागतंतेप्रसीदेशतुभ्यंनमःश्रीनिवास
श्रियाकांतयात्राहिनः॥त्वामृतेधीशनांगैर्मखःशोभतेशीर्षहीनःकबंधोयथा

पूरुषः॥३६॥लोकपाला ऊचुः॥ ॥दृष्टः किंनो दृग्भिरसद्ग्रहैस्त्वं प्रत्यग्द्रष्टा दृश्यते येन
दृश्यं माया ह्येषा भवदीया हि भूमन् यस्त्वं षष्ठः पंचभिर्भासि भूतैः॥३७॥योगेश्वरा ऊचुः
प्रेयान्न तेन्योस्त्यमुतस्त्वयि प्रभो विश्वात्मनीक्षेन्न पृथग्य आत्मनः॥ अथापि भक्त्येश
तयोपधावतामनन्यवृत्त्यानुगृहाण वत्सल॥३८॥जगदुद्भवस्थितिलयेषु दैवतो
बहुभिद्यमानगुणयात्ममायया॥ रचितात्मभेदमतये स्वसंस्थया विनिवर्त्तितभ्रम
गुणात्मने नमः॥३९॥ब्रह्मोवाच॥ ॥नमस्ते श्रितसत्वाय धर्मादीनां च सूतये
निर्गुणाय च यत्काष्ठां नाहं वेदापरेपि च॥४०॥अग्निरुवाच॥ यत्तेजसाहं सुसमिद्ध
तेजा हव्यं वहे स्वध्वर आज्यसिक्तं तं यज्ञियं पंचविधं च पंचभिः स्विष्टं यजुर्भिः प्रणतो
स्मि यज्ञं॥४१॥देवा ऊचुः॥ पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य त्वमेवाद्यस्मिन्सलि
विकृतं स्ति

ल उरगेंद्राधिशयने पुमान्शेषे सिद्धैर्हृदि विमृशिताध्यात्मपदविः स एवाद्याक्ष्णोर्यः
पथि चरसि भृत्यानवसि नः॥४२॥गंधर्वा ऊचुः॥ अंशांशास्ते देव मरीच्यादय एते ब्रह्मेंद्रा
द्या देवगणा रुद्रपुरोगाः॥ क्रीडाभांडं विश्वमिदं यस्य विभूमन् तस्मै नित्यं नाथ नमस्ते क
रवाम॥४३॥विद्याधरा ऊचुः॥ ॥त्वन्माययार्थमभिपद्य कलेवरेस्मिन् कृत्वा ममाहमि
ति दुर्मतिरुत्पथैः स्वैः क्षिप्तोप्यसद्विषयलालस आत्ममोहं युष्मत्कथामृतनिषेवक उद्व्यु
दस्येत्॥४४॥ब्राह्मणा ऊचुः॥ ॥त्वं क्रतुस्त्वं हविस्त्वं हुताशः स्वयं त्वं हि मंत्रः समिद्दर्भपात्राणि
च त्वं सदस्यर्त्विजो दंपती देवता अग्निहोत्रं स्वधा सोम आज्यं पशुः॥४५॥त्वं पुरा गां रसा
यां महासूकरो दंष्ट्रया पद्मिनीं वारणेंद्रो यथा॥ स्तूयमानो नदन्लीलया योगिभिर्व्युज्जहर्थ
त्रयीगात्र क्रतुः॥४६॥ स प्रसीद त्वमस्माकमाकांक्षतां दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्म
यज्ञ

णं कीर्त्यमाने नृभिर्नाम्नि यज्ञेश ते यत्तद्विघ्नाः क्षयं यान्ति तस्मै नमः ॥ ४७ ॥ श्रीमैत्रेय उ
वाच ॥ इति दक्षः कविर्यज्ञं भद्र रुद्राभिमर्शितं । कीर्त्यमाने हृषीकेशे संनिन्ये यज्ञभावने
॥ ४८ ॥ भगवान् स्वेन भागेन सर्वात्मा सर्वभागभुक् । दक्षं बभाष आभाष्य प्रीयमाण इ
वानघ ॥ ४९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परं । आत्मेश्वर
उपद्रष्टा स्वयंदृगविशेषणः ॥ ५० ॥ आत्ममायां समाविश्य सोहं गुणमयीं द्विज । सृ
जन् रक्षन् हरन् विश्वं दध्रे संज्ञां क्रियोचितां ॥ ५१ ॥ तस्मिन् ब्रह्मण्यद्वितीये केवले पर
मात्मनि । ब्रह्मरुद्रौ च भूतानि भेदेनाज्ञोनुपश्यति ॥ ५२ ॥ यथा पुमान्न स्वांगेषु शिरःपा
ण्यादिषु क्वचित् । पारक्यबुद्धिं कुरुत एवं भूतेषु मत्परः ॥ ५३ ॥ त्रयाणामेकभावानां यो
न पश्यति वै भिदां । सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शांतिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥ श्रीमैत्रेय उवा

च ॥ एवं भगवतादिष्टः प्रजापतिपतिं हरिं । अर्चित्वा क्रतुना स्वेन देवानुभयतोय
जत् ॥ ५५ ॥ रुद्रं च स्वेन भागेन ह्युपाधावत्समाहितः । कर्मणोदवसानेन सोमपानित
रानपि ॥ ५६ ॥ उदवस्य सहर्त्विग्भिः कृत्वा चावभृथं ततः । तस्मा अप्यनुभावेन स्वेनैवा
वाप्तराधसे । धर्म एव मतिं दत्वा त्रिदशास्ते दिवं ययुः ॥ ५७ ॥ एवं दाक्षायणी हित्वा सती
पूर्वकलेवरं । जज्ञे हिमवतः क्षेत्रे मेनायामिति शुश्रुम ॥ ५८ ॥ तमेव दयितं भूय आवृं
क्ते पतिमंबिका । अनन्यभावैकगतिं शक्तिः सुप्तेव पूरुषं ॥ ५९ ॥ एतद्भगवतः
शंभोः कर्म दक्षाध्वरद्रुहः । श्रुतं भागवताच्छिष्यादुद्धवान्मे बृहस्पतेः ॥ ६० ॥ इदं पवि
त्रं परमीशचेष्टितं यशस्यमायुष्यमघौघमर्षणं । यो नित्यदाकर्ण्य नरोनुकीर्तये
द्धुनोत्यघं कौरव भक्तिभावतः ॥ ६१ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कं

धेदक्षयज्ञसमाप्तिसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीमैत्रेयउवाच ॥ सनकाद्यानारदश्चऋभुर्हंसो
रुणिर्यतिः ॥ नैतेगृहान्ब्रह्मसुता[ह्या]वसन्नूर्ध्वरेतसः ॥ १ ॥ मृषाधर्मस्यभार्यासीद्दंभंमायां
चशत्रुहन् ॥ असूतमिथुनंतत्तुनिर्ऋतिर्जगृहेप्रजः ॥ २ ॥ तयोःसमभवल्लोभोनिकृति
श्चमहामते ॥ ताभ्यांक्रोधश्चहिंसाचयद्दुरुक्तिःस्वसांकलिः ॥ ३ ॥ दुरुक्तौकलिराधत्त
भयंमृत्युंचसत्तम ॥ तयोश्चमिथुनंजज्ञेयातनानिरयस्तथा ॥ ४ ॥ संग्रहेणमयाख्यातः
प्रतिसर्गस्तवानघ ॥ त्रिःश्रुत्वैतत्पुमान्पुण्यंविधुनोत्यात्मनोमलं ॥ ५ ॥ अथातःकीर्त्तये
वंशंपुण्यकीर्तेःकुरूद्वह ॥ स्वायंभुवस्यापिमनोर्हरेरंशांशजन्मनः ॥ ६ ॥ प्रियव्रतोत्तान
पादौशतरूपापतेःसुतौ ॥ वासुदेवस्यकलयारक्षायांजगतःस्थितौ ॥ ७ ॥ जायेउत्तानपाद
स्यसुनीतिःसुरुचिस्तयोः ॥ सुरुचिःप्रेयसीपत्युर्नेतरायत्सुतोध्रुवः ॥ ८ ॥ सुनीत्याराजसे

वार्यंसुतंधात्र्यपिकारयते ॥ तिलकांजनभूषाद्यैरलंकृत्यव्यसर्जयत् ॥ ९ ॥ एकदासुरुचेःपुत्र
मंकमारोप्यलालयन् ॥ उत्तमंनारुरुक्षंतंध्रुवंराजाभ्यनंदत ॥ १० ॥ ध्रुवोपिसुरुचेःपुत्रंरत्न
हेमाद्यलंकृते ॥ दृष्ट्वोत्संगेपितुःप्रेम्णारुरुक्षन्नाभ्यनंदत ॥ ११ ॥ दृष्ट्वोत्तमंतदुत्संगेनिविष्टंज
नकस्यवै ॥ प्रोच्चसिंहासनस्थस्यनृपतेर्बालचापलात् ॥ १२ ॥ आरुरुक्षुमवेक्ष्यामुंसुरुचि
ध्रुवमब्रवीत् ॥ स्त्रैणस्याशृण्वतोराज्ञःसेर्ष्यसा[मध्य]तिगर्विता ॥ १३ ॥ तदाधिकीर्षमाणंतंसपत्न्या
स्तनयंध्रुवं ॥ सुरुचिःशृण्वतोराज्ञःसेर्ष्यमाहातिगर्विता ॥ १४ ॥ सुरुचिरुवाच ॥ नवत्स
नृपतेर्धिष्ण्यंभवानारोढुमर्हति ॥ निगृहीतोमयायस्त्वंकुक्षावपिनृपात्मजः ॥ १५ ॥ दुर्मा
ग्यस्त्वंकिमारोढुमिच्छेरंकंमहीपतेः ॥ बालबालिशबुद्धित्वाद्भाग्याजरशेनव ॥ १६ ॥ बा
लोसिवतनात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभवं ॥ नूनंवेदभवान्यस्यदुर्लभेर्थेमनोरथः ॥ १७ ॥ अस्मि

भा॰ च॰
२५

नृसिंहासनेस्यातुं सुरुतं न त्वया रुतं। यदिस्यात्सुरुतं तत्किं दुर्भगोदरसंभवः॥१८॥ अनेनै
वावमानेन बुध्यस्वात्यसप्तपुण्यतां। भूत्वा राजकुमारोपि तपःकुर्यान्निमोदरं॥१९॥ सुकु
क्षिजमप्युं प्रश्यत्व सुत्तममनुत्तमं अधिराजाधिराजानमानेन परिवृंहितं॥२०॥ तपसा
राध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेणमे। गर्भेत्वं साधयात्मानं यदीछसि नृपासनं॥२१॥ मध्ये नृपस
दं बालस्तयेति परिभर्छितः। पतन्निरुद्धोबाष्पांबु धैर्यातिकिंचिन्नचोक्तवान्॥२२॥ उचि
तानुचितं किंचिन्नोविवान्सोपि पार्थिवः। नियंत्रितो महिष्याश्च तस्यासौभाग्यगौरवात्
॥२३॥ विससर्ज सभाजोकं शोकसंहतचेष्टितैः। शैशावेस्त शिशुं नत्वानपस्व सदनं ययौ॥२४॥
सुनीतिर्नीतिनिलयं मवज्ञो माप बालकं। सुखमस्येव चाल्लासीत्क्रंधं वंराज्ञावमानिनं॥२५॥ २५
अभिसत्य च तं बालं मध्युपाघ्रायसासकृत्। करेगृहीत्वा सा बालं सा सांत्वं परिसस्वजे॥२६॥

स्वपदत्वासुनीतिंच सहोंतःपुरवासिनी। दीर्घनिश्वस्य बहुशो मातुरंके रुरोद ह॥२७॥ सां
त्वयित्वा सुनयना वदनं परिमार्ज्य च दुकूलावससंपर्कपस्यश्रमिदु पाणिना॥२८॥ पप्रछ
तनयं मातावद रोदनकारणं विद्यमाने नरपतौ श्रीकेनापमानितः॥२९॥ अथोपस
पुपसृत्यतां बालं परिगृह्य च माता पुनः पुनः पृष्टो ध्रुवस्तां पर्यभाषत॥३०॥ संराज
नतिर्त्वं मे सम्यक शंसममायतः॥ नायात्विसतिसामान्ये कथंवाहमनुत्तमः॥३१॥ कथं त्वं म
दभाग्यासि सुकुक्षिः सुरुचिः कथं नृपासने योग्य उत्तमः सुरुचेः सुतः॥३२॥ कुमारत्वेपि
सामान्ये कथं सा सुरुचिः प्रिया। कथं त्वं मंदभाग्यासि सुकुक्षिः सुरुचिः कथं॥३३॥ कथं नृपा
सनं योग्य उत्तमस्य कथं न मे। इति श्रुत्वा वचस्तस्य सुनीतिर्नीतिमत्तिमा॥३४॥ श्री मैत्रेय
उवाच॥ मातुः सपत्न्याः सुदुरुक्तिविद्धः श्वसन्रुषा दंडहतोयथाहिः। हित्वा मिषंतं

पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः प्ररुदन्सकाशं ॥ ३५ ॥ तंनिःश्वसंतं स्फुरिताधरोष्ठं सुनीतिरुत्सं
ग उदूह्यबालं ॥ निशम्य तत्पौरमुखान्नितांतं साविव्यथे यद्गदितं सपत्न्या ॥ ३६ ॥ सोत्सृज्य धै
र्यंविललाप शोकदावाग्निना दावलतेव बाला ॥ वाक्यंसपत्न्याः स्मरती सरोजश्रिया दृशा बा
ष्पकलामुवाह ॥ ३७ ॥ दीर्घंश्वसंती वृजिनस्य पारमपश्यती बालकमाह माता ॥ मामंगलं
तात परेषु मंस्थाः भुंक्ते जनो यत्परदुःखदस्तत् ॥ ३८ ॥ सत्यं सुरुच्याभिहितं भवान्मे यत्दु
र्भगाया उदरे गृहीतः ॥ स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते मां भार्येति वा वोढुमिडस्पतिर्मां ॥ ३९ ॥ आ
तिष्ठ तत्तात समाधिमुक्तं विमुक्तमात्रापि यदव्यलीकं ॥ आराधयाधोक्षजपादपद्मं य
दीच्छसे ध्यासनमुत्तमो यथा ॥ ४० ॥ यस्यांघ्रिपद्मं परिचर्य विश्वविभावनायात्तगुणाभि
पत्तेः ॥ अजो ध्यतिष्ठत्खलु पारमेष्ठ्यं पदं जितात्मश्वसनाभिवंद्यं ॥ ४१ ॥ तथा मनुर्वो

भगवान्पितामहो यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः ॥ इष्ट्वाभिपेदे दुरवापमन्यतो भौमं सुखं दि
व्यमथापवर्ग्यं ॥ ४२ ॥ तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिं ॥ अनन्यभा
वे निजधर्मभाविते मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषं ॥ ४३ ॥ नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनात् दुःख
छिदं ते मृगयामि कंचन ॥ यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया श्रियेतरैरंग विमृग्यमाणया ॥ ४४ ॥
श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ एवं संजल्पितं मातुराकर्ण्यार्थागमं वचः ॥ संनियम्यात्मनात्मानं निश्चक्रा
म पितुः पुरात् ॥ ४५ ॥ नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वा चास्य चिकीर्षितं ॥ स्पृष्ट्वा मूर्द्धन्यघघ्नेन पाणिना प्रा
ह विस्मितः ॥ ४६ ॥ अहो तेजः क्षत्रियाणां मानभंगममृष्यतां ॥ बालोप्ययं हृदा धत्ते यत्समातुर
सद्वचः ॥ ४७ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ॥ नाधुनाप्यवमानं ते सन्मानं वापि पुत्रक ॥ लक्षयामः कुमा
रस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु ॥ ४८ ॥ विकल्पे विद्यमानेपि न ह्यसंतोषहेतवः ॥ पुंसो मोहमृते

भिन्नार्यल्लोके निजकर्मभिः ॥ ४८ ॥ परितुष्येत्ततस्तात तावन्मात्रेण पूरुषः ॥ दैवोपसादितं यावद्
वीक्ष्येश्वरगतिं बुधः ॥ ५० ॥ अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरुरुत्ससि ॥ यत्प्रसादं स वै पुंसां दुराराध्यो मतो मम ॥ ५१ ॥ मुनयः पदवीं यस्य निःसंगेनोरुजन्मभिः ॥ नविदुर्मृगयंतोपि तीव्रयोगसमाधिना ॥ ५२ ॥ अतो निवर्त्ततामेष निर्बंधस्तव निःफलः ॥ यतिष्यति भवान्काले श्रेयसां समुपस्थिते ॥ ५३ ॥ यस्य यद्दैवविहितं स तेन सुखदुःखयोः ॥ आत्मानं तोषयन्देही तमसः पारमृच्छति ॥ ५४ ॥ गुणाधिकान्मुदं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाधमात् ॥ मैत्रीं समानादन्विछेन्न तापैरभिभूयते ॥ ५५ ॥ ध्रुव उवाच ॥ ॥ सोयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनां ॥ दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दर्शोस्मद्विधैस्तु यः ॥ ५६ ॥ अथापि मेऽविनीतस्य क्षात्रं घोरमुपेयुषः ॥ सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्नभिन्ने श्रयते हृदि ॥ ५७ ॥ पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे ॥ ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यै-

रप्यनधिष्ठितं ॥ ५८ ॥ नूनं भवान्भगवतो योंगजः परमेष्ठिनः ॥ वितुदन्नटते वीणां हितार्थं जगतोर्कवत् ॥ ५९ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा ॥ प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यमनुकंपया ॥ ६० ॥ श्रीनारद उवाच ॥ जनन्याभिहितः पंथाः स वै निःश्रेयसस्य ते ॥ भगवान्वासुदेवस्तं भज तं प्रवणात्मना ॥ ६१ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इछेच्छ्रेय आत्मनः ॥ एकं ह्येव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनं ॥ ६२ ॥ तत्तात गछ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचिः ॥ पुण्यं मधुवनं यत्र सांनिध्यं नित्यदा हरेः ॥ ६३ ॥ स्नात्वानुसवनं तस्मिन्कालिंद्याः सलिले शिवे ॥ कृत्वोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः ॥ ६४ ॥ प्राणायामेन त्रिवृता प्राणेंद्रियमनोमलं ॥ शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुं ॥ ६५ ॥ प्रसादाभिमुखं शश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणं ॥ सुनासं सुभ्रुवं चारुकपोलं सुरसुंदरं ॥ ६६ ॥ तरुणं रमणीयांगमरुणोष्ठेक्षणाधरं ॥ प्रण-

भा॰ च॰
२७

ताश्रयणंनृणांशरण्यंकरुणार्णवं ॥ ६७ ॥ श्रीवत्सांकंघनश्यामंपुरुषंवनमालिनं । शंखचक्र
गदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजं ॥ ६८ ॥ किरीटिनंकुंडलिनंकेयूरवलयान्वितं । कौस्तुभाभरणग्री
वंपीतकौशेयवाससं ॥ ६९ ॥ कांचीकलापपर्यस्तंलसत्कांचननूपुरं । दर्शनीयतमंशांतंम
नोनयनवर्द्धनं ॥ ७० ॥ पद्भ्यांनखमणिश्रेण्याविलसद्भ्यांसमर्चतां । हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमा
क्रम्यात्मन्यवस्थितं ॥ ७१ ॥ स्मयमानमभिध्यायेत्सानुरागावलोकनं । नियतेनैकभूतेनम
नसावरदर्षभं ॥ ७२ ॥ एवंभगवतोरूपंसुभद्रंध्यायतोमनः । निर्वृत्यापरयातूर्णंसंपन्नंन
निवर्त्तते ॥ ७३ ॥ जपश्चपरमोगुह्यः श्रूयतांमेनृपात्मज । यंसप्तरात्रंप्रपठन्पुमान्पश्य
तिखेचरान् ॥ ७४ ॥ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय । मंत्रेणानेनदेवस्यकुर्याद्द्रव्यमयींबुधः
सपर्यांविविधैर्द्रव्यैः देशकालविभागवित् ॥ ७५ ॥ सलिलैःशुचिभिर्माल्यैर्वन्यैर्मूलफला

२७

दिभिः । शस्तांकुरांशुकैश्चार्चेत्तुलस्याप्रिययाप्रभुं ॥ ७६ ॥ लब्ध्वाद्रव्यमयींसर्वांक्षित्यंब्वादिषु
वार्चयेत् । आभृतात्मामुनिःशांतोयतवाक्मितवन्यभुक् ॥ ७७ ॥ स्वेच्छावतारचरितैरचिंत्य
निजमायया । करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद्ध्यायेद्धृदयंगमं ॥ ७८ ॥ परिचर्याभगवतोयावत्यःपू
र्वसेविताः । ताःमंत्रहृदयेनैवप्रयुंज्यान्मंत्रमूर्त्तये ॥ ७९ ॥ एवंकायेनमनसावचसाचम
नोगतं । परिचर्यमाणोभगवान्भक्तिमत्परिचर्यया ॥ ८० ॥ पुंसाममायिनांसम्यक्भज
तांभाववर्द्धनः । श्रेयोदिशत्यभिमतंतद्धर्मादिषुदेहिनां ॥ ८१ ॥ विरक्तश्चेंद्रियरतौभक्ति
योगेनभूयसा । तंनिरंतरभावेनभजेताद्धाविमुक्तये ॥ ८२ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इत्युक्तस्तं
परिक्रम्यप्रणम्यचनृपार्भकः । ययौमधुवनंपुण्यंहरेश्चरणचर्चितं ॥ ८३ ॥ तपोवनंग
तेतस्मिन्प्रविष्टोंतःपुरेमुनिः । अर्हणेनार्हितोराज्ञासुखासीनमुवाचह ॥ ८४ ॥ नारदोवा

च।। राजन्किंध्यायसे दीर्घंमुखेन परिशुष्यता। किंवा न रिष्यते कामो धर्मोवार्थेन संयु
तः।।८५।।राजोवाच।। ।।सुतो मे बालको ब्रह्मन्स्त्रैणेनाकरुणात्मना। निर्वासितः पंचवर्षः स
हमात्रा महान्कविः।।८६।। अप्यनाथं वने ब्रह्मन्मास्मादंत्यर्भकं वृकाः। श्रांतं शयानं क्षुधि
तं परिम्लानमुखांबुजं।।८७।। अहो मे बत दौरात्म्यंस्त्रीजितस्योपधारय। योंकं प्रेम्णारुरु
क्षंतं नाभ्यनंदमसत्तमः।। ८८।। नारद उवाच।। ।।मामाशुचःस्वतनयं देवगुप्तं विशांपते
तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृंक्ते यद्यशो जगत्।।८९।। सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्र
भुः। एष्यत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयंस्तव।।९०।। श्रीमैत्रेय उवाच।। इति देवर्षिणा
प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः। राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमेवान्वचिंतयत्।।९१।। तत्राभि
षिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीं।। समाहितः पर्यचरदृष्यादेशेन पुरुषं।।९२।। त्रिरा

त्रांते त्रिरात्रांते कपित्थबदराशनः। आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येर्चयन्हरिं।।९३।। द्विती
यं च तथा मासं षष्ठे षष्ठेर्भको दिने। तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोभ्यर्चयन्विभुं।।९४।। तृतीयं
चानयन्मासं नवमे नवमे हनि। अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत्समाधिना।।९५।। चतुर्थ
मपि वै मासं द्वादशे द्वादशेहनि। वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन्देवमधारयत्।।९६।। पं
चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः। ध्यायन्ब्रह्मपदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः
।।९७।। सर्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेंद्रियाशयं। ध्यायन्भगवतो रूपं नाद्राक्षीत्किंचना
परं।।९८।। आधारं महदादीनां प्रधानपुरुषेश्वरं। ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकंपि
रे।।९९।। यदैकपादेन स पार्थिवार्भकस्तस्थौ तदंगुष्ठनिपीडिता मही। ननाम तत्रार्धमिभें
द्रधिष्ठिता तरीव सव्येतरतः पदे पदे।।१००।। तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्या
सुमनन्यया धिया। लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिं।।१०१।। दे

वाऊचुः॥ ॥नैनं विदामो भगवन्प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्वधाम्नः। विधेहि तन्नो
वृजिनाद्विमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यं॥१०२॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥मा भैष्ट बालं त
पसो दुरत्ययान्निवर्त्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम॥यतो हि नः प्राणनिरोध आसीदौत्तान
पादिर्मयि संगतात्मा॥१०३॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे ध्रुवचरित्रे
ऽष्टमोध्यायः ८ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥त एवमुत्सन्नभया उरुक्रमे कृतावनामाः प्रय
युस्त्रिविष्टपं सहस्रशीर्षोपि ततो गरुत्मता मधोर्वनं भृत्यदिदृक्षया गत॥१॥स वै धिया
योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभं।तंतस्तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य बहि
स्थितं तदवस्थं ददर्श॥२॥तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिताववंदतांगं विनमय्य दंडव
त् दृग्भ्यां प्रपश्यन्प्रपिबन्निवार्भकं चुबन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन्॥३॥स तं विव
क्षंतमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वास्य सर्वस्य च हृद्यवस्थितः।कृतांजलिं ब्रह्ममयेन कंबुना प

स्पर्श बालं कृपया कपोले॥४॥स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं दैवीं परिज्ञातपरस्य निर्णयः
तं भक्तिभावोभ्यगृणाद सत्वरं परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः॥५॥ध्रुव उवाच॥ ॥योंतः प्र
विश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना अन्यांश्च हस्तचरण
श्रवणत्वगादीन्प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यं॥६॥एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्म
शक्त्याधमाख्ययोरुगुणया महदाद्यशेषं॥सृष्ट्वानुविश्य पुरुषस्तदसद्गुणेषु नानेव
दारुषु विभावसुवद्विभासि॥७॥त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वं सुप्तप्रबुद्ध इव नाथ
भवत्प्रपन्न।तस्यापवर्ग्यशरणं तव पादमूलं विस्मर्यते कृतविदा कथमार्त्तबंधो
॥८॥नूनं प्रविष्टमतयस्तव याचते वै ये त्वां भवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः॥अर्च्चंति
कल्पकतरुं कुणपोपभोग्यमिछंति यत्स्पर्शजं नरकोपि नृणां॥९॥या निर्वृतिस्तनु
भृतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात्॥सा ब्रह्मणि स्वमहिम्न्यपि

नाथमाभूत्किंत्वंतकासिलुलितात्पततांविमानात्॥१०॥भक्तिंमुहुःप्रवहतांत्वयि
मेप्रसंगोभूयादनंतमहतामम्लाशयानां॥येनांजसोल्वणमुरुव्यसनंभवाब्धिंनेष्ये
भवद्गुणकथामृतपानमत्तः॥११॥तेनस्मरंत्यतितरांप्रियमीशमर्त्यंयेचान्वदःसुतसु
हृद्गृहवित्तदाराः॥येत्वब्जनाभभवदीयपदारविंदसौगंध्यलुब्धहृदयेषुकृतप्रसं
गाः॥१२॥तिर्यङ्नगद्विजसरीसृपदेवदैत्यमर्त्यादिभिःपरिचितंसदसद्विशेषं॥रूपंस्थ
विष्ठमजतेमहदाद्यनेकंनातःपरंपरमवेद्मिनयत्रवादः॥१३॥कल्पांतएतदखिलं
जठरेणगृह्णन्शेतेपुमान्स्वदृगनंतसखस्तदंके॥यन्नाभिसिंधुरुहकांचनलोकप
द्मगर्भेद्युमान्भगवतेप्रणतोस्मितस्मै॥१४॥त्वंनित्यमुक्तपरिशुद्धआत्माकूटस्थआ
दिपुरुषोभगवांस्त्र्यधीशः॥यद्बुद्ध्यवस्थितिमखंडितयास्वदृष्ट्याद्रष्टास्थितावधिमु
खोव्यतिरिक्तआस्से॥१५॥यस्मिन्विरुद्धगतयोह्यनिशंपतंतिविद्यादयोविविधश

विबुद्ध
३०

दीनान्

क्तयआनुपूर्व्यात्॥तद्ब्रह्मविश्वभवमेकमनंतमाद्यमानंदमात्रमविकारमहंप्रपद्ये
॥१६॥सत्याशिषोहिभगवंस्तवपादपद्ममाशीस्तथानुभजतःपुरुषार्थमूर्तेः॥अप्ये
वमार्यभगवान्परिपातिदीनान्वाश्रेववत्सकमनुग्रहकातरोस्मान्॥१७॥श्री
मैत्रेयउवाच॥॥अथाभिष्टुतएवंवैसत्संकल्पेनधीमता॥भृत्यानुरक्तोभगवान्प्र
तिनंद्येदमब्रवीत्॥१८॥श्रीभगवानुवाच॥॥वेदाहंतेव्यवसितंहृदिराजन्यबालक
तत्प्रयच्छामिभद्रंतेदुरापमपिसुव्रत॥१९॥नान्यैरधिष्ठितंभद्रयद्भ्राजिष्णुध्रुवक्षि
ति॥ग्रहर्क्षताराणांज्योतिषांचक्रमाहितं॥२०॥मेढ्यांगोचक्रवत्स्थास्नुपरस्तात्क
ल्पवासिनां॥धर्मोग्निःकश्यपःशुक्रोमुनयोयेवनौकसः॥चरंतिदक्षिणीकृत्यभ्रमं
तोयत्सतारकाः॥२१॥प्रस्थितेतुवनंपित्रादत्त्वागांधर्मसंश्रयः॥षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं

स्तु

द्रि

रक्षितात्माहतेंद्रिय॥ २२ त्वद्भ्रातर्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मना॥ अन्वेषंती वनं माता दा
वाग्निं सा प्रवेक्ष्यति॥ २३ इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः॥ भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या
अंते मां संस्मरिष्यसि॥ २४ ततो गंतासि मत्स्थानं सर्वलोकनमस्कृतं॥ उपरिष्टादृषिभ्य
स्त्वं यतो नावर्त्तते यतिः॥ २५ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ इत्यर्च्चितः स भगवानतिदिश्यात्म
नः पदं॥ बालस्य पश्यतो धाम स्वमगात् गरुडध्वजः २६ सोपि संकल्पजं विष्णोः पाद
सेवोपसादितं॥ प्राप्य संकल्पनिर्वाणं नातिप्रीतोभ्यगात् पुरीं॥ २७ विदुर उवाच
सुदुर्लभं यत् परमं पदं हरेः मायाविनस्तच्चरणार्च्चनार्जितं लब्ध्वाप्यसिद्धार्थमिवै
कजन्मना कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित्॥ २८ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ मातुः सपत्न्या वा
ग्बाणैर्हृदि विद्धस्तु तान् स्मरन्॥ ~~नैसन्मुक्तियतन्मुक्तिं~~ तस्मात्तापमुपेयिवान्॥ २९

नैछन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं

ध्रुव उवाच॥ ॥ समाधिना नैकभवेन यत्पदं विदुः सनंदादय ऊर्ध्वरेतसः॥ मासैरहं ष
ड्भिरमुष्य पादयोः छायामुपेत्यापगतः पृथग्मतिः॥ ३० अहो बत ममानात्म्यं मंदभाग्यस्य
पश्यत॥ भवच्छिदः पादमूलं गत्वा याचे यदंतवत्॥ ३१ मतिर्विदूषिता देवैः पतद्भिरस
हिष्णुभिः यो नारदवचस्तथ्यं नाग्राहिषमसत्तमः॥ ३२ दैवीं मायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भि
न्नदृक्॥ तप्ये द्वितीयेप्यसति भ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा॥ ३३ मयैतत्प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेव
गतायुषि॥ प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुःप्रसादनं॥ भवच्छिदमयाचेहं भवं भाग्यवि
वर्जितः॥ ३४ स्वाराज्यं यच्छतो मौढ्यान्मानो मे भिक्षितो बत॥ ईश्वरात् क्षीणपुण्येन फली
कारानिवाधनः॥ ३५ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ न वै मुकुंदस्य पदारविंदयो रजोजुषस्तात भ
वादृशा जनाः॥ वांछंति तद्दास्यमृते यथात्मनो यदृच्छया लब्धमनःसमृद्धयः॥ ३६ आ

कि

कएर्णात्मजमायांतं संपरेत्य यथागतं। राजा न श्रद्दधे भद्रमभद्रस्य कुतो मम॥ ३७ श्रद्धा
य वाक्यं देवर्षेर्हर्षवेगेन धर्षितः॥ वार्त्ताहर्तुरतिप्रीतो हारं प्रादान्महाधनं॥ ३८ सदश्वं र
थमारुह्य कार्त्तस्वरपरिष्कृतं ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च पर्यस्तो मात्यबंधुभिः॥ ३९ शंखदुं
दुभिनादेन ब्रह्मघोषेण वेणुभिः॥ निश्चक्राम पुरात्तूर्णमात्मजाभीक्षणोत्सुकः॥ ४०॥
सुनीतिः सुरुचिश्चास्य महिष्यौ रुक्मभूषिते॥ आरुह्य शिबिकां सार्धमुत्तमेनाभिजग्म
तुः॥ ४१॥ तं दृष्ट्वोपवनाभ्यास आयांतं तरसा रथात्। अवरुह्य रथात्तूर्णमासाद्य प्रेम
विह्वलः॥ ४२॥ परिरेभेंगजं दोर्भ्यां दीर्घोत्कंठमनाः श्वसन्॥ विष्वक्सेनांघ्रिसंस्पर्शह
ताशेषाघबंधनं॥ ४३॥ अथाजिघ्रन्मुहुर्मूर्ध्नि शीतैर्नयनवारिभिः स्नापयामास तनयं
जातोद्दाममनोरथः॥ ४४॥ अभिवंद्य पितुः पादावाशीर्भिश्चाभिमंत्रितः॥ ननाम मात

रौ शीर्ष्णा सत्कृतः सज्जनाग्रणीः॥ ४५॥ सुरुचिस्तं समुत्थाप्य पादावनतमर्भकं॥ परिष्वज्या
ह जीवेति बाष्पगद्गदया गिरा॥ ४६ यस्य प्रसन्नो भगवान् गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरिः त
स्मै नमंति भूतानि निम्नमाप इव स्वयं॥ ४७॥ उत्तमश्च ध्रुवश्चोभावन्योन्यं प्रेमविह्वलौ
अंगसंगादुत्पुलकावस्रौघं मुहुरूहतुः॥ ४८॥ सुनीतिरस्य जननी प्राणेभ्योपि प्रियं सुतं
उपगुह्य जहावाधिं तदंगस्पर्शनिर्वृता॥ ४९॥ पयः स्तनाभ्यां सुस्राव नेत्रजैः सलिलैः
शिवैः तदाभिषिच्यमानाभ्यां वीर वीरसुवो मुहुः॥ ५०॥ तां शशंसुर्जना राज्ञीं दिष्ट्या ते
पुत्र आर्त्तिहा प्रतिलब्धश्चिरं नष्टो रक्षिता मंडलं भुवः॥ ५१॥ अभ्यर्चितस्त्वया नूनं भ
गवान् प्रणतार्त्तिहा यदनुध्यायिनो धीरा मृत्युं जिग्युः सुदुर्जयं॥ ५२॥ लाल्यमानं जनैरे
वं ध्रुवं सभ्रातरं नृपः आरोप्य करिणीं हृष्टः स्तूयमानोविशत्पुरं॥ ५३॥ तत्र तत्रोपसं।

सिक्तैर्यस्मिन्मकरतोरणैः॥ सवृंदैः कदलीस्तंभैः पूगपोतैश्च तद्विधैः॥ ५४॥ चूतपल्लव
वासःस्रग्मुक्तादामविलंबिभिः॥ उपस्कृतं प्रतिद्वारमपांकुंभैः सदीपकैः॥ ५५॥ प्राकारै
र्गोपुरागारैः शातकुंभपरिछदैः॥ सर्वतोऽलंकृतं श्रीमद्विमानशिखरद्युति॥ ५६॥ मृष्ट
चत्वररथ्याट्टमार्गचंदनचर्चितं॥ लाजाक्षतैः पुष्पफलैस्तंडुलैर्बलिभिर्युतं॥ ५७॥
ध्रुवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रियः॥ सिद्धार्थाक्षतदध्यंबुदूर्वापुष्पफलानि च॥ ५८॥ उ
पजह्रुः प्रयुंजाना वात्सल्यादाशिषः सतीः॥ शृण्वंस्तद्वल्गुगीतानि प्राविशद्भवनं
पितुः॥ ५९॥ महामणिव्रातमये स तस्मिन्भवनोत्तमे॥ लालितो नितरां पित्रा न्यवसद्
दिवि देववत्॥ ६०॥ पयःफेननिभाः शय्या दांता रुक्मपरिछदाः॥ आसनानि महार्हाणि
यत्र रौक्मा उपस्कराः॥ ६१॥ यत्र स्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च॥ मणिप्रदीपा आभां

ति ललनारत्नसंयुताः॥ ६२॥ उद्यानानि च रम्याणि विचित्रैरमरद्रुमैः॥ कूजद्विहंग
मिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः॥ ६३॥ वाप्यो वैदूर्यसोपानाः पद्मोत्पलकुमुद्वतीः॥ हंस
कारंडवकुलैर्जुष्टाश्चक्राह्वसारसैः॥ ६४॥ उत्तानपादो राजर्षिः प्रभावं तनयस्य तं॥ श्रु
त्वा दृष्ट्वाद्भुततमं प्रपेदे विस्मयं परं॥ ६५॥ वीक्ष्योढवयसं तं च प्रकृतीनां च संमतं॥ अनुर
क्तप्रजं राजा ध्रुवं चक्रे भुवः पतिं॥ ६६॥ आत्मानं च प्रवयसमाकलय्य विशांपतेः
वनं विरक्तः प्रातिष्ठद्विमृशन्नात्मनो गतिं॥ ६७॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतु
र्थस्कंधे ध्रुवराज्यप्राप्तिर्नाम नवमोऽध्यायः॥ ९॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ प्रजापतेर्दुहितरं शि
शुमारस्य वै ध्रुवः॥ उपयेमे भ्रमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ॥ १॥ इलायामपि भार्यायां वा
योः पुत्र्यां महाबलः॥ पुत्रमुत्कलनामानं योषिद्रत्नमजीजनत्॥ २॥ उत्तमस्त्वकृतो

द्वाहोमृगयायांबलीयसा हतःपुण्यजनेनाद्रौतन्मातास्यगतिंगता॥३॥ध्रुवोभ्रातृवधं
श्रुत्वाकोपामर्षशुचार्पितः॥जैत्रंस्यंदनमास्थायगतःपुण्यजनालयं॥४॥गत्वोदीचींदिशं
राजारुद्रानुचरसेवितां॥ददर्शहिमवद्द्रोण्यांपुरींगुह्यकसंकुलां॥५॥दध्मौशंखंबृहद्बा
हुःखंदिशश्चानुनादयन्॥येनोद्विग्नदृशःक्षत्तरुपदेव्योत्रसन्भृशं॥६॥ततोनिःक्रम्यब
लिनोरुपदेवमहाभटाः॥असहंतस्तन्निनादमभिपेतुरुदायुधाः॥७॥सतानापततोवीर
उग्रधन्वामहारथः॥एकैकंयुगपत्सर्वानहन्बाणैस्त्रिभिस्त्रिभिः॥८॥तेवैललाटलग्नै
स्तैरिषुभिःसर्वएवहि॥मत्वानिरस्तमात्मानमाशंसन्कर्मतस्यतत्॥९॥तेपिचामुम
मृष्यंतःपादस्पर्शमिवोरगाः॥शरैरविध्यन्युगपद्द्विगुणंप्रचिकीर्षवः॥१०॥ततःपरिघ
निस्त्रिंशैःप्रासशूलपरश्वधैः॥शक्त्यृष्टिभिर्भुशुंडीभिश्चित्रवाजैःशरैरपि॥११॥अभ्यव

र्षन्प्रकुपिताःसरथंसहसारथिं॥इछंतस्तत्प्रतीकर्तुमयुतानांत्रयोदश॥१२॥औत्तान
पादिःसतदाशस्त्रवर्षेणभूरिणा॥नउपादृश्यतछन्नआसारेणयथागिरिः॥१३॥हाहाकार
स्तदैवासीत्सिद्धानांदिविपश्यतां॥हतोयंमानवःसूर्योमग्नःपुण्यजनार्णवे॥१४॥नद
त्सुयातुधानेषुजयकाशिष्वथोमृधे॥उदतिष्ठद्रथस्तस्यनीहारादिवभास्करः॥१५॥धनु
र्विस्फूर्जयन्दिव्यंद्विषतांखेदमुद्वहन्॥अस्त्रौघंव्यधमद्बाणैर्घनानीकमिवानिलः॥१६॥
तस्यात्तचापनिर्मुक्ताभित्वावर्माणिरक्षसां॥कायानाविविशुस्तिग्मागिरीनशनयो
यथा॥१७॥भल्लैःसंछिद्यमानानांशिरोभिश्चारुकुंडलैः॥ऊरुभिर्हेमतालाभैर्दोर्भिर्वलय
वल्गुभिः॥१८॥हारकेयूरमुकुटैरुष्णीषैश्चमहाधनैः॥आस्तृतास्तारणभुवोरेजुर्वी
रमनोहराः॥१९॥हतावशिष्टाइतरेरणाजिराद्रक्षोगणाःक्षत्रियवर्यसायकैः॥प्रायोवि

वृकणावयवाविदुर्दुवुर्मृगेंद्रविक्रीडितयूथपाइव ॥२०॥ अपश्यमानः सतदाततायिनं
महामृधेकंचनमानवोत्तमः ॥ पुरींदिदृक्षन्नपिनाविशद्द्विषांनमायिनांवेदचिकीर्षि
तंजनः ॥२१॥ इतिब्रुवंश्चित्ररथः स्वसारथिंयत्तः परेषांप्रतियोगशंकितः शुश्रावश
ब्दंजलधेरिवेरितंनभस्वतोदिक्षुरजोन्वदृश्यत ॥२२॥ क्षणेनाच्छादितंव्योमघनानीके
नसर्वतः ॥ विस्फुरत्तडितादिक्षुत्रासयत्स्तनयित्नुना ॥२३॥ ववृषुरुधिरौघासृक्पूय
विण्मूत्रमेदसः ॥ निपेतुर्गगनादस्यकबंधान्यग्रतोनघ ॥२४॥ ततः खेदृश्यतगिरिर्निपे
तुः सर्वतोदिशं ॥ गदापरिघनिस्त्रिंशमुसलाः साश्मवर्षिणः ॥२५॥ अहयोशनिनिःश्वा
सावमंतोग्निंरुषाक्षिभिः ॥ अभ्यधावन्गजामत्ताः सिंहव्याघ्राश्चयूथशः ॥२६॥ समुद्र
ऊर्मिभिर्भीमः प्लावयन्सर्वतोभुवं ॥ आससादमहाह्रादः कल्पांतइवभीषणः ॥२७॥

एवंविधान्यनेकानित्रासनान्यमनस्विनां ससृजुस्तिग्मगतयआसुर्यामाययासुराः
॥२८॥ ध्रुवेप्रयुक्तामसुरैस्तांमायामतिदुस्तरां निशम्यतस्यमुनयः शमाशंसन्सहस्व
त्राः ॥२९॥ मुनयऊचुः ॥ औत्तानपादेभगवांस्तवशार्ङ्गधन्वादेवः क्षिणोत्ववनतार्त्तिहरोवि
पक्षान् ॥ यन्नामधेयमभिधायनिशम्यचाद्धाजोकांजसातरतिदुस्तरमंगमत्युं ॥३०॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेध्रुवचरित्रेदशमोध्यायः ॥१०॥ श्रीमैत्रेयउवाच
निशम्यवदतामेवमृषीणांधनुषिध्रुवः ॥ संदधेस्त्रमुपस्पृश्ययन्नारायणनिर्मितं
॥१॥ संधीयमानएतस्मिन्मायागुह्यकनिर्मिताः ॥ क्षिप्रंविनेशुर्विदुरक्लेशाज्ञानोदये
यथा ॥२॥ तस्यार्षास्त्रंधनुषिप्रयुंजतः सुवर्णपुंखाः कलहंसवाससः ॥ विनिःसृताआवि
विशुर्द्विषद्बलंयथावनंभीमरवाः शिखंडिनः ॥३॥ तैस्तिग्मधारैः प्रधनेशिलीमुखैरि

ततस्ततः पुण्यजना उपद्रुताः॥ तमभ्यधावत् कुपिता उदायुधाः सुपर्णमुन्नद्धफणा इवाहयः॥
४ स तान्पृषत्कैरभिधावतो मृधे निकृत्तबाहूरुशिरोधरोदरान्॥ निनाय लोकं परम
र्षिमंडलं व्रजंति निर्भिद्य यमूर्ध्वरेतसः॥ ५॥ तान्हन्यमानानभिवीक्ष्य गुह्यकाननागसश्
चित्ररथेन भूयसा॥ औत्तानपादिं कृपया पितामहो मनुर्जगादोपगतः सहर्षिभिः॥ ६॥ म
नुरुवाच॥ अलं वत्सातिरोषेण तमोद्वारेण पाप्मना॥ येन पुण्यजनानेतानवधीस्त्वमना
गसः॥ ७॥ नास्मत्कुलोचितं तात कर्मैतत्सद्विगर्हितं॥ यद्धा यदुपदेवानामारब्धस्तेकृतै
नसां॥ ८॥ नन्वेकस्यापराधेन प्रसंगाद्बहवो हताः॥ भ्रातुर्वधाभितप्तेन त्वयांग भ्रातृव
त्सल॥ ९॥ नायं मार्गो हि साधूनां हृषीकेशानुवर्तिनां॥ यदात्मानं परागृह्य पशुवद्भूतवै
शसं॥ १०॥ सर्वभूतात्मभावेन भूतावासं हरिं भवान्॥ आराध्याप दुराराध्यं विष्णोस्तत्प

रमं पदं॥ ११॥ स त्वं हरेरनुध्यातस्तत्पुंसामपि संमतः॥ कथं त्ववद्यं कृतवाननुशिक्षन्सतां व्रतं॥ १२॥ तितिक्षया करुणया मैत्र्या चाखिलजंतुषु॥ समत्वेन च सर्वात्मा भगवा
न्संप्रसीदति॥ १३॥ संप्रसन्ने भगवति पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः॥ विमुक्तो जीवनिर्मुक्तो ब्र
ह्मनिर्वाणमृच्छति॥ १४॥ भूतैः पंचभिरारब्धैर्योषित्पुरुष एव हि॥ तयोर्व्यवायात्संभूति
र्योषित्पुरुषयोरिह॥ १५॥ एवं प्रवर्त्तते सर्गः स्थितिः संयम एव च॥ गुणव्यतिकराद्रा
जन्मायया परमात्मनः॥ १६॥ निमित्तमात्रं तत्रासीन्निर्गुणः पुरुषर्षभः॥ व्यक्ताव्यक्त
मिदं विश्वं यत्र भ्रमति लोहवत्॥ १७॥ स खल्विदं भगवान्कालशक्त्या गुणप्रवाहेण
विभक्तवीर्यः॥ करोत्यकर्त्तैव निहंत्यहंता चेष्टा विभूम्नः खलु दुर्विभाव्या॥ १८॥ सोनं
तोंतकरः कालोनादिरादिकृदव्ययः॥ जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनांतकं॥ १९॥

नवैस्वपक्षोस्यविपक्षएववापरस्यमृत्योःविशतःसमंप्रजाः तंधावमानमनुधावं
त्यनीशायथारजांस्यनिलंभूतसंघाः॥२०॥आयुषोपचयंजंतोस्तथैवापचयंविभुः उ
भाभ्यांरहितःस्वस्थोदुःस्थस्यविदधात्यसौ॥२१॥केचित्कर्मवदंत्येनंस्वभावमपरेनृप
एकेकालंपरेदैवंपुंसःकाममुतापरे॥२२॥अव्यक्तस्याप्रमेयस्यनानाशक्त्युदयस्यच
नवैचिकीर्षितंतातकोवेदाथस्वसंभवं॥२३॥नचैतेपुत्रकभ्रातुर्हंतारोधनदानुगाः
विसर्गादानयोस्तातपुंसोदैवंहिकारणं॥२४॥सएवविश्वंसृजतिसएवावतिहंतिच
अथापिह्यनहंकारान्नाज्यतेगुणकर्मभिः॥२५॥एषभूतानिभूतात्माभूतेशोभूतभा
वनः स्वशक्त्यामाययायुक्तःसृजत्यत्तिचपातिच॥२६॥तमेवमृत्युममृतंतातदैवंस
र्वात्मनोपैहिजगत्परायणं।यस्मैबलिंविश्वसृजोहरंतिगावोयथावैनसिदामयंत्रि

रमेकमक्षरं आत्मानमन्विच्छविमुक्तमात्मदृक्यस्मिन्निदंभेदमसत्प्रतीयते॥२

ताः॥२७॥यःपंचवर्षोजननींत्वंविहायमातुःसपत्न्यावचसाभिन्नमर्मा।वनंगतस्तपसा
प्रत्यगक्षमाराध्यलेभेमूर्ध्निपदंत्रिलोक्याः॥२८॥तमेवमंगात्मनिमुक्तविग्रहेव्यपाश्रितंनि र्गुणं×
~~दंभेदमसत्प्रतीयते~~॥२९॥त्वंप्रत्यगात्मनितदाभगवत्यनंतआनंदमात्रउपप
न्नसमस्तशक्तौ।भक्तिंविधायपरमांशनकैरविद्याग्रंथिंविभेत्स्यसिममाहमितिप्र
रूढं॥३०॥संयच्छरोषंभद्रंतेप्रतीपंश्रेयसंपरं।श्रुतेनभूयसाराजन्नगदेनयथामयं
॥३१॥येनोपसृष्टात्पुरुषाल्लोकउद्विजतेभृशं।नबुधस्तद्वशंगच्छेदिच्छन्नभयमात्म
नः॥३२॥हेलनंगिरिशभ्रातुर्धनदस्यत्वयाकृतं।यज्जघ्निवान्पुण्यजनान्भ्रातृघ्ना
नित्यमर्षितः॥३३॥तंप्रसादयवत्साशुसंनत्याप्रश्रयोक्तिभिः॥नयावन्महतांतेजःकु
लंनोभिभविष्यति॥३४॥एवंस्वायंभुवःपौत्रमनुशास्यमनुर्ध्रुवं।तेनाभिवंदितः

नयक्षाः५

साकमृषिभिःस्वपुरंययौ॥३५॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेध्रुवसांत्व
नंनामएकादशोध्यायः॥११॥ श्रीमैत्रेयउवाच॥ ध्रुवंनिवृत्तंप्रतिबुध्यवैशसादपेतम
न्युंभगवान्धनेश्वरः॥ तत्रागतश्चारणयक्षकिंनरैःसंस्तूयमानोभ्यवदत्कृतांजलिं
॥१॥ धनदउवाच॥ भोभोःक्षत्रियदायादपरितुष्टोस्मितेनघ॥ यत्त्वंपितामहादेशाद्वै
रंदुस्त्यजमत्यजः॥२॥ नभवानवधीद्यक्षान्नयक्षाभ्रातरंतव॥ कालएवहिभूतानांप्रभुर
प्ययभावयोः॥३॥ अहंत्वमित्यपार्थाधीरज्ञानात्पुरुषस्यहि॥ स्वाप्नीवाभात्यतद्ध्या
नाद्ययाबंधविपर्ययौ॥४॥ तद्गच्छध्रुवभद्रंतेभगवंतमधोक्षजं॥ सर्वभूतात्मभा
वेनसर्वभूतात्मविग्रहं॥५॥ भजस्वभजनीयांघ्रिमभवायभवछिदं॥ युक्तंविरहितं
शक्त्यागुणमय्यात्ममायया॥६॥ वृणीहिकामंनृपयन्मनोगतंमत्तस्त्वमौत्तानपदेवि

वरं म्बु

शंकितः वरंवरार्होम्बुजनाभपादयोरनंतरंत्वांवयमंगशुश्रुम॥७॥ श्रीमैत्रेयउवा
च॥ सराजराजेनवरायचोदितोध्रुवोमहाभागवतोमहामतिः॥ हरौसवव्रेचलि
तांस्मृतिंययातरत्ययत्नेनदुरत्ययंतमः॥८॥ तस्यप्रीतेनमनसातांदत्वैडविडस्ततः
पश्यतोंतर्दधेसोपिस्वपुरंप्रत्यपद्यत॥९॥ अथायजतयज्ञेशंक्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः
द्रव्यक्रियादेवतानांकर्मकर्मफलप्रदं॥१०॥ सर्वात्मन्यच्युतेसर्वेतीव्रौघांभक्तिमुद्व
हन्॥ ददर्शात्मनिभूतेषुतमेवावस्थितंविभुं॥११॥ तमेवंशीलसंपन्नंब्रह्मण्यंदीनव
त्सलं॥ गोप्तारंधर्मसेतूनांमेनिरेपितरंप्रजाः॥१२॥ षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रंशशासक्षिति
मंडलं॥ भोगैःपुण्यक्षयंकुर्वन्नभोगैरशुभक्षयं॥१३॥ एवंबहुसवंकालंमहात्माविचलें
द्रियः॥ त्रिवर्गौपयिकंनीत्वापुत्रायादान्नृपासनं॥१४॥ मन्यमानइदंविश्वंमायारचितमा

त्मनि॥ अविद्यारचितंस्वप्नंगंधर्वनगरोपमं १५ आत्मास्त्रपत्यसुहृदोबलमृद्धकोशमंतः
पुरंपरिविहारभुवश्चरम्याः॥ भूमंडलंजलधिमेखलमाकलय्यकालोपसृष्टमितिसंप्रय
योविशालां॥१६॥तस्मांविशुद्धकरणःशिववार्विगात्यबध्वासनंजितमरुन्मनसाहृता
क्षः॥ स्थूलेदधारभगवत्प्रतिरूपमेतत्ध्यायंस्तदव्यवहितोव्यसृजत्समाधौ १७
भक्तिंहरौभगवतिप्रवहन्नजस्रमानंदबाष्पकलयामुहुरर्द्यमानः॥ विक्लिद्यमान
हृदयःपुलकाचितांगोनात्मानमस्मरदसावितिमुक्तसंगः॥१८॥सददर्शविमाना
ग्र्यंनभसोवतरत्ध्रुवः॥ विभ्राजयद्दशदिशोराकापतिमिवोदितं॥१९॥तत्रानुदे
वप्रवरौचतुर्भुजौश्यामौकिशोरावरुणांबुजेक्षणौ॥ स्थिताववष्टभ्यगदांसुवाससौ
किरीटहारांगदचारुकुंडलौ॥२०॥विज्ञायतावुत्तमगायकिंकरावभ्युत्थितःसाध्व

सविस्मृतःक्रमः॥ ननामनामानिगृणन्मधुद्विषःपार्षत्प्रधानावितिसंहतांजलिः
॥२१॥तंकृष्णपादाभिनिविष्टचेतसंबद्धांजलिंप्रश्रयनम्रकंधरं सुनंदनंदावुपसृत्य
सस्मितंप्रत्यूचतुःपुष्करनाभसंमतौ॥२२॥सुनंदनंदावूचतुः॥ भोभोराजन्सुभद्रंते
वाचंनोवहितंशृणु॥यःपंचवर्षस्तपसाभवान्देवमतीतृपत्॥२३॥तस्याखिलजग
द्धातुरावांदेवस्यशार्ङ्गिणः॥ पार्षदाविहसंप्राप्तौनेतुंत्वांभगवत्पदं॥२४॥सुदुर्जयंविष्णुपदंजि
तंत्वयायत्सूरयोप्राप्यविचक्षतेपरं॥ आतिष्ठतच्चंद्रदिवाकरादयोग्रहर्क्षताराःपरियं
तिदक्षिणं॥२५॥अनास्थितंतेपितृभिरन्यैरप्यंग[illegible]कर्हिचित्॥ आतिष्ठजगतांवंद्यंतद्विष्णोः
परमंपदं॥२६॥एतद्विमानप्रवरमुत्तमश्लोकमौलिना उपस्थापितमायुष्मन्नधिरोढुं
त्वमर्हसि॥२७॥श्रीमैत्रेयउवाच॥ ॥निशम्यवैकुंठनियोज्यमुख्ययोर्मधुच्युतांवाचमुरु

कमप्रियः। कृताभिषेकः कृतनित्यमंगलो मुनीन्प्रणम्याशिषमभ्यवादयत्॥ २८॥ परीत्या
भ्यर्च्य धिष्ण्याग्र्यं पार्षदावभिवंद्य च। इयेष तदधिष्ठातुं बिभ्रद्रूपं हिरण्मयं॥ २९॥ तदा दुंदुभयो
नेदुर्मृदंगपणवादयः। गंधर्वमुख्याः प्रजगुः पेतुः कुसुमवृष्टयः॥ ३०॥ स च स्वर्लोकमारोक्ष
सुनीतिं जननीं ध्रुवः। अन्वस्मरदगं हित्वा दीनां यास्ये त्रिविष्टपं॥ ३१॥ इति व्यवसितं तस्य व्य
वसाय सुरोत्तमौ। दर्शयामासतुर्देवीं पुरो यानेन गच्छतीं॥ ३२॥ तत्र तत्र प्रशंसद्भिः पथि वै
मानिकैः सुरैः। अवकीर्यमाणो ददृशे कुसुमैः क्रमशो ग्रहान्॥ ३३॥ त्रिलोकीं देवयानेन सो
तिव्रज्य मुनीनपि। परस्ताद्यद्ध्रुवगतिर्विष्णोः पदमथाभ्यगात्॥ ३४॥ यद्भ्राजमानं स्व
रुचैव सर्वतो लोकास्त्रयो ह्यनु विभ्राजंत एते। यन्नाव्रजन् जंतुषु येऽननुग्रहा व्रजंति भद्राणि
चरंति येऽनिशं॥ ३५॥ शांताः समदृशः शुद्धाः सर्वभूतानुरंजनाः। यांत्यंजसाच्युतपदमच्यु

तप्रियबांधवाः॥ ३६॥ इत्युत्तानपदः पुत्रो ध्रुवः कृष्णपरायणः। अभूत्त्रयाणां लोकानां चूडा
मणिरिवामलः॥ ३७॥ गंभीरवेगोऽनिमिषं ज्योतिषां चक्रमर्पितं। यस्मिन्भ्रमति कौरव्य मे
ढ्यामिव गवां गणः॥ ३८॥ महिमानं विलोक्यास्य नारदो भगवानृषिः। आतोद्यं वितुदन् श्लो
कान्सत्रेऽगायत्प्रचेतसां॥ ३९॥ विदुर उवाच नूनं सुनीतेः पतिदेवतायास्तपःप्रभावस्य सु
तस्य तां गतिं। दृष्ट्वाभ्युपायानपि वेदवादिनो नैवाधिगंतुं प्रभवंति किं नृपाः॥ ४०॥ यः पंचव
र्षो गुरुदारवाक्शरैर्भिन्नेन यातो हृदयेन दूयता। वनं मदादेशकरोऽजितं प्रभुं जिगा
य तद्भक्तगुणैः पराजितं॥ ४१॥ यः क्षत्रबंधुर्भुवि तस्याधिरूढमन्वारुरुक्षेदपि वर्षपूगैः। ष
ट्पंचवर्षो यदहोभिरल्पैः प्रसाद्य वैकुंठमवाप तत्पदं॥ ४२॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ एतत्तेऽभि
हितं सर्वं यत्पृष्टोऽहमिह त्वया। ध्रुवस्योद्दामयशसश्चरितं संमतं सतां॥ ४३॥ धन्यं यशस्यमा

पुण्यंपुण्यंस्वस्त्ययनंमहत्॥ स्वर्ग्यंध्रौव्यंसौमनस्यंप्रशस्यमघमर्षणं॥ ४४॥ श्रुत्वैतत्श्रद्धयाभीक्ष्णमच्युतप्रियचेष्टितं॥ भवेद्भक्तिर्भगवतियस्यात्क्लेशसंक्षयं॥ ४५ महत्वमिच्छतांतीर्थंश्रोतुःशीलादयोगुणाः॥ यत्रतेजस्तदिच्छूनांमानोयत्रमनस्विनां॥ ४६॥ प्रयतःकीर्त्तयेत्प्रातःसमवायेद्विजन्मनां॥ सायंचपुण्यश्लोकस्यध्रुवस्यचरितंमहत्॥ ४७॥ पूर्णमास्यांसिनीवाल्यांद्वादश्यांश्रवणेथवा॥ दिनक्षयेव्यतीपातेसंक्रमेर्कदिनेपिवा॥ ४८॥ श्रावयेच्छ्रद्दधानानांतीर्थपादपदाश्रयं॥ नेच्छंस्तत्रात्मनात्मानंसंतुष्टइतिसिध्यति॥ ४९॥ ज्ञानमज्ञाततत्वाययोदद्यात्सत्पथेमृतं॥ कृपालोर्दीननाथस्यदेवास्तस्यानुगृह्णते॥ ५०॥ इदंमयातेभिहितंकुरूद्वहध्रुवस्यविख्यातविशुद्धधर्मणः॥ हित्वार्भकःक्रीडनकानिमातुर्गृहंचविष्णुंशरणंयोजगाम॥ ५१॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेध्रु

वोपाख्यानेसमाप्तंद्वादशोध्यायः॥ १२॥ श्रीशुकउवाच॥ ॥निशम्यकौषारविणोपवर्णितं ध्रुवस्यवैकुंठपदाधिरोहणं प्ररूढभावोभगवत्यधोक्षजेप्रष्टुंपुनस्तंविदुरःप्रचक्रमे॥ १॥ विदुरोवाच॥ ॥केतेप्रचेतसोनामकस्यापत्यानिसुव्रत॥ कस्यान्ववायेप्रख्याताःकुत्रवासत्रमासत॥ २॥ मन्येमहाभागवतंनारदंदेवदर्शनं॥ येनप्रोक्तःक्रियायोगःपरिचर्याविधिर्हरेः॥ ३॥ स्वधर्मशीलैःपुरुषैर्भगवान्यज्ञपूरुषः॥ ईज्यमानोभक्तिमतानारदेनेरितःकिल॥ ४॥ यास्तादेवर्षिणातत्रवर्णिताभगवत्कथाः॥ मह्यंशुश्रूषवेब्रह्मन्कार्त्स्न्येनाचष्टुमर्हसि॥ ५॥ श्रीमैत्रेयउवाच॥ ॥ध्रुवस्यचोत्कलःपुत्रःपितरिप्रस्थितेवनं सार्वभौमश्रियंनैच्छदधिराजासनंपितुः॥ ६॥ सजन्मनोपशांतात्मानिःसंगःसमदर्शनः॥ ददर्शलोकेविततमात्मानंलोकमात्मनि॥ ७॥ आत्मानंब्रह्मनिर्वाणंप्रत्यस्तमितवि

यहं॥ स्ववबोधरसैकात्म्यमानंदमनुसंमतं।८। अव्यवछिन्नयोगाग्निदग्धकर्ममला
शयः। स्वरूपमवरुंधानो नात्मनोन्यं तदैक्षत॥९ जडांधबधिरोन्मत्तोमूकाकृति
रतन्मतिः॥ लक्षितः पथि बालानां प्रशांतार्चिरिवानलः॥१० मत्वा तं जडमुन्मत्तं कु
लवृद्धाः समंत्रतः॥ वत्सरं भूपतिं चक्रुर्यवीयसिं भ्रमेः सुतं॥११ स्ववीथिर्वत्सरस्येष्टा
भार्यासूत षडात्मजान्॥ पुष्पार्णं तिग्मकेतुं च इषमूर्जं वसुं जयं॥१२ पुष्पार्णस्य प्र
भाभार्य दोषा च द्वेव भूवतुः॥ प्रातर्मध्यंदिनं सायमिति ह्यासन्प्रभासुताः॥१३ प्रदो
षो निशिथो व्युष्टति दोषासुत्रयः सुताः॥ व्युष्टः सुतं पुष्करिण्यां सर्वतेजसमादधे॥१४ स
चक्षुः सुतमाकूत्यां पत्न्यां मनुमवाप ह॥ मनोरसूत महिषी विरजान्नड्वला सुतान्॥
॥१५॥ पुरुं कुत्सं त्रितं द्युम्नं सत्यवंतमृतं व्रतं॥ अग्निष्टोममतीरात्रं प्रद्युम्नं शिबिमुल्मु

क्षः

मुल्मु

४२

त्मु

कं॥१६॥ उल्मुकोजनयत्पुत्रान्पुष्करिण्यां षडुत्तमान्॥ अंगं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमं
गिरसं गयं॥१७ सुनीथांगस्य या पत्नी सुषुवे वेनमुल्बणं॥ यद्दौःशील्यात्स राजर्षिर्नि
र्विण्णो निरगात्पुरात्॥१८ यमंग शेपुः कुपिता वाग्वज्रा मुनयः किल॥ गतासोस्तस्य भूय
स्ते ममंथुर्दक्षिणं करं॥१९॥ अराजके तदा लोके दस्युभिः पीडिताः प्रजाः॥ जातो नाराय
णांशेन पृथुराद्यः क्षितीश्वरः॥२०॥ विदुर उवाच॥ ॥ तस्य शीलनिधेः साधोर्ब्रह्मण्यस्य मह
त्मनः॥ राज्ञः कथमभूद्दुष्टा प्रजा यद्विमना ययौ॥२१॥ किं वांहो वेन उद्दिश्य ब्रह्मदंडमयू
युजन्॥ दंडव्रतधरे राज्ञि मुनयो धर्मकोविदाः॥२२॥ नावध्येयः प्रजापालः प्रजाभिरघवा
नपि यदसौ लोकपालानां बिभर्त्योजः स्वतेजसा॥२३॥ एतदाख्याहि मे ब्रह्मन्सुनीथात्म
जचेष्टितं॥ श्रद्दधानाय भक्ताय त्वं परावरवित्तमः॥२४॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ अंगोश्व

मेधं राजर्षे राजहार महाक्रतुं॥ नाजग्मुर्देवतास्तस्मिन्नाहूता ब्रह्मवादिभिः॥ २५॥ तमूचुर्विस्मितास्तत्र यजमानमथार्त्विजः॥ हवींषि हूयमानानि न ते गृह्णंति देवताः॥ २६॥ राजन्हवींष्यदुष्टानि श्रद्धयासादितानि ते॥ छंदांस्ययातयामानि योजितानि धृतव्रतैः॥ २७॥ न विदामेह देवानां हेलनं वयमण्वपि॥ यन्न गृह्णंति भागान्स्वान्ये देवाः कर्मसाक्षिणः॥ २८॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ अंगो द्विजवचः श्रुत्वा यजमानः सुदुर्मनाः॥ तत्प्रष्टुं व्यसृजद्वाचं सदस्यांस्तदनुज्ञया॥ २९॥ नागच्छंत्याहुता देवा न गृह्णंति ग्रहानिह॥ सदसस्पतयो ब्रूत किमवद्यं मया कृतं॥ ३०॥ सदस्या ऊचुः॥ नरदेवेह भवतो नाघं तावन्मनाक्स्थितं॥ अस्त्येकं प्राक्तनमघं यदिहेदृक्त्वमप्रजाः॥ ३१॥ तथा साधय भद्रं ते आत्मानं सुप्रजं नृप॥ इष्टस्ते पुत्रकामस्य पुत्रं दास्यति यज्ञभुक्॥ ३२॥ तथा स्व

यदिहे २

भागधेयानि ग्रहीष्यंति दिवौकसः॥ यद्यज्ञपुरुषः साक्षादपत्याय हरिर्वृतः॥ ३३॥ तांस्तान्कामान्हरिर्दद्याद्यान्यान्कामयते जनः॥ आराधितो यथैवैष तथा पुंसां फलोदयः॥ ३४॥ इति व्यवसिता विप्रास्तस्य राज्ञः प्रजातये॥ पुरोडाशं निरवपन्शिपिविष्टाय विष्णवे॥ ३५॥ तस्मात्पुरुष उत्तस्थौ हेममाल्यमलांबरः॥ हिरण्मयेन पात्रेण सिद्धमादाय पायसं॥ ३६॥ स विप्रानुमतो राजा गृहीत्वांजलिनौदनं॥ अवघ्राय मुदा युक्तः प्रादात्पत्न्या उदारधीः॥ ३७॥ सा तत्पुंसवनं राज्ञी प्राश्य वै पत्युराददे॥ गर्भं काल उपावृत्ते कुमारं सुषुवेऽप्रजा॥ ३८॥ स बाल एव पुरुषो मातामहमनुव्रतः॥ अधर्मांशोद्भवं मृत्युं तेनाभवदधार्मिकः॥ ३९॥ आक्रीडे क्रीडतो बालान्वयस्यानतिदारुणः॥ प्रसह्य निरनुक्रोशः पशुमारममारयत्॥ ४०॥ स शरासनमुद्यम्य मृगयुर्वनगोचरः॥ हंत्यसाधुर्मृगा

न्दृष्टानात्रवेनोमातिव्यथितोऽकृन्त ॥४१॥ तंविचक्ष्यखलंपुत्रंशासनैर्विविधैर्नृपः ॥ यदा
नशासितुंकल्पोभृशमासीत्सुदुर्मनाः ॥४२॥ प्रायेणाभ्यर्चितोदेवोयेऽप्रजागृहमेधिनः
कदपत्यभृतंदुःखंयेनविंदंतिदुर्भरं ॥४३॥ यतःपापीयसीकीर्तिरधर्मश्चमहान्नृणां
यतोविरोधःसर्वेषांयतआधिरनंतकः ॥४४॥ कस्तंप्रजापदेशंवैमोहबंधनमात्मनः
पंडितोबहुमन्येतयदर्थाःक्लेशदागृहाः ॥४५॥ कदपत्यंवरंमन्येसदपत्याच्छुचांपदा
त् ॥ निर्विद्येतगृहान्मर्त्योयत्क्लेशनिवहागृहाः ॥४६॥ एवंसनिर्विण्णमनानृपोगृहान्नि
शीथउत्थायमहोदयोदयात् ॥ अलब्धनिद्रोऽनुपलक्षितोनृभिर्हित्वागतोवेनसुवंप्रसुप्तां ॥४७॥ विज्ञायनिर्विद्यगतंपतिंप्रजाःपुरोहितामात्यसुहृद्गणादयः विचिक्यु
रुर्व्यामतिशोककातरायथानिगूढंपुरुषंकुयोगिनः ॥४८॥ अलक्षयंतःपदवीं

प्रजापतेर्हतोद्यमाःप्रत्युपसृत्यतेपुरीं ॥ ऋषीन्समेतानभिवंद्यसाश्रवोन्यवेदयन्
पौरवभर्तृविप्लवं ॥४९॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेवेनोपाख्यानेत्र
योदशोध्यायः ॥१३॥ श्रीमैत्रेयउवाच ॥ ॥ भृग्वादयस्तेमुनयोलोकानांक्षेमदर्शिनः गो
प्तर्यसतिवैनृणांपश्यंतःपशुसाम्यतां ॥१॥ वीरमातरमाहूयसुनीथांब्रह्मवादिनः प्र
कृत्यसंमतंवेनमभ्यषिंचन्पतिंभुवः ॥२॥ श्रुत्वानृपासनगतंवेनमत्युग्रशासनं
निलिल्युर्दस्यवःसद्यःसर्पत्रस्ताइवाखवः ॥३॥ सआरूढनृपस्थानउन्नद्धोऽष्टविभूति
भिः ॥ अवमेनेमहाभागांस्तब्धःसंभावितःस्वतः ॥४॥ एवंमदांधउत्सिक्तोनिरंकुशइव
द्विपः ॥ पर्यटन्रथमास्थायकंपयन्निवरोदसी ॥५॥ नयष्टव्यंनदातव्यंनहोतव्यंद्वि
जाःक्वचित् इतिन्यवारयद्धर्मंभेरीघोषेणसर्वतः ॥६॥ वेनस्यावेक्ष्यमुनयोदुर्वृत्तस्य

विचेष्टितं । विमृश्य लोकव्यसनं कृपयोचुः स्म सत्रिणः ॥ ७ ॥ अहो उभयतः प्राप्तं लोकस्य
व्यसनं महत् । दारुण्युभयतो दीप्ते इव तस्करपालयोः ॥ ८ ॥ अराजकभयादेव कृतो राजा
तदर्हणः ततोप्यासीद्भयं त्वद्य कथं स्यात्स्वस्ति देहिनां ॥ ९ ॥ अहेरिव पयः पोषः पोषक
स्याप्यनर्थकृत् । वेनः प्रकृत्यैव खलः सुनीथागर्भसंभवः ॥ १० ॥ निरूपितः प्रजापालः स
जिघांसति वै प्रजाः । तथापि सांत्वयेमामुं नास्मांस्तत्पातकं स्पृशेत् ॥ ११ ॥ तद्विद्वद्भिरस
द्वृत्तो वेनोस्माभिः कृतो नृपः सांत्वितो यदि नो वाचं न ग्रहीष्यत्यधर्मकृत् ॥ १२ ॥ लोक
धिक्कारसंदग्धं दहिष्यामः स्वतेजसा ॥ १२ ॥ एवमध्यवसायैनं मुनयो गूढमन्यवः उ
पव्रज्याब्रुवन् वेनं सांत्वयित्वा च सामभिः ॥ १३ ॥ मुनय ऊचुः । नृपवर्य निबोधैतद्यत्ते
विज्ञापयाम भोः । आयुः श्रीबलकीर्तीनां तव तात विवर्द्धनं ॥ १४ ॥ धर्म आचरितः

पुंसां वाङ्मनःपापबुद्धिभिः । लोकान्वितरत्यंगतथानंत्यमसंगिनां ॥ १५ ॥ स ते मा वि
नशेद्वीर प्रजानां क्षेमलक्षणः । यस्मिन्विनष्टे नृपतिरैश्वर्यादवरोहति ॥ १६ ॥ राजन्नसा
ध्वमात्येभ्यश्चोरादिभ्यः प्रजा नृप । रक्षन्यथा बलिं गृह्णन्निह प्रेत्य च मोदते ॥ १७ ॥ यस्य राष्ट्रे
पुरे चैव भगवान्यज्ञपुरुषः । इज्यते स्वेन धर्मेण जनैर्वर्णाश्रमांके ॥ १८ ॥ तस्य राज्ञो
महाभाग भगवान्भूतभावनः । परितुष्यति विश्वात्मा तिष्ठतो निजशासने ॥ १९ ॥ तस्मिं
स्तुष्टे किमप्राप्यं जगतामीश्वरेश्वरं । लोकाः सपाला ह्येतस्मै हरंति बलिमादृताः ॥ २० ॥ तं
सर्वलोकामरयज्ञसंग्रहं त्रयीमयं द्रव्यमयं तपोमयं । यज्ञैर्विचित्रैर्यजतो भवाय ते
राजन्स्वदेशाननुरोद्धुमर्हसि ॥ २१ ॥ यज्ञेन युष्मद्विषये द्विजातिभिर्विताय
मानेन सुराः कला हरेः । स्विष्टाः सुतुष्टाः प्रदिशंति वांछितं तद्धेलनं नार्हसि वीर चेष्टितं

भा॰च॰
४६

॥२२॥वेन उवाच॥ ॥बालिशा बत यूयं वा अधर्मे धर्ममानिनः ये वृत्तिदं पतिं हित्वा जारं प
तिमुपासते॥२३॥ अवजानंत्यमी मूढा नृपरूपिणमीश्वरं॥ नानुविंदंति ते भद्रमिह लो
के परत्र च॥२४॥ को यज्ञपुरुषो नाम यत्र वो भक्तिरीदृशी॥ भर्तृस्नेहविदूराणां यथा जारे
कुयोषितां॥२५॥ विष्णुर्विरिंचो गिरिश इंद्रो वायुर्यमो रविः॥ पर्जन्यो धनदः सोमः क्षिति
रग्निरपांपतिः॥२६॥ एते चान्ये च विबुधाः प्रभवो वरशापयोः देहे भवंति नृपतेः सर्वदेवम
यो नृपः॥२७॥ तस्मान्मां कर्मभिर्विप्रा यजध्वं गतमत्सराः॥ बलिं च मह्यं हरत मत्तोन्यः को
ग्रभुक् पुमान्॥२८॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥इत्थं विपर्ययमतिः पापीयानुत्पथं गतः॥ अ
नुनीयमानस्तद्याच्ञां न चक्रे भ्रष्टमंगलः॥२९॥ इति तेसत्कृतास्तेन द्विजाः पंडितमानिना भ
ग्नायां भव्ययाच्ञायां तस्मै विदुर चुक्रुधुः॥३०॥ हन्यतां हन्यतामेष पापः प्रकृतिदारुणः

४६

दसावाशु

जीवन् जगदसावाशु कुरुते भस्मसात् ध्रुवं॥३१॥ नायमर्हत्यसद्वृत्तो नरदेववरासनं
योधियज्ञपतिं विष्णुं विनिंदत्यनपत्रपः॥३२॥ को वैनं परिचक्षीत वेनमेकमृते शुभं प्रा
प्त ईदृशमैश्वर्यं यदनुग्रहभाजनः॥३३॥ इत्थं व्यवसिता हंतुमृषयो रूढमन्यवः॥ निज
घ्नुर्हुंकृतैर्वेनं हतमच्युतनिंदया॥३४॥ ऋषिभिः स्वाश्रमपदं गते पुत्रकलेवरं॥ सुनी
था पालयामास विद्यायोगेन शोचती॥३५॥ एकदा मुनयस्ते तु सरस्वत्सलिलाप्लुताः॥
हुत्वाग्नीन् सत्कथाश्चक्रुरुपविष्टाः सरित्तटे॥३६॥ वीक्ष्योत्थितान् महोत्पातानाहुर्लोकभयंक
रान्॥ अप्यभद्रमनाथाया दस्युभ्यो न भवेद्भुवः॥३७॥ एवं मृशंत ऋषयो धावतां सर्व
तोदिशं पांसुः समुत्थितो भूरिश्चोराणामभिलुंपतां॥३८॥ तदुपद्रवमाज्ञाय लोक
स्य वसु लुंपतां भर्तर्युपरते तस्मिन्नन्योन्यं च जिघांसतां॥३९॥ चोरप्रायं जनपदं हीन

रू

नसत्वमराजकं। लोको नावारयच्छक्ता अपि तद्दोषदर्शिनः॥ ४०॥ ब्राह्मणः समदृक्शां
तो दीनानां समुपेक्षकाः॥ स्रवते ब्रह्म तस्यापि भिन्नभांडात्पयो यथा॥ ४१॥ नांगस्य वंशो राज
र्षेरेष संस्थातुमर्हति। अमोघवीर्या हि नृपा वंशेस्मिन्केशवाश्रयाः॥ ४२॥ विनिश्चित्यैव
मृषयो विपन्नस्य महीपतेः॥ ममंथुरूरुं तरसा तत्रासीद्बाहुको नरः॥ ४३॥ काककृष्णो
तिह्रस्वांगो ह्रस्वबाहुर्महाहनुः॥ ह्रस्वपान्निम्ननासाग्रो रक्ताक्षस्ताम्रमूर्धजः॥ ४४॥ तं तु ते
वनतं दीनं किं करोमीति वादिनं॥ निषीदेत्यब्रुवंस्तात स निषादस्ततोभवत्॥ ४५॥ तस्य
वंश्यास्तु नैषादा गिरिकाननगोचराः येनाहरज्जायमानो वेनकल्मषमुल्बणं॥ ४६॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे वेनदेहमंथने निषादोत्पत्तिः चतुर्दशोध्यायः
॥ १४॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ अथ तस्य पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपतेः॥ बाहुभ्यां मथ्यमा

नाभ्यां मिथुनं समपद्यत॥ १॥ तद्दृष्ट्वा मिथुनं जातमृषयो ब्रह्मवादिनः॥ ऊचुः परमसंतुष्टा वि
दित्वा भगवत्कलां॥ २॥ मुनय ऊचुः एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी॥ इयं च लक्ष्म्या
ः संभूतिः पुरुषस्यानपायिनी॥ ३॥ अयं तु प्रथमो राज्ञां पुमान्प्रथयिता यशः॥ पृथुर्नाम महा
राजो भविष्यति पृथुश्रवाः॥ ४॥ इयं च सुदती देवी गुणभूषणभूषणा॥ अर्चिर्नाम वरा
रोहा पृथुमेवावरुंधती॥ ५॥ एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया॥ इयं च तत्परा
हि श्रीरनुजज्ञेनपायिनी॥ ६॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ प्रशंसंति स्म तं विप्रा गंधर्वप्रवरा
जगुः॥ मुमुचुः सुमनोधाराः सिद्धा नृत्यंति स्वःस्त्रियः॥ ७॥ शंखतूर्यमृदंगाद्या नेदुर्दुंदु
भयो दिवि॥ तत्र सर्व उपाजग्मुर्देवर्षिपितृणां गणाः॥ ८॥ ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवैः सहासृत्य
सुरेश्वरैः॥ वैन्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः॥ ९॥ पादयोररविंदं च तं वै मेने हरेः

कजं॥ यस्याप्रतिहतं चक्रमंशः स परमेष्ठिनः॥१०॥ तस्याभिषेक आरब्धो ब्राह्मणैः ब्रह्म
वादिभिः॥ आभिषेचनिकान्यस्मै आजह्रुः सर्वतो जनाः॥११॥ सरित्समुद्रा गिरयो नागा
गावः खगा मृगाः॥ द्यौः क्षितिः सर्वभूतानि समाजह्रुरुपायनं॥१२॥ सोभिषिक्तो महारा
जः सुवासाः साध्वलंकृतः॥ पत्न्यार्चिषालंकृतया विरेजेग्निरिवापरः॥१३॥ तस्मै जहा
र धनदो हैमं वीरवरासनं॥ वरुणः सलिलस्रावमातपत्रं शशिप्रभं॥१४॥ वायुश्च वा
लव्यजने धर्मः कीर्तिमयीं स्रजं॥ इंद्रः किरीटमुत्कृष्टं दंडं संयमनं यमः॥१५॥ ब्रह्मा ब्र
ह्ममयं वर्म भारती हारमुत्तमं॥ हरिः सुदर्शनं चक्रं तत्पत्न्यव्याहतां श्रियं॥१६॥ दश
चंद्रमसिं रुद्रः शतचंद्रं तथांबिका॥ सोमोमृतमयानश्वान्त्वष्टा रूपाश्रयं रथं॥१७॥
अग्निराजगवं चापं सूर्यो रश्मिमयानिषून्॥ भूः पादुके योगमय्यौ द्यौः पुष्पावलिमन्वहं

॥१८॥ नाट्यं सुगीतं वादित्रमंतर्धानं च खेचराः॥ ऋषयश्चाशिषः सत्याः समुद्रः शंख
मात्मजं॥१९॥ सिंधवः पर्वता नद्यो रथवीथीर्महात्मनः॥ सूतोथ मागधो वंदी तं स्तोतुमु
पतस्थिरे॥२०॥ प्रस्तावकानभिप्रेत्य पृथुः वैन्यः प्रतापवान्॥ मेघनिर्ह्रादया वाचा प्रह
सन्निदमब्रवीत्॥२१॥ पृथुरुवाच॥ भोः सूत हे मागध सौम्य वंदिन्लोकेधुनास्पष्टगु
णस्य मे स्यात्॥ किमाश्रयो मे स्तव एष योज्यतां वितथा गिरो वः॥२२॥ तस्मा
मामय्यभूवं
त्परोक्षेस्मदुपश्रुतान्यलं करिष्यथ स्तोत्रमपीच्यवाचः॥ सत्युत्तमश्लोकगुणानुवा
दे जुगुप्सितं न स्तवयंति सभ्याः॥२३॥ महद्गुणानात्मनि कर्तुमीशः कः स्तावकैः स्तावयते
सतोपि तेस्याभविष्यन्निति विप्रलब्धो जनावहासं कुमतिर्न वेद॥२४॥ प्रभवो ह्यात्मनः स्तोत्रं
जुगुप्संत्यपि विश्रुताः ह्रीमंतः परमोदाराः पौरुषं वा विगर्हितं॥२५॥ वयं त्वविदिता

लोकेसुतोद्यापियुरीभभिः कर्मभिः कथमात्मानंगोपयिष्यामबालवत् ॥२६॥ इति
श्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपृथुस्तुतिर्नामपंचदशोध्यायः ॥१५॥ श्रीमैत्रेय
उवाच ॥ इतिब्रुवाणंनृपतिंगायकामुनिचोदिताः ॥ तुष्टुवुस्तुष्टमनसस्तद्वागमृतसे
वया ॥१॥ नालंवयंतेमहिमानुवर्णनेयोदेववर्योवततारमायया वेनांगजातस्यचपौ
रुषाणितेवाचस्पतीनामपिबभ्रमुर्धियः ॥२॥ अथाप्युदारश्रवसःपृथोर्हरेःकलाव
तारस्यकथामृतादृताः यथोपदेशंमुनिभिःप्रचोदिताःश्लाघ्यानिकर्माणिवयंवि
तन्महि ॥३॥ एवंधर्मभृतांश्रेष्ठोलोकंधर्मेणुवर्तयन् गोप्ताचधर्मसेतूनांशास्तातत्प
रिपंथिनां ॥४॥ एषवैलोकपालानांबिभर्त्येकस्तनौतनूः कालेकालेयथाभागंका
लयोरुभयोर्हितं ॥५॥ वसुकालउपादत्तेकालेचायंविमुंचति समःसर्वेषुभूतेषु

क्रम

प्रतपन्सूर्यवद्विभुः ॥६॥ तितिक्षत्यक्रमंवैन्यउपर्याक्रमतामपि ॥ भूतानांकरुणःशश्व
दार्तानांक्षितिवृत्तिमान् ॥७॥ देवेवर्षत्यसौदेवोनरदेववपुर्हरिः ॥ कृच्छ्रप्राणाःप्रजा
ह्येषरक्षिष्यत्यंजसेंद्रवत् ॥८॥ आप्याययत्यसौलोकंवदनामृतमूर्तिना सानुरागावलो
केनविशदस्मितचारुणा ॥९॥ अव्यक्तवर्त्मैषनिगूढकार्योगंभीरवेधाउपगुप्तवित्तः
अनंतमाहात्म्यगुणैकधामापृथुःप्रचेताइवसंवृतात्मा ॥१०॥ दुरासदोदुर्विषहआ
सन्नोपिविदूरवत् ॥ नैवाभिभवितुंशक्योवेनारण्युत्थितोनलः ॥११॥ अंतर्बहिश्चभूतानां
पश्यन्कर्माणिचारणैः ॥ उदासीनइवाध्यक्षोवायुरात्मेवदेहिनां ॥१२॥ नादंड्यंदंडयत्ये
षसुतमात्मद्विषामपि ॥ दंडयत्यात्मजमपिदंड्यंधर्मपथेस्थितः ॥१३॥ अस्याप्रतिह
तंचक्रंपृथोरामानसाचलात् वर्त्ततेभगवानर्कोयावत्तपतिगोगणैः ॥१४॥ रंजयि

भा॰च॰
५०

ष्यति यल्लोकमयमात्मन्विचेष्टिते ॥ अथामुमाहू राजानं मनोरंजनकैः प्रजाः ॥१५॥
दृढव्रतः सत्यसंधो ब्रह्मण्यो वृद्धसेवकः शरण्यः सर्वभूतानां मानदो दीनवत्सलः
॥१६॥ मातृभक्तिः परस्त्रीषु पत्न्यामर्द्ध इवात्मनः ॥ प्रजासु पितृवत्स्निग्धः किंकरो ब्र
ह्मवादिनां ॥१७॥ देहिनामात्मवत्प्रेष्ठः सुहृदां नंदिवर्द्धनः ॥ मुक्तसंगप्रसंगोयं दंडपा
णिष्वसाधुषु ॥१८॥ अयं तु साक्षाद्भगवांस्त्र्यधीशः कूटस्थ आत्मा कलयावतीर्णः ॥ य
स्मिन्नविद्यारचितं निरर्थकं पश्यंति नानात्वमपि प्रतीतं ॥१९॥ अयं भुवो मंडलमोदया
द्रेर्गोप्तैकवीरो नरदेवनाथः ॥ आस्थाय जैत्रं रथमात्तचापः पर्यस्यते दक्षिणतो य
थार्कः ॥२०॥ अस्मै नृपालाः किल तत्र तत्र बलिं हरिष्यंति सलोकपालाः ॥ मंस्यंति ए
षां स्त्रिय आदिराजं चक्रायुधं तद्यश उद्धरंत्यः ॥२१॥ अयं महीं गां दुदुहेधिराजः प्रजा

५०

क्ष्मा

पतिर्वृत्तिकरः प्रजानां ॥ यो लीलयाद्रीन्स्वशरासकोट्या भिंदन्समां गामकरो
द्यथेंद्रः ॥२२॥ विस्फूर्जयन्नाजगवं धनुः स्वयं यदाचरत्क्ष्मामविषह्यमाजौ ॥ तदा नि
लिल्युर्दिशि दिश्यसंतो लांगूलमुद्यम्य यथा मृगेंद्रः ॥२३॥ एषोश्वमेधाञ्छतमाजहा
र सरस्वती प्रादुरभावि यत्र ॥ अहार्षीद्यस्य हयं पुरंदरः शतक्रतुश्चरमे वर्त्तमाने ॥२४॥
एष स्वसद्मोपवने समेत्य सनत्कुमारं भगवंतमेकं ॥ आराध्य भक्त्यालभतामलं तज्ज्ञा
नं यतो ब्रह्म परं विदंति ॥२५॥ तत्र तत्र गिरस्तास्ता इति विश्रुतविक्रमः ॥ श्रोष्यत्यात्माश्रि
गाथाः
ता नार्यः पृथुः पृथुपराक्रमः ॥२६॥ दिशो विजित्याप्रतिरुद्धचक्रः स्वतेजसोत्पाटित
शल्यः
लोककंटकः ॥ सुरासुरेंद्रैरुपगीयमानमहानुभावो भविता पतिर्भुवः ॥२७॥ ॥इति श्री
भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुविजये षोडशोध्यायः ॥१६॥ ॥श्रीमैत्रेय उवाच

एवंसभगवान्वैन्यःख्यापितोगुणकर्मभिः।छंदयामासतान्कामैःप्रतिपूज्याभि
वंद्य च ।१।ब्राह्मणप्रमुखान्वर्णान्भृत्यामात्यपुरोधसः।पौरान्जानपदान्श्रेणीः
प्रकृतीःसमपूजयत्।२।विदुरउवाच।।कस्माद्दधारगोरूपंधरित्रीबहुरूपिणी।यां
दुदोहपृथुस्तत्रकोवत्सोदोहनंचकिं।३।प्रकृत्याविषमादेवीकृतातेनसमाकथं।त
स्यमेध्यंहयंदेवःकस्यहेतोरपाहरत्।४।सनत्कुमाराद्भगवतोब्रह्मन्ब्रह्मविदुत्त
मात्।लब्ध्वाज्ञानंसविज्ञानंराजर्षिःकांगतिंगतः।५।यच्चान्यदपिकृष्णस्यभवा
न्भगवतःप्रभोः।श्रवःसुश्रवसःपुण्यंपूर्वदेहकथाश्रयं।६।भक्तायमेनुरक्ताय
तवचाधोक्षजस्यच।वक्तुमर्हसियोदुह्यद्वैन्यरूपेणगामिमां।७।श्रीशुकउवा
चोदितोविदुरेणैवंवासुदेवकथांप्रति।प्रशस्यतंप्रीतमनामैत्रेयःप्रत्यभाष

त।८।श्रीमैत्रेयउवाच।यदाभिषिक्तःपृथुरंगविप्रैरामंत्रितोजनतायाश्चपालः।
प्रजानिरन्नेक्षितिपृष्ठएत्यक्षुत्क्षामदेहाःपतिमभ्यवोचन्।९।प्रजाऊचुः।वयं
राजन्जाठरेणाभितप्तायथाग्निनाकोटरस्थेनवृक्षाः।त्वामद्ययाताःशरणंश
रण्यंयःसाधितोवृत्तिकरःपतिर्नः।१०।तन्नोभवानीहतुरातवेन्नंक्षुधार्दितानांन
रदेवदेवयावन्ननंक्ष्यामहउज्झितोर्जावार्तापतिस्त्वंकिललोकपालः।११।श्रीमै
त्रेयउवाच।पृथुःप्रजानांकरुणंनिशम्यपरिदेवितं।दीर्घंदध्यौकुरुश्रेष्ठनिमित्तंसो
न्वपद्यत।१२।इतिव्यवसितोबुद्ध्याप्रगृहीतशरासनः।संदधेविशिखंभूमेःक्रुद्धस्त्रि
पुरहायथा।१३।प्रवेपमानाधरणीनिशाम्योदायुधंचतं।गौःसत्यपाद्रवद्भीतामृगी
वमृगयुद्रुता।१४।तामन्वधावत्तद्वैन्यःकुपितोत्यरुणेक्षणः।शरंधनुषिसंधाय

श्री॰स्कं॰
५२

यत्र यत्र पजायते॥१५॥ सा दिशो विदिशो देवी रोदसी चांतरं तयोः॥ धावंती तत्र तत्रैनं द
दर्शानूद्यतायुधं॥१६॥ लोके नाविंदत त्राणं वैन्यान्मृत्योरिव प्रजाः॥ त्रस्ता तदा निववृते हृ
दयेन विदूयता॥१७॥ उवाच च महाभागं धर्मज्ञापन्नवत्सलः॥ त्राहि मामपि भूतानां पाल
नेऽवस्थितो भवान्॥१८॥ स त्वं जिघांससे कस्माद्दीनामकृतकिल्बिषां॥ अहनिष्यत्कथं योषां
धर्मज्ञ इति यो मतः॥१९॥ प्रहरंति न वै स्त्रीषु कृतागःस्वपि जंतवः॥ किमुत त्वद्विधा
राजन्करुणा दीनवत्सलाः॥२०॥ मां विपाट्याजरां नावं यत्र विश्वं प्रतिष्ठितं॥ आत्मा
नं च प्रजाश्चेमाः कथमंभसि धास्यसि॥२१॥ पृथुरुवाच॥ वसुधे त्वां वधिष्यामि मच्छा
सनपराङ्मुखीं॥ भागं बर्हिषि या वृंक्ते न तनोति च नो वसु॥२२॥ यवसं जग्ध्यनुदिनं
नैव दोग्ध्यौधसं पयः॥ तस्यामेवं हि दुष्टायां दंडो नात्र न शस्यते॥२३॥ त्वं खल्वोषधि

५२

शस्यते

मध्य २

देवि

बीजानि प्राक्सृष्टानि स्वयंभुवा॥ न मुंचस्यात्मरुद्धानि मामवज्ञाय मंदधीः॥२४॥ अ
मूषां क्षुत्परीतानामार्तानां परिदेवितं॥ शमयिष्यामि मद्बाणैर्भिन्नायास्तव मेदसा
॥२५॥ पुमान्योषिदुत क्लीब आत्मसंभावनोऽधमः॥ भूतेषु निरनुक्रोशो नृपाणां
तद्वधोऽवधः॥२६॥ त्वां स्तब्धां दुर्मदां नीत्वा मायागां तिलशः शरैः॥ आत्मयोगबलेने
मा धारयिष्याम्यहं प्रजाः॥२७॥ एवं मन्युमयीं मूर्तिं कृतांतमिव बिभ्रतं॥ प्रणता प्रां
जलिः प्राह मही संजातवेपथुः॥२८॥ धरण्युवाच॥ नमः परस्मै पुरुषाय मायया
विन्यस्तनानातनवे गुणात्मने॥ नमः स्वरूपानुभवेन निर्धुतद्रव्यक्रियाकारकवि
भ्रमोर्मये॥२९॥ येनाहमात्मायतनं विनिर्मिता धात्रा यतोऽयं गुणसर्गसंग्रहः॥ स
एव मां हंतुमुदायुधः स्वराडुपस्थितोऽन्यं शरणं कमाश्रये॥३०॥ य एतदादावसृज

त्त्वचराचरं समायया त्माश्रययावितर्क्यया ॥ तथैव सोयं किल गोप्तुमुद्यतः कथंनु मां
धर्मपरो जिघांससि ॥३१॥ नूनं बतेशस्य समीहितं जनैस्तन्मायया दुर्जयया कृतात्म
भिः ॥ नलक्ष्यते यस्त्वकरोदकारयद्योनेक एकः परतश्च ईश्वरः ॥३२॥ सर्गादियो
स्यानुरुणद्धि शक्तिभिर्द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः ॥ तस्मै समुन्नद्धनिरुद्धशक्तये नमः
परस्मै पुरुषाय वेधसे ॥३३॥ सवैभवानात्मविनिर्मितं जगद्भूतेंद्रियांतःकरणात्म
कं विभो ॥ संस्थापयिष्यन्नज मां रसातलादभ्युज्जहारांभसि आदिसूकरः ॥३४॥ अपा
मुपस्थे मयि नाव्यवस्थिताः प्रजा भवानद्य रिरक्षिषुः किल ॥ सवीरमूर्तिः समभूद
धराधरो यो मां पयस्युग्रशरो जिघांससि ॥३५॥ नूनं जनैरीहितमीश्वराणामस्मद्विधैस्त
द्गुणसर्गमायया ॥ नज्ञायते मोहितचित्तवर्त्मभिस्तेभ्यो नमो वीरयशस्करेभ्यः ॥३६॥ इ

हितन

निरुद्ध

ति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुधरणिसंवादे सप्तदशोध्यायः ॥१७॥ श्रीमै
त्रेय उवाच ॥ इत्थं पृथुमभिष्टूय रुषा प्रस्फुरिताधरं पुनराहावनिर्भीता संस्तभ्यात्मान
मात्मना ॥१॥ धरण्युवाच ॥ संनियच्छाभिभो मन्युं निबोध श्रावितं च मे सर्वतः सारमाद
त्ते यथा मधुकरो बुधः ॥२॥ अस्मिंल्लोकेथवामुष्मिन्मुनिभिस्तत्वदर्शिभिः दृष्टा योगा
प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये ॥३॥ तानातिष्ठति यः सम्यगुपायान्पूर्वदर्शितान् अ
वरः श्रद्धयोपेत उपायान्विंदतेंजसा ॥४॥ ताननादृत्य योविद्वानर्थानारभते स्वयं
तस्य व्यभिचरंत्यर्था आरब्धाश्च पुनः पुनः ॥५॥ पुरा सृष्टा ह्योषधयो ब्रह्मणा या विशां
पते भुज्यमाना मया दृष्टा असद्भिरधृतव्रतैः ॥६॥ अपालितानादृता च भवद्भिर्लोक
पालकैः ॥ चौरीभूतेथ लोकेहं यज्ञार्थेग्रसमोषधीः ॥७॥ नूनं ता वीरुधः क्षीणा मयि

कालेन भूयसा ॥ तत्र दृष्टेन योगेन भवाना दातुमर्हसि ॥ ८ ॥ वत्सं कल्पय मे वीर येनाहं व
त्सला तव ॥ धोक्ष्ये क्षीरमयान्कामाननुरूपं च दोहनं ॥ ९ ॥ दोग्धारं च महाबाहो भूता
नां भूतभावन ॥ अन्नमीप्सितमूर्जस्वद् भगवान्वांछते यदि ॥ १० ॥ समां च कुरु मां राज
न्देववृष्टं यथा पयः ॥ अपर्त्तावपि भद्रं ते उपावर्त्तेत मे विभो ॥ ११ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच
इति प्रियं हितं वाक्यं भुव आदाय भूपतिः ॥ वत्सं कृत्वा मनुं पाणावदुहत्सकलौषधीः
॥ १२ ॥ तथापरे च सर्वत्र सारमाददते बुधाः ॥ ततोन्ये च यथाकामं दुदुहुः पृथुभाविताः
॥ १३ ॥ ऋषयो दुदुहुर्देवीमिंद्रियेष्वथ सत्तम ॥ वत्सं बृहस्पतिं कृत्वा पयश्छंदोमयं शुचि
॥ १४ ॥ कृत्वा वत्सं सुरगणा इंद्रं सोममदूदुहन् ॥ हिरण्मयेन पात्रेण वीर्यमोजो बलं प
यः ॥ १५ ॥ दैत्येया दानवा वत्सं प्रह्लादमसुरर्षभं ॥ विधायादूदुहन्क्षीरमयः पात्रेषु

रासवं ॥ १६ ॥ गंधर्वाप्सरसो धुक्षन्पात्रे पद्ममये पयः ॥ वत्सं विश्वावसुं कृत्वा गांधर्वं
मधुसौरभं ॥ १७ ॥ वत्सेन पितरोर्यम्णा कव्यं क्षीरमधुक्षत ॥ आमपात्रे महाभाग
श्रद्धया श्राद्धदेवता ॥ १८ ॥ प्रकल्प्य वत्सं कपिलं सिद्धाः संकल्पनामयीं ॥ सिद्धिं न
भसि विद्यां च ये च विद्याधरादयः ॥ १९ ॥ अन्ये च मायिनो मायामंतर्धानाद्[illegible]त्मनां ॥ म कृता
यं प्रकल्प्य वत्सं ते दुदुहुर्धारणामयीं ॥ २० ॥ यक्षरक्षांसि भूतानि पिशाचाः पिशिताश
नाः ॥ भूतेशवत्सा दुदुहुः कपाले क्षतजासवं ॥ २१ ॥ तथाहयो दंदशूकाः सर्पा नागा
श्च तक्षकं ॥ विधाय वत्सं दुदुहुर्बिलपात्रे विषं पयः ॥ २२ ॥ पशवो यवसं क्षीरं वत्सं कृ
त्वा च गोवृषं ॥ अरण्यपात्रे चाधुक्षन्मृगेंद्रेण च दंष्ट्रिणः ॥ २३ ॥ क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं
दुदुहुः स्वे कलेवरं ॥ सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं चाचरमेव च ॥ २४ ॥ वटवत्सा वनस्प

त्यः पृथक् रसमयं पयः ॥ गिरयो हिमवद्वत्सा नानाधातून् स्वसानुषु ॥ २५ ॥ सर्वे स्ववत्सान् स्वे
स्वे पात्रे पृथक् पयः ॥ सर्वकामदुघां पृथ्वीं दुदुहुः पृथुभाविताम् ॥ २६ ॥ एवं पृथ्वादयः पृथ्वी
मन्नादाः स्वन्नमात्मनः । दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरूद्वह ॥ २७ ॥ ततो महीपतिः प्रीतः स
र्वकामदुघां पृथुः । दुहितृत्वे चकारेमां प्रेम्णा दुहितृवत्सलः ॥ २८ ॥ चूर्णयन् स्वधनुःकोट्या
गिरिकूटानि राजराट् । भूमण्डलमिदं वैन्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः ॥ २९ ॥ अथास्मिन् भग
वान् वैन्यः प्रजानां वृत्तिदः पिता । निवासान् कल्पयांचक्रे तत्र तत्र यथार्हतः ॥ ३० ॥ इति श्री
~~भागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे वृत्रासुरसंवादे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥~~
~~एवं जिहासुर्नृप देहमाजौ मृत्युं वरं विजयान्मन्यमानः ॥ शूलं प्रगृह्याभ्यपतत्सुरेन्द्रं~~
~~यथा महापुरुषं कैटभोऽप्सु ॥ १ ॥ ततो युगान्ताग्निकठोरजिह्वमाविध्य शूलं तरसासुरेन्द्रः~~

ग्रामान् पुरः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि च । घोषान् व्रजान् सशिबिरानाकरान् खे
टखर्वटान् ॥ ३१ ॥ प्राक् पृथोरिह नैवैषा पुरग्रामादिकल्पना । यथासुखं वसंति स्म तत्र तत
त्राकुतोभयाः ॥ ३२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथ्वीदोहने अष्टा
दशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ अथादीक्षित राजा तु हयमेधशतेन च
ब्रह्मावर्त्ते मनोः क्षेत्रे यत्र प्राची सरस्वती ॥ १ ॥ तदभिप्रेत्य भगवान् कर्मातिशयमात्म
नः । शतक्रतुर्न ममृषे पृथोर्यज्ञमहोत्सवं ॥ २ ॥ यत्र यज्ञपतिः साक्षात् भगवान् ह
रिरीश्वरः ॥ अन्वभूयत सर्वात्मा सर्वलोकगुरुः प्रभुः ॥ ३ ॥ अन्वितो ब्रह्मशर्वा
भ्यां लोकपालैः सहानुगैः । उपगीयमानो गंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ॥ ४ ॥ सि
द्धविद्याधरदैत्यदानवा गुह्यकादयः सुनंदनंदप्रमुखाः पार्षदप्रवरा हरेः

॥५॥ कपिलो नारदो दत्तो योगेशाः सनकादयः ॥ तमन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनोत्सुका
॥६॥ यत्र धर्मदुघा भूमिः सर्वकामदुघा सती ॥ दोग्धि स्माभीप्सितानर्थान्यजमानस्य भा
रत ॥७॥ ऊहुः सर्वरसान्नद्यः क्षीरदध्यन्नगोरसान् ॥ तरवो भूरिवर्ष्माणः प्रासूयंत मधु
च्युतः ॥८॥ सिंधवो रत्ननिकरान्गिरयोन्नं चतुर्विधं ॥ उपायनमुपाजह्रुः सर्वे लोकाः सपा
लकाः ॥९॥ इति चाधोक्षजेशस्य पृथोस्तु परमोदयं ॥ असूयन्भगवानिंद्रः प्रतिघा
तमचीकरत् ॥१०॥ चरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुःपतिं ॥ वैन्ये यज्ञपशुं स्पर्धन्न
पोवाह तिरोहितः ॥११॥ तमत्रिर्भगवानैक्षत्त्वरमाणं विहायसा ॥ आमुक्तमिव पा
खंडं यो धर्मे धर्मविभ्रमः ॥१२॥ अत्रिणा चोदितो हंतुं पृथुपुत्रो महारथः ॥ अन्वधावत
संक्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥१३॥ तं तादृशाकृतिं वीक्ष्य मेने धर्मं शरीरिणं ॥ जटि

लं भस्मनाछिन्नं तस्मै बाणं न मुंचति ॥१४॥ वधान्निवृत्तं तं भूयो हंतवेत्रिरचोदयत् ॥ ज
हि यज्ञहनं तात महेंद्रं विबुधाधमं ॥१५॥ एवं वैन्यसुतः प्रोक्तस्त्वरमाणं विहायसा ॥ अ
न्वद्रवदभिक्रुद्धो रावणं गृध्रराडिव ॥१६॥ सोश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्मा अंतर्हितः स्वराट्
वीरः स्वपशुमादाय पितुर्यज्ञमुपेयिवान् ॥१७॥ तत्तस्य चाद्भुतं कर्म विचक्ष्य परम
र्षयः ॥ नामधेयं ददुस्तस्मै विजिताश्व इति प्रभो ॥१८॥ उपसृज्य तमस्तीव्रं जहाराश्वं
पुनर्हरिः ॥ चषालयूपतश्छन्नो हिरण्यरशनं विभुः ॥१९॥ अत्रिः संदर्शयामास त्वरमा
णं विहायसा ॥ कपालखट्वांगधरं वीरो नैनमबाधत ॥२०॥ अत्रिणा चोदितस्तस्मै संदधे
विशिखं रुषा ॥ सोश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्थावंतर्हितः स्वराट् ॥२१॥ वीरश्चाश्वमुपा
दाय पितृयज्ञमथाव्रजत् ॥ तदवद्यं हरे रूपं जगृहुर्ज्ञानदुर्बलाः ॥२२॥ यानि रूपाणि ज

गृहे इंद्रो हयजिहीर्षया॥ तानि पापस्य खंडानि लिंगं खंडमिहोच्यते॥ २३॥ एवमिंद्रे हर
त्यश्वं वैन्ययज्ञजिघांसया॥ तद्गृहीतविसृष्टेषु पाखंडेषु मतिर्नृणां॥२४॥ धर्मइत्युपधर्मे
षु नग्नरक्तपटादिषु॥ प्रायेण सज्जते भ्रांत्या पेशलेषु च वाग्मिषु॥२५॥ तदभिज्ञाय भग
वान् पृथुः पृथुपराक्रमः॥ इंद्राय कुपितो बाणमादत्तोद्यतकार्मुकः॥२६॥ तमृत्वि
जः शक्रवधाभिसंधितं विचक्ष्य दुःप्रेक्ष्यमसह्यरंहसं। निवारयामासुरहो महा
मते न युज्यतेत्रान्यवधः प्रचोदितात्॥२७॥ वयं मरुत्वंतमिहार्थनाशनं ह्वयामहे त्व
च्छ्रवसा हतत्विषं॥ अयातयामोपहवैरनंतरं प्रसह्य राजन् जुहवाम तेहितं॥२८॥
इत्यामंत्र्य क्रतुपतिं विदुरास्यर्त्विजो रुषा॥ स्रुक्हस्तान् जुह्वतोभ्येत्य स्वयंभूः प्रत्यषे
धत॥२९॥ न वध्यो भवतामिंद्रो यद्यज्ञो भगवत्तनुः॥ यं जिघांसथ यज्ञेन यस्येष्टास्त

न वः सुराः॥३०॥ तदिदं पश्यत महद्धर्मव्यतिकरं द्विजाः॥ इंद्रेणानुष्ठितं राज्ञः कर्म
तद्विजिघांसता॥३१॥ पृथुकीर्तेः पृथोर्भूयात्तर्ह्येकोनशतं क्रतुः॥ अलं ते क्रतुभिः स्विष्टै
र्यद्भवान् मोक्षधर्मवित्॥३२॥ नैवात्मने महेंद्राय रोषमाहर्तुमर्हसि॥ उभावपि हि
भद्रं ते उत्तमश्लोकविग्रहौ॥३३॥ मास्मिन् महाराज कृथाः स्म चिंतां निशामयास्मद्व
च आदृतात्मा॥ यद्ध्यायतो दैवहतं नु कर्तुं मनोतिरुष्टं विशते तमोंधं॥३४॥ क्रतुर्वि
रमतामेष देवेषु दुरवग्रहः॥ धर्मव्यतिकरो यत्र पाखंडैरिंद्रनिर्मितैः॥३५॥ एभिरिंद्रो
पसंसृष्टैः पाखंडैर्हारिभिर्जनं॥ ह्रियमाणं विचक्ष्वैनं यस्ते यज्ञध्रुगश्वमुट्॥३६॥ भवान्
परित्रातुमिहावतीर्णो धर्मं जनानां समयानुरूपं॥ वेनापचारादवलुप्तमद्य तं तद्देह
तो विष्णुकलासि वैन्य॥३७॥ स त्वं विमृश्यास्य भवं प्रजापते संकल्पनं विश्वसृजां पिपी

स्नानाय

ह्हि । ऐंद्रीं च मायामुपधर्ममातरं प्रचंडपाषंडपथं प्रभो जहि ॥ ३८ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इत्थं
स लोकगुरुणा समादिष्टो विशांपते । तथा च कृत्वा वात्सल्यं मघोनापि च संदधे ॥ ३९ ॥ कृता
वभृथ पृथवे भूरिकर्मणे । वरान्ददुस्ते वरदा ये तद्बर्हिषि तर्पिताः ॥ ४० ॥ विप्राः स
त्याशिषस्तुष्टाः श्रद्धया लब्धदक्षिणाः ॥ आशिषो युयुजुः क्षत्तरादिराजाय सत्कृताः ॥ ४१
त्वयाहूता महाबाहो सर्व एव समागताः ॥ पूजिता दानमानाभ्यां पितृदेवर्षिमानवाः
॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुयज्ञे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥
श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ भगवानपि वैकुंठः साकं मघवता विभुः । यज्ञैर्यज्ञपतिस्तुष्टो यज्ञ
भुक्तमभाषत ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ एष तेकार्षीत भंगं हयमेधशतस्य च ॥ स
मापयत आत्मानममुष्य क्षंतुमर्हसि ॥ २ ॥ सुधियः साधवो लोके नरदेव नरोत्तमाः

नाभिद्रुह्यंति भूतेभ्यो यर्हि नात्मा कलेवरं ॥ ३ ॥ पुरुषा यदि मुह्यंति त्वादृशा देवमायया
श्रम एव परं जातो दीर्घया वृद्धसेवया ॥ ४ ॥ अतः कायमिमं विद्वान्विद्याकामकर्म
भिः । आरब्ध इति नैवास्मिन्प्रतिबुद्धोऽनुषज्जते ॥ ५ ॥ असंसक्तः शरीरेऽस्मिन्नमुनो
त्पादिते गृहे । अपत्ये द्रविणे वापि कः कुर्यान्ममतां बुधः ॥ ६ ॥ एकः शुद्धः स्वयंज्यो
तिर्निर्गुणोऽसौ गुणाश्रयः । सर्वगोऽनावृतः साक्षी निरात्मात्मात्मनः परः ॥ ७ ॥ य एवं सं
तमात्मानमात्मस्थं वेद पूरुषः । नाज्यते प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः स मयि स्थितः ॥ ८ ॥ यः स्व
धर्मेण मां नित्यं निराशीः श्रद्धयान्वितः ॥ भजते शनकैस्तस्य मनो राजन्प्रसीदति ॥ ९ ॥
परित्यक्तगुणः सम्यग्दर्शनो विशदाशयः । शांतिं मे समवस्थानं ब्रह्म कैवल्यमश्नुते
॥ १० ॥ उदासीनमिवाध्यक्षं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनां । कूटस्थमिममात्मानं यो वेदाप्नोति शो

ननं॥११॥भिन्नस्यलिंगस्यगुणप्रवाहोद्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः दृष्टासुसंपत्सुवि
पत्सुसूरयोनविक्रीयंतेमयिबद्धसौहृदाः॥१२॥समःसमानोत्तममध्यमाधमःसुखेच
दुःखेचजितेंद्रियाशयः मयोपकॢप्ताखिललोकसंयुतोविधत्स्ववीराखिललोकरक्षणं
॥१३॥श्रेयःप्रजापालनमेवराज्ञोयत्सांपरायेसुकृतात्षष्ठमंशं हर्त्तान्यथाहृतपुण्यः
प्रजानामरक्षिताकरहारोघमत्ति॥१४॥एवंद्विजाग्र्यानुमतानुवृत्तधर्मप्रधानोन्यत
मोवितास्याः हस्वेनकालेनगृहोपयातान्द्रष्टासिसिद्धाननुरक्तलोकः॥१५॥व
रंचमत्कंचनमानवेंद्रवृणीष्वतेहंगुणशीलयंत्रितः॥नाहंमखैर्वैसुलभस्तपो
भिर्योगेनवायःसमचित्तवर्त्ती॥१६॥श्रीमैत्रेय उवाच॥॥सइत्थंलोकगुरुणाविष्व
क्सेनेनविश्वजित्॥अनुशासितआदेशंशिरसाजगृहेहरेः॥१७॥स्पृशंतंपादयोः

प्रेम्णाव्रीडितंस्वेनकर्मणा॥शतक्रतुंपरिषज्यविद्वेषंविससर्जह॥१८॥भगवानथ
विश्वात्मापृथुनोपहृतार्हणः॥समुज्जिहानयाभक्त्यागृहीतचरणांबुजः॥१९॥प्र
स्थानाभिमुखोप्येनमनुग्रहविलंबितः॥पश्यन्पद्मपलाशाक्षोनप्रतस्थेसुहृत्स
तां॥२०॥सआदिराजोरचितांजलिर्हरिंविलोकितुंनाशकदश्रुलोचनः॥नकिंच
नोवाचसबाष्पविक्लवोहृदोपगुह्यामुमधादवस्थितः॥२१॥अथावमृज्याश्रु
कलाविलोकयन्न[illegible]प्र[illegible]गोचरमाहपूरुषं॥पदास्पृशंतंक्षितिमंसे[illegible]उंनतेविन्य
स्तहस्ताग्रमुरंगविद्विषः॥२२॥पृथुरुवाच॥॥वरान्विभोत्वद्वरदेश्वराद्बुधःकथंवृ
णीतेगुणविक्रियात्मनां येनारकाणामपिसंतिदेहिनांतानीशकैवल्यपतेवृणेनच॥२३॥नकामयेनाथतदप्यहंक्वचिन्नयत्रयुष्मच्चरणांबुजासवः॥महत्तमांतर्हृद

भा॰ च॰
६०
२ शिवं

यान्मुखच्युतो विधत्स्व कर्णायुतमेष मे वरः॥ २४ ॥ स उत्तमश्लोक महन्मुखच्युतो भवत्प
दांभोजसुधाकणानिलः॥ स्मृतिं पुनर्विस्मृततत्ववर्त्मनां कुयोगिनां नो वितरत्यलं व
रैः॥ २५ ॥ यशः शिवं सुश्रव आर्यसंगमे यदृच्छया चोपशृणोति ते सकृत्॥ कथं गुणज्ञो वि
रमेद्विना पशुं श्रीर्यत्प्रवव्रे गुणसंग्रहेच्छया॥ २६ ॥ अथाभजे त्वाखिलपूरुषोत्त
मं गुणालयं पद्मकरेव लालसः॥ अप्यावयोरेकपतिस्पृधोः कलिर्नस्यात्कृतत्व
च्चरणैकतानयोः॥ २७ ॥ जगज्जनन्यां जगदीश वैशसं स्यादेव यत्कर्मणि नः समीहि
तं॥ करोषि फल्ग्वप्युरु दीनवत्सलः स्व एव धिष्ण्येभिरतस्य किं तया॥ २८ ॥ भजंत्यथ
त्वामत एव साधवो व्युदस्तमायागुणविभ्रमोदयं॥ भवत्पदानुस्मरणादृते सतां निमि
त्तमन्यद्भगवन्न विद्महे॥ २९ ॥ मन्ये गिरं ते जगतां विमोहिनीं वरं वृणीष्वेति भजंत

६०

मात्थ यत्॥ वाचा नु तंत्या यदि ते जनोसितः कथं पुनः कर्म करोति मोहितः॥ ३० ॥ त्वन्मा
यया द्धा जन ईश खंडितो यदन्यदाशास्त ऋतात्मनोबुधः॥ यथा चरेद्बालहितं पिता स्व
यं तथा त्वमेवार्हसि नः समीहितुं॥ ३१ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ इत्यादिराजेन नुतः स विश्व
दृक् तमाह राजन्मयि भक्तिरस्तु ते॥ दिष्ट्येदृशी धीर्मयि ते कृता यया मायां मदी
यां तरति स्म दुस्त्यजां॥ ३२ ॥ तत्त्वं कुरु मयादिष्टमप्रमत्तः प्रजापते॥ मदादेशकरो लो
कः सर्वत्राप्नोति शोभनं॥ ३३ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ इति वैन्यस्य राजर्षेः प्रतिनंद्या
र्थवत्तरं॥ पूजितोनुगृहीत्वैनं गंतुं चक्रेच्युतो मतिं॥ ३४ ॥ देवर्षिपितृगंधर्वसिद्ध
चारणपन्नगाः॥ किंनराप्सरसो मर्त्याः खगा भूतान्यनेकशः॥ ३५ ॥ यज्ञेश्वरधिया
राज्ञा वाग्वित्तांजलिभक्तितः॥ सभाजिता ययुः सर्वे वैकुंठानुगतास्ततः॥ ३६ ॥ भग

मप्रसगा

वानपि राजर्षिः सोपाध्यायः सहाच्युतः ॥ हरन्निव मनो नृणां स्वधोर्ल प्रभुः ॥ ३७ ॥
अदृष्टाय नमस्कृत्य नृपः संदर्शितात्मने ॥ वासुदेवाय देवानां देवाय स्वपुरं ययौ ॥ ३८ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुयज्ञे विंशोध्यायः ॥ २० ॥ श्रीमैत्रेय उवाच
मौक्तिकैः कुसुमस्रग्भिः दुकूलैः स्वर्णतोरणैः ॥ महासुरभिभिर्धूपैः मंडितं तत्र तत्र वै
॥ १ ॥ चंदनागुरुतोयार्द्ररथ्याचत्वरमार्गवत् ॥ पुष्पाक्षतफलैस्तोकैर्लाजैरर्चिभिरर्चितं
॥ २ ॥ सवृंदैः कदलीस्तंभैः पूगपोतैः परिष्कृतं ॥ तरुपल्लवमालाभिः सर्वतः समलंकृतं
॥ ३ ॥ प्रजास्तं दीपबलिभिः संभृताशेषमंगलैः ॥ अभीयुर्मृष्टकन्याश्च मृष्टकुंडलमंडिताः
॥ ४ ॥ शंखदुंदुभिघोषेण ब्रह्मघोषेण चर्त्विजां ॥ विवेश भवनं वीरः स्तूयमानो गतस्मयः
॥ ५ ॥ पूजितः पूजयामास तत्र तत्र महायशाः ॥ पौरान् जानपदांस्तांस्तान् प्रीतः प्रियवरप्र

दः ॥ ६ ॥ स एवमादीन्यनवद्यचेष्टितः कर्माणि भूयांसि महान्महत्तमः ॥ कुर्वन् शशासाव
निमंडलं यशः स्फीतं निधायारुरुहे परं पदं ॥ ७ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ तमादिराजस्य यशो वि
जृंभितं गुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितं ॥ क्षत्ता महाभागवतः सदस्पते कौषारविं प्राह गृ
णंतमर्चयन् ॥ ८ ॥ विदुर उवाच ॥ ॥ सोभिषिक्तः पृथुर्विप्रैर्लब्धाशेषसुरार्हणः ॥ बिभ्रत्
स वैष्णवं तेजो बाह्वोर्याभ्यां दुदोह गां ॥ ९ ॥ को न्वस्य कीर्तिं न शृणोत्यभिज्ञो यद्विक्रमोच्छि
ष्टमशेषभूपाः ॥ लोकाः सपाला उपजीवंति काममद्यापि तन्मे वद कर्म शुद्धं ॥ १० ॥ श्री
मैत्रेय उवाच ॥ ॥ गंगायमुनयोर्नद्योरंतरा क्षेत्रमावसन् ॥ आरब्धानेव बुभुजे भोगान्
पुण्यजिहासया ॥ ११ सर्वत्रास्खलितादेशः सप्तद्वीपैकदंडधृक् ॥ अन्यत्र ब्राह्मणकुला
दन्यत्राच्युतगोत्रतः ॥ १२ ॥ एकदासीन्महासत्रदीक्षा तत्र दिवौकसां समाजो ब्रह्म

धीराणां च राजर्षीणां च सत्तम ॥१३॥ तस्मिन्नर्हत्सु सर्वेषु स्वर्चितेषु यथार्हतः । उत्थितः स
दसो मध्ये ताराणामुडुराडिव ॥१४॥ प्रांशुः पीनायतभुजो गौरः कंजारुणेक्षणः । सुनासः सुमुखः
सौम्यः पीनांसः सुद्विजस्मितः ॥१५॥ व्यूढवक्षा बृहच्छ्रोणिर्वलिवल्गुदलोदरः । आवर्त्तनाभि
रोजस्वी कांचनोरुरुदग्रपात् ॥१६॥ सूक्ष्मवक्रासितस्निग्धमूर्द्धजः कंबुकंधरः । महाध
ने दुकूलाग्र्ये परिधायोपवीय च ॥१७॥ व्यंजिताशेषगात्रश्रीर्नियमे न्यस्तभूषणः । कृ
ष्णाजिनधरः श्रीमान् कुशपाणिः कृतोचितः ॥१८॥ शिशिरस्निग्धताराक्षः समैक्षत समंतम्
ततः । ऊचिवानिदमुर्वीशः सदः संहर्षयन्निव । चारु चित्रपदं श्लक्ष्णं मृष्टं गूढमविक्ल
वं ॥१९॥ पृथुरुवाच ॥ सभ्याः शृणुत भद्रं वः साधवो य इहागताः । सत्सु जिज्ञासुभिर्धर्म
मावेद्यं स्वमनीषितं ॥२०॥ अहं दंडधरो राजा प्रजानामिह योजितः । रक्षिता वृत्तिदः स्वे

षु सेतुषु स्थापिता पृथक् ॥२१॥ तस्य मे तदनुष्ठानाद्यदाहुर्ब्रह्मवादिनः । लोकाः स्युः कामसं
दोहा यस्य तुष्यति दिष्टदृक् ॥२२॥ य उद्धरेत्करं राजा प्रजा धर्मेष्वशिक्षयन् । प्रजानां शमलं भुं
क्ते भगं च स्वं जहाति सः ॥२३॥ तत्प्रजा भर्तृपिंडार्थं स्वार्थमेवानसूयवः । कुरुताधोक्ष
जधियस्तर्हि मेनुग्रहः कृतः ॥२४॥ यूयं तदनुमोदध्वं पितृदेवर्षयोमलाः । कर्त्तुः शास्तुरनु
ज्ञातुस्तुल्यं यत्प्रेत्य तत्फलं ॥२५॥ अस्ति यज्ञपतिर्नाम केषांचिदर्हसत्तमाः । इहामु
त्र च लक्ष्यंते ज्योत्स्नावत्यः क्वचिद्भुवः ॥२६॥ मनोरुत्तानपादस्य ध्रुवस्यापि महीपतेः
प्रियव्रतस्य राजर्षेरंगस्यास्मत्पितुः पितुः ॥२७॥ ईदृशानामथान्येषामजस्य च भवस्य च
प्रह्लादस्य च मनो बलेश्चापि कृत्यमस्ति गदाभृता ॥२८॥ दौहित्रादीनृते मृत्योः शोच्यान्धर्मविमोहि
तान् ॥ स्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना ॥२९॥ यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनामशे
वर्ग

मलं

षजन्मोपचितं धियः। सद्यः क्षिणोत्यन्वहमेधती सती यथा पदांगुष्ठविनिःसृता सरित्॥३०॥ विनिर्धुताशेषमनोमलः पुमानसंगविज्ञानविशेषवीर्यवान् यदंघ्रिमूले कृतकेतनः पुनर्न संसृतिं क्लेशवहां प्रपद्यते॥३१॥ तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचःकायगुणैः स्वकर्मभिः। अमायिनः कामदुघांघ्रिपंकजं यथाधिकारावसितार्थसिद्धयः॥३२॥ कगुणोध्वरो धृ पृथग्विधद्रव्यगुणक्रियोक्तिभिः॥ संपद्यतेर्थाशयलिंगनामभिर्विशुद्धविज्ञानघनस्वरूपतः॥३३॥ प्रधानकालाशयधर्मसंग्रहे शरीर एष प्रतिपद्य चेतनां क्रियाफलत्वेन विभुर्विभाव्यते यथानलो दारुषु तद्गुणात्मकः॥३४॥ अहो ममामी वितरंत्यनुग्रहं हरिं गुरुं यज्ञभुजामधीश्वरं स्वधर्मयोगेन यजंति मामका निरंतरं क्षोणितले दृढव्रताः॥३५॥ मा जातु तेजः प्रभवे

जं

असाविहाने

र्द्धि

न्महर्द्धिभिस्तितिक्षया तपसा विद्यया च॥ देदीप्यमानेजितदेवतानां कुले स्वयं राजकुलाद्द्विजानां॥३६॥ ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो नित्यं हरिर्यच्चरणाभिवंदनात्॥ अवाप लक्ष्मीमनपायिनीं यशो जगत्पवित्रं च महत्तमाग्रणीः॥३७॥ यत्सेवयाशेषगुहाशयः स्वराड्विप्रप्रियस्तुष्यति काममीश्वरं॥ तदेव तद्धर्मपरैर्विनीतैः सर्वात्मना ब्रह्मकुलं निषेव्यतां॥३८॥ पुमांल्लभेतानतिवेलमात्मनः प्रसीदतोत्यंतशमं स्वयं हरिः॥ यन्नित्यसंबंधनिषेवया ततः परं किमत्रास्ति मुखं हविर्भुजां॥३९॥ अश्नात्यनंतः खलु तत्वकोविदैः श्रद्धाहुतं यन्मुख इज्यनामभिः॥ न वै तथा चेतनया बहिःकृते हुताशने पारमहंस्यपर्यगुः॥४०॥ यं ब्रह्म नित्यं विरजं सनातनं श्रद्धातपोमंगलमौनसंयमैः॥ समाधिना बिभ्रति हार्थदृष्टये यत्रेदमादर्श इवावभासते॥४१॥ तेषामहं पादसरोजरेणुमार्या वहेयाधि

कीर्तिमायुः ॥ यं नित्यदा बिभ्रतरस्याशु पापं नश्यंत्यमुं सर्वगुणा भजंति ॥ ४२ ॥ गुणायनं शील
धनं कृतज्ञं वृद्धाश्रयं संवृणतेनु वा दः ॥ प्रसीदतां ब्रह्मकुलं गवां च जनार्दनः सानुचरश्च
मह्यं ॥ ४३ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इति ब्रुवाणं नृपतिं पितृदेवद्विजातयः ॥ तुष्टुवुर्हृष्टमनसः
साधुवादेन साधवः ॥ ४४ ॥ पुत्रेण जयते लोकानिति सत्यवती श्रुतिः ॥ ब्रह्मदंडहतः पापो
यद्वेनोत्यतरत्तमः ॥ ४५ ॥ हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निंदया तमः ॥ विविक्षुरत्यगात्
सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः ॥ ४६ ॥ वीरवर्य पितः पृथ्व्याः समाः संजीव शाश्वतीः ॥ यस्येदृश्य
च्युते भक्तिः सर्वलोकैकभर्त्तरि ॥ ४७ ॥ अहो वयं ह्यद्य पवित्रकीर्त्ते त्वयैव नाथेन मुकुं
दनाथाः ॥ य उत्तमश्लोकतमस्य विष्णोर्ब्रह्मण्यदेवस्य कथां व्यनक्ति ॥ ४८ ॥ नात्यद्भुतमि
दं नाथ तवाजीवानुशासनं ॥ प्रजानुरागो महतां प्रकृतिः करुणात्मनां ॥ ४९ ॥ अद्य नस्त

सः

म[illegible]ः पारस्त्वयोपासादितः प्रभो ॥ भ्राम्यतां नष्टदृष्टीनां कर्मभिर्दैवसंज्ञितैः ॥ ५० ॥ नमो विवृद्ध
सत्वाय पुरुषाय महीयसे ॥ यो ब्रह्मक्षत्रमाविश्य बिभर्तीदं स्वतेजसा ॥ ५१ ॥ इति श्रीभागव
ते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुचरित्रे एकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ जनेषु प्रग गृणत्स्वे
[illegible]वं पृथुं पृथुलविक्रमं ॥ तत्रोपजग्मुर्मुनयश्चत्वारः सूर्यवर्चसः ॥ १ ॥ तांस्तु सिद्धेश्वरान्
राजा व्योम्नोवतरतोर्चिषा ॥ लोकानपापान् कुर्वंत्या सानुगोचष्ट लक्षितान् ॥ २ ॥ तद्दर्शनोद्गता
न् प्राणान् प्रत्यादित्सुरिवोत्थितः ॥ ससदस्यानुगो वैन्य इंद्रियेशो गुणानिव ॥ ३ ॥ गौरवाद्यंत्रितः
भ्यः
स[illegible] प्रश्रयानतकंधरः ॥ विधिवत्पूजयांचक्रे गृहीताध्यर्हणासनान् ॥ ४ ॥ तत्पादशौच
सलिलैर्मार्जितालकबंधनः ॥ तत्र शीलवतां वृत्तमाचरन्मानयन्निव ॥ ५ ॥ हाटकासन
आसीनान् स्वधिष्ण्येष्विव पावकान् ॥ श्रद्धासंयमसंयुक्तः प्रीतः प्राह भवाग्रजान् ॥ ६ ॥

पृथुरुवाच। अहोआचरितंकिंमेमंगलंमंगलायनाः। यस्यवोदर्शनंह्यासीत्दुर्दर्शानां
चयोगिभिः॥ ७॥ किंतस्यदुर्लभतरमिहलोकेपरत्रच। यस्यविप्राप्रसीदंतिशिवोविष्णुश्चसा
नुगः॥ ८॥ नैवलक्ष्यतेलोकोलोकान्पर्यटतोपियान्। यथासर्वदृशंसर्वआत्मानंयेस्यहेत
वः॥ ९॥ अधनाअपितेधन्याःसाधवोगृहमेधिनः। यद्गृहाह्यर्हवर्यांबुतृणभूमीश्वरा
वराः॥ १०॥ व्यालालयद्रुमावैतेष्वरिक्ताखिलसंपदः। यद्गृहास्तीर्थपादीयपादतीर्थवि
वर्जिताः॥ ११॥ स्वागतंवोद्विजश्रेष्ठायद्व्रतानिमुमुक्षवः। चरंतिश्रद्धयाधीराबालाए
वबृहंतिच॥ १२॥ कच्चिन्नःकुशलंनाथाइंद्रियार्थार्थवेदिनां। व्यसनावापएतस्मिन्पति
तानांस्वकर्मभिः॥ १३॥ भवत्सुकुशलप्रश्नआत्मारामेषुनेष्यते। कुशलाकुशलायत्रन
संतिमतिवृत्तयः॥ १४॥ तदहंकृतविश्रंभःसुहृदोवस्तपस्विनां। संपृच्छेभवएतस्मिन्

छि ति

क्षेमःकेनांजसाभवेत्॥ १५॥ व्यक्तमात्मवतामात्माभगवानात्मभावनः। स्वानामनुग्रहा
येमांसिद्धरूपीचरत्यजः॥ १६॥ श्रीमैत्रेयउवाच॥ पृथोस्तत्सूक्तमाकर्ण्यसारंसुष्ठुमितं
मधुस्मयमानइवप्रीत्याकुमारःप्रत्युवाचह॥ १७॥ श्रीसनत्कुमारउवाच॥ साधुपृष्टंमहा
राजसर्वभूतहितात्मना। भवताविदुषाचापिसाधूनांमतिरीदृशी॥ १८॥ संगमःखलुसा
धूनामुभयेषांचसंमतः। यत्संभाषणसंप्रश्नःसर्वेषांवितनोतिशं॥ १९॥ अस्त्येवराज
न्भवतोमधुद्विषःपादारविंदस्यगुणानुवादने। रतिर्दुरापाविधुनोतिनैष्ठिकीकामंकषायंमलमं
तरात्मनः॥ २०॥ शास्त्रेष्वियानेवसुनिश्चितोनृणांक्षेमस्यसध्र्यग्विमृशेषुहेतुः। असं
गआत्मव्यतिरिक्तआत्मनिदृढारतिर्ब्रह्मणिनिर्गुणेचया॥ २१॥ साश्रद्धयाभगवद्ध
र्मचर्ययाजिज्ञासयाध्यात्मिकयोगनिष्ठया। योगेश्वरोपासनयाचनित्यंपुण्यश्रवःक

भा.च.
६६

षयापुरुषयाच ॥२२॥ अर्थेंद्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णयातत्संगतानामपरिग्रहेणच विवि
क्तरुच्यापरितोषआत्मनिविनाहरेर्गुणपीयूषपानात् ॥२३॥ अहिंसयापारमहंस्य
चर्ययास्मृत्यामुकुंदाचरिताग्र्यसीधुना यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिंदयानिरीहयाद्वंद्व
तितिक्षयाच ॥२४॥ हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेनविजृंभमाणया भक्त्यात्व
संगःसदसत्यनात्मनिस्यान्निर्गुणेब्रह्मणिचांजसारतिः ॥२५॥ यदारतिर्ब्रह्मणिनैष्ठिकीपु
मानाचार्यवान्ज्ञानविरागरंहसा दहत्यवीर्यंहृदयंजीवकोशंपंचात्मकंयोनिमिवोत्थि
तोग्निः ॥२६॥ दग्धाशयोमुक्तसमस्ततद्गुणोनैवात्मनोबहिरंतर्विचष्टे परात्मनोर्यद्व्यव
धानंपुरस्तात्स्वप्नेयथापुरुषस्तद्विनाशे ॥२७॥ आत्मानमिंद्रियार्थंचपरंयदुभयो
रपि सत्याशयउपाधौवैपुमान्पश्यतिनान्यथा ॥२८॥ निमित्तेसतिसर्वत्रजलादाव

६६

पिपूरुषः आत्मनश्चपरस्यापिभिदांपश्यतिनान्यदा ॥२९॥ इंद्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं
ध्यायतांमनः चेतनांहरतेबुद्धेःस्तंबस्तोयमिवह्रदात् ॥३०॥ भ्रश्यत्यनुस्मृतिश्चित्तंज्ञान
भ्रंशःस्मृतिक्षये तद्रोधंकवयःप्राहुरात्मापह्नवमात्मनः ॥३१॥ नातःपरतरोलोकेपुं
सःस्वार्थव्यतिक्रमः यदध्यन्यस्यप्रेयस्त्वमात्मनःस्वव्यतिक्रमात् ॥३२॥ अर्थेंद्रियार्था
भिध्यानंसर्वार्थापह्नवोनृणां भ्रंशितोज्ञानविज्ञानाद्येनाविशतिमुख्यतां ॥३३॥ नकुर्यात्
कर्हिचित्संगंतमस्तीव्रंतितीरिषुः धर्मार्थकाममोक्षाणांयदत्यंतविघातकं ॥३४॥ तत्रापि
मोक्षएवार्थमात्यंतिकतयेष्यते त्रैवर्ग्योर्थोयतोनित्यंकृतांतभयसंयुतः ॥३५॥ परेवरे
चयेभावागुणव्यतिकरादनु नतेषांविद्यतेक्षेममीशविध्वंसिताशिषां ॥३६॥ तत्त्वं
नरेंद्रजगतामथतस्थुषांचदेहेंद्रियासुधिषणात्मभिरावृतानां यःक्षेत्रवित्

भा॰ च॰
६७

न यत्र पतत्यरुरिविषयाधिः प्रत्यक्ष च कास्ति नगर्वात्तत मवैहि सोस्मि ॥ ३७ ॥ यस्मिन्निदं
सदसदात्मतया विभाति माया विवेकविधुति स्रजि वाहिबुद्धिः । तं नित्यमुक्तपरिशुद्ध
विशुद्धितत्वं प्रत्यूढकर्मकलिलं प्रकृतिं प्रपद्ये ॥ ३८ ॥ यत्पादपंकजपलाशविलासभ
क्त्या कर्माशयं ग्रथितमुद्ग्रथयंति संतः । तद्वन्नरिक्तमतयो यतयोपि रुद्धस्रोतोगणास्त
मरणं भज वासुदेवं ॥ ३९ ॥ कृच्छ्रो महानिह भवार्णवमप्लवेशां षड्वर्गनक्रमसुखेन ति
तीर्षंति । तत्त्वं हरेर्भगवतो भजनीयमंघ्रिं कृत्वोडुपं व्यसनमुत्तर दुस्तरार्णं ॥ ४० ॥ मै
त्रेय उवाच ॥ स एवं ब्रह्मपुत्रेण कुमारेणात्ममेधसा दर्शितात्मगतिः सम्यक् प्रश
स्योवाच तं नृपः ॥ ४१ ॥ पृथुरुवाच ॥ कृतो मेनुग्रहः पूर्वं हरिणार्तानुकंपिना । तमापा
दयितुं ब्रह्मन् भगवन् यूयमागताः ॥ ४२ ॥ निष्पादितश्च कार्त्स्न्येन भगवद्भिर्घृणालुभिः

६७

परि

साधूच्छिष्टं हि मे सर्वमात्मना सह किं ददे ॥ ४३ ॥ प्राणा दाराः सुता ब्रह्मन् गृहाश्च स परिच्छ
दाः । राज्यं मही बलं कोश इति सर्वं निवेदितं ॥ ४४ ॥ सेनापत्यं च राज्यं च दंडनेतृत्वमेव च
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ ४५ ॥ स्वमेव ब्राह्मणो भुंक्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति
च । तस्यैवानुग्रहेणान्नं भुंजते क्षत्रियादयः ॥ ४६ ॥ यैरीदृशी भगवतो गतिरात्मवाद एकां
ततो निगमिभिः प्रतिपादिता नः । तुष्यंत्वदभ्रकरुणाः स्वकृतेन नित्यं को नाम तत्
प्रतिकरोति विनोदपात्रं ॥ ४७ ॥ त आत्मयोगपतय आदिराजेन पूजिताः । शीलं तदी
यं शंसंतः खेभवन् मिषतां नृणां ॥ ४८ ॥ वैन्यस्तु धुर्यो महतां संस्थित्याध्यात्मशिक्षया । आप्त
काममिवात्मानं मेन आत्मन्यवस्थितः ॥ ४९ ॥ कर्माणि चैव सर्वाणि यथाकामं यथाबलं
यथोचितं यथावित्तमकरोद्ब्रह्मसात्कृतं ॥ ५० ॥ फलं ब्रह्मणि विन्यस्य निर्विषंगः स

कर्माणि च यथाकालं यथादेशं यथाबलं

भा॰च॰
६८

र्कवत्र

मादितः ॥ कर्माध्यक्षं च मत्वात्मानं प्रकृतेः परं ॥५१॥ गृहेषु वर्त्तमानोपि स साम्राज्यश्रियान्वितः ॥ नासज्जतेंद्रियार्थेषु निरहंमतिर्र्कवत् ॥५२॥ एवमध्यात्मयोगेन कर्माण्यनुसमाचरन् ॥ पुत्रानुत्पादयामास पंचार्चिष्यात्मसंमतान् ॥५३॥ विजिताश्वं धूम्रकेशं हर्यक्षं द्रविणं वृकं ॥ सर्वेषां लोकपालानां दधारैकः पृथुर्गुणान् ॥५४॥ गोपीथाय जगत्सृष्टेः काले स्वे स्वेच्युतात्मकः ॥ मनोवाग्वृत्तिभिः सौम्यैर्गुणैः संरंजयन् प्रजाः ॥५५॥ राजेत्यधान्नामधेयं सोमराज इवापरः ॥ सूर्यवद्विसृजन्गृह्णन्प्रतपंश्च भुवो वसु ॥५६॥ दुर्द्धर्षस्तेजसेवाग्निर्महेंद्र इव दुर्जयः ॥ तितिक्षया धरित्रीव द्यौरिवाभीष्टदो नृणां ॥५७॥ वर्षति स्म यथाकामं पर्जन्य इव तर्पयन् ॥ समुद्र इव दुर्बोधः सत्वेनाचलराडिव ॥५८॥ धर्मराडिव शिक्षायामाश्चर्ये हिमवानिव ॥ कुबेर इव कोशाढ्यो गुप्तार्थो वरुणो यथा ॥५९॥

६८

ह्रियाप्रश्रयशीलाभ्यामात्मतुल्यःपरोद्यमे

था ॥५९॥ मातरिश्वेव सर्वात्मा बलेन महसौजसा ॥ अविषह्यतया देवो भगवान्भूतराडिव ॥६०॥ कंदर्प इव सौंदर्ये मनस्वी मृगराडिव ॥ वात्सल्ये मनुवन्नृणां प्रभुत्वे भगवानजः ॥६१॥ बृहस्पतिर्ब्रह्मवादे आत्मवत्वे स्वयं हरिः ॥ भक्त्या गोगुरुविप्रेषु विष्वक्सेनानुवर्तिषु ॥६२॥ कीर्त्योर्ध्वगीतया पुंभिस्त्रैलोक्ये तत्र तत्र ह ॥ प्रविष्टः कर्णरंध्रेषु स्त्रीणां रामः सतामिव ॥६३॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुचरित्रे द्वाविंशोध्यायः ॥२२॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ दृष्ट्वात्मानं प्रवयसमेकदा वैन्य आत्मवान् ॥ आत्मना वर्धिताशेषस्वानुसर्गः प्रजापतिः ॥१॥ जगतस्तस्थुषश्चापि वृत्तिदो धर्मभृत्सतां ॥ निष्पादितेश्वरादेशो यदर्थमिह जज्ञिवान् ॥२॥ आत्मजेष्वात्मजां न्यस्य विरहाद्रुदतीमिव ॥ प्रजासु विमनस्स्वेकः सदारोगात्तपोवनं ॥३॥ तत्राप्यदाभ्यनियमो वैखानससुसंमते ॥ आरब्ध उग्रतपसि यथा स्वविजये पु

खा ग्रे

स॥४॥कंदमूलफलाहारः शुष्कपर्णाशनः क्वचित् अब्भक्षः कतिचित्पक्षान् वायुभक्ष
स्ततः परं॥५॥ग्रीष्मे पंचतपा वीरो वर्षास्वासारषाड् मुनिः। आकंठमग्नः शिशिर उदके स्थंडि
लेशयः॥६॥तितिक्षुर्यतवाग्दांत ऊर्ध्वरेता जितानिलः। आरिराधयिषुः कृष्णमचरत्तप उ
त्तमं॥७॥तेन क्रमानुसिद्धेन ध्वस्तकर्मा मलाशयः। प्राणायामैः संनिरुद्धषड्वर्गश्छिन्न
बंधनः॥८॥सनत्कुमारो भगवान् यदाहाध्यात्मिकं परं। योगं तेनैव पुरुषमभजत्पुरुषर्ष
भः॥९॥भगवद्धर्मिणः साधोः श्रद्धया यततः सदा॥भक्तिर्भगवति ब्रह्मण्यनन्यविषयाभ
वत्॥१०॥तस्यानया भगवतः परिकर्मशुद्धसत्त्वात्मनस्तदनुसंस्मरणानुपूर्त्या ज्ञानं विर
क्तिमदभून्निशितेन येन चिच्छेद संशयपदं निजजीवकोशं॥११॥छिन्नान्यधीरधिगता
त्मगतिर्निरीहस्तत्तत्यजेऽच्छिनदिदं वयुनेन येन तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रम-

६९

त्तो यावद्गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्यात्॥१२॥एवं स वीरप्रवरः संयोज्यात्मानमात्मनि ब्रह्म
भूतो दृढं काले तत्याज स्वं कलेवरं॥१३॥संपीड्य पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः नाभ्यां
कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरः कंठशीर्षणि॥१४॥उत्सर्पयंस्तु तं मूर्ध्नि क्रमेणावेश्य निःस्पृहः। वायुं
वायौ क्षितौ कायं तेजस्तेजस्ययूयुजत्॥१५॥खान्याकाशे द्रवं तोये यथास्थानं विभागशः। क्षिति
मंभसि तत्तेजस्यदो वायौ नभस्यमुं॥१६॥इंद्रियेषु मनस्तानि तन्मात्रेषु यथोद्भवं। भूतादिना
मून्युत्कृष्य महत्यात्मनि संदधे॥१७॥तं सर्वगुणविन्यासं जीवे मायामये न्यधात्। तं चानुशय
मात्मस्थमसावनुशयी पुमान्। ज्ञानवैराग्यवीर्येण स्वरूपस्थोऽजहात्प्रभुः॥१८॥अर्चि
र्नाम महाराज्ञी तत्पत्न्यनुगता वनं सुकुमार्यतदर्हा च यत्पद्भ्यां स्पर्शनं भुवः॥१९॥अतीव
भर्तुर्व्रतधर्मनिष्ठया शुश्रूषया चार्षदेहयात्रया। नाविंदतार्तिं परिकर्षितापि सा प्रेयस्क

रस्यत्वं नमाननिवृत्तिः ॥ २०॥ देहं विपन्नाखिलचेतनादिकं पत्युः पृथिव्या दयितस्य चात्मनः
आलक्ष्य किंचिच्च विलप्य सा सती चितामथारोपयदद्रिसानुनि ॥ २१॥ विधाय कृत्यं ह्र
दिनीजलाप्लुता दत्वोदकं भर्त्तुरुदारकर्मणः नत्वा दिविस्थांस्त्रिदशांस्त्रिः परीत्य विवेश
वह्निं ध्यायती भर्तृपादौ ॥ २२॥ विलोक्यानुगतां साध्वीं पृथुं वीरवरं पतिं ॥ तुष्टुवुर्वरदा देवैर्देव
पत्न्यः सहस्रशः ॥ २३॥ कुर्वत्यः कुसुमासारं तस्मिन्मंदरसानुनि ॥ नदत्स्वमरतूर्येषु गृणं
ति स्म परस्परं ॥ २४॥ देव्युवाच ॥ अहो इयं वधूर्धन्या या चैवं भूभुजां पतिं सर्वात्मना पतिं भे
जे यज्ञेशं श्रीर्वधूरिव ॥ २५॥ सैषा नूनं व्रजत्यूर्ध्वमनु वैन्यं पतिं सती ॥ पश्यतास्मानतीत्यार्चि
र्दुर्विभाव्येन कर्मणा ॥ २६॥ तेषां दुरापं किं त्वन्यन्मर्त्यानां भगवत्पदं ॥ भुवि लोलायुषो ये वै
नैष्कर्म्यं साधयंत्युत ॥ २७॥ स वंचितो बतात्मध्रुक् कृच्छ्रेण महता भुवि लब्ध्वापवर्ग्यं मा

नुष्यं विषयेषु विषज्जते ॥ २८॥ श्रीमैत्रेय उवाच स्तुवंतीष्वमरस्त्रीषु पतिलोकं गता वधूः
यं वा आत्मविदां धुर्यो वैन्यः प्रापाच्युताश्रयः ॥ २९॥ इत्थंभूतानुभावोसौ पृथुः स भगवत्त
मः ॥ कीर्तितं तस्य चरितमुद्दामचरितस्य ते ॥ ३०॥ य इदं सुमहत्पुण्यं श्रद्धयावहितः प
ठेत् ॥ श्रावयेत् शृणुयात् वापि स पृथोः पदवीमियात् ॥ ३१॥ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्च्चस्वी राज
न्यो जगतीपतिः ॥ वैश्यः पठन्विट्पतिः स्यात् शूद्रः सत्तमतामियात् ॥ ३२॥ त्रिः कृत्व इ
दमाकर्ण्य नरो नार्यथवादृता ॥ अप्रजः सुप्रजतमो निर्धनो धनवत्तमः ॥ ३३॥ अस्पष्ट
कीर्त्तिः सुयशा मूर्खो भवति पंडितः ॥ ३३॥ इदं स्वस्त्ययनं पुंसाममंगल्यनिवारणं धन्यं यशस्य
मायुष्यं स्वर्ग्यं कलिमलापहं ॥ ३४॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक् सिद्धिमभीप्सुभिः श्रद्धयै
तदनुश्राव्यं चतुर्णां कारणं परम् ॥ ३५॥ विजयाभिमुखो राजा श्रुत्वैतदनुयाति यान् ॥ ब

जिं तस्मै हरंत्यग्रे राजानः पृथवे यथा ॥३६॥ मुक्तान्यसंगो भगवत्यमलां भक्तिमुद्वहन् वै
न्यस्यैव चरितं पुण्यं शृणुयाच्छ्रावयेन्नरः ॥३७॥ वैचित्रवीर्याभिहितं महन्माहात्म्यसूच
कं अस्मिन् कृतमतिः मर्त्यः पार्थिवीं गतिमाप्नुयात् ॥३८॥ अनुदिनमिदमादरेण शृण्वन्
पृथुचरितं प्रथयन् विमुक्तसंगः । भगवति भवसिंधुपोतपादे स च निपुणं लभते गतिं
मनुष्यः ॥३९॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुपाख्याने समाप्तं त्रयोविं
शोध्यायः ॥२३॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥विजिताश्वोधिराजासीत् पृथुपुत्रः पृथुश्रवाः
यवीयोभ्योददात् काष्ठां भ्रातृभ्यो भ्रातृवत्सलः ॥१॥ हर्यक्षायादिशत् प्राचीं धूम्रकेशाय दक्षिणां
प्रतीचीं वृकसंज्ञाय तुर्यां द्रविणसे विभुः ॥२॥ अंतर्धानगतिं शक्राल्लब्ध्वांतर्धानसंज्ञितः
अपत्यत्रयमाधत्त शिखंडिन्यां सुसंमतं ॥३॥ पावकः पवमानश्च शुचिरित्यग्नयः पु

भ्रातृभ्यो ३

रा वसिष्ठशापादुत्पन्नाः पुनर्योगगतिं गताः ॥४॥ अंतर्धानो नभस्वत्यां हविर्धानमविंदत
यो इंद्रमश्वहर्तारं विद्वानपि न जघ्निवान् ॥५॥ राज्ञां वृत्तिं करादानदंडशुल्कादिदारुणां
मन्यमानो दीर्घसत्रव्याजेन विससर्ज ह ॥६॥ तत्रापि हंसं पुरुषं परमात्मानमात्मदृक् । यजं
ल्लोकतामाप कुशलेन समाधिना ॥७॥ हविर्धानाद्धविर्धानी विदुरासूत षट् सुतान् । बर्हि
षदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतं ॥८॥ बर्हिषत्तु महाभागो हाविर्धानिः प्रजापतिः । क्रिया
कांडेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह ॥९॥ यस्येदं देवयजनमनुयज्ञं वितन्वतः । प्राचीनाग्रैः
कुशैरासीदास्तृतं वसुधातलं ॥१०॥ सामुद्रीं देवदेवोक्तामुपयेमे शतद्रुतिं । यां वीक्ष्य चा
रुसर्वांगीं किशोरीं सुष्ठ्वलंकृतां । परिक्रमंतीमुद्वाहे चकमेग्निः शुकीमिव ॥११॥ विबुधा
सुरगंधर्वमुनिसिद्धनरोरगाः । विजिताः सूर्यया दिक्षु क्वणयंत्येव नूपुरैः ॥१२॥ प्राचीनब

जंस्त

रो॰

७ जपंतश्चपूजयंतश्चसंयताः १५

र्हिषः पुत्राः शतद्रुत्यां दशाभवन् ॥ तुल्यनामव्रताः सर्वे धर्मस्नाताः प्रचेतसः ॥ १३ पित्रा
दिष्टाः प्रजासर्गे तपसेर्णवमाविशन् ॥ दशवर्षसहस्राणि तपसार्चंस्तपस्पतिं ॥ १४ यदु
क्तं पथि दृष्टेन गिरित्रेण प्रसीदता ॥ तं ध्यायंतो जपंतश्च समं ततः ॥ १५ विदुर उवा
च ॥ प्रचेतसां गिरित्रेण यथासीत्पथिसंगमः ॥ यदुताह हरिः प्रीतस्तन्नो ब्रह्मन्वदार्थवत् ॥
॥ १६ ॥ संगमः खलु विप्रर्षे शिवेनहि शरीरिणां ॥ दुर्लभो मुनयो दध्युरसंगाद्यमभीप्सितं
॥ १७ ॥ आत्मारामोपि यस्त्वस्य लोककल्पस्य राधसे ॥ शक्त्यायुक्तो विचरति घोरया भगवान्
भवः ॥ १८ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ प्रचेतसः पितुर्वाक्यं शिरसादाय साधवः ॥ दिशं प्रतीचीं प्र
ययुस्तपस्यादृतचेतसः ॥ १९ ॥ समुद्रमुपविस्तीर्णमपश्यन्सुमहत्सरः ॥ महन्मन इवस्व
च्छं प्रसन्नसलिलाशयं ॥ २० ॥ नीलरक्तोत्पलांभोजकह्लारेंदीवराकरं ॥ हंससारसचक्रा

घोर४ छं ७२

ह्वकारंडवनिकूजितं ॥ २१ ॥ मत्तभ्रमरसौस्वर्यहृष्टरोमलतांघ्रिपं ॥ पद्मकोशरजोदिक्षुवि
क्षिपत्पवनोत्सवं ॥ २२ ॥ तत्रगांधर्वमाकर्ण्यदिव्यमार्गमनोहरं ॥ विसिस्मूराजपुत्रास्ते मृ
दंगपणवाद्यनु ॥ २३ ॥ तर्ह्येवसरसस्तस्मान्निःक्रामंतं सहानुगं ॥ उपगीयमानममरप्रव
रं विबुधानुगैः ॥ २४ ॥ तप्तहेमनिकायाभं शितिकंठं त्रिलोचनं ॥ प्रसादसुमुखं वीक्ष्य प्रणे
मुर्जातकौतुकाः ॥ २५ ॥ सतान्प्रपन्नार्तिहरो भगवान्धर्मवत्सलः ॥ धर्मज्ञान्शीलसंपन्ना
न्प्रीतान्प्रीतउवाचह ॥ २६ ॥ रुद्र उवाच ॥ ॥ यूयं वेदिषदः पुत्रा विदितं वश्चिकीर्षितं ॥ अ
नुग्रहाय भद्रं व एवं मे दर्शनं कृतं ॥ २७ ॥ यः परं रंहसः साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात् ॥ भ
गवंतं वासुदेवं प्रपन्नः सप्रियो हि मे ॥ २८ ॥ स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विरिंचता
मेति ततः परं हि मां ॥ अव्याकृतं भागवतोथ वैष्णवं पदं यथाहं विबुधाः कलात्यये ॥ २९ ॥

श्री

अथ भागवता यूयं प्रियास्थ भगवान्यथा न मद्भागवतानां च प्रेयानन्योस्ति कर्हिचित्
॥३०॥ इदं विविक्तं जप्तव्यं पवित्रं मंगलं परं। निःश्रेयसकरं चापि श्रूयतां तद्वदामि वः ३१
श्रीमैत्रेय उवाच॥ इत्यनुक्रोशहृदयो भगवानाह तान् शिवः बद्धांजलीन् राजपुत्रान्ना
रायणपरो वचः॥३२ रुद्र उवाच॥ जितं त आत्मविद्वुर्यस्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे। भवताराध
सा राद्धं सर्वस्मा आत्मने नमः॥३३ नमः पंकजनाभाय भूतसूक्ष्मेंद्रियात्मने। वासुदेवाय शां
ताय कूटस्थाय स्वरोचिषे॥३४॥ संकर्षणाय सूक्ष्माय दुरंतायांतकाय च। नमो विश्वप्रबोधा
य प्रद्युम्नायांतरात्मने॥३५ नमो नमोऽनिरुद्धाय हृषीकेशेंद्रियात्मने। नमः परमहंसाय पूर्णा
य निभृतात्मने॥३६ स्वर्गापवर्गद्वाराय नित्यं शुचिषदे नमः। नमो हिरण्यवीर्याय चातुर्होत्रा
य तंतवे॥३७ नम ऊर्ज इषे त्रय्याः पतये यज्ञरेतसे। तृप्तिदाय च जीवानां नमः सर्वरसा

त्मने॥३८॥ सर्वसत्त्वात्मदेहाय विशेषाय स्थवीयसे। नमस्त्रैलोक्यपालाय सह ओजोबलाय च
॥३९॥ अर्थलिंगाय नभसे नमोंतर्बहिरात्मने। नमः पुण्याय लोकाय अमुष्मै भूरिवर्चसे ४०
प्रवृत्ताय निवृत्ताय पितृदेवाय कर्मणे। नमोऽधर्मविपाकाय मृत्यवे दुःखदाय च॥४१॥ नमस्ते
आशिषामीश मनवे कारणात्मने नमो धर्माय बृहते कृष्णायाकुंठमेधसे॥४२ पुरुषाय पुरा
णाय सांख्ययोगेश्वराय च। शक्तित्रयसमेताय मीढुषे हंकृतात्मने॥ चेत आकूतिरूपाय नमो
वाचो विभूतये॥४३॥ दर्शनं नो दिदृक्षूणां देहि भागवतार्चितं। रूपं प्रियतमं स्वानां सर्वेंद्रियगु
णांजनं॥४४॥ स्निग्धप्रावृड्घनश्यामं सर्वसौंदर्यसंग्रहं। चार्वायतचतुर्बाहुं सुजातरुचिरा
ननं॥४५॥ पद्मकोशपलाशाक्षं सुंदरभ्रु सुनासिकं सुद्विजं सुकपोलास्यं समकर्णवि
भूषणं॥४६॥ प्रीतिप्रहसितापांगमलकै रूपशोभितं लसत्पंकजकिंजल्कदुकूलं मृष्टकुंडलं

वलि

॥४७ स्फुरत्किरीटवलयहारनूपुरमेखलं॥ शंखचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमर्द्धिमत्
॥४८॥ सिंहस्कंधत्विषोबिभ्रत्सौभगग्रीवकौस्तुभं श्रियानपायिन्याक्षिप्तनिकषोश्मोरसोल्लस
त्॥४९ पूररेचकसंविग्नैर्वल्गुदलोदरं प्रभो॥ प्रतिसंक्रामयत्विश्वं नाभ्यावर्त्तगंभीरया॥५०
श्यामश्रोण्यधिरोचिष्णुदुकूलस्वर्णमेखलं॥ समचार्वंघ्रिजंघोरुनिम्नजानुसुदर्शनं॥५१॥ प
दाशरत्पद्मपलाशरोचिषा नखद्युतिर्नोंतरघंविधुन्वता प्रदर्शयस्वीयमपास्तसाध्वसं
पदंगुरोमार्गगुरुस्तमोजुषां॥५२ एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमभीप्सतां यद्भक्तियोगोभय
दःस्वधर्ममनुतिष्ठतां॥५३॥ भवान्भक्तिमताल्लभ्योदुर्लभःसर्वदेहिनां॥ स्वाराज्यस्याप्यभिमत
एकांतेनात्मविद्गतिः॥५४॥ तंदुराराध्यमाराध्यसतामपिदुरापया॥ एकांतभक्त्याकोवां
छेत्पादमूलंविनाबहिः॥५५॥ यत्रनिर्विष्टमरणंकृतांतोनाभिमन्यते॥ विश्वंविध्वंसयन्

वीर्यशौर्यविस्फूर्जितभ्रुवा॥५६॥ क्षणार्धेनापितुलयेनस्वर्गंनपुनर्भवं॥ भगवत्संगिसंग
स्यमर्त्यानांकिमुताशिषः॥५७॥ अथानघांघ्रेस्तवकीर्त्तितीर्थयोरंतर्बहिःस्नानविधूतपा
प्मनां॥ भूतेष्वनुक्रोशसुसत्वशीलिनांस्यात्संगमोनुग्रहएषनस्तव॥५८॥ नयस्यचित्तंब
हिरर्थविभ्रमंतमोगुहायांचविशुद्धिमाविशत् यद्भक्तियोगानुगृहीतमंजसामुनिर्वि
चष्टेननुतत्रतेगतिं॥५९॥ यत्रेदंव्यज्यतेविश्वंविश्वस्मिन्नवभातियत् तत्वंब्रह्मपरंज्यो
तिराकाशमिवविस्तृतं॥६०॥ योमाययेदंपुरुरूपयासृजद्बिभर्त्तिभूयःक्षपयत्यविक्रि
यः यद्भेदबुद्धिःसदिवात्मदुःस्थया त्वमात्मतंत्रंभगवन्प्रतीमहि॥६१॥ क्रियाकलापैरिद
मेवयोगिनःश्रद्धान्विताःसाधुयजंतिसिद्धये भूतेंद्रियांतःकरणोपलक्षितंवेदेचतंत्रेच
तएवकोविदाः॥६२॥ त्वमेकआद्यःपुरुषःसुप्तशक्तिस्तयारजःसत्वतमोविभिद्यते महा

दुस्थ

नह्यंसंमरुदग्निवार्धराःसुरर्षयोनंतगणाइदंयतः ॥६३॥ सदष्टस्वशक्त्येरमनुप्रविश्यचतुर्विधं
पुरमात्मांशकेन । अथोविदुस्तंपुरुषंसंतमंतर्भुंक्तेहृषीकैर्मधुसारघंयः ॥६४॥ सएष
लोकानतिचंडवेगोविकर्षसित्वंखलुकालयानः भूतानिभूतैरनुमेयतत्त्वोघनावलीर्वा
युरिवाविषह्यः ॥६५॥ प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिंतयाप्रवृद्धलोभंविषयेषुलालसं त्वमप्रमत्तः
सहसाभिपद्यसेक्षुल्लेलिहानोहिरिवाखुमंतकः ॥६६॥ कस्त्वत्पदाब्जंविजहातिपंडितो
यस्तेवमानव्ययमानकेतनः विशंकयास्मद्गुरुरर्चतिस्मयद्विनोपपत्तिंमनवश्चतुर्दश ॥
॥६७॥ अथत्वमसिनोब्रह्मन्परमात्मन्विपश्चितां विश्वंरुद्रभयध्वस्तमकुतश्चिद्भया
गतिः ॥६८॥ इदंजपंतभद्रंवोविशुद्धानृपनंदनाः स्वधर्ममनुतिष्ठंतोभगवत्यर्पिताशयाः
॥६९॥ तमेवात्मानमात्मस्थंसर्वभूतेष्ववस्थितं पूजयध्वंगृणंतश्चध्यायंतश्चासकृद्धरिं ॥७०॥

योगादेशमुपासाद्यधारयंतोमुनिव्रताः । समाहितधियःसर्वएतदभ्यसतादृताः ॥७१॥ इद
माहपुरास्माकंभगवान्विश्वसृक्पतिः । भृग्वादीनामात्मजानांसिसृक्षुःसंसिसृक्षतां ॥७२॥
तेवयंनोदिताःसर्वेप्रजासर्गेप्रजेश्वराः ॥ अनेनध्वस्ततमसःसिसृक्ष्मोविविधाःप्रजाः ॥७३॥ अ
थेदंनित्यदामुक्तोजपन्नवहितःपुमान् । अचिराच्छ्रेयआप्नोतिवासुदेवपरायणः ॥७४॥ श्रे
यसामिहसर्वेषांज्ञानंनिःश्रेयसंपरं सुखंतरतिदुःपारंज्ञाननौर्व्यसनार्णवं ॥७५॥ यइदंश्र
द्धयायुक्तोमद्गीतंभगवत्स्तवं अधीयानोदुराराध्यंहरिमाराधयत्यसौ ॥७६॥ विंदतेपुरुषोमु
ष्माद्यद्यदिच्छत्यसत्वरं । मद्गीतगीतात्सुप्रीतात्श्रेयसामेकवल्लभात् ॥७७॥ यइदंकल्यउ
त्थायप्रांजलिःश्रद्धयान्वितः शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्योमुच्यतेकर्मबंधनैः ॥७८॥ गीतंमये
दंनरदेवनंदनाःपरस्यपुंसःपरमात्मनःस्तवं जपंतएकाग्रधियस्तपोमहच्चरध्वमंते

तआ

भा॰ च॰ ७६

त[illegible]प्यपथेस्थितं ॥ ७९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेप्रचेतसरुद्रसंवादेरुद्र
गीतकथनंचतुर्विंशोध्यायः ॥ २४ ॥ श्रीमैत्रेयउवाच ॥ इतिसंदिश्यभगवान्बार्हिषदैरभिपूजितः
पश्यतांराजपुत्राणांतत्रैवांतर्दधेहरः ॥ १ ॥ रुद्रगीतंभगवतःस्तोत्रंसर्वेप्रचेतसः । जपंतस्तेत
पस्तेपुर्वर्षाणामयुतंजले ॥ २ ॥ प्राचीनबर्हिषंक्षत्तःकर्मस्वासक्तमानसं नारदोध्यात्मतत्व
ज्ञःकृपालुःप्रत्यबोधयत् ॥ ३ ॥ श्रेयस्त्वंकतमद्राजन्कर्मणात्मनईहसे [illegible] ब्रूहिमेविमलंज्ञानंयेन
मुच्येयकर्मभिः ॥ ४ ॥ राजोवाच ॥ नजानामिमहाभागपरंकर्मापविद्धधीः ब्रूहिमेविमलं
ज्ञानंयेनमुच्येयकर्मभिः ॥ ५ ॥ गृहेषुकूटधर्मेषुपुत्रदारधनार्थधीः । नपरंविंदतेमूढोभ्राम्यन्सं
सारवर्त्मसु ॥ ६ ॥ श्रीनारदउवाच ॥ भोभोप्रजापतेराजन्पशून्पश्यत्वयाध्वरे । संज्ञापितान्जीवसंघा
न्निर्घृणेनसहस्रशः ॥ ७ ॥ एतेत्वांसंप्रतीक्षंतेस्मरंतोवैशसंतव । संपरेतमयःकूटैश्छिंदं

बो

दै॰

७६

५ कर्मणात्मनईहसे दुःखहानिःसुखावाप्तिःश्रेयस्तन्नेहचेष्यते ४

त्युत्थितमन्यवः ॥ ८ ॥ अत्रतेकथयिष्येमुमितिहासंपुरातनं । पुरंजनस्यचरितंनिबोधगद
तोमम ॥ ९ ॥ आसीत्पुरंजनोनामराजाराजन्बृहच्छ्रवाः । तस्याविज्ञातनामासीत्सखाविज्ञा
तचेष्टितः ॥ १० ॥ सोन्वेषमाणःशरणंबभ्रामपृथिवींप्रभुः । नानुरूपंयदाविंदद्भूत्सविम
नाइव ॥ ११ ॥ नसाधुमेनेताःसर्वाभूतलेयावतीःपुरः कामान्कामयमानोसौतस्यतस्योप
पत्तये ॥ १२ ॥ सएकदाहिमवतोदक्षिणेष्वथसानुषु ददर्शनवभिर्द्वार्भिःपुरंलक्षितलक्षणां
॥ १३ ॥ प्राकारोपवनाट्टालपरिखैरक्षतोरणैः स्वर्णरौप्यायसैःशृंगैःसंकुलांसर्वतोगृहैः
॥ १४ ॥ नीलस्फटिकवैडूर्यमुक्तामरकतारुणैः । क्लृप्तहर्म्यस्थलींदीप्तांश्रियाभोगवतीमि
व ॥ १५ ॥ सभाचत्वररथ्याभिराक्रीडायतनापणैः । चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्तांविद्रुमवेदि
भिः ॥ १६ ॥ पुर्यास्तुबाह्योपवनेदिव्यद्रुमलताकुले नदद्विहंगालिकुलकोलाहलजला

त्राये ॥१७॥ हिमनिर्झरविप्रुष्मत्कुसुमाकरवायुना । चलत्प्रवालविटपनलिनीतटसंपदि ॥१८॥ नानारण्यमृगव्रातैरनाबाधे मुनिव्रतैः । आहूतं मन्यते पांथो यत्र कोकिलकूजितैः ॥१९॥ यदृच्छयागतां तत्र ददर्श प्रमदोत्तमां । भृत्यैर्दशभिरायांतीमेकैकशतनायकैः ॥२०॥ पंचशीर्षाहिना गुप्तां प्रतिहारेण सर्वतः । अन्वेषमाणामृषभमप्रौढां कामरूपिणीं ॥२१॥ सुनासां सुदतीं बालां सुकपोलां वराननां । समविन्यस्तकर्णाभ्यां बिभ्रतीं कुंडलश्रियं ॥२२॥ पिशंगनीवीं सुश्रोणीं श्यामां कनकमेखलां । पद्भ्यां क्वणद्भ्यां चलंतीं नूपुरैर्देवतामिव ॥२३॥ स्तनौ व्यंजितकैशोरौ समवृत्तौ निरंतरौ । वस्त्रांतेन निगूहंतीं व्रीडया गजगामिनीं ॥२४॥ तामाह ललितं वीरः सव्रीडस्मितशोभनां । स्निग्धेनापांगपुंखेन स्पृष्टः प्रेमोद्भ्रमद्भ्रुवा ॥ २५ कात्वं कंजपलाशाक्षि कस्यासीह कुतः सति । इमामुपपुरीं भीरु किं चिकीर्षसि शंस

मे ॥२६॥ एके ते नुपथाः केनएकादश महाभटाः । एता वा ललनाः सुभ्रु कोयं तेहिः पुरस्सरः ॥२७॥ त्वं ह्रीर्भवान्यस्यथ वाग्रमा पतिं विचिन्वती किं मुनिवद्रहो वने । त्वदंघ्रिकामाप्तसमस्तकामं क्व पद्मकोशः पतितः कराग्रात् ॥२८॥ नासां वरोर्वन्यतमा भुविस्पृक्पुरीमिमां वीरवरेण साकं । अर्हस्यलंकर्तुमदभ्रकर्मणा लोकं परं श्रीरिव यज्ञपुंसा ॥२९॥ यदेष मापांगविखंडितेंद्रियं सव्रीडभावस्मितविभ्रमद्भ्रुवा । त्वयोपसृष्टो भगवान्मनोभवः प्रबाधते थानुगृहाण शोभने ॥३०॥ त्वदाननं सुभ्रु सुतारलोचनं व्यालंबिनीलालकवृंदसंवृतं । उन्नीय मे दर्शय वल्गुवाचकं यद्व्रीडया नाभिमुखं शुचिस्मिते ॥३१॥ इत्थं पुरंजनं नारी याचमानमधीरवत् । अभ्यनंदत तं वीरं हसंती वीर मोहिता ॥३२॥ न विदाम वयं सम्यक्कर्त्तारं पुरुषर्षभ । आत्मनश्च परस्यापि गोत्रं नाम च यत्कृतं ॥३३॥ इहाद्य संतमात्मानं विदाम न तत

ना॰च॰
७८

तःपरंयेनेयंनिर्मितावीरपुरीशरणमात्मनः ॥ ३४ ॥ एतेसखायःसख्योमेनरानार्यश्चमान
दः सुप्तायामपिजागर्त्तिनागोयंपालयन्पुरीं ॥ ३५ ॥ दिष्ट्यागतोसिभद्रंतेग्राम्यान्कामान
भीप्ससे ॥ उद्वहिष्यामितांस्तेहंस्वबंधुभिररिंदम ॥ ३६ ॥ इमांत्वमधितिष्ठस्वपुरींनवमुखांवि
भो मयोपनीतान्गृह्णानःकामभोगान्शतंसमाः ॥ ३७ ॥ कंनुत्वदन्यंरमयेह्यरतिज्ञम
कोविदं ॥ असंपरायाभिमुखमश्वस्तनविदंपशुं ॥ ३८ ॥ धर्मोह्यत्रार्थकामौचप्रजानंदोमृतंयशः (यशः)
का ॥ [लो]कालोकाविरजायान्नकेवलिनोविदुः ॥ ३९ ॥ पितृदेवर्षिमर्त्यानांभूतानामात्मनश्च (विशोका)
ह ॥ क्षेमंवदंतिशरणंभवेस्मिन्यद्गृहाश्रमः ॥ ४० ॥ कानाममनिरविख्यातंवदान्यंप्रियदर्शनं
नवृणीतपतिंप्राप्तंमादृशीत्वादृशंपतिं ॥ ४१ ॥ कस्यामनस्तेभुजगेंद्रभोगयोःस्त्रियानसज्जेत् ७८
भुजयोर्नाथवर्गाधिमलंघृणोद्धतस्मितावलोकेनचरत्यपोहितुं ॥ ४२ ॥ श्रीनारदउवाच ॥ इ

महाभुज ये

तितौदंपतीतत्रसमुद्यसमयंप्रियः ॥ तांप्रविश्यपुरींराजन्मुमुदातेशतंसमाः ॥ ४३ ॥ उपगी
यमानोललितंतत्रतत्रचगायकैः ॥ क्रीडन्परिवृतःस्त्रीभिःर्ह्रदिनीमाविशच्छुचौ ॥ ४४ ॥ स
प्तोपरिकृताद्वारःपुरस्तस्यास्तुद्वेअधः ॥ पृथग्विषयगत्यर्थंतस्यांयःकश्चनेश्वरः ॥ ४५ ॥ पं
चद्वारस्तुपौरस्त्यादक्षिणैकातथोत्तरा ॥ पश्चिमेद्वेअमूषांतेनामानिनृपवर्णये ॥ ४६ ॥ खद्यो
ताविर्मुखीचप्राग्द्वारावेकत्रनिर्मिते विभ्राजितंजनपदंयातिताभ्यांद्युमत्सखः ॥ ४७ ॥ न
लिनीनालिनीचद्वेद्वारावेकत्रनिर्मिते ॥ अवधूतसखस्ताभ्यांविषयंयातिसौरभं ॥ ४८ ॥ मु
ख्यानामपुरस्ताद्द्वास्तयापणबहूदनौ ॥ विषयौयातिपुरराड्रसज्ञविपणान्वितः ॥ ४९ ॥
पितृहूर्नृपपुर्याद्वार्दक्षिणेनपुरंजनः ॥ राष्ट्रंदक्षिणपंचालंयातिश्रुतधरान्वितः ॥ ५० ॥ दे
वहूर्नामपुर्याद्वाउत्तरेणपुरंजनः राष्ट्रमुत्तरपंचालंयातिश्रुतधरान्वितः ॥ ५१ ॥ आसु

भा॰च॰
७९

रीनामपश्चाद्द्वास्तयायातिपुरंजनः। ग्रामकंनामविषयंदुर्मदेनसमन्वितः। ५२ निर्ऋतिर्नामपश्चाद्द्वास्तयायातिपुरंजनः वैशसंनामविषयंलुब्धकेनसमन्वितः। ५३। अंधावमीषांपौराणांनिर्वाक्पेशस्कृतावुभौ। अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यांयातिकरोतिच। ५४ सयर्ह्यंतःपुरगतोविषूचीनःसमन्वितः मोहंप्रसादंहर्षंवायातिजायात्मजोद्भवं ५५। एवंकर्मसुसंसक्तःकामात्मावंचितोबुधः। महिषीयद्यदीहेततत्तदेवान्ववर्त्तत। ५६। क्वचित्पिबंत्यांपिबतिमदिरांमदविह्वलः अश्नंत्यांक्वचिदश्नातिजक्षंत्यांसहजक्षति। ५७। क्वचिद्गायतिगायंत्यांरुदंत्यांरुदतिक्वचित्। क्वचिद्धसंत्यांहसतिजल्पंत्यामनुजल्पति ५८ क्वचिद्धावतिधावंत्यांतिष्ठंत्यामनुतिष्ठति अनुशेतेशयानायामन्वास्तेक्वचिदासतीं। ५९। क्वचिच्छृणोतिशृण्वंत्यांपश्यंत्यामनुपश्यति क्वचिज्जिघ्रतिजिघ्रंत्यांस्पृशंत्यांस्पृ

७९

शतिक्वचित्। ६०। क्वचिच्चशोचतींजायामनुशोचतिदीनवत्। अनुहृष्यतिहृष्यंत्यांमुदितामनुमोदते। ६१। विप्रलब्धोमहिष्यैवंसर्वप्रकृतिवंचितः नेछन्ननुकरोत्यज्ञःक्लैब्यात्क्रीडामृगोयथा। ६२। इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपुरंजनोपाख्यानेपंचविंशोध्यायः। २५। नारदउवाच। सएकदामहेष्वासोरथंपंचाश्वमाशुगं द्वीषंद्विचक्रमेकाक्षंत्रिवेणुंपंचबंधुरं। १। एकरश्म्येकदमनमेकनीडंद्विकूबरं पंचप्रहरणंसप्तवरूथंपंचविक्रमं २ हैमोपस्करमारुह्यस्वर्णवर्माक्षयेषुधिः एकादशचमूनाथःपंचप्रस्थमगाद्वनं। ३। चचारमृगयांतत्रदृप्तआत्तेषुकार्मुकः। विहायजायामतदर्हांमृगव्यसनलालसः। ४। आसुरींवृत्तिमाश्रित्यघोरात्मानिरनुग्रहः। न्यहनन्निशितैर्बाणैर्वनेषुवनगोचरान्। ५। तीर्थेषुप्रतिदृष्टेषुराजामेध्यपशून्वने यावदर्थमलंलुब्धोहन्यादितिनियम्यते। ६। यएवंकर्मनियतं

ना॰च॰
८०

विकारं कुर्वीत मानवः कर्मणा तेन राजेन्द्र ज्ञानेन न स लिप्यते ॥७॥ अन्यथा कर्म कुर्वाणो मानारूढो
निबध्यते । गुणप्रवाहपतितो नष्टप्रज्ञो व्रजत्यधः ॥८॥ तत्र निर्भिन्नगात्राणां चित्रवाजैः शिली
मुखैः । विप्लवो ऽभूद्दुःखितानां दुःसहः करुणात्मनां ॥९॥ शशान्वराहान्महिषान्गवया
न्रुरुशल्यकान् । मेध्यानन्यांश्च विविधान्विनिघ्नन् श्रममध्यगात् ॥१०॥ ततः क्षुत्तृट्परि
श्रान्तो निवृत्तो गृहमेयिवान् । कृतस्नानोचिताहारः संविवेश गतक्लमः ॥११॥ आत्मानम
र्हयां चक्रे धूपालेपस्रगादिभिः । साध्वलंकृतसर्वांगो महिष्यामादधे मनः ॥१२॥ तृप्तो हृष्टः सु
दृप्तश्च कंदर्पाकृष्टमानसः । न व्यचष्ट वरारोहां गृहिणीं गृहमेधिनीं ॥१३॥ अंतःपुरस्त्रियो ऽपृच्छ
द्विमना इव वेदिषत् । अपि वः कुशलं रामाः सेश्वरीणां यथा पुरा । न तथैतर्हि रोचंते गृहे
षु गृहसंपदः ॥१४॥ यदि न स्याद्गृहे माता पत्नी वा पतिदेवता । व्यंगे रथ इव प्राज्ञः को नामा

८

क्व वर्तते सा ललना मज्जंतं व्यसनार्णवे

सीत दीनवत् ॥१५॥ ~~वर्त्तते तर्हि रोचंते गृहेषु गृहसंप~~ या मामुद्धरते प्रज्ञां दीपयंती पदे
पदे ॥१६॥ रामा ऊचुः नरनाथ न जानीमस्त्वत्प्रिया यद्व्यवस्यति । भूतले निरवस्तारे शया
नां पश्य शत्रुहन् ॥१७॥ पुरंजनः स्वमहिषीं निरीक्ष्यावधूतां भुवि । तत्संगोन्मथितज्ञानो वै
क्लव्यं परमं ययौ ॥१८॥ सांत्वयन् श्लक्ष्णया वाचा हृदयेन विदूयता । प्रेयस्याः स्नेहसंरंभलिं
गमात्मनि नाभ्यगात् ॥१९॥ अनुनिन्येऽथ शनकैर्वीरोऽनुनयकोविदः । पस्पर्श पादयुगल
माह चोत्संगलालितां ॥२०॥ नूनं त्वकृतपुण्यास्ते भृत्या येष्वीश्वराः शुभे । कृतागःस्वात्मसा
त्कृत्वा शिक्षादंडं न युंजते ॥२१॥ परमोऽनुग्रहो दंडो भृत्येषु प्रभुणार्पितः । बालो न वेद त
त्तन्वि बंधुकृत्यममर्षणः ॥२२॥ सा त्वं मुखं सुदति सुभ्रु अनुरागभारव्रीडाविलंबविलस
द्धसितावलोकं नीलालकालिभिरुपस्कृतमुन्नसं नः स्वानां प्रदर्शय मनस्विनि वल्गुवा

न्या सुजातौ

भाग.
८१

वं ।२३। तस्मिन्दधे दममहं तव वीरपत्नि योऽन्यत्र भूसुरकुलात्कृतकिल्बिषस्तं ।पश्येन वीतभय
मुन्मुदितं त्रिलोकामन्यत्र वै मुररिपोरितरत्र दासात् ।२४। वक्त्रं न ते वितिलकं मलिनं विहर्षं संर
भभीममविमृष्टमपेतरागं पश्येस्तनावपि शुचोपहतौ बिंबाधरं विगतकुंकुमपंकरागं ।२५।
तन्मे प्रसीद सुहृदः कृतकिल्बिषस्य स्वैरं गतस्य मृगयां व्यसनातुरस्य । का देवरं वशगतं कु
सुमास्त्रवेगविस्त्रस्तपौंस्नमुशती न भजेत कृत्ये ।२६। ।इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे षड्विं
शोध्यायः ।२६। श्रीनारद उवाच । ।इत्थं पुरंजनं सध्र्यग्वशमानीय विभ्रमैः । पुरंजनी म
हाराज रेमे रमयती पतिं ।१। स राजा महिषीं राजन्सुस्नातां रुचिराननां । कृतस्वस्त्ययनां तृ
प्तामभ्यनंदद्दुपागतां ।२। तयोपगूढः परिरब्धकंधरो रहोनुमंत्रैरपकृष्टचेतनः । न का
लरंहो बुबुधे दुरत्ययं दिवानिशेति प्रमदापरिग्रहः ।३। शयान उन्नद्धमदो महामना म

८१

हार्हतल्पे महिषीभुजोपधिः । तामेव वीरो मनुते परं यतस्तमोभिभूतो न निजं परं च यत् ।४।
तयैवं रममाणस्य कामकश्मलचेतसः । क्षणार्धमिव राजेंद्र व्यतिक्रांतं नवं वयः ।५। तस्याम
जनयत्पुत्रान्पुरंजन्यां पुरंजनः । शतान्येकादश विराडायुषोऽर्धमथात्यगात् ।६। दुहितॄर्द
शोत्तरशतं पितृमातृयशस्करीः । शीलौदार्यगुणोपेताः पौरंजन्यः प्रजापते ।७। स पंचाल
पतिः पुत्रान्पितृवंशविवर्धनान् । दारैः संयोजयामास दुहितॄः सदृशैर्वरैः ।८। पुत्राणां चाभ
वन्पुत्रा एकैकस्य शतं शतं । यैर्वै पौरंजनो वंशः पंचालेषु समेधितः ।९। तेषु तद्रिक्थहारे
षु गृहकोशानुजीविषु । निरूढेन ममत्वेन विषयेष्वन्वबध्यत ।१०। ईजे च क्रतुभिर्घोरैर्दीक्षि
तः पशुमारकैः । देवान्पितॄन्भूतपतीन्नानाकामो यथा भवान् ।११। युक्तेष्वेवं प्रमत्तस्य कुटुंबा
सक्तचेतसः । आससाद स वै कालो योऽप्रियः प्रिययोषितां ।१२। चंडवेग इति ख्यातो गंधर्वा

क्थ

प्रियः

धिपतिर्नृप। गंधर्वास्तस्य बलिनः षष्ट्युत्तरशतत्रयं ॥१३॥ गंधर्व्यस्तादृशीरस्य मैथुन्यश्च सि
तासिताः। परिवृत्त्या विलुंपंति सर्वकामविनिर्मितां ॥१४॥ ते चंडवेगानुचराः पुरंजनपुरं
यदा। हर्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यषेधत्प्रजागरः ॥१५॥ स सप्तभिः शतैरेको विंशत्या च शतं समाः
पुरंजनपुराध्यक्षो गंधर्वैर्युयुधे बली ॥१६॥ क्षीयमाणे स्वसंबंधे एकस्मिन्बहुभिर्युधा।
चिंतां परां जगामार्त्तः सराष्ट्रपुरबांधवः ॥१७॥ स एव पुर्यां मधुभुक् पंचालेषु स्वपार्षदैः। उ
पनीतं बलिं गृह्णन्स्त्रीजितो नाविदद्भयं ॥१८॥ कालस्य दुहिता काचित्त्रिलोकीं वरमिच्छ
ती। पर्यटंती न बर्हिष्मन्प्रत्यनंदत कश्चन ॥१९॥ दौर्भाग्येनात्मनो लोके विश्रुता दुर्भगे
ति सा। या तुष्टा राजर्षये तु वृतादात्पूरवे वरं ॥२०॥ कदाचिदटमाना सा ब्रह्मलोकान्मही
गतं। वव्रे बृहद्व्रतं मां तु जानती काममोहिता ॥२१॥ मयि संरंभ्य विपुलमदाच्छापं सुदुः

सहं। स्थातुमर्हसि नैकत्र मद्याच्ञाविमुखो मुने ॥२२॥ ततो विहतसंकल्पा कन्यका यवने
श्वरं। मयोपदिष्टमासाद्य वव्रे नाम्ना भयं पतिं ॥२३॥ ऋषभं यवनानां त्वां वृणे वीरेप्सितं पतिं
संकल्पस्त्वयि भूतानां कृतः किल न रिष्यति ॥२४॥ द्वाविमावनुशोचंति बालावसदवग्र
हौ। यल्लोकशास्त्रोपनतं न राति न तदिच्छति ॥२५॥ अथो भजस्व मां भद्र भजंतीं मे दयां कु
रु। एतावान्पौरुषो धर्मो यदार्त्ताननुकंपते ॥२६॥ कालकन्योदितवचो निशम्य यवने
श्वरः। चिकीर्षुर्देवगुह्यं स सस्मितं तामभाषत ॥२७॥ मया निरूपितस्तुभ्यं पतिरात्मसमा
धिना। नाभिनंदति लोकोयं त्वामभद्रामसंमतां ॥२८॥ त्वमव्यक्तगतिर्भुंक्ष्व लोकं कर्म
विनिर्मितं। या हि मे पृतनायुक्ता प्रजानाशं प्रणेष्यसि ॥२९॥ प्रज्वारोयं मम भ्राता त्वं
च मे भगिनी भव। चराम्युभाभ्यां लोकेस्मिन्नव्यक्तो भीमसैनिकः ॥३०॥ इति श्रीभाग

पुरं

वतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपुरंजनोपाख्यानेसप्तविंशोध्यायः॥२७॥श्रीनारदउवाच
सैनिकाभयनाम्नोयेबर्हिष्मन्दिष्टकारिणः॥प्रज्वारकालकन्याभ्यांविचेरुरवनीमि
मां॥१॥ताएकदातुरभसापुरंजनपुरींनृप॥रुरुधुर्भौमभोगाढ्यांजरत्पन्नगपालितां
॥२॥कालकन्यापिबुभुजेपुरंजनपुरंबलात्॥ययाभिभूतःपुरुषःसद्योनिःसारता
मियात्॥३॥तयोपभुज्यमानांवैयवनाःसर्वतोदिशं॥द्वार्भिःप्रविश्यसुभृशंप्रार्दयन्
सकलांपुरीं॥४॥तस्यांप्रपीड्यमानायामभिमानीपुरंजनः॥अवापोरुविधांस्तापान्
कुटुंबीममताकुलः॥५॥कन्योपगूढोनष्टश्रीःकृपणोविषयात्मकः॥नष्टप्रज्ञोहृतैश्व
र्योगंधर्वयवनैःबलात्॥६॥विशीर्णांस्वपुरींवीक्ष्यप्रतिकूलाननादृतान्॥पुत्रान्पौ
त्रानुगामात्यान्जायांचगतसौहृदां॥७॥आत्मानंकन्ययाग्रस्तंपंचालानरिदूषितान्

न्॥दुरंतचिंतामापन्नोनलेभेतत्प्रतिक्रियां॥८॥कामानभिलषन्दीनोयातयामांश्चकं
न्यया॥विगतात्मगतिस्नेहःपुत्रदारांश्चपालयन्॥९॥गंधर्वयवनाक्रांतांकालकं
न्योपमर्दितां॥हातुंप्रचक्रमेराजातांपुरीमनिकामतः॥१०॥भयनाम्नोग्रजोभ्राताप्रज्वा
रःप्रत्युपस्थितः॥ददाहतांपुरींकृत्स्नांभ्रातुःप्रियचिकीर्षया॥११॥तस्यांसंदह्य माना
यांसपौरःसपरिच्छदः॥कौटुंबिकःकुटुंबिन्याउपातप्य
तसान्वयः॥१२॥यवनोपरुद्धायतनोग्रस्तायांकालकन्यया॥पुर्यांप्रज्वारसंसृष्टःपुर
पालोन्वतप्यत॥१३॥नशेकेसोवितुंतत्रपुरुकृच्छ्रोरुवेपथुः॥गंतुमैच्छत्ततोवृक्षकोट
रादिवसानलात्॥१४॥शिथिलावयवोयर्हिगंधर्वैर्हृतपौरुषः॥यवनैररिभीराजन्
नुपरुद्धोरुरोदह॥१५॥दुहितॄःपुत्रपौत्रांश्चजामिजामातृपार्षदान्॥स्वत्वावशिष्टंयत्

किंचित्यग्रहकोशापरिछदं ॥१६॥ अहं ममेति स्वीकृत्य गृहेषु कुमतिर्गृही। दध्यौ प्रमदया
दीनो विप्रयोग उपस्थिते ॥१७॥ लोकांतरं गतवति मय्यनाथा कुटुंबिनी। वर्त्तिष्यते कथं
त्वेषा बालकाननुशोचती ॥१८॥ न मय्यनाशिते भुंक्ते नास्नाते स्नाति मत्परा। मयि रुष्टे
सुसंत्रस्ता भर्त्सिते यतवाग्भयात् ॥१९॥ प्रबोधयति माविज्ञं व्युषिते शोककर्शिता। वर्त्मै
तद्गृहमेधीयं वीरसूरपि नेष्यति ॥२०॥ कथं नु दारका दीना दारकीर्वापरायणाः। वर्ति
ष्यंते मयि गते भिन्ननाव इवोदधौ ॥२१॥ एवं कृपणया बुद्ध्या शोचंतमतदर्हणं। ग्रहीतुं कृ
तधीरेनं भयनामाभ्यपद्यत ॥२२॥ पशुवद्यवनैरेष नीयमानः स्वकं क्षयं। अन्वद्रवन्ननुपथाः
शोचंतो भृशमातुराः ॥२३॥ पुरीं विहायोपगत उपरुद्धो भुजंगमः। यदा तमेवानुपुरी
विशीर्णा प्रकृतिं गता ॥२४॥ विकृष्यमाणः प्रसभं यवनेन बलीयसा। नाविंदत्तमसा

विष्टः सखायं सुहृदं परं ॥२५॥ तं यज्ञपशवोऽनेन संज्ञप्ता येऽदयालुना। कुठारैश्चिछिदुः क्रु
द्धाः स्मरंतोऽमीवमस्य तत् ॥२६॥ अनंतपारे तमसि मग्नो नष्टस्मृतिः समाः। शाश्वतीर
नुभूयार्तिं प्रमदासंगदूषितः ॥२७॥ तामेव मनसा गृह्णन् बभूव प्रमदोत्तमा। अनंतरं
विदर्भस्य राजसिंहस्य वेश्मनि ॥२८॥ उपयेमे वीर्यपणां वैदर्भीं मलयध्वजः। युधि निर्जि
त्य राजन्यान्पांड्यः परपुरंजयः ॥२९॥ तस्यां स जनयां चक्रे आत्मजामसितेक्षणां। यवी
यसः सप्त सुतान्सप्त द्रविडभूभृतः ॥३०॥ एकैकस्याभवत्तेषां राजन्नर्बुदमर्बुदम्
भोक्ष्यते यद्वंशधरैः मही मन्वंतरं परम् ॥३१॥ अगस्त्यः प्राग्दुहितरमुपयेमे धृतव्र
तां। यस्यां दृढच्युतो जात इध्मवाहात्मजो मुनिः ॥३२॥ विभज्य तनयेभ्यः क्ष्मां राजर्षिर्मलय
ध्वजः। आरिराधयिषुः कृष्णं स जगाम कुलाचलं ॥३३॥ हित्वा गृहान्सुतान्भोगान्वैदर्भी म

सुतान्

दिदेशस्वरणं। अन्वधावत पांड्येशं ज्योत्स्नेव रजनीकरं॥३४॥ तत्र चंद्रवसा नाम ताम्रपर्णी वटोदका। तत्पुण्यसलिलैर्नित्यमुभयत्रात्मनो मृजन्॥३५॥ कंदाष्टिभिर्मूलफलैः पुष्पपर्णैस्तृणोदकैः। वर्त्तमानः शनैर्गात्रकर्षणं तप आस्थितः॥३६॥ शीतोष्णवातवर्षाणि क्षुत्पिपासे प्रियाप्रिये। सुखदुःखे इति द्वंद्वान्यजयत्समदर्शनः॥३७॥ तपसा विद्यया पक्वकषायो नियमैर्यमैः। युयुजे ब्रह्मण्यात्मानं विजिताक्षानिलाशयः॥३८॥ आस्ते स्थाणुरिवैकत्र दिव्यं वर्षशतं स्थिरः। वासुदेवे भगवति नान्यद्वेदोद्वहन् रतिं॥३९॥ स व्यापकतयात्मानं व्यतिरिक्ततयात्मनि। विद्वान्स्वप्न इवामर्शसाक्षिणं विरराम ह॥४०॥ साक्षाद्भगवतोक्तेन गुरुणा हरिणा नृप। विशुद्धज्ञानदीपेन स्फुरता विश्वतोमुखं॥४१॥ परे ब्रह्मणि चात्मानं परं ब्रह्म तथात्मनि। ईक्षमाणो विहायेक्षामस्मादुपरराम ह॥४२॥

पतिं परमधर्मज्ञं वैदर्भी मलयध्वजं। प्रेम्णा पर्यचरद्धित्वा भोगान्सा पतिदेवता॥४३॥ चीरवासा व्रतक्षामा वेणीभूतशिरोरुहा। बभावुप पतिं शांता शिखा शांतमिवानलं॥४४॥ अजानती प्रियतमं यदोपरतमंगना। सुस्थिरासनमासाद्य यथापूर्वमुपाचरत्॥४५॥ यदा नोपलभेतांघ्रावूष्माणं पत्युरर्चती। आसीत्संविग्नहृदया यूथभ्रष्टा मृगी यथा॥४६॥ आत्मानं शोचती दीनमबंधुं विक्लवाश्रुभिः। स्तनावासिच्य विपिने सुस्वरं प्ररुरोद सा॥४७॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे इमामुदधिमेखलां। दस्युभ्यः क्षत्रबंधुभ्यो बिभ्यतीं पातुमर्हसि॥४८॥ एवं विलपती बाला विपिनेनुगता पतिं। पतिता पादयोर्भर्त्तू रुदत्यश्रूण्यवर्त्तयत्॥४९॥ चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरं। आदीप्य चानुमरणे विलपंती मनो दधे॥५०॥ तत्र पूर्वतरः कश्चित्सखा ब्राह्मण आत्मवान्। सा

त यन्न वल्गुना साम्नाता माह रुदती प्रभो ॥५१ का त्वं कस्यासि को वायं शयानो यस्य शो
चसि । जानासि किं सखायं मां येनाग्रे विचचर्थ ह ॥५२ अपि स्मरसि चात्मानमविज्ञात
सखं सखे । हित्वा मां पदमन्विछन् भौमभोगरतो गतः ॥५३ हंसावहं च त्वं चार्य सखा
यौ मानसायनौ । अभूतामंतरा वौकः सहस्रपरिवत्सरान् ॥५४ स त्वं विहाय मां बंधो
५ गतो ग्राम्य ग्राम्यमतिर्महीं । विचरन् पदमद्राक्षीः कयाचिन्निर्मितं स्त्रिया ॥५५ पंचारामं न
वद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकं षट्कुलं पंचविपणं पंचप्रकृति स्त्रीधवं ॥५६ पंचेंद्रिया
र्था आरामा द्वारः प्राणा नव प्रभो । तेजोबन्नानि कोष्ठानि कुलमिंद्रियसंग्रहः ॥५७ विप
णस्तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया । शक्त्यधीशः पुमानत्र प्रविष्टो नावबुध्यते
॥५८ तस्मिंस्त्वं रामया स्पृष्टो रममाणोऽश्रुतस्मृतिः । तत्संगादीदृशीं प्राप्तो दशां पापी

यसीं प्रभो ॥५९ न त्वं विदर्भदुहिता नायं वीरः सुहृत्तव न पतिस्त्वं पुरंजन्या रुद्धो नवमु
खे यया ॥६० माया ह्येषा मया सृष्टा यत्पुमांसं स्त्रियं सतीं । मन्यसे नोभयं यद्वै हंसौ प
श्यावयोर्गतिं ॥६१ अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भो । न नौ पश्यंति कवयः
छिद्रं जातु मनागपि ॥६२ यथा पुरुषमात्मानमेकमादर्शचक्षुषोः । द्विधाभूतमवे
सोहं ५ क्षेत तथैवांतरमावयोः ॥६३ एवं स मानसो हंसो हंसेन प्रतिबोधितः । स्वस्थस्तद्व्यभि
चारेण नष्टामाप पुनः स्मृतिं ॥६४ बर्हिष्मन्नेतदध्यात्मं पारोक्ष्येण प्रदर्शितं । यत्परो
क्षप्रियो देवो भगवान्विश्वभावनः ॥६५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे
अष्टाविंशोध्यायः ॥२८ ॥ राजोवाच ॥ भगवंस्ते वचोऽस्माभिर्न सम्यगवगम्यते कवय
स्तद्विजानंति न वयं कर्ममोहिताः ॥१ श्रीनारद उवाच ॥ पुरुषं पुरंजनं विद्याद्य
द्व्यन

भा॰च॰
८७

कात्मनः परं एकद्वित्रिचतुःपादं बहुपादमपादकं ॥२॥ योविज्ञाताहृतस्तस्य पुरुषस्य स
खेश्वरः ॥ यन्नविज्ञायते पुंभिर्नामभिर्वाक्रियागुणैः ॥३॥ यदाजिघृक्षन् पुरुषः कार्त्स्न्येन प्र
कृतेर्गुणान् ॥ नवद्वारं द्विहस्तांघ्रिं तत्रामनुत साध्विति ॥४॥ बुद्धिं तु प्रमदां विद्यात् ममा
हमिति यत्कृतम् यामधिष्ठाय देहेस्मिन् पुमान् भुंक्तेक्षभिर्गुणान् ॥५॥ सखाय इंद्रियगणा
ज्ञानं कर्म च यत्कृतं । सख्यस्तद्वृत्तयः प्राणः पंचवृत्तिर्यथोरगः ॥६॥ बृहद्बलं
मनोविद्यादुभयेंद्रियनायकं । पंचालाः पंचविषया यन्मध्ये नवखं पुरं ॥७॥ अक्षिणी ना
सिके कर्णौ मुखं शिश्नगुदाविति । द्वे द्वे द्वारौ बहिर्याति यस्तदिंद्रियसंयुतः ॥ अक्षिणी ना
सिके आस्यमिति पंच पुरः कृताः ॥८॥ दक्षिणा दक्षिणः कर्ण उत्तरा चोत्तरः स्मृतः ॥ पश्चि
मे इत्यधो द्वारौ गुदं शिश्नमिहोच्यते ॥९॥ खद्योताविर्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्मिते रूपं

८७

सवि२

विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्वरः ॥१०॥ नलिनी नालिनी नासे गंधः सौरभ उच्यते ॥ घ्रा
णोवधूतो मुख्यास्यं विपणो वाग्रसविद्रसः ॥११॥ आपणो व्यवहारोत्र चित्रमंधो बहूदनं
पितृहूर्दक्षिणः कर्ण उत्तरो देवहूः स्मृतः ॥१२॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च शास्त्रं पंचालसंज्ञि
तं ॥ पितृयानं देवयानं श्रोत्राच्छ्रुतधराद्व्रजेत् ॥१३॥ आसुरी मेढ्रमर्वाग्द्वार्व्यवायो ग्रा
मिणां रतिः ॥ उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निरृतिर्गुद उच्यते ॥१४॥ वैशसं नरकं पायुर्लुब्ध
कोंधौ तु मे शृणु हस्तपादौ पुमान् ताभ्यां युक्तो याति करोति च ॥१५॥ अंतःपुरं च हृदयं वि
षूचिर्मन उच्यते तत्र मोहं प्रसादं च हर्षं प्राप्नोति तद्गुणैः ॥१६॥ यथा यथा विक्रियते गुणा
क्तो विकरोति वा ॥ तथा तथोपद्रष्टात्मा तद्वृत्तीरनुकार्यते ॥१७॥ देहो रथस्त्विंद्रियाश्वाः
संवत्सररयोगतिः ॥ द्विकर्मचक्रस्त्रिगुणध्वजः पंचासुबंधुरः ॥१८॥ मनोरश्मिर्बुद्धि

स्तो हृत्त्वा उरोदंदकूबरः ।। पंचेंद्रियार्थप्रक्षेपः सप्तधातुवरूथवान् ।। १९ ।। आकूतिर्विक्रमो बाह्यो मृगतृष्णां प्रधावति । एकादशेंद्रियचमूः पंचसूनाविनोदकृत् ।। २० ।। संवत्सरश्चंडवेगः कालो येनोपलक्षितः तस्याहानीह गंधर्वा गंधर्व्यो रात्रयः स्मृताः ।। २१ ।। हरंत्यायुः परिक्रांत्या षष्ट्युत्तरशतत्रयं ।। २१ ।। कालकन्या जरा साक्षाल्लोकस्तां नाभिनंदति ।। स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय यवनेश्वरः ।। २२ ।। आधयो व्याधयस्तस्य सैनिका यवनाश्चराः ।। भूतोपसर्गाशुरयः प्रज्वारो द्विविधो ज्वरः ।। २३ ।। एवं बहुविधैर्दुःखैर्दैवभूतात्मसंभवैः ।। क्लिश्यमानः शतं वर्षं देहे देही तमोवृतः ।। २४ ।। प्राणेंद्रियमनोधर्मानात्मन्यध्यस्य निर्गुणः ।। शेते कामलवान्ध्यायन्ममाहमिति कर्मकृत् ।। २५ ।। यदात्मानमविज्ञाय भगवंतं परं गुरुं पुरुषस्तु विषज्जेत गुणेषु प्रकृतेः स्वदृक् ।। २६ ।। गुणाभिमानी स तदा कर्माणि कुरुते

वशः शुक्लं कृष्णं लोहितं वा यथाकर्माभिजायते ।। २७ ।। शुक्लात्प्रकाशभूयिष्ठांल्लोकानाप्नोति कर्हिचित् दुःखोदर्कान्क्रियायासांस्तमःशोकोत्कटान्क्वचित् ।। २८ ।। क्वचित्पुमान्क्वचित्स्त्री क्वचिन्नोभयमंधधीः देवो मनुष्यस्तिर्यग्वा यथाकर्मगुणं भवः ।। २९ ।। क्षुत्परीतो यथा दीनः सारमेयो गृहं गृहं । चरन्विंदति यद्दिष्टं दंडमोदनमेव वा ।। ३० ।। तथा कामाशयो जीव उच्चावचपथा भ्रमन् उपर्यधो वा मध्ये वा याति दिष्टं प्रियाप्रियं ।। ३१ ।। दुःखेष्वेकतरेणापि दैवभूतात्महेतुषु जीवस्य न व्यवच्छेदः स्याच्चेत्तत्तत्प्रतिक्रिया ।। ३२ ।। यथा हि पुरुषो भारं शिरसा गुरुमुद्वहन् तं स्कंधेन स आधत्ते तथा कर्मप्रतिक्रिया ।। ३३ ।। नैकांततः प्रतीकारः कर्मणां कर्म केवलं । द्वयं ह्यविद्योपसृतं स्वप्ने स्वप्न इवानघ ।। ३४ ।। अर्थे ह्यविद्यमानेपि संसृतिर्न निवर्त्तते ।। मनसा लिंगरूपेण स्वप्ने विचरतो यथा ।। ३५ ।। अथात्मनोर्थभूतस्य यतोनर्थ

परंपरा संसृतिस्तत्व्यवछेदो भक्त्या परमया गुरौ ॥३६॥ वासुदेवे भगवति भक्तियोगः
समाहितः ॥ सध्रीचीनेन वैराग्यं ज्ञानं च जनयिष्यति ॥३७॥ सोचिरादेव राजर्षे स्यादच्यु
तकथाश्रयः शृण्वतः श्रद्दधानस्य नित्यदा स्यादधीयतः ॥३८॥ यत्र भागवता राजन्
साधवो विशदाशयाः ॥ भगवद्गुणानुकथनश्रवणव्यग्रचेतसः ॥३९॥ तस्मिन्महन्मुखरि
ता मधुभिच्चरित्रपीयूषशेषसरितः परितः स्रवंति तां ये पिबंत्यवितृषो नृप गाढकर्णैस्तान्न
स्पृशंत्यशनतृड्भयशोकमोहाः ॥४०॥ एतैरुपद्रुतो नित्यं जीवलोकः स्वभावजैः ॥ न करोति ह
रेर्नूनं कथामृतनिधौ रतिं ॥४१॥ प्रजापतिपतिः साक्षात् भगवान्गिरिशो मनुः ॥ दक्षादयः
प्रजाध्यक्षाः नैष्ठिकाः सनकादयः ॥४२॥ मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ भृगु
र्वसिष्ठ इत्येते मदंता ब्रह्मवादिनः ॥४३॥ अद्यापि वाचस्पतयस्तपोविद्यासमाधिभिः प

श्यंतोपि न पश्यंति पश्यंतं परमेश्वरं ॥४४॥ शब्दब्रह्मणि दुःपारे चरंत उरुविस्तरे ॥ मंत्र
लिंगैर्व्यवछिन्नं भजंतो न विदुः परं ॥४५॥ यदा यस्यानुगृह्णाति भगवानात्मभावितः ॥ स ज
हाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठितां ॥४६॥ तस्मात्कर्मसु बर्हिष्मन्नज्ञानादर्थकाशिषु
मार्थदृष्टिं कृथाः श्रोत्रस्पर्शिष्वस्पृष्टवस्तुषु ॥४७॥ स्वं लोकं न विदुस्ते वै यत्र देवो जनार्दनः ॥
आहुर्धूम्रधियो वेदं सकर्मकमतद्विदः ॥४८॥ आस्तीर्य दर्भैः प्रागग्रैः कार्त्स्न्येन क्षितिमंडलं
स्तब्धो बृहद्वधान्मानी कर्म नावैषि यत्परं ॥ तत्कर्म हरितोषं यत्सा विद्या तन्मति
र्यया ॥४९॥ हरिर्देहभृतामात्मा स्वयं प्रकृतिरीश्वरः ॥ तत्पादमूलं शरणं यतः क्षेमो नृ
णामिह ॥५०॥ स वै प्रियतमश्चात्मा यतो न भयमण्वपि ॥ इति वेद स वै विद्वान्यो विद्वान्
स गुरुर्हरिः ॥५१॥ प्रश्न एवं हि संछिन्नो भवतः पुरुषर्षभ ॥ अत्र मे वदतो गुह्यं निशा

भा॰च॰ ९०

मयस्वविनिश्चितं॥५२॥क्षुद्रंचरंसुमनसांशरणेमिथित्वारक्तंषडंघ्रिगणसामसुलुब्धकर्णमग्र
येवृकानसुतृपोविगणय्ययांतंपृष्टेमृगंमृगयलुब्धकबाणभिन्नं॥५३॥सुमनःसमधर्मणांस्त्री
णांशरणआश्रमेपुष्पमधुगंधवत्क्षुद्रतमंकाम्यकर्मविपाकजंकामलवंजैह्वोपस्थादि
विचिन्वंतंमिथुनीभूयतदभिनिवेशितमनसंषडंघ्रिगणसामगीतवदतिमनोहरवनिता
लापेष्वतितरामतिलोभितकर्णमग्रेवृकयूथवदात्मनआयुर्हरतोऽहोरात्रांस्तान्कालवि
शेषानविगणय्यगृहेषुविहरंतंपृष्टतएवपरोक्षमनुप्रवृत्तोलुब्धकःकृतांतोंतःशरे
णयमिहपराविध्यतितमिममात्मानमहोराजन्भिन्नहृदयंद्रष्टुमर्हसीति॥५४॥सत्वंविच
क्ष्वमृगचेष्टितमात्मनोंतश्चित्तंनियच्छहृदिकर्णधुनींचचित्ते।जह्यंगनाश्रममसत्तम
यूथगाथंप्रीणीहिहंसशरणंविरमक्रमेण॥५५॥राजोवाच॥श्रुतमन्वीक्षितंब्रह्मन्

सुखल दिजना ताप

९०

भगवान्यदभाषत।नैतज्जानंत्युपाध्यायाःकिंनब्रूयुर्विदुर्यदि॥५६॥संशयोत्रतुमेवि
प्रसंछिन्नस्तत्कृतोमहान्।ऋषयोपिहिमुह्यंतियत्रनेंद्रियवृत्तयः॥५७॥कर्माण्यारभते
येनपुमानिहविहायतं।अमुत्रान्येनदेहेनजुष्टानिसयदश्नुते॥५८॥इतिवेदविदांवादः
श्रूयतेतत्रतत्रह।कर्मयत्क्रियतेप्रोक्तंपरोक्षंनप्रकाशते॥५९॥नारदउवाच येनैवा
रभतेकर्मतेनैवामुत्रतत्पुमान्।भुंक्तेह्यव्यवधानेनलिंगेनमनसास्वयं॥६०॥शयाना
नमिमंमुक्त्वाश्वसंतंपुरुषोयथा।कर्मात्मन्याहितंभुंक्तेतादृशेनेतरेणवा॥६१॥ममै
तेमनसायद्यदसावहमितिब्रुवन्।गृह्णीयात्तत्पुमान्राद्धंकर्मयेनपुनर्भवः॥६२॥
यथानुमीयतेचित्तमुभयैरिंद्रियेहितैः।एवंप्राग्देहजंकर्मलक्ष्यतेचित्तवृत्तिभिः
॥६३॥नानुभूतंक्वचानेनदेहेनादृष्टमश्रुतं।कदाचिदुपलभ्येतयद्रूपंयादृगात्मनि

तथानुमंत०

६४ तेनास्य तादृशं राजन् लिंगिनो देहसंभवं ॥ श्रद्धत्स्वाननुभूतोर्थो न मनः स्प्रष्टुमर्हति
सि ६५ मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति ॥ भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव न भविष्यतः
६६ अदृष्टमश्रुतं चात्र क्वचिन्मनसि दृश्यते ॥ यथा तथानुमंतव्यं देशकालक्रियाश्रयं ६७
सर्वे क्रमानुरोधेन मनसींद्रियगोचराः ॥ आयांति बहुशो यांति सर्वे समनसो जनाः ६८
सत्वैकनिष्ठे मनसि भगवत्पार्श्ववर्तिनि ॥ तमश्चंद्रमसीवेदमुपरज्यावभासते ॥ ६९ ॥ ना
हं ममेति भावोयं पुरुषे व्यवधीयते ॥ यावद्बुद्धिमनोक्षार्थगुणव्यूहो ह्यनादिमान् ॥ ७० ॥ सु
प्तिमूर्छोपतापेषु प्राणायनविघाततः ॥ नेहतेहमिति ज्ञानं मृत्युप्रज्वारयोरपि ॥ ७१ ॥ गर्भे बा
ल्येप्यपौष्कल्यादेकादशविधं तदा ॥ लिंगं न दृश्यते यूनः कुह्वां चंद्रमसो यथा ॥ ७२ ॥ अर्थे ह्य
विद्यमानेपि संसृतिर्न निवर्तते ॥ ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेनर्थागमो यथा ॥ ७३ ॥ एवं पं

९१

चविधं लिंगं त्रिवृत्षोडशविस्तृतं ॥ एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते ॥ ७४ ॥ अनेन पु
रुषो देहानुपादत्ते विमुंचति ॥ हर्षं शोकं भयं दुःखं सुखं चानेन विंदति ॥ ७५ ॥ यथा तृणज
लौकेयं नापयात्यपयाति च ॥ न त्यजेन्म्रियमाणोपि प्राग्देहाभिमतिं जनः ॥ ७६ ॥ यावद
न्यं न विंदेत व्यवधानेन कर्मणां ॥ मन एव मनुष्येंद्र भूतानां भवभावनं ॥ ७७ ॥ यदाक्षैश्चरि
तान् ध्यायन् कर्माण्याचिनुतेसकृत् ॥ सति कर्मण्यविद्यायां बंधः कर्मण्यनात्मनः ॥ ७८ ॥
अतस्तदपवादार्थं भज सर्वात्मना हरिं ॥ पश्यंस्तदात्मकं विश्वं स्थित्युत्पत्त्यप्यया यतः ॥ ७९ ॥
मैत्रेय उवाच ॥ भागवतमुख्यो भगवान्नारदो हंसयोर्गतिं ॥ प्रदर्श्य ह्यमुमामंत्र्य सिद्ध
लोकं ततोगमत् ॥ ८० ॥ प्राचीनबर्ही राजर्षिः प्रजासर्गाभिरक्षणे ॥ आदिश्य पुत्रानगमत्
तपसे कपिलाश्रमं ॥ ८१ ॥ तत्रैकाग्रमना वीरो गोविंदचरणांबुजं ॥ विमुक्तसंगोनुभजन्

नग२

न्नात्मसाम्यतामगात् ॥८२॥ एतदध्यात्मपारोक्ष्यं गीतं देवर्षिणानघ ॥ यः श्रावयेद्यः
शृणुयात्स लिंगेन विमुच्यते ॥८३॥ एतन्मुकुंदयशसा भुवनं पुनाति देवर्षिवर्यमुखनिःसृ
तमात्मशौचं ॥ यः कीर्त्यमानमधिगच्छति पारमेष्ठ्यं नास्मिन्भवे भ्रमति मुक्तसमस्तबं
ध ॥८४॥ अध्यात्मपारोक्ष्यमिदं मयाधिगतमद्भुतं ॥ एवं स्त्रियाश्रमः पुंसश्छिन्नोमुत्र
च संशयः ॥८५॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पुरंजनोपाख्यानं समाप्तं ए
कोनत्रिंशोध्यायः ॥२९॥ विदुर उवाच ॥ ॥ ये त्वयाभिहिता ब्रह्मन्सुताः प्राचीनबर्हिषः ते
रुद्रगीतेन हरिं सिद्धिमापुः प्रतोष्य कां ॥१॥ किं बार्हस्पत्येह परत्र वाथ कैवल्यनाथप्रि
यपार्श्ववर्तिनः ॥ आसाद्य देवं गिरिशं यदृच्छया प्रापुः परं नूनमथ प्रचेतसः ॥२॥ मैत्रे
यं स विधं तिंम्न विरहृषो ऽत्राविस्तृतं ॥ एष चेतन नयो मुक्तो जीवरिन्यभिधीयएम

श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ प्रचेतसोंतरुदधौ पितुरादेशकारिणः ॥ जपयज्ञेन तपसा पुरंजनमतो
षयन् ॥३॥ दशवर्षसहस्रांते पुरुषस्तु सनातनः ॥ तेषामाविरभूत्कृछ्रं शांतेन शमयन्रुचा ॥४॥
सुपर्णस्कंधमारूढो मेरुशृंगमिवांबुदः ॥ पीतवासा मणिग्रीवः कुर्वन्वितिमिरा दिशः ॥५॥
काशिष्णुना कनकवर्णविभूषितेन भ्राजत्कपोलवदनो विलसत्किरीटः ॥ अष्टायुधैरनुच
रैर्मुनिभिः सुरेंद्रैरासेवितो गरुडकिंनरगीतकीर्तिः ॥६॥ पीनायताष्टभुजमंडलमध्यल
क्ष्म्या स्पर्धच्छ्रिया परिवृतो वनमालयाद्यः ॥ बर्हिषतः पुरुष आह सुतान्प्रपन्नान्पर्जन्य
नादरुतया सघृणावलोकः ॥७॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ वरं वृणीध्वं भद्रं वो यूयं मे नृपनंदनाः
सौहार्देनापृथग्धर्मास्तुष्टोहं सौहृदेन वः ॥८॥ यो नु स्मरति संध्यायां युष्माननुदिनं नरः त
स्य भ्रातृष्वात्मसाम्यं तथा भूतेषु सौहृदं ॥९॥ ये तु मां रुद्रगीतेन सायं प्रातः समाहिताः स्तु

वंस्यहंकामवरा द्दास्येप्रसन्नाश्चशोभनां॥१०॥यद्यूयंपितुरादेशमग्रहीष्टमुदान्विताः॥ अथोवे
यशतीकीर्त्तिर्ल्लोकाननुभविष्यति॥ ११॥ भविताविश्रुतःपुत्रोनवमोब्रह्मणोगुणैः यएता
मात्मवीर्येणत्रिलोकींपूरयिष्यति॥ १२॥ कंडोःप्रम्लोचयालब्धाकन्याकमललोचना तांचा
पविद्धांजगृहुर्भूरुहानृपनंदना॥ १३॥ क्षुत्क्षामायामुखेराजासोमःपीयूषवर्षिणीं॥ देशिनीं
रोदमानायानिदधेसदयान्वितः॥१४॥ प्रजाविसर्गआदिष्टाःपित्रामामनुवर्त्तता॥ तत्रकन्यांव
रारोहांतामुद्वहतमाचिरं॥१५॥ अपृथग्धर्मशीलानांसर्वेषांनःसुमध्यमा॥ अपृथग्धर्म
शीलेयंभूयात्पत्न्यर्पिताशया॥१६॥ दिव्यवर्षसहस्राणांसहस्रमहतौजसः॥ भौमान्भोक्ष्य
थ भोगान्वैदिव्यांश्चानुग्रहान्मम॥ १७॥ अथमय्यनपायिन्याभक्त्यापक्वगुणाशयाः उ
पयास्यथमद्धामनिर्विद्यनिरयादतः॥ १८॥ गृहेष्वाविशतांचापिपुंसांकुशलकर्मणां

नश्योचंति

मद्वार्त्तायातयामानांनबंधायगृहामता॥१९॥ नव्यवद्धृदयेयज्ज्ञोब्रह्मैतद्ब्रह्मवादि
भिः नमुह्यंतिनहृष्यंतियतोगताः॥२०॥ श्रीमैत्रेयउवाच॥ ॥एवंब्रुवाणंपुरुषार्थभाजनं
जनार्द्दनंप्रांजलयःप्रचेतसः॥ तद्दर्शनध्वस्तरजोतमोमलागिरागृणन्गद्गदयासुहृत्त
मम्॥ २१॥ प्रचेतसऊचुः॥ ॥नमोनमःक्लेशविनाशनायनिरूपितोदारगुणाह्वयाय मनो
वचोवेगपुरोजवायसर्वाक्षिमार्गैरगताध्वनेनमः॥ २२॥ शुद्धायशांतायनमःस्वनिष्ठयामन
स्यपार्थेविलसद्द्वयाय॥ नमोजगत्स्थानलयोदयेषुगृहीतमायागुणविग्रहाय॥२३॥न
मोविशुद्धसत्वायहरयेहरिमेधसे॥ वासुदेवायकृष्णायप्रभवेसर्वसात्वतां॥२४॥नमःकम
लनाभायनमःकमलमालिने॥नमःकमलपादायनमस्तेकमलेक्षण॥ २५॥नमःक
मलकिंजल्कपिशंगामलवाससे॥ सर्वभूतनिवासायनमोयुंक्ष्महिसाक्षिणे॥ २६॥ रूपंन

भा॰च॰
९४

द

गवताविष्कृतरोषक्लेशसंक्षयं आविःकृतं नः क्लिश्यतां किमन्यदनुकंपितं ॥२७॥ ए
तावत्त्वं हि विभुभिर्भाव्यं दीनेषु वत्सलैः यदनुस्मर्यते काले स्वबुध्याभद्ररंधन ॥२८॥ ये
नोपशांतिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहितां अंतर्हितोंतर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिषः
॥२९॥ असावेव वरोस्माकमीप्सितो जगतः पते प्रसन्नो भगवान्येषामपवर्गगुरुर्गतिः
॥३०॥ वरं वृणीमहे थापि नाथ त्वत्परतः परात् न ह्यंतस्त्वद्विभूतीनां सोनंत इति गीयते
॥३१॥ पारिजातेंजसा लब्धे सारंगोन्यन्न सेवते ॥ त्वदंघ्रिमूलमासाद्य साक्षात्किं किं वृणी
महि ॥३२॥ यावत्ते मायया स्पृष्टा भ्रमाम इह कर्मभिः ॥ तावद्भवत्प्रसंगानां संगः स्यान्नो भवे
भवे ॥३३॥ तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवं ॥ भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुता
शिषः ॥३४॥ यत्रेड्यंते कथा मृष्टास्तृष्णायाः प्रशमो यतः ॥ निर्वैरं यत्र भूतेषु नोद्वेगो यत्र

नृ स्ये मो

९४

तेषांविचरतांपद्भ्यां सरक

कश्चन ॥३५॥ यत्र नारायणः साक्षाद्भगवान्न्यासिनां गतिः संस्तूयते सत्कथासु मुक्तसं
गैः पुनः पुनः ॥३६॥ तीर्थानां पावनेच्छया ॥ भीतस्य किं न रोचेत तावका
नां समागमः ॥३७॥ वयं तु साक्षाद्भगवन्भवस्य प्रियस्य सख्युः क्षणसंगमेन ॥ सुदुश्चि
कित्स्यस्य भवस्य मृत्योर्भिषक्तमं त्वाद्य गतिं गताः स्म ॥३८॥ यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिता
विप्राश्च वृद्धाश्च सदानुवृत्त्या ॥ आर्या नताः सुहृदो भ्रातरश्च सर्वाणि भूतान्यनसूययैव
॥३९॥ यन्नः सुतप्तं तप एतदीश निरंधसां कालमदभ्रमप्सु सर्वं तदेतत्पुरुषस्य भूम्नो
वृणीमहे ते परितोषणाय ॥४०॥ मनुः स्वयंभूर्भगवान्भवश्च येन्ये तपोज्ञानविशुद्धसत्वाः
अदृष्टपारा अपि यन्महिम्नः स्तुवंत्यथो त्वात्मसमं गृणीमः ॥४१॥ नमः समाय शुद्धाय पुरु
षाय पराय च वासुदेवाय सत्वाय तुभ्यं भगवते नमः ॥४२॥ मैत्रेय उवाच इति प्रचेतोभि

श्यप
एत

भा·च·
९५

रक्षिष्युतोहरिःप्रीतस्तथेत्याहत्वारण्यवत्सजः। अनिच्छतांयानमतस्यचक्षुषांययौ स्वधामानपवर्गवीर्यः॥४३॥ अथानिर्यायसलिलात्प्रचेतसउदन्वतः। वीक्ष्याकुप्यन्द्रुमैः छन्नांगांगांरोद्धुमिवोछ्रितैः॥४४॥ ततोग्निमारुतौराजन्नमुंचन्मुखतोरुषा महींनिर्वीरुधंकर्त्तुंसंवर्त्तकइवात्यये॥४५॥ भस्मसात्क्रियमाणांस्तान्द्रुमान्वीक्ष्यपितामहः। आगतःशमयामासपुत्रान्बर्हिष्मतोनयैः॥४६॥ निर्दग्धैर्भूरुहैःकिंवोविरमध्वंघृणाजवः। प्रजानांपालकायूयंनचवैछित्तिकारकाः॥४७॥ ब्रह्मणोवचनात्तेवैक्रोधमुत्सृज्य निर्वृताः। सर्वभूतेषुतिष्ठंतंज्ञात्वानारायणंहृदि॥४८॥ तत्रावशिष्टायेवृक्षाभीतादुहितरं तदा। उज्जह्रुस्तेप्रचेतोभ्यउपादिष्टाःस्वयंभुवा॥४९॥ तेचब्रह्मणआदेशान्मारिषामु पयेमिरे। यस्यांमहदवज्ञानादन्य[illegible]नयोनिजः॥५०॥ चाक्षुषेत्वंतरेप्राप्तेप्राक्स

जे२ ज

९५

जाइ~

र्गेकालविद्रुते। यःससर्जप्र[illegible]ष्टाःसदक्षोदैवचोदितः॥५१॥ योजायमानःसर्वेषांते जस्तेजस्तेजस्विनांरुचा। स्वयोपादत्तदाक्ष्याच्चकर्मणांदक्षमब्रुवन्॥५२॥ तंप्रजासर्गरक्षा यामनादिरभिषिच्यच। युयोजयुयुजेन्यांश्चसवैसर्वप्रजापतीन्॥५३॥ ॥इतिश्रीभाग वतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेप्राचेतसैस्तवनंत्रिंशोध्यायः॥३०॥ श्रीमैत्रेयउवाच ततउ त्पन्नविज्ञानाआश्वधोक्षजभाषितं स्मरंतआत्मजेभार्यांविसृज्यप्राव्रजन्गृहात् ॥१॥ दीक्षिताब्रह्मसत्रेणसर्वभूतात्ममेधसा। प्रतीच्यांदिशिवेलायांसिद्धोभूद्यत्रजाज लिः॥२॥ तान्निर्जितप्राणमनोवचोदृशोजितासनान्शांतसमानविग्रहान्। परेम लेब्रह्मणियोजितात्मनःसुरासुरेड्योददृशेस्मनारदः॥३॥ तमागतंतउत्थायप्रणि पत्याभिनंद्यच। पूजयित्वायथादेशंसुखासीनमथाब्रुवन्॥४॥ प्राचेतसऊचुः॥ स्वा

गतः भयाय

गतंतेसुरर्षेर्यद्दिष्ट्यानोदर्शनंगतं। तवचंक्रमणंब्रह्मन्नृसंसाराभयायरवेः।५ यदादिष्टंभ
गवताशिवेनाधोक्षजेनच तद्गृहेषुप्रसक्तानांप्रायशःक्षपितंप्रभो॥६ तन्नःप्रद्योतयाध्या
त्मज्ञानंतत्वार्थदर्शनं येनांजसातरिष्यामोदुस्तरंभवसागरं॥७ श्रीमैत्रेयउवाच॥ ॥इ
तिप्रचेतसांपृष्टोभगवान्नारदोमुनिः। भगवत्युत्तमश्लोकआविष्टात्माब्रवीन्नृपान्॥ ना
रदउवाच तज्जन्मतानिकर्माणितदायुस्तन्मनोवचः। नृणांयेनेहविश्वात्मासेव्यतेहरिरीश्व
रः॥९ किंजन्मभिस्त्रिभिर्वेहशौक्लसावित्रयाज्ञिकैः कर्मभिर्वात्रयीप्रोक्तैःपुंसोपिविबुधा
युषा॥१० श्रुतेनतपसावाकिंवचोभिश्चित्तवृत्तिभिः बुध्यावाकिंनिपुणयाबलेनेंद्रियराध
सा॥११ किंवायोगेनसांख्येनन्यासस्वाध्याययोरपि। किंवाश्रेयोभिरन्यैश्चनयत्रात्मप्रदो
हरिः॥१२ श्रेयसामपिसर्वेषामात्माह्यवधिरर्थतः॥ सर्वेषामपिभूतानांहरिरात्मात्मदः

प्रियः॥१३ यथातरोर्मूलनिषेचनेनतृप्यंतितत्स्कंधभुजोपशाखाः। प्राणोपहाराच्चयथेंद्रि
याणांतथैवसर्वार्हणमच्युतेज्या॥१४ यथैवसूर्यात्प्रभवंतिवारःपुनश्चतस्मिन्प्रविशं
तिकाले॥ भूतानिभूमौस्थिरजंगमानितथाहराववेगुणप्रवाहः॥१५ एतत्पदंतज्जग
दात्मनःपरंसकृद्विभातंसवितुर्यथाप्रभा॥ यथासवोजाग्रतिसुप्तशक्तयोद्रव्यक्रिया
ज्ञानभिदाभ्रमात्ययः॥१६ यथानभस्यभ्रतमःप्रकाशाभवंतिभूपानभवंत्यनुक्रमात्
एवंपरेब्रह्मणिशक्तयस्त्वमूरजस्तमःसत्वमितिप्रवाहः॥१७ तेनैकमात्मानमशेषदेहिनां
कालंप्रधानंपुरुषंपरेशं॥ स्वतेजसाध्वस्तगुणप्रवाहमात्मैकभावेनभजध्वमद्धा॥१८ द
ययासर्वभूतेषुसंतुष्ट्यायेनकेनवा॥ सर्वेंद्रियोपशांत्याचतुष्यत्याशुजनार्दनः॥१९ अ
पहतसकलैषणामलात्मन्यविहतमेधितभावनोपहूतः। निजजनवशगत्वमात्मनो

ध्रुवमंडि ७

यत्रसरतिछिद्रवदक्षरंसतांहि ॥२०॥ नभजतिकुमनीषिणांसइज्यांहरिरधनात्मधन
प्रियोरसज्ञः ॥ श्रुतधनकुलकर्मणांमदैर्येविदधतिपापमकिंचनेषुसत्सु ॥२१॥ श्रियम
नुचरतींतदर्थिनश्चद्विपदपतीन्विबुधांश्चयत्स्वपूर्णः नभजतिनिजभृत्यवर्गतंत्रः
कथममुमुद्विसृजेत्पुमान्कृतज्ञः ॥२२॥ श्रीमैत्रेयउवाच ॥ ॥इतिप्रचेतसोराजन्न
न्यांश्चभगवत्कथाः श्रावयित्वाब्रह्मलोकंययौस्वायंभुवोमुनिः ॥२३॥ तेपितन्मुखनि
र्यातंयशोलोकमलापहं हरेर्निशम्यतत्पादंध्यायंतस्तद्गतिंययुः ॥२४॥ एवंतेभिहितं
क्षत्तःयन्मांत्वंपरिपृष्टवान् ॥ प्रचेतसांनारदस्यसंवादंहरिकीर्तनं ॥२५॥ श्रीशुकउवा
च ॥ ॥यएषउत्तानपदोमानवस्यानुवर्णितः ॥ वंशःप्रियव्रतस्यापिनिबोधनृपस
त्तम ॥२६॥ योनारदादात्मविद्यामधिगम्यपुनर्महीं ॥ भुक्त्वाविभज्यपुत्रेभ्यऐश्वरं

समगात्पदं ॥२७॥ ॥सूतउवाच ॥ ॥इमांतुकौषारविणोपवर्णितांक्षत्तानिशम्याजि
तवादसत्कथां ॥ प्रवृद्धभावोश्रुकलाकुलोमुनेर्दधारमूर्द्धाचरणंहृदाहरिः ॥२८॥ राजो
वाच ॥ ॥सोयंतेनमहायोगिन्भवताकरुणात्मना दर्शितस्तमसःपारोयत्राकिंचन
गोहरिः ॥२९॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥इत्यानम्यतमामंत्र्यविदुरोगजसाह्वयं ॥ स्वानांदिदृक्षुः
प्रययौज्ञातीनांनिर्वृताशयः ३०॥ एतद्यःशृणुयात्राजन्राज्ञांहर्यर्पितात्मनां ॥ आयु
र्धनंयशःकीर्तिंगतिमैश्वर्यमाप्नुयात् ॥३१॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थ
स्कंधेप्रचेतसोपाख्यानेएकत्रिंशोध्यायः ॥३१॥ ॥४॥ शुभंभवतु ॥ ॥श्रीरस्तु ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ राजोवाच ॥ प्रियव्रतोभागवतआत्मारामःकथंमुने ।
गृहेरमतयन्मूलःकर्मबंधःपराभवः ॥१॥ ननूनंमुक्तसंगानांतादृशानांद्विजर्ष
भ । गृहेष्वभिनिवेशोयंपुंसांभवितुमर्हति ॥२॥ महतांखलुविप्रर्षेउत्तमश्लोकपाद
योः । छायानिर्वृतचित्तानांनकुटुंबेस्पृहामतिः ॥३॥ संशयोयंमहान्ब्रह्मन्दारागा
रसुतादिषु । सक्तस्ययत्सिद्धिरभूत्कृष्णेचमतिरच्युता ॥४॥ श्रीशुकउवाच ॥ बा
ढमुक्तंभगवतउत्तमश्लोकस्यश्रीमच्चरणारविंदमकरंदरसआवेशितचेतसो
भागवतपरमहंसदयितकथांकिंचिदंतरायविहतांस्वांशिवतमांपदवींनप्राये
णहिन्वंति ॥५॥ यर्हिवावहराजन्सराजपुत्रःप्रियव्रतःपरमभागवतोनारद
स्यचरणोपसेवयांजसावगतपरमार्थसतत्वोब्रह्मसत्रेणदीक्षिष्यमाणो

वनितलपरिपालनायाम्नातप्रवरगुणगणैकांतभाजनतयास्वपित्रोपामंत्रि
तोभगवतिवासुदेवएवाव्यवधानसमाधियोगेनसमावेशितसकलकारकक्रि
याकलापोनैवाभ्यनंदद्यद्यपितदप्रत्याम्नातव्यंतदधिकरणआत्मनोन्यस्मादसतो
पिपराभवमन्वीक्षमाणः ॥६॥ अथहभगवानादिदेवएतस्यगुणविसर्गस्यपरि
बृंहणानुध्यानव्यवसितसकलजगदभिप्रायआत्मयोनिरखिलनिजगणपरिवे
ष्टितःस्वभवनादवततार ॥७॥ सतत्रतत्रगगनतलउडुपतिरिवविमानावलि
भिरनुपथममरपरिवृढैरभिपूज्यमानःपथिपथिचवरूथशः सिद्धगंधर्वसाध्य
चारणमुनिगणैरुपगीयमानोगंधमादनद्रोणीमवभासयन्नुपससर्प ॥८॥ तत्रह
वाएनंदेवर्षिर्हंसयानेनपितरंभगवंतंहिरण्यगर्भमुपलभमानःसहसैवाभ्यु

स्यायार्हणेनसाहपितापुत्राभ्यामवहितांजलिरुपतस्थे ॥९॥ भगवानपिभारततदु
पनीतार्हणःसूक्तवाकेनातितरामुदितगुणगणावतारसुजयःप्रियव्रतमादि
पुरुषस्तंसदयहासावलोकइतिहोवाच ॥१०॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ निबोधतातेदमृ
तंब्रवीमिमासूयितुंदेवमर्हस्यप्रमेयं। वयंभवस्तेततएषमहर्षिर्वहामसर्वेविव
शायस्यदिष्टं ॥११॥ नतस्यकश्चित्तपसाविद्ययावानयोगवीर्येणमनीषयावा। नैवार्थध
र्मैःपरतःस्वतोवाकृतंविहंतुंतनुभृद्विभूयात् ॥१२॥ भवायनाशायचकर्मकर्तुंशोका
(मोहाय) यसदाभयायसुखायदुःखायचदेहयोगमव्यक्तदिष्टंजनतांगधत्ते ॥१३॥ यद्वाचितं
त्यांगुणकर्मदामभिःसुदुस्तरैर्वत्सवयंसुयोजिताः। सर्वेवहामोबलिमीश्वराय
प्रोतानसीवद्विपदेचतुष्पदः ॥१४॥ ईशाभिसृष्टंह्यवरुंध्महेंगदुःखंसुखंवागुण

कर्मसंगात्। आस्थायतत्तद्यदयुंक्तनाथश्चक्षुष्मतांधाइवनीयमानाः ॥१५॥ मुक्तोपिता
वद्बिभृयात्स्वदेहमारब्धमश्नन्नभिमानशून्यः। यथानुभूतंप्रतियातनिद्रःकिंत्वन्यदेहा
यगुणान्नवृंक्ते ॥१६॥ भयंप्रमत्तस्यवनेष्वपिस्याद्यतःसआस्तेसहषट्सपत्नः। जितें
द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्यगृहाश्रमःकिंनुकरोत्यवद्यं ॥१७॥ यःषट्सपत्नान्विजिगीषमाणो
गृहेषुनिर्विश्ययतेतपूर्वं। अत्येतिदुर्गाश्रितऊर्जितारीन्क्षीणेषुकामंविचरेद्वि
पश्चित् ॥१८॥ त्वंत्वब्जनाभांघ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितोनिर्जितषट्सपत्नः। भुंक्ष्वेहभो
गान्पुरुषातिदिष्टान्विमुक्तसंगःप्रकृतिंभजस्व ॥१९॥ श्रीशुकउवाच ॥ इतिसम
भिहितोमहाभागवतोभगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनोलघुतयावनत
शिरोधरोबाढमितिसबहुमानमुवाह ॥२०॥ भगवानपिमनुनायथावदुपकल्पिता

पवितिः प्रियव्रतनारदयोरविषममभिसमीक्षमाणयोरात्मसमवस्थानमवाङ्मनसं
क्षयमव्यवहृतं प्रवर्त्तयन्नगमत् ॥ २१ ॥ मनुरपि परेणैवं प्रतिसंधितमनोरथः सुरर्षि
वरानुमतेनात्मजमखिलधरामंडलस्थितिगुप्तय आस्थाप्य स्वयमतिविषमविषज
लाशयाशाया उपरराम ॥ २२ ॥ इति ह वाव स जगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्माधि
कारोखिलजगद्बंधध्वंसनपरानुभावस्य भगवत आदिपुरुषस्यांघ्रियुगलानव
रतध्यानानुभावेन परिरंधितकषायाशयोवदातोपि समानवर्द्धनो महतां महीत
लमनुशशास ॥ २३ ॥ अथ च दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मण उपयेमे बर्हिष्मतीं ना
म तस्यामु ह वाव आत्मजानात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान् दश भाव
यांबभूव कन्यां च यवी ॥ २४ ॥ आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृत

यसीमूर्जस्वतीं नाम·

पृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति सर्व एवाग्निनामानः ॥ २५ ॥ एतेषां कविर्म
हावीरः सवन इति त्रय आसन्नूर्ध्वरेतसः त आत्मविद्यायामर्भभावादारभ्य कृतप
रिचयाः पारमहंस्यमेवाश्रममभजन् ॥ २६ ॥ तस्मिन्नु ह वाव उपशमशीलाः परम
र्षयः सकलजीवनिकायावासस्य भगवतो वासुदेवस्य भीतानां शरणभूतस्य श्री
मच्चरणारविंदाविरतस्मरणाविगलितपरमभक्तियोगानुभावेन परिभावितांत
र्हृदयाधिगते भगवति सर्वेषां भूतानामात्मभूते प्रत्यगात्मन्येवात्मनस्तादात्म्य
मविशेषेण समीयुः ॥ २७ ॥ अन्यस्यामपि जायायां त्रयः पुत्रा आसन्नुत्तमस्तामसो
रैवत इति मन्वंतराधिपतयः ॥ एवमुपशमायनेषु स्वतनयेष्वथ जगतीपतिर्जगती
मर्बुदान्येकादश परिवत्सराणामव्याहताखिलपुरुषकारसारसंभृतदोर्दंडयुग

ज्ञापीडितमौर्व्यगुणस्तनितविरमितधर्मप्रतिपक्षो बर्हिष्मत्याश्चानुदिनमेधमान
प्रमोदप्रसरणयौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकरुचिरक्ष्वेल्यादिभिः पराभूयमा
नविवेक इवानवबुध्यमान इव महामना बुभुजे॥ २९॥ यावदवभासयति सुरगिरिम
नुपरिक्रामन् भगवानादित्यो वसुधातलमर्धेनैव प्रतपत्यर्धेनावछादयति। तदा
हि भगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभावस्तदनभिनंदन् समजवेन रथेन ज्योति
र्मयेन रजनीमपि दिनं करिष्यामीति सप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रामद्द्वितीय इव प
तंगः॥ ३०॥ ये वा उह तद्रथचरणनेमिकृतपरिखातास्ते सप्त सिंधव आ
सन् यत एव कृताः सप्त भुवो द्वीपाः॥ ३१॥ जंबुप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौंचशाकपुष्करसं
ज्ञाः तेषां परिमाणं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो यथासंख्यं द्विगुणमानेन बहिः समंतत उप

कॢप्ताः॥ ३२॥ क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमंडोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः स
प्त द्वीपपरिखा इवाभ्यंतरद्वीपसमाना एकैकश्येन यथानुपूर्वं सप्तस्वपि बहिर्द्वीपे
षु पृथक् परित उपकल्पितास्तेषु जंब्वादिषु बर्हिष्मतीपतेरनुव्रतानात्म
जानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरेतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञान्यथासं
ख्येनैकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिं विदधे॥ ३३॥ दुहितरं चोर्जस्वतीं नामोशनसे
प्रायछद्यस्यामासीद्देवयानी नाम काव्यसुता॥ ३४॥ नैवंविधः पुरुषकार उरुक्रमस्य
पुंसां तदंघ्रिरजसा जितषड्गुणानां। चित्रं विदूरविगतः सकृदाददीत यन्नामधेयम
धुना स जहाति बंधं॥ ३५॥ स एवमपरिमितबलपराक्रम एकदा तु देवर्षिचरणानुश
यनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गेणानिर्वृतमिवात्मानं मन्यमान आत्मनिर्वेद इदमा

ह॥ ३५॥ अहोअसाध्वनुष्ठितंयदभिनिवेशितोऽहमिंद्रियैरविद्यारचितविषयांधकूपे
तदलमलममुष्यावनितायाविनोदमृगंमांधिग्धिगितिगर्हयांचकार॥ ३६॥ परदेव
ताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेनानुप्रवृत्तेभ्यःपुत्रेभ्यइमांयथादायंविभज्यभु
क्तभोगांचमहिषींमृतकमिवसहमहाविभूतिमपहायस्वयंनिहितनिर्वेदोहृदि
गृहीतहरिविहारानुभावोभगवतोनारदस्यपदवींपुनरेवानुससार॥ ३७॥ तस्यह
वाएतेश्लोकाः प्रियव्रतकृतंकर्मकोनुकुर्याद्विनेश्वरम्।योनेमिनिम्नैरकरोच्छायां
घ्नन्सप्तवारिधीन्॥ ३८॥ भूसंस्थानंकृतंयेनसरिद्गिरिवनादिभिः।सीमाचभूतनिर्वृत्यै
द्वीपेद्वीपेविभागशः॥ ३९॥ भौमंदिव्यंमानुषंचमहित्वंकर्मयोगजं।यश्चक्रेनिरयौपम्यं
पुरुषानुजनप्रियः॥ ४०॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभुवनकोशेप्रि

यव्रतविजयेप्रथमोऽध्यायः॥ १॥ ॥ श्रीशुकउवाच॥ ॥ एवंपितरिसंप्रवृत्तेतदनुशा
सनेवर्त्तमानेआग्नीध्रोजंबूद्वीपौकसःप्रजाऔरसवद्धर्मावेक्षमाणःपर्यगोपाय
त्॥ १॥ सचकदाचित्पितृलोककामःसुरवरवनिताक्रीडाचलद्रोण्यांभगवंतंविश्वसृ
जांपतिमाभृतपरिचर्योपकरणआत्मैकाग्र्येणतपस्व्याराधयांबभूव॥ २॥ तदुपल
भ्यभगवानादिपुरुषःसदसिगायंतींपूर्वचित्तिंनामाप्सरसमभियापयामास॥ ३॥ सा
चतदाश्रमोपवनमतिरमणीयंविविधनिबिडविटपिविटपनिकरसंश्लिष्टपुरट
लतारूढस्थलविहंगमिथुनैःप्रोच्यमानश्रुतिभिःप्रतिबोध्यमानसलिलकुक्कुटकारं
डवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकूजितामलजलाशयकमलाकरमुपबभ्राम॥ ४॥ त
स्याःसुललितगमनपदविन्यासगतिविलासायाश्चानुपदंखणखणायमानरुचि

भा॰पं॰ ६

रच्चरणात्त्ररणस्त्वनमुपाकर्ण्य नरदेवकुमारः समाधियोगेनामीलितनयनमुकुल
युगलमीषद्विकचय्यव्यचष्ट ॥५॥ तामेवाविदूरे मधुकरीमिव सुमनस उपजिघ्रंतीं दिवि
जमनुजमनोनयनाह्लादुघैर्गतिविहारविनयावलोकसुस्वराक्षरावयवैर्मनसि नृ
णां कुसुमायुधस्य विदधतीं विवरं ॥६॥ निजमुखविगलितामृतासवसहासभाषणा
मोदमदांधमधुकरनिकरोपरोधेन द्रुतपदविन्यासेन वल्गुस्पंदनस्तनकलशकब
रभाररशनां देवीं तदवलोकनेन विवृतावसरस्य भगवतो मकरध्वजस्य वशमुप
नीतो जडवदिति होवाच ॥७॥ कात्वं चिकीर्षसि च किं मुनिवर्य शैले मायासि कापि भ
गवत्परदेवतायाः विज्ये बिभर्षि धनुषी सुहृदात्मनोर्थे किं वा मृगान्मृगयसे विपिने प्र
मत्तान् ॥८॥ बाणाविमौ भगवतः शतपत्रपत्रौ शांतावपुंखरुचिरावतितिग्मदंतौ

६

चि

कस्मै युयुंक्षसि वने विचरन्न विद्मः क्षेमाय नो जडधियां तव विक्रमोऽस्तु ॥९॥ शिष्या इमे भ
गवतः परितः पठंति गायंति साम सरहस्यमजस्रमीशं ॥ युष्मच्छिखाविलुलिताः
सुमनोभिवृष्टीः सर्वे भजंत्यृषिगणा इव वेदशाखाः ॥१०॥ वाचं परं चरणपंजरतित्तिरी
णां ब्रह्मन्नरूपमुखरां शृणवाम तुभ्यं ॥ लब्धा कदंबरुचिरंकविटंकबिंबे यस्यामला
तपरिधिः क्व च वल्कलं ते ॥११॥ किं संभृतं रुचिरयोर्द्विजशृंगयोस्ते मध्ये कृशो वहसि
यत्र दृशिः श्रिता मे ॥ पंकोरुणः सुरभिरात्मविषाण ईदृग्येनाश्रमं सुभग मे सुरभीक
रोषि ॥१२॥ लोकं प्रदर्शय सुहृत्तम तावकं मे यत्रत्य इत्थमुरसावयवावपूर्वौ ॥ अस्मद्वि
धस्य मनउन्नयनौ विभर्त्ति बह्वद्भुतं सरसरासस्सुधादि वक्त्रे ॥१३॥ का वात्मवृत्तिरदना
द्धविरंग वाति विष्णोः कलास्यनिमिषोन्मकरौ च कर्णौ ॥ उद्विग्नमीनयुगलं द्विजपं

भुक्तंनते २

भा॰प॰ ७

क्विशोचिरासन्नमंगनिकरं सरसन्मुखंते ॥१४॥ योसौत्वयाकरसरोजहतःपतंगोदि
क्षुभ्रमन्भ्रमतएजयतेऽक्षिणी मे ॥ स्मरसिवक्रजटावरूथंकष्टोनिलोहरतिलंपट
एषनीवीम् ॥१५॥ रूपंतपोधनतपश्चरतांतपोघ्नंत्वेतत्तुकेनतपसाभवतोपल
ब्धं ॥ कर्त्तुंतपोर्हसिमयासहमित्रमत्यं किंवाप्रसीदतिसवैभवभावनोमे ॥१६॥ नत्वां
त्यजामिदयितंद्विजदेवदत्तंयस्मिन्मनोदृगपिनोनवियातिलग्नं मांचारुशृंगयर्हसि
नेतुमनुव्रतंतेचित्तंयतःप्रतिसरंतुशिवाःसचिव्यः ॥१७॥ ॥श्रीशुकउवाच॥ ॥इ
तिललनानुनयातिविशारदोग्राम्यवैदग्ध्ययापरिभाषयातांविबुधवधूंविबुध
मतिरधिसभाजयामास ॥१८॥ साचततस्तस्यवीरयूथपतेर्बुद्धिशीलरूपवयःश्रि
योदार्येणपराक्षिप्तमनास्तेनसहायुतायुतपरिवत्सरोपलक्षणंकालंजंबूद्वी

७

पपतिनाभौमस्वर्गभोगान्बुभुजे ॥१९॥ तस्यामुहवाव आत्मजान्सराजर्षिवर आग्नीध्रो
नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नवपुत्रान
जनयत् ॥२०॥ सासूत्वाथसुतान्नवानुवत्सरंगृहएवापहायपूर्वचित्तिर्भूयएवाजंदेवमु
पतस्थे ॥२१॥ आग्नीध्रसुतास्तेमातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैवसंहननबलोपेताःपित्राविभ
क्ताआत्मतुल्यनामानियथाभागंजंबूद्वीपवर्षाणिबुभुजुः ॥२२॥ आग्नीध्रोराजाअतृप्तः
कामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानस्तस्याःसलोकतांश्रुतिभिरवारुंधयत्रपि
तरोमादयंते ॥२३॥ संपरेतेपितरिनवभ्रातरोमेरुदुहितॄर्मेरुदेवींप्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रींल
तांरम्यांश्यामांनारींभद्रांदेववीतिमितिसंज्ञानवोदवहन् ॥२४॥ ॥इतिश्रीभागवते
महापुराणेपंचमस्कंधेआग्नीध्रवर्णनोनामद्वितीयोध्यायः ॥२॥ श्रीशुकउवाच

सं

नाभिरपत्यकामोऽप्रजयामेरुदेव्याभगवंतंयज्ञपुरुषमवहितात्मायजत॥१॥तस्यहवाव
श्रद्धयाविशुद्धभावेनयजतःप्रवर्ग्येषुप्रचरत्सुद्रव्यदेशकालमंत्रर्त्विग्दक्षिणाविधानयो
गोपपत्त्यादुरधिगमोभगवान्भागवतवात्सल्यतयासुप्रतीकआत्मानमपराजितंनि
जजनाभिप्रेतार्थविधित्सयागृहीतहृदयोहृदयंगमंमनोनयनानंदनावयवाभिराममावि
श्चकार॥२॥अथहतमाविष्कृतभुजयुगलद्वयंहिरण्मयंपुरुषविशेषंकपिशकौशेयां
बरधरमुरसिविलसच्छ्रीवत्सललामंदरवरवनरुहवनमालाच्छूर्यमृतमणिगदा
दिभिरुपलक्षितं॥३॥स्फुटकिरणप्रवरमणिमयमुकुटकुंडलकटककटिसूत्रहारकेयू
रनूपुराद्यंगभूषणविभूषितमृत्विक्सदस्यगृहपतयोऽधनाइवोत्तमधनमुपलभ्यस
बहुमानमर्हणेनावनतशीर्षाणउपतस्थुः॥४॥ऋत्विजऊचुः॥ ॥अर्हसिमुहुरर्हत्तमा

र्हणमस्माकमनुपथानांनमोनमइत्येतावत्सदुपशिक्षितंकोऽर्हतिपुमान्प्रकृति
गुणव्यतिकरमतिरनीशईश्वरस्यपरस्यप्रकृतिपुरुषयोरर्वाक्तनाभिर्नामरूपा
कृतिभीरूपनिरूपणम्॥५॥सकलजननिकायवृजिननिरसनशिवतमप्रवरगु
णगणैकदेशकथनादृते॥६॥परिजनानुरागविरचितशबलसंशब्दसलिलसि
तकिसलयदूर्वांकुरैरपिसंभृतयासपर्ययाकिलपरमपरितुष्यसि॥७॥अथान
यापिनभवतइज्ययोरुभारभरयासमुचितमर्थमिहोपलभामहे॥८॥आत्मनए
वानुसवनमंजसाऽव्यतिरेकेणबोभूयमानाशेषपुरुषार्थस्वरूपस्यकिंतुनाथाशि
षआशासानानामेतदभिसंराधनमात्रंभवितुमर्हसि॥९॥तद्यथाबालिशानांस्वयमा
त्मनःश्रेयःपरमविदुषांपरमपरमपुरुषःप्रकर्षकरुणयास्वमहिमानंचापवर्गा

रवमुख्यमुपकल्पयिष्यन्स्वयंनापचितएवेतरवदिहोपलक्षितः ॥१०॥ अथायमेववरो
ह्यर्हत्तमयर्हिबर्हिषिराजर्षेर्वरदर्षभोभवान्निजपुरुषेक्षणविषयआसीत् ॥११॥ असं
गनिशितज्ञानानलविधुताशेषमलानांभवत्स्वभावानामात्मारामाणांमुनीनामनवर
तपरिगुणितगुणगणपरममंगलायनगुणगणकथनोसि ॥१२॥ अथकथंचित्स्ख
लनक्षुत्पतनजृंभणदुरवस्थानादिषुविवशानांनःस्मरणायज्वरमरणदशायामपि
सकलकश्मलनिरसनानितवगुणकृतनामधेयानिवचनगोचराणिभवंतु ॥१३॥
किंचायंराजर्षिरपत्यकामःप्रजांभवादृशीमाशासानईश्वरमाशिषांस्वर्गापवर्गयोर
पिभगवंतमुपधावतिप्रजायामर्थप्रत्ययोधनदमिवाधनःफलीकरणं ॥१४॥ कोवाइ
हतेऽपराजितोऽपराजितयामायया अनवसितपदव्यानावृतमतिर्विषयविषरया

नावृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः ॥१५॥ यदुहवावतवपुनरदभ्रकर्त्तरिहसमाहू
तस्तत्रार्थधियांमंदानांनस्तद्यद्देवहेलनंदेवदेवार्हसिसाम्येनसर्वान्प्रतिवोढुमविदु
षां ॥१६॥ इतिनिगदेनाभिष्टूयमानोभगवाननिमिषर्षभोवर्षधराभि[illegible]वंदितच
रणःसदयमिदमाह ॥१७॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अहोबताहमृषयोभवद्भिरवित
थगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितोयदमुष्यआत्मजोमयासदृशोभूयादितिममाह
मेवाभिरूपःकैवल्यादथापिब्रह्मवादोनमृषाभवितुमर्हतिममैवहिमुखंयद्द्विजदे
वकुलं ॥१८॥ ततआग्नीध्रीयेंशकलयावतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमानः ॥१९॥
इतिनिशामयंत्यामेरुदेव्याःपतिमभिधायांतर्दधेभगवान्बर्हिषितस्मिन्नेवविष्णु
दत्तभगवान्परमर्षिभिःप्रसादितोनाभेःप्रियचिकीर्षयातदवरोधायनेमेरुदेव्यां

धर्मान्दर्शयितुकामोवातरशनानांश्रमणानांऋषीणामूर्ध्वमंथिनांशुक्लयातन्वाव
ततार॥२०॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेतृतीयोऽध्यायः॥३॥ श्रीशुकउ
वाच॥ ॥ अथहतमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणंसाम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहा
विभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावंप्रकृतयःप्रजाब्राह्मणदेवताश्चावनितलसम
वनायातितरांजगृधुः॥१॥तस्यहवाइत्थंवर्ष्मणावरीयसाबृहच्छ्लोकेनचौजसा
बलेनश्रियायशसावीर्यशौर्याभ्यांचपिताऋषभइतीदंनामचकार॥२॥तस्यहीन्द्रः
स्पर्धमानोभगवान्वर्षेनववर्षतदवधार्यभगवानृषभदेवोयोगेश्वरःप्रहस्यात्म
योगमाययास्ववर्षमजनाभंनामाभ्यवर्षत्॥३॥नाभिस्तुयथाभिलषितंसुप्रजस्त्वम
वरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलोगद्गदाक्षरयागिरास्वैरंगृहीतनरलोकसधर्मंभगवं

तंपुराणपुरुषंमायाविलसितमतिर्वत्सतातेतिसानुरागमुपलालयन्परांनिर्वृ
तिमुपगतः॥४॥विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदोराजानाभिरात्मजंसमयसे
तुरक्षायामभिषिच्यब्राह्मणेषूपनिधायसहमेरुदेव्याविशालायांप्रसन्ननिपुणेनत
पसासमाधियोगेननरनारायणाख्यंभगवंतंवासुदेवमुपासीनःकालेनतन्महिमान
मवाप॥५॥यस्यहपांडवेयश्लोकावुदाहरंति।कोनुतत्कर्मराजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत्पुमा
न्।अपत्यतामगाद्यस्यहरिःशुद्धेनकर्मणा॥६॥ब्रह्मण्योऽन्यःकुतोनाभेर्विप्रामंगलपू
जिताः।यस्यबर्हिषियज्ञेशंदर्शयामासुरोजसा॥७॥अथहभगवानृषभदेवःस्ववर्षं
कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानःप्रदर्शितगुरुकुलवासोलब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातोगृहमेधि
नांधर्माननुशिक्षमाणोजयंत्यामिंद्रदत्तायामुभयलक्षणंकर्मसमाम्नायाम्नातम

नियुंजन् आत्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास ॥८॥ येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः
श्रेष्ठगुण आसीत् येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशंति ॥९॥ तमनु कुशावर्त इलावर्तो ब्र
ह्मावर्तो मलयः केतुर्भद्रसेन इंद्रस्पृग्विदर्भः कीकट इति नव नवति प्रधानाः ॥१०॥ क
विर्हविरंतरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायन आविर्होत्रोथ द्रुमिलश्चमसः करभाजन इति भा
गवतधर्मदर्शना नव महाभागवतास्तेषां सुचरितं भगवन्महिमोपबृंहितं वसुदेवना
रदसंवादमुपशमायनमुपरिष्टाद्वर्णयिष्यामः ॥११॥ यवीयांस एकाशीतिर्जायंतेयाः पि
तुरादेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रिया यज्ञशीलाः कर्मविशुद्धा ब्राह्मणा बभूवुः ॥१२॥
भगवानृषभसंज्ञ आत्मतंत्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरंपरः केवलानंदानुभव ईश्वर एव
विपरीतवत्कर्माण्यारभमाणः कालेनानुगतं धर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विदां सम

उपशांतो मैत्रः कारुणिको धर्मार्थयशःप्रजानंदामृतावरोधेन गृहेषु लोकं नियमयत्
[illegible] ॥१३॥ यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्तते लोकः ॥१४॥ यद्यपि स्वविदितं सकलधर्मं ब्रा
ह्मं गुह्यं ब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेण सामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास ॥१५॥ द्रव्यदेशका
लवयः श्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोपचितैः सर्वैरपि क्रतुभिर्यथोपदेशं शतकृत्व इयाज ॥१६॥
भगवतर्षभेण परिरक्ष्यमाण एतस्मिन्वर्षे न कश्चन पुरुषो वांछत्यविद्यमानमिवात्मनो
न्यस्मात्कथंचन किमपि कर्हिचिदवेक्षते भर्तर्यनुसवनं विजृंभितस्नेहातिशयमंतरेण ॥१७॥
स कदाचिदटमानो भगवानृषभो ब्रह्मावर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्रजानां निशामयं
तीनामात्मजानवहितात्मनः प्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्निति होवाच
॥१८॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे ऋषभदेवानुचरिते चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

भा॰पं॰
११

ऋषभउवाच। नायंदेहोदेहभाजांनृलोकेकष्टान्कामानर्हतेविड्भुजांये। तपोदि
व्यंपुत्रकायेनसत्वंशुध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यंत्वनंतं।१महत्सेवांद्वारमाहुर्विमुक्तेस्त
मोद्वारंयोषितांसंगिसंगं महांतस्तेसमचित्ताःप्रशांताविमन्यवःसुहृदःसाधवो
ये।२।येवामयीशेकृतसौहृदार्थाजनेषुदेहंभरवार्तिकेषु गृहेषुजायात्मजराति
मत्सुनप्रीतियुक्तायावदर्थाश्चलोके।३नूनंप्रमत्तःकुरुतेविकर्मयदिंद्रियप्रीत
यआपृणोति नसाधुमन्येयतआत्मनोयमसन्नपिक्लेशदआसदेहः।४प
राभवस्तावदबोधजातोयावन्नजिज्ञासतआत्मतत्वं यावत्क्रियास्तावदिदंमनो
वैकर्मात्मकंयेनशरीरबंधः।५एवंमनःकर्मवशंप्रयुंक्तेअविद्ययात्मन्युपधी
यमाने प्रीतिर्नयावन्मयिवासुदेवेनमुच्यतेदेहयोगेनतावत्।६यदानपश्य

११

त्ययथागुणेहांस्वार्थेप्रमत्तःसहसाविपश्चित् गतस्मृतिर्विंदतितत्रतापानासाद्यमैथु
न्यमगारमज्ञः।७पुंसःस्त्रियामिथुनीभावमेतंतयोर्मिथोहृदयग्रंथिमाहुः।अतोगृह
क्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्यमोहोयमहंममेति।८यदामनोहृदयग्रंथिरस्यकर्मानुबद्धो
दृढआश्लथेत।तदाजनःसंपरिवर्ततेस्मान्मुक्तःपरंयात्यतिहायहेतुं।९हंसेगुरौम
यिभक्त्यानुवृत्त्यावितृष्णयाद्वंद्वतितिक्षयाच सर्वत्रजंतोर्व्यसनावगत्याजिज्ञासया
तपसेहानिवृत्त्या।१०मत्कर्मभिर्मत्कथयाचनित्यंमद्देवसंगाद्गुणकीर्तनान्मे।निर्वै
रसाम्योपशमेनपुत्राजिहासयादेहगेहात्मबुद्धेः।११।अध्यात्मयोगेनविविक्तसेवया
प्राणेंद्रियात्माभिजयेनसध्र्यक्। सच्छ्रद्धयाब्रह्मचर्येणशश्वदसंप्रमादेनयमेनवाचां
।१२।सर्वत्रमद्भावविचक्षणेनज्ञानेनविज्ञानविराजितेन योगेनधृत्युद्यमसत्वयुक्तो

लिंगंस्यपोदेहकुराजोहमाख्यं॥१३॥ कर्मज्ञायंतदस्य ग्रंथिबंधमविद्ययासादितमप्रम
त्त॥ अनेनयोगेनयथोपदेशंसम्यग्व्यपोह्योपरमेतयोगात्॥१४॥ पुत्रांश्चशिष्यांश्च
नृपोगुरुर्वामल्लोककामोमदनुग्रहार्थः इत्थंविमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञान्नयोज
येत्कर्मसुकर्ममूढान्॥ कंयोजयन्मनुजोर्थंलभेतनिपातयन्नष्टदृशंहिगर्ते॥१५॥
लोकःस्वयंश्रेयसिनष्टदृष्टिर्योर्थान्समीहेतनिकामकामः॥ अन्योन्यवैरःसुखले
शहेतोरनंतदुःखंचनवेदमूढः॥१६॥ कस्तंस्वयंतदभिज्ञोविपश्चिद्विद्यायामंत
रेवर्तमानं॥ दृष्ट्वापुनस्तंसघृणःकुबुद्धिंप्रयोजयेदुत्पथगंयथांधं॥१७॥ गुरुर्नस
स्यात्स्वजनोनसस्यात्पितानसस्याज्जननीनसास्यात्॥ दैवंनतत्स्यान्नपतिश्चस
स्यान्नमोचयेद्यःसमुपेतमृत्युं॥१८॥ इदंशरीरंममदुर्विभाव्यंसत्त्वंहिमेहृदयंय

त्रधर्मः॥ पृष्ठेकृतोमेयदधर्मआराद्अतोहिमामृषभंप्राहुरार्याः॥१९॥ तस्माद्भवंतोहृदये
नजाताःसर्वेमहीयांसममुंसनाभं॥ अक्लिष्टबुद्ध्याभरतंभजध्वंशुश्रूषणंतद्भरणंप्रजा
नां॥२०॥ भूतेषुवीरुद्भ्यउदुत्तमायेसरीसृपास्तेषुसबोधनिष्ठाः॥ ततोमनुष्याःप्रमथा
स्ततोपितैधर्वाःसिद्धाविबुधानुगाये॥२१॥ देवासुरेभ्योमघवत्प्रधानादक्षादयोब्रह्म
सुतास्तुतेषां॥ भवःपरःसोथविरिंचवीर्यःसमत्परोहंद्विजदेवदेवः॥२२॥ नब्राह्मणैस्तुल
येभूतमन्यत्पश्यामिविप्राःकिमतःपरंतुयस्मिन्नृभिःप्रहुतंश्रद्धयाहमश्नामिकामंन
तथाग्निहोत्रे॥२३॥ धृताततनूरुशतीमेपुराणीयेनेहसत्त्वंपरमंपवित्रं॥ शमोदमःसत्यम
नुग्रहश्चतपस्तितिक्षानुभवश्चयत्र॥२४॥ मत्तोप्यनंतात्परतःपरस्मात्स्वर्गापवर्गाधिप
तेर्नकिंचित्॥ येषांकिमुस्यादितरेणतेषामकिंचनानांमयिभक्तिभाजां॥२५॥ सर्वा

भा॰पं॰
१५

णिमधिस्म्य तथा भवद्भिश्चराणि भूतानि सुता ध्रुवाणि। संभावितव्यानि पदे पदे वो विविक्त
दृग्भिस्तदु हार्हणं मे ॥२६॥ मनोवचोदृक्करणेहितस्य साक्षात्कृतं मे परिबर्हणं हि वि
ना पुमान्येन महाविमोहात्कृतांतपाशान्न विमोक्तुमीशेत् ॥२७॥ शुक उवाच ॥ ॥ ए
वमनुशास्यात्मजान्स्वयमनुशिष्टानपि लोकानुशासनार्थं महानुभावः परमसुहृद्भगवा
नृषभापदेश उपशमशीलानामुपरतकर्मणां महामुनीनां भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणं
पारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमाणः स्वतनयशतज्येष्ठं परमभागवतं भगवज्जनपराय
णं भरतं धरणिपालनायाभिषिच्य स्वयं भवन एवोर्वरितशरीरमात्रपरिग्रह उन्मत्त
इव गगनपरिधानः प्रकीर्णकेश आत्मन्यारोपिताहवनीयो ब्रह्मावर्तात्प्रवव्राज
॥२८॥ जडांधमूकबधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोऽभिभाष्यमाणोऽपि जनानां

ब

१४

गृहीतमौनव्रतस्तूष्णीं बभूव ॥२९॥ तत्र तत्र पुरग्रामाकरखेटखर्वटवाटशिबिरव्र
जघोषसार्थगिरिवनादिष्वनुपथमवनिचरापसदैः परिभूयमानो मक्षिकाभिरिव
वनगजस्तर्जनताडनावमेहनष्ठीवनग्रावशकृद्रजःप्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्त
दविगणयन्नेवासत्संस्थान एतस्मिन्देहोपलक्षणे सदपदेश उभयानुभवस्वरूपे
ण स्वमहिमावस्थानेनासमारोपिताहंममाभिमानत्वादविखंडितमनाः पृथिवीमे
कचरः परिबभ्राम ॥३०॥ अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाह्वंसयुगल
वदनाद्यवयवविन्यासः प्रकृतिसुंदरस्वभावहाससुमुखो नवनलिनदलायमानशि
शिरताराऽरुणायतनयनरुचिरः सदृशसुभगकपोलकर्णकंठनासो विगूढ
स्मितवदनमहोत्सवेन पुरवनितानां मनसि कुसुमशरासनमुपदधानः पराग

भा०पं०
२५

वलंबमानकुटिलजटिलकपिशकेशभूरिभारोवधूतमलिननिजशरीरेणग्रहग
हीतइवादृश्यत॥ ३१॥ यर्हिवावसभगवान्‌लोकमिमंयोगस्याद्धाप्रतीपमिवाचक्षाण
स्तत्प्रतिक्रियाकर्मबीभत्सितमितिव्रतमाजगरमास्थितःशयानएवाश्नातिपिबति
खादत्यवमेहतिहदतिस्मचेष्टमानउच्चरितआदिग्धोद्देशः॥ ३२॥ तस्यहयःपुरी
षसुरभिसौगंध्यवायुस्तंदेशंदशयोजनंसमंतात्सुरभिंचकार॥ ३३॥ एवंगोमृग
काकचर्ययाव्रजंस्तिष्ठन्नासीनःशयानःकाकगोमृगचरितःपिबतिखादतिअव
मेहतिस्म॥ ३४॥ इतिनानायोगचर्याचरणोभगवान्कैवल्यपतिरृषभोविरतपर
ममहानंदानुभवआत्मनिसर्वेषांभूतानामात्मभूतेभगवतिवासुदेवआत्मनो
व्यवधानानंतरोदरभावेनसिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णोयोगैश्वर्याणिवैहायसम

२५

नोजवांतर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनियदृच्छयोपगतानिनांजसानृपहृदये
नाभ्यनंदत्॥ ३५॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेऋषभदेवानुचरितेपं
चमोऽध्यायः॥ ५॥ राजोवाच॥ १॥ ननूनंभगवन्नात्मारामाणांयोगसमीरितज्ञाना
वभर्जितकर्मबीजानामैश्वर्याणिपुनःक्लेशदानिभवितुमर्हंतियदृच्छयोपगता
नि॥ १॥ ऋषिरुवाच॥ सत्यमुक्तंकिंत्विहवाएकेनमनसोद्धाविश्रंभमनवस्थान
स्यशठकिरातइवसंगच्छंते॥ २॥ तथाचोक्तं नकुर्यात्कर्हिचित्सख्यंमनसिह्यनव
स्थिते यद्विश्रंभाच्चिराच्चीर्णंचस्कंदतपऐश्वरं॥ ३॥ नित्यंददातिकामस्यछिद्रंतं
मनुयेरयः योगिनःकृतमैत्रस्यपत्युर्जायेवपुंश्चली॥ ४॥ कामोमन्युर्मदोलोभः
शोकमोहभयादयः कर्मबंधश्चयन्मूलःस्वीकुर्यात्कोनुतद्बुधः॥ ५॥ अथैव

भा॰पं॰
१६

मखिललोकपालललामोविलक्षणैर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभ
गवत्प्रभावोयोगिनांसांपरायविधिमनुशिक्षयन्स्वकलेवरंजिहासुरात्मन्यात्मान
मसंव्यवहितं[illegible]मनर्थांतरभावेनान्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपररा
म।६। तस्यहवाएवंमुक्तलिंगस्यभगवतऋषभस्ययोगमायावासनयादेहइमांज
गतीमभिमानाभासेनसंक्रममाणः।७। कोंकवेंककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान्
देशान्यदृछयोपगतःकुटकाचलोपवनआस्येकृताश्मकवल उन्मादइवमुक्तमूर्
द्धजोसंवीतएवविचचार।८। अथसमीरवेगविधूतवेणुविकर्षणजातोग्रदावान
लस्तद्वनमालेलिहानःसहतेनददाह।९। यस्यकिलानुचरितमुपाकर्ण्यकोंक
वेंककुटकानांराजार्हन्नामोपशिक्ष्यकलावधर्मउत्कृष्यमाणेभवितव्येन

१६

विमोहितःस्वधर्मपथमकुतोभयमपहायकुपथपाखंडमसमंजसंनिजमनी
षयामंदःसंप्रवर्त्तयिष्यते।१०। येनहवावकलौमनुजापसदादेवमायामोहि
ताःस्वविधिनियोगशौचचारित्रविहीनादेवहेलनान्यपव्रतानिनिजनिजेछया
गृह्णानाअस्नानानाचमनाशौचकेशोल्लुंचनादीनिकलिनाधर्मबहुलेनोप
हतधियोब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाःप्रायेणभविष्यंति।११। तेचह्य
र्वाक्तनयानिजलोकयात्रयांधपरंपरयाश्वस्तास्तमस्यंधेस्वयमेवप्रपतिष्यं
ति।१२। अयमवतारोरजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थस्तस्यानुगुणान्श्लोकान्गा
यंति।१३। अहोभुवःसप्तसमुद्रवत्याद्वीपेषुवर्षेष्वधिपुण्यमेतत्।गायंतियत्रत्यज
नामुरारेःकर्माणिभद्राण्यवतारवंति।१४। अहोनुवंशोयशसावदातःप्रैयव्रतोय

भा॰पं॰
१७

त्रत्युमार्ग्गपुराणः॥ कृतावतारः पुरुषः स आद्यश्चचारधर्मंयदकर्महेतुं ॥१५॥ कोन्वस्य
काष्ठामपरोनुगछेन्मनोरथेनाप्यभवस्ययोगी॥ योयोगमायाः स्पृहयत्युदस्ता ह्यसत्तया
येनकृतप्रयत्नाः॥१६॥ इतिहस्मसकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवांपरमगुरोर्भगव
तऋषभाख्यस्यविशुद्धाचरितमीरितंपुंसांसमस्तदुश्चरिताभिहरणंपरममहामं
गलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयानुशृणोत्याश्रावयतिवावहितोभगवतितस्मि
न्वासुदेवएकांततोभक्तिरनयोरपिसमनुवर्त्तते॥१७॥ यस्यामेवकवयआत्मान
मविरतंविविधवृजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनंस्नापयंतस्तयैव
परयानिर्वृत्याह्यपवर्गमात्यंतिकंपरमपुरुषार्थमपिस्वयमासादितंनोएवाद्रि
यंतेभगवदीयत्वेनैवपरिसमाप्तसर्वार्थाः॥१८॥ राजन्पतिर्गुरुरलंभवयदूनां
तां

१७

दैवंप्रियःकुलपतिःक्वचकिंकरोवः अस्त्वेवमंगभगवान्भजतांमुकुंदोमुक्तिं
ददातिकर्हिचित्स्मनभक्तियोगं॥१९॥ नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णः श्रेयस्य
तद्रचनयाचिरसुप्तबुद्धेः॥ लोकस्ययःकरुणयाभयमात्मलोकमाख्यान्नमोभगव
तेऋषभायतस्मै॥२०॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेऋषभदेवानुच
रितेषष्ठोऽध्यायः॥६॥ श्रीशुकउवाच॥ ॥भरतस्तुमहाभागवतोयदाभगवतावनि
तलपरिपालनायसंचिंतितस्तदनुशासनपरःपंचजनींविश्वरूपदुहितरमुपयेमे
॥१॥ तस्यामुहवाआत्मजान्कार्त्स्न्येनानुरूपानात्मनःपंचजनयामासभूतादिरि
वभूतसूक्ष्माणि॥२॥ सुमतिंराष्ट्रभृतंसुदर्शनमावरणंधूम्रकेतुमिति॥ अजना
भंनामैतद्वर्षंभारतमितियतआरभ्यव्यपदिशंति॥३॥ सबहुविन्महीपतिःपितृ

भा·पं·
१८

पितामहवदुरुवत्सलतया स्वे स्वे कर्मणि वर्त्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्त्तमानः प
र्यपालयत् ॥४॥ ईजे च भगवंतं यज्ञक्रतुं क्रतुभिरुच्चावचैः श्रद्धयाहृताग्निहोत्रदर्श
पूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं चातुर्होत्रविधिना
॥५॥ संप्रचरत्सु नानायागेषु विरचितांगक्रियेष्वपूर्वं यत्तत्क्रियाफ
लं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिंगानां मंत्राणामर्थनियामकतया सा
क्षात्कर्त्तरि परदेवतायां भगवति वासुदेव एव भावयमान आत्मनैपुण्यमृदित
कषायो हविःष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषु स यजमानो यज्ञभाजो देवांस्तान्पुरुषावय
वेषु अभ्यध्यायत् ॥६॥ एवं कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्यांतर्हृदयाकाशशरीरे ब्रह्मणि
भगवति वासुदेवे महापुरुषोपलक्षणे श्रीवत्सकौस्तुभवनमालारिदरगदादिभि

१८

रूपलक्षिते निजपुरुषहृल्लिखितेनात्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरां
भक्तिरनुदिनमेधमानरयाजायत ॥७॥ एवं वर्षायुतसहस्रपर्यंतावसितकर्मनिर्वाणा
वसरोऽधिभुज्यमानं स्वतनयेभ्यो रिक्थं पितृपैतामहं यथादायं विभज्य स्वयं सकल
संपन्निकेतात्स्वनिकेतात्पुलहाश्रमं प्रवव्राज ॥ यत्र ह वाव भगवान्हरिरद्यापि त
त्रत्यानां निजजनानां वात्सल्येन संनिधाप्यत इच्छारूपेण ॥८॥ यत्राश्रमपदान्युभयतो
नाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदी नाम सरित्प्रवरा सर्वतः पवित्रीकरोति ॥९॥ तस्मिन्नु ह
वाव किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकांबुभिः
कंदमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्त उपरतविषयाभि
लाष उपभृतोपशमः परां निर्वृतिमवाप ॥१०॥ तयेत्थमविरतपुरुषपरिचर्यया भ

गवति प्रवर्द्धमानानुरागभरद्रुतहृदयशैथिल्यःप्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलक
कुलकऔत्कंठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकनयनएवंनिजरमणारुणचरणार
विंदानुध्यानपरिचितभक्तियोगेनपरिप्लुतपरमाह्लादगंभीरहृदयह्रदावगाढधिषण
स्तामपिक्रियमाणांभगवत्सपर्य्यांनससमार।११।इत्थंधृतभगवद्व्रतऐणेयाजिनवा
ससानुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापेनचविरोचमानःसूर्य्यर्चाभगवं
तंहिरण्मयंपुरुषमुज्जिहानेसूर्य्यमंडलेभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाच।१२।परोरजःसवि
तुर्जातवेदोदेवस्यभर्गोमनसेदंजजानसुरेतसादःपुनराविश्यचष्टेहंसंगृध्राणंनृषद्रिं
गिरामिमः।१३।इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांभ
रतचरितेभगवत्परिचर्य्यायांसप्तमोध्यायः।७।श्रीशुकउवाच।।एकदातुमहानद्यां

कृताभिषेकनैयमिकावश्यकोब्रह्माक्षरमभिगृणानोमुहूर्त्तत्रयमुदकांतउपविवे
शतत्रतदाराजन्हरिणीपिपासयाजलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम तयापेपीयमानउदकेताव
देवाविदूरेणनदतोमृगपतेरुन्नादोलोकभयंकरउदपतत्।१।तमुपश्रुत्यसामृगव
धूःप्रकृतिविक्लवाचकितनिरीक्षणासुतरामपिहरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदयापारि
प्लवदृष्टिरगततृषाभयात्सहसैवोच्चक्राम।२।तस्याउत्पतंत्याअंतर्वत्न्याउरुभयावगलि
तोयोनिनिर्गतोगर्भःस्रोतसिनिपपात तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरास्वगणेनवियुज्य
मानाकस्यांचिद्दर्य्यांकृष्णसारसतीनिपपातअथममार्च।३।तंत्वेणकुणकंकृपणंस्रो
तसानूह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धंबंधुरिवानुकंपयाराजर्षिर्भरतआदायमृतमातर
मित्याश्रमपदमनयत्।४।तस्यहवाएणकुणकउच्चैरेतस्मिन्कृतनिजाभिमानस्या

मि

हरहस्तस्पोषणपालनलालनप्रीणनानुध्यानेनात्मनियमाः सदयमाः पुरुषपरि
चर्यादियएकैकशः कतिपयेनाहर्गणेनवियुज्यमानाः किंतुसर्वएवोदवसन् ॥५॥ अ
होबतायंहरिणकुणकः कृपणईश्वररथचरणपरिभ्रमणरयेणास्वगणसुहृद्बंधु
भ्यः परिवर्जितः शरणंचमोपसादितोमामेवमातापितरौभ्रातरंज्ञातीन्यौथिकां
श्चबोपेयायनान्यंकंचनवेदमय्यतिविस्रब्धश्च अतएवमयामत्परायणस्यपो
षणपालनप्रीणनलालनमनसूयुनानुष्ठेयंशरण्योपेक्षादोषविदुषा ॥६॥ नूनं
ह्यार्याः साधवउपशमनशीलाः कृपणसुहृदएवंविधार्थेस्वार्थानपिगुरुतरानुपे
क्षंते ॥७॥ इतिकृतानुषंग आसनशयनाटनस्थानाशनादिषुसहमृगजन्मनास्नेहानु
बद्धहृदय आसीत् ॥८॥ कुशकुसुमसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमा

णोवृकशालावृकादिभ्योभयमाशंकमानोयदासहहरिणकुणकेनवनंसमाविश
ति ॥९॥ पथिषुचमुग्धभावेनतत्रतत्रविषक्तमतिः [illegible] प्रणयभरहृदयः कार्पण्या
त्स्कंधेनोद्वहतिएवमुत्संगेउरसिचाधायोपलालयन्मुदंपरमामवाप ॥१०॥ क्रि
यायांनिवर्त्यमानायामंतरालेष्वुत्थायोत्थाययदैनमभिचक्षीततर्हिवावसवर्षप
तिः प्रकृतिस्थेनमनसातस्मा आशिष आशास्तेस्वस्तिस्ताद्वत्सतेसर्वतइति ॥११॥ अ
न्यदानत्राभुद्विग्नमनानष्टद्रविणइवकृपणः सकरुणमतितर्षेणहरिणकुण
कविरहविह्वलहृदयसंतापस्तमेवानुशोचन्किलकश्मलंमहदभिरंभितइ
तिहोवाच ॥१२॥ अपिबतसवैकृपणएणबालकोमृतहरिणीसुत अहोममाना
र्यस्यशठकिरातमतेरकृतसुकृतस्यकृतविस्रंभ आत्मप्रत्ययेनतदविगणय

न्तसुजनस्त्वागमिष्यतिकिं।१३।अपिक्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवनेत्राण्याणिचरंतंदैवगुरुंद्र
क्ष्यामि।१४।अपिनत्दकन्नाताद्दकोन्यतमोवानेकचरएकचरोवानक्षयति।१५।नि
ष्ठोवतिहभगवान्सकलजगत्क्षेमोदयस्त्र्याप्यात्माद्यापिममनमभगवद्ध्यानोस आ
गच्छति।१६।अपिस्विदकृतसुकृतमागत्यमांसुखयिष्यतिहरिणराजकुमारोविवि
धरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसंतोषंस्वानामपनुदन्।१७।क्ष्वेलिका
यांमांमृषासमाधिनामीलितदृशंप्रेमसंरंभेणचकितआगत्यपृषदृपरुषविषाण
येणतुंगति।१८।आसादितहविषिबर्हिषिदूषितेमयोपालब्धोभीतभीतःसपद्युप
रतराजनरूषिकुमारवदवहितकरएककजापआस्ते।१९।किंवाअरेआचरितंतप
स्तपस्विन्यानयायदियमवनिःसविनयकुम्भसारतनयतततरसुभगाश्रिवतमा

खरखुरपदपंक्तिभिर्न्नविणविधुरातुरस्यकृपणस्यममभ्रविणपदवीसखयंत्या।
आत्मानंचसर्वतःकृतकौतुकंद्विजानांस्वर्गापवर्गकामानांदेवयजनंकरोति।२०
अपिस्विदसौभगवानुडुपतिरेनंमृगपतिभयात्रस्तमातरंभगवानंकंस्वाश्रमपरि
सरमनुकंपयाकृपणजनवत्सलःपरिपाति।२१।किंवात्मजविश्लेषज्वरदवदहनशि
खाभिरुपतप्यमानहृदयस्यजननिजिनीकंमामुपसृतमृगीतनयंशिशिरत्रांतानुरा
गगुणितनिजवदनसलिजामृतमयगभस्तिभिः[illegible]धयतीतिव।।एवमघटमानम
नोरथाकुलहृदयोमृगदारकाभासेनस्वारब्धकर्मणायोगारंभणतोविभ्रंशितःस
योगतापसोभगवदाराधनलक्षणात्।२२।कथमितरथाजात्यंतरणैणकुणकआ
संगःसाक्षात्त्रिःश्रेयसप्रतिपक्षतयाप्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्यतस्यैवमंतरा

पविहतयोगारंभणस्य राजर्षेर्भरतस्य तावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालना
नुषंगेणाविगणयत आत्मानमहिरिवाखुबिलं दुरतिक्रमः कालः करालरभस आ
पद्यत ।२३। तदानीमपि पार्श्ववर्त्तिनमात्मजमिवानुशोचंतमभिवीक्षमाणो मृग ए
वाभिनिवेशितमना विसृज्य लोकमिमं सह मृगेण कलेवरं नजन्मानुस्मृतिरितर
वन्मृगशरीरमवाप ।२४। तत्रापि ह वा आत्मनो मृगत्वकारणं भगवदाराधनसमीहानु
भावेनानुस्मृत्य भृशमनुतप्यमान आह ।२५। अहो कष्टं भ्रष्टोहमात्मवतामनुपथाद्य
द्विमुक्तसमस्तसंगस्य विविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवत आत्मनि सर्वेषां आत्म
नां भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननसंकीर्त्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्य
सकलयामेन कालेन समावेशितं समाहितं कार्त्स्न्येन मनस्तत्तु पुनर्ममाबुधस्यारा

मतुनमृत

न्मृगसुतमनुपरिसुस्राव ।२६। इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य मृगीं मातरं पुनर्भगवत्क्षे
त्रमुपशमशील मुनिगणदयितं शालग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं कालंजरात्प्रत्याजगा
म ।२७। तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः संगाच्च भृशमुद्विग्न आत्मसहचरः शुष्कपर्ण
तृणवीरुधा वर्त्तमानो मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणयन्मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्न
मुत्ससर्ज ।२८। ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भरतचरिते अष्टमो
ध्यायः ।८। श्रीशुक उवाच ॥ अथ कस्यचिद्द्विजवरस्यांगिरःप्रवरस्य शमतपःस्वा
ध्यायाध्ययनत्यागसंतोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मस
दृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणा नव सोदर्या अंगजा बभूवुः मिथुनं च यवीयस्यां
भार्यायां ।१। यस्तु तत्र पुमांस्तं परमभागवतं राजर्षिप्रवरं भरतमुत्सृष्टमृगशरीरं च

रमशरीरेणविप्रत्वंगतमाहुः ॥ २ ॥ तत्रापिस्वजनसंगाच्चभृशमुद्विजमानोभगवतः
कर्मबंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविंदयुगलंमनसाविदधदा
त्मनःप्रतिघातमाशंकमानोभगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मान
मुन्मत्तजडांधबधिरस्वरूपेणदर्शयामासलोकस्य ॥ ३ ॥ तस्यापिहवाआत्मजस्यविप्रः
पुत्रस्नेहानुबद्धमनाआसमावर्त्तनात्संस्कारान्यथोपदेशंविदधानउपनीतस्य
चपुनःशौचाचमनादीन्कर्मनियमाननभिप्रेतानपिसमशिक्षयत् ॥ अनुशिष्टे
नहिभाव्यंपितुःपुत्रेणेति ॥ ४ ॥ सचापितदुहपितृसंनिधावेवासध्रीचीनमिवस्मक
रोतिछंदांस्यध्यापयिष्यन्सहव्याहृतिभिःसप्रणवशिरस्त्रिपदींसावित्रींग्रैष्मवा
संतिकान्मासानधीयानमप्यसमवेतरूपंग्राहयामास ॥ ५ ॥ एवंस्वतनुजआत्मन्य

नुरागावेशितचित्तःशौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणकक
र्माण्यनभियुक्तान्यपिसमनुशिष्टेनभाव्यमित्यसदाग्रहःपुत्रमनुशास्यस्वयंतावद
नधिगतमनोरथःकालेनाप्रमत्तेनस्वयंगृहएवप्रमत्तउपसंहृतः ॥ ६ ॥ अथयवीयसी
द्विजसतीस्वगर्भजातंमिथुनंसपत्न्याउपन्यस्यस्वयमनुसंस्थयापतिलोकमगात् ॥
पितर्युपरतेभ्रातरएनमतत्प्रभावविदस्त्रय्यांविद्यायामेवपर्य्यवसितमतयोनपर
विद्यायांजडमतिरितिभ्रातुरनुशासननिर्बंधान्न्यवृत्सन्त ॥ ७ ॥ सचप्राकृतैर्द्विपदप
शुभिरुन्मत्तजडबधिरेत्यभिभाष्यमाणोयदातदनुरूपाणिप्रभाषतेकर्माणिचस
कार्य्यमाणःपरेच्छयाकरोतिविष्टितोवेतनतोवायाच्ञयायदृच्छयावोपसादितमल्पं
बहुमिष्टंकदन्नंवाभ्यवहरतिपरंनेंद्रियप्रीतिनिमित्तं ॥ ८ ॥ नित्यनिवृत्तनिमित्तस्व

सिद्धविमुक्तात्तु भवानंदस्वात्मज्ञानाधिगमः सुखदुःखयोर्द्वंद्वनिमित्तयोरसंभा
वितदेहाभिमानः ॥९॥ शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानावृतांगः पीनः संहननांगः
स्थंडिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जनरजसा महामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः
कुपटावृतकटिरुपवीतेनोरुमषिणा द्विजातिरिति ब्रह्मबंधुरिति संज्ञयाऽतज्ज्ञ
जनावमतो विचचार ॥१०॥ यदा तु परत आहारं कर्मवेतनईहमानः स्वभ्रातृभि
रपि केदारकर्मणि निरूपितस्तदपि करोति किंतु न समविषमन्यूनमधिकमिति
वेद कणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यप्यमृतवदभ्यवहर
ति ॥११॥ अथ कदाचित्कश्चिद्वृषलपतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकामः
सामंतः ॥१२॥ तस्य ह दैवमुक्तस्य पशोः पदवीं तदनुचराः परिधावंतो निशि निशी

थसमये तमसावृतायामनधिगतपशव आकस्मिकेन विधिना केदारान्वीरास
नेन मृगवराहादिभ्यः संरक्षमाणमंगिरःप्रवरसुतमपश्यन् ॥१३॥ अथ त एत
मनवद्यलक्षणमवमत्य भर्तृकर्मनिष्पत्तिं मन्यमाना बद्ध्वा रशनया चंडिका
गृहमुपनिन्युर्मुदा विकसितवदनाः ॥१४॥ अथ पणयस्तं स्वविधिनाभिषिच्याहत
वाससाच्छाद्य भूषणालेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतं भुक्तवंतं धूपदीपमाल्य
लाजकिसलयांकुरफलोपहारोपेतया वैशससंस्थया महता गीतस्तुतिमृदंगपण
वघोषेण च पुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः ॥१५॥ अथ वृषलराज
पणिः पुरुषपशोरसृगासवेन देवीं भद्रकालीं यक्ष्यमाणस्तदभिमंत्रितमसिम
तिकरालं निशितमुपाददे ॥१६॥ इति तेषां वृषलानां रजस्तमःप्रकृतीनां धन

ति

मदरज उत्सिक्तमनसां भगवत्कृजावीरकुलं कदर्थीकृत्य उत्पथेन स्वैरं विहर
तांहिंसाविहाराणांकर्मातिदारुणंयद्ब्रह्मर्षिसुतस्यनिर्वैरस्यसर्वभूतसुहृदः
सूनायामप्यननुमतमालंभनंतदुपलभ्यब्रह्मतेजसातिदुर्विषहेणदंदह्यमा
नेनवपुषासहसोच्चचाटसैवदेवीभद्रकाली ॥१७॥ भृशममर्षरोषावेशरभस
विलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदनाहंतुकामे
वेदंमहाट्टहासमतिसंरंभेणविमुंचंतीततउत्पत्यपापीयसांदुष्टानांतेनैवासि
नाविवृक्णशीर्ष्णांगलात्स्रवंतमसृगासवमत्युष्णंसहगणेननिपीयातिपानमद
विह्वलोच्चैस्तरांस्वपार्षदैःसहजगौननर्त्तचविजहारचशिरःकंदुकलीलया ॥१८॥ ए
वमेवखलुमहदभिचारातिक्रमःकार्त्स्न्येनात्मनेफलति ॥१९॥ नवाएतद्विष्णु

दत्तमहदद्भुतंयदसंभ्रमःस्वशिरश्छेदन आपतितेपिविमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढ
हृदयग्रंथीनांसर्वसत्वसुहृदात्मनांनिर्वैराणांसाक्षाद्भगवतानिमिषारिवरायुधेनाप्र
मत्तेनतैस्तैर्भावैरभिरक्ष्यमाणानांतत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानांभाग
वतपरमहंसानां ॥२०॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेजडभरतच
रितेनामनवमोऽध्यायः ॥९॥ ॥श्रीशुकउवाच॥ ॥ अथसिंधुसौवीरपतेरहूग
णस्यव्रजतइक्षुमत्यास्तटेतत्कुलपतिनाशिबिकावाहपुरुषान्वेषणसमयेदै
वेनोपसादितःसद्विजवरउपलब्धएषपीवायुवासंहननांगोगोखरवद्धुरंवो
ढुमलमितिपूर्वविष्टिगृहीतैःसहगृहीतःप्रसभमतदर्हउवाहशिबिकांसम
हानुभावः ॥१॥ यदाहिद्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्नसमाहितापुरुषगति

स्तदाविषमगतांस्वशिबिकांरहूगणउपधार्यपुरुषानधिवहतआहहेवोढारःसाध्व
तिक्रमतकिमितिविषममुद्यतेयानमिति॥२॥अथतईश्वरवचःसोपालंभमुपाकर्ण्यो
पायतुरीयाच्छंकितमनसस्तंविज्ञापयांबभूवुः॥३॥नवयंनरदेवप्रमत्ताभवन्निय
मानुपथाःसाध्वेववहामः॥अयमधुनैवनियुक्तोपिनद्रुतंव्रजतिनानेनसहवोढु
मुहवयंपारयामइति॥४॥सांसर्गिकोदोषएवनूनमेकस्यापिसर्वेषांसांसर्गिकाणांभ
वितुमर्हतीतिनिश्चित्यनिशम्यकृपणवचोराजारहूगणउपासितवृद्धोपिनिसर्गे
णबलात्कृतईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसंजातवेदसमिवरजसावृतम
तिराह॥५॥अहोकष्टंभ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रांतोदीर्घमध्वानमेकएवऊहिवा
न्सुचिरंनातिपीवानसंहननांगोजरसाचोपद्रुतोभवान्सखेनोएवापरएतेसं

घट्टिनइतिबहुविप्रलब्धोप्यविद्ययाविरचितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरे
वस्तुनिसंस्थानविशेषेहंममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययोब्रह्मभूतस्तूष्णींशिबिकां
पूर्ववदुवाह॥६॥अथपुनःस्वशिबिकायांविषमगतायांप्रकुपितउवाचरहूगणः
किमिदमरेत्वंजीवन्मृतोमांकदर्थीकृत्यभर्तृशासनमतिचरसिप्रमत्तस्यचते
करोमिचिकित्सांदंडपाणिरिवजनतायायथाप्रकृतिंस्वांभजिष्यसइति॥७॥एवं
बह्वबद्धमपिभाषमाणंनरदेवाभिमानंरजसातमसानुविद्धेनमदेनतिरस्कृताशे
षभगवत्प्रियनिकेतंपंडितमानिनंसभगवान्ब्राह्मणोब्रह्मभूतःसर्वभूतस
हृत्सुहृदात्मायोगेश्वरचर्यायांनातिव्युत्पन्नमतिंस्मयमानइवविगतस्मयइ
दमाह॥८॥ब्राह्मणउवाच॥त्वयोदितंव्यक्तमविप्रलब्धंभर्तुःसमेस्याद्यदिवी

भा॰पं॰
२७

रभारः गंतुर्यदिस्यादधिगम्यमध्वापीवेतिराशौनविदांप्रवादः॥९॥स्थौल्यंकार्श्यंव्या
धयआधयश्चक्षुत्तृड्भयंकलिरिछाजराच निद्रारतिर्मन्युरहंमदःशुचोदेहे
नजातस्यहिमेनसंति॥१०॥जीवन्मृतत्वंनियमेनराजन्नाद्यंतवद्यद्विकृतस्यदृष्टं
स्वस्वाम्यभावोध्रुवईड्ययत्रतर्ह्युच्यतेसौविधिकृत्ययोगः॥११॥विशेषबुद्धेर्विवरं
मनाक्चपश्यामयन्नव्यवहारतोन्यत् कईश्वरस्तत्रकिमीशितव्यंतथापिराज
न्करवामकिंते॥१२॥उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थांगतस्यमेवीरचिकित्सितेनअ
र्थःकियान्भवताशिक्षितेनस्तब्धप्रमत्तस्यचपिष्टपेषः॥१३॥ ॥श्रीशुकउवाच
एतावदनुवादपरिभाषयाप्रत्युदीर्यमुनिवरउपशमशीलउपरतानात्म्य
निमित्तउपभोगेनकर्मारब्धंव्यपनयन्राजयानमपितथोवाह॥१४॥सचापिपां

२७

डवेयसिंधुसौवीरपतिस्तत्वजिज्ञासायांसम्यक्श्रद्धयाधिकृताधिकारस्तध्दृदय
ग्रंथिविमोचनंद्विजवचआश्रुत्यबहुयोगग्रंथसंमतंत्वरयावरुह्यशिरसापादमूल
मुपसृतःक्षमापयन्विगतनृपदेवस्मयउवाच॥१५॥कस्त्वंनिगूढश्चरसिद्विजानां
बिभर्षिसूत्रंकतमोवधूतः॥कस्यासिकुत्रत्यइहापिकस्मात्क्षेमायनश्चेदसिनोतशु
क्लः॥१६॥नाहंविशंकेसुरराजवज्रान्नत्र्यक्षशूलान्नयमस्यदंडात्॥नाग्न्यर्कसोमानि
लवित्तपास्त्रात्शंकेनशंब्रह्मकुलावमानात्॥१७॥तद्ब्रूह्यसंगोजडवन्निगूढविज्ञा
नवीर्योविचरस्यपारः॥वचांसियोगग्रथितानिसाधोननःक्षमंतेमनसापिभेत्तुं
॥१८॥अहंचयोगेश्वरमात्मतत्वविदांमुनीनांपरमंगुरुंवैप्रष्टुंप्रवृत्तःकिमिहा
रणंतत्साक्षाद्धरिंज्ञानकलावतीर्णं॥१९॥सवैभवाल्लोकनिरीक्षणार्थमव्य

क्तलिंगोविचरत्यपिस्वित् । योगेश्वराणांगतिमंधबुद्धिः कथंविचक्षीतगृहानुबंधः
॥२०॥ दृष्टःश्रमःकर्मतआत्मनोवैभर्तुर्गंतुर्भवतश्चानुमन्ये ॥ यथासतोदानयनाद्य
भावात्समूलइष्टोव्यवहारमार्गः ॥२१॥ स्थाल्यग्नितापात्पयसोभितापस्तत्तापतस्तं
दुलगर्भरंधिः । देहेंद्रियास्वाशयसंनिकर्षात्तत्संसृतिःपुरुषस्यानुरोधात् ॥२२॥ शास्ता
भिगोप्तानृपतिःप्रजानांयःकिंकरोवैनपिनष्टिपिष्टं । स्वधर्ममाराधनमच्युतस्यय
दीहमानोविजहात्यघौघं ॥२३॥ तन्मेभवान्नरदेवाभिमानमदेनतुच्छीकृतसत्त
मस्य । कृषीष्टमैत्रीदृशमार्तबंधोयथातरेसदवध्यानमंहः ॥२४॥ नविक्रियाविश्व
सुहृत्सखस्यसाम्येनवीताभिमतेस्तवापि । महद्विमानात्स्वकृताद्धिमादृक्नं
क्ष्यत्यदूरादपिशूलपाणिः ॥२५॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधे

रहूगणसंवादेदशमोऽध्यायः ॥१०॥ ब्राह्मणउवाच ॥ अकोविदःकोविदवादवा
दान्वदस्यथोनातिविदांवरिष्ठः । नसूरयोहिव्यवहारमेतंतत्वावमर्शेनसहाम
नंति ॥१॥ तथैवराजन्नुरुगार्हमेधवितानविद्योरुविजृंभितेषु । नवेदवादेषुहि
तत्ववादःप्रायेणशुद्धोनुचकास्तिसाधुः ॥२॥ नतस्यतत्वग्रहणायसाक्षाद्वरीयसी
रपिवाचःसमासन् । स्वप्नेनिरुक्त्यागृहमेधिसौख्यंनयस्यहेयानुमितंस्वयंस्यात्
॥३॥ यावन्मनोरजसापूरुषस्यसत्वेनवातमसावानुरुद्धं । चेतोभिराकूतिभिरात
नोतिनिरंकुशंकुशलंचेतरंवा ॥४॥ सवासनात्माविषयोपरक्तोगुणप्रवाहोवि
कृतःषोडशात्मा । बिभ्रत्पृथग्नामभिरूपभेदमंतर्बहिष्टुंचपुरैस्तनोति ॥५॥ दुःखंसु
खंव्यतिरिक्तंचतीव्रंकालोपपन्नंफलमाव्यनक्ति । आलिंग्यमायारचितांतरात्मा

स्वदेहिनं संसरति चक्रकूटः ॥६॥ तावानयं व्यवहारः सदाविः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसू
क्ष्मः तस्मान्मनो लिंगमदो वदंति गुणागुणत्वस्य परावरस्य ॥७॥ गुणानुरक्तं व्यसनाय जं
तोः क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मनः स्यात् यथा प्रदीपो घृतवर्तिमश्नञ्छिखाः सधूमा भजति
ह्यन्यदा स्वं । पदं तथा गुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्मनः श्रयतेऽन्यत्र तत्त्वं ॥८॥ एकादशासन्म
नसो हि वृत्तय आकूतयः पंच धियोऽभिमानः ॥९॥ मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदं
ति हैकादश वीर भूमीः । गंधाकृतिस्पर्शरसश्रवांसि विसर्गरत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः
॥१०॥ एकादशं स्वीकरणं ममेति शय्यामहं द्वादशमेक आहुः । द्रव्यस्वभावाशयकर्म
कालैरेकादशामी मनसो विकाराः ॥११॥ सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो
न स्वतः स्युः । क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य मायारचितस्य नित्याः । आविर्हिताः

क्वापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः ॥१२॥ क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः सा
क्षात्स्वयंज्योतिरजः परेशः नारायणो भगवान्वासुदेवः स्वमाययात्मन्यवधीयमानः
॥१३॥ यथानिलः स्थावरजंगमानामात्मस्वरूपेण निविष्ट ईशेत् एवं परो भगवान्वासु
देवः क्षेत्रज्ञ आत्मेदमनुप्रविष्टः ॥१४॥ न यावदेतां तनुभृन्नरेंद्र विधूय मायां वयुनोदये
न विमुक्तसंगो जितषट्सपत्नो वेदात्मतत्त्वं भ्रमतीह तावत् ॥१५॥ न यावदेतन्मन आ
त्मलिंगं संसारतापावपनं जनस्य यच्छोकमोहामयरागलोभवैरानुबंधं ममतां वि
धत्ते ॥१६॥ भ्रातृव्यमेनं तददभ्रवीर्यमुपेक्षयाध्येधितमप्रमत्तः गुरोर्हरेश्चरणोपास
नास्त्रो जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोषं ॥१७॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे
ब्राह्मणरहूगणसंवादे एकादशोऽध्यायः ॥११॥ रहूगण उवाच ॥ नमो नमः कारण

विग्रहायस्वरूपतुछीकृतविग्रहाय नमोवधूतद्विजबंधुलिंगनिगूढनित्यानुभवायतु
भ्यं॥१॥ज्वरामयार्त्तस्ययथागदंसन्निदाघदग्धस्ययथाहिमांभः॥कुदेहमानाहिविदष्ट
दृष्टेर्ब्रह्मन्वचस्तेमृतमौषधंमे॥२॥तस्माद्भवंतंममसंशयार्थंप्रक्ष्यामिपश्चादधुनासुबोधं
अध्यात्मयोगग्रथितंतवोक्तमाख्याहिकौतूहलचेतसोमे॥३॥यदाहयोगेश्वरदृश्य
मानंक्रियाफलंसद्व्यवहारमूलम् नह्यंजसातत्वविमर्शनायभवानमुष्मिन्भ्रमते
मनोमे॥४॥ब्राह्मणउवाच॥ अयंजनोनामचलन्पृथिव्यांयःपार्थिवःपार्थिवकस्यहे
तोः॥तस्यापिचांघ्र्योरधिगुल्फजंघाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः॥५॥अंसेधिदार्वीशिबिका
चयस्यांसौवीरराजेत्यपदेशआस्ते॥यस्मिन्भवान्रूढनिजाभिमानोराजास्मिसिंधुषु

तिदुर्मदांधः॥६॥शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीनान्विष्ट्यानिगृह्णन्निरनुग्रहोसिजनस्य

गोप्तास्मिविकत्थमानोनशोभसेवृद्धसभासुधृष्टः॥७॥यदाक्षितावेवचराचरस्यविदा
मनिष्ठांप्रभवंचनित्यं तन्नामतोन्यद्व्यवहारमूलंनिरूप्यतांसत्क्रिययानुमेयम्॥८॥एवं
निरुक्तंक्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात्परमाणवोये॥अविद्ययामनसाकल्पितास्तेये
षांसमूहेनकृतोविशेषः॥९॥एवंकृशंस्थूलमणुर्बृहद्यदसच्चसज्जीवमजीवमन्यत्
द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाम्नाजयावेहिकृतंद्वितीयं॥१०॥ज्ञानंविशुद्धंपरमार्थमेक
मनंतरंत्वबहिर्ब्रह्मसत्यं प्रत्यक्प्रशांतंभगवच्छब्दसंज्ञंयद्वासुदेवंकवयोवदंति॥११॥
रहूगणैतत्तपसानयातिनचेज्ययानिर्वपणाद्गृहाद्वा॥नच्छंदसानैवजलाग्निसूर्यैर्वि
नामहत्पादरजोभिषेकं॥१२॥यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादःप्रस्तूयतेग्राम्यकथाविघा
तः॥निषेव्यमाणोनुदिनंमुमुक्षोर्मतिंसतींयच्छतिवासुदेवे॥१३॥अहंपुराभरतोनामरा

ता

ज्ञा विमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंधः। आराधनं भगवत ईहमानो मृगो भवं मृगसंगाद्धतार्थः
॥१४॥ सा मां स्मृतिर्मृगदेहेपि वीर कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति। अथो अहं जनसंगादसंगो
विशंकमानोऽविवृतश्चरामि ॥१५॥ तस्मान्नरोऽसंगसुसंगजातज्ञानासिनेहैव विवृक्ण
मोहाः हरिं तदीहाकथनश्रुतिभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः ॥१६॥ इति श्रीभाग
वते महापुराणे पंचमस्कंधे ब्राह्मणरहूगणसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ ॥ ब्राह्मण उ
वाच ॥ दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो रजस्तमःसत्वविभक्तकर्मदृक् स एष सार्थोर्थ
परः परिभ्रमन् भवाटवीं याति न शर्म विंदति ॥१॥ यस्यामिमे षण्नरदेव दस्यवः सार्थं
विलुंपंति कुनायकं बलात्। गोमायवो यत्र हरंति सार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणं वृ
काः ॥२॥ प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः। क्वचित्तु गंधर्वपुरं प्र

पश्यति क्वचित् क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहं ॥३॥ निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिस्तत
स्ततो धावति भो अटव्यां। क्वचिच्च वात्योत्थितपांसुधूम्रा दिशो न जानाति रजस्वलाक्षः
॥४॥ अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूल उलूकवाग्भिर्व्यथितांतरात्मा। अपुण्यवृक्षान् श्र
यते क्षुधार्दितो मरीचितोयान्यभिधावति क्वचित् ॥५॥ क्वचिद्वितोयाः सरितोभियाति पर
स्परं चालषते निरंधः। आसाद्य दावं क्वचिदग्नितप्तो निर्विद्यते क्व च यक्षैर्हृतासुः ॥६॥ शूरै
र्हृतस्वः क्व च निर्विण्णचेताः शोचन्विमुह्यन्नुपयाति कश्मलं। क्वचिच्च गंधर्वपुरं प्र
विष्टः प्रमोदते निर्वृतवन्मुहूर्त्तं ॥७॥ चलन्क्वचित्कंटकशर्कराङ्घ्रिर्नगारुरुक्षुर्विमना
इवास्ते। पदे पदेऽभ्यंतरवह्निनार्दितः कौटुंबिकः क्रुध्यति वै जनाय ॥८॥ क्वचिन्निगीर्णो
ऽजगराहिना जनो नावैति किंचिद्विपिनेऽपविद्धः। दष्टः स्म शेते क्व च दंदशूकैरंधोंधकूपे

पतितस्तमिस्रे॥९॥ क्वचिद्धिमवितत्सुन्दरसान्द्रविचिन्वंस्तन्मस्तिकाभिर्व्यथितोविमानः तत्रा
तिरुक्त्वंप्रतिलब्धमानोबलाद्विलुंपंत्यर्थतोस्तस्ततोन्ये॥१०॥ क्वचिच्चशीतातपवातवर्षप्रतिक्रि
यांकर्त्तुमनीशआस्ते क्वचिन्मिथोविपणन्यच्चकिंचिद्विद्वेषमृच्छत्युतवित्तशाठ्यात्॥११॥ क्व
चित्क्वचित्क्षीणधनस्तुतस्मिन्शय्यासनस्थानविहारहीनः याचन्परादप्रतिलब्धका
मः पारक्यदृष्टिर्लभतेवमानम्॥१२॥ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगवृद्धवैरानुबंधोविवहन्मि
थश्च अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नः॥१३॥ तांस्तान्विपन्नान्
सहितत्रतत्रविहायजातंपरिगृह्यसार्थः॥१४॥ मनस्विनोनिर्जितदिग्गजेन्द्राममेतिसर्वे
भुविबद्धवैराः मृधेशयीरन्नतुतद्व्रजंतियन्न्यस्तदंडोगतवैरोभियाति॥१५॥ प्रसज्ज
तिक्वापिलताभुजाश्रयस्तदाश्रयाव्यक्तपदद्विजस्पृहः क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रत

पं:

३२

स्त्रसन्सख्यंविधत्तेबककंकगृध्रैः॥१६॥ तैर्वंचितोहंसकुलंसमाविशन्नरोचयन्शील
मुपैतिवानरान् तज्जातिरासेनसुनिर्वृतेन्द्रियः परस्परोद्वीक्षणविस्मृतावधिः॥१७॥ द्रु
मेषुरंस्यन्सुतदारवत्सलोव्यवायदीनोविवशःस्वबंधने। क्वचित्प्रमादाद्गिरिकंदरे
पतन्वल्लींगृहीत्वागजभीतआस्थितः॥१८॥ अतःकथंचित्सविमुक्तआपदः
पुनश्चसार्थंप्रविशत्यरिंदम। अध्वन्यमुष्मिन्नजयानिवेशितोभ्रमन्जनोद्यापि
नवेदकश्चन॥१९॥ रहूगणत्वमपित्यध्वनोस्यसंन्यस्तदंडः कृतभूतमित्रः। अस
ज्जितात्माहरिसेवयाशितंज्ञानासिमादायतरातिपारं॥२०॥ राजोवाच॥ ॥अहोनृज
न्माखिलजन्मशोभनंकिंजन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् नयद्धृषीकेशयशःकृतात्मनां
महात्मनांवः प्रचुरःसमागमः॥२१॥ नह्यद्भुतंत्वच्चरणाब्जरेणुभिर्हतांहसोभक्तिरधो

भा॰पं॰
३३

राजेःमत्त्रामौरुक्तिकीयस्यसमागमात्त्वमेदुस्तर्कमूलोपहतोविवेकः २२ नमोमहद्भ्यो
स्तुनमःशिशुभ्योनमोयुवभ्योनमआवटुभ्यः येब्राह्मणागामवधूतलिंगाश्चरंतितेभ्यः
शिवमस्तुराज्ञां २३ श्रीशुकउवाच इत्येवमुत्तरामातःसवैब्रह्मर्षिसुतःसिंधुपतय
आत्मसतत्त्वंविगणयतःपरानुभावःपरमकारुणिकतयोपदिश्यरहूगणेनसकरु
णमभिवंदितचरणआपूर्णार्णवइवनिभृतकरणोर्म्याशयोधरणिमिमांविचचार
२४ सौवीरपतिरपिसुजनसमवगतपरमात्मसतत्वआत्मन्यविद्याध्यारोपितांचदेहा
त्ममतिंविससर्जएवंहिनृपभगवदाश्रिताश्रितानुभावः २५ राजोवाच योहवाइह
बहुविदामहाभागवतत्वयाभिहितःपारोक्ष्येणवचसाजीवलोकभवाध्वासह्यार्यम
नीषयाकल्पितविषयोनांजसाव्युत्पन्नलोकसमधिगमः अथतदेवैतद्दुर

३३

वगमंसमवेतानुकल्पेननिर्दिश्यतामिति २६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचम
स्कंधेब्राह्मणरहूगणसंवादेत्रयोदशोध्यायः १३ सहोवाच सएषदेहात्ममानिनां
सत्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मितविविधदेहावली
भिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्यद्वारभूतेनषड्इंद्रियवर्गेणतस्मिन्दुर्गाध्व
वदसुगमेध्वन्यापतितईश्वरस्यभगवतोविष्णोर्वशवर्तिन्यामाययाजीवलोकोयंय
थावणिक्सार्थोर्थपरःस्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवःश्मशानवदशिवतमायांसं
साराटव्यांगतोनाद्यापिविफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपशमनींहरिगुरुचरणा
रविंदमधुकरानुपदवीमवरुंधे १ यस्यामुहवाएतेषडिंद्रियनामानःकर्मणादः
स्यवएते २ तद्यथापुरुषस्यधनंयत्किंचिद्धर्मौपयिकंबहुकृच्छ्राधिगतंसा

भा॰पं॰
३४

क्षात्परमपुरुषाराधनलक्षणोयोसौधर्मस्तंतुसांपरायउदाहरंति तद्धर्म्यंधनंदर्श
नस्पर्शनश्रवणास्वादनावघ्राणसंकल्पव्यवसायगृहग्राम्योपभोगेनकुनाथस्या
जितात्मनोयथासार्थस्यविलुंपंति ।३। अथचयत्रकौटुंबिकादाराप
त्यादयोनाम्नाकर्मणावृकसृगालाएवअनिछतोपिकदर्यस्यकुटुंबिनउरणकव
त्संरक्ष्यमाणंमिषतोपिहरंति ।४। यथाह्यनुवत्सरंकृष्यमाणमप्यदग्धबीजंक्षेत्रंपु
नरेवावपनकालेगुल्मतृणवीरुद्भिर्गह्वरमिवभवति । एवमेवगृहाश्रमःकर्मक्षेत्रं
यस्मिन्नहिकर्माण्युत्सीदंतियदयंकामकरंडएषआवसथः ।५। तत्रगतोदंशमश
कसमापसदैर्मनुजैःशलभशकुंततस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमानबहिःप्राणःक्व
चित्परिवर्तमानोस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसानुपपन्नार्थंनरलो

शि॰३४

कंगंधर्वनगरमुपपन्नमितिमिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ।६। क्वचिदातपोदकनिभान्वि
षयानुपधावतिपानभोजनव्यवायादिव्यसनलोलुपः ।७। क्वचिच्चाशेषदोषनिष
दनंपुरीषविशेषंतद्वर्णगुणनिर्मितमतिःसुवर्णमुपादित्सत्यग्निकामकातरइ
वोल्मुकपिशाचम् ।८। अथकदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवना
भिनिवेशएतस्यांसंसाराटव्यामितस्ततःपरिधावति ।९। क्वचिच्चवात्यौपम्ययाप्र
मदयारोहमारोपितस्तत्कालरजसारजनीभूतइवासाधुमर्यादोरजस्वलाक्षोदि
ग्देवताअतिरजस्वलमतिर्नविजानाति ।१०। क्वचित्सकृदवगतविषयवैतथ्यःस्व
यंपराभिध्यानेनविभ्रंशितस्मृतिस्तयैवमरीचितोयप्रायांस्तानेवाभिधावति
।११। क्वचिदुलूकझिल्लीस्वनवदतिपरुषरभसाटोपंप्रत्यक्षंपरोक्षंवारिपुराज

कुजनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः ॥१२॥ मयदारुग्धपूर्वसुकृतस्तदाकार
स्करकाकतुंडाद्युरुपद्रुमजलाविशोदपानवदुभयार्थशून्यद्रविणान्जीवन्मृता
न्स्वयंजीवन्म्रियमाणउपधावति ॥१३॥ एकदासत्प्रसंगान्निकृतमतिर्व्युदकस्रो
तसः स्खलनवदुभयतोपिदुःखदंपाखंडमभियाति ॥१४॥ यदातुपरबाधयांध आ
त्मनेनोपनमतितदाहिपितृपुत्रबर्हिष्मतः पितृपुत्रान्वासखलुभक्षयति ॥१५॥
क्वचिदासाद्यगृहंदाववत्प्रियार्थविधुरमसुखोदर्कंशोकाग्निनादह्यमानोभृशंनि
र्वेदमुपगच्छति ॥१६॥ क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसापहृतप्रियतमधनासुः
प्रमृतकइवविगतजीवलक्षणआस्ते ॥१७॥ कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहा
द्यसत्सदितिस्वप्ननिर्वृतिलक्षणमनुभवति ॥१८॥ क्वचिद्गृहाश्रमकर्मचोदना

तिभरगिरिमारुरुक्षमाणोलोकव्यसनकर्षितमनाः कंटकशर्कराक्षेत्रंप्रविश
न्निवसीदति ॥१९॥ क्वचिच्चदुःसहेनकायाभ्यंतरवह्निनागृहीतसारः स्वकुटुंबायक्रुध्य
ति ॥२०॥ सएवपुनर्निद्राजगरगृहीतोंधेतमसिमग्नः शून्यारण्यइवशेतेनान्यत्किंचन
वेदशवइवापविद्धः ॥२१॥ कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रोदुर्जनदंदशूकैरलब्धनिद्राक्षणोव्य
थितहृदयेनानुक्षीयमाणविज्ञानोंधकूपेंधवत्पतति ॥२२॥ कर्हिस्मचित्काममधुल
वान्विचिन्वन्यदापरदारपरद्रव्याण्यवरुंधानो राज्ञास्वामिभिर्वानिहतः
पतत्यपारेनिरये ॥२३॥ अथचतस्मादुभयथापिहिकर्मास्मिन्नात्मनः संसारा
वपनमुदाहरंति ॥२४॥ मुक्तस्ततोयदिबंधाद्देवदत्तउपाच्छिनत्तितस्मादपिविष्णु
मित्रइत्यनवस्थितिः ॥२५॥ क्वचिच्चशीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानां

भा॰पं॰
३६

दृष्टानांप्रतिनिवारणेअकल्पोदुरंतचिंतयाविषण्णआस्ते॥२६॥क्वचिन्मिथोव्यवहरन्
यत्किंचिद्धनमन्येभ्योवाकाकिणिकामात्रमप्यपहरन्यत्किंचिद्वाविद्वेषमेति
वित्तशाठ्यात्॥२७॥अध्वन्यमुष्मिन्निमउपसर्गास्तथासुखदुःखरागद्वेषभयाभिमा
नप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजराम
रणादयः॥२८॥क्वापिदेवमाययास्त्रियाभुजलतोपगूढःप्रस्कन्नविवेकविज्ञानो
यद्विहारगृहारंभाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्रभाषितावलोक
विचेष्टितापहृतहृदयआत्मानमजितात्मापारेंधेतमसिप्रहिणोति॥२९॥कदा
चिदीश्वरस्यभगवतोविष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्धापवर्गोपलक्षणात्परि
वर्त्तितेनवयसारंहसाहरतआब्रह्मतृणस्तंबादीनांभूतानामनिमिषतोमिषतां

३६

वित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरंकालचक्रनिजायुधंसाक्षाद्भगवंतंयज्ञपुरुषमनादृत्यपाखं
डदेवताःकंकगृध्रबकवटप्रायाआर्यसमयपरिहृताःसांकेत्येनाभिधत्ते॥३०॥यदा
तुपाखंडिभिरात्मवंचितैस्तैरुरुवंचितोब्रह्मकुलंसमावसंस्तेषांशीलमुपनयनादिश्रौ
तस्मार्त्तकर्मानुष्ठानेनभगवतोयज्ञपुरुषस्यआराधनमेवतदरोचयन्शूद्रकुलंभ
जतेनिगमाचारेशुद्धितोयस्यमिथुनीभावःकुटुंबभरणंयथावानरजातेः॥३१॥तत्रापि
निरवरोधःस्वैरेणविहरन्अतिकृपणबुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्षणादिनाग्राम्यकर्म
णैवविस्मृतकालावधिः॥३२॥क्वचिद्द्रुमवदैहिकार्थेषुगृहेषुरंस्यन्यथावान
रःसुतदारवत्सलोव्यवायक्षणः॥३३॥एवमध्वन्यवरुंधानोमृत्युगजभयात्तमसिगिरि
कंदरप्राये॥३४॥क्वचिच्छीतवाताद्यनेकदैविकभौतिकात्मीयानांदुःखानांप्रतिनि

ना·पं· ३७

वारणेअकल्पोदुरंतविषयविषण्ण आस्ते ॥३५॥ क्वचिन्मिथोव्यवहरन्यत्किंचिद्ध
नमुपयातिवित्तशाठ्येन ॥३६॥ क्वचित्क्षीणधनः शय्यासनाशनाद्युपभोगविहीनो
यावदप्रतिलब्धमनोरथोपगतस्यादानेऽवसितमतिस्ततस्ततोवमानादीनिजना
दभिलभते ॥३७॥ एवंवित्तव्यतिषंगविवृद्धवैरानुबंधोपिपूर्ववासनयामिथउद्वहत्य
थापवहति ॥३८॥ एतस्मिन्संसाराध्वनिनानाक्लेशोपसर्गबाधितःआपन्नविपन्नो
यत्तमुहवावेतरस्तत्रविसृज्यजातंजातमुपादायशोचन्मुह्य[illegible]न्नाबिभ्यद्
विवदन्क्रंदन्संहृष्यन्गायन्नह्यमानःसाधुवर्जितोनैवावर्त्ततेऽद्यापियतआरब्ध
एषनरलोकसार्थोयमध्वनःपारमुपदिशंति ॥३९॥ यदिदंयोगानुशासनंनवाएतद
वरुंधते । यन्न्यस्तदंडामुनयउपशमशीलाउपरतात्मानःसमवगच्छंति ॥४०॥ यद

३७

पिदिगिभजयिनोयज्विनोयेवैराजर्षयःकिंतुपरंमृधेशयीरन् । अस्यामेवममेयमि
तिकृतवैरानुबंधायांविसृज्यस्वयमुपसंहृताः कर्मवल्लीमवलंब्यततआपदःकथंचि
न्नरकाद्विमुक्तःपुनरप्येवंसंसाराध्वनिवर्त्तमानोनरलोकसार्थमुपयातिएवमुपरि
गतोपि ॥४१॥ तस्येदमुपगायंति । आर्षभस्येहराजर्षेर्मनसापिमहात्मनः । नानुवर्त्मा
र्हतिनृपोमक्षिकेवगरुत्मतः ॥४२॥ योदुस्त्यजान्दारसुतान्सुहृद्राज्यंहृदिस्पृशः । ज
हौयुवैवमलवदुत्तमश्लोकलालसः ॥४३॥ योदुस्त्यजान्क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्प्रा
र्थ्यांश्रियंसुरवरैःसदयावलोकां नैच्छन्नृपस्तदुचितंमहतांमधुद्विट्सेवानुरक्तमन
सामभवोपिफल्गुः ॥४४॥ यज्ञायधर्मपतयेविधिनैपुणाययोगायसांख्यशिरसेप्रकृ
तीश्वरायनारायणायहरयेनमइत्युदारंहास्यन्मृगत्वमपियःसमुदाजहार ॥४५॥

त

इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं ध
न्यं यशस्यं स्वर्ग्यापवर्ग्यं वानुशृणोत्याख्यास्यत्यभिनंदति च सर्वा एवाशिष आत्मन आ
शास्ते न कांचन परत इति ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भरतोपा
ख्याने ब्राह्मणरहूगणसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ शुक उवाच ॥ भरतस्यात्मजः सुम
तिर्नामाभिहितो यमु ह वाव केचित्पाखंडिन ऋषभपदवीमनुवर्त्तमानं चानार्या अ
वेदसमाम्नातां देवतां गोस्वामिसदाजीव महावीरणार्हनायेति संज्ञां स्वमनीषया पापीय

स्या कलौ कल्पयिष्यंति ॥ १ ॥ तस्माद्वृद्धसेनायां देवताजिन्नाम पुत्रोऽभवत् ॥ २ ॥ अथासुर्यां त
त्तनयो देवद्युम्नस्ततो धेनुमत्यां सुतः परमेष्ठी तस्य सुवर्चलायां प्रतीह उपजातः ॥ ३ ॥
य आत्मविद्यामाख्याय स्वयं संशुद्धो महापुरुषमनुसस्मार ॥ ४ ॥ प्रतीहात्सुवर्चलायां

प्रतिहर्त्रादयस्त्रय आसन्निज्याकोविदाः सूनवः प्रतिहर्तुः स्तुत्यामजभूमानौ अजनि
षातां ॥ ५ ॥ भूम्नः ऋषिकुल्यायामुद्गीथस्ततः प्रस्तावो देवकुल्यायां प्रस्तावान्नियुत्सायां
हृदयज आसीद्विभुः विभो रत्यां च पृथुषेणस्तस्मान्नक्त आकूत्यां जज्ञे नक्ताद्द्रुति
पुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्रवा अजायत साक्षाद्भगवतो विष्णोर्जगद्रिरक्षिष
या गृहीतसत्त्वस्य कलात्मवत्त्वादिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्तः ॥ ६ ॥ स वै स्वधर्मेण
प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिना च भगवति महा
पुरुषे परावरे ब्रह्मणि सर्वात्मनार्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानुसेवयापा
दितभगवद्भक्तियोगेन चाभीक्ष्णशः परिभाविताति शुद्धमतिरुपरतानात्म्य आ
त्मनि स्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोऽपि निरभिमान एवावनिमजूगुपत् ॥ त

स्येमांगाथांपांडवेयपुराविदउपगायंति ॥ ७ ॥ गयंनृपःकःप्रतियातिकर्मभिर्यज्वाभिमा
नीबहुविद्धर्मगोप्ता समागतश्रीःसदसस्पतिःसतांसत्सेवकोऽन्योभगवत्कलामृते
॥ ८ ॥ यमभ्यषिंचन्परयामुदासतीःसत्याशिषोदक्षकन्याःसरिद्भिः यस्यप्रजानांदुदुहे
धराशिषोनिराशिषोगुणवत्सस्नुतोधाः ॥ ९ ॥ छंदांस्यकामस्यचयस्यकामान्दुदूहुराज
ह्रुरथोबलिंनृपाः प्रत्यंचितायुधिधर्मेणविप्रायदाशिषांषष्ठमंशंपरेत्य ॥ १० ॥ यस्या
ध्वरेभगवानध्वरात्मामघोनिमाद्यत्युरुसोमपीथेश्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगस
मर्पितेज्याफलमाजहार ॥ ११ ॥ यत्प्रीणनाद्बर्हिषिदेवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तृणमा
विरिंचात् प्रीयेतसद्यःसहविश्वजीवःप्रीतःस्वयंप्रीतिमगाद्गयस्य ॥ १२ ॥ गयाद्ग
यंत्यांचित्ररथःसुगतिरवरोधनइतित्रयःपुत्राबभूवुः चित्ररथादूर्णायांसम्राड

जनिष्ट ॥ १३ ॥ ततउत्कलायांमरीचिर्मरीचेर्बिंदुमत्यांबिंदुमानुदपद्यत तस्मात्सरघायां
मधुर्नामाभवत् मधोःसुमनसिवीरव्रतःततोभोजायांमंथुप्रमंथूजज्ञातेमंथोःस
त्यायांभौवनःततोदूषणायांत्वष्टाजनिष्ट त्वष्टुर्विरोचनायांविरजःविरजस्यश
तजित्प्रवरंपुत्रशतंकन्याचविषूच्यांकिलजातं ॥ १४ ॥ तत्रायंश्लोकः ॥ प्रैयंव्रतंवं
शमिमंविरजश्चरमोद्भवः अकरोदत्यलंकीर्त्याविष्णुःसुरगणंयथा ॥ १५ ॥ ॥ इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेप्रियव्रतवंशानुकीर्तनेपंचदशोऽध्यायः
॥ १५ ॥ राजोवाच ॥ ॥ उक्तस्त्वयाभूमंडलायामविशेषोयावदादित्यस्तपतियत्र
चासौज्योतिषांगणैश्चंद्रमावासहदृश्यते ॥ १ ॥ तत्रापिप्रियव्रतरथचरणपरिखा
तैःसप्तभिःसप्तसिंधवउपक्लृप्ताः यतएतस्याःसप्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वया

भगवन्नखलुसूचित॥ एतदेवाखिलमहं मानतो लक्षणतश्च सर्वं विजिज्ञासामि
॥२॥ भगवतो गुणमये स्थूलरूप आवेशितं मनो ह्यगुणेपि सूक्ष्मतम आत्मज्योतिषि
परे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये क्षममावेशितुं तदु हैतद्गुरोर्हस्यनुवर्णयितु
मिति ३ ऋषिरुवाच॥ । न वै महाराज भगवतो मायागुणविभूतेः स्थानविशेषा
णां नामरूपतः काष्ठां मनसा वचसा वाधिगंतुमलं विबुधायुषापि पुरुषस्तस्मा
त्प्राधान्येनैव भूगोलकविशेषं नामरूपमानलक्षणतो व्याख्यास्यामः ४ यो वाअ
यं द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यंतरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्तुलो य
था पुष्करपत्रं ५ यस्मिन्नव वर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरि
भिः सुविभक्तानि भवंति ६ एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यंतरवर्षं यस्य नाभ्यामव

स्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुव
लयकमलस्य ७ मूर्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडशसहस्रं ताव
तांतर्भूम्यां प्रविष्टः ८ उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृंगवानिति त्रयो रम्यकहि
रण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसह
स्रपृथव एकैकशः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्र
संति ९ एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीला
दयोयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यं १० तथैवेलावृतम
परेण पूर्वेण च माल्यवद्गंधमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः १० के
तुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ११ मंदरो मेरुमंदरः सुपार्श्वः कुमुद इत्यअ

युतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टंभगिरय उपक्लृप्ताः ॥१२॥ चतुर्ष्वेतेषु
चूतजंबूकदंबन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव इवाधिकसहस्रयोज
नोन्नाहास्तावद्विटपविततयः शतयोजनपरिणाहाः ॥१३॥ ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्वि
क्षुरसमृष्टजला यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्वाभाविकानि भरतर्षभ धा
रयंति ॥१४॥ देवोद्यानानि च भवंति चत्वारि नंदनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमि
ति ॥१५॥ येष्वमरपरिवृढाः सह सुरललनाललामयूथपतय उपदेवगणैरुपगीय
मानमहिमानः किल विहरंति ॥१६॥ मंदरोत्संग एकादशशतयोजनोत्तुंगदेवचूत
शिरसो गिरिशिखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतंति ॥१७॥ तेषां विशीर्यमाणा
नामतिमधुरसुरभिसुगंधिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मंदरगिरिशि

खरान्निपतंती पूर्वेणेलावृतमुपप्लावयति ॥१८॥ यदुपजोषणाद्भवान्या अनुचरीणां
पुण्यजनवधूनां अवयवस्पर्शसुगंधवातो दशयोजनं समंतादनुवासयति ॥१९॥
एवं जंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसे
न जंबूनाम नदी मेरुमंदरशिखरादयुतयोजनादवनीतले निपतंती दक्षिणेनात्मा
नं यावदिलावृतमुपस्यंदयति ॥२०॥ तावदुभयोरपि रोधसोर्या मृत्तिका तद्रसेनानुवि
ध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जांबूनदं नाम सुवर्णं भवति
॥२१॥ यदु ह वाव विबुधादयः सह युवतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्याभरणरूपेण
खलु धारयंति ॥२२॥ यस्तु महाकदंबः सुपार्श्वनिरूढस्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पं
चव्यामपरिणाहाः पंच मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्पतंत्योपरेणात्मानमिलावृत

प्व

मनुमोदयंति ॥२३॥ यान्युपयुंजानानां सुखमनिवसितो वायुः समंतात् शतयोजनमनु
वासयति ॥२४॥ एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्शो नाम वटस्तस्य स्कंधेभ्यो नीचीनाः
पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघान
दाः कुमुदाग्रात्पतंतस्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयंति ॥२५॥ यानुपजुषाणानां न
कदाचिदपि प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गंध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्यो
पसर्गादयस्तापविशेषा भवंति यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव ॥२६॥ कुरंगकुरर
कुसुंभवैकंकत्रिकूटशिशिरपतंगरुचकनिषधशितिवासकपिलशंखवैदूर्यजा
रुधिहंसऋषभनागकालंजरनारदादयो विंशति गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव के
सरभूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः ॥२७॥ जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोज

नसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुंगौ भवत एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणे
न कैलासकरवीरौ प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिशृंगमकरौ अष्टभिरेतैः परिसृतोग्नि
रिव परितश्चकास्ति कांचनगिरिः ॥२८॥ मेरोर्मूर्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उप
क्लृप्तां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शातकौंभीं वदंति ॥२९॥ तामनुप
रितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयभागेन पुरोष्टावुपक्लृप्ताः ॥३०॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे भुवनकोशवर्णनं नाम षोडशोध्यायः ॥१६॥ श्रीशुक उवाच
तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञलिंगस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपादांगुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वांडक
टाहविवरेणांतःप्रविष्टा या बाह्यजलधारा तच्चरणपंकजावनेजनारुणकिंजल्कोपरं
जिताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनामला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचो

भिधीयमानातिमहता कालेन युगसहस्रोपलक्षणेन दिवो मूर्धन्यवततार १ यत्तद्वि
ष्णुपदमाहुः ॥ यत्र ह वाव वीरव्रत औत्तानपादिः परमभागवतोस्मत्कुलदेवताचरणा
रविंदोदकमिति यामनुसवनमुत्कृष्यमाणभगवद्भक्तियोगेन दृढं क्लिद्यमानांतर्हृदय औ
त्कंठ्यविवशामीलितलोचनयुगलकुड्मलविगलितामलबाष्पकलयाभिव्यज्यमान
रोमपुलककुलको अधुनापि परमादरेण शिरसा बिभर्ति २ ततः सप्त ऋषयस्तत्प्रभा
वाभिज्ञा यां ननु तपस आत्यंतिकी सिद्धिरेतावतीति भगवति सर्वात्मनि वासुदेवे
नुपरतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयो मुक्तिमिवागतां मुमुक्षव इव स
बहुमानमद्यापि जटाजूटैरुद्वहंति ३ ततोनेकसहस्रकोटिविमानानीकसंकुलदेव
यानेनावतरंतींदुमंडलमावार्य ब्रह्मसदने निपतति ४ तत्र चतुर्धा भिद्यमाना चतुर्भि

र्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्पंदंती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति ५ सीतालकनंदा चक्षु
र्भद्रेति सीता तु ब्रह्मसदनात्केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोधः प्रस्रवंती गंधमादन
मूर्धसु पतित्वांतरेण भद्राश्ववर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति ६ एवं माल्य
वच्छिखरान्निःपतंती ततोनुपरतवेगा केतुमालमभि चक्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
प्रविशति ७ भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता गिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहाय
शृंगवतः शृंगादवस्यंदमाना उत्तरांस्तु कुरूनभित उदीच्यां दिशि जलधिमभिप्रवि
शति ८ तथैवालकनंदा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटाद्धैम
कूटान्यतिरभसतररंहसा लुठयंती भारतमभिवर्षं दक्षिणस्यां दिशि जलधिमभिप्र
विशति ९ यस्यां स्नानार्थं चागच्छतः पुंसः पदे पदेऽश्वमेधराजसूयादीनां फलं न दुर्ल

नमिति ॥ अन्येच नदानद्यश्च वर्षेवर्षे संति बहुशो मेर्वादिगिरिदुहितरः शतशः ॥ १० ॥ तत्रा
पि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रमन्यान्यष्ट वर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमा
नि स्वर्गपदानि व्यपदिशंति ॥ ११ ॥ एषु पुरुषाणामयुतपुरुषायुर्वर्षाणां देवकल्पानां नागायु
तप्राणानां वज्रसंहननानां बलवयोमोदप्रमुदितमहासौरतमिथुनव्यवायापवर्गवर्ष
धृतैकगर्भकलत्राणां तत्र तु त्रेतायुगसमः कालो वर्त्तते ॥ १२ ॥ यत्र ह देवपतयः स्वैः स्वै
र्गणनायकैर्विहितमहार्हणाः सर्वर्तुकुसुमस्तबकफलकिसलयश्रियानम्यमा
नविटपलताविटपिभिरुपशुंभमानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषु तथा
चामलजलाशयेषु विकच[illegible]विविधनववनरुहामोदप्रमुदितराजहंसक
लहंसजलकुक्कुटकारंडवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुपकू

जितेषु जलक्रीडादिभिर्विविधविचित्रविनोदैः सुललितसुरसुंदरीणां कामकलिल
विलासहासलीलावलोकाकृष्टमनोदृष्टयः स्वैरं विहरंति ॥ १३ ॥ नवस्वपि वर्षेषु भगवा
न्नारायणो महापुरुषः पुरुषाणां तदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाद्यापि सन्निधीय
ते ॥ १४ ॥ इलावृते तु भगवान्भव एक एव पुमान्न ह्यन्यस्तत्रापरो निर्विशति भवान्याः
शापनिमित्तज्ञः यत्प्रविशतः स्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि ॥ १५ ॥ भवानीनाथैः स्त्रीगणार्बु
दसहस्रैरवरुध्यमानो भगवतश्चतुर्मूर्त्तेर्महापुरुषस्य तुरीयां तामसीं मूर्त्तिं प्रकृतिमा
त्मनः संकर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेण संनिधाप्यैतदभिगृणन्भव उपधावति
॥ १६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुणसंख्यानायानंता
याव्यक्तायनमइति ॥ १७ ॥ भजे भजन्यारणपादपंकजं भगस्य कृत्स्नस्य परं परायणं

नक्तेष्वलं भावितभूतभावनं भवापहं त्वा भवभावमीश्वरं ॥१८॥ नयस्य मायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्षतो ह्यण्वपि दृष्टि रज्यते ईशे यथा नोजितमन्युरंहसां कस्तं नमन्येत जिगीषुरात्मनः ॥१९॥ असद्दृशो यः प्रतिभाति मायया क्षीवेव मध्वासवताम्रलोचनः न नागवध्वोर्हण ईशिरे ह्रिया यत्पादयोः स्पर्शनधर्षितेंद्रियाः ॥२०॥ यमाहुरस्य स्थितिजन्मसंयमं त्रिभिर्विहीनं यमनंतमृषयः ॥ नवेद सिद्धार्थमिव क्वचित्स्थितं भूमंडलं मूर्धसहस्रधामसु ॥२१॥ यस्याद्य आसीद्गुणविग्रहो महान्विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल यत्संभवोहं त्रिवृता स्वतेजसा वैकारिकं तामसमैंद्रियं सृजे ॥२२॥ एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुंता इव सूत्रयंत्रिताः ॥ महानहं वैकृततामसेंद्रियाः सृजाम सर्वे यदनुग्रहादिदं ॥२३॥ यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीं मा

यां जनोयं गुणसर्गमोहितः ॥ नवेद निस्तारणयोगमंजसा तस्मै नमस्ते विलयोदयात्मने ॥२४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे संकर्षणस्तोत्रं समप्तदशोऽध्यायः १७

श्रीशुक उवाच ॥ तथा च भद्रश्रवानाम धर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषा भद्राश्ववर्षे साक्षाद्भगवतो वासुदेवस्य प्रियां तनुं धर्ममयीं हयशीर्षाभिधानां परमेण समाधिना संनिधाप्येदमभिगृणंत उपधावंति ॥१॥ भद्रश्रवस ऊचुः ॥ ॐ नमो भगवते धर्मायात्मविशोधनाय नम इति ॥२॥ अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं घ्नंतं जनोयं हि मिषन्न पश्यति ध्यायन्नसद्यर्हि विकर्म [illegible] सेवितुं निर्हृत्य पुत्रं पितरं जिजीविषुः ॥३॥ वदंति विश्वं कवयः स्म नश्वरं पश्यंति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ॥ तथापि मुह्यंति तवाज मायया सुविस्मितं कृत्यमजं नतोस्मि तं ॥४॥ विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्म ते ह्यकर्तुरंगी

मा॰पं॰
४६

कृतमप्यपारतः सुक्तेनचित्रेनवपिकार्यकारणेसर्वात्मनिव्यतिरिक्तेचवस्तुतः॥५॥ वे
दान्युगांतेतमसातिरस्कृतान्रसातलाद्योनृतुरंगविग्रहः प्रत्याददेवैकवयेभिया
चतेतस्मैनमस्तेवितथेहिताय॥६॥ हरिवर्षेचापिभगवान्नरहरिरूपेणास्तेतद्रूपग्र
हणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्ये तद्दयितंरूपंमहापुरुषगुणभाजनोमहाभागवतो
दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितःप्रह्लादोव्यवधानानन्यभक्तियोगेनसह
तद्वर्षपुरुषैरुपास्तेइदंचोदाहरति॥७॥ ॐनमोभगवतेनरसिंहायनमस्तेजस्तेज
सेआविराविर्भववज्रनखवज्रदंष्ट्रकर्माशयान्रंधयरंधयतमोग्रसग्रसस्वाहा अभयम
भयमात्मनिभूयिष्ठाः ॐक्षौं॥८॥ स्वस्त्यस्तुविश्वस्यखलःप्रसीदतांध्यायंतुभूतानिशिवं
मिथोधिया। मनश्चभद्रंभजतामधोक्षजे आवेश्यतांनोमतिरप्यहैतुकी॥९॥ मागा

ॐ
४६

रदारात्मजवित्तबंधुषुसंगोयदिस्याद्भगवत्प्रियेषुनः यःप्राणवृत्त्यापरितुष्टआत्मवा
न्सिध्यत्यदूरान्ननथेंद्रियप्रियः॥१०॥ यत्संगलब्धंनिजवीर्यवैभवंतीर्थंमुहुःसंस्पृश
तांहिमानसं हरत्यजोंतःश्रुतिभिर्गतोंगजंकोवैनसेवेतमुकुंदविक्रमं॥११॥ यस्या
स्तिभक्तिर्भगवत्यकिंचनासर्वैर्गुणैस्तत्रसमासतेसुराः। हरावभक्तस्यकुतोमह
द्गुणामनोरथेनासतिधावतोवहिः॥१२॥ हरिर्हिसाक्षाद्भगवान्शरीरिणामात्माझषा
णामिवतोयमीप्सितम् हित्वामहांस्तंयदिसज्जतेगृहेतदामहत्त्वंवयसादंपतीनाम्
॥१३॥ तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलम् हित्वागृहंसंसृतिच
क्रवालंनृसिंहपादंभजतांकुतोभयम्॥१४॥ केतुमालेचभगवान्कामदेवस्वरूपे
णलक्ष्म्याःप्रियचिकीर्षयाप्रजापतेर्दुहितॄणांपुत्राणांचतद्वर्षपतीनांपुरुषायुषा

स

भा॰पं॰
५७

होरात्रपरिसंख्यानानां यासांग नमिहापुरुषमहास्त्रतेजसो द्विजितमनसां विध्वस्ताय
सवः संवत्सरांते विनिपतंति ॥ १५ ॥ अतीवसुललितगतिविलासविलसितरुचिरहास
लेशावलोकलीलया किंचिदुत्तंभितसुंदरभ्रूमंडलसुभगवदनारविंदश्रिया रमां रम
यन्निंद्रियाणि रमयते ॥ १६ ॥ तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमादेवी सं
वत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेताहस्सु च तद्भर्तृभिरुपास्ते इदं चोदाहरति ॥ १७
ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ॐ नमो भगवते हृषीकेशाय सर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मने आकूतीनां चि
त्तीनां चेतसां विशेषाणां चाधिपतये षोडशकलाय छंदोमयायान्नमयायामृतमया
य सर्वमयाय सहसे ओजसे बलाय कांताय कामाय नमस्ते उभयत्र भूयात् ॥ १८ ॥ स्त्रि
यो व्रतैस्त्वा हृषीकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य लोके पतिमाशासतेन्यं ॥ तासां न ते वै परिपांत्यप

५७

त्यं प्रियं धनायूंषि यतोस्वतंत्राः ॥ १९ ॥ स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं समंततः पाति
भयातुरं जनं ॥ स एक एवेतरथा मिथो भयं नैवात्मलाभादधि मन्यते परं ॥ २० ॥ या तस्य ते
पादसरोरुहार्हणं निकामयेत् साखिलकामलंपटा ॥ तदेव रासीप्सितमीप्सितोर्चितो यद्भग्नया
ञ्चा भगवन्प्रतप्यते ॥ २१ ॥ मत्प्राप्तयेजेशसुरासुरादयस्तप्यंत उग्रं तप ऐंद्रिये धियः ॥ ऋते
भवत्पादपरायणान्न मां विंदंत्यहं त्वद्धृदया यतोजित ॥ २२ ॥ स त्वं ममाप्यच्युत शीर्ष्णि
वंदितं करांबुजं यत्त्वदधायि सात्वतां ॥ बिभर्षि मां लक्ष्म वरेण्य मायया क ईश्वरस्ये
हितमूहितुं विभुरिति ॥ २३ ॥ रम्यके च भगवतः प्रियतमं मात्स्यमवतार रूपं तद्वर्ष
पुरुषस्य मनोः प्राक्प्रदर्शितं ॥ स इदानीमपि महता भक्तियोगेनाराधयतीदं चोदाह
रति ॥ २४ ॥ ॐ नमो भगवते मुख्यतमाय नमः सत्वाय प्राणायौजसे सहसे बलाय म

तुभीप्सि

हामत्स्याय नमइति ।२५। अंतर्बहिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपो विचरस्युरुस्वनः
सईश्वरस्त्वंयइदंवशेनयन्नाम्ना यथादारुमयींनरः स्त्रियं।२६। यंलोकपालाः किलमत्स
रज्वराहित्वायतंतोपिपृथक्समेत्यच। पातुंनशेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपंस्थाणुयद
त्रदृश्यते।२७। भवान्युगांतार्णवऊर्मिमालिनि क्षोणीमिमामोषधिवीरुधांनिधिं
मयासहोरुक्रमतेजओजसातस्मैजगत्प्राणगणात्मनेनमइति।२८। हिरण्मयेपिभग
वान्निवसतिकूर्मतनुंबिभ्राणस्तस्यतत्प्रियतमांतनुमर्यमासहवर्षपुरुषैःपितृगणा
धिपतिरुपधावतिमंत्रमिमंचानुजपति।२९। ॐनमोभगवतेअकूपारायसर्वसत्वगु
णविशेषणायानुपलक्षितस्थानायनमोवर्ष्मणेनमोभूम्नेनमोनमोवस्थानायनमस्ते
।३०। यद्रूपमेतन्निजमाययार्पितमर्थस्वरूपंबहुरूपरूपितं। संख्यानयस्यास्त्ययथोप

लंभनात्तस्मैनमस्तेव्यपदेशरूपिणे।३१। जरायुजंस्वेदजमंडजोद्भिदंचराचरंदेवर्षि
पितृभूतमैंद्रियं द्यौःखंक्षितिःशैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेयएकः।३२। य
स्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपाकृतौकविभिःकल्पितेयं। संख्यायया तत्वदृशापनी
यतेतस्मैनमः सांख्यनिदर्शनायतइति।३३। उत्तरेषुचकुरुषुभगवान्यज्ञपुरुषःकृ
तवराहरूपआस्ते। तंतुदेवीहैषाभूःसहकुरुभिरस्खलितभक्तियोगेनोपधावति
इमांचपरमामुपनिषदमावर्त्तयति।३४। ॐनमोभगवतेमंत्रतत्वलिंगाययज्ञक्रत
वेमहाध्वरावयवायमहापुरुषायनमः कर्मशुक्लायत्रियुगायनमस्ते।३५। यस्य
स्वरूपंकवयोविपश्चितोगुणेषुदारुष्विवजातवेदसं। मथ्नंतिमथ्नामनसादिदृक्ष
वोगूढंक्रियार्थैर्नमईरितात्मने।३६। द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तु

भा·पं·स्कं·
४३

निराक्षितात्मने। अन्वीक्षयांगाति त्रयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतये नमो नमः
॥३७ करोति विश्वस्थिति संयमोदयं यस्येप्सितं नेप्सितमीक्षितुर्गुणैः मायायथायो
भ्रमते तदाश्रयं ग्रावणो नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणे ३८ प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मृधे
योमांरसायाजगदादिशूकरः। कृत्वाग्रदंष्ट्रे निरगादुदन्वतः क्रीडन्निवेभः प्रणतास्मि
तंविभुमिति ३९॥ ॥इति श्री भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भुवनकोशवर्णने वर्ष
देवस्तुतिनामाष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥ शुक उवाच॥ किंपुरुषे वर्षे भगवंतमादिपुरुषं
लक्ष्मणाग्रजं सीताभिरामंरामं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमा
न्सह किंपुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते॥ १॥ आर्ष्टिषेणेन सह गंधर्वैरनुगीयमानां
परमकल्याणीं। भर्तृभगवत्कथां समुपशृणोति स्वयं चेदं गायति॥ २॥ ॐ नमो भगव

५९

ते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्षणशीलव्रताय नम उपशिक्षितात्मने उपासितलो
काय नमः साधुनिकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय नम इति
॥३॥ यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकं स्वतेजसाध्वस्तगुणव्यवस्थं। प्रत्यक्प्रशांतं सु
धियोपलंभनं ह्यनामरूपं निरहं प्रपद्ये॥ ४॥ मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोव
धायैव न केवलं विभोः कुतोन्यथास्याद्रमतः स्व आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य
॥५॥ नवै स आत्मात्मवतां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोक्यां भगवान्वासुदेवः। न स्त्रीकृतं क
श्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति॥ ६॥ न जन्म नूनं महतो न सौभगं न वा
क न बुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः तैर्यद्विसृष्टानपि नो वनौकसश्चकार सख्ये बत लक्ष्म
णाग्रजः ॥७॥ सुरोसुरो वाप्यथवानरो नरः सर्वात्मना यः सुकृतज्ञमुत्तमं। भजेत रामं

भोत

भा.पं.
५०

मनुजाकृतिं हरिं य उत्तराननयत् कोशलान् दिवमिति ॥८॥ भारतेपि वर्षे भगवान्नर
नारायणाख्य ॥ आकल्पांतमुपचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोपलंभ
नमनुग्रहायात्मवतामनुकंपया तपोऽव्यक्तगतिश्चरति ॥९॥ तं भगवान्नारदो व
र्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिः प्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यां सांख्ययोगाभ्यां भगवदनुभा
वोपवर्णनं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेनोपसरति इदं चाभिगृणाति
॥१०॥ ॐ नमो भगवते उपशमशीलायोपरतानात्म्याय नमोऽकिंचनवित्ताय ऋषिऋषभा
य नरनारायणाय परमहंसपरमगुरवे आत्मारामाधिपतये नमो नम इति
॥११॥ गायति चेदं ॥ कर्तास्य सर्गादिषु यो न बध्यते न हन्यते देहगतोपि दैहिकैः ॥ द्रष्टु
र्न दृग्यस्य गुणैर्विदूष्यते तस्मै नमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे ॥१२॥ इदं हि योगेश्वर यो

५०

गनैपुणं हिरण्यगर्भो भगवान् जगाद यत् ॥ यदंतकाले त्वयि निर्गुणे मनो भक्त्या दधीतो
ज्झितदुःकलेवरः ॥१३॥ यथैहिकामुष्मिककामलंपटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिंतयन् ॥
शंकेत विद्वान् कुकलेवरात्ययात् यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलं ॥१४॥ तन्नः प्रभो त्वं कु
कलेवरार्पितां त्वन्माययाहं ममतामधोक्षज ॥ भिंद्याम येनाशु वयं सुदुर्भिदां विधेहि यो
गं त्वयि नः स्वभावजमिति ॥१५॥ भारतेप्यस्मिन्वर्षे सरिच्छैलाः संति बहवो ॥ मलयो मं
गलप्रस्थो मैनाकस्त्रिकूट ऋषभः कूटकः कोल्लकः सह्यो देवगिरिरृष्यमूकः ॥ श्रीशै
लो वेंकटो महेंद्रो वारिधारो विंध्यः शुक्तिमान् ऋक्षगिरिः पारियात्रो द्रोणश्चित्रकूटो गोव
र्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इंद्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसह
स्रशः शैलास्तेषां नितंबप्रभवा नदा नद्यश्च संत्यसंख्याताः ॥१६॥ एतासामपो भारत्यः

त
नी

प्रजानामभिरेव पुनंतीनामात्मना चोपस्पृशंति ॥ १७ ॥ चंद्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा कृ
तमाला वैहायसी कावेरी वेणा पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुंगभद्रा कृष्णावेण्या भीमरथी गो
दावरी निर्विंध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मण्वती सिंधुः अंधः शोणश्च नदौ
महानदी वेदस्मृतिर्ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मंदाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्व
ती गोमती सरयू रोधवती सप्तवती सुषोमा शतद्रूश्चंद्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असि
क्नी विश्वेति महानद्यः ॥ १८ ॥ अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः ॥ शुक्ललोहितकृष्णव
र्णेन स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो बह्व्य आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वा ह्येव

त

सर्वेषां विधीयंते यथावर्णविधानमपवर्गश्चापि भवति ॥ १९ ॥ योसौ भगवति सर्वभू
तात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियो

ति

गलक्षणो नानागति[illegible]निमित्ताऽविद्याग्रंथिरंधनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्र
संगः ॥ २० ॥ एतदेव हि देवा[illegible] गायंति अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदु
त स्वयं हरिः यैर्जन्म लब्धं [illegible]षु भारताजिरे मुकुंदसेवौपयिकं स्पृहा हि नः ॥ २१ ॥ किं दुष्क
रैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना न यत्र नारायणपादपंकजस्मृ
तिः प्रमुष्टातिशयेंद्रियोत्सवात् ॥ २२ ॥ कल्पायुषां स्थानजयात्पुनर्भवात् क्षणायुषां भा
रतभूजयो वरं ॥ क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयांत्यभयं पदं हरेः ॥ २३ ॥ न

नं

यत्र वैकुंठकथासुधापगा न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः ॥ न यत्र यज्ञेशमखा महो
त्सवाः सुरेशलोकोपि न वै स सेव्यतां ॥ २४ ॥ प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जंतवो ज्ञानक्रि
याद्रव्यकलापसंभृतां न वै यतेरन्नपुनर्भवाय ते भूयो वनौका इव यांति बंधनं

॥२५॥ येःश्रद्धया बर्हिषि भागशो हविर्निरुप्तमिष्टं विधिमंत्रवस्तुतः एकः पृथङ्नामभि
राहूतो मुदा गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः ॥२६॥ सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां नैवा
र्थदो यत्पुनरर्थिता यतः स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवं ॥२७॥
यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनं तेनाजनाभे स्मृतिमज्ज
न्म नः स्याद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोति ॥२८॥ श्रीशुक उवाच ॥ जंबूद्वीपस्य च राजन्नुपद्वी
पानष्टौ हैक उपदिशंति सगरात्मजैरश्वान्वेषण इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पि
तान् ॥२९॥ तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्ल आवर्तनो रमणको मंदरहरिणः पांचजन्यः
सिंहलो लंकेति ॥३०॥ एवं तव भारतोत्तम जंबूद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णित
इति ॥३१॥ इति श्री भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे जंबूद्वीपवर्णनो नामैकोनविंशोऽ

ध्यायः ॥१९॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥अतः परं प्लक्षादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभा
ग उपवर्ण्यते ॥१॥ जंबूद्वीपोऽयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधिना परिवेष्टितो य
था मेरुर्जंबूाख्येन लवणोदधिरपि ततो द्विगुणविशालेन प्लक्षाख्येन परिक्षिप्तो यथा प
रिखा बाह्योपवनेन प्लक्षो जंबूद्वीपप्रमाणो द्वीपाख्याकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्नि
रुपास्ते सप्तजिह्वस्तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्त वर्षाणि विभज्य
सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम ॥२॥ शिवं यवसं सुभ
द्रं शांतं क्षेममममृतमभयमिति वर्षाणि तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः ॥३॥ मणि
कूटो वज्रकूट इंद्रसेनो ज्योतिष्मान्सुपर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः ॥ अ
रुणा नृम्णांगिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतंभरा सत्यंभरेति महानद्यः यासां जलो

पस्यत्वनिविधूतरजस्तमसोहंसपतंगोर्ध्वायनसत्यांगसंज्ञाश्चत्वारोवर्णाः।सहस्रायु
षोविबुधोपमसंदर्शनप्रजननाःस्वर्गद्वारंत्रय्याविद्ययाभगवंतंत्रयीमयंसूर्यमात्मानं
यजंते।४। प्रत्नस्यविष्णोरूपंयत्सत्यस्यर्त्तस्यब्रह्मणः।।अमृतस्यचमृत्योश्चसूर्यमा
त्मानमीमहीति।५। प्लक्षादिषुपंचसुपुरुषाणामायुरिंद्रियमोजःसहोबलंबुद्धिर्विक्र
मइतिचसर्वेषामौत्पत्तिकीसिद्धिरविशेषेणवर्त्तते।६।प्लक्षःस्वसमानेनेक्षुरसोदेना
वृतोयथातथाद्वीपोपिशाल्मलोद्विगुणविशालःसमानेनसुरोदेनावृतःपरिवृंक्ते।७
यत्रहवैशाल्मलीप्लक्षायामायस्यांवावकिलनिलयमाहुर्भगवतश्छंदःस्तुतःपतत्रि
राजस्यसाद्वीपहूतयउपलक्ष्यते।८। तद्द्वीपाधिपतिःप्रियव्रतात्मजोयज्ञबाहुःस्वसु
तेभ्यःसप्तभ्यस्तन्नामानिसप्तवर्षाण्यभजत्सुरोचनंसौमनस्यंरमणकंदेववर्षपा

रिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति।९।तेषुवर्षाद्रयोनद्यश्चसप्तैवाभिज्ञाताः।।स्वरसः
शतशृंगोवामदेवःकुंदःकुमुदःपुष्पवर्षःसहस्रश्रुतिरिति।अनुमतीःसिनीवालीस
रस्वतीकुहूरजनीनंदाराकेति।१०।तद्वर्षपुरुषाःश्रुतधरवीर्यधरवसुंधरेषुंधरसंज्ञा
भगवंतंवेदमयंसोममात्मानंवेदेनयजंते।११।स्वगोभिःपितृदेवेभ्योविभजन्कृष्ण
शुक्लयोः।अंधःप्रजानांसर्वासांराजासोमोनआस्त्विति।१२।एवंसुरोदाद्बहिस्तद्द्विगु
णःसमानेनावृतोघृतोदेनयथापूर्वःकुशद्वीपोयस्मिन्कुशस्तंबोदेवकृतस्तद्द्वीपा
ख्याकरोज्वलनइवापरःस्वशष्परोचिषादिशोविराजयति।१३।तद्द्वीपपतिःप्रैयव्रतो
राजन्हिरण्यरेतानामस्वंद्वीपंसप्तभ्यःस्वपुत्रेभ्योयथाभागंविभज्यस्वयंतपआति
ष्ठत।१४।वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तसत्यव्रतविप्रनामदेवनामभ्यस्तेषांवर्षे

पुसीमा गिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्तैव चक्र चतुःशृंगः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्ध्व रोमा द्रविण इति ॥१५॥ रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविंदा श्रुतविंदा देवगर्भा घृतच्युता मंत्रमालेति यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्त कुलकसंज्ञा भगवंतं जातवेदःस्वरूपिणं कर्मकौशलेन यजंते ॥१६॥ परस्य ब्रह्मणः साक्षाज्जातवेदोसि हव्य वाट् देवानां पुरुषांगानां यज्ञेन पुरुषं यजेति ॥१७॥ तथा बहिः क्रौंचद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परित उपक्लृप्त। वृतो यथा कुशद्वीपो घृतोदेन। यस्मिन् क्रौंचो नाम पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्त्तक आस्ते ॥१८॥ योसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितंबकुंजोपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥१९॥ तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्था

दान् वर्षपान्निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्च रणारविंदमुपजगाम ॥२०॥ आमो मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वन स्पतिरिति घृतपृष्ठसुतास्तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः शुक्लो वर्धमा नो भोजन उपबर्हणो नंदो नंदनः सर्वतोभद्र इति ॥२१॥ अभया अमृतौघा आर्यका तीर्थवती रूपवती पवित्रवती शुक्लेति यासामंभः पवित्रममलमुपयुंजानाः पुरुषऋ षभद्रविणदेवकसंज्ञा वर्षपुरुषा आपोमयं देवमपां पूर्णेनांजलिना यजंते ॥२२॥ आ

पः पुरुषवीर्याः स्थ पुनंतीर्भूर्भुवःस्वः। ता नः पुनीताममीवघ्नीः स्पृशतामात्मना भुव इति ॥२३॥ एवं परस्तात् क्षीरोदात्परित उपवेशितः शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लक्षयोजनाया मः समानेन च दधिमंडोदेन परिवेष्टितः। यस्मिन् शाको नाम महीरुहः स्वक्षेत्र

उपदेशकोयस्याद्यमहासुरभिगंधस्तंद्वीपमनुवासयति।२४। तस्यापिप्रैयव्रतएवाधि
पतिर्नाम्नामेधातिथिःसोपिविभज्यसप्तवर्षाणिपुत्रनामानितेषुस्वात्मजान्पुरोजवम
नोजवपवमानधूम्रानीकचित्ररेफबहुरूपविश्वाधारसंज्ञान्निधाप्याधिपतीन्स्वयंभ
गवत्यनंतआवेशितमतिस्तपोवनंप्रविवेश।२५। एतेषांवर्षमर्यादागिरयोनद्यश्चसप्त
सप्तैव। ईशानउरुशृंगोबलभद्रःशतकेसरःसहस्रस्रोतोदेवपालोमहानसइति।२६
अनघाआयुर्दाउभयस्पृष्टिरपराजितापंचपदीसहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति।२७। तद्व
र्षपुरुषाऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानोभगवंतंवाय्वात्मकंप्राणा
यामविधूतरजस्तमसःपरमसमाधिनायजंते।२८। अंतःप्रविश्यभूतानियोबिभ
र्त्यात्मकेतुभिः। अंतर्यामीश्वरःसाक्षात्पातुनोयद्वशेस्फुटं।२९। एवमेवदधिमं

डोदात्परतःपुष्करद्वीपस्ततोद्विगुणायामःसमंततउपकल्पितःसमानेनस्वादूदके
नसमुद्रेणबहिरावृतोयस्मिन्बृहत्पुष्करंज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं
भगवतःकमलासनस्याध्यासनंपरिकल्पितं तद्द्वीपमध्येमानसोत्तरनामैकएवा
र्वाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलोयुतयोजनोच्छ्रायायामोयत्रतुचतसृषुदिक्षु
चत्वारिपुराणिलोकपालानामिंद्रादीनांयदुपरिष्टात्सूर्यरथस्यमेरुंपरिभ्रमतः
संवत्सरात्मकंचक्रंदेवानामहोरात्राभ्यांपरिभ्रमति।३०। एतद्द्वीपस्याप्यधिपतिःप्रै
यव्रतोवीतिहोत्रोनामैतस्यात्मजौरमणकधातकिनामानौवर्षपतीनियुज्यसस्वयं
पूर्वजवद्भगवत्कर्मशीलएवआस्ते।३१। तद्वर्षपुरुषाभगवंतंब्रह्मरूपिणंसकर्मके
णकर्मणाराधयंति। इदंचोदाहरंति।३२। यत्तत्कर्ममयंलिंगंब्रह्मलिंगंजनोर्चयेत्

भाग्यं.
५६

एकांतमभयं शांतं तस्मै भगवते नम इति॥३३॥ ऋषिरुवाच॥ ॥ ततः परस्ताल्लोकालोकनामाचलो लोकालोकयोरंतराले परित उपक्षिप्तः॥३४॥ यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंतरं तावती भूमिः कांचन्यन्यादर्शतलोपमा यस्यां प्रहितः पदार्थो न कथंचित्पुनः प्रत्युपलभ्यते तस्मात्सर्वसत्वपरिहृतासीत्॥३५॥ लोकालोक इति समाख्या यदनेनाचलेन लोकालोकस्यांतर्वर्तिनावस्थाप्यते॥३६॥ स लोकत्रयांते परित ईश्वरेण विहितः यस्मात्सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयोर्वाचीनांस्त्रील्लोकानावितन्वाना न कदाचित्पराचीना भवितुमुत्सहंते तावदुन्नहनायामः॥३७॥ एतावाल्लोकविन्यासो मानलक्षणसंस्थाभिः विंतितः कविभिः स तु पंचाशत्कोटिगणितस्य भूगोलस्य तुरीयभागोयं लोकालोकाचलः॥३८॥ तदुपरिष्टाच्चतसृष्वाशास्वा

५६

त्मयोनिनाखिलजगद्गुरुणाधिनिवेशिता ये द्विरदपतय ऋषभः पुष्करचूडो वामनो पराजित इति सकललोकस्थितिहेतवः॥३९॥ तेषां स्वविभूतीनां लोकपालानां विविधवीर्योपबृंहणाय भगवान्परममहापुरुषो महाविभूतिपतिरंतर्याम्यात्मनो विशुद्धसत्वं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्षणं विष्वक्सेनादिभिः स्वपार्षदप्रवरैः परिवारितो निजवरायुधोपशोभितैर्निजभुजदंडैः संधारयमाणस्तस्मिन्गिरिवरे समंतात्सकललोकस्वस्तय आस्ते॥४०॥ आकल्पमेवं वेषं गत एष भगवानात्मयोगमायया विरचितविविधलोकयात्रागोपीयायेत्यर्थः॥४१॥ योंतर्विस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणं च व्याख्यातं यद्बहिर्लोकालोकाचलात्ततः परस्ताद्योगेश्वरगतिं विशुद्धामुदाहरंति॥४२॥ अंडमध्यगतः सूर्यो द्यावाभूम्योर्यदंतरम्॥ सूर्यां

द्यावाभूम्योर्यदंतरम्। सूर्यांडगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविंशतिः॥४३॥ मृतेंड एष
एतस्मिन्यदभूत्ततो मार्त्तंड इति व्यपदेशः। हिरण्यगर्भ इति यद्धिरण्यांडसमुद्भवः॥४४॥
सूर्येण हि विभज्यंते दिशः खं द्यौर्मही भिदा। स्वर्गापवर्गौ नरका रसौकांसि च सर्वशः॥४५॥
देवतिर्यङ्मनुष्याणां सरीसृपसवीरुधां। सर्वजीवनिकायानां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः
॥४६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भुवनकोशवर्णने समुद्रद्वीप
वर्षसन्निवेशपरिमाणलक्षणो नाम विंशतिमोऽध्यायः॥२०॥ श्रीशुक उवाच॥ १ ए
तावानेव भूवलयस्य सन्निवेशः प्रमाणलक्षणतो व्याख्यातः। एतेन हि दिवो मंडलमा
नं तद्विद उपदिशंति॥१॥ यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनां ते अंतरेणांतरिक्षं तदुभयसं
धितम्॥२॥ यन्मध्यगतो भगवांस्तपतां पतिस्तपन आतपेन त्रिलोकीं प्रतपत्यवभा

सयत्यात्मभासा स एष उदगयनदक्षिणायनवैषुवतसंज्ञाभिर्मांद्यशैघ्र्यसमानाभि
र्गतिभिरारोहणावरोहणसमानस्थानेषु यथासवनमभिपद्यमानो मकरादिषु
राशिषु अहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते॥३॥ यदा मेषतुलयोर्वर्त्तते तदाहो
रात्राणि समानानि भवंति यदा वृषादिषु पंचसु राशिषु चरति तदाहान्येव वर्द्धंते ह्र
सति च मासि मास्येकैका घटिका रात्रिषु॥४॥ यदा वृश्चिकादिषु पंचसु वर्त्तते तदा
होरात्राणि विपर्ययाणि भवंति॥५॥ यावद्दक्षिणायनमहानि वर्द्धंते यावदुदगयनं
रात्रयः॥६॥ एवं मंदादिगतिभिर्नवकोटय एकपंचाशल्लक्षाणि च योजनानां मान
सोत्तरगिरिपरिवर्त्तनस्योपदिशंति तस्मिन्नैंद्रीं पुरीं पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानीं नाम दक्षि
णतो याम्यां संयमनीं नाम पश्चाद्वारुणीं निम्लोचनीं नाम उत्तरतः सौम्यां विभावरीं

नाम तास्वयनमध्याह्नास्तमयनिशीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिमित्तानि समयविशेषे
ण मेरोश्चतुर्दिशम् ॥७॥ तत्रत्यानां दिवसमध्यंगत एव सदादित्यस्तपति सव्येनाचलं दक्षिणे
न करोति ॥८॥ यत्रोदेति तस्य ह समानसूत्रनिपाते निम्लोचति ॥ यत्र क्वचन स्यंदेनाभि
तपति तस्य हैष समानसूत्रनिपाते प्रस्वापयति ॥ तत्र गतं न पश्यंति ये तं समनुपश्येरन् ॥
१०॥ यदा चैंद्र्याः पुर्याः प्रचलते पंचदशघटिकाभिर्याम्यां सपादकोटिद्वयं योजनानां सा
र्द्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति ॥११॥ एवं ततो वारुणीं सौम्यामैंद्रीं च पुनस्तथा
न्ये च ग्रहाः सोमादयो नक्षत्रैः सह ज्योतिश्चक्रे समभ्युद्यंति सह वा निम्लोचंति ॥१२॥ एवं
मुहूर्तेन चतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिकानि सौरो रथस्त्रयीमयोसौ चतसृषु प
रिवर्त्तते पुरीषु ॥१३॥ यस्यैकं चक्रं द्वादशारं षण्णेमि त्रिणाभि संवत्सरात्मकं समाम

नंति ॥१४॥ तस्याक्षो मेरोर्मूर्द्धनि कृतो मानसोत्तरे कृतेतरभागो यत्र प्रोतं रविरथचक्रं
तैलयंत्रचक्रवद्भ्रमन्मानसोत्तरगिरौ परिभ्रमति ॥ तस्मिन्नक्षे कृतमूलो द्वितीयोक्षस्तु
र्यमानेन संमितस्तैलयंत्राक्षवद्ध्रुवे कृतोपरिभागः ॥१५॥ रथनीडस्तु षट्त्रिंशल्लक्षयोज
नायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावान् रविरथयुगो यत्र हया छंदोनामानः सप्तारुण
योजिता वहंति देवमादित्यं ॥१६॥ पुरस्तात्सवितुररुणः पश्चाच्च नियुक्तः सौत्ये कर्मणि कि
लास्ते ॥१७॥ तथा वालिखिल्या ऋषयोंगुष्ठपर्वमात्राः षष्टिसहस्राणि पुरतः सूर्यं सूक्तवा
काय नियुक्ताः संस्तुवंति ॥१८॥ तथान्ये च ऋषयो गंधर्वाप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना
देवा इत्येकैकशो गणाः सप्त चतुर्दश मासि मासि भगवंतं सूर्यमात्मानं पृथङ्नाना
नामानः पृथक्कर्मभिर्द्वंद्वश उपासते ॥१९॥ लक्षोत्तरं सार्द्धनवकोटियोजनपरिमंड

भा॰पं॰
५९

लं एवं जवयस्य क्षणेन सगस्तुत्तरं द्विसहस्रयोजनानि स भुंक्ते ॥१९॥ ॥ इति श्री भागव
ते महापुराणे पंचमस्कंधे ज्योतिश्चक्रे सूर्यमंडलवर्णनं नामैकविंशतिमोऽध्यायः
॥२१॥ राजोवाच ॥ यदेतद्भगवत आदित्यस्य मेरुं ध्रुवं च प्रदक्षिणेन परिक्रामतो राशी
नामभिमुखं चाप्रदक्षिणं प्रचलितं भगवतोपवर्णितममुष्य वयं कथमनुमिमीमही
ति ॥१॥ स होवाच ॥ यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिका
दीनां गतिरन्यैव प्रदेशांतरेष्वप्युपलभ्यमानत्वादेवं नक्षत्रराशिभिरुपलक्षिते
न कालचक्रेण ध्रुवं मेरुं च प्रदक्षिणेन परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्र
याणां सूर्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रांतरे राश्यंतरे चोपलभ्यमानत्वात् ॥२॥
स एष भगवानादिपुरुष एव साक्षान्नारायणो लोकानां स्वस्तय आत्मानं त्रयीमयं

५९

कर्मविशुद्धिनिमित्तं कविभिरपि च वेदेन विजिज्ञास्यमानो द्वादशधा विभज्य षट्सु व
संतादिष्वृतुषु यथोपजोषमृतुगुणान् विदधाति ॥३॥ तमेतमिह पुरुषास्त्रैविद्यया
वर्णाश्रमाचारानुपथा उच्चावचैः कर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्च श्रद्धया यजंतोंजसा
श्रेयः समधिगच्छंति ॥४॥ अथ स एष आत्मा लोकानां द्यावापृथिव्योरंतरेण नभोव
लयस्य कालचक्रगतो द्वादश मासान् भुंक्ते राशिसंज्ञान् संवत्सरावयवान् मासः
पक्षद्वयं दिवा नक्तं चेति सपादर्क्षद्वयमुपदिशंति यावता षष्ठमंशं भुंजीत स वै ऋतु
रित्युपदिश्यते संवत्सरावयवः ॥५॥ अथ च यावतार्धेन नभोवीथ्यां प्रचरति तं कालम
यनमाचक्षते ॥६॥ अथ च यावन्नभोमंडलं सह द्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यां कार्त्स्न्येन स ह भुं
जीत तं कालं संवत्सरं परिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरं वत्सरमिति भानोर्मांद्यशैघ्र्यसम

भ्या

गतिभिः समामनंति ॥ ७ ॥ एवं चंद्रमा अर्कगभस्तिभ्य उपरिष्टाल्लक्षयोजनत उपलभ्य
मानोर्कस्य संवत्सरभुक्तिं पक्षाभ्यां मासभुक्तिं सपादर्क्षाभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिं अग्रचारी
द्रुततरगमनो भुंक्ते ॥ ८ ॥ अथ चापूर्यमाणाभिश्च कलाभिरमराणां क्षीयमाणा
भिश्च कलाभिः पितॄणामहोरात्राणि पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां वितन्वानः सर्वजीवनिव
हप्राणो जीवश्चैकमेकं नक्षत्रं त्रिंशता मुहूर्तैर्भुंक्ते ॥ ९ ॥ य एष षोडशकलः पुरुषो
भगवान्मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयो देवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधां
प्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमय इति वर्णयंति ॥ १० ॥ तत उपरिष्टात्त्रिलक्षयोजनतो
नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायन ईश्वरयोजितानि [illegible] सहाभिजिता
ष्टाविंशतिः ॥ ११ ॥ तत उपरिष्टादुशना द्विलक्षयोजनत उपलभ्यते पुरतः पश्चात्सहैव वा

र्कस्य शैघ्र्यमांद्यसाम्याभिर्गतिभिरर्कवच्चरति लोकानां नित्यदानुकूल एव प्रायेण वर्ष
यंश्चारेणानुमीयते स वृष्टिविष्टंभग्रहोपशमनः ॥ १२ ॥ उशनसा बुधो व्याख्यातः तत उ
परिष्टाद्द्विलक्षयोजनतो बुधः सोमसुत उपलभ्यमानः प्रायेण शुभकृद्यदार्काद्व्य
तिरिच्येत तदातिवाताभ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते ॥ १३ ॥ अत ऊर्ध्वमंगारकोपि
योजनलक्षद्वितय उपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो राशीन्द्वादशानुभुंक्ते
यदि वक्रेणाभिवर्त्तते प्रायेणाशुभग्रहोघशंसकः ॥ १४ ॥ तत उपरिष्टाद्द्विलक्षयो
जनांतरगतो भगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मिन्राशौ परिवत्सरं परिवत्सरं चरति यदि न वक्रः स्या
त्प्रायेणानुकूलो ब्राह्मणकुलस्य ॥ १५ ॥ तत उपरिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानः शनै
श्चर एकैकस्मिन्राशौ त्रिंशत्त्रिंशन्मासान्विलंबमानः सर्वानेवानुपर्येति तावद्भिर

उवत्सरैः प्रायेण हि सर्वेषामशांतिकरः॥१६॥ तत उत्तरस्मादृषय एकादशलक्षयोजनांतर
उपलभ्यंते य एव लोकानां शमनुभावयंतो भगवतो विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं प्रक्रमं
ति॥१७॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे ज्योतिश्चक्रवर्णने द्वाविंशोऽध्यायः
२२ श्रीशुक उवाच॥ अथ तस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनांतरतो यत्तद्विष्णोः परमं पद
मभिवदंति यत्र ह महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेंद्रेण प्रजापतिना कश्यपेन
धर्मेण च समकालयुग्भिः सबहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीवि
नामाजीविनामाजीव्य उपास्ते तस्येहानुभाव उपवर्णितः॥१॥ स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणा
नां ग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसा भगवता कालेन भ्राम्यमाणानां स्थाणुरिवा
वष्टंभ ईश्वरेण विहितः शश्वदवभासते यथा मेढीस्तंभ आक्रमणपशवः संयो

जितास्त्रिभिस्त्रिभिः सवनैर्यथास्थानं मंडलानि चरंति॥२॥ एवं भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नंतर्बहि
र्योगेन कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवावलंब्य वायुनोदीर्यमाणा आकल्पांतं परिचंक्र
मंति नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्तंते एवं ज्योतिर्गणाः
प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न पतंति॥३॥ केचिदेतज्ज्योतिर
नीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयंति॥४॥ यस्य
पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुंडलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितस्तस्य लांगूले प्रजापतिरग्नि
रिंद्रो धर्म इति पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः तस्य दक्षिणावर्तकुं
डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे तु नक्षत्राण्युपकल्पयंति दक्षिणा
यनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुंडलाभोगसंनिवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः

समसंख्यमेवेति ष्टेत जावीथी आकाशगंगा चोदरतः ॥५॥ पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः
श्रोण्योरार्द्राश्लेषे च दक्षिणवामयोः पश्चिमयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवाम
योर्नासिकयोर्यथासंख्यं श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोः कर्णयोः मघादीन्यष्ट नक्षत्रा
णि दक्षिणायनानि वामपार्श्ववंक्रिषु युंजीत तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिण
पार्श्ववंक्रिषु प्रातिलोम्येन प्रयुंजीत शतभिषाज्येष्ठे स्कंधयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ॥६॥
उत्तराहनावगस्त्योधरहनौ यमः मुखेषु चांगारकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि
वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चंद्रो नाभ्यामुशना स्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणपा
नयो राहुर्गले केतवः सर्वांगेषु रोमसु सर्वे तारागणाः ॥७॥ एतदु हैव भगवतो विष्णोः
सर्वदेवतामयं रूपमहरहः संध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत नमो ज्यो

तिर्लोकाय कालायनायानिमिषां पतये महापुरुषायाभिधीमहीति ॥८॥ ग्रहर्क्षताराम
यमाधिदैविकं पापापहं मंत्रकृतां त्रिकालं नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत तत्का
लजमाशु पापं ॥९॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे शिशुमारसंस्थाने त्र
योविंशोऽध्यायः ॥२३॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अधस्तात्सवितुर्योजनायुते स्वर्भानुर्नक्षत्रव
च्चरतीत्येके सोसावमरत्वं ग्रहत्वं चालभत भगवदनुकंपया स्वयमसुरापसदः
सैंहिकेयो ह्यतदर्हः तस्य तात जन्म कर्माणि चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥१॥ यददस्तरणेर्मंडलं
प्रतपतस्तद्विस्तरतो योजनायुतमाचक्षते द्वादशसहस्रं सोमस्य त्रयोदशसहस्रं रा
होर्यः पर्वणि पर्वणि तद्व्यवधानकृद्वैरानुबंधः सूर्याचंद्रमसावभिधावति ॥२॥ तन्नि
शम्योभयत्रापि भगवता रक्षणाय प्रयुक्तं सुदर्शनं नाम भागवतं दयितमस्त्रं तत्ते

भा.पं.
६३

जसा दुर्विषहेण मुहुः परिवर्त्तमानमभ्यवस्थितो मुहूर्त्तमुद्विजमानश्चकितहृदयआ
रादेव निवर्त्तते। तदुपरागमिति वदंति लोकाः।३। ततोधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणां
सदनानि तावन्मात्र एव।४। ततोधस्ताद्यक्षरक्षःपिशाचप्रेतभूतगणानां विहाराजि
रमंतरिक्षं यावद्वायुः प्रवाति यावन्मेघा उपलभ्यंते।५। ततोधस्ताछतयोजनांतरे
इयं पृथिवी यावद्धंसभासश्येनसुपर्णादयः पतत्रिप्रवरा उत्पतंतीति।६। उपव
र्णितं भूमेर्यथासन्निवेशावस्थानं। अवनेरप्यधस्तात्सप्तभूविवराएकैकशो योजनायु
तांतरेणायामविस्तारेणोपक्लृप्ताः। अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसात
लं पातालमिति।७। एतेषु हि बिलस्वर्गेषु स्वर्गादप्यधिककामभोगैश्वर्यानंदभू
तिविभूतिभिः सुसमृद्धभवनोद्यानाक्रीडविहारेषु दैत्यादानवा। काद्रवेयानित्य

६३

प्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यबंधुसुहृदनुचरा गृहपतय ईश्वरादप्यप्रतिहतकामामा
याविनोदा निवसंति।८। येषु महाराज मयेन मायाविना विनिर्मिताः पुरो नानामणिप्रवर
प्रवेकविरचितविचित्रभवनप्राकारगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभिर्नागासुर
मिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिर्विवरेश्वरगृहोत्तमैः समलंकृ
ताश्चकासति।९। उद्यानानि चातितरां मन इंद्रियानंदिभिः कुसुमफलस्तबकसुभ
गकिसलयावनतरुचिरविटपविटपिनां लतांगालिंगितानां श्रीभिः समिथुनविवि
धविहंगमजलाशयानाममलजलपूर्णानां झषकुलोल्लंघनक्षुभितनीरनीरजकुमु
दकुवलयकह्लारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु कृतनिकेतनानामेकविहारा
कुलमधुरविविधस्वनादिभिरिंद्रियोत्सवैरमरलोकश्रियमतिशयितानि।१०।

ना

यत्र ह वाव न भयमहोरात्रादिभिः कालविभागैरुपलक्ष्यते ॥ ११ ॥ यत्र महाहिप्रवरशि
रोमणयः सर्वं तमः प्रबाधंते ॥ १२ ॥ न वा एतेषु वसतां दिव्यौषधिरसायनान्नपानस्ना
नादिभिराधयो व्याधयो वलीपलितजरादयश्च देहवैवर्ण्यदौर्गंध्यस्वेदक्लमग्लानिरि
ति वयोवस्थाश्च भवंति ॥ १३ ॥ न हि तेषां कल्याणानां प्रभवति कुतश्चन मृत्युर्विना भग
वत्तेजसश्चक्रापदेशात् ॥ १४ ॥ यस्मिन्प्रविष्टेऽसुरवधूनां प्रायः पुंसवनानि भयादेव स्रवंति
पतंति च ॥ १५ ॥ अथातले मयपुत्रोऽसुरो बलो निवसति येन ह वा इह सृष्टाः षण्णवति
र्मायाः काश्चनाद्यापि मायाविनो धारयंति । यस्य च जृंभमाणस्य मुखतस्त्रयः स्त्रीग
णा उदपद्यंत स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति । या वै बिलायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हा
टकाख्येन साधयित्वा स्वविलासावलोकनानुरागस्मितसंलापोपगूहनादिभिः स्वै

रं किल रमयंति । यस्मिन्नुपयुक्ते पुरुष ईश्वरोऽहं सिद्धोऽहमिति अयुतमहागजबलमा
त्मानमभिमन्यमानः कत्थते मदांध इव ॥ १६ ॥ ततोऽधस्ताद्वितले हरो भगवान्हाटके
श्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः । प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो भवान्या सह मिथुनी
भूत आस्ते । यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकी नाम भवयोर्वीर्येण यत्र चित्रभानुर्मा
तरिश्वना समिध्यमान ओजसा पिबति । तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरें
द्रावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयंति ॥ १७ ॥ ततोऽधस्तात्सुतल उदारश्रवाः पुण्य
श्लोको विरोचनात्मजो बलिर्भगवता महेंद्रस्य प्रियं चिकीर्षमाणेनादितेर्लब्धकायो
भूत्वा वटुनावामनरूपेण पराक्षिप्तलोकत्रयो भगवदनुकंपयैव पुनः प्रवेशित
इंद्रादिष्वविद्यमानया सुसमृद्धया श्रियाभिजुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तमेव भगवंतमा

राधवीयमप्रगतसाध्वस आस्ते धुनापि॥१७॥ नो एवैतत्साक्षात्कारो भूमिदानस्य यत्तद्भ
गवत्यशेषजीवनिकायानां जीवभूतात्मभूते परमात्मनि वासुदेवे तीर्थतमे पात्र उ
पपन्ने परयाश्रद्धया परमादरसमाहितमनसा संप्रतिपादितस्य साक्षादपवर्गद्वारस्य
यद्बिलनिलयैश्वर्यं॥१८॥ यस्य ह वाव क्षुतपतनप्रस्खलनादिषु विवशः सकृन्ना
माभिगृणन्पुरुषः कर्मबंधनमंजसा विधुनोति यस्यैव प्रतिबाधनं मुमुक्षवो ऽ
न्यथैवोपलभंते॥२०॥ तद्भगवतामात्मवतां सर्वेषामात्मन्यात्मद आत्मतमे च॥२१॥ न
वै भगवान्नूनममुष्यानुजग्राह यदुत पुनरात्मानुस्मृतिमोषणं मायामयभोगैश्वर्यमे
वातनुतेति॥२२॥ यत्तद्भगवतानधिगतान्योपायेन याञ्चाछलेनापहृतस्वशरीरावशे
षितलोकत्रयो वरुणपाशैश्च संप्रतिमुक्तो गिरिदर्य्यां चापविद्ध इति होवाच॥२३॥

नूनं बतायं भगवानर्थेषु न निष्णातो यो ऽसाविंद्रो यस्य सचिवो मंत्राय वृत एकांततो बृह
स्पतिस्तमतिहाय स्वयमुपेंद्रेणात्मानमयाचत आत्मनश्चाशिषो नो एव तद्दास्यं अति
गंभीरवयसः कालस्य मन्वंतरपरिवृत्तं कियल्लोकत्रयमिदम्॥२४॥ यस्यानुदास्यमेवा
स्मत्पितामहः किल वव्रे न तु स्वपित्र्यं यदुताकुतोभयं पदं दीयमानं भगवतः परमिति
भगवता नोपरते खलु स्वपितरि॥२५॥ तस्य महानुभावस्यानुपथममृजितकषायः को वा
स्मद्विधः परिहीणभगवदनुग्रह उपजिगमिषतीति॥२६॥ अथ तस्यानुचरितमुपरिष्टा
द्विस्तरिष्यते यस्य भगवान्स्वयमखिलजगद्गुरुर्नारायणो द्वारि गदापाणिरवतिष्ठति
निजजनानुकंपितहृदयो येनांगुष्ठेन पदा दशकंधरो योजनायुतं दिग्विजय उच्चाटितः॥२७॥
ततोधस्तात्तलातले मयो नाम दानवेंद्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता त्रिपुरारिणा त्रिलोका

त्रां विचिकीर्षुणा निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदो मायाविनामाचार्यो महादेवेन प
रिरक्षितो विगतसुदर्शनभयो महीयते ॥ २८ ॥ ततोधस्तान्महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां
नैकशिरसां क्रोधवशो नाम गणः कुहकतक्षककालियसुषेणादिप्रधाना महाभोग
वंतः पतत्रिराजाधिपतेः पुरुषवाहादनवरतमुद्विग्नमनसः स्वकलत्रापत्यसुहृत्कु
टुंबसंगेन क्वचित्प्रमत्ता विहरंति ॥ २९ ॥ ततोधस्ताद्रसातले दैतेया दानवाः पणयो नाम
निवातकवचाः कालेया हिरण्यपुरवासिन इति विबुधप्रत्यनीका उत्पत्त्या महौजसो म
हासाहसिनो भगवतः सकललोकानुभावस्य हरेरेव तेजसा प्रतिहतबलाव
लेपा बिलेशया इव संति ये वै सरमयेंद्रदूत्या वाग्भिर्मंत्रवर्णाभिरिंद्राद्बिभ्यति ॥ ३० ॥
ततोधस्तात्पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शंखकुलिकमहाशंखश्वेतधनं

जयधृतराष्ट्रशंखचूडकंबलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसंति । ये
षामु ह वै पंचसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणां फणासु विरचिता महामणयो रोचिष्णवः पा
तालविवरतिमिरनिकरं स्वरोचिषा विधमंति ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंच
मस्कंधे विवरलोपवर्णनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ तस्य मूल
देशे त्रिंशद्योजनसहस्रांतर आस्ते या वै कला भगवतस्तामसी समाख्यातानंत इति सात्व
तीया द्रष्टृदृश्ययोः संकर्षणमहमित्यभिमानलक्षणं यं संकर्षणमित्याचक्षते ॥ १ ॥ यस्ये
दं क्षितिमंडलं भगवतोनंतमूर्तेः सहस्रशिरस एकस्मिन्नेव शीर्षणि ध्रियमाणं सिद्धा
र्थ इव लक्ष्यते ॥ २ ॥ यस्य ह वा इदं कालेनोपसंजिहीर्षतोमर्षविरचितरुचिरभ्रमद्भ्रुवो
रंतरेण सांकर्षणो नाम रुद्र एकादशव्यूहस्त्र्यक्षस्त्रिशिखं शूलमुत्तंभयन्नुदतिष्ठत् ॥ ३ ॥

यस्यांघ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिखंडमंडलेष्वहिपतयःसहसात्वतर्षभैरे
कांतभक्तियोगेनावनमंतःस्ववदनानिपरिस्फुरत्कुंडलप्रभामंडितगंडस्थलान्यतिम
नोहराणिप्रमुदितमनसःखलुविलोकयंति॥४॥यस्यैवहिनागराजकुमार्यआशिषआ
शासानाश्चार्वंगवलयविलसितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरभुजरजतस्तंभे
ष्वगरुचंदनकुंकुमपंकानुलेपेनावलिंपमानास्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्व
जावेशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागमदमुदितमदविघूर्णितारुणकरुणावलो
कनयनवदनारविंदंसव्रीडंकिलविलोकयंति॥५॥सएवभगवाननंतोऽनंतगुणार्ण
वआदिदेवउपसंहृतामर्षरोषवेगोलोकानांस्वस्तयआस्ते॥६॥ध्यायमानःसुरासुरो
रगसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकृतविह्वललोचनःसुल

लितमुखरिकामृतेनाप्यायमानःस्वपार्षदविबुधयूथपतीनपरिम्लानरागनव
तुलसिकामोदमध्वासवेनमाद्यन्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियंवैजयंतींस्वांवनमालां
नीलवासाएककुंडलोहलककुदिकृतसुभगसुंदरभुजोभगवान्माहेंद्रोवारणेंद्रइ
वकांचनींकक्षामुदारलीलोबिभर्ति॥७॥यएषएवमनुश्रुतोध्यायमानोमुमुक्षूणा
मनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयंहृदयग्रंथिंसत्वरजस्तमोमयमंतर्हृद
यंगतआशुनिर्भिनत्तितस्यानुभावान्भगवान्स्वायंभुवोनारदःसहतुंबुरुणासभायां
ब्रह्मणःसंश्लोकयामास॥८॥उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्यकल्पाःसत्वाद्याःप्रकृतिगुणा
यदीक्षयासन्।यद्रूपंध्रुवमकृतंयदेकमात्मन्नानाधात्कथमुहवेदतस्यवर्त्म॥९॥मू
र्त्तिंनःपुरुकृपयाबभारसत्वंसंशुद्धंसदसदिदंविभातियत्रयल्लीलांमृगपतिराददेम

मन्यंकंशेषा॰

वद्यामादातुंस्वजनमनांस्युदारवीर्यः॥ १०॥ यन्नामश्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्तोवायदि
पतितःप्रलंभनाद्वा हंत्यंहःसपदिनृणामशेषेशेषाद्भगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः॥ ११॥ मूर्धन्य
र्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नोभूगोलंसगिरिसरित्समुद्रसत्वं॥ आनंत्यादनिमितविक्रम
स्यभूम्नःकोवीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्वः॥ १२॥ एवंप्रभावोभगवाननंतोदुरंतवीर्यो
रुगुणानुभावः मूलेरसायाःस्थितआत्मतंत्रोयोलीलयाक्ष्मांस्थितयेबिभर्ति॥ १३॥ ए
ताह्येवेहनृभिरुपगंतव्यागतयोयथाकर्मविनिर्मिताः॥ यथोपदेशमनुवर्णिताःका
मान्कामयमानैः॥ १४॥ एतावतीर्हिराजन्पुंसःप्रवृत्तिलक्षणस्यधर्मस्यविपाकगत
यउच्चावचाविसदृशायथाप्रश्नंव्याचख्येकिमन्यत्कथयामइति॥ १५॥ ॥ इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेपंचमस्कंधेविवरविष्टपवर्णनंनामपंचविंशोऽध्यायः॥ २५॥ राजोवा

च॥ ॥ महर्षएतद्वैचित्र्यंजीवलोकस्यकथमिति॥ १॥ ऋषिरुवाच॥ ॥ त्रिगुणत्वात्कर्तुःश्र
द्धयाकर्मगतयःपृथग्विधाःसर्वाएवसर्वस्यतारतम्येनभवंति॥ २॥ अथेदानींप्रतिषिद्धल
क्षणस्याधर्मस्यतथैवकर्तुःश्रद्धायावैसादृश्यात्कर्मफलंविसदृशंभवति॥ याह्यनाद्य
विद्ययाकृतकामानांतत्परिणामलक्षणाःसृतयःसहस्रशःप्रवृत्तास्तासांप्राचुर्येणानुव
र्णयिष्यामः॥ ३॥ राजोवाच॥ ॥ नरकानामभगवन्किंदेशविशेषाअथवाबहिस्त्रिलोक्या
आहोस्विदंतरालइति॥ ४॥ ऋषिरुवाच॥ ॥ अंतरालएवत्रिजगत्यास्तुदिशिदक्षिण
स्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्टाच्चजलाद्यस्यामग्निष्वात्तादयःपितृगणादिशिस्वानांगोत्राणां
परमेणसमाधिनासत्याएवाशिषआशासानानिवसंति॥ ५॥ यत्रहवावभगवान्पितृ
राजोवैवस्वतःस्वविषयंप्रापितेषुस्वपुरुषैर्जंतुषुसंपरेतेषुयथाकर्मावद्यंदोषमे

वानुजंघितभगवच्छासनःसगणोदमंधारयति॥६॥ तत्रहैकेनरकानेकविंशतिंगणयंति अथतांस्तेराजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः तामिस्रोंधतामिस्रोरौरवोमहारौरवः कुंभीपाकःकालसूत्रमसिपत्रवनंसूकरमुखमंधकूपःकृमिभोजनःसंदंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकंटकशाल्मलीवैतरणीपूयोदःप्राणरोधोविशसनंलालाभक्षःसारमेयादनंअवीचिरयःपानमिति॥ किंचक्षारकर्दमोरक्षोगणभोजनःशूलप्रोतोदंदशूकः अवटनिरोधनःपर्यावर्तनःसूचीमुखमित्यष्टाविंशतिनरकाविविधयातनाभूमयः॥७॥ तत्रयस्तुपरवित्तापत्यकलत्राण्यपहरतिसहिकालपाशबद्धोयमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रेनरकेबलान्निपात्यते अनशनानिपानदंडताडनसंतर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानोजंतुर्यत्रकश्मलमासादितएकदैवमूर्छामुपयातितामिस्रप्राये॥८॥ एवमेवांधतामिस्रेयस्तुवंचयित्वापुरुषंदारादीनुपयुंक्तेयत्रशरीरीनिपात्यमानोयातनास्थोवेदनयानष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्चभवति॥ यथावनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तस्मादंधतामिस्रंतमुपदिशंति॥९॥ यस्त्विहवाएतदहमितिममेदमितिभूतद्रोहेणकेवलंस्वकुटुंबमेवअनुदिनंप्रपुष्णाति सतदिहविहायस्वयमेवतदशुभेनरौरवेनिपतति॥१०॥ येत्विहयथैवामुनाविहिंसिताजंतवःपरत्रयमयातनामुपगतंतएवरुरवोभूत्वा तथातमेवविहिंसंतितस्माद्रौरवमित्याहूरुरुरितिसर्पादतिक्रूरसत्वस्यापदेशः॥११॥ एवमेवमहारौरवोयत्रनिपतितंपुरुषंक्रव्यादानामरुरवस्तंक्रव्येणघातयंतियः केवलंदेहंभरः॥१२॥ यस्त्विहवाउग्रःपशून्पक्षिणोवाप्राणतउपरंधयतितमपकरुणंपुरुषादैरपिविगर्हितममुत्रयमानुचराःकुंभीपाकेतप्ततैलेउपरंधयंति

॥१३॥ यस्त्विहपितृविप्रब्रह्मध्रुक्सःकालसूत्रसंज्ञकेनरकेयुतयोजनपरिमंडलेताम्रमये
तप्तखलेउपर्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामतितप्यमानेऽभिनिवेशितःक्षुत्पिपासाभ्यांचदह्य
मानांतर्बहिःशरीरआस्तेशेतेचेष्टतेऽवतिष्ठतिधावतिचयावंतिपशुरोमाणितावद्व
र्षसहस्राणि॥१४॥ यस्त्विहवैनिजवेदपथादनापद्यपगतःपाखंडंचोपगतस्तमसिपत्र
वनंप्रवेश्यकशयाप्रहरंति। तत्रहासावितस्ततोधावमानउभयतोधारैस्ताल
वनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वांगोहाहतोऽस्मीतिपरमयावेदनयामूर्छितःपदेपदेनि
पततिस्वधर्महापाखंडानुगतंफलंभुंक्ते॥१५॥ यस्त्विहवैराजाराजपुरुषोवाऽदंड्ये
दंडंप्रणयतिब्राह्मणेवाशरीरदंडंसपापीयान्नरकेसूकरमुखेनिपतति।त
त्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणावयवोयथैवेहेक्षुखंड आर्त्तस्वरेणस्वनयन्क्वचिन्मूर्छितः

कश्मलमुपगतःयथैवेहादृष्टदोषाउपरुद्धाः॥१६॥ यस्त्विहवैभूतानामीश्वरकल्पितवृ
त्तीनामविविक्तपरव्यथानांस्वयंपुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथोव्यथामाच
रतिसपरत्रांधकूपेतदभिद्रोहेणनिपततितत्रहासौतैर्जंतुभिःपशुमृगपक्षिस
रीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्येकेचाभिद्रुग्धास्तैःसर्वतोभिद्रुह्यमाणस्तमसि
विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानःपरिक्रामतियथाकुशरीरेजीवः॥१७॥ यस्त्विहवाअ
संविभज्याश्नातियत्किंचनोपनतमनिर्मितपंचयज्ञोवायससंस्तुतःसपरत्रकृमिभो
जनेनरकाधमेनिपततितत्रशतसहस्रयोजनेकृमिकुंडेकृमिभूतःस्वयंकृमिभिरे
वभक्ष्यमाणःकृमिभोजनोयावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोऽनिर्वेशमात्मानंयातयते॥१८॥
यस्त्विहवैस्तेयेनबलाद्वाहिरण्यरत्नादीनिब्राह्मणस्यवापहरति।अन्यस्यवाअना

सं

पुरुषस्तममुत्रराजन्यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिंडैः संदंशैस्त्वचि निष्कुषंति। १९। यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियमगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति तावमुत्र कशया ताडयं तस्तिग्मया सूर्म्या लोहमय्या पुरुषमालिंगयंति स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या। २०। यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्त्तमानं वज्रकंटकशाल्मलीमारोप्य निःकर्षंति। २१। ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा अपाखंडा धर्मसेतून्भिंदंति ते संपरेत्य वैतरण्यां निपतंति भिन्नमर्यादास्तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाघेन कर्मपाकमनुस्मरंतो उपतप्यंते विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यंते। २२। ये त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः प

शुचर्यां चरंति ते चापि प्रेत्य पूयविण्मूत्रश्लेष्मलालापूर्णार्णवे निपतंति तदेवातिबीभत्सितमश्नंति। २३। ये त्विह वै श्वगर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान्निघ्नंति तानपि संपरेतांल्लक्ष्यभूतान्यमपुरुषा इषुभिर्विध्यंति। २४। ये त्विह वै दांभिका दंभयज्ञेषु पशून्विशसंति तानमुष्मिंल्लोके वैशसे नरके पतितान्निरयपतयो यातयित्वा विशसंति। २५। यस्त्विह वै सवर्णां भार्यां द्विजो रेतः पाययति काममोहितस्तं पापकृतममुत्र रेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतः संपाययंति। २६। ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान्सार्थान्वा विलुंपंति राजानो वा राजभटा वा तांश्चापि हि परेत्य यमदूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादंति। २७। यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथंचित्स वै प्रेत्य नरकेऽवीचि

मत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नः संपात्यते। यत्र जलमिव स्थल
मश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमत्तिलशो विशीर्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरा
रोपितो निपतति॥ २८॥ यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां
व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमादतस्तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाक्रम्यास्ये वह्नि
ना द्रवमाणं कार्ष्णायसं निषिंचंति॥ २९॥ अथ यस्त्विह वा आत्मसंभावनेन स्वयमध
मो जन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बहु मन्येत स मृतक एव मृत्वा
क्षारकर्दमे निरयेऽवाक्शिरा निपातितो दुरंता यातना ह्यश्नुते॥ ३०॥ ये त्विह वै पुरुषाः
पुरुषमेधेन यजंते याश्च स्त्रियो नृपशून्खादंति तांश्च ते पशव इव निहता यम
सदने यातयंतो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनावदायासृक्पिबंति नृत्यं

ति गायंति च हृष्यमाणा यथेह पुरुषादाः॥ ३१॥ ये त्विह वा अनागसोऽरण्ये ग्रामे वा वैश्रंभकैरु
पसृतानुपविश्रंभ्य जिजीविषून्शूलसूत्रादिषूपप्रोतान्क्रीडनकतया यातयंति तेऽपि च प्रे
त्य यमयातनासु शूलादिषु प्रोतात्मानः क्षुत्तृड्भ्यां चाभिहताः कंकवटादिभिश्चेतस्ततस्ति
ग्मतुंडैराहन्यमाना आत्मशमलं स्मरंति॥ ३२॥ ये त्विह वै भूतान्युद्वेजयंति नरा उल्बणस्व
भावा यथा दंदशूकास्तेऽपि प्रेत्य नरके दंदशूकाख्ये निपतंति। यत्र नृप दंदशूकाः पंचमुखाः
सप्तमुखा उपसृत्य ग्रसंति यथा बिलेशयान्॥ ३३॥ ये त्विह वा अंधावटकुसूलगुहादिषु
भूतानि निरुंधंति। तथामुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुंधंति॥ ३४॥ यस्त्वि
ह वा अतिथीनभ्यागतान्वा गृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा नि
रीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुंडा गृध्राः कंकवटादयः प्रसह्योरुबला

दुत्पादयंति॥३४॥यस्त्विह वा आढ्याभिमति रहंकृतिस्तिर्यक्प्रेक्षणः सर्वतो
भिशंकी अर्थव्ययनाशचिंतया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रह इ
वार्थमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः सूचीमु
खे नरके निपतति यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायका इव सर्वतो
ऽंगेषु सूत्रैः परिवयंति॥३६॥एवंविधा नरका यमालये संति शतशः सहस्रशस्तेषु स
र्वेषु च सर्व एवाधर्मवर्तिनो ये केचिदिहोदिता अनुदिताश्चावनिपते पर्यायेण विशंति तथैव धर्मा
नुवर्तिन इतरत्र इह तु पुनर्भवे त उभयशेषाभ्यां निविशंति निवृत्तिलक्षणमार्ग
आदावेव व्याख्यातः एतावानेवांडकोशो यश्चतुर्दशधा पुराणेषु विकल्पित उपगी
यते॥३७॥यत्तद्भगवतो नारायणस्य साक्षान्महापुरुषस्य स्थविष्ठं रूपमात्ममायागु

णमयमनुवर्णितमादृतः पठति शृणोति स उपगेयं भगवतः परमात्मनो ग्राह्यमपि
श्रद्धाभक्तिविशुद्धबुद्धिर्वेद॥३८॥श्रुत्वा स्थूलं तथा सूक्ष्मं रूपं भगवतो यतिः स्थूले नि
र्जितमात्मानं शनैः सूक्ष्मं धिया नयेदिति॥३९॥भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्रपाता
लदिङ्नरकभागणलोकसंस्था॥ गीता मया तव नृपाद्भुतमीश्वरस्य स्थूलं वपुः स
कलजीवनिकायधाम॥४०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे पारमहंस्यां सं
हितायां वैयासिक्यां नरकानुवर्णनो नाम षड्विंशोऽध्यायः॥२६॥ समाप्तोयं पंचमस्कंधः
समाप्तः॥५॥ श्रीरस्तु॥ ॥श्रीकल्याणमस्तु॥ ॥श्रीशुभं भवतु॥ ॥श्री॥

भा॰ष॰
१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ राजोवाच॥ ॥निवृत्तिमार्गः कथित आदौ भगवता यथा॥ क्र
मयोगोपलब्धेन ब्रह्मणा यदसंसृतिः॥१॥ प्रवृत्तिलक्षणश्चैव त्रैगुण्यविषयो मुने
योसावलीनप्रकृतेर्गुणसर्गः पुनः पुनः॥२॥ अधर्मलक्षणा नाना नरकाश्चानुवर्णि
ताः मन्वंतरश्च व्याख्यात आद्यः स्वायंभुवो यतः॥३॥ प्रियव्रतोत्तानपादोर्वंशस्तच्चरि
तानि च द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनद्युद्यानवनस्पतीन्॥४॥ धरामंडलसंस्थानं भागलक्ष
णमानतः ज्योतिषां विवराणां च यथेदमसृजद्विभुः॥५॥ अधुनेह महाभाग यथैव
नरकान्नरः॥ नानोग्रयातनान्नेयात्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि॥६॥ श्रीशुक उवाच॥
न चेदिहैवापचितिं यथांहसः कृतस्य कुर्यान्मनउक्तिपाणिभिः॥ ध्रुवं स वै प्रेत्य न
रकानुपैति ये भवतस्तिग्मयातनाः॥७॥ तस्मात्पुरैवाश्विह पापनिःकृतौ यते

कीर्तिता

१

त मृत्योरविपद्यतात्मना दोषस्य दृष्ट्वा गुरुलाघवं यथा भिषक्चिकित्सेत रुजां
निदानवित्॥८॥ राजोवाच॥ दृष्टश्रुताभ्यां यत्पापं जानन्नप्यात्मनोहितं करोति भूयो
विवशः प्रायश्चित्तमथो कथं॥९॥ क्वचिन्निवर्त्तते भद्रात्क्वचिच्चरति तत्पुनः प्रा
यश्चित्तमथोपार्थं मन्ये कुंजरशौचवत्॥१०॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥कर्म्मणा कर्म्मनिर्हा
रो न ह्यात्यंतिक इष्यते अविद्वदधिकारित्वात्प्रायश्चित्तं विमर्शनं॥११॥ नाश्नतः पथ्य
मेवान्नं व्याधयोभिभवंति हि एवं नियमकृद्राजन्शनैः क्षेमाय कल्पते॥१२॥ तपसा
ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमेन नियमेन च॥१३॥ देहवाग्
बुद्धिजं धीरा धर्मज्ञाः श्रद्धयान्विताः॥ क्षिपंत्यघं महदपि वेणुगुल्ममिवानलः॥१४॥
केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः॥ अघं धुन्वंति कार्त्स्न्येन नीहारमिव भास्क

२

भा॰ष॰
२

टा

र्ः ॥२५॥ न तथा ह्यघवान्राजन्पूयेत तपआदिभिः । यथा कृष्णार्पितप्राणस्तत्पुरुष
निषेवया ॥२६॥ सध्रीचीनो ह्ययं लोके पंथाः क्षेमोऽकुतोभयः । सुशीलाः साधवो यत्र ना
रायणपरायणाः ॥२७॥ प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखं । न निःपुनंति राजें
द्र सुराकुंभमिवापगाः ॥२८॥ सकृन्मनः कृष्णपदारविंदयोर्निवेशितं तद्गुणरागि यै
रिह । न ते यमं पाशभृतश्च तद्भटान्स्वप्नेपि पश्यंति हि चीर्णनिःकृताः ॥२९॥ अत्रैव चो
दाहरंतीममितिहासं पुरातनं । दूतानां विष्णुयमयोः संवादस्तं निबोध मे ॥३०॥ कान्य
कुब्जे द्विजः कश्चिद्दासीपतिरजामिलः । नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः
॥३१॥ बंद्यक्षकैतवैश्चौर्यैर्गर्हितां वृत्तिमास्थितः । बिभ्रत्कुटुंबमशुचिर्यातयामास
देहिनः ॥३२॥ एवं निवसतस्तस्य लालयमानस्य तत्सुतान् । कालोऽत्यगान्महान्राज

२

न्नष्टाशीत्यायुषः समाः ॥३३॥ तस्य प्रवयसः पुत्रा दश तेषां तु योऽवमः । बालो नारायणो
नाम्ना पित्रोश्च दयितो भृशं ॥३४॥ स बद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि । निरीक्षमाण
स्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशं ॥३५॥ भुंजानः प्रपिबन्खादन्बालकस्नेहयंत्रितः । भोजयन्
पाययन्मूढो न वेदागतमंतकं ॥३६॥ स एवं वर्तमानोऽज्ञो मृत्युकाल उपस्थिते । मतिं
चकार तनये बाले नारायणाह्वये ॥३७॥ स पाशहस्तांस्त्रीन्दृष्ट्वा पुरुषानतिदारु
णान् । वक्रतुंडानूर्ध्वरोमाण आत्मानं नेतुमागतान् ॥३८॥ दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्रं ना
रायणाह्वयं । प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेंद्रियः ॥३९॥ निशम्य म्रियमाणस्य ब्रुव
तो हरिकीर्तनं । भर्तुर्नाम महाराज पार्षदाः सहसापतन् ॥३०॥ विकर्षतोंतर्हृदयाद्दासी
पतिमजामिलं । यमप्रेष्यान्विष्णुदूता वारयामासुरोजसा ॥३१॥ ऊचुर्निषेधितास्तां

भा॰ष॰
३

स्ते वैवस्वतपुरस्सराः ॥ के यूयं प्रतिषेद्धारो धर्मराजस्य शासनं ॥ ३२ ॥ कस्य वा कुत आयाताः
कस्मादस्य निषेधथ ॥ किं देवा उपदेवा वा यूयं किं सिद्धसत्तमाः ॥ ३३ ॥ सर्वे पद्मपलाशा
क्षाः पीतकौशेयवाससः ॥ किरीटिनः कुंडलिनो लसत्पुष्करमालिनः ॥ ३४ ॥ सर्वे च नूत्न
वयसः सर्वे चारुचतुर्भुजाः ॥ धनुर्निषंगासिगदाशंखचक्रांबुजश्रियः ॥ ३५ ॥ दिशो विति
मिरालोकाः कुर्वंतः स्वेन तेजसा ॥ किमर्थं धर्मपालस्य किंकरान्नो निषेधथ ॥ ३६ ॥ श्रीशु
क उवाच ॥ इत्युक्ते यमदूतैस्ते वासुदेवोक्तकारिणः ॥ तान्प्रत्यूचुः प्रहस्येदं मेघनि
र्ह्रादया गिरा ॥ ३७ ॥ विष्णुदूता ऊचुः ॥ यूयं वै धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः ॥ ब्रूत ध
र्मस्य नस्तत्त्वं यच्चाधर्मस्य लक्षणं ॥ ३८ ॥ कथंस्विद्ध्रियते दंडः किं वास्य स्थानमीप्सितं ॥ दंड्याः
किंकारिणः सर्वे आहोस्वित्कतिचिन्नृणां ॥ ३९ ॥ यमदूता ऊचुः ॥ वेदप्रणिहितो धर्मो ह्य

३

धर्मस्तद्विपर्ययः ॥ वेदो नारायणः साक्षात्स्वयंभूरिति शुश्रुम ॥ ४० ॥ येन स्वधाम्न्यमी भा
वाः रजःसत्त्वतमोमयाः ॥ गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यंते यथायथं ॥ ४१ ॥ सूर्योग्निः खं म
रुद्गावः सोमः संध्याहनी दिशः ॥ कं कुः कालो धर्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः ॥ ४२ ॥ एतै
रधर्मो विज्ञातः स्थानं दंडस्य युज्यते ॥ सर्वे कर्मानुरोधेन दंडमर्हंति कारिणः ॥ ४३ ॥ संभ
वंति हि भद्राणि विपरीतानि चानघाः ॥ कारिणां गुणसंगोस्ति देहवान्नह्यकर्मकृत् ॥ ४४ ॥
येन यावान्यथाधर्मो धर्मो वेह समीहितः ॥ स एव तत्फलं भुंक्ते तथा तावदमुत्र वै ॥ ४५ ॥
यथेह देवप्रवरास्त्रैविध्यमुपलभ्यते ॥ भूतेषु गुणवैचित्र्यात्तथान्यत्रानुमीयते ॥ ४६ ॥
वर्तमानोन्ययोः कालो गुणाभिज्ञापको यथा ॥ एवं जन्मान्ययोरेतद्धर्माधर्मनिदर्शनं
॥ ४७ ॥ मनसैव पुरे देवः पूर्वरूपं विपश्यति ॥ अनुमीमांसतेपूर्वं मनसा भगवानजः ॥ ४८

ययातस्तमसायुक्तःरुपास्तेअक्रमेवहि ॥ नवेदपूर्वमपरंनष्टजन्मस्मृतिस्तया ॥ ४९ ॥ पं
चभिःकुरुतेस्वार्थान्दिपंचवेदार्थपंचभिः ॥ एकस्तुषोडशेनत्रीन्स्वयंसप्तदशोश्नुते ॥ ५० ॥
तदेतत्षोडशकलंलिंगंशक्तित्रयंमहत् ॥ धत्तेतुसंसृतिंपुंसिहर्षशोकभयार्त्तिदां
॥ ५१ ॥ देह्यज्ञोजितषड्वर्गोनेछन्कर्माणिकार्यते कोशकारइवात्मानंकर्मणाछाद्यमु
ह्यति ॥ ५२ ॥ नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्टत्यकर्मकृत् ॥ कार्यतेह्यवशःकर्मगुणैःस्वा
भाविकैर्बलात् ॥ ५३ ॥ लब्ध्वानिमित्तमव्यक्तंव्यक्ताव्यक्तंभवत्युत ॥ यथायोनिर्यथाबीजं
स्वभावेनबलीयसा ॥ ५४ ॥ एवंप्रकृतिसंगेनपुरुषस्यविपर्ययः ॥ आसीत्सएवमचिरा
दीशसंगाद्विलीयते ॥ ५५ ॥ अयंहिश्रुतसंपन्नःशीलवृत्तगुणालयः ॥ धृतव्रतोमृदुर्दान्तः
सत्यवान्मंत्रविच्छुचिः ॥ ५६ ॥ गुर्वग्न्यतिथिवृद्धानांशुश्रुषुर्निरहंकृतः ॥ सर्वभूतसु

हृत्साधुर्मितवागनसूयकः ॥ ५७ ॥ एकदासौवनंयातःपितृसंदेशकृद्द्विजः ॥ आदायत
तआवृत्तःफलपुष्पसमित्कुशान् ॥ ५८ ॥ ददर्शकामिनंकिंचिच्छूद्रंसहभुजिष्यया ॥ पी
त्वाचमधुमैरेयंमदाघूर्णितनेत्रया ॥ ५९ ॥ मत्तयाविश्लथन्नीव्याव्यपेतंनिरपत्रपं ॥ क्रीडं
तमनुगायंतंहसंतमनयांतिके ॥ ६० ॥ दृष्ट्वातांकामलिप्तेनबाहुनापरिरंभतां ॥ जगामहृ
च्छयवशंसहसैवविमोहितः ॥ ६१ ॥ स्तंभयन्नात्मनात्मानंयावत्सत्वंयथाश्रुतं ॥ नशशा
कसमाधातुंमनोमदनवेपितं ॥ ६२ ॥ तन्निमित्तस्मरव्याजग्रहग्रस्तोविचेतनः ॥ ता
मेवमनसाध्यायन्स्वधर्माद्विरराम ह ॥ ६३ ॥ तामेवतोषयामासपित्र्येणार्थेनयाव
ता ग्राम्यैर्मनोमयैःकामैःप्रसीदेतयथातथा ॥ ६४ ॥ विप्रांस्वभार्यामप्रौढांकुलेमहति
लंभितां विससर्जाचिरात्पापःस्वैरिण्यापांगविद्धधीः ॥ ६५ ॥ यतस्ततश्चोपानिन्येन्न

न्यायेनमयतोधनं बभारास्याः कुटुंबिन्याः कुटुंबं मंदधीरयं ६६ यदसौ शास्त्रमुल्लंघ्य स्वै
रचार्यतिगर्हितः । अवर्त्तत चिरं कालमघायुरशुचिर्मलात् ६७ तत एनं दंडपाणेः सका
शं कृतकिल्बिषं नेष्यामो ऽकृतनिर्वेशं यत्र दंडेन शुद्ध्यति ६८ इति श्रीभागवते महापु
राणे षष्ठस्कंधे अजामिलोपाख्याने प्रथमोध्यायः १ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ते भगव
द्दूता यमदूताभिभाषितं । उपधार्याथ तान् राजन् प्रत्याहुर्नयकोविदाः १ विष्णुदू
ता ऊचुः ॥ अहो कष्टं धर्मदृशामधर्मः स्पृशते सभां यत्रादंड्येष्वपापेषु दंडो यैर्ध्रिय
ते वृथा २ प्रजानां पितरो ये च शास्तारः साधवः समाः यदि स्यात्तेषु वैषम्यं कं यांति
शरणं प्रजाः ३ यद्यदाचरति श्रेयानितरस्तत्तदीहते स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्त
दनुवर्त्तते ४ यस्यांके शिर आधाय लोकः स्वपिति निर्वृतः स्वयं धर्ममधर्मं वा न

हि वेद यथा पशुः ५ स कथं न्यर्पितात्मानं कृतमैत्रमचेतनं विस्रंभणीयो भूतानां सघृ
णो द्रोग्धुमर्हति ६ अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि यद्व्याजहार विवशो नाम
स्वस्त्ययनं हरेः ७ एतेनैव ह्यघोनोस्य कृतं स्यादघनिःकृतं यदा नारायणायेति जगा
द चतुरक्षरं ८ स्तेनः सुरापो मित्रध्रुक् ब्रह्महा गुरुतल्पगः स्त्रीराजपितृगोहंता
ये च पातकिनोपरे ९ सर्वेषामप्यघवतामिदमेव सुनिःकृतं नामव्याहरणं विष्णो
र्यतस्तद्विषया मतिः १० न निःकृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुद्ध्यत्यघवान् व्रता
दिभिः यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलंभकं ११ नैकांतिकं तद्धि
कृतेपि निःकृते मनः पुनर्धावति चेदसत्पथे तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवा
दः खलु सत्त्वभावनः १२ अथैनं मापनयत कृताशेषाघनिःकृतं यदसौ भगव

न्नाम म्रियमाणः समग्रहीत् ॥१३॥ सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ॥ वैकुंठनामग्र
हणमशेषाघहरं विदुः ॥१३॥ पतितः स्खलितो भग्नः संदष्टस्तप्त आहतः ॥ हरिरित्यवशे
नाह पुमान्नार्हति यातनां ॥१४॥ गुरूणां च लघूनां च गुरूणि च लघूनि च ॥ प्रायश्चित्ता
नि पापानां ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभिः ॥१५॥ तैस्तान्यघानि पूयंते तपोदानजपादिभिः ॥ ना
धर्मजं तद्धृदयं तदपीशांघ्रिसेवया ॥१६॥ अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत्
संकीर्तितमघं पुंसो दहेदेधो यथानलः ॥१७॥ यथागदं वीर्यतममुपयुक्तं यदृच्छया ॥ अजा
नतोप्यात्मगुणं कुर्यान्मंत्रोप्युदाहृतः ॥१८॥ श्रीशुक उवाच ॥ त एवं सुविनिर्णीय
धर्मं भागवतं नृप ॥ तं याम्यपाशान्निर्मुच्य विप्रं मृत्योरमूमुचन् ॥१९॥ इति प्रत्युदिता
याम्या दूता यात्वा यमांतिकं ॥ यमराज्ञे यथा सर्वमाचचक्षुररिंदम ॥२०॥ द्विजः पाशाद्वि

निर्मुक्तो गतभीः प्रकृतिं गतः ॥ ववंदे शिरसा विष्णोः किंकरान् दर्शनोत्सुकः ॥२१॥ तं वि
वक्षुमभिप्रेत्य महापुरुषकिंकराः ॥ सहसा पश्यतस्तस्य तत्रांतर्दधिरेनघ ॥२२॥ अ
जामिलोप्यथाकर्ण्य दूतानां यमकृष्णयोः ॥ धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयं ॥२३॥
भक्तिमान् भगवत्याशु माहात्म्यश्रवणाद्धरेः ॥ अनुतापो महानासीत् स्मरतोशुभमा
त्मनः ॥२४॥ अहो मे परमं कष्टमभूदविजितात्मनः ॥ येन विप्लावितं ब्रह्म वृषल्यां जा
यतात्मना ॥२५॥ धिग्मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलं ॥ हित्वा बालां सतीं यो हं सुरा
पामसतीमगां ॥२६॥ वृद्धावनाथौ पितरौ नान्यबंधू तपस्विनौ ॥ अहो मयाधुना त्यक्ताव
कृतज्ञेन नीचवत् ॥२७॥ सोहं व्यक्तं पतिष्यामि नरके भृशदारुणे ॥ धर्मघ्नाः कामिनो य
त्र विंदंति यमयातनाः ॥२८॥ किमिदं स्वप्न आहो स्वित्साक्षाद्दृष्टमिहाद्भुतं ॥ क्व याता अ

द्यते येमां व्यकर्षन् पाशपाणयः ॥२९॥ अथ ते क्व गताः सिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः
व्यमोचयन्नीयमानं बध्वा पाशैरधो भुवः ॥३०॥ अथापि मे दुर्भगस्य विबुधोत्तम
दर्शने ॥ भवितव्यं मंगलेन येनात्मा मे प्रसीदति ॥३१॥ अन्यथा म्रियमाणस्य नाशु
चेः वृषलीपतेः ॥ वैकुंठनामग्रहणं जिह्वा वक्तुमिहार्हति ॥३२॥ क्व चाहं कितवः पा
पो ब्रह्मघ्नो निरपत्रपः ॥ क्व च नारायणेत्येतद्भगवन्नाम मंगलं ॥३३॥ सोहं तथा यति
ष्यामि यतचित्तेंद्रियानिलः ॥ यथा न भूय आत्मानं योषिन्मय्यात्ममायया ॥ विक्री
डितो ययैवाहं क्रीडा[illegible] तमसि मज्जये ॥३४॥ विमुच्य तमिमं बंधमविद्याकामकर्मजं ॥ स
र्वभूतसुहृच्छांतो मैत्रः करुण आत्मवान् ॥३५॥ मोचये ग्रस्तमात्मानं योषिन्मय्या
त्ममायया ॥ विक्रीडितो ययैवाहं क्रीडामृग इवाधमः ॥३६॥ ममाहमिति देहादौ हि
त्वा मिथ्यार्थधीर्मतिं ॥ धास्ये मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्त्तनादिभिः ॥३७॥ इति जातसुनिर्वेदः क्ष
णसंगेन साधुषु ॥ गंगाद्वारमुपेयाय मुक्तसर्वानुबंधनः ॥३८॥ स तस्मिन्देवसदन आ
सीनो योगमास्थितः ॥ प्रत्याहृतेंद्रियग्रामो युयोज मन आत्मनि ॥३९॥ ततो गुणेभ्य आ
त्मानं वियुज्यात्मसमाधिना युयुजे भगवद्धाम्नि ब्रह्मण्यनुभवात्मनि ॥४०॥ यर्ह्युपारतधी
स्तस्मिन्नद्राक्षीत्पुरुषान्पुरः ॥ उपलभ्योपलब्धान्प्राग्ववंदे शिरसा द्विजः ॥४१॥ हित्वा
कलेवरं तीर्थे गंगायां दर्शनादनु ॥ सद्यः स्वरूपं जगृहे भगवत्पार्श्ववर्त्तिनां ॥४२॥ सा
कं विहायसा विप्रो महापुरुषकिंकरैः ॥ हैमं विमानमारुह्य ययौ यत्र श्रियः पतिः ॥४३॥
श्रीशुक उवाच ॥ एवं स विप्लावितसर्वधर्मा दास्याः पतिः पतितो गर्ह्यकर्मणा निपात्य
मानो निरये हतव्रतः सद्यो विमुक्तो भगवन्नाम गृह्णन् ॥४४॥ नातः परं कर्मनिबंध

कृंतनं मुमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्त्तनात् । न यत् पुनः कर्मसु सज्जते मनो रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोन्यथा ॥ ४५ ॥ य एवं परमं गुह्यमितिहासमघापहं । शृणुयात् श्रद्धया युक्तो यश्च भक्त्यानुकीर्त्तयेत् ॥ ४६ ॥ न वै स नरकं याति नेक्षितो यमकिंकरैः । यद्यप्यमंगलो मर्त्यो विष्णुलोके महीयते ॥ ४७ ॥ म्रियमाणो हरेर्नाम गृणन् पुत्रोपचारितं । अजामिलोप्यगाद्धाम किं पुनः श्रद्धया गृणन् ॥ ४८ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे अजामिलोपाख्यानं समाप्तं द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ राजोवाच ॥ ॥ निशम्य देवः स्वभटोपवर्णितं प्रत्याह किं तानपि धर्मराजः एवं हताज्ञो विहतान्मुरारेः नैदेशिकैर्यस्य वशे जनोयं ॥ १ ॥ यमस्य देवस्य न दंडभंगः कुतश्चनर्षे श्रुतपूर्व आसीत् । एतन्मुने वृश्चति लोकसंशयं न हि त्वदन्य इति मे विनिश्चितं ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ भगवत्पुरुषै राजन् याम्याः प्रतिहतोद्यमाः प

तिं विज्ञापयामासुर्यमं संयमनीपतिं ॥ ३ ॥ यमदूता ऊचुः ॥ ॥ कति संतीह शास्तारो जीवलोकस्य वै प्रभो त्रैविध्यं कुर्वतः कर्म फलाभिव्यक्तिहेतवः ॥ ४ ॥ यदि स्युर्बहवो लोके शास्तारो दंडधारिणः ॥ कस्य स्यातां न वा कस्य मृत्युश्चामृतमेव वा ॥ ५ ॥ किंतु शास्तृबहुत्वे स्याद्बहूनामिह कर्मिणां ॥ शास्तृत्वमुपचारो हि यथा मंडलवर्त्तिनां ॥ ६ ॥ अतस्त्वमेको भूतानां सेश्वराणामधीश्वरः ॥ शास्ता दंडधरो नृणां शुभाशुभविवेचनः ॥ ७ ॥ तस्य ते विहितो दंडो न लोके वर्त्ततेऽधुना । चतुर्भिरद्भुतैः सिद्धैराज्ञा ते विप्रलंभिता ॥ ८ ॥ नीयमानं तवादेशादस्माभिर्यातनागृहान् । व्यमोचयन्पातकिनं छित्वा पाशान्प्रसह्य ते ॥ ९ ॥ तांस्ते वेदितुमिच्छामो यदि नो मन्यसे क्षमं नारायणेत्यभिहिते मा भैरित्याययुर्द्रुतं ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति देवः स आपृष्टः प्रजासंयमनो यमः । प्रीतः स्वदूता

भा०ष०
९

न्प्रत्याहस्मरन्पादांबुजंहरेः ११ यमउवाच ॥ परोमदन्योजगतस्तस्थुषश्चओ
तंप्रोतंपटवद्यत्रविश्वं यदंशतोस्यस्थितिजन्मनाशानस्योतवद्यस्यवशेचलोकः
१२ योनामभिर्वाचिजनान्निजायांबध्नातितंत्यामिवदामभिर्गाः यस्मैबलिंतइमेना
मकर्मनिबंधबद्धाश्चकितावहंति १३ अहंमहेंद्रोनिर्ऋतिःप्रचेताःसोमोग्निरीशः
पवनोविरिंचः आदित्यविश्वेवसवोथसाध्यामरुद्गणारुद्रगणाःससिद्धाः १४
अन्येचयेविश्वसृजोमरेशाभृग्वादयोस्पृष्टरजस्तमस्काः यस्येहितंनविदुःस्पृष्टमा
याःसत्वप्रधानाअपिकिंततोन्ये १५ यंवैनगोभिर्मनसासुभिर्वाहृदागिरावासुभृ
तोविचक्षते आत्मानमंतर्हृदिसंतमात्मनांचक्षुर्यथैवाकृतयस्ततःपरं १६ त
स्यात्मतंत्रस्यहरेरधीशितुःपरस्यमायाधिपतेर्महात्मनः प्रायेणदूताइहवैमनो

९

हराश्चरंतितद्रूपगुणस्वभावाः १७ भूतानिविष्णोःसुरपूजितानिदुर्दर्शलिंगानिमहा
द्भुतानि रक्षंतितद्भक्तिमतःपरेभ्योमत्तश्चमर्त्यानथसर्वतश्च १८ धर्मंतुसाक्षाद्भगवत्प्रणी
तंनवैविदुःऋषयोनापिदेवाः नसिद्धमुख्याअसुरामनुष्याःकुतश्चविद्याधरचार
णादयः १९ स्वयंभूर्नारदःशंभुःकुमारःकपिलोमनुः प्रह्लादोजनकोभीष्मोबलि
र्वैयासकिर्वयं २० द्वादशैतेविजानीमोधर्मंभागवतंभटाः गुह्यंविशुद्धंदुर्बोधंयंज्ञा
त्वामृतमश्नुते २१ एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसांधर्मःपरःस्मृतः भक्तियोगोभगव
तितन्नामग्रहणादिभिः २२ नामोच्चारणमाहात्म्यंहरेःपश्यतपुत्रकाः अजामिलो
पियेनैवमृत्युपाशादमुच्यत २३ एतावतालमघनिर्हरणायपुंसांसंकीर्तनंभगव
तोगुणकर्मनाम्नां विक्रुश्यपुत्रमघवान्यदजामिलोपिनारायणेतिम्रियमाणइ

पायमुक्तिं ॥२४॥ प्रायेणवेदतदिदंनमहाजनोयंदेव्याविमोहितमतिर्बतमाययालं
त्रय्यांजडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायांवैतानिकेमहतिकर्मणियुज्यमानः ॥२५॥ एवंविमृ
श्यसुधियोभगवत्यनंतेसर्वात्मनाविदधतेखलुभावयोगं ॥ तेमेनदंडमर्हंत्यथयद्य
मीषांस्यात्पातकंतदपिहंत्युरुगायवादः ॥२६॥ तेदेवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथाःये
साधवःसमदृशोभगवत्प्रपन्नाः ॥ तन्नोपसीदतहरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषांवयंनच
वचःप्रभवामदंडे ॥२७॥ तानानयध्वमसतोविमुखान्मुकुंदपादारविंदमकरंदर
सादजस्रं ॥ निःकिंचनैःपरमहंसकुलैरसंगैर्जुष्टाद्गृहेनिरयवर्त्मनिबद्धतृष्णा
न् ॥२८॥ जिह्वानवक्तिभगवद्गुणनामधेयंचेतश्चनस्मरतितच्चरणारविंदं ॥ कृष्णाय
नोनमतियच्छिरएकदापितानानयध्वमसतोकृतविष्णुकृत्यान् ॥२९॥ तत्क्षम्यतां

सभगवान्पुरुषःपुराणोनारायणःस्वपुरुषैर्यदसत्कृतंनः ॥ स्वानामहोनविदुषां
रचितांजलीनांक्षांतिर्गरीयसिनमःपुरुषायभूम्ने ॥३०॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ तस्मा
त्संकीर्तनंविष्णोर्जगन्मंगलमंहसां महतामपिकौरव्यविद्ध्यैकांतिकनिःकृतिं ॥३१॥
शृण्वतांगृणतांवीर्याण्युद्दामानिहरेर्मुहुः ॥ यथासुजातयाभक्त्याशुद्ध्येन्नात्मव्रता
दिभिः ॥३२॥ कृष्णांघ्रिपद्ममधुलिट्नपुनर्विसृष्टमायागुणेषुरमतेवृजिनावहेषु ॥ अ
न्यस्तुकामहतआत्मरजःप्रमार्ष्टुमीहेतकर्मयतएवरजःपुनःस्यात् ॥३३॥ इत्थं
स्वभर्तृगदितंभगवन्महित्वंसंस्मृत्यविस्मितधियोयमकिंकरास्ते ॥ नैवाच्युताश्रय
जनंप्रतिशंकमानाद्रष्टुंचबिभ्यतिततःप्रभृतिस्मराजन् ॥३४॥ इतिहासमिमंगु
ह्यंभगवान्कुंभसंभवः ॥ कथयामासमलयआसीनोहरिमर्चयन् ॥३५॥ इतिश्री

भागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे तृतीयोध्यायः ३ राजोवाच ॥ देवासुरनृणां सर्गो नागा
नां मृगपक्षिणां ॥ सामासिकस्त्वया प्रोक्तो यस्तु स्वायंभुवेंतरे १ तस्यैव व्यासमिच्छामि ज्ञा
तुं ते भगवान्यथा अनुसर्गं यया शक्त्या ससर्ज भगवान्परः २ सूत उवाच ॥ इति
संप्रश्नमाकर्ण्य राजर्षेर्बादरायणिः प्रतिनंद्य महायोगी जगाद मुनिसत्तमाः ३ श्री
शुक उवाच ॥ यदा प्रचेतसः पुत्रा दश प्राचीनबर्हिषः अंतःसमुद्रादुन्मग्ना दद
शुर्गां द्रुमैर्वृतां ४ द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपोदीपितमन्यवः मुखतो वायुमग्निं
च ससृजुस्तद्दिधक्षया ५ ताभ्यां निर्दह्यमानांस्तानुपलभ्य कुरूद्वह राजोवाच म
हान्सोमो मन्युं प्रशमयन्निव ६ सोम उवाच ॥ मा द्रुमेभ्यो महाभागा दीनेभ्यो द्रोग्धु
मर्हथ विवर्धयिषवो यूयं प्रजानां पतयः स्मृताः ७ अहो प्रजापतिपतिर्भगवान्

हरिरव्ययः वनस्पतीनोषधीश्च ससर्जोर्जमिषं विभुः ८ अन्नं चराणामचरा ह्यप
दः पादचारिणां अहस्ता हस्तयुक्तानां द्विपदां च चतुष्पदः ९ यूयं च पित्रान्वादिष्टा दे
वदेवेन चानघाः प्रजासर्गाय हि कथं वृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ १० आतिष्ठत सतां मा
र्गं कोपं यच्छत दीपितं पित्रा पितामहेनापि जुष्टं वः प्रपितामहैः ११ तोकानां पित
रौ बंधू दृशः पक्ष्म स्त्रियाः पतिः पतिः प्रजानां भिक्षूणां गृह्यज्ञानां बुधः सुहृत् १२ अं
तर्देहेषु भूतानामात्मास्ते हरिरीश्वरः सर्वं तद्धिष्ण्यमीक्षध्वमेवं वस्तोषितो ह्यसौ १३
यः समुत्पतितं देह आकाशान्मन्युमुल्बणं आत्मजिज्ञासया यच्छेत्स गुणानतिवर्तते १४
अलं दग्धैर्द्रुमैर्दीनैः खिलानां शिवमस्तु वः वार्क्षी ह्येषा वरा कन्या पत्नीत्वे प्रतिगृह्य
तां १५ इत्यामंत्र्य वरारोहां कन्यामाप्सरसीं नृप सोमो राजा ययौ दत्वा ते धर्मेणोप

भा॰ष॰
१२

येमिरे ॥१६॥ तेभ्यस्तस्यां समभवद्दक्षः प्राचेतसः किल । यस्य प्रजाविसर्गेण लोका आपूरि
तास्त्रयः ॥१७॥ यथा ससर्ज भूतानि दक्षो दुहितृवत्सलः । रेतसा मनसा चैव तन्ममा
वहितः शृणु ॥१८॥ मनसैवासृजत्पूर्वं प्रजापतिरिमाः प्रजाः । देवासुरमनुष्यादीन्
नभस्थलजलौकसः ॥१९॥ तमबृंहितमालोक्य प्रजासर्गं प्रजापतिः । विंध्यपादानुपव्र
ज्य सोऽचरद्दुःकरं तपः ॥२०॥ तत्राघमर्षणं नाम तीर्थं पापहरं परं । उपस्पृश्यानुस
वनं तपसातोषयद्धरिं ॥२१॥ अस्तौषीद्धंसगुह्येन भगवंतमधोक्षजं । तुभ्यं तदभि
धास्यामि कस्यातुष्यद्यतो हरिः ॥२२॥ दक्ष उवाच ॥ नमः परायावितथानुभूतये गु
णत्रयाभासनिमित्तबंधवे । अदृष्टधाम्ने गुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानाय दधे स्वयंभु
वे ॥२३॥ न यस्य सख्यं पुरुषो वेति सख्युः सखा वसन्संवसतः पुरेस्मिन् । गुणो यथा गु

१२

णिनो व्यक्तदृष्टेस्तस्मै महेशाय नमस्करोमि ॥२४॥ देहोसवोक्षा मनवो भूतमात्रामात्मानमन्यं
च विदुः परं यत् । सर्वं पुमान्वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनंतमीडे ॥२५॥ यदोपरामो म
नसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसंप्रमोषात् । य ईयते केवलया स्वसंस्थया हंसा
य तस्मै शुचिसद्मने नमः ॥२६॥ मनीषिणोंतर्हृदि संनिवेशितं स्वशक्तिभिर्नवभिश्च त्रि
वृद्भिः । वह्निं यथा दारुणि पांचदश्यं मनीषया निःकर्षंति गूढं ॥२७॥ स वै ममाशेष
विशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः । स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीद
तामनिरुक्तात्मशक्तिः ॥२८॥ यद्यन्निरुक्तं वचसा निरूपितं धियाक्षभिर्वा मनसा वोत
यस्य । मा भूत्स्वरूपं गुणरूपं हि तत्तत्स वै गुणापायविसर्गलक्षणः ॥२९॥ यस्मिन्य
तो येन च यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्यते च । परावरेषां परमं प्राक्प्रसिद्धं तद्ब्रह्म

तद्धेतुरनन्यदेकं ॥ ३० ॥ यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादभुवो भवंति ॥ कुर्वंति चै
षां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोनंतगुणाय भूम्ने ॥ ३१ ॥ अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयो
रेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः ॥ अवेक्षितं किंचन योगसांख्ययोः समं परं ह्यनुकू
लं बृहत्तत् ॥ ३२ ॥ योनुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपो भगवाननंतः ॥ नामानि रू
पाणि च जन्मकर्मभिर्भेजे स मह्यं परमः प्रसीदतु ॥ ३३ ॥ यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथा
शयं देहगतो विभाति ॥ यथानिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मे कुरुतान्मनो
रथं ॥ ३४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति स्तुतः संस्तुवतः स तस्मिन्नघमर्षणे ॥ आविरासी
त्कुरुश्रेष्ठ भगवान्भक्तवत्सलः ॥ ३५ ॥ कृतपादः सुपर्णांसे प्रलंबाष्टमहाभुजः ॥ शं
खचक्रासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ॥ ३६ ॥ पीतवासा घनश्यामः प्रसन्नवदनेक्ष

णः ॥ वनमालानिवीतांगो लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ॥ ३७ ॥ महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकर
कुंडलः ॥ कांच्यंगुलीयवलयनूपुरांगदभूषितः ॥ ३८ ॥ त्रैलोक्यमोहनं रूपं बिभ्रत्त्रिभु
वनेश्वरः ॥ वृतो नारदनंदाद्यैः पार्षदैः सुरयूथपैः ॥ ३९ ॥ स्तूयमानोनुगायद्भिः सिद्धगंधर्वचा
रणैः ॥ रूपं तन्महदाश्चर्यं विचक्ष्यागतसाध्वसः ॥ ४० ॥ ननाम दंडवद्भूमौ प्रहृष्टात्मा प्रजाप
तिः ॥ न किंचनोदीरयितुमशकत्तीव्रया मुदा ॥ ४१ ॥ आपूरितमनोद्वारैर्ह्रदिन्य इव निर्झ
रैः ॥ तं तथावनतं भक्तं प्रजाकामं प्रजापतिं ॥ चित्तज्ञः सर्वभूतानामिदमाह जनार्दनः ॥
४२ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्राचेतस महाभाग संसिद्धस्तपसा भवान् ॥ यच्छ्रद्धया मत्परया
मयि भावं परं गतः ॥ ४३ ॥ प्रीतोहं ते प्रजानाथ यत्तेस्योद्बृंहणं तपः ॥ ममैष कामो भूतानां य
द्भूयासुर्विभूतयः ॥ ४४ ॥ ब्रह्मा भवो भवंतश्च मनवो विबुधेश्वराः ॥ विभूतयो मम ह्येता भू तानां भ

त्रिहेतवः ४५ तपो मे हृदयं ब्रह्मंस्तनुर्विद्या क्रियाकृतिः ॥ अंगानि क्रतवो जाता ॥ धर्म आत्मास
वः सुराः ४६ अहमेवासमेवाग्रे नान्यत्किंचांतरं बहिः ॥ संज्ञानमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव वि
श्वतः ४७ मय्यनंतगुणेनंते गुणतो गुणविग्रहः यदासीत्तत एवाद्यः स्वयंभूः समभूदजः
४८ स वै यदा महादेवो मम वीर्योपबृंहितः ॥ मेने खिलमिवात्मानमुद्यतः सर्गकर्मणि
४९ अथ मेभिहितो देवस्तपोतप्यत दारुणं ॥ नव विश्वसृजो युष्मान्येनादावसृजद्वि
भुः ५० एषा पंचजनस्यांग दुहिता वै प्रजापतेः ॥ असिक्नी नाम पत्नीत्वे प्रजेश प्रतिगृह्यतां
५१ मिथुनव्यवायधर्मस्त्वं प्रजासर्गमिमं पुनः ॥ मिथुनव्यवायधर्मिण्यां भूरिशो भावयि
ष्यसि ५२ त्वत्तोधस्तात्प्रजाः सर्वा मिथुनीभूय मायया ॥ मदीयया भविष्यंति हरिष्यंति
च मे बलिं ५३ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य भगवान्विश्वभावनः ॥ स्वप्नोप

लब्धार्थ इव तत्रैवांतर्दधे हरिः ५४ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे दक्षोपाख्या
ने चतुर्थोध्यायः ४ श्रीशुक उवाच ॥ तस्यां स पांचजन्यां वै विष्णुमायोपबृंहितः हर्यश्व
संज्ञानयुतं पुत्रानजनयद्विभुः १ अपृथग्धर्मशीलास्ते सर्वे दाक्षायणा नृप ॥ पित्रा प्रो
क्ताः प्रजासर्गे प्रतीचीं प्रययुर्दिशं २ तत्र नारायणसरस्तीर्थं सिंधुसमुद्रयोः संगमो यत्र
सुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितं ३ तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः ॥ धर्मे पारमहंस्ये
च प्रोत्पन्नमतयोप्युत ४ तेपिरे तप एवोग्रं पित्रादेशेन यंत्रिताः ॥ प्रजाविवृद्धये यत्तान्
देवर्षिस्तान्ददर्श ह ५ उवाच चाथ हर्यश्वाः कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ॥ अदृष्ट्वांतं भुवो यूयं बा
लिशा बत पालकाः ६ तथैकपुरुषं राष्ट्रं बिलं चादृष्टनिर्गमं बहुरूपां स्त्रियं चापि पुमां
सं पुंश्चलीपतिं ७ नदीमुभयतो वाहां पंचपंचाद्भुतं गृहं ॥ क्वचिद्धंसं चित्रकथं क्षौरप
व्यं स्वयं भ्रमिं ८ कथं स्वपितुरादेशमविद्वांसो विपश्चितः ॥ अनुरूपमविज्ञाय अहो

सर्गं करिष्यथ ॥ ९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तन्निशम्याथ हर्यश्वा औत्पत्तिकमनीषया वाचः
कूटं तु देवर्षेः स्वयं विममृशुर्धिया ॥ १० ॥ भूः क्षेत्रं जीवसंज्ञं यदनादि निजबंधनं अदृष्ट्वा तस्य
निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ ११ ॥ एक एवेश्वरस्तुर्यो भगवान्स्वाश्रयः परः तमदृष्ट्वा
भवं पुंसः किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १२ ॥ पुमान्नैवैति यद्गत्वा बिलस्वर्गं गतो यथा प्रत्यग्
धामाविद इह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १३ ॥ नानारूपात्मनो बुद्धिः स्वैरिणीव गुणान्विता तन्नि
ष्ठामगतस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १४ ॥ तत्संगभ्रंशितैश्वर्यं संसरंतं कुभार्यवत् त
द्गतीरबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १५ ॥ सृष्ट्यप्ययकरीं मायां वेलाकूलांतवेगिनां
मत्तस्य तामविज्ञस्य किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १६ ॥ पंचविंशतितत्वानां पुरुषोद्भुतदर्पणं
अध्यात्ममबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १७ ॥ ऐश्वरं शास्त्रमुत्सृज्य बंधमोक्षानुदर्श
नं विविक्तपदमज्ञाय किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १८ ॥ कालचक्रं भ्रमि तीक्ष्णं सर्वं निःकर्ष

यज्जगत् स्वतंत्रमबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १९ ॥ शास्त्रस्य पितुरादेशं यो न वे
द निवर्तकं कथं तदनुरूपाय गुणविश्रंभ्युपक्रमेत् ॥ २० ॥ इति व्यवसिता राजन्हर्य
श्वा एकचेतसः प्रययुस्तं परिक्रम्य पंथानमनिवर्तनं ॥ २१ ॥ स्वरब्रह्मणि निर्भातहृ
षीकेशपदांबुजे अखंडं चित्तमावेश्य लोकाननुचरन्मुनिः ॥ २२ ॥ नाशं निशम्य
पुत्राणां नारदाच्छीलशालिनां अन्वतप्यत कः शोचन्सुप्रजास्त्वं शुचां पदं ॥ २३ ॥
स भूयः पांचजन्यायामजेन परिसांत्वितः पुत्रानजनयद्दक्षः सबलाश्वान्स
हस्रिणः ॥ २४ ॥ तेपि पित्रा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः नारायणसरो जग्मुः यत्र सि
द्धाः स्वपूर्वजाः ॥ २५ ॥ तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः जपंतो ब्रह्म परमं तेपुस्तत्र
महत्तपः ॥ २६ ॥ अब्भक्षाः कतिचिन्मासान्कतिचिद्वायुभोजनाः आराधयन्मं
त्रमिममभ्यसंत इडस्पतिं ॥ २७ ॥ ॐ नमो नारायणाय पुरुषाय महात्मने विशुद्धस

त्वधिष्ण्याय महाहंसाय धीमहि ॥२८॥ इति तानपि राजेंद्र प्रतिसर्गधियो मुनिः ॥ उपेत्य नारदः
प्राह वाचः कूटानि पूर्ववत् ॥२९॥ दाक्षायणाः संशृणुत गदतो निगमं मम ॥ अन्विछ
तानुपदवीं भ्रातॄणां भ्रातृवत्सलाः ॥३०॥ भ्रातॄणां प्रायणं भ्राता योनुतिष्टति धर्मवि
त् सपुण्यबंधुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते ॥३१॥ एतावदुक्त्वा प्रययौ नारदोमोघदर्श
नः ॥ तेपि चान्वगमन्मार्गं भ्रातॄणामेव मारिष ॥३२॥ सध्रीचीनं समीचीनं परस्यानुपथं
गताः ॥ नाद्यापि ते निवर्त्तंते पश्चिमा यामिनीरिव ॥३३॥ एतस्मिन्काल उत्पातान्बहू
न्पश्यन्प्रजापतिः ॥ पूर्ववन्नारदकृतं पुत्रनाशमुपाशृणोत् ॥३४॥ चुक्रोध नारदायासौ
पुत्रशोकविमूर्छितः ॥ देवर्षिमुपलभ्याह रोषाद्विस्फुरिताधरः ॥३५॥ दक्ष उवाच
अहो असाधो साधूनां साधुलिंगेन नस्त्वया ॥ असाध्वकार्यर्भकाणां भिक्षोर्मार्गः प्र
दर्शितः ॥३६॥ ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसितकर्मणां ॥ विघातः श्रेयसः पापलो

कयोरुभयोः कृतः ॥३७॥ एवं त्वं निरनुक्रोशो बालानां मतिभिद्धरेः ॥ पार्षदमध्ये चरसि
यशोहा निरपत्रपः ॥३८॥ ननु भागवता नित्यं भूतानुग्रहकातराः ॥ ऋते त्वां सौहृदघ्नं वै
वैरंकरमवैरिणां ॥३९॥ नित्थं पुंसो विरागः स्यात्त्वया केवलिना मृषा ॥ मन्यसे यद्युप
शमं स्नेहपाशनिकृंतनं ॥४०॥ नानुभूय न जानाति पुमान्विषयतीक्ष्णतां ॥ निर्विद्यते
स्वयं तस्मान्न तथा भिन्नधीः परैः ॥४१॥ यन्नस्त्वं कर्मसंधानां साधूनां समचेतसां ॥ कृतवा
नसि दुर्मर्षं विप्रियं तव मर्षितं ॥४२॥ तंतुकृंतन यन्नस्त्वमभद्रमचरः पुनः ॥ तस्माल्लो
केषु ते मूढ न भवेद्भ्रमतः पदं ॥४३॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ प्रतिजग्राह तद्बाढं नारदः सा
धुसंमतः ॥ एतावान्साधुवादो हि तितिक्षेतेश्वरः स्वयं ॥४४॥ ॥ इति श्रीभागवते महापु
राणे षष्ठस्कंधे नारदशापो नाम पंचमोध्यायः ॥५॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ ततः प्राचेतसोसिक्न्या

मनुनीतः स्वयंभुवा ॥ षष्टिं संजनयामास दुहितॄः पितृवत्सलाः ॥ १ ॥ दश धर्माय कायेंदोः द्वि
षट् त्रिणव दत्तवान् ॥ भूतांगिरःकृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे तार्क्ष्याय चापराः ॥ २ ॥ नामधेयान्यमूषां
त्वं सापत्यानां च मे शृणु ॥ यासां प्रसूतिप्रसवैर्लोका आपूरितास्त्रयः ॥ ३ ॥ भानुर्लंबा ककु
द्यामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती ॥ वसुर्मुहूर्ता संकल्पा धर्मपत्न्यः सुतांश्शृणु ॥ ४ ॥ भानोस्तु दे
वऋषभ इंद्रसेनस्ततो नृप ॥ विद्योत आसील्लंबायास्ततश्च स्तनयित्नवः ॥ ५ ॥ ककुदः
संकटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ॥ भुवो दुर्गाणि जामेयः स्वर्गो नंदिस्ततोऽभवत् ॥ ६ ॥ विश्वे
देवास्तु विश्वाया अप्रजांस्तान्प्रचक्षते ॥ साध्यो गणस्तु साध्याया अर्थसिद्धिस्तु तत्सु
तः ॥ ७ ॥ मरुत्वांश्च जयंतश्च मरुत्वत्या बभूवतुः ॥ जयंतो वासुदेवांश उपेंद्र इति यं वि
दुः ॥ ८ ॥ मौहूर्तिका देवगणा मुहूर्तायाश्च जज्ञिरे ॥ ये वै फलं प्रयच्छंति भूतानां स्वस्वका

लजं ॥ ९ ॥ संकल्पायाश्च संकल्पः कामः संकल्पजः स्मृतः ॥ वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामा
नि मे शृणु ॥ १० ॥ द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वसुर्विभावसुः ॥ द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या ह
र्षशोकभयादयः ॥ ११ ॥ प्राणस्योर्जस्वती भार्या सह आयुः पुरोजवः ॥ ध्रुवस्य भार्या धर
णिरसूत विविधाः पुरः ॥ १२ ॥ अर्कस्य शार्वरी भार्या पुत्रास्तर्षादयः स्मृताः ॥ अग्नेर्भा
र्या वसोर्धारा पुत्रा द्रविणकादयः ॥ १३ ॥ स्कंदश्च कृत्तिकापुत्रो ये विशाखादयस्ततः
दोषस्य शार्वरी भार्या शिशुमारो हरेः कला ॥ १४ ॥ वसोरांगिरसीपुत्रो विश्वकर्माकृ
तीपतिः ॥ ततो मनुश्चाक्षुषोऽभूद्विश्वे साध्यास्तत्सुताः ॥ १५ ॥ विभावसोरसूतोषा व्यु
ष्टं रोचिषमातपं ॥ पंचयामोऽथ भूतानि येन जाग्रति कर्मसु ॥ १६ ॥ सरूपासूत भूतस्य
भार्या रुद्रांश्च कोटिशः ॥ रैवतोऽजो भवो भीमो वाम उग्रो वृषाकपिः ॥ १७ ॥ अजैकपा

बुध्नो~

दबहिर्बहुरूपोमहानिति। रुद्रस्यपार्षदस्यान्येघोराःप्रेतविनायकाः। १८। प्रजापतेरं
गिरसः स्वधापत्नीपितॄनथ। अथर्वांगिरसंदेवंपुत्रत्वेचाकरोत्सती। १९। कृशाश्वो
र्चिषिभार्यायांधूम्रकेशमजीजनत्। धिषणायांवेदशिरोदेवलंवयुनंमनुं। २०। तार्क्ष्य
स्यविनताकद्रूःपतंगीयामिनीइति। पतंगीसूतपतगान्यामिनीशलभानथ। २१।
सुपर्णासूतगरुडंसाक्षाद्यज्ञेशवाहनं। सूर्यसूतमनूरुंचकद्रूर्नागाननेकशः। २२। कृ
त्तिकादीनिनक्षत्राणींदोःपत्न्यस्तुभारत। दक्षशापात्सोनपत्यस्तासुयक्ष्मग्रहार्दितः
। २३। पुनःप्रसाद्यतंसोमःकलालेभेक्षयेर्दिताः। शृणुनामानिलोकानांमातॄणांशंकरा
णिच। २४। अथकश्यपपत्नीनांयत्प्रसूतमिदंजगत्। अदितिर्दितिर्दनुःकाष्टाअरिष्टा
सुरसाइला। मुनिःक्रोधवशाताम्रासुरभिःसरमातिमिः। २५। यादोगणाआसन्श्वाप

दाःसरमासुताः। सुरभेर्महिषागावोयेचान्येद्विशफानृप। २६। ताम्रायाःश्येनगृध्रा
द्यामुनेरप्सरसांगणाः। दंदशूकादयःसर्पाराजन्क्रोधवशात्मजाः। २७। इलायाभू
रुहाःसर्वेयातुधानाश्चसौरसाः। अरिष्टायाश्चगंधर्वाःकाष्टायांद्विशफेतराः। २८।
सुतादनोरेकषष्टिस्तेषांप्राधानिकान्शृणु। द्विमूर्धाशंबरोरिष्टोहयग्रीवोविभावसुः
। २९। अयोमुखःशंकुशिराःस्वर्भानुःकपिलोरुणः। पुलोमावृषपर्वाचएकचक्रोनु
तापनः। ३०। धूम्रकेशोविरूपाक्षोविप्रचित्तिश्चदुर्जयः। स्वर्भानोःसुप्रभांकन्यामुवा
हनमुचिःकिल। ३१। वृषपर्वणस्तुशर्मिष्ठांययातिर्नाहुषोबली। वैश्वानरसुतायाश्चचत
स्रश्चारुदर्शनाः। ३२। उपदानवीहयशिराःपुलोमाकालकातथा। उपदानवींहिरण्याक्ष
क्रतुर्हयशिरांनृप। ३३। पुलोमांकालकांचद्वेवैश्वानरसुतेतुकः। उपयेमेथभगवा

भा॰ष॰
१९

रकश्यपो ब्रह्मणोदितः ॥३४॥ पौलोमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः ॥ तयोः षष्टि
सहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता ॥३५॥ जघान स्वर्गतो राजन्नेक इंद्रप्रियंकरः ॥ विप्र
चित्तिः सिंहिकायां शतं चैकमजीजनत् ॥३६॥ राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागताः
अथातः श्रूयतां वंशो यो दितेरनुपूर्वशः ॥३७॥ यत्र नारायणो देवो स्वांशेनावतरद्विभुः
विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाथ सविता भगः ॥३८॥ धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्र
मः ॥ विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञासूयत वै मनुं ॥३९॥ मिथुनं च महाभागा यमं देवं यमीं तथा
सैवं भूत्वाथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि ॥४०॥ छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिं च मनुं स्तत
तः ॥ कन्यां च तपतीं या वै वव्रे संवरणं पतिं ॥४१॥ अर्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सु
ताः ॥ यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोरुकल्पिता ॥४२॥ पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदंतो भव

१९

त्पुरा ॥ यो सौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः ॥४३॥ त्वष्टुर्दैत्यात्मजा भार्या रचना नाम
कन्यका ॥ संनिवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्यवान् ॥४४॥ तं वव्रिरे सुरगणा दौहित्रं द्वि
षतामपि ॥ विमतेन परित्यक्ता गुरुणांगिरसेन यत् ॥४५॥ इति श्रीभागवते महापुरा
णे षष्ठस्कंधे षष्ठोध्यायः ॥६॥ राजोवाच ॥ ॥ यस्य हेतोः परित्यक्ता आचार्येणात्मनः
सुराः ॥ एतदाचक्ष्व भगवन्शिष्याणामक्रमं गुरौ ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इंद्रस्त्रिभुवनैश्व
र्यमदोल्लंघितसत्पथः ॥ मरुद्भिर्वसुभिरुद्रैरादित्यैरृभुभिर्नृप ॥२॥ विश्वेदेवैश्च साध्यैश्च
नासत्याभ्यां परिश्रितः ॥ सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥३॥ विद्याधराप्सरोभि
श्च किंनरैः पतगोरगैः ॥ निषेव्यमाणो भगवान् स्तूयमानश्च भारत ॥४॥ उपगीयमानो
ललितमास्थानाध्यासनाश्रितः ॥ पांडुरेणातपत्रेण चंद्रमंडलचारुणा ॥५॥ युक्तश्चान्यैः

पारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः। विराजमानैः पौलोम्या सहार्द्धासनया भृशं ॥ ६ ॥ स यदा प
रमाचार्यं देवानामात्मनश्च ह। नाभ्यनंदत संप्राप्तं प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ ७ ॥ वाच
स्पतिं मुनिवरं सुरासुरनमस्कृतं। नोच्चचालासनादिंद्रः पश्यन्नपि सभागतं ॥ ८ ॥ ततो
निर्गत्य सहसा कविरांगिरसः प्रभुः। आययौ स्वगृहं तूष्णीं विद्वान् श्रीमदविक्रि
यां ॥ ९ ॥ तर्ह्येव प्रतिबुध्येंद्रो गुरुहेलनमात्मनः। गर्हयामास सदसि स्वयमामस दसि
स्वयमात्मानमात्मना ॥ १० ॥ अहो बत मयासाधु कृतं वै दभ्रबुद्धिना। यन्मयैश्वर्यम
त्तेन गुरुः सदसि कांकृतः ॥ ११ ॥ को गृध्येत् पंडितो लक्ष्मीं त्रिविष्टपपतेरपि। ययाह
मासुरं भावं नीतोद्य विबुधेश्वरः ॥ १२ ॥ ये पारमेष्ठ्यं धिषणमधितिष्ठन्न कंचन। प्रत्युत्तिष्ठेदि
ति ब्रूयुर्धर्मं ते न परं विदुः ॥ १३ ॥ तेषां कुपथदेष्टॄणां पततां तमसि ह्यधः। ये श्रद्दध्युर्वचस्ते

वै मज्जंत्यश्मप्लवा इव ॥ १४ ॥ अथाहममराचार्यमगाधधिषणं प्रभुं। प्रसादयिष्येतिनतः
शीर्ष्णा तच्चरणं स्पृशन् ॥ १५ ॥ एवं चिंतयतस्तस्य मघोनो भगवान् गृहात्। बृहस्पतिर्गतो
दृष्टां गतिमध्यात्ममायया ॥ १६ ॥ गुरोर्नाधिगतः संज्ञां परीक्षन् भगवान् स्वराट्। ध्यायन् धि
या सुरैर्युक्तः शर्म नालभमात्मनः ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वैवासुराः सर्वे आश्रित्यौशनसं मतं। देवा
न्प्रत्युद्यमं चक्रुर्दुर्मदा आततायिनः ॥ १८ ॥ तैर्विसृष्टेषुभिस्तीक्ष्णैर्निर्भिन्नांगोरुबाह
वः ब्रह्माणं शरणं जग्मुः महेंद्रान तकंधराः ॥ १९ ॥ तांस्तथाभ्यर्दितान्वीक्ष्य भगवाना
त्मभूरजः। कृपया परया देव उवाच परिसांत्वयन् ॥ २० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अहो बत सुरश्रेष्ठा
ह्यभद्रं वः कृतं महत्। ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं दांतमैश्वर्यान्नाभ्यनंदत ॥ २१ ॥ तस्यायमनयस्यासी
त्परेभ्यो वः पराभवः। प्रक्षीणेभ्यः स्ववैरिभ्यः समृद्धानां च यत्सुराः ॥ २२ ॥ मघवन्द्विषतः

न त्वप्रसीणाननुवर्तिति क्रमात् संप्रत्युपचिता नभ्यः काव्यमाराध्य भक्तितः॥ आददीरन्नि
लयनं ममापि भृगुदेवताः॥ २३॥ त्रिविष्टपं किं गणयंत्यभेद्यमंत्रो भृगूणामनुशिक्षितार्थाः
न विप्रगोविंदगवीश्वराणां भवंत्यभद्राणि नरेश्वराणां॥ २४॥ तद्विश्वरूपं भजताशु विप्रं त
पस्विनं त्वाष्ट्रमथात्मवंतं॥ सभाजितोर्थान्स विधास्यते वो यदि क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्म॥
२५॥ श्रीशुक उवाच॥ त एवमुदिता राजन्ब्रह्मणा विगतज्वराः॥ ऋषिं त्वाष्ट्रमुपव्रज्य
परिष्वज्येदमब्रुवन्॥ २६॥ देवा ऊचुः॥ वयं त्वातिथयः प्राप्ता आश्रमं भद्रमस्तु ते॥ कामः सं
पाद्यतां तात पितॄणां समयोचितः॥ २७॥ पुत्राणां हि परो धर्मः पितृशुश्रूषणं सतां॥ अपि
पुत्रवतां ब्रह्मन्किमुत ब्रह्मचारिणां॥ २८॥ आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः
भ्राता मरुत्पतेर्मूर्तिर्माता साक्षात्क्षितेस्तनुः॥ २९॥ दयाया भगिनी मूर्तिर्धर्मस्यात्मातिथिः

स्वयं॥ अग्नेरभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनः॥ ३०॥ तस्मात्पितॄणामार्तानामार्तिं परपराभ
वं॥ तपसापनयंस्तात संदेशं कर्तुमर्हसि॥ ३१॥ वृणीमहे त्वोपाध्यायं ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं गुरुं॥
यथांजसा विजेष्यामः सपत्नांस्तव तेजसा॥ ३२॥ न गर्हयंति ह्यर्थेषु यविष्ठांघ्र्यभिवादनं॥ छं
दोभ्योन्यत्र न ब्रह्मन्वयो ज्यैष्ठस्य कारणं॥ ३३॥ श्रीशुक उवाच॥ अभ्यर्थितः सुरगणैः
पौरोहित्ये महातपाः॥ स विश्वरूपस्तानाह प्रसन्नः श्लक्ष्णया गिरा॥ ३४॥ विश्वरूप उवाच॥
विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मवर्चउपव्ययं॥ कथं नु मद्विधो नाथा लोकेशैरभियाचितं॥ प्रत्याख्या
स्यति तच्छिष्यः स एव स्वार्थ उच्यते॥ ३५॥ अकिंचनानां हि धनं शिलोंछनं तेनेह निर्वर्तितसाधु
सत्क्रियः॥ कथं विगर्ह्यं नु करोम्यधीश्वराः पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः॥ ३६॥ तथापि न प्रति
ब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं कियत्॥ भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थैश्च साधये॥ ३७॥ श्रीशुक उवा

भा॰ष॰
२२

व ॥ तेभ्य एवं प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपाः ॥ पौरोहित्यं वृतश्चक्रे परमेण समाधिना
॥ ३८ ॥ सुरद्विषां श्रियं गुप्तामौशनस्यापि विद्यया ॥ आच्छिद्यादान्महेन्द्राय वैष्णव्या विद्यया
विभुः ॥ ३९ ॥ यया गुप्तः सहस्राक्षो जिग्ये सुरचमूर्विभुः ॥ तां प्राह स महेन्द्राय विश्वरूप उदा
रधीः ॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे विश्वरूपपौरोहित्यकरणे सप्त
मोऽध्यायः ॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ यया गुप्तः सहस्राक्षः सवाहान् रिपुसैनिकान् ॥ क्रीडन्नि
व विनिर्जित्य त्रैलोका बुभुजे श्रियं ॥ १ ॥ भगवंस्तन्ममाख्याहि वर्म नारायणात्मकं ॥ यथा
ततायिनः शत्रून् येन गुप्तोऽजयन्मृधे ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महे
न्द्रायानुपृच्छते ॥ नारायणाख्यं वर्माह तदिहैकमनाः शृणु ॥ ३ ॥ विश्वरूप उवाच ॥ धौतांघ्रि
पाणिराचम्य सपवित्र उदङ्मुखः ॥ कृतस्वांगकरन्यासो मंत्राभ्यां वाग्यतः शुचिः ॥ ४ ॥

२२

ॐ अस्य श्रीनारायणकवचस्तोत्रमंत्रस्य श्रीभगवान्वेदव्यास ऋषिरनुष्टुप् छंदः श्रीना
रायणो देवता ॥ क्लीं बीजं श्रीं शक्तिः ॐ नारायणाय कीलकं ॥ श्रीनारायणात्मककवचं र
क्षणार्थे जपे विनियोगः ॥ ॐ नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि ॥ तन्नो नारायणः प्रचो
दयात् ॥ ॐ नमो क्लीं क्लीं श्रीं श्री नारायणाय स्वाहा मंत्र ॥ ॐ नमो अंगुष्ठाभ्यां नमः ॥ ॐ क्लीं तर्ज
नीभ्यां नमः ॥ ॐ क्लीं मध्यमाभ्यां नमः ॥ ॐ श्रीं अनामिकाभ्यां नमः ॥ ॐ श्रीं नारायणाय
कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॥ ॐ स्वाहा करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥ ॐ नमो हृदयाय नमः ॥ ॐ क्लीं शि
रसे स्वाहा ॥ ॐ क्लीं शिरसे स्वाहा वषट् ॥ ॐ श्रीं कवचाय हुं ॥ ॐ श्री नारायणाय नेत्रत्रयाय वौ
षट् ॐ स्वाहा अस्त्राय फट् ॥ ॐ रक्ष रक्ष नारायण सर्वांगे सर्वतो भयात् ॥ नारायणपरं व
र्म सिंनह्येद्भय आगते ॥ ५ ॥ पादयोर्जानुनोरूर्वोरुदरे हृद्यथोरसि ॥ मुखे शिरस्यानुपू

वर्हिंकारादीनि विन्यसेत् ॥५॥ ॐ नमो नारायणायेति विपर्ययमथापि वा ॥ करन्यासं त
तः कुर्यात् द्वादशाक्षरविद्यया ॥६॥ प्रणवादियकारांतमंगुल्यंगुष्ठपर्वसु ॥ न्यसेत् हृदय
ॐकारं विकारमनुमूर्धनि ॥७॥ षकारं तु भ्रुवोर्मध्ये णकारं शिखया न्यसेत् ॥ वकारं
नेत्रयोर्युंज्यान्नकारं सर्वसंधिषु ॥७॥ मकारमस्त्रमुद्दिश्य मंत्रमूर्त्तिर्भवेद्बुधः ॥ स
विसर्गं फडंतं तत् सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ॥८॥ ॐ विष्णवे नम इति ॥ आत्मानं परमं
ध्यायेत् ध्येयं षट्शक्तिभिर्युतं ॥ विद्यातेजस्तपोमूर्त्तिमिमं मंत्रमुदीरयेत् ॥९॥ ॐ
हरिर्विदध्यान्मम सर्वरक्षां न्यस्तांघ्रिपद्मः पतगेंद्रपृष्ठे ॥ दरारिचर्मासिगदेषुचाप
पाशान् दधानोष्टगुणोष्टबाहुः ॥१०॥ जलेषु मां रक्षतु मत्स्यमूर्त्तिर्यादोगणेभ्यो वरुण
स्य पाशात् ॥ स्थलेषु मायावटुवामनोव्यात् त्रिविक्रमः खेवतु विश्वरूपः ॥११॥ दु

र्गेष्वटव्याजिमुखादिषु प्रभुः पायान्नृसिंहोसुरयूथपारिः ॥ विमुंचतो यस्य महाट्टहासं दि
शो विनेदुर्न्यपतंश्च गर्भाः ॥१२॥ रक्षत्वसौ माध्वनि यज्ञकल्पः स्वदंष्ट्रयोन्नीतधरो वराहः
रामोद्रिकूटेष्वथ विप्रवासे सलक्ष्मणोव्याद्भरताग्रजोस्मान् ॥१३॥ मामुग्रधर्मादखि
लात्प्रमादान्नारायणः पातु नरश्च हासात् ॥ दत्तस्त्वयोगादथ योगनाथः पायाद्गुणेशः
कपिलः कर्मबंधात् ॥१४॥ सनत्कुमारोवतु कामदेवाद्धयशीर्षो मां पथि देवहेलनात्
देवर्षिवर्यः पुरुषार्चनांतरात् कूर्मो हरिर्मां निरयादशेषात् ॥१५॥ धन्वंतरिर्भगवान्
पात्वपथ्यात् द्वंद्वाद्भयात् ऋषभो निर्जितात्मा ॥ यज्ञश्च लोकादवताज्जनांता द्बलो गण
त् क्रोधवशादहींद्रः ॥१६॥ द्वैपायनो भगवानप्रबोधात् बुद्धस्तु पाषंडगणात्प्रमादात् क
ल्किः कलेः कालमलात्प्रपातु धर्मावनायोरुकृतावतारः ॥१७॥ मां केशवो गदया प्रात

रथांगोविद आसंगवमान्तवेणु। नारायणः प्राह्ण उदात्तशक्तिर्मध्यंदिने विष्णुररींद्र
पाणिः॥१८॥ देवोपराह्णे मधुहोग्रधन्वा सायं त्रिधामावतु माधवो मां। दोषे हृषीकेश
उतार्धरात्रे निशीथ एकोवतु पद्मनाभः॥१९॥ श्रीवत्सधामापररात्र ईशः प्रत्यूष ई
शोसिधरो जनार्दनः। दामोदरोव्यादनुसंध्यं प्रभाते विश्वेश्वरो भगवान्कालमूर्त्तिः
॥२०॥ चक्रं युगांतानलतिग्मनेमि भ्रमत्समंताद्भगवत्प्रयुक्तं। दंदग्धि दंदग्ध्यरि
सैन्यमाशु कक्षं यथा वातसखो हुताशः॥२१॥ गदेशनिस्पर्शनविस्फुलिंगे निष्पिंढि निष्पिंढ्य
जितप्रियासि। कूष्मांडवैनायकयक्षरक्षो भूतग्रहांश्चूर्णय चूर्णयारीन्॥२२॥ त्वं
यातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन्। दरेन्द्र विद्रावय कृष्णपूरितो
भीमस्वनोरेर्हृदयानि कंपयन्॥२३॥ त्वं तिग्मधारासिवरारिसैन्यमीशप्रयुक्तो मम छिं

धि छिंधि चक्षूंषि चर्मन्शतचंद्र छादय। द्विषामघोनां हर पापचक्षुषां॥२४॥ यन्नो भयं
ग्रहेभ्योभूत्केतुभ्यो नृभ्य एव वा। सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्योंहोभ्य एव वा॥२५॥ सर्वा
ण्येतानि भगवन्नामरूपास्त्रकीर्त्तनात्। प्रयांतु संक्षयं सद्यो ये नः श्रेयः प्रतीपकाः॥२६॥
गरुडो भगवान्स्तोत्रस्तोभश्छंदोमयः प्रभुः। रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्यो विष्वक्सेनः स्वनामभिः॥२७॥ स
र्वापद्भ्यो हरेर्नामरूपयानायुधानि नः। बुद्धींद्रियमनःप्राणान्पांतु पार्षदभूषणाः॥२८॥
यथा हि भगवानेव वस्तुतः सदसच्च यत्। सत्येनानेन नः सर्वे यांतु नाशमुपद्रवाः॥२९॥
तथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयं। भूषणायुधलिंगाख्या धत्ते शक्तीः स्वमायया॥
३०॥ तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान्हरिः। पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा सर्वत्र सर्वगः॥
३१॥ विदिक्षु दिक्षूर्ध्वमधः समंतादंतर्बहिर्भगवान्नारसिंहः। प्रहापयँल्लोकभयं स्वने

नक्षतेजसा ग्रस्तसमस्ततेजाः ३२ मघवन्निदमाख्यातं वर्म नारायणात्मकं विजेष्यसेंजसा येन दंशितोसुरयूथपान् ३३ एतद्धारयमाणस्तु यं यं पश्यति चक्षुषा पदा वा संस्पृशेत्सद्यः साध्वसात्स विमुच्यते ३४ न कुतश्चिद्भयं तस्य विद्यां धारयतो भवेत् राजदस्युग्रहादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च कर्हिचित् ३५ इमां विद्यां पुरा कश्चित्कौशिको धारयन्द्विजः योगधारणया स्वांगं जहौ स मरुधन्वनि ३६ तस्योपरि विमानेन गंधर्वपतिरेकदा ययौ चित्ररथः स्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षयः ३७ गगनान्न्यपतत्सद्यः सविमानो ह्यवाक्शिराः स वालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मितः प्रास्य प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा धाम स्वमन्वगात् ३८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ य इदं शृणुयात्काले यो धारयति चादृतः तं नमस्यंति भूतानि मुच्यते सर्वतो भयात् ३९ एतां विद्यामधिगतो

विश्वरूपाच्छतक्रतुः त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृधेसुरान् ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे नारायणवर्मोपदिशो नाम अष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्यासन्विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शुश्रुम १ स वै बर्हिषि देवेभ्यो भागं प्रत्यक्षमुच्चकैः अददद्यस्य पितरो देवाः सप्रश्रयं नृप २ स एव हि ददौ भागं परोक्षमसुरान्प्रति यजमानोवहद्भागं मातृस्नेहवशानुगः ३ तद्देवहेलनं तस्य धर्मालीकं सुरेश्वरः आलक्ष्य तरसा भीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद्रुषा ४ सोमपीथं तु यत्तस्य शिर आसीत्कपिंजलः कलविंकः सुरापीथमन्नादं यत्स तित्तिरिः ५ ब्रह्महत्यामंजलिना जग्राह यदपीश्वरः संवत्सरांते तदघं भूतानां स विशुद्धये ६ भूम्यंबुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः भूमिस्तुरीयं जग्राह खातपूरवरे

णवै ॥ ७ ॥ ईरिणं ब्रह्महत्याया रूपं भूमौ प्रदृश्यते ॥ तुर्यं छेदविरोहेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते ॥ ८
शश्वत्कामवरेणांहस्तुरीयं जगृहुः स्त्रियः ॥ रजोरूपेण तास्वंहो मासि मासि प्रदृश्यते ॥ ९
द्रव्यभूयोवरेणापस्तुरीयं जगृहुर्मलं ॥ तासु बुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टं तद्धरति क्षिपं ॥ १० हत
पुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेंद्राय शत्रवे ॥ इंद्रशत्रो विवर्द्धस्व मा चिरं जहि विद्विषं ॥ ११ अथान्वाहा
र्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः ॥ कृतांत इव लोकानां युगांतसमये यथा ॥ १२ विष्वग्विवर्द्ध
मानं तमिषुमात्रं दिने दिने ॥ दग्धशैलप्रतीकाशं संध्याभ्रानीकवर्चसं ॥ १३ तप्तताम्रशि
खाश्मश्रुं मध्याह्नार्कोग्रलोचनं ॥ १४ देदीप्यमाने त्रिशिखे शूल आरोप्य रोदसी ॥ नृत्यंतमुन्न
दंतं च चालयंतं पदा महीं ॥ १५ दरीगंभीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलं ॥ लिहता जिह्वयार्क्षा
णि ग्रसता भुवनत्रयं ॥ १६ महता रौद्रदंष्ट्रेण जृंभमाणं मुहुर्मुहुः ॥ वित्रस्ता दुद्रुवुर्लोका

वीक्ष्य सर्वे दिशो दश ॥ १७ ॥ येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमूर्तिना ॥ स वै वृत्र इति प्रोक्तः ॥
पापः परमदारुणः ॥ १८ ॥ तं निजघ्नुरभिद्रुत्य सगणा विबुधर्षभाः ॥ स्वैः स्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रौ
घैः सोऽग्रसत्तानि कृत्स्नशः ॥ १९ ॥ ततस्ते विस्मिताः सर्वे विषण्णा ग्रस्ततेजसः ॥ प्रत्यंचमादि
पुरुषमुपतस्थुः समाहिताः ॥ २० देवा ऊचुः ॥ वाय्वंबराग्न्यप्क्षितयस्त्रिलोका ब्रह्मादयो
ये वयमुद्विजंतः ॥ हराम यस्मै बलिमंतकोऽसौ बिभेति यस्मादरणं ततो नः ॥ २१ अविस्मि
तं तं परिपूर्णकामं स्वेनैव लाभेन समं प्रशांतं ॥ विनोपसर्पत्यपरं हि बालिशः श्वलांगु
लेनातितितर्ति सिंधुं ॥ २२ यस्योरुशृंगे जगतीं स्वनावं मनुर्यथाबध्य ततार दुर्गं ॥ स
एव नस्त्वाष्ट्रभयाद्दुरंतात्त्राताश्रितान्वारिचरोऽपि नूनं ॥ २३ पुरा स्वयंभूरपि संय
मांभस्युदीर्णवातोर्मिरवैः कराले ॥ एकोऽरविंदात्पतितस्ततार तस्माद्भयाद्येन स

तोस्तुपारं २४ सएकएवोनिजमाययानःससर्जयेनानुसृजामविश्वं वयंनयस्यापि
पुरःसमीहतःपश्यामलिंगंपृथगीशमानिनः २५ योनःसपत्नैर्भृशमर्द्यमानान्देवर्षि
तिर्यङ्नृषुनित्यएव कृतावतारस्तनुभिःस्वमाययाकृत्वात्मसात्पातियुगेयुगेच २६
तमेवदेवंवयमात्मदैवतंपरंप्रधानंपुरुषंविश्वमन्यं व्रजामसर्वेशरणंशरण्यंस्वानां
सनोधास्यतिशंमहात्मा २७ श्रीशुकउवाच इतितेषांमहाराजसुराणामुपतिष्ठतां प्र
तीच्यांदिश्यभूदाविःशंखचक्रगदाधरः २८ आत्मतुल्यैःषोडशभिर्विनाश्रीवत्सकौ
स्तुभौ पर्युपासितमुन्निद्रशरदंबुरुहेक्षणं २९ दृष्ट्वातमवनौसर्वईक्षणाह्लादविक्ल
वाः दंडवत्पतिताराजञ्छनैरुत्थायतुष्टुवुः ३० देवाऊचुः नमस्तेयज्ञवीर्या
यवयसेउततेनमः नमस्तेह्यस्तचक्रायनमःसुपुरुहूतये ३१ यत्तेगतीनां

तिसृणामीशितुःपरमंपदं नार्वाचीनोविसर्गस्यधातुर्वेदितुमर्हति ३२ ॐनमस्तेस्तु
भगवन्नारायणवासुदेवादिपुरुषमहापुरुषमहानुभावपरममंगलपरमकल्या
णपरमकारुणिककेवलजगदाधारलोकैकनाथसर्वेश्वरलक्ष्मीनाथपरमहंस
परिव्राजकैःपरमेणात्मयोगसमाधिनापरिभावितपरिस्फुटपारमहंस्यधर्मेणोद्घा
टिततमःकपाटद्वारेचित्तेपावृतआत्मलोकेस्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवोभ
वान् १ दुरवबोधइवतवायंविहारयोगोयदशरणोशरीरइदमनवेक्षितास्म
त्समवायआत्मनैवाविक्रियमाणेनसगुणमगुणःसृजसिपासिहरसि २ अ
थतत्रभवान्किंदेवदत्तवदिहगुणविसर्गपतितःपारतंत्र्येणस्वकृतकुशलाकु
शलंफलमुपाददात्याहोस्विदात्मारामउपशमशीलःसमंजसदर्शनउदास्तइ

तिह्वावनविरामः॥ ३॥ नहिविरोधउभयंभगवत्यपरिगणितगुणगुणईश्वरेऽन
वगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलां
तःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनांविवादानवसरेउपरतसमस्तमायामयेकेवलए
वात्ममायामंतर्धायकोन्वर्थोदुर्घटइवभवतिस्वरूपद्वयाभावात्
॥ ४॥ समविषममतीनांमतमनुसरसियथारज्जुखंडःसर्पादिधियां॥ ५॥ सएवहिपुनः
सर्ववस्तुनिवस्तुस्वरूपःसर्वेश्वरःसकलजगत्कारणभूतःसर्वप्रत्यगात्मत्वात्
सर्वगुणाभासोपलक्षितएकएवपर्यवशेषितः॥ ६॥ अथहवावतवमहिमामृतरससमु
द्रविप्रुषासकृदवलीढयास्वमनसिनिष्यंदमानानवरतसुखेनविस्मारितदृष्टश्रुत
विषयसुखलेशाभासाःपरमभागवताएकांतिनोभगवतिसर्वभूतप्रियसुहृदिस

र्वात्मनिनितरांनिरंतरंनिर्वृतमनसःकथमुहवाएतेमधुमथनपुनःस्वार्थकुशलाह्या
त्मप्रियसुहृदःसाधवस्त्वच्चरणांबुजानुसेवांविसृजंतिनयत्रपुनरयंसंसारपर्यावर्तः
॥ ७॥ त्रिभुवनात्मभवनत्रिविक्रमत्रिलोकमनोहरानुभावतवैवविभूतयोदितिजद
नुजादयश्चापितेषामनुपक्रमसमयोयमितिस्वात्ममाययासुरनरमृगमिश्रितज
लचराकृतिभिर्यथापराधंदंडंदंडधरदधर्थएवमेवमपिभगवन्जहित्वाष्ट्रमुतयदिमन्य
से॥ ८॥ अस्माकंतावकानांतवनततानांपितःपितामहतवचरणनलिनयुगलध्याना
नुबद्धहृदयनिगडानांस्वलिंगविवरणेनात्मसात्कृतानामनुकंपानुरंजितविशदरु
चिरशिशिरस्मितावलोकेनविगलितमधुरमुखरसामृतकलयाचांतस्तापमनघा
र्हसिशमयितुं॥ ९॥ अथभगवंस्तवास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्ता

यमानदिव्यमायाविनोदस्यसकलजीवनिकायानामंतर्हृदयेषुबहिरपिचब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेणप्रधानरूपेणचयथादेशकालदेहावस्थानविशेषंतदुपादानोपलंभकतयानुभवतःसर्वप्रत्ययसाक्षिणःआकाशशरीरस्यसाक्षात्परब्रह्मणःपरमात्मनःकियानिहवार्थविशेषोविज्ञापनीयःस्याद्विस्फुलिंगादिभिरिवहिरण्यरेतसः॥१०॥अतएवस्वयंतदुपकल्पयास्माकंभगवतःपरमगुरोस्तवचरणशतपलाशछायांविविधवृजिनसंसारपरिश्रमोपशमनीमुपसृतानांवयंयत्कामेनोपसादिताः॥११॥अथोईशजहित्वाष्ट्रंग्रसंतंभुवनत्रयं॥ग्रस्तानियेननःकृष्णतेजांस्यस्त्रायुधानिच॥१२॥हंसायदह्रनिलयायनिरीक्षकायकृष्णायमृष्टयशसेनिरुपक्रमाय॥सत्संग्रहायभवपांथनिजाश्रमाप्तावंतेपरीष्टगतयेनमतेनमस्ते॥१३॥

श्रीशुकउवाच॥अथैवमीडितोराजन्सादरंत्रिदशैर्हरिः॥स्वमुपस्थानमाकर्ण्यप्राहतानभिनंदितः॥१४॥श्रीभगवानुवाच॥प्रीतोहंवःसुरश्रेष्ठामदुपस्थानविद्यया॥आत्मैश्वर्यस्मृतिःपुंसांभक्तिश्चैवयथामयि॥१५॥किंदुरापंमयिप्रीतेतथापिविबुधर्षभाः॥मय्येकांतमतिर्नान्यन्मत्तोवांछतितत्ववित्॥१६॥नवेदकृपणःश्रेयआत्मनोगुणवस्तुदृक्॥तस्यतानिच्छतोयच्छेद्यदिसोपितथाविधः॥१७॥स्वयंनिःश्रेयसंविद्वान्नवक्त्यज्ञायकर्महि॥नरातिरोगिणोपथ्यंवांछतोहिभिषक्तमः॥१८॥मघवन्यातभद्रंवोदध्यंचमृषिसत्तमं॥विद्याव्रततपःसारंगात्रंयाचतमाचिरं॥१९॥सवाअधिगतोदध्यंगश्विभ्यांब्रह्मनिष्कलं॥यद्वाअश्वशिरोनामतयोरमरतांव्यधात्॥२०॥दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रामभिवंद्यमदात्मकं॥विश्वरूपाययत्प्रादात्प्रादात्त्वष्ट्राय

त्वमधस्ततः २१ युष्मभ्यं याचितोश्विभ्यां धर्मज्ञोंगानि दास्यति ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्व
कर्मविनिर्मितः येन वृत्रशिरो हर्त्ता मत्तेज उपबृंहितः २२ तस्मिन्विनिहते यूयं तेजोस्त्रा
युधसंपदः भूयः प्राप्स्यथ भद्रं वो न हिंसंति च मत्परान् २३ इति श्रीभागवते महापुरा
णे षष्ठस्कंधे नवमोध्यायः ९ श्रीशुक उवाच इंद्रमेवं समादिश्य भगवान्विश्वभा
वनः पश्यतामनिमेषाणां तत्रैवांतर्दधे हरिः १ तथाभियाचितो देवैरृषिरार्थर्वणो म
हान् मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव भारत २ अपि वृंदारका यूयं न जानीथ शरीरि
णां संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः ३ जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठ इहेप्सि
तः क उत्सहेत तं दातुं भिक्षमाणाय विष्णवे ४ देवा ऊचुः किंतु तद्दुस्त्यजं ब्रह्मन्पुं
सां भूतानुकंपिनां भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकेड्यकर्मणां ५ ननु स्वार्थपरो लो

को न वेद परसंकटं यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः ६ दधीच उवाच धर्मं वः
श्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः एष वः प्रियमात्मानं त्यजंतं संत्यजाम्यहं ७ यो ध्रु
वेणात्मना नाथा न धर्मं न यशः पुमान् ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ८ ए
तावानव्ययो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः यो भूतशोकहर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति
९ अहो दैन्यमहो कष्टं पारक्यैः क्षणभंगुरैः यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यः स्वज्ञातिविग्रहैः
१० श्रीशुक उवाच एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्ङाथर्वणस्तनुं परे भगवति ब्रह्मण्यात्मा
नं संनयन्जहौ ११ यताक्षासुमनोबुद्धिस्तत्त्वदृक् ध्वस्तबंधनः आस्थितः परमं यो
गं न देहं बुबुधे गतः १२ अथेंद्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वकर्मणा मुनेः शक्तिभिरुत्सि
क्तो भगवत्तेजसान्वितः १३ वृतो देवगणैः सर्वैर्गजेंद्रोपर्यशोभत स्तूयमानो मुनिग

णैस्त्रैलोक्यं हर्षयन्निव ॥१४॥ वृत्रमभ्यद्रवच्छत्रुमसुरानीकयूथपैः ॥ पर्यस्तमोजसा राज
न्क्रुद्धो रुद्र इवांतकं ॥१५॥ ततः सुराणामसुरै रणः परमदारुणः ॥ त्रेतामुखे नर्मदाया
मभवत्प्रथमे युगे ॥१६॥ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां पितृवह्निभिः ॥ मरुद्भिः ऋभु
भिः साध्यैर्विश्वेदेवैर्मरुत्पतिं ॥१७॥ दृष्ट्वा वज्रधरं देवं रोचमानं स्वयाश्रिया ॥ नामृष्यन्न
सुरा राजन्मृधे वृत्रपुरस्सराः ॥१८॥ नमुचिः शंबरोनर्वा द्विमूर्द्धा ऋषभोसुरः ॥ हयग्री
वः शंकुशिरा विप्रचित्तिरयोमुखः ॥१९॥ पुलोमा वृषपर्वा च प्रहेतिरुत्कलः ॥ दैत्येया दा
नवा यक्षा रक्षांसि च सहस्रशः ॥२०॥ सुमालिमालिप्रमुखाः कार्त्तस्वरपरिछदाः ॥ गदा
भिः परिघैर्बाणैः प्रासतोमरमुद्गरैः ॥२१॥ शूलैः परश्वधैः खड्गैः शतघ्नीभिर्भुशुंडिभिः
सर्वतो वाकिरंछस्त्रैरस्त्रैश्च विबुधर्षभान् ॥२३॥ न ते दृश्यंत संछन्नाः शरजालैः स

मंततः पुंखानुपुंखपतितैर्ज्योतींषीव नभोघनैः ॥२४॥ न ते शस्त्रास्त्रवर्षौघा ह्यासेदुः सु
रसैनिकान् छिन्नाः सिद्धपथे देवैर्लघुहस्तैः सहस्रधा ॥२५॥ अथ क्षीणास्त्रशस्त्रौघा गिरि
शृंगद्रुमोपलैः ॥ अभ्यवर्षन्सुरबलं चिछिदुस्तांश्च पूर्ववत् ॥२६॥ तानक्षतान्स्वस्तिम
तो निरीक्ष्य शस्त्रास्त्रपूगैरथ वृत्रनाथाः ॥ द्रुमैर्दृषद्भिर्विविधाद्रिशृंगैरविक्षतांस्तत्र
सुरेंद्रसैनिकान् ॥२७॥ सर्वैः प्रयासैरभवन्विमोघाः कृताः कृता देवगणेषु दैत्यैः ॥ कृ
ष्णानुकूलेषु यथा महत्सु क्षुद्रैः प्रयुक्ता रुषती रूक्षवाचः ॥२८॥ ते स्वप्रयासं वितथं नि
रीक्ष्य हरावभक्ता हतयुद्धदर्पाः ॥ पलायनायाजिमुखे विसृज्य पतिं मनस्ते दधुरात्त
साराः ॥२९॥ वृत्रोसुरांस्ताननुगान्मनस्वी प्रधावतः प्रेक्ष्य बभाषएतत् ॥ पलायितं प्रे
क्ष्य बलं च भग्नं भयेन तीव्रेण विहस्य वीरः ॥३०॥ कालोपपन्नां रुचिरां मनस्विनां सु

भा॰ष॰
३२

वाचंवाचपुरुषप्रवीराः॥ हेविप्रचित्तेनमुचेपुलोमन्मयानर्वन्शंबरमेशृणुध्वं॥ ३१॥
जातस्यमृत्युर्ध्रुवएषसर्वतःप्रतिक्रियायस्यनचेहक्लृप्ता॥ लोकोयशश्चाथततोय
दिह्यमुंकोनाममृत्युंनवृणीतयुक्तं॥ ३२॥ द्वौसंमताविहमृत्यूदुरापौयद्ब्रह्मसंधार
णयाजितासुः॥ कलेवरंयोगरतोविजह्याद्यदग्रणीर्वीरशयेनिवृत्तः॥ ३३॥ इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेवृत्रासुरसंग्रामेदशमोध्यायः॥ १०॥ श्रीशुकउवाच॥ ॥त
एवंशंसतोधर्मंवचःपत्युरचेतसः॥ नैवागृह्णन्भयत्रस्ताःपलायनपरानृप॥ १॥
विशीर्यमाणांपृतनामासुरीमसुरर्षभः॥ कालानुकूलैस्त्रिदशैःकाल्यमानामनाथ
वत्॥ २॥ दृष्ट्वातप्यतसंक्रुद्धइंद्रशत्रुरमर्षितः॥ तान्निवार्यौजसाराजन्निर्भर्त्स्ये
दमुवाचह॥ ३॥ वृत्रासुरउवाच॥ किंवउच्चरितैर्मातुर्धावद्भिःपृष्ठतोहतैः॥ नहिभी

३२

तवधःश्लाघ्योनस्वर्ग्यःशूरमानिनां॥ ४॥ यदिवःप्रधनेश्रद्धासारंवाक्षुल्लकाहृ
दि॥ अग्रेतिष्ठतमात्रंमेनचेद्ग्राम्यसुखेस्पृहा॥ ५॥ श्रीशुकउवाच॥ ॥एवंसुरग
णान्क्रुद्धोभीषयन्वपुषारिपून्॥ व्यनदत्सुमहाप्राणोयेनलोकाविचेतसः॥ ६॥ ते
नदेवगणाःसर्वेवृत्रविस्फोटनेनवै॥ निपेतुर्मूर्छिताभूमौयथैवाशनिनाहताः॥ ७॥
ममर्दपद्भ्यांसुरसैन्यमातुरंनिमीलिताक्षंरणरंगदुर्मदः॥ गांकंपयन्नुद्यतशूल
औजसानालंवनंयूथपतिर्यथोन्मदः॥ ८॥ विलोक्यतंवज्रधरोत्यमर्षितःस्वश
त्रवेभिद्रवतेमहागदां॥ चिक्षेपतामापततींसुदुःसहांजग्राहवामेनकरेणली
लया॥ ९॥ सइंद्रशत्रुःकुपितोभृशंतयामहेंद्रवाहंगदयोरुविक्रमः॥ जघानकुं
भस्थलउन्नदन्मृधेतत्कर्मसर्वेसमपूजयन्नृप॥ १०॥ ऐरावतोवृत्रगदाभिमृष्टो

ना.ष.
३३

विघ्नलितोद्विः कुलिशाहतोयथा ॥ अपासरज्जिन्नमुखः सहं शेमुं चन्नसकसमधनुर्न
शान्तम् ॥ १२ ॥ नसत्रवाहो यविषण्णचेतसो प्राप्तुं क्रमं यः सगरं महात्मा ॥ एं शोमतस्यं दि
करणिमिमर्त्ताविनयथः सतवाहोवतस्थे ॥ १२ ॥ सतं नरेन्द्रा हव काम्ययारिपुं वज्रायुधं
न्नातहरणं विजोका ॥ स्मरंश्च तत्कर्मदिशं समं हा शोकेन मोहेन दसज्जगाद ॥ १३ ॥ देन्तरे
उवाच ॥ दिष्ट्या मवान्मे समवस्थितो रिपुर्यो विलयाहरु हान्नात हाच दिष्ट्यानरेण
ग्राहमसन्नमत्वयामछूलनिर्मिन्न दृषदृशाविरात्र ॥ १४ ॥ योनोग्रजस्यात्मविदोद्विजा
तेर्गुरोरपापस्यचहोक्षितस्य ॥ विश्रंम्यखड्गेन शिरांस्य दृश्वतपशोरिवाकरुणः स्व
र्गकाम ॥ १५ ॥ काश्चीर्दयाकीर्त्तिरिरुर्जितं त्वां सा कर्मणाग्रुरुषारेश्च गत्वं कठोरेण
मछूलविभिन्नदेहमस्य पृथ्वकिं समरं तिग्रधा ॥ १६ ॥ अन्येतु येत्वेहनत्रांसमस्ता

३३

यद्युद्यतास्त्वा प्रहरंतिमत्यं ॥ तैर्नतनाथानसगण्णत्रिशा नत्रिश्वलनिर्मिन्नकाजैर्यजामि
॥ १७ ॥ स्वयोहरेमैकुलिशेनवीरहत्वाप्रिमप्येवशिरोयदाह तत्रान्नरणे नृतवत्तिं वि
धायमनस्विनां पादरजः प्रपश्ये ॥ १८ ॥ सुरेशा कस्मान्नदिनोपिवज्रंपुरःस्थितेवैरिणि
मप्यमोघं माशांसपिष्टानगरेववज्रे स्यात्निःफलं रूपणयेवियांत्वा ॥ १९ ॥ नन्वेषय
वज्रस्तवशक्रस्तेजसा हरेर्दधीचस्तपसाचतेजितः ॥ तेनैवशक्रं कुरुतुं जहिविक्षुयं
त्रितोपतोहरिर्विजयः श्रीगुणिस्ततः ॥ २० ॥ अहं ममाधायमनोयथाहसंकर्पणिस्तत्वरणा
रविंदे ॥ त्वद्वज्ररंहोजुलितयाम्यपाशोगतिंमुनेयाम्यपविघ्नलोकः ॥ २१ ॥ पुंसां किले
कातधियां स्वकानां यासंपदोदिविनसौरसायां ॥ नरातियत्विषडुद्वेगमाधिमर्हः
कलिर्व्यसनंसंप्रयासः ॥ २२ ॥ त्रैवार्गिकायासवीघातस्येमस्मतपतिर्विधन्नेतुरूपस्य

दाक। ततोमुनेर्योगिभगवत्प्रसादोमदुर्जनोकिंचनगोचरोन्यैः। २३। अहंहरेतवपादैक
मूलदासानुदासोभविताास्मिभूयः मनःस्मरेतासुपतेर्गुणांस्तेगृणीतवाक्कर्मकरोतु
कायः। २४। ननाकपृष्ठंनचपारमेष्ठ्यंनसार्वभौमंनरसाधिपत्यं। नयोगसिद्धीरपुनर्भ
वंवासमंजसत्वाविरहय्यकांक्षे। २५। अजातपक्षाइवमातरंखगाःस्तन्यंयथावत्सत
राःक्षुधार्त्ताः। प्रियंप्रियेवव्युषितंविषण्णामनोरविंदाक्षदिदृक्षतेत्वां। २६। ममोत्तम
श्लोकजनेषुसख्यंसंसारचक्रेभ्रमतःस्वकर्मभिः। त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्त
चित्तस्यननाथभूयात्। २७। इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेवृत्रासुरसंग्रामेएकादशोध्यायः
११ श्रीशुकउवाच। एवंजिहासुर्नृपदेहमाजौमृत्युंवरंविजयान्मन्यमानः शूलंप्रगृह्याभ्यपत
त्सुरेंद्रंयथामहापुरुषंकैटभोप्सु। १। ततोयुगांताग्निकठोरजिह्वमाविध्यशूलंतरसासुरेंद्रः

क्षिप्त्वामहेंद्रायविनद्यवीरोहतोसिपापेतिरुषाजगाद। २। खआपतत्तद्विचलद्ग्रहो
ल्कवन्निरीक्ष्यदुःप्रेक्ष्यमजातविक्लवः वज्रेणवज्रीशतपर्वणाछिनद्भुजंचतस्यो
रगराजभोगं। ३। छिन्नैकबाहुःपरिघेणवृत्रःसंरब्धआसाद्यगृहीतवज्रं हनौतता
डेंद्रमथामरेभंवज्रंचहस्तान्न्यपतन्मघोनः। ४। वृत्रस्यकर्मातिमहाद्भुतंतत्सुरासुरा
श्चारणसिद्धसंघाः। अपूजयंस्तत्पुरुहूतसंकटंनिरीक्ष्यहाहेतिविचुक्रुशुर्भृशं। ५।
इंद्रोनवज्रंजगृहेविलज्जितश्च्युतंस्वहस्तादरिसंनिधौपुनः। तमाहवृत्रोहरआत्तवज्रो
जहिस्वशत्रुंनविषादकालः। ६। युयुत्सतांकुत्रचिदाततायिनांजयःसदैकत्रनवैप
रात्मनां। विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वरंसर्वज्ञमाद्यंपुरुषंसनातनं। ७। लोकाःसपा
लायस्येमेश्वसंतिविवशावशे। द्विजाइवशिचाबद्धाःसकालइहकारणं। ८। ओजःसहो

भा. ष.
३५

बलं प्राणममृतं मृत्युरेव च । तमज्ञाय जनो हेतुमात्मानं मन्यते जडं ।९ यथा दारुमयी
नारी यथा यंत्रमयो मृगः । एवं भूतानि भगवन्नीशतंत्राणि विद्धि भो ।१० पुरुषः प्रकृति
र्व्यक्तमात्मा भूतेंद्रियाशयाः । शक्नुवंत्यस्य सर्गादौ न विना यदनुग्रहात् ।११ अविद्वाने
वमात्मानं मन्यतेनीशमीश्वरं । भूतैः सृजति भूतानि ग्रसते तानि तैः स्वयं ।१२ आयुः
श्रीः कीर्तिरैश्वर्यमाशिषः पुरुषस्य याः । भवंत्येव हि तत्काले यथानिच्छोर्विपर्ययाः ।१३
तस्मादकीर्तियशसोर्जयापजययोरपि । समः स्यात्सुखदुःखाभ्यां मृत्युजीवितयोस्त
था ।१४ सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः । तत्र साक्षिणमात्मानं यो वेद स न बध्य
ते ।१५ पश्य मां निर्जितं शत्रु वृक्णायुधभुजं मृधे । घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिही
र्षया ।१६ प्राणग्लहोयं समर इष्वक्षो वाहनासनः । अत्र न ज्ञायते मुष्य जयो मुष्य पराज

३५

यः ।१७ श्रीशुक उवाच ॥ इंद्रो वृत्रवचः श्रुत्वा गतालीकमपूजयत् । गृहीतवज्रः प्रहस्य
तमाह गतविस्मयः ।१८ अहो दानव सिद्धोसि तस्य ते मतिरीदृशी । भक्तः सर्वात्मनात्मा
नं सुहृदं जगदीश्वरं ।१९ भवानतार्षीन्मायां वै वैष्णवीं जनमोहिनीं । यद्विहायासुरं भा
वं महापुरुषतां गतः ।२० खल्विदं महदाश्चर्यं पुरुषः प्रकृतेस्तव । वासुदेवे भगव
ति सर्वात्मनि दृढा मतिः ।२१ यस्य भक्तिर्भगवति हरौ निःश्रेयसे परे । विक्रीडतो
मृतांभोधौ किं क्षुद्रैः खातकोदकैः ।२२ श्रीशुक उवाच ॥ इति ब्रुवाणावन्योन्यं धर्म
जिज्ञासया नृप । युयुधाते महावीर्याविंद्रवृत्रौ युधांपती ।२३ आविध्य परिघं वृत्रः का
र्ष्णायसमरिंदमः । इंद्राय प्राहिणोद्घोरं वामहस्तेन मारिष ।२४ स तु वृत्रस्य परि
घं करं च करभोपमं । चिच्छेद युगपद्देवो वज्रेण शतपर्वणा ।२५ दोर्भ्यामुत्कृत्तमूल

ज्ञाम्यां च भोगैरक्रसवासुरः। छिन्नपक्षोयथागोत्रः खाद्भ्रष्टोवज्रिणाहतः। २६। कृ
त्वाधरांहनुंभूमौदैत्योदिव्युत्तरांहनुं। नभोगंभीरवक्त्रेणलेलिहोल्वणजिह्वया। २७
दंष्ट्राभिःकालकल्पाभिर्ग्रसन्निवजगत्त्रयं। अतिमात्रमहाकायमाक्षिपन्तरसा
गिरीन्॥२८॥गिरिराट्पादचारीवपद्भ्यांनिर्जरयन्महीं। जग्राससमासाद्यवज्रिणं
सहवाहनं। २९। महाप्राणोमहावीर्योमहासर्पइवद्विपं। वृत्रग्रस्तंतमालोक्यसप्र
जापतयःसुराः। ३०। हाकष्टमितिनिर्विण्णाश्चुक्रुशुःसमहर्षयः। निगीर्णोप्यसुरें
द्रेणनममारोदरंगतः। ३१। महापुरुषसंनद्धोयोगमायाबलेनच। भित्वावज्रेणत
त्कुक्षिंनिःक्रम्यबलभिद्विभुः। उच्चकर्त्तशिरःशत्रोर्गिरिशृंगमिवौजसा। ३२। वज्रस्तु
तत्कंधरमाशुवेगःकृंतःसमंतात्परिवर्त्तमानः। न्यपातयत्तावदहर्गणेनयोज्यो

तिषामयनेवार्त्रहत्ये। ३३। तदाचखेदुंदुभयोविनेदुर्गंधर्वसिद्धाःसमहर्षिसंघाः
वार्त्रघ्नलिंगैस्तमभिष्टुवानामंत्रैर्मुदाकुसुमैरभ्यवर्षन्। ३४। वृत्रस्यदेहान्निःक्रांत
मात्मज्योतिररिंदम। पश्यतांसर्वलोकानामलोकंसमपद्यत। ३५। इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेवृत्रासुरवधेद्वादशोध्यायः। १२। श्रीशुकउवाच
वृत्रेहतेत्रयोलोकाविनाशक्रेणभूरिदं। सपालाह्यभवन्सद्योविज्वरानिर्वृतेंद्रियाः
१। देवर्षिपितृभूतानिदैत्यादेवानुगाःस्वयं। प्रतिजग्मुःस्वधिष्ण्यानिब्रह्मेशेंद्राद
यस्ततः। २। राजोवाच। इंद्रस्यानिर्वृतेर्हेतुंश्रोतुमिच्छामिभोमुने। येनासन्सुखि
नोदेवाहरेर्दुःखंकुतोभवत्। ३। श्रीशुकउवाच। वृत्रविक्रमसंविग्नाःसर्वेदेवाःस
र्वेदेवाःसहर्षिभिः। तद्वधायार्थयन्निंद्रंनैच्छद्भीतोबृहद्वधात्। ४। इंद्रउवाच। स्त्रीभू

जज्वृम्भैरेनो विश्वरूपवधोद्भवं ॥ विनक्कमत्वगहत्याद्भिर्दन्ति हत्यां क्रमाजयहिं ॥५॥ श्री
शुक उवाच ॥ ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेंद्रमिदमब्रुवन् ॥ याजयिष्यामि नद्रं ते हयमे
धेन मास्म भैः ॥६॥ हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमीश्वरं ॥ इष्ट्वा नारायणं देवं मोक्षसे
पि जहद्वधात् ॥७॥ ब्रह्महा पितृहा गोघ्नो मातृहाचार्यहाघवान् ॥ श्वादः पुक्कसको वा
पि शुध्येरन् यस्य कीर्तनात् ॥८॥ तमश्वमेधेन महामखेन श्रद्धान्वितोऽस्माभिरनुष्ठि
तेन हत्वापि सब्रह्मचराचरं तं न लिप्यसे किं खलनिग्रहेण ॥९॥ श्रीशुक उवाच
एवं संचोदितो विप्रैर्मरुत्वानहनद्रिपुं ॥ ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिं
॥१०॥ तयेंद्रः स्मासहत्तापं निर्वृतिर्नामुमाविशत् ॥ ह्रीमंतं वाच्यतां प्राप्तं सुखयंत्य
पि नो गुणाः ॥११॥ तां ददर्शानुधावंतीं चांडालीमिव रूपिणीं ॥ जरया वेपमानांगीं यक्ष्म

ग्रस्तामसृक्पटां ॥१२॥ विकीर्य पलितान्केशांस्तिष्ठ तिष्ठेति भाषिणीं ॥ मीनगंधस्वगंधे
न कुर्वतीं मार्गदूषणं ॥१३॥ नभो गतो दिशः सर्वाः सहस्राक्षो विशांपते ॥ प्रागुदीचीं दि
शं तूर्णं प्रविष्टो नृप मानसं ॥१४॥ स आवसत्पुष्करनालतंतूनलब्धभोगो यदिहा
ग्निदूतः ॥ वर्षाणि साहस्रमलक्षितोऽन्तः संचिंतयन्ब्रह्मवधाद्विमोक्षं ॥१५॥ तावत्त्रि
णाकं नहुषः शशास विद्यातपोयोगबलानुभावः ॥ स संपदैश्वर्यमदांधबुद्धिर्नीतस्ति
रश्चां गतिमिंद्रपत्न्या ॥१६॥ ततो गतो ब्रह्मगिरोपहूत ऋतंभरध्याननिवारिताघः ॥
पापस्तु दिग्देवतया हतौजास्तं नाभ्यभूदवितं विष्णुपत्न्या ॥१७॥ तं च ब्रह्मर्षयोऽभ्येत्य
हयमेधेन भारत ॥ यथावद्दीक्षयांचक्रुः पुरुषाराधनेन ह ॥१८॥ अथेज्यमाने पुरु
षे सर्वदेवमयात्मनि ॥ अश्वमेधे महेंद्रेण वितते ब्रह्मवादिभिः ॥१९॥ स वै त्वाष्ट्रवधो

भूयानपि पापचयो नृप ॥ नीतस्तेनैव शून्याय नीहार इव भानुना २० स वाजिमेधेन य
थोदितेन वितायमानेन मरीचिमिश्रैः ॥ इष्ट्वाधियज्ञं पुरुषं पुराणमिंद्रो महानास विधूतपा
पः २१ ॥ इदं महाख्यानमशेषपाप्मनां प्रक्षालनं तीर्थपदानुकीर्त्तनं ॥ भक्त्युच्छ्रयं भक्तज
नानुवर्णनं महेंद्रमोक्षं विजयं मरुत्वतः ॥ २२ ॥ पठेयुराख्यानमिदं सदा बुधाः शृण्वंत्य
थो पर्वणि पर्वणींद्रियं ॥ धन्यं यशस्यं निखिलाघमोचनं रिपुंजयं स्वस्त्ययनं
तथायुषं २३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे इंद्रोपाख्यानं समाप्तं त्रयोद
शोध्यायः १३ राजोवाच ॥ रजस्तमः स्वभावस्य ब्रह्मन्वृत्रस्य पाप्मनः ॥ नारायणे भ
गवति कथमासीत् दृढा मतिः १ देवानां शुद्धसत्वानामृषीणां चामलात्मनां ॥ भक्तिर्मु
कुंदचरणे न प्रायेणोपजायते ॥ २ रजोभिः समसंख्याताः पार्थिवैरिह जंतवः ॥ तेषां ये के

चनेहंते श्रेयो वै मनुजादयः ३ प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तमः ॥ मुमुक्षूणां
सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिध्यति ॥ ४ ॥ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ॥ सुदुर्ल
भः प्रशांतात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥ ५ ॥ वृत्रस्तु स कथं पापः सर्वलोकोपतापनः ॥ इ
त्थं दृढमतिः कृष्ण आसीत्संग्राम उल्बणे ६ अत्र नः संशयो भूयाञ्छ्रोतुं कौतूहलं
प्रभो ॥ यः पौरुषेण समरे सहस्राक्षमतोषयत् ७ सूत उवाच ॥ परीक्षितोथ संप्रश्नं
भगवान् बादरायणिः ॥ निशम्य श्रद्दधानस्य प्रतिनंद्य वचोब्रवीत् ८ श्री शुक उवाच
शृणुष्वावहितो राजन्नितिहासमिमं यथा ॥ श्रुतं द्वैपायनमुखान्नारदाद्देवलादपि ९
आसीद्राजा सार्वभौमः शूरसेनेषु वै नृप ॥ चित्रकेतुरिति ख्यातो यस्यासीत्कामधुग्म
ही १० तस्य भार्यासहस्राणां सहस्राणि दशाभवन् सांतानिकश्चापि नृपो न लेभे तासु

संततिः ११ रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः। संपन्नस्य गुणैः सर्वैश्चिंताविध्यापतेरभूत् १२ न तस्य संपदः सर्वा महिष्यो वामलोचनाः। सार्वभौमस्य भूश्चेयमभवन्प्रीतिहेतवः १३ तस्यैकदा तु भवनमंगिरा भगवानृषिः। लोकाननुचरन्नेतानुपागच्छद्यदृच्छया १४ तं पूजयित्वा विधिवत्प्रत्युत्थानार्हणादिभिः। कृतातिथ्यमुपासीदत्सुखासीनं समाहितः १५ महर्षिस्तमुपासीनं प्रश्रयावनतं क्षितौ। प्रतिपूज्य महाराज समाभाष्येदमब्रवीत् १६ अंगिरा उवाच। अपि तेनामयं स्वस्ति प्रकृतीनां तथात्मनः। यथा प्रकृतिभिर्गुप्तः पुमान्राजा च सप्तभिः १७ आत्मानं प्रकृतिष्वद्धा निधाय श्रेय आप्नुयात्। राज्ञा तथा प्रकृतयो नरदेवाहिताधयः १८ अपि दाराः प्रजामात्याः कोशः श्रेण्योपमंत्रिणः। पौरा जानपदा भूपा आत्म

जा वशवर्तिनः १९ यस्यात्मानुवशश्चेत्स्यात्सर्वे तद्वशगा इमे। लोकाः सपाला यच्छंति सर्वे बलिमतंद्रिताः २० आत्मनः प्रीयते नात्मा परतः स्वत एव वा। लक्षयेलब्धकामं त्वां चिंतया शबलं मुखं २१ श्रीशुक उवाच। एवं विकल्पितो राजन्विदुषा मुनिनापि सः। प्रश्रयावनतोभ्याह प्रजाकामस्ततो मुनिं २२ राजोवाच। भगवन्किं न विदितं तपोज्ञानसमाधिना। योगिनां ध्वस्तपापानां बहिरंतः शरीरिषु २३ तथापि पृछतो ब्रूयां ब्रह्मन्नात्मनि चिंतितं। भवतो विदुषश्चापि चोदितस्त्वदनुज्ञया २४ लोकपालैरपि प्रार्थ्याः साम्राज्यैश्वर्यसंपदः। न नंदयंत्यप्रजं मां क्षुत्तृट्कामिवापरे २५ ततः पाहि महाभाग पूर्वैः सह गतं तमः। यथा तरेम दुस्तारं प्रजया तद्विधेहि नः २६ श्रीशुक उवाच। इत्यर्थितः स भगवान्कृपालुर्ब्रह्मणः सुतः। श्रपयित्वा चरुं त्वाष्ट्रं

ष्टरमजयत्द्विजः ॥२७॥ ज्येष्ठा श्रेष्ठा च या राज्ञो महिषीणां च भारत । नाम्ना कृतद्युतिस्तस्यै य
ज्ञोच्छिष्टमदात्द्विजः ॥२८॥ अथाह नृपतिं राजन् भवितैकस्तवात्मजः । हर्षशोकप्रदस्तुभ्य
मिति ब्रह्मसुतो ययौ ॥२९॥ सापि तत्प्राशनादेव चित्रकेतोरधारयत् । गर्भं कृतद्युतिर्दे
वी कृत्तिकाग्नेरिवात्मजं ॥३०॥ तस्या अनुदिनं गर्भः शुक्लपक्ष इवोडुपः । ववृधे शूरसेनेश
तेजसा शनकैर्नृप ॥३१॥ अथ काल उपावृत्ते कुमारः समजायत । जनयन् शूरसेनानां शृण्व
तां परमां मुदं ॥३२॥ ततो राजा कुमारस्य स्नातः शुचिरलंकृतः । वाचयित्वाशिषो विप्रैः का
रयामास जातकं ॥३३॥ तेभ्यो हिरण्यं रजतं वासांस्याभरणानि च । ग्रामान् हयान् गजान् प्रा
दात् धेनूनामर्बुदानि षट् ॥३४॥ ववर्ष कामानन्येषां पर्जन्य इव देहिनां । धन्यं यशस्यमायुष्यं
कुमारस्य महामनाः ॥३५॥ कृच्छ्रलब्धेऽथ राजर्षेस्तनयेऽनुदिनं पितुः । यथा निःस्वस्य कृच्छ्राप्ते राज्ञ

स्नेहोन्ववर्द्धत ॥३६॥ मातुस्त्वतितरां पुत्रे स्नेहो मोहसमुद्भवः । कृतद्युतेः सपत्नीनां प्रजाका
मज्वरोऽभवत् ॥३७॥ चित्रकेतोरतिप्रीतिः यथा दारे प्रजावति । न तथान्येषु संजज्ञे बालं
लालयतोऽन्वहं ॥३८॥ ताः पर्यतप्यन्नात्मानं गर्हयंत्योऽभ्यसूयया । आयादारे प्रजापति
न तथान्येषु संजज्ञे बालं अनपत्येन दुःखेन राज्ञोऽनादरणेन च ॥३९॥ धिगप्रजां स्त्रियं
पापां पत्युश्चागृहसंमतां । सुप्रजाभिः सपत्नीभिर्दासीमिव तिरस्कृतां ॥४०॥ सपत्नादी
नां संतापः स्वामिनः परिचर्यया । अभीक्ष्णं लब्धकामानां दास्या दासीव दुर्भगा ॥४१॥ ए
वं संदह्यमानानां सपत्न्याः पुत्रसंपदा । राज्ञोऽसंमतवृत्तीनां विद्वेषो बलवानभूत् ॥४२॥
विद्वेषनष्टमतयः स्त्रियो दारुणचेतसः । गरं ददुः कुमाराय दुर्मर्षा नृपतिं प्रति ॥४३॥ कृ
तद्युतिरजानंती सपत्नीनामघं महत् । सुप्त एवेति संचिंत्य निरीक्ष्य व्यचरद्गृहे ॥४४॥

शयानंसुचिरंबालमुपधार्यमनीषिणी।पुत्रमानयमेमन्देइतिधात्रीमचोदयत्॥४५॥
साशयानमुपव्रज्यदृष्ट्वाचोत्तारलोचनं।प्राणेन्द्रियात्मभिस्त्यक्तंहतास्मीत्यपतद्भुवि
॥४६॥तस्यास्तदाकर्ण्यभृशातुरंस्वरंघ्नंत्याःकराभ्यामुरमुच्चकैरपि।प्रविश्यराज्ञीत्वरया
त्मजांतिकंददर्शबालंसहसामृतंसुतं॥४७॥पपातभूमौपरिविह्वलाशुचाशुमोहविस्र
स्तशिरोरुहांबरा।ततोनृपोंतःपुरवर्त्तिनोजनान्नराज्ञ्यार्त्तध्वनिराम्यरोदनं॥४८॥आ
गत्यतुल्यव्यसनासुदुःखितास्ताश्चव्यलीकंरुरुदुःकृतागसः॥४९॥श्रुत्वामृतंपुत्रम
लक्षितांतकंविनष्टदृष्टिःप्रतपंस्त्वपत्ज्वरपिस्नेहानुबंधैर्धितयाशुचानृपःशोविमूर्छि
तोनुप्रकृतैःद्विजैःवृतः॥५०॥पपातबालस्यचपादमूलेमृतस्यविस्रस्तशिरोरु
हांबरः।दीर्घंश्वसन्बाष्पकलोपरोधतोनिरुद्धकंठोनशशाकभाषितुं॥५१॥पतिं

निरीक्ष्यरुरुचार्पितंतदामृतंचबालंसुतमेकसंततिं।जनस्यराज्ञीप्रकृतेश्चहृद्रु
जंप्रसीदधात्राविजजापविप्रधा॥५२॥स्तनद्वयंकुंकुमगंधमंडितंनिषिंचतीसांजन
बाष्पबिंदुभिः।विकीर्यकेशान्विगलत्स्रजःसुतंशुशोचचित्रंकुररीवसुस्वरं॥५३॥
अहोविधातस्त्वमतीवबालिशोयस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहते।परेनुजीवत्यपरस्य
यामृतिर्विपर्ययश्चेत्त्वमसिध्रुवःपरः॥५४॥नहिक्रमश्चेदिहमृत्युजन्मनोःशरी
रिणामस्तुतदात्मकर्मभिः।यःस्नेहपाशोनिजसर्गवृद्धयेस्वयंकृतस्तेतमिमंविवृश्च
सि॥५५॥त्वंतातनार्हसिचमांकृपणामनाथांत्यक्तुंविचक्ष्वपितरंतवशोकतप्तं।अंज
स्तरेमभवताप्रजदुस्तरंयद्ध्वांतंनयाह्यकरुणेनयमेनदूरं॥५६॥उत्तिष्ठताततइमे
शिशवोवयस्यास्त्वामाह्वयंतिनृपनंदनसंविहर्तुं।सुप्तश्चिरंह्यशनयाचभवान्प

रीतोभुंक्ष्वस्तनंपिबशुचोहरनःस्वकानां ५७ नाहंतनूजददृशेहतमंगलातेमुग्धस्मितं
मुदितवीक्षणमाननाब्जं किंवागतोस्यपुनरन्वयमंगलोकं नीतोघृणेन नशृणोमिक
लागिरस्ते ५८ श्रीशुक उवाच ॥ विलपंत्यामृतंपुत्रमितिचित्रविलापनैः चित्रकेतु
र्भृशंतप्तोमुक्तकंठोरुरोदह ॥ ५९ तयोःविलपतोःसर्वेदंपत्योस्तदनुव्रताः ॥ रुरुदुःस्म
नरानार्यःसर्वमासीदचेतनं ६० एवंकश्मलमापन्नंनष्टसंज्ञमनायकं ज्ञात्वांगिराश्चस
मुनिराजगामसनारदः ६१ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेंगिरानारदा
गमनेचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ऊचतुर्मृतकोपांतेपतितंमृतकोपमं शो
काभिभूतंराजानंबोधयंतिसदुक्तिभिः ॥ १ ॥ कोयंस्यात्तवराजेंद्रभवान्यमनुशोचति
त्वंचास्यकतमःसृष्टौपुरेदानीमतःपरं ॥ २ ॥ यथाप्रयांतिसंयांतिस्रोतोवेगेनवालु

काः संयुज्यंतेवियुज्यंतेतथाकालेनदेहिनः ॥ ३ ॥ यथाधानासुवैधानाभवंतिनभवं
तिच एवंभूतेषुभूतानिचोदितानीशमायया ४ वयंचत्वंचयेचेमेतुल्यकालाश्चरा
चराः जन्ममृत्योर्यथापश्चात्प्राङ्नैवमधुनापिभो ५ भूतैर्भूतानिभूतेशःसृज
त्यवतिहंत्यजः आत्मसृष्टैरस्वतंत्रैरनपेक्षोपिबालवत् ६ देहेनदेहिनोराजन्दे
हाद्देहाद्देहोभिजायते बीजादेवयथाबीजंदेह्यर्थइवशाश्वतः ७ देहिदेहविभा
गोयमविवेककृतःपुरा जातिव्यक्तिविभागोयंयथावस्तुनिकल्पितः ८ श्रीशुक
उवाच एवमाश्वासितोराजाचित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः प्रमृज्यपाणिनावक्त्रमाधिम्ला
नमभाषत ९ चित्रकेतुरुवाच ॥ कौयुवांज्ञानसंपन्नौमहिष्ठौचमहीयसां अ
वधूतेनवेषेणगूढाविहसमागतौ १० चरंतिह्यवनौकामंब्राह्मणाभगवत्प्रिया

॥ माःश्वांग्राम्यबुद्धीनांबोधयोन्मत्तलिंगिनः ११ कुमारोनारदऋभुरंगिरादेवलोसितः
अपांतरतमोव्यासोमार्कंडेयोथगौतमः १२ वसिष्ठोभगवान्रामकपिलोबादराय
णिः दुर्वासायाज्ञवल्क्यश्चजातुकर्णस्तथारुणिः १३ रोमशश्च्यवनोदत्त आसुरिःसप
तंजलिः ऋषिर्वेदशिरोधौम्योमुनिःपंचशिखस्तथा १४ हिरण्यनाभःकौशल्यःश्रुत
देवऋतध्वजः एतेपरेचसिद्धेशाश्चरंतिज्ञानहेतवः १५ तस्माद्युवांग्राम्यपशो
र्ममूढधियःप्रभू अंधेतमसिमग्नस्यज्ञानदीपउदीर्यतां १६ श्रीअंगिराउवाच
अहंतेपुत्रकामस्यपुत्रदोस्म्यंगिरानृप एषब्रह्मसुतःसाक्षान्नारदोभगवानृषिः
१७ इत्थंत्वांपुत्रशोकेनमग्नंतमसिदुस्तरे अतदर्हमनुस्मृत्यमहापुरुषगोचरं १८
अनुग्रहायभवतःप्राप्तावावामिहप्रभो ब्रह्मण्योभगवद्भक्तोनावसीदितुमर्हसि

४३

॥ १९ तदैवतेपरंज्ञानंददामिगृहमागतः ज्ञात्वान्याभिनिवेशंतेपुत्रमेवददाम्यहं
२० अधुनापुत्रिणांतापोभवतैवानुभूयते एवंदारागृहारायोविविधैश्वर्यसंप
दः २१ शब्दादयश्चविषयाश्चलाराज्यविभूतयः महीराज्यंबलंकोशोभृत्यामात्या
सुहृज्जनाः २२ सर्वेपिशूरसेनेमेशोकमोहभयार्तिदाः गंधर्वनगरप्रख्याःस्वप्न
मायामनोरथाः २३ दृश्यमानाविनार्थेननदृश्यंतेमनोभवाः कर्मभिर्ध्यायतोना
नाकर्माणिमनसोभवन् २४ अयंहिदेहिनोदेहोद्रव्यज्ञानक्रियात्मकः देहिनोवि
विधक्लेशसंतापकृदुदाहृतः २५ तस्मात्स्वस्थेनमनसाविमृश्यगतिमात्मनः
द्वैतेध्रुवार्थविश्रंभंत्यजोपशममाविश २६ श्रीशुकउवाच ॥ एवंमंत्रोपनिषदं
प्रतीछप्रयतोमम यांधारयन्सप्तरात्राद्द्रष्टासंकर्षणंप्रभुं २७ यत्पादमूलमुप

सत्वनरेंद्र पूर्वैश्रावदियोन्नममिमंद्धितपंविसृज्य सद्यस्तदीयमतुलामधिकंमहित्वं प्राप्स्य
र्भवानपितरंनचिरादुपैति ॥२८॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे चित्रकेतोपाख्या
ने पंचदशोऽध्यायः ॥१५॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अथ देवऋषी राजन्संपरेतंनृपात्मजं ॥ द
र्शयित्वेति होवाच ज्ञातीनामनुशोचतां ॥१॥ अंगिरा उवाच ॥ ॥ जीवात्मन्पश्य भद्रं ते मा
तरंच ते ॥ सुहृदो बांधवास्तप्ताः शुचात्वत्कृतया भृशं ॥२॥ कलेवरं स्वमाविश्य शेषमा
युः सुहृद्वृतः ॥ भुंक्ष्व भोगांन्पितृप्रत्तानधितिष्ठ नृपासनं ॥३॥ जीव उवाच ॥ ॥ कस्मिन्ज
न्मन्यमी मातततात भ्रातर एव च ॥ कर्मभिर्भ्राम्यमाणस्य देवतिर्यङ्नृयोनिषु ॥४॥ बंधु
ज्ञात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः ॥ सर्व एव हि सर्वेषां भवंति क्रमशोपि वः ॥५॥ य
था वस्तूनि पण्यानि हेमादीनि ततस्ततः ॥ पर्यटंति नरेष्वेवं जीवो योनिषु कर्तृषु ॥६॥ नि

तरंपि

त्यस्यार्थस्य संबंधो ह्यनित्यो दृश्यते नृषु ॥ यावद्यस्य हि संबंधो ममत्वं तावदेव हि ॥७॥ एवं
योनिगतो जीवः स नित्यो निरहंकृतः ॥ यावद्यत्रोपलभ्येत तावत्स त्वं हि तस्य तत् ॥८॥
एष नित्योव्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वदृक् ॥ आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानं सृजते प्रभुः ॥
॥९॥ न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वपरोपि वा ॥ एकः सर्वधियां द्रष्टा कर्तृणां गुणदोष
योः ॥१०॥ नादत्त आत्मा हि गुणं न दोषं न क्रियाफलं ॥ उदासीनवदासीनः परावरदृगीश्वरः ॥
॥११॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युदीर्य गतो जीवो ज्ञातयस्तस्य ते तदा ॥ विस्मिता मुमुचुः शोकं छित्वा
त्मस्नेहशृंखलां ॥१२॥ निर्हृत्य ज्ञातयो ज्ञातेः देहं कृत्वोचिताः क्रियाः ॥ तत्यजुर्दुस्त्यजं स्नेहं शोक
मोहभयार्तिदं ॥१३॥ बालघ्न्यो व्रीडितास्तत्र बालहत्याहतप्रभाः ॥ बालहत्याव्रतं चेरुर्ब्राह्म
णैर्यन्निरूपितं ॥१४॥ यमुनायां महाराज स्मरंत्यो द्विजभाषितं ॥१५॥ स इत्थं प्रतिबुद्धात्मा

चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः। गृहांधकूपान्निःक्रांतः सरःपंकादिव द्विपः १५ कालिंद्यां विधिव
त्स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियः। मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्राववंदत १६ अथ तस्मै प्रप
न्नाय भक्ताय प्रयतात्मने। भगवान्नारदः प्रीतो विद्यामेतामुवाच ह १७ ॐ नमस्तुभ्यं भग
वते वासुदेवाय धीमहि। प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च १८ नमो विज्ञानमात्रा
य परमानंदमूर्तये। आत्मारामाय शांताय निवृत्तद्वैतदृष्टये १९ आत्मानंदानुभूत्यै
व न्यस्तशक्त्यूर्मये नमः। हृषीकेशाय महते नमस्ते विश्वमूर्तये २० वचस्युपरतेऽप्राप्य य ए
क मनसा सह। अनामरूपश्चिन्मात्रः सोऽव्यान्नः सदसत्परः २१ यस्मिन्निदं यतश्चेदं ति
ष्ठत्यप्येति जायते। मृन्मयेष्विव मज्जातिस्तस्मै ते ब्रह्मणे नमः २२ यन्न स्पृशंति न विदुः
मनोबुद्धींद्रियासवः। अंतर्बहिश्च विततं व्योमवत्तन्नतोऽस्म्यहं २३ देहेंद्रियप्राणम

नोधियोऽमी यदंशविद्धाः प्रचरंति कर्मसु। नैवान्यदा लोहमिवाप्रतप्तं स्थानेषु तद्द्रष्ट्रपदेशमे
ति २४ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये सकलसात्वतपरिवृढनिक
रकमलकुड्मलोपलालितचरणारविंदयुगलं परमेष्ठिन्नमस्ते २५ श्रीशुक उवाच।
भक्तायैतां प्रपन्नाय विद्यामादिश्य नारदः। ययावंगिरसा साकं धाम स्वायंभुवं प्रभो २६
चित्रकेतुस्तु तां विद्यां यथा नारदभाषितं। धारयामास सप्ताहमब्भक्षः सुसमाहितः २७ तत
श्च सप्तरात्रांते विद्यया धार्यमाणया। विद्याधराधिपत्यं स लेभेऽप्रतिहतं नृप २८ ततः क
तिपयाहोभिर्विद्ययेद्धमनोगतिः। जगाम देवदेवस्य शेषस्य चरणांतिकं २९ मृणालगौ
रं शितिवाससं स्फुरत्किरीटकेयूरकटित्रकंकणं। प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनावृतं ददर्श सि
द्धेश्वरमंडलैः प्रभुं ३० तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषः स्वच्छामलांतःकरणोऽभ्ययान्मुनिः

भा॰ष॰
४६

प्रवृद्धभक्त्या प्रणयाश्रुलोचनः प्रहृष्टरोमानमदादिपुरुषं ॥३१॥ स उत्तमश्लोकपदाब्जविष्ट
रं प्रेमणाश्रुलेशैरुपमेहयन्मुहुः ॥ प्रेमोपरुद्धाखिलवर्णनिर्गमो नैवाशकत्तं प्रसमीडि
तुं चिरं ॥३२॥ ततः समाधाय मनो मनीषया बभाष एतत्प्रतिलब्धवागसौ ॥ नियम्य सर्वें
द्रियबाह्यवर्तनं जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहं ॥३३॥ चित्रकेतुरुवाच ॥ अजित जितस
ममतिभिः साधुभिर्भवान् जितात्मभिर्भवता ॥ विजितास्तेपि च भजतामकामात्मनां य
आत्मदोतिकरुणः ॥३४॥ तव विभवः खलु भगवन् जगदुदयस्थितिलयादीनि विश्वसृ
जस्तेंशांशास्तत्र मृषा स्पर्धंति पृथगभिमत्या ॥३५॥ परमाणुपरममहतोस्त्वमाद्यंतांतरवर्ती
त्रयविधुरः ॥ आदावंते च सत्वानां यद्ध्रुवं तदेवांतरालेपि ॥३६॥ क्षित्यादिभिरेष किलावृतः स
प्तभिः दशगुणोत्तरैरंडकोशः ॥ यत्र पतत्यणुकल्पः सहांडकोटिभिस्तदनंत ॥३७॥

४६

विषयतृषो नरपशवो य उपासते विभूतीर्न परं त्वां ॥ तेषामाशिष ईश तदनु विनश्यंति यथा रा
जकुलं ॥३८॥ कामधियस्त्वयि रचिता न परम रोहंति यथा करंभबीजानि ॥ ज्ञानात्मन्यगुणम
ये गुणगणतोस्य द्वंद्वजालानि ॥३९॥ जितमजित तदा भवता यदाह भागवतं धर्ममन
वद्यं ॥ निःकिंचना ये मुनय आत्मारामा यमुपासतेऽपवर्गाय ॥४०॥ विषममतिर्न य
त्र नृणां त्वमहमिति मम तवेति च यदन्यत्र ॥ विषमधिया रचितो यः स ह्यविशुद्धः क्षयि
ष्णुरधर्मबहुलः ॥४१॥ कः क्षेमो निजपरयोः कियानर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण ॥ स्वद्रोहा
त्तव कोपः परसंपीडया च तथाऽधर्मः ॥४२॥ न व्यभिचरति तवेक्षा यया ह्यभिहितो भगव
तो धर्मः ॥ स्थिरचरसत्वकदंबेष्वपृथग्धियो यमुपासते त्वार्याः ॥४३॥ न हि भगवन्नघ
टितमिदं त्वद्दर्शनान्नृणामखिलपापक्षयः ॥ यन्नाम सकृच्छ्रवणात्पुक्कसकोपि वि

मुच्यते संसारात् ॥४४॥ अथ भगवन्वयमधुना त्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः सुरऋषि
णायत्कथितं तावकेन कथमन्यथा भवति ॥४५॥ विदितमनंत समस्तं तव जगदात्मनो जनैरि
हाचरितं विज्ञाप्यं परमगुरोः कियदिव सवितुरिव खद्योतैः ॥४६॥ नमस्तुभ्यं भगवते सकल
जगत्स्थितिलयोदयेशाय दुरवसितात्मगतये कुयोगिनां भिदा परमहंसाय ॥४७॥ यं
वै श्वसंतमनु विश्वसृजः श्वसंति यं चेकितानमनु चित्तय उच्चकंति विद्याधरपतिं यस्य
मूर्द्धि तस्मै नमो भगवतेस्तु सहस्रमूर्द्धे ॥४८॥ श्रीशुक उवाच ॥ संस्तुतो भगवानेवमनं
तस्तमभाषत विद्याधरपतिं प्रीतश्चित्रकेतुं कुरूद्वह ॥४९॥ श्रीभगवानुवाच यन्नारदांगि
रोभ्यां ते व्याहृतं मेनुशासनं ॥ संसिद्धोसि तया राजन्विद्यया दर्शनाच्च मे ॥५०॥ अहं वै स
र्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः ॥ शब्दब्रह्म मे नो ब्रह्म सर्मो मेदक्षमीच्छा ख्वती ॥५१॥

१ परंब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू ५१

५७

लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि संततं उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतं ॥५२॥
यथा सुषुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत्थितः ॥५३॥
एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मनः मायामात्राणि विज्ञाय तद्द्रष्टारं परं स्मरेत् ॥५४॥
येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वापं वेदात्मनस्तदा सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमवेहि मां ॥५५॥ उ
भयं स्मरतः पुंसः प्रस्वापप्रतिबोधयोः अन्वेति व्यतिरिच्येत तज्ज्ञानं ब्रह्म तत्परं ॥५६॥ य
देतद्विस्मृतं पुंसो मद्भावं भिन्नमात्मनः ततः संसार एतस्य जन्म देहो मृतेर्मृतिः ॥५७॥ ल
ब्ध्वेह मानुषीं योनिं ज्ञानविज्ञानसंभवां आत्मानं यो न बुध्येत न क्वचित्क्षेममाप्नुयात् ॥५८॥
स्मृत्वेहायां परिक्लेशं ततः फलविपर्ययं अभयं चाप्यनीहायां संकल्पाद्विरमेत्कविः
॥५९॥ सुखाय दुःखमोक्षाय कुर्वाते दंपती क्रियाः ततोनिवृत्तिरप्राप्तिर्दुःखस्य च सुख

स्यच ॥ ६० ॥ एवं विपर्ययं बुध्वा नृणां विज्ञाभिमानिनां ॥ आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविल
क्षणां ॥ ६१ ॥ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेन तेजसा ॥ ज्ञानविज्ञानसंतृप्तो मद्भक्तः पुरुषो
भवेत् ॥ ६२ ॥ एतावानेव मनुजैर्योगनैपुण्यबुद्धिभिः ॥ स्वार्थः सर्वात्मना ज्ञेयो यत्परात्मैक
दर्शनं ॥ ६३ ॥ त्वमेतच्छ्रद्धया राजन्नप्रमत्तो वचो मम ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो धारयन्नाशु सिध्य
सि ॥ ६४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ आश्वास्य भगवानित्थं चित्रकेतुं जगद्गुरुः ॥ पश्यतस्तस्य विश्वात्मा
ततश्चांतर्दधे हरिः ॥ ६५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे चित्रकेतोपाख्याने षो
डशोध्यायः ॥ १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ यतश्चांतर्दधेऽनंतस्तस्यै कृत्वा दिशे नमः ॥ विद्याधरश्चि
त्रकेतुश्चचार गगनेचरः ॥ १ ॥ स लक्षं वर्षलक्षाणामव्याहतबलेंद्रियः ॥ स्तूयमानो महायो
गी मुनिभिः सिद्धचारणैः ॥ २ ॥ कुलाचलेंद्रद्रोणीषु नानासंकल्पसिद्धिषु ॥ रेमे विद्याधरस्त्री

भिर्गापयन्हरिमीश्वरं ॥ ३ ॥ एकदा स विमानेन विष्णुदत्तेन भास्वता ॥ गिरिशं ददृशे गच्छन्
परीतं सिद्धचारणैः ॥ ४ ॥ आलिंग्यांगीकृतां देवीं बाहुना मुनिसंसदि ॥ उवाच देव्याः शृण्वं
त्या जहासोच्चैस्तदंतिके ॥ ५ ॥ चित्रकेतुरुवाच ॥ एष लोकगुरुः साक्षाद्धर्मं वक्ता शरी
रिणां ॥ आस्ते मुख्यः सभायां वै मिथुनीभूय भार्यया ॥ ६ ॥ जटाधरस्तीव्रतपा ब्रह्मचारिसभा
पतिः ॥ अंकीकृत्य स्त्रियं चास्ते गतह्रीः प्राकृतो यथा ॥ ७ ॥ प्रायशः प्राकृताश्चापि स्त्रियं
रहसि बिभ्रति ॥ अयं महाव्रतधरो बिभर्त्ति सदसि स्त्रियं ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ भग
वानपि तच्छ्रुत्वा प्रहस्यागाधधीर्नृप ॥ तूष्णीं बभूव सदसि सभ्याश्च तदनुव्रताः ॥ ९ ॥ इत्य
तद्वीर्यविदुषि ब्रुवाणे बह्वशोभनं ॥ रुषाह देवी धृष्टाय निर्जितात्माभिमानिने ॥ १० ॥ पार्व
त्युवाच ॥ अयं किमधुना लोके शास्ता दंडधरः प्रभुः ॥ अस्मद्विधानां दुष्टानां निर्लज्जानां

चविप्रकृतः ॥ ११ ॥ नवेदधर्मंकिलपद्मयोनिर्नब्रह्मपुत्राभृगुनारदाद्याः । नवैकुमारःक
पिलोमनुश्चयेनोनिषेधंत्यतिवर्त्तिनंहरं ॥ १२ ॥ एषामनुध्येयपदाब्जयुग्मंजगद्गुरुं
मंगलमंगलंस्वयं । यःक्षत्रबंधुःपरिभूयसूरीन्प्रशास्तिधृष्टस्तदयंहिदंड्यः ॥ १३ ॥
नायमर्हतिवैकुंठपादमूलोपसर्पणं । संभावितमतिस्तब्धःसाधुभिःपर्युपासितं
॥ १४ ॥ अतःपापीयसींयोनिमासुरींयाहिदुर्मते । यथेहभूयोमहतांनकर्त्तापुत्र
किल्बिषं ॥ १५ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंशप्तश्चित्रकेतुर्विमानादवरुह्यसः । प्रसाद
यामाससतींमूर्ध्नानम्रेणभारत ॥ १६ ॥ चित्रकेतुरुवाच । प्रतिगृह्णामितेशापमा
त्मनोंजलिनांबिके । देवैर्मर्त्याययत्प्रोक्तंपूर्वदिष्टंहितस्यतत् ॥ १७ ॥ संसारचक्रएत
स्मिन्जंतुरज्ञानमोहितः । भ्राम्यन्सुखंचदुःखंचभुंक्तेसर्वत्रसर्वदा ॥ १८ ॥ नैवात्मा

नपरश्चापिकर्त्तास्यात्सुखदुःखयोः । कर्त्तारंमन्यतेप्राज्ञःआत्मानंपरमेवच ॥ १९ ॥ गुणप्रवा
हएतस्मिन्कःशापःकोन्वनुग्रहः । कःस्वर्गोनरकःकोवाकिंसुखंदुःखमेववा ॥ २० ॥ एकः
सृजतिभूतानिभगवानात्ममायया । एषांबंधंचमोक्षंचसुखंदुःखंचनिष्कलः ॥ २१ ॥ न
तस्यकश्चिद्दयितःप्रतीपोनज्ञातिबंधुर्नपरोनचस्वः । समस्यसर्वत्रनिरंजनस्यसुखे
नरागःकुतएवरोषः ॥ २२ ॥ तथापितच्छक्तिविसर्गएषांसुखायदुःखायहिताहिताय ।
बंधायमोक्षायचमृत्युजन्मनोःशरीरिणांसंसृतयेवकल्पते ॥ २३ ॥ अथप्रसादयेनत्वां
शापमोक्षायभामिनि । यन्मन्यसेह्यसाधूक्तंममतत्क्षम्यतांसति ॥ २४ ॥ श्रीशुकउवाच
इतिप्रसाद्यगिरिशौचित्रकेतुररिंदमः । जगामस्वविमानेनपश्यतोःस्मयतोस्तयोः
॥ २५ ॥ ततस्तुभगवान्रुद्रोरुद्राणीमिदमब्रवीत् । देवर्षिदैत्यसिद्धानांपार्षदानांचशृ

एवतां॥२६॥दृष्टवत्यसिसुश्रोणिहरेरद्भुतकर्मणः माहात्म्यंविष्णुभक्तानांत्वद्भृत्यानां
महात्मनां॥२७॥नारायणपराःसर्वेनकुतश्चनविभ्यति॥स्वर्गापवर्गनरकेष्वपितु
ल्यार्थदर्शिनः॥२८॥देहिनांदेहसंयोगात्द्वंद्वानीश्वरलीलया॥सुखंदुःखंमृतिर्जन्मशा
पोनुग्रहएवच॥२९॥अविवेककृतःपुंसोह्यर्थभेदइवात्मनि॥गुणदोषविकल्पश्च
भिदेवस्रजिवत्कृतः॥३०॥वासुदेवेभगवतिभक्तिमुद्वहतांनृणां॥ज्ञानवैराग्यवीर्याणांने
हकश्चिद्व्यपाश्रयः॥३१॥नाहंविरंचोनकुमारनारदौनब्रह्मपुत्रामुनयःसुरेशाः
विदामयस्येहितमंशकांशकानतत्स्वरूपंपृथगीशमानिनः॥३२॥नह्यस्यास्तिप्रियःक
श्चिन्नाप्रियःस्वपरोपिवा॥आत्मत्वात्सर्वभूतानांसर्वभूतप्रियोहरिः॥३३॥तस्यचा
यंमहाभागश्चित्रकेतुःप्रियोनुगः॥सर्वत्रसमदृक्शांतोह्यहंचैवाच्युतप्रियः॥३४॥

तस्मान्नविस्मयःकार्यःपुरुषेषुमहात्मसु॥महापुरुषभक्तेषुशांतेषुमहात्मसु॥महापुरुष
भक्तेषुशांतेषुसमदर्शिषु॥३५॥श्रीशुकउवाच॥इतिश्रुत्वाभगवतःशिवस्योमाभिभा
षितं बभूवशांतधीराजन्देवीविगतविस्मया॥३६॥इतिभागवतोदेव्याःप्रतिशप्तुम
लंतमः॥मूर्ध्नासंजगृहेशापमेतावत्साधुलक्षणं॥३७॥जज्ञेत्वष्टुर्दक्षिणाग्नौदानवींयो
निमाश्रितः॥वृत्रइत्यभिविख्यातोज्ञानविज्ञानसंयुतः॥३८॥एतत्तेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वं
परिपृच्छसि॥वृत्रस्यासुरजातेश्चकारणंभगवन्मतेः॥३९॥इतिहासंहरिंस्मृत्वासयातिप
रमांगतिं॥४१॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेचित्रकेतोपाख्यानंसमाप्तंसप्त
दशोध्यायः॥१७॥ ॥श्रीशुकउवाच॥ ॥पृश्निस्तुपत्नीसवितुःसावित्रींव्याहृतींत्रयीं॥अग्न
िहोत्रंपशुंसोमंचातुर्मास्यंमहामखं॥१॥सिद्धिर्भगस्यभार्यांगमहिमानंविभुंप्रभुं॥आशि

षंचवरारोहांकंन्यांप्रासूतसुव्रतां ॥२॥ धातुःकुहूःसिनीवालीराकाचानुमतीस्तथा सायंदर्शमथः
प्रातःपूर्णमासमनुक्रमात् ॥३॥ अग्नीन्पुरीष्यानाधत्तक्रियायांसमनंतरः चर्षणीवरुण
स्यासीद्यस्यांजातोभृगुःपुनः ॥४॥ वाल्मीकिश्चमहायोगीवल्मीकादभवत्किल अगस्त्यश्च
वसिष्ठश्चमित्रावरुणयोःऋषी ॥५॥ रेतःसिषिचतुःकुंभेउर्वश्यांसंनिधौद्रुतं रेवत्यांमित्र
उत्सर्गमरिष्टंपिप्पलंव्यधात् ॥५॥ पौलोम्यामिंद्रआधत्तत्रीन्पुत्रानितिःविश्रुतं जयंत
मृषभंताततृतीयमीढुषंप्रभुं ॥६॥ उरुक्रमस्यदेवस्यमायावामनरूपिणः कीर्त्यौपत्न्यां
बृहछ्लोकस्तस्यासन्सौभगादयः ॥७॥ तत्कर्मगुणवीर्याणिकाश्यपस्यमहात्मनः
पश्चाद्वक्ष्यामहेदित्यांयथैवावततारह ॥८॥ अथकश्यपदायादान्दैत्येयान्[illegible]
कीर्तयामिते तत्रभागवतःश्रीमान्प्रह्लादोबलिरेवच ॥९॥ दितेर्द्वावेवदायादौ

दैत्यदानववंदितौ हिरण्यकशिपुर्नामहिरण्याक्षश्चकीर्त्तितौ ॥१०॥ हिरण्यकशिपुर्भार्याका
याधुर्नामदानवी जंभस्यतनयादत्तासुषुवेचतुरःसुतान् ॥११॥ संह्रादंप्रागनुह्रादंह्रादंप्र
ह्रादमेवच तत्स्वसासिंहिकानामराहुंविप्रचितोग्रहीत् ॥१२॥ शिरोहरद्यस्यहरिश्चक्रेण
पिबतोमृतं संह्रादस्यकृतिर्भार्यासूतपंचजनंततः ॥१३॥ ह्रादस्यधमनिर्भार्यासूतवा
तापिमिल्वलं योगस्त्यायत्वतिथयेपेचेवातापिमिल्वलः ॥१४॥ अनुह्रादस्यसूर्यायांबाष्क
लोमहिषस्तथा विरोचनस्तुप्राह्रादिर्देव्यांतस्याभवद्बलिः ॥१५॥ बाणज्येष्ठंपुत्रशतम
शनायांततोभवत् तस्यानुभावंसुश्लोक्यंपश्चादेवाभिधास्यति ॥१६॥ बाणआराध्यगि
रिशंलेभेतद्गणमुख्यतां यत्पार्श्वेभगवानास्तेह्यद्यापिपुरपालकः ॥१७॥ मरुतश्चदितेः
पुत्राश्चत्वारिंशन्नवाधिकाः तआसन्नप्रजाःसर्वेनीताइंद्रेणसात्मतां ॥१८॥ राजोवाच

कथंत आसुरंभावमपरेत्यौत्मिकंगुरो। इंद्रेणप्रापिताः सात्मं किं तत्साधुकृतं हि ते ॥१९॥
इमे श्रद्दधते ब्रह्मन्नृषयोपि मया सह। परिज्ञानाय भगवंस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥२०॥ सूत उ
वाच॥ ॥एतद्विष्णुरातस्य बादरायणिर्वचो निशम्याहृतमल्पमर्थवत् सभाजयन्संनिभृ
तेन चेतसा जगाद सत्रायण सर्वदर्शनः ॥२१॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥हतपुत्रा दितिः शक्रपा
र्ष्णिग्राहेण विष्णुना। मन्युना शोकदीप्तेन ज्वलंती पर्यचिंतयत् ॥२२॥ कदा नु भ्रातृहंतारमिं
द्रियाराममुल्बणं। अक्लिन्नहृदयं पापं घातयित्वा शये सुखं ॥२३॥ कृमिविड्भस्मसंज्ञा
सीद्यस्येशाभिहितस्य च। भूतध्रुक्तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥२४॥ आशासानस्य
तस्येदं ध्रुवमुन्नद्धचेतसः। मदशोषक इंद्रस्य भूयाद्येन सुतो हि मे ॥२५॥ इति भावेन सा भ
र्तुराचचारासकृत्प्रियं। शुश्रूषयानुरागेण प्रश्रयेण दमेन च ॥२६॥ भक्त्या परमया रा

जन्मनोज्ञैर्वल्गुभाषितैः। मनोजग्राहभावज्ञा सुस्मितापांगवीक्षणैः ॥२७॥ एवं स्त्रिया जडी
भूतो विद्वानपि विदग्धया। बाढमित्याह विवशो न तच्चित्रं हि योषिति ॥२८॥ विलोक्यैकांतभूता
नि भूतान्यादौ प्रजापतिः। स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्धं यया पुंसां मतिर्हृता ॥२९॥ एवं शुश्रूषित
स्तात भगवान्कश्यपः स्त्रिया। प्रहस्य परमप्रीतो दितिमाहाभिनंद्य च ॥३०॥ कश्यप उवाच
वरं वरय वामोरु प्रीतस्तेहमनिंदिते। स्त्रिया भर्तरि सुप्रीते कः काम इह चागमः ॥३१॥ प
तिरेव हि नारीणां दैवतं परमं स्मृतं। मानसः सर्वभूतानां वासुदेवः श्रियः पतिः ॥३२॥ स एव
देवतालिंगैर्नामरूपविकल्पितैः। इज्यते भगवान्पुंभिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् ॥३३॥ तस्मा
त्पतिव्रता नार्यः श्रेयस्कामाः सुमध्यमे। यजंतेनन्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरं ॥३४॥
सोहं त्वयार्चितो भद्रे ईदृग्भावेन भक्तितः। तत्ते संपादये काम मम सतीनां सुदुर्लभं ॥३५॥

दितिरुवाच ॥ वरदो यदि मे ब्रह्मन् पुत्रमिंद्रहणं वृणे ॥ अमृत्युं मृतपुत्राहं येन मे घाति
तौ सुतौ ॥ ३६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ निशम्य तद्वचो विप्रो विमनाः पर्यतप्यत ॥ अहो अधर्मः सु
महानद्य मे समुपस्थितः ॥ ३७ ॥ अहो अर्थेंद्रियारामो योषिन्मय्येह मायया गृहीतचेताः कृप
णः पतिष्ये नरके ध्रुवं ॥ ३८ ॥ कोतिक्रमोनुवर्त्तंत्याः स्वभावमिह योषितः ॥ धिग्मां बताबुधं
स्वार्थे यदहं त्वजितेंद्रियः ॥ ३९ ॥ शरत्पद्मोत्सवं वक्त्रं वचश्च श्रवणामृतं ॥ हृदयं क्षुरधारा
भं स्त्रीणां को वेद चेष्टितं ॥ ४० ॥ नहि कश्चित्प्रियः स्त्रीणामंजसा स्वाशिषात्मनां ॥ पतिं पुत्रं
भ्रातरं वा घ्नंत्यर्थे घातयंति च ॥ ४१ ॥ प्रतिश्रुतं ददामीति वचस्तन्न मृषा भवेत् ॥ वधं नार्ह
ति चेंद्रोपि तत्रेदमुपकल्पते ॥ ४२ ॥ इति संचिंत्य भगवान्मारीचः कुरुनंदन ॥ उवाच किं
चित्कुपित आत्मानं च विगर्हयन् ॥ ४३ ॥ कश्यप उवाच ॥ ॥ पुत्रस्ते भविता भद्रे इं

द्रहा देवबांधवः ॥ संवत्सरं व्रतमिदं यद्यंजो धारयिष्यति ॥ ४४ ॥ दितिरुवाच ॥ धारयिष्ये व्रतं
ब्रह्मन् ब्रूहि कार्याणि यानि मे ॥ यानि चेह निषिद्धानि न व्रतं घ्नंति यान्युत ॥ ४५ ॥ कश्यप उवा
च ॥ न हिंस्याद्भूतजातानि न शपेन्नानृतं वदेत् ॥ न छिंद्यान्नखरोमाणि न स्पृशेद्यदमं
गलं ॥ ४६ ॥ नाप्सु स्नायान्न कुप्येत न संभाषेत दुर्जनैः ॥ न वसीताधौतवासः स्रजं च विधृ
तां क्वचित् ॥ ४७ ॥ नोच्छिष्टं चंडिकान्नं च सामिषं वृषलाहृतं ॥ भुंजीतोदकया दृष्टं पिबेदंज
लिनापयः ॥ ४८ ॥ नोच्छिष्टास्पृष्टसलिला संध्यायां मुक्तमूर्द्धजा ॥ अनर्चिता संयतवाक्
नासंवीता बहिश्चरेत् ॥ ४९ ॥ नाधौतपादाप्रयता नार्द्रपात्रो उदक्शिराः ॥ शयीत नापरा
ङ्नान्यैर्न नग्ना न च संध्ययोः ॥ ५० ॥ धौतवासाः शुचिर्नित्यं सर्वमंगलसंयुता ॥ पूजयेत्प्रात
राशात्प्राक् गोविप्रान् श्रियमच्युतं ॥ ५१ ॥ स्त्रियो वीरवतीश्चार्चेत् स्रग्गंधबलिमंडने

प्रतिं चार्थोपतिष्ठेत ध्यायेत्क्रोधगतं च तं ५२ सांवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतदविप्लुतं धार
यिष्यसि चेत्तुभ्यं शक्रहा भविता सुतः ५३ बाढमित्यभिप्रेत्याथ दिती राजन्महामनाः
कश्यपं गर्भमाधत्त व्रतं चांजो दधार सा ५४ मातृष्वसुरभिप्रायमिंद्र आज्ञाय मान
द शुश्रूषणेनाश्रमस्थां दितिं पर्यचरत्कविः ५५ नित्यं वनात्सुमनसः फलमूलस
मित्कुशान् पत्रांकुरमृदापश्च काले काल उपाहरेत् ५६ एवं तस्या व्रतस्थाया व्रतछि
द्रं हरिर्नृप प्रेप्सुः पर्यचरज्जिह्मो मृगहेव मृगाकृतिः ५७ नाध्यगछद्व्र
तछिद्रं तत्परोथ महीपते चिंतां तीव्रां गतः शक्रः केन मे स्याछिवं त्विह ५८ एकदा सा
तु संध्यायामुछिष्टा व्रतकर्शिता अस्पृष्टवार्यधौतांघ्रिः सुष्वाप विधिमोहिता ५९
लब्ध्वा तदंतरं शक्रो निद्रापहृतचेतसः दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ६०

चकर्त्त सप्तधा गर्भं वज्रेण कनकप्रभं रुदंतं सप्तधैकैकं मा रोदीरिति तान्पुन ६१ ते तमू
चुः पाट्यमानाः सर्वे प्रांजलयो नृप नो जिघांससि किमिंद्र भ्रातरो मरुतस्तव ६२ मा भै
ष्ट भ्रातरो मह्यं यूयमित्याह कौशिकः अनन्यभावान्पार्षदानात्मनो मरुतां गणान्
६३ न ममार दितेर्गर्भः श्रीनिवासानुकंपया बहुधा कुलिशक्षुण्णो द्रौण्यस्त्रेण यथा भवा
न् ६४ सकृदिष्ट्वादिपुरुषं पुरुषो याति साम्यतां संवत्सरं किंचिदूनं दित्या यद्धरिरर्चितः
६५ सजूरिंद्रेण पंचाशद्देवास्ते मरुतोभवन् व्यपोह्य मातृदोषं ते हरिणा सोमपाः कृता
६६ दितिरुत्थाय ददृशे कुमाराननलप्रभान् इंद्रेण सहितान्देवी पर्यतुष्यदनिंदिता ६७
अथेंद्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहं अपत्यमिछंत्यचरं व्रतमेतत्सुदुष्करं ६८
एकः संकल्पितः पुत्रः सप्त सप्ताभवन्कथं यदि ते विदितं पुत्र सत्यं कथय मा मृषा ६९

इंद्र उवाच ॥ अंब तेहमव्यवसितमुपधारय गोतोसि किं । लब्धांतरोच्छिदं गर्भमर्थबुद्धिर्न धर्मवि
त् ॥७०॥ कृत्तो मे सप्तधा गर्भ आसन् सप्त कुमारकाः । तेपि चैकैकशो वृक्णाः सप्तधा नापि मम्रि
रे ॥७१॥ ततस्तत्परमाश्चर्यं वीक्ष्याध्यवसितं मया । महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यानुषंगिणी
॥७२॥ आराधनं भगवत ईहमाना निराशिषः । ये तु नेच्छंत्यपि परं ते स्वार्थकुशलाः स्मृताः
॥७३॥ आराध्यात्मप्रदं देवं स्वात्मानं जगदीश्वरं । को वृणीत गुणस्पर्शं बुधः स्यान्नरकेपि य
त् ॥७४॥ तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि । क्षंतुमर्हसि मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो मृतोत्थि
तः ॥७५॥ श्रीशुक उवाच ॥ इंद्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया । मरुद्भिः सह तां नत्वा
जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥७६॥ एवं ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । मंगलं मरुतां ज
न्म किं भूयः कथयामि ते ॥७७॥ ॥इति श्री भागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे मरुतोत्पत्तौ

अष्टादशोध्यायः ॥१८॥ राजोवाच ॥ व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन् भवता यदुदीरितं । तस्य वेदितुमि
च्छामि येन विष्णुः प्रसीदति ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्भर्तुरनुज्ञ
या । आरभेत व्रतमिदं सार्वकामिकमादितः ॥२॥ निशम्य मरुतो जन्म ब्राह्मणाननुमंत्र्य
च । स्नात्वा शुक्लदती शुक्ले वसीतालंकृतांबरे । पूजयेत्प्रातराशात्प्राक् भगवंतं श्रि
या सह ॥३॥ अलं ते निरपेक्षाय पूर्णकाम नमोस्तु ते । महाविभूतिपतये नमः सकलसि
द्धये ॥४॥ यथा त्वं कृपया भूत्या तेजसा महिमौजसा । जुष्ट ईश गुणैः सर्वैस्ततोसि भगवा
न् प्रभुः ॥५॥ विष्णुपत्नि महामाये महापुरुषलक्षणे । प्रीयेथा मे महाभागे लोकमातर्नमो
स्तु ते ॥६॥ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सह महावि
भूतिभिर्बलिमुपहरामीति । अनेनाहरहर्मंत्रेण विष्णोरावाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्ना

नवासउपवीतविभूषणंगंधपुष्पधूपदीपोपहाराद्युपचारांश्चसमाहितउपाहरेत्हविःशे
षंजुहुयादनलेद्वादशाहुतीः ॥७॥ ॐनमोभगवतेमहापुरुषायमहाविभूतिपतयेस्वाहे
ति ॥ श्रियंविष्णुंचवरदावाशिषांप्रभवावुभौ ॥ भक्त्यासंपूजयेन्नित्यंयदीच्छेत्सर्वसंप
दः ॥८॥ प्रणमेद्दंडवद्भूमौभक्तिप्रह्वेणचेतसा दशवारंजपेन्मंत्रंततस्तोत्रमुदीरये
त् ॥९॥ युवांतुविश्वस्यविभूजगतःकारणंपरं ॥ इयंहिप्रकृतिःसूक्ष्मामायाशक्तिर्दुर
त्यया ॥१०॥ तस्याअधीश्वरःसाक्षात्त्वमेवपुरुषःपरः त्वंयज्ञइज्येयंक्रियेयंफल
भुग्भवान् ॥११॥ गुणव्यक्तिरियंदेवीव्यंजकोगुणभुग्भवान् ॥ त्वंहिसर्वशरीर्यात्माश्रीः
शरीरेंद्रियाशयाः नामरूपेभगवतीप्रत्ययस्त्वमपाश्रयः ॥१२॥ यथायुवांत्रिलोकस्यव
रदौपरमेष्ठिनौ ॥ तथामउत्तमश्लोकसंतुसत्यामहाशिषः ॥१३॥ इत्यभिष्टूयवरदंश्री

निवासंश्रियासह ॥ तन्निःसार्योपहरणंदत्वाचमनमर्चयेत् ॥१४॥ ततस्तुवीतस्तोत्रेण
भक्तिप्रह्वेणचेतसा ॥ यज्ञोच्छिष्टमवघ्रायपुनरभ्यर्चयेद्धरिं ॥१५॥ पतिंचपरयाभक्त्याम
हापुरुषचेतसा ॥ प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत्प्रेमशीलःस्वयंपतिः ॥१६॥ बिभृयात्सर्वकर्माणि
पत्न्याउच्चावचानिच ॥ कृतमेकतरेणापिदंपत्योरुभयोरपि ॥१६॥ पत्न्यांकुर्यादनर्हायांप
तिरेतत्समाहितः ॥ विष्णोर्व्रतमिदंबिभ्रन्नविहन्यात्कथंचन ॥१७॥ विप्रान्स्त्रियोवीरवती
स्स्रग्गंधबलिमंडनैः ॥ अर्चेदहरहःभक्त्यादेवंनियममास्थिता ॥१८॥ उद्वास्यदेवंस्वेधाम्नि
तन्निवेदितमग्रतः ॥ अद्यादात्मविशुध्यर्थंसर्वकामर्द्धयेतथा ॥१९॥ एतेनपूजाविधि
नामासान्द्वादशहायनं ॥ नीत्वाथोपरमेत्साध्वीकार्तिकेचरमेहनि ॥२०॥ श्वोभूते
पउपस्पृश्यकृष्णमभ्यर्च्यपूर्ववत् ॥ पयःशृतेनजुहुयाच्चरुणासहसर्पिषा ॥ पाकय

तद्विधानेनह्याद्द्वादशाहुतीः पतिः ॥२१॥ आशिषः शिरसादाय द्विजैः प्रीतैः समीरिताः ॥ प्रण
म्य शिरसा भक्त्या भुंजीत तदनुज्ञया ॥२२॥ आचार्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतः सहबंधुभिः ॥ दद्या
त्पत्न्यै चरोः शेषं सुप्रजास्त्वं सुसौभगं ॥२३॥ एतच्चरित्वा विधिवद्व्रतं प्रभोरभीप्सितार्थं
लभते पुमानिह ॥ स्त्री त्वेतदास्थाय लभेत सौभगं श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो गृहं ॥२४॥ कन्या
च विंदेत समस्तलक्षणं पतिं त्ववीरा हतकिल्बिषां गतिं ॥ मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी सुदुर्भ
गा सुभगा रूपमग्र्यं ॥२५॥ विंदेत विरूपा विरुजा विमुच्यते य आमयावींद्रियकल्पदेहं ॥ एत
त्पठन्नभ्युदये च कर्मण्यनंततृप्तिः पितृदेवतानां ॥२६॥ तुष्टाः प्रयच्छंति समस्तकामान् हो
मावसाने हुतभुक् श्रीहरिश्च ॥ राजन्महन्मरुतां जन्म पुण्यं दितेर्व्रतं चाभिहितं महत्ते ॥२७॥
इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे दितिपुंसवनव्रतकथनं एकोनविंशोध्यायः ॥१९॥

समाप्तोयं षष्ठस्कंधः समाप्तः ॥६॥ ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीरस्तु ॥ श्रीकल्याणमस्तु

श्रीगणेशायनमः ॥ राजोवाच ॥ समः प्रियः सुहृद्ब्रह्मन्भूतानां भगवान्स्वयं ॥ इंद्रस्यार्थे
कथं दैत्यानवधीद्विषमो यथा ॥१॥ नह्यस्यार्थः सुरगणैः साक्षान्निःश्रेयसात्मनः ॥ नैवासुरे
भ्यो विद्वेषो नोद्वेगश्चागुणस्य हि ॥२॥ इति नः सुमहाभाग नारायणगुणान्प्रति ॥ संशयः सुम
हान्जातस्तद्भवांश्छेत्तुमर्हसि ॥३॥ श्रीशुक उवाच ॥ साधु पृष्टं महाराज हरेश्चरितमद्भुतं
यद्भागवतमाहात्म्यं भगवद्भक्तिवर्द्धनं ॥४॥ गीयते परमं पुण्यमृषिभिर्नारदादिभिः ॥ न
त्वा कृष्णाय मुनये कथयिष्ये हरेः कथां ॥५॥ निर्गुणोपि ह्यजोव्यक्तो भगवान्प्रकृतेः परः
स्वमायागुणमाविश्य बाध्यबाधकतां गतः ॥६॥ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः
न तेषां युगपद्राजन् ह्रास उल्लास एव वा ॥७॥ जयकाले तु सत्त्वस्य देवर्षीन्रजसोसुरा
न् तमसो यक्षरक्षांसि तत्कालानुगुणो भजत् ॥८॥ ज्योतिरादिरिवाभाति संघातान्न वि

विच्यते ॥ विदंत्यात्मानमात्मस्थं मथित्वा कवयोंततः ॥९॥ यदा सिसृक्षुः पुर आत्मनः परो
रजः सृजत्येष पृथक्स्वमायया ॥ सत्त्वं विचित्रासु रिरंसुरीश्वरः शयिष्यमाणस्तम ईरयत्य
सौ ॥१०॥ कालं चरंतं सृजतीश आश्रयं प्रधानपुंभ्यां नरदेव सत्यकृत् ॥ य एष राजन्नपि काल
ईशिता सत्त्वं सुरानीकमिवैधयत्यतः ॥ तत्प्रत्यनीकानसुरान्सुरप्रियो रजस्तमस्कान्प्रमि
णोत्युरुश्रवाः ॥११॥ अत्रैवोदाहृतः पूर्वमितिहासः सुरर्षिणा ॥ प्रीत्या महाक्रतौ राजन्पृच्छ
तेजातशत्रवे ॥१२॥ दृष्ट्वा महाद्भुतं राजा राजसूये महाक्रतौ ॥ वासुदेवे भगवति सायुज्यं चेदि
भूभुजः ॥१३॥ तत्रासीनं सुरऋषिं राजा पांडुसुतः क्रतौ ॥ पप्रच्छ विस्मितमना मुनीनां शृण्व
तामिदं ॥१४॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अहो अत्यद्भुतं ह्येतद्दुर्लभैकांतिनामपि ॥ वासुदेवे परे त
त्त्वे प्राप्तिश्चैद्यस्य विद्विषः ॥१५॥ एतद्वेदितुमिच्छामः सर्व एव वयं मुने ॥ भगवन्निंदया वेनो

द्विजिस्तमसिपातितः ।।१६।। दमघोषसुतःपापआरभ्यकलभाषणात् ।। संप्रत्यमर्षीगोविंदे
दंतवक्रश्चदुर्मतिः ।।१७।। शपतोरसकृद्विष्णुंयद्ब्रह्मपरमव्ययं ।। श्वित्रोनजातोजिह्वा
यांनांधंविविशतुःतमः ।।१८।। कथंतस्मिन्भगवतिदुरवग्राह्यधामनि ।। पश्यतांसर्वलो
कानांलयमीयतुरंजसा ।।१९।। एतद्भ्राम्यतिमेबुद्धिर्दीपार्चिरिववायुना ।। ब्रूह्येतदद्भुतत
मंभगवांस्तत्रकारणं ।।२०।। श्रीशुकउवाच ।।। राज्ञस्तद्वचआकर्ण्यनारदोभगवानृषिः ।। तु
ष्टःप्राहतमाभाष्यशृण्वंत्यास्तत्सदःकथाः ।।२१।। श्रीनारदउवाच ।। निंदनस्तवसत्कारन्य
क्कारार्थंकलेवरं ।। प्रधानपरयोराजन्नविवेकेनकल्पितं ।।२२।। हिंसातदभिमानेनदंडपा
रुष्ययोर्यथा ।। वैषम्यमिहभूतानांममाहमितिपार्थिव ।।२३।। यन्निबद्धोभिमानोयंतद्वधात्
प्राणिनांवधः ।। तथानयस्यकैवल्यादभिमानोखिलात्मनः ।। परस्यकल्प्यते ।।२४।। तस्माद्वै

दमनकर्तुर्हिंसाकेनास्य

रानुबंधेननिर्वैरेणभयेनवा ।। एतैरुपायैर्नोयुंज्यात्कथंचिन्नेक्षतेपृथक् ।।२५।। यथावै
रानुबंधेनमर्त्यस्तन्मयतामियात् ।। नतथाभक्तियोगेनइतिमेनिश्चितामतिः ।।२६।। की
टःपेशस्कृतारुद्धःकुड्यायांतमनुस्मरन् ।। संरंभभययोगेनविंदतेतत्स्वरूपतां ।।२७।।
एवंकृष्णेभगवतिमायामनुजईश्वरे ।। वैरेणपूतपाप्मानस्तमापुरनुचिंतया ।।२८।। का
मात्संरंभयास्नेहाद्यथाभक्त्येश्वरेमनः ।। आवेश्यतदघंहित्वाबहवस्तद्गतिंगताः ।।२९।।
गोप्यःकामाद्भयात्कंसोद्वेषाच्चैद्यादयोनृपाः ।। संबंधाद्वृष्णयःस्नेहाद्यूयंभक्त्यावयंविभो ।।
३०।। कतमोपिनवेनःस्यात्पंचानांपुरुषंप्रति ।। तस्मात्केनाप्युपायेनमनःकृष्णेनि
वेशयेत् ।।३१।। नवमातृष्वस्रेयोवैदंतवक्रश्चपांडव ।। पार्षदप्रवरौविष्णोर्विप्रशापात्
पदाच्च्युतौ ।।३२।। युधिष्ठिरउवाच ।।। कीदृशःकस्यवाशापोहरिदासाभिमर्शनः ।। अश्र

द्वेषस्याभातिहरेरेकांतिनो भवः ॥३३॥ देहेंद्रियासुहीनानां वैकुंठपुरवासिनां । देहसंबंध
संबंधमेतदाख्यातुमर्हसि ॥३४॥ नारदोवाच ॥ एकदा ब्रह्मणः पुत्रा विष्णुलोकं यदृच्छया
सनंदनादयो जग्मुश्चरंतो भुवनत्रयं ॥३५॥ पंचषड्ढायनार्भाभाः पूर्वेषामपि पूर्वजाः दि
ग्वाससः शिशून्मत्वा द्वास्स्थौ तान्प्रत्यषेधतां ॥३६॥ अशपन्कुपिता एवं युवां वासं
न चार्हथः रजस्तमोभ्यां रहिते पादमूले मधुद्विषः ॥ पापिष्ठामासुरीं योनिं बालिशौ यातमा
स्वतः ॥३७॥ एवं शप्तौ स्वभवनात्पतंतौ तैः कृपालुभिः ॥ प्रोक्तौ पुनर्जन्मभिर्वां त्रिभिर्लो
काय कल्पतां ॥३८॥ जज्ञाते तौ दितेः पुत्रौ दैत्यदानववंदितौ ॥ हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठो हिरण्या
क्षोनुजस्ततः ॥३९॥ हतो हिरण्यकशिपुः हरिणा सिंहरूपिणा ॥ हिरण्याक्षो धरोद्धारे बिभ्र
ता सौकरं वपुः ॥४०॥ हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियं ॥ जिघांसुरकरोन्नानायात

नामृत्युहेतवे ॥४१॥ सर्वभूतात्मभूतं तं प्रशांतं समदर्शनं ॥ भगवत्तेजसा स्पृष्टं नाशक्नो
द्धंतुमुद्यमैः ॥४२॥ ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवःसुतौ ॥ रावणः कुंभकर्णश्च स
र्वलोकोपतापनौ ॥४३॥ तत्रापि राघवो भूत्वा न्यहनच्छापमुक्तये ॥ रामवीर्यं श्रोष्यसि
त्वं मार्कंडेयमुखात्प्रभो ॥४४॥ तावेव क्षत्रियौ जातौ मातृष्वस्रात्मजौ तव ॥ अधुना शाप
निर्मुक्तौ कृष्णचक्रहतांहसौ ॥४५॥ वैरानुबंधतीव्रेण ध्यानेनाच्युतसात्मतां ॥ नीतौ पु
नः हरेः स्थानं जग्मतुः विष्णुपार्षदौ ॥४६॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विद्वेषो दयिते पुत्रे कथमा
सीन्महात्मनि ॥ ब्रूहि मे भगवन्येन प्रह्लादस्याच्युतात्मता ॥४७॥ ॥ इति श्रीभागवते म
हापुराणे सप्तमस्कंधे नारदयुधिष्ठिरसंवादे प्रथमोध्यायः ॥१॥ नारद उवाच ॥ भ्रातर्येवं
विनिहते हरिणा क्रोडमूर्तिना ॥ हिरण्यशुचा ॥१॥ आह चेदं रुषा घूर्णः संदष्टदशनच्छदः

कशिपूराजन्पर्यतप्यद्रुषाशुचा १

कोपोज्ज्वलन्त्यां चक्षुर्भ्यां निरीक्षन् धूम्रमंबरं ।२। करालदंष्ट्रोग्रदृष्ट्या दुःप्रेक्ष्य भ्रुकुटीमुखः । शू
लमुद्यम्य सदसि दानवानिदमब्रवीत् ।३। भो भो दानव दैतेया द्विमूर्द्धंस्त्र्यक्ष शंबर । शत
बाहो हयग्रीव नमुचे पाक इल्वल ।४। विप्रचित्ते मम वचः पुलोमन् शकुनादयः । शृ
णुतानंतरं सर्वे क्रियतामाशु मा चिरं ।५। सपत्नैर्घातितः क्षुद्रैर्भ्राता मे दयितः सुहृत्
पार्ष्णिग्राहेण हरिणा समेनाप्युपधावनैः ।६। तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौक
सः । भजंतं भजमानस्य बालस्येवास्थिरात्मनः ।७। मच्छूलभिन्नग्रीवस्य भूरिणा रुधिरे
ण वै । रुधिरप्रियं तर्पयिष्ये भ्रातरं मे गतव्यथः ।८। तस्मिन् कूटेहिते नष्टे कृत्तमूले वन
स्पतौ । विटपा इव शुष्यंति विष्णुप्राणा दिवौकसः ।९। तावद्यात भुवं यूयं ब्रह्मक्षत्रस
मेधितां । सूदयध्वं तपोयज्ञस्वाध्यायव्रतदानिनः ।१०। विष्णुर्द्विजक्रियामूलो यज्ञो ध

र्ममयः पुमान् । देवर्षिपितृभूतानां धर्मस्य च परायणं ।११। यत्र यत्र द्विजा गावो वेदाव
र्णाश्रमाः क्रियाः । तं तं जनपदं यात संदीपयत वृश्चत ।१२। इति ते भर्तृनिर्देशमादाय
शिरसादृताः । तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः ।१३। पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारा
माश्रमाकरान् । खेटखर्वटघोषांश्च ददहुः पत्तनानि च । केचित्खनित्रैर्बिभिदुः सेतु
प्राकारगोपुरान् ।१४। आजीव्यांश्छिच्छिदुर्वृक्षान् केचित्परशुपाणयः । प्रादहंश्शरणा
न्यन्ये प्रजानां ज्वलितोल्मुकैः ।१४। एवं विप्रकृते लोके दैत्येंद्रानुचरैर्मुहुः । दिवं देवाः
परित्यज्य भुवि चेरुरलक्षिताः ।१५। हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः संपरेतस्य दुःखितः । कृ
त्वा कटोदकादीनि भ्रातृपुत्रानसांत्वयत् ।१६। शकुनिं शंबरं धृष्टं भूतसंतापनं वृ
कं । कालनाभं महानाभं हरिश्मश्रुमथोत्कचं ।१७। तन्मातरं रुषाभानुं दितिं च ज

ना॰स॰
५

नंदीगिरां॥ संस्थाप्यादेशकालज्ञ इदमाह जनेश्वरः॥१८॥ हिरण्यकशिपुरुवाच॥ अंबांब हे व
धूःपुत्रावीरंमार्हथशोचितुं॥ रिपोरभिमुखेश्लाघ्यःशूराणांवधईप्सितः॥१९॥ भूतानामिह
संवासःप्रपायामिवसुव्रते॥ दैवेनैकत्रनीतानामुन्नीतानांस्वकर्मभिः॥२०॥ नित्यआत्माव्य
यःशुद्धःसर्वगःसर्ववित्परः॥ धत्तेसावात्मनोलिंगंमाययाविसृजन्गुणान्॥२१॥ य
थांभसाप्रचलतातरवोपिचलाइव॥ चक्षुषाभ्राम्यमाणेनदृश्यतेचलतीवभूः॥२२॥ एवं
गुणैर्भ्राम्यमाणेमनस्यविकलःपुमान्॥ यातितत्साम्यतांभद्रेह्यलिंगोलिंगवानिव॥२३॥ ए
षआत्मविपर्यासोह्यलिंगेलिंगभावना॥ एषप्रियाप्रिययोर्योगोवियोगःकर्मसंसृतिः॥२४॥
संभवश्चविनाशश्चशोकश्चविविधःस्मृतः॥ अविवेकश्चचिंताचविवेकास्मृतिरेवच
॥२५॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ यमस्यप्रेतबंधूनांसंवादंतन्निबोधत॥

५

॥२६॥ उशीनरेष्वभूद्राजासुयज्ञइतिविश्रुतः॥ सपत्नैर्निहतोयुद्धेज्ञातयस्तमुपासत॥२७॥ विशी
र्णरत्नकवचंविभ्रष्टाभरणस्रजं॥ शरनिर्भिन्नहृदयंशयानमसृगाविलं॥२८॥ प्रकीर्णकेशंध्व
स्ताक्षंरजसादष्टदच्छदं॥ रजःकुंठमुखांभोजंछिन्नायुधभुजंमृधे॥२९॥ उशीनरेंद्रंविधिनातथाकृ
तंपतिंमहिष्यःप्रसमीक्ष्यदुःखिताः॥ हतास्मनाथेतिकरैरुरोभृशंघ्नंत्योमुहुस्तत्पदयोरुपाप
तन्॥३०॥ रुदंत्यउच्चैर्दयितांघ्रिपंकजंसिंचंत्यअस्रैःकुचकुंकुमारुणैः॥ विस्रस्तकेशाभरणाः
शुचंनृणांसृजंत्यआक्रंदनयाविलेपिरे॥३१॥ अहोविधात्राकरुणेननःप्रभोभवान्प्र
णीतोदृगगोचरांदशां॥ उशीनराणामसिवृत्तिदःपुराकृतोधुनायेनशुचांविवर्धनः॥३२॥
त्वयाकृतज्ञेनवयंमहीपतेकथंविनास्यामसुहृत्तमेनते॥ तत्रानुयानंतववीरपाद
योःशुश्रूषतीनांदिशयत्रयास्यसि॥३३॥ एवंविजपतीनांचपरिगृह्यमृतंपतिं॥ अनि

छतानां निहरिमकोस्तिंसंन्यवर्त्तत ॥३४॥ तत्र च प्रेतनवं धृतं मासुत्य परिदेवितं ॥ आहतानूबा
लकोनत्वायमः स्वयमुपागतः ॥३५॥ यमउवाच ॥ ॥ अहो अमीषां वयसाधिकानां विपश्यतां
लोकविधिविमोहः यत्रागतस्तत्रगतं मनुष्यं स्वयं सधर्मा अपि शोचंत्यपार्थं ॥३६॥ अहो वयं
धन्यतमा यदत्र त्यक्ताः पितृभ्यां नविचिंतयामः ॥ अभक्ष्यमाणाः अबलाः वृकादिभिः संर
क्षितारक्षति यो हि गर्भे ॥३७॥ अथ प्रजेच्छः सृजतीदमायपायः सजत्यवत्यवलुंपते च यः ॥ त
स्याबलाः क्रीडनमाहुरीशितुश्चराचरंतिग्रहसंग्रहे प्रभुः ॥३८॥ पथि च्युतं तिष्ठति दिष्टरक्ष
तिं गृहे स्थितं तद्विहितं विनश्यति जीवत्यनाथोपि तदीक्षितो वने गृहेपि गुप्तोस्य हतो
न जीवति ॥३९॥ भूतानि तैस्तैर्निजयोनिकर्मभिर्भवंति काले न भवंति सर्वशः ॥ न तत्र हा
त्मा प्रकृतावपि स्थितं तस्या गुणैरन्यतमो निबध्यते ॥४०॥ इदं शरीरं पुरुषस्य मोहजं य

थाप्यक्भौतिकमीयते गृहं ॥ यथोदकैः पार्थिवतैजसैर्जनं जातो जनोये विकृतं विनश्य
ति ॥४१॥ यथानलो दारुषु भिन्न ईर्यते यथानिलो देहगतः पृथक्स्थितः ॥ यथा नभः सर्वगतं
नसज्जते तथा पुमान् सर्वगुणाश्रयः परः ॥४२॥ सुयज्ञो नन्वयं शेते मूढा यमनुशोचथ
यः श्रुतयोनुवक्तेह न स दृश्येत कर्हिचित ॥४३॥ नश्रोतानानुवक्तायं मुख्योप्यत्र महानसुः
यस्त्विहेंद्रियवानात्मा स चान्यः प्राणदेहयोः ॥४४॥ भूतेंद्रियमनोलिंगान्देहानुच्चावचान्वि
भुः ॥ भजत्युत्सृजति ह्यन्यस्तच्चापि स्वेनतेजसा ॥४५॥ यावल्लिंगान्वितो ह्यात्मा तावत्कर्मनि
बंधनं ॥ ततो विपर्ययः क्लेशो मायायोगोनुवर्त्तते ॥४६॥ वितथाभिनिवेशोयं यद्गुणेष्वर्थदृग
वचः ॥ यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैंद्रियकं मृषा ॥४७॥ अथ च नित्यमनित्यं वा नेह शोचंति तद्वि
दः ॥ नान्यथा शक्यते कर्तुं स्वभावः शोचतामिति ॥४८॥ लुब्धको विपिने कश्चित्पक्षिणां नि

मितोंतकः। वितत्यजालंविदधेतत्र(तत्र)प्रलोभयन् ॥४९॥ कुलिंगमिथुनंतत्रविचरत्समदृश्यत। तयोःकुलिंगीसहसालुब्धकेनप्रलोभिता ॥५०॥ आसज्जतशिचस्तस्यांमहिषीकालयंत्रिता। कुलिंगस्तांतथापन्नांनिरीक्ष्यभृशदुःखितः ॥५१॥ स्नेहादकल्पःकृपणःकृपणांपर्यदेवयत्। अहोअकरुणोदेवःस्त्रियाकरुणयाविभुः कृपणंमामनुशोचंत्यादीनयाकिंकरिष्यति ॥५२॥ कामंनयतुमांदेवःकिमर्धेनात्मनोहिमे दीनेनजीवताडुःखमनेनविधुरायुषा ॥५३॥ कथंत्वजातपक्षांस्तान्मातृहीनान्बिभर्म्यहं मंदभाग्याःप्रतीक्ष्यंतेनीडेमेमातरंप्रजाः ॥५४॥ एवंकुलिंगंविलपंतमारात्प्रियावियोगातुरमश्रुकंठं सएवतंशाकुनिकःशरेणविव्याधकालप्रहितोविलीनः ॥५५॥ एवंयूयमपश्यंत्यआत्मापायमबुद्धयः। नैनं

प्राप्स्यथशोचंत्यःपतिंवर्षशतैरपि ॥५६॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ बालएवंप्रवदतिसर्वेविस्मितचेतसः ज्ञातयोमेनिरेसर्वमनित्यमयथोत्थितं ॥५७॥ यमएतदुपाख्यायतत्रैवांतरधीयत ज्ञातयोपिसुयज्ञस्यचक्रुर्यत्सांपरायिकं ॥५८॥ ततोशोचतमायूयंपरंचात्मानमेववा कआत्माकःपरोवात्रस्वीयःपारक्यएववा स्वपराभिनिवेशेनविनाज्ञानेनदेहिनां ॥५९॥ नारदोवाच ॥ इतिदैत्यपतेर्वाक्यंदितिराकर्ण्यसस्नुषा पुत्रशोकंक्षणात्त्यक्त्वातत्वेचित्तमधारयत् ॥६०॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेकुलिंगोपाख्यानेद्वितीयोध्यायः ॥२॥ नारदोवाच ॥ हिरण्यकशिपूराजन्नजेयमजरामरं आत्मानमप्रतिद्वंद्वमेकराजंव्यधित्सत ॥१॥ सतेपेमंदरद्रोण्यांतपःपरमदारुणं ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिःपादांगुष्ठाश्रितावनिः ॥२॥ जटादीधितिभिरेजेसंवर्तार्कइवांशुभिः तस्मिंस्तपस्तप्यमानेदेवाःस्थाना

निमेतिरे ॥३॥ तस्य मूर्द्धः समुद्भूतः सधूमोग्निस्तपोमयः ॥ तिर्यगूर्द्धमधोलोकानतपद्विष्व
गीरितः ॥४॥ चुक्षुभुर्नद्युदन्वंतः सद्वीपाद्रिश्चचाल भूः ॥ निपेतुः सग्रहास्तारा जज्वलुश्च दि
शो दश ॥५॥ तेन तप्ता दिवं त्यक्त्वा ब्रह्मलोकं ययुः सुराः ॥ धात्रे विज्ञापयामासुः देवदेव जग
त्पते ॥६॥ दैत्येंद्रतपसा तप्ता दिवि स्थातुं न शक्नुमः ॥ तस्य चोपशमं भूमन्‌ विधेहि यदि मन्य
से ॥ लोका न यावन्नंक्ष्यंति बलिहारास्तवाभिभो ॥७॥ तस्यायं किल संकल्पश्चरतो दुश्च
रं तो दुश्चरं तपः ॥ श्रूयतां किं न विदितस्तवाथापि निवेदितं ॥८॥ सृष्ट्वा चराचरमिदं तपो
योगसमाधिना ॥ अध्यास्ते सर्वधिष्ण्येभ्यः परमेष्ठी निजासनं ॥९॥ तदहं वर्धमानेन त
पोयोगसमाधिना ॥ कालात्मनोश्च नित्यत्वात्‌ साधयिष्ये तथात्मनः ॥१०॥ अन्यथेदं
विधास्येहमयथा पूर्वमोजसा ॥ किमन्यैः कालनिर्धूतैः कल्पांते वैष्णवादिभिः ॥११॥

इति शुश्रुम निर्बंधं तपः परममास्थितः ॥ विधत्स्वानंतरं युक्तं स्वयं त्रिभुवनेश्वर ॥१२॥
तवासनं द्विजगवां पारमेष्ठ्यं जगत्पते ॥ भवाय श्रेयसे भूत्यै क्षेमाय विजयाय च ॥१३॥
इति विज्ञापितो देवैर्भगवानात्मभूर्नृप ॥ परीतो भृगुदक्षाद्यैर्ययौ दैत्येश्वराश्रमं ॥१४॥
श्रीनारद उवाच ॥ न ददर्श प्रतिछिन्नं वल्मीकतृणकीचकैः पिपीलिकाभिराचीर्णं मे
दस्त्वङ्मांसशोणितं ॥१५॥ तपंतं तपसा लोकान्‌ यथाभ्रापिहितं रविं ॥ विलक्ष्य विस्मितः प्राह
प्रहसन्‌ हंसवाहनः ॥१६॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते तपःसिद्धोसि काश्यप ॥ व
रदोहमनुप्राप्तो व्रियतामीप्सितो वरः ॥१७॥ अद्राक्षमहमेतं ते हृत्सारं महदद्भुतं ॥ दं
शभक्षितदेहस्य प्राणा ह्यस्थिषु शेरते ॥१८॥ नैतत्पूर्वर्षयश्चक्रुर्न करिष्यंति चापरे ॥
निरंबुर्धारयेत्प्राणान्‌ को वै दिव्यसमाः शतं ॥१९॥ व्यवसायेन तेनेन दुःकरेण म

नस्विनां तपोनिष्ठेन भवता जितोहं दितिनंदन ॥२०॥ ततस्त आशिषः सर्वा ददाम्यसुरपुं
गव मर्त्यस्य ते ह्यमर्त्यस्य दर्शनं नाफलं मम ॥२१॥ श्रीनारद उवाच ॥ इत्युक्त्वादिभवो दे
वो भक्षितांगं पिपीलिकैः कमंडलुजलेनौक्षद्दिव्येनामोघराधसा ॥२२॥ स तत्कीच
कवल्मीकात्सहओजोबलान्वितः ॥ सर्वावयवसंपन्नो वज्रसंहननो युवा ॥ उत्थितस्तप्त
हेमाभो विभावसुरिवैधसः ॥२३॥ स निरीक्ष्यांबरे देवं हंसवाहमवस्थितं ॥ ननाम शिरसा भू
मौ तद्दर्शनमहोत्सवः ॥२४॥ उत्थाय प्रांजलिः प्रह्व ईक्षमाणो दृशा विभुं ॥ हर्षाश्रुपुलकोद्भे
दो गिरा गद्गदयागृणात् ॥२५॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ कल्पांते कालसृष्टेन योंधेन तम
सावृतं ॥ अभिव्यनग्जगदिदं स्वयंज्योतिः स्वरोचिषा ॥२६॥ आत्मना त्रिवृता चेदं सृजत्य
वति लुंपति ॥ रजःसत्वतमोधाम्ने पराय महते नमः ॥२७॥ नम आद्याय बीजाय ज्ञानवि

ज्ञानमूर्त्तये ॥ प्राणेंद्रियमनोबुद्धिविकारैर्व्यक्तिमीयुषे ॥२८॥ त्वमीशिषे जगतस्तस्थुष
श्च प्राणेन मुख्येन पतिः प्रजानां ॥ चित्तस्य चित्तैर्मन इंद्रियाणां पतिर्महान्भूतगुणा
शयेशः ॥२९॥ त्वं सप्ततंतून्वितनोषि तन्वा त्रय्या विद्या चातुर्होत्रकविद्यया च ॥ त्वमे
क आत्मात्मवतामनादिरनंतपारः कविरंतरात्मा ॥३०॥ त्वमेव कालोऽनिमिषो जनानामा
मायुर्लवाद्यवयवैः क्षिणोषि ॥ कूटस्थ आत्मा परमेष्ठ्यजो महांस्त्वं जीवलोकस्य च जीव
आत्मा ॥३१॥ त्वत्तः परं नापरमप्यनेजदेजच्च किंचिद्व्यतिरिक्तमस्ति ॥ विद्याः कलास्ते त
नवश्च सर्वे हिरण्यगर्भोसि बृहत्त्रिपृष्ठः ॥३२॥ व्यक्तं विभो स्थूलमिदं शरीरं येनेंद्रियप्रा
णमनोगुणांस्त्वं ॥ भुंक्षे स्थितो धामनि पारमेष्ठ्ये अव्यक्त आत्मा पुरुषः पुराणः ॥३३॥ अ
नंताव्यक्तरूपेण येनेदमखिलं ततं ॥ चिदचिच्छक्तियुक्ताय तस्मै भगवते नमः ॥३४॥

यदिदास्यस्यभिमतान्वरान्मे वरदोत्तम भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्योमृत्युर्माभून्ममप्रभो
॥३५॥ नांतर्बहिर्दिवानक्तमन्यस्मादपिचायुधैः॥ नभूमौनांबरेमृत्युर्ननरैर्नमृगैरपि॥३६
व्यसुभिर्वासुमद्भिर्वासुरासुरमहोरगैः॥ अप्रतिद्वंद्वतांयुद्धेएकपत्यंचदेहिनां॥३७॥स
र्वेषांलोकपालानांमहिमानंयथात्मनः तपोयोगप्रभावानांयन्नरिष्यतिकर्हिचित्॥३८
॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेनारदयुधिष्ठिरसंवादेतृतीयोध्यायः॥३॥श्री
नारदोवाच॥ ॥एवंवृतःशतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ॥ प्रादात्तत्तपसाप्रीतोवरांस्तस्य
सुदुर्लभान्॥१॥ब्रह्मोवाच॥ ॥तातमेदुर्लभाःपुंसांयान्वृणीषेवरान्मम॥ तथापिवितरा
म्यंगवरान्यद्यपिदुर्लभान्॥२॥ततोजगामभगवानमोघानुग्रहोविभुः॥ पूजितोसुर
वर्येणस्तूयमानःप्रजेश्वरैः॥३॥ एवंलब्धवरोदैत्योबिभ्रद्धेममयंवपुः॥ भगवत्यक

रोद्द्वेषंभ्रातुर्वधमनुस्मरन्॥४॥सविजित्यदिशःसर्वाल्लोकांश्चत्रीन्महासुरः॥ देवासु
रमनुष्येंद्रान्गंधर्वगरुडोरगान्॥५॥सिद्धचारणविद्याध्रानृषीन्पितृपतीन्मनून्॥ य
क्षरक्षःपिशाचेशान्प्रेतभूतपतीनपि॥६॥सर्वसत्वपतीन्जित्वावशमानीयविश्वजि
त्॥ जहारलोकपालानांस्थानानिसहतेजसा॥७॥देवोद्यानश्रियाजुष्टमध्यास्तेस्मत्रिवि
ष्टपं॥ महेंद्रभवनंसाक्षान्निर्मितंविश्वकर्मणा॥ त्रैलोक्यलक्ष्म्यायतनमध्युवासाखिलर्द्धिम
त्॥८॥यत्रविद्रुमसोपानामहामारकताभुवः॥ यत्रस्फटिककुड्यानिवैदूर्यस्तंभपंक्तयः
॥९॥यत्रचित्रवितानानिपद्मरागासनानिच॥ पयःफेननिभाःशय्यामुक्तादामपरिच्छदाः
॥१०॥कूजद्भिर्नूपुरैर्देव्यःशब्दयंत्यइतस्ततः॥ तत्रस्थलीषुपश्यंतिसुदतीःसुंदरंमुखं॥११
तस्मिन्महेंद्रभवनेमहाबलोमहामनानिर्जितलोकएकराट्॥ रेमेभिवंद्यांघ्रियुगःसुरा

रश्मिभिःप्रतापितैरुर्जितंचंडरुगासनं॥१२॥तमंगमत्तमधुनोरुगंधिनानिरंतनाम्रासम
न्नोषधिभिस्त्रया॥उपासतोपायनपाणिभिर्विनात्रिभिस्तपोयोगबलौजसांपदं॥१३॥नत्रुर्म
हेंद्रासनमोजसास्थितंविश्वावसुस्तुंबरुनारदादय॥गंधर्वसिद्धारूषयोस्तुवन्तुहुर्वि
द्याधराअप्सरसश्चपांडव॥१४॥सएववर्णाश्रमिभिःक्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः॥इज्यमा
नोहविर्भागानग्रहीत्स्वेनतेजसा॥१५॥अकूपस्यातस्यासीत्सप्तद्वीपवतीमही
तथाकामदुघाद्यौस्तुनानाश्चर्यप्रदंगता॥१६॥रत्नाकराश्चरत्नौघांस्तत्पत्न्यश्चोहुरूर्मिभिः
क्षारसीधुघृतक्षौद्रदधिक्षीरोमृतोदकाः॥१७॥शैलाद्रोणीभिराक्रीडंसर्वर्तुषुगुणान्
द्रुमाः॥दधारलोकपानामेकएवपृथक्गुणान्॥१८॥सइत्थंनिर्जितककुबेकराट्
विषयान्प्रियान्॥यथोपजोषंभुंजानोनातृप्यदजितेंद्रियाः॥१९॥एवमैश्वर्यमत्तस्यद

ृप्तस्योच्छास्त्रवर्तिनः॥कालोमहान्व्यतीयायब्रह्मशापमुपेयुषः॥२०॥तस्योग्रदंडसंवि
ग्नाःसर्वेलोकाःसपालकाः॥अन्यत्रालब्धशरणाःशरणंययुरच्युतं॥२१॥तस्मैनमो
स्तुकाष्ठायैयत्रात्माहरिरीश्वरः॥यद्गत्वाननिवर्त्तंतेशांताःसंन्यासिनोमलाः॥२२॥इति
तेसंयतात्मानःसमाहितधियोमलाः॥उपतस्थुर्हृषीकेशंविनिद्रावायुभोजनाः॥२३॥
तेषामाविरभूद्वाणीअरूपामेघनिःस्वनाः॥संनादयंतीककुभःसाधूनामभयंकरी॥२४
माभैष्टविबुधश्रेष्ठाःसर्वेषांभद्रमस्तुवः॥मद्दर्शनंहिभूतानांसर्वश्रेयोपपत्तये॥२५
ज्ञातमेतस्यदौरात्म्यंदैतेयापसदस्ययत्॥तस्यशांतिंकरिष्यामिकालंतावत्प्रती
क्षत॥२६॥यदादेवेषुवेदेषुगोषुविप्रेषुसाधुषु॥धर्मेमयिचविद्वेषोसवाआशुःविन
श्यति॥२७॥निर्वैरायप्रशांतायस्वसुतायमहात्मने॥प्रह्लादायपदाद्रुह्येदद्विषेपि

वरोर्जितं॥२८॥नारदोवाच॥ईत्युक्तालोकगुरुणातंप्रणम्यदिवौकसः।न्यवर्त्तंतगतोद्वे
गामेनिरेचासुरंहतं॥२९॥तस्यदैत्यपतेःपुत्राश्चत्वारःपरमाद्भुताः।प्रह्लादोभून्महांस्तेषां
गुणैर्महदुपासकः॥३०॥ब्रह्मण्यःशीलसंपन्नःसत्यसंधोजितेंद्रियः।आत्मवत्सर्वभूता
नामेकःप्रियसुहृत्तमः॥३१॥दासवत्सन्नतार्यांघ्रिःपितृवद्दीनवत्सलः।भ्रातृवत्सदृ
शेस्निग्धोगुरुष्वीश्वरभावनः।विद्यार्थरूपजन्माढ्योमानस्तंभविवर्जितः॥३२॥नोद्वि
ग्नचित्तोव्यसनेषुनिःस्पृहःश्रुतेषुदृष्टेषुगुणेष्ववस्तुदृक्।दांतेंद्रियःप्राणशरीरधीः
सदाप्रशांतकामोरहितासुरोसुरः॥३३॥यस्मिन्महद्गुणाराजन्गृह्यंतेकविभिर्मुहुः।न
तेधुनापिधीयंतेयथाभगवतीश्वरे॥३४॥यंसाधुगाथासदसिरिपवोपिसुरानृपः।प्र
तिमानंप्रकुर्वंतिकिमुतान्येभवादृशाः॥३५॥गुणैरलमसंख्येयैर्माहात्म्यंतस्यसूच्यते

वासुदेवेभगवतितस्यनैसर्गिकीरतिः॥३६॥न्यस्तक्रीडनकोबालोजडवत्तन्मनस्तया
कृष्णग्रहगृहीतात्मानवेदजगदीदृशं॥३७॥आसीनःपर्यटन्नश्नन्शयानःप्रपिबन्
ब्रुवन्।नानुसंधत्तएतानिगोविंदपरिरंभितः॥३८॥क्वचिद्रुदतिवैकुंठचिंताशबल
चेतनः।क्वचिद्धसतितच्चिंताह्लादउद्गायतिक्वचित्॥३९॥वदतिक्वचिदुत्कंठोविलज्जो
नृत्यतिक्वचित्।क्वचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोनुचकारह॥४०॥क्वचिदुत्पुलकस्तूष्णीमा
स्तेसंस्पर्शनिर्वृतः।अस्पंदप्रणयानंदसलिलामीलितेक्षणः॥४१॥सउत्तमश्लोकप
दारविंदयोर्निषेवयाकिंचनसंगलब्धया।तन्वन्परांनिर्वृतिमात्मनोमुहुःसंगेनदी
नस्यमनःशमंव्यधात्॥४२॥तस्मिन्महाभागवतेमहाभागेमहात्मनि।हिरण्यक
शिपुराजन्नकरोदघमात्मजे॥४३॥युधिष्ठिरउवाच॥देवर्षएतदिच्छामोवेदितुंत

वसुव्रत यदात्मजाय शुद्धायपितादात्साधवेत्यघं ॥४४॥ पुत्रान्विप्रतिकूलान्स्वान्
पितरः पुत्रवत्सलाः ॥ उपालभंते शिक्षार्थं नैवाघमपरो यथा ॥४५॥ किमुतानुवशान्साधू
ंस्तादृशान्गुरुदेवतान् । एतत्कौतूहलं ब्रह्मन्नस्माकं विधम प्रभो पितुः पुत्राय
यद्द्वेषो मरणाय प्रयोजितः ॥४६॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे हिरण्य
कशिपुजये चतुर्थोध्यायः ॥४॥ नारद उवाच ॥ ॥ पौरोहित्याय भगवान्वृतः काव्यः
किलासुरैः ॥ षंडामर्कौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहांतिके ॥१॥ तौ राज्ञा प्रापितं बालं प्रह्लादं
नयकोविदं । पाठयामासतुः पाठ्यानन्यांश्चासुरबालकान् ॥२॥ यत्तत्र गुरुणा प्रोक्तं शु
श्रुवेनुपपाठ च । न साधु मनसा मेने स्वपरासद्ग्रहाश्रयं ॥३॥ एकदासुरराट् पुत्रमं
कमारोप्य पांडव । पप्रच्छ कथ्यतां वत्स मन्यते साधु यद्भवान् ॥४॥ प्रह्लाद उवाच

तत्साधु मन्येसुरवर्य देहिनां सदा समुद्विग्नधियामसद्ग्रहात् हित्वात्मपातं गृहमं
धकूपं वनं गतो यद्धरिमाश्रयेत ॥५॥ नारद उवाच ॥ श्रुत्वा पुत्रगिरो दैत्यः परपक्ष
समाहिताः । जहास बुद्धिर्बालानां भिद्यते परबुद्धिभिः ॥६॥ सम्यग्विधार्यतां बालो गु
रुगेहे द्विजातिभिः ॥ विष्णुपक्षैः प्रतिछन्नैर्न भिद्येतास्य धीर्यथा ॥७॥ गृहमानीतमाहू
य प्रह्लादं दैत्ययाजकाः प्रशस्य श्लक्ष्णया वाचा समपृछंत सामभिः ॥८॥ हिरण्यकशि
पुरुवाच ॥ वत्स प्रह्लाद भद्रं ते सत्यं कथय मा मृषा । बालानति कुतस्तुभ्यमेष बु
द्धिविपर्ययः ॥९॥ बुद्धिभेदः परकृत उताहो ते स्वतोभवत् । भण्यतां श्रोतुकामानां गुरू
णां कुलनंदन ॥१०॥ प्रह्लाद उवाच ॥ परः स्वश्चेत्यसद्ग्राहः पुंसां यन्मायया कृतः ॥
विमोहितधियां दृष्टस्तस्मै भगवते नमः ॥११॥ स यदानुव्रतः पुंसां पशुबुद्धिर्विभिद्यते ॥

अन्य एष तथान्योहमिति भेदगतासती ॥१२॥ स एष आत्मा स्वपरेत्यबुद्धिभिर्दुरत्ययानु
क्रमणो निरूप्यते ॥ मुह्यंति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो ब्रह्मादयो ह्येष भिनत्ति मे मतिं ॥१३॥ यथा
भ्राम्यत्ययो ब्रह्मन् स्वयमाकर्षसंनिधौ । तथा मे भिद्यते चेतश्चक्रपाणेर्यदृच्छया ॥१४॥ ए
तावद्ब्राह्मणायोक्त्वा विरराम महामतिः । तं संनिर्भर्त्स्य कुपितः सुदीनो राजसेवकः ॥
१५॥ आनीयतामरे वेत्रमस्माकमयशस्करः । कुलांगारस्य दुर्बुद्धेश्चतुर्थोस्योदितो द
मः ॥१६॥ दैत्येयचंदनवने जातोयं कंटकद्रुमः । यन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितो
र्भकः ॥१७॥ इति तं विविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः । प्रह्लादं ग्राहयामास त्रिवर्गस्यो
पपादनं ॥१८॥ तत एनं गुरुर्ज्ञात्वा ज्ञातज्ञेयचतुष्टयं । दैत्येंद्रं दर्शयामास मातृमृष्टमलं
कृतं ॥१९॥ पादयोः पतितं बालं प्रतिनंद्याशिषासुरः । परिष्वज्य चिरं दोर्भ्यां परमामापनि

र्वृतिं ॥२०॥ आरोप्यांकमवघ्राय मूर्द्धन्यश्रुकलांबुभिः । आसिंचन्विकसद्वक्त्रमिदमा
ह युधिष्ठिर ॥२१॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ प्रह्लादानूच्यतां तात स्वधीतं किंचिदुत्तमं ।
कालेनैतावतायुष्मन् यदशिक्षद्गुरोर्भवान् ॥२२॥ प्रह्लाद उवाच ॥ श्रवणं कीर्त्तनं वि
ष्णोः स्मरणं पादसेवनं । अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं ॥२३॥ इति पुंसार्पिता वि
ष्णो भक्तिश्चेन्नवलक्षणा । क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येधीतमुत्तमं ॥२४॥ निशम्यैतत्सु
तवचो हिरण्यकशिपुस्तदा । गुरुपुत्रमुवाचेदं रुषा प्रस्फुरिताधरः ॥२५॥ ब्रह्मबंधो
किमेतत्ते विपक्षं श्रयतासता । असारं ग्राहितो बालो मामनादृत्य दुर्मते ॥२६॥ सं
ति ह्यसाधवो लोके दुर्मैत्राश्छद्मवेषिणः । तेषामुदेत्यघं काले रोगः पातकिनामिव
॥२७॥ गुरुपुत्र उवाच ॥ न मत्प्रणीतं न परप्रणीतं सुतो वदत्येष तवेंद्रशत्रो ॥ नैसर्गिकी

यंमतिरस्यराजन्नियठमनुःकदर्हः स्मयमानः॥२८॥नारदोवाच गुरुणैवंप्रतिप्रोक्तोभू
यआहासुरःसुतं॥नचेद्गुरुमुखीयंतेकुतोभद्रासतीमतिः॥२९॥प्रह्लादउवाच॥ ॥मति
र्नकृष्णेपरतःस्वतोवामिथोभिपद्येतगृहव्रतानां अदांतगोभिर्विशतांतमिस्रंपुनःपु
नश्चर्वितचर्वणानां॥३०॥नतेविदुःस्वार्थगतिंहिविष्णुंदुराशयायेबहिरर्थमानिनः॥
अंधायथांधैरुपनीयमानास्तेपीशतंत्र्यामुरुदाम्निबद्धाः॥३१॥नैषांमतिस्तावदुरुक्र
मांघ्रिंस्पृशत्यनर्थापगमोयदर्थः॥महीयसांपादरजोभिषेकंनिःकिंचनानांनवृणीत
यावत्॥३२॥नारदोवाच॥ ॥इत्युक्तोपरतंपुत्रंहिरण्यकशिपुरुषा॥अंधीकृतात्मा
स्वोत्संगान्निरस्यतमहीतले॥३३॥आहामर्षरुषाविष्टःकषायीभूतलोचनः॥वध्यतामा
श्वयंवध्योनिःसारयतनैरृताः॥३४॥अयंमेभ्रातृहासोयंहित्वास्वान्सुहृदोधमः पि

तृव्यहंतुर्यःपादौविष्णोर्दासवदर्चति॥३५॥विष्णोर्वासाध्वसौकिंनुकरिष्यत्यसमंज
सः सौहृदंदुस्त्यजंपित्रोरहाद्यःपंचहायनः॥३६॥परोप्यपत्यंहितकृद्यथौषधंस्वदेहजो
प्यामयवत्सुतोहितः छिंद्यात्तदंगंयदुतात्मनोहितंशेषंसुखंजीवतियद्विवर्जना
त्॥३७॥सर्वैरुपायैर्हंतव्यःसंभोजशयनासनैः॥सुहृल्लिंगधरःशत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवेंद्रि
यं॥३८॥नैरृतास्तेसमादिष्टाभर्त्रावैशूलपाणयः॥तिग्मदंष्ट्रकरालास्यास्ताम्रश्मश्रु
शिरोरुहाः॥३९॥नदंतोभैरवान्नादान्छिंधिभिंधीतिवादिनः॥आसीनंचाहनन्शू
लैःप्रह्लादंसर्वमर्मसु॥४०॥परेब्रह्मण्यनिर्देश्येभगवत्यखिलात्मनि युक्तात्मन्यफ
लाआसन्नपुण्यस्येवसत्क्रियाः॥४१॥प्रयासेपहतेतस्मिन्दैत्येंद्रःपरिशंकितः॥च
कारतद्वधोपायान्निर्बंधेनयुधिष्ठिर॥४२॥दिग्गजैर्दंदशूकेंद्रैरभिचारावपातनैः

मायाभिःसंनिरोधैश्चगरदानैरभोजनैः॥४३॥हिमवाय्वग्निसलिलैःपर्वताक्रमणैरपि
नशशाकयदाहंतुमपापमसुरःसुतं॥चिंतांदीर्घतमांप्राप्तस्तत्कर्तुंनाभ्यपद्यत॥४४॥
एषमेबह्वसाधूक्तोवधोपायाश्चनिर्मिताः॥तैस्तैर्द्रोहैरसद्धर्मैर्मुक्तःस्वेनैवतेजसा
॥४५॥वर्त्तमानोविदूरेवैबालोप्यजडधीरयं॥नविस्मरतिमेनार्यंशुनःशेफइवप्रभुः॥४६॥
अप्रमेयानुभावोयमकुतश्चिद्भयोमरः॥नूनमेतद्विरोधेनमृत्युर्मेभवितानवा॥४७
इतितच्चिंतयाकिंचिन्म्लानश्रियमधोमुखं॥शंडामर्कावौशनसौविविक्तइतिहोचतुः
॥४८॥जितंत्वयैकेनजगत्त्रयंभ्रुवोर्विजृंभणत्रस्तसमस्तधिष्ण्यपं॥नतस्यचिंत्यंतवना
थचक्ष्महेनवैशिशूनांगुणदोषयोःपदं॥४९॥इमंतुपाशैर्वरुणस्यबध्वानिधेहिभीतो
नपलायतेयथा॥बुद्धिश्चपुंसोवयसार्यसेवयायावद्गुरुर्भार्गवआगमिष्यति

॥५०॥तथेतिगुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत्॥धर्मोह्यस्योपदेष्टव्योराज्ञांयोगृहमे
धिनां॥५१॥धर्ममर्थंचकामंचनितरांचानुपूर्वशः॥प्रह्लादायोचतूराजन्प्रश्रयावन
तायच॥५२॥यथात्रिवर्गंगुरुभिरात्मनेउपशिक्षितं॥नसाधुमेनेतच्छिक्षांद्वंद्वारामो
पवर्णितां॥५३॥यदाचार्यःपरावृत्तोगृहमेधीयकर्मसु॥वयस्यैर्बालकैस्तत्रसोपहूतः
कृतक्षणैः॥५४॥अथतान्श्लक्ष्णयावाचाप्रत्याहूयमहाबुधः॥उवाचविद्वांस्तन्निष्ठांकृ
पयाप्रहसन्निव॥५५॥तेतुतद्गौरवात्सर्वेत्यक्तक्रीडापरिछदाः॥बालाअदूषितधि
योद्वंद्वारामेरितेहितैः॥५६॥पर्युपासतराजेंद्रतन्न्यस्तहृदयेक्षणाः॥तानाहकरुणो
मैत्रोमहाभागवतोसुरः॥५७॥॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेप्रह्लादच
रित्रेपंचमोध्यायः॥५॥प्रह्लादउवाच कौमारआचरेत्प्राज्ञोधर्मान्भागवतानिह

भा॰स॰ दुर्लभंमानुषंजन्मतदप्यध्रुवमर्थदं॥१॥यथाहिपुरुषस्येहविष्णोःपादोपसर्पणं यदेष
१७ सर्वभूतानांप्रियआत्मेश्वरःसुहृत्॥२॥सुखमैंद्रियकंदैत्यादेहयोगेनदेहिनां सर्वत्र
लभ्यतेदैवाद्यथादुःखमयत्नतः॥३॥तत्प्रयासोनकर्त्तव्योयतआयुर्व्ययःपरं नतथा
विंदतेक्षेमंमुकुंदचरणांबुजं॥४॥ततोयतेतकुशलःक्षेमायभयमाश्रितः शरीरंपौरुषं
यावन्नविपद्येतपुष्कलं॥५॥पुंसोवर्षशतंह्यायुस्तदर्धंचाजितात्मनः निःफलंयदसौ
रात्र्यांशेतेंधंप्रापितस्तमः॥६॥मुग्धस्यबाल्येकौमारेक्रीडतोयातिविंशतिः जरयाग्रस्त
देहस्ययात्यकल्पस्यविंशतिः॥७॥दुरापूरेणकामेनमोहेनबलीयसा शेषंगृहेषुस
क्तस्यप्रमत्तस्यापयातिहि॥८॥कोगृहेषुपुमान्सक्तमात्मानमजितेंद्रियः स्नेहपाशैर्दृ २३
ढैर्बद्धमुत्सहेतविमोचितुं॥९॥कोन्वर्थतृष्णांविसृजेत्प्राणेभ्योपियईप्सितः यंक्री

णात्यसुभिःप्रेष्ठैस्तस्करःसेवकोवणिक्॥१०॥कथंप्रियायाअनुकंपितायाःसंगंर
हस्यंरुचिरांश्चमंत्रान् सुहृत्सुतत्स्नेहसितःशिशूनांकलाक्षराणामनुरक्तचित्तः
॥११॥पुत्रान्स्मरंस्तादुहितॄर्हृदय्याभ्रातॄन्स्वसॄर्वापितरौचदीनौ गृहान्मनोज्ञोरुपरि
च्छदांश्चवृत्तीश्चकुल्याःपशुभृत्यवर्गान्॥१२॥त्यजेतकोशस्कृदिवेहमानः कर्माणिलो
भादवितृप्तकामः औपस्थ्यजैह्वंबहुमन्यमानःकथंविरज्येतदुरंतमोहः॥१३॥
कुटुंबपोषायवियन्निजायुर्नबुध्यतेर्थंविहतंप्रमत्तः सर्वत्रतापत्रयदुःखि
तात्मानिर्विद्यतेनस्वकुटुंबरामः॥१४॥वित्तेषुनित्याभिनिविष्टचेताविद्वांश्चदोषंप
रवित्तहर्तुः प्रेत्येहवाथाप्यजितेंद्रियस्तदशांतकामोहरतेकुटुंबी॥१५॥विद्वानपी
त्थंदनुजाःकुटुंबंपुष्णन्स्वलोकायनकल्पतेवै यःस्वीयपारक्यविभिन्नभाव

स्तमःप्रपद्येतयथाविमूढः।।१६।।यतोनकश्चित्क्वचकुत्रचिद्वादीनःस्वमात्मानमलंसम
र्थः।विमोचितुंकामदृशांविहारक्रीडामृगोयन्निगडोविसर्गः।।१७।।ततोविदूरात्परिहृ
त्यदैत्यादैत्येषुसंगंविषयात्मकेषु।उपेतनारायणमादिदेवंसमुक्तसंगैरिषितोपवर्गः
।।१८।।नह्यच्युतंप्रीणयतोबह्वायासोसुरात्मजाः।आत्मत्वात्सर्वभूतानांसिद्धत्वादिहस
र्वतः।।१९।।परावरेषुभूतेषुब्रह्मांतस्थावरादिषु।भौतिकेषुविकारेषुभूतेष्वथमहत्सु
च।।२०।।गुणेषुगुणसाम्येचगुणव्यतिकरेतथा।एकएवपरोह्यात्माभगवानीश्वरोव्ययः
।।२१।।प्रत्यगात्मस्वरूपेणदृश्यरूपेणचस्वयं।व्याप्यव्यापकनिर्देश्योह्यनिर्देश्योविक
ल्पितः।।२२।।केवलानुभवानंदस्वरूपःपरमेश्वरः।माययांतर्हितैश्वर्यईयतेगुणस
र्गया।।२३।।तस्मात्सर्वेषुभूतेषुदयांकुरुतसौहृदं।आसुरंभावमुन्मुच्ययथातुष्यत्य

धोक्षजः।।२४।।तुष्टेचतत्रकिमलभ्यमनंतआद्येकिंतैर्गुणव्यतिकरादिहयेस्वसिद्धाः
धर्मादयःकिमगुणेनचकांक्षितेनसारंजुषांचरणयोरुपगायतांनः।।२५।।धर्मार्थका
मइतियोभिहितस्त्रिवर्गईक्षात्रयीनयदमौविविधाचवार्त्ता।मन्येतदेतदखिलंनिग
मस्यसत्यंस्वात्मार्पणंस्वसुहृदःपरमस्यपुंसः।।२६।।ज्ञानंतदेतदमलंदुरवापमाहना
रायणोनरसखःकिलनारदाय।एकांतिनांभगवतस्तदकिंचनानांपादारविंदरज
साप्लुतदेहिनांस्यात्।।२७।।श्रुतमेतन्मयापूर्वंज्ञानंविज्ञानसंयुतं।धर्मंभागवतंशुद्धं
नारदाद्देवदर्शनात्।।२८।।दैत्यपुत्राऊचुः।।प्रह्लादत्वंवयंचापिनर्तेन्यंविद्महेगुरुं
एताभ्यांगुरुपुत्राभ्यांबालानामपिहीश्वरौ।।२९।।बालस्यांतःपुरस्थस्यमहत्संगोदुर
न्वयः।छिंधिनःसंशयंसौम्यस्याच्चेद्विस्रंभकारणं।।३०।।इतिश्रीभागवतेमहापुराणे

सप्तमस्कंधे प्रह्लादचरित्रे षष्ठोध्यायः ॥६॥ नारद उवाच ॥ ॥ एवं दैत्यसुतैः पृष्टो महाभा
गवतोऽसुरः ॥ उवाच स्मयमानस्तान् स्मरन् मदनुभाषितं ॥१॥ प्रह्लाद उवाच ॥ पित
रि प्रस्थितेऽस्माकं तपसे मंदराचलं ॥ युद्धोद्यमं परं चक्रुर्विबुधा दानवान् प्रति ॥२॥ पिपीलि
कैरहिरिव दिष्ट्या लोकोपतापनः पापेन पापोऽभक्षीति वादिनो वासवादयः ॥३॥ तेषा
मपि बलोद्योगं निशम्यासुरयूथपाः वध्यमानाः सुरैर्भीता दुद्रुवुः सर्वतो दिशं ॥४॥ क
लत्रपुत्रमित्राप्तान् गृहान् पशुपरिछदान् ॥ नावेक्ष्यमाणास्त्वरिताः सर्वे प्राणपरी
प्सवः ॥५॥ व्यलुंपन् राजशिबिरममरा जयकांक्षिणः ॥ इंद्रस्तु राजमहिषीं मातरं मम
चाग्रहीत् ॥६॥ नीयमानां भयोद्विग्नां रुदतीं कुररीमिव ॥ यदृछयागतस्तत्र देवर्षिर्ददृ
शे पथि ॥७॥ प्राह मैनां सुरपते नेतुमर्हस्यनागसां ॥ मुंच मुंच महाभाग सतीं परपरि

ग्रहां ॥८॥ इंद्र उवाच ॥ ॥ आस्तेस्या जठरे वीर्यमविषह्यं सुरद्विषः ॥ आस्यतां यावत्प्रस
वं मोक्ष्येर्थपदवीं गतः ॥९॥ नारदोवाच ॥ अयं निःकिल्बिषः साक्षान्महाभागवतो महान्
त्वया न प्राप्स्यते संस्थामनंतानुचरो बली ॥१०॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ इत्युक्तस्तां विहा
येंद्रो देवर्षेर्मानयन् वचः ॥ अनंतप्रियभक्त्यैनां परिक्रम्य दिवं ययौ ॥ ॥११॥ ततो नो मा
तरमृषीः समानीय निजाश्रमे आश्वास्येहोष्यतां वत्से यावत्ते भर्तुरागमः ॥१२॥ तथे
त्यवात्सीद्देवर्षेरंतिसाप्यकुतोभया ॥ यावद्दैत्यपतिः घोरात्तपसो न न्यवर्त्तत ॥१३॥
ऋषिं पर्यचरत्तत्र भक्त्या परमया सती ॥ अंतर्वत्नी स्वगर्भस्य क्षेमायेछाप्रसूतये
॥१४॥ ऋषिः कारुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः ॥ धर्मस्य तत्वं ज्ञानं च मामप्युद्दि
श्य निर्मलं ॥१५॥ तत्तु कालस्य दीर्घत्वात् स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे ॥ ऋषीणानुग्रहीतं

मांनाधुनाप्यजहात्स्मृतिः॥१६॥भवतामपिभूयान्मेयदिश्रद्दधतेवचः॥वैशारदीधीः
श्रद्धातःस्त्रीबालानांचमेयथा॥१७॥जन्माद्याःषडिमेभावादृष्टादेहस्यनात्मनः॥फला
नामिववृक्षस्यकालेनेश्वरमूर्त्तिना॥१८॥आत्मानित्योव्ययःशुद्धःएकःक्षेत्रज्ञआश्र
यः॥अविक्रियःस्वदृग्हेतुर्व्यापकोसंग्यनावृतः॥१९॥एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनोल
क्षणैःपरैः॥अहंममेत्यसद्भावंदेहादौमोहजंत्यजेत्॥२०॥स्वर्णंयथाग्रावसुहेमकारः
क्षेत्रेषुयोगैस्तदभिज्ञआप्नुयात्॥क्षेत्रेषुदेहेषुतथात्मयोगैरध्यात्मविद्ब्रह्मगतिं
लभेत॥२१॥अष्टौप्रकृतयःप्रोक्तास्त्रयएवहितद्गुणाः॥विकाराःषोडशाचार्यैःपुमा
नेकःसमन्वयात्॥२२॥देहस्तुसर्वसंघातोजगत्तस्थुरितिद्विधाः॥अत्रैवमृग्यःपु
रुषोनेतिनेतीत्यतत्त्यजेत्॥२३॥अन्वयव्यतिरेकेणविवेकेनोशतात्मना॥सर्ग

स्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः॥२४॥बुद्धेःजागरणंस्वप्नःसुषुप्तिरितिवृत्त
यः॥तायेनैवानुभूयंतेसोध्यक्षःपुरुषःपरः॥२५॥एभिस्त्रिवर्णैःपर्यस्तैःबुद्धिभे
दैःक्रियोद्भवैः॥स्वरूपमात्मनोबुध्येद्गंधैर्वायुरिवान्वयात्॥२६॥एतद्द्वारोहिसं
सारोगुणकर्मनिबंधनः॥अज्ञानमूलोपार्थोपिपुंसःस्वप्नइवेष्यते॥२७॥तस्माद्भ
वद्भिःकर्त्तव्यंकर्मणांत्रिगुणात्मनां॥बीजनिर्हरणंयोगःप्रवाहोपरमोधियः॥२८॥
तत्रोपायसहस्राणामयंभगवतोदितः॥यदीश्वरेभगवतियथायैरंजसारतिः
॥२९॥गुरुशुश्रूषयाभक्त्यासर्वलब्धार्पणेनच॥संगेनसाधुभक्तानामीश्वराराधनेनच
॥३०॥श्रद्धयातत्कथायांचकीर्त्तनैर्गुणकर्मणां तत्पादांबुरुहध्यानात्तल्लिंगेक्षार्हणा
दिभिः॥३१॥हरिःसर्वेषुभूतेषुभगवानास्तईश्वरः॥इतिभूतानिमनसाकामैस्तैःसा

धुमानयेत् ॥ ३२ ॥ एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे ॥ वासुदेवे भगवति यया संलभते
रतिं ॥ ३३ ॥ निशम्य कर्माणि गुणानतुल्यान्वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ॥ यदातिहर्षोत्पु
लकाश्रुगद्गदं प्रोत्कंठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥ ३४ ॥ यदाग्रहग्रस्त इवानुरोभवत् क्वचिद्धस
त्याऽक्रंदते जनं ॥ मुहुः श्वसन्वक्ति हरे जगत्पते नारायणेत्यात्मगतिर्गतत्रपः ॥ ३५ ॥ त
दा पुमान्मुक्तसमस्तबंधनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः ॥ निर्दग्धबीजानुशयो महीय
सा भक्तियोगेन वसत्यधोक्षजं ॥ ३६ ॥ अधोक्षजालंभमिहाशुभात्मनः शरीरिणः सं
सृतिचक्रशातनं ॥ तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरं ॥ ३७ ॥
कोति प्रयासोसुरबालका हरेरुपासने स्वे हृदि छिद्रवत्सतः ॥ स्वस्यात्मनः सख्युरशेषदेहि
नां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ॥ ३८ ॥ रायः कलत्रं पशवः सुतादयो गृहा मही कुंजरको

शसंपदः ॥ सर्वेर्थकामाः क्षणभंगुरायुषः कुर्वंति मर्त्यस्य कियत्प्रियं चलाः ॥ ३९ ॥ एवं हि
लोकाः क्रतुभिः कृता अमी क्षयिष्णवः सातिशया न निर्मलाः ॥ तस्माददृष्टश्रुतदूषणं परं भक्त्यै
कयेशं भजतात्मलब्धये ॥ ४० ॥ यदर्थ इह कर्माणि विद्वन्मान्यसकृन्नरः ॥ करोत्यतो विपर्या
सममोघं विंदते फलं ॥ ४१ ॥ सुखाय दुःखमोक्षाय संकल्प इह कर्मिणः ॥ स आप्नोतीहया दुःखम
नीहायाः सुखावृतः ॥ ४२ ॥ कामान्कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः ॥ स वै देहस्तु पारक्यो भं
गुरो यात्युपैति च ॥ ४३ ॥ किमु व्यवहितापत्यदारागारधनादयः ॥ राज्यं कोशगजामात्यभृत्या
सा ममतास्पदाः ॥ ४४ ॥ किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः ॥ अनर्थैरर्थसंकाशैर्नित्यानंद
महोदधेः ॥ ४५ ॥ निरूप्यतामिह स्वार्थः कियान्देहभृतोसुराः ॥ निषेकादिष्ववस्थासु क्लिश्य
मानस्य कर्मभिः ॥ ४६ ॥ कर्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना ॥ कर्मभिस्तनुते देहमुभ

यं त्वविवेकिनः ॥ ४७ ॥ तस्मादर्थाश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः ॥ भजतानीहयात्मानमनीहं
हरिमीश्वरं ॥ ४८ ॥ सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मेश्वरः प्रियः ॥ भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जी
वसंज्ञितः ॥ ४९ ॥ देवासुरो मनुष्यो वा यक्षो गंधर्व एव वा ॥ भजन्मुकुंदचरणं स्वस्तिमान्स्याद्य
था वयं ॥ ५० ॥ नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वासुरात्मजाः ॥ प्रीणनाय मुकुंदस्य न वृत्तं न बहुज्ञ
ता ॥ ५१ ॥ न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च ॥ प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडंबनं
॥ ५२ ॥ ततो हरौ भगवति भक्तिं कुरुत दानवाः ॥ आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे
॥ ५३ ॥ दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्रा व्रजौकसः ॥ खगा मृगाः पापजीवाः संति ह्यच्युततां
गताः ॥ ५४ ॥ एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः ॥ एकांतभक्तिर्गोविंदे यत्सर्व
त्र तदीक्षणं ॥ ५५ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे प्रह्लादचरित्रे सप्त

मस्कंधे प्रह्लादचरित्रे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अथ दैत्यसुताः सर्वे श्रुत्वा तद
नुवर्णितं ॥ जगृहुर्निरवद्यत्वान्नैव गुर्वनुशिक्षितं ॥ १ ॥ अथाचार्यसुतस्तेषां बुद्धिमेकांतसं
स्थितां ॥ आलक्ष्य भीतस्त्वरितो राज्ञ आवेदयद्यथा ॥ २ ॥ श्रुत्वा तदप्रियं दैत्यो दुःसहं तनया
नयं ॥ कोपावेशचलद्गात्रः पुत्रं हंतुं मनो दधे ॥ ३ ॥ क्षिप्त्वा परुषया वाचा प्रह्लादमतदर्हणं ॥ आ
हेक्षमाणः पापेन तिरश्चीनेन चक्षुषा ॥ ४ ॥ प्रश्रयावनतं दांतं बद्धांजलिमवस्थितं ॥ सर्पः प
दाहत इव श्वसन्प्रकृतिदारुणः ॥ ५ ॥ हे दुर्विनीत मंदात्मन्कुलभेदकराधम ॥ स्तब्धं म
च्छासनोद्वृत्तं नेष्ये त्वाद्य यमक्षयं ॥ ६ ॥ क्रुद्धस्य यस्य कंपंते त्रयो लोकाः सहेश्वराः ॥ तस्य मे
भीतवन्मूढ शासनं किं बलोऽत्यगाः ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इतीरितं वचः श्रुत्वा पितुः
धीमान्हरेः प्रियः ॥ प्रह्लादः प्रणतः प्राह गंभीः प्रहसन्निव ॥ ८ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ नके

वलंमे भवतश्चराजन्नवैवलंबलिनांचापरेषां। परेवरेमीस्थिरजंगमायेब्रह्मादयो
येनवशंप्रणीता॥८॥सईश्वरःकालउरुक्रमोसावोजःसत्वंबलमैंद्रियात्मा। सएव
विश्वंपरमःस्वशक्तिभिःसृजत्यवत्यत्तिगुणत्रयेशः॥९॥जह्यासुरंभावमिमंत्वमात्म
नःसमंमनोधत्स्वनसंतिविद्विषः।ऋतेजितादात्मनउत्पथस्थितात्तद्धिह्यनंतस्यमह
त्समर्हणं॥१०॥दस्यून्पुराषण्नविजित्यलुंपतोमन्यंतएकेस्वजितादिशोदश।जितात्मनो
ज्ञस्यसमस्यदेहिनांसाधोस्वमोहप्रभवाकुतःपरे॥११॥हिरण्यकशिपुरुवाच॥ ॥व्य
क्तंत्वमर्तुकामोसियोतिमात्रंविकत्थसे।मुमूर्षूणांहिमंदात्मन्ननुस्युर्विप्लवागिरः।
॥१२॥यस्त्वयामंदभाग्योक्तोमदन्योजगदीश्वरः।क्वासौयदिससर्वत्रकस्मात्स्तंभेनदृ
श्यते॥१३॥सोहंविकत्थमानस्यशिरःकायाद्धरामिते।गोपायेतहरिस्त्वाद्ययस्तेशरण

मीप्सितं॥१४॥श्रीनारदउवाच॥एवंदुरुक्तैर्मुहुरर्दयन्रुषासुतंमहाभागवतंमहासुरः।
खड्गंप्रगृह्योत्पतितोवरासनात्स्तंभंतताडातिबलःस्वमुष्टिना॥१५॥तदैवतस्मिन्नि
नदोतिभीषणोबभूवयेनांडकटाहमस्फुटत्।यंवैस्वधिष्ण्योपगतंत्वजादयःश्रुत्वास्व
धामात्ययमंगमेनिरे॥१६॥सविक्रमन्पुत्रवधेप्सुरोजसानिशम्यनिर्ह्रादमपूर्वमद्भुतं
अंतःसभायांनददर्शतत्पदंवितत्रसुर्येनसुरारियूथपाः॥१७॥सत्यंविधातुंनिजभृत्य
भाषितंव्याप्तिंचभूतेष्वखिलेषुचात्मनः।अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन्स्तंभेसभायां
नमृगंनमानुषं॥१८॥ससत्वमेवंपरितोविपश्यन्स्तंभस्यमध्यादनुनिर्जिहानं।नायंमृ
गोनापिनरोविचित्रमहोकिमेतन्नृमृगेंद्ररूपं॥१९॥मीमांसमानस्यसमुत्थितोग्रतो
नृसिंहरूपंतदलंभयानकं।प्रतप्तचामीकरचंडलोचनंस्फुरत्सटाकेसरजृंभिता

ननं ॥२०॥ करालदंष्ट्रं करवालचंचलं क्षुरांतजिह्वं भ्रकुटीमुखोल्बणं ॥ स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकंदराद्भुतं व्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणं ॥२१॥ दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवरग्रीवोरुवक्षस्थलमल्पमध्यमं ॥ चंद्रांशुगौरैः छुरितं तनूरुहैर्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधं ॥२२॥ दुरासदं सर्वनिजेतरायुधप्रवेकविद्रावितदैत्यदानवं ॥ प्रायेणमेयं हरिणोरुमायिना वधः स्मृतोनेन समुद्यतेन किं ॥२३॥ एवं ब्रुवंस्त्वभ्यपतद्गदायुधो नदन्नृसिंहं प्रति दैत्यकुंजरः ॥ अलक्षितोग्नौ पतितः पतंगमो यथा नृसिंहौजसि सोसुरस्तदा ॥२४॥ न तद्विचित्रं खलु सत्वधामनि स्वतेजसा यो नु पुरापिबत्तमः ॥ ततोभिपद्याभ्यहनन्महासुरो रुषा नृसिंहं गदयोरुवेगया ॥२५॥ तं विक्रमंतं सगदं गदाधरो महोरगं तार्क्ष्यसुतो यथाग्रहीत् ॥ स तस्य हस्तोत्कलितस्तदासुरो विक्रीडितो यद्वदहिर्गरुत्मतः ॥२६॥ असाध्वमन्यंत हृतौकसोमरा घनछदा

भारत सर्वधिष्ण्यपाः ॥२७॥ तं मन्यमानो निजवीर्यशंकितं यद्धस्तमुक्तो नृहरिं महासुरः ॥ पुनस्तमासज्जत खड्गचर्मणी प्रगृह्य वेगेन जितश्रमो मृधे ॥२८॥ तं श्येनवेगं शतचंद्रवर्त्मभिश्चरंतमछिद्रमुपर्यधो हरिः ॥ कृत्वाट्टहासं स्वरमुत्स्वनोल्बणं निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः ॥२९॥ विष्वक्स्फुरंतं ग्रहणातुरं हरिर्व्यालो यथाखुं कुलिशाक्षतत्वचं ॥ द्वार्युरुमापात्य ददार लीलया नखैर्यथाहिं गरुडो महाविषं ॥३०॥ संरंभदुःप्रेक्ष्यकरालजोचनो व्यात्ताननांतं विलिहन्स्वजिह्वया ॥ असृग्लवाक्तारुणकेसराननो यथांत्रमाली द्विपहत्यया हरिः ॥३१॥ नखांकुरोत्पाटितहृत्सरोरुहं विसृज्य तस्यानुचरानुदायुधान् ॥ अहन्समस्तान्नखशस्त्रपाणिभिर्दोर्दंडयूथोनुपथान्सहस्रशः ॥३२॥ सटावधूता जलदाः परापतन्ग्रहाश्च तद्दृष्टिविमुष्टरोचिषः ॥ अंभोधयः श्वासहता विचुक्षुभुर्निर्ह्रादभीता दिगिभा विचु

ना॰स॰
२५

कुभः ॥३३॥ द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसंकुला प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीडिता । शैलाः समु
त्पेतुरमुष्य रंहसा स्वरोचिषा खं ककुभो न रेजिरे ॥३४॥ ततः सभायामुपविष्टमुत्तमे
नृपासने संभृततेजसं विभुं । अलक्षितद्वैरथमत्यमर्षणं प्रचंडवक्त्रं न बभाज कश्च
न ॥३५॥ निशाम्य लोकत्रयमस्तकज्वरं तमादिदैत्यं हरिणा हतं मृधे । प्रहर्षवेगोत्कलि
ताननामुहुः प्रसूनवर्षैर्ववृषुः सुरस्त्रियः ॥३६॥ तदा विमानावलिभिर्नभस्तलं दिदृ
क्षतां संकुलमास नाकिनां । सुरानका दुंदुभयोऽथ जघ्निरे गंधर्वमुख्या ननृतुर्जगुः स्त्रियः
॥३७॥ तत्रोपव्रज्य विबुधा ब्रह्मेंद्रगिरिशादयः । ऋषयः पितरः सिद्धा विद्याधरमहोरगाः
॥३८॥ मनवः प्रजानां पतयो गंधर्वाप्सरचारणाः । यक्षाः किंपुरुषास्तात वेतालाः सि
द्धकिंनराः ॥३९॥ ते विष्णुपार्षदाः सर्वे सुनंदकुमुदादयः । मूर्ध्नि बद्धांजलिपुटा आ

२५

सीनं तीव्रतेजसं । ईडिरे नरशार्दूलं नातिदूरचराः पृथक् ॥४०॥ विष्णुपार्षदा ऊचुः ॥ ॥ न
तोऽस्म्यनंताय दुरंतशक्तये विचित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे । विश्वस्य सर्गस्थितिसंय
मान्गुणैः स्वलीलया संदधतेऽव्ययात्मने ॥४१॥ रुद्र उवाच ॥ ॥ कोपकालो युगांतस्ते हतो
ऽयमसुरोऽल्पकः । तत्सुतं पाह्युपसृतं भक्तं ते भक्तवत्सल ॥४२॥ इंद्र उवाच ॥ ॥ प्रत्यानीताः
परम भवता त्रायता नः स्वभागा दैत्याक्रांतं हृदयकमलं त्वद्गृहं प्रत्यबोधि । कालग्र
स्तं कियदिदमहो नाथ शुश्रूषतां ते मुक्तिस्तेषां न हि बहुमता नारसिंहापरैः किं ॥४३॥
ऋषय ऊचुः । त्वं नस्तपः परममात्थ यदात्मतेजो येनेदमादिपुरुषात्मगतं ससर्क्थ । त
द्विप्रलुप्तममुनाद्य शरण्यपाल रक्षागृहीतवपुरन्वसंस्थाः ॥४४॥ पितर ऊचुः ॥
श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं तनूजैर्दत्तानि तीर्थसमयेऽप्यपिबत्तिलांबु । तस्योदरान्न

खविदीर्णवपाच आर्छत्तस्मैनमोनृहरयेखिलधर्मगोप्त्रे ॥४५॥ सिद्धाऊचुः ॥ योनोगतिं
योगसिद्धामसाधुरहार्षीत्योगतपोबलेन ॥ नानादर्पंतंनखैर्विददारतस्मैतुभ्यंप्रणताः
स्मोनृसिंह ॥४६॥ विद्याधराऊचुः ॥ विद्यांपृथग्धारणयानुराद्धांन्यषेधदज्ञोबलवीर्यदृ
प्तः सयेनसंख्येपशुवद्धतस्तंमायानृसिंहंप्रणताःस्मनित्यं ॥४७॥ नागाऊचुः ॥ ॥ ये
नपापेनरत्नानिस्त्रीरत्नानिहृतानिनः ॥ तद्वक्षःपाटनेनासांदत्तानंदनमोस्तुते ॥४८
मनवऊचुः ॥ मनवोवयंतवनिदेशकारिणोदितिजेनदेवपरिभूतसेतवः ॥ भव
ताखलःसउपसंहृतःप्रभोकरवामतेकिमनुशाधिकिंकरान् ॥४९॥ प्रजापतय
ऊचुः ॥ प्रजेशावयंतेपरेशाभिसृष्टानयेनप्रजावैसृजामोनिषिद्धाः ॥ सएषत्वयाभिन्न
वक्षानुशेतेजगन्मंगलंसत्वमूर्तेवतारः ॥५०॥ गंधर्वाऊचुः ॥ ॥ वयंविभोतेन

टनाट्यगायकायेनात्मसाद्वीर्यबलौजसाकृताः ॥ सएषनीतोभवतादशामिमांकिं
मुत्पथस्थःकुशलायकल्पते ॥५१॥ चारणाऊचुः ॥ ॥ हरेतवांघ्रिपंकजंभवापवर्गमाश्रि
ताः ॥ यदेषसाधुहृच्छयःत्वयासुरःसमापितः ॥५२॥ यक्षाऊचुः ॥ ॥ वयमनुचरमु
ख्याःकर्मभिस्तेमनोज्ञैस्तइहदितिसुतेनप्रापितावाहकत्वं सतुजनपरितापंत
त्कृतंजानताते नरहरउपनीतःपंचतांपंचविंश ॥५३॥ किंपुरुषाऊचुः ॥ ॥ वयं
किंपुरुषास्त्वंतुमहापुरुषईश्वरः ॥ अयंकुपुरुषोनष्टोधिक्कृतःसाधुभिर्यदा ॥५४
सभासुसत्रेषुतवामलंयशोगीत्वासपर्यांमहतींलभामहे ॥ प
स्तामनैषीद्वशमेषदुर्जनोदिष्ट्याहतस्तेभगवन्यथामयः ॥५५॥ किंनराऊचुः
वयमीशकिंनरगणास्तवानुगादितिजेनविष्टिममुनानुकारिताः ॥ भवताहरेस

वृजिनोवसादितोनरसिंहनाथविभवायनोभव॥५६॥विस्नुदूता ऊचुः॥ अद्यैतद्धरिनररूप
मद्भुतंतेदृष्टंनःशरणदसर्वलोकशर्म॥सोयंतेविधिकरईशविप्रशप्तस्तस्येदंनिधनमनु
ग्रहायविद्मः॥५७॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेहिरण्यकशिपुवधेऽष्टमोध्या
यः॥८॥नारदउवाच॥ एवंसुरादयःसर्वेब्रह्मरुद्रपुरःसराः॥नोपैतुमशकन्मन्युसंरंभंसुदु
रासदं॥१॥तावत्समुद्धुनिरवांपुष्पवृष्टिंप्रियासुरा॥नोत्सहेत्क्षणंचक्रुरप्रसादमहाह
रिं॥२॥सर्वत्रैलोक्यनेतारोदेव्यसिंहंसुरादयः॥दूरात्प्रांजलयस्तस्थुर्नमंतोपुनरेवं॥३॥तेप्र
सादयितुंभीतान्नजंतंसर्वतोमुखं॥प्रह्लादमागत्यशनैःऊचुःदेवंप्रसादय॥४॥अद्युगत्या
घनःसाधोत्वंहिनाथस्यवत्सलः॥त्रैलोक्यस्यानपंदद्याद्यथास्वामीतथाकुरु॥५॥साक्षात्
श्रीःप्रेषितादेवैर्दृष्ट्वातन्महदद्भुतं॥अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सानोपेयायशंकिता॥६॥प्रह्ला

दंप्रेषयामासब्रह्मावस्थितमंतिके॥तातप्रशमयोपेहिस्वपित्रेकुपितंप्रभुं॥७॥तथेतिश
नकैराजन्महाभागवतोर्भकः॥उपेत्यभुविकायेननर्नामविधृतांजलिः॥स्ववद्दर्षमुदन्ना
र्धःसपपातायदंडवत्॥८॥उत्थाप्याश्वास्यतंभक्तंपार्श्वतिस्तस्मदर्चितान्॥सुरान्नुविद्युदूर
स्यानानुलोकेसुधाइहक्॥९॥ततोजयजयेत्युच्चैःस्तुवतांनमतांसमं॥ततदृशाद्दृष्टहृष्टे
नांसानंदःसंभ्रमोभवत्॥१०॥यत्याद्संमार्जर्वजालितायाजक्ष्म्याःकदाचाचनमात्र
दृष्टा॥दृष्टंपतिरेवाःसततंकृतार्थास्तेनैवसाक्षात्किमुचारुदृष्टा॥११॥तंतुष्टुवुस्तेसुप
गम्यनक्ताःप्रसीदगोविंदजगन्निवास॥द्रष्टुंमहौजस्तवरूपमीदृक्शक्ताभवयंतेशविभो
विभीमं॥१२॥इत्यर्थितस्तैःक्षणतोवरेण्यस्ततोजगत्व्यापितदैवनैजं॥नवासुहृद्रूपमि
उच्चंडिकायामाक्रादनंसर्वमयश्चकार॥१३॥स्वपादमूलेपतितंतमर्भकंविलोकदेवः

रुपयापरिप्लुतः॥ उत्थाप्य तच्छीर्ष्ण्यदधात्करांबुजं कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयं
॥१४॥ स तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः सपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः॥ तत्पादपद्मं हृदि नि
र्वृतो दधौ हृष्यत्तनुः क्लिन्नहृदश्रुलोचनः॥१५॥ अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहितः
प्रेमगद्गदया वाचा तन्न्यस्तहृदयेक्षणः॥१६॥ प्रह्लाद उवाच॥ ब्रह्मादयः सुरगणा मुन
योथ सिद्धाः सत्त्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः नाराधितुं पुरुगुणैरधुनापि पिप्रुः किं
तोष्टुमर्हसि स मे हरिरुग्रजातेः॥१७॥ मन्ये धनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभा
वबलपौरुषबुद्धियोगाः॥ नाराधनाय हि भवंति परस्य पुंसो भक्त्या तुतोष भगवान्
गजयूथपाय॥१८॥ विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविंदनाभपादारविंदविमुखाच्छ्वप
चं वरिष्ठं॥ मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थप्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः॥१९॥

नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते॥ यद्यज्जनो भगवते
विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः॥२०॥ तस्मादहं विगतविक्लव ईश्वरस्य स
र्वात्मना महि गृणामि यथामनीषं॥ नीचो जना गुणविसर्गमनुप्रविष्टः पूयेत येन हि पुमा
ननुवर्णितेन॥२१॥ सर्वे ह्यमी विधिकरास्तव सत्त्वधाम्नो ब्रह्मादयो वयमिवेश न चोद्विजं
तः॥ क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य विक्रीडितं भगवतो रुचिरावतारैः॥२२॥ तद्यच्छ
मन्युमसुरश्च हतस्त्वयाद्य मोदेत साधुरपि वृश्चिकसर्पहत्या॥ लोकाश्च निर्वृतिमिताः
प्रतियांति सर्वे नृसिंह नाथ विभवाय जनाः स्मरंति॥२३॥ नाहं बिभेम्यजित तेऽतिभयानका
स्यजिह्वार्कनेत्रभ्रुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात्॥ आंत्रस्रजः क्षतजकेसरशंकुकर्णान्निर्ह्रादभी
तदिग्गिभादरिभिन्नखाग्रात्॥२४॥ त्रस्तोस्म्यहं कृपणवत्सल दुःसहोग्रसंसारचक्र

करनात्त्रसतांप्रणीतःबंधःस्वकर्मभिरुशत्तमतेंघ्रिमूलंप्रीतोपवर्गशरणंह्वयसे
कदानु॥२५॥यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसंयोगजन्मशोकाग्निनासकलयोनिषुदह्यमानः
दुःखौषधंतदपिदुःखमतद्धियाहंभूमन्भ्रमामिवदमेतवदास्ययोगं॥२६॥सोहंप्रिय
स्यसुहृदःपरदेवतायालीलाकथास्तवनृसिंहविरंच्यगीता॥अंजस्तितर्म्यनुगृणन्
गुणविप्रमुक्तोदुर्गाणितेपदयुगालयहंससंग॥२७॥बालस्यनेहशरणंपितरौनृसिं
हनार्त्तस्यचागदमुदन्वतिमज्जतोनौ॥तप्तस्यतत्प्रतिविधिर्यइहांजसेष्टस्तावद्विभो
तनुभृतांत्वदुपेक्षितानां॥२८॥यस्मिन्यतोयेनचयस्ययस्माद्यस्मैयथायदुतयस्त्वपरः
परोवा॥भावःकरोतिनकरोतिपृथक्स्वभावःसंचोदितास्तदखिलंभवतःस्वरूपं॥
२९॥मायामयःसृजतिकर्ममयंबलीयःकालेनचोदितगुणानुमतेनपुंसः॥छं

दोमयंयदजयार्पितषोडशारंसंसारचक्रमजकोतितरेत्त्वदन्य॥३०॥सत्वंहिनित्य
विजितात्मगुणा॥स्वधाम्नाकालोवशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः॥चक्रेविसृष्टमजयेश्व
रषोडशारेनिःपीड्यमानमुपकर्षविभोप्रपन्नं॥३१॥दृष्टामयादिविविभोखिलधिष्ण्यपाना
मायुः॥श्रियोविभवइच्छतियान्जनोयंयेस्मत्पितुःकुपितहासविजृंभितभ्रूविस्फू॥
र्जितेनलुलिता॥सतुतेनिरस्ता॥३२॥तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषोज्ञआयुः॥श्रियं
विभवमैंद्रियमाविरंच्यात्॥नेच्छामितेविलुलितानुरुविक्रमेणकालात्मनोपनय
मांनिजभृत्यपार्श्वं॥३३॥कुत्राशिषःश्रुतिसुखामृगतृष्णिरूपाः॥क्वेदंकलेवरमशेष
रुजांविमोहः॥निर्विद्यतेनतुजनोयदपीतिविद्वान्कामानलंमधुलवैः॥शमयन्
दुरापैः॥३४॥क्वाहंरजःप्रभवईशतमोधिकेस्मिन्जातःसुरेतरकुलेक्वतवानुकंप

भ.स.
३०

या।नब्रह्मणोनतुभवस्यनवैरमायायन्मेऽर्पितःशिरसिपद्मकरःप्रसादः॥३५॥नैषापराव
रमतिर्भवतोननुस्याज्जंतोर्यथात्मसुहृदोजगतस्तथापि।संसेवयासुरतरोरिवतेप्रसा
दःसेवानुरूपमुदयोनपरावरत्वं॥३६॥एवंजनंनिपतितंप्रभवाहिकूपेकामाभिकामम
नुयःप्रपतन्प्रसंगात्।कृत्वात्मसात्सुरर्षिणाभगवन्गृहीतःसोहंकथंनुविसृजेतवभृ
त्यसेवां॥३७॥मत्प्राणरक्षणमनंतपितुर्वधश्चमन्येस्वभृत्यऋषिवाक्यमृतंविधातुं।खड्गं
प्रगृह्ययदवोचदसद्विधित्सुस्त्वामीश्वरोमदपरोवतुकंहरामि॥३८॥एकस्त्वमेवजगदे
तदमुष्ययत्वमाद्यंतयोःपृथगवस्यसिमध्यतश्च।सृष्ट्वागुणव्यतिकरंनिजमाययेदं
नानेवतैरवसितस्तदनुप्रविष्टः॥३९॥त्वंवाइदंसदसदीशभवांस्ततोन्योमायायदात्म
परबुद्धिरियंह्यपार्था।यद्यस्यजन्मनिधनंस्थितिरीक्षणंचतद्वैतदेववसुकालवदष्टि

३०

तर्वोः॥४०॥न्यस्येदमात्मनिजगद्विलयांबुमध्येशेषात्मनानिजसुखानुभवोनिरीहः।यो
गेनमीलितदृगात्मनिपीतनिद्रस्तुर्येस्थितोनतुतमोनगुणांश्चयुंक्षे॥४१॥तस्यैवतेव
पुरिदंनिजकालशक्त्यासंचोदितप्रकृतिधर्मिणआत्मगूढं।अंभस्यनंतशयनाद्विरम
त्समाधेर्नाभेरभूत्स्वकणिकावटवन्महाब्जं॥४२॥तत्संभवःकविरतोन्यदपश्यमा
नस्त्वांबीजमात्मनिततंस्वबहिर्विचिंत्य।नाविंददब्दशतमप्सुनिमज्जमानोजातेंकुरे
कथमुहोपलभेतबीजं॥४३॥सत्वात्मयोनिरतिविस्मितआश्रितोब्जंकालेनतीव्रतप
सापरिशुद्धभावः।त्वामात्मनीशभुविगंधमिवातिसूक्ष्मंभूतेंद्रियाशयमयेविततंदद
र्श॥४४॥एवंसहस्रवदनांघ्रिशिरःकरोरुनासाद्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यं।मायाम
यंसदुपलक्षितसंनिवेशंदृष्ट्वामहापुरुषमापमुदंविरिंचः॥४५॥तस्मैभवान्हयशिर

रक्तनवंचविनद्देहदुहावतिवजौमधुकैटभाख्यौ॥ हत्वानयत्श्रुतिगणांस्तुरजस्तमश्च
सत्वंतवप्रियतमांनतुमानयंति॥४६॥ इत्थंनृतिर्यगृषिदेवझषावतारैर्लोकानविभावयसि
हंसिजगत्प्रतीपान्॥ धर्ममहापुरुषपासियुगानुवृत्तंछन्नःकलौयदभवस्त्रियुगोथस
त्वं॥४७॥ नैतन्मनस्तवकथासुविकुंठनाथसंप्रीयतेदुरितदुष्टमसाधुतीव्रं॥ कामातुरंहर्ष
शोकभयैषणार्त्तंतस्मिन्कथंतवगतिंविमृशामिदीनः॥४८॥ जिह्वैकतोच्युतविकर्ष
तिमावितृप्ताशिश्नोन्यतस्त्वगुदरंश्रवणंकुतश्चित्॥ घ्राणोन्यतश्चपलदृक्कचकर्म
शक्तिर्बह्व्यःसपत्न्यइवगेहपतिंलुनंति॥४९॥ एवंस्वकर्मपतितंभववैतरण्यामन्योन्य
जन्ममरणाशनभीतभीतं॥ पश्यन्जनंस्वपरविग्रहवैरमैत्रंहंतेतिपापचरपीपृहि
मूढमद्य॥५०॥ कोन्वत्रतेखिलगुरोभगवन्प्रयासउत्तारणेस्यभवमोचनलोपहे

तो॥ मूढेषुवैमहदनुग्रहआर्त्तबंधोकिंतेननेप्रियजनाननुसेवतांनः॥५१॥ नैवोद्विजे
परदुरत्ययवैतरण्यास्त्वद्वीर्यगायनमहामृतमग्नचित्तः॥ शोचेततोविमुखचेतसइं
द्रियार्थमायासुखायभरमुद्वहतोविमूढान्॥५२॥ प्रायेणदेवमुनयःस्वविमुक्तिकामा
मौनंचरंतिविजनेनपरार्थनिष्ठाः॥ नैतान्विहायकृपणान्विमुमुक्षएकोनान्यंत्वदस्य
शरणंभ्रमतोनुपश्ये॥५३॥ यन्मैथुनादिगृहमेधिसुखंहितुच्छंकंडूयनेनकरयोरिवदु॥
खदुःखं॥ तृप्यंतिनेहकृपणाबहुदुःखभाजःकंडूतिवन्मनसिजंविषहेतधीरः॥५४॥
मौनव्रतश्रुततपोध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधयआपवर्ग्याः॥ प्रायःपरंपु
रुषतेत्वजितेंद्रियाणांवार्त्ताभवंत्युतनवात्रतुदांभिकानां॥५५॥ रूपेइमेसदसतीतव
वेदसृष्टेबीजांकुराविवनचान्यदरूपकस्य॥ युक्ताःसमक्षमुभयत्रविचिन्वतेत्वांयो

गेनवह्निमिवदारुषुनान्यतःस्यात्॥४६॥त्वंवायुरग्निरवनिर्वियदंबुमात्राप्राणेंद्रियाणि
हृदयंचिदनुग्रहश्च॥सर्वंत्वमेवसगुणोविगुणश्चभूमन्नान्यत्त्वदस्त्यपिमनोवचसा
निरुक्तं॥४७॥नैतेगुणानगुणिनोमहदादयोयेसर्वेमनःप्रभृतयाःसहदेवमर्त्याः॥आ
द्यंतवंतउरुगायविदंतिहित्वामेवंविमृश्यसुधियोविरमंतिशब्दात्॥४८॥तत्तेर्हत्तम
नमःस्तुतिकर्मपूजाकर्मस्मृतिश्चरणयोःश्रवणंकथायां॥संसेवयात्वयिविनेतिषडं
गयात्किंभक्तिंजनःपरमहंसगतौलभेत॥४९॥नारदोवाच॥ ॥एतावद्वर्णितगुणो
भक्त्याभक्तेननिर्गुणः॥प्रह्लादंप्रणतंप्रीतोयतमन्युरभाषत॥५०॥श्रीभगवानुवा
च॥ ॥प्रह्लादभद्रभद्रंतेप्रीतोहंतेसुरोत्तम॥वरंवृणीष्वाभिमतंकामपूरोस्म्यहंनृणां
॥५१॥मामप्रीणयतआयुष्मन्दर्शनंदुर्लभंहिमे॥दृष्ट्वामांनपुनर्जंतुरात्मानंतप्तुम

र्हति॥५२॥प्रीणंतिह्यथमांधीराःसर्वभावेनसाधवः॥श्रेयस्कामामहाभागाःसर्वासा
माशिषांपतिं॥५३॥श्रीनारदोवाच॥ ॥एवंप्रलोभ्यमानोपिवरैःलोकप्रलोभनैः॥एकां
तित्वाद्भगवतिनैच्छत्तानसुरोत्तमः॥५४॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्त
मस्कंधेप्रह्लादस्तुतिर्नवमोध्यायः॥९॥श्रीनारदोवाच॥ ॥भक्तियोगस्यतत्सर्वमंत
रायतयाभर्कः॥मन्यमानोहृषीकेशंस्मयमानमुवाचह॥१॥प्रह्लादउवाच॥ ॥मामां
प्रलोभयोत्पत्त्यासक्तंकामेषुतैर्वरैः॥तत्संगभीतोनिर्विण्णोमुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः॥२॥
भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्तंकामेष्वचोदयत्॥भवान्संसारबीजेषुहृदयग्रंथिषुप्रभुः
॥३॥नान्यथातेखिलगुरोःघटेतकरुणात्मनः॥यस्तआशिषआशास्तेनसभृत्यःस
वैवणिक॥४॥आशासानोनवैभृत्यःसवैवणिक॥४॥आशासानोनवैभृत्यःस्वामिन्या

शिष आत्मनः॥ न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन्यो राति चाशिषः॥४॥ अहं त्वकामस्त्व
द्भक्तस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव॥५॥ यदि रासीश
मे कामान्वरांस्त्वं वरदर्षभ। कामानां हृद्यसंरोहं भवतस्तु वृणे वरं॥६॥ इंद्रिया
णि मनः प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः॥ ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यंति जन्म
ना॥७॥ विमुंचति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान्॥ तर्ह्येव पुंडरीकाक्ष भगवत्त्वा
य कल्पते॥८॥ ॐ नमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने॥ हरयेद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे प
रमात्मने॥९॥ श्रीभगवानुवाच॥ नैकांतिनो मे मयि जात्विहाशिष आशासतेमुत्र च
ये भवद्विधाः॥ अथापि मन्वंतरमेतदत्र दैत्येश्वराणामनुभुंक्ष्व भोगान्॥१०॥ कथा म
दीया जुषमाणः प्रियास्त्वमावेश्य मामात्मनि संतमेकं॥ सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीशं

यजस्व योगेन च कर्म हिन्वन्॥११॥ भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं कलेवरं कालजवेन
हित्वा॥ कीर्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां वितायमामेष्यसि मुक्तबंधः॥१२॥ य एतत्
कीर्तयेन्मह्यं त्वया गीतमिदं नरः॥ त्वां च मां च स्मरन्काले कर्मबंधाद्विमुच्यते॥१३॥
प्रह्लाद उवाच॥ वरं वरय एतत्ते वरदेशान्महेश्वर॥ यदनिंदत्पिता मे त्वामविद्वांस्तेज
ऐश्वरं॥१४॥ विद्धामर्षाशयः साक्षात्सर्वलोकगुरुं विभुं॥ भ्रातृहेति मृषादृष्टिस्त्वद्भ
क्ते मयि चाघवान्॥१५॥ तस्मात्पिता मे पूयेत दुरंताद्दुस्तरादघात्॥ पूतस्तेऽपांगसंदृ
ष्टस्तदा कृपणवत्सल॥१६॥ श्रीभगवानुवाच॥ त्रिःसप्तभिः पिता पूतः पितृभिः सह ते
नघ यत्साधोस्य गृहे जातो भवान्वै कुलपावनः॥१७॥ यत्र यत्र च मद्भक्ताः प्रशांताः
समदर्शिनः साधवः समुदाचारास्ते पूयंत्यपि कीकटाः॥१८॥ सर्वात्मना न हिंसंति भू

तत्राप्येषु किंचन॥ उच्चावचेषु दैत्येंद्र मद्भावेन गतस्पृहा॥१९॥ भवंति पुरुषा लोके म
द्भक्तास्त्वामनुव्रताः॥ भवान्मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक्॥२०॥ कुरु त्वं प्रेत
कृत्यानि पितुः पूतस्य सर्वशः॥ मदंगस्पर्शनेनांग लोकान्यास्यति सुप्रजाः॥२१॥
पैत्र्यं च स्थानमातिष्ठ यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः॥ मय्यावेश्य मनस्तात कुरु कर्माणि मत्प
रः॥२२॥ नारद उवाच॥ प्रह्लादोपि तथा चक्रे पितुर्यत्सांपरायिकं यथाह भगवान्रा
जन्नभिषिक्तो द्विजोत्तमैः॥२३॥ प्रसादसुमुखं दृष्ट्वा ब्रह्मा नरहरिं हरिं॥ स्तुत्वा वाग्भिः प
वित्राभिः प्राह देवादिभिर्वृतः॥२४॥ ब्रह्मोवाच॥ देवदेवाखिलाध्यक्ष भूतभावन पूर्व
जः दिष्ट्या ते निहतः पापो लोकसंतापनोसुरः॥२५॥ योसौ लब्धवरो मत्तो न वध्यो म
म सृष्टिभिः॥ तपोयोगबलोन्नद्धः समस्तनिगमानहन्॥२६॥ दिष्ट्यास्य तनयः साधु

र्महाभागवतोर्भकः॥ त्वया विमोचितो मृत्योर्दिष्ट्या त्वां समितोधुना॥२७॥ एतद्वपुस्ते
भगवन्ध्यायतः प्रयतात्मनः॥ सर्वतो गोप्तृ संत्रासान्मृत्योरपि जिघांसतः॥२८॥ श्री
भगवानुवाच॥ मैवं वरोसुराणां ते प्रदेयः पद्मसंभव॥ वरः क्रूरनिसर्गाणामहीना
ममृतं यथा॥२९॥ नारद उवाच॥ इत्युक्त्वा भगवान्राजंस्तत्रैवांतर्दधे हरिः॥ अदृश्यः
सर्वभूतानां पूजितः परमेष्ठिना॥३०॥ ततः संपूज्य शिरसा ववंदे परमेष्ठिनं॥ भवं प्र
जापतीन्देवान्प्रह्लादो भगवत्कलाः॥३१॥ ततः काव्यादिभिः सार्धं मुनिभिः कम
लासनः॥ दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादमकरोत्पतिं॥३२॥ प्रतिनंद्य ततो देवाः प्रयु
ज्य परमाशिषः॥ स्वधामानि ययू राजन्ब्रह्माद्याः प्रतिपूजिताः॥३३॥ एवं तौ पार्षदौ वि
ष्णोः पुत्रत्वं प्रापितौ दितेः॥ हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ॥३४॥ पुनश्च वि

प्रज्ञापेनराक्षसौ तौ बभूवतुः कुंभकर्णदशग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमैः ॥३५॥ शयानौ यु
धि निर्भिन्नहृदयौ रामसायकैः ॥ तच्चित्तौ जहतुर्देहं यथा प्राक्तनजन्मनि ॥३६॥ ताविहा
थ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ ॥ हरौ वैरानुबंधेन पश्यतस्ते समीयतुः ॥३७॥ एनः
पूर्वकृतं यत्तद्राजानः कृष्णवैरिणः ॥ जहुस्त्वंते तदात्मानः कीटः पेशस्कृतो यथा ॥३८॥
यथा यथा भगवतो भक्त्या परमयाभिदा ॥ नृपाश्चैद्यादयः सात्म्यं हरेस्तच्चिंतया ययुः
॥३९॥ आख्यातं सर्वमेतत्ते यन्मां त्वं परिपृष्टवान् ॥ दमघोषसुतादीनां हरेः सात्म्यमपि
द्विषां ॥४०॥ एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः ॥ अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादि
दैत्ययोः ॥४१॥ प्रह्लादस्यानुचरितं महाभागवतस्य च ॥ भक्तिर्ज्ञानं विरक्तिश्च याथात्म्यं
चास्य वै हरेः ॥४२॥ सर्गस्थित्यप्ययेशस्य गुणकर्मानुवर्णनं ॥ परावरेषां स्थानानां

कालेन व्यत्ययो महान् ॥४३॥ धर्मो भागवतानां च भगवान्येन गम्यते ॥ आख्यानेस्मि
न्समाम्नातमध्यात्मिकमशेषतः ॥४४॥ य एतत्पुण्यमाख्यानं विष्णोर्वीर्योपबृंहितं
कीर्तयेच्छ्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशैर्विमुच्यते ॥४५॥ एतद्य आदिपुरुषस्य मृगेंद्रलीलां
दैत्येंद्रयूथपवधं प्रयतः पठेत ॥ दैत्यात्मजस्य च सतां प्रवरस्य पुण्यं श्रुत्वानुभावम
कुतोभयमेति लोकं ॥४६॥ यूयं नृलोके बत भूरिभागा लोकं पुनाना मुनयोऽभियंति
येषां गृहाणां वसतीति साक्षात् गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिंगं ॥४७॥ स वा अयं ब्रह्म महद्वि
मृग्यं कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः ॥ प्रियः सुहृद्वः खलु मातुलेय आत्माऽर्हणीयो वि
धिकृद्गुरुश्च ॥४८॥ न यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभिरूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितं ॥
मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सात्वतां पतिः ॥४९॥ स एष भगवा

ना॰स॰
३६

त्रराजन्नन्यतनोद्विहतेयत्राः पुरारूढस्यदेवस्यमयेनानंतमायिना ॥५०॥ युधिष्ठिरउ
वाच ॥ कस्मिन्कर्मणिदेवस्यमयोहनज्जगदीशितुः यथा चोपचितःकीर्त्तिः कृ
ष्णेनानेनकथ्यतां ॥५१॥ नारदोवाच ॥ निर्जिताअसुरादेवैर्युध्यनेनोपबृंहितैः ॥ मा
यिनोपरमाचार्यंमयंशरणमाययुः ॥५२॥ सनिर्माय पुरस्तिस्रो हैमीरूप्यायसीर्वि
भुः ॥ दुर्लक्ष्यापायसंयोगादुर्वितर्क्यपरिच्छदाः ॥५३॥ ताभिस्तेसुरसेनान्योलोकांस्त्री
न्सेश्वरान्नृप ॥ स्मरंतोनाशयांचक्रुः पूर्ववैरमलक्षिताः ॥५४॥ ततस्तेसेश्वरालोकाउ
पासाद्येश्वरंविभो ॥ त्राहिनस्तावकान्देवविनष्टान्त्रिपुरालयैः ॥५५॥ अथानुगृह्य
भगवान्माभैष्टेतिसुरान्विभुः ॥ शरंधनुषिसंधायपुरेष्वस्त्रंव्यमुंचत ॥५६॥ ततोग्नि
वर्णाइषवउत्पेतुःसूर्यमंडलात् यथामयूखसंदोहानादृश्यंतपुरोयतः ॥५७॥ तैः

३६

स्पृष्टाव्यसवः सर्वेनिपेतुःस्मपुरौकसः ॥ तानानीयमहायोगीमयःकूपरसेक्षिपत् ॥५८॥ सि
द्धामृतरसस्पृष्टावज्रसारामहौजसः ॥ उत्तस्थुर्मेघदलनावैद्युताइववह्नयः ॥५९॥ विलोक्य
भग्नसंकल्पंविमनस्कंवृषध्वजं ॥ तदायंभगवान्विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत् ॥६०॥ वत्स
आसीत्तदाब्रह्मास्वयंविष्णुरयंहिगौः ॥ प्रविश्यत्रिपुरंकालेरसकूपामृतंपपौ ॥ तेसुराह्य
पिपश्यंतोनन्यषेधन्विमोहिताः ॥६१॥ तद्विज्ञायमहायोगीरसपालानिदंजगौ ॥ स्वयंवि
शोकःशोकार्त्तान्स्मरन्दैवगतिंचतां ॥६२॥ देवासुरोनरोन्योवानेश्वरोस्तीहकश्चन ॥
आत्मनोन्यस्यवादिष्टंदैवेनापोहितुंद्वयोः ॥६३॥ अथासौशक्तिभिःस्वाभिःशंभोःप्राधानि
कंव्यधात् ॥ धर्मज्ञानविरक्त्यृद्धितपोविद्याक्रियादिभिः ॥६४॥ रथंसूतंध्वजंवाहान्धनु
र्वर्मशरादियत् ॥ सन्नद्धोरथमास्थायशरंधनुरुपाददे ॥६५॥ शरंधनुषिसंधायमुहू

भा·स·
३७

त्रैर्निर्जितैरीश्वरः ददाह तेन दुर्भेद्या हरोयस्त्रिपुरान्नृप॥६८॥ दिवि दुंदुभयो नेदुर्विमानश
तसंकुलाः॥ देवर्षिपितृसिद्धेशा जयेति कुसुमोत्करैः॥ अवाकिरन्जगुर्हृष्टा ननृतुश्चा
प्सरोगणाः॥६९॥ एवं दग्ध्वा पुरस्तिस्रो भगवान्पुरहा नृप॥ ब्रह्मादिभिस्तूयमानः स्वधा
म प्रत्यपद्यत॥७०॥ एवंविधान्यस्य हरेः स्वमायया विडंबमानस्य नृलोकमात्मनः॥ वी
र्याणि गीतान्यृषिभिर्जगद्गुरोर्लोकान्पुनानान्यपरं वदामि किं॥७१॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे सप्तमस्कंधे त्रिपुरदाहे दशमोध्यायः॥१०॥ श्रीशुक उवाच॥ श्रुत्वेहितं साधु
सभासभाजितं महत्तमाग्रण्य उरुक्रमात्मनः॥ युधिष्ठिरो दैत्यपतेर्मुदा युतः पप्रच्छ भू
यस्तनयं स्वयंभुवः॥१॥ युधिष्ठिर उवाच॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मं सनातनं
वर्णाश्रमाचारयुतं यत्पुमान्विंदते परं॥२॥ भवान्प्रजापतेः साक्षादात्मनः परमे ३७

ष्ठिनः॥ सुतानां संमतो ब्रह्मंस्तपोयोगसमाधिभिः॥३॥ नारायणपरा विप्रा धर्मं गुह्यं परं
विदुः॥ करुणाः साधवः शांतास्त्वद्विधा न तथापरे॥४॥ नारद उवाच॥ नत्वा भगवतेऽजा
य लोकानां धर्मसेतवे॥ वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणमुखाच्छ्रुतं॥५॥ योवतीर्यात्मनोंशे
न दाक्षायण्यां तु धर्मतः॥ लोकानां स्वस्तये ध्यास्ते तपो बदरिकाश्रमे॥६॥ धर्ममूलं हि
भगवान्सर्ववेदमयो हरिः॥ स्मृतं च तद्विदां राजन्येन चात्मा प्रसीदतु॥७॥ सत्यं दया
तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः॥ अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवं॥८॥
संतोषः समदृक्सेवा ग्राम्येहापरमः शनैः॥ नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्श
नं॥९॥ अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः॥ तेष्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु
पांडव॥१०॥ श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः॥ सेवेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमा

त्मसमर्पणं ॥ ११ ॥ नृणामयंपरोधर्मः सर्वेषांसमुदाहृतः ॥ त्रिंशल्लक्षणवान्राजन्सर्वा
त्मायेनतुष्यति ॥ १२ ॥ संस्कारायत्राविछिन्नासद्विजोजोजगादयं ॥ इज्याध्ययनदानानिवि
हितानिद्विजन्मनां ॥ १३ ॥ वार्त्ताविचित्राशालीनयायावरशिलोंछनं ॥ विप्रवृत्तिश्चतुर्धे
यंश्रेयसीचोत्तरोत्तरा जन्मकर्मावदातानांक्रियाश्चाश्रमचोदिता ॥ विप्रस्याध्ययनादी
निषडन्यस्याप्रतिग्रहः ॥ १४ ॥ राज्ञोवृत्तिः प्रजागोप्तुरविप्राद्वाकरादिभिः ॥ वैश्यस्तुवार्त्ता
वृत्तिश्चनित्यंब्रह्मकुलानुगः ॥ शूद्रस्यद्विजशुश्रूषावृत्तिश्चस्वामिनोभवेत् ॥ १५ ॥ वार्त्तावि
चित्राशालीनयायावरशिलोंछनं ॥ विप्रवृत्तिश्चतुर्धेयंश्रेयसीचोत्तरोत्तरा ॥ १६ ॥ जघ
न्योनोत्तमांवृत्तिमनापदिभजेन्नरः ॥ ऋतेराजन्यमापत्सुसर्वेषामपिसर्वशः ॥ १७ ॥ ऋ
तामृताभ्यांजीवेतमृतेनप्रमृतेनवा ॥ सत्यानृताभ्यांजीवेतनश्ववृत्त्याकथंचन ॥

॥ १८ ॥ ऋतमुंछशिलंप्रोक्तममृतंयदयाचितं ॥ मृतंतुनित्ययाच्ञास्यात्प्रमृतंकर्षणंस्मृ
तं ॥ सत्यानृतंतुवाणिज्यंश्ववृत्तिर्नीचसेवनं ॥ १९ ॥ वर्जयेत्तांसदाविप्रोराजन्यश्चजु
गुप्सितां ॥ सर्ववेदमयोविप्रः सर्वदेवमयोनृपः ॥ २० ॥ शमोदमस्तपः शौचंसंतोषः
क्षांतिरार्जवं ॥ ज्ञानंदयाच्युतात्मत्वंसत्यंचब्रह्मलक्षणं ॥ २१ ॥ शौर्यंवीर्यंधृतिस्तेजः
त्यागश्चात्मजयः क्षमा ॥ ब्रह्मण्यताप्रसादश्चरक्षाचक्षत्रलक्षणं ॥ २२ ॥ देवगुर्वच्युते
भक्तिस्त्रिवर्गपरितोषणं ॥ आस्तिक्यमुद्यमोनित्यंनैपुण्यंवैश्यलक्षणं ॥ २३ ॥ शूद्रस्यसन्न
तिः शौचंसेवास्वामिन्यमायया ॥ अमंत्रयज्ञोह्यस्तेयंसत्यंगोविप्ररक्षणं ॥ २४ ॥ स्त्रीणांच
पतिदेवानांतच्छुश्रूषानुकूलता ॥ तद्बंधुष्वनुवृत्तिश्चनित्यंतद्व्रतधारणं ॥ २५ ॥ संमा
र्जनोपलेपाभ्यांगृहमंडलवर्तनैः ॥ स्वयंचमंडितानित्यंपरिमृष्टपरिछदा ॥ २६ ॥

कामैरुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेण दमेन च। वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा काले काले भजेत्पतिं
॥२७॥ संतुष्टालोलुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक्। अप्रमत्ता शुचिः स्निग्धा पतिं त्वपतितं भ
जेत् ॥२८॥ या पतिं हरिभावेन भजेच्छ्रीरिव तत्परा। हर्यात्मना हरेर्लोके पत्या श्रीरिव मोदते
॥२९॥ वृत्तिः संकरजातीनां तत्तत्कुलकृता भवेत्। अचोराणामपापानामंत्यजांतेवसा
यिनां ॥३०॥ प्रायः स्वभावविहितो नृणां धर्मो युगे युगे। वेददृग्भिः स्मृतो राजन्प्रेत्य चेह च
शर्मकृत् ॥३१॥ वृत्त्या स्वभावकृतया वर्त्तमानः स्वकर्मकृत्। हित्वा स्वभावजं कर्म शनैर्नि
र्गुणतामियात् ॥३२॥ उप्यमानं मुहुः क्षेत्रं स्वयं निर्वीर्यतामियात्। न कल्पते पुनः सू
त्या उप्तं बीजं च नश्यति ॥३३॥ एवं कामाशयं चित्तं कामानामतिसेवया। विरज्येत यथा
राजन्नाग्निवत्कामबिंदुभिः ॥३४॥ यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिव्यंजकं। यदन्य

दाहूतश्चेत्सुयंत्रितः

त्रापि दृश्येत तत्तेनैव विनिर्दिशेत् ॥३५॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे
सदाचारवर्णने एकादशोऽध्यायः ॥११॥ श्रीनारद उवाच ॥ ॥ ब्रह्मचारी गुरुकुले वस
न्दांतो गुरोर्हितं ॥ आचरन्दासवन्नीचो गुरौ सुदृढसौहृदः ॥१॥ सायं प्रातरुपासीत गु
र्वग्न्यर्कसुरोत्तमान्। संध्ये उभे च यतवाक् जपन्ब्रह्म समाहितः ॥ २॥ छंदांस्यधीयीत गु
सायं प्रातरुपासीत गुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान्। संध्ये उभे च यतवाक् जपन्ब्रह्म समा
हितः ॥२॥ छंदांस्यधीयीत गुरोराहूतश्चेत्सुयंत्रितः ॥ उपक्रियावसाने च चरणौ शि
रसा नमेत् ॥३॥ मेखलाजिनवासांसि जटादंडकमंडलुं। बिभृयादुपवीतं च दर्भपाणि
र्यथोदितं ॥४॥ सायं प्रातश्चरेद्भैक्ष्यं गुरवे तन्निवेदयेत्। भुंजीत यद्यनुज्ञातो नो चेदु
पवसेत्क्वचित् ॥५॥ सुशीलो मितभुग्दक्षः श्रद्दधानो जितेंद्रियः। यावदर्थं व्यवह

रेतस्त्रीपुस्त्रीनिर्जितेषु च॥६॥ वर्जयेत् प्रमदागाथामगृहस्थो बृहद्व्रतः॥ इंद्रियाणि प्रमा
थीनि हरंत्यपि यतेर्मनः॥७॥ केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपनाभ्यंजनादिकं॥ गुरुस्त्रीभिर्युवति
भिः कारयेन्नात्मनो युवा॥८॥ नन्वग्निः प्रमदा नाम घृतकुंभसमः पुमान्॥ सुतामपि रहो
जह्यादन्यदा यावदर्थकृत्॥९॥ कल्पयित्वात्मना यावदाभासमिदमीश्वरः॥ द्वैतं तावन्न
विरमेत् ततो ह्यस्य विपर्ययः॥१०॥ एतत्सर्वं गृहस्थस्य समाम्नातं यतेरपि॥ गुरुवृत्ति
र्विकल्पेन गृहस्थस्यर्तुगामिनः॥११॥ अंजनाभ्यंजनोन्मर्दस्त्र्यवलेखामिषं मधु॥ स्रग्गं
धलेपालंकारांस्त्यजेयुर्ये धृतव्रताः॥१२॥ उषित्वैवं गुरुकुले द्विजोऽधीत्यावबुध्य च
त्रयीं सांगोपनिषदं यावदर्थं यथाबलं॥१३॥ दत्वा वरमनुज्ञातो गुरोः कामं यदीश्वरः
गृहं वनं वा प्रविशेत् प्रव्रजेत्तत्र वा वसेत्॥१४॥ अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेष्वधो

क्षजं॥ भूतैः स्वधामभिः पश्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत्॥१५॥ एवंविधो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो य
तिर्गृही॥ चरन्विदितविज्ञानः परं ब्रह्माधिगच्छति॥१६॥ वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमा
न्मुनिसंमतान्॥ यानास्थाय मुनिर्गच्छेदृषिलोकमिहांजसा॥१७॥ न कृष्टपच्यम
श्नीयादकृष्टं चाप्यकालतः॥ अग्निपक्वमथामं वा अर्कपक्वमुताहरेत्॥१८॥ वन्यै
श्चरुपुरोडाशान्निर्वपेत्कालचोदितान्॥ लब्धे नवे नवेऽन्नाद्ये पुराणं च परित्यजेत्॥१९॥
अग्न्यर्थमेव शरणमुटजं वाद्रिकंदरं॥ श्रयेत हिमवाय्वग्निवर्षार्कातपषाट् स्वयं॥२०॥
केशरोमनखश्मश्रुमलानि जटिलो दधत्॥ कमंडल्वजिने दंडवल्कलाग्निपरिच्छदान्॥
॥२१॥ चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मुनिः॥ द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विपद्येत कृ
च्छ्रतः॥२२॥ यदाकल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिर्जरयाथवा॥ आन्वीक्षिक्यां वा विद्यायां कु

नशिष्याननुबध्नीतग्रंथान्नैवाभ्यसेद्बहून्॥ नव्याख्यामुपयुंजीतनारंभानारभेत्
क्वचित्॥८॥ नयतेराश्रमःप्रायोधर्महेतुर्महात्मनः॥ शांतस्यसमचित्तस्यबिभृयादुत
वात्यजेत्॥९॥ अव्यक्तलिंगोव्यक्तार्थोमनीष्युन्मत्तबालवत्॥ कविर्मूकवदात्मानंस
दृष्ट्यादर्शयेन्नृणां॥१०॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ प्रह्लादस्यचसंवा
दंमुनेराजगरस्यच॥११॥ तंशयानंधरोपस्थेकावेर्यांसह्यसानुनि॥ रजस्वलैस्त
नूदेशैर्निगूढामलतेजसं॥१२॥ ददर्शलोकान्विचरंल्लोकतत्वविवित्सया॥ वृतोमात्यैः
कतिपयैःप्रह्लादोभगवत्प्रियः॥१३॥ कर्मणाकृतिभिर्वाचालिंगैर्वर्णाश्रमादि
भिः॥ नविदंतिजनायंवैसोसावितिनवेतिच॥१४॥ तंनत्वाभ्यर्च्यविधिवत्पादयोः
शिरसास्पृशन्॥ विवित्सुरिदमप्राक्षीन्महाभागवतोसुरः॥१५॥ प्रह्लादउवाच॥

बिभर्षिकायंपीवानंसोद्यमोभोगवान्यथा॥ वित्तंचैवोद्यमवतांभोगोवित्तवतामिह
भोगिनांखलुदेहोयंपीवाभवतिनान्यथा॥१६॥ नतेशयानस्यनिरुद्यमस्यब्रह्मन्नु
हार्थोयतएवभोग्यः॥ अभोगिनोयंतवविप्रदेहःपीवायतस्तद्वदनःक्षमंचेत्॥१७॥
कविःकल्पोनिपुणदृक्चित्रप्रियकथःसमः॥ लोकस्यकुर्वतःकर्मशेषेतद्वीक्षिता
पिवा॥१८॥ नारदउवाच॥ सइत्थंदैत्यपतिनापरिपृष्टोमहामुनिः॥ स्मयमानस्तमभ्या
हतद्वागमृतयंत्रितः॥१९॥ अवधूतउवाच॥ वेदेदमसुरश्रेष्ठभवान्नन्वार्यसं
मतः॥ ईहोपरमयोर्नृणांपदान्यध्यात्मचक्षुषा॥२०॥ यस्यनारायणोदेवोभगवान्
हृद्गतःसदा॥ भक्त्याकेवलयाज्ञानंधुनोतिध्वांतमर्कवत्॥२१॥ अथापिब्रूमहेप्रश्नां
स्तवराजन्यथाश्रुतं॥ संभावनीयोहिभवानात्मनःशुद्धिमिच्छतां॥२२॥ तृष्णयाभव

खिन्नया योग्यैः कामैरसम्पदा । कर्माणि कार्यमाणोहं नानायोनिषु योजितः ॥२३॥
यदृच्छया लोकमिमं प्रापितः कर्मभिर्भ्रमन् । स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं तिरश्चां पुनर
स्य च ॥२४॥ अत्रापि दंपतीनां च सुखायान्यापनुत्तये । कर्माणि कुर्वतां दृष्ट्वा निवृत्तो
स्मि विपर्ययं ॥२५॥ सुखमस्यात्मनो रूपं सर्वेहोपरतिस्तनुः मनःसंस्पर्शजान् दृष्ट्वा
भोगान् स्वप्स्यामि संविशन् ॥२६॥ इत्येतदात्मनः स्वार्थं संतं विस्मृत्य वै पुमान् । विचि
त्रामसति द्वैते घोरामाप्नोति संसृतिं ॥२७॥ जलं तदुद्भवैः छन्नं हित्वाज्ञो जलकाम्य
या । मृगतृष्णामुपाधावेद्यथान्यत्रार्थदृक् स्वतः ॥२८॥ देहादिभिर्दैवतंत्रैरात्म
नः सुखमीहतः । दुःखात्ययं चानीशस्य क्रिया मोघाः कृताः कृताः ॥२९॥ आध्यात्मि
कादिभिर्दुःखैरविमुक्तस्य कर्हिचित् मर्त्यस्य कृच्छ्रोपनतैरर्थैः कामैः क्रियेत किं

॥३०॥ पश्यामि धनिनां क्लेशं लुब्धानामजितात्मनां । भयादलब्धनिद्राणां सर्वतोभिवि
शंकितां ॥३१॥ राजतश्चौरतः शत्रोः स्वजनात् पशुपक्षितः । अर्थिभिः कालतः स्वस्मा
न्नित्यं प्राणार्थवद्भयं ॥३२॥ शोकमोहभयक्रोधरागक्लैब्यश्रमादयः यन्मूलाः स्युर्नृणां
जह्यात्स्पृहां प्राणार्थयोर्बुधः ॥३३॥ मधुकारमहासर्पौ लोकेस्मिन्नो गुरूत्तमौ । वैरा
ग्यं परितोषं च प्राप्ता यच्छिक्षया वयं ॥३४॥ विरागः सर्वकामेभ्यो शिक्षितो मे मधुव्र
तात् । कृच्छ्राप्तं मधुवद्वित्तं हत्वाप्यन्यो हरेत्पतिं ॥३५॥ अनीहः परितुष्टात्मा यदृच्छो
पनतादहं । नो चेच्छये बह्वहानि महाहिरिव सत्ववान् ॥३६॥ क्वचिदल्पं क्वचि
द्भूरि भुंजेन्नं स्वाद्वस्वादु वा । क्वचिद्भूरिगुणोपेतं गुणहीनमुत क्वचित् ॥३७॥
श्रद्धयोपहृतं क्वापि कदाचिन्मानवर्जितं । भुंजे भुक्त्वाथ कस्मिंश्चिद्दिवा नक्तं यद

छया ॥ ३८ ॥ क्षौमं दुकूलमजिनं चीरं वल्कलमेव वा ॥ वसेन्यदपि संप्राप्तं दिष्टभुक् तुष्टधी
रहं ॥ ३९ ॥ क्वचिच्छये धरोपस्थे तृणपर्णाश्मभस्मसु ॥ क्वचित्प्रासादपर्यंके कशिपौ वा परे
छया ॥ ४० ॥ क्वचित्स्नातोनुलिप्तांगः सुवासाः स्रग्व्यलंकृतः ॥ रथेभाश्वैश्चरे क्वापि दिग्
वासा ग्रहवद्विभो ॥ ४१ ॥ नाहं निंदे न च स्तौमि स्वभावविषमं जनं ॥ एतेषां श्रेय आशासे
उतैकात्म्यं महात्मनि ॥ ४२ ॥ विकल्पं जुहुयाच्चित्तौ तां मनस्यर्थविभ्रमे ॥ मनो वैकारिके हु
त्वा तं मायायां जुहोत्यनु ॥ ४३ ॥ आत्मानुभूतौ तां मायां जुहुयात्सत्यदृङ्मुनिः ॥ ततो निरी
हो विरमेत्स्वानुभूत्यात्मनि स्थितः ॥ ४४ ॥ स्वात्मवृत्तं मयेत्थं ते सुगुप्तमपि वर्णितं ॥ व्यपेतं
लोकशास्त्राभ्यां भवान्हि भगवत्परः ॥ ४५ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ धर्मं पारमहंस्यं वै मुनेः श्रुत्वा
सुरेश्वरः ॥ पूजयित्वा ततः प्रीत आमंत्र्य प्रययौ गृहं ॥ ४६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे

दंडमर्हति ॥ ८ ॥ मृगोष्ट्रखरमर्काखुसरीसृप्खगमक्षिकाः ॥ आत्मनः पुत्रवत्पश्येत्तैरे
षां मंतरं कियत् ॥ ९ ॥ त्रिवर्गं नातिकृच्छ्रेण भजेत गृहमेध्यपि ॥ यथादेशं यथाकालं यावद्दै
वोपपादितं ॥ १० ॥ आश्वाघांतेवसायिभ्यः कामान्संविभजेद्यथा ॥ अप्येकामात्मनो दारां
नृणां स्वत्वग्रहो यतः ॥ ११ ॥ जह्याद्यदर्थे स्वान्प्राणान् हन्याद्वा पितरं गुरुं ॥ तस्यां स्वत्वं स्त्रियां ज
ह्याद्यस्तेन ह्यजितो जितः ॥ १२ ॥ कृमिविड्भस्मनिष्ठांतं क्वेदं तुच्छकलेवरं ॥ क्व तदीयरतिर्भार्या ॥
क्वायमात्मा नभश्छदिः ॥ १३ ॥ सिद्धैर्यज्ञावशिष्टार्थैः कल्पयेद्वृत्तिमात्मनः ॥ शेषे स्वत्वं त्यजन्
प्राज्ञः पदवीं महतामियात् ॥ १४ ॥ देवानृषीन्नृभूतानि पितॄनात्मानमन्वहं ॥ स्ववृत्त्यागतवि
त्तेन यजेत पुरुषं पृथक् ॥ १५ ॥ यर्ह्यात्मनोधिकाराद्याः सर्वाः स्युर्यज्ञसंपदः ॥ वैतानिकेन
विधिना अग्निहोत्रादिना यजेत ॥ १६ ॥ न ह्यग्निमुखतोयं वै भगवान्सर्वयज्ञभुक् ॥ इज्ये

सप्तमस्कंधे यतिधर्मनिरूपणे त्रयोदशोध्यायः ॥१३॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥गृहस्थ एतां पदवीं
विधिना येन चांजसा ॥ यायाद्देवऋषे ब्रूहि मादृशो गृहमूढधीः ॥१॥ नारद उवाच ॥ ॥गृहेष्व
वस्थितो राजन् क्रियाः कुर्वन्गृहोचिताः ॥ वासुदेवार्पणं साक्षादुपासीत महामुनीन्
॥२॥ शृण्वन्भगवतोभीक्ष्णमवतारकथामृतं ॥ श्रद्दधानो यथाकालमुपशांतजनावृ
तः ॥३॥ सत्संगाः शनकैः संगमात्मजायात्मजादिषु ॥ विमुंचेन्मुच्यमानेषु स्वयं स्वप्नव
दुत्थितः ॥४॥ यावदर्थमुपासीनो देहे गेहे च पंडितः ॥ विरक्तो रक्तवत्तत्र नृलोके नरतां न्य
सेत् ॥५॥ ज्ञातयः पितरौ पुत्रा भ्रातरः सुहृदोपरे ॥ यद्वदंति यदिछंति चानुमोदेत निर्म
मः ॥६॥ दिव्यं भौमं चांतरिक्षं वित्तमच्युतनिर्मितं ॥ तत्सर्वमुपयुंजान एतत्कुर्यात्
स्वतो बुधः ॥७॥ यावद्भ्रियेत जठरं तावत्स्वत्वं हि देहिनां ॥ अधिकं योभिमन्येत स स्तेनो

भा॰स॰
४८

नत्यदंतीर्वं ॥१७॥ संतुष्टः केवलो राजन्न वर्तेतापि वारिणा ॥ अपस्य जेव्य कार्पण्या गृहपा
जायते जनः ॥१८॥ असंतुष्टस्य विप्रस्य तेजो विद्या तपो यशः ॥ स्रवंतींद्रियलौल्येन ज्ञानं चै
वावकीर्यते ॥१९॥ कामस्यांतं च क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधस्यैतत्फलोदयात् ॥ जनो याति न लोभस्य
जित्वा भुक्त्वा दिशो भुवः ॥२०॥ पंडिता बहवो राजन्बहुज्ञाः संशयछिदः ॥ सदसस्पतयोप्ये
के असंतोषात्पतंत्यधः ॥२१॥ असंकल्पाज्जयेत्कामं क्रोधं कामविवर्जनात् ॥ अर्थानर्थे
क्षया लोभं भयं तत्वावमर्शनात् ॥२२॥ आन्वीक्षिक्या शोकमोहौ दंभं महदुपासया ॥ योगां
तरायान्मौनेन हिंसां कामाद्यनीहया ॥२३॥ कृपया भूतजं दुःखं दैवं जह्यात्समाधिना
आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्वनिषेवया ॥२४॥ रजस्तमश्च सत्वेन सत्वं चोपशमेन च

४८

एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यंजसा जयेत् ॥२५॥ यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे

न्नमा॥ आत्मसंयमनेनीहाजुह्वति ज्ञानदीपिते॥ ९॥ द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं दृष्ट्वा भूतानि
बिभ्यति। एष मां करुणो हन्यादतज्ज्ञो ह्यसुतृप् ध्रुवं॥ १०॥ तस्माद्दैवोपपन्नेन मुन्यन्नेना
पि धर्मवित्। संतुष्टोहरहः कुर्यान्नित्यनैमित्तिकाः क्रियाः॥ ११॥ विधर्मः परधर्म
श्च आभास उपमा छलः। अधर्मशाखाः पंचेमा धर्मवत्त्यजेत्॥ १२॥ धर्मबाधो वि
धर्मः स्यात्परधर्मोन्यचोदितः। उपधर्मस्तु पाखंडो दंभो वा शब्दभिच्छलः॥ १३॥ यस्त्व
इच्छया कृतः पुंभिराभासो ह्याश्रमात्पृथक्। स्वभावविहितो धर्मः कस्य नेष्टः प्रशांतये॥
१४॥ धर्मार्थमपि नेहेत यात्रार्थं वाधनो धनं। अनीहानीहमानस्य महाहेरिव वृत्ति
दा॥ १५॥ संतुष्टस्य निरीहस्य स्वात्मारामस्य यत्सुखं। कुतस्तत्कामलोभेन धावतोर्थेहया
दिशः॥ १६॥ सदा संतुष्टमनसः सर्वाः शिवमया दिशः। शर्कराकंटकादिभ्यो यथोपा

भा॰स॰ ४७

॥१४॥ श्रीनारद उवाच॥ कर्मनिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठा नृपापरे। स्वाध्यायेन्ये प्रवचने
केचिज्ज्ञानयोगयोः॥ १॥ ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यान्यानंत्यमिच्छता। दैवे च तदभावे स्या
दितरेभ्यो यथार्हतः॥ २॥ द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा। भोजयेत्सुसमृद्धोपि
श्राद्धे कुर्यान्न विस्तरं॥ ३॥ देशकालोचितश्रद्धाद्रव्यपात्रार्हणानि च। सम्यग्भवंति नैता
नि विस्तरात्स्वजनार्पणात्॥ ४॥ देशे काले च संप्राप्ते मुन्यन्नं हरिदैवतं। श्रद्धया विधिव
त्पात्रे न्यस्तं कामधुगक्षयं॥ ५॥ देवर्षिपितृभूतेभ्य आत्मने स्वजनाय च। अन्नं संविभ
जन्पश्येत्सर्वं तत्पुरुषात्मकं॥ ६॥ न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित्। मुन्य
न्नैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुहिंसया॥ ७॥ नैतादृशः परो धर्मो नृणां सद्धर्ममिच्छतां।
न्यासो दंडस्य भूतेषु मनोवाक्कायजस्य यः॥ ८॥ एके कर्ममयान्यज्ञान्ज्ञानिनो यज्ञवि

ष्यर्हत्सु वै सत्सु तत्र ब्रह्मात्मजादिषु। राजन् यदग्रपूजायां मतः पात्रतयाच्युतः॥ ३५॥ जीव राशिभिराकीर्ण अंडकोशांघ्रिपो महान्। तन्मूलत्वादच्युतेज्या सर्वजीवात्मतर्पणं॥ ३६॥ पु राण्यनेन सृष्टानि नृतिर्यगृषिदेवताः। शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ॥ ३७॥ ते षेषु भगवान् राजन् तारतम्येन वर्त्तते। तस्मात् पात्रं हि पुरुषो यावानात्मा यथेयते ॥ ३८॥ दृष्ट्वा तेषां मिथो नृणामवज्ञानात्मतां नृप। त्रेतादिषु हरेरर्चा क्रियायै कविभिः कृ ता॥ ३९॥ ततोर्चायां हरिं केचित् संश्रद्धाय सपर्यया। उपासत उपास्तापि नार्थदा पुरुष द्विषां॥ ४०॥ पुरुषेष्वपि राजेंद्र सुपात्रं ब्राह्मणं विदुः। तपसा विद्यया तुष्ट्या धत्ते वेदं हरेस्त नुं॥ ४१॥ नन्वस्य ब्राह्मणा राजन् कृष्णस्य जगदात्मनः। पुनंतः पादरजसा त्रिलोकीं दैवतं महत्॥ ४२॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे यतिधर्मनिर्णये चतुर्दशोध्यायः

नो यथा। प्रेतसंस्था मृताहश्च कर्मण्यभ्युदये नृप॥ २६॥ अथ देशान् प्रवक्ष्यामि धर्मादिश्रेयआ वहान्। स वै पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते॥ २७॥ बिंबं भगवतो यत्र सर्वमेतच्चराचरं। यत्र ह ब्राह्मणकुलं तपोविद्यादयान्वितं॥ २८॥ यत्र यत्र हरेरर्चा स देशः श्रेयसां पदं। यत्र गंगा दयो नद्यः पुराणेषु च विश्रुताः॥ २९॥ सरांसि पुष्करादीनि क्षेत्राण्यर्हाश्रितान्युत। कुरुक्षे त्रं गयशिरः प्रयागः पुलहाश्रमः॥ ३०॥ नैमिषं फाल्गुनं सेतुः प्रभासोथ कुशस्थली। वाराण सी मधुपुरी पंपा बिंदुसरस्तथा॥ ३१॥ नारायणाश्रमो नंदा सीतारामाश्रमादयः। सर्वे कुला चला राजन् महेंद्रमलयादयः॥ ३२॥ एते पुण्यतमा देशा हरेरर्चाश्रिताश्च ये। एतान् देशान्नि षेवेत श्रेयस्कामो ह्यभीक्ष्णशः॥ ३३॥ धर्मो ह्यत्रेहितः पुंसां सहस्राधिफलोदयः॥ ३३॥ पात्रं त्वत्र निरुक्तं वै कविभिः पात्रवित्तमैः। हरिरेवैक उर्वीश यन्मयं वै चराचरम्॥ ३४॥ देवे

त हविषा राजन्यथा विप्रमुखे हुतैः॥२७॥तस्मात्ब्राह्मणदेवेषु मर्त्यादिषु यथार्हतः।
तैस्तैः कामैर्यजस्वैनं क्षेत्रज्ञं ब्राह्मणाननु॥२८॥कुर्यादपरपक्षीयं मासि प्रौष्ठपदे द्विजः।श्रा
द्धं पित्रोर्यथावित्तं तद्बंधूनां च वित्तवान्॥२९॥आसने विषुवे कुर्याद्व्यतिपाते दिनक्षये
चंद्रादित्योपरागे च द्वादश्यां श्रवणेषु च॥२०॥तृतीयायां शुक्लपक्षे नवम्यामथ कार्त्तिके
चतसृष्वप्यष्टकासु हेमंते शिशिरे तथा॥२१॥माघे च सितसप्तम्यां साधकारसमागमे॥रा
काया चानुमत्या वा मासर्क्षाणि युतान्यपि॥२२॥द्वादश्यामनुराधा स्यात्श्रवणास्तिस्र उत्त
राः।तिस्र एकादशी वासु जन्मर्क्षश्रोणयोगयुक्॥२३॥त एते श्रेयसः काला नृणां श्रेयोविव
र्धनाः।कुर्यात्सर्वात्मनैतेषु श्रेयोमोघं तदायुषः॥२४॥एषु स्नानं जपो होमो व्रतं देवद्वि
जार्चनं।पितृदेवनृभूतेभ्यो यद्दत्तं तद्ध्यनश्वरं॥३५॥संस्कारकाले जायाया अपत्यस्यात्म

स्य निर्हरणे पात्यनिधनवत्सहितत्॥३४॥कामादिभिरनाविद्धं प्रशांताखिलवृत्तिय
त्।चित्तं ब्रह्मसुखस्पृष्टं नैवोत्तिष्ठेत कर्हिचित्॥३५॥यः प्रव्रज्य गृहात्पूर्वं त्रिवर्गाव
र्गनात्पुनः।यदि सेवेत तान्भिक्षुः स वै वांताश्यपत्रपः॥३६॥यैः स्वदेहः स्मृतोनात्
मा मर्त्यो विट्कृमिभस्मसात्।त एनमात्मसात्कृत्वा श्लाघयंति ह्यसत्तमाः॥३७॥
गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो वटोरपि।तपस्विनो ग्रामसेवा भिक्षोरिंद्रियलौल्य
ता॥३८॥आश्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रमविडंबकाः।देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेता
नुकंपया॥३९॥आत्मानं चेद्विजानीयात्परं ज्ञानधुताशयः।किमिच्छन्कस्य वा हे
तोः देहं पुष्णाति लंपटः॥४०॥आहुः शरीरं रथमिंद्रियाणि हयानभीषून्मन इंद्रियेशं।
वर्त्मानि मात्रा धिषणां च सूतं सत्त्वं बृहद्बंधुरमीशसृष्टं॥४१॥अक्षं दशप्राणमधर्म

गुरौ ॥ मय्यासिद्धाः श्रुतं तस्य सर्वं कुंजरशौचवत् ॥ २६ ॥ एष वै भगवान् साक्षात् प्रधान
पुरुषेश्वरः ॥ योगेश्वरैर्विमृग्यांघ्रिर्लोको यं मन्यते नरं ॥ २७ ॥ षड्वर्गसंयमैकांताः
सर्वा नियमचोदनाः ॥ तदंता यदि नो योगानावहेयुः श्रमावहाः ॥ २८ ॥ यथा वार्त्तादयो
ह्यर्था योगस्यार्थं न बिभ्रति ॥ अनर्थाय भवेयुः स्म पूर्त्तमिष्टं तथासतः ॥ २९ ॥ यश्चित्तवि
जये यत्तः स्यान्निःसंगोऽपरिग्रहः ॥ एको विविक्तशरणो भिक्षुर्भैक्ष्यमिताशनः ॥ ३० ॥
देशे शुचौ समे राजन् संस्थाप्यासनमात्मनः ॥ स्थिरं समं सुखं तस्मिन्नासीतर्ज्वंग ओ
मिति ॥ ३१ ॥ प्राणापानौ संनिरुंध्यात् पूरकुंभकरेचकैः ॥ यावन्मनस्त्यजेत् कामान् स्व
नासाग्रनिरीक्षणः ॥ ३२ ॥ यतो यतो निःसरति मनः कामहतं भ्रमत् ॥ ततस्तत उपाहृ
त्य हृदि रुंध्याच्छनैर्बुधः ॥ ३३ ॥ एवमभ्यसतश्चित्तं कालेनाल्पीयसा यतेः ॥ अनिशं त

धर्मैश्चक्रेऽभिमानं रथिनं च जीवं ॥ धनुर्हि तस्य प्रणवं पठंति शरं तु जीवं परमेव लक्ष्यं
॥ ४२ ॥ रागो द्वेषश्च लोभश्च शोकमोहौ भयं मदः ॥ मानोऽवमानोऽसूया च माया हिंसा च मत्स
रः ॥ ४३ ॥ रजः प्रमादः क्षुन्निद्रा शत्रवस्त्वेवमादयः ॥ रजस्तमःप्रकृतयः सत्त्वप्रकृतयः क्वचि
त् ॥ ४४ ॥ यावन्नृकायरथमात्मवशोपकल्पं धत्ते गरिष्ठचरणार्चनया निशातं ज्ञाना
सिमच्युतबलो दधदस्तशत्रुः स्वानंदतुष्ट उपशांत इदं विजह्यात् ॥ ४५ ॥ नो चेत्प्रम
त्तमसदिंद्रियवाजिसूता नीत्वोत्पथं विषयदस्युषु निक्षिपंति ते दस्यवः सहसू
तममुं तमोंधे संसारकूप उरुमृत्युभये क्षिपंति ॥ ४६ ॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं क
र्म वैदिकं ॥ आवर्त्तेत प्रवर्त्तेन निवृत्तेनाश्नुतेऽमृतं ॥ ४७ ॥ हिंस्रं द्रव्यमयं काम्यमग्निहो
त्राद्यशांतिदं ॥ दर्शश्च पूर्णमासश्च चातुर्मास्यं पशुः सुतः ॥ ४८ ॥ एतदिष्टं प्रवृत्ताख्यं

हुतंप्रहुतमेवच ॥ पूर्त्तंसुरालयारामकूपाजीव्यादिलक्षणं ॥४९॥ द्रव्यसूक्ष्मविपाक
श्चधूमोरात्रिरपक्षयः ॥ अयनंदक्षिणंसोमोदर्शओषधिवीरुधः ॥ अन्नंरेतइतिक्ष्मे
शपितृयानंपुनर्भवः ॥५०॥ एकैकश्येनानुपूर्वंभूत्वाभूत्वेहजायते ॥ निषेकादिश्म
शानांतैःसंस्कारैःसंस्कृतोद्विजः ॥५१॥ इंद्रियेषुक्रियायज्ञान्ज्ञानदीपेषुजुह्वति ॥ इं
द्रियाणिमनस्यूर्मौवाचिवैकारिकंमनः ॥५२॥ वाचंवर्णसमाम्नायेतमोंकारेस्व
रेन्यसेत् ॥ ॐकारंबिंदौनादेतंतंतुप्राणेमहत्यमुं ॥५३॥ अग्निःसूर्योदिवाप्राह्णः
शुक्लोराकोत्तरंस्वराट् ॥ विश्वोथतैजसःप्राज्ञस्तुर्यआत्मासमन्वयात् ॥५४॥ देवया
नमिदंप्राहुर्भूत्वाभूत्वानुपूर्वशः ॥ आत्मयाज्युपशांतात्माह्यात्मस्थोननिवर्त्तते
॥५५॥ यएतेपितृदेवानामयनेवेदनिर्मिते ॥ शास्त्रेणचक्षुषावेदजनस्थोपिनमुह्य

ति ॥५६॥ आदावंतेजनानांसद्बहिरंतःपरावरं ॥ ज्ञानंज्ञेयंवचोवाच्यंतमोज्योति
स्त्वयंस्वयं ॥५७॥ आबाधितोपिह्याभासोयथावस्तुतयास्मृतः ॥ दुर्घटत्वादैंद्रियकंत
द्वदर्थविकल्पितं ॥५८॥ क्षित्यादीनामिहार्थानांछायानकतमापिहि ॥ नसंघातोवि
कारोपिनपृथक्नान्वितोमृषा ॥५९॥ धातवोवयवित्वाच्चतन्मात्रावयवैर्विना ॥ न
स्युर्ह्यसत्यवयविन्यसन्नवयवोंततः ॥६०॥ स्यात्सादृश्यभ्रमस्तावद्विकल्पेसति
वस्तुनः ॥ जाग्रत्स्वापौयथास्वप्नेतथाविधिनिषेधता ॥६१॥ भावाद्वैतंक्रियाद्वैतं
द्रव्याद्वैतंतथात्मनः ॥ वर्त्तयन्स्वानुभूत्येहत्रीन्स्वप्नान्धुनुतेमुनिः ॥६२॥ कार्यका
रणवस्त्वैक्यमर्शनंपटतंतुवत् ॥ अवस्तुत्वाद्विकल्पस्यभावाद्वैतंतदुच्यते ॥६३॥
यद्ब्रह्मणिपरेसाक्षात्सर्वकर्मसमर्पणं ॥ मनोवाक्तनुभिःपार्थक्रियाद्वैतंतदु

च्यते ॥६४॥ आत्मजायासुतादीनामन्येषां सर्वदेहिनां ॥ यस्त्वार्थकामयोरैक्यं द्रव्या
तद्वैतं न दृश्यते ॥६५॥ यद्यस्य चानिषिद्धं स्याद्येन यत्र यतो नृप स तेनेहेत कार्याणि न
रो नान्यैरनापदि ॥६६॥ एतैरन्यैश्च वेदोक्तैर्वर्त्तमानः स्वकर्मभिः ॥ गृहेप्यस्य गतिं याया
द्राजंस्तद्भक्तिभाङ्नरः ॥६७॥ यथा हि यूयं नृपदेव दुस्त्यजादापद्गणादुत्तरतात्मनः
प्रभोः ॥ यत्पादपंकेरुहसेवयानहार्षीन्निर्जितदिग्गजः क्रतून् ॥६८॥ अहं पुराभवं
कश्चिद्गंधर्व उपबर्हणः ॥ नाम्नातीते महाकल्पे गंधर्वाणां सुसंमतः ॥६९॥ रूपपे
शलमाधुर्यसौगंध्यप्रियदर्शनः ॥ स्त्रीणां प्रियतमो नित्यं मत्तः स्वपुरलंपटः ॥७०॥ ए
कदा देवसत्रे तु गंधर्वाप्सरसां गणाः ॥ उपहूता विश्वसृग्भिर्हरिगाथोपगायने ॥७१॥
अहं च गायंस्तद्विद्वान् स्त्रीभिः परिवृतो गतः ॥ ज्ञात्वा विश्वसृजस्तन्मे हेलनं शेपुरो

जसा ॥७२॥ याहि त्वं शूद्रतामाशु नष्टश्रीः कृतहेलनः ॥ तावद्दास्यामहं जज्ञे तत्रापि ब्र
ह्मवादिनां ॥७३॥ शुश्रूषयानुषंगेण प्राप्तोहं ब्रह्मपुत्रतां ॥ धर्मस्ते गृहमेधीयो वर्णितः ॥
पापनाशनः ॥ गृहस्थो येन पदवीमंजसा न्यासिनामियात् ॥७४॥ यूयं नृलोके बत भूरि
भागा लोकं पुनाना मुनयो भियंति ॥ येषां गृहानावसतीति साक्षाद्गूढं परं ब्रह्म मनु
ष्यलिंगं ॥७५॥ स वा अयं ब्रह्म महद्विमृग्यं कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः ॥ प्रियः सुहृ
द्वः खलु मातुलेय आत्मार्हणीयो विधिकृद्गुरुश्च ॥७६॥ न यस्य साक्षाद्भवपद्मजा
दिभिरूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितं ॥ मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स
सात्वतां पतिः ॥७७॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति देवर्षिणा प्रोक्तं निशम्य भरतर्षभः ॥ पू
जयामास सुप्रीतः कृष्णं च प्रेमविह्वलः ॥७८॥ कृष्णपार्थावुपामंत्र्य पूजितः प्रय

भा॰स॰ ५२

यौमुनेः॥ श्रुत्वारूप्यंपरंब्रह्मपार्थःपरमविस्मितः॥ ७९॥ इतिदाक्षायणीनांतेपृथग्वंशाःप्रकीर्त्तिताः॥ देवासुरमनुष्याद्यालोकायत्रचराचराः॥ ८०॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेवर्णाश्रमधर्मवर्णनेपंचदशोध्यायः॥ १५॥ शुभंभवतु

श्रीगणेशाय नमः ॥ राजोवाच ॥ स्वायंभुवस्येह गुरो वंशोयं विस्तराच्छ्रुतः । यत्र विश्वसृजां
सर्गो मनूनन्यान्वदस्व नः ॥ १ ॥ यत्र यत्र हरेः जन्म कर्माणि च महीयसः ॥ गृणंति कवयो ब्रह्मं
स्तानि नो वद शृण्वतां ॥ २ ॥ यद्यस्मिन्नंतरे ब्रह्मन्भगवान्विश्वभावनः ॥ कृतवान्कुरुते क
र्त्ता ह्यतीतेनागतेद्य वा ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ मनवोस्मिन्व्यतीताः षट् कल्पे स्वायंभुवादयः
आद्यस्ते कथितो यत्र देवादीनां च संभवः ॥ ४ ॥ आकूत्यां देवहूत्यां च दुहित्रोस्तस्य वै मनोः
धर्मज्ञानोपदेशार्थं भगवान्पुत्रतां गतः ॥ ५ ॥ कृतं पुरा भगवतः कपिलस्यानुवर्णितं ॥ आ
ख्यास्ये भगवान्यज्ञो यच्चकार कुरूद्वह ॥ ६ ॥ विरक्तः सर्वकामेषु शतरूपापतेः प्रभुः वि
सृज्य राज्यं तपसे सभार्यो वनमाविशत् ॥ ७ ॥ सुनंदायां वर्षशतं पदैकेन भुवं स्पृशन् ॥ तप्य
मानस्तपो घोरमिदमन्वाह भारत ॥ ८ ॥ मनुरुवाच ॥ येन चेतयते विश्वं चेतयते न यं ॥ यो

जागर्त्ति शयानेस्मिन्नायं तं वेद वेद सः ॥ ९ ॥ आत्मावास्यमिदं विश्वं यत्किंचित् जगत्यां
जगत् ॥ तेन त्यक्तेन भुंजीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनं ॥ १० ॥ येन पश्यति पश्यंतं चक्षुर्यस्य
न रिष्यति ॥ तं भूतनिलयं देवं सुपर्णमुपधावत ॥ ११ ॥ न यस्याद्यंतौ मध्यं च स्वः परो नांतरं
बहिः ॥ विश्वस्यामूनि यद्यस्माद्विश्वं च तदृतं महत् ॥ १२ ॥ स विश्वकायः पुरुहूत ईशः
सत्यः स्वयंज्योतिरजः पुराणः ॥ धत्तेस्य जन्माद्यजयात्मशक्त्या तां विद्ययोदस्य निरीह आ
स्ते ॥ १३ ॥ अथाग्रे ऋषयः कर्माणीहंते कर्महेतवे ॥ ईहमानो हि पुरुषः प्रायोनीहां प्रपद्यते
॥ १४ ॥ ईहते भगवानीशो न हि तत्र विषज्जते आत्मलाभेन पूर्णार्थो नावसीदंति येनु तं
॥ १५ ॥ तमीहमानं निरहंकृतं बुधं निराशिषं पूर्णमनन्यचोदितं ॥ नॄन्शिक्षयंतं निज
वर्त्मसंस्थितं प्रभुं प्रपद्येखिलधर्मभावनम् ॥ १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति मंत्रोपनि

षरं माहरं तं समाहितं ॥ दृष्ट्वासुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन् क्षुधा १७ तांस्तथावसि
तान्वीक्ष्य यज्ञः सर्वगतो हरिः ॥ यामैः परिवृतो देवैर्हत्वाशासत्त्रिविष्टपं १८ स्वारोचि
षो द्वितीयस्तु मनुरग्नेः सुतोऽभवत् ॥ द्युमत्सुषेणरोचिष्मत्प्रमुखास्तस्य चात्मजाः १९
तत्रेंद्रो रोचनस्त्वासीद्देवाश्च तुषितादयः ॥ ऊर्जस्तंभादयः सप्त ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥
२० ऋषेस्तु वेदशिरसस्तुषिता नाम पत्न्यभूत् ॥ तस्यां जज्ञे ततो देवो विभुरित्यभि
विश्रुतः ॥ २१ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो ये धृतव्रताः ॥ अन्वशिक्षन् व्रतं तस्य कौमा
रब्रह्मचारिणः ॥ २२ ॥ तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः ॥ पवनः संजयो यज्ञहोत्रा
द्यास्तत्सुता नृपः ॥ २३ ॥ वसिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ॥ सत्या वेदश्रुता भद्रा
देवा इंद्रस्तु सत्यजित् ॥ २४ ॥ धर्मस्य सूनृतायां तु भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ सत्यसेन इ

ति ख्यातो जातः सत्यव्रतैः सह ॥ २५ ॥ सोऽनृतव्रतदुःशीलानसतो यक्षराक्षसान् ॥ भूतद्रु
हो भूतगणांस्त्ववधीत्सत्यजित्सखः ॥ २६ ॥ चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः
पृथुः ख्यातिर्नरः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः ॥ २७ ॥ सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ई
श्वरः ॥ ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥ २८ ॥ देवा वैधृतयो नाम विधृतेस्तनया
नृप ॥ नष्टाः कालेन यैर्वेदा विधृताः स्वेन तेजसा २९ तत्रापि जज्ञे भगवान् हरिण्यां हरि
ण्यां हरिमेधसः ॥ हरिरित्याहृतो येन गजेन्द्रो मोचितो ग्रहात् ॥ ३० राजोवाच ॥ बाद
रायण एतत्ते श्रोतुमिच्छामहे वयं हरिर्यथा गजपतिं ग्राहग्रस्तममूमुचत् ३१ ॥
तत्कथासु महत्पुण्यं धन्यं स्वस्त्ययनं शुभं यत्र यत्रोत्तमश्लोको भगवान् गीयते
हरिः ॥ ३२ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ परीक्षितैवं स तु बादरायणिः प्रायोपविष्टेन कथासु चो

दिता॥ उवाच विप्राः प्रतिनंद्य पार्थिवं मुदा मुनीनां सदसि स्म श्रृण्वतां॥३३॥ इति श्रीभाग
वते महापुराणे अष्टमस्कंधे मन्वंतरवर्णने प्रथमोध्यायः॥१॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ आ
सीत्गिरिवरो राजंस्त्रिकूट इति विश्रुतः॥ क्षीरोदेनावृतः श्रीमान् योजनायुतमुच्छ्रितः॥१॥
तावता विस्तृतः पर्यक् त्रिभिः शृंगैः पयोनिधिं॥ दिशः खं रोचयन्नास्ते रौप्यायसहिरण्म
यैः॥२॥ अन्यैश्च ककुभः सर्वा रत्नधातुविचित्रितैः॥ नानाद्रुमलतागुल्मैर्निर्घोषैर्निर्झरां
भसां॥३॥ स चावनिज्यमानांघ्रिः समंतात्पयऊर्मिभिः॥ करोति श्यामलां भूमिं हरिन्म
रतकाश्मभिः॥४॥ सिद्धचारणगंधर्वविद्याधरमहोरगैः॥ किन्नरैरप्सरोभिश्च क्रीडद्भिर्जु
ष्टकंदरः॥५॥ यत्र संगीतसन्नादैर्नदद्गुहममर्षया॥ अभिगर्जंति हरयः श्लाघिनः पर
शंकया॥६॥ नानारण्यपशुव्रातसंकुलद्रोण्यलंकृतः॥ चित्रद्रुमसुरोद्यानकलकंठवि

हंगमः॥७॥ सरित्सरोभिरच्छोदैः पुलिनैर्मणिवालुकैः॥ देवस्त्रीमज्जनामोदसौरभांब्वनि
लैर्युतः॥८॥ तस्य द्रोण्यां भगवतो वरुणस्य महात्मनः॥ उद्यानमृतुमन्नाम आक्रीडं सुर
योषितां॥९॥ सर्वतोऽलंकृतं दिव्यैर्नित्यं पुष्पफलद्रुमैः॥ मंदारैः पारिजातैश्च पाटलाशोक
चंपकैः॥१०॥ चूतैः प्रियालैः पनसैराम्रैराम्रातकैरपि॥ क्रमुकैर्नालिकेरैश्च खर्जूरैर्बी
जपूरकैः॥११॥ मधुकैः शालतालैश्च तमालैरसनार्जुनैः॥ अरिष्टोदुंबरप्लक्षैर्वटैः
किंशुकचंदनैः॥१२॥ पिचुमंदैः कोविदारैः सरलैः सुरदारुभिः॥ द्राक्षेक्षुरंभाजंबूभि
र्बदर्यक्षाभयामलैः॥१३॥ बिल्वैः कपित्थैर्जंबीरैर्वृतो भल्लातकादिभिः॥ तस्मिन्सरः सु
विपुलं लसत्कांचनपंकजं॥१४॥ कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रश्रियोर्जितं॥ मत्तषट्
पदनिर्घुष्टं शकुंतैश्च कलस्वनैः॥१५॥ हंसकारंडवाकीर्णं चक्राह्वैः सारसैरपि॥ जल

भा॰ अ॰ ४

कुकुटैकोयष्टिर्दात्यूहकुलकूजितं ॥१६॥ मत्स्यकच्छपसंचारचलत्पद्मरजःपयः ॥ कदंबवेत
सनलनीलवंजुलकैर्वृतं ॥१७॥ कुंदैःकुरुबकाशोकैःशिरीषैःकुटजेंगुदैः कुब्जकैःस्वर्ण
यूथीभिर्नागपुंनागजातिभिः ॥१८॥ मल्लिकाशतपत्रैश्चमाधवीजालकादिभिः ॥ शोभि
तंतीरजैश्चान्यैर्नित्यर्तुभिरलंद्रुमैः ॥१९॥ तत्रैकदातद्गिरिकाननाश्रयःकरेणुभिर्वारणयू
थपश्चरन् सकंटकंकीचकवेणुवेत्रवद्विशालगुल्मंप्ररुजन्वनस्पतीन् ॥२०॥ यद्गंध
मात्राद्धरयोगजेंद्राव्याघ्रादयोव्यालमृगाःसखड्गाः ॥ महोरगाश्चापिभयाद्द्रवंतिसगौरकृ
ष्णाःसरभाश्चमर्यः ॥२१॥ वृकावराहामहिषर्क्षशल्यागोपुच्छशालावृकमर्कटाश्च ॥ अन्य
त्रक्षुद्राहरिणाःशशादयश्चरंत्यभीतायदनुग्रहेण ॥२२॥ सघर्मतप्तःकरिभिःकरेणुभि
र्वृतोमदच्युत्करभैरनुद्रुतः ॥ गिरिंगरिम्णापरितःप्रकंपयन्निषेव्यमाणोलिकुलै

४

र्मदाशनैः ॥२३॥ सरोनिलंपंकजरेणुरूषितंजिघ्रन्विदूरान्मदविह्वलेक्षणः ॥ वृतःस्वयूथे
नतृषार्दितेनतत्सरोवराभ्याशमथागमद्द्रुतं ॥२४॥ विगाह्यतस्मिन्नमृतांबुनिर्मलंहेमा
रविंदोत्पलरेणुवासितं ॥ पपौनिकामंनिजपुष्करोद्धृतमात्मानमद्भिःस्नपयन्गतक्लम
॥२५॥ सपुष्करेणोद्धृतशीकरांबुभिर्निपाययन्संस्नपयन्यथागृही ॥ घृणीकरेणुःकलभां
श्चदुर्मदोनाचष्टकृच्छ्रंकृपणोजमायया ॥२६॥ तंतत्रकश्चिन्नृपदैवचोदितोग्राहोबली
यांश्चरणेरुषाग्रहीत् ॥ यदृच्छयैवंव्यसनंगतोगजोयथाबलंसोतिबलोविचक्रमे ॥२७॥ त
थातुरंयूथपतिंकरेणवोविकृष्यमाणंतरसाबलीयसा ॥ विचुक्रुशुर्दीनधियोपरेगजाः
पार्ष्णिग्रहास्तारयितुंनचाशकन् ॥२८॥ नियुध्यतोरेवमिभेंद्रनक्रयोर्विकर्षतोरंतरतो
बहिर्मिथः ॥ समाःसहस्रंव्यगमन्महीपते सप्राणयोश्चित्रममंसतामराः ॥२९॥ त

तोगजेंद्रस्यमनोबलौजसांकालेनदीर्घेणमहानभूद्व्ययः।विकृष्यमाणस्यजलेवसीद
तोविपर्ययोभूत्सकलंजलौकसः।३०।इत्थंगजेंद्रस्ययदापसंकटंप्राणस्यदेहीविवशोयद
छया।अपारयन्नात्मविमोक्षणेचिरंदध्याविमांबुद्धिमथाभ्यपद्यत।३१।नमामिमेज्ञा
तयआतुरंगजाःकुतःकरिण्यःप्रभवंतिमोचितुं।ग्राहेणपाशेनविधातुरावृतोप्यहं
चतंयामिपरंपरायणं।३२।यःकश्चनेशोबलिनोंतकोरगात्प्रचंडवेगादभिधावतोभृशं
भीतंप्रपन्नंपरिपातियद्भयान्मृत्युःप्रधावत्यरणंतमीमहि।३३।।इतिश्रीभागवते
महापुराणेअष्टमस्कंधेगजेंद्रोपाख्यानेद्वितीयोध्यायः।२।श्रीशुकउवाच।।एवंव्यव
सितोबुद्ध्यासमाधायमनोहृदि।जजापपरमंजाप्यंप्राग्जन्मन्यनुशिक्षितं।१।गजेंद्र
उवाच।।नमोभगवतेतस्मैयतएतच्चिदात्मकं।पुरुषायादिबीजायपरेशायाभिधीम

हि।२।यस्मिन्निदंयतश्चेदंयेनेदंयइदंस्वयं।योस्मात्परस्माच्चपरस्तंप्रपद्येस्वयंभुवं।३।
यःस्वात्मनीदंनिजमाययार्पितंक्वचिद्विभातंक्वचतत्तिरोहितं।अविद्धदृक्साक्ष्युभ
यंतदीक्षतेसआत्ममूलोवतुमांपरात्परः।४।कालेनपंचत्वमितेषुकृत्स्नशोलो
केषुवेदेषुचसर्वहेतुषु।तमस्तदासीद्गहनंगभीरेयस्तस्यपारेभिविराजतेविभुः।५।
नयस्यदेवाऋषयःपदंविदुर्जंतुःपुनःकोर्हतिगंतुमीरितुं।यथानटस्याकृतिभिर्विचे
ष्टितोदुरत्ययानुक्रमणःसमावतु।६।दिदृक्षवोयस्यपदंसुमंगलंविमुक्तसंगामुनयःसु
साधवः।चरंत्यलोकव्रतमव्रणंवनेभूताःसुहृदःसमेगतिः।७।नविद्यतेयस्यचजन्म
कर्मवाननामरूपेगुणदोषएववा।तथापिलोकाप्ययसंभवायपःस्वमाययातान्य
नुकालमिच्छति।८।नमस्तस्मैपरेशायब्रह्मणेनंतशक्तये।अरूपायोरुरूपायनम

भा॰ अ॰
६

ज्ञाश्चर्यकर्मणे ॥९॥ नम आत्मप्रदीपाय साक्षिणे परमात्मने । नमो गिरां विदूराय चेत
सामपि ॥१०॥ सत्वेन प्रतिलभ्याय नैःकर्म्येण विपश्चिता । नमः कैवल्यनाथाय निर्वाण
सुखसंविदे ॥११॥ नमः शांताय घोराय मूढाय गुणधर्मिणे । निर्विशेषाय साम्याय नमो
ज्ञानघनाय च ॥१२॥ क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे । पुरुषायात्ममूलाय मूल
प्रकृतये नमः ॥१३॥ सर्वेंद्रियगुणद्रष्ट्रे सर्वप्रत्ययहेतवे । असताछाययोक्ताय सदाभा
साय ते नमः ॥१४॥ नमो नमस्तेखिलकारणाय निःकारणायाद्भुतकारणाय । सर्वागमा
म्नायमहार्णवाय नमोपवर्गाय परायणाय ॥१५॥ गुणारणिछन्नचिदूष्मपाय तत्क्षो
भविस्फूर्जितमानसाय । नैःकर्म्यभावेन विवर्जितागमस्वयंप्रकाशाय नमस्करो
मि मादृक्प्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय मुक्ताय भूरिकरुणाय नमोलयाय । स्वां

१५ ६

शेन सर्वतनुभृन्मनसि प्रतीतप्रत्यग्दृशे भगवते बृहते नमस्ते ॥१७॥ आत्मात्मजाप्तगृ
हवित्तजनेषु सक्तैः दुःप्रापणाय गुणसंगविवर्जिताय मुक्तात्मभिः स्वहृदये परिभाविता
य ज्ञानात्मने भगवते नम ईश्वराय ॥१८॥ यं धर्मकामार्थविमुक्तिकामा भजंत इष्टांगतिमाप्नु
वंति । किं चाशिषो रात्यपि देहमव्ययं करोतु मेदभ्रदयो विमोक्षणं ॥१९॥ एकांतिनो यस्य
न कंचनार्थं वांछंति ये वै भगवत्प्रपन्नाः । अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमंगलं गायंत आनंदस
मुद्रमग्नाः ॥२०॥ तमक्षरं ब्रह्मपरं परेशमव्यक्तमाध्यात्मिकयोगगम्यं । अतींद्रियं सूक्ष्म
मिवातिदूरमनंतमाद्यं परिपूर्णमीडे ॥२१॥ यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा लोकाश्चराचराः । ना
मरूपविभेदेन फल्ग्व्या च कलया कृताः ॥२२॥ यथार्चिषोग्नेः सवितुर्गभस्तयो निर्यांति संयां
त्यसकृत्स्वरोचिषः । तथायतोयं गुणसंप्रवाहो बुद्धिर्मनः खानि शरीरसर्गाः ॥२३॥ स

वैनदेवासुरमर्त्यतिर्यङ्नस्त्रीनषंढोनपुमान्नजंतुः।नायंगुणःकर्मनसन्नचासन्निषेध
शेषोजयतादशेषः॥२४॥जिजीविषेनाहमिहामुयाकिमंतर्बहिश्चावृतयेभयोन्या।इछामि
कालेनयस्यविप्लवस्तस्यात्मलोकावरणस्यमोक्षं॥२५॥सोहंविश्वसृजंविश्वमविश्वंविश्व
वेदसं।विश्वात्मानमजंब्रह्मप्रणतोस्मिपरंपदं॥२६॥योगरंधितकर्माणोहृदियोगवि
भाविते।योगिनोयंप्रपश्यंतियोगेशंतंनतोस्म्यहं॥२७॥नमोनमस्तुभ्यमसह्यवेगशक्ति
त्रयायाखिलधीगुणाय।प्रपन्नपालायदुरंतशक्तयेकदिंद्रियाणामनवाप्यवर्त्मने॥२८॥
नायंवेदस्वमात्मानंयच्छक्त्याहंधियाहतं।तंदुरत्ययमाहात्म्यंभगवंतमितोस्म्यहं॥२९॥
श्रीशुकउवाच॥एवंगजेंद्रमुपवर्णितनिर्विशेषंब्रह्मादयोविविधलिंगभिदाभि
मानाः।नैतेयदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राखिलामरमयोहरिराविरासीत्

॥३०॥तंतद्वदार्त्तमुपलभ्यजगन्निवासःस्तोत्रंनिशम्यदिविजैःसहसंस्तुवद्भिः।छंदोम
येनगरुडेनसमुह्यमानश्चक्रायुधोभ्यगमदाशुयतोगजेंद्रः॥३१॥सोंतःसरस्युरुब
लेनगृहीतआर्तोदृष्ट्वागरुत्मतिहरिंखउपात्तचक्रं।उत्क्षिप्यसांबुजकरंगिरमाह
कृछ्रान्नारायणाखिलगुरोभगवन्नमस्ते॥३२॥तंवीक्ष्यपीडितमजःसहसावतीर्यस
ग्राहमाशुसरसःकृपयोज्जहार।ग्राहाद्विपाटितमुखादरिणागजेंद्रंसंपश्यतांहरि
रमूमुचदुस्रियाणां॥३३॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेगजेंद्रमोक्षणेतृ
तीयोध्यायः॥३॥श्रीशुकउवाच॥तदादेवर्षिगंधर्वाब्रह्मेशानपुरोगमाः।मुमुचुः
कुसुमासारंशंसंतःकर्मतद्धरेः॥१॥नेदुर्दुंदुभयोदिव्यागंधर्वानन्नृतुर्जगुः।ऋषयश्चा
रणाःसिद्धास्तुष्टुवुःपुरुषोत्तमं॥२॥योसौग्राहःसवैसद्यःपरमाश्चर्यरूपधृक्मुक्तो

भा॰ अ॰
८

देवलशापेन हूहूर्गंधर्वसत्तमः ॥ ३ ॥ प्रणम्य शिरसाधीशमुत्तमश्लोकमव्ययं ॥ अगायत
यशोधाम कीर्त्तन्यगुणसत्कथं ॥ ४ ॥ सोनुकंपित ईशेन परिक्रम्य प्रणम्य तं ॥ लोकस्य पश्य
तो लोकं स्वमगान्मुक्तकिल्बिषः ॥ ५ ॥ गजेंद्रो भगवत्स्पर्शाद्विमुक्तोज्ञानबंधनात् ॥ प्राप्तो
भगवतो रूपं पीतवासाश्चतुर्भुजः ॥ ६ ॥ सवै पूर्वमभूद्राजा पांड्यो द्रविडसत्तमः ॥ इंद्र
द्युम्न इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायणः ॥ ७ ॥ स एकदाराधनकाल आत्मवान्गृहीतमौनव्र
त ईश्वरं हरिं जटाधरस्तापस आप्लुतोच्युतं समर्चयामास कुलाचलाश्रमः ॥ यदृ
च्छया तत्र महायशा मुनिः समागमच्छिष्यगणैः परिश्रितः ॥ तं वीक्ष्य तूष्णीमकृता
र्हणादिकं रहस्युपासीनमृषिश्चुकोप ह ॥ ९ ॥ तस्मा इमं शापमदादसाधुरयं दुरात्माकृ
तबुद्धिरद्य ॥ विप्रावमंता विशतां तमोंधं यथा गजः स्तब्धमतिः स एव ॥ १० ॥ श्रीशुक

८

त्वेप्यनुस्मृतिः ॥ १२ ॥ एवं विमोक्ष्य गज

उवाच ॥ एवं शप्त्वा गतोगस्त्यो भगवान्नृप सानुगः ॥ इंद्रद्युम्नोपि राजर्षिर्दिष्टं तमुपधा
रयन् ॥ ११ ॥ आपन्नः कौंजरीं योनिमात्मस्मृतिविनाशिनीं ॥ हर्यर्चनानुभावेन यद्गजत्
यूथपमब्जनाभस्तेनापि पार्षदगतिं गमितेन युक्तः ॥ गंधर्वसिद्धविबुधैरुपगीयमान
कर्माद्भुतं स्वभवनं गरुडासनोगात् ॥ १३ ॥ एतन्महाराज तवेरितो मया कृष्णानुभावो
गजराजमोक्षणं ॥ स्वर्ग्यं यशस्यं कलिकल्मषापहं दुःस्वप्ननाशं कुरुवर्य शृण्वतां ॥ १४ ॥
यथानुकीर्तयंत्येतच्छ्रेयस्कामा द्विजातयः ॥ शुचयः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नाद्युपशांतये ॥
१५ ॥ इदमाह हरिः प्रीतो गजेंद्रं कुरुसत्तम ॥ शृण्वतां सर्वभूतानां सर्वभूतमयो विभुः ॥ १६ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ ये मां त्वां च सरश्चेदं गिरिकंदरकाननं ॥ वेत्रकीचकवेणूनां गुल्मा
नि सुरपादपान् ॥ शृंगाणीमानि धिष्ण्यानि ब्रह्मणो मे शिवस्य च ॥ क्षीरोदं मे प्रियं धा

मश्वेतद्वीपं च भास्वरं ॥१८॥ श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां गदां कौमोदकीं मम ॥ सुदर्शनं पांचजन्यं सुपर्णं पतगेश्वरं ॥१९॥ शेषं च मत्कलां सूक्ष्मां श्रियं देवीं मदाश्रयां ॥ ब्रह्माणं नारदमृषिं भवं प्रह्लादमेव च ॥२०॥ मत्स्यकूर्मवराहाद्यैरवतारैः कृतानि मे ॥ कर्माण्यनंतपुण्यानि सूर्यं सोमं हुताशनं ॥२१॥ प्रणवं सत्यमव्यक्तं गोविप्रान् धर्ममव्ययं ॥ दाक्षायणीं धर्मपत्नीं सोमकश्यपयोरपि ॥२२॥ गंगां सरस्वतीं नंदां कालिंदीं सितवारणं ॥ ध्रुवं ब्रह्मऋषीन्सप्त पुण्यश्लोकांश्च मानवान् ॥२३॥ उत्थायापररात्रांते प्रयताः सुसमाहिताः ॥ स्मरंति मम रूपाणि मुच्यंते ते ह्येनसोखिलात् ॥२४॥ ये मां स्तुवंत्यनेनांग प्रतिबुध्य निशात्यये ॥ तेषां प्राणात्यये चाहं ददामि विमलां गतिं ॥२५॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यादिश्य हृषीकेशः प्रध्माय जलजोत्तमं ॥ हर्षयन् विबुधानीकमारुरोह खगाधिपं ॥२६॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे

गजेंद्रोपाख्याने गजेंद्रमोक्षणं समाप्तं चतुर्थोध्यायः ॥४॥ श्रीशुक उवाच ॥ राजन्नुदितमेतत्ते हरेः कर्माघनाशनं ॥ गजेंद्रमोक्षणं पुण्यं रैवतं त्वंतरं शृणु ॥१॥ पंचमो रैवतो नाम मनुस्तामससोदरः ॥ बलिविंध्यादयस्तस्य सुता अर्जुनपूर्वकाः ॥२॥ विभुरिंद्रः सुरगणा राजन् भूतरयादयः ॥ हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्ध्वबाह्वादयो द्विजाः ॥३॥ पत्नी विकुंठा शुभ्रस्य वैकुंठैः सुरसत्तमैः ॥ तयोः स्वकलया जज्ञे वैकुंठो भगवान् स्वयं ॥४॥ वैकुंठः कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृतः ॥ रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया ॥५॥ तस्यानुभावः कथितो गुणाश्च परमोदयाः ॥ भौमान् रेणून् स विममे यो विष्णोर्वर्णयेद्गुणान् ॥६॥ षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुः ॥ पूरुपूरुषसुद्युम्नप्रमुखाश्चाक्षुषात्मजाः ॥७॥ इंद्रो मंत्रद्रुमस्तत्र देवा आप्यादयो गणाः ॥ मुनयस्तत्र वै राजन्

हविष्मद्वीरकादयः ॥ ९ ॥ तत्रापि देवः संभूत्यां वैराजस्याभवत्सुतः । अजितो नाम भगवान्
ंशेन जगतः पति ॥ १० ॥ पयोधेर्येन निर्मथ्य सुराणां साधिता सुधा । भ्रममाणोंभसि धृ
धृतः कूर्मरूपेण मंदरः ॥ १२ ॥ राजोवाच । यथा भगवता ब्रह्मन्मथितः क्षीरसागरः ।
यदर्थं वा यतश्चाद्रिं दधारांबुचरात्मना ॥ ११ ॥ यथामृतं सुरैः प्राप्तं किं चान्यदभवत्ततः ।
एतद्भगवतः कर्म वदस्व परमाद्भुतं ॥ १२ ॥ त्वया संकथ्यमानेन महिम्ना सात्वतां पते । ना
तितृप्यति मे चित्तं सुचिरं तापतापितं ॥ १३ ॥ सूत उवाच ॥ संपृष्टो भगवानेवं द्वैपायनसु
तो द्विजाः । अभिनंद्य हरेर्वीर्यमभ्याचष्टुं प्रचक्रमे ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच । यदा युद्धेऽसुरैर्देवा
बध्यमानाः शितायुधैः । गतासवो निपतिता नोत्तिष्ठेरन्स्म भूरिशः ॥ १५ ॥ यदा दुर्वाससः
शापात्सेंद्रा लोकास्त्रयो नृप । निःश्रीकाश्चाभवंस्तत्र नेशुरिज्यादयः क्रियाः ॥ १६ ॥ नि

शाम्यैतत्सुरगणा महेंद्रवरुणादयः । नाध्यगच्छन्स्वयं मंत्रैर्मंत्रयंतो विनिश्चयं ॥ १७ ॥
ततो ब्रह्मसभां जग्मुर्मेरोर्मूर्द्धनि सर्वशः । सर्वं विज्ञापयांचक्रुः प्रणताः परमेष्ठिने ॥ १८ ॥
स विलोक्येंद्रवाय्वादीन्निःसत्वान्विगतप्रभान् । लोकानमंगलप्रायानसुरानयथा विभुः
॥ १९ ॥ समाहितेन मनसा संस्मरन्पुरुषं परं । उवाचोत्फुल्लवदनो देवानभगवान्परः
॥ २० ॥ अहं भवो यूयमथोऽसुरादयो मनुष्यतिर्यग्द्रुमघर्मजातयः । यस्यावतारांशकला
विसर्जिता व्रजाम सर्वे शरणं तमव्ययं ॥ २१ ॥ न यस्य वध्यो न च रक्षणीयो नोपेक्षणीयाद
रणीयपक्षः । अथापि सर्गस्थितिसंयमार्थं धत्ते रजःसत्वतमांसि काले ॥ २२ ॥ अयं तु त
स्य स्थितिपालनक्षमः सत्वं जुषाणस्य भवाय देहिनां तस्मात्व्रजामः शरणं जगद्गुरुं स्वा
नां स नो धास्यति शं सुरप्रियः ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्याभाष्य सुरान्वेधाः सह देवैररिंद

मा॥ अजितस्यपदंसाक्षाज्जगामतमसःपरं॥२४॥ तत्रादृष्टस्वरूपायश्रुतपूर्वायवैप्रभोस्तु
तिमब्रूतदैवीभिर्गीर्भिस्त्ववहितेंद्रियः॥२५॥ देवाऊचुः॥ अविक्रियंसत्यमनंतमाद्यंगुहा
शयंनिष्कलमप्रतर्क्यं॥ मनोग्रयानंवचसानिरुक्तंनमामहेदेववरंवरेण्यं॥२६॥ विप
श्चितंप्राणमनोधियात्मनामर्थेंद्रियाभासमनिद्रमव्रणं॥ छायातपौयत्रनगृध्रपक्षौतम
क्षरंखंत्रियुगंव्रजामहे॥२७॥ अजस्यचक्रंत्वजयेर्यमाणंमनोमयंपंचदशारमाशु॥ त्रि
नाभिविद्युच्चलमष्टनेमिर्यदक्षमाहुस्तमृतंप्रपद्ये॥२८॥ यएकवर्णंतमसःपरंतदालो
कमव्यक्तमनंतपारं॥ आसांचकारोपसुपर्णमेनमुपासतेयोगरथेनधीराः॥२९॥ न
यस्यकश्चातितितर्तिमायांययाजनोमुह्यतिवेदनार्थं॥ तंनिर्जितात्मात्मगुणंपरेशंन
मामभूतेषुसमंचरंतं॥३०॥ इमेवयंयत्प्रिययैवतन्वासत्वेनसृष्टाबहिरंतराविः॥ गतिं

नसूक्ष्मामृषयश्चविद्महेकुतोसुराद्याइतरप्रधानाः॥३१॥ पादौमहीयंस्वकृतैवयस्यच
तुर्विधोयत्रहिभूतसर्गः॥ सवैमहापूरुषआत्मतंत्रःप्रसीदतांब्रह्ममहाविभूतिः॥३२॥
अंभस्तुयद्रेतउदारवीर्यंसिध्यंतिजीवंत्युतवर्धमानाः॥ लोकायतोथाखिललोकपालाः
प्रसीदतांब्रह्ममहाविभूतिः॥३३॥ सोमंमनोयस्यसमामनंतिदिवौकसांवैबलमंधआ
युः॥ ईशोनगानांप्रजनःप्रजानांप्रसीदतांनःसमहाविभूतिः॥३४॥ अग्निर्मुखंयस्यतुजा
तवेदाजातःक्रियाकांडनिमित्तजन्मा॥ अंतःसमुद्रेनुपचन्स्वधातून्प्रसीदतांनःस
महाविभूतिः॥३५॥ यच्चक्षुरासीत्तरणिर्देवयानंत्रयीमयोब्रह्मणएषधिष्ण्यं॥ द्वारंचमु
क्तेरमृतंचमृत्युःप्रसीदतांनःसमहाविभूतिः॥३६॥ प्राणादभूद्यस्यचराचराणांप्राणःस
होबलमोजश्चवायुः॥ अन्वास्मसम्राजमिवानुगावयंप्रसीदतांनःसमहाविभूतिः

॥३६॥ श्रोत्रं दिशो यस्य हृदश्च खानि प्रजज्ञिरे खं पुरुषस्य नाभ्याः ॥ प्राणेंद्रियात्मासुशरीरकेतं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३७॥ बलान्महेंद्रस्त्रिदशाः प्रसादान्मन्योर्गिरीशो धिषणाद्विरिंच्यः खेभ्यश्च छंदांस्यृषयो मेढ्रतः कः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३८॥ श्रीर्वक्षसः पितरश्छायया सन्धर्मस्तनादितरः पृष्ठतो भूत् ॥ द्यौर्यस्य शीर्ष्णोप्सरसो विहारात्प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३९॥ विप्रो मुखं ब्रह्म च यस्य गुह्यं राजन्य आसीद्भुजयोर्बलं च ऊर्वोर्विडोजोंघ्रिरवेदशूद्रौ प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४०॥ लोभोधरात्प्रीतिरुपर्यभूद्द्युतिर्नस्तः पशव्यः स्पर्शेन कामः ॥ भ्रुवोर्यमः पक्ष्मभवस्तु कालः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४१॥ द्रव्यं वयः कर्मगुणान्विशेषं यद्योगमायाविहितान्वदंति यदुर्विभाव्यं प्रबुधापबाधं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४२॥ नमोस्तु तस्मा उप

शांतशक्तये स्वाराज्यलाभप्रतिपूरितात्मने ॥ गुणेषु मायारचितेषु वृत्तिभिर्न सज्जमानाय नभस्वदूतये ॥ ४३॥ स त्वं नो दर्शयात्मानमस्मत्करणगोचरं प्रपन्नानां दिदृक्षूणां सस्मितं ते मुखांबुजं ॥ ४४॥ तैस्तैः स्वेच्छाभूतै रूपैः काले काले स्वयं विभो कर्म दुर्विषहं यन्नो भगवांस्तत्करोति हि ॥ ४५॥ क्लेशभूर्यल्पसाराणि विपरीतफलानि च देहिनां विषयार्त्तानां न तथैवार्पितं त्वयि ॥ ४६॥ नावमः कर्मकल्पोपि विफलायेश्वरार्पितः कल्पते पुरुषस्यैव स ह्यात्मा दयितो हितः ॥ ४७॥ यथा हि स्कंधशाखानां तरोर्मूलावसेचनं एवमाराधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि ॥ ४८॥ नमस्तुभ्यमनंताय दुर्वितर्क्यात्मकर्मणे निर्गुणाय गुणेशाय सत्त्वस्थाय च सांप्रतं ॥ ५०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे अमृतोपाख्याने पंचमोध्यायः ॥ ५॥ श्रीशुक उवाच ॥ ए

वं स्तुतः सुरगणैर्भगवान् हरिरीश्वरः। तेषामाविरभूद्राजन् सहस्रार्कोदयद्युतिः॥ १॥
तेनैव सहसा सर्वे देवाः प्रतिहतेक्षणाः। नापश्यन् खं दिशः क्षोणीमात्मानं च कुतो
विभुं॥ २॥ विरिंचो भगवान् दृष्ट्वा सह शर्वेण तां तनुं। स्वच्छां मरकतश्यामां कंजगर्भा-
रुणेक्षणां॥ ३॥ तप्तहेमावदातेन लसत्कौशेयवाससा। प्रसन्नचारुसर्वांगीं सुमुखीं
सुंदरभ्रुवं॥ ४॥ महामणिकिरीटेन केयूराभ्यां च भूषितां। कर्णाभरणनिर्भातकपो-
लश्रीमुखांबुजां। कांचीकलापवलयहारनूपुरशोभितां॥ ५॥ कौस्तुभाभरणां ल-
क्ष्मीं बिभ्रतीं वनमालिनीं। सुदर्शनादिभिः स्वास्त्रैर्मूर्तिमद्भिरुपासितां॥ ६॥ तुष्टाव
देवप्रवरः सशर्वः पुरुषं परं। सर्वामरगणैः साकं सर्वांगैरवनिं गतैः॥ ७॥ श्रीब्रह्मो-
वाच॥ अजातजन्मस्थितिसंयमायागुणाय निर्वाणसुखार्णवाय। अणोरणिम्ने परि-

गण्यधाम्ने महानुभावाय नमो नमस्ते॥ ८॥ रूपं तवैतत् पुरुषर्षभेज्यं श्रेयोर्थिभिर्वै-
दिकतांत्रिकेण। योगेन धातः सह नस्त्रिलोकान् पश्याम्यमुष्मिन्नु ह विश्वमूर्तौ॥ ९॥
त्वय्यग्र आसीत्त्वयि मध्य आसीत्त्वय्यंत आसीदिदमात्मतंत्रे। त्वमादिरंतो जगतो-
स्य मध्यं घटस्य मृत्स्नेव परः परस्तात्॥ १०॥ त्वं मायया स्वाश्रयया स्वयेदं निर्माय विश्वं
तदनुप्रविष्टः। पश्यंति युक्ता मनसा मनीषिणो गुणव्यवायेप्यगुणं विपश्चितः॥ ११॥
यथाग्निमेधस्यमृतं च गोषु भुव्यन्नमंबु द्यमने च वृत्तिं। योगैर्मनुष्या अधियंति हि
त्वां गुणेषु बुद्ध्या कवयो वदंति॥ १२॥ तं त्वां वयं नाथ समुज्जिहानं सरोजनाभातिचि-
रेप्सितार्थं। दृष्ट्वा गता निर्वृतिमद्य सर्वे गजा दवार्ता इव गांगमंभः॥ १३॥ स त्वं विधत्स्वाखि-
ललोकपाला वयं यदर्थास्तव पादमूलं। समागतास्ते बहिरंतरात्मन् किं वान्यवि-

त्राप्यविशेषसाक्षिणे ॥ १४ ॥ अहं गिरित्रश्च सुरादयो ये दक्षादयो ग्नेरिव केतवस्ते । किं
वा विदामेश पृथग्विभाता विधत्स्व शं नो द्विजदेवमंत्रं ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं वि
रिंच्यादिभिरीडितस्तद्विज्ञाय तेषां हृदयं यथैव । जगाद जीमूतगभीरया गिरा बद्धांजली
न्संवृतसर्वकारकान् ॥ १६ ॥ एक एवेश्वरस्तस्मिन्सुरकार्ये सुरेश्वरः । विहर्तुकामस्ता
नाह समुद्रोन्मथनादिभिः ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हंत ब्रह्मन्नहो शंभो हे देवा म
म भाषितं । शृणुतावहिताः सर्वे श्रेयो वः स्याद्यथा सुराः ॥ १८ ॥ यात दानवदैतेयैस्ता
वत्संधिर्विधीयतां । कालेनानुगृहीतैस्तैर्यावद्वो भव आत्मनः ॥ १९ ॥ अरयोपि हि सं
धेयाः सति कार्यार्थगौरवे । अहिमूषकवद्देवा ह्यर्थस्य पदवीं गतैः ॥ २० ॥ अमृतोत्पाद
ने यत्नः क्रियतामविलंबितं । यस्य पीतस्य वै जंतुर्मृत्युग्रस्तोमरो भवेत् ॥ २१ ॥ क्षिप्त्वा

क्षीरोदधौ सर्ववीरुत्तृणलतौषधीः । मंथानं मंदरं कृत्वा नेत्रं च वासुकिं ॥ २२ ॥ सहायेन म
या देवा निर्मंथध्वमतंद्रिताः । क्लेशभाजो भविष्यंति दैत्या यूयं फलग्रहाः ॥ २३ ॥ यूयं त
दनुमोदध्वं यदिच्छंत्यसुराः सुराः । न संरंभेण सिध्यंति सर्वार्थाः सांत्वया यथा ॥ २४ ॥
न भेतव्यं कालकूटाद्विषाज्जलधिसंभवात् । लोभः कार्यो न वो जातु रोषः कामस्तु
वस्तुषु ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति देवान्समादिश्य भगवान्पुरुषोत्तमः । तेषामं
तर्दधे राजन्स्वच्छंदगतिरीश्वरः ॥ २६ ॥ अथ तस्मै भगवते नमस्कृत्य पितामहः । भ
वश्च जग्मतुः स्वं स्वं धामोपेयुर्बलिं सुराः ॥ २७ ॥ दृष्ट्वारीनप्यसंयत्ताञ्जातक्षोभान्स्व
नायकान् । न्यषेधद्दैत्यराट् श्लोक्यः संधिविग्रहकालवित् ॥ २८ ॥ ते वैरोचनिमासीनं
गुप्तं चासुरयूथपैः । श्रिया परमया जुष्टं जिताशेषमुपागमन् ॥ २९ ॥ महेंद्रः श्लक्ष्ण

भा॰अ॰
१५

याचा वा सांत्वयित्वा महामतिः । अभ्यभाषत तत्सर्वं शिक्षितं पुरुषोत्तमात् ॥ ३० ॥ तदरो
चत दैत्यस्य तत्रान्ये येसुराधिपाः । शंबरोरिष्टनेमिश्च ये च त्रिपुरवासिनः ॥ ३१ ॥ ततो देवासु
राः कृत्वा संविदं कृतसौहृदाः । उद्यमं परमं चक्रुरमृतार्थे परंतप ॥ ३२ ॥ ततस्ते मंदरगि
रिमोजसोत्पाट्य दुर्मदाः । नदंत उदधिं निन्युः शक्ताः परिघबाहवः ॥ ३३ ॥ दूरभारोद्वहश्रां
ताः शक्रो वैरोचनिरपि । अपारयंतस्तं वोढुं विवशा विजहुः पथि ॥ ३४ ॥ निपतन्स गिरि
स्तत्र बहूनमरदानवान् । चूर्णयामास महता भारेण कनकाचलः ॥ ३५ ॥ तांस्तथा भग्नम
नसो भग्नबाहूरुकंधरान् । विज्ञाय भगवांस्तत्र बभूव गरुडध्वजः ॥ ३६ ॥ गिरिपातविनिःपि
ष्टान्विलोक्यामरदानवान् । ईक्षया जीवयामास निर्जरान्निर्व्रणान्यथा ॥ ३७ ॥ गिरिं चा
रोप्य गरुडे हस्तेनैकेन लीलया । आरुह्य प्रययावब्धिं सुरासुरगणैर्वृतः ॥ ३८ ॥ अव

१५

रोप्य गिरिं स्कंधात्सुपर्णः पततां वरः । ययौ जलांत उत्सृज्य हरिणा स विसर्जितः ॥ ३९ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे अमृतमथने मंदराचलनयने षष्ठोध्यायः
॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ ते नागराजमामंत्र्य फलभागेन वासुकिं । परिवीय गिरौ त
स्मिन्नेत्रमब्धिं मुदान्विताः । आरेभिरे सुरा यत्ता अमृतार्थे कुरूद्वह ॥ १ ॥ हरिः पुरस्ताज्ज
गृहे पूर्वं देवास्ततोभवन् । तन्नैच्छन्दैत्यपतयो महापुरुषचेष्टितं ॥ २ ॥ न गृह्णीमो वयं
पुच्छमहेरंगममंगलं । स्वाध्यायश्रुतसंपन्नाः प्रख्याता जन्मकर्मभिः ॥ ३ ॥ इति तूष्णीं स्थि
तान्दैत्यान्विलोक्य पुरुषोत्तमः । स्मयमानो विसृज्याग्रं पुच्छं जग्राह सामरः ॥ ४ ॥ कृत
स्थानविभागास्त एवं कश्यपनंदनाः । ममंथुः परमायत्ता अमृतार्थं पयोनिधिं ॥ ५ ॥ म
थ्यमानेर्णवे सोद्रिरनाधारो ह्यपोविशत् । ध्रियमाणोपि बलिभिर्गौरवात्पांडुनंदन ॥ ६ ॥

ते सुनिर्विंणमनसः परिम्लानमुखश्रियः आसन्स्वपौरुषे नष्टे दैवेनातिबलीयसा ७ वि
लोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो दुरंतवीर्योवितथाभिसंधिः कृत्वा वपुः काछपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ८ तमुत्थितं वीक्ष्य कुलाचलं पुनः समुद्यता निर्मथितुं सु
रासुराः दधार पृष्ठेन सलक्षयोजनप्रस्तारिणा द्वीप इवापरो महान् ९ सुरासुरेंद्रैर्भुज
वीर्यवेपितं परिभ्रमंतं गिरिमंगपृष्ठतः बिभ्रत्तदावर्तनमादिकछपो मेनेंगकंडूय
नमप्रमेयः १० तथासुरानाविशदासुरेण रूपेण तेषां बलवीर्यमीरयन् उद्दीपयन्दे
वगणांश्च विष्णुर्दैवेन नागेंद्रमबोधरूपः ११ उपर्यगेंद्रं गिरिराडिवान्य आक्रम्य हस्ते
न सहस्रबाहुः तस्थौ दिवि ब्रह्मभवेंद्रमुख्यैरभिष्टुवद्भिः सुमनोभिवृष्टः १२ उपर्य
धश्चात्मनि गोत्रनेत्रयोः परेण ते प्राविशता समेधिताः ममंथुरब्धिं तरसा मदोत्कटा

महाद्रिणा क्षोभितनक्रचक्रं १३ अहींद्रसाहस्रकठोरदृग्मुखश्वासाग्निधूमाहतवर्चसो
सुराः पौलोमकालेयबलील्वलादयो दवाग्निदग्धाः सरला इवाभवन् १४ देवांश्च तच्छ्वा
सशिखाहतप्रभान्धूम्रांबरस्रग्वरकंचुकाननान् समभ्यवर्षन्भगवद्वशा घना व
वुः समुद्रोर्म्युपगूढवायवः १५ मथ्यमानात्तथा सिंधोर्देवासुरवरूथपैः यदा सुधा न
जायेत निर्ममंथाजितः स्वयं १६ मेघश्यामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविद्युन्मूर्ध्नि
भ्राजद्विलुलितकचः स्रग्धरो रक्तनेत्रः जैत्रैर्दोर्भिर्जगदभयदैर्दंदशूकं गृहीत्वा मथ्नन्
मथ्ना प्रतिगिरिरिवाशोभताथो धृताद्रिः १७ निर्मथ्यमानादुदधेरभूद्विषं महोल्बणं हाला
हलाह्वमग्रतः संभ्रांतमीनोन्मकराहिकछपात्तिमिद्विपग्राहतिमिंगिलाकुलात्
१८ तदुग्रवेगं दिशिदिश्युपर्यधो विसर्पदुत्सर्पदसह्यमप्रति भीताः प्रजा दुद्रुवुरंगसे

प्ययरररक्षमाणाः शरणं सदाशिवं ॥ १९ ॥ विलोक्य तं देववरं त्रिलोक्या भवाय देव्याभिम
तं मुनीनां ॥ आसीनमद्रावपवर्गहेतोस्तपो जुषाणं स्तुतिभिः प्रणेमुः ॥ २० ॥ प्रजाप
तय ऊचुः ॥ देवदेव महादेव भूतात्मन् भूतभावन ॥ त्राहि नः शरणापन्नांस्त्रैलोक्यदह
नाद्विषात् ॥ २१ ॥ त्वमेकः सर्वजगत ईश्वरो बंधमोक्षयो ॥ तं त्वामर्चंति कुशलाः ॥ प्रप
न्नार्तिहरं गुरुं ॥ २२ ॥ गुणमय्या स्वशक्त्यास्य सर्गस्थित्यप्ययान् विभो धत्से यदा स्वदृग्भूम
न् ब्रह्मविष्णुशिवाभिधां ॥ २३ ॥ त्वं ब्रह्म परमं गुह्यं सदसद्भावभावनः नानाशक्तिभिरा
भातस्त्वमात्मा जगदीश्वरः ॥ २४ ॥ त्वं शब्दयोनिर्जगदादिरात्मा प्राणेंद्रियद्रव्यगुणः स्वभा
वः ॥ कालः क्रतुः सत्यमृतं च धर्मस्त्वय्यक्षरं यत्त्रिवृदामनंति ॥ २५ ॥ अग्निर्मुखं तेखिल
देवतात्मा क्षितिं विदुर्लोकभवांघ्रिपंकजं ॥ कालं गतिं तेखिलदेवतात्मनो दिशश्च क

र्णौ रसनं जलेशं ॥ २६ ॥ नाभिर्नभस्ते श्वसनं नभस्वान् सूर्यश्च चक्षूंषि जलं स्म रेत पराव
रात्माश्रयणं तवात्मा सोमो मनो द्यौर्भगवान् शिरस्ते ॥ २७ ॥ कुक्षिः समुद्रा गिरयोस्थिसंघा
रोमाणि सर्वौषधिवीरुधस्ते ॥ छंदांसि साक्षात्तव सप्त धातवस्त्रयीमयात्मन् हृदयं सर्वधर्म
॥ २८ ॥ मुखानि पंचोपनिषदस्तवेश यैस्त्रिंशदष्टोत्तरमंत्रवर्गः ॥ यत्तच्छिवाख्यं परमा
र्थतत्वं देव स्वयंज्योतिरवस्थितिस्ते ॥ २९ ॥ छाया त्वधर्मोर्मिषु यैर्विसर्गो नेत्रत्रयं सत्वरजस्त
मांसि ॥ सांख्यात्मनः शास्त्रकृतस्तवेक्षा छंदोमयो देव ऋषिः पुराणः ॥ ३० ॥ न ते गिरित्राखिल
लोकपालविरिंचवैकुंठसुरेंद्रगम्यं ॥ ज्योतिः परं यत्र रजस्तमश्च सत्वं न यद्ब्रह्म निरस्त
भेदं ॥ ३१ ॥ कामाध्वरत्रिपुरकालगराद्यनेकभूतद्रुहः क्षपयतः स्तुतये न तत्ते ॥ यस्त्वंत
काल इदमात्मकृतं स्वनेत्रवह्निस्फुलिंगशिखया भसितं न वेद ॥ ३२ ॥ ये त्वात्मरामगु

ऋभिर्हृदि विचिंतितांघ्रिद्वंद्वं चरंतमुमया तपसाभितप्तं ॥ कत्थंत उग्रपरुषं निरतं स्मशा
नते नूनमूतिमविदंस्तव हातलज्जाः ॥ ३३ ॥ तत्तस्य ते सदसतोः परतः परस्य नांजः स्व
रूपगमने प्रभवंति भूम्नः ॥ ब्रह्मादयः किमुत संस्तवने वयं तु तत्सर्गसर्गविषया अ
पि शक्तिमात्रं ॥ ३४ ॥ एतत्परं प्रपश्यामो न परं ते महेश्वर ॥ मृडनाय हि लोकस्य व्यक्ति
स्तेव्यक्तकर्मणः ॥ ३५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तद्वीक्ष्य व्यसनं तासां कृपया भृशपीडितः ॥
सर्वभूतसुहृद्देव इदमाह सतीं प्रियां ॥ ३६ ॥ शिव उवाच ॥ अहो बत भवान्येतत्प्रजां
पश्यति वैशसं ॥ क्षीरोदमथनोद्भूतात्कालकूटादुपस्थितं ॥ ३७ ॥ आसां प्राणपरीप्सूनां वि
धेयमभयं हि मे एतावान् हि प्रभोरर्थो यद्दीनपरिपालनं ॥ ३८ ॥ प्राणैः स्वैः प्राणिनः पां
ति साधवः क्षणभंगुरैः ॥ बद्धवैरेषु भूतेषु मोहितेष्वात्ममायया ॥ ३९ ॥ पुंसः कृपयतो

भद्रे सर्वात्मा प्रीयते हरिः ॥ प्रीते हरौ भगवति प्रीये हं सचराचरः ॥ तस्मादिदं गरं भुं
क्ष्ये प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ॥ ४० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमामंत्र्य भगवान् भवानीं विश्वभा
वनः ॥ तद्विषं जग्धुमारेभे प्रभावज्ञान्वमोदत ॥ ४१ ॥ ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं
विषं ॥ अभक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावनः ॥ ४२ ॥ तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्यं जलक
ल्मषः ॥ यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणं ॥ ४३ ॥ तप्यंते लोकतापेन साधवः प्रा
यशो जनाः ॥ परमाराधनं तद्धि पुरुषस्याखिलात्मनः ॥ ४४ ॥ निशम्य कर्म तच्छंभोर्देव
देवस्य मीढुषः ॥ प्रजा दाक्षायणी ब्रह्मा वैकुंठश्च शशंसिरे ॥ ४५ ॥ प्रस्कन्नं पिबतः पाणे
र्यत्किंचिज्जगृहुः स्म तत् ॥ वृश्चिकाहिविषौषध्यो दंदशूकाश्च येऽपरे ॥ ४६ ॥ इति श्रीभा
गवते महापुराणे अष्टमस्कंधे शिवविषभक्षणं नाम सप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच

एवमामंत्र्य भगवान् भवानीं विश्वभावनः॥ तद्विषं जग्धुमारेभे प्रभावज्ञान्वमोदत ॥४१॥
ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषं॥ अभक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावनः
॥४२॥ तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्यं जलकल्मषः॥ यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभू
षणं॥४३॥ तप्यंते लोकतापेन साधवः प्रायशो जनाः॥ परमाधनं तद्धि पुरुषस्याखि
लात्मनः॥४४॥ निशम्य कर्म तच्छंभोर्देवदेवस्य मीढुषः॥ प्रजा दाक्षायणी ब्रह्मा वैकुंठ
श्च शशंसिरे॥४५॥ प्रस्कन्नं पिबतः पाणेर्यत्किंचिज्जगृहुः स्म तत्॥ वृश्चिकाहिविषौष
ध्यो दंदशूकाश्च ये परे॥४६॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे शिवविषभ
क्षणं सप्तमोध्यायः॥७॥ श्रीशुक उवाच॥ पीते गरे वृषांकेण प्रीतास्तेमरदानवाः॥ म
मंथुस्तरसा सिंधुं हविर्धानी ततोभवत्॥१॥ तामग्निहोत्रीमृषयो जगृहुर्ब्रह्मवादि

नः॥ यज्ञस्य देवयानस्य मेध्याय हविषे नृप॥२॥ तत उच्चैःश्रवा नाम हयोभूच्चंद्रपांडुरः
तस्मिन् बलिः स्पृहां चक्रे नेंद्र ईश्वरशिक्षया॥३॥ ततो ऐरावतो नाम वारणेंद्रो विनिर्गतः
दंतैश्चतुर्भिः श्वेताद्रेर्हरन् भगवतो महिं॥४॥ कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महो
दधेः॥ तस्मिन् मणौ स्पृहां चक्रे वक्षोलंकरणे हरिः॥५॥ ततोभवत् पारिजातः सुरलो
कविभूषणं॥ पूरयत्यर्थिनो योर्थैः शश्वद्भुवि यथा भवान्॥६॥ ततश्चाप्सरसो जा
ता निष्ककंठ्यः सुवाससः॥ रमण्यः स्वर्गिणां वल्गुगतिलीलावलोकनैः॥७॥ ततश्चा
विरभूत् साक्षाच्छ्री रमा भगवत्परा॥ रंजयंती दिशः कांत्या विद्युत्सौदामिनी यथा
॥८॥ तस्यां चक्रुः स्पृहां सर्वे ससुरासुरमानवाः॥ रूपौदार्यवयोवर्णमहिमाक्षिप्तचेत
सः॥९॥ तस्याश्चासनमानिन्ये महेंद्रो महदद्भुतं॥ मूर्तिमत्यः सरिच्छ्रेष्ठा हेमकुंभैर्ज

भा०अ०
२०

लं सुचिः ॥१०॥ आभिषेचनिका भूमिराहरत्सकलौषधीः ॥ गावः पंच पवित्राणि वसंतो
मधुमाधवौ ॥११॥ ऋषयः कल्पयांचक्रुरभिषेकं यथाविधि ॥ जगुर्भद्राणि गंधर्वा नर्त्तक्यो न
नृतुर्जगुः ॥१२॥ मेघा मृदंगपणवमुरजानकगोमुखान् ॥ व्यनादयन् शंखवेणुवीणा
स्तुमुलनिःस्वनान् ॥१३॥ ततोभिषिषिचुः देवीं श्रियं पद्मकरां सतीं ॥ दिगिभाः पूर्णकलशैः
सूक्तवाक्यैः द्विजेरितैः ॥१४॥ समुद्रः पीतकौशेयवाससी समुपाहरत् ॥ वरुणः स्र
जं वैजयंतीं मधुना मत्तषट्पदां ॥१५॥ भूषणानि विचित्राणि विश्वकर्मा प्रजापतिः
हारं सरस्वती पद्ममजो नागाश्च कुंडले ॥१६॥ ततः कृतस्वस्त्ययनोत्पलस्रजं नदद्वि
रेफां परिगृह्य पाणिना ॥ चचाल वक्त्रं सुकपोलकुंडलं सव्रीडहासं दधती सुशोभनं ॥
॥१७॥ स्तनद्वयं चातिकृशोदरी समं निरंतरं चंदनकुंकुमोक्षितं ॥ ततस्ततो नूपुरव

२०

ल्गुशिंजितैर्विसर्पती हेमलतेव सा बभौ ॥१८॥ विलोकयंती निरवद्यमात्मनः पदं ध्रुवं चा
व्यभिचारिसद्गुणं ॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धचारणत्रैविष्टपेयादिषु नान्वविंदत ॥१९॥ नूनं
तपो यस्य न मन्युनिर्जयो ज्ञानं क्वचित्तत्र न संगवर्जितं ॥ क्वचिन्महांस्तस्य न कामनि
र्जयः स ईश्वरः किं परतो व्यपाश्रयः ॥२०॥ धर्मः क्वचित्तत्र न भूतसौहृदं त्यागः क्वचित्त
त्र न मुक्तिकारणं ॥ वीर्यं न पुंसोस्त्यजवेगनिःकृतं न हि द्वितीयो गुणसंगवर्जितः ॥२१॥
क्वचिच्चिरायुर्न हि शीलमंगलं क्वचित्तदप्यस्ति न वेद्यमायुषः ॥ यत्रोभयं कुत्र च सोप्यमं
गलः सुमंगलः कश्च न कांक्षते हि मां ॥२२॥ एवं विमृश्याव्यभिचारिसद्गुणैर्वरं निजैकाश्र
यतागुणाश्रयं ॥ वव्रे वरं सर्वगुणैरपेक्षितं रमा मुकुंदं निरपेक्षमीप्सितं ॥२३॥ तस्यांस
देश उशतीं नवकंजमालां माद्यन्मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टां ॥ तस्थौ निधाय निकटे न

दुद्दरःस्वधामसव्रीडहासविकसन्नयनेनयाता॥२४॥तस्याःश्रियस्त्रियस्त्रिजगतोजनन्या
वक्षोनिवासमकरोत्परमंविभूतेः॥श्रीःस्वाःप्रजासकरुणेनयनत्रस्थितैकमेधयतसाधि
तपतिंजगतांस्त्रिलोकान्॥२५॥शंखतूर्यमृदंगानांवादित्राणांपृथुःस्वनः॥देवानुगानां
सस्त्रीणांनृत्यतांगायतामभूत्॥२६॥ब्रह्मरुद्रांगिरोमुख्याःसर्वेविश्वसृजोविभुं॥ईडिरेवित
थैर्मंत्रैस्तल्लिंगैःपुष्पवर्षिणः॥२७॥श्रियावलोकितादेवाःसप्रजापतयःप्रजाः॥शीलादिगु
णसंपन्नालेभिरेनिर्वृतिंपरां॥२८॥निःसत्त्वालोलुपाराजन्निरुद्योगागतत्रपाः॥यदाचोपेक्षि
तालक्ष्म्याबभूवुर्दैत्यदानवाः॥२९॥अथासीद्वारुणीदेवीकन्याकमललोचना॥असु
राजगृहुस्तांवैहरेरनुमतेनते॥३०॥अथोदधेर्मथ्यमानात्काश्यपैरमृतार्थिभिः॥उदति
ष्ठन्महाराजपुरुषःपरमाद्भुतः॥३१॥दीर्घपीवरदोर्दंडःकंबुग्रीवोरुणेक्षणः॥श्या

मलस्तरुणःस्रग्वीसर्वाभरणभूषितः॥३२॥पीतवासामहोरस्कःसुमृष्टमणिकुंडलः
स्निग्धकुंचितकेशांतःसुभगःसिंहविक्रमः॥३३॥अमृतापूर्णकलशंबिभ्रद्वलयभू
षितः॥सवैभगवतःसाक्षाद्विष्णोरंशांशसंभवः॥३४॥धन्वंतरिरितिख्यातआयुर्वेददृगि
ज्यभाक्॥तमालोक्यासुराःसर्वेकलशंचामृताभृतं॥लिप्संतःसर्ववस्तूनिकलशंतर
साहरन्॥३५॥नीयमानेसुरैस्तस्मिन्कलशेमृतभाजने॥विषण्णमनसोदेवाहरिंशरण
माययुः॥३६॥ ॥इतितद्दैन्यमालोक्यभगवान्भृत्यकामकृत्॥माखिद्यतमिथोर्थंवः
साधयिष्येस्वमायया॥३७॥मिथःकलिरभूत्तेषांतदर्थेतर्षचेतसां॥अहंपूर्वमहंपूर्वंनत्वं
नत्वमितिप्रभो॥३८॥देवाःस्वंभागमर्हंतियेतुल्यायासहेतवः॥सत्रयागइवैतस्मिन्नेष
धर्मःसनातनः॥३९॥इतिस्वान्प्रत्यषेधन्वैदैतेयाजातमत्सराः॥दुर्बलाःप्रबला

एजग्गृहीतकलशान्मुहुः॥ ४०॥ एतस्मिन्नंतरे विष्णुः सर्वोपायविदीश्वरः॥ योषिद्रूपमनिर्देश्यं धारपरमाद्भुतं॥ ४१॥ प्रेक्षणीयोत्पलश्यामं सर्वावयवसुंदरं॥ समानकर्णाभरणं सुकपोलोन्नसाननं॥ ४२॥ नवयौवननिर्वृत्तस्तनभारकृशोदरं मुखामोदानुरक्तालिझंकारोद्विग्नलोचनं॥ ४३॥ बिभ्रत्सुकेशभारेण मालामुत्फुल्लमल्लिकां॥ सुग्रीवकंठाभरणं सुभुजांगदभूषितं॥ ४४॥ विरजांबरसंवीतनितंबद्वीपशोभया॥ कांच्या प्रविलसद्वल्गुचलच्चरणनूपुरं॥ ४५॥ सव्रीडस्मितविक्षिप्तभ्रूविलासावलोकनैः॥ दैत्ययूथपचेतःसु काममुद्दीपयन्मुहुः॥ ४६॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे अमृतोपाख्याने अष्टमोध्यायः॥ ८॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ तेन्योन्यमसुराः पात्रं हरंतस्त्यक्तसौहृदाः॥ क्षिपंतो दस्युधर्माण आयांतीं ददृशुः स्त्रियं॥ १॥ अहो रूपमहो धाम अहो अस्या नवं वयः॥ इति ते ता

मभिद्रुत्य प्रपच्छुर्जातहृच्छयाः॥ २॥ का त्वं कंजपलाशाक्षि कुतो वा किं चिकीर्षसि॥ कस्यासि वद वामोरु मथ्नतीव मनांसि नः॥ ३॥ न वयं त्वामरैर्दैत्यैः सिद्धगंधर्वचारणैः॥ नास्पृष्टपूर्वां जानीमो लोकेशैश्च कुतो नृभिः॥ ४॥ नूनं त्वं विधिना सुभ्रूः प्रेषितासि शरीरिणां॥ सर्वेंद्रियमनःप्रीतिं विधातुं सघृणेन किं॥ ५॥ सा त्वं नः स्पर्धमानानामेकवस्तुनि मानिनि॥ ज्ञातीनां बद्धवैराणां शं विधत्स्व सुमध्यमे॥ ६॥ वयं कश्यपदायादा भ्रातरः कृतपौरुषाः॥ विभजस्व यथान्यायं नैव भेदो यथा भवेत्॥ ७॥ श्रीशुक उवाच॥ इत्युपामंत्रितो दैत्यैर्मायायोषिद्वपुर्हरिः॥ प्रहस्य रुचिरापांगैर्निरीक्षन्निदमब्रवीत्॥ ८॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥ कथं कश्यपदायादाः पुंश्चल्यां मयि संगताः॥ विश्वासं पंडितो जातु कामिनीषु न याति हि॥ ९॥ सालावृकाणां स्त्रीणां च स्वैरिणीनां सुरद्विषः॥ सख्यान्याहुरनित्यानि नूतनं नूतनं विचिंत्यतां॥ १०

श्रीशुक उवाच॥ इति ते क्ष्वेलितैस्तस्या आश्वस्तमनसासुराः॥ जहसुर्भावगंभीरं ददुश्चामृतभाजनं॥११॥ ततो गृहीत्वामृतभाजनं हरिर्बभाष ईषत्स्मितशोभया गिरा॥ यद्यभ्युपेतं क्व च साध्वसाधु वा कृतं मया वो विभजे सुधामिमां॥१२॥ इत्यभिव्याहृतं तस्या आकर्ण्यासुरपुंगवाः॥ अप्रमाणविदस्तस्यास्तत्तथेत्यन्वमंसत॥१३॥ अथोपोष्य कृतस्नाना हुत्वा च हविषानलं॥ दत्वा गोविप्रभूतेभ्यः कृतस्वस्त्ययना द्विजैः॥१४॥ यथोपजोषं वासांसि परिधायाहतानि ते॥ कुशेषु प्राविशन्सर्वे प्राक्कृतेष्वभिभूषिताः॥१५॥ प्राङ्मुखेषूपविष्टेषु सुरेषु दितिजेषु च॥ धूपामोदितशालायां जुष्टायां जुष्टायां माल्यदीपकैः॥१६॥ तस्यां नरेंद्र करभोरुरुशद्दुकूलश्रोणीतटालसगतिर्मदविह्वलाक्षी॥ सा कूजती कनकनूपुरसिंजितेन कुंभस्तनी कलशपाणिरथाविवेश॥१७॥ तां श्रीसखीं कनककुंडलचारुकर्णनासाक

पोलवदनां परदेवताख्यां संवीक्ष्य संमुमुहुरुत्स्मितवीक्षणेन देवासुरा विगलितस्तनपट्टिकांतां॥१८॥ असुराणां सुधादानं सर्पाणामिव दुर्नयं॥ मत्वा जातिनृशंसानां न तां व्यभजदच्युतः॥१९॥ कल्पयित्वा पृथक्पंक्तीरुभयेषां जगत्पतिः॥ तेश्चोपवेशयामास स्वेषु स्वेषु च पंक्तिषु॥२०॥ दैत्यान्गृहीतकलशो वंचयन्नुपसंचरैः॥ दूरस्थान्पाययामासजरामृत्युहरां सुधां॥२१॥ ते पालयंतः समयमसुराः स्वकृतं नृप॥ तूष्णीमासन्कृतस्नेहाः स्त्रीविवादजुगुप्सया॥२२॥ तस्यां कृतातिप्रणयाः प्रणयापायकातराः॥ बहुमानेन चाबद्धा नोचुः किंचन विप्रियं॥२३॥ देवलिंगप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्देवसंसदि॥ प्रविष्टः सोममपिबच्चंद्रार्काभ्यां च सूचितः॥२४॥ चक्रेण क्षुरधारेण जहार पिबतः शिरः॥ हरिस्तस्य कबंधस्तु सुधयाप्लावितोपतत्॥२५॥ शिरस्त्वमरतां नीतमजो ग्रहमचीकॢपत्

यस्तुपर्वणिचंद्रार्कावभिधावतिवैरधीः॥२६॥ पीतप्रायेमृतेदेवैर्भगवांल्लोकभावनः प
श्यतामसुरेंद्राणांस्वरूपंजगृहेहरिः॥२७॥ एवंसुरासुरगणाःसमदेशकालहेत्वर्थकर्मम
तयोपिफलेविकल्पाः॥ तत्रामृतंसुरगणाःफलमंजसापुर्यत्पादपंकजरजःश्रयणान्न
दैत्याः॥२८॥ यद्युज्यतेऽसुवसुकर्ममनोवचोभिर्देहात्मजादिषुनृभिस्तदसत्पृथक्त्वात्॥ तैरेवसद्भ
वतियत्क्रियतेऽपृथक्त्वात्सर्वस्यतद्भवतिमूलनिषेचनंयत्॥२९॥ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेअष्टमस्कंधेअमृतपानेनवमोऽध्यायः॥९॥ श्रीशुकउवाच॥ ॥ इतिदानवदैते
यानाविंदन्नमृतंनृप॥ युक्ताःकर्मणियत्ताश्चवासुदेवपराङ्मुखाः॥१॥ साधयित्वामृतंराज
न्पाययित्वास्वकान्सुरान्॥ पश्यतांसर्वभूतानांययौगरुडवाहनः॥२॥ सपत्नानांपरामृ
द्धिंदृष्ट्वातेदितिनंदनाः॥ अमृष्यमाणाउत्पेतुर्देवान्प्रत्युद्यतायुधाः॥३॥ ततःसुरगणाःस

र्वेसुधयापीतयैधिताः॥ प्रतिसंयुयुधुःशस्त्रैर्नारायणपदाश्रयाः॥४॥ तत्रदैवासुरोनामर
णःपरमदारुणः॥ रोधस्युदन्वतोराजंस्तुमुलोरोमहर्षणः॥५॥ तत्रान्योन्यंसपत्नास्तेसं
रब्धमनसोरणे॥ समासाद्यासिभिर्बाणैर्निजघ्नुर्विविधायुधैः॥६॥ शंखतूर्यमृदंगानांभेरी
डमरिणांमहान्॥ हस्त्यश्वरथपत्तीनांनदतांनिःस्वनोऽभवत्॥७॥ रथिनोरथिभिस्तत्रपत्ति
भिःसहपत्तयः॥ हयाहयैरिभाश्चेभैःसमसज्जंतसंयुगे॥८॥ उष्ट्रैःकेचिदिभैःकेचिदपरे
युयुधुःखरैः॥ केचिद्गौरमृगैःऋक्षैर्द्वीपिभिर्हरिभिर्भटाः॥९॥ गृध्रैःकंकैर्बकैरन्येश्येनभासै
स्तिमिंगिलैः॥ शरभैर्महिषैःखड्गैर्गोवृषैर्गवयारुणैः॥१०॥ शिवाभिराखुभिःकेचित्कृ
कलासैःशशैर्नरैः॥ बस्तैरेकेकृष्णसारैर्हंसैरन्येचसूकरैः॥११॥ अन्येजलस्थलखगैः
सत्वैर्विकृतविग्रहैः॥ सेनयोरुभयोराजन्विविशुस्तेऽग्रतोऽग्रतः॥१२॥ चित्रध्वजपटै

राजन्नातपत्रैः सितामलैः॥ महाधनैर्वज्रदंडैर्व्यजनैर्बर्हिचामरैः॥१३॥ वातोद्धूतोत्तरोष्णीषैर्वि
भिर्वर्मभूषणैः स्फुरद्भिर्विशदैः शस्त्रैः सुतरां सूर्यरश्मिभिः॥१४॥ देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ पां
डुनंदन॥ रेजतुर्वीरमालाभिर्यादसामिव सागरौ॥१५॥ वैरोचनो बलिः संख्ये सोऽसुराणां चमूप
तिः॥ यानं वैहायसं नाम कामगं मयनिर्मितं॥१६॥ सर्वसांग्रामिकोपेतं सर्वाश्चर्यमयं प्रभो
अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं दृश्यमानमदर्शनं॥१७॥ आस्थितस्तद्विमानाग्र्यं सर्वानीकाधिपैर्वृ
तः॥ बालव्यजनछत्राग्र्यै रेजे चंद्र इवोदये॥१८॥ तस्यासन्सर्वतो यानैर्यूथानां पतयोऽसुराः
नमुचिः शंबरो बाणो विप्रचित्तिरयोमुखः॥१९॥ द्विमूर्धा कालनाभोऽथ प्रहेतिर्हेतिरिल्व
लः॥ शकुनिर्भूतसंतापो वज्रदंष्ट्रो विरोचनः॥२०॥ हयग्रीवः शंकुशिराः कपिलो मेघदुंदु
भिः॥ तारकश्चक्रदृक् शुंभो निशुंभो जंभ उत्कलः॥२१॥ अरिष्टोऽरिष्टनेमिश्च मयश्च त्रिपु

राधिपः॥ अन्ये पौलोमकालेया निवातकवचादयः॥२२॥ अलब्धभागाः सोमस्य केवलं
क्लेशभागिनः॥ सर्व एते रणमुखे बहुशो निर्जितामराः॥२३॥ सिंहनादं विमुंचंतः शंखा
न्दध्मुर्महारवान्॥ दृष्ट्वा सपत्नानुत्सिक्तान्बलभित्कुपितो भृशं॥२४॥ ऐरावतं दिक्करिणमा
रूढो जयति स्वराट्॥ यथा स्रवत्प्रस्रवणमुदयाद्रिमहर्पतिः॥२५॥ तस्यासन्सर्वतो देवा नाना
वाहध्वजायुधाः॥ लोकपालाः सह गणैर्वाय्वग्निवरुणादयः॥२६॥ तेऽन्योन्यमभिसंसृत्य क्षि
पंतो मर्मभिर्मिथः॥ आह्वयंतो विशंतोऽग्रे युयुधुर्द्वंद्वयोधिनः॥२७॥ युयोध बलिरिंद्रेण
तारकेण गुहोऽस्यत॥ वरुणो हेतिनायुध्यन्मित्रो राजन्प्रहेतिना॥२८॥ यमस्तु कालनाभे
न विश्वकर्मा मयेन वै॥ शंबरो युयुधे त्वष्ट्रा सविता तु विरोचनः॥२९॥ अपराजितेन नमुचि
रश्विनौ वृषपर्वणा॥ सूर्यो बलिसुतैर्देवो बाणज्येष्ठैः शतेन वै॥३०॥ राहुणा च तथा सोमः

पुलोम्नायुयुधेनिलः। निशुंभशुंभयोर्देवी भद्रकालीतरस्विनी॥३१॥ वृषाकपिस्तुजंभेन
महिषेणविभावसुः॥ इल्वलः सहवातापिर्ब्रह्मपुत्रैररिंदमैः॥३२॥ कामदेवेनदुर्मर्ष उत्क
लोमातृभिः सहबृहस्पतिश्चोशनसानरकेनशनैश्चरः॥३३॥ मरुतोनिवातकवचैः का
लेयैर्वसवोमराः॥ विश्वेदेवास्तुपौलोमैः रुद्राः क्रोधगणैः सह॥३४॥ तएवमाजावसुराः सु
रेंद्राद्वंद्वेनसंहत्यचयुध्यमानाः॥ अन्योन्यमासाद्यनिजघ्नुरोजसाजिगीषवस्तीक्ष्णशरा
सितोमरैः॥३५॥ भुशुंडिभिश्चक्रगदर्ष्टिपट्टिशैः शक्त्युल्मुकैः प्रासपरश्वधैरपि॥ निस्त्रिं
शभल्लैः परिघैः समुद्गरैः सभिंदिपालैश्चशिरांसिचिच्छिदुः॥३६॥ गजास्तुरंगाः सरथाःप
दातयः सारोहवाहाविविधाविखंडिताः॥ निकृत्तबाहूरुशिरोधरांघ्रयः छिन्नध्वजेष्वा
सतनुत्रभूषणाः॥३७॥ तेषांपदाघातरथांगचूर्णितादायोधनादुल्बणउत्थितस्तदा॥ रे

णुर्दिशः खंद्युमणिंचछादयन्न्यवर्ततासृक्स्रुतिभिः परिप्लुतात्॥३८॥ शिरोभिरुद्धूतकि
रीटकुंडलैः संरंभदृग्भिः परिदष्टदच्छदैः॥ महाभुजैः साभरणैः सहायुधैः साप्रास्तृताभूः
करभोरुभिर्बभौ॥३९॥ कबंधास्तत्रचोत्पेतुः पतितस्वशिरोक्षिभिः॥ उद्यतायुधदोर्दंडै
राधावंतोभटान्मृधे॥४०॥ बलिर्महेंद्रंदशभिस्त्रिभिरैरावतंशरैः॥ चतुर्भिश्चतुरोवाहानेके
नारोहमार्छयत्॥४१॥ सतानापततः शक्रस्तावद्भिः शीघ्रविक्रमः॥ चिच्छेदनिशितैर्भल्लै
रसंप्राप्तान्हसन्निव॥४२॥ तस्यकर्मोत्तमंवीक्ष्यदुर्मर्षः शक्तिमाददे॥ तांज्वलंतींमहोल्का
भांहस्तस्थामाच्छिनद्धरिः॥४३॥ ततः शूलंततः प्रासंततस्तोमरमृष्टयः॥ यद्यच्छस्त्रंसमादद्या
त्सर्वंतदच्छिनद्विभुः॥४४॥ ससर्जाथासुरींमायामंतर्धानगतोसुरः॥ ततः प्रादुरभूच्छैलः सु
रानीकोपरिप्रभो॥४५॥ ततोनिपेतुस्तरवोदह्यमानादवाग्निना॥ शिलाः सटंकशिखरा

शूलैर्दयंतो द्विषद्बलं ॥४६॥ महोरगाः समुत्पेतुः दंदशूकाः सवृश्चिकाः ॥ सिंहव्याघ्रवराहाश्च
मर्दयंतो महागजाः ॥४७॥ यातुधान्यश्च शतशः शूलहस्ता विवाससः ॥ छिंधि भिंधीति वादिन्य
स्तथा रक्षोगणाः प्रभो ॥४८॥ ततो महाघना व्योम्नि गंभीरपरुषस्वनाः ॥ अंगारान्मुमुचुर्वातै
राहतास्तनयित्नवः ॥४९॥ सृष्टो दैत्येन सुमहान् वह्निः श्वसनसारथिः ॥ सांवर्तक इवात्युग्रो
विबुधध्वजिनीमधाक् ॥५०॥ ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ प्रचंडवातैरुद्धूतत
रंगावर्तभीषणः ॥५१॥ एवं दैत्यैर्महामायैरलक्ष्यगतिभीषणैः ॥ सृज्यमानासु मायासु वि
षेदुः सुरसैनिकाः ॥५२॥ न तत्प्रतिविधिं यत्र विदुरिंद्रादयो नृप ॥ ध्यातः प्रादुरभूत्तत्र भग
वान्विश्वभावनः ॥५३॥ ततः सुपर्णांसकृतांघ्रिपल्लवः पिशंगवासा नवकंजलोचनः ॥ अ
दृश्यताष्टायुधबाहुरुल्लसच्छ्रीकौस्तुभानर्घ्यकिरीटकुंडलः ॥५४॥ तस्मिन्प्रविष्टेऽसु

रकूटकर्मजा माया विनेशुर्महिमा महीयसः स्वप्नो यथा हि प्रतिबोध आगते हरिःस्मृतः
सर्वविपद्विमोक्षणं ॥५५॥ दृष्ट्वा मृधे गरुडवाहमिभारिवाह आविध्य शूलमहिनोदथ का
लनेमिः ॥ तल्लीलया गरुडमूर्ध्नि पतत् गृहीत्वा तेनाहनन्नृप सवाहमरिं त्र्यधीशः ॥५६॥
माली सुमाल्यतिबलौ युधि पेततुर्यच्चक्रेण कृत्तशिरसा मय माल्यवांस्तं ॥ आहत्य तिग्म
गदयाहनदंडजेंद्रं तावच्छिरोऽच्छिनदरेर्नदतोऽरिणाद्यः ॥५७॥ ॥ इति श्रीभागवते महापु
राणे अष्टमस्कंधे देवासुरसंग्रामे दशमोऽध्यायः ॥१०॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अथो सुराः प्रत्यु
पलब्धचेतसः परस्य पुंसः परयानुकंपया ॥ जघ्नुर्भृशं शक्रसमीरणादयस्तांस्तान् रणे यै
रभिसंहताः पुरा ॥१॥ वैरोचनाय संरब्धो भगवान्पाकशासनः ॥ उदयच्छद्यदा वज्रं प्रजा हा
हेति चुक्रुशुः ॥२॥ वज्रपाणिस्तमाहेदं तिरस्कृत्य पुरःस्थितं मनस्विनं सुसंपन्नं विचरंतं

महामृधे ।। ३ ।। नटवन्मूढमायाभिर्मायेशान्नो जिगीषसि जित्वा बालान्निबद्धाक्षान्नटो हरति तद्ध
नं ।। ४ ।। आरुरुक्षंति मायाभिरुत्सिसृक्षंति ये दिवं तान्दस्यून्विधुनोम्यज्ञान्पूर्वस्माच्च
पदादधः ।। ५ ।। सोहं दुर्मायिनस्तेद्य वज्रेण शतपर्वणा शिरो हरिष्ये मंदात्मन्घटस्व ज्ञाति
भिः सह ।। ६ ।। बलिरुवाच ।। संग्रामे वर्त्तमानानां कालचोदितकर्मणां कीर्त्तिर्जयोजयो
मृत्युः सर्वेषां स्युरनुक्रमात् ।। ७ ।। तदिदं कालरशनं जगत्पश्यंति सूरयः न हृष्यंति न शो
चंति तत्र यूयमपंडिताः ।। ८ ।। न वयं मन्यमानानामात्मानं तत्र साधनं गिरो वः साधु
शोच्यानां गृह्णीमो मर्मताडनाः ।। ९ ।। श्रीशुक उवाच ।। इत्याक्षिप्य विभुं वीरो नाराचैर्वी
रमर्दनः आकर्णपूर्णैरहनदाक्षेपैराहतं पुनः ।। १० ।। एवं निराकृतो देवो वैरिणा तथ्य
वादिना नामृष्यत्तदधिक्षेपं तोत्राहत इव द्विपः ।। ११ ।। प्राहरत्कुलिशं तस्मा अमोघं प

रमर्दनः सयानो न्यपतद्भूमौ छिन्नपक्ष इवाचलः ।। १२ ।। सखायं पतितं दृष्ट्वा जंभो बलिसखः
सुहृत् अभ्ययात्सौहृदं सख्युर्हतस्यापि समाचरन् ।। १३ ।। स सिंहवाह आसाद्य गदामुद्यम्य
रंहसा जत्रावताडयच्छक्रं गजं च सुमहाबलः ।। १४ ।। गदाप्रहारव्यथितो भृशं विह्वलितो
गजः जानुभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा कश्मलं परमं ययौ ।। १५ ।। ततो रथो मातलिना हरिभिर्दशशतै
र्वृतः आनीतो द्विपमुत्सृज्य रथमारुरुहे विभुः ।। १६ ।। तस्य तत्पूजयन्कर्म यंतुर्दानवस
त्तमः शूलेन ज्वलता तं तु स्मयमानोहनन्मृधे ।। १७ ।। सेहे रुजं सुदुर्मर्षं सत्त्वमालंब्य मातलिः
इंद्रो जंभस्य संक्रुद्धो वज्रेणापाहरच्छिरः ।। १८ ।। जंभं श्रुत्वा हतं तस्य ज्ञातयो नारदादृषेः नमुचि
श्च बलः पाकस्तत्रापेतुस्त्वरान्विताः ।। १९ ।। वचोभिः परुषैरिंद्रमर्दयंतोस्य मर्मसु शरैरवा
किरन्मेघा धाराभिरिव पर्वतं ।। २० ।। हरीन्दशशतान्याजौ हर्यश्वस्य बलः शरैः तावद्भिरर्द

ना॰अ॰
२९

यामासयुगपद्वृत्रधुहस्तवान्॥२१॥ ततोन्यांमातलिंपाकोरथंसावयवंपृथक् सकृत्संधानमो
क्षेणतदद्भुतमभूद्रणे॥२२॥ नमुचिःपंचदशभिःस्वर्णपुंखैर्महेषुभिः॥ आहत्यव्यनदत्संख्येसतो
यइवतोयदः॥२३॥ सर्वतःशरकूटेनशक्रंसरथसारथिं॥ छादयामासुरसुराःप्रावृट्सूर्यमि
वांबुदाः॥२४॥ अलक्षयंतस्तमतीवविक्लवोविचुक्रुशुर्देवगणाःसहानुगाः॥ अनायकाः
शत्रुबलेननिर्जितावणिक्पथाभिन्ननवोयथार्णवे॥२५॥ ततस्तुराषाडिषुबद्धपंजराद्वि
निर्गतःसाश्वरथध्वजाग्रणीः॥ बभौदिशःखंपृथिवींविरोचयन्स्वतेजसासूर्यइवक्षपात्य
ये॥२६॥ निरीक्ष्यपृतनांदेवःपरैरभ्यर्दितांरणे॥ उदयच्छद्रिपुंहंतुंवज्रंवज्रधरोरुषा॥२७॥
सतेनैवाष्टधारेणशिरसीबलपाकयोः॥ ज्ञातीनांपश्यतांराजन्जहारजनयन्भयं॥२८॥
नमुचिस्तद्वधंदृष्ट्वाशोकामर्षरुषान्वितः॥ जिघांसुरिंद्रंनृपतेचकारपरमोद्यमं॥२९॥ अश्म

२९

सारमयंशूलंघंटावद्धेमभूषणं॥ प्रगृह्याभ्यद्रवत्क्रुद्धोहतोस्मीतिवितर्जयन्॥ प्राहिणोद्देव
राजायनिनदन्मृगराडिव॥३०॥ तदापतद्गगनतलेमहाजवंविचिछिदेहरिरिषुभिःसहस्र
धा तमाहनन्नृपकुलिशेनकंधरेरुषान्वितस्त्रिदशपतिःशिरोहरन्॥३१॥ नतस्यहित्वचम
पिवज्रऊर्जितोबिभेदयःसुरपतिनौजसेरितः॥ तदद्भुतंपरमतिवीर्यवृत्रभित्तिरस्कृतो
नमुचिशिरोधरत्वचा॥३२॥ तस्मादिंद्रोबिभेच्छत्रोर्वज्रःप्रतिहतोयतः॥ किमिदंदैवयोगे
नभूतंलोकविमोहनं॥३३॥ येनमेपूर्वमद्रीणांपक्षछेदःप्रजात्यये॥ कृतोनिविशतांभारैः
पतत्रैःपततांभुवि॥३४॥ तपःसारमयंत्वाष्ट्रंवृत्रोयेनविपाटितः॥ अन्येचापिबलोपे
तांसर्वास्त्रैरक्षतत्वचः॥३५॥ सोयंवज्रोप्रतिहतोमयामुक्तोसुरेल्पके॥ नाहंतदाददेदं
डंब्रह्मतेजोप्यकारणं॥३६॥ इतिशक्रंविषीदंतमाहवागशरीरिणी॥ नायंशुष्कैरथोना

भा॰ अ॰
३०

द्वैवधमर्हतिदानवः॥ ३७॥ मयास्मैयद्वरोदत्तोमृत्युर्वैनार्द्रशुष्कयोः। अतोन्यश्चिंत
नीयस्तउपायोमघवन्रिपोः॥ ३८॥ तांदैवींगिरमाकर्ण्यमघवान्सुसमाहितः। ध्यायन्फे
नमथापश्यदुपायमुभयात्मकं॥ ३९॥ नशुष्केणनचार्द्रेणजहारनमुचेःशिरः। तंतुष्टुवु
र्मुनिगणामाल्यैश्चावकिरन्विभुं॥ ४०॥ गंधर्वमुख्यौजगतुर्विश्वावसुपरावसू देवदुंदुभ
योनेदुर्नर्तक्योननृतुर्मुदा॥ ४१॥ अन्येप्येवंप्रतिद्वंद्वान्वाय्वग्निवरुणादयः। सूदयामासुर
स्त्रौघैर्मृगान्केसरिणोयथा॥ ४२॥ ब्रह्मणाप्रेषितोदेवान्देवर्षिर्नारदोनृप। वारयामास
विबुधान्दृष्ट्वादानवसंक्षयं॥ ४३॥ नारदोवाच॥ भवद्भिरमृतंप्राप्तंनारायणभुजाश्रयैः
श्रियासमेधिताःसर्वेउपारमतविग्रहात्॥ ४४॥ श्रीशुकउवाच॥ संयम्यमन्युसंरंभं
मानयंतोमुनेर्वचः। गीयमानानुचरैर्ययुःसर्वेत्रिविष्टपं॥ ४५॥ येवशिष्टारणेतस्मि

३०

न्नारदानुमतेनते॥ बलिंविपन्नमादायअस्तंगिरिमुपागमन्॥ ४६॥ तत्राविनष्टावय
वान्विद्यमानशिरोधरान्। उशनाजीवयामाससंजीविन्यास्वविद्यया॥ ४७॥ बलिश्चोश
नसास्पृष्टःप्रत्यापन्नेंद्रियस्मृतिः। पराजितोपिनाखिद्यल्लोकतत्वविचक्षणः॥ ४८॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेअमृतोपाख्यानेदेवासुरसंग्रामेएकादशो
ध्यायः॥ ११॥ श्रीशुकउवाच॥ ॥ वृषध्वजोनिशम्येदंयोषिद्रूपेणदानवान्। मोहयित्वा
सुरगणान्हरिःसोममपाययत्॥ १॥ वृषमारुह्यगिरिशःसर्वभूतगणैर्वृतः। सोमया
चययौद्रष्टुंयत्रास्तेमधुसूदनः॥ २॥ सभाजितोभगवतासादरंसोमयाभवः। सूपवि
ष्टउवाचेदंप्रतिपूज्यस्मयन्हरिं॥ ३॥ शिवउवाच॥ देवदेवजगद्व्यापिन्जगदी
शजगन्मय। सर्वेषामपिभावानांत्वमात्माहेतुरीश्वरः॥ ४॥ आद्यंतावस्ययन्मध्य

मिदमन्यदहंबहिः ॥ यतोव्ययस्यनैतानितत्सत्यंब्रह्मचित्भवान् ॥ ५ ॥ नवैवचरणांभ
भोजंश्रेयस्कामानिराशिषः ॥ विसृज्योभयतःसंगंमुनयःसमुपासते ॥ ६ ॥ त्वंब्रह्मपूर्णम
मृतंविगुणंविशोकमानंदमात्रमविकारमनन्यदन्यत् ॥ विश्वस्यहेतुरुदयस्थितिसं
यमानामात्मेश्वरश्चतदपेक्षितयानपेक्षः ॥ ७ ॥ एकस्त्वमेवसदसत्द्वयमद्वयंचस्व
र्णंकृताकृतमेवमिवेहनवस्तुभेदः ॥ अज्ञानतस्त्वयिजनैर्विहितोविकल्पोयस्मा
त्गुणव्यतिकरोनिरुपाधिकस्य ॥ ८ ॥ त्वांब्रह्मकेचिदवयंत्युतधर्ममेकमेकेपरं
सदसतोःपुरुषंपरेशं ॥ अन्येवयंतिनवशक्तियुतंपरंत्वांकेचिन्महापुरुषमव्यय
मात्मतंत्रं ॥ ९ ॥ नाहंपरायुःऋषयोनमरीचिमुख्याजानंतियद्विरचितंखलुसत्वमा
र्गाः ॥ यत्माययामुषितचेतसईशादैत्यमर्त्यादयःकिमुतशश्वदभद्रवृत्ताः ॥ १० ॥ सत्वं

समीहितमदःस्थितिजन्मनाशंभूतेहितंचजगतोभवबंधमोक्षौ ॥ वायुर्यथाविशतिखं
चचराचराख्यंसर्वंतदात्मकतयावगमोवरुंत्से ॥ ११ ॥ अवतारामयादृष्टारममाणस्य
तेगुणैः ॥ सोहंतत्द्रष्टुमिच्छामियत्तेयोषिद्वपुर्धृतं ॥ १२ ॥ येनसंमोहितादैत्याःपायी
ताश्चामृतंसुराः ॥ नहिद्दृक्षवआयाताःपरंकौतूहलंहिनः ॥ १३ ॥ श्रीशुकउवाच ॥
एवमभ्यर्थितोविष्णुर्भगवान्शूलपाणिना ॥ प्रहस्यभावगंभीरंगिरिशंप्रत्यभाषत
॥ १४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ कौतूहलायदैत्यानांयोषिद्वेषोमयाकृतः ॥ पश्यतासुरका
र्याणिगतेपीयूषभाजने ॥ १५ ॥ तत्तेहंदर्शयिष्यामिदिदृक्षोःसुरसत्तम ॥ कामिनांब
हुमंतव्यंसंकल्पप्रभवोदयं ॥ १६ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ इतिब्रुवाणोभगवांस्तत्रैवां
तरधीयत सर्वतश्चारयंश्चक्षुर्भवआस्तेसहोमया ॥ १७ ॥ ततःददर्शोपवनेवरस्त्रियंवि

भा॰अ॰
३२

विचित्रपुष्पारुणपल्लवद्रुमे ॥ विक्रीडतींकंदुकलीलयालसद्दुकूलपर्यस्तनितंब
मेखलां ॥१८॥ आवर्त्तनोद्वर्त्तनकंपितस्तनप्रकृष्टहारोरुभरैः पदेपदे ॥ प्रभज्यमानामि
वमध्यतश्चलत्पदप्रवालंनयतींततस्ततः ॥१९॥ दिक्षुभ्रमत्कंदुकचापलैर्भृशंप्रो
द्विग्नतारायतलोललोचनां ॥ स्वकर्णविभ्राजितकुंडलोल्लसत्कपोलनीलालकमं
डितानना ॥२०॥ श्लथद्दुकूलंकबरींचविच्युतांसंनह्यतींवामकरेणवल्गुना ॥ विनि
घ्नतींचान्यकरेणकंदुकंविमोहयंतींजगदात्ममायया ॥२१॥ तांवीक्ष्यदेवइतिकं
दुकलीलयेषत्व्रीडास्फुटस्मितविसृष्टकटाक्षमुष्टः ॥ स्त्रीप्रेक्षणप्रतिसमीक्षणवि
ह्वलात्मानात्मानमंतिकउमांस्वगणांश्चवेद ॥२२॥ तस्याःकराग्रात्सतुकंदुकोयदा
गतोविदूरंतमनुव्रजस्त्रियाः ॥ वासःससूत्रंलघुमारुतोहरद्भवस्यसम्यक्चकि

३२

तानुपश्यतः ॥२३॥ एवंतांरुचिरापांगींदर्शनीयांमनोरमां ॥ दृष्ट्वातस्यांमनश्चक्रेविषज्जं
त्यांभवःकिल ॥२४॥ तयापहृतविज्ञानस्तत्कृतस्मरविह्वलः ॥ भवान्याअपिपश्यं
त्यागतह्रीस्तत्पदंययौ ॥२५॥ सातमायांतमालोक्यविवस्त्राव्रीडिताभृशं ॥ निलीयमा
नावृक्षेषुहसंतीनान्वतिष्ठत ॥२६॥ तामन्वगच्छद्भगवान्भवःप्रमुषितेंद्रियः ॥ काम
स्यचवशंनीतःकरेणुमिवयूथपः ॥२७॥ सोनुव्रज्यातिवेगेनगृहीत्वानिच्छतींस्त्रियं
केशबंधेउपानीयबाहुभ्यांपरिषस्वजे ॥२८॥ सोपगूढाभगवताकरिणाकरिणीय
था ॥ इतस्ततःप्रसर्पंतीविप्रकीर्णशिरोरुहा ॥२९॥ आत्मानंमोचयित्वांगसुरर्षभभु
जांतरात् ॥ प्राद्रवत्सापृथुश्रोणीमायादेवविनिर्मिता ॥३०॥ तस्यासौपदवींरुद्रोविष्णो
रद्भुतकर्मणः ॥ प्रत्यपद्यतकामेनवैरिणेवविनिर्जितः ॥३१॥ तस्यानुधावतोरेतश्च

स्कंदामोघविक्रमः ॥ शुष्मिणोयूथपस्येववासितामनुधावतः ॥ ३२ ॥ यत्रयत्रापतन्मह्यां
रेतस्तस्यमहात्मनः ॥ तानिरूप्यस्यहेम्नश्चक्षेत्राण्यासन्महीपते ॥ ३३ ॥ सरित्समुद्रशैले
षुवनेषूपवनेषुच ॥ यत्रक्वचासन्नृषयस्तत्रसंनिहितोहरः ॥ ३४ ॥ स्कंन्नेरेतसिसोप
श्यदात्मानंदेवमायया ॥ जडीकृतंनृपश्रेष्ठसंन्यवर्ततकश्मलात् ॥ ३५ ॥ अथावगत
माहात्म्यआत्मनोजगदात्मनः ॥ अपरिज्ञेयवीर्यस्यनमेनेतदुहाद्भुतं ॥ ३६ ॥ तमविक्ल
वमव्रीडमालक्ष्यमधुसूदनः ॥ उवाचपरमप्रीतोबिभ्रत्स्वांपौरुषींतनुं ॥ ३७ ॥ श्रीभग
वानुवाच ॥ दिष्ट्यात्वंविबुधश्रेष्ठस्वांनिष्ठामात्मनास्थितः ॥ यन्मेस्त्रीरूपयास्वैरंमोहितो
प्यंगमायया ॥ ३८ ॥ कोनुमतितरेन्मायांविषक्तस्त्वदृतेपुमान् ॥ तांस्तान्विसृजतींभावा
न्दुस्तरामकृतात्मभिः ॥ ३९ ॥ सेयंगुणमयीमायानत्वामभिभविष्यति ॥ मयासमेता

कालेनकालरूपेणभागशः ॥ ४० ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंभगवताराजन्श्रीवत्सांकेन
सत्कृतः ॥ आमंत्र्यतंपरिक्रम्यसगणःस्वालयंययौ ॥ ४१ ॥ आत्मांशभूतांतांमायांभवा
नींभगवान्भवः ॥ शंसतामृषिमुख्यानांप्रीत्याचष्टाथभारत ॥ ४२ ॥ अपिव्यपश्यस्त्वमज
स्यमायांपरस्यपुंसःपरदेवतायाः ॥ अहंकलानामृषभोविमुह्येययावशोन्येकिमुता
स्वतंत्राः ॥ ४३ ॥ यंमामपृच्छस्त्वमुपेत्ययोगात्समासहस्रांतउपारतंवै ॥ सएषसाक्षा
त्पुरुषःपुराणोनयत्रकालोविशतेनवेद ॥ ४४ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ इतितेभिहितस्ता
तविक्रमःशार्ङ्गधन्वनः ॥ सिंधोर्निर्मथनेयेनधृतःपृष्ठेमहाचलः ॥ ४५ ॥ एतन्मुहुःकीर्त
यतोनुशृण्वतोनरिष्यतेजातुसमुद्यमःक्वचित् ॥ यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनंस
मस्तसंसारपरिश्रमापहं ॥ ४६ ॥ असद्विषयमांघ्रिंभावगम्यंप्रपन्नानमृतममर

रवयीनाशयत्सिंधुमथ्यं ॥ कपटयुवतिवेषो मोहयन्यः सुरारींस्तमहमुपसृतानां काम
पूरं नतोस्मि ॥ ४७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधेऽमृतोपाख्यानं समाप्तं
द्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः ॥ सप्तमो
वर्त्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु ॥ १ ॥ इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च ॥ नरिष्यंतो
थ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते ॥ २ ॥ करूषश्च पृषध्रश्च दशमो वसुमान्स्मृतः ॥ मनोर्वैव
स्वतस्यैते दश पुत्राः परंतप ॥ ३ ॥ आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ॥ अश्विना
वृषभो राजन्निंद्रस्तेषां पुरंदरः ॥ ४ ॥ कश्यपोत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वामित्रोथ गोतमः ॥ जमद
ग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ५ ॥ अत्रापि भगवज्जन्म कश्यपाददितेरभूत् ॥ आदि
त्यानामवरजो विष्णुर्वामनरूपधृक् ॥ ६ ॥ संक्षेपतो मयोक्तानि सप्तमन्वंतराणि

ते ॥ भविष्याण्यथ वक्ष्यामि विष्णोः शक्त्यान्वितानि च ॥ ७ ॥ विवस्वतश्च द्वे भार्ये विश्वकर्म
सुते उभे ॥ संज्ञा छाया च राजेंद्र ये प्रागभिहिते तव ॥ ८ ॥ तृतीयां वडवामेके तासां संज्ञासु
तास्त्रयः ॥ यमो यमी श्राद्धदेवः छायायाश्च सुतां शृणु ॥ ९ ॥ सावर्णिस्तपती कन्या भा
र्या संवरणस्य या ॥ शनैश्चरस्तृतीयोभूदश्विनौ वडवात्मजौ ॥ १० ॥ अष्टमेंतर आया
ते सावर्णिर्भविता मनुः ॥ निर्मोकविरजस्काद्याः सावर्णितनया नृप ॥ ११ ॥ तत्र देवाः
सुतपसो विरजा अमृतप्रजाः ॥ तेषां विरोचनसुतो बलिरिंद्रो भविष्यति ॥ १२ ॥ दत्वेमां
याचमानाय विष्णवे यः पदत्रयं ॥ राद्धमिंद्रपदं हित्वा ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १३ ॥
योसौ भगवता बद्धः प्रीतेन सुतले पुनः ॥ निवेशितोधिके स्वर्गादधुनास्ते स्वराडिव
॥ १४ ॥ गालवो दीप्तिमान्रामो द्रोणपुत्रः कृपस्तथा ॥ ऋष्यशृंगः पितास्माकं भगवान्बा

दरायणः ॥ १५ ॥ इमे सप्तर्षयस्तत्र भविष्यंति स्वयोगतः ॥ इदानीमासते राजन्स्वे स्वे आश्रम
मंडले ॥ १६ ॥ देवगुह्यात्सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः ॥ स्थानं पुरंदराद्धृत्वा बलये दा
स्यतीश्वरः ॥ १७ ॥ नवमो दक्षसावर्णिर्मनुर्वरुणसंभवः ॥ भूतकेतुर्दीप्तकेतुरित्याद्या
स्तत्सुता नृप ॥ १८ ॥ पारामरीचिगर्भाद्या देवा इंद्रः द्भुतश्च वा ॥ द्युतिमत्प्रमुखास्तत्र भ
विष्यंत्यृषयस्ततः ॥ १९ ॥ आयुष्मतोंबुधारायामृषभो भगवत्कला ॥ भविता येन संरा
द्धां त्रिलोकीं भोक्ष्यते द्भुतः ॥ २० ॥ दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो महान् ॥ तत्सुता भू
रिषेणाद्या हविष्मत्प्रमुखा द्विजाः ॥ २१ ॥ तत्रापि जन्म भवति हरेर्विश्वसृजां गृहे ॥ अमूर्त्ति
रिति विख्यातो येनाप्यायेत वै जगत् ॥ २२ ॥ हविष्मान्सुकृतिः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्वि
जाः ॥ सुवासनविरूपाद्या देवाः शंभुः सुरेश्वरः ॥ २३ ॥ विष्वक्सेनो विषूच्यां तु शंभोः सख्यं

करिष्यति ॥ जातः स्वांशेन भगवान्गृहे विश्वसृजो विभुः ॥ २४ ॥ मनुर्वै धर्मसावर्णिरेका
दशम आत्मवान् ॥ अनागतास्तत्सुताश्च सत्यधर्मादयो दश ॥ २५ ॥ विहंगमाः कामगमा
: निर्वाणरुचयः सुराः ॥ इंद्रश्च वैधृतस्तेषामृषयश्चारुणादयः ॥ २६ ॥ आर्यकस्य सुतस्तत्र
धर्मसेतुरिति स्मृतः ॥ वैधृतायां हरेरंशस्त्रिलोकीं धारयिष्यति ॥ २७ ॥ भविता रुद्रसाव
र्णि राजन्द्वादशमो मनुः ॥ देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयः सुताः ॥ २८ ॥ ऋतधामा
च तत्रेंद्रो देवाश्च हरितादयः ॥ ऋषयश्च तपोमूर्त्तिस्तपस्व्याग्नीध्रकादयः ॥ २९ ॥ स्वधामा
ख्यो हरेरंशः साधयिष्यति तन्मनोः ॥ अंतरं सत्यसहसः सूनृतायाः सुतो विभुः ॥ ३० ॥
मनुस्त्रयोदशो भाव्यो देवसावर्णिरात्मवान् ॥ चित्रसेनविचित्राद्या देवसावर्णिदेहजाः
॥ ३१ ॥ देवाः सुकर्मसुत्रामसंज्ञा इंद्रो दिवस्पतिः ॥ निर्मोकतत्त्वदर्शाद्या भविष्यंत्यृषयस्त

रा॥३२॥देवहोत्रस्यतनयउपहर्त्तादिवस्पतेः॥योगेश्वरोहरेरंशोबृहत्यांसंभविष्यति
॥३३॥मनुर्वाइंद्रसावर्णिश्चतुर्दशमएष्यति॥उरुगंभीरबुध्याद्याइंद्रसावर्णिवीर्यजाः
३४॥पवित्राश्चाक्षुषादेवाः शुचिरिंद्रोभविष्यति॥अग्निर्बाहुः शुचिः शुद्धोमागधाद्या
स्तपस्विनः॥३५॥सत्रायणस्यतनयोबृहद्भानुस्तदाहरिः॥वितानायांमहाराजक्रियातंतू
न्वितायिता॥३६॥राजन्श्चतुर्दशैतानित्रिकालानुगतानिते॥प्रोक्तान्येभिर्मितःकल्पो
युगसाहस्रपर्ययः॥३७॥॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेमन्वंतरानुवर्ण
नेत्रयोदशोध्यायः॥१३॥राजोवाच॥॥मन्वंतरेषुभगवान्यथामन्वादयस्त्विमे यस्मि
न्कर्मणियेयेननियुक्तास्तद्वदस्वमे॥१॥श्रीशुकउवाच॥॥मनवोमनुपुत्राश्चमु
नयश्चमहीपते॥इंद्राःसुरगणाश्चैवसर्वेपुरुषशासनाः॥२॥यज्ञादयोयाःकथिताः

पौरुष्यस्तनवोनृप॥मन्वादयोजगद्यात्रांनयंत्याभिःप्रचोदिताः॥३॥चतुर्युगांतेकालेन
नग्रस्तान्श्रुतिगणान्यथा॥तपसाऋषयोपश्यन्यतोधर्मःसनातनः॥४॥ततोधर्मं
चतुष्पादंमनवोहरिणोदिताः॥युक्ताःसंचारयंत्यद्धास्वेस्वेकालेमहींनृप॥५॥पालयं
तिप्रजापालायावदंतंविभागशः॥यज्ञभागभुजोदेवायेचतत्रान्वितास्तु कीर्त्तिताः॥६॥इंद्रोभ
गवतादत्तांत्रैलोक्यश्रियमूर्जितां॥भुंजानःपातिलोकांस्त्रीन्कामंलोकेप्रवर्षति॥७॥ज्ञा
नंचानुयुगंब्रूतेहरिःसिद्धस्वरूपधृक्॥ऋषिरूपधरःकर्मयोगंयोगेशरूपधृक्॥८॥स
र्गंप्रजेशरूपेणदस्यून्हन्यात्स्वराड्वपुः॥कालरूपेणसर्वेषामभावायपृथग्गुणः॥
॥९॥स्तूयमानोजनैरेभिर्मायायानामरूपया॥विमोहितात्मभिर्नानादर्शनैर्नचदृश्यते॥१०॥
एतत्कल्पविकल्पस्यप्रमाणंपरिकीर्त्तितं॥यत्रमन्वंतराण्याहुश्चतुर्दशपुराविदः॥११॥

॥इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ राजोवाच ॥ बलेः पदत्रयं
भूमेः कस्माद्धरिरयाचत ॥ भूतेश्वरः कृपणवल्लब्धार्थोपि बबंध तं ॥१॥ एतद्वेदितुमिच्छामि
महत्कौतूहलं हि नः ॥ यज्ञेश्वरस्य पूर्णस्य बंधनं चाप्यनागसः ॥२॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ पराजित
श्रीरसुभिश्च हापितो हीन्द्रेण राजन्भृगुभिः स जीवितः ॥ सर्वात्मना तानभजद्भृगून्बलिः
शिष्यो महात्मार्थनिवेदनेन ॥३॥ तं ब्राह्मणा भृगवः प्रीयमाणा अयाजयन्विश्वजिता त्रि
णाकं ॥ जिगीषमाणं विधिनाभिषिच्य महाभिषेकेण महानुभावाः ॥४॥ ततो रथः कांचनप
ट्टनद्धो हयाश्च हर्यश्वतुरंगवर्णाः ॥ ध्वजश्च सिंहेन विराजमानो हुताशनादास हविर्भिरिष्टा
त् ॥५॥ धनुश्च दिव्यं पुरटोपनद्धं तूणावरिक्तौ कवचं च दिव्यं ॥ पितामहस्तस्य ददौ च मा
लामम्लानपुष्पां जलजं च शुक्रः ॥६॥ एवं स विप्रार्जितयोधनार्थस्तैः कल्पितस्वस्त्यय

नोऽथ विप्रान् ॥ प्रदक्षिणीकृत्य कृतप्रणामः प्रह्रादमामंत्र्य नमश्चकार ॥७॥ अथारुह्य र
थं दिव्यं भृगुदत्तं महारथः ॥ सुस्रग्धरोऽथ संनह्य धन्वी खड्गी धृतेषुधिः ॥८॥ हेमांगदलसद्बा
हुः स्फुरन्मकरकुंडलः ॥ रराज रथमारूढो धिष्ण्यस्थ इव हव्यवाट् ॥९॥ तुल्यैश्वर्यबलश्रीभिः
स्वयूथैर्दैत्ययूथपैः ॥ पिबद्भिरिव खं दृग्भिर्दहद्भिः परिधीनिव ॥१०॥ वृतो विकर्षन्महती
मासुरीं ध्वजिनीं विभुः ॥ ययाविंद्रपुरीं स्वृद्धां कंपयन्निव रोदसी ॥११॥ रम्यामुपवनोद्यानैः श्री
मद्भिर्नंदनादिभिः ॥ कूजद्विहंगमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः ॥१२॥ प्रवालफलपुष्पोरुभा
रशाखामरद्रुमैः ॥ हंससारसचक्राह्वकारंडवकुलाकुलाः ॥ नलिन्यो यत्र क्रीडंति प्रम
दाः सुरसेविताः ॥१३॥ आकाशगंगया देव्या वृतां परिखभूतया ॥ प्राकारेणाग्निवर्णेन सा
ट्टालेनोन्नतेन च ॥१४॥ रुक्मपट्टकपाटैश्च द्वारैः स्फटिकगोपुरैः ॥ जुष्टां विभक्तप्रप

यांविश्वकर्म्मविनिर्म्मितां ॥ १५ ॥ सभाचत्वररथ्याढ्यांविमानैर्न्यर्बुदैर्युतां ॥ शृंगाटकैर्मणिमयै
र्वज्रविद्रुमवेदिभिः ॥ १६ ॥ यत्रनित्यवयोरूपाः श्यामाविरजवाससः ॥ भ्राजंतेरूपवन्नार्यर
र्च्चिर्भिरिववह्नयः ॥ १७ ॥ सुरस्त्रीकेशविभ्रष्टनवसौगंधिकस्रजां यत्रामोदमुपादायमार्गआ
वातिमारुतः ॥ १८ ॥ हेमजालाक्षनिर्गछद्धूमेनागरुगंधिना ॥ पांडुरेणप्रतिछन्नमार्गेयातिसु
रप्रियाः ॥ १९ ॥ मुक्ताविमानैर्मणिदेवकेतुभिर्नानापताकावलभीभिरावृतां ॥ शिखंडिपारा
वतभृंगनादितांवैमानिकस्त्रीकलगीतमंगलां ॥ २० ॥ मृदंगशंखानकदुंदुभिस्वनैःसता
लवीणामुरजेष्टिवेणुभिः ॥ नृत्यैःसवाद्यैरुपदेवगीतकैर्मनोरमांस्वप्रभयाजितप्रभां
॥ २१ ॥ यांनव्रजंत्यधर्मिष्ठाःखलाभूतद्रुहःशठाः ॥ मानिनकामिनोलुब्धाएभिर्हीनाव्रजं
तियत् ॥ २२ ॥ तांदेवधानीसवरूथिनीपतिर्बहिःसमंताद्रुरुधेपृतन्यया ॥ आचार्यदत्तं

जलजंमहास्वनंदध्मौप्रयुंजन्भयमिंद्रयोषितां ॥ २३ ॥ मघवांस्तदभिप्रेत्यबलेःपरमामु
द्यमं सर्वदेवगणोपेतोगुरुमेतदुवाचह ॥ २४ ॥ इंद्र उवाच ॥ ॥ भगवन्नुद्यमोभूयान्बले
र्नःपूर्ववैरिणः ॥ अविषह्यमिमंमन्येकेनासीत्तेजसोर्जितः ॥ २५ ॥ नैनंकश्चित्कुतोवा
पिप्रतिव्योढुमधीश्वरः ॥ पिबन्निवमुखेनेदंलिहन्निवदिशोदश ॥ दहन्निवदृग्भिर्दिशो
दिशोदग्निरिवोत्थितः ॥ २६ ॥ ब्रूहिकारणमेतस्यदुर्धर्षत्वस्यमद्रिपोः ॥ ओजःसहोबलंते
जोयतएतत्समुद्यमः ॥ २७ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ जानामिमघवञ्छत्रोरुन्नतेरस्यका
रणं शिष्यायोपभृतंतेजोभृगुभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ २८ ॥ भवद्विधोभवान्वापिवर्ज्जयित्वेश्व
रंहरिं ॥ नास्यशक्तःपुरःस्थातुंकृतांतस्ययथाजनाः ॥ २९ ॥ तस्मान्निलयमुत्सृज्ययू
यंसर्वेत्रिविष्टपं यातकालंप्रतीक्षंतोयतःशत्रोर्विपर्ययः ॥ ३० ॥ एषविप्रबलोदर्कःसंप्र

त्यूर्जितविक्रमा। एषामेवापमानेनसानुबंधोविनंक्ष्यति॥ ३१ एवंसुमंत्रितार्थास्तेगुरुणा
र्थानुदर्शिता। हित्वात्रिविष्टपंजग्मुर्गीर्वाणाःकामरूपिणः॥ ३२ देवेष्वथनिलीनेषुबलि
र्वैरोचनःपुरीं देवधानीमधिष्ठायवशंनिन्येजगत्त्रयं॥ ३३ तंविश्वजयिनंशिष्यंभृगवःशिष्य
भृगवःशिष्यवत्सलाः शतेनहयमेधानामनुव्रतमयाजयन्॥ ३४ ततस्तदनुभावेनभु
वनत्रयविश्रुतां। कीर्तिंदिक्षुवितन्वानःसरेजउडुराडिव॥ ३५ बुभुजेचश्रियंस्वृद्धांद्विज
देवोपलंभितां। कृतकृत्यमिवात्मानंमन्यमानोमहामनाः॥ ३६॥ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेअष्टमस्कंधेबलिविजयेपंचदशोध्यायः॥ १५ श्रीशुकउवाच॥ एवंपुत्रेषु
नष्टेषुदेवमातादितिस्तदा। हृतेत्रिविष्टपेदैत्यैःपर्यतप्यदनाथवत्॥ १ एकदाकश्य
पस्तस्याआश्रमंभगवानगात्। निरुत्सवंनिरानंदंसमाधेर्विरतश्चिरात्॥ २ स

पत्नींदीनवदनांकृतासनपरिग्रहः। सभाजितोयथान्यायमिदमाहकुरूद्वह॥ ३ अप्यभद्रं
नविप्राणांभद्रेलोकेधुनागतं। नधर्मस्यनलोकस्यमृत्योःछंदानुवर्तिनः॥ ४॥ अपिवा
कुशलंकिंचिद्गृहेषुगृहमेधिनि। धर्मस्यार्थस्यकामस्ययत्रयोगोह्ययोगिनां॥ ५ अपिवा
तिथयोभ्येत्यकुटुंबासक्तयात्वया। गृहादपूजितायाताःप्रत्युत्थानेनवाक्वचित्॥ ६॥ गृ
हेषुयेष्वतिथयोनार्चिताःसलिलैरपि। यदितेयांतितेनूनंफेरुराजगृहोपमाः॥ ७ अ
प्यग्नयस्तुवेलायांनहुताहविषासति। त्वयोद्विग्नधियाभद्रेप्रोषितेमयिकर्हिचित्॥
८ यत्पूजयाकामदुघान्यातिलोकान्गृहान्वितः। ब्राह्मणोग्निश्चवैविष्णोःसर्वदेवा
त्मनोमुखं॥ ९॥ अपिसर्वेकुशलिनस्तवपुत्रामनस्विनि। लक्षयेस्वस्थमात्मानंभवत्या
लक्षणैरहं॥ १० अदितिरुवाच॥ भद्रंद्विजगवांब्रह्मन्धर्मस्यास्यजनस्यच। त्रिवर्ग

भा॰ अ॰
५०

स्य परं क्षेत्रं गृहमेधिन्गृहा इमे ॥ ११ ॥ अग्नयोऽतिथयो भृत्या भिक्षवो ये च लिप्सवः । सर्वं भग
वतो ब्रह्मन्ननुध्यानान्न रिष्यति ॥ १२ ॥ को नु मे भगवन्कामो न संपद्येत मानसः । यस्या भवा
न्प्रजाध्यक्ष एवं धर्मान्प्रभाषते ॥ १३ ॥ तवैव मारीच मनःशरीरजाः प्रजा इमाः सत्वरजस्त
मोजुषः । समो भवांस्तास्वसुरादिषु प्रभो तथापि भक्तं भजते महेश्वरः ॥ १४ ॥ तस्मादीश भ
जंत्या मे श्रेयश्चिंतय सुव्रत । हृतश्रियो हृतस्थानान्सपत्नैर्वहितः प्रभो ॥ १५ ॥ परैर्विवा
सिता साहं मग्ना व्यसनसागरे । ऐश्वर्यं श्रीर्यशः स्थानं हृतानि प्रबलैर्मम ॥ १६ ॥ यथा तानि
पुनः साधो प्रपद्येरन्ममात्मजाः । तथा विधेहि कल्याणं प्रसादं च ममोपरि ॥ १७ ॥ श्रीशुक उवा
च ॥ एवमभ्यर्थितोऽदित्या कस्तामाह स्मयन्निव । अहो मायाबलं विष्णोः स्नेहबद्धमिदं
जगत् ॥ १८ ॥ क्व देहो भौतिको आत्मा क्व चात्मा प्रकृतेः परः । कस्य के पतिपुत्राद्या मोह ए

५०

व हि कारणं ॥ १९ ॥ उपतिष्ठस्व पुरुषं भगवंतं जनार्दनं । सर्वभूतगुहावासं वासुदेवं ज
गद्गुरुं ॥ २० ॥ स विधास्यति ते कामान्हरिर्दीनानुकंपनः । अमोघा भगवद्भक्तिर्नेतरे
ति मतिर्मम ॥ २१ ॥ अदितिरुवाच ॥ केनाहं विधिना ब्रह्मन्नुपस्थास्ये जगत्पतिं । यथा
मे सत्यसंकल्पो विदध्यात्स मे मनोरथं ॥ २२ ॥ आदिश त्वं द्विजश्रेष्ठ विधिं तदुपधावनं । आ
शु तुष्यति मे देवः सीदन्त्याः सह पुत्रकैः ॥ २३ ॥ कश्यप उवाच ॥ एतन्मे भगवान्पृष्टः प्रजा
कामस्य पद्मजः । यदाह ते प्रवक्ष्यामि व्रतं केशवतोषणं ॥ २४ ॥ फाल्गुनस्यामले पक्षे
द्वादशाहं पयोव्रतः । अर्चयेदरविंदाक्षं भक्त्या परमयान्वितः ॥ २५ ॥ सिनीवाल्यां मृदालि
प्य स्नायात्क्रोडविदीर्णया । यदि लभ्येत वै स्रोतस्येतं मंत्रमुदीरयेत् ॥ २६ ॥ त्वं देव्यादिवरा
हेण रसायाः स्थानमिच्छता । उद्धृतासि नमस्तुभ्यं पाप्मानं मे प्रणाशय ॥ २७ ॥ निवर्त्ति

त्मनियमोदेवमर्चेत्समाहितः ॥ अर्च्चयिंस्थंडिलेसूर्येजलेवह्नौगुरावपि ॥ २८ ॥ नमस्तुभ्यं
भगवतेपुरुषायमहीयसे ॥ सर्वभूतनिवासायवासुदेवायसाक्षिणे ॥ २९ ॥ नमोव्यक्ता
यसूक्ष्मायप्रधानपुरुषायच ॥ चतुर्विंशद्गुणज्ञायगुणसंख्यानहेतवे ॥ ३० ॥ नमोद्विशी
र्षेत्रिपदेचतुःशृंगायतंतवे ॥ सप्तहस्ताययज्ञायत्रयीविद्यात्मनेनमः ॥ ३१ ॥ नमःशिवा
यरुद्रायनमःशक्तिधरायच ॥ सर्वविद्याधिपतयेभूतानांपतयेनमः ॥ ३२ ॥ नमोहिरण्
यगर्भायप्राणायजगदात्मने ॥ योगैश्वर्यशरीरायनमस्तेयोगहेतवे ॥ ३३ ॥ नमस्तआ
दिदेवायसाक्षीभूतायतेनमः ॥ नारायणायऋषयेनरायहरयेनमः ॥ ३४ ॥ नमोमरक
तश्यामवपुषेधिगतश्रिये ॥ केशवायनमस्तुभ्यंनमस्तेपीतवाससे ॥ ३५ ॥ त्वंसर्वव
रदःपुंसांवरेण्यवरदर्षभ ॥ अतस्तेश्रेयसेधीराःपादरेणुमुपासते ॥ ३६ ॥ अन्वव

र्त्ततयंदेवाः ॥ श्रीश्चतत्पादपद्मयोः ॥ स्पृहयंतइवामोदंभगवान्मेप्रसीदतां ॥ ३७ ॥ एतैर्मंत्रैर्हृ
षीकेशमावाहनपुरस्कृतं ॥ अर्च्चयेत्श्रद्धयायुक्तःपाद्योपस्पर्शनादिभिः ॥ ३८ ॥ अर्चित्वा
गंधमाल्याद्यैःपयसास्नापयेद्विभुं ॥ वस्त्रोपवीताभरणपाद्योपस्पर्शनैस्ततः ॥ गंधपुष्पा
दिभिश्चार्चेत्द्वादशाक्षरविद्यया ॥ ३९ ॥ शृतंपयसिनैवेद्यंशाल्यन्नंविभवेसति ॥ सस
र्पिःसगुडंदत्वाजुहुयान्मूलविद्यया ॥ ४० ॥ निवेदितंतद्भक्तायदद्याद्भुंजीतवास्वयं ॥
दत्वाचमनमर्च्चित्वातांबूलंचनिवेदयेत् ॥ ४१ ॥ जपेदष्टोत्तरशतंस्तुवीतस्तुतिभिःप्र
भुं ॥ कृत्वाप्रदक्षिणंभूमौप्रणमेद्दंडवन्मुदा ॥ ४२ ॥ कृत्वाशिरसितच्छेषांदेवमुद्वासयेत्त
तः ॥ द्व्यवरान्भोजयेद्विप्रान्पायसेनयथोचितं ॥ ४३ ॥ भुंजीततैरनुज्ञातःशेषंश्रेष्ठः
समाहितः ॥ ब्रह्मचर्यमथतद्रात्र्यांश्वोभूतेप्रथमेहनि ॥ ४४ ॥ स्नातःशुचिर्यथोक्तेनवि

धिनासुसमाहितः॥ पयसास्नापयित्वार्चेद्यावद्व्रतसमापनं॥४५॥ पयोभक्षो व्रतमिदं च
रेद्विष्णवर्चनादृता॥ पूर्ववज्जुहुयादग्निं ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत्॥४६॥ एवं त्वहरहः कुर्या
द्द्वादशाहं पयोव्रतं॥ हरेराराधनं होममर्हणं द्विजतर्पणं॥४७॥ प्रतिपद्दिनमारभ्य या
वच्छुक्लत्रयोदशी॥ ब्रह्मचर्यमधःस्वप्नं स्नानं त्रिषवणं चरेत्॥४८॥ वर्जयेदसदालाप
भोगानुच्चावचांस्तथा॥ अहिंस्रः सर्वभूतानां वासुदेवपरायणः॥४९॥ त्रयोदश्यामथो
विष्णोः स्नपनं पंचकैर्विभोः॥ कारयेच्छास्त्रदृष्टेन विधिना विधिकोविदैः॥५०॥ पूजां च म
हतीं कुर्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः॥ चरुं निरूप्य पयसि शिपिविष्टाय विष्णवे॥५१॥ सूक्ते
न तेन पुरुषं यजेत सुसमाहितः॥ नैवेद्यं चातिगुणवद्दद्यात्पुरुषतुष्टिदं॥५२॥ आ
चार्यं ज्ञानसंपन्नं वस्त्राभरणधेनुभिः॥ तोषयेदृत्विजश्चैव तद्विद्ध्याराधनं हरेः॥५३॥

भोजयेत्तान्गुणवता सदन्नेन शुचिस्मिते॥ अन्यांश्च ब्राह्मणाञ्छक्त्या ये च तत्र समागताः
॥५४॥ दक्षिणां गुरवे दद्यादृत्विग्भ्यश्च यथार्हतः॥ अन्नाद्येनाश्वपाकांश्च प्रीणयेत्समु
पागतान्॥५५॥ भुक्तवत्सु च सर्वेषु दीनांधकृपणादिषु॥ विष्णोस्तत्प्रीणनं विद्वान्भुं
जीत सह बंधुभिः॥५६॥ नृत्यवादित्रगीतैश्च स्तुतिभिः स्वस्तिवाचकैः॥ कारयेत्तत्कथाभि
श्च पूजां भगवतोन्वहं॥५७॥ एतत्पयोव्रतं नाम पुरुषाराधनं परं॥ पितामहेनाभि
हितं मया ते समुदाहृतं॥५८॥ त्वं चानेन महाभागे सम्यक्चीर्णेन केशवं॥ आत्मना शु
द्धभावेन नियतात्मा भजाव्ययं॥५९॥ अयं वै सर्वयज्ञाख्यः सर्वव्रतमिति स्मृतं॥ तपः
सारमिदं भद्रे दानं चेश्वरतर्पणं॥६०॥ त एव नियमाः साक्षात्त एव च यमोत्तमाः॥
तपो दानं व्रतं यज्ञो येन तुष्यत्यधोक्षजः॥६१॥ तस्मादेतद्व्रतं भद्रे प्रयता श्रद्धयाच

र।भगवान्परितुष्टस्तेवरानाशुविधास्यति ६२॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टम
स्कंधेअदितिपयोव्रतकथनंनामषोडशोध्यायः॥१६॥ श्रीशुकउवाच॥ ॥इत्युक्तासा
दितीराजन्स्वभर्त्राकश्यपेनवै।अन्वतिष्ठद्व्रतमिदंद्वादशाहमतंद्रिता॥१॥ चिंतयं
त्येकयाबुद्ध्यामहापुरुषमीश्वरं।प्रगृह्येंद्रियदुष्टाश्वान्मनसाबुद्धिसारथिः॥२॥ मन
श्चैकाग्रयाबुद्ध्याभगवत्यखिलात्मनि।वासुदेवेसमाधायचचारहपयोव्रतं॥३॥ त
स्याःप्रादुरभूत्तातभगवानादिपूरुषः।पीतवासाश्चतुर्बाहुःशंखचक्रगदाधरः॥४
तंनेत्रगोचरंवीक्ष्यसहसोत्थायसादरं।ननामभुविकायेनदंडवत्प्रीतिविह्वला॥५
सोत्थायबद्धांजलिरीडितुंस्थितानोत्सेहआनंदजलाकुलेक्षणा बभूवतूष्णींपुल
काकुलाकृतिस्तद्दर्शनात्युत्सवगात्रवेपथुः॥६॥ प्रीत्याशनैर्गद्गदयागिराहरिंतु

ष्टावसादेव्यदितिःकुरूद्वह।उद्वीक्ष्यतीसापिबतीवचक्षुषारमापतिंयज्ञपतिंजगत्प
तिं॥७॥ अदितिरुवाच॥ ॥यज्ञेशयज्ञपुरुषाच्युततीर्थपादतीर्थश्रवःश्रवणमंगल
नामधेयं।आपन्नलोकवृजिनोपशमोदयाद्यशंनःकृधीशभगवन्नसिदीननाथ॥८
विश्वायविश्वभवनस्थितिसंयमायस्वैरंगृहीतपुरुशक्तिगुणायभूम्ने।स्वस्थायश
श्वदुपबृंहितपूर्णबोधव्यापादितात्मतमसेभगवन्नमस्ते॥९॥ आयुःपरंवपुरभी
ष्टमतुल्यलक्ष्मीर्द्योभूरसाःसकलयोगगुणास्त्रिवर्गः।ज्ञानंचकेवलमनंतभवंति
तुष्टात्त्वत्तोनृणांकिमुसपत्नजयादिराशीः॥१०॥ श्रीशुकउवाच॥ ॥अदित्यैवंस्तु
तोराजन्भगवान्पुष्करेक्षणः।क्षेत्रज्ञःसर्वभूतानामितिहोवाचभारत॥११
श्रीभगवानुवाच॥ ॥देवमातर्भवत्यामेविज्ञातंचिरकांक्षितं।यत्सपत्नैर्हृतश्री

रणंच्यावितानांस्वधामतः ॥१२॥ तान्विनिर्जित्यसमरेदुर्मदासुरर्षभान् ॥ प्रतिलब्धाज
यश्रीभिःपुत्रैरिच्छस्युपासितं ॥१३॥ इंद्रज्येष्ठैःस्वतनयैर्हतानांयुधिविद्विषां ॥ स्त्रियोरुदं
तीरासाद्यद्रष्टुमिच्छसिदुःखिताः ॥१४॥ आत्मजान्सुसमृद्धांस्त्वंप्रत्याहृतयशःश्रियः ॥
नाकपृष्ठमधिष्ठायक्रीडतोद्रष्टुमिच्छसि ॥१५॥ प्रायोधुनातेसुरयूथनाथाअपारणी
याइतिदेविमेमतिः ॥ यत्तेनुकूलेश्वरविप्रगुप्तानविक्रमस्तत्रसुखंददाति ॥१६॥ अ
थाप्युपायोममदेविचिंत्यःसंतोषितस्यव्रतचर्ययाते ॥ ममार्चनंनार्हतिगंतुमन्य
थाश्रद्धानुरूपंफलहेतुकत्वात् ॥१७॥ त्वयार्चितश्चाहमपत्यगुप्तयेपयोव्रतेनानुगु
णंसमीडितः ॥ स्वांशेनपुत्रत्वमुपेत्यतेसुतान्गोप्तास्मिमारीचतपस्यधिष्ठितः ॥१८

उपाधावपतिंभद्रेप्रजापतिमकल्मषं ॥ मांचभावयतिपत्यावेवंरूपमवस्थितं

॥१९॥ नैतत्परस्माआख्येयंपृष्टयापिकथंचन ॥ सर्वंसंपद्यतेदेविदेवगुह्यंसुसंवृतं
॥२०॥ श्रीशुकउवाच ॥ एतावदुक्त्वाभगवांस्तत्रैवांतरधीयत ॥ अदितिर्दुर्लभंलब्ध्वा
हरेःजन्मनिवैप्रभो ॥ उपाधावत्पतिंभक्त्यापरयाकृतकृत्यवत् ॥२१॥ सवैसमा
धियोगेनकश्यपस्तदबुध्यत ॥ प्रविष्टमात्मनिहरेरंशंह्यवितथेक्षणः ॥२२॥ सोदि
त्यांवीर्यमाधत्ततपसाचिरसंभृतं ॥ समाहितमनाराजन्दारुण्यग्निंयथानिलः ॥
२३॥ अपिस्वधिष्ठितंगर्भंभगवंतंसनातनं ॥ हिरण्यगर्भोविज्ञायसमीडेगुह्यनाम
भिः ॥२४॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ जयोरुगायभगवन्नुरुक्रमनमोस्तुते ॥ नमोब्रह्मण्यदेवाय
त्रिगुणायनमोनमः ॥२५॥ नमस्तेपृश्निगर्भायवेदगर्भायवेधसे ॥ त्रिनाभायत्रिपृष्ठा
यशिपिविष्टायविष्णवे ॥२६॥ त्वमादिरंतोभुवनस्यमध्यमनंतशक्तिःपुरुषंयमाहुः

कालो नयानां क्षिपतीश्वरो विभुः स्रोतो यथांतः पतितं गभीरे ॥ २७ ॥ त्वं वै प्रजानां स्थिरजं
गमानां प्रजापतीनामसि संभविष्णुः ॥ दिवौकसां देव दिविच्युतानां परायणं नौरिव
मज्जतोऽप्सु ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे वामनावतारे सप्तदशोऽ
ध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं विरिंचस्तुतवीर्यकर्मा प्रादुर्बभूवामृतभूरदि
त्यां ॥ चतुर्भुजः शंखगदाब्जचक्रः पिशंगवासा नलिनायतेक्षणः ॥ १ ॥ श्यामावदातो
झषराजकुंडलत्विषोल्लसच्छ्रीवदनांबुजः पुमान् ॥ श्रीवत्सवक्षा वलयांगदोल्ल
सत्किरीटकांचीगुणचारुनूपुरः ॥ २ ॥ मधुव्रतव्रातविघुष्टया स्वया विराजितः श्रीवन
मालया हरिः ॥ प्रजापतेर्वेश्मतमः स्वरोचिषा विनाशयन् कंठनिविष्टकौस्तुभः ॥ ३ ॥ दि
शः प्रसेदुः सलिलाशयास्तदा प्रजाः प्रहृष्टा ऋतवो गुणान्विताः ॥ द्यौरंतरिक्षं क्षितिरग्नि

जिह्वा गावो द्विजाः संजहृषुर्नगाश्च ॥ ४ ॥ श्रोणायां श्रवणद्वादश्यां मुहूर्तेऽभिजिति प्रभुः ॥
सर्वे नक्षत्रताराद्याश्चक्रुस्तज्जन्म दक्षिणं ॥ ५ ॥ द्वादश्यां सविताऽतिष्ठन्मध्यंदिनगतो नृ
प ॥ विजया नाम सा प्रोक्ता यस्यां जन्म विदुर्हरेः ॥ ६ ॥ शंखदुंदुभयो नेदुर्मृदंगपणवान
काः ॥ चित्रवादित्रतूर्याणां निर्घोषस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७ ॥ प्रीताश्चाप्सरसोऽनृत्यन् गंधर्वप्र
वरा जगुः ॥ तुष्टुवुर्मुनयो देवा मनवः पितरोऽग्नयः ॥ ८ ॥ सिद्धविद्याधरगणाः सकिंपुरु
षकिंनराः ॥ चारणा यक्षरक्षांसि सुपर्णा भुजगोत्तमाः ॥ ९ ॥ गायंतोऽतिप्रशंसंतो नृ
त्यंतो विबुधानुगाः ॥ अदित्या आश्रमपदं कुसुमैः समवाकिरन् ॥ १० ॥ दृष्ट्वादितिस्तं
निजगर्भसंभवं परं पुमांसं मुदमाप विस्मिता ॥ गृहीतदेहं निजयोगमायया प्रजाप
तिश्चाह जयेति विस्मितः ॥ ११ ॥ यत्तद्वपुर्भाति विभूषणायुधैरव्यक्तचिद्व्यक्तमधारय

हरिः॥ बभूवतेनैवसवामनोवटुःसंपश्यतोर्दिव्यगतिर्यथानटः॥१२॥ तंवटुंवामनंदृष्ट्वा
मोदमानामहर्षयः॥ कर्माणिकारयामासुःपुरस्कृत्यप्रजापतिं॥१३॥ तस्योपनीयमानस्य
साविताब्रवीत्॥ बृहस्पतिब्रह्मसूत्रंमेखलांकश्यपोददात्॥१४॥ ददौकृष्णाजिनंभूमिर्द
ण्डंसोमोवनस्पतिः॥ कौपीनाच्छादनंमाताद्यौःछत्रंजगतपते॥१५॥ कमंडलुंवेदगर्भः
कुशान्सप्तर्षयोददुः॥ अक्षमालांमहाराजसरस्वत्यव्ययात्मनः॥१६॥ तस्मादित्युपनीता
ययक्षराट्पात्रिकामदात्॥ भिक्षांभगवतिसाक्षादुमादादंबिकासती॥१७॥ सब्रह्म
वर्चसेनैवसभांसंभावितोवटुः॥ ब्रह्मर्षिगणसंजुष्टामत्यरोचतमारिषः॥१८॥ समि
द्धमाहितंवह्निंकृत्वापरिसमूहनं॥ परिस्तीर्यसमभ्यर्च्यसमिद्भिरजुहोद्द्विजः॥१९॥
श्रुत्वाश्वमेधैर्यजमानमूर्जितंबलिंभृगूणामुपकल्पितैस्ततः॥ जगामतत्राखिलसार

संभृतोभारेणगांसंनमयन्पदेपदे॥२०॥ तंनर्मदायास्तटउत्तरेबलेर्यऋत्विजस्तेभृगुक
च्छसंज्ञके॥ प्रवर्त्तयंतोभृगवःक्रतूत्तमंव्यचक्षतारादुदितंयथारविं॥२१॥ तेऋत्विजोय
जमानःसदस्याहतत्विषोवामनतेजसानृप॥ सूर्यःकिलायात्युतवाविभावसुःसनत्कु
मारोथदिदृक्षयाक्रतोः॥२२॥ इत्थंसशिष्येषुभृगुष्वनेकधावितर्क्यमाणोभगवान्सवा
मनः॥ सदंडंछत्रंसजलंकमंडलुंविवेशबिभ्रद्धयमेधवाटं॥२३॥ मौंज्यामेखलयावी
तमुपवीताजिनोत्तरं॥ जटिलंवामनंविप्रंमायामाणवकंहरिं॥२४॥ प्रविष्टंवीक्ष्यभृगवः
सशिष्यास्तेसहाग्निभिः॥ प्रत्यगृह्णन्समुत्थायसंक्षिप्तास्तस्यतेजसा॥२५॥ यजमानःप्रमु
दितोदर्शनीयंमनोरमं॥ रूपानुरूपावयवंतस्मादासनमाहरत्॥२६॥ स्वागतेनाभिनं
द्यायपादौभगवतोबलिः॥ अवनिज्यार्चयामासमुक्तसंगमनोरमं॥२७॥ तत्पादशौ

चं कुलकल्मषापहं स धर्मवित् मूर्ध्न्यदधात्सुमंगलं ॥ यद्देवदेवो गिरिशश्चंद्रमौलिर्दधा
र मूर्ध्ना परया च भक्त्या ॥ २८ ॥ बलिरुवाच ॥ ॥ स्वागतं ते नमस्तुभ्यं ब्रह्मन् किं करवाम ते ॥ ब्र
ह्मर्षीणां तपः साक्षान्मन्ये त्वार्यवपुर्धरं ॥ २९ ॥ अद्य नः पितरस्तृप्ता अद्य नः पावितं कु
लं ॥ अद्य स्विष्टः क्रतुरयं यद्भवानागतो गृहान् ॥ ३० ॥ अद्याग्नयो मे सुहुता यथाविधि द्वि
जात्मज त्वच्चरणावनेजनैः ॥ हतांहसो वार्भिरियं च भूरहो तथा पुनीता तनुभिः पदैस्तव
॥ ३१ ॥ यद्यद्वटो वांछसि तत्प्रतीच्छ मे त्वामर्थिनं विप्रसुतानुतर्कये ॥ गां कांचनं गुणवद्धाम मृ
ष्टं तथान्नपेयमुत वा विप्रकन्यां ॥ ग्रामान्समृद्धांस्तुरगान्गजान्वा रथांस्तथार्हत्तम
संप्रतीच्छ ॥ ३२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे वामनागमने अष्टादशोऽध्या
यः ॥ १८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति वैरोचनेर्वाक्यं धर्मयुक्तं स सूनृतं ॥ निशम्य भगवान्प्री

तः प्रतिनंद्येदमब्रवीत् ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ वचस्तवैतज्जनदेव सूनृतं कुलोचि
तं धर्मयुतं यशस्करं ॥ यस्य प्रमाणं भृगवः सांपराये पितामहः कुलवृद्धः प्रशांतः ॥ २ ॥ न ह्येतस्मि
न्कुले कश्चिन्निःसत्वः कृपणः पुमान् ॥ प्रत्याख्याता प्रतिश्रुत्य यो वादाता द्विजातये ॥ ३
न संति तीर्थे युधि वार्थिनार्थिताः पराङ्मुखा ये त्वमनस्विनो नृपाः खे ॥ ४ ॥ यतो जातो हिरण्या
क्षश्चरन्नेक इमां महीं ॥ प्रतिवीरं दिग्विजये नाविंदत गदायुधः ॥ ५ ॥ यं विनिर्जित्य कृच्छ्रेण
विष्णुः क्ष्मोद्धार आगतं ॥ आत्मानं जयिनं मेने तद्वीर्यं भूर्यनुस्मरन् ॥ ६ ॥ निशम्य तद्वधं
भ्राता हिरण्यकशिपुः पुरा ॥ हंतुं भ्रातृहणं क्रुद्धो जगाम निलयं हरेः ॥ ७ ॥ तमायांतं स
मालोक्य शूलपाणिं कृतांतवत् ॥ चिंतयामास कालज्ञो विष्णुर्मायाविनां वरः ॥ ८ ॥ य
तो यतोहं तत्रासौ मृत्युः प्राणभृतामिव ॥ अतोहमस्य हृदयं प्रवेक्ष्यामि पराग्दृशः ॥

॥९॥एवंसनिश्चित्यरिपोःशरीरमाधावतोनिर्विविशेसुरेंद्रः॥श्वासानिलांतर्हितसूक्ष्मदेह
स्तत्प्राणरंध्रेणविविग्नचेताः॥१०॥सतन्निकेतंपरिमृश्यशून्यमपश्यमानःकुपितोननाद॥
क्ष्मांद्यांदिशःखंविवरान्समुद्रान्विष्णुंविचिन्वन्नददर्शवीरः॥११॥अपश्यन्नितिहोवा
चमयान्विष्टमिदंजगत्॥भ्रातृहामेगतोनूनंयतोनावर्ततेपुमान्॥१२॥वैरानुबंधएता
वानामृत्योरिहदेहिनां॥अज्ञानप्रभवोमन्युरहंमानोपबृंहितः॥१३॥पिताप्रह्रादपुत्रस्ते
तद्विद्वान्द्विजवत्सलः॥स्वमायुर्द्विजलिंगेभ्योदेवेभ्योदात्सयाचितः॥१४॥भवानाचरि
तान्धर्मानास्थितोगृहमेधिभिः॥ब्राह्मणैःपूर्वजैःशूरैरन्यैश्चोद्दामकीर्तिभिः॥१५॥त
स्मात्त्वत्तोमहीमीषद्वृणेहंवरदर्षभात्॥पदानित्रीणिदैत्येंद्रसंमितानिपदामम॥१६॥
नान्यत्तेकामयेराजन्वदान्याज्जगदीश्वरात्॥नैनःप्राप्नोतिवैविद्वान्यावदर्थप्रति

ग्रहः॥१७॥बलिरुवाच॥॥अहोब्राह्मणदायादवाचस्तेवृद्धसंमताः॥त्वंबालोबालिशम
तिःस्वार्थंप्रत्यबुधोयथा॥१८॥मांवचोभिःसमाराध्यलोकानामेकमीश्वरं॥पदत्रयंवृणीते
योबुद्धिमान्द्वीपदाशुषं॥१९॥नपुमान्मामुपव्रज्यभूयोयाचितुमर्हति॥तस्माद्वृत्तिक
रींभूमिंवटोकामंप्रतीच्छमे॥२०॥श्रीभगवानुवाच॥॥यावंतोविषयाःप्रेष्ठास्त्रिलोक्याम
जितेंद्रियं॥नशक्नुवंतितेसर्वेप्रतिपूरयितुंनृप॥२१॥त्रिभिःक्रमैरसंतुष्टोद्वीपेनापिन
पूर्यते॥नववर्षसमेतेनसप्तद्वीपवरेच्छया॥२२॥सप्तद्वीपाधिपतयोनृपावैन्यगयादय
ः॥अर्थैःकामैर्गतानांतंतृष्णायाइतिनःश्रुतं॥२३॥यदृच्छयोपपन्नेनसंतुष्टोवर्ततेसु
खं॥नासंतुष्टस्त्रिभिर्लोकैरजितात्मोपसादितैः॥२४॥पुंसोयंसंसृतेर्हेतुरसंतोषोर्थकाम
योः॥यदृच्छयोपपन्नेनसंतोषोमुक्तयेस्मृतः॥२५॥यदृच्छालाभतुष्टस्यतेजोविप्रस्यवर्ध

भा०अ०
४९

ते॥ नत्वत्राम्यत्यसंतोषादंतस्येवाशुसुखानि॥२६॥ तस्मात्त्रीणिपदान्येववृणेत्वद्वरद
र्षभात्॥ एतावतैवसिद्धोहंवित्तंयावत्प्रयोजनं॥२७॥ श्रीशुकउवाच॥ इत्युक्तःसहस
न्नाहवांछातःप्रतिगृह्यतां॥वामनायमहींदातुंजग्राहजलभाजनं॥२८॥ विष्णवेक्ष्मांप्रदा
स्यंतमुशनाअसुरेश्वरं जानंश्चिकीर्षितंविष्णोःशिष्यंप्राहविदांवरः॥२९॥ शुक्रउवा
च॥॥ एषवैरोचनेसाक्षाद्भगवान्विष्णुरव्ययः कश्यपाददितेर्जातोदेवानांकार्यसाधकः
॥३०॥ प्रतिश्रुतंत्वयैतस्मैयदनर्थमजानता नसाधुमन्येदैत्यानांमहानुपगतोनयः
॥३१॥ एषतेस्थानमैश्वर्यंश्रियंतेजोयशःश्रुतं दास्यत्याछिद्यशक्रायमायामाणवकोह
रिः॥३२॥ त्रिभिःपदैरिमांल्लोकान्विश्वकायःक्रमिष्यति सर्वस्वंविष्णवेदत्वामूढवर्तिष्य
सेकथं॥३३॥ क्रमतोगांपदैकेनद्वितीयेनदिवंविभो खंचकायेनमहतातार्तीयस्य

४९

कुतोगतिः॥३४॥ निष्ठांतेनरकेमन्येह्यप्रदातुःप्रतिश्रुतं प्रतिश्रुतस्ययोनीशःप्रतिपाद
यितुंभवान्॥३५॥ नतद्दानंप्रशंसंतियेनवृत्तिर्विपद्यते दानंयज्ञस्तपःकर्मलोकेवृत्तिम
तोयतः॥३६॥ धर्मायशसेर्थायकामायस्वजनायच पंचधाविभजन्वित्तमिहामुत्रच
मोदते॥३७॥ अत्रापिबह्वृचैर्गीतंशृणुमेसुरसत्तम सत्यमोमितियत्प्रोक्तंयन्नेत्याहा
नृतंहितत्॥३८॥ सत्यंपुष्पफलंविद्यादात्मवृक्षस्यगीयते वृक्षेजीवतितन्नस्यादनृ
तंमूलमात्मनः॥ तद्यथावृक्षउन्मूलःशुष्यत्युद्वर्ततेचिरात्॥३९॥ एवंनष्टानृतःसद्यआत्मा
शुष्येन्नसंशयः॥ पराग्रिक्तमपूर्णंवाअक्षरंयत्तदोमिति॥४०॥ यत्किंचिदोमितिब्रूया
त्तेनरिच्येतवैपुमान्॥ भिक्षवेसर्वमोंकुर्वन्नालंकामेनचात्मने॥४१॥ अथैतत्पूर्णम
भ्यात्मंयच्चनेत्यनृतंवचः॥ सर्वंनेत्यनृतंब्रूयात्सदुष्कीर्तिःश्वसन्मृतः॥४२॥

स्त्रीषुनर्मविवाहेचवृत्त्यर्थेप्राणसंकटे।गोब्राह्मणार्थेहिंसायांनानृतंस्याज्जुगुप्सितं।।४३।।
इति श्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेबलिवामनसंवादेएकोनविंशोध्यायः।।१९
श्रीशुकउवाच।।बलिरेवंगृहपतिःकुलाचार्येणभाषितः।तूष्णींभूत्वाक्षणंराजन्नुवा
चावहितोगुरुं।।१।।बलिरुवाच।।सत्यंभगवताप्रोक्तंधर्मोयंगृहमेधिनां।अर्थंकामंय
शोवृत्तिंयोनबाधेतकर्हिचित्।२।सचाहंवित्तलोभेनप्रत्याचक्षेकथंद्विजं।प्रतिश्रु
त्यददामीतिप्राह्लादिःकितवोयथा।३।नह्यसत्यात्परोधर्मइतिहोवाचभूरियं।सर्वं
सोढुमलंमन्येऋतेलीकपरंनरं।४।नाहंबिभेमिनिरयान्नाधनादसुरार्णवात्।न
स्थानच्यवनान्मृत्योर्यथाविप्रप्रलंभनात्।५।यद्यद्धास्यतिलोकेस्मिन्संपरेतंध
नादिकं।तस्यत्यागेनिमित्तंकिंविप्रस्तुष्येन्नतेनचेत्।६।श्रेयःकुर्वंतिभूतानां।

साधवोदुस्त्यजासुभिः।दध्यङ्शिबिप्रभृतयःकोविकल्पोधरादिषु।७।यैरियंबुभु
जेब्रह्मन्दैत्येंद्रैरनिवर्तिभिः।तेषांकालोग्रसील्लोकान्नयशोधिगतंभुवि।८।सु
लभायुधिविप्रर्षेह्यनिवृत्तास्तनुत्यजः।नतथातीर्थआयातेश्रद्धयायेधनत्यज
।९।मनस्विनःकारुणिकस्यशोभनंयदर्थिकामोपनयेनदुर्गतिः।कुतःपुनर्ब्रह्म
विदांभवादृशांततोवटोरस्यददामिवांछितं।१०।यजंतियज्ञंक्रतुभिर्यमादृताभवं
तआम्नायविधानकोविदाः।सएवविष्णुर्वरदोस्तुवापरोदास्याम्यमुष्मैक्षितिमी
प्सितांमुने।११।यद्यप्यसावधर्मेणमांबध्नीयादनागसं।तथाप्येनंनहिंसिष्येभीतं
ब्रह्मतनुंरिपुं।१२।एषवाउत्तमश्लोकोनजिहासतियद्यशः।हत्वामैनांहरेद्युद्धे
शयीतनिहतोमया।१३।श्रीशुकउवाच।।।एवमश्रद्धितंशिष्यमनादेशकरंगु

रु॥शत्रुणापरैत्यप्रहितःसत्यसंधंमनस्विनं॥१४॥दृढंपंडितमान्यज्ञःस्तब्धोस्यस्मदु
पेक्षया॥मच्छासनातिगोयत्त्वमचिराद्भ्रस्यतेश्रियः॥१५॥श्रीशुकउवाच॥एवंशप्तः
स्वगुरुणासत्यान्नचलितोमहान्॥वामनायददावेनामर्चित्वोदकपूर्वकं॥१६॥विं
ध्यावलिस्तदागत्यापत्नीजालकमालिनी॥आनिन्येकलशंहैममवनेजन्यपांभृ
तं॥१७॥यजमानःस्वयंतस्यश्रीमत्पादयुगंमुदा॥अवनिज्यावहन्मूर्ध्नितदपोविश्व
पावनीः॥१८॥तदासुरेंद्रंदिविदेवतागणागंधर्वविद्याधरसिद्धचारणाः॥तत्कर्मस
र्वेपिगृणंतआर्जवंप्रसूनवर्षैर्ववृषुर्मुदान्विताः॥१९॥नेदुर्मुहुर्दुंदुभयःसहस्रशो
गंधर्वकिंपुरुषकिंनराजगुः॥मनस्विनानेनकृतंसुदुःकरंविद्वानदाद्यद्रिपवे
जगत्त्रयं॥२०॥तद्वामनंरूपमवर्धताद्भुतंहरेरनंतस्यगुणत्रयात्मकं॥भूःखंदिशो

द्यौर्विवराःपयोधयस्तिर्यङ्नृदेवाऋषयोयदासत॥२१॥कायेबलिस्तस्यमहाविभूतेः
सहर्त्विगाचार्यसदस्यएतत्॥ददर्शविश्वंत्रिगुणंगुणात्मकेभूतेंद्रियार्थाशयजीव
युक्तं॥२२॥रसामचष्टांघ्रितलेथपादयोर्महींमहीध्रान्पुरुषस्यजंघयोः॥पतत्रिणोजा
नुनिविश्वमूर्तेरूर्वोर्गणंमारुतमिंद्रसेनः॥२३॥संध्यांविभोर्वाससिगुह्यऐक्षत्प्रजा
पतीन्जघनेआत्ममुख्यान्॥नाभ्यांनभःकुक्षिषुसप्तसिंधूनुरुक्रमस्योरसिचर्क्ष
मालां॥२४॥हृद्यंगधर्मंस्तनयोर्मुरारेःऋतंचसत्यंचमनस्यथेंदुं॥श्रियंचवक्षस्यर
विंदहस्तांकंठेचसामानिसमस्तरेफान्॥२५॥इंद्रप्रधानानमरान्भुजेषुतत्कर्णयोःक
कुभोद्यौश्चमूर्ध्नि॥केशेषुमेघान्श्वसनंनासिकायामक्ष्णोःपतंगंवदनेचवह्निं
॥२६॥वाण्यांचछंदांसिरसेजलेशंभ्रुवोर्निषेधंनयनेचपक्ष्मसु॥अहश्चरात्रिंच

परस्यपुंसांमन्युंसांमन्युंसांमन्युंसांमन्युंललाटेधरएवलोभं ।२७। स्पर्शेचकामंन्र
परेतसैंमनः पृष्ठेत्वधर्मंक्रमणेषुयज्ञं । छायासुमृत्युंहसितेचमायांतनूरुहेष्वोषधि
जातयश्च ।२८। नदीश्चनाडीषुशिलानखेषुबुद्धावजंदेवगणानृषींश्च । प्राणेषु
गात्रेस्थिरजंगमानिसर्वाणिभूतानिददर्शवीरः ।२९। सर्वात्मनीदंभुवनंनिरीक्ष्य
सर्वेसुराःकश्मलमापुरंग । सुदर्शनंचक्रमसह्यतेजोधनुश्चशार्ङ्गंस्तनयित्नुघोषं
।३०। कौमोदकीविष्णुगदातरस्विनीपर्जन्यघोषोजलजःपांचजन्यः । विद्याधरोसिःश
तचंद्रयुक्तस्तूणोत्तमावक्षयसायकौच ।३१। सुनंदमुख्याउपतस्थुरीशंपार्षदमुख्याः
सहलोकपालाः । स्फुरत्किरीटांगदमीनकुंडलःश्रीवत्सरत्नोत्तममेखलांबरैः ।३२।
मधुव्रतस्रग्वनमालयावृतोरराजराजन्भगवानुरुक्रमः । क्षितिंपदैकेनबले

र्विचक्रमेनभःशरीरेणदिशःस्वबाहुभिः ।३३। पदंद्वितीयंक्रमतस्त्रिविष्टपंनवै
तृतीयायतदीयमण्वपि । उरुक्रमस्यांघ्रिरुपर्युपर्यथोमहर्जनाभ्यांतपसःपरंग
तः ।३४। इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेविश्वरूपदर्शनेविंशोध्यायः
।२०। श्रीशुकउवाच ।। सत्यंसमीक्ष्याब्जभवोनखेंदुभिर्हतस्वधामद्युतिरावृतोभ्य
गात् । मरीचिमिश्राऋषयोबृहद्व्रताःसनंदनाद्यानरदेवयोगिनः ।१। वेदोपवेदा
नियमायमान्वितास्तर्केतिहासांगपुराणसंहिताः । येचापरेयोगसमीरदीपितज्ञा
नाग्निनारंधितकर्मकल्मषाः । ववंदिरेयत्स्मरणानुभावतःस्वायंभुवंधामग
ताअकर्मकं ।२। अथांघ्रयेप्रोन्नमितायविष्णोरुपाहरत्पद्मभवोर्हणोदकं । समर्च्य
भक्त्याभ्यगृणाच्छुचिश्रवायन्नाभिपंकेरुहसंभवःस्वयं ।३। धातुःकमंडलुजलंतदु

रुक्रमस्य पादावनेजनपवित्रतया नरेंद्र ॥ स्वर्धुन्यभून्नभसि या पतती निमार्ष्टि लो
कत्रयं भगवतो विशदेव कीर्त्तिः ॥ ४ ॥ ब्रह्मादयो लोकपालाः स्वनाथमसमादृताः सानु
गा बलिमाजह्रुः संक्षिप्तात्मविभूतये ॥ ५ ॥ तोयैः समर्हणैः स्रग्भिर्दिव्यगंधानुलेपनैः
धूपैर्दीपैः सुरभिभिर्लाजाक्षतफलांकुरैः ॥ ६ ॥ स्तवनैर्जयशब्दैश्च तद्वीर्यमहिमांकि
तैः ॥ नृत्यवादित्रगीतैश्च शंखदुंदुभिनिस्वनैः ॥ ७ ॥ जांबवान् ऋक्षराजस्तु भेरीशब्दैर्मनो
जवः ॥ विजयं ब्रह्मसर्वासु महोत्सवमघोषयत् ॥ ८ ॥ महीं सर्वां हृतां दृष्ट्वा त्रिपदव्या
जयांचया ॥ ऊचुः स्वभर्तुरसुरा दीक्षितस्यात्यमर्षिताः ॥ ९ ॥ न वायं ब्रह्मबंधुर्विष्णु
र्मायाविनां वरः ॥ द्विजरूपप्रतिच्छन्नो देवकार्यं चिकीर्षति ॥ १० ॥ अनेन याचमानेन
शत्रुणा बटुरूपिणा ॥ सर्वस्वं नो हृतं भर्तुर्न्यस्तदंडस्य बर्हिषि ॥ ११ ॥ सत्यव्रतस्य स

ततं दीक्षितस्य विशेषतः ॥ नानृतं भाषितुं शक्यं ब्रह्मण्यस्य दयावतः ॥ १२ ॥ तस्मादस्य
वधो धर्मो भर्त्तुः शुश्रूषणं च नः ॥ इत्यायुधानि जगृहुर्बलेरनुचरासुराः ॥ १३ ॥ ते सर्वे
वामनं हंतुं शूलपट्टिशपाणयः ॥ अनिच्छतो बले राजन्प्राद्रवन् जातमन्यवः ॥ १४ ॥
तानभिद्रवतो दृष्ट्वा दितिजानीकपान्नृप ॥ प्रहस्यानुचरा विष्णोः प्रत्यषेधन्नुदायुधाः
॥ १५ ॥ नंदः सुनंदोऽथ जयो विजयः प्रबलो बलः ॥ कुमुदः कुमुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पत
त्रिराट् ॥ १६ ॥ जयंतः श्रुतदेवश्च पुष्पदंतोऽथ सात्वतः ॥ सर्वे नागायुतप्राणाश्चमूं ते ज
घ्नुरासुरीं ॥ १७ ॥ हन्यमानान्स्वकान्दृष्ट्वा पुरुषानुचरैर्बलिः ॥ वारयामास संरब्धान्का
व्यशापमनुस्मरन् ॥ १८ ॥ बलिरुवाच ॥ हे विप्रचित्ते हे राहो हे नेमे श्रूयतां वचः ॥
मा युध्यत निवर्त्तध्वं न नः कालोऽयमर्थकृत् ॥ १९ ॥ यः प्रभुः सर्वभूतानां सुखदुःखो

पपन्नये। तेनातिवर्त्तितुं दैत्याः पौरुषैरीश्वरः पुमान् ॥२०॥ योनो भवाय प्रागासीदभवाय दिवौकसां। स एव भगवानद्य वर्त्तते तद्विपर्ययं ॥२१॥ बलेन सचिवैर्बुद्ध्या दुर्गैर्मंत्रौषधादिभिः। सामादिभिरुपायैश्च कालं नात्येति वै जनाः ॥२२॥ भवद्भिर्निर्जिता ह्येते बहुशोऽनुचरा हरेः। दैवेनर्द्धैस्त एवाद्य युधि जित्वा नदंति नः ॥२३॥ एतान् वयं विजेष्यामो यदि दैवं प्रसीदति। तस्मात् कालं प्रतीक्षध्वं यो नोऽर्थत्वाय कल्पते ॥२४॥ श्रीशुक उवाच। पत्युर्निगदितं श्रुत्वा दैत्यदानवयूथपाः। रसां निर्विविशू राजन् विष्णुपार्षदताडिताः ॥२५॥ अथ तार्क्ष्यसुतो ज्ञात्वा विराट् प्रभुचिकीर्षितं। बबंध वारुणैः पाशैर्बलिं सौत्येऽहनि क्रतौ ॥२६॥ हाहाकारो महानासीद्रोदस्योः सर्वतो दिशं। निगृह्यमाणेऽसुरपतौ विष्णुना प्रभविष्णुना ॥२७॥ तं बद्धं वारुणैः पाशैर्भगवानाह वामनः। नष्टश्रियं स्थिरप्रज्ञमु

दारयशसं नृप ॥२८॥ पदानि त्रीणि दत्तानि भूमेर्मह्यं त्वयासुर। द्वाभ्यां क्रांता मही सर्वा तृतीयमुपकल्पय ॥२९॥ यावत्तपत्यसौ गोभिर्यावदिंदुः सहोडुभिः। यावद्वर्षति पर्जन्यस्तावती भूरियं तव ॥३०॥ पदैकेन मयाक्रांतो भूर्लोकः खं दिशस्तनोः। स्वर्लोकस्तु द्वितीयेन पश्यतस्ते स्वमात्मना ॥३१॥ प्रतिश्रुतमदातुस्ते निरये वास इष्यते। विश त्वं निरयं तस्माद्गुरुणा चानुमोदितः ॥३२॥ वृथा मनोरथस्तस्य दूरः स्वर्गः पतत्यधः। यो विप्राय प्रतिश्रुत्य न तदर्पयतेऽर्थिने ॥३३॥ विप्रलब्धो ददामीति त्वयाहं चाढ्यमानिना। तद्व्यलीकफलं भुंक्ष्व निरयं कतिचित् समाः ॥३४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे बलिबंधने एकविंशोऽध्यायः ॥२१॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं विप्रकृतो राजन् बलिर्भगवतासुरः। भिद्यमानोऽप्यभिन्नात्मा प्रत्याहाविक्लवं वचः ॥१॥ बलिरुवाच ॥ य

द्युत्तमश्लोकभवान्ममेरितंवचोव्यलीकंसुरवर्यमन्यते करोम्यृतंतन्नभवेत्प्रलंभनंपदं
तृतीयंकुरुशीर्ष्णिमेनिजं ॥२॥ बिभेमिनाहंनिरयात्पदच्युतोनपाशबंधात्दुरतिक्रयाया
त् ॥ नैवार्थकृच्छ्रात्भवतोविनिग्रहादसाधुवादात्भृशमुद्विजेयथा ॥३॥ पुंसांश्लाघ्यतमंमं
न्येदंडमर्हत्तमार्पितं ॥ यंनमातापिताभ्रातासुहृदश्चादिशंतिहि ॥४॥ त्वंनूनमसुराणांचपा
रोक्ष्यःपरमोगुरुः ॥ योनोनेकमदांधानांविभ्रंशंचक्षुरादिशत् ॥५॥ यस्मिन्वैरानुबंधेन
व्यूढेनविबुधेतराः ॥ बहवोलेभिरेसिद्धिंयामुहैकांतयोगिनः ॥६॥ तेनाहंनिगृहीतोस्मिभ
वताभूरिकर्मणा ॥ बद्धश्चवारुणैःपाशैर्नातिव्रीडेनचव्यथे ॥७॥ पितामहोमेभवदीयसं
मतःप्रह्लादआविःकृतसाधुवादः ॥ भवद्विपक्षेणविचित्रवैशसंसंप्रापितस्त्वत्परमःस्व
पित्रा ॥८॥ किमात्मनानेनजहातियोंततःकिंरिक्थहारैःस्वजनाख्यदस्युभिः ॥ किंजायया

संसृतिहेतुभूतयामर्त्यस्यगेहैःकिमिहायुषोव्ययः ॥९॥ इत्थंसनिश्चित्यपितामहोमहान
गाधबोधोभवतःपादपद्मं ॥ ध्रुवंप्रपेदेह्यकुतोभयंजनाद्भीतःस्वपक्षक्षपणस्यसत्तम
॥१०॥ अथाहमप्यात्मरिपोस्तवांतिकंदैवेननीतःप्रसभंत्याजितश्रीः ॥ इदंकृतांतांतिक
वर्त्तिजीवितंययाध्रुवंस्तब्धमतिर्नबुध्यते ॥११॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ तस्येत्थंभाषमाण
स्यप्रह्लादोभगवत्प्रियः ॥ आजगामकुरुश्रेष्ठराकापतिरिवोत्थितः ॥१२॥ तमिंद्रसेनः
स्वपितामहंश्रियाविराजमानंनलिनायतेक्षणं ॥ प्रांशुंपिशंगांबरमंजनत्विषंप्रलं
बबाहुंसुभगंसमैक्षत ॥१३॥ तस्मैबलिर्वारुणपाशयंत्रितःसमर्हणंनोपजहारपूर्व
वत् ॥ ननाममूर्ध्नाश्रुविलोललोचनःसव्रीडनीचीनमुखोबभूवह ॥१४॥ सतत्रहासी
नमुदीक्ष्यसत्पतिंसुनंदनंदाद्यनुगैरुपासितं ॥ उपेत्यभूमौशिरसामहामनानाम

मृद्धापुत्रकाश्रुविकलः॥१५॥ प्रह्लाद उवाच॥ त्वयैव दत्तं पदमैंद्रमूर्जितं हृतं तदेवाद्य
तथैव शोभनं मन्ये महानस्य कृतो ह्यनुग्रहो विभ्रंशितो यच्छ्रिय आत्ममोहनात्॥१६॥ यया
हि विद्वानपि मुह्यते यतस्तत्को विचष्टे गतिमात्मनो यथा। तस्मै नमस्ते जगदीश्वराय वै
नारायणायाखिललोकसाक्षिणे॥१७॥ श्रीशुक उवाच। तस्यानुशृण्वतो राजन्प्रह्ला
दस्य कृतांजलेः हिरण्यगर्भो भगवानुवाच मधुसूदनं॥१८॥ बद्धं वीक्ष्य पतिं साध्वी त
त्पत्नी भयविह्वला। प्रांजलिः प्रणतोपेंद्रं बभाषेवाङ्मुखी नृप॥१९॥ विंध्यावलिरु
वाच॥ क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुधियोपर ईश कुर्युः। कर्त्तुः
प्रभोस्तव किमस्यत आवहंति त्यक्तह्रियस्त्वदवरोपितकर्तृवादाः॥२०॥ प्रमाणहीना
स्वयमेव स्वशापदत्रयं याचसि पद्मनाभ। निरापराधो मम बद्धकोऽतः प्रभुः प्रदेहति

तत्करोति॥२१॥ श्रीब्रह्मोवाच॥ भूतभावन भूतेश देवदेव जगन्मय। मुंचैनं हृतसर्वस्वं
नायमर्हति निग्रहं॥२१॥ कृत्स्ना तेनेन दत्ता भूः लोकाः कर्मार्जिताश्च ये। निवेदितं च स
र्वस्वमात्माविक्लवया धिया॥२२॥ यत्पादयोरशठधीः सलिलं प्रदाय दूर्वांकुरैरपि वि
धाय सतीं सपर्यां। अप्युत्तमां गतिमसौ भजते त्रिलोकीं दाश्वानविक्लवमनाः कथमा
र्त्तिमृच्छेत्॥२३॥ श्रीभगवानुवाच॥ ब्रह्मन्यमनुगृह्णामि तद्विशो विधुनोम्यहं। यन्मदः
पुरुषः स्तब्धो लोकं मां चावमन्यते॥२४॥ यदा कदाचिज्जीवात्मा संसरन्निजकर्मभिः। ना
नायोनिष्वनीशोयं पौरुषीं गतिमाव्रजेत्॥२५॥ जन्मकर्मवयोरूपविद्यैश्वर्यधनादिभिः।
यद्यस्य न भवेत्स्तंभस्तत्रायं मदनुग्रहः॥२६॥ मानस्तंभनिमित्तानां जन्मादीनां समंततः
सर्वश्रेयःप्रतीपानां हंतस्तु तेन मत्परः॥२७॥ एष दानवदैत्यानामग्रणीः कीर्तिवर्द्धनः

अजैषीद्दुर्जयांमायांसीदन्नपिनमुह्यति ॥ २८ ॥ क्षीणरिक्थश्च्युतःस्थानात्क्षिप्तोबद्धश्चशत्रु
भिः ॥ ज्ञातिभिश्चपरित्यक्तोयातनामनुयापितः ॥ २९ ॥ गुरुणाभर्त्सितःशप्तोजहौसत्यंनसु
व्रतः छलैरुक्तोमयाधर्मोनायंत्यजतिसत्यवाक् ॥ ३० ॥ एषमेप्रापितःस्थानंदुःप्रापम
मरैरपि ॥ सावर्णेरंतरस्यायंभवितेंद्रोमदाश्रयः ॥ ३१ ॥ तावत्सुतलमध्यास्तांविश्वकर्मवि
निर्मितं ॥ यन्नाधयोव्याधयश्चक्लमस्तंद्रापराभवः ॥ नोपसर्गानिवसतांसंभवंतिममेक्ष
या ॥ ३२ ॥ इंद्रसेनमहाराजयाहिभोभद्रमस्तुते सुतलंस्वर्गिभिःप्रार्थ्यंज्ञातिभिःपरिवारि
तः ॥ ३३ ॥ नत्वामभिभविष्यंतिलोकेशाःकिमुतापरे ॥ त्वच्छासनातिगान्दैत्यांश्चक्रंमेसू
दयिष्यति ॥ ३४ ॥ रक्षिष्येसर्वतोहंत्वांसानुगंसपरिछदं सदासन्निहितंवीरतत्रमांद्रक्ष्य
तेभवान् ॥ ३५ ॥ तत्रदानवदैत्यानांसंगात्तेभावआसुरः ॥ दृष्ट्वामदनुभावंवैसद्यःकुंठो

विनंक्ष्यति ॥ ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेबलिजितनुयहोनाम्द्वाविंशोध्यायः
॥ २२ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इत्युक्तवंतंपुरुषंपुरातनंमहानुभावोखिलसाधुसंमतः ॥ बद्धां
जलिर्बाष्पकलाकुलेक्षणोभक्त्युत्कलोगद्गदयागिराब्रवीत् ॥ १ ॥ बलिरुवाच ॥ अहोप्रणा
मायकृतःसमुद्यमःप्रपन्नभक्तार्थविधौसमाहितः ॥ यल्लोकपालैस्त्वदनुग्रहोमरैरल
ब्धपूर्वोपसदेसुरेर्पितः ॥ २ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाहरिमानत्यब्रह्माणंसभवंततः ॥ वि
वेशसुतलंप्रीतोबलिर्मुक्तःसहासुरैः ॥ ३ ॥ एवमिंद्रायभगवान्प्रत्यानीयत्रिविष्टपं पू
रयित्वादितेःकाममशासत्सकलंजगत् ॥ ४ ॥ लब्ध्वाप्रसादंनिर्मुक्तंपौत्रंवंशधरंबलिं नि
शाम्यभक्तिप्रवणःप्रह्रादइदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ प्रह्रादउवाच ॥ नेमंविरिंचोलभतेप्रसादं
नश्रीर्नशर्वःकिमुतापरेते यन्नोसुराणामसिदुर्गपालोविश्वाभिवंद्यैरभिवंदितांघ्रिः ६

वा॰अ॰
५८

यत्पादपद्ममकरंदनिषेवणेन ब्रह्मादयः शरणदाश्नुवते विभूतीः। कस्माद्वयं कुसृतयः
खलयोनयस्ते दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रणीताः॥७॥ चित्रं तवेहितमहोमितयोगमा
यालीलाविसृष्टभुवनस्य विशारदस्य। सर्वात्मनः समदृशोविषमस्वभावो भक्तप्रियो
यदसि कल्पतरुस्वभावः॥८॥ श्रीभगवानुवाच॥ वत्स प्रह्लाद भद्रं ते प्रयाहि सुतलाल
यं। मोदमानः स्वपौत्रेण ज्ञातीनां सुखमावह॥९॥ नित्यं द्रष्टासि मां तत्र गदापाणिमवस्थि
तं। मद्दर्शनमहाह्लादध्वस्तकर्मनिबंधनः॥१०॥ श्रीशुक उवाच॥ आज्ञां भगवतो रा
जन्प्रह्लादो बलिना सह। बाढमित्यमलप्रज्ञो मूर्ध्न्याधाय कृतांजलिः॥११॥ परिक्रम्या
दिपुरुषं सर्वासुरचमूपतिः। प्रणतस्तदनुज्ञातः प्रविवेश महाबिलं॥१२॥ अथाहोश
नसं राजन्हरिर्नारायणोंतिके। आसीनमृत्विजां मध्ये सदसि ब्रह्मवादिनां॥१३॥ राजो

५८

वाच॥ ब्रह्मन्संतनु शिष्यस्य कर्मच्छिद्रं वितन्वतः। यत्तत्कर्मसु वैषम्यं ब्रह्मदृष्टं समं
भवेत्॥१४॥ कुतस्तत्कर्मवैषम्यं ब्रह्मदृष्टं समं भवेत्। यज्ञेशो यज्ञपुरुषः सर्वभावेन
पूजितः॥१५॥ मंत्रतस्तंत्रतः छिद्रं देशकालार्हवस्तुतः। सर्वं करोति निःछिद्रं नामसंकी
र्तनं तव॥१६॥ तथापि वदतो भूमन्करिष्याम्यनुशासनं। एतच्छ्रेयः परं पुंसां यत्तवा
ज्ञानुपालनं॥१७॥ श्रीशुक उवाच॥ अभिनंद्य हरेराज्ञामुशना भगवानिति यज्ञच्छिद्रं स
माधत्त बलेर्विप्रर्षिभिः सह॥१८॥ एवं बलेर्महीं राजन्भिक्षित्वा वामनो हरिः। ददौ भ्रात्रे
महेंद्राय त्रिदिवं यत्परैर्हृतं॥१९॥ प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा देवर्षिपितृभूमिपैः। दक्षभृग्वंगि
रोमुख्यैः कुमारेण भवेन च॥२०॥ कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्वभूतभवाय च। लोकानां लो
कपालानामकरोत्वामनं पतिं॥२१॥ वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसः श्रियः। मंगला

नां व्रतानां च कल्पं स्वर्गापवर्गयोः ॥ २२ ॥ उपेंद्रं कल्पयां चक्रे पतिं सर्वविभूतये ॥ तदा स
र्वाणि भूतानि भृशं मुमुदिरे नृप ॥ २३ ॥ ततस्त्विंद्रः पुरस्कृत्य देवयानेन वामनं लो
कपालैर्दिवं निन्ये ब्रह्मणा चानुमोदितः ॥ २४ ॥ प्राप्य त्रिभुवनं चेंद्र उपेंद्रभुजपालितः
श्रिया परमया जुष्टो मुमुदे गतसाध्वसः ॥ २५ ॥ ब्रह्मा शर्वः कुमारश्च भृग्वाद्या मुनयो नृप
पितरः सर्वभूतानि सिद्धा वैमानिकाश्च ये ॥ २६ ॥ सुमहत्कर्म तद्विष्णोर्गायंतः परमाद्भु
तं ॥ धिष्ण्यानि स्वानि ते जग्मुरदितिं च शशंसिरे ॥ २७ ॥ सर्वमेतन्मयाख्यातं भवतः कुरुनं
दन ॥ उरुक्रमस्य चरितं श्रोतॄणामघमोचनं ॥ २८ ॥ पारं महिम्न उरुविक्रमतो गृणानो
यः पार्थिवानि विममे स रजांसि मर्त्यः ॥ किं जायमान उत जात उपैति मर्त्य इत्याह मं
त्रदृगृषिः पुरुषस्य यस्य ॥ २९ ॥ य इदं देवदेवस्य हरेरद्भुतकर्मणः ॥ अवतारानुचरितं

शृण्वन्याति परां गतिं ॥ ३० ॥ क्रियमाणे कर्मणीदं दैवे पित्र्येऽथ मानुषे ॥ यत्र यत्रानुकीर्त्ये
त तत्तेषां सुकृतं विदुः ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे वामनचरितं स
माप्तं त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ राजोवाच ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि हरेरद्भुतकर्मणः ॥ अवता
रकथामाद्यां मायामत्स्यविडंबनं ॥ १ ॥ यदर्थमदधाद्रूपं मात्स्यं लोकजुगुप्सितं ॥ तमःप्र
कृतिदुर्मर्षं कर्मग्रस्त इवेश्वरः ॥ २ ॥ एतन्नो भगवन्सर्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ उत्तमश्लोकचरि
तं सर्वलोकसुखावहं ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्तो विष्णुरातेन भगवान्बादरायणिः ॥ उ
वाच चरितं विष्णोर्मत्स्यरूपेण यत्कृतं ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोविप्रसुरसाधूनां छंदसा
मपि चेश्वरः ॥ रक्षामिच्छंस्तनूर्धत्ते धर्मस्यार्थस्य चैव हि ॥ ५ ॥ उच्चावचेषु भूतेषु चरन्वा
युरिवेश्वरः ॥ नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वाद्धियो गुणैः ॥ ६ ॥ आसीदतीतकल्पांते ब्राह्मो

नैमित्तिकोलयः।समुद्रोपप्लुतास्तत्रलोकाभूरादयोनृप ७ कालेनागतनिद्रस्यधातुःशि
शयिषोर्बली।मुखतोनिःसृतान्वेदान्हयग्रीवोंतिकेहरत् ८ ज्ञात्वातद्दानवेंद्रस्यहय
ग्रीवस्यचेष्टितं।दधारशफरीरूपंभगवान्हरिरीश्वरः ९ तत्रराजऋषिःकश्चिन्नाम्नास
त्यव्रतोमहान्।नारायणपरोतप्यत्तपःससलिलाशनः १० योसावस्मिन्महाकल्पेतना
यः सविवस्वतः श्राद्धदेवइतिख्यातोमनुत्वेहरिणार्पितः ११ एकदाकृतमालायांकुर्व
तोजलतर्पणं।तस्यांजल्युदकेकाचिच्छफर्येकाभ्यपद्यत १२ सत्यव्रतोंजलिगतां
सहतोयेनभारत।उत्ससर्जनदीतोयेशफरींद्रविडेश्वरः १३ तमाहसातिकरुणं
महाकारुणिकंनृपं।यादोभ्योज्ञातिघातिभ्योदीनांमांदीनवत्सल १४ कथंविसृजसे
राजन्भीतामस्मिन्सरिज्जले।तमात्मनोनुग्रहार्थंप्रीत्यामत्स्यवपुर्धरं।अजानन्रक्षणा

र्थायशफर्याःसमनोदधे १५ तस्यादीनतरंवाक्यमाश्रुत्यसमहीपतिः।कलशाप्सुनि
धायैनांदयालुर्निन्यआश्रमं १६ सातुतत्रैकरात्रेणवर्धमानाकमंडलौ।अलब्ध्वात्मा
वकाशंवाइदमाहमहीपतिं १७ नाहंकमंडलावस्मिन्कृच्छ्रंवस्तुमिहोत्सहे।क
ल्पयौकःसुविपुलंयत्राहंनिवसेसुखं १८ सएनांततआदायन्यधादौदंचनोदके
तत्रक्षिप्तामुहूर्तेनहस्तत्रयमवर्धत १९ नमएतदलंराजन्सुखंवस्तुमुदंचनं।पृ
थुदेहिपदंमह्यंयत्त्वाहंशरणंगता २० ततआदायसाराज्ञाक्षिप्ताराजन्सरोवरे।त
दावृत्यात्मनासोयंमहामीनोन्ववर्धत २१ नैतन्मेस्वस्तयेराजन्नुदकंसलिलौक
सः।निधेहिरक्षायोगेनह्रदेमामविदासिनि २२ इत्युक्तःसोनयन्मत्स्यंतत्रतत्रावि
दासिनि।जलाशयेसंमितंतंसमुद्रेप्राक्षिपज्झषं २३ क्षिप्यमाणस्तमाहेदमिह

मांमकरुणंद्रयः ॥ अहंत्यतिवलीवीरमानेनोत्क्वशुमर्हसि ॥२४॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंवि
मोहितस्तेनवदतावल्गुभारतीं ॥ तमाहकोभवानस्मान्मत्स्यरूपेणमोहयन् ॥२५॥ नै
वंवीर्योजलचरोदृष्टोस्माभिःश्रुतोपिवा ॥ योभवान्योजनशतमह्नाभिव्यानशेस
रः ॥२६॥ नूनंत्वंभगवान्साक्षाद्धरिर्नारायणोव्ययः ॥ अनुग्रहायभूतानांधत्सेरूपं
जलौकसां ॥२७॥ नमस्तेपुरुषश्रेष्ठस्थित्युत्पत्त्यप्ययेश्वरः ॥ भक्तानांनःप्रपन्नानांमुख्यो
ह्यात्मागतिर्विभो ॥२८॥ सर्वेलीलावतारास्तेभूतानांरतिहेतवः ॥ ज्ञातुमिच्छाम्यदोरूपं
यदर्थंभवताधृतं ॥२९॥ नतेरविंदाक्षपदोपसर्पणंमृषाभवेत्सर्वसुहृत्प्रियात्मनः ॥
यथेतरेषांपृथगात्मनांसतामदीदृशोयद्वपुरद्भुतंहिनः ॥३०॥ श्रीशुकउवाच ॥ इ
तिब्रुवाणंनृपतिंजगत्पतिःसत्यव्रतंमत्स्यवपुर्युगक्षये ॥ विहर्तुकामःप्रलयार्ण

वेब्रवीच्चिकीर्षुरेकांतजनंप्रियंहरिं ॥३१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सप्तमेद्यतनादूर्ध्वमह
न्येतदरिंदम ॥ विनंक्ष्यत्यप्ययांभोधौत्रैलोक्यंभूर्भुवादिकं ॥३२॥ त्रैलोक्यांलीयमानायांसं
वर्त्ताभसिवैतदा ॥ उपस्थास्यतिनौःकाचिद्विशालांत्वांमयेरिता ॥३३॥ त्वंतावदौषधीः
सर्वाबीजान्युच्चावचानिच ॥ सप्तर्षिभिःपरिवृतःसर्वसत्वोपबृंहितः ॥३४॥ आरुह्यबृह
तींनावंविचरिष्यस्यविक्लवः ॥ एकार्णवेनिरालोकेऋषीणामेववर्चसा ॥३५॥ दोधूयमा
नांतांनावंसमीरेणबलीयसा ॥ उपस्थितमिमंशृंगेनिबध्नीहिमहाहिना ॥३६॥ अहंत्वा
मृषिभिःसाकमहंनावमुदन्वति ॥ विकर्षन्विचरिष्यामियावद्ब्राह्मीनिशाप्रभो ॥३७॥
मदीयंमहिमानंचपरंब्रह्मेतिशब्दितं ॥ वेत्स्यस्यनुगृहीतंमेसंप्रश्नैर्विवृतंहृदि ॥३८॥
श्रीशुकउवाच ॥ इत्थमादिश्यराजानंहरिरंतरधीयत ॥ सोन्ववैक्षततंकालंयंहृ

षीकेश आदिशत् ॥ ३९ ॥ आस्तीर्य दर्भान् प्राक्कूलान् राजर्षिः प्रागुदङ्मुखः । निषसाद ह
रेः पादौ चिंतयन्मत्स्यरूपिणः ॥ ४० ॥ ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः प्लावयन्महीं वर्धमानो म
हामेघैर्वर्षद्भिः समदृश्यत ॥ ४१ ॥ ध्यायन् भगवदादेशं ददृशे नावमागतां तामारुरोह
विप्रेंद्रैरादायौषधिवीरुधः ॥ ४२ ॥ तमूचुर्मुनयः प्रीता राजन् ध्यायस्व केशवं स वै नः
संकटादस्मादविता शं विधास्यति ॥ ४३ ॥ सोनुध्यातस्ततो राज्ञा प्रादुरासीन्महार्णवे
एकशृंगधरो मत्स्यो हैमो नियुतयोजनः ॥ ४४ ॥ निबध्य नावं तच्छृंगे यथोक्तो हरि
णा पुरा वरत्रेणाहिना तुष्टस्तुष्टाव मधुसूदनं ॥ ४५ ॥ अनाद्यविद्योपहतात्मसंविदस्त
न्मूलसंसारपरिश्रमातुराः यदृच्छयेहोपसृता यमाप्नुयुर्विमुक्तिदो नः परमो गुरु
र्भवान् ॥ ४६ ॥ जनोबुधोयं निजकर्मबंधनः सुखेच्छया कर्म समीहतेसुखं यत्सेव

या तां विधुनोत्यसन्मतिं ग्रंथिं स भिंद्याद्धृदयं स नो गुरुः ॥ ४७ ॥ यत्सेवयाग्नेरिव रुद्र
रोदनं पुमान् विजह्यान्मलमात्मनस्तमः भजेत वर्णं निजमेष सोव्ययो भूयात्स ईशः
परमो गुरोर्गुरुः ॥ ४८ ॥ न यत्प्रसादायुतभागलेशमन्ये च देवा गुरवो जनाः स्वयं क
र्तुं समेताः प्रभवंति पुंसस्तमीश्वरं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ४९ ॥ अचक्षुरंधस्य यथाग्रणी
ः कृतस्तथा जनस्याविदुषोबुधो गुरुः त्वमर्कदृक् सर्वदृशां समीक्षणो वृतो गुरुर्नः
स्वगतिं बुभुत्सतां ॥ ५० ॥ जनो जनस्यादिशतेसतीं मतिं यया प्रपद्येत दुरत्ययं तमः त्वं
त्वव्ययं ज्ञानममोघमंजसा प्रपद्यते येन जनो निजं पदं ॥ ५१ ॥ त्वं सर्वलोकस्य सुहृत्प्रि
येश्वरो ह्यात्मा गुरुर्ज्ञानमभीष्टसिद्धिः तथापि लोको न भवंतमंधधीर्जानाति संतं हृदि
बद्धकामः ॥ ५२ ॥ तं त्वामहं देववरं वरेण्यं प्रपद्य ईशं प्रतिबोधनाय छिंध्यर्थदीपैर्भग

बन्धवचोभिर्ग्रंथीन्हृदय्यान्विवृणु स्वमोकः ॥५३॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तवंतं नृपतिं
भगवानादिपूरुषः ॥ मत्स्यरूपी महांभोधौ विहरंस्तत्वमब्रवीत् ॥५४॥ पुराणसंहितां दिव्यां
सांख्ययोगक्रियावतीं ॥ सत्यव्रतस्य राजर्षेरात्मगुह्यमशेषतः ॥५५॥ अश्रौषीदृषिभिः
साकमात्मतत्वमसंशयं ॥ नाव्यासीनो भगवता प्रोक्तं ब्रह्म सनातनं ॥५६॥ अतीतप्रल
यापाय उत्थिताय स वेधसे ॥ हत्वासुरं हयग्रीवं वेदान्प्रत्याहरद्धरिः ॥५७॥ स तु सत्यव्र
तो राजा ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ विष्णोः प्रसादात्कल्पेस्मिन्नासीद्वैवस्वतो मनुः ॥५८॥ स
त्यव्रतस्य राजर्षेर्मायामत्स्यस्य शार्ङ्गिणः ॥ संवादं महदाख्यानं श्रुत्वा मुच्येत किल्बिषात्
॥५९॥ अवतारो हरेर्योयं कीर्तयेदन्वहं नरः ॥ संकल्पास्तस्य सिध्यंति स याति परमां ग
तिं ॥६०॥ प्रलयपयसि धातुः सुप्तशक्तेर्मुखेभ्यः श्रुतिगणमपनीतं प्रत्युपादत्त हत्वा

दितिजमकथयद्यो ब्रह्म सत्यव्रतानां तमहमखिलहेतुं जिह्ममीनं नतोस्मि ॥६१॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे मत्स्यावतारचरित्रे चतुर्विंशोध्यायः ॥२४॥
समाप्तोयं अष्टमस्कंधः समाप्तः ॥८॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥ श्रीकल्याणमस्तु ॥ श्री

भा.अ.
६५

राम
६५

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ मन्वंतराणिसर्वाणित्वयोक्तानिश्रुतानिमे ॥ वीर्या
ण्यनंतवीर्यस्यहरेस्तत्रकृतानिच ॥ १ ॥ योसौसत्यव्रतोनामराजर्षिःद्रविडेश्वरः ॥ ज्ञानंयोती
तकल्पांतेलेभेपुरुषसेवया ॥ २ ॥ सवैविवस्वतःपुत्रोमनुरासीदितिश्रुतं ॥ त्वत्तस्तस्यसु
ताःप्रोक्ताइक्ष्वाकुप्रमुखान्नृपाः ॥ ३ ॥ तेषांवंशंपृथक्ब्रह्मन्वंश्यानुचरितानिच ॥ कीर्त
यस्वमहाभागनित्यंशुश्रुषतांहिनः ॥ ४ ॥ येभूतायेभविष्याश्चभवंत्यद्यतनाश्चये ॥ तेषां
नःपुण्यकीर्त्तीनांसर्वेषांवदविक्रमान् ॥ ५ ॥ सूतउवाच ॥ ॥ एवंपरीक्षिताराज्ञासदसि
ब्रह्मवादिनां ॥ पृष्टःप्रोवाचभगवान्शुकःपरमधर्मवित् ॥ ६ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ श्रू
यतांमानवोवंशःप्राचुर्येणपरंतप ॥ नशक्यतेविस्तरतोवक्तुंवर्षशतैरपि ॥ ७ ॥ पराव
रेषांभूतानामात्मायःपुरुषःपरः ॥ सएवासीदिदंविश्वंकल्पांतेन्यन्नकिंचनः ॥ ८ ॥ त

स्यनाभेःसमभवत्पद्मकोशोहिरण्मयः ॥ तस्मिन्जज्ञेमहाराजस्वयंभूश्चतुराननः
॥ ९ ॥ मरीचिर्मनसस्तस्यजज्ञेतस्यापिकश्यपः ॥ दाक्षायिण्यांततोदित्यांविवस्वानभ
वत्सुतः ॥ १० ॥ ततोमनुःश्राद्धदेवःसंज्ञायामासभारत ॥ श्रद्धायांजनयामासदशपु
त्रान्सआत्मवान् ॥ ११ ॥ इक्ष्वाकुर्नृगशर्यातिदिष्टधृष्टकरूषकान् ॥ नरिष्यंतंपृषध्रंचै
वनभगंचकविंविभुं ॥ १२ ॥ अप्रजस्यमनोःपूर्वंवसिष्ठोभगवान्किल ॥ मित्रावरुणयो
रिष्टिंप्रजार्थमकरोद्विभुः ॥ १३ ॥ तत्रश्रद्धामनोःपत्नीहोतारंसमयाचत ॥ दुहित्रर्थमुपा
गम्यप्रणिपत्यपयोव्रता ॥ १४ ॥ प्रेषितोध्वर्युणाहोताध्यायंस्तत्सुसमाहितः ॥ वाचाह
विषियत्तेनवषट्कारंगृणन्द्विजः ॥ १५ ॥ होतुस्तद्व्यभिचारेणकन्येलानामसाभवत्
तांविलोक्यमनुःप्राहनातिहृष्टमनागुरुं ॥ १६ ॥ मनुरुवाच ॥ भगवन्किमिदंजातंकर्म

वोब्रह्मवादिनां॥विपर्ययमहोकष्टंमैवंस्याद्ब्रह्मविक्रिया॥१७॥यूयंमंत्रविदोयुक्तास्त
पसादग्धकिल्बिषाः॥कुतःसंकल्पवैषम्यमनृतंविबुधेष्विव॥१८॥तन्निशम्यवचस्त
स्यभगवान्प्रपितामहः॥होतुर्व्यतिक्रमंज्ञात्वाबभाषेरविनंदनं॥१९॥एतत्संकल्पवैष
म्यंहोतुस्तेव्यभिचारतः॥तथापिसाधयिष्यंतिसुप्रजास्त्वंसुरेतेजसा॥२०॥श्रीशुकउवाच
॥एवंव्यवसितोराजन्भगवान्समहायशाः॥अस्तौषीदादिपुरुषमिलायाःपुंस्त्वका
म्यया॥तस्मैकामवरंतुष्टोभगवान्हरिरीश्वरः॥ददाविलाभवत्तेनसुद्युम्नःपुरुषर्षभः
॥२२॥सएकदामहाराजविचरन्मृगयांवने॥वृतःकतिपयामात्यैरश्वमारुह्यसैंधवं
॥२३॥प्रगृह्यरुचिरंचापंशरांश्चपरमाद्भुतान्॥दंशितोनुमृगंवीरोजगामदिशमुत्तरां
॥२४॥सुकुमारीवनंमेरोरधस्तात्प्रविवेशह॥यत्रास्तेभगवाञ्छर्वोरममाणःसहो

मया॥२५॥तस्मिन्प्रविष्टएवासौसुद्युम्नःपरवीरहा॥अपश्यत्स्त्रियमात्मानमश्वंचव
डवांनृप॥२६॥तथातदनुगाःसर्वेआत्मलिंगविपर्ययं॥दृष्ट्वाविमनसोभूवन्वीक्षमा
णाःपरस्परं॥२७॥राजोवाच॥कथमेवंगुणोदेशःकेनवाभगवन्कृतः॥प्रश्नमेनंसमाच
क्ष्वपरंकौतूहलंहिनः॥२८॥श्रीशुकउवाच॥॥एकदागिरिशंद्रष्टुंमुनयस्तत्रसुव्रताः
दिशोवितिमिराभासाःकुर्वंतःसमुपागमन्॥२९॥तान्विलोक्यांबिकादेवीविवासा
व्रीडिताभृशं॥भर्तुरंकात्समुत्थायनीवीमाश्वथपर्यधात्॥३०॥ऋषयोपितयोर्वीक्ष्य
प्रसंगंरममाणयोः॥निवृत्ताःप्रययुस्तस्मान्नरनारायणाश्रमं॥३१॥तदिदंभगवानाह
प्रियायाःप्रियकाम्यया॥स्थानंयःप्रविशेदेतत्सवैयोषिद्भवेदिति॥३२॥ततऊर्ध्वंव
नंतद्वैपुरुषावर्जयंतिहि॥साचानुचरसंयुक्ताविचचारवनाद्वनं॥३३॥अथता

माश्रमाभ्यासे चरंतीं प्रमदोत्तमां ॥ स्त्रीभिः परिवृतां वीक्ष्य चकमे भगवान् बुधः ॥ ३४ ॥ सा
पि तं चकमे सुभ्रूः सोमराजसुतं पतिं ॥ स तस्यां जनयामास पुरूरवसमात्मजं ॥ ३५ ॥ एवं
स्त्रीत्वमनुप्राप्तः सुद्युम्नो मानवो नृपः ॥ सस्मार स्वकुलाचार्यं वसिष्ठमिति शुश्रुम ॥ ३६ ॥ स तस्य
तां दशां दृष्ट्वा कृपया भृशपीडितः ॥ सुद्युम्नस्याशयन् पुंस्त्वमुपाधावत शंकरं ॥ ३७ ॥ तुष्टस्तस्मै
स भगवान् ऋषये प्रियमावहन् ॥ स्वां च वाचमृतां कुर्वन्निदमाह विशांपते ॥ ३८ ॥ मासं पुमा
न्स भविता मासं स्त्री तव गोत्रजः ॥ इत्थं व्यवस्थया कामं सुद्युम्नोवति मेदिनीं ॥ ३९ ॥ आचार्या
नुग्रहात्कामं लब्ध्वा पुंस्त्वं व्यवस्थया ॥ पालयामास जगतीं नाभ्यनंदन् स्म तं प्रजाः ॥ ४०
तस्योत्कलो गयो राजन् विमलश्च सुतास्त्रयः ॥ दक्षिणापथराजानो बभूवुर्धर्मवत्सलाः
॥ ४१ ॥ ततः परिणते काले प्रतिष्ठानपतिः प्रभुः ॥ पुरूरवस उत्सृज्य गां पुत्राय गतो वनं

॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे इलोपाख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ एवं गतेऽथ सुद्युम्ने मनुर्वैवस्वतः सुते ॥ पुत्रकामस्तपस्तेपे यमुनायां शतं समाः
॥ १ ॥ ततोऽयजन्मनुर्देवमपत्यार्थं हरिं प्रभुं ॥ इक्ष्वाकुपूर्वजान्पुत्रान् लेभे स्वसदृशान्
दश ॥ २ ॥ पृषध्रस्तु मनोः पुत्रो गोपालो गुरुणा कृतः ॥ पालयामास गा यत्तो रात्र्यां वीरास
नव्रतः ॥ ३ ॥ एकदा प्राविशद्गोष्ठं शार्दूलो निशि वर्षति ॥ शयाना गाव उत्थाय भीतास्ता ब
भ्रमुर्व्रजे ॥ ४ ॥ एकां जग्राह बलवान् सा चुक्रोश भयातुरा ॥ तस्यास्तत्क्रंदितं श्रुत्वा पृष
ध्रोभिससार ह ॥ ५ ॥ खड्गमादाय तरसा प्रलीनोडुगणे निशि ॥ अजानन्नहनद्बभ्रोः
शिरः शार्दूलशंकया ॥ ६ ॥ व्याघ्रोपि वृक्णश्रवणो निस्त्रिंशाग्राहतस्ततः ॥ निश्चक्राम
भृशं भीतो रक्तं पथि समुत्सृजन् ॥ ७ ॥ मन्यमानो हतं व्याघ्रं पृषध्रः परवीरहा ॥ अद्रा

सीत्स्वहतं च बभ्रुं मुष्ट्यां निशि दुःखितः ॥८॥ तं शशाप कुलाचार्यः कृतागसमकामतः न क्ष
त्रबंधुः शूद्रस्त्वं कर्मणा भविता मुना ॥९॥ एवं शप्तस्तु गुरुणा प्रत्यगृह्णात्कृतांजलिः ॥ अधा
रयद्व्रतं वीर ऊर्ध्वरेता मुनिप्रियं ॥१०॥ वासुदेवे भगवति सर्वात्मन्यमलेऽपरे ॥ एकांतित्वं ग
तो भक्त्या सर्वभूतसुहृत्समः ॥११॥ विमुक्तसंगः शांतात्मा संयताक्षोऽपरिग्रहः ॥ यदृच्छयोप
पन्नेन कल्पयन्वृत्तिमात्मनः ॥१२॥ आत्मन्यात्मानमाधाय ज्ञानतृप्तः समाहितः विचचार
महीमेतां जडांधबधिराकृतिः ॥१३॥ एवं वृत्तो वनं गत्वा दृष्ट्वा दावाग्निमुत्थितं ॥ तेनोपयुक्तक
रणो ब्रह्म प्राप परं मुनिः ॥१४॥ कविः कनीयान्विषयेषु निःस्पृहो विसृज्य राज्यं सह बंधुभिर्व
नं ॥ निवेश्य चित्ते पुरुषं स्वरोचिषं विवेश कैशोरवयाः परं गतः ॥१५॥ करूषान्मानवादासन्
कारूषाः क्षत्रजातयः ॥ उत्तरापथगोप्तारो ब्रह्मण्या धर्मवत्सलाः ॥१६॥ धृष्टाद्धार्ष्टमभू

त्क्षत्रं ब्रह्मभूयं क्षितौ गतं ॥ नृगस्य वंशः सुमतिर्भूतज्योतिस्ततो वसुः ॥१७॥ वसोः प्रतीक
स्तत्पुत्र ओघवानोघवत्पिता ॥ कन्या चौघवती नाम सुदर्शन उवाह तां ॥१८॥ चित्रसेनो न
रिष्यंताद्दक्षस्तस्य सुतोऽभवत् ॥ तस्य मीढ्वांस्ततः पूर्ण इंद्रसेनस्तु तत्सुतः ॥१९॥ वीतिहोत्रस्त्विंद्र
सेनात्तस्य सत्यश्रवा अभूत् ॥ उरुश्रवाः सुतस्तस्य देवदत्तस्ततोऽभवत् ॥२०॥ ततोऽग्निवेश्यो भ
गवानग्निः स्वयमभूत्सुतः ॥ कानीन इति विख्यातो जातूकर्ण्यो महानृषिः ॥२१॥ ततो ब्रह्मकु
लं जातमाग्निवेश्यायनं नृप ॥ नरिष्यंतान्वयः प्रोक्तो दिष्टवंशमतः शृणु ॥२२॥ नाभागो दि
ष्टपुत्रोऽन्यः कर्मणा वैश्यतां गतः ॥ भलंदनः सुतस्तस्य वत्सप्रीतिर्भलंदनात् ॥२३॥ वत्सप्री
तेः सुतः प्रांशुस्तत्सुतं प्रमितिं विदुः ॥ खनित्रः प्रमितेस्तस्माच्चाक्षुषोऽथ विविंशतिः ॥२४॥
विविंशतेः सुतो रंभः खनित्रोऽस्य धार्मिकः ॥ करंधमो महाराज तस्यासीदात्मजो नृप ॥

॥२५॥ तस्यावीक्षित्सुतो यस्य मरुत्तश्चक्रवर्त्त्यभूत् ॥ संवर्त्तोयाजयद्यं वै महायोग्यंगिरःसुतः
॥२६॥ मरुत्तस्य यथा यज्ञो न तथान्यस्य कश्चन ॥ सर्वं हिरण्मयं त्वासीद्यत्किंचिच्चास्य शोभनं
॥२७॥ अमाद्यदिंद्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ मरुतः परिवेष्टारो विश्वेदेवाः सभासदः
॥२८॥ मरुत्तस्य दमः पुत्रस्तस्यासीद्राज्यवर्द्धनः ॥ सुधृतिस्तत्सुतो जज्ञे सौधृतेयो नरः सुतः
॥२९॥ तत्सुतः केवलस्तस्मात् बंधुमान्वेगवांस्ततः ॥ बंधुस्तस्याभवद्यस्य तृणबिंदुर्महीपतिः ॥३०॥ तं भेजेऽलंबुसा देवी भजनीयगुणालयं ॥ वराप्सरा यतः पुत्राः कन्या चेलविडाभवत् ॥३१॥ तस्यामुत्पादयामास विश्रवा धनदं सुतं ॥ प्रादाय विद्यां परमामृषिर्योगेश्वरात्पितुः ॥३२॥ विशालः शून्यबंधुश्च धूम्रकेतुश्च तत्सुताः ॥ विशालो वंशकृद्राजा वैशालीं निर्ममे पुरीं ॥३३॥ हेमचंद्रः सुतस्तस्य धूम्राक्षस्तस्य चात्मजः ॥ तत्पुत्रात्संयमादासीत्कृशाश्वः सहदेवजः ॥३४॥ कृशाश्वात्सोमदत्तोभूद्योश्वमेधैरिडस्पतिं ॥ इष्ट्वा पुरुषमापाग्र्यां गतिं योगेश्वराश्रितां ॥३५॥ सौमदत्तिस्तु सुमतिस्तत्सुतो जनमेजयः ॥ एते वैशालभूपालास्तृणबिंदोर्यशोधराः ॥३६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे सोमवंशावर्णने द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ श्रीशुक उवाच ॥ शर्यातिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठः संबभूव ह ॥ यो वा अंगिरसां सत्रे द्वितीयमहरूचिवान् ॥१॥ सुकन्या नाम तस्यासीत्कन्या कमललोचना ॥ तया सार्धं वनगतो ह्यगमच्च्यवनाश्रमं ॥२॥ सा सखीभिः परिवृता विचिन्वत्यंघ्रिपान्वने ॥ वल्मीकरंध्रे ददृशे खद्योते इव ज्योतिषी ॥३॥ ते दैवचोदिता बाला ज्योतिषी कंटकेन वै ॥ अविध्यन्मुग्धभावेन सुस्रावासृक्ततो बहिः ॥४॥ शकृन्मूत्रनिरोधोभूत्सैनिकानां च तत्क्षणात् ॥ राजर्षिस्तमुपालक्ष्य पुरुषान्विस्मितोऽब्रवीत् ॥५॥ अप्यभ

इनयुष्माभिर्नार्गविस्यविचेष्टितं । व्यक्तं केनापि नस्तस्य कृतमाश्रमदूषणं ॥ ६ ॥ सुकन्या
प्राह पितरं भीता किंचित्कृतं मया । द्वे ज्योतिषी अजानंत्या निर्भिन्ने कंटकेन वै ॥ ७ ॥ दुहितु
स्तद्वचः श्रुत्वा शर्यातिर्जातसाध्वसः । मुनिं प्रसादयामास वल्मीकांतर्हितं शनैः ॥ ८ ॥ त
दभिप्रायमाज्ञाय प्रादाद्दुहितरं मुनेः । कृच्छ्रान्मुक्तस्तमामंत्र्य पुरं यायात्समाहितः ॥ ९ ॥
सुकन्या च्यवनं प्राप्य पतिं परमकोपनं । प्रीणयामास चित्तज्ञा अप्रमत्तानुवृत्तिभिः ॥ १० ॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य नासत्यावाश्रमं गतौ । तौ पूजयित्वा प्रोवाच वयो मे दत्तमीश्वरौ
॥ ११ ॥ ग्रहं ग्रहीष्ये सोमस्य यज्ञे वामप्यसोमपोः । क्रियतां मे वयो रूपं प्रमदानां यदीप्सितं
॥ १२ ॥ बाढमित्यूचतुर्विप्रमभिनंद्य भिषक्तमौ । निमज्जतां भवानस्मिन्ह्रदे सिद्धविनिर्मि
ते ॥ १३ ॥ इत्युक्तो जरया ग्रस्तदेहो धमनिसंततः । ह्रदं प्रवेशितोऽश्विभ्यां वलीपलितवि

प्रियः ॥ १४ ॥ पुरुषास्त्रय उत्तस्थुरपीच्या वनिताप्रियाः । पद्मस्रजः कुंडलिनस्तुल्यरूपाः
सुवाससः ॥ १५ ॥ तान्निरीक्ष्य वरारोहा सरूपान्सूर्यवर्चसः । अजानंती पतिं साध्वी अश्वि
नौ शरणं ययौ ॥ १६ ॥ दर्शयित्वा पतिं तस्यै पातिव्रत्येन तोषितौ । ऋषिमामंत्र्य ययतुर्वि
मानेन त्रिविष्टपं ॥ १७ ॥ यक्ष्यमाणोऽथ शर्यातिश्च्यवनस्याश्रमं गतः । ददर्श दुहितुः पा
र्श्वे पुरुषं सूर्यवर्चसं ॥ १८ ॥ राजा दुहितरं प्राह कृतपादाभिवंदनां । आशिषश्चाप्रयुंजा
नो नातिप्रीतमना इव ॥ १९ ॥ चिकीर्षितं ते किमिदं पतिस्त्वया प्रलंभितो लोकनमस्कृ
तो मुनिः । यत्त्वं जराग्रस्तमसत्यसंमतं विहाय जारं भजसेऽमुमध्वगं ॥ २० ॥ कथं मति
स्तेऽवगतान्यथा सतां कुलप्रसूते कुलदूषणं त्विदं । बिभर्षि जारं यदपत्रपा कुलं पितु
श्च भर्तुश्च नयस्यधस्तमः ॥ २१ ॥ एवं ब्रुवाणं पितरं स्मयमाना शुचिस्मिता । उवाच ता

तजामातानवैषम्यगुनंदन ॥ २२ ॥ ज्ञात्वांसपित्रेतत्सर्वंवयोरूपाभिकारणं ॥ विस्मितःपरम
प्रीतोतनयांपरिषस्वजे ॥ २३ ॥ सोमेनयाजयन्वीरंग्रहंसोमस्यचाग्रहीत ॥ असोमपोरप्य
श्विनोश्च्यवनःस्वेनतेजसा ॥ २४ ॥ हंतुंतमाददेवज्रंसद्योमन्युरमर्षितः ॥ सवज्रंस्तंभया
मासभुजमिंद्रस्यभार्गवः ॥ २५ ॥ अन्वजानंस्ततःसर्वेग्रहंसोमस्यचाश्विनौ ॥ भिषजाविति
यत्पूर्वंसोमाहुत्याबहिःकृतौ ॥ २६ ॥ उत्तानबर्हिरानर्तोभूरिषेणइतित्रयः ॥ शर्यातेरभ
वन्पुत्राआनर्ताद्रेवतोभवत ॥ २७ ॥ सोंतःसमुद्रेनगरींविनिर्मायकुशस्थलीं ॥ आस्थि
तोभुंक्तविषयानानर्तादीनरिंदम ॥ २८ ॥ तस्यपुत्रशतंजज्ञेककुद्मिज्येष्ठमुत्तमं ॥ क
कुद्मीरेवतींकन्यांस्वामादायविभुंगतः ॥ २९ ॥ कन्यावरंपरिप्रष्टुंब्रह्मलोकमपावृतं
आवर्तनेगांधर्वेनस्थितोलब्धक्षणःक्षणं ॥ ३० ॥ तदंतआद्यमानम्यस्वाभिप्रायंन्य

वेदयत ॥ तच्छ्रुत्वाभगवान्ब्रह्माप्रहस्यतमुवाचह ॥ ३१ ॥ अहोराजन्निरुधास्तेकालेनहृदि
येकृताः तत्पुत्रपौत्रनप्तॄणांगोत्राणिचनशृण्महे ॥ कालोभिजातस्त्रिनवचतुर्युगविक
ल्पितः ॥ ३२ ॥ ततगच्छदेवदेवांशोबलदेवोमहाबलः ॥ कन्यारत्नमिदंराजन्नररत्नायदेहि
भो ॥ ३३ ॥ भुवोभारावतारायभगवान्भूतभावनः ॥ अवतीर्णोनिजांशेनपुण्यश्रवणकी
र्तनः ॥ ३४ ॥ इत्यादिष्टोभिवंद्याजंनृपःस्वपुरमागतः ॥ त्यक्तंपुण्यजनत्रासात्भ्रातृभिः
दिक्ष्ववस्थितैः ॥ ३५ ॥ सुतांदत्वानवद्यांगीबलायबलशालिने ॥ बदर्याख्यंगतोराजातप्तुंनारायणा
श्रमं ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेरैवतोपाख्यानेतृतीयोध्यायः
॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नाभागोनभगापत्यंयंततंभ्रातरंकविं ॥ यविष्ठंव्यभजन्दा
यंब्रह्मचारिणमागतं ॥ १ ॥ भ्रातरोभंक्त किंमह्यंभजामपितरंतव ॥ किममायस्तितो

मांस्तुमपितृत्रकनतदादृथाः ॥२॥ इमे अंगिरसः सत्रमासतेद्यसुमेधसः । षष्टंषष्टमुपेत्याहःकवे
मुह्यंतिकर्मणि ॥३॥ तांस्त्वंशंसयसूक्तेद्वेवैश्वदेवेमहात्मनः । तेस्वर्यंतोधनंसत्रपरिशेषि
तमात्मनः ॥४॥ दास्यंत्यथाततोगछतथासकृतवान्यथा । तस्मैदत्वाययुःस्वर्गंतेसत्रप
रिशेषितं ॥५॥ तंकश्चित्स्वीकरिष्यंतंपुरुषःकृष्णदर्शनः उवाचोत्तरतोभ्येत्यममेदंवा
स्तुकंवसु ॥६॥ ममेदमृषिभिर्दत्तमितितर्हिस्ममानवः । स्यान्नौतेपितरिप्रश्नःपृष्टवान्पि
तरंयथा ॥७॥ यज्ञवास्तुगतंसर्वमुछिष्टमृषयःक्वचित् । चक्रुर्हिभागंरुद्रायसदेवःसर्व
मर्हति ॥८॥ नाभागस्तंप्रणम्याहतवेशाकिलवास्तुकं । इत्याहमेपिताब्रह्मन्शिरसात्वां
प्रसादये ॥९॥ नभगउवाच ॥ यत्तेपितावदद्धर्मंत्वंचसत्यंप्रभाषसे । ददामितेमंत्रद
शेज्ञानंब्रह्मसनातनं ॥१०॥ गृहाणद्रविणंदत्तंमत्सत्रपरिशेषितं । इत्युक्त्वांतर्हितोरु

द्रोभगवान्सत्यवत्सलः ॥११॥ सोमहीत्तनद्धनंसूरिकोटिहेममितंनृप । तेवयज्ञादिक
र्माणिश्चकारोद्विधिवन्नृपः ॥१२॥ यएतत्संस्मरेत्प्रातःसायंचसुसमाहितः कविर्भ
वतिमंत्रज्ञोगतिंचैवतथात्मनः ॥१२॥ नाभागादंबरीषोभूत्महाभागवतःकृती ॥ ना
स्पृशत्ब्रह्मशापोपियंनयोप्रतिहतःक्वचित् ॥१३॥ राजोवाच ॥ भगवन्श्रोतुमिछा
मिराजर्षेस्तस्यधीमतः । नप्राभूद्यत्रनिर्मुक्तोब्रह्मदंडोदुरत्ययः ॥१४॥ श्रीशुकउवाच
अंबरीषोमहाभागसप्तद्वीपवतींमहीं । अव्ययांचश्रियंलब्ध्वाविभवंचातुलंभुवि ॥१५
मेनेतिदुर्लभंपुंसांसर्वंतत्स्वप्नसंस्तुतं । विद्वान्विभवनिर्वाणंतमोविशतियत्पुमा
न् ॥१६॥ वासुदेवेभगवतितद्भक्तेषुचसाधुषु प्राप्तोभावंपरंविश्वंयेनेदंलोष्टवत्स्मृ
तं ॥१७॥ सवैमनःकृष्णपदारविंदयोर्वचांसिवैकुंठगुणानुवर्णने । करौहरेर्मंदिर

मार्जनादिषु श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥१८॥ मुकुंदलिंगालयदर्शने दृशौ तद्भृत्यगा
त्रस्पर्शेंगसंगमं ॥ घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते ॥१९॥ पा
दौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरो हृषीकेशपदाभिवंदने ॥ कामं च दास्ये न तु कामकाम्य
या यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः ॥२०॥ एवं सदा कर्मकलापमात्मनः परेधियज्ञे भगव
त्यधोक्षजे ॥ सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां तन्निष्ठविप्राभिहितः शशास ह ॥२१॥ ईजेश्व
मेधैरधियज्ञमीश्वरं महाविभूत्योपचितांगदक्षिणैः ॥ ततैर्वसिष्ठासितगौतमादिभिः
धन्वन्यभिस्रोतमसौ सरस्वतीं ॥२२॥ यस्य क्रतुषु गीर्वाणैः सदस्या ऋत्विजो जनाः ॥ तु
ल्यरूपाश्चानिमिषा व्यदृश्यंत सुवाससः ॥२३॥ स्वर्गो न प्रार्थितो यस्य मनुजैरमरप्रियः ॥ शृ
ण्वद्भिरुपगायद्भिरुत्तमश्लोकचेष्टितं ॥२४॥ संवर्धयंति तान् कामाः स्वाराज्यपरिभाविताः

दुर्लभा नापि सिद्धानां मुकुंदं हृदि पश्यतः ॥२५॥ स इत्थं भक्तियोगेन तपोयुक्तेन पार्थिवः ॥ स्वध
र्मेण हरिं प्रीणन् सर्वान् कामान् शनैर्जहौ ॥२६॥ गृहेषु दारेषु सुतेषु बंधुषु द्विपोत्तमस्यंदन
वाजिवस्तुषु ॥ अक्षय्यरत्नाभरणायुधादिषु अनंतकोशेष्वकरोदसन्मतिं ॥२७॥ तस्मा अदा
द्धरिश्चक्रं प्रत्यनीकभयावहं ॥ एकांतभक्तिभावेन प्रीतो भक्ताभिरक्षणं ॥२८॥ आरिरा
धयिषुः कृष्णं महिष्या तुल्यशीलया ॥ युक्तः सांवत्सरं वीरो दधार द्वादशीव्रतं ॥२९॥ व्रतांते
कार्त्तिके मासि त्रिरात्रं समुपोषितः ॥ स्नातः कदाचित्कालिंद्यां हरिं मधुवनेर्चयत् ॥३०॥ म
हाभिषेकविधिना सर्वोपस्करसंपदा ॥ अभिषिच्यांबराकल्पैर्गंधमाल्यार्हणादिभिः ॥३१॥ त
द्गतांतरभावेन पूजयामास केशवं ॥ ब्राह्मणांश्च महाभागान् सिद्धार्थानपि भक्तितः ॥३२॥
गवां रुक्मविषाणीनां रूप्यांघ्रीणां सुवाससां पयःशीलवयोरूपवत्सोपस्करसंपदां ३३

प्राहिणोत्साधुविप्रेभ्यो गृहेषु न्यर्बुदानि षट् । भोजयित्वा द्विजानग्रे स्वाद्वन्नं गुणव
त्तमं ॥ ३४ ॥ लब्धकामैरनुज्ञातः पारणायोपचक्रमे । तस्य तर्ह्यतिथिः साक्षात् दुर्वासा भ
गवानभूत् ॥ ३५ ॥ तमानर्चातिथिं भूपः प्रत्युत्थानासनार्हणैः । ययाचेभ्यवहाराय
पादमूलमुपागतः ॥ ३६ ॥ प्रतिनंद्य स तद्याच्ञां कर्तुमावश्यकं गतः । निर्ममज्ज बृहद्ध्यायन्
कालिंदीसलिले शुभे ॥ ३७ ॥ मुहूर्तार्धावशिष्टायां द्वादश्यां पारणं प्रति । चिंतयामास धर्मज्ञो द्वि
जैस्तद्धर्मसंकटे ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणातिक्रमे दोषो द्वादश्यां यदपारणे । यत्कृत्वा साधु मे भूयादधर्मो
वा न मां स्पृशेत् ॥ ३९ ॥ अंभसा केवलेनाथ करिष्ये व्रतपारणं । प्राहुरब्भक्षणं विप्रा ह्यशि
तं नाशितं च तत् ॥ ४० ॥ इत्यपः प्राश्य राजर्षिश्चिंतयन्मनसाच्युतं । प्रत्यचष्ट कुरुश्रेष्ठ द्विजा
गमनमेव सः ॥ ४१ ॥ दुर्वासा यमुनाकूलात् कृतावश्यक आगतः । राज्ञाभिनंदितस्तस्य बु

बुध्वा चेष्टितं धिया ॥ ४२ ॥ मन्युना प्रचलद्गात्रो भ्रुकुटीकुटिलाननः । बुभुक्षितश्च सुतरां कृ
तांजलिमभाषत ॥ ४३ ॥ अहो अस्य नृशंसस्य श्रियोन्मत्तस्य पश्यत । धर्मव्यतिक्रमं विष्णो
रभक्तस्येशमानिनः ॥ ४४ ॥ यो मामतिथिमायातं आतिथ्येन निमंत्र्य च । अदत्वा भुक्तवां
स्तस्य सद्यस्ते दर्शये फलं ॥ ४५ ॥ मामवज्ञाय मत्पाज्ञ द्वादशी साधिता यदि । दशगर्भवासो
पहितं कष्टं प्राप्स्यसि भूमिप ॥ ४६ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु वेपमाने महीपतौ । अंतरिक्षे हरिः
प्राह मा भैष्ट इत्यमृतं वचः ॥ ४७ ॥ प्रणम्य स महीपालो दीनवाक्यमथाब्रवीत् । तं प्रेक्ष्य
करुणासिंधुं प्रपन्नार्तिहरं हरिं ॥ ४८ ॥ अंबरीष उवाच । मग्नं महामोहतरंगसंगे क्रूरस्म
रग्राहगृहीनापारं । गतं महत्त्रांतिविवर्तरिंध्रे भवार्णवान्मां परिपाहि विष्णो ॥ ४९ ॥ य
भुक्तशोणितमस्मुञ्जववृंदु बृंहदान्न जेजिघ्रमानमनिशं गतचेतनं च ज्ञानजोवनम

भा·न·
११

धीवरंचमीनंमांगर्भवासगहनात्परिपाहिविष्णो ॥ ५० ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इतिश्रुत्वावच
स्तस्यदीनंराज्ञोजनार्द्दनः ॥ तंगर्भवासगहनंशापमंगीचकारसः ॥ ५१ ॥ यस्मात्त्वब्रह्मकृतंशा
पंकर्तुमीशोनकोन्यथाभक्तदुःखापहोहंवैगतस्ख्यातिंनराधिपः ॥ ५२ ॥ एवंब्रुवाणउत्कृत्यज
टांरोषविदीपितः ॥ तयासनिर्ममेतस्मैकृत्यांकालानलोपमां ॥ ५३ ॥ तामापतंतींज्वलिता
मसिहस्तांपदाभुवं ॥ वेपयंतींसमुद्वीक्ष्यनचचालपदान्नृपः ॥ ५४ ॥ प्रातिष्टंभृत्यरक्षायांपु
रुषेणमहात्मना ॥ ददाहकृत्यांतांचक्रंक्रुद्धोहिमिवपावकः ॥ ५५ ॥ तदभिद्रवदुद्वीक्ष्य
स्वप्रयासंचनिःफलं दुर्वासादुद्रुवेभीतोदिक्षुप्राणपरीप्सया ॥ ५६ ॥ तमन्वधावद्भग
वत्रथांगंदावाग्निरुद्धूतशिखोयथाहिं ॥ तथानुषक्तंमुनिरीक्ष्यमाणोगुहांविविक्षुः
प्रससारमेरोः ॥ ५७ ॥ दिशोनभःक्ष्मांविवरान्समुद्रान्लोकान्सपालांस्त्रिदिवंगतःसः ॥ यतो

११

यतोधावतितत्रतत्रसुदर्शनंदुःप्रसहंददर्श ॥ ५८ ॥ अलब्धनाथःसयदाकुतश्चित्संत्रस्त
चित्तोरणमेषमाणः ॥ देवंविरिंचंसमगाद्विधातस्त्राह्यात्मयोनेऽजिततेजसोमां ॥ ५९ ॥ ब्रह्मोवा
च ॥ स्थानंमदीयंसहविश्वमेतत्क्रीडावसानेद्विपरार्धसंज्ञके ॥ भ्रूभंगमात्रेणहिसंदिधक्षो
ःकालात्मनोयस्यतिरोभविष्यति ६० अहंभवोदक्षभृगुप्रधानाःप्रजेशभूतेशसुरेशमुख्या
ःसर्वेवयंयन्नियमंप्रपन्नामूर्ध्न्यर्पितंलोकहितंवहामः ॥ ६१ ॥ प्रत्याख्यातोविरिंचेनविष्णु
चक्रोपतापितः ॥ दुर्वासाःशरणंयातःशर्वंकैलासवासिनं ॥ ६२ ॥ श्रीरुद्रउवाच ॥ ॥ वयंनता
तप्रभावायभूम्नियस्मिन्परेन्येप्यजजीवकोशाः ॥ भवंतिकालेनभवंतिहीदृशाःसहस्र
शोयत्रवयंभ्रमामः ॥ ६३ ॥ अहंसनत्कुमारश्चनारदोभगवानजः ॥ कपिलोपांतरतमोदेवलो
धर्मआसुरिः ॥ ६४ ॥ मरीचिप्रमुखाश्चान्येसिद्धेशाःपारदर्शनाः ॥ विदामनवयंसर्वे

भा०न०
१२

यन्मायायां मायया सृताः ॥६५॥ नस्य विश्वेश्वरस्येदं शस्त्रं दुर्विषहं हि नः । तमेव शरणं याहि हरि
स्ते शं विधास्यति ॥६६॥ ततो निराशो दुर्वासाः पदं भगवतो ययौ । विकुंठाख्यं यदध्यास्ते श्रीनि
वासः श्रिया सह ॥६७॥ संदह्यमानोऽजितशस्त्रवह्निना तत्पादमूले पतितः सवेपथुः । आहा
च्युतानंत सदीप्सित प्रभो कृतागसं मावहि विश्वभावन ॥६८॥ अजानता ते परमानुभा
वं कृतं मयाघं भवतां प्रियाणां । विधेहि तस्यापचितिं विधातुर्मुच्येत यन्नाम्न्युदिते नारको
पि ॥६९॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतंत्र इव द्विज । साधुभिर्ग्रस्तहृ
दयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः ॥७०॥ नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना । श्रियं चात्यंति
कीं ब्रह्मन्येषां गतिरहं परा ॥७१॥ ये दारागारपुत्राप्तान् प्राणान्वित्तमिमं परं । हित्वा मां
शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे ॥७२॥ मयि निर्बद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः ।

१२

वशीकुर्वंति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा ॥७३॥ मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतु
ष्टयं । नेच्छंति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविद्रुतं ॥७४॥ साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृद
यं त्वहं । मदन्यत्ते न जानंति नाहं तेभ्यो मनागपि ॥७५॥ उपायं कथयिष्यामि तव विप्र
शृणुष्व तत् । अयं ह्यात्माभिचारस्ते यतस्तं याहि वै भवान् ॥७६॥ साधुषु प्रहितं तेजः प्रह
र्तुः कुरुतेऽशिवं । मत्वैवं द्विज गच्छाशु नाभागतनयं नृपं ॥७७॥ तपो विद्या च विप्राणां
निःश्रेयसकरे उभे । ते एव दुर्विनीतस्य कल्पेते कर्तुरन्यथा ॥७८॥ ब्रह्मंस्तद्गच्छ भद्रं
ते नाभागतनयं नृपं । क्षमापय महाभागं ततः शांतिर्भविष्यति ॥७९॥ इति श्रीभागव
ते महापुराणे नवमस्कंधेऽम्बरीषचरित्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं
भगवतादिष्टो दुर्वासाश्चक्रतापितः । अंबरीषमुपावृत्य तत्पादौ दुःखितोऽग्रहीत् ॥१॥

भा०न०
९३

तस्यसोढुमनंवीक्ष्यपादस्पर्शविलज्जितः ॥ अस्तावीत्तद्धरेरस्त्रंकृपयापीडितोभृशं
॥२॥ अंबरीषउवाच ॥ ॥ त्वमग्निर्भगवान्सूर्यस्त्वंज्योतिर्ज्योतिषांपतिः ॥ त्वमापस्त्वंक्षि
तिर्व्योमवायुर्मात्रेंद्रियाणिच ॥३॥ सुदर्शननमस्तुभ्यंसहस्राराच्युतप्रिय ॥ सर्वास्त्रघाति
न्विप्रायस्वस्तिभूयादिडस्पते ॥४॥ त्वंधर्मस्त्वमृतंसत्यंत्वंयज्ञोखिलयज्ञभुक् ॥ त्वंलोक
पालःसर्वात्मात्वंतेजःपौरुषंपरं ॥५॥ नमःसुनाभाखिलधर्मसेतवेह्यधर्मशीलासुर
धूमकेतवे त्रैलोक्यगोपायविशुद्धवर्चसेमनोजवायाद्भुतकर्मणेगृणे ॥६॥ त्वत्तेजसा
धर्ममयेनसंहृतंतमःप्रकाशश्चधृतोमहात्मनां ॥ दुरत्ययस्तेमहिमागिरांपतेत्वद्रूपमे
तत्सदसत्परावरं ॥ ॥ यदाविसृष्टस्त्वमनंजनेनवैबलंप्रविष्टोजितदैत्यदानवं ॥ बाहू
दरोर्वंघ्रिशिरोधराणिवृश्चन्नजस्रंप्रधनेविराजसे ॥८॥ सत्वंजगत्त्राणखलप्रहाण

९३

येनिरूपितःसर्वसहोगदाभृता ॥ विप्रस्यचास्मत्कुलदैवहेतवेविधेहिभद्रंतदनुग्रहो
हिनः ॥९॥ यद्यस्तिदत्तमिष्टंवास्वधर्मोवास्वनुष्ठितः ॥ कुलंनोविप्रदैवंचेद्द्विजोभवतुवि
ज्वरः ॥१०॥ यदिनोभगवान्प्रीतएकःसर्वगुणाश्रयः ॥ सर्वभूतात्मभावेनद्विजोभवतु
विज्वरः ॥११॥ श्रीशुकउवाच ॥ अथप्रादुरभूत्तद्देवोवासुदेवपरंतपः ॥ प्रहस्यचाब्रवी
द्धीमान्शंखचक्रगदाभृतः ॥१२॥ पीतवासाघनश्यामोवैनतेयकृतासनः ॥ संस्तू
यमानोविबुधैर्मुनिभिःसिद्धगुह्यकैः ॥१३॥ राजानंप्राहतच्चक्रंमेघगंभीरयागिरा
सुदर्शननिवर्तस्वरक्षणीयाहितेद्विजाः ॥१४॥ सर्वथावर्त्मनोहिनवध्योब्राह्मणः ॥
क्वचित् ॥ नविषादस्त्वयाकार्योब्राह्मणोमानमर्हति ॥१५॥ ब्राह्मणेकरुणायातेतेनसंप्री
णितोनृप ॥ नत्वंधयतियोमर्त्योद्वारश्रीममवक्त्रगां ॥ विप्रोवायदिचांडालोनसया

तिपुनर्भवं ॥२६॥ अखंडव्रतमेवैतत्संसारभयनाशनं ॥ तस्मादहं समेष्यामि दशजन्मा
नि वै भुवि ॥२७॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ प्रथमः पृश्निगर्भोभूत् द्वितीयो वामनोमतः ॥ तृती
यो कपिलो जज्ञे चतुर्थो भार्गवः स्मृतः ॥१८॥ दत्तात्रेयः पंचमोभूत् षष्ठो दाशरथिः मतः
द्वैपायनः सप्तमस्तु कृष्णश्चैवाष्टमो मतः ॥१९॥ बुधस्तु नवमो जातः दशमः कल्कि
रुच्यते ॥ एवं दशावतारास्ते कथिता नृपसत्तम ॥२०॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति संस्तुव
तो राज्ञो विष्णुचक्रं सुदर्शनं ॥ अशाम्यत्सर्वतो विप्रं प्रदहद्राजयाञ्चया ॥२१॥ स मुक्तो
स्त्राग्नितापेन दुर्वासाः स्वस्तिमांस्ततः ॥ प्रशशंस तमुर्वीशं युंजानः परमाशिषः ॥२२॥ दु
र्वासा उवाच ॥ ॥ अहो अनंतदासानां महत्वं दृष्टमद्य मे ॥ कृतागसोपि यद्राजन्मंगला
नि समीहसे ॥२३॥ दुःकरः को नु साधूनां दुस्त्यजो वा महात्मनां ॥ यैः संगृहीतो भगवान्सात्व

तामृषभो हरिः ॥२४॥ यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान्भवति निर्मलः ॥ तस्य तीर्थपदः किं वा
दासानामवशिष्यते ॥२५॥ राजन्ननुगृहीतोहं त्वयातिकरुणात्मना ॥ मदघं पृष्ठतः कृत्वा
प्राणा यन्मेभिरक्षिताः ॥२६॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ राजा तमकृताहारः प्रत्यागमनकांक्ष
या ॥ चरणावुपसंगृह्य प्रसाद्य समभोजयत् ॥२७॥ सोशित्वादृतमानीतमातिथ्यं सर्व
कामिकं ॥ तृप्तात्मा नृपतिं प्राह भुज्यतामिति सादरं ॥२८॥ प्रीतोस्म्यनुगृहीतोस्मि तव
भागवतस्य वै ॥ दर्शनस्पर्शनालापैरातिथ्येनात्ममेधसा ॥२९॥ कर्मावदातमेतत्ते गायंति
स्वःस्त्रियो मुहुः ॥ कीर्तिं परमपुण्यं च कीर्तयिष्यति भूरियं ॥३०॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं संकी
र्त्य राजानं दुर्वासाः परितोषितः ॥ ययौ विहायसामंत्र्य ब्रह्मलोकमहैतुकं ॥३१॥ संवत्स
रोत्ययात्तावद्यावता नागतो गतः ॥ मुनिस्तद्दर्शनाकांक्षो राजाब्भक्षो बभूव ह ॥३२॥

गतेच दुर्वाससि सोंबरीषो द्विजोपयोगातिपवित्रमाहरत् ऋषेर्विमोक्षं व्यसनं च
बुधा मेने स्ववीर्यं च परानुभावं ॥२३॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं विधानेकगुणः स राजा प
रात्मनि ब्रह्मणि वासुदेवे क्रियाकलापैः समुवाह भक्तिं ययाविरिंच्यान्निरयांश्चका
र ॥२४॥ अथांबरीषस्तनयेषु राज्यं समानशीलेषु विसृज्य धीरः ॥ वनं विवेशात्मनि वा
सुदेवे मनो दधद्ध्वस्तगुणप्रवाहः ॥२५॥ इत्येतत्पुण्यमाख्यानमंबरीषस्य भूपतेः ॥
संकीर्तयन्ननुध्यायन्भक्तो भागवतो भवेत् ॥२६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवम
स्कंधे अंबरीषचरित्रे दुर्वासोमोचनं पंचमोध्यायः ॥५॥ श्रीशुक उवाच ॥ विरूपः केतु
मान् शंभुरंबरीषसुतास्त्रयः ॥ विरूपात्पृषदश्वोभूत्तत्सुतस्तु रथीतरः ॥१॥ रथीतर

स्याप्रजस्य भार्यायां तंतवेर्थितः ॥ अंगिरा जनयामास ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ॥२॥ एते क्षे

त्रप्रसूता वै पुनस्त्वांगिरसाः स्मृताः ॥ रथीतराणां प्रवराः क्षेत्रोपेता द्विजातयः ॥३॥ क्षुवतस्तु
मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः तस्य पुत्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदंडकाः ॥४॥ तेषां पुरस्ता
दभवन्नार्यावर्ते नृपा नृप ॥ पंचविंशतिः पश्चाच्च त्रयो मध्येपरेन्यतः ॥५॥ स एकदाष्टका
श्राद्ध इक्ष्वाकुः सुतमादिशत् ॥ मांसमानीयतां मेध्यं विकुक्षे गच्छ माचिरं ॥६॥ तथेति स वने
गत्वा मृगान्हत्वा क्रियार्हणान् ॥ श्रांतो बुभुक्षितो वीरः शशं चादद पस्मृतिः ॥७॥ शेषं निवे
दयामास पित्रे तेन च तद्गुरुः ॥ चोदितः प्रोक्षणायाह दुष्टमेतदकर्मकं ॥८॥ ज्ञात्वा पुत्रस्य
तत्कर्म गुरुणाभिहितं नृपः ॥ देशान्निःसारयामास सुतं त्यक्तविधिं रुषा ॥९॥ स तु विप्रेण
संवादं ज्ञापकेन समाचरेत् ॥ त्यक्त्वा कलेवरं योगी स तेनावाप यत्परं ॥१०॥ पितर्युपर
तेभ्येत्य विकुक्षिः पृथिवीमिमां ॥ शासदीजे हरिं यज्ञैः शशाद इति विश्रुतः ॥११॥ पुरंजयस्त

स्यसुतइंद्रवाहइतीरितः ककुत्स्थइति चाप्युक्तः शृणु नामानि कर्मभिः॥१२॥कृतांत
आसीत्समरोदेवानांसहदानवैः पार्ष्णिग्राहोवृतोवीरोदेवैर्दैत्यपराजितैः॥१३॥वचना
द्देवदेवस्यविष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः वाहनत्वेवृतस्तस्यबभूवेंद्रोमहावृषः॥१४॥ससं
नद्धोधनुर्दिव्यमादायविशिखान्शितान् स्तूयमानः समारुह्ययुयुत्सुः ककुदिस्थि
तः॥१५॥तेजसाप्यायितोविष्णोःपुरुषस्यपरात्मनः॥प्रतीच्यांदिशिदैत्यानांन्यरुणत्त्रिद
शैःपुरं॥१६॥तैस्तस्यचाभूत्प्रधनंतुमुलंलोमहर्षणं॥यमायभल्लैरनयद्दैत्यानभिय
युर्मृधे॥१७॥तस्येषुपाताभिमुखंयुगांताग्निमिवोल्बणं॥विसृज्यचाभूत्प्रधनंतुमुलंलो
महर्षणं॥१८॥जित्वापुरंधनंसर्वंसश्रीकंवज्रपाणये प्रत्ययच्छत्सराजर्षिरितिनामभि
राहृतः॥१९॥पुरंजयस्यपुत्रोभूदनेनास्तत्सुतःपृथुः विश्वगंधिस्ततश्चंद्रोयुवनाश्वश्च

तत्सुतः॥२०॥शावस्तिस्तत्सुतोयेनशावस्तीनिर्ममेपुरी॥बृहदश्वस्तुशावस्तिस्ततःकुव
लयाश्वकः॥२१॥यःप्रियार्थमुतंकस्यतंकस्यधुंधुनामासुरंबली॥सुतानामेकविंशत्यास
हस्रैरहनदवृतः॥२२॥धुंधुमारइतिख्यातोतत्सुतास्तेचजज्वलुः॥धुंधोर्मुखाग्निनासर्वेत्रि
यएवावशेषिताः॥२३॥दृढाश्वःकपिलाश्वश्चभद्राश्वइतिभारत॥दृढाश्वपुत्रोहर्यश्वो
निकुंभस्तत्सुतःस्मृतः॥२४॥बर्हणाश्वोनिकुंभस्यकृशाश्वोथास्यसेनजित्॥युवनाश्वो
भवत्तस्यसोनपत्योवनंगतः॥२५॥भार्याशतेननिर्विण्णःऋषयोस्यकृपालवः॥इष्टिंस्म
वर्त्तयांचक्रुरैंद्रींतेसुसमाहिताः॥२६॥राजातद्यज्ञसदनंप्रविष्टोनिशितर्षितः॥दृष्ट्वाश
यानान्विप्रांस्तान्पपौमंत्रजलंस्वयं॥२७॥उत्थितास्तेनिशम्याथव्युदकंकलशंप्रभो॥प
प्रच्छुःकर्मकस्येदंपीतंपुंसवनंजलं॥२८॥राज्ञापीतंविदित्वाथईश्वरप्रहितेनते॥ई

स्वरायनमश्वकुरहो दैवबलं बलं ॥२९॥ ततः काल उपावृत्ते कुक्षिं निर्भिद्य दक्षिणं ॥ यु
वनाश्वस्य तनयश्चक्रवर्त्ती जजान ह ॥३०॥ कं धास्यति कुमारोयं स्तन्ये रोरूयते भृशं ॥ मां
धाता वत्स मा रोदीरितींद्रो देशिनीमदात् ॥३१॥ न ममार पिता तस्य विप्रदेवप्रसादतः ॥
युवनाश्वोथ तत्रैव तपसा सिद्धिमन्वगात् ॥३२॥ त्रसदस्युरितींद्रोंग विदधे नाम तस्य
वै ॥ यस्मात् त्रसंति ह्युद्विग्ना दस्यवो रावणादयः ॥३३॥ यौवनाश्वोथ मांधाता चक्रवर्त्य
वनिं प्रभुः ॥ सप्तद्वीपवतीमेकः शशासाच्युततेजसा ॥३४॥ इजे च यज्ञं क्रतुभिरात्मवित्
भूरिदक्षिणैः ॥ सर्वदेवमयं देवं सर्वात्मकमतींद्रियं ॥३५॥ द्रव्यं मंत्रो विधिर्यज्ञो यज
मानस्तथर्त्विजः ॥ धर्मो देशश्च कालश्च सर्वमेतद्यदात्मकं ॥३६॥ यावत्सूर्य उदेति स्म
यावच्च प्रतितिष्ठति ॥ सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ॥३७॥ शशबिंदो

दुहितरि बिंदुमत्यामधान्नृपः ॥ पुरुकुत्समंबरीषं मुचुकुंदं च योगिनं ॥३८॥ तेषां स्वसा
रः पंचाशत् सौभरिं वव्रिरे पतिं ॥ यमुनांतर्जले मग्नस्तप्यमानः परंतपः ॥३९॥ निर्वृतिं
मीनराजस्य वीक्ष्य मैथुनधर्मिणः ॥ जातस्पृहो नृपं विप्रः कन्यामेकामयाचत ॥४०॥ सोप्या
ह गृह्यतां ब्रह्मन् कामं कन्या स्वयंवरे ॥ स विचिंत्याप्रियं स्त्रीणां जरठोयमसंमतः ॥४१॥ व
लीपलित एजत्क इत्यहं प्रत्युदाहृतः ॥ साधयिष्ये तथात्मानं सुरस्त्रीणामभीप्सितं ॥
४२ ॥ किं पुनर्मनुजेंद्राणामिति व्यवसितः प्रभुः ॥४२॥ मुनिः प्रवेशितः क्षत्रा कन्यांतःपुर
मृद्धिमत् ॥ वृतश्च राजकन्याभिरेकः पंचाशतां वरः ॥४३॥ तासां कलिरभूद्भूयांस्तदर्थेपो
ह्य सौहृदं ॥ ममानुरूपो नायं व इति तद्गतचेतसां ॥४४॥ स बह्वृचस्ताभिरपारणीयतपः
श्रियानर्घ्यपरिच्छदेषु ॥ गृहेषु नानोपवनामलांभः सरस्सु सौगंधिककाननेषु ॥४५॥

महार्हशय्यासनवस्त्रभूषणस्नानानुलेपाभ्यवहारमाल्यकैः ॥ स्वलंकृतस्त्रीपुरुषे
षुनित्यदारेमेनुगायद्द्विजभृंगवंदिषु ॥ ४६ ॥ यद्गार्हस्थ्यंतुसंवीक्ष्यसप्तद्वीपपतिप
ति ॥ विस्मितःस्तंभमजहात्सार्वभौमश्रियान्वितं ॥ ४७ ॥ एवंगृहेषुभिरतोविषयान्वि
विधैःसुखैः ॥ सेवमानोनचातुष्यदाज्यस्तोकैरिवानलः ॥ ४८ ॥ सकदाचिदुपासीनआत्मापह्न
वमात्मनः ॥ ददर्शबहुचाचार्योमीनसंगसमुत्थितं ॥ ४९ ॥ अहोइमंपश्यतमेविनाशंतप
स्विनःसच्चरितव्रतस्य ॥ अंतर्जलेवारिचरप्रसंगात्प्रच्यावितंब्रह्मचिरंधृतंयत् ॥ ५० ॥ संगंत्य
जेतमिथुनव्रतीनांमुमुक्षुःसर्वात्मनानविसृजेत्बहिरिंद्रियाणि ॥ एकश्चरन्रहसिचित्त
मनंतईशेयुंजीततद्व्रतीषुसाधुषुचेत्प्रसंगः ॥ ५१ ॥ एकस्तपस्व्यहमथांभसिमत्स्यसंगा
त्पंचाशदासमुतपंचसहस्रसर्गः ॥ नांतंव्रजाम्युभयकृत्यमनोरथानांमायागुणै

र्हृतमतिर्विषयेर्थभावः ॥ ५२ ॥ एवंवसन्गृहेकालंविरक्तोन्यासमास्थितः ॥ वनंजगामा
नुययुस्तत्पत्न्यःपतिदेवताः ॥ ५३ ॥ तत्रतप्त्वातपस्तीक्ष्णमात्मकर्शनमात्मवान् ॥ सहैवा
ग्निभिरात्मानंयुयोजपरमात्मनि ॥ ५४ ॥ ताःस्वपत्युर्महाराजनिरीक्ष्याध्यात्मिकींगतिं ॥ अ
न्वयुस्तत्प्रभावेनअग्निंशांतमिवार्चिषः ॥ ५५ ॥ ॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कं
धेमांधात्रोपाख्यानेषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ मांधातुःपुत्रप्रवरोयोंबरीषःप्रकी
र्त्तितः ॥ पितामहेनप्रवृतोयौवनाश्वस्ततुतात् ॥ १ ॥ हारीतस्तस्यपुत्रोभूत्मांधातृप्रवरार
मे ॥ १ ॥ नर्मदाभ्रातृभिर्दत्तापुरुकुत्साययोरगैः ॥ तयारसातलंनीतोभुजगेंद्रप्रयुक्तया र
गंधर्वानवधीत्तस्यबध्यान्वैविष्णुशक्तिधृक् ॥ नागाल्लब्धवरःसर्पादभयंस्मरतामिदं
॥ ३ ॥ त्रसद्दस्युःपुरुकुत्सोयोनरण्यस्यदेहकृत् ॥ हर्यश्वस्तत्सुतस्तस्मात्प्रारुणोथत्रिबंधनः

४॥तस्यसत्यव्रतःपुत्रस्त्रिशंकुरितिविश्रुतः॥प्राप्तश्चंडालतांशापात्गुरोःकौशिकते
जसा॥५सशरीरोगतःस्वर्गमद्यापिदिविदृश्यते॥पातितोःवाक्शिरादेवैस्तेनैवस्तंभि
तोबलात्॥६॥त्रैशंकवोहरिश्चंद्रोविश्वामित्रवसिष्ठयोःयन्निमित्तमभूद्युद्धंपक्षिणोर्ब
हुवार्षिकं॥७सोनपत्योविषण्णात्मानारदस्योपदेशतः॥वरुणंशरणंयातःपुत्रोमेजा
यतांप्रभो॥८॥यदिवीरोमहाराजतेनैवत्वांयजेइति॥तथेतिवरुणेनास्यपुत्रोजात
स्तुरोहितः॥९॥जातःसुतोह्यनेनांगमांयजस्वेतिसोब्रवीत्यदापशुर्निर्दशःस्यादथ
मेध्योभवेदिति॥१०॥निर्दशेचसआगत्ययजस्वेत्याहसोब्रवीत्यदापशोःपुनर्दंता
जायंतेथपशुःशुचिः॥११॥जातादंतायजस्वेतिसप्रत्याहाथसोब्रवीत्॥यदापतंत्य
स्यदंताअथमेध्योभवेदिति॥१२॥पशोर्निपतितादंतायजस्वेत्याहसोब्रवीत्॥दंताः

पशोर्यत्पुनर्जायेरन्नथमेध्योभवेदिति॥१३॥पुनर्जातायजस्वेतिसप्रत्याहाथसोब्रवीत्॥सान्ना
हिकोयदाराजन्राजन्योथपशुःशुचिः॥१४॥इतिपुत्रानुरागेणस्नेहयंत्रितचेतसाका
लंवंचयतातंतमुक्तोदेवस्तमैक्षत॥१५॥रोहितस्तदभिज्ञायपितुःकर्मचिकीर्षितं
प्राणप्रेप्सुर्धनुःपाणिररण्यंप्रत्यपद्यत॥१६॥पितरंवरुणग्रस्तंश्रुत्वाजातमहोदरं
रोहितोग्राममेयायतमिंद्रःप्रत्यषेधत॥१७॥भूमिःपर्यटनंपुण्यंतीर्थक्षेत्रनिषेव
णैः॥रोहितायादिशच्छक्रःसोप्यरण्येवसत्समां॥१८॥एवंद्वितीयेतृतीयेचतुर्थेपंच
मेतथा॥अभ्येत्याभ्येत्यस्थविरोविप्रोभूत्वाहवृत्रहा॥१९॥षष्ठंसंवत्सरंतत्रचरित्वा
रोहितःपुरीं॥उपव्रजन्नजीगर्तादक्रीणान्मध्यमंसुतं॥शुनःशेपंपशुंपित्रेप्रदा
यसमवंदत॥२०॥ततःपुरुषमेधेनहरिश्चंद्रोमहायशाः॥मुक्तोदरोयजद्देवान्

वरुणग्राहीन्नमहत्कथः ॥२१॥ विश्वामित्रो भवत्तस्मिन् होता वाध्वर्यपंचात्मवान् ॥ जमदग्निरभूत् ब्रह्मा वसिष्ठोऽयास्यसामगः ॥२२॥ तस्मै तुष्टो ददाविंद्रः शातकौंभमयं रथं ॥ शुनःशेफस्य माहात्म्यमुपरिष्टात्प्रवर्त्तते ॥२३॥ सत्यसारं धृतिं दृष्ट्वा सभार्यस्य च नृपतेः विश्वामित्रो भृशं प्रीतो ददावविहतां गतिं ॥२४॥ मनः पृथिव्यां तामद्भिस्तेजसापोऽनिलेन तेनतत् खे वायुं धारयंस्तच्च भूतादौ तं महामुनिः ॥ तस्मिन् ज्ञानकलां ध्यात्वा तयाज्ञानं विनिर्द्दहन् ॥२५॥ हित्वा तां स्वेन भावेन निर्वाणसुखसंविदा ॥ अनिर्द्देश्याप्रतर्क्येण तस्थौ विध्वस्तबंधनः ॥२६॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे हरितोपाख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ हरितो रोहितसुतश्चंपस्तस्माद्विनिर्मिता ॥ चंपापुरी सुदेवोतो विजयो यस्य चात्मजः ॥१॥ भरुकस्तत्सुतस्तस्माद् वृकस्तस्यापि बाहुकः ॥ सोरि

भिर्हृतभूराजा सभार्यो वनमाविशत् ॥२॥ वृद्धं तं पंचतां प्राप्तं महिष्यनुमरिष्यति और्वेण जानतात्मानं प्रजावंतं निवारिता ॥३॥ आज्ञायास्यै सपत्नीभिर्गरो दत्तोंऽधसा सह सह तेनैव संजातः सगराख्यो महायशाः ॥४॥ सगरश्चक्रवर्त्यासीत्सागरो यत्सुतैः कृतः ॥ यस्तालजंघान्यवनाञ्छकान् हैहयबर्बरान् ॥५॥ नावधीद्गुरुवाक्येन चक्रे विकृतवेषिणः ॥ मुंडाञ्छ्मश्रुधरान्कांश्चिन्मुक्तकेशार्धमुंडितान् ॥६॥ अनंतर्वाससः कांश्चिदबहिर्वाससोऽपरान् ॥ केचित्तुंचित्तमुंडांश्चतुंडांश्चैव तथैव हि ॥७॥ सोऽश्वमेधैरयजत सर्ववेदसुरात्मकं ॥ और्वोपदिष्टयोगेन हरिमात्मानमीश्वरं ॥ तस्योत्सृष्टं पशुं यज्ञे जहाराश्वं पुरंदरः ॥ सुमत्यास्तनया दृप्ताः पितुरादेशकारिणः ॥ हयमन्वेषमाणास्ते समंतान्न्यखनन्महीं ॥८॥ प्रागुदीच्यां दिशि हयं ददृशुः कपिलांतिके ॥ एष

युधाअभिययुरुन्मिमेषतदामुनिः ॥११॥ स्वशरीराग्निनातावन्महेंद्रहृतचेतसः ॥ मह
त्व्यतिक्रमहताभस्मसादभवत्क्षणात् ॥१२॥ नसाधुवादोमुनिकोपभर्जितान्नृपेंद्रपु
त्राइतिसत्वधामनि ॥ कथंतमोरोषमयंविभाव्यतेजगत्पवित्रात्मनिखेरजोभुवः ॥
१३ ॥ यस्येरितासांख्यमयीदृढेहनौर्ययामुमुक्षुस्तरतेदुरत्ययं ॥ भवार्णवंमृत्युपथंवि
पश्चितः परात्मभूतस्यकथंपृथक्मतिः ॥१४॥ योसमंजसइत्युक्तः सकेशिन्यांनृपा
त्मजः ॥ तस्यपुत्रोंशुमान्नामपितामहहितेरतः ॥१५॥ असमंजसआत्मानंदर्शयन्न
समंजसं ॥ जातिस्मरःपुरासंगाद्योगीयोगाद्विचालितः ॥१६॥ आचरन्गर्हितंलोकेज्ञाती
नांकर्मविप्रियं ॥ सरय्वांक्रीडतोबालान्प्रास्यदुद्वेजयन्जनं ॥१७॥ एवंवृत्तःपरित्य
क्तःपितास्नेहमपोह्यवै ॥ योगैश्वर्येणबालांस्तान्दर्शयित्वाततोययौ ॥१८॥ अयोध्या

वासिनः सर्वेबालकान्पुनरागतान् ॥ दृष्ट्वाविसिस्मिरेराजन्राजाचाप्यन्वतप्यत ॥१९
अंशुमांश्चोदितोराज्ञातुरंगान्वेषणेययौ ॥ पितृव्यखातानुपथंभस्मांतिददृशेहयं ॥२०॥
॥ तत्रासीनंमुनिंवीक्ष्यकपिलाख्यमधोक्षजं ॥ अस्तौत्समाहितमनाः प्रांजलिः प्रणतो
महान् ॥२१॥ अंशुमानुवाच ॥ नपश्यतित्वांपरमात्मनोजनोनबुध्यतेद्यापिसमाधियुक्तिभिः
कुतोपरेतस्यमनःशरीरधीःविसर्गसृष्टावयमप्रकाशाः ॥२२॥ येदेहभाजस्त्रिगुणप्रधा
नागुणान्विपश्यंत्युतवातमश्च ॥ यन्माययामोहितचेतसस्त्वांविदुःस्वसंस्थंनबहिःप्र
काशाः ॥२३॥ तंत्वामहंज्ञानघनंस्वभावप्रध्वस्तमायागुणभेदमोहैः ॥ सनंदनाद्यैर्मुनिभि
र्विभाव्यंकथंविमूढःपरिभावयामि ॥२४॥ प्रशांतमायागुणकर्मलिंगमनामरूपंसद
द्विमुक्तं ॥ ज्ञानोपदेशायगृहीतदेहंनमामहेत्वांपुरुषंपुराणं ॥२५॥ त्वन्मायारचितेलो

केवस्तुबुध्यागृहादिषु ॥ भ्रमंति कामलोभेर्ष्यामोहविभ्रांतचेतसः ॥२६॥ अद्य नः सर्वभूता
त्मन्कामकर्मेंद्रियाशय ॥ मोहपाशो दृढछिन्नो भगवंस्तव दर्शनात् ॥२७॥ श्रीशुक उवाच
इत्थं गीतानुभावस्तं भगवान्कपिलो मुनिः ॥ अंशुमंतमुवाचेदमनुगृह्य धिया नृप ॥२८॥
कपिल उवाच ॥ अश्वोयं नीयतां वत्स पितामहपशुस्तव ॥ इमे च पितरो दग्धा गंगांभोर्हंति
नेतरत् ॥२९॥ तं परिक्रम्य शिरसा प्रसाद्य हयमानयत् ॥ सगरस्तेन पशुना क्रतुशेषं समाप
यत् ॥३०॥ राज्यमंशुमति न्यस्य निस्पृहो मुक्तबंधनः ॥ और्वोपदिष्टमार्गेण लेभे गतिमु
त्तमां ॥३१॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे सगरोपाख्याने अष्टमोध्यायः
॥८॥ श्रीशुक उवाच ॥ अंशुमांश्च तपस्तेपे गंगानयनकाम्यया ॥ कालं महांतं नाशक्नो
त्ततः कालेन संस्थितः ॥१॥ दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान् ॥ भगीरथस्तस्य

पुत्रस्तेपे स सुमहत्तपः ॥२॥ दर्शयामास तं देवी प्रसन्ना वरदास्मि ते ॥ इत्युक्तः स्वमभिप्रा
यं शशंसावनतो नृपः ॥३॥ गंगा उवाच ॥ कोपि धारयिता वेगं पतंत्या मे महीतले ॥ अन्य
था भूतलं भित्वा नृप यास्ये रसातलं ॥४॥ किं नचाहं भुवं यास्ये नरा मय्यामृजंत्यघं ॥ मृ
जामि तदघं कुत्र राजंस्तत्र विचिंत्यतां ॥५॥ भगीरथ उवाच ॥ साधवो न्यासिनः शांता
ब्रह्मिष्ठा लोकपावना ॥ हरंत्यघं तेंगसंगात्तेष्वास्ते ह्यघभिद्धरिः ॥६॥ धारयिष्यति
ते वेगं रुद्रस्त्वात्मा शरीरिणां ॥ यस्मिन्नोतमिदं प्रोतं विश्वं शाटीव तंतुषु ॥७॥ इत्युक्त्वा
स नृपो देवं तपसातोषयच्छिवं ॥ कालेनाल्पीयसा राजन्तस्येशः समतुष्यत ॥८॥ तत
थेति राज्ञाभिहितं सर्वलोकहितः शिवः ॥ दधारावहितो गंगां पादपूतजलां हरेः ॥९॥
भगीरथः स राजर्षिर्निन्ये भुवनपावनीं ॥ यत्र स्वपितृणां देहा भस्मीभूताः स्म शेरते

॥१०॥ रथेन वायुवेगेन प्रयांतमनुधावति ॥ देशान्पुनंती निर्दग्धानासिंचत्सगरात्मजा
न् ॥११॥ यज्जलस्पर्शमात्रेण ब्रह्मदंडहता अपि ॥ सगरात्मजा दिवं जग्मुः केवलं देहभस्म
भिः ॥१२॥ भस्मीभूतांगसंगेन स्वर्याताः सगरात्मजाः ॥ किं पुनः श्रद्धया देवीं ये सेवंते धृतव्र
ताः ॥१३॥ न ह्येतत्परमाश्चर्यं स्वर्धुन्या यदिहोदितः ॥ अनंतचरणांभोजः प्रसूताया भव
छिदः ॥१४॥ सन्निवेश्य मनो यस्मिन् श्रद्धया मुनयोमलाः ॥ त्रैगुण्यं दुस्त्यजं हित्वा सद्यो या
तास्तदात्मतां ॥१५॥ श्रुतो भगीरथाज्जज्ञे तस्य नाभोपरो भवेत् ॥ सिंधुद्वीपपतिस्तस्मादयु
तो भवेत् ॥१६॥ ऋतुपर्णो नलसखो योश्वविद्यामयान्नलात् ॥ दत्वाक्षहृदयं चास्मै सर्व
कामस्तु तत्सुतः ॥१७॥ ततः सुदासस्तत्पुत्रो दमयंतीपतिर्नृपः ॥ १७ ॥ आहुर्मित्रसहं यं वै
कल्माषांघ्रिमुत क्वचित् वसिष्ठशापाद्रक्षो न दनपत्यः स्वकर्मणः ॥१८॥ राजोवाच

किंनिमित्तो गुरोः शापः सुदासस्य महात्मनः ॥ एतद्वेदितुमिछामः कथ्यतां न रहो यदि
॥१९॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ सौदासो मृगयां किंचिच्चरन् रक्षो जघान ह ॥ मुमोच भ्रातरं सोथ
गतः प्रतिचिकीर्षया ॥२०॥ संचिंतयन्नघं राज्ञः सूदरूपधरो गृहे ॥ गुरवे भोक्तुकामाय प
क्त्वा निन्ये नरामिषं ॥२१॥ परिवेक्ष्यमाणं भगवान्विलोक्याभक्ष्यमंजसा ॥ राजानमश
पत्क्रुद्धो रक्षो ह्येवं भविष्यसि ॥ रक्षःकृतं तद्विदित्वा चक्रे द्वादशवार्षिकं ॥२२॥ सोप्यपोंज
लिमादाय गुरुः शप्तुं समुद्यतः ॥ वारितो दमयंत्यापो रुशतीः पादयोर्जहौ ॥२३॥ दिशः
खमवनिं सर्वं पश्यन् जीवमयं नृपः ॥ राक्षसं भावमापन्नः पादे कल्माषतां गतः ॥२४॥ व्य
वायकाले ददृशे वनौकौ दंपती द्विजौ ॥ क्षुधार्तो जगृहे विप्रं तत्पत्न्याहाकृतार्थवत् ॥२५॥
द्विजपत्न्युवाच ॥ न भवान् राक्षसः साक्षादिक्ष्वाकूणां महारथः ॥ दमयंत्याः पतिः

वीरः नाधर्मं कर्त्तुमर्हसि ॥२६॥ देहि मेपत्यकामाया अकृतार्थं पतिं द्विजं ॥ देहोयं मानुषो राज
न् पुरुषस्याखिलार्थदः ॥२७॥ तस्मादस्य वधो वीर सर्वार्थवध उच्यते ॥ एष हि ब्राह्मणो विद्वां
स्तपःशीलगुणान्वितः ॥२८॥ आरिराधयिषुः ब्रह्म महापुरुषसंज्ञितं ॥ सर्वभूतात्मभावेन भू
तेष्वंतर्हितं गुणैः ॥२९॥ सोयं ब्रह्मर्षिवर्यस्ते राजर्षिप्रवराद्विभो कथमर्हति धर्मज्ञ वधं पितु
रिवात्मजः ॥३०॥ तस्य साधोरपापस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः ॥ कथं वधं यथा बभ्रोर्मन्यते सन्म
तो भवान् ॥३१॥ यद्ययं क्रियते भक्षस्तर्हि मां खाद पूर्वतः नजीविष्ये विना येन क्षणं च मृत
कं यथा ॥३२॥ एवं करुणभाषिण्या विलपंत्या अनाथवत् ॥ व्याघ्रः पशुमिवाखादत्सौ
दासः शापमोहितः ॥३३॥ ब्राह्मणी वीक्ष्य दिधिषुं पुरुषादेन भक्षितं ॥ शोचंत्यात्मानमुर्वी
शमशपत्कुपिता सती ॥३४॥ यस्मान्मे भक्षितः पापकामार्तायाः पतिस्त्वया ॥ तवापिमृ

त्युराधानादकृतप्रज्ञ दर्शितः ॥३५॥ एवं मित्रसहं शप्त्वा पतिलोकपरायणा ॥ तदस्थीनि स
मिद्धेग्नौ प्रास्य भर्त्तुर्गतिं गता ॥३६॥ विशापो द्वादशाब्दांते मैथुनाय समुद्यतः ॥ विज्ञाप्य ब्राह्म
णीशापं महिष्या स निवारितः ॥३७॥ अत ऊर्ध्वं स तत्याज स्त्रीसुखं कर्मणाप्रजः ॥ वसिष्ठस्तद
नुज्ञातो मदयंत्यां प्रजामधात् ॥३८॥ सा वै सप्त समा गर्भमबिभ्रन्न व्यजायत ॥ जघ्नेश्मनोदरं
तस्याः सोश्मकस्तेन कथ्यते ॥३९॥ अश्मकान्मूलको जज्ञे यः स्त्रीभिः परिरक्षितः ॥ नारीक
वच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोभवत् ॥४०॥ ततो दशरथस्तस्मात्पुत्र ऐडविडस्ततः ॥ राजा वि
श्वसहो यस्य खट्वांगश्चक्रवर्त्यभूत् ॥४१॥ यो देवैरर्थितो दैत्यानवधीद्युधि दुर्जयः ॥ मुहूर्त्तमायु
र्ज्ञात्वैत्य स्वपुरं संदधे मनः ॥४२॥ न मे ब्रह्मकुलात्प्राणाः कुलदैवान्न चात्मजाः ॥ न श्रियो न म
ही राज्यं न दाराश्चातिवल्लभाः ॥४३॥ न बाल्येपि मतिर्मह्यमधर्मे रमते क्वचित् ॥ नापश्य

तुत्तमश्लोकादन्यत्किंचनवस्त्वहं ॥४४॥ देवैः कामवरोदत्तोमह्यंत्रिभुवनेश्वरैः ॥ नवृणेतमहं
कामंभूतभावनभावनः ॥४५॥ येविक्षिप्तेंद्रियधियोदेवास्तेस्वहृदिस्थितं ॥ नविंदंतिप्रियंशा
श्वदात्मानंकिमुतापरे ॥४६॥ अथेशमायारचितेषुसंगंगुणेषुगंधर्वपुरोपमेषु ॥ रूढंप्रकृ
त्यात्मनिविश्वकर्तुर्भावेनहित्वातमहंप्रपद्ये ॥४७॥ इतिव्यवसितोबुध्यानारायणगृही
तया ॥ हित्वान्यभावमज्ञानंततःस्वंभावमाश्रितः ॥४८॥ यत्तत्ब्रह्मपरंसौक्ष्ममशून्यंशू
न्यकल्पितं ॥ भगवान्वासुदेवेतियंगृणंतिहिसात्वताः ॥४९॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापु
राणेनवमस्कंधेसगरोपाख्यानेनवमोध्यायः ॥९॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ खट्वांगाद्दीर्घ
बाहुश्चरघुस्तस्मात्पृथुश्रवाः ॥ अजस्ततोमहाराजस्तस्माद्दशरथोभवत् ॥१॥ तस्यापिभ
गवानेषसाक्षात्ब्रह्ममयोहरिः ॥ अंशांशेनचतुर्धागात्पुत्रत्वंप्रार्थितंसुरैः ॥२॥

रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरतरितिसंज्ञया ॥ तस्यानुचरितंराजन्नृषिभिस्तत्वदर्शिभिः ॥ श्रुतं
हिवर्णितंभूरित्वयासीतापतेर्मुहुः ॥३॥ गुर्वर्थेत्यक्तराज्योव्यचरदनुवनंपद्मपद्भ्यांप्रि
यायाःपाणिस्पर्शाक्षमाभ्यांमृजितपथरुजोयोहरींद्रानुजाभ्यां विरूप्यात्सूर्पणख्याःप्रि
यविरहरुषारोपितभ्रूविजृंभत्रस्ताब्धिर्बद्धसेतुःखलजदवदहनःकोशलेंद्रोवतान्नः ॥४
विश्वामित्राध्वरेयेनमारीचाद्यानिशाचराः ॥ पश्यतोलक्ष्मणस्यैवहतानैरृतपुंगवाः ॥५
योलोकवीरसमितौधनुरैशमुग्रंसीतास्वयंवरगृहेत्रिशतोपनीतं ॥ आदायबालगज
लीलइवेक्षुयष्टिंसज्जीकृतंनृपविकृष्यबभंजमध्ये ॥६॥ जित्वानुरूपगुणशीलवयोंगरूपं
सीताभिधांश्रीयमुरस्यभिलब्धमानां मार्गेव्रजन्भृगुपतेर्व्यनयत्प्ररूढंदर्पंमही
मकृतयस्त्रिरराजबीजां ॥७॥ यःसत्यपाशपरिवीतपितुर्निदेशंस्त्रैणस्यचापिशिरसाज

मा॰ न॰
२६

गृहे सभार्यः॥ राज्यं श्रियं प्रणयिनः सुहृदो निवासं त्यक्त्वाययौ वनमसौ निवमुक्तसंगः॥
रक्षः स्वसुः व्यकृत रूपमसुष्य वुद्धेस्तस्याः स्वर त्रिशिर दूषण सुख्य वंधुन्॥ जघ्ने चतुर्दशसह
स्रमपारणीयकोदंडपाणिरटमान उवास रुष्ट॥ १५ सीताकृपाश्रवणदीपितरुष्टये नरं
त्रिलोकनृपते दशकंधरेण जघ्ने चतुर्दशसहस्रमपारणीयमारीचमाशु विशिखेन यया क
मुयः॥ १७॥ रक्षोधमेन रकवाढ्विपिने सम क्षं वैदेह राज दुहिन पक्षिपापिता यो॥ त्रात्रावने रूप
णवत्प्रियया विमुक्तः स्वासंगीनां गतिमिति प्रथमं चचार॥ ॥ हत्वा त्मरूत्य हत रूत्यम
हल्कबंधं सरवं विधायक पिभिर्दयितागतिं नैः॥ वुधाय वालिनि हते प्लवगेंद्र सैन्यैर्वेला समागा
त्समनुजो जनवाब्धि तां धिः॥ १९॥ प्रक्षोभवि भ्रमविवृत्तक टाक्षपात संभ्रांतनक्र मकरो भ
यगीर्घोषः॥ सिंधुर्शिरस्य हर्णं परिगृ त्यरूपी पादारविंदमुपगम्य सव माषण तत्॥ २०॥

२६

नत्वां वयं जडधियो वुविदाम नूमनक्रूरस्य मारिपुरुषं जगतामधीशं॥ यत्त्वात्वतः सुरगणा र
जसः प्रजेशा मन्योश्च नृतपतयः सन्नवान गुणेशाः॥ २१॥ कामं प्रयाहि जहि विश्रवसोव मेहं
त्रैलोक्य रावणम वाप्नुहि वीरपत्नीं॥ वध्नीहि सेतुमिह ते यशसो वितत्यै गायंति दिग्विज
यिनो यमुपेत्य नृपाः॥ २२॥ वध्वार्धौ रघुपतिर्विविधाद्रिकूटैः सेतुं कपींद्रकरकंपित नूरुहां
गैः सुग्रीवनीलहनुमत्प्रमुखैरनीकैर्लंकां विभीषण दृशा विशदस्य दग्धां॥ २३॥ सावानरें
द्रवल रुद्धविहार कोष्ठश्री द्वारगोपुर सदोवलभीविटंका॥ निर्भज्यमान धिषणध्वज हेमकुं
भशृंगाटका गजकुलैः कुरिनीव घूर्णी॥ २४॥ रक्षः पतीस्तदव लोक्य निकुंभधूम्राक्षदुर्मुख
सुरांतनरांतकादीन्॥ पुत्रं प्रहस्तमतिकाय विकंपनादीन् सर्वानुगान समहिनोदथ कुं
भकर्णः॥ २५॥ तां यातुधान पृतनाम सिशूल चाप प्रासर्ष्टि शक्ति शर तोमर खड्ग दुर्गं सु

ग्रीवज्जस्मरणमरुत्सुतगंधमादनीजांगदर्सपनसादिभिरन्वितोगात् ॥१९॥ तेनीकृपारघुप
तेरभिपत्यसर्वैर्द्विंद्वंवरूथमिभपत्निरथाम्बुयोधैः ॥ जघ्नुर्द्रुमैर्गिरिगदेषुभिरंगदाद्याः सीता
भिमर्द्दितमंगजरावणेशान् ॥२०॥ रक्षस्पतेः स्वबजनष्टिमवेक्ष्यरुष्टरारूढयानकमथा
भिससाररामं ॥ सः स्यंदनेषुमतिर्मातलिनोपनीते विभ्राजमानमहनन्निशितैः क्षुरस्रैः
॥२१॥ णामस्तमाहवरुषादसुरीषयन्त्रः कांतासमक्षमसताप्रहताम्बवन्तो ॥ त्यक्तत्रपस्यफल्ग
मघजुगुप्सितस्यपक्षामिकाजइवकर्त्तुरजंघ्यवीर्यः ॥२२॥ एवंक्षिपन्धनुषिसंधित
मुत्ससर्जबाणंसवज्रमिवतत्ह्रदयंबिभेद ॥ सोसृग्वमन्दशमुखैर्न्यपतद्विमा
नात्हाहेतिजल्पतिजनेसुकृतीवरिक्तः ॥२३॥ ततोतिक्रम्पलंकायायातुधान्यः सह
स्रशः ॥ मंदोदर्यासिमंसंस्मिन्प्ररुदंत्यरुपाद्रवत् ॥२४॥ स्वान्स्वान्बंधून्परित्यज्य

स्मरणेषुभिरर्द्दितान् ॥ रुरुदुः सुस्वरंदीनाघ्नंत्यआत्मानमात्मना ॥२५॥ हाहताः स्मवयं
नाथलोकरावणरावण ॥ कंयायात्शरणंलंकात्वद्विहीनापराद्दिता ॥२६॥ नैववेदम
हामागमवान्कामवशंगतः तेजोनुमावंसीतायाः येननीतोदशामिमां ॥२७॥ कृतै
षाविधवालंकावयंचकुलनंदन ॥ देहः कृतोन्नंग्रध्राणंमात्मानरकहेतवे ॥२८॥ श्री
शुकउवाच ॥ ॥ स्वानांविभीषणश्वकेकोशलेंद्रानुमोदितः पितृमेधविधानेनयदु
क्तंसांपरायिकं ॥२९॥ ततोददर्शभगवानशोकवनिकाश्रमे ॥ क्षामांस्वविरहव्याधिं
शिंशपामूलमाश्रितां ॥३०॥ रामः प्रियतमांभार्यांदीनांवीक्ष्यान्वकंपत ॥ आत्मसंदर्शना
ह्लादविकसन्मुखपंकजां ॥३१॥ आरोप्यारुरुहेयानंभ्रातृभ्यांहनुमद्युतः ॥ विभीषणा
यभगवान्दत्वारक्षोगणेशतां ॥ लंकामायुश्चकल्पांतंययौचीर्णव्रतः पुरीं ॥३२॥ अव

भा॰न॰
२८

कीर्यमाणः कुसुमैर्लोकपालार्पितैः पथि ॥ उपगीयमानचरितं शतधृत्यादिभिर्मुदा
॥३३॥ गोमूत्रयावकं श्रुत्वा भ्रातरं वल्कलांबरं ॥ महाकारुणिकोतप्यज्जटिलं स्थंडिले
शायी ॥३४॥ भरतः प्राप्तमाकर्ण्य पौरामात्यपुरोहितैः ॥ पादुके शिरसि न्यस्य रामं प्रत्यु
द्यतोग्रजं ॥३५॥ नंदिग्रामात्स्वशिबिराद्गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ ब्रह्मघोषेण च मुहुः प
ठद्भिः ब्रह्मवादिभिः ॥३६॥ स्वर्णकक्षापताकाभिर्हैमैश्चित्रध्वजैः रथैः ॥ सदश्वैरुक्म
सन्नाहैर्भटैः पुरटवर्मभिः ॥३७॥ श्रेणीभिर्वारमुख्याभिर्भृत्यैश्चैव पदानुगैः ॥ पारमे
ष्ठ्यान्युपादाय पण्यान्युच्चावचानि च ॥३८॥ पादयोर्न्यपतत्प्रेम्णा प्रक्लिन्नहृदयेक्षणः
पादुके न्यस्य पुरतो प्रांजलिर्बाष्पलोचनः ॥ तमाश्लिष्य चिरं दोर्भ्यां स्नापयन्नेत्रजैर्ज
लैः ॥३९॥ रामो लक्ष्मणसीताभ्यां विप्रेभ्यो येर्हसत्तमाः ॥ तेभ्यः स्वयं नमश्चक्रे प्रजा

२८

भिश्च नमस्कृतः ॥४०॥ धुन्वंत उत्तरासंगान्पतिं वीक्ष्य चिरागतं ॥ उत्तराः कोशला माल्यैः
किरंतो ननृतुर्मुदा ॥४१॥ पादुके भरतोगृह्णाच्चामरव्यजनोत्तमे ॥ विभीषणः ससु
ग्रीवः श्वेतच्छत्रं मरुत्सुतः ॥४२॥ धनुर्निषंगाच्छत्रुघ्नः सीता तीर्थकमंडलुं ॥ अबि
भ्रदंगदः खड्गं हैमं चर्मर्क्षराड्नृप ॥४३॥ पुष्पकस्थोन्वितः स्त्रीभिः स्तूयमानश्च वंदि
भिः ॥ विरेजे भगवान्राजन्ग्रहैश्चंद्र इवोदितः ॥४४॥ भ्रातृभिर्नंदितः सोपि सोत्स
वां प्राविशत्पुरीं ॥ प्रविश्य राजभवनं गुरुपत्नीश्च मातरं ॥४५॥ गुरून्वयस्यावर
जान्पूजितः प्रत्यपूजयत् ॥ वैदेही लक्ष्मणश्चैव यथावत्समुपेयतुः ॥४६॥ पुत्रा
न्स्वमातरस्तांस्तु प्राणांस्तन्व इवोत्थिताः ॥ आरोप्यांकेभिषिंचंत्यो बाष्पौघैर्विजहुः
शुचः ॥४७॥ जटा निर्मुच्य विधिवत्कुलवृद्धैः समं गुरुः ॥ स्नातं रुतैः सुवासोभिर्नति

भा॰न॰
२५

त्रिनर्षिपितृवल्लौधुन॥ एवं कृतशिरःस्नानः सुवासाः स्रग्व्यलंकृतः॥ अभ्यषिंचद्यथैवेंद्रं चतुःसिं
धुजलादिभिः॥४९॥ ग्रहं ह्यासनं भ्रात्रा प्रणिपत्य प्रसादितः॥ प्रजाः स्वधर्मनिरता वर्णाश्र
मगुणान्विताः॥ जुगोप पितृवद्रामो मेनिरे पितरं च तं॥५०॥ त्रेतायां वर्तमानायां कालः कृत
समोऽभवत्॥ रामे राजनि धर्मज्ञे सर्वभूतसुखावहे॥५१॥ वनानि नद्यो गिरयो वर्षाणि द्वीप
सिंधवः॥ सर्वे कामदुघा आसन् प्रजानां भरतर्षभ॥५२॥ नाधिव्याधिजराग्लानि दुःखशोक
भयक्लमाः॥ मृत्युश्चानिच्छतां नासीद्रामे राजन्यधोक्षजे॥५३॥ एकपत्नीव्रतधरो राजर्षिच
रितः शुचिः॥ स्वधर्मं गृहमेधीयं शिक्षयन्स्वयमाचरत्॥५४॥ प्रेम्णानुवृत्त्या शीलेन प्रश्र
यावनता सती॥ धिया ह्रिया च भावज्ञा भर्तुः सीता हरन्मनः॥५५॥ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे नवमस्कंधे रामोपाख्याने दशमोऽध्यायः॥१०॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ भगवाना

२९

त्मनात्मानं राम उत्तमकल्पकैः॥ सर्वदेवमयं देवमीजेथाचार्यवान्मखैः॥१॥ होत्रेददाद्दि
शं प्राचीं ब्रह्मणे दक्षिणां प्रभुः॥ अध्वर्यवे प्रतीचीं च उदीचीं सामगाय सः॥२॥ आचार्याय दद
ौ शेषां यावती भूस्तदंतरा॥ मन्यमान इदं कृत्स्नं ब्राह्मणोर्हति निःस्पृहः॥३॥ इत्ययं तदलंका
रवासोभ्यामवशेषितः॥ तथा राज्यपि वैदेही सौमंगल्यावशेषिता॥४॥ ते तु ब्राह्मणदेवस्य
वात्सल्यं वीक्ष्य संस्तुतं॥ प्रीताः क्लिन्नधियस्तस्मै प्रत्यर्प्येदं बभाषिरे॥५॥ ब्राह्मणा ऊचुः॥ ॥
अप्रमत्तं नस्त्वया किं नु भगवन्भुवनेश्वर॥ यन्नोंतर्हृदयं विश्य तमो हंसि स्वरोचिषा
॥६॥ नमो ब्रह्मण्यदेवाय राममायाकुंठमेधसे॥ उत्तमश्लोकधुर्याय न्यस्तदंडार्पितांघ्रये॥७॥
एकेन योगिनः परे क्रतुभिस्तथान्ये होमार्चनाध्ययनदानयमादियोगैः॥ नत्वैक एव प
रयाकृतिभिश्च नसदेव त्वामेव परमं बहुधा भजंति॥ ॥ नमोस्तु ब्रह्मणे तुभ्यं परस्मै विश्व

भा॰न॰
३

विश्वरूपाय

योनये ॥ ~~सच्चिदानंदरूपाय विश्वयोनये~~ ॥ सच्चिदानंदरूपाय वेधसे ॥ १९ ॥ नमो निरंत
रानंदमूलकंदाय विष्णवे ॥ जगत्त्रयकृतानंदमूर्त्तये दिव्यमूर्त्तये ॥ २० ॥ नमोऽस्तु निर्गतो
पाधिस्वरूपाय सुदात्मने ॥ नमो ब्रह्मेन्द्रपूज्याय सर्वदेवमयाय च ॥ २१ ॥ उत्पत्तिस्थि
तिसंहारकारिणे क्लेशहारिणे ॥ नमः प्रपंचरूपिण्ये निःप्रपंचस्वरूपिणे ॥ २२ ॥ सच्चिदा
यन नमस्तुभ्यं केवलेशानमूर्त्तये ॥ सन्मात्राय च विद्यायै सीतायै राघवाय च ॥ २३ ॥ नमः
सहस्रशिरसे पुराणपुरुषात्मने ॥ नमो ध्यानस्वरूपिण्यै योगिध्येयात्मरूपिणे ॥ २४ ॥
सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुः सीता गौरी भवान् शिवः ॥ सीता शची भवानिंद्रः सीता स्वाहा
नलो भवान् ॥ सीता संहारिणी देवी यमरूपधरो भवान् ॥ २६ ॥ सीता तु तामसी देवी नि
र्ऋतिस्त्वं रघूत्तम ॥ सीता तु भार्गवी देवी वरुणो यादसांपतिः ॥ २७ ॥ सीता सदागती ॥
देवी जगत्प्राणः स्वयं भवान् सीता तु सर्वसंपत्तिः

३०

कुवेरस्त्वं न संशयः ॥ २८ ॥ सीता संज्ञा भवान् सूर्यः सीता रात्रिर्दिनं भवान् ॥ सीता तु द
क्षिणा देवी यज्ञमूर्त्तिर्भवान् विभो ॥ २९ ॥ सीता भक्तिर्भगवति भोगस्त्वं पुरुषोत्तम ॥ सी
तेयं मुक्तिरमला मोक्षस्त्वमकुतोभयः ॥ ३० ॥ सीता देवी महाकाली महाकालस्त्वमेव हि
सीता शक्तिर्जगद्धात्री शक्तिमांस्त्वं महेश्वरः ॥ ३१ ॥ किमत्र बहुनोक्तेन श्रीराम ब्रह्मत
त्परं ॥ त्वद्विभूतिरियं सीता विश्वाकारा विजृंभते ॥ ३२ ॥ निराकारोऽसि साकारो भक्ताना
मनुकंपया ॥ स्वानंदर एव रमते स्वच्छंदगतिरीश्वरः ॥ २३ ॥ यतो वाचो निवर्त्तंते मनसा
सह दूरतः ॥ तत्त्वमेव परं ज्योतिस्तमसः परमव्ययं ॥ २४ ॥ त्वन्मायामोहिताः सर्वे न त्वां जा
नंति तत्त्वतः ॥ त्वद्भक्ता एव विजानंति ब्रह्मैकं त्वामखंडितं ॥ २५ ॥ स्वस्वाधिकारे पुरुषो नि
बद्धो भोगांधनेत्रा पतिता भवाब्धौ ॥ त्वं तारकश्चेदितउत्तमं तं न स्वप्येव लीयेमहिरा

ना॰न॰
३१

मद्गेभवन् ॥२६॥ विज्ञप्तिमाकर्ण्य विधत्स्व भावाभवार्त्तिशांतिं मम दीनबंधो ॥ पतेप्रपन्नामिदमे
वयाचे भक्तिर्ममायं तवनिर्मलास्तु ॥२७॥ मोहात्कामस्तद्विपाकक्रमोत्र क्रोधो लोभो मोचेति पा
शैर्निबंध ॥ चक्रात्तस्यासंसरंतं सदामां पाशान्छित्वा मोचयेत्वामतेकः ॥२८॥ अथप्रसन्नो
भगवान्युधाचस्तुतिभिस्तुतः ॥ नेभ्योददौ द्विजेभ्यश्च ज्ञानमात्मप्रबोधनं ॥२९॥ कदाचिद्वि
कजिज्ञासुर्गूढो राज्ञामलसितः ॥ चरन्वाचोशृणोद्ग्रामे भार्यामुद्दिश्यकर्हिचित् ॥३०॥ ना
हं बिभर्मित्वां दुःशमसतीं परवेश्मगां ॥ स्त्रीलोभी बिभृयात्सीतां रामो नाहं भजे पुनः ॥३१॥
इति लोकात्बहुमुखात्दुराराधात्संविदः ॥ पत्या भीतेन सा त्यक्ता प्राप्ता प्राचेतसाश्रमं
॥३२॥ अंतर्वत्न्यागते काले यमौ सा सुषुवे सुतौ ॥ कुशो लव इति ख्यातौ तयोश्चक्रे क्रिया
मुनिः ॥३३॥ अंगदश्चित्रकेतुश्च लक्ष्मणस्यात्मजौ स्मृतौ तक्षः पुष्कल इत्यास्तां भरतस्य

३१

महीपतेः सुबहुःश्रुतसेनश्च शत्रुघ्नस्य बभूवतुः ॥३४॥ गंधर्वान्कोटिशो जघ्ने भरतो वि
जये दिशां ॥ तदीयं धनमानीय सर्वं राज्ञे न्यवेदयत् ॥३५॥ शत्रुघ्नश्च मधोः पुत्रं लवणं नाम
राक्षसं ॥ हत्वा मधुवने चक्रे मथुरां नाम वै पुरीं ॥३६॥ मुनौ निक्षिप्य तनयौ सीता भ
र्त्रा विवासिता ॥ ध्यायंती रामचरणौ विवरं प्रविवेश ह ॥३७॥ तां श्रुत्वा भगवान्रामो रुं
धन्नपि धिया शुचः ॥ स्मरंस्तस्या गुणांस्तांस्तान्नाशक्नोद्रोद्धुमीश्वरः ॥३८॥ स्त्रीपुंप्रसंग ए
तादृक्सर्वत्र त्रासमावहः ॥ अपीश्वराणां किमुत ग्राम्यस्य गृहचेतसः ॥३९॥ ततः ऊर्ध्वं ब्र
ह्मचर्यं धारयन्नजुहोत्प्रभुः ॥ त्रयोदशाब्दसाहस्रमग्निहोत्रमखंडितं ॥४०॥ स्मरतां हृदि वि
न्यस्य विद्धं दंडककंटकैः ॥ स्वपादपल्लवं राम आत्मज्योतिरगात्ततः ॥४१॥ नेदं यशो रघु
पतेः सुरयाच्ञयात्तलीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः रक्षोवधो जलधिबंधनम

स्वसृगैः किंतस्यशत्रुहननेकपयः सहायाः ॥४२॥ यस्यामलंनृपसदस्सुयशोधुनापिगायं
त्यघघ्नमृषयोदिगिभेंद्रपट्टं ॥ तंनाकपालवसुपालकिरीटजुष्टंपादांबुजंरघुपतिंशर
णंप्रपद्ये ॥४३॥ यैःसंस्पृष्टोभिदृष्टोवासंविष्टोनुगतेपिवा ॥ कोशलास्तेययुस्थानंयत्रग
छंतियोगिनः ॥४४॥ पुरुषोरामचरितंश्रवणैरुपधारयन् आनृशंस्यपरोराज
न्कर्मबंधैर्विमुच्यते ॥४५॥ राजोवाच ॥ कथंसभगवान्रामोभ्रातॄन्वास्वयमा
त्मनः ॥ तस्मिन्वातेन्ववर्त्तंतप्रजापौराश्चईश्वरे ॥४६॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथादिश
द्दिग्विजयेभ्रातॄंस्त्रिभुवनेश्वरः ॥ आत्मानंदर्शयन्स्वानांपुरीमैक्षतसानुगः ॥४७
आसिक्तमार्गांगंधोदैःकरिणांमदसीकरैः ॥ स्वामिनंप्राप्तमालोक्यमत्तांवासुतरामि
व ॥४८॥ प्रासादगोपुरसभाचैत्यदेवगृहादिषु ॥ विन्यस्तहेमकलशैःपताकाभिश्चमं

डितां ॥४९॥ पूगैःसवृंतैरंभाभिःपट्टिकाभिःसुवाससां ॥ आदर्शैरंशुकैःस्रग्भिःकृत
कौतुकतोरणां ॥५०॥ तमुपेयुस्तत्रतत्रपौराअर्हणपाणयः ॥ आशिषोयुयुजुर्देवपा
हिमांप्राक्त्वयोद्धृतां ॥५१॥ ततःप्रजावीक्ष्यपतिंचिरागतंदिदृक्षयोत्सृष्टगृहाःस्त्रियो
नराः आरुह्यहर्म्याण्यरविंदलोचनमतृप्तनेत्राःकुसुमैरवाकिरन् ॥५२॥ अथप्रवि
ष्टःस्वगृहंजुष्टंस्वैःपूर्वराजभिः अनंताखिलकोशाढ्यमनर्घ्योरुपरिछदं ॥५३॥ विद्रुमो
दुंबरद्वारैर्वैदूर्यस्तंभपंक्तिभिः स्थलैर्मारकतैःस्वछैःभ्राजत्स्फटिकभित्तिभिः ॥५४॥
चित्रस्रग्भिःपट्टिकाभिर्वासोमणिगणांशुकैः ॥ मुक्ताफलैश्चिदुल्लासैःकांतकामोप
पत्तिभिः ॥५५॥ धूपैर्दीपैःसुरभिभिर्मंडितंपुष्पमंडनैः ॥ स्त्रीपुंभिःसुरसंकाशैर्जुष्टंभूष
णभूषणैः ॥५६॥ तस्मिन्सभगवान्रामःस्निग्धयाप्रिययेष्टया ॥ रेमेस्वारामधीराणामृ

षन्नः सीतयाकिल ॥५७॥ बुभुजे च यथाकालं कामान्धर्ममपीडयन् ॥ वर्षपूगान्बहून्नृणामभिध्याताङ्घ्रिपल्लवः ॥५८॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे रामोपाख्याने एकादशोध्यायः ॥११॥ श्रीशुक उवाच ॥ कुशस्य चातिथिस्तस्मान्निषधस्तत्सुतो नभः ॥ पुंडरीकोथ तत्पुत्रः क्षेमधन्वाभवत्ततः ॥१॥ देवानीकस्ततोनीहः पारिपात्रोथ तत्सुतः ॥ ततो बलः स्थलस्तस्मात् वज्रनाभोर्कसंभवः ॥२॥ खगणस्तत्सुतस्तस्माद्विधृतिश्चाभवत्सुतः ॥ ततो हिरण्यनाभोभूद्योगाचार्यस्तु जैमिनेः ॥३॥ शिष्यः कौशल्य आध्यात्मयाज्ञवल्क्योभ्यगात्ततः ॥ योगं महोदयमृषिर्हृदयग्रंथिभेदनं ॥४॥ पुष्यो हिरण्यनाभस्य ध्रुवसंधिस्ततोभवत् ॥ सुदर्शनोथाग्निवर्णः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः ॥५॥ योसावास्ते योगसिद्धः कलापग्राममास्थितः ॥ कलेरंते सूर्यवंशं नष्टं भावयिता

पुनः ॥६॥ तस्मात्पृथुसुतस्तस्य संधिस्तस्याप्यमर्षणः ॥ महस्वांस्तत्सुतस्तस्माद्विश्वासाकोन्वजायत ॥७॥ ततः प्रसेनजित्तस्मात्तक्षको भविता पुनः ॥ ततो बृहद्बलो यस्तु पित्रा ते समरे हतः ॥८॥ एते हीक्ष्वाकुभूपाला अतीताः शृण्वनागतान् ॥ बृहद्बलस्य भविता पुत्रो नाम्ना बृहद्रणः ॥९॥ उरुक्रियसुतस्तस्य वत्सवृद्धो भविष्यति ॥ प्रतिव्योमस्ततो भानुर्दिवाको वाहिनीपतिः ॥१०॥ सहदेवस्ततो वीरो बृहदश्वोथ भानुमान् ॥ प्रतीकाश्वो भानुमतः सुप्रतीकोथ तत्सुतः ॥११॥ भविता मरुदेवोथ सुनक्षत्रोथ पुष्करः ॥ तस्यांतरिक्षस्तत्पुत्रः सुतपास्तदमित्रजित् ॥१२॥ बृहद्राजस्तु तस्यापि बर्हिस्तस्मात्कृतंजयः ॥ रणंजयस्तस्य सुतः संजयो भविता ततः ॥१३॥ तस्माच्छाक्योथ शुद्धोदो लांगलस्तत्सुतः स्मृतः ॥ ततः प्रसेनजित्तस्मात्क्षुद्रको भविता ततः ॥१४॥ रणको भ

वितातस्मात्सुरथोतनयस्ततः ॥ सुमित्रोनामनिष्टांतएतेबार्हद्बलान्वयाः ॥ १५ ॥ इक्ष्वाकु
णामयंवंशः सुमित्रांतोभविष्यति ॥ यतस्तंप्राप्यराजानंसंस्थांप्राप्स्यतिवैकलौ ॥ १६ ॥ इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेरामवंशवर्णनेद्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच
निमिरिक्ष्वाकुतनयोवसिष्ठमवृतर्त्विजं ॥ आरभ्यसत्रंसोप्याहशक्रेणप्राग्वृतोस्मिभो
॥ १ ॥ तंनिर्वर्त्यागमिष्यामितावन्मांप्रतिपालय ॥ तूष्णीमासीद्गृहपतिःसोपींद्रस्याक
रोन्मखं ॥ २ ॥ निमिश्चलमिदंविद्वान्सत्रमारभतात्मवान् ॥ ऋत्विग्भिरपरैस्तावन्नाग
मद्यावतागुरुः ॥ ३ ॥ शिष्यव्यतिक्रमंवीक्ष्यनिर्वर्त्यगुरुरागतः ॥ अशपत्पततादेहोनि
मेःपंडितमानिनः ॥ ४ ॥ निमिःप्रतिददौशापंगुरवेधर्मवर्तिने ॥ तवापिपततादेहोलो
भाधर्ममजानतः ॥ ५ ॥ इत्युत्ससर्जस्वंदेहंनिमिरध्यात्मकोविदः ॥ मित्रावरुणयोर्जज्ञे

उर्वश्यांप्रपितामहः ॥ ६ ॥ गंधवस्तुषुतद्देहंनिधायमुनिसत्तमः ॥ समाप्तेसत्रयागेयदेवान्
चुःसमागतान् ॥ ७ ॥ राज्ञोजीवतुदेहोयंप्रसन्नाःप्रभवोयदि ॥ तथेत्युक्तेनिमिःप्राहमाभून्मे
देहबंधनं ॥ ८ ॥ यस्ययोगंनवांछंतिवियोगभयकातराः ॥ भजंतिचरणांभोजंमुनयोहरि
मेधसः ॥ ९ ॥ देहंनावरुरुत्सेहंदुःखशोकभयावहं ॥ सर्वत्रास्ययतोमस्युर्मत्स्यानामुद
केयथा ॥ १० ॥ देवाऊचुः ॥ विदेहउष्यतांकामंलोचनेषुशरीरिणां ॥ उन्मेषणनिमेषाभ्यां
लक्षितोध्यात्मसंस्थितः ॥ ११ ॥ अराजकभयंनॄणांमन्यमानामहर्षयः ॥ देहंममंथुःस्म
निमेःकुमारःसमजायत ॥ १२ ॥ जन्मनाजनकःसोभूत्वैदेहस्तुविदेहजः ॥ मिथिलो
मथनाज्जातोमिथिलायेननिर्मिता ॥ १३ ॥ तस्मादुदावसुस्तस्यपुत्रोभूत्नंदिवर्द्धनः ॥
ततःसुकेतुस्तस्यापिदेवरातोमहीपते ॥ १४ ॥ तस्माद्बृहद्रथस्तस्यमहावीर्यःसुधृ

त्पिता सुधृतेर्धृष्टकेतुर्वैहर्यश्वोथमरुस्ततः ॥१५॥ मरोः प्रतीपकस्तस्माज्जातः कृतर
थोयतः ॥ देवमीढस्तस्य सुतो विश्रुतोथ महाधृतिः ॥१६॥ कृतिरातस्ततस्तस्मान्महारोमा
च तत्सुतः ॥ स्वर्णरोमा सुतस्तस्य ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥१७॥ ततः सीरध्वजो जज्ञे यज्ञार्थं कर्ष
तो महीं ॥ सीता सीराग्रतो जाता तस्मात्सीरध्वजः स्मृतः ॥१८॥ कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्म
ध्वजो नृपः ॥ धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ ॥१९॥ कृतध्वजात्केशिध्वजः खांडि
क्यस्तु मितध्वजात् ॥ कृतध्वजसुतो राजन्नात्मविद्याविशारदः ॥२०॥ खांडिक्यः कर्मतत्त्वज्ञो
भीतः केशिध्वजाद्द्रुतः ॥ भानुमांस्तस्य पुत्रोभूच्छतद्युम्नस्तु तत्सुतः ॥२१॥ शुचिस्तु तनय
स्तस्मात्सनद्वाजस्ततोभवत् ॥ ऊर्ध्वकेतुः सनद्वाजादजोथ पुरुजित्सुतः ॥२२॥ अरिष्टनेमि
स्तस्यापि श्रुतायुस्तत्सुपार्श्वकः ॥ ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमाधिः मिथिलाधिपः ॥२३॥ त

स्मात्समरथस्तस्य सुतः सत्यरथस्ततः ॥ आसीदुपगुरुस्तस्मादुपगुप्तोग्निसंभवः ॥
॥२४॥ वस्वनंतोथ तत्पुत्रो युयुधो यत्सुभाषणः ॥ श्रुतस्ततो जयस्तस्माद्विजयोस्मादृतः
सुतः ॥२५॥ शुनकस्तत्सुतो जज्ञे वीतहव्यो धृतिस्ततः ॥ बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिस्तस्य महाव
शी ॥२६॥ एते वै मैथिला राजन्नात्मविद्याविशारदाः ॥ योगेश्वरप्रसादेन द्वंद्वैर्मुक्ता गृहेष्वपि
॥२७॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे मैथिलवंशानुवर्णनं नाम त्रयोदशोध्यायः ॥१३॥
श्रीशुक उवाच ॥ अथातः श्रूयतां राजन्वंशः सोमस्य पावनः ॥ यस्मिन्नैलादयो भूपाः की
र्त्यंते पुण्यकीर्तयः ॥१॥ सहस्रशिरसः पुंसो नाभिह्रदसरोरुहात् ॥ जातस्यासीत्सुतो धातु
रत्रिः पितृसमो गुणैः ॥२॥ तस्य दृग्भ्योभवत्पुत्रः सोमोमृतमयः किल ॥ विप्रौषध्युडुगणा
नां ब्रह्मणा कल्पितः पतिः ॥३॥ सोयजद्राजसूयेन विजित्य भुवनत्रयं ॥ पत्नीं बृहस्पतेर्दर्पा

त्तारांनामाहरत्बलात् ॥४॥ यदासदेवगुरुणायाचितोभीक्ष्णशोमदात् ॥ नात्यजत्तत्कृ
तेजज्ञेसुरदानवविग्रहः ॥५॥ शुक्रोबृहस्पतेर्द्वेषादग्रहीत्सासुरोडुपं ॥ हरोगुरुसुतंस्नेहात्
सर्वभूतगणावृतः ॥६॥ सर्वदेवगणोपेतोमहेंद्रोगुरुमन्वयात् ॥ सुरासुरविनाशोभूत्समरस्ता
रकामयः ॥७॥ निवेदितोथांगिरसासोमंनिर्भर्त्स्यविश्वकृत् ॥ तारांस्वभर्त्रेप्रायच्छदंतर्वत्नी
मवैत्पतिः ॥८॥ त्यजत्यजाशुदुःप्रज्ञेमत्क्षेत्रादाहितंपरैः ॥ नाहंत्वांभस्मसात्कुर्यांस्त्रियंसां
तानिकेःसति ॥९॥ तत्याजव्रीडिताताराकुमारंकनकप्रभं ॥ स्पृहामांगिरसश्चक्रेकुमारेसो
मएवच ॥१०॥ ममायंनतवेत्युच्चैस्तस्मिन्विवदमानयोः ॥ पप्रच्छुर्मुनयोदेवानैवोचेव्री
डितातुसा ॥११॥ कुमारोमातरंप्राहकुपितोलीकलज्जया ॥ किंनवोचस्यसद्वृत्तेआत्माव
द्यंवदाशुमे ॥१२॥ ब्रह्मातांरहआहूयसमप्राक्षीच्चसांत्वयन् ॥ सोमस्येत्याहशनकैःसो

३६

मस्तंतावदग्रहीत् ॥१३॥ तस्यात्मयोनिरकृतबुधइत्यभिधांनृप ॥ बुध्यागंभीरयायेनपुत्रे
णापोडुराण्मुदं ॥१४॥ ततःपुरूरवाजज्ञेइलायांयउदाहृतः ॥ तस्यरूपगुणौदार्यशीलद्रवि
णविक्रमान् ॥ श्रुत्वोर्वशींद्रभवनेगीयमानान्सुरर्षिणा ॥१५॥ तदंतिकमुपेयायदेवीस्म
रशरार्दिता ॥ मित्रावरुणयोःशापादापन्नानरलोकतां ॥१६॥ निशम्यपुरुषश्रेष्ठंकंदर्पमि
वरूपिणं ॥ धृतिंविष्टभ्यललनाउपतस्थेतदंतिके ॥१७॥ सतांविलोक्यनृपतिर्हर्षेणोत्फुल्ल
लोचनः ॥ उवाचश्लक्ष्णयावाचादेवींहृष्टतनूरुहः ॥१८॥ पुरूरवाउवाच ॥ स्वागतंतेव
रारोहेआस्यतांकरवामकिं ॥ संरमस्वमयासाकंरतिर्नौशाश्वतीःसमाः ॥१९॥ उर्वश्युवा
च ॥ कस्यास्त्वयिनसज्जेतमनोदृष्टिश्चसुंदर ॥ यदंगांतरमासाद्यच्यवतेहरिरंस
या ॥२०॥ एतावुरणकौराजन्न्यासौरक्षस्वमानद ॥ संरंस्येभवतासाकंश्लाघ्यःस्त्रीणां

वरःस्मृतः ॥२१॥ घृतंमेवीरभक्ष्यंस्यान्नेक्षेत्वान्यत्रमैथुनात् । विवाससंतत्तथेतिप्रति
पेदेमहामनाः ॥२२॥ पुरूरवा उवाच ॥ अहोरूपमहोभावोनरलोकविमोहनं ॥ को
नसेवेतमनुजोदेवींत्वांस्वयमागतां ॥२३॥ तयासपुरुषश्रेष्ठोरमयंत्यायथार्हतः ॥ रेमे
सुरविहारेषुकामंचैत्ररथादिषु ॥२४॥ रममाणस्तयादेव्यापद्मकिंजल्कगंधया ॥ त
न्मुखामोदमुषितोमुमुदेहर्गणान्बहून् ॥२५॥ अपश्यन्नुर्वशीमिंद्रोगंधर्वान्समचोदयत्
उर्वशीरहितंमह्यमास्थानंनातिशोभते ॥२६॥ तउपेत्यमहारात्रेतमसिप्रत्युपस्थिते ॥ उ
र्वश्याउरणौजह्रुर्न्यस्तौराजनिजायया ॥२७॥ निशम्याक्रंदितंदेवीपुत्रयोर्नीयमानयोः
हतास्म्यहंकुनाथेननपुंसावीरमानिना ॥२८॥ यद्विश्रंभादहंनष्टाहृतापत्याचदस्युभिः
यःशेतेनिशिसंत्रस्तोयथानारीदिवापुमान् ॥२९॥ इतिवाक्सायकैर्विद्धःप्रतोत्रैरिवकुं

जरः ॥ निशिनिस्त्रिंशमादायविवस्त्रोभ्यद्रवद्रुषा ॥३०॥ तेविसृज्योरणौतत्रव्यद्योतंतस्मवि
द्युतः ॥ आदायमेषावायांतंनग्नमैक्षतसापतिं ॥३१॥ ऐलोपिशयनेजायामपश्यन्वि
मनाइव ॥ तच्चित्तोविह्वलःशोचन्बभ्रामोन्मत्तवन्महीं ॥३२॥ सतांवीक्ष्यकुरुक्षेत्रेसरस्व
त्यांचतत्सखीः ॥ पंचप्रहृष्टवदनाःप्राहसूक्तंपुरूरवाः ॥३३॥ अहोजायेतिष्ठतिष्ठघोरेन
त्यक्तुमर्हसि ॥ मांत्वमद्याप्यनिर्वृत्यवचांसिकृणवावहै ॥३४॥ सुदेहोयंपतत्यत्रदे
विदूरंहृतस्त्वया ॥ खादंत्येनंवृकागृध्रास्त्वत्प्रसादस्यनास्पदं ॥३५॥ उर्वश्युवाच ॥ माम्
थाःपुरुषोसित्वंमास्मत्वाद्युर्वृकाइमे ॥ क्वापिसख्यंनवैस्त्रीणांवृकाणांहृदयंयथा ॥३६॥
स्त्रियोह्यकरुणाःक्रूरादुर्मर्षाःप्रियसाहसाः ॥ घ्नंत्यल्पार्थेपिविस्रब्धंपतिंभ्रातरमप्युत
॥३७॥ विधायालीकविश्रंभमज्ञेषुत्यक्तसौहृदाः ॥ नवंनवमभीप्संत्यःपुंश्चल्यःस्वैरवृ

अयं ॥३८॥ संवत्सरांते हि भवानेकरात्रं मयेश्वरः । वत्स्यत्यपत्यानि च ते भविष्यंत्यपराणि भो
॥३९॥ श्रीशुक उवाच ॥ अंतर्वत्नीमुपालक्ष्य देवीं स प्रययौ पुरीं । पुनस्तत्र गतोऽब्दांते उर्वशीं
वीरमातरं ॥४०॥ उपलभ्य मुदा युक्तः समुवास तया निशां ॥४०॥ अथैनमुर्वशी प्राह कृपणं
विरहातुरं । गंधर्वानुपधावेमांस्तुभ्यं दास्यंति मामिति ॥४१॥ तस्य संस्तुवतस्तुष्टा अग्निस्था
लीं ददुर्नृप । उर्वशीं मन्यमानस्तां सोऽबुध्यत चरन्वने ॥४२॥ स्थालीं न्यस्य वने गत्वा गृहा
नाध्यायतो निशि । त्रेतायां संप्रवृत्तायां मनसि त्रय्यवर्तत ॥४३॥ स्थालीस्थानं गतोऽश्वत्थं
शमीगर्भं विलक्ष्य सः । तेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोककाम्यया ॥४४॥ उर्वशीं मंत्रतो
ध्यायन्नधरारणिमुत्तरां । आत्मानमुभयोर्मध्ये यत्तत्प्रजननं प्रभुः ॥४५॥ तस्य निर्मथ
नाज्जातो जातवेदा विभावसुः । त्रय्या स विद्यया राज्ञा पुत्रत्वे कल्पितस्त्रिवृत् ॥४६॥ ते

नायजत यज्ञेशं भगवंतमधोक्षजं । उर्वशीलोकमन्विच्छन्सर्ववेदमयं हरिं ॥४७॥
एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः । देवो नारायणो नान्य एकोऽग्निर्वर्ण एव च ॥४८॥
पुरूरवस एवासीत्त्रयी त्रेतामुखे नृप । अग्निना प्रजया राजा लोकं गांधर्वमेयिवान्
॥४९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे ऐलोपाख्याने नाम चतुर्दशोऽध्यायः
॥१४॥ श्रीशुक उवाच ॥ ऐलस्य चोर्वशीगर्भात्षडासन्नात्मजा नृप । आयुः श्रुता
युः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः ॥१॥ श्रुतायोर्वसुमान्पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतंजयः ।
रयस्य सुत एकश्च जयस्य तनयोऽमितः ॥२॥ भीमस्तु विजयस्याथ कांचनो होत्रकस्त
तः । तस्य जह्नुः सुतो गंगां गंडूषीकृत्य योऽपिबत् । जह्नोस्तु पुरुस्तस्य पुत्रो बलाकश्चात्म
जोऽजकः ॥३॥ ततः कुशः कुशस्यापि कुशांबुर्मूर्तयो वसुः । कुशनाभश्च चत्वारो गाधि

रासीत्कुशांबजतः॥४॥तस्यसत्यवतींकन्यामृचीकोयाचतद्विजः॥वरंविसदृशंम
त्वागाधिर्भार्गवमब्रवीत्॥५॥एकतःश्यामकर्णानांहयानांचंद्रवर्चसां॥सहस्रंदी
यतांशुल्कंकन्यायाःकुशिकावयं॥६॥इत्युक्तस्तन्मतंज्ञात्वागतःसवरुणांतिकं
आनीयदत्वातानश्वानुपयेमेवराननां॥७॥सऋषिःप्रार्थितःपत्न्याश्वश्र्वावापत्य
काम्यया॥श्रपयित्वोभयैर्मंत्रैश्चरुंस्नातुंगतोमुनिः॥८॥तावत्सत्यवतीमात्रास्व
चरुंयाचितासती॥श्रेष्ठंमत्वातयायछन्मात्रेमातुरदत्स्वयं॥९॥तद्विज्ञायमुनिः
प्राहपत्नींकष्टमकार्षीः॥घोरोदंडधरःपुत्रोभ्रातातेब्रह्मवित्तमः॥१०॥प्रसादितः
सत्यवत्यामैवंभूरितिभार्गवः॥अथतर्हिभवेत्पौत्रोजमदग्निस्ततोभवत्॥११॥सा
चभूत्सुमहापुण्याकौशिकीलोकपावनी॥रेणोःसुतांरेणुकांवैजमदग्निरुवाहयां

॥१२॥तस्यांवैभार्गवऋषेःसुतावसुमदादयः॥यवीयान्जज्ञएतेषांरामइत्यभिवि
श्रुतः॥१३॥यमाहुर्वासुदेवांशंहैहयानांकुलांतकं॥त्रिःसप्तकृत्वोयइमांचक्रेनिः
क्षत्रियांमहीं॥१४॥दुष्टंक्षत्रंभुवोभारमब्रह्मण्यमधार्म्मिकं॥रजस्तमोवृतमहन्फ
ल्गुण्यपिकृतेंहसि॥१५॥राजोवाच॥किंतदंहोभगवतोराजन्यैरजितात्मभिः॥कृतं
येनकुलंनष्टंक्षत्रियाणामभीक्ष्णशः॥१६॥श्रीशुकउवाच॥हैहयानामधिपतिरर्जुनः
क्षत्रियर्षभः॥दत्तंनारायणांशांशमाराध्यपरिकर्म्मभिः॥१७॥बाहून्दशशतंलेभे
दुर्धर्षत्वमरातिषु॥अव्याहतेंद्रियौजःश्रीतेजोवीर्ययशोबलं॥१८॥योगेश्वरत्वमैश्व
र्यंगुणायत्राणिमादयः॥चचाराव्याहतगतिर्लोकेषुपवनोयथा॥१९॥स्त्रीरत्नैरावृतः
क्रीडन्रेवांभसिमदोत्कटः॥वैजयंतींस्रजंबिभ्रद्रुरोधसरितंभुजैः॥२०॥विप्ला

वितंस्वशिविरंप्रतिस्रोतःसरिज्जलैः॥नामृष्यत्तस्यतद्वीर्यंवीरमानीदशाननः॥२२॥गृही
तोलीलयास्त्रीणांसमक्षंकृतकिल्बिषः॥माहिष्मत्यांसंनिरुद्धोमुक्तोयेनकपिर्यथा॥२३॥
सएकदातुमृगयांविचरन्विपिनेवने॥यदृच्छयाश्रमपदंजमदग्नेरुपाविशत्॥२४॥तस्मैस
नरदेवायमुनिरर्हणमाहरत्॥ससैन्यामात्यवाहायहविष्मत्यातपोधनः॥२५॥सवीरस्त
त्रतद्दृष्ट्वाआत्मैश्वर्यातिशायिनं॥तन्नाद्रियताग्निहोत्र्यांसाभिलाषःसहैहयः॥२६॥हवि
र्धानीमृषेर्दर्पान्नरान्हर्तुमचोदयत्॥तेचमाहिष्मतींनिन्युःसवत्सांक्रंदतींबलात्॥२७
अथराजनिनिर्यातेरामआश्रमआगतः॥श्रुत्वातत्तस्यदौरात्म्यंचुक्रोधाहिरिवाहतः॥
२८॥घोरमादायपरशुंसतूणंवर्मकार्मुकं॥अन्वधावतदुर्मर्षोमृगेंद्रइवयूथपं॥२९॥
तमापतंतंभृगुवर्यमोजसाधनुर्धरंबाणपरश्वधायुधं॥ऐणेयचर्मांबरमर्कधामभि

र्युतंजटाभिर्ददृशेपुरींविशत्॥३०॥अचोदयद्धस्तिरथाश्वपत्तिभिर्गदासिबाणर्ष्टिशतघ्नि
शक्तिभिः॥अक्षौहिणीःसप्तदशातिभीषणास्तारामएकोभगवानसूदयत्॥३१॥यतोय
तोसौप्रहरत्परश्वधोमनोनिलौजाःपरचक्रसूदनः॥ततस्ततश्छिन्नभुजोरुकंधरानि
पेतुरुर्व्यांहतसूतवाहनाः॥३२॥दृष्ट्वास्वसैन्यंरुधिरौघकर्दमेरणाजिरेरामकुठारसायकैः
विवृक्णवर्मध्वजचापविग्रहंनिपातितंहैहयआपतद्रुषा॥३३॥अथार्जुनःपंचशते
षुबाहुभिर्धनुःषुबाणान्युगपत्ससंदधे॥रामायरामोस्त्रभृतांसमग्रणीस्तान्येकधन्वेषु
भिराच्छिनत्समं॥३४॥पुनःस्वहस्तैरचलान्मृधेंघ्रिपानुत्क्षिप्यवेगादभिधावतोयुधि॥भुजा
न्कुठारेणकठोरनेमिनाचिच्छेदरामःप्रसभंत्वहेरिव॥३५॥कृत्तबाहोःशिरस्तस्यगि
रेःशृंगमिवाहरत्॥हतेपितरितत्पुत्राअयुतंदुद्रुवुर्भयात्॥३६॥अग्निहोत्रीमुपाव

न्सवत्सां परवीरहा ॥ समुपेत्याश्रमं पित्रे परिक्लिष्टां समर्पयत् ॥ ३७ ॥ स्वकर्म तत्कृतं रामः
पित्रे भ्रातृभ्य एव च ॥ वर्णयामास तच्छ्रुत्वा जमदग्निरभाषत ॥ ३८ ॥ राम राम महाबाहो भवान्
पापमकारषीत् ॥ अवधीन्नरदेवं यत्सर्वदेवमयं वृथा ॥ ३९ ॥ वयं हि ब्राह्मणास्तात क्षमया
र्हणतां गताः ॥ यया लोकगुरुर्देवः पारमेष्ठ्यमगात्पदं ॥ ४० ॥ क्षमया रोचते लक्ष्मीर्ब्राह्मी सौ
री यथा प्रभा ॥ क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः ॥ ४१ ॥ राज्ञो मूर्द्धाभिषिक्तस्य वधो
ब्रह्मवधाद्गुरुः ॥ तीर्थसंसेवया चांहो जह्यंगाच्युतचेतनः ॥ ४२ ॥ ॥ इति श्रीभागवते म
हापुराणे नवमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पित्रोपशिक्षितो रामस्तथे
ति कुरुनंदन ॥ संवत्सरं तीर्थयात्रां चरित्वाश्रममाव्रजत् ॥ १ ॥ कदाचिद्रेणुका याता गं
गायां पद्ममालिनं ॥ गंधर्वराजं क्रीडंतमप्सरोभिरपश्यत ॥ २ ॥ विलोकयंती क्रीडंत

मुदकार्थं नदीं गता ॥ होमवेलां न सस्मार किंचिच्चित्ररथस्पृहा ॥ ३ ॥ कालात्ययं तं विलोक्य
मुनेः शापविशंकिता ॥ आगत्य कलशं तस्थौ पुरोधाय कृतांजलिः ॥ ४ ॥ व्यभिचारं मुनि
र्ज्ञात्वा पत्न्याः प्रकुपितोऽब्रवीत् ॥ घ्नतैनां पुत्रकाः पापामित्युक्तास्ते न चक्रिरे ॥ ५ ॥ रामः सं
चोदितः पित्रा भ्रातॄन्मात्रा सहावधीत् ॥ प्रभावज्ञो मुनेः सम्यक्समाधेस्तपसश्च सः ॥ ६ ॥
वरेण छंदयामास प्रीतः सत्यवतीसुतः ॥ वव्रे हतानां रामोऽपि जीवितं चास्मृतिं वधे ॥ ७ ॥
उत्तस्थुस्ते कुशलिनो निद्रापाय इवांजसा ॥ पितुर्विद्वांस्तपोवीर्यं रामश्चक्रे सुहृद्वधं ॥ ८ ॥
येऽर्जुनस्य सुता राजन्स्मरंतः स्वपितुर्वधं ॥ रामवीर्यपराभूता लेभिरे शर्म न क्वचि
त् ॥ ९ ॥ एकदाश्रमतो रामे सभ्रातरि वनं गते ॥ वैरं सिसाधयिषवो लब्धच्छिद्रा उपागम
न् ॥ १० ॥ दृष्ट्वाग्न्यगार आसीनमावेशितधियं मुनिं ॥ भगवत्युत्तमश्लोके जघ्नुस्ते पापनि

ष्वया ॥११॥ याच्यमानाः कृपणया राममात्रातिदारुणाः ॥ प्रसह्य शीर उत्कृत्य निन्युस्ते क्षत्रबं
धवः ॥१२॥ रेणुका दुःखशोकार्त्ता निघ्नंत्यात्मानमात्मना ॥ राम रामेहि ताते ति विचुक्रो
शोच्चकैः सती ॥१३॥ तदुपश्रुत्य दूरस्थो हा रामेत्यार्त्तवत्स्वरं ॥ त्वरयाश्रममासाद्य द
दृशे पितरं हतं ॥१४॥ तद्दुःखरोषामर्षार्त्तिशोकवेगविमोहितः ॥ हा तात साधो धर्मि
ष्ठ त्यक्त्वास्मान् स्वर्गतो भवान् ॥१५॥ विलप्यैवं पितुर्देहं निधाय भ्रातृषु स्वयं ॥ प्रगृह्य पर
शुं रामः क्षत्रांताय मनो दधे ॥१६॥ गत्वा माहिष्मतीं रामो ब्रह्मघ्नविहतश्रियं ॥ तेषां स शीर्ष
भी राजन् मध्ये चक्रे महागिरिं ॥१७॥ तद्रक्तेन नदीं घोरां मब्रह्मण्यभयावहां ॥ हेतुं कृत्वा
पितृवधं क्षत्रेमंगलकारिणि ॥१८॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ॥ स
मंतपंचके चक्रे शोणितोदान् ह्रदान्नव ॥१९॥ पितुः कायेन संधाय शिर आदाय

बर्हिषि सर्वदेवमयं देवमात्मानमयजन्मखैः ॥२०॥ ददौ प्राचीं दिशं होत्रे ब्रह्मणे दक्षिणां दिशं
अध्वर्यवे प्रतीचीं वै उद्गात्रे उत्तरां दिशं ॥२१॥ अन्येभ्यो वांतरदिशः कश्यपाय च मध्यतः
आर्यावर्त्तमुपद्रष्ट्रे सदस्येभ्यस्ततः परं ॥२२॥ ततश्चावभृथस्नानविधूताशेषकिल्बिषः स
रस्वत्यां ब्रह्मनद्यां रेजे व्यभ्र इवांशुमान् ॥२३॥ स्वदेहं जमदग्निस्तु लब्ध्वा संज्ञानलक्षणं ऋ
षीणां मंडले सोभूत्सप्तमो रामपूजितः ॥२४॥ जामदग्न्योपि भगवान् रामः कमललोचनः
आगामिन्यंतरे राजन् वर्त्तयिष्यति वै बृहत् ॥२५॥ आस्तेद्यापि महेंद्राद्रौ न्यस्तदंडः प्र
शांतधीः ॥ उपगीयमानचरितः सिद्धगंधर्वचारणैः ॥२६॥ एवं भृगुषु विश्वात्मा भगवान् ह
रिरीश्वरः ॥ अवतीर्य परं भारं भुवोहन् बहुशो नृपान् ॥२७॥ गाधेरभूत् महातेजाः समि
द्ध इव पावकः ॥ तपसा क्षात्रमुत्सृज्य यो लेभे ब्रह्मवर्चसं ॥२८॥ विश्वामित्रस्य चैवास

न्पुत्राएकशतंनृप ॥ मध्यमस्तुमधुछंदामधुछंदसएवते ॥ २९ ॥ पुत्रंकृत्वाशुनःशेफंदे
वरातंचभार्गवं ॥ आजीगर्त्तंसुतानाहज्येष्टएषप्रकल्प्यतां ॥ ३० ॥ योवैहरिश्चंद्रमखेवि
क्रीतःपुरुषःपशुः स्तुत्वादेवान्प्रजेशादीन्मुमुचेपाशबंधनात् ॥ ३१ ॥ योरातोदेवयज
नेदेवैर्गाधिषुतापसः ॥ देवरातइतिख्यातःशुनःशेफःसभार्गवः ॥ ३२ ॥ येमधुछंदसोज्ये
ष्टाःकुशलंमेनिरेनतत् ॥ अशपत्तान्मुनिःक्रुद्धोम्लेछाभवतदुर्जनाः ॥ ३३ ॥ सहोवाचम
धुछंदाःसार्धंपंचाशताततः ॥ यन्नोभवान्संजानीतेतस्मिंस्तिष्ठामहेवयं ॥ ३४ ॥ ज्येष्टंमंत्रद
र्शंचक्रुस्त्वामन्वंचोवयंस्महि ॥ ३५ ॥ विश्वामित्रःसुतानाहवीरवंतोभविष्यथ ॥ येमानंमेनुगृ
ह्णंतोवीरवंतमकर्त्तमां ॥ ३६ ॥ एषवःकुशिकावीरोदेवरातस्तमन्वितः ॥ अन्येचाष्टकहा
रीतजयक्रतुमदादयः ॥ ३७ ॥ एवंकौशिकगोत्रंतुविश्वामित्रैःपृथग्विधं ॥ प्रवरांतर

मापन्नंतद्धिचैवंविकल्पितं ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेषोडशोध्यायः
॥ १६ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ यःपुरूरवसःपुत्रआयुस्तस्याभवन्सुताः ॥ नहुषःक्षत्रवृद्धश्चरजी
रंभश्चवीर्यवान् ॥ १ ॥ अनेनाइतिराजेंद्रशृणुक्षत्रवृद्धान्वयं ॥ क्षत्रवृद्धसुतस्यासन्सुहो
त्रस्यात्मजास्त्रयः ॥ २ ॥ काश्यःकुशोगृत्समदइतिगृत्समदादभूत् ॥ शुनकःशौनकोयस्यब
ह्वृचःप्रवरोमुनिः ॥ ३ ॥ काश्यस्यकाशिस्तत्पुत्रोराष्ट्रोदीर्घतमःपिता ॥ धन्वंतरिर्दीर्घतमआ
युर्वेदप्रवर्त्तकः ॥ ४ ॥ यज्ञभुग्वासुदेवांशःस्मृतमात्रार्त्तिनाशनः ॥ तत्पुत्रःकेतुमानस्यज
ज्ञेभीमरथस्ततः ॥ ५ ॥ दिवोदासोद्युमांस्तस्मात्प्रतर्दनइतिस्मृतः ॥ ६ ॥ सएवशत्रुजिद्वत्स
ऋतध्वजइतीरितः ॥ तथाकुवलयाश्वेतिप्रोक्तोलर्कादयस्ततः ॥ ७ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि
षष्टिवर्षशतानिच ॥ नालर्कादपरोराजन्बुभुजेमेदिनींयुवा ॥ ८ ॥ अलर्कात्संततिस्त

स्मात्सुनीथोथसुकेतनः॥ धर्मकेतुः सुतस्तस्मात्सत्यकेतुरजायत॥ ९॥ धृष्टकेतुसुतस्तस्मा
त्सुकुमारः क्षितीश्वरः॥ वीतिहोत्रस्य भर्गोतो भार्गभूमिरभून्नृपः॥ १०॥ इतीमे काश्यपो भूपाः
क्षत्रवृद्धान्वयायिनः॥ रभस्य रभसः पुत्रो गंभीरश्चाक्रियस्ततः॥ ११॥ तस्य क्षेत्रे ब्रह्म जज्ञे शृणु
वंशमनेनसः॥ शुद्धस्ततः शुचिस्तस्माच्चित्रकृद्धर्मसारथिः॥ १२॥ ततः शांतरयो जज्ञे कृतकृत्य
ः स आत्मवान्॥ रजेः पंचशतान्यासन्पुत्राणाममितौजसां॥ १३॥ देवैरभ्यर्थितो दैत्यान्हत्वे
न्द्रायाददाद्दिवं॥ इंद्रस्तस्मै पुनर्दत्वा गृहीत्वा चरणौ रजेः॥ १४॥ आत्मानमर्पयामास प्र
ह्रादाद्यरिशंकितः॥ पितर्युपरते पुत्रा याचमानाय नो ददुः॥ १५॥ त्रिविष्टपं महेंद्राय यज्ञभा
गान्समाददुः॥ गुरुणा हूयमानेग्नौ बलभित्तनयान्रजेः॥ १६॥ अवधीद्भ्रंशितान्मार्गान्न
कश्चिदवशेषितः॥ कुशात्प्रतिः क्षात्रवृद्धात्संजयस्तत्सुतो जयः॥ १७॥ ततः कृतः कृ

तस्यापि जज्ञे हर्यबलो नृपः॥ सहदेवस्ततो हीनो जयसेनस्तु तत्सुतः॥ १८॥ संकृतिस्तस्य च जयः क्ष
त्रधर्मा महारथः॥ क्षत्रवृद्धान्वया भूपाः शृणु वंशं च नाहुषात॥ यस्य वंशे हरिर्जज्ञे वसुदेवस्य
वेश्मनि॥ १९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे सप्तदशोध्यायः॥ १७॥ श्रीशुक उवा
च॥ यतिर्ययातिः संयातिरायतिर्वियतिः कृतिः॥ षडिमे नहुषस्यासन्निंद्रियाणीव देहिनः॥
१॥ राज्यं नैच्छद्यतिः पित्रा दत्तं तत्परिणामवित्॥ यत्र प्रविष्टः पुरुष आत्मानं नावबुध्यते॥
२॥ पितरि भ्रंशिते स्थानादिंद्राण्या धर्षितात्द्विजैः॥ प्रापितेजगरत्वं वै ययातिरभवन्नृपः॥ ३
चतसृष्वादिशद्दिक्षु भ्रातॄन्भ्राता यवीयसः॥ कृतदारो जुगोपोर्वी काव्यस्य वृषपर्वणः॥ ४॥ रा
जोवाच॥ ब्रह्मर्षिर्भगवान्काव्यः क्षत्रबंधुश्च नाहुषः॥ राजन्यविप्रयोः कस्माद्विवाहः प्रतिलो
मजः॥ ५॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ एकदा दानवेंद्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका॥ सार्द्धं सखीसहस्रेण संयुक्ता

राजपुत्र्या च नामितः ॥ ७ ॥ देवयान्या पुरोद्याने पुष्पितद्रुमसंकुले ॥ व्यचरत्कलगीतालिनलि
नीपुलिने ऽबला ॥ ८ ॥ ता जलाशयमासाद्य कन्याः कमललोचनाः ॥ तीरे न्यस्य दुकूलानि विजह्रुः
सिंचतीर्मिथः ॥ ८ ॥ वीक्ष्य व्रजंतं गिरिशं सह देव्या वृषस्थितं ॥ सहसोत्तीर्य वासांसि पर्यधुर्व्रीडिताः
स्त्रियः ॥ ९ ॥ शर्मिष्ठाजानती वासो गुरुपुत्र्याः समव्ययत् ॥ स्वीयं मत्वा प्रकुपिता देवयानीदमब्र
वीत् ॥ १० ॥ शर्मिष्ठ उवाच ॥ ॥ अहो निरीक्षतामस्या दास्याः कर्म ह्यसांप्रतं ॥ अस्मद्धार्यं धृतव
ती शुनीव हविरध्वरे ॥ ११ ॥ यैरिदं तपसा सृष्टं मुखं पुंसः परस्य ये ॥ धार्यते यैरिह ज्योतिः शिवः पं
था प्रदर्शितः ॥ १२ ॥ यान्वंदंत्युपतिष्ठंते लोकनाथाः सुरेश्वराः ॥ भगवानपि विश्वात्मा पाव
नः श्रीनिकेतनः ॥ १३ ॥ वयं तत्रापि भृगवः शिष्योस्या नः पितासुरः ॥ अस्मद्धार्यं धृतवती शू
द्रो वेदमिवासती ॥ १४ ॥ एवं शपंतीं शर्मिष्ठा गुरुपुत्रीमभाषत ॥ रुषा श्वसंत्युरंगीव धर्षिता

दृषदछदा ॥ १५ ॥ आत्मवृत्तमविज्ञाय कत्थसे बहु भिक्षुकि ॥ किं न प्रतीक्षसे स्माकं गृहान्ब
लिभुजो यथा ॥ १६ ॥ एवंविधैः सुपरुषैः क्षिप्त्वाचार्यसुतां सती ॥ शर्मिष्ठा प्राक्षिपत्कूपे वासश्चा
दाय मन्युना ॥ १७ ॥ तस्यां गतायां स्वगृहं ययातिर्मृगयां चरन् ॥ प्राप्तो यदृच्छया कूपे जलार्थी तां
ददर्श ह ॥ १८ ॥ दत्त्वा स्वमुत्तरं वासस्तस्यै राजा विवाससे ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणिमुज्जहार दया
परः ॥ तं वीरमाहौशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा ॥ १९ ॥ राजंस्त्वया गृहीतो मे पाणिः परपुरंजयः ॥
हस्तग्राहोपरो मा भूद्गृहीतायास्त्वया हि मे ॥ २० ॥ एष ईशकृतो वीर संबंधो नौ न पौरुषः ॥
यदिदं कूपमग्नाया भवतो दर्शनं मम ॥ २१ ॥ न ब्राह्मणो मे भविता हस्तग्राहो महाभुज ॥ कच
स्य बार्हस्पत्यस्य शापाद्यमशापं पुरा ॥ २२ ॥ ययातिरनभिप्रेतं दैवोपहृतमात्मनः ॥ मन
स्तु तद्गतं बुध्वा प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ २३ ॥ गते राजनि सा वीरे तत्र स्म रुदती पितुः ॥ न्यवे

श्यत ततः सर्वं मुक्तं शर्मिष्ठया कृतं ॥२४॥ दुर्मना भगवान् काव्यः पौरोहित्यं विगर्हयत्
स्तुवन् वृत्तिं च कापोतीं दुहित्रा स ययौ पुरात् ॥२५॥ वृषपर्वा तमाज्ञाय प्रत्यनीकविवक्षितं
गुरुं प्रसादयन् मूर्ध्ना पादयोः पतितः पथि ॥२६॥ क्षणार्धमन्युर्भगवान् शिष्यं व्याचष्ट भार्ग
वः ॥ कामोस्याः क्रियतां राजन् नैनं त्यक्तुमिहोत्सहे ॥२७॥ तथेत्यवस्थिते प्राह देवयानी म
नोगतं पित्रा दत्ता यतो यास्ये सानुगा यातु मामनु ॥२८॥ स्वानां तत्संकटं वीक्ष्य तदर्थस्य
च गौरवं ॥ देवयानीं पर्य्यचरत् स्त्रीसहस्रेण दासवत् ॥२९॥ नाहुषाय सुतां दत्वा सह शर्मि
ष्ठयोशना ॥ तमाह राजन् शर्मिष्ठामाधास्तल्पे न कर्हिचित् ॥३०॥ विलोक्यौशनसीं राज
न् शर्मिष्ठा सुप्रजां क्वचित् ॥ तमेव वव्रे रहसि सख्याः पतिमृतौ सती ॥३१॥ राजपुत्र्यार्थितोप
त्ये धर्मं चावेक्ष्य धर्मवित् ॥ स्मरन् शुक्रवचः काले दिष्टमेवाभ्यपद्यत ॥३२॥ यदुं च तुर्व

सुं चैव देवयानी व्यजायत ॥ द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥३३॥ गर्भसंभवमासुर्या
भर्तुर्विज्ञाय मानिनी ॥ देवयानी पितुर्गेहं ययौ क्रोधविमूर्छिता ॥३४॥ प्रियामनुगतः कामी व
चोभिरुपमंत्रयन् ॥ न प्रसादयितुं शेके पादसंवाहनादिभिः ॥३५॥ शुक्रस्तमाह कुपितो स्त्री
कामानृतपूरुष ॥ त्वां जरा विशतां मंद विरूपकरणी नृणां ॥३६॥ ययातिरुवाच ॥ अतृप्तो
स्म्यद्य कामानां ब्रह्मन् दुहितरि स्म ते ॥ व्यत्यस्यतां यथाकामं वयसा यो भिधास्यति ॥३७॥
इति लब्धव्यवस्थानः पुत्रं ज्येष्ठमवोचत ॥ यदो तात प्रतीछेमां जरां देहि निजं वयः ॥३८॥
मातामहकृतां वत्स न तृप्तो विषयेष्वहं ॥ वयसा भवदीयेन रंस्ये कतिपयाः समाः ॥३९॥
यदुरुवाच ॥ नोत्सहे जरसा स्थातुमंतरा प्राप्तया तव ॥ अविदित्वा सुखं ग्राम्यं वैतृष्ण्यं
नैति पूरुषः ॥४०॥ तुर्वसुश्चोदितः पित्रा द्रुह्युश्चानुश्च भारत ॥ प्रत्याचख्युरधर्मज्ञा ह्यनित्ये नि

भा॰न॰
४७

त्यबुध्य॥४१॥ अपृच्छत्तनयंपूरुंवयसोनंगुणाधिकं॥ नत्वमग्रजवद्वत्समांप्रत्याख्या
तुमर्हसि॥४२॥ पुरूवाच॥॥ कोनुलोकेमनुष्येंद्रपितुरात्मकृतःपुमान्॥ प्रतिकर्तुंक्ष
मोयस्यप्रसादाद्विंदतेपरं॥४३॥ उत्तमश्चिंतितंकुर्यात्प्रोक्तकारीचमध्यमः॥ अधमो
श्रद्धयाकुर्यादकर्त्तोच्चरितंपितुः॥४४॥ इतिप्रमुदितःपूरुःप्रत्यगृह्णाज्जरांपितुः॥ सो
पितद्वयसाकामान्यथावज्जुजुषेनृपः॥४५॥ सप्तद्वीपपतीःसम्यक्पितृवत्पालय
न्प्रजाः॥ यथोपजोषंविषयान्जुजुषेव्याहतेंद्रियः॥४६॥ देवयान्यप्यनुदिनंमनोवाक्
देहवस्तुभिः॥ प्रेयसःपरमांप्रीतिमुवाहप्रेयसीरहः॥४७॥ अयजद्यज्ञपुरुषंक्रतु
भिर्भूरिदक्षिणैः॥ सर्वदेवमयंदेवंसर्ववेदमयंहरिं॥४८॥ यस्मिन्निदंविरचितंव्योम्नी
वजलदावलिः॥ नानेवभातिनाभातिस्वप्नमायामनोरथः॥४९॥ तमेवहृदिविन्य

४७

स्यवासुदेवंगुहाशयं॥ नारायणमणीयांसंनिराशीरजयत्प्रभुं॥५०॥ एवंवर्षःसहस्रा
णिमनःषष्ठैर्मनःसुखं॥ विदधानोविनातृप्यत्सार्वभौमःकदिंद्रियैः॥५१॥ इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेनवमस्कंधेययातिचरित्रेष्टादशोध्यायः॥१८॥ श्रीशुकउवाच॥॥ स
इत्थंकामाचरन्कामान्स्त्रैणोपह्नवमात्मनः॥ बुध्वाप्रियायैनिर्विण्णोगाथामेतामगा
यत॥१॥ शृणुभार्गव्यमूंगाथांमद्विधाचरितांभुवि॥ धीरायस्यानुशोचंतिवनेग्रामनिवा
सिनः॥२॥ बस्तएकोवनेकश्चित्विचिन्वन्प्रियमात्मनः॥ ददर्शकूपेपतितांस्वकर्मवशा
गामजां॥३॥ तस्याउद्धरणोपायंबस्तकामीविचिंतयन्॥ व्यधत्ततीर्थमुद्धृत्यविषाणा
ग्रेणरोधसी॥४॥ सोत्तीर्यकूपात्सुश्रोणीतमेवचकमेकिल॥ तयावृतंसमुद्वीक्ष्यबह्व्यो
जाःकांतकामिनीः॥५॥ पीवानंश्मश्रुलंप्रेष्ठंमीढ्वांसंयाभकोविदं॥ सएकोजवृषस्तासां

बह्वीनां रतिवर्द्धनः ॥६॥ रेमे मन कामग्रस्तः आत्मानं नावबुध्यते ॥ तमेव प्रेष्ठतमया र
ममाणमजान्यया ॥७॥ विलोक्य कूपसंविग्ना नामृष्यत् बस्तकर्म तत् ॥ तं दुर्हृदं सुहृद्रूपं
कामिनं क्षणसौहृदं ॥ इंद्रियाराममुत्सृज्य स्वामिनं दुःखिता ययौ ॥ सोपि चानुगतं स्त्रैणः
करुणस्तां प्रसादितुं ॥९॥ कुर्वन्निडविडाकारं नाशक्नोत् पथि संधितुं ॥ तस्यास्तत्र द्विजः क
श्चिदजास्वाम्यच्छिनद्रुषा ॥१०॥ लंबंतं वृषणं भूयः संदधे यार्थयोगवित् संबद्धवृषणः
सोपि ह्यजया कूपलब्धया ॥११॥ तथाहं कृपणः सुभ्रु भवत्या प्रेमयंत्रितः ॥ आत्मानं
नाभिजानामि मोहितस्तव मायया ॥१२॥ यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः
न दुह्यंति मनः प्रीतिं पुंसः कामहतस्य ते ॥१३॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शा
म्यति ॥ हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥१४॥ यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु

मंगलं समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥१५॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्जीर्यतो या न
जीर्यते ॥ तां तृष्णां दुःखनिवहां शर्मकामो द्रुतं त्यजेत् ॥१६॥ मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा नाविवि
क्तासनो भवेत् ॥ बलवानिंद्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥१७॥ पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषया
न्सेवतो सकृत् ॥ तथापि चानुसवनं तृष्णा तेषूपजायते ॥१८॥ तस्मादेतामहं त्यक्त्वा
ब्रह्मण्याध्याय मानसं ॥ निर्द्वंद्वो निरहंकारश्चरिष्यामि मृगैः सह ॥१९॥ दृष्टं श्रुतमसद्बुध्वा
नानुध्यायेन्न संविशेत् ॥ संसृतिं चात्मनाशं च तत्र विद्वान्स आत्मदृक् ॥२०॥ श्रीशुक उवा
च ॥ इत्युक्त्वा नाहुषो जायां तदीयं पूरवे वयः ॥ दत्वा स्वां जरसं तस्मादाददे विगतस्पृहः ॥२१॥
दिशि दक्षिणपूर्वस्यां द्रुह्युं दक्षिणतो यदुं ॥ प्रतीच्यां तुर्वसुं चक्रे उदीच्यामनुमीश्वरं ॥२२॥
भूमंडलस्य सर्वस्य पूरुमर्हत्तमं विशां ॥ अभिषिच्याग्रजास्तस्य वशे स्थाप्य वनं ययौ ॥२३॥

आसेवितं वर्षपूगान् षड्वर्गं विषयेषु सः। क्षणेन मुमुचे नीडं जातपक्ष इव द्विजः॥२४॥ स तत्र निर्मुक्तसमस्तसंग आत्मानुभूत्या विधुतत्रिलिंगः। परेमले ब्रह्मणि वासुदेवे लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः॥२५॥ श्रुत्वा गाथां देवयानी मेने प्रस्तोभमात्मनः। स्त्रीपुंसोः स्नेहवैक्लव्यात् परिहासमिवेरितं॥२६॥ सा संनिवासं सुहृदां प्रपायामिव गच्छतां। विज्ञायेश्वरतंत्राणां मायाविरचितं प्रभोः॥२७॥ सर्वत्र संगमुत्सृज्य स्वप्नौपम्येन भार्गवी। कृष्णे मनः समावेश्य व्यधुनोल्लिंगमात्मनः॥२८॥ नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे। सर्वभूताधिवासाय शांताय बृहते नमः॥२९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे नाहुषोपाख्याने एकोनविंशोध्यायः॥१९॥ श्रीशुक उवाच॥ पूरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि यत्र जातोसि भारत। यत्र राजर्षयो वंश्या ब्रह्मवंश्याश्च जज्ञिरे॥१॥ जनमेजयो ह्यभूत् पूरोः प्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः

प्रवीरोथ मनस्युर्वै तस्माच्चारुपदोभवत्॥२॥ तस्य सुद्युरभूत् पुत्रस्तस्माद्बहुगवस्ततः॥ संयातिस्तस्याहंयाती रौद्राश्वस्तत्सुतः स्मृतः॥३॥ ऋतेयुस्तस्य कक्षेयुः स्थंडिलेयुः कृतेयुकः। जलेयुः संततेयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः॥४॥ दशैतेप्सरसः पुत्रा वनेयुश्चावमः स्मृतः॥ घृताच्यामिंद्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः॥५॥ ऋतेयो रंतिभारोभूत् त्रयस्तस्यात्मजा नृप। सुमतिर्ध्रुवोप्रतिरथः कण्वोप्रतिरथात्मजः॥६॥ तस्य मेधातिथिस्तस्मात् प्रस्कंण्वाद्या द्विजातयः॥ पुत्रोभूत् सुमते रैभ्यो दुष्मंतस्तत्सुतो मतः॥७॥ दुष्मंतो मृगयां यातः कण्वाश्रमपदं गतः। तत्रासीनां स्वप्रभया मंडयंतीं रमामिव॥८॥ विलोक्य सद्यो मुमुहे देवमायामिव स्त्रियं॥ बभाषे तां वरारोहां भटैः कतिपयैर्वृतः॥९॥ तद्दर्शनप्रमुदितः संनिवृत्तपरिश्रमः॥ पप्रच्छ कामसंतप्तः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा॥१०॥ कात्वं कमलपत्राक्षि कस्यासि हृदयंगमे॥ किंवाचिकी

भा॰ न॰
५०

षितं त्वत्र भवत्या निर्जने वने ॥१०॥ व्यक्तं राजन्यतनयां वेद्म्यहं त्वां सुमध्यमे ॥ न हि चेतः पौर
वाणामधर्मे रमते क्वचित् ॥११॥ शाकुंतलोवाच विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकया वने
वेदैतद्भगवान्कण्वो वीर किं करवाम ते ॥१२॥ आस्यतां त्वं वरं विप्राक्षम्यतां मर्हणं हि न ॥ भु
ज्यतां संति नीवाराः भुज्यतां यदि रोचते ॥१३॥ दुष्यंत उवाच ॥ उपपन्नमिदं सुभ्रु जातायाः
कुशिकान्वये ॥ स्वयं हि वृणु एव ते राज्ञां कन्यका सदृशं वरं ॥१४॥ ओमित्युक्ते यथा धर्ममुपयेमे श
कुंतलां ॥ गांधर्वविधिना राजा देशकालविधानवित् ॥१५॥ अमोघवीर्यो राजर्षिर्महिष्यां वीर्य
मादधे ॥ श्वो भरते स्वपुरं यातः कालेनासूत सा सुतं ॥१६॥ कण्वः कुमारस्य वने चक्रे समुचिताः
क्रियाः ॥ बद्ध्वा मृगेंद्रांस्तरसा क्रीडति स्म स बालकः ॥१७॥ तं दुरत्ययविक्रांतमादाय प्रमदो
त्तमा ॥ हरेरंशांशसंभूतं भर्तुरंतिकमागमत् ॥१८॥ यदा न जगृहे राजा भार्यापुत्रावनिंदि

५०

तौ ॥ शृण्वतां सर्वभूतानां खे वागाहाशरीरिणी ॥१९॥ माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव
सः ॥ भरस्व पुत्रं दुष्यंत मावमंस्थाः शकुंतलां ॥ रेतोधाः पुत्रो नयति नरदेव यमक्षयात् ॥२०॥
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुंतला ॥ पितर्युपरते सापि चक्रवर्ती महायशाः ॥२१
महिमा गीयते यस्य हरेरंशभुवो भुवि ॥ चक्रं दक्षिणहस्तस्य पद्मकोशोस्य पादयोः ॥२२॥
ईजे महाभिषेकेण सोभिषिक्तोधिराड्विभुः ॥ पंचपंचाशता मेध्यैर्गंगायामनु वाजिभिः
॥२३॥ मामतेयं पुरोधाय यमुनायामनु प्रभुः ॥ अष्टसप्ततिमेध्याश्वान्बबंध प्रददद्वसु ॥
२४॥ भरतस्य हि दौष्यंतेरग्निः साचीगुणे चितः ॥ सहस्रं बद्वशो यस्मिन्ब्राह्मणा गा विभे
जिरे ॥२५॥ त्रयस्त्रिंशच्छतं ह्यश्वान्बद्ध्वा विस्मापयन्नृपान् ॥ दौष्यंतिरत्यगान्मायां देव
तां गुरुमाययौ ॥२६॥ मृगान्शुक्लदतः कृष्णान्हिरण्येन परिवृतान् ॥ आदौ कर्मणि मष्णारे

निमुतानिचतुर्दश ॥२७॥ नरतस्य महत्कर्मन पूर्वे नापरे नृपाः ॥ नैवापुः नैव प्राप्स्यंति
बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा ॥२८॥ किरातहूणान्यवनान्पौंड्रान्कंकान्खशांछकान् ॥ अब्र
ह्मण्यान्नृपांश्चाहन्म्लेछान्दिग्विजयेऽखिलान् ॥२९॥ जित्वा पुरासुरान्देवान्ये रसौ
कांसि भेजिरे देवस्त्रियो रसां नीताः प्राणिभिः पुनराहरत् ॥३०॥ सर्वकामान्दुदुहतुः प्र
जानां तस्य रोदसी ॥ समास्त्रिनवसाहस्त्रीर्दिक्षु चक्रमवर्त्तयत् ॥३१॥ स सम्राड्लोकपा
लाख्यमैश्वर्यमधिराट्श्रियं ॥ चक्रंचास्खलितं प्राणान्मृषेत्युपरराम ह ॥३२॥ तस्यासन्
नृप वैदर्भ्यः पत्न्यस्तिस्रः सुसंमताः ॥ जघ्नुस्त्यागभयात्पुत्रान्नानुरूपा इतीरिते ॥३३॥
तस्यैवं वितथे वंशे तदर्थं यजतः सुतं ॥ मरुत्स्तोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददुः
॥३४॥ अंतर्वत्न्यां भ्रातृपत्न्यां मैथुनाय बृहस्पतिः ॥ प्रवृत्तो वारितो गर्भं शप्त्वा वीर्यमु

पासृजत् ॥३५॥ तं त्यक्तुकामां ममतां भर्तुस्त्यागविशंकितां ॥ नामनिर्वचनं तस्य श्लो
कमेनं सुरा जगुः ॥३६॥ मूढे भरद्वाजमिमं भरद्वाजं बृहस्पते ॥ यातौ यदुक्त्वा पितरौ भर
द्वाजस्ततस्त्वयं ॥३७॥ चोद्यमाना सुरैरेवं मत्वा वितथमात्मजं ॥ व्यसृजन्मरुतो बिभ्रन्द
त्तोयं वितथेन्वये ॥३८॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे शाकुंतलोपाख्याने विं
शोध्यायः ॥२०॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ वितथस्य सुतान्मन्योर्बृहत्क्षत्रो जयस्ततः ॥ महावी
र्यो नरो गर्गः संकृतिस्तु नरात्मजः ॥१॥ गुरुश्च रंतिदेवश्च संकृतेः पांडुनंदन ॥ रंतिदेव
स्य हि यशो इहामुत्र च गीयते ॥२॥ वियद्वित्तस्य ददतो लब्धं लब्धं बुभुक्षतः ॥ निःकिंच
नस्य धीरस्य सकुटुंबस्य सीदतः ॥३॥ व्यतीयुरष्टचत्वारिंशदहान्यपिबतः किल ॥ घृत
पायससंयावं तोयं प्रातरुपस्थितं ॥४॥ कृच्छ्रप्राप्तकुटुंबस्य क्षुत्तृड्भ्यां जातवेपथुः

अतिथिः ब्राह्मणः काले भोक्तुकामस्य चागमत् ॥५॥ तस्मै संव्यभजत् सोन्नमादृत्य श्रद्धयान्वि
तः ॥ हरिं सर्वत्र संपश्यन् स भुक्त्वा प्रययौ द्विजः ॥६॥ अथान्यो भोक्ष्यमाणस्य विभक्तस्य महीप
तेः ॥ विभक्तं व्यभजत् तस्मै वृषलाय हरिं स्मरन् ॥७॥ याते शूद्रे तमन्योगादतिथिः श्वभिरावृतः
राजन्मे दीयतामन्नं सगणाय बुभुक्षते ॥८॥ स आदृत्यावसिष्टं यद्बहुमानपुरस्कृतं ॥ तच्च दत्वा
नमश्चक्रे श्वभिः श्वपतये विभुः ॥९॥ पानीयमात्रमुच्छेषं तच्चैकपरितर्पणं ॥ पास्यतः पुल्कसो
भ्यागादपो देह्यशुभस्य मे ॥१०॥ तस्य तां करुणां वाचं निशम्य विपुलश्रमां ॥ कृपया भृशसं
तप्त इदमाहामृतं वचः ॥११॥ न कामयेहं गतिमीश्वरात् परामष्टर्द्धियुक्तामपुनर्भवं वा
आर्त्तिं प्रपद्येखिलदेहभाजामंतःस्थितो येन भवंत्यदुःखाः ॥१२॥ क्षुत्तृट्श्रमो गात्रपरिभ्र
मश्च दैन्यं क्लमः शोकविषादमोहाः ॥ सर्वे निवृत्ताः कृपणस्य जंतोर्जिजीविषोर्जीवजलार्प

णान्मे ॥१३॥ एवं प्रभाष्य पानीयं म्रियमाणः पिपासया ॥ पुल्कसायाददाद्धीरो निसर्गकरुणो
नृपः ॥१४॥ तस्य त्रिभुवनाधीशाः फलदाः फलमिच्छतां ॥ आत्मानं दर्शयांचक्रुर्माया विष्णु
विनिर्मिताः ॥१५॥ स वै तेभ्यो नमस्कृत्य निःसंगो विगतस्पृहः ॥ वासुदेवे भगवति भक्त्या ॥
चक्रे मनः परं ॥१६॥ ईश्वरालंबनं चित्तं कुर्वतोनन्यराधसः ॥ मायागुणमयी राजन् स्वप्नव
त्प्रत्यलीयत ॥१७॥ तत्प्रसंगानुभावेन रंतिदेवानुवर्त्तिनः ॥ अभवन् योगिनः सर्वे नारा
यणपरायणाः ॥१८॥ गर्गाच्छिनिस्ततो गार्ग्यः क्षत्राद्ब्रह्म ह्यवर्त्तत ॥ दुरितक्षयो महावीर्या
त्तस्य त्रय्यारुणिः कविः ॥१९॥ पुष्करारुणिरित्यत्र ये ब्राह्मणगतिं गताः ॥ बृहत्क्षत्रस्य पु
त्रोभूद्धस्ती यद्धस्तिनापुरं ॥२०॥ अजमीढो द्विमीढस्य पुरुमीढस्य हस्तिनः ॥ अजमीढस्य
वश्याः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः ॥२१॥ अजमीढाद्बृहदिषुस्तस्य पुत्रो बृहद्धनुः ॥ बृहत्का

सुमतस्तस्य पुत्र आसीत् जयद्रथः ॥२२॥ तत्सुतो विशदस्तस्य सेनजित् समजायत । रुचि-
राश्वो दृढहनुः काश्यो वत्सश्च तत्सुताः ॥२३॥ रुचिराश्वसुतः पारः पृथुसेनस्तदात्मजः ।
पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रं शतं त्वभूत् ॥२३॥ स कृत्व्यां शुककंन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।
स योगी गवि भार्यायां विष्वक्सेनमधात् सुतं ॥२४॥ जैगीषव्योपदेशेन योगतंत्रं चकार ह ॥ उदक्-
सेनस्तु तस्मात् भल्लाटो बार्हदीषवाः ॥२५॥ यवीनरो द्विमीढस्य कृतिमांस्तत्सुतः स्मृ-
तः ॥ नाम्ना सत्यधृतिर्यस्य दृढनेमिः सुपार्श्वकृत् ॥२६॥ सुपार्श्वात् सुमतिस्तस्य पुत्रः संनतिमां-
स्ततः ॥ कृती हिरण्यनाभाद्यो योगं प्राप्य जगौ स्म षट् ॥२७॥ संहिताः प्राच्यसाम्नां वै नीपो ह्युग्रायुधस्-
ततः ॥ तस्य क्षेम्यः सुवीरोऽथ सुवीरस्य रिपुंजयः ॥ ततो बहुरथो नाम पुरुमीढोऽप्रजोऽभवात् ॥२८॥
नलिन्यामजमीढस्य नीलः शांतिस्तु तत्सुतः ॥ शांतेः सुशांतिस्तत्पुत्रः पुरुजोऽर्कस्ततोऽभ-

वात् ॥२९॥ भर्म्याश्वस्तनयस्तस्य पंचासन् मुद्गलादयः यवीनरो बृहदश्वः कांपिल्यः संजयः सु-
ताः ॥३०॥ भर्म्याश्वः प्राह पुत्रा मे पंचानां रक्षणाय हि विषयाणामलमिमे इति पंचालसंज्ञि-
ताः ॥३१॥ मुद्गलात् ब्रह्म निर्वृत्तं गोत्रं मौद्गल्यसंज्ञितं । मिथुनं मुद्गलाद्भार्म्याद्दिवोदासः पुमा-
नभूत् ॥३२॥ अहल्या कन्यका यस्यां शतानंदस्तु गौतमात् । तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्वे-
दविशारदः ॥३३॥ शरद्वांस्तत्सुतो यस्मादुर्वशीदर्शनात् किल । शरस्तंबेऽपतद्रेतो मिथुनं त-
दभूच्छुभं ॥३४॥ तद्दृष्ट्वा कृपयागृह्णात् शंतनुर्मृगयां चरन् । कृपः कुमारः कंन्या च द्रोणप-
त्न्यभवत् कृपी ॥३५॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे नहुषोपाख्याने एकविंशोऽध्या-
यः ॥२१॥ श्रीशुक उवाच ॥ मित्रायुश्च दिवोदासात् च्यवनस्तत्सुतो नृप । सुदासः सह-
देवोऽथ सोमको जंतुजन्मकृत् ॥१॥ तस्य पुत्रशतं तेषां यवीयान् पृषतः सुतः । द्रुपदो द्रौप-

दी तस्य धृष्टद्युम्नादयः सुताः॥२॥धृष्टद्युम्नात् धृष्टकेतुर्भार्म्याः पंचालका इमे॥योजमीढसुतो
ह्यन्य ऋक्षः संवरणस्ततः॥३॥तपत्यां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः॥परीक्षित्सुधनुर्जह्नुर्नि
षधाश्च कुरोः सुताः॥४॥सुहोत्रोभूत्सुधनुषश्च्यवनोथ ततः कृती॥वसुस्तस्योपरिचरो बृह
द्रथमुखास्ततः॥५॥कुशांबमत्स्यप्रत्यग्रचेदिपाद्याश्च चेदिपाः॥बृहद्रथात्कुशाग्रोभूत् ऋष
भस्तस्य तत्सुतः॥६॥जज्ञे सत्यहितोपत्यं पुष्पवांस्तत्सुतो जहुः॥अन्यस्यां चापि भार्यायां शक
ले द्वे बृहद्रथात्॥७॥ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसंधिते॥जीवजीवेति क्रीडंत्या जरासंधो
भवत्सुतः॥८॥ततश्च सहदेवोभूत्सोमापिर्यच्छ्रुतश्रवाः॥परीक्षिदनपत्योभूत्सुरथो नामजा
ह्नवः॥९॥ततो विदूरथो तस्मात्सार्वभौमस्ततोभवत्॥जयसेनस्तत्तनयो राधिकोतोयुतोह्य

भूत॥१०॥ततश्चाक्रोधनस्तस्माद्देवातिथिरमुष्य च॥ऋक्षस्तस्य दिलीपोभूत्प्रतीपस्तस्य चा

त्मजः॥११॥देवापिः शांतनुस्तस्य बाह्लीक इति चात्मजाः॥पितृराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं
गतः॥१२॥अभवच्छंतनू राजा प्राक्महाभिषसंज्ञितः॥यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं यौवनमेति
सः॥१३॥शांतिमाप्नोति चैवाग्र्यां कर्मणा तेन शंतनुः॥समा द्वादश तद्राज्ये न ववर्ष यदा विभुः
॥१४॥शंतनुर्ब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्तायमग्रभुक्॥राज्यं देह्यग्रजायाशु पुरराष्ट्रविवृद्धये॥१५॥
एवमुक्तो द्विजैर्ज्येष्ठं छंदयामास सोब्रवीत्॥तन्मंत्रिप्रहितैर्विप्रैर्वेदाद्विभ्रंशितो गिरा॥१६॥
वेदवादातिवादान्वै तदा देवो ववर्ष ह॥देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः
॥१७॥सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति॥बाह्लीकात्सोमदत्तोभूत् भूरिर्भूरिश्रवा
स्ततः॥१८॥शलश्च शांतनोरासीद्गंगायां भीष्म आत्मवान्॥सर्वधर्मविदां श्रेष्ठो महाभागवतः
कविः॥१९॥वीरयूथाग्रणीर्येन रामोपि युधि तोषितः॥शांतनोर्दासकन्यायां जज्ञे चित्रांगदः

सुतः॥२०॥ विचित्रवीर्यश्चावरजो नाम्ना चित्रांगदो हतः। यस्यां पराशरात्साक्षादवतीर्णो ह-
रेः कला॥२१॥ वेदगुप्तो मुनिः कृष्णो यतोहमिदमध्यगां। हित्वा स्वशिष्यान्पैलादीन्भगवान्
बादरायणः॥२२॥ मह्यं पुत्राय शांताय परं गुह्यमिदं जगौ। विचित्रवीर्योथोवाह काशीराजसुते ब-
लात्॥२३॥ स्वयंवरादुपानीते अंबिकांबालिके उभे। तयोरासक्तहृदयो गृहीतो यक्ष्मणा मृतः
॥२४॥ क्षेत्रे प्रजस्य वै भ्रातुर्मात्रोक्तो बादरायणः। धृतराष्ट्रं च पांडुं च विदुरं चाप्यजीजन-
त्॥२५॥ गांधार्यां धृतराष्ट्रस्य जज्ञे पुत्रशतं नृप। तत्र दुर्योधनो ज्येष्ठो दुःशला चापि कन्यका
॥२६॥ शापान्मैथुनरुद्धस्य पांडोः कुंत्यां महारथाः। जाता धर्मानिलेंद्रेभ्यो युधिष्ठिरमुखास्त्रयः
॥२७॥ नकुलः सहदेवश्च माद्र्यां नासत्यदस्रयोः। द्रौपद्यां पंच पंचभ्यः पुत्रास्ते पितरोभवन्
॥२८॥ युधिष्ठिरात्प्रतिविंध्यः श्रुतसेनो वृकोदरात्। अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु ना-

कुलिः॥२९॥ सहदेवसुतो राजञ्छ्रुतकर्मा तथापरे। युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोथ घटोत्कचः॥३०
भीमसेनाद्धिडिंबायां काल्यां सर्वगतस्ततः। सहदेवात्सुहोत्रं तु विजयासूत पार्वती। करेणुम-
त्यां नकुलो नरमित्रं तथार्जुनः॥३१॥ इरावंतमुलूप्यां वै सुतायां बभ्रुवाहनं। मणिपुरपतेः
सोपि तत्पुत्रः पुत्रिकासुतः॥३२॥ तव तातः सुभद्रायामभिमन्युरजायत। सर्वातिरथजि-
द्वीर उत्तरायां ततो भवान्॥३३॥ परिक्षीणेषु कुरुषु द्रौणेर्ब्रह्मास्त्रतेजसा। त्वं च कृष्णानु-
भावेन सजीवो मोचितोंतकात्॥३४॥ तवेमे तनयास्तात जनमेजयपूर्वकाः। श्रुतसेनो भी-
मसेन उग्रसेनश्च वीर्यवान्॥३५॥ जनमेजयस्त्वां विदित्वा तक्षकान्निधनं गतं। सर्पान्
वै सर्पयागाग्नौ सहोष्यति रुषान्वितः॥३६॥ कावषेयं पुरोधाय तुरं तुरगमेधया। समंतात्
पृथिवीं सर्वां जित्वा यक्ष्यति चाध्वरैः॥३७॥ तस्य पुत्रः शतानीको याज्ञवल्क्यात्त्रयीं पठन्

अस्त्रज्ञानं क्रियाज्ञानं शौनकात्परमेष्यति ॥३८॥ सहस्रानीकस्तत्पुत्रस्ततश्चैवाश्वमे
धजः ॥ असीमकृष्णस्तस्यापि नेमिचक्रस्तु तत्सुतः ॥३९॥ गजाह्वये हृते नद्या कौशाम्ब्यां साधु
वत्स्यति ॥ उक्तस्ततश्चित्ररथस्तस्मात्कविरथः सुतः ॥४०॥ तस्माच्च वृष्टिमांस्तस्य सुषेणो
ऽथ महीपतिः ॥ सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत्सुखीनरः ॥४१॥ परिप्लवः सुतस्तस्मान्मेधा
वी सुनयात्मजः ॥ नृपंजयस्ततो दूर्वस्तिमिः स्तस्माज्जनिष्यति ॥४२॥ निमेः वृहद्रथस्तस्माच्छ
तानीकः सुदासजः ॥ शतानीकाद्दुर्दमनस्तस्यापत्यं महीनरः ॥४३॥ दंडपाणिर्निमिस्तस्य
क्षेमको भविता नृप ॥ ब्रह्मक्षत्रस्य वंशो यं प्रोक्तो देवर्षिसत्कृतः ॥ क्षेमकं प्राप्य राजानं सं
स्थां प्राप्स्यति वै कलौ ॥४४॥ अथ मागधराजानो भवितारो वदामि ते ॥ भविता सहदेवस्य
मार्जारिर्यच्छ्रुतश्रवाः ॥४५॥ ततो युतायुस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः ॥ सुनक्षत्रः सु

नक्षत्राद्बृहत्सेनोऽथ कर्मजित् ॥४६॥ ततः सुतंजयाद्विप्रः शुचिस्तस्य भविष्यति ॥ क्षेमोऽथ
सुव्रतस्तस्माद्धर्मसूत्रः समस्ततः ॥४७॥ द्युमत्सेनोऽथ सुमतिः सुबलो जनिता ततः ॥ सुनी
थः सत्यजिदथ विश्वजिद्यद्रिपुंजयः ॥४८॥ बार्हद्रथाश्च नृपाला भाव्याः साहस्रवत्सरं ॥ त
तः परं तु ये भाव्याः तांश्चो वक्ष्मि तेनघ ॥४९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे दि
वोदासीये द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥ श्रीशुक उवाच ॥ अनोः सभानरश्चक्षुः परोक्षस्य त्रयः सु
ताः ॥ सभानरात्कालनरः संजयस्तत्सुतस्ततः ॥१॥ जन्मेजयस्तस्य पुत्रो महाशालो महा
मनाः ॥ उशीनरस्तितिक्षुश्च महामनस आत्मजौ ॥२॥ शिबिर्वनः शमिर्दक्षश्चत्वारोशीन
रात्मजाः ॥ वृषादर्भः सुवीरश्च मद्रः कैकेय आत्मजाः ॥३॥ शिबेश्चत्वार एवासंस्तितिक्षो
श्च रुशद्रथः ॥ ततो हेमोऽथ सुतपा बलिः सुतपसोऽभवत् ॥४॥ अंगवंगकलिंगाद्याः सुह्मपुं

द्रुह्यसंततिः॥ जज्ञिरे दीर्घतमसो बलेः क्षेत्रे महीक्षितः॥५॥ चक्रुः स्वनाम्ना विषयान् षडिमा
न्प्राच्यकांश्च ते॥ खलपानोंगतो जज्ञे तस्माद्दिविरथस्ततः॥६॥ सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे चित्र
रथोप्रजः॥ रोमपाद इति ख्यातस्तस्मै दशरथः सखा॥ शांतां स्वकन्यां प्रायच्छदृष्यशृंग उवाह
तां॥७॥ देवे वर्षति यं रामा आनिन्युर्हरिणीसुतं॥ नाट्यसंगीतवादित्रैर्विभ्रमालिंगनार्हणैः
॥८॥ स तु राज्ञोनपत्यस्य निरूप्येष्टिं मरुत्वतः॥ प्रजामदाद्दशरथो येन लेभे प्रजः प्रजाः॥९॥ च
तुरंगो रोमपादात्पृथुलाक्षस्तु तत्सुतः॥ बृहद्रथो बृहत्कर्मा बृहद्भानुश्च तत्सुताः॥१०॥ आ
द्याद्बृहन्मनास्तस्माज्जयद्रथ उदाहृतः॥ विजयस्तस्य संभूत्यां ततो धृतिरजायत॥११॥
ततो धृतव्रतस्तस्य सत्कर्माधिरथस्ततः॥ योसौ गंगातटे क्रीडन्मंजूषांतर्गतं शिशुं॥१२॥ कुं
त्यापविद्धं कानीनमनपत्योकरोत्सुतं॥ वृषसेनः सुतस्तस्य कर्णस्य जगतीपते॥१३॥

द्रुह्योश्च तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः॥ आरब्धस्तस्य गांधारस्तस्य धर्मस्ततो धृतः॥१४॥ धृ
तस्य दुर्मदस्तस्मात्प्रचेताश्च प्रचेतनः॥ म्लेछाधिपतयो भूवन्नुदीचीं दिशिमाश्रिताः॥१५॥ तुर्व
सोश्च सुतो वह्निर्वह्नेर्भर्गोथ भानुमान्॥ त्रिभानुस्तत्सुतोस्यापि करंधम उदारधीः॥१६॥ मरु
तस्तत्सुतोपुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत्॥ दुष्कंतः स पुनर्भेजे स्वयं साम्राज्यकामुकः॥१७॥ य
यातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ॥ वर्णयामि महापुण्यं सर्वपापहरं नृणां॥१८॥ यदोर्वंशं
नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ यत्रावतीर्णो भगवान्परमात्मा नराकृतिः॥१९॥ यदोः सह
स्रजित्क्रोष्टा नलो रिपुरिति श्रुताः॥ चत्वारः सूनवस्तत्र शतजित्प्रथमात्मजः॥२०॥ महा
हयो वेणुहयो हैहयश्चेति तत्सुताः॥ धर्मस्तु हैहयस्यैसुतो नेत्रः कुंतेः पिता ततः॥२१॥ सोहं
जिरभवत्कुंतेर्माहिष्मान् भद्रसेनकः॥ कृतवीर्यसूः॥ कृताग्निः कृतवर्मा च कृतौजा धनका

दुर्मदो भद्रसेनस्य धनकः

त्मजाः॥२२॥अर्जुनःकृतवीर्यस्यसप्तद्वीपेश्वरोभवत्।दत्तात्रेयात्हरेरंशात्प्राप्तयोग
महागुणः॥२३॥ननूनंकार्त्तवीर्यस्यगतिंयास्यंतिपार्थिवाः।यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्य
दयादिभिः॥२४॥पंचाशीतिसहस्राणिह्यव्याहतबलःसमाः।अनष्टवित्तस्मरणोबुभुजे
क्षय्यषड्वसु॥२५॥तस्यपुत्रसहस्रेषुपंचैवोर्वरितामृधे।जयध्वजःशूरसेनोवृषभोम
धुरूर्जितः॥२६॥जयध्वजात्तालजंघस्तस्यपुत्रशतंत्वभूत्।क्षत्रंयत्तालजंघाख्यमौ
र्वतेजोपसंहृतं॥२७॥तेषांज्येष्ठोवीतिहोत्रोवृष्णिःपुत्रोमधोःस्मृतः।तस्यपुत्रशतंत्वा
सीत्वृष्णिःज्येष्ठंयतःकुलं॥२८॥माधवावृष्णयोराजन्यादवाश्चेतिसंज्ञिताः।यदुपुत्र
स्यचक्रोष्टोःपुत्रोवृजिनवांस्ततः॥२९॥स्वाहितस्ततोविषद्गुर्वैतस्यचित्ररथस्ततः।शश
बिंदुर्महायोगीमहाभोजोमहानभूत्॥३०॥चतुर्दशमहारत्नश्चक्रवर्त्यपराजितः॥त

स्यपत्नीसहस्राणांदशानांसुमहायशाः॥३१॥दशलक्षसहस्राणिपुत्राणांतास्वजीज
नत्॥तेषांतुषट्प्रधानानांपृथुश्रवसआत्मजः॥धर्मोनामोशनातस्यहयमेधशतस्य
याट्॥३२॥तत्सुतोरुचकस्तस्यपंचासन्नात्मजाःशृणु।पुरुजिद्रुक्मरुक्मेषुपृथुज्याम
घसंज्ञिताः॥३३॥ज्यामघस्त्वप्रजोप्यन्यांभार्यांशैब्यापतिर्भयात्।नाविंदच्छत्रुभवना
द्भोज्यांकन्यामहारषीत्॥३४॥रथस्थांतांनिरीक्ष्याहशैब्यापतिममर्षिता।केयंकुहक
मत्स्थानंरथमारोपितेतिवै॥३५॥स्नुषातवेत्यभिहितेस्मयंतीपतिमब्रवीत्।अहंवंध्या
सपत्नीवस्नुषामेयुज्यतेकथं॥३६॥जनयिष्यसियंराज्ञितस्येयमुपयुज्यते॥अन्वमोदं
तत्तद्विश्वेदेवाःपितरएवच॥३७॥शैब्यागर्भमधात्कालेकुमारंसुषुवेशुभं।सविदर्भ
इतिप्रोक्तउपयेमेस्नुषांसती॥३८॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेरि

भा॰न॰
५०

वोदसीये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्यां विदर्भोऽजनयत्पुत्रौ नाम्ना
कुशक्रथौ तृतीयं रोमपादं च विदर्भकुलनंदनं ॥१॥ रोमपादसुतो बभ्रुर्बभ्रोः कृतिरजा
यत ॥ कुशिकस्तत्सुतस्तस्मात् चेदिश्चैद्यादयो नृपाः ॥२॥ क्रथस्य कुंतिः पुत्रोऽभूद्वृष्णिस्त
स्याथ निर्वृतिः ॥ ततो दशार्हो नाम्नाभूत्तस्य व्योमसुतस्ततः ॥३॥ जीमूतो विकृतिस्तस्य य
स्य भीमरथः सुतः ॥ ततो नवरथः पुत्रो जातो दशरथस्ततः ॥४॥ करंभिः शकुनेः पुत्रो देव
रातस्तदात्मजः ॥ देवक्षत्रस्ततस्तस्य मधुः कुरुवशादनुः ॥५॥ पुरुहोत्रस्त्वनोः पुत्रस्तस्यायुः
सात्वतस्ततः ॥ भजमानो भजिर्दिव्यो वृष्णिर्देवावृधोऽंधकः ॥६॥ सात्वतस्य सुताः सप्त महाभो
जश्च मारिष ॥ भजमानस्य निम्लोचिः किंकिणो धृष्टिरेव च ॥७॥ एकस्यामात्मजाः पत्न्या
मन्यस्यां च त्रयः सुताः ॥ शतजिच्च सहस्राजिदयुताजिदिति प्रभो ॥७॥ बभ्रुः देवावृधसुत

५०

स्तयोः श्लोकौ पठंत्यमू ॥ यथैव शृणुमो दूरात् संपश्यामस्तथांतिकात् ॥८॥ बभ्रुः श्रेष्ठो मनु
ष्याणां देवैर्देवावृधः समः ॥ पुरुषाः पंचषष्टिश्च षट्सहस्राणि चाष्ट च ॥९॥ येऽमृतत्वमनु
प्राप्ता बभ्रोः देवावृधादपि ॥ महाभोजोऽपि धर्मात्मा भोजा आसंस्तदन्वये ॥१०॥ वृष्णेः सुमि
त्रः पुत्रोऽभूद्युधाजिच्च परंतप ॥ शिनिस्तस्यानमित्रश्च निम्नोऽभूदनमित्रतः ॥११॥ सत्राजितः
प्रसेनश्च निम्नस्याथासतुः सुतौ ॥ अनमित्रसुतो योऽन्यः शिनिस्तस्याथ सत्यकः ॥१२॥ युयुधा
नः सात्यकिर्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः ॥ कुणेर्युगंधरः पुत्रः शैनेया इति कीर्तिताः ॥१३॥ यु
गंधरोऽनमित्रस्य वृष्णिः पुत्रोऽपरस्ततः ॥ श्वफल्कश्चित्ररथश्चैव गांदिन्यां तु श्वफल्कतः ॥
१४ ॥ अक्रूरप्रमुखा आसन्पुत्रा द्वादश विश्रुताः ॥ आसंगः सारमेयश्च मृदुरो मृदुवि
द्गिरिः ॥ धर्मवृद्धः सुकर्मा च क्षेत्रोपेक्षोऽरिमर्दनः ॥१६॥ शत्रुघ्नो गंधमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वा

भा·न·
६०

दत्रः॥ तेषांस्वसासुचाराख्याव्रकूरस्यसुतावपि॥१७॥ देववानुपदेवश्चतथाचित्ररथात्मजः॥ पृ
थुःविदूरथाद्याश्चबहवोवृष्णिनंदनाः॥१८॥ कुकुरोभजमानश्चशुचिःकंबलबर्हिषः॥ कुकुरस्य
सुतोवह्निर्विलोमातनयस्ततः॥१९॥ कपोतरोमातस्यानुःसखायस्यचतुंबरुः॥ अंधकोदुं
दुभिस्तस्यदरिद्योतःपुनर्वसुः॥२०॥ तस्याहुकश्चाहुकीचकन्याचैवाहुकात्मजौ॥ देवकश्चो
ग्रसेनश्चचत्वारोदेवकात्मजाः॥२१॥ देववानुपदेवश्चसुदेवोदेववर्द्धनः॥ तेषांस्वसारःस
प्तासन्धृतदेवादयोनृप॥२२॥ शांतिदेवोपदेवाचश्रीदेवादेवरक्षिता॥ सहदेवदेवकी
चवसुदेवउवाहताः॥२३॥ कंसःसुनामान्यग्रोधःकंकःशंकुःसुहूस्तथा॥ राष्ट्रपालोथसृष्टिश्च
तुष्टिमानौग्रसेनयः॥२४॥ कंसाकंसवतीकंकासुरभूराष्ट्रपालिका॥ उग्रसेनदुहितरोवसु
देवानुजस्त्रियः॥२५॥ शूरोविदूरथादासीत्भजमानःसुतस्ततः॥ सिनिस्तस्यात्स्वयंभोजो

६०

हृदीकस्तत्सुतोमतः॥२६॥ देवबाहुःशतधनुःकृतवर्मेतितत्सुताः॥ देवमीढस्यशूरस्य
शूरस्यमारिषानामपत्न्यभूत्॥२७॥ सतस्यांजनयामासदशपुत्रानकल्मषान्॥ वसुदे
वंसुदेवंचदेवश्रवसमानकं॥२८॥ संजयंश्यामकंकंकंशमीकंवत्सकंवृकं॥ देवदुंदुभ
योनेदुरानकायस्यजन्मनि॥२९॥ वसुदेवंहरेःस्थानंवदंत्यानकदुंदुभिं॥ पृथाचश्रुतदेवा
चश्रुतकीर्तिःश्रुतश्रवा॥३०॥ राजाधिदेवीचैतेषांभगिन्यःपंचकन्यकाः॥ कुंतेःसखुः
पिताशूरोह्यपुत्रस्यसुतामदात्॥३१॥ सापदुर्वाससोविद्यांदेवहूतींप्रतोषितात्॥ तस्या
वीर्यपरीक्षार्थमाजुहावरविंशुचिः॥३२॥ तदैवोपागतंदेवंवीक्ष्यविस्मितमानसा॥ प्रत्य
यार्थंप्रयुक्तामेपाहिदेवक्षमस्वमे॥३३॥ अमोघंदर्शनंदेविआधत्सेत्वयिचात्मजं॥ यो
नियथानदुष्येतकर्त्ताहंतेसुमध्यमे॥३४॥ इतितस्यांसआधायगर्भंसूर्योदिवंगतः॥ स

द्यः कुमारसंजज्ञे द्वितीयइव भास्करः ॥३५॥ तस्मात्त्यजनदीतोयेकृच्छ्राल्लोकस्यबिभ्यती
प्रपितामहस्तामुवाहपांडुःवैसत्यविक्रमः ॥३६॥ श्रुतदेवांतुकारूषोवृद्धशर्मासमग्रहीत्
यस्यामभूद्दंतवक्रऋषिशप्तोदितेःसुतः ॥३७॥ कैकेयोधृष्टकेतुश्चश्रुतकीर्तिमविंदत ॥ सं
तर्दनादयस्तस्यांपंचासन्कैकयाःसुताः ॥३८॥ राजाधिदेव्यामावंत्यौजयसेनोजनिष्टह ॥ द
मघोषश्चेदिराजःश्रुतश्रवसमग्रहीत् ॥३९॥ शिशुपालःसुतस्तस्याःकथितस्तस्यसंभवः ॥ दे
वभागस्यकंसायांचित्रकेतुबृहद्बलौ ॥४०॥ कंसवत्यांदेवश्रवसःसुवीरइषुमांस्तथा ॥ कं
कायामानकाज्जाताःसत्यजित्पुरुजित्तथा ॥४१॥ संजयोराष्ट्रपाल्यांचवृषदुर्मर्षणादि
कान् हरिकेशहिरण्याक्षौशूरभूम्यांचश्यामकः ॥४२॥ मिश्रकेश्यामप्सरसिवृकादी
न्वत्सकस्तथा ॥ तक्षपुष्करशालादीन्दुर्वाक्ष्यांवृकआदधे ॥४३॥ सुमित्रार्जुनपाला

दीन्शमीकात्तुसुदामिनी ॥ कंकश्चकर्णिकायांवैऋतधामाजयावपि ॥४४॥ पौरवीरोहिणीभ
द्रामदिरारोचनाइला ॥ देवकीप्रमुखाआसन्पत्न्यआनकदुंदुभेः ॥४५॥ बलंगदंसारणंचदु
र्मदंविपुलंध्रुवं ॥ वसुदेवस्तुरोहिण्यांकृतादीनुदपादयत् ॥४६॥ सुभद्रोभद्रबाहुश्चदुर्मदो
भद्रएवच ॥ पौरव्यास्तनयाह्येतेभूताद्याद्वादशाभवन् ॥४७॥ नंदोपनंदकृतकशूराद्यामदि
रात्मजाः ॥ कौशल्याकेशिनंत्वेकमसूतजजनंदनं ॥४८॥ रोचनायामतोजाताहस्तहेमांगदाद
यः ॥ इलायामुरुवल्कादीन्यदुमुख्यानजीजनत् ॥४९॥ विपृष्ठोधृतदेवायामेकआनकदुंदुभे
ः ॥ शांतिदेवात्मजाराजन्प्रशमप्रसितादयः ॥५०॥ राजानःकल्पवर्षाद्याउपदेवासुतादश
वसुहंससुवंशाद्याःश्रीदेवायास्तुषट्सुताः ॥५१॥ देवरक्षितयालब्धानवचात्रगदादयः ॥ व
सुदेवःसुतानष्टावादधेसहदेवया ॥५२॥ पुरुविश्रुतमुख्यांस्तुसाक्षाद्धर्मोवसूनिव ॥ वसु

देवसुदेवक्यामष्टपुत्रानजीजनत् ॥५३॥ कीर्तिमंतं सुखेणं च भद्रसेनमुदारधीः ॥ ऋजुं संम
र्दनं भद्रं संकर्षणमहीश्वरं ॥५४॥ अष्टमस्तु तयोरासीत्स्वयमेव हरिः किल ॥ सुभद्रा च महा
भागा तव राजन्पितामही ॥५५॥ यदा यदा हि धर्मस्य क्षयो वृद्धिश्च पाप्मनः ॥ तदा तु भगवा
नीशआत्मानं सृजते हरिः ॥५६॥ न ह्यस्य जन्मनो हेतुः कर्मणो वा महीपते ॥ आत्ममायां वि
नेशस्य परस्य द्रष्टुरात्मनः ॥५७॥ यन्मायाचेष्टितं पुंसः स्थित्युत्पत्त्यप्ययाय हि ॥ अनुग्रहस्त
न्निवृत्तेरात्मलाभाय चेष्यते ॥५८॥ अक्षौहिणीनां पतिभिरसुरैर्नृपलांछनैः ॥ भुव आक्रम्य
माणाया अभाराय कृतोद्यमः ॥५९॥ कर्माण्यपरिमेयानि मनसापि सुरेश्वरैः ॥ सहसंक
र्षणश्चक्रे भगवान्मधुसूदनः ॥६०॥ कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोकतमोनुदं ॥ अनुग्रहा
य भक्तानां सुपुण्यं व्यतनोद्यशः ॥६१॥ यस्मिन्सत्कर्णपीयूषे यशस्तीर्थवरे सकृत् ॥ श्रोत्रांज

लिरुपस्पृश्य धुनुते कर्मवासनां ॥६२॥ भोजवृष्ण्यंधकमधुशूरसेनदशार्हकैः ॥ श्लाघनीयेहितः
शश्वत्कुरुसृंजयपांडुभिः ॥६३॥ स्निग्धस्मितेक्षितोदारैर्वाक्यैर्विक्रमलीलया ॥ नृलोकं रमया
मास मूर्त्या सर्वांगरम्यया ॥६४॥ यस्याननं मकरकुंडलचारुकर्णभ्राजत्कपोलसुभगं स
विलासहासं ॥ नित्योत्सवं न ततृपुर्दृशिभिः पिबंत्यो नार्यो नराश्च मुदिताः कुपिता निमेश्च
॥६५॥ जातो गतः पितृगृहाद्व्रजमेधितार्थो हत्वा रिपून्सुतशतानि कृतोरुदारः ॥ उत्पाद्य ते
षु पुरुषः क्रतुभिः समीजे आत्मानमात्मनिगमं प्रथयन्जनेषु ॥६६॥ पृथ्व्याः स वै गुरुभरं
क्षपयन्कुरूणामंतःसमुत्थकलिना युधि भूपचम्वः ॥ दृष्ट्या विधूय विजये जयमुद्विघोष्य
प्रोच्योद्धवाय च परं समगात्स्वधाम ॥६७॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे य
दुवंशवर्णने चतुर्विंशोध्यायः ॥२४॥ ॥ समाप्तोयं नवमस्कंधः सभाष्यः ॥९॥ श्रीरस्तु

भा.पू.
६३।

राम
६३।

भा॰द॰स्क॰
१

॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥राजोवाच॥ ॥कथितोवंशविस्तारोभवतासोमसूर्ययोः
राज्ञांचोभयवंश्यानांचरितंपरमाद्भुतं १ यदोश्चधर्मशीलस्यनितरांमुनिसत्तम त
त्रांशेनावतीर्णस्यविष्णोर्वीर्याणिशंसनः २ अवतीर्ययदोर्वंशेभगवान्भूतभाव
नः कृतवान्यानिविश्वात्मातानिनोवदविस्तरात् ३ निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद्भवौ
षधाच्छ्रोत्रमनोभिरामात् कउत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान्विरज्येतविनापशु
घ्नात् ४ पितामहामेसमरेमरंजयैर्देवव्रताद्यातिरथैस्तिमिंगिलैः दुरत्ययंकौ
रवसैन्यसागरंकृत्वातरन्वत्सपदंस्मयत्प्लवाः ५ द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदंमदंगंसंता
नबीजंकुरुपांडवानां जुगोपकुक्षिंगतआत्तचक्रोमातुश्चमेयः शरणंगतायाः
६ वीर्याणितस्याखिलदेहभाजामंतर्बहिःपुरुषकालरूपैः प्रयच्छतोमृत्यु

१

मुतामृतंचमायामनुष्यस्यवदस्वविद्वन् ७ रोहिण्यास्तनयःप्रोक्तोरामःसंकर्ष
णस्त्वया देवक्यागर्भसंबंधःकुतोदेहांतरंविना ८ कस्मान्मुकुंदोभगवान्पितुर्गे
हाद्व्रजंगतः क्ववासंज्ञातिभिःसार्द्धंकृतवान्सात्वतांपतिः ९ व्रजेवसन्किमक
रोन्मधुपुर्यांचकेशवः भ्रातरंचावधीत्कंसंमातुरद्धातदर्हणं १० देहंमानुषमा
श्रित्यकतिवर्षाणिवृष्णिभिः मधुपुर्यांसहावात्सीत्पत्न्यःकत्यभवन्प्रभो ११
एतदन्यच्चसर्वंमेमुनेकृष्णविचेष्टितं वक्तुमर्हसिसर्वज्ञश्रद्दधानायविस्तृतं १२
नैषातिदुःसहाक्षुन्मांत्यक्तोदमपिबाधतेपिबंतंत्वन्मुखांभोजच्युतंहरिकथामृ
तं १३ ॥सूतउवाच॥ ॥एवंनिशम्यभृगुनंदनसाधुवादंवैयासकिःसभगवा
नथविष्णुरातं प्रत्यर्च्यकृष्णचरितंकलिकल्मषघ्नंव्याहर्तुमारभतभागवतप्र

धानः॥१४॥ श्रीशुक उवाच॥ सम्यग्व्यवसिता बुद्धिस्तव राजर्षिसत्तम। वासुदेवकथायां
ते यज्जाता नैष्ठिकी रतिः॥१५॥ वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन्पुनाति हि। वक्तारं प्रछकं श्रोतॄं
स्तत्पादसलिलं यथा॥१६॥ भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानीकशतायुतैः। आक्रांता भूरिभारेण
ब्रह्माणं शरणं ययौ॥१७॥ गौर्भूत्वाश्रुमुखी खिन्ना क्रंदंती करुणं विभोः। उपस्थितांतिके
तस्मै व्यसनं स्वमवोचत॥१८॥ ब्रह्मा तदुपधार्याथ सह देवैस्तया सह। जगाम सत्रिनयन
स्तीरं क्षीरपयोनिधेः॥१९॥ तत्र गत्वा जगन्नाथं देवदेवं वृषाकपिं। पुरुषं पुरुषसूक्तेनोप
तस्थे समाहितः॥२०॥ गिरं समाधौ गगने समीरितां निशम्य वेधास्त्रिदशानुवाच ह। गां
पौरुषीं मे शृणुतामराः पुनर्विधीयतामाशु तथैव मा चिरं॥२१॥ पुरैव पुंसावधृतो धरा
ज्वरो भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यतां। स यावदुर्व्या भरमीश्वरेश्वरः स्वकालशक्त्या क्षपयं

श्चरेद्भुवि॥२२॥ वसुदेवगृहे साक्षाद्भगवान्पुरुषः परः। जनिष्यते तत्प्रियार्थं संभवंतु सु
रस्त्रियः॥२३॥ नृपयोपि तदादेशात्कल्पंतांपसुरूपिणः। पयोदानसुखेनापि कृष्णेन
र्पपितुं सुराः॥२४॥ वासुदेवकलानंतः सहस्रवदनः स्वराट्। अग्रतो भविता देवो हरे
ः प्रियचिकीर्षया॥२५॥ विष्णोर्माया भगवती यया संमोहितं जगत्। आदिष्टा प्रभुणांशेन
कार्यार्थे संभविष्यति॥२६॥ श्रीशुक उवाच॥ इत्यादिश्यामरगणान्प्रजापतिपतिर्वि
भुः। आश्वास्य च महीं गीर्भिः स्वधाम परमं ययौ॥२७॥ शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामाव
सन्पुरीं। माथुरान्शूरसेनांश्च विषयान्बुभुजे पुरा॥२८॥ राजधानी ततः साभूत्स
र्वयादवभूभुजां। मथुरा भगवान्यत्र नित्यं सन्निहितो हरिः॥२९॥ तस्यां तु कर्हिचि
च्छौरिर्वसुदेवः कृतोद्वहः। देवक्या सूर्यया सार्द्धं प्रयाणे रथमारुहत्॥३०॥ उग्रसेन

सुतः कंसः स्वसुः प्रियचिकीर्षया। रश्मीन्हयानां जग्राह रौक्मै रथशतैर्वृतः॥ ३१॥ च
तुःशतं पारिबर्हं गजानां हेममालिनां। अश्वानामयुतं सार्द्धं रथानां च त्रिषट्शतं
॥ ३२॥ दासीनां सुकुमारीणां द्वे शते समलंकृते। दुहित्रे देवकः प्रादाद्याने दुहितृवत्स
लः॥ ३३॥ शंखतूर्यमृदंगाश्च नेदुर्दुंदुभयः समं। प्रयाणप्रक्रमे तावद्वरवध्वोः सुमंग
लं॥ ३४॥ पथि प्रग्रहिणं कंसमाभाष्याहाशरीरवाक्। अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हंता यां व
हसेऽबुध॥ ३५॥ इत्युक्तः स खलः पापो भोजानां कुलपांसनः। भगिनीं हंतुमारब्धः ख
ड्गपाणिः कचेऽग्रहीत्॥ ३६॥ तं जुगुप्सितकर्माणं नृशंसं निरपत्रपं। वसुदेवो महा
भाग उवाच परिसांत्वयन्॥ ३७॥ वसुदेव उवाच॥ ॥ श्लाघनीयगुणः शूरैर्भ
वान्भोजयशस्करः। स कथं भगिनीं हन्यात्स्त्रियमुद्वाहपर्वणि॥ ३८॥ मृत्युर्जन्म

वतां वीर देहेन सह जायते। अद्य वाब्दशतांते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः॥ ३९॥ देहे पं
चत्वमापन्ने देही कर्मानुगोऽवशः। देहांतरमनुप्राप्य प्राक्तनं त्यजते वपुः॥ ४०॥
व्रजंस्तिष्ठन्पदैकेन यथैवैकेन गच्छति। यथा तृणजलूकैवं देही कर्मगतिं गतः॥ ४१॥
स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः। दृष्टश्रुताभ्यां मनसानुचिं
तयन्प्रपद्यते तत्किमपि ह्यपस्मृतिः॥ ४२॥ यतो यतो धावति दैवचोदितं मनो विकारा
त्मकमाप पंचसु। गुणेषु मायारचितेषु देह्यसौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते॥ ४३॥
ज्योतिर्यथैवोदकपार्थिवेष्वदः समीरवेगानुगतं विभाव्यते। एवं स्वमायारचितेष्व
सौ पुमान्गुणेषु रागानुगतो विमुह्यति॥ ४४॥ तस्मान्न कस्यचिद्द्रोहमाचरेत्स त
थाविधः। आत्मनः क्षेममन्विच्छन्द्रोग्धुर्वै परतो भयं॥ ४५॥ एषा तवानुजा बाला

भा॰द॰स॰
४

कृपणां पुत्रिकोपमां हंतुं नार्हसि कल्याणीमिमां त्वं दीनवत्सलः ॥४६॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं
स सामभिर्भेदैर्बोध्यमानोपि दारुणः ॥ न न्यवर्त्तत कौरव्य पुरुषादाननुव्रतः ॥४७॥ निर्बं
धं तस्य तं ज्ञात्वा विचिंत्यानकदुंदुभिः ॥ प्राप्तं कालं प्रतिव्योढुमिदं तत्रान्वपद्यत ॥४८॥
मृत्युर्बुद्धिमतापोह्यो यावद्बुद्धिबलोदयं ॥ यद्यसौ न निवर्त्तेत नापराधोस्ति देहिनः
॥४९॥ प्रदाय मृत्यवे पुत्रान्मोचये कृपणामिमां ॥ सुता मे यदि जायेरन्मृत्युर्वा न म्रि
येत चेत् ॥५०॥ विपर्ययो वा किं न स्याद्गतिर्धातुर्दुरत्यया ॥ उपस्थितो निवर्त्तेत निवृत्तः
पुनरापतेत् ॥५१॥ अग्नेर्यथा दारुवियोगयोगयोरदृष्टतोन्यन्न निमित्तमस्ति ॥ एवं हि जं
तोरपि दुर्विभाव्यः शरीरसंयोगवियोगहेतुः ॥५२॥ एवं विमृश्य तं पापं यावदात्मनिद
र्शनं ॥ पूजयामास वै शौरिर्बहुमानपुरःसरं ॥५३॥ प्रसन्नवदनांभोजो नृशंसं निरप

४

ग॥२

त्रपं ॥ मनसा दूयमानेन विहसन्निदमब्रवीत् ॥५४॥ ॥ वसुदेव उवाच ॥ ॥ न ह्यस्यास्ते भ
यं सौम्य यद्वै साहाशरीरवाक् ॥ पुत्रान्समर्पयिष्येस्या यतस्ते भयमुत्थितं ॥५५॥ शुक उवा
च ॥ ॥ स्वसुर्वधान्निववृते कंसस्तद्वाक्यसारवित् ॥ वसुदेवोपि तं प्रीतः प्रशस्य प्राविशद्गृ
हं ॥५६॥ अथ काल उपावृत्ते देवकी सर्वदेवता ॥ पुत्रान्प्रसुषुवे चाष्टौ कन्यां चैवानुवत्स
रं ॥५७॥ कीर्त्तिमंतं प्रथमजं कंसायानकदुंदुभिः ॥ अर्प्पयामास कृच्छ्रेण सोनृतादति
विह्वलः ॥५८॥ किं दुःसहं नु साधूनां विदुषां किमपेक्षितं ॥ किमकार्यं कदर्याणां दुस्त्यजं
किं धृतात्मनां ॥५९॥ दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरेः सत्ये चैव व्यवस्थितिं ॥ कंसस्तुष्टमना राजन्प्र
हसन्निदमब्रवीत् ॥६०॥ प्रतियातु कुमारोयं न ह्यस्मादस्ति मे भयं ॥ अष्टमाद्युवयोर्ग
र्भान्मृत्युर्मे विहितः किल ॥६१॥ तथेति सुतमादाय ययावानकदुंदुभिः ॥ नाभ्यनंदत त

द्याकामसतोऽविजितात्मना ६२ नंदाद्याये व्रजेगोपायाश्चामीषांचयोषितः वृष्णयो
वसुदेवाद्यादेवक्याद्यायदुस्त्रियः ६३ सर्वेवैदेवताप्राया उभयोरपि भारत ज्ञात
यो बंधुसुहृदोयेचकंसमनुव्रताः ६४ एतत्कंसाय भगवान् शशंसाभ्येत्यनार
दः भूमेर्भारायमाणानां दैत्यानांचवधोद्यमं ६५ ऋषेर्विनिर्गमेकंसो यदून्मत्वा
सुरानिति देवक्यागर्भसंभूतं विष्णुंचस्ववधंप्रति ६६ देवकीं वसुदेवंचनिगृह्य
निगडैर्गृहे जातंजातमहन्पुत्रं तयोरजनशंकया ६७ मातरंपितरंभ्रातॄन्सर्वांश्च
सुहृदस्तथा घ्नंतिह्यसुतृपोलुब्धाराजानःप्रायशोभुवि ६८ आत्मानमिहसंजातंजा
नन्प्राग्विष्णुनाहतं महासुरंकालनेमिंयदुभिःसव्यरुध्यत ६९ उग्रसेनं
चपितरं यदुभोजांधकाधिपं स्वयंनिगृह्यबुभुजेशूरसेनान्महाबलः ७० ॥१

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेकृष्णावतारोपक्रमेप्रथमोऽध्यायः १ ॥ श्री
शुक उवाच ॥ प्रलंबबकचाणूरतृणावर्तमहाशनैः मुष्टिकारिष्टद्विविदपूत
नाकेशिधेनुकैः १ अन्यैश्चासुरभूपालैर्बाणभौमादिभिर्युतः यदूनांकदनंचक्रे
बलीमागधसंश्रयः २ तेपीडितानिविविशुः कुरुपांचालकेकयान् शाल्वान्विद
र्भान्निषधान्विदेहान्कोशलानपि ३ एकेतमनुरुंधानाज्ञातयःपर्युपासते हते
षुषट्सुबालेषुदेवक्या औग्रसेनिना ४ सप्तमोवैष्णवंधाम यमनंतंप्रचक्षते ग
र्भोबभूवदेवक्याहर्षशोकविवर्द्धनः ५ भगवानपिविश्वात्माविदित्वाकंसजं
भयं यदूनांनिजनाथानांयोगमायांसमादिशत् ६ गच्छदेविव्रजंभद्रेगोपगोभि
रलंकृतं रोहिणीवसुदेवस्यभार्यास्तेनंदगोकुले अन्याश्चकंससंविग्नाविवरेषु

भा॰दि॰स्
६

वसंतिहि॥७॥देवक्याजठरेगर्भंशेषाख्यंधाममामकं तत्संनिकृष्यरोहिण्याउदरेसंनि
वेशय॥८॥अथाहमंशभागेनदेवक्याःपुत्रतांशुभे प्राप्स्यामित्वंयशोदायांनंदपत्न्यांभ
विष्यसि॥९॥अर्चिष्यंतिमनुष्यास्त्वांसर्वकामवरेश्वरीं धूपोपहारबलिभिःसर्वका
मवरप्रदां॥१०॥नामधेयानिकुर्वंतिस्थानानिचनराभुवि दुर्गेतिभद्रकालीतिविज
यावैष्णवीतिच॥११॥कुमुदाचंडिकाकृष्णामाधवीकन्यकेतिच मायानारायणीशा
नीशारदेत्यंबिकेतिच॥१२॥गर्भसंकर्षणात्तंवैप्राहुःसंकर्षणंभुवि रामेतिलो
करमणाद्बलभद्रंबलोच्छ्रयात्॥१३॥संदिष्टैवंभगवतातथेत्योमितितद्वचः प्रति
गृह्यपरिक्रम्यगांगतातत्तथाकरोत्॥१४॥गर्भेप्रणीतेदेवक्यारोहिणींयोगनि
द्रया अहोविस्रंसितोगर्भइतिपौराविचुक्रुशुः॥१५॥भगवानपिविश्वात्माभक्ता

६

नामभयंकरः॥ आविवेशांशभागेनमनआनकदुंदुभेः॥१६॥सबिभ्रत्पौरुषंधाम
भ्राजमानोयथारविः दुरासदोतिदुर्धर्षोभूतानांसंबभूवह॥१७॥ततोजगन्मंगलम
च्युतांशंसमाहितंशूरसुतेनदेवी दधारसर्वात्मकमात्मभूतंकाष्ठायथानंदकरंमन
स्तः॥१८॥सादेवकीसर्वजगन्निवासनिवासभूतानितरांनरेजे भोजेंद्रगेहेग्निशिखे
वरुद्धासरस्वतीज्ञानखलेयथासती॥१९॥तांवीक्ष्यकंसःप्रभयाजितांतरांविरोचयं
तींभवनंशुचिस्मितां आहैषमेप्राणहरोहरिर्गुहांध्रुवंश्रितोयन्नपुरेयमीदृशी॥२०॥
किमद्यतस्मिन्करणीयमाशुमेयदर्थतंत्रोनविहंतिविक्रमं स्त्रियाःस्वसुर्गुरुमत्या
वधोयंयशःश्रियंहंत्यनुकालमायुः॥२१॥सएषजीवन्खलुसंपरेतोवर्ततयोत्यं
तनृशंसितेन देहेमृतेतंमनुजाःशपंतिगंतातमोंधंतनुमानिनोध्रुवं॥२२॥इतिघो

घोरतमाच्छ्रावात्संनिवृत्तः स्वयंप्रभुः । आस्ते प्रतीक्षंस्तज्जन्म हरेर्वैरानुबंधकृत् ॥२३॥ आ
सीनः संविशंस्तिष्ठन्भुंजानः पर्यटन्महीं । चिंतयानो हृषीकेशमपश्यत्तन्मयं जगत्
॥२४॥ ब्रह्मा भवश्च तत्रैत्य मुनिभिर्नारदादिभिः । देवैः सानुचरैः साकं गीर्भिर्वृषणमै
डयन् ॥२५॥ सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये सत्यस्य सत्यमृ
तसत्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥२६॥ एकायनोसौ द्विफलस्त्रिमूलश्चतु
रसः पंचविधः षडात्मा । सप्तत्वगष्टविटपो नवाक्षो दशच्छदी द्विखगो ह्यादिवृक्षः ॥२७॥
त्वमेक एवास्य सतः प्रसूतिस्त्वं सन्निधानं त्वमनुग्रहश्च । त्वन्मायया संवृतचेत
सस्त्वां पश्यंति नानान विपश्चितो ये ॥२८॥ बिभर्षि रूपाण्यवबोध आत्मा क्षेमाय लो
कस्य चराचरस्य । सत्त्वोपपन्नानि सुखावहानि सतामभद्राणि मुहुः खलानां ॥२९॥

त्वय्यंबुजाक्षाखिलसत्त्वधाम्नि समाधिनावेशितचेतसैके । त्वत्पादपोतेन महत्कृते
न कुर्वंति गोवत्सपदं भवाब्धिं ॥३०॥ स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युमन्भवार्णवं भीममद
भ्रसौहृदाः । भवत्पदांभोरुहनावमत्र ते निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥३१॥ ये
न्येरविंदाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः । आरुह्य कृच्छ्रेण परं
पदं ततः पतंत्यधोऽनादृतयुष्मदंघ्रयः ॥३२॥ तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद्भ्रश्यंति
मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः । त्वयाभिगुप्ता विचरंति निर्भया विनायकानीकपमूर्द्धसु
प्रभो ॥३३॥ सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान्स्थितौ शरीरिणां श्रेय उपायनं वपुः । वेदक्रिया
योगतपःसमाधिभिस्तवार्हणं येन जनः समीहते ॥३४॥ सत्त्वं न चेद्धातरिदं निजं भ
वेद्विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनं । गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्प्रकाशते यस्य च

भा॰द॰स्क॰
८

येनवागुणम ॥ ३५ ॥ ननामरूपेगुणजन्मकर्मभिर्निरूपितव्येतवतस्यसाक्षिणः ॥ मनो
वचोभ्यामनुमेयवर्त्मनोदेवक्रियायांप्रतियंत्यथापिहि ॥ ३६ ॥ शृण्वन्गृणन्संस्मर
यंश्चचिंतयन्नामानिरूपाणिचमंगलानिते ॥ क्रियासुयस्त्वच्चरणारविंदयोराविष्टचेता
नभवायकल्प्यते ॥ ३७ ॥ दिष्ट्याहरेस्याभवतःपदोभुवोभारोपनीतस्तवजन्मने
शितुः ॥ दिष्ट्यांकितांत्वत्पदकैःसुशोभनैर्द्रक्ष्यामगांद्यांचतवानुकंपितां ॥ ३८ ॥ नतेऽ
भवस्येशभवस्यकारणंविनाविनोदंबततर्कयामहे ॥ भवोनिरोधःस्थितिरप्यवि
द्ययाकृतायतस्त्वय्यभयाश्रयात्मनि ॥ ३९ ॥ मत्स्याश्वकच्छपनृसिंहवराहहंसराज
न्यविप्रविबुधेषुकृतावतारः ॥ त्वंपासिनस्त्रिभुवनंचयथाधुनेशभारंभुवोहर
यदूत्तमवंदनंते ॥ ४० ॥ दिष्ट्याऽबतेकुक्षिगतःपरःपुमानंशेनसाक्षाद्भगवान्भवा

८

यनः ॥ माभूद्भयंभोजपतेर्मुमूर्षोर्गोप्तायदूनांभवितातवात्मजः ॥ ४१ ॥ शुकउवा
च ॥ ॥ इत्यभिष्टूयपुरुषंयद्रूपमनिदंयथा ॥ ब्रह्मेशानौपुरोधायदेवाःप्रतिययुर्दिवं
॥ ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेगर्भगतविष्णोर्ब्रह्मादिकृतस्तुति
र्नामद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ शुकउवाच ॥ ॥ अथसर्वगुणोपेतःकालःपरमशोभनः ॥ य
र्ह्येवाजनजन्मर्क्षंशांतर्क्षग्रहतारकं ॥ १ ॥ दिशःप्रसेदुर्गगनंनिर्मलोडुगणोदयं ॥ महीमं
गलभूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकरा ॥ २ ॥ नद्यःप्रसन्नसलिलाह्रदाजलरुहश्रियः ॥ द्विजालिकुल
सन्नादस्तवकावनराजयः ॥ ३ ॥ ववौवायुःसुखस्पर्शःपुण्यगंधवहःशुचिः ॥ अग्नयश्चद्वि
जातीनांशांतास्तत्रसमिंधत ॥ ४ ॥ मनांस्यासन्प्रसन्नानिसाधूनामसुरद्रुहां ॥ जायमानेऽ
जनेतस्मिन्नेदुर्दुंदुभयोदिवि ॥ ५ ॥ जगुःकिंनरगंधर्वास्तुष्टुवुःसिद्धचारणाः ॥ विद्याध

प्सरोभिः समं तदा ॥ ६ ॥ मुमुचुर्मुनयो देवाः सुमनांसि मुदान्विताः मंदं मंदं ज
लधरा जगर्जुरनुसागरं ॥ ७ ॥ निशीथे तमउद्भूते जायमाने जनार्दने देवक्यां देवरूपि
ण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः ॥ आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशींदुरिव पुष्कलः ॥ ८ ॥ तमद्भुतं बाल
कमंबुजेक्षणं चतुर्भुजं शंखगदाद्युदायुधं श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीतांबरं सां
द्रपयोदसौभगं ॥ ९ ॥ महार्हवैदूर्यकिरीटकुंडलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुंतलं ॥ उद्दामकां
च्यंगदकंकणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत ॥ १० ॥ स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो ह
रिं सुतं विलोक्यानकदुंदुभिस्तदा कृष्णावतारोत्सवसंभ्रमोऽस्पृशन्मुदा द्विजेभ्योऽयुतमा
प्लुतो गवां ॥ ११ ॥ अथैनमस्तौदवधार्य पूरुषं परं नतांगः कृतधीः कृतांजलिः
स्वरोचिषा भारत सूतिकागृहं विरोचयंतं गतभीः प्रभाववित् ॥ १२ ॥ वसुदेव उवाच ॥

विदितोसि भवान्साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः केवलानुभवानंदस्वरूपः सर्वबुद्धिदृ
क् ॥ १३ ॥ स एव स्वप्रकृत्येदं सृष्ट्वाग्रे त्रिगुणात्मकं तदनु त्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव भाव्यसे
॥ १४ ॥ यथेमे विकृता भावास्तथा ते विकृतैः सह नानावीर्याः पृथग्भूता विराजं जनयंति
हि ॥ १५ ॥ सन्निपत्य समुत्पाद्य दृश्यंतेनुगता इव प्रागेव विद्यमानत्वान्न तेषामिह संभवः
॥ १६ ॥ एवं भवान्बुद्ध्यनुमेयलक्षणैर्ग्राह्यैर्गुणैः सन्नपि तद्गुणाग्रहः ॥ अनावृतत्वाद्बहि
रंतरं न ते सर्वस्य सर्वात्मन आत्मवस्तुनः ॥ १७ ॥ य आत्मनो दृश्यगुणेषु सन्निति व्यवस्य
ते स्वव्यतिरेकतोबुधः ॥ विनानुवादं न च तन्मनीषितं सम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददत्पुमा
न् ॥ १८ ॥ त्वत्तोस्य जन्मस्थितिसंयमान्विभो वदंत्यनीहादगुणादविक्रियात् त्वयीश्वरे ब्र
ह्मणि नो विरुध्यते त्वदाश्रयत्वादुपचर्यते गुणैः ॥ १९ ॥ सत्वं त्रिलोकस्थितये स्वमाय

भा॰ द॰ सू॰
१०

याबिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा ज
नात्यये ॥ २० ॥ त्वमस्य लोकस्य विभो रिरक्षिषुर्गृहेवतीर्णोसि ममाखिलेश्वर ॥ राजन्यसं
ज्ञासुरकोटियूथपैर्निर्व्यूह्यमानानिहनिष्यसे चमूः ॥ २१ ॥ अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नौ गृहे
श्रुत्वाग्रजांस्ते न्यवधीत्सुरेश्वर स ते वतारं पुरुषैः समर्पितं श्रुत्वाधुनैवाभिसरत्युदा
युधः ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथैनमात्मजं वीक्ष्य महापुरुषलक्षणं ॥ देवकी तमुपा
धावत्कंसाद्भीता सुविस्मिता ॥ २३ ॥ देवक्युवाच ॥ रूपं यत्तत्प्राहुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्म
ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारं सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहं स त्वं साक्षाद्विष्णुरध्यात्मदीपः
॥ २४ ॥ नष्टे लोके द्विपरार्द्धावसाने महाभूतेष्वादिभूतं गतेषु ॥ व्यक्तेव्यक्तं कालवेगे
न याते भवानेकः शिष्यतेशेषसंज्ञः ॥ २५ ॥ योयं कालस्तस्य तेव्यक्तबंधो चेष्टामाहु

१०

श्चष्टे लोके द्विपरार्द्धावसाने मउ श्चेष्टते येन विश्वं ॥ निमेषादिर्वत्सरांतो महीयांस्तं त्वेशा
नं क्षेमधाम प्रपद्ये ॥ २६ ॥ मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन् लोकान्सर्वान्निर्भयं नाध्यग
च्छन्महीयांस्तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्ये ॥ २६ ॥ मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन् लोकान्सर्वा
न्निर्भयं नाध्यगच्छन् त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपैति ॥ २७ ॥ स त्वं
घोरादुग्रसेनात्मजान्नस्त्राहि त्रस्तान्भृत्यवित्रासहासि ॥ रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्ण्यं
मा प्रत्यक्षं मांसदृशां कृषीष्ठाः ॥ २८ ॥ जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन समुद्वि
जे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः ॥ २९ ॥ उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकं ॥ शंख
चक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं चतुर्भुजं ॥ ३० ॥ विश्वं यदेतत्स्वतनौ निशांते यथावकाशं पुरुषः
परो भवान् बिभर्ति सोयं मम गर्भगोभूदहो नृलोकस्य विडंबनं हि तत् ॥ ३१ ॥ श्रीभग

वाचुवाच ॥ त्वमेव पूर्वसर्गेऽभूः पृश्निः स्वायंभुवे सति तदायं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्म
षः ॥ ३२ ॥ युवां वै ब्रह्मणादिष्टौ प्रजासर्गे यदा ततः सन्नियम्येंद्रियग्रामं तेपाथे परमं त
पः ॥ ३३ ॥ वर्षवातातपहिमघर्मकालगुणाननु सहमानौ श्वासरोधविनिर्धूतमनोम
लौ ॥ ३४ ॥ शीर्णपर्णानिलाहाराबुपशांतेन चेतसा मत्तः कामानभीप्संतौ मदाराधन
मीहतुः ॥ ३५ ॥ एवं वां तप्यतोस्तीव्रं तपः परमदुष्करं दिव्यवर्षसहस्राणि द्वादशेयुर्म
दात्मनोः ॥ ३६ ॥ तदा वां परितुष्टोहममुना वपुषानघे तपसा श्रद्धया नित्यं भक्त्या च
हृदि भावितः ॥ ३७ ॥ प्रादुरासं वरदराड्युवयोः कामदित्सया व्रियतां वर इत्युक्ते मा
दृशो वां वृतः सुतः ॥ ३८ ॥ अजुष्टग्राम्यविषयावनपत्यौ च दंपती न वव्राथेऽपवर्गं मे
मोहितौ देवमायया ॥ ३९ ॥ गते मयि युवां लब्ध्वा वरं मत्सदृशं सुतं ग्राम्यान्भोगा

नभुंजाथां युवां प्राप्तमनोरथौ ॥ ४० ॥ अदृष्ट्वान्यतमं लोके शीलौदार्यगुणैः समं अ
हं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति श्रुतः ॥ ४१ ॥ तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामासकश्यपात् उ
पेंद्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः ॥ ४२ ॥ तृतीयेस्मिन्भवेहं वै तेनैव वपुषाथ वां
जातो भूयस्तयोरेव सत्यं मे व्याहृतं सति ॥ ४३ ॥ एतद्वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मस्मरणाय
मे नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मर्त्यलिंगेन जायते ॥ ४४ ॥ युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चास
कृत् चिंतयंतौ कृतस्नेहौ यास्येथे मद्गतिं परां ॥ ४५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्त्वा
सीद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया पित्रोः संपश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥ ४६ ॥
ततश्च शौरिर्भगवत्प्रणोदितः सुतं समादाय स सूतिकागृहात् यदा बहिर्गंतुमिये
ष तर्ह्यजा या योगमाया जनि नंदजायया ॥ ४७ ॥ तया हृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु द्वाःस्थेषु

पौरेष्वपि शायितेष्वथ। द्वारस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया बृहत्कपाटायसकीलशृंखलैः ।४८। ताः कृष्णवाहे वसुदेव आगते स्वयं व्यशीर्यंत यथा तमो रवेः। ववर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः शेषोन्वगाद्वारि निवारयन्फणैः ।४९। मघोनि वर्षत्यसकृद्यमानुजा गंभीरतोयौघजवोर्मिफेनिला भयानकावर्त्तशताकुला नदी मार्गं ददौ सिंधुरिव श्रियः पतेः ।५०। नंदव्रजं शौरिरुपेत्य तत्र तान्गोपान्प्रसुप्तानुपलभ्य निद्रया सुतं यशोदाशयने निधाय तत्सुतामुपादाय पुनर्गृहानगात् ।५१। देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोथ दारिकां प्रतिमुच्य पदोर्लोहमास्ते पूर्ववदावृतः ।५२। यशोदा नंदपत्नी च जातं परमबुध्यत न तल्लिंगं परिश्रांता निद्रयापगतस्मृतिः ।५३। ।। इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे कृष्णजन्मनि तृतीयोध्यायः ।३। श्रीशुक उवाच ।। बहिरंतःपुरद्वारः स

र्वाः पूर्ववदावृताः ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः समुत्थिताः ।१। ते तु तूर्णमुपव्रज्य देवक्या गर्भजन्म तत् आचख्युर्भोजराजाय यदुद्विग्नः प्रतीक्षते ।२। स तल्पात्तूर्णमुत्थाय कालोयमिति विह्वलः सूतीगृहमगात्तूर्णं प्रस्खलन्मुक्तमूर्द्धजः ।३। तमाह भ्रातरं देवी कृपणा करुणं सती स्नुषेयं तव कल्याण स्त्रियं मा हंतुमर्हसि ।४। बहवो हिंसिता भ्रातः शिशवः पावकोपमाः त्वया दैवनिसृष्टेन पुत्रिकैका प्रदीयतां ।५। नन्वहं ते ह्यवरजा दीना हतसुता प्रभो दातुमर्हसि मंदाया अंगेमां चरमां प्रजां ।६। श्रीशुक उवाच ।। उपगुह्यात्मजामेवं रुदत्या दीनदीनवत् याचितस्तां विनिर्भर्त्स्य हस्तादाचिच्छिदे खलः ।७। तां गृहीत्वा चरणयोर्जातमात्रां स्वसुः सुतां अपोथयच्छिलापृष्ठे स्वार्थोन्मूलितसौहृदः ।८। सा तद्धस्तात्समुत्पत्य सद्यो देव्यंबरं गता अदृश्यतानुजा विष्णोः सायुधाष्टम

हाभुजा ॥९॥ दिव्यस्रगंबरालेपरत्नाभरणभूषिता ॥ धनुःशूलेषुचर्मासिशंखचक्रग
दाधरा ॥१०॥ सिद्धचारणगंधर्वैरप्सरःकिन्नरोरगैः ॥ उपाहृतोरुबलिभिः स्तूयमानेदमब्रवीत्
॥११॥ चंडिकोवाच ॥ किंमयाहतयामंद जातःखलुतवांतकृत् ॥ यत्रक्ववापूर्वशत्रुर्माहिं
सीःकृपणान्वृथा ॥१२॥ इतिप्रभाष्यतंदेवीमायाभगवतीभुवि ॥ बहुनामनिकेतेषुबहुना
माबभूवह ॥१३॥ तयाभिहितमाकर्ण्यकंसःपरमविस्मितः ॥ देवकींवसुदेवंचविमुच्यप्र
श्रितोब्रवीत् ॥१४॥ अहोभगिन्यहोभाममयावांबतपाप्मना ॥ पुरुषादइवापत्यंबहवो
हिंसिताःसुताः ॥१५॥ सत्वहंत्यक्तकारुण्यस्त्यक्तज्ञातिसुहृत्खलः ॥ कांल्लोकान्वैगमिष्या
मिब्रह्महेवमृतःश्वसन् ॥१६॥ दैवमप्यनृतंवक्तिनमर्त्याएवकेवलं ॥ यद्विश्रंभादहंपापः
स्वसुर्निहतवान्शिशून् ॥१७॥ माशोचतंमहाभागावात्मजान्स्वकृतंभुजः

जंतवोनसदैकत्रदैवाधीनाःसहासते ॥१८॥ भुविभौमानिभूतानियथायांत्यपयांत्यप
यांतिच ॥ नायमात्मातथैतेषुविपर्येतियथैवभूः ॥१९॥ यथानेवंविदोभेदोयतआत्मविपर्य
यः ॥ देहयोगवियोगौचसंसृतिर्ननिवर्तते ॥२०॥ तस्माद्भद्रेस्वतनयान्मयाव्यापादितानपि
मानुशोचयतःसर्वःस्वकृतंविंदतेऽवशः ॥२१॥ यावद्धतोस्मिहंतास्मीत्यात्मानंमन्यतेस्व
दृक् ॥ तावत्तदभिमान्यज्ञोबाध्यबाधकतामियात् ॥२२॥ क्षमध्वंममदौरात्म्यंसाधवो
दीनवत्सलाः ॥ इत्युक्त्वाश्रुमुखःपादौश्यालःस्वस्रोरथाग्रहीत् ॥२३॥ मोचयामासनि
गडाद्विश्रब्धःकन्यकागिरा ॥ देवकींवसुदेवंचदर्शयन्नात्मसौहृदं ॥२४॥ भ्रातुःसमनु
तप्तस्यक्षांतरोषाचदेवकी ॥ व्यसृजद्वसुदेवश्चप्रहस्यतमुवाचह ॥२५॥ वसुदेवउ०
एवमेतन्महाभागयथावदसिदेहिनां ॥ अज्ञानप्रभवाहंधीःस्वपरेतिभिदायतः ॥२६॥

शोकहर्षभयद्वेषलोभमोहमदान्विताः॥ मिथो घ्नंतं न पश्यंति भावैर्भावं पृथक्दृशः॥ २७
कंस एवं प्रसन्नाभ्यां विशुद्धं प्रतिभाषितः॥ देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातोविशद्गृहं॥ २८
श्रीशुक उवाच॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां कंस आहूय मंत्रिणः॥ तेभ्य आचष्ट तत्सर्वं य
दुक्तं योगनिद्रया॥ २९॥ आकर्ण्य भर्तुर्गदितं तमूचुर्देवशत्रवः॥ देवान्प्रति कृतामर्षा दैते
या नातिकोविदाः॥ ३०॥ दैत्या ऊचुः॥ एवं चेत्तर्हि भोजेंद्र पुरग्रामव्रजादिषु॥ अनिर्दशान्निर्द
शांश्च हनिष्यामोद्य वै शिशून्॥ ३१॥ किमुद्यमैः करिष्यंति देवाः समरभीरवः॥ नित्यमुद्विग्न
मनसो ज्याघोषैर्धनुषस्तव॥ ३२॥ अस्यतस्ते शरव्रातैर्हन्यमानाः समंततः॥ जिजीविषव
उत्सृज्य पलायनपरा ययुः॥ ३३॥ केचित्प्रांजलयो दीना न्यस्तशस्त्रा दिवौकसः॥ मुक्तकच्छ
शिखाः केचिद्भीताः स्म इति वादिनः॥ ३४॥ न त्वं विस्मृतशस्त्रास्त्रान्विरथान्भयसंवृतान् हं

स्यन्यासक्तविमुखान्भग्नचापानयुध्यतः॥ ३५॥ किं क्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः॥ रहोजु
षा किं हरिणा शंभुना वा वनौकसा॥ किमिंद्रेणाल्पवीर्येण ब्रह्मणा वा तपस्यता॥ ३६॥ तथापि दे
वाः सापत्न्यान्नोपेक्ष्या इति मन्महे॥ ततस्तन्मूलखनने नियुंक्ष्वास्माननुव्रतान्॥ ३७॥ यथामयों
गे समुपेक्षितो नृभिर्न शक्यते रूढपदश्चिकित्सितुं॥ यथेंद्रियग्राम उपेक्षितस्तथा रिपुर्महा
न्बद्धबलो न चाल्यते॥ ३८॥ मूलं हि विष्णुर्देवानां यत्र धर्मः सनातनः॥ तस्य च ब्रह्मगोविप्रा
स्तपो यज्ञाः सदक्षिणाः॥ ३९॥ तस्मात्सर्वात्मना राजन्ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः॥ तपस्विनो
यज्ञशीलान्गाश्च हन्मो हविर्दुघाः॥ ४०॥ विप्रा गावश्च वेदाश्च तपः सत्यं दमः शमः॥ श्रद्धा दया
तितिक्षा च क्रतवश्च हरेस्तनूः॥ ४१॥ स हि सर्वसुराध्यक्षो ह्यसुरद्विड्गुहाशयः॥ तन्मूला दे
वताः सर्वाः सेश्वराः सचतुर्मुखाः॥ अयं वै तद्वधोपायो यदृषीणां विहिंसनं॥ ४२॥ श्रीशुक

उवाच॥ ॥ एवं दुर्मंत्रिभिः कंसः सह संमंत्र्य दुर्मतिः ब्रह्महिंसां हितं मेने कालपाशावृतोसुरः
॥४३॥ संदिश्य साधुलोकस्य कदने कदनप्रियान् कामरूपधरान् दिक्षु दानवान् गृहमाविशत्
॥४४॥ ते वै रजः प्रकृतयस्तमसा मूढचेतसः सतां विद्वेषमाचेरुरारादागतमृत्यवः॥ ४५
आयुः श्रियं यशो धर्मं लोकानाशिष एव च हंति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः॥ ४६॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे चतुर्थोध्यायः॥ ४ श्रीशुक उवाच॥ ॥ नंदः स्वात्म
ज उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः॥ आहूय विप्रान् वेदज्ञान् स्नातः शुचिरलंकृतः॥ १ वाच
यित्वा स्वस्त्ययनं जातकर्मात्मजस्य वै कारयामास विधिवत्पितृदेवार्चनं तथा॥ २॥ धे
नूनां नियुते प्रादात् विप्रेभ्यः समलंकृते तिलाद्रीन् सप्त रत्नौघ शातकौंभांबरावृतान्॥ ३
कालेन स्नानशौचाभ्यां संस्कारैस्तपसेज्यया शुध्यंति दानैः संतुष्ट्या द्रव्याण्यात्मात्मवि

द्या॥ ४॥ सौमंगल्यगिरो विप्राः सूतमागधवंदिनः गायकाश्च जगुर्नेदुर्भेर्यो दुंदुभयो मुहुः॥ ५॥
व्रजः संमृष्टसंसिक्त द्वाराजिरगृहांतरः॥ चित्रध्वजपताकास्रक् चैलपल्लवतोरणैः॥ ६॥ गा
वो वृषा वत्सतरा हरिद्रातैलरूषिताः विचित्रधातुबर्हस्रग्वस्त्रकांचनमालिनः॥ ७॥ महार्ह
वस्त्राभरणकंचुकोष्णीषभूषिताः॥ गोपाः समाययू राजन्नानोपायनपाणयः॥ ८ गोप्य
श्चाकर्ण्य मुदिता यशोदायाः सुतोद्भवं॥ आत्मानं भूषयांचक्रुर्वस्त्राकल्पांजनादिभिः॥ ९॥
नवकुंकुमकिंजल्कमुखपंकजभूतयः बलिभिस्त्वरितं जग्मुः पृथुश्रोण्यश्चलत्कुचाः
॥ १०॥ गोप्यः सुमृष्टमणिकुंडलनिष्ककंठ्यश्चित्रांबराः पथि शिखाच्युतमाल्यवर्षाः नंदाल
यं सवलया व्रजतीर्विरेजुर्व्यालोलकुंडलपयोधरहारशोभाः॥ ११॥ ता आशिषः प्रयुंजाना
श्चिरं पाहीति बालके॥ हरिद्राचूर्णतैलाद्भिः सिंचंत्यो जनमुज्जगुः॥ १२॥ अवाद्यंत विचि

त्राणि वादित्राणि महोत्सवे कृष्णे विश्वेश्वरे नंते नंदस्य व्रजमागते ॥१३॥ गोपाः परस्परं हृ
ष्टा दधिक्षीरघृतांबुभिः। आसिंचंतो विलिंपंतो नवनीतैश्च चिक्षिपुः ॥१४॥ नंदो महामना
स्तेभ्यो वासोलंकारगोधनं ॥ सूतमागधवंदिभ्यो येन्ये विद्योपजीविनः ॥१५॥ तैस्तैः कामैरदी
नात्मा यथोचितमपूजयत् ॥ विष्णोराराधनार्थाय स्वपुत्रस्योदयाय च ॥१६॥ रोहिणी च म
हाभागा नंदगोपाभिनंदिता ॥ व्यचरद्दिव्यवासःस्रक्कंठाभरणभूषिता ॥१७॥ तत आ
रभ्य नंदस्य व्रजः सर्वसमृद्धिमान् ॥ हरेर्निवासात्मगुणै रमाक्रीडमभून्नृप ॥१८॥ गोपा
न्गोकुलरक्षायां निरूप्य मथुरां गतः ॥ नंदः कंसस्य वार्षिक्यं करं दातुं कुरूद्वह ॥१९॥ वसु
देव उपश्रुत्य भ्रातरं नंदमागतं ॥ ज्ञात्वा दत्तकरं राज्ञे ययौ तदवमोचनं ॥२०॥ तं दृष्ट्वा सहसो
त्थाय देहः प्राणमिवागतं ॥ प्रीतः प्रियतमं दोर्भ्यां सस्वजे प्रेमविह्वलः ॥२१॥ पूजितः सुख

मासीनः पृष्ट्वानामयमादृतः ॥ प्रसक्तधीः स्वात्मजयोरिदमाह विशांपते ॥२२॥ दिष्ट्या भ्रा
तः प्रवयस इदानीमप्रजस्य ते ॥ प्रजाशाया निवृत्तस्य प्रजा यत्समपद्यत ॥२३॥ दिष्ट्या सं
सारचक्रेस्मिन्वर्तमानः पुनर्भवः ॥ उपलब्धो भवानद्य दुर्लभं प्रियदर्शनं ॥२४॥ नैक
त्र प्रियसंवासः सुहृदां चित्रकर्मणां ॥ ओघेन व्यूह्यमानानां प्लवानां स्रोतसो यथा ॥२५॥
कच्चित्पशव्यं निरुजं भूर्यंबुतृणवीरुधं ॥ बृहद्वनं तदधुना यत्रास्से त्वं सुहृद्वृतः ॥२६॥ भ्रा
तर्मम सुतः कच्चिन्मात्रा सह भवद्व्रजे ॥ तातं भवंतं मन्वानो भवद्भ्यामुपलालितः ॥२७॥
पुंसस्त्रिवर्गो विहितः सुहृदो ह्यनुभावितः ॥ न तेषु क्लिश्यमानेषु त्रिवर्गोर्थाय कल्प
ते ॥२८॥ नंद उवाच ॥ अहो ते देवकीपुत्राः कंसेन बहवो हताः ॥ एकावशिष्टावर
जा कन्या सापि दिवं गता ॥२९॥ नूनं ह्यदृष्टनिष्ठोयमदृष्टपरमो जनः ॥ अदृष्टमात्मन

स्तत्वंयोवेदनसमुह्यति ॥३०॥ वसुदेवउवाच ॥ करोवैवार्षिकोदत्तोराज्ञेदृष्टावयंचवः ॥ नेहस्थे
यंबहुतिथंसंत्युत्पाताश्चगोकुले ॥३१॥ श्रीशुकउवाच ॥ इतिनंदादयोगोपाः प्रोक्तास्तेशौ
रिणाययुः ॥ अनोभिरनडुद्युक्तैस्तमनुज्ञाप्यगोकुलं ॥३२॥ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेदशमस्कंधेवसुदेवसंगमोनामपंचमोध्यायः ॥५॥ श्रीशुकउवाच ॥ नंदःपथिव
चःशौरेर्नमृषेतिविचिंतयन् ॥ हरिंजगामशरणमुत्पातागमशंकितः ॥१॥ कंसेनप्रहि
ताघोरापूतनाबालघातिनी ॥ शिशूंश्चचारनिघ्नंतीपुरग्रामव्रजादिषु ॥२॥ नयत्रश्रव
णादीनिरक्षोघ्नानिस्वकर्मसु ॥ कुर्वंतिसात्वतांभर्तुर्यातुधान्यश्चतत्रहि ॥३॥ साखेचर्ये
कदोपेत्यपूतनानंदगोकुलं ॥ योषित्वामाययात्मानंप्राविशत्कामचारिणी ॥४॥ तांके
शबंधव्यतिषक्तमल्लिकांबृहन्नितंबस्तनकृच्छ्रमध्यमां ॥ सुवाससंकल्पितकर्णभू

षणत्विषोल्लसत्कुंतलमंडिताननां ॥५॥ वल्गुस्मितापांगविसर्गवीक्षितैर्मनोहरंतींव
नितांव्रजौकसां ॥ अमंसतांभोजकरेणरूपिणींगोप्यःश्रियंद्रष्टुमिवागतांपतिं ॥६॥ बालग्र
हस्तत्रविचिन्वतीशिशून्यदृच्छयानंदगृहेसदंतकं ॥ बालंप्रतिछन्ननिजोरुतेजसं
ददर्शतल्पेग्निमिवाहितंभसि ॥७॥ विबुध्यतांबालकमारिकाग्रहंचराचरात्मासनिमी
लितेक्षणः ॥ अनंतमारोपयदंकमंतकंयथोरगंसुप्तमबुद्धिरज्जुधीः ॥८॥ तांतीक्ष्णचि
त्तामतिवामचेष्टितांवीक्ष्यांतराकोशपरिछदासिवत् ॥ वरस्त्रियंतत्प्रभयाचधर्षिते
निरीक्ष्यमाणेजननीह्यतिष्ठतां ॥९॥ तस्मिन्स्तनंदुर्जरवीर्यमुल्बणंघोरांकमादायशि
शोर्ददावथ ॥ गाढंकराभ्यांभगवान्प्रपीड्यतत्प्राणैःसमंरोषसमन्वितोपिबत् ॥१०॥
सामुंचमुंचालमितिप्रभाषिणीनिःपीड्यमानाखिलजीवमर्मणि ॥ विवृत्यनेत्रेचर

णोभुजौमुहुर्निः स्विन्नगात्राक्षिपती रुरोद ह ॥ ११ ॥ तस्याः स्वनेनातिगभीररंहसा साद्रिर्म
ही द्यौश्च चचाल सग्रहा रसा दिशश्च प्रतिनेदिरे जनाः पेतुः क्षितौ वज्रनिपातशंकया
॥ १२ ॥ निशाचरीत्थं व्यथितस्तना व्यसुर्व्यादाय केशांश्चरणौ भुजावपि प्रसार्य गोष्ठे नि
जरूपमास्थिता वज्राहतो वृत्र इवापतन्नृप ॥ १३ ॥ पतमानोपि तद्देहस्त्रिगव्यूत्यंतर
द्रुमान् ॥ चूर्णयामास राजेंद्र महदासीत्तदद्भुतं ॥ १४ ॥ ईषामात्रोग्रदंष्ट्रास्यं गिरिकंदरना
सिकं ॥ गंडशैलस्तनं रौद्रं प्रकीर्णारुणमूर्द्धजं ॥ १५ ॥ अंधकूपगभीराक्षं पुलिनारोहभी
षणं बद्धसेतुभुजोर्वंघ्रि शून्यतोयह्रदोदरं ॥ १६ ॥ संतत्रसुः स्म तद्वीक्ष्य गोपा गोप्यः क
लेवरं ॥ पूर्वं तु तन्निःस्वनितभिन्नहृत्कर्णमस्तकाः ॥ १७ ॥ बालं च तस्या उरसि क्रीडंतमकु
तोभयं ॥ गोप्यस्तूर्णं समभ्येत्य जगृहुर्जातसंभ्रमाः ॥ १८ ॥ यशोदारोहिणीभ्यां ताः समं बा

लस्य सर्वतः ॥ रक्षां विदधिरे सम्यग्गोपुच्छभ्रमणादिभिः ॥ १९ ॥ गोमूत्रेण स्नापयित्वा पु
नर्गोरजसार्भकं ॥ रक्षां चक्रुश्च शकृता द्वादशांगेषु नामभिः ॥ २० ॥ गोप्यः संस्पृष्टसलिला
अंगेषु करयोः पृथक् ॥ न्यस्यात्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्वत ॥ २१ ॥ अव्यादजोंघ्रि
मणिमांस्तव जान्वथोरू यज्ञोच्युतः कटितटं जठरं हयास्यः ॥ हृत्केशवस्त्वदुर ईश इन
स्तु कंठं विष्णुर्भुजं मुखमुरुक्रम ईश्वरः कं ॥ २२ ॥ चक्र्यग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात्त्व
त्पार्श्वयोर्धनुरसी मधुहाजनश्च कोणेषु शंख उरुगाय उपर्युपेंद्रस्तार्क्ष्यः क्षितौ हलध
रः पुरुषः समंतात् ॥ २३ ॥ इंद्रियाणि हृषीकेशः प्राणान्नारायणोऽवतु श्वेतद्वीपपतिश्चि
त्तं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥ २४ ॥ पृश्निगर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान्परः क्रीडंतं पातु गो
विंदः शयानं पातु माधवः ॥ २५ ॥ व्रजंतमव्याद्वैकुंठ आसीनं त्वां श्रियः पतिः ॥ भुंजानं यज्ञ

रुकृपातु सर्वस्मद्भयंकरः ॥२६॥ डाकिन्यो यातुधान्यश्च कुष्मांडा येर्भकग्रहाः ॥ भूतप्रेतपि
शाचाश्च यक्षरक्षो विनायकाः ॥२७॥ कोटरा रेवती ज्येष्टा पूतना मातृकादयः ॥ उन्मादा येह्य
पस्मारा देहप्राणेंद्रियद्रुहः ॥२८॥ स्वप्नदृष्टा महोत्पाता वृद्धबालग्रहाश्च ये ॥ सर्वे नश्यंतु ते वि
ष्णोर्नामग्रहणभीरवः ॥२९॥ इति प्रणयबद्धाभिर्गोपीभिः कृतरक्षणं ॥ पाययित्वा स्तनं
माता सन्न्यवेशयदात्मजं ॥३०॥ तावन्नंदादयो गोपा मथुराया व्रजं गताः ॥ विलोक्य पूतना
देहं बभूवुरतिविस्मिताः ॥३१॥ नूनं बतर्षिः संजातो योगेशो वा समास सः ॥ स एव दृष्टो ह्यु
त्पातो यदाहानकदुंदुभिः ॥३२॥ कलेवरं परशुभिश्छित्वा तत्ते व्रजौकसः ॥ दूरे क्षिप्त्वावयव
शोन्यदहन्काष्टवेष्टितं ॥३३॥ दह्यमानस्य देहस्य धूमश्चागुरुसौरभः ॥ उत्थितः कृष्णनिर्भु
क्तसपद्याहतपाप्मनः ॥३४॥ पूतना लोकबालघ्नी राक्षसी रुधिराशना ॥ जिघांसयापि

हरये स्तनं दत्वाप सद्गतिं ॥३५॥ किं पुनः श्रद्धया भक्त्या कृष्णाय परमात्मने ॥ यच्छन्प्रियतमं
किं नु रक्तास्तन्मातरो यथा ॥३६॥ पद्भ्यां भक्तहृदिस्थाभ्यां वंद्याभ्यां लोकवंदितैः ॥ अंगं यस्याः
समाक्रम्य भगवानपिबत्स्तनं ॥३७॥ यातुधान्यपि सा स्वर्गमवाप जननीगतिं ॥ कृष्णभु
क्तस्तनक्षीराः किमु गावोनुमातरः ॥३८॥ पयांसि यासामपिबत्पुत्रस्नेहस्नुतान्यलं ॥ भग
वान्देवकीपुत्रः कैवल्याद्यखिलप्रदः ॥३९॥ तासामविरतं कृष्णे कुर्वतीनां सुतेक्षणं ॥ न
पुनः कल्पते राजन्संसारोऽज्ञानसंभवः ॥४०॥ कटधूमस्य सौरभ्यमवघ्राय व्रजौकसः
किमिदं कुत एवेति वदंतो व्रजमाययुः ॥४१॥ ते तत्र वर्णितं गोपैः पूतनागमनादिकं श्रुत्वा
तन्निधनं स्वस्ति शिशोश्चासन्सुविस्मिताः ॥४२॥ नंदः स्वपुत्रमादाय प्रेत्यागतमुदारधीः
मूर्ध्न्युपाघ्राय परमां मुदं लेभे कुरूद्वह ॥४३॥ य एतत्पूतनामोक्षं कृष्णस्यार्भकमद्भुतं

श्रृण्वञ्छ्रद्धया मर्त्यो गोविंदे लभते रतिं ॥४४॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे
पूतनामोक्षो नाम षष्ठो ऽध्यायः ॥६॥ राजोवाच ॥ येन येनावतारेण भगवान् हरिरीश्वरः । क
रोति कर्णरम्याणि मनोज्ञानि च नः प्रभो ॥१॥ यच्छृण्वतोऽपैत्यरतिर्वितृष्णा सत्त्वं च शुध्यत्यचि
रेण पुंसः । भक्तिर्हरौ तत्पुरुषे च सख्यं तदेव हारं वद मन्यसे चेत् ॥२॥ अथान्यदपि कृष्णस्य
तोकाचरितमद्भुतं । मानुषं लोकमासाद्य तज्जातिमनुरुंधतः ॥३॥ श्रीशुक उवाच ॥ कदाचि
दौत्थानिककौतुकाप्लवे जन्मर्क्षयोगे समवेतयोषितां । वादित्रगीतद्विजमंत्रवाचकैश्चकार
सूनोरभिषेचनं सती ॥४॥ नंदस्य पत्नी कृतमज्जनादिकं विप्रैः कृतस्वस्त्ययनं सुपूजितैः ।
अन्नाद्यवासःस्रगभीष्टधेनुभिः संजातनिद्राक्षमशीशयच्छनैः ॥५॥ औत्थानिकौत्सुक्यम
ना मनस्विनी समागतान्पूजयती व्रजौकसः । नैवाशृणोद्वै रुदितं सुतस्य सा रुदन्स्तना

र्थ चरणावुदक्षिपत् ॥६॥ अधःशयानस्य शिशोरनोऽल्पकप्रवालमृद्वंघ्रिहतं व्यवर्तत वि
ध्वस्तनानारसकुप्यभाजनं व्यत्यस्तचक्राक्षविभिन्नकूबरं ॥७॥ दृष्ट्वा यशोदाप्रमुखा व्रज
स्त्रिय औत्थानिके कर्मणि याः समागताः । नंदादयश्चाद्भुतदर्शनाकुलाः कथं स्वयं वै
शकटं विपर्यगात् ॥८॥ ऊचुरव्यवसितमतीन्गोपान्गोपींश्च बालकाः । रुदतानेन पा
देन क्षिप्तमेतन्न संशयः ॥९॥ न ते श्रद्दधिरे गोपा बालभाषितमित्युत । अप्रमेयं बलं तस्य
बालकस्य न ते विदुः ॥१०॥ रुदंतं सुतमादाय यशोदा ग्रहशंकिता । कृतस्वस्त्ययनं विप्रैः
सूक्तैः स्तनमपाययत् ॥११॥ पूर्ववत्स्थापितं गोपैर्बलिभिः सपरिच्छदं । विप्रा हुत्वार्चयांच
क्रुर्दधिस्तककुशांबुभिः ॥१२॥ येऽसूयानृतदंभेर्ष्याहिंसामानविवर्जिताः । न तेषां सत्यशी
लानामाशिषो विफलीकृताः ॥१३॥ इति बालकमादाय सामर्ग्यजुरुपाकृतैः । जलैः प

पवित्रौषधिभिरभिषिच्य द्विजोत्तमैः ॥१४॥ वाचयित्वा स्वस्त्ययनं नंदगोपः समाहितः हु
त्वा चाग्निं द्विजातिभ्यः प्रादादन्नं महागुणं ॥१५॥ गावः सर्वगुणोपेता वासःस्रक्रुक्ममालि
नीः ॥ आत्मजाभ्युदयार्थाय प्रादात्ते चान्वयुंजत ॥१६॥ विप्रा मंत्रविदो युक्तास्तैर्याः प्रोक्ता
स्तथाशिषः ॥ ता निष्फला भविष्यंति न कदाचिदपि स्फुटं ॥१७॥ एकदारोहमारूढं लालयंती
सुतं सती ॥ गरिमाणं शिशोर्वोढुं न सेहे गिरिकूटवत् ॥१८॥ भूमौ निधाय तं गोपी विस्मिता
भारपीडिता ॥ महापुरुषमादध्यौ जगतामास कर्मसु ॥१९॥ दैत्यो नाम्ना तृणावर्तः कंस
भृत्यः प्रणोदितः ॥ चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकं ॥२०॥ गोकुलं सर्वमावृण्वन्
मुष्णंश्चक्षूंषि रेणुभिः ॥ ईरयन्सुमहाघोरशब्देन प्रदिशो दिशः ॥२१॥ मुहूर्तमभवद्गोष्ठं र
जसा तमसावृतं ॥ सुतं यशोदा नापश्यत्तत्र न्यस्तवती यतः ॥२२॥ नापश्यत्कश्चना

त्मानं परं चापि विमोहितः ॥ तृणावर्तनिसृष्टाभिः शर्कराभिरुपद्रुतः ॥२३॥ इति खरपव
नचक्रपांसुवर्षे सुतपदवीमबलाविलक्ष्य माता ॥ अतिकरुणमनुस्मरंत्यशोचद्भु
वि पतिता मृतवत्सका यथा गौः ॥२४॥ रुदितमनुनिशम्य तत्र गोप्यो भृशमनुतप्तधियो
ऽश्रुपूर्णमुख्यः ॥ रुरुदुरनुपलभ्य नंदसूनुं पवन उपारतपांसुवर्षवेगे ॥२५॥ तृणाव
र्तः शांतरयो वात्यारूपधरो हरन् ॥ कृष्णं नभोगतो गंतुं नाशक्नोद्भूरिभारभृत् ॥२६॥ त
मश्मानं मन्यमान आत्मनो गुरुमत्तया ॥ गले गृहीत उत्स्रष्टुं नाशक्नोदद्भुतार्भकं
॥२७॥ गलग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो निर्गतलोचनः ॥ अव्यक्तरावो न्यपतत्सहबालो व्य
सुर्व्रजे ॥२८॥ तमंतरिक्षात्पतितं शिलायां विशीर्णसर्वावयवं करालं ॥ पुरं यथा रुद्र
शरेण विद्धं स्त्रियो रुदंत्यो ददृशुः समेताः ॥२९॥ प्रादाय मात्रे प्रतिहृत्य विस्मिताः कृ

ह्नंचतस्योरसि लंबमानं ॥ तंस्वस्तिमंतंपुरुषादनीतंविहायसामृत्युमुखात्प्रमुक्तं गो
प्यश्चगोपाः किलनंदमुख्यालब्ध्वाशिषः प्रापुरतीवमोदं ॥ ३० ॥ अहोबतात्यद्भुतमे
षरक्षसाबालोनिवृत्तिंगमितोभ्यगात्पुनः ॥ हिंस्रः स्वपापेनविहिंसितः खलः सा
धुः समत्वेनभयाद्विमुच्यते ॥ ३१ ॥ किन्नस्तपश्चीर्णमधोक्षजार्चिनं पूर्त्तेष्टदत्तमुत
भूतसौहृदं ॥ यत्संपरेतः पुनरेवबालकोदिष्ट्यास्वबंधून्प्रणयन्नुपस्थितः ॥ ३२ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ दृष्ट्वाद्भुतानिबहुशोनंदगोपोबृहद्वने ॥ वसुदेववचोभूयोमा
नयामासविस्मितः ॥ ३३ ॥ एकदार्भकमादायस्वांकमारोप्यभामिनी प्रस्नुतंपाय
यामासस्तनंस्नेहपरिप्लुता ॥ ३४ ॥ पीतप्रायस्यजननीसातस्यरुचिरस्मितं ॥ मुखं
लालयतीराजन्जृंभतोददृशेइदं ॥ ३५ ॥ खंरोदसीज्योतिरनीकमाशाः सूर्येंदुव

ह्निश्वसनांबुधींश्च ॥ द्वीपान्नगांस्तद्दुहितॄर्वनानिभूतानियानिस्थिरजंगमानि ॥ ३६ ॥
सावीक्ष्यविश्वंसहसाराजन्संजातवेपथुः ॥ संमील्यमृगशावाक्षीनेत्रेआसीत्सुवि
स्मिता ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेतृणावर्त्तमोक्षोनामस
प्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ गर्गः पुरोहितोराजन्यदूनांसुमहातपाः ॥
व्रजंजगामनंदस्यवसुदेवप्रचोदितः ॥ १ ॥ तंदृष्ट्वापरमप्रीतः प्रत्युत्थायकृतांजलिः
आनर्चाधोक्षजधियाप्रणिपातपुरःसरं ॥ २ ॥ सूपविष्टंकृतातिथ्यंगिरासूनृतयामु
निं नंदयित्वाब्रवीद्ब्रह्मन्पूर्णस्यकरवामकिं ॥ ३ ॥ महद्विचलनंनृणांगृहिणांदीनचे
तसां ॥ निःश्रेयसायभगवन्कल्पतेनान्यथाक्वचित् ॥ ४ ॥ ज्योतिषामयनंसाक्षाद्य
त्तज्ज्ञानमतींद्रियं ॥ प्रणीतंभवतायेनपुमान्वेदपरावरं ॥ ५ ॥ त्वंहिब्रह्मविदांश्रेष्ठः सं

स्कारान् कर्तुमर्हसि ॥ बालयोरनयोर्नृणां जन्मना ब्राह्मणो गुरुः ॥ ६ ॥ गर्ग उवाच ॥ ॥ य
दूनामहमाचार्यः ख्यातश्च भुवि सर्वदा ॥ सुतं मया संस्कृतं ते मन्यते देवकीसुतं ॥ ७ ॥ कं
सः पापमतिः सख्यं तव चानकदुंदुभेः ॥ देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्हति ॥ ८
इति संचिंतयञ्छ्रुत्वा देवक्या दारिकावचः ॥ अपि हंता गताशंकस्तर्हि तन्नोनयो भवेत्
॥ ९ ॥ नंद उवाच ॥ ॥ अलक्षितोस्मिन्रहसि मामकैरपि गोव्रजे ॥ कुरु द्विजाति संस्का
रं स्वस्तिवाचनपूर्वकं ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं संप्रार्थितो विप्रः स्वचिकीर्षितमेव त
त् ॥ चकार नामकरणं गूढो रहसि बालयोः ॥ ११ ॥ गर्ग उवाच ॥ ॥ अयं हि रोहिणीपुत्रो र
मयन्सुहृदो गुणैः ॥ आख्यास्यते राम इति बलाधिक्याद्बलं विदुः ॥ यदूनामपृथग्भावा
त्संकर्षणमुशंत्युत ॥ १२ ॥ आसन्वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोनुयुगं तनूः ॥ शुक्लो रक्त

स्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥ १३ ॥ प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जातस्तवात्मजः ॥ वासुदे
व इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते ॥ १४ ॥ बहूनि संति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ॥ गुण
कर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥ १५ ॥ एष वः श्रेय आधास्यद्गोपगोकुलनंदनः ॥
अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमंजस्तरिष्यथ ॥ १६ ॥ पुरानेन व्रजपते साधवो दस्युपीडिताः ॥ अ
राजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून्समेधिताः ॥ १७ ॥ य एतस्मिन्महाभागाः प्रीतिं कुर्वंति मा
नवाः ॥ नारयोभिभवंत्येतान्विष्णुपक्षानिवासुराः ॥ १८ ॥ तस्मान्नंदात्मजोयं ते नारायण
समो गुणैः ॥ श्रिया कीर्त्यानुभावेन गोपायस्व समाहितः ॥ १९ ॥ इत्यात्मानं समादिश्य गर्गे
च स्वगृहं गते ॥ नंदः प्रमुदितो मेने आत्मानं पूर्णमाशिषां ॥ २० ॥ कालेन व्रजताल्पेन गो
कुले रामकेशवौ जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिंगमाणौ विजह्रतुः ॥ २१ ॥ तावंघ्रियुग्मम

नुकृष्यसरीसृपंतौ घोषप्रघोषरुचिरं व्रजकर्दमेषु। तन्नादहृष्टमनसावनुसृत्य लोकं मुग्ध
प्रभीतवदुपेयतुरंतिमात्रोः॥२२॥ तन्मातरौ निजसुतौ घृणया स्नुवंत्यौ पंकांगरागरुचि
रावुपगुह्य दोर्भ्यां दत्वा स्तनं प्रपिबतोः स्म मुखं निरीक्ष्य मुग्धस्मितात्पदशनं ययतुः प्र
मोदं॥२३॥ यर्ह्यंगनादर्शनीयकुमारलीलावंतर्व्रजे तदबलाः प्रगृहीतपुच्छैः। वत्सैरितस्त
त उभावनुकृष्यमाणौ प्रेक्षंत्य उज्झितगृहा जहृषुर्हसंत्यः॥२४॥ शृंग्यग्निदंष्ट्र्यसिजलद्वि
जकंटकेभ्यः क्रीडापरावतिचलौ स्वसुतौ निषेद्धुं। गृह्याणि कर्तुमपि यत्र न तज्जनन्यौ शे
कात आपतुरलं मनसोनवस्थां॥२५॥ कालेनाल्पेन राजर्षे रामः कृष्णश्च गोकुले। अघृष्ट
जानुभिः पद्भिर्विचक्रमतुरंजसा॥२६॥ ततस्तु भगवान्कृष्णो वयस्यैर्व्रजबालकैः। सहरा
मो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन्मुदं॥२७॥ कृष्णस्य गोप्यो रुचिरं वीक्ष्य कौमारचापलं। शृ

ण्वंत्याः किल तन्मातुरिति होचुः समागताः॥२८॥ वत्सान्मुंचन्क्वचिदसमये क्रोशसंजा
तहासः स्तेयं स्वाद्वत्त्यथ दधिपयः कल्पितैः स्तेययोगैः। मर्कान्भोक्ष्यन्विभजति स चे
न्नात्ति भांडं भिनत्ति द्रव्यालाभे सगृहकुपितो यात्युपक्रोश्य तोकान्॥२९॥ हस्ताग्राह्ये रच
यति विधिं पीठकोलूखलाद्यैश्छिद्रं ह्यंतर्निहितवयुनः शिक्यभांडेषु तद्वित्। ध्वांतागा
रे धृतमणिगणं स्वांगमर्थप्रदीपं काले गोप्यो यर्हि गृहकृत्येषु सुव्यग्रचित्ताः॥३०॥ एवं
धार्ष्ट्यान्युशति कुरुते मेहनादीनि वास्तौ स्तेयोपायैर्विरचितकृतिः सुप्रतीको यथास्ते।
इत्थं स्त्रीभिः सभयनयनश्रीमुखालोकिनीभिर्व्याख्यातार्था प्रहसितमुखी नह्युपाल
ब्धुमैच्छत्॥३१॥ एकदा क्रीडमानास्ते रामाद्या गोपदारकाः। कृष्णो मृदं भक्षितवानिति
मात्रे न्यवेदयन्॥३२॥ सा गृहीत्वा करे कृष्णमुपालभ्य हितैषिणी। यशोदा भयसंभ्रांतप्रे

क्षणाक्षमभाषत ॥ ३३ ॥ कस्मान्मृदमदांतात्मन्भवान्भक्षितवान्रहः ॥ वदंति तावका ह्येते कुमारास्तेग्रजोप्ययं ॥ ३४ ॥ नाहं भक्षितवानंब सर्वे मिथ्याभिशंसिनः ॥ यदि सत्यगिरस्तर्हि समक्षं पश्य मे मुखं ॥ ३५ ॥ यद्येवं तर्हि व्यादेहीत्युक्तः स भगवान्हरिः ॥ व्यादत्ताव्याहतैश्वर्यः ॥ क्रीडामनुजबालकः ॥ ३६ ॥ सा तत्र ददृशे विश्वं जगत्स्थास्नु च खं दिशः ॥ साद्रिद्वीपाब्धिभूगोलं सवाय्वग्नींदुतारकं ॥ ३७ ॥ ज्योतिश्चक्रं जलं तेजो नभस्वान्वियदेव च ॥ वैकारिकाणींद्रियाणि मनो मात्रा गुणास्त्रयः ॥ ३८ ॥ एतद्विचित्रं सहजीवकालस्वभावकर्माशयलिंगभेदं ॥ सूनोस्तनौ वीक्ष्य विदारितास्ये व्रजं सहात्मानमवाप शंकां ॥ ३९ ॥ किं स्वप्न एतदुत देवमाया किं वा मदीयो बत बुद्धिमोहः ॥ अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोगः ॥ ४० ॥ यशोदा उवाच ॥ अथो यथावन्न वि

तर्कगोचरं चेतोमनःकर्मवचोभिरंजसा ॥ यदाश्रयं येन यतः प्रतीयते सुदुर्विभाव्यं प्रणतास्मि तत्पदं ॥ ४१ ॥ अहं ममासौ पतिरेष मे सुतो व्रजेश्वरस्याखिलवित्तपा सती ॥ गोप्यश्च गोपाः सहगोधनाश्च मे यन्माययेत्थं कुमतिः स मे गतिः ॥ ४२ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं विदिततत्त्वायां गोपिकायां स ईश्वरः ॥ वैष्णवीं व्यतनोन्मायां पुत्रस्नेहमयीं विभुः ॥ ४३ ॥ सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपी साऽऽरोप्यारोहमात्मजं ॥ प्रवृद्धस्नेहकलिलहृदयासीद्यथा पुरा ॥ ४४ ॥ त्रय्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्वतैः ॥ उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं सामन्यतात्मजं ॥ ४५ ॥ राजोवाच ॥ ॥ नंदः किमकरोद्ब्रह्मन्श्रेय एवं महोदयं ॥ यशोदा च महाभागा पपौ यस्याः स्तनं हरिः ॥ ४६ ॥ पितरौ नान्वविंदेतां कृष्णोदारार्भकेहितं ॥ गायंत्यद्यापि कवयो यल्लोकशमलापहं ॥ ४७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ द्रो

णोवसूनांप्रवरोधरयासहभार्यया॥ करिष्यमाण आदेशान्ब्रह्मणस्तमुवाचह॥४८॥ द्रो
ण उवाच॥ जातयोनौमहादेवे भुविविश्वेश्वरेहरौ॥ भक्तिःस्यात्परमालोके ययांजोदुर्गतिं
तरेत्॥४९॥ अस्त्वित्युक्तःसभगवान्व्रजेद्रोणोमहायशाः॥ जज्ञेनंदइतिख्यातोयशोदा
साधराभवत्॥५०॥ ततोभक्तिर्भगवतिपुत्रीभूतेजनार्दने॥ दंपत्योर्नितरामासीद्गोपगो
पीषुभारत॥५१॥ कृष्णोब्रह्मणआदेशंसत्यंकर्तुंव्रजेविभुः॥ सहरामोवसंश्चक्रेतेषांप्री
तिंस्वलीलया॥५२॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांवैयासि
क्यांदशमस्कंधेविश्वरूपदर्शनेऽष्टमोऽध्यायः॥८॥ ॥श्रीशुकउवाच॥ ॥एकदागृहदा
सीषुयशोदानंदगेहिनी॥ कर्मांतरनियुक्तासुनिर्ममंथस्वयंदधि॥१॥ यानियानीह
गीतानितद्बालचरितानिच॥ दधिनिर्मंथनेकालेस्मरंतीतान्यगायत॥२॥ क्षौमंवा

सःपृथुकटितटेबिभ्रतीसूत्रनद्धंपुत्रस्नेहस्नुतकुचयुगंजातकंपंचसुभ्रूः॥ रज्ज्वाकर्ष
श्रमभुजचलत्कंकणौकुंडलेचस्विन्नंवक्त्रंकबरविगलन्मालतीनिर्ममंथ॥३॥ तां
स्तन्यकामआसाद्यमथ्नंतींजननींहरिः॥ गृहीत्वादधिमंथानंन्यषेधत्प्रीतिमावहन्
॥४॥ तमंकमारूढमपाययत्स्तनंस्नेहस्नुतंसस्मितमीक्षतीमुखं॥ अतृप्तमुत्सृज्यजवे
नसाययावुत्सिच्यमानेपयसित्वधिश्रिते॥५॥ संजातकोपःस्फुरितारुणाधरंसंदश्य
दद्भिर्दधिमंथभाजनं॥ भित्वामृषाश्रुर्दृषदश्मनारहोजघासहैयंगवमंतरंगतः
॥६॥ उत्तार्यगोपीसुशृतंपयःपुनःप्रविश्यसंदृश्यचदध्यमत्रकं॥ भग्नंविलोक्यस्वसु
तस्यकर्मतज्जहासतंचापिनतत्रपश्यती॥७॥ उलूखलांघ्रेरुपरिव्यवस्थितंम
र्कायकामंददतंशिचिस्थितं हैयंगवंचौर्यविशंकितेक्षणंनिरीक्ष्यपश्चात्सुतमा

गमच्छनैः॥ ८॥ तामात्तयष्टिंप्रसमीक्ष्यसत्वरस्ततोवरुह्यापससारभीतवत्॥ गोप्यन्व
धावन्नयमापयोगिनांक्षमंप्रवेष्टुंतपसेरितंमनः॥ ९॥ अन्वंचमानाजननीबृहच्चल
च्छ्रोणीभराक्रांतगतिःसुमध्यमाजवेनविस्रंसितकेशबंधनच्युतप्रसूनानुगतिःपरा
मृशत्॥ १०॥ कृतागसंतंप्ररुदंतमक्षिणीकषंतमंजन्मषिणीस्वपाणिना॥ उद्वीक्ष्यमा
णंभयविह्वलेक्षणंहस्तेगृहीत्वाभिषयंत्यवागुरत्॥ ११॥ त्यक्त्वायष्टिंसुतंभीतंविज्ञाया
र्भकवत्सला॥ इयेषकिलतंबद्धुंदाम्नातद्वीर्यकोविदा॥ १२॥ नचांतर्नबहिर्यस्यनपूर्वंना
पिचापरं॥ पूर्वापरंबहिश्चांतर्जगतोयोजगच्चयः॥ १३॥ तंमत्वात्मजमव्यक्तंमर्त्यलिंगम
धोक्षजं॥ गोपिकोलूखलेदाम्नाबबंधप्राकृतंयथा॥ १४॥ तद्दामबध्यमानस्यकृताग
सः॥ द्व्यंगुलोनमभूत्तेनसंदधेन्यच्चगोपिका॥ १५॥ यदासीत्तदपिन्यूनंतेनान्यदपिसं

स्वार्भकस्य

दधे॥ तदपिद्व्यंगुलंन्यूनंयद्यदादत्तबंधनं॥ १६॥ एवंस्वगेहदामानियशोदासंदधत्यपि
गोपीनांसुस्मयंतीनांस्मयंतीविस्मिताभवत्॥ १७॥ स्वमातुःस्विन्नगात्रायाविस्रस्तक
बरस्रजः॥ दृष्ट्वापरिश्रमंकृष्णःकृपयासीत्स्वबंधने॥ १८॥ एवंसंदर्शिताह्यंगहरिणा
भृत्यवश्यता॥ स्ववशेनापिकृष्णेनयस्येदंसेश्वरंवशे॥ १९॥ नेमंविरिंचोनभवोनश्रीर
प्यंगसंश्रया॥ प्रसादंलेभिरेगोपीयत्तत्प्रापविमुक्तिदात्॥ २०॥ नायंसुखापोभगवा
न्देहिनांगोपिकासुतः॥ ज्ञानिनांचात्मभूतानांयथाभक्तिमतामिह॥ २१॥ कृष्णस्तुगृ
हकृत्येषुव्यग्रायांमातरिप्रभुः॥ अद्राक्षीदर्जुनौपूर्वंगुह्यकौधनदात्मजौ॥ २२॥ पुरा
नारदशापेनवृक्षतांप्रापितौमदात्॥ नलकूवरमणिग्रीवावितिख्यातौश्रियान्वि
तौ॥ २३॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेगोपीप्रसादोनामनवमोध्यायः॥

॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ कथ्यतां भगवन्नेतत्तयोः शापस्य कारणं। यत्तद्विगर्हितं कर्म येन वा
देवर्षेस्तम ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ रुद्रस्यानुचरौ भूत्वा सुदृप्तौ धनदात्मजौ। कैलासो
पवने रम्ये मंदाकिन्यां मदोत्कटौ ॥ २ ॥ वारुणीं मदिरां पीत्वा मदाघूर्णितलोचनौ। स्त्रीज
नैरनुगायद्भिश्चेरतुः पुष्पिते वने ॥ ३ ॥ अंतः प्रविश्य गंगायामंभोजवनराजिनि। चि
क्रीडतुर्युवतिभिर्गजाविव करेणुभिः ॥ ४ ॥ यदृच्छया च देवर्षिर्भगवांस्तत्र कौरव
अपश्यन्नारदो देवौ क्षीवाणौ समबुध्यत ॥ ५ ॥ तं दृष्ट्वा व्रीडिता देव्यो विवस्त्राः शापशंकि
ताः। वासांसि पर्यधुः शीघ्रं विवस्त्रौ नैव गुह्यकौ ॥ ६ ॥ तौ दृष्ट्वा मदिरामत्तौ श्रीमदांधौ सुरा
त्मजौ। तयोरनुग्रहार्थाय शापं दास्यन्निदं जगौ ॥ ७ ॥ नारद उवाच ॥ न ह्यन्यो जुषतो जो
ष्यान् बुद्धिभ्रंशो रजोगुणः। श्रीमदादाभिजात्यादिर्यत्र स्त्री द्यूतमासवाः ॥ ८ ॥ हन्यंते

पशवो यत्र निर्दयैरजितात्मभिः। मन्यमानैरिमं देहमजरामृत्यु नश्वरं ॥ ९ ॥ देवसं
ज्ञितमप्यंते कृमिविड्भस्मसंज्ञितं। भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥ १० ॥
देहः किमन्नदातुः स्विन्निषेक्तुर्मातुरेव च। मातुः पितुर्वा बलिनः क्रेतुरग्नेः शुनोपि वा
॥ ११ ॥ एवं साधारणं देहमव्यक्तप्रभवाप्ययं। को विद्वानात्मसात्कृत्वा हंति जंतूनृते
ऽसतः ॥ १२ ॥ असतः श्रीमदांधस्य दारिद्र्यं परमंजनं। आत्मौपम्येन भूतानि दरिद्रः पर
मीक्षते ॥ १३ ॥ यथा कंटकविद्धांगो जंतोर्नेच्छति तां व्यथां। जीवसाम्यं गतो लिंगैर्न तथाविद्ध
कंटकः ॥ १४ ॥ दरिद्रो निरहंस्तंभो मुक्तः सर्वमदैरिह। कृच्छ्रं यदृच्छयाप्नोति तद्धि तस्य प
रं तपः ॥ १५ ॥ नित्यं क्षुत्क्षामदेहस्य दरिद्रस्यान्नकांक्षिणः। इंद्रियाण्यनुशुष्यंति हिंसा
पि विनिवर्तते ॥ १६ ॥ दरिद्रस्यैव युज्यंते साधवः समदर्शिनः। सद्भिः क्षिणोति तं तर्षं

तत आराद्विशुध्यति ॥१७॥ साधूनां समचित्तानां मुकुंदचरणैषिणां ॥ उपेक्ष्यैः किं धनस्तंभै
रसद्भिरसदाश्रयैः ॥१८॥ तदहं मत्तयोर्माध्व्या वारुण्या श्रीमदांधयोः ॥ तमोमदं हरिष्यामि
स्त्रैणयो रजितात्मनोः ॥१९॥ यदिमौ लोकपालस्य पुत्रौ भूत्वा तमःप्लुतौ ॥ न विवाससमा
त्मानं विजानीतः सुदुर्मदौ ॥२०॥ अतोर्हतः स्थावरतां स्यातां नैवं यथा पुनः ॥ स्मृतिः स्या
न्मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुग्रहात् ॥२१॥ वासुदेवस्य सांनिध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते वृत्ते
स्वर्लोकतां भूयो लब्धभक्ती भविष्यथः ॥२२॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ एवमुक्त्वा स देवर्षिर्ग
तो नारायणाश्रमं ॥ नलकूवरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्जुनौ ॥२३॥ ऋषेर्भागवतमुख्य
स्य सत्यं कर्तुं वचो हरिः ॥ जगाम शनकैस्तत्र यत्रास्तां यमलार्जुनौ ॥२४॥ देवर्षिर्मे प्रि
यतमो यदिमौ धनदात्मजौ ॥ तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्महात्मना ॥२५॥ इत्यंतरे

यमलार्जुनयोः कृष्णस्तु यमयोर्ययौ ॥ आत्मनिर्वेशमात्रेणातिर्यग्गतमुलूखलं ॥२६॥ बाले
न निष्कर्षयतान्वगुलूखलं तद्दामोदरेण तरसोत्कलितांघ्रिबंधौ ॥ निःपेततुः परमविक्र
मितातिवेपस्कंधप्रवालविटपौ कृतचंडशब्दौ ॥२७॥ तत्र श्रिया परमया ककुभः स्फुरंतौ सि
द्धावुपेत्य कुजयोरिव जातवेदाः ॥ कृष्णं प्रणम्य शिरसाखिललोकनाथं बद्धांजली विरज
साविदमूचतुः स्म ॥२८॥ कृष्ण कृष्ण महायोगिंस्त्वमाद्यः पुरुषः परः ॥ व्यक्ताव्यक्तमिदं वि
श्वं रूपं ते ब्राह्मणा विदुः ॥२९॥ त्वमेकः सर्वभूतानां देहास्वात्मेंद्रियेश्वरः ॥ त्वमेव कालो भग
वान्विष्णुरव्यय ईश्वरः ॥३०॥ त्वं महान्प्रकृतिः सूक्ष्मा रजःसत्वतमोमयी ॥ त्वमेव पुरुषोध्य
क्षः सर्वक्षेत्रविकारवित् ॥३१॥ गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्यो विकारैः प्राकृतैर्गुणैः ॥ को न्विहा
र्हति विज्ञातुं प्राक्सिद्धं गुणसंवृतः ॥३२॥ तस्मै तुभ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे ॥ आत्मद्योतगुणैश्छ

न्नमहिम्ने ब्रह्मणे नमः ॥ ३३ ॥ यस्यावतारा ज्ञायंते शरीरेष्वशरीरिणः ॥ तैस्तैरतुल्यातिशयै
र्वीर्यैर्देहिष्वसंगतैः ॥ ३४ ॥ स भवान्सर्वलोकस्य भवाय विभवाय च ॥ अवतीर्णोंशभागे
न सांप्रतं पतिराशिषां ॥ ३५ ॥ नमः परमकल्याण नमः परममंगल वासुदेवाय शांता
य यदूनां पतये नमः ॥ ३६ ॥ अनुजानीहि नौ भूमंस्तवानुचरकिंकरौ दर्शनं नौ भगव
त ऋषेरासीदनुग्रहात् ॥ ३७ ॥ वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां हस्तौ च कर्मसु मन
स्तव पादयोर्नः ॥ स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे दृष्टिः सतां दर्शनेस्तु भवत्तनूनां
॥ ३८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं संकीर्तितस्ताभ्यां भगवान्गोकुलेश्वरः ॥ दाम्ना चोलूख
ले बद्धः प्रहसन्नाह गुह्यकौ ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ज्ञातं मम पुरैवैतदृषिणा
करुणात्मना ॥ यच्छ्रीमदांधयोर्वाग्भिर्विभ्रंशोनुग्रहः कृतः ॥ ४० ॥ साधूनां समचित्ता

नां सुतरां मत्कृतात्मनां ॥ दर्शनान्नो भवेद्बंधः पुंसोक्ष्णोः सवितुर्यथा ॥ ४१ ॥ तद्गच्छतं
मत्परमौ नलकूवर सादनं ॥ संजातो मयि भावो वामीप्सितः परमो भवः ॥ ४२ ॥ श्री
शुक उवाच ॥ इत्युक्तौ तौ परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः ॥ बद्धोलूखलमामंत्र्य
जग्मतुर्दिशमुत्तरां ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे नारदशापोना
म दशमोध्यायः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोपा नंदादयः श्रुत्वा द्रुमयोः पततो रवं ॥
तत्राजग्मुः कुरुश्रेष्ठ निर्घातभयशंकिताः ॥ १ ॥ भूम्यां निपतितौ तत्र ददृशुर्यमलार्जु
नौ ॥ बभ्रमुस्तदविज्ञाय लक्ष्यं पतनकारणं ॥ २ ॥ उलूखलं विकर्षंतं दाम्ना बद्धं च बाल
कं कस्येदं कुत आश्चर्यमुत्पात इति कातराः ॥ ३ ॥ बाला ऊचुरनेनेति तिर्यग्गतमु
लूखलं ॥ विकर्षता मध्यगेन पुरुषावप्यचक्ष्महि ॥ ४ ॥ न ते तदुक्तं जगृहुर्न घटेत

तिनस्पनत्॥ बालस्योत्पाटनं तरोः केचित्संदिग्धचेतसः॥ ५॥ उलूखलं विकर्षंतं दा
म्नाबद्धं स्वमात्मजं॥ विलोक्य नंदः प्रहसद्वदनो विमुमोच ह॥ ६॥ गोपीभिः स्तोभितोऽन
त्यद्भगवान्बालवत्क्वचित्॥ उद्गायति क्वचिन्मुग्धस्तद्वशो दारुयंत्रवत्॥ ७॥ बिभर्ति क्व
चिदाज्ञप्तः पीठकोन्मानपादुकं॥ बाहुक्षेपं च कुरुते स्वानां च प्रीतिमावहन्॥ ८॥ दर्शयं
स्तद्विदां लोके आत्मनो भृत्यवश्यतां॥ व्रजस्योवाह वै हर्षं भगवान्बालचेष्टितैः॥ ९॥
क्रीणीहि भोः फलानीति श्रुत्वा सत्वरमच्युतः॥ फलार्थी धान्यमादाय ययौ सर्वफलप्रदः
॥ १०॥ फलविक्रयिणी तस्य च्युतधान्यकरद्वयं॥ फलैरपूरयद्रत्नैः फलभांडमपूरि
च॥ ११॥ सरित्तीरगतं कृष्णं भग्नार्जुनमथाह्वयत्॥ जन्मर्क्षमद्य भवतो विप्रेभ्यो देहि गाः
शुचिः॥ १२॥ पश्य पश्य वयस्यांस्ते मातृमृष्टान्स्वलंकृतान्॥ त्वं च स्नातः कृताहारो विह

रस्व स्वलंकृत॥ १३॥ नोपेयातां यदाहूतौ क्रीडासंगेन पुत्रकौ॥ यशोदां प्रेषयामास रोहि
णी पुत्रवत्सलां॥ १४॥ इत्थं यशोदा तमशेषशेखरं मत्वा सुतं स्नेहनिबद्धधीर्नृप॥ हस्ते गृहीत्वा
सह राममच्युतं नीत्वा स्ववाटं कृतवत्यथोदयं॥ १५॥ क्रीडंतं सा सुतं बालैरतिवेलं सहा
ग्रजं॥ यशोदाजोहवीत्कृष्णं पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी॥ १६॥ कृष्ण कृष्णारविंदाक्ष तात एहि स्त
नं पिब॥ अलं विहारैः क्षुत्क्षांतः क्रीडाश्रांतोसि पुत्रक॥ १७॥ हे रामागच्छ ताताशु सानु
जः कुलनंदन॥ प्रातरेव कृताहारस्तद्भवान्भोक्तुमर्हसि॥ १८॥ प्रतीक्षते त्वां दाशार्ह
भोक्ष्यमाणो व्रजाधिपः॥ एत्यावयोः प्रियं धेहि स्वगृहान्यात बालकाः॥ १९॥ श्रीशुक उ
वाच॥ गोपवृद्धा महोत्पातानतुभूय बृहद्वने॥ नंदादयः समागम्य व्रजकार्यममंत्र
यन्॥ २०॥ तत्रोपनंदनामाह गोपो ज्ञानवयोधिकः॥ देशकालार्थतत्त्वज्ञः प्रियकृद्रा

भा॰द॰ मकृष्णयोः॥२१॥ उत्थातव्यमितोऽस्माभिर्गोकुलस्य हितैषिभिः। आयांत्यत्र महोत्पाता
३२ बालानां नाशहेतवः॥२२॥ मुक्तः कथंचिद्राक्षस्या बालघ्न्या बालको ह्यसौ॥ हरेर
नुग्रहान्नूनमनश्चोपरि नापतत्॥२३॥ चक्रवातेन नीतोयं दैत्येन विपदं वियत्। शि
लायां पतितस्तत्र परित्रातः सुरेश्वरैः॥२४॥ यन्न म्रियेत द्रुमयोरंतरं प्राप्य बालकः।
असावन्यतमो वापि तदप्यच्युतरक्षणं॥२५॥ यावदौत्पातिकोऽरिष्टो व्रजं नाभिभवेदितः।
तावद्बालानुपादाय यास्यामोन्यत्र सानुगाः॥२६॥ वनं वृंदावनं नाम पशव्यं नवकाननं।
गोपगोपीगवां सेव्यं पुण्याद्रितृणवीरुधं॥२७॥ तत्तत्राद्यैव यास्यामः शकटान्युंक्त माचि
रं॥ गोधनान्यग्रतो यांतु भवतां यदि रोचते॥२८॥ तच्छ्रुत्वैकधियो गोपाः साधु साध्विति ३२
स्वान वादिनः॥ व्रजान्स्वान्समायुरूढपरिछदाः॥२९॥ वृद्धान्बालान्स्त्रियो राजन्सर्वोपक

ज्यययु

रणानि च॥ अनःस्वारोप्य गोपाला यत्ता आत्तशरासनाः॥३०॥ गोधनानि पुरस्कृत्य शृंगा
ण्यापूर्य सर्वतः॥ तूर्यघोषेण महता ययुः सहपुरोहिताः॥३१॥ गोप्यो रूढरथा नूत्नकुचकुं
कुमकांतयः॥ कृष्णलीला जगुः प्रीता निष्ककंठ्यः सुवाससः॥३२॥ तथा यशोदारोहिण्या वे
कं शकटमास्थिते। रेजतुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके॥३३॥ वृंदावनं संप्रविश्य स
र्वकालसुखावहं॥ तत्र चक्रुर्व्रजावासं शकटैरर्धचंद्रवत्॥३४॥ वृंदावनं गोवर्धनं य
मुनापुलिनानि च॥ वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप॥३५॥ एवं व्रजौकसां प्री
तिं यच्छंतौ बालचेष्टितैः॥ कलवाक्यैः स्वकालेन वत्सपालौ बभूवतुः॥३६॥ अविदूरे
व्रजभुवः सह गोपालदारकैः॥ चारयामासतुर्वत्सान्नानाक्रीडापरिच्छदौ॥३७॥ क्वचि
द्वादयतो वेणुं क्षेपणैः क्षिपतः क्वचित्॥ क्वचित्पादैः किंकिणीभिः क्वचित्कृत्रिमगो

वृषैः ॥३७॥ वृषायमाणौ नर्दंतौ युयुधाते परस्परं ॥ अनुकृत्य रुतैर्जंतूंश्चेरतुः प्राकृतौ य
था ॥३८॥ कदाचिद्यमुनातीरे वत्सांश्चारयतोः स्वकैः ॥ वयस्यैः कृष्णबलयोर्जिघांसुर्दैत्य आ
गमत् ॥३९॥ तं वत्सरूपिणं वीक्ष्य वत्सयूथगतं हरिः ॥ दर्शयन्बलदेवाय शनैर्मुग्ध इवासद
त् ॥४०॥ गृहीत्वापरपादाभ्यां सहलांगूलमच्युतः ॥ भ्रामयित्वा कपित्थाग्रे प्राहिणोद्गतजी
वितं ॥४१॥ स कपित्थैर्महाकायः पात्यमानैः पपात ह ॥ तं वीक्ष्य विस्मिता बालाः शशंसुः सा
धु साध्विति ॥४२॥ देवाश्च परिसंतुष्टा बभूवुः पुष्पवर्षिणः ॥ वत्सासुरं हतं श्रुत्वा व्रजे गो
प्यश्च विस्मिताः ॥४३॥ तौ वत्सपालकौ भूत्वा सर्वलोकैकपालकौ ॥ सप्रात
राशौ गोवत्सांश्चारयंतौ विचेरतुः ॥४४॥ स्वं स्वं वत्सकुलं सर्वे पाययिष्यंत एकदा ॥ गत्वा
जलाशयाभ्यासं पाययित्वा पपुर्जलं ॥४५॥ ते तत्र ददृशुर्बाला महासत्वमवस्थितं ॥ त

त्रसुर्वज्रनिर्भिन्नं गिरेः शृंगमिव च्युतं ॥४६॥ स वै बको नाम महानसुरो बकरूपधृक्
आगत्य सहसा कृष्णं तीक्ष्णतुंडोऽग्रसद्बली ॥४७॥ कृष्णं महाबकग्रस्तं दृष्ट्वा रामादयोऽर्भ
काः ॥ बभूवुरिंद्रियाणीव विना प्राणं विचेतसः ॥४८॥ तं तालुमूले प्रदहंतमग्निवद्गोपाल
सूनुं पितरं जगद्गुरोः ॥ चच्छर्द सद्योऽतिरुषाक्षतं बकस्तुंडेन हंतुं पुनरभ्यपद्यत ॥४९॥ तमाप
तंतं स निगृह्य तुंडयोर्दोर्भ्यां बकं कंससखं सतां पतिः ॥ पश्यत्सु बालेषु ददार लीलया
मुदावहो वीरणवद्दिवौकसां ॥५०॥ तदा बकारिं सुरलोकवासिनः समाकिरन्नंदनमल्लि
कादिभिः ॥ समीडिरे चानकशंखसंस्तवैस्तद्वीक्ष्य गोपालसुता विसिस्मिरे ॥५१॥ मुक्तं ब
कास्यादुपलभ्य बालका रामादयः प्राणमिवेंद्रियो गणः ॥ स्थानागतं तं परिरभ्य निर्वृ
ताः प्रणीय वत्सान्व्रजमेत्य तज्जगुः ॥५२॥ श्रुत्वा तद्विस्मिता गोपा गोप्यश्चातिप्रिया

हृताः प्रेत्यागतमिवोत्सुकाद्रैक्षंत तृषितेक्षणाः ॥५४॥ अहो बतास्य बालस्य बहवो
मृत्यवोऽभवन् । अप्यासीद्विप्रियं तेषां कृतं पूर्वं यतो भयं ॥५५॥ अथाप्यभिभवंत्येनं
नैवैते घोरदर्शनाः । जिघांसयैनमासाद्य नश्यंत्यग्नौ पतंगवत् ॥५६॥ अहो ब्रह्मविदां
वाचो नासत्याः संति कर्हिचित् । गर्गो यदाह भगवानन्वभावि तथैव तत् ॥५७॥ इति
नंदादयो गोपाः कृष्णरामकथां मुदा । कुर्वंतो रममाणाश्च नाविंदन्भववेदनां ॥५८॥
एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे । निलायनैः सेतुबंधैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः
॥५९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे वत्सबकवधो नामैकादशोऽध्या
यः ॥११॥ श्रीशुक उवाच ॥ क्वचिद्वनाशाय मनो दधद्व्रजात्प्रातः समुत्थाय वयस्यव
त्सपान् । प्रबोधयन्शृंगरवेण चारुणा विनिर्गतो वत्सपुरःसरो हरिः ॥१॥ तेनैव

साकं पृथुकाः सहस्रशः स्निग्धाः सुशिग्वेत्रविषाणवेणवः । स्वान्स्वान्सहस्रोपरिसं
ख्ययान्वितान्वत्सान्पुरस्कृत्य विनिर्ययुर्मुदा ॥२॥ कृष्णवत्सैरसंख्यातैर्यूथीकृत्य स्व
वत्सकान् । चारयंतोऽर्भलीलाभिर्विजह्रुस्तत्र तत्र ह ॥३॥ फलप्रवालस्तबकसुमनः
पिच्छधातुभिः । काचगुंजामणिस्वर्णभूषिता अप्यभूषयन् ॥४॥ मुष्णंतोऽन्योन्यशि
क्यादीन्ज्ञातानाराच्च चिक्षिपुः । तत्रत्याश्च पुनर्दूराद्धसंतश्च पुनर्ददुः ॥५॥ यदि दू
रं गतः कृष्णो वनशोभेक्षणाय तं । अहं पूर्वमहं पूर्वमिति संस्पृश्य रेमिरे ॥६॥ केचि
द्वेणून्वादयंतो ध्मांतः शृंगाणि केचन । केचिद्भृंगैः प्रगायंतः कूजंतः कोकिलैः प
रे ॥७॥ विच्छायाभिः प्रधावंतो गच्छंतः साधुहंसकैः । बकैरुपविशंतश्च नृत्यंतश्च
कलापिभिः ॥८॥ विकर्षंतः कीशबालानारोहंतश्च तैर्द्रुमान् । विकुर्वंतश्च तैः सा

कं प्लवंतश्च तैर्द्रुमान् विकुर्वंतश्च तैः साकं प्लवंतश्च पजादिषु ॥ ९ ॥ साकं भेकैर्वि
लंघंतः सरित्प्रस्रवसंप्लुताः ॥ विहसंतः प्रतिछायाः शपंतश्च प्रतिस्वनान् ॥ १० ॥ इ
त्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या दास्यंगतानां परदैवतेन ॥ मायाश्रितानां नरदारके
णसाकं विजह्रुः कृतपुण्यपुंजाः ॥ ११ ॥ यत्पादपांसुर्बहुजन्मकृछ्रैर्धृतात्मभिर्योगि
भिरप्यगम्यः ॥ स एष यद्दृग्विषयः स्वयंस्थितः किं वर्ण्यते दिष्टमतो व्रजौकसां ॥ १२ ॥
अथाघनामाभ्यपतन्महासुरस्तेषां सुखक्रीडनवीक्षणाक्षमः ॥ नित्यं यदंतर्नि
जजीवितेप्सुभिः पीतामृतैरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते ॥ १३ ॥ दृष्ट्वार्भकान् कृष्णमुखानघा
सुरः कंसानुशिष्टः स बकीबकानुजः ॥ अयं तु मे सोदरनाशकृत्तयोर्द्वयोर्ममैनं स
बलं हनिष्ये ॥ १४ ॥ एते यदा मत्सुहृदोस्तिलापः कृतास्तदा नष्टसमा व्रजौकसः ॥ प्रा

णे गते वर्ष्मसु का नु चिंता प्रजासवः प्राणभृतो हि ये ते ॥ १५ ॥ इति व्यवस्याजगरं बृहद्व
पुः स योजनायाममहाद्रिपीवरं ॥ धृत्वाद्भुतं व्यात्तगुहाननं तदा पथि व्यशेत ग्रसना
शया खलः ॥ १६ ॥ धराधरोष्ठो जलदोत्तरोष्ठो दर्याननांतो गिरिशृंगदंष्ट्रः ॥ ध्वांतांतरा
स्यो वितताध्वजिह्वः परुषानिलश्वासदवेक्षणोष्णः ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा तं तादृशं सर्वे मत्वा वृंदा
वनश्रियं ॥ व्यात्ताजगरतुंडेन ह्युत्प्रेक्षंते स्म लीलया ॥ १८ ॥ अहो मित्राणि गदत सत्वकू
टं पुरः स्थितं ॥ अस्मत्संग्रसनव्यालतुंडायते न वा ॥ १९ ॥ सत्यमर्ककरारक्तमुत्तराह
नुवद्घनं ॥ अधराहनुवद्रोधस्तत्प्रतिछायया रुणं ॥ २० ॥ प्रतिस्पर्धेते सृक्किभ्यां सव्यासव्ये
नगोदरे ॥ तुंगशृंगालयोप्येतास्तद्दंष्ट्राभिश्च पश्यत ॥ २१ ॥ आस्तृतायाममार्गोयं रसनां
प्रतिगर्जति ॥ एषामंतर्गतं ध्वांतमेतदप्यंतराननं ॥ २२ ॥ दावोष्णखरवातोयं श्वास

वज्जातिपन्नयत॥ तद्दग्धसत्वदुर्गंधोप्यंतरामिषगंधवत् २३ अस्मान्किमत्रग्रसिता
निविष्टानयंतथाचेद्बकवद्विनंक्ष्यति॥ क्षणादनेनेतिबकार्युशन्मुखंवीक्ष्योद्धसंतः
करताडनैर्ययुः॥ २४ श्रीशुकउवाच॥ इत्थंमिथोतथ्यमतज्ज्ञभाषितंश्रुत्वाविचिंत्ये
त्यनृतंमृषायते॥ रक्षोविदित्वाखिलभूतहृत्स्थितःस्वानांनिरोद्धुंभगवान्मनोदधे
२५ तावत्प्रविष्टास्त्वसुरोदरांतरंपरंनगीर्णाःशिशवःसवत्साः॥ प्रतीक्षमाणेनब
कारिवेशनंहतस्वकांतस्मरणेनरक्षसा॥ २६ तान्वीक्ष्यकृष्णःसकलाभयप्रदोह्य
नन्यनाथान्स्वकरादवच्युतान्॥ दीनांश्चमृत्योर्जठराग्निघासान्घृणार्दितोदिष्टकृ
तेनविस्मितः॥ २७ कृत्यंकिमत्रास्यखलस्यजीवनंनवाअमीषांचसतांविनाश
नं॥ द्वयंकथंस्यादितिसंविचिंत्यतज्ज्ञात्वाविशत्तुंडमशेषदृग्घरिः॥ २८ तदाघन

च्छदादेवाभयाद्धाहेतिचुक्रुशुः॥ जहृषुर्येचकंसाद्याःकौणपास्त्वघबांधवाः॥ २९॥ त
च्छ्रुत्वाभगवान्कृष्णस्त्वव्ययःसार्भवत्सकं॥ चूर्णीचिकीर्षोरात्मानंतरसाववृधेगले
३०॥ ततोतिकायस्यनिरुद्धमार्गिणोह्युद्गीर्णदृष्टेर्भ्रमतस्त्वितस्ततः॥ पूर्णोतरंगेप
वनोनिरुद्धोमूर्धन्विनिर्भिद्यविनिर्गतोबहिः॥ ३१ तेनैवसर्वेषुबहिर्गतेषुप्राणेषु
वत्सान्सुहृदःपरेतान्॥ दृष्ट्यास्वयोत्थाप्यतदन्वितःपुनर्वक्त्रान्मुकुंदोभगवान्वि
निर्ययौ॥ ३२ पीनाहिभोगोत्थितमद्भुतंमहज्ज्योतिःस्वधाम्नाज्वलयद्दिशोदश॥ प्रती
क्ष्यखेवस्थितमीशनिर्गमंविवेशतस्मिन्मिषतांदिवौकसां॥ ३३ ततोतिहृष्टाःस्वकृतो
कृतार्हणंपुष्पैःसुराअप्सरसश्चनर्तनैः॥ गीतैःसुगावाद्यधराश्चवाद्यकैःस्तवैश्च
विप्राजयनिस्वनैर्गणाः॥ ३४ तदद्भुतस्तोत्रसुवाद्यगीतिकाजयादिनेकोत्सवमंग

जस्वनात्‌ श्रुत्वा स्वधाम्नोत्यज आगतोचिरात्‌ दृष्ट्वा महीशस्य जगाम विस्मयं ॥ ३५ ॥ राज
न्नाजगरं चर्म शुष्कं वृंदावनेद्भुतं ॥ व्रजौकसां बहुतिथं बभूवाक्रीडगह्वरं ॥ ३६ ॥ एतत्कौ
मारजं कर्म हरेरात्माहिमोक्षणं ॥ मृत्योः पौगंडके बाला दृष्ट्वोचुर्विस्मिता व्रजे ॥ ३७ ॥ नै
तद्विचित्रं मनुजार्भमायिनः परावराणां परमस्य वेधसः ॥ अघोपि यत्स्पर्शनधौ
तपातकः प्रापात्मसाम्यं त्वसतां सुदुर्लभं ॥ ३८ ॥ सकृद्यदंगप्रतिमांतराहिता मनो
मयी भागवतीं ददौ गतिं ॥ स एव नित्यात्मसुखानुभूत्यभिव्युदस्तमायः परमोंग
किंपुनः ॥ ३९ ॥ सूत उवाच ॥ इत्थं द्विजा यादवदेवदत्तः श्रुत्वा स्वरातुश्चरितं वि
चित्रं पप्रच्छ भूयोपि तदेव पुण्यं वैयासकिं यन्निगृहीतचेताः ॥ ४० ॥ राजोवाच ॥ ब्र
ह्मन्कालांतरकृतं तत्कालीनं कथं भवेत्‌ ॥ यत्कौमारे हरिकृतं जगुः पौगंडकेर्भ

काः ॥ ४१ ॥ तद्ब्रूहि मे महायोगिन्परं कौतूहलं गुरो ॥ नूनमेतद्धरेरेव माया भवति नान्य
था ॥ ४२ ॥ वयं धन्यतमा लोके गुरोपि क्षत्रबंधवः ॥ यत्पिबामो मुहुस्त्वत्तः पुण्यं कृष्णक
थामृतं ॥ ४३ ॥ सूत उवाच ॥ इत्थं स्म पृष्टः स तु बादरायणिस्तत्स्मारितानंतहृताखि
लेंद्रियः ॥ कृच्छ्रात्पुनर्लब्धबहिर्दृशिः शनैः प्रत्याह तं भागवतोत्तमोत्तमं ॥ ४४ ॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अघासुरमोक्षणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ साधु पृष्टं महाभाग त्वया भागवतोत्तम ॥ यन्नूतनयसीशस्य शृ
ण्वन्नपि कथां मुहुः ॥ १ ॥ सतामयं सारभृतां निसर्गो यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि प्रति
क्षणं नव्यवदच्युतस्य यत्स्त्रिया विटानामिव साधुवार्ता ॥ २ ॥ शृणुष्वावहितो राजन्न
पि गुह्यं वदामि ते ॥ ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ॥ ३ ॥ तथाघवदनान्मृ

भा॰द॰स्क॰ ३८

त्योरक्षित्वा वत्सपालकान्॥ सरित्पुलिनमानीय भगवानिदमब्रवीत्॥४॥ अहोतिर
म्यंपुलिनंवयस्याः स्वकेलिसंपन्मृदुलाछवालुकं। स्फुटत्सरोगंधहृतालिपत्रिक
ध्वनिप्रतिध्वानलसद्द्रुमाकुलं॥५॥ अत्र भोक्तव्यमस्माभिर्दिवारूढं क्षुधार्दिताः
वत्साः समीपेपः पीत्वा चरंतु शनकैस्तृणं॥६॥ तथेति पाययित्वार्भा वत्सानारुध्य शाद्व
ले। मुक्त्वा शिक्यानि बुभुजुः समं भगवता मुदा॥७॥ कृष्णस्य विष्वक्पुरुराजिमंडलै
रभ्याननाः फुल्लदृशो व्रजार्भकाः। सहोपविष्टा विपिने विरेजुश्छदा यथांभोरुहक
र्णिकायाः॥८॥ केचित्पुष्पैर्दलैः केचित्पल्लवैरंकुरैः फलैः। शिग्भिस्त्वग्भिर्दृषद्भि
र्दृषद्भिर्दृषद्भिश्च बुभुजुः कृतभाजनाः॥९॥ सर्वे मिथो दर्शयंतः स्वस्वभोज्यरुचिं
पृथक्। हसंतो हासयंतश्चाभ्यवजह्रुः सहेश्वराः॥१०॥ बिभ्रद्वेणुं जठरपटयोः शृं

गवेत्रे च कक्षे वामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यंगुलीषु। तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहृदो हा
सयन्नर्मभिः स्वैः स्वर्गे लोके मिषति बुभुजे यज्ञभुग्बालकेलिः॥११॥ भारतैवं वत्सपेषु
भुंजानेष्वच्युतात्मसु। वत्सास्त्वंतर्वने दूरं विविशुस्तृणलोभिताः॥१२॥ तान्दृष्ट्वा भयसंत्र
स्तानूचे कृष्णोस्य भीभयं। मित्राण्याशान्माविरमतेहानेष्ये वत्सकानहं॥१३॥ इत्युक्त्वाद्रि
दरीकुंजगह्वरेष्वात्मवत्सकान्। विचिन्वन्भगवान्कृष्णः सपाणिकवलो ययौ॥१४॥
श्रीशुक उवाच॥ अंभोजन्मजनिस्तदंतरगतो मायार्भकस्येशितुर्द्रष्टुं मंजु महित्व
मन्यदपि तद्वत्सानितो वत्सपान्। नीत्वान्यत्र कुरूद्वहांतरदधात्खेवस्थितो यः पु
रा दृष्ट्वाघासुरमोक्षणं प्रभवतः प्राप्तः परं विस्मयं॥१५॥ ततो वत्सानदृष्ट्वैत्य पुलिने
पि च वत्सपान्। उभावपि वने कृष्णो विचिकाय समंततः॥१६॥ क्वाप्यदृष्ट्वांतर्विपिने

वत्सान्पालांश्च विश्ववित्॥ सर्वं विधिकृतं कृष्णः सहसावजगाम ह॥१८॥ ततः कृष्णो मु
दं कर्त्तुं तन्मातॄणां च कस्य च। उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वरः॥१९॥ यावद्वत्स
पवत्सकाल्पकवपुर्यावत्कराङ्घ्र्यादिकं यावद्यष्टिविषाणवेणुदलशिग्यावद्विभूषांब
रं। यावच्छीलगुणाभिधाकृतिवयो यावद्विहारादिकं सर्वं विष्णुमयं गिरोंगवदजः
सर्वस्वरूपो बभौ॥१९॥ स्वयमात्मात्मगोवत्सान्प्रतिवार्यात्मवत्सपैः। क्रीडन्नात्मविहारैश्च
सर्वात्मा प्राविशद्व्रजं॥२०॥ तत्तद्वत्सान्पृथङ्नीत्वा तत्तद्गोष्ठे निवेश्य सः। तत्तदात्माभवद्राजं
स्तत्तत्सद्मप्रविष्टवान्॥२१॥ तन्मातरो वेणुरवत्वरोत्थिता उत्थाप्य दोर्भिः परिरभ्य निर्भरं। स्ने
हस्नुतस्तन्यपयःसुधासवं मत्वा परं ब्रह्म सुतानपाययन्॥२२॥ ततो नृपोन्मर्दनमज्जले
पनालंकाररक्षातिलकाशनादिभिः। संलालितः स्वाचरितैः प्रहर्षयन्सायं गतो यामय

मेन माधवः॥२३॥ गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य सत्वरं हुंकारघोषैः परिहूतसंगतान्। स्वकान्स्व
कान्वत्सतरानपाययन्मुहुर्लिहंत्यः स्रवदौधसं पयः॥२४॥ गोगोपीनां मातृतास्मिन्स
र्वा स्नेहर्धिकां विना। पुरोवदास्वपि हरेस्तोकता मायया विना॥२५॥ व्रजौकसां स्वतोकेषु
स्नेहवल्ल्याब्दमन्वहं। शनैर्निःसीम ववृधे यथा कृष्णे त्वपूर्ववत्॥२६॥ इत्थमात्मात्मनात्मानं
वत्सपालमिषेण सः। पालयन्वत्सपो वर्षं चिक्रीडे वनगोष्ठयोः॥२७॥ एकदा चारयन्वत्सा
न्सरामो वनमाविशत्। पंचषासु त्रियामासु हायनापूरणीष्वजः॥२८॥ ततो विदूराच्च
रतो विदूराच्चरतो गावो वत्सानुपव्रजं। गोवर्धनाद्रिशिरसि चरंत्यो ददृशुस्तृणं॥२९॥ दृष्ट्वा
थ तत्स्नेहवशोस्मृतात्मा स गोव्रजोत्यात्मपदुर्गमार्गः। द्विपात्ककुद्ग्रीव उदास्यपुच्छो गाद्धुं
कृतैरास्रुपया जवेन॥३०॥ समेत्य गावोधो वत्सान्वत्सवत्योप्यपाययन्। गिलंत्य इव चां

गात्राणि लिहंत्यः स्वौधसं पयः ॥ ३१ ॥ गोपास्तद्रोधनायासमौघ्यलज्जोरुमन्युना ॥ दुर्गाध्वकृ
च्छ्रतोभ्येत्य गोवत्सैर्ददृशुः सुतान् ॥ ३२ ॥ तदीक्षणोत्प्रेमरसाप्लुताशया जातानुरागाग
तमन्यवोर्भकान् ॥ उदूह्य दोर्भिः परिरभ्य मूर्धनि घ्राणैरवापुः परमां मुदं ते ॥ ३३ ॥ ततः प्र
वयसो गोपास्तोकाश्लेषसुनिर्वृताः ॥ कृच्छ्राच्छनैरपगतास्तदनुस्मृत्युदश्रवः ॥ ३४ ॥ व्र
जस्य रामः प्रेमर्धेर्वीक्ष्यौत्कंठ्यमनुक्षणं ॥ मुक्तस्तनेष्वपत्येष्वप्यहेतुविदचिंतयत् ॥ ३५ ॥
किमेतदद्भुतमिव वासुदेवेखिलात्मनि ॥ व्रजस्य सात्मनस्तोकेष्वपूर्वं प्रेम वर्धते ॥ ३६ ॥
केयं वा कुत आयाता दैवी वा नार्युतासुरी ॥ प्रायो मायास्तु मे भर्तुर्नान्या मेपि विमोहि
नी ॥ ३७ ॥ इति संचिंत्य दाशार्हो वत्सान्सवयसानपि ॥ सर्वानाचष्ट वैकुंठं चक्षुषा वयु
नेन सः ॥ ३८ ॥ नैते सुरेशा ऋषयो न चैते त्वमेव भासीश भिदाश्रयेपि ॥ सर्वं पृथक्त्वं

निगमात्कथं वदेत्युक्तेन वृत्तं प्रभुणा बलोवैत् ॥ ३९ ॥ तावदेत्यात्मभूरात्ममानेन त्रु
ट्यनेहसा ॥ पुरोवदाब्दं क्रीडंतं ददृशे सकलं हरिं ॥ ४० ॥ यावंतो गोकुले बालाः सवत्साः
सर्व एव हि ॥ मायाशये शयाना मे नाद्यापि पुनरुत्थिताः ॥ ४१ ॥ इत एतेत्र कुत्रत्या म
न्मायामोहितेतरे ॥ तावंत एव तत्राब्दं क्रीडंतो विष्णुना समं ॥ ४२ ॥ एवमेतेषु भेदेषु
भेदेषु चिरं ध्यात्वा स आत्मभूः ॥ सत्याः के कतरे नेति ज्ञातुं नेष्टे कथंचन ॥ ४३ ॥ एवं
संमोहयन्विष्णुं विमोहं विश्वमोहनं ॥ स्वयैव मायया जोपि स्वयमेव विमोहितः
॥ ४४ ॥ तम्यां तमोवन्नैहारं खद्योतार्चिरिवाहनि ॥ महतीतरमायैश्यं निहंत्यात्मनि
युंजतः ॥ ४५ ॥ तावत्सर्वे वत्सपालाः पश्यतोजस्य तत्क्षणात् ॥ व्यदृश्यंत घनश्या
माः पीतकौशेयवाससः ॥ ४६ ॥ चतुर्भुजाः शंखचक्रगदाराजीवपाणयः ॥ किरी

टिनः कुंडलिनो हारिणो वनमालिनः॥४७॥श्रीवत्सांगददोरत्नकंबुकंकणपाणयः
नूपुरैः कटकैर्भाताः कटिसूत्रांगुलीयकैः॥४८॥आंघ्रिमस्तकमापूर्णास्तुलसी
नवदामभिः॥ कोमलैः सर्वगात्रेषु भूरिपुण्यवदर्पितैः॥४९॥चंद्रिकाविशदस्मेरैः
सारुणापांगवीक्षितैः॥ स्वकार्थानामिव रजःसत्वाभ्यां स्रष्टृपालकाः॥५०॥आत्मादिस्तंबप
र्यंतैर्मूर्तिमद्भिश्चराचरैः॥ नृत्यगीताद्यनेकार्हैः पृथक्पृथगुपासिताः॥५१॥अणिमाद्यैर्म
हिमभिरजाद्याभिर्विभूतिभिः॥ चतुर्विंशतिभिस्तत्वैः परीता महदादिभिः॥५२॥काल
स्वभावसंस्कारकामकर्मगुणादिभिः॥ स्वमहिध्वस्तमहिभिर्मूर्तिमद्भिरुपासिताः
॥५३॥सत्यज्ञानानंतानंदमात्रैकरसमूर्तयः॥ अस्पृष्टभूरिमाहात्म्या अपि ह्युपनि
षद्दृशां॥५४॥एवं सकृद्ददर्शाजः परब्रह्मात्मनोऽखिलान्॥ यस्य भासा सर्वमिदं विभाति

सचराचरं॥५५॥ततोऽतिकुतुकोद्वृत्यस्तिमितैकादशेंद्रियः॥ तद्धाम्नाभूदजस्तूष्णीं पू
र्देव्यंतीव पुत्रिका॥५६॥इतीरेशेऽतर्क्ये निजमहिमनि स्वप्रमितिके परत्राजातोऽतन्निरस
नमुखब्रह्मकमितौ॥ अनीशेऽपि द्रष्टुं किमिदमिति वा मुह्यति सति चच्छादाजो ज्ञात्वा स
पदि परमोऽजाजवनिकां॥५७॥ततोऽर्वाक्प्रतिलब्धाक्षः कः परेतवदुत्थितः॥ कृच्छ्रादु
न्मील्य वै दृष्टीराचष्टेदं सहात्मना॥५८॥सपद्येवाभितः पश्यन्दिशोऽपश्यत्पुरः स्थितं॥ वृं
दावनं जनाजीव्यद्रुमाकीर्णं समाप्रियं॥५९॥यत्र नैसर्गदुर्वैराः सहासन्नृमृगादयः॥ मि
त्राणीवाजितावासद्रुतरुट्तर्षकादिकं॥६०॥तत्रोद्वहत्पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं ब्रह्माद्वयं परमनं
तमगाधबोधं॥ वत्सान्सखीनिव पुरा परितो विचिन्वदेकं सपाणिकवलं परमेष्ठ्यचष्ट
॥६१॥दृष्ट्वा त्वरेण निजधोरणतोऽवतीर्य पृथ्व्यां वपुः कनकदंडमिवाभिपात्य स्पृष्ट्वा च

तुस्तु किरीटकोटिभिरंघ्रियुग्मं नत्वा मुदश्रुसुजलैरकृताभिषेकं ॥ ६२ ॥ उत्थायोत्थाय कृष्णस्य चिरस्य पादयोः पतन् । आस्ते महित्वं प्राग्दृष्टं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ॥ ६३ ॥ शनैरथोत्थाय विमृज्य लोचने मुकुंदमुद्वीक्ष्य विनम्रकंधरः कृतांजलिः प्रश्रयवान्समाहितः सवेपथुर्गद्गदयैलतेलया ॥ ६४ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे वत्साहरणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नौमीड्य तेऽभ्रवपुषे तडिदंबराय गुंजावतंसपरिपिच्छलसन्मुखाय वन्यस्रजे कवलवेत्रविषाणवेणुलक्ष्मश्रिये मृदुपदे पशुपांगजाय ॥ १ ॥ अस्यापि देव वपुषो मदनुग्रहस्य स्वेच्छामयस्य न तु भूतमयस्य कोपि नेशे महि त्ववसितुं मनसांतरेण साक्षात्तवैव किमुतात्मसुखानुभूते ॥ २ ॥ ज्ञाने प्रयासमुदपास्य नमंत एव जीवंति सन्मुखरितां भवदीयवार्त्तां स्थाने स्थिताः श्रुतिगतां तनुवा

तेहानितकर्म

ङ्मनोभिर्ये प्रायशोऽजित जितोप्यसि तैस्त्रिलोक्यां ॥ ३ ॥ श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यंति ये केवलबोधलब्धये । तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनां ॥ ४ ॥ पुरेह भूमन्बहवोपि योगिनस्त्वदर्पितलब्धया । विबुध्य भक्त्यैव कथोपनीतया प्रपेदिरेंजोऽच्युत ते गतिं परां ॥ ५ ॥ तथापि भूमन्महिमागुणस्य ते विबोद्धुमर्हत्यमलांतरात्मभिः । अविक्रियात्स्वानुभवादरूपतो ह्यनन्यबोध्यात्मतया न चान्यथा ॥ ६ ॥ गुणात्मनस्तेपि गुणान्विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरेस्य कालेन यैर्वा विमिताः सुकल्पैर्भूपांसवः खे मिहिका द्युभासः ॥ ७ ॥ तत्तेनुकंपां सुसमीक्षमाणो भुंजान एवात्मकृतं विपाकं । हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्ते जीवेत यो मुक्तिपदे स दायभाक् ॥ ८ ॥ पश्येश मेनार्यमनंत आद्ये परात्मनि त्वय्यपि मायिमायिनि मायां वितत्येक्षितुमात्मवैभवं ह्यहं कियानैच्छमिवा

त्वयीश्वरो ॥९॥ अतः क्षमस्वाच्युत मे रजोभुवो ह्यजानतस्त्वत्पृथगीशमानिनः ॥ अजावले
पांधतमोंधचक्षुष एषोनुकंप्यो मयि नाथवानिति ॥१०॥ क्वाहं तमोमहदहंखचराग्निवा
र्भूसंवेष्टितांडघटसप्तवितस्तिकायः ॥ क्वेदृग्विधाविगणितांडपराणुचर्यावाताध्वरो
मविवरस्य च ते महित्वं ॥११॥ उत्क्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः किं कल्पते मातुरधोक्ष
जागसे ॥ किमस्तिनास्तिव्यपदेशभूषितं तवास्ति कुक्षेः कियदप्यनंतः ॥१२॥ जगत्त्र
यांतोदधिसंप्लवोदे नारायणस्योदरनाभिनालात् ॥ विनिर्गतोजस्त्विति वाङ् न वै मृषा किंत्वी
श्वर त्वन्न विनिर्गतोस्मि ॥१३॥ नारायणस्त्वं न हि सर्वदेहिनामात्मास्यधीशाखिललोक
साक्षी ॥ नारायणोंगं नरभूजलायनात्तच्चापि सत्यं न तवैव माया ॥१४॥ तच्चेज्जल
स्थं तव सज्जगद्वपुः किं मे न दृष्टं भगवंस्तदैव ॥ किं वा सुदृष्टं हृदि मे तदैव किं नो म

नाभि॰

पद्येव पुनर्व्यदर्शि ॥१५॥ अत्रैव मायाधमनावतारे ह्यस्य प्रपंचस्य बहिः स्फुटस्य ॥ कृत्स्न
स्य चांतर्जठरे जनन्या मायात्वमेव प्रकटीकृतं ते ॥१६॥ यस्य कुक्षाविदं सर्वं सात्मं भाति
यथा तथा ॥ तत्त्वय्यपीह तत्सर्वं किमिदं मायया विना ॥१७॥ अद्यैव त्वदृतेस्य किं मम
न ते मायात्वमादर्शितमेकोसि प्रथमं ततो व्रजसुहृद्वत्साः समस्ता अपि ॥ तावंतोसि
चतुर्भुजास्तदखिलैः साकं मयोपासितास्तावंत्येव जगंत्यभूस्तदमितं ब्रह्माद्वयं
शिष्यते ॥१८॥ अजानतां त्वत्पदवीमनात्मन्यात्मात्मना भासि वितत्य मायां ॥ सृष्टा
विवाहं जगतो विधान इव त्वमेषोंत इव त्रिनेत्रः ॥१९॥ सुरेष्वृषिष्वीश तथैव नृष्वपि ति
र्यक्षु यादःस्वपि तेजनस्य ॥ जन्मासतां दुर्मदनिग्रहाय प्रभो विधातः सदनुग्रहाय ॥२०॥ को
वेत्ति भूमन्भगवन्परात्मन्योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्यां ॥ क्व वा कथं वा कति वा क

कृतेति विस्तारयन् क्रीडसि योगमायां ॥ २१ ॥ तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्ना
भमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखं । त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनंते मायात उद्यदपि
यत्सदिवावभाति ॥ २२ ॥ एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरनंत आद्यः
नित्योक्षरोजस्रसुखो निरंजनः पूर्णोद्वयो मुक्त उपाधितोमृत ॥ २३ ॥ एवंविधं त्वां स
कलात्मनामपि स्वात्मानमात्मात्मतया विचक्षते गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सुचक्षुषा
ये ते तरंतीव भवानृतांबुधिं ॥ २४ ॥ आत्मानमेवात्मतयाविजानतां तेनैव जातं नि
खिलं प्रपंचितं ज्ञानेन भूयोपि च यत्प्रलीयते रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा ॥ २५
अज्ञानसंज्ञौ भवबंधमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतज्ञभावात् । अजस्रचित्यात्मनि
केवले परे विचार्यमाणे तरणाविवाहनी ॥ २६ ॥ त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मा

नमेव च । आत्मा पुनर्बहिर्मृग्य अहोज्ञजनताज्ञता ॥ २७ ॥ अंतर्भवेनंत भवंतमे
व ह्यतत्त्यजंतो मृगयंति संतः । असंतमप्यंत्यहिमंतरेण संतं गुणं तं किमु यंति
संतः ॥ २८ ॥ अथापि ते देव पदांबुजद्वय प्रसादलेशानुगृहीत एव हि । जानाति तत्वं
भगवन्महिम्नो न चान्य एकोपि चिरं विचिन्वन् ॥ २९ ॥ तदस्तु मे नाथ स भूरि
भागो भवेत्र वान्यत्र तु वा तिरश्चां । येनाहमेकोपि भवज्जनानां भूत्वा निषे
वे तव पादपल्लवं ॥ ३० ॥ अहोतिधन्या व्रजगोरमण्यः स्तन्यामृतं पीतमतीव ते मुदा
यासां विभो वत्सतरात्मजात्मना यत्तृप्तयेद्यापि न चालमध्वरा ॥ ३१ ॥ अहो भाग्यमहो भा
ग्यं नंदगोपव्रजौकसां । यन्मित्रं परमानंदं पूर्णं ब्रह्म सनातनं ॥ ३२ ॥ एषां तु भाग्यमहिमा
च्युत तावदास्तामेकादशैव हि वयं बत भूरिभागाः एतद्धृषीकचषकैरसकृत्पिबामः

त्रावदियोंघ्रिरजमध्वमृतासवं ते ॥३३॥ तद्भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां यद्गोकुले
पि कतमांघ्रिरजोभिषेकं यज्जीवितं तु निखिलं भगवान्मुकुंदस्त्वद्यापि यत्पदरजः श्रु
तिमृग्यमेव ॥३४॥ एषां घोषनिवासिनामुत भवान्किं देव रातेति नश्चेतो विश्वफला
त्फलं त्वत्परं कुत्राप्ययन्मुह्यति । सद्वेषादिव पूतनापि सकुला त्वामेव देवापिता य
द्धामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते ॥३५॥ तावद्रागादयः स्तेनास्तावत्का
रागृहं गृहं । तावन्मोहोंघ्रिनिगडो यावत्कृष्ण न ते जनाः ॥३६॥ प्रपंचं निःप्रपंचोपि विडं
बयसि भूतले प्रपन्नजनतानंदसंदोहं प्रथितुं प्रभो ॥३७॥ जानंत एव जानंतु किं बहूक्त्या
न मे प्रभो । मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः ॥३८॥ अनुजानीहि मां कृष्ण सर्वं त्वं वे
त्सि सर्वदृक् । त्वमेव जगतां नाथो जगदेतत्तवार्पितं ॥३९॥ श्रीकृष्ण वृष्णिकुलपुष्करजोष

दायिन् क्ष्मानिर्जरद्विजपशूदधिवृद्धिकारिन् । उद्धर्मशार्वरहर क्षितिराक्षसध्रुगाकल्प
मार्कमर्हन्भगवन्नमस्ते ॥४०॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यभिष्टूय भूमानं त्रिः परिक्रम्य पाद
योः । नत्वाभीष्टं जगद्धाता स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥४१॥ ततोनुज्ञाप्य भगवान्स्वभुवं प्रागवस्थि
तान् । वत्सान्पुलिनमानिन्ये यथापूर्वसखं स्वकं ॥४२॥ एकस्मिन्नपि याते ब्दे प्राणेशं चांत
रात्मनः । कृष्णमायाहता राजन्क्षणार्धं मेनिरेर्भकाः ॥४३॥ किं किं न विस्मरंतीह मायामो
हितचेतसः । यन्मोहितं जगत्सर्वमभीक्ष्णं विस्मृतात्मकं ॥४४॥ ऊचुश्च सुहृदः कृष्णं स्वाग
तं तेतिरंहसा । नैकोप्यभोजि कवल एहीतः साधु भुज्यतां ॥४५॥ ततो हसन्हृषीकेशो
भ्यवहृत्य सहार्भकैः । दर्शयंश्चर्माजगरं न्यवर्तत वनाद्व्रजं ॥४६॥ बर्हप्रसूननवधा
तुविचित्रितांगः प्रोद्दामवेणुदलशृंगरवोत्सवाढ्यः । वत्सान्गृणन्ननुगगीतपवित्र

च्छकी न्निर्गेपि हृष्टत्सवहर्शि: प्रविवेश गोष्ठं ॥ ४७ ॥ अद्यानेन महाव्यालो यशोदानंदसूनु
नाँहतो विनावयं चास्मादिति बाला व्रजे जगुः ॥ ४८ ॥ राजोवाच ॥ ॥ ब्रह्मन्परोद्भवे कृष्णे
इयान्प्रेमा कथं भवेत् ॥ योभूतपूर्वस्तोकेषु स्वोद्भवेष्वपि कथ्यतां ॥ ४९ ॥ श्रीशुक उवाच
सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः ॥ इतरेपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ॥ ५० ॥
तद्राजेंद्र यथा स्नेहः स्वस्वकात्मनि देहिनां ॥ न तथा ममतालंबि पुत्रवित्तगृहादिषु ॥ ५१ ॥
देहात्मवादिनां पुंसामपि राजन्यसत्तम ॥ यथा देहः प्रियतमस्तथा न ह्यनु ये च तं ॥ ५२ ॥ दे
होपि ममता भाक् चेत्तर्ह्यसौ नात्मवत्प्रियः ॥ यज्जीर्यत्यपि देहेस्मिन् जीविताशा बलीय
सी ॥ ५३ ॥ तस्मात्प्रियतमः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनां ॥ तदर्थमेव सकलं जगदेतच्च
राचरं ॥ ५४ ॥ कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनां ॥ जगद्धिताय सोप्यत्र देही

वाभाति मायया ॥ ५५ ॥ वस्तुतो जानतामत्र कृष्णं स्थास्नु चरिष्णु च ॥ भगवद्रूपमपरं नान्यद
स्तीह किंचन ॥ ५६ ॥ सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः ॥ तस्यापि भगवान्कृष्णः
किमेतद्वस्तु रूप्यतां ॥ ५७ ॥ समाश्रिता ये पदपल्लवप्लवं महत्पदं पुण्ययशो मुरारेः ॥ भ
वांबुधिर्वत्सपदं परं पदं पदं पदं यद्विपदां न तेषां ॥ ५८ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्पृष्टोह
मिह त्वया ॥ यत्कौमारे हरिकृतं पौगंडे परिकीर्तितं ॥ ५९ ॥ एतत्सुहृद्भिश्चरितं मुरारेर
घार्दनं शाद्वलजेमनं च ॥ व्यक्तेतरद्रूपमजोर्वभिष्टवं शृण्वन्गृणन्नेति नरोखिलार्था
न् ॥ ६० ॥ एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे ॥ निलायनैः सेतुबंधैर्मर्कटोत्प्लवनादि
भिः ॥ ६१ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे ब्रह्मस्तुतिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः
॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ ततश्च पौगंडवयः श्रितौ व्रजे बभूवतुस्तौ पशुपालसंमतौ गा

श्चारयंतौसखिभिःसमंपदैर्वृंदावनंपुण्यमतीवचक्रतुः॥१॥तन्माधवोवेणुमुदी
रयन्वृतोगोपैर्गृणद्भिःस्वयशोबलान्वितः॥पशून्पुरस्कृत्यपशव्यमाविशद्विह
र्तुकामः॥कुसुमाकरंवनं॥२॥तन्मंजुघोषालिमृगद्विजाकुलंमहन्मनःप्रख्यपयः
सरस्वता॥वातेनजुष्टंशतपत्रगंधिनानिरीक्ष्यरंतुंभगवान्मनोदधे॥३॥सतत्रत
त्रारुणपल्लवश्रियाफलप्रसूनोरुभरेणपादयोः॥स्पृशच्छिखान्वीक्ष्यवनस्पतीन्मु
दास्मयन्निवाहाग्रजमादिपूरुषः॥४॥श्रीभगवानुवाच॥॥अहोअमीदेववराम
रार्चितंपादांबुजंतेसुमनःफलार्हणं॥नमंत्युपादायशिखाभिरात्मनस्तमोपहत्यैत
रुजन्मयत्कृतं॥५॥एतेलिनस्तवयशोखिललोकतीर्थंगायंतआदिपुरुषानुपदंभ
जंते॥प्रायोअमीमुनिगणाभवदीयमुख्यागूढंवनेपिनजहत्यनघात्मदैवं॥६॥

नृत्यंत्यमीशिखिनईड्यमुदाहरिण्यः॥कुर्वंतिगोप्यइवतेप्रियमीक्षणेन॥सूक्तैश्चको
किलगणागृहमागताय॥धन्यावनौकसइयान्हिसतांनिसर्गः॥७॥धन्येयमद्यध
रणीतृणवीरुधस्त्वत्पादस्पृशोद्रुमलताःकरजाभिमृष्टाः॥नद्योद्रयःखगमृगाःसदया
वलोकैर्गोप्योंतरेणभुजयोरपियत्स्पृहाश्रीः॥८॥श्रीशुकउवाच॥॥एवंवृंदावनं
श्रीमत्कृष्णःप्रीतमनाःपशून्॥रेमेसंचारयन्नद्रेःसरिद्रोधस्सुसानुगः॥९॥क्वचिद्गा
यतिगायत्सुमदांधालिष्वनुव्रतैः॥उपगीयमानचरितःस्रग्वीसंकर्षणान्वितः॥
॥१०॥अनुजल्पतिजल्पंतंकलवाक्यैःशुकंक्वचित्॥क्वचित्सवल्गुकूजंतमनुकूजति
कोकिलं॥११॥क्वचिच्चकलहंसानामनुकूजतिकूजितं॥अभिनृत्यतिनृत्यंतंबर्हिणंहा
सयन्क्वचित्॥१२॥मेघगंभीरयावाचानामभिर्दूरगान्पशून्॥क्वचिदाह्वयतिप्रीत्यागो

गोपालमनोज्ञया॥१३॥चकोरक्रौंचचक्राह्वभारद्वाजांश्च बर्हिणः॥ अनुरौति स्म सत्वानां भीत
व्याघ्रसिंहयोः॥१४॥क्वचित्क्रीडापरिश्रांतं गोपोत्संगोपबर्हणं॥ स्वयं विश्रमयत्यार्यं पादसं
वाहनादिभिः॥१५॥नृत्यतो गायतः क्वापि वल्गतो युध्यतो मिथः॥ गृहीतहस्तौ गोपालान् हसं
तौ प्रशशंसतुः॥१६॥क्वचित्पल्लवतल्पेषु नियुद्धश्रमकर्शितः॥ वृक्षमूलाश्रयः शेते गो
पोत्संगोपबर्हणः॥१७॥पादसंवाहनं चक्रुः केचित्तस्य महात्मनः॥ अपरे हतपाप्मानो
व्यजनैः समवीजयन्॥१८॥अन्ये तदनुरूपाणि मनोज्ञानि महात्मनः॥ गायंति स्म महा
राजस्नेहक्लिन्नधियः शनैः॥१९॥एवं निगूढात्मगतिः स्वमायया गोपात्मजत्वं चरितैर्विडंब
यन्॥ रेमे रमालालितपादपल्लवो ग्राम्यैः समं ग्राम्यवदीशचेष्टितः॥२०॥श्रीदामा नाम गो
पालो रामकेशवयोः सखा॥ सुबलस्तोककृष्णाद्या गोपाः प्रेम्णेदमब्रुवन्॥२१॥राम राम

महाबाहो कृष्ण दुष्टनिबर्हण॥ इतो विदूरे सुमहद्वनं तालालिसंकुलं॥२२॥फलानि तत्र
भूरीणि पतितानि पतंति च॥ संति किंत्ववरुद्धानि धेनुकेन दुरात्मना॥२३॥सोऽतिवीर्यो
सुरो राम हे कृष्ण खररूपधृक्॥ आत्मतुल्यबलैरन्यैर्ज्ञातिभिर्बहुभिर्वृतः॥२४॥तस्मा
त्कृतनराहाराद्भीतैर्नृभिरमित्रहन्॥ न सेव्यते पशुगणैः पक्षिसंघैर्विवर्जितं॥२५॥वि
द्यंतेऽभुक्तपूर्वाणि फलानि सुरभीणि च॥ एष वै सुरभिर्गंधो विषूचीनोऽवगृह्यते॥२६॥प्र
यच्छ तानि नः कृष्ण गंधलोभितचेतसां॥ वांछास्ति महती राम गम्यतां यदि रोचते॥२७॥
एवं सुहृद्वचः श्रुत्वा सुहृत्प्रियचिकीर्षया॥ प्रहस्य जग्मतुर्गोपैर्वृतौ तालवनं प्रभू
॥२८॥बलः प्रविश्य बाहुभ्यां तालान् संपरिकंपयन्॥ फलानि पातयामास मतंग
जइवौजसा॥२९॥फलानां पततां शब्दं निशम्यासुररासभः॥ अभ्यधावत्क्षितित

तं सनगं परिकंपयन् ॥३०॥ समेत्य तरसा प्रत्यग् द्वाभ्यां पद्भ्यां बलं बली। निहत्योरसि
काशब्दं मुंचन्पर्यसरत्खलः ॥३१॥ पुनरासाद्य संरब्ध उपक्रोष्टा पराक्स्थितः। चर
णावपरौ राजन्बलाय प्राक्षिपद्रुषा ॥३२॥ स तं गृहीत्वा प्रपदोर्भ्रामयित्वैकपाणिना
चिक्षेप तृणराजाग्रे भ्रामणत्यक्तजीवितं ॥३३॥ तेनाहतो महातालो वेपमानो महाशिराः
पार्श्वस्थं कंपयन्भग्नः स चान्यं सोपि चापरं ३४ बलस्य लीलयोत्सृष्टखरदेहहताह
ताः तालाश्चकंपिरे सर्वे महावातेरिता इव ॥३५॥ नैतच्चित्रं भगवति ह्यनंते जगदीश्वरे
ओतं प्रोतमिदं यस्मिंस्तंतुष्वंग यथा पटः ॥३६॥ ततः कृष्णं च रामं च ज्ञातयो धेनुकस्य ये
क्रोष्टारोभ्यद्रवन्सर्वे संरब्धा हतबांधवाः ॥३७॥ तांस्तानापततः कृष्णो रामश्च नृप लीलया
गृहीतपश्चाच्चरणान्प्राहिणोत्तृणराजसु ३८ फलप्रकरसंकीर्णंदित्यदेहै कृष्णो

४९

रामश्च नृप लीलया। गृहीतपश्चाच्चरणान्प्राहिणोत्तृणराजसु ३८ फलप्रकरसंकीर्णं
दैत्यदेहैर्गतासुभिः रराज भूः सतालाग्रैर्घनैरिव नभस्तलं ॥३९॥ तयोस्तत्सुमहत्कर्म
निशाम्य विबुधादयः। मुमुचुः पुष्पवर्षाणि चक्रुर्वाद्यानि तुष्टुवुः ॥४०॥ अथ तालफ
लान्यादन्मनुष्या गतसाध्वसाः। तृणं च पशवश्चेरुर्हतधेनुककानने ॥४१॥ कृष्णः
कमलपत्राक्षः पुण्यश्रवणकीर्तनः। स्तूयमानोनुगैर्गोपैः साग्रजो व्रजमाविशत्
॥४२॥ तं गोरजश्छुरितकुंतलबद्धबर्हवन्यप्रसूनरुचिरेक्षणचारुहासं वेणुं क्वणं
तमनुगैरनुगीतकीर्तिं गोप्यो दिदृक्षितदृशोभ्यगमन्समेताः ॥४३॥ पीत्वा मुकुंदमुख
सारघमक्षिभृंगैस्तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोह्नि। तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवे
श गोष्ठं सव्रीडहासविनयं यदपांगमोक्षं ॥४४॥ तयोर्यशोदारोहिण्यौ पुत्रयोः पुत्र

वत्सले। यथाकामं यथाकालं व्यधत्तां परमाशिषः ॥ ४५ ॥ गताध्वानश्रमौ तत्र मज्जनोन्मर्दनादिभिः ॥ नीवीं वसित्वा रुचिरां दिव्यस्रग्गंधमंडितौ ॥ ४६ ॥ जनन्युपहृतं प्राश्य स्वाद्वन्नमुपलालितौ ॥ संविश्य वरशय्यायां सुखं सुषुपतुर्व्रजे ॥ ४७ ॥ एवं स भगवान् कृष्णो वृंदावनचरः क्वचित् ॥ ययौ राममृते राजन् कालिंदीं सखिभिर्वृतः ॥ ४८ ॥ अथ गावश्च गोपाश्च निदाघातपपीडिताः ॥ दुष्टं जलं पपुस्तस्यास्तृषार्ता विषदूषितं ॥ ४९ ॥ विषांभस्तदुपस्पृश्य दैवोपहतचेतसः ॥ निपेतुर्व्यसवः सर्वे सलिलांते कुरूद्वह ॥ ५० ॥ वीक्ष्य तान्वै तथाभूतान् कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥ ईक्षयामृतवर्षिण्या स्वनाथान् समजीवयत् ॥ ५१ ॥ ते संप्रतीतस्मृतयः समुत्थाय जलांतिकात् ॥ आसन् सुविस्मिताः सर्वे वीक्षमाणाः परस्परं ॥ ५२ ॥ अन्वमंसत तद्राजन् गोविंदानुग्रहेक्षितं ॥ पीत्वा विषं परेतस्य पुन

रुत्थानमात्मनः ॥ ५३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे धेनुकवधो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ विलोक्य दूषितां कृष्णां कृष्णः कृष्णाहिना विभुः ॥ तस्या विशुद्धिमन्विच्छन् सर्पं तमुदवासयत् ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ कथमंतर्जलेऽगाधे न्यग्रहीद्भगवानहिं ॥ स वै बहुयुगावासं यथासीद्विप्र कथ्यतां ॥ २ ॥ ब्रह्मन् भगवतस्तस्य भूम्नः स्वच्छंदवर्तिनः ॥ गोपालोदारचरितं कस्तृप्येतामृतं जुषन् ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कालिंद्यां कालियस्यासीत् ह्रदः कश्चिद्विषाग्निना ॥ श्रप्यमाणपया यस्मिन् पतंत्युपरिगाः खगाः ॥ ४ ॥ विप्रुष्मता विषोदोर्मिमारुतेनाभिमर्शिताः ॥ म्रियंते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजंगमाः ॥ ५ ॥ तं चंडवेगविषवीर्यमवेक्ष्य तेन दुष्टां नदीं च खलसंयमनावतारः ॥ कृष्णः कदंबमवरुह्य ततोऽतितुंगमास्फोट्य गाढरशनो न्यपतद्विषोदे ॥ ६ ॥ सर्पह्रदः पुरु

षसारनिपातवेगसंक्षोभितोरगविषोछ्वसितांबुराशिः पर्यक्प्लुतो विषकषायविभीषणो
र्मिर्धावन्धनुःशतमनंतबलस्य किं तत् ॥७॥ तस्य हृदे विहरतो भुजदंडघूर्णवार्घोष
मंग वरवारणविक्रमस्य आश्रुत्य तत्स्वसदनाभिभवं निरीक्ष्य चक्षुःश्रवाः समसरत्तद
मृष्यमाणः ॥८॥ तं प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुंदरास्यं ॥ क्री
डंतमप्रतिभयं कमलोदरांघ्रिं संदश्य मर्मसु रुषा भुजया चछाद ॥९॥ तं नागभोगपरिवी
तमदृष्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा भृशार्ताः कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा
दुःखानुशोकभयमूढधियो निपेतुः ॥१०॥ गावो वृषा वत्सतर्यः क्रंदमानाः सुदुःखिताः
कृष्णे न्यस्तेक्षणा भीता रुदंत्य इव तस्थिरे ॥११॥ अथ व्रजे महोत्पातास्त्रिविधा ह्यतिदारुणाः
उत्पेतुर्भुवि दिव्यात्मन्यासन्नभयशंसिनः ॥१२॥ तानालक्ष्य भयोद्विग्ना गोपा नंदपुरोग

मा ॥ विना रामेण गाः कृष्णं ज्ञात्वा चारयितुं गतं ॥१३॥ तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं मत्वा प्राप्तमत
द्विदः तत्प्राणास्तन्मनस्कास्ते दुःखशोकभयातुराः ॥१४॥ आबालवृद्धवनिताः सर्वेंऽगपशु
वृत्तयः ॥ निर्जग्मुर्गोकुलाद्दीनाः कृष्णदर्शनलालसाः ॥१५॥ तांस्तथा कातरान्वीक्ष्य भ
गवान्माधवो बलः प्रहस्य किंचिन्नोवाच प्रभावज्ञोऽनुजस्य सः ॥१६॥ तेऽन्वेषमाणा दयि
तं कृष्णं सूचितया पदैः भगवल्लक्षणैर्जग्मुः पदव्या यमुनातटं ॥१७॥ ते तत्र तत्राब्जय
वांकुशाशनिध्वजोपपन्नानि पदानि विश्पतेः मार्गे गवामन्यपदांतरांतरे निरीक्ष
माणा ययुरंग सत्वराः ॥१८॥ अंतर्हृदे भुजगभोगपरीतमारात्कृष्णं निरीहमुपलभ्य ज
लाशयांते गोपांश्च मूढधिषणान्परितः पशूंश्च संक्रंदतः परमकश्मलमापुरार्ताः
॥१९॥ गोप्योऽनुरक्तमनसो भगवत्यनंते तत्सौहृदस्मितविलोकगिरः स्मरंत्यः ग्रस्ते

हिना प्रियतमे भृशदुःखतप्ताः शून्यं प्रियव्यतिहृतं ददृशुस्त्रिलोकं ॥ १९ ॥ ताः कृष्णमा
तरमपत्यमनुप्रविष्टां तुल्यव्यथाः समनुगृह्य शुचः स्रवंत्यः ॥ तास्ताः प्रियव्रजकथाः क
थयंत्य आसन् कृष्णानने ऽर्पितदृशो मृतकप्रतीकाः ॥ २० ॥ कृष्णप्राणान्निर्विशतो नंदादी
न्वीक्ष्य तं ह्रदं ॥ प्रत्यषेधत्स भगवान् रामः कृष्णानुभाववित् ॥ २१ ॥ इत्थं स्वगोकुलमनन्य
गतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः ॥ आज्ञाय मर्त्यपदवीमनुवर्तमानः
स्थित्वा मुहूर्तमुदतिष्ठदुरंगबंधात् ॥ २२ ॥ तत्प्रथ्यमानवपुषा व्यथितात्मभोगस्त्यक्त्वोन्न
मय्य कुपितः स्वफणान्भुजंगः ॥ तस्थौ श्वसन् श्वसनरंध्रविषांबरीषस्तब्धेक्षणोल्मुक
मुखो हरिमीक्षमाणः ॥ २३ ॥ तं जिह्मया द्विशिखया परिलेलिहानं द्वे सृक्किणी ह्यतिक
रालविषाग्निदृष्टिं ॥ क्रीडन्नमुं परिससार यथा खगेंद्रो बभ्राम सोप्यवसरं प्रसमीक्ष

माणः ॥ २४ ॥ एवं परिभ्रमहतौजसमुन्नतांसमानम्य तत्पृथुशिरःस्वधिरूढ आद्यः तन्मू
र्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्रपादांबुजोऽखिलकलादिगुरुर्ननर्त ॥ २५ ॥ तं नर्तुमुद्यतम
वेक्ष्य तदा तदीयगंधर्वसिद्धमुनिचारणदेववध्वः ॥ प्रीत्या मृदंगपणवानकवाद्यगी
तपुष्पोपहारनुतिभिः सहसोपसेदुः ॥ २६ ॥ यद्यच्छिरो न नमतेंऽग शतैकशीर्ष्णस्तत्तन्म
मर्द खरदंडधरोंऽघ्रिपातैः ॥ क्षीणायुषो भ्रमत उल्बणमास्यतोऽसृङ्नस्तो वमन्परम
कश्मलमाप नागः ॥ २७ ॥ तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतः शिरःसु यद्यत्समुन्नमति निःश्व
सतो रुषोच्चैः ॥ नृत्यन्पदानुनमयन्दमयांबभूव पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान्पुराणः
॥ २८ ॥ तच्चित्रतांडवविरुग्णफणातपत्रो रक्तं मुखैरुरु वमन्नृप भग्नगात्रः ॥ स्मृत्वा
चराचरगुरुं पुरुषं पुराणं नारायणं तमरणं मनसा जगाम ॥ २९ ॥ कृष्णस्य गर्भजगतो

तिभरावसन्नं पार्ष्णिप्रहारपरिरुग्णफणातपत्रं । दृष्ट्वाहिमाद्यमुपसेदुरमुष्य आर्त्ताः
पत्न्यः श्लथद्वसनभूषणकेशबंधाः ॥३१॥ तास्तं सुविग्नमनसोथ पुरस्कृतार्भाः कायं नि
धाय भुवि भूतपतिं प्रणेमुः । साध्व्यः कृतांजलिपुटाः शमलस्य भर्त्तुर्मोक्षेप्सवः शरणदं
शरणं प्रपन्नाः ॥३२॥ नागपत्न्य ऊचुः ॥ न्याय्यो हि दंडः कृतकिल्बिषेस्मिंस्तवावतारः ख
लनिग्रहाय । रिपोः सुतानामपि तुल्यदृष्टेर्धत्से दमं फलमेवानुशंसन् ॥३३॥ अनुग्रहोयं
भवतः कृतो हि नो दंडोसतां ते खलु कल्मषापहः । यद्दंदशूकत्वममुष्य देहिनः क्रोधो
पि तेनुग्रह एव संमतः ॥३४॥ तपः सुतप्तं किमनेन पूर्वं निरस्तमानेन च मानदेन । ध
र्मोथवा सर्वजनानुकंपया यतो भवांस्तुष्यति सर्वजीवः ॥३५॥ कस्यानुभावोस्य न देव वि
द्महे तवांघ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः । यद्वांछया श्रीर्ललनाचरत्तपो विहाय कामान्सुचिरं

धृतव्रता ॥३६॥ न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यं । न योगसिद्धीर
पुनर्भवं वा वांछंति यत्पादरजः प्रपन्नाः ॥३७॥ तदेष नाथाप दुरापमन्यैस्तमोजनिः
क्रोधवशोप्यहीशः । संसारचक्रे भ्रमतः शरीरिणो यदिच्छतः स्याद्विभवः समक्षः ॥३८॥
नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने । भूतावासाय भूताय पराय परमात्मने ॥३९॥
ज्ञानविज्ञाननिधये ब्रह्मणेनंतशक्तये । अगुणायाविकाराय नमस्तेप्राकृताय च ॥४०॥
कालाय कालनाभाय कालावयवसाक्षिणे । विश्वाय तदुपद्रष्ट्रे तत्कर्त्रे विश्वहेतवे ॥
॥४१॥ भूतमात्रेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्याशयात्मने । त्रिगुणेनाभिमानेन गूढस्वात्मानुभूत
ये ॥४२॥ नमोनंताय सूक्ष्माय कूटस्थाय विपश्चिते । नानावादानुरोधाय वाच्यवाचकश
क्तये ॥४३॥ नमः प्रमाणमूलाय कवये शास्त्रयोनये । प्रवृत्ताय निवृत्ताय निगमाय न

मोनमः ॥४४॥ नमः कृष्णाय रामाय वसुदेवसुताय च। प्रद्युम्नायानिरुधाय सात्वतांप
तये नमः ॥४५॥ नमो गुणप्रदीपाय गुणात्मछादनाय च गुणवृत्त्युपलक्ष्याय गुणद्रष्ट्रे
स्वसंविदे ॥४६॥ अव्याकृतविहाराय सर्वव्याकृतसिधये। हृषीकेश नमस्तेस्तु मुनये मौ
नशीलिने ॥४७॥ परावरगतिज्ञाय सर्वाध्यक्षाय ते नमः। अविश्वाय च विश्वाय तद्द्रष्ट्रे
स्य च हेतवे ॥४८॥ त्वं ह्यस्य जन्मस्थितिसंयमान् प्रभो गुणैरनीहोकृतकालशक्तिधृक्
तत्तत्स्वभावान् प्रतिबोधयन्सतः समीक्षयामोघविहार ईहसे ॥४९॥ तस्यैव तेमूस्त
नवस्त्रिलोक्यां शांता अशांता उत मूढयोनयः। शांताः प्रियास्ते ह्यधुनावितुं सतां स्थातु
श्च ते धर्मपरीप्सयेहतः ॥५०॥ अनुगृह्णीष्व भगवन् प्राणांस्त्यजति पन्नगः। स्त्रीणां नः
साधुशोच्यानां पतिः प्राणः प्रदीयतां ॥५१॥ अपराधः सकृद्भर्त्रा सोढव्यः स्वप्रजाकृतः

क्षंतुमर्हसि शांतात्मन् मूढस्य त्वामजानतः ॥५२॥ विधेहि ते किंकरीणामनुष्ठेयं त
वाज्ञया। यच्छ्रद्धयानुतिष्ठन्वै मुच्यते सर्वतो भयात् ॥५३॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं
स नागपत्नीभिर्भगवान्समभिष्टुतः। मूर्छितं भग्नशिरसं विससर्जांघ्रिकुट्टनैः ॥५४॥
प्रतिलब्धेंद्रियप्राणः कालियः शनकैर्हरिं। कृच्छ्रात्समुच्छ्वसन्दीनः कृष्णं प्राह कृतां
जलिः ॥५५॥ कालिय उवाच ॥ वयं खलाः सहोत्पत्त्या तामसा दीर्घमन्यवः। स्वभावो दुस्त्य
जो नाथ लोकानां यदसद्ग्रहः ॥५६॥ त्वया सृष्टमिदं विश्वं धातर्गुणविसर्जनं। नानास्वभाववीर्यौजोयोनिबीजाशयाकृति ॥५७॥ वयं च तत्र भगवन्सर्प्पा जात्यु
रुमन्यवः। कथं त्यजामस्त्वन्मायां दुस्त्यजां मोहिताः स्वयं ॥५८॥ भवान्हि कारणं तत्र स
र्वज्ञो जगदीश्वरः। अनुग्रहं निग्रहं वा मन्यसे तद्विधेहि नः ॥५९॥ श्रीशुक उवाच

इत्याकर्ण्य वचः प्राह भगवान् कार्यमानुषः॥ नात्र स्थेयं त्वया सर्प समुद्रं याहि मा चिरं
॥६०॥ स्वज्ञात्यपत्यदाराढ्यो गोनृभिर्भुज्यतां नदी॥ य एतत्संस्मरेन्मर्त्यस्तुभ्यं मदनुशासनं
कीर्त्तयन्नुभयोः संध्योर्न युष्मद्भयमाप्नुयात्॥६१॥ योस्मिन्स्नात्वा मदाक्रीडे देवादींस्त
र्प्पयेज्जलैः॥ उपोष्य मां स्मरन्नर्च्चेत्सर्वपापैः प्रमुच्यते॥६२॥ द्वीपं रमणकं हित्वा ह्रद
मेतमुपाश्रितः॥ यद्भयात्स सुपर्णस्त्वां नाद्यान्मत्पादलांछितं॥६३॥ ऋषिरुवाच॥ ॥एव
मुक्तो भगवता कृष्णेनाद्भुतकर्मणा॥ तं पूजयामास मुदा नागपत्न्यश्च सादरं॥६४॥
दिव्यांबरस्रग्मणिभिः परार्ध्यैरपि भूषणैः॥ दिव्यगंधानुलेपैश्च महत्योत्पलमाल
या॥६५॥ पूजयित्वा जगन्नाथं प्रसाद्य गरुडध्वजं॥ ततः प्रीतोभ्यनुज्ञातः परिक्रम्या
भिवाद्य तं॥६६॥ सकलत्रसुहृत्पुत्रो द्वीपमब्धेर्जगाम ह॥ तदैव सामृतजला यमु

नानिर्विषाभवत्॥ अनुग्रहाद्भगवतः क्रीडामानुषरूपिणः॥६७॥ ॥इति श्रीभागव
ते महापुराणे दशमस्कंधे कालियनिर्यापणं नाम षोडशोऽध्यायः॥१६॥ राजोवाच॥ ॥ना
गालयं रमणकं कस्मात्तत्याज कालियः॥ कृतं किं वा सुपर्णस्य तेनैकेनासमंजसं॥१॥ श्री
शुक उवाच॥ ॥उपहार्यैः सर्पजनैर्मासि मासीह यो बलिः॥ वानस्पत्यो महाबाहो ना
गानां प्राक्निरूपितः॥२॥ स्वं स्वं भागं प्रयच्छंति नागाः पर्वणि गोपीथायात्मनः सर्वे
सुपर्णाय महात्मने॥३॥ विषवीर्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु कालियः॥ कदर्थीकृत्य
गरुडं स्वयं तं बुभुजे बलिं॥४॥ तच्छ्रुत्वा कुपितो राजन् भगवान्भगवत्प्रियः॥ विजि
घांसुर्महावेगः कालियं समुपाद्रवत्॥५॥ तमापतंतं तरसा विषायुधः प्रत्य
भ्ययादुच्छ्रितनैकमस्तकः॥ दद्भिः सुपर्णं व्यदशद्दशायुधः करालजिह्वोच्छ्वसितो

यक्षोचन॥ ६॥ तंताक्ष्यपुत्रः सनिरस्यमन्युमान्प्रचंडवेगोमधुसूदनासनः॥ पक्षेणसव्ये
नहिरण्यरोचिषाजघानकद्रूसुतमुग्रविक्रमः॥ ७॥ सुपर्णपक्षाभिहतःकालियोतीव
विह्वलः॥ ह्रदंविवेशकालिंद्यास्तदगम्यंदुरासदं॥ ८॥ तत्रैकदाजलचरंगरुडोभक्ष्यमी
प्सितं॥ निवारितःसौभरिणाप्रसह्यक्षुधितोहरत्॥ ९॥ मीनान्सुदुःखितान्दृष्ट्वादी
नान्मीनपतौहते॥ कृपयासौभरिःप्राहतत्रत्यक्षेममाचरन्॥ १०॥ अत्रप्रविश्यगरुडो
यदिमत्स्यान्सखादति॥ सद्यःप्राणैर्वियुज्येतसत्यमेतद्ब्रवीम्यहं॥ ११॥ तंकालियःप
रंवेदनान्यःकश्चनलेलिहः॥ अवात्सीद्गरुडाद्भीतःकृष्णेनचविवासितः॥ १२॥ कृष्णं
ह्रदाद्विनिःक्रांतंदिव्यस्रग्गंधवाससं॥ महामणिगणाकीर्णंजांबूनदपरिस्कृतं॥ १३॥ उ
पलभ्योत्थिताःसर्वेलब्धप्राणाइवासवः॥ प्रमोदनिभृतात्मानोगोपाःप्रीत्याभिरेभि

रे॥ १४॥ यशोदारोहिणीनंदोगोप्योगोपाश्चकौरव॥ कृष्णंसमेत्यलब्धेहाआसन्नष्ट
मनोरथाः॥ १५॥ रामश्चाच्युतमालिंग्यजहासास्यानुभाववित्॥ नगागावोवृषावत्सालेभि
रेपरमांमुदं॥ १६॥ नंदंविप्राःसमागत्यगुरवःसकलत्रकाः॥ ऊचुस्तेकालियग्रस्तोदिष्ट्यामु
क्तस्तवात्मजः॥ १७॥ देहिदानंद्विजातीनांकृष्णनिर्मुक्तिहेतवे॥ नंदःप्रीतमनाराजन्गाः
सुवर्णंतदादिशत्॥ १८॥ यशोदापिमहाभागानष्टलब्धप्रजासती॥ परिष्वज्यांकमारोप्य
मुमोचाश्रुकलांमुहुः॥ १९॥ तांरात्रिंतत्रराजेंद्रक्षुत्तृड्भ्यांश्रमकर्शिताः॥ ऊषुर्व्रजौकसोगा
वःकालिंद्याउपकूलतः॥ २०॥ तदाशुचिवनोद्भूतोदावाग्निःसर्वतोव्रजं॥ सुप्तंनिशीथे
आवृत्यप्रदग्धुमुपचक्रमे॥ २१॥ ततउत्थायसंभ्रांतादह्यमानाव्रजौकसः॥ कृष्णंययु
स्तेशरणंमायामनुजमीश्वरं॥ २२॥ कृष्णकृष्णमहाभागहेरामामितविक्रम॥ एषघोरो

रतमोवह्निस्तावकान्ग्रसतेहिनः॥२३॥सुदुस्तरान्नःस्वान्पाहिकालाग्नेःसुहृदःप्रभो न
शक्नुमस्त्वच्चरणंसंत्यक्तुमकुतोभयं॥२४॥इत्थंस्वजनवैक्लव्यंनिरीक्ष्यजगदीश्वरः तमग्नि
मपिबत्तीव्रमनंतोऽनंतशक्तिधृक॥२५॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेकालि
यदमनोनामसप्तदशोऽध्यायः॥१७॥ श्रीशुकउवाच॥ अथकृष्णःपरिवृतोज्ञातिभिर्मुदिता
त्मभिः॥अनुगीयमानोन्यविशद्व्रजंगोकुलमंडितं॥१॥व्रजेविक्रीडतोरेवंगोपालछद्ममा
यया॥ग्रीष्मोनामर्तुरभवन्नातिप्रेयाञ्छरीरिणां॥२॥सचवृंदावनगुणैर्वसंतइवलक्षि
तः॥यत्रास्तेभगवान्साक्षाद्रामेणसहकेशवः॥३॥यत्रनिर्झरनिर्ह्रादनिवृत्तस्वनझिल्लि
कं॥शश्वत्तछीकरर्जीषद्रुममंडलमंडितं॥४॥सरित्सरःप्रस्रवणोर्मिवायुनाकह्लारकं
जोत्पलरेणुहारिणा॥नविद्यतेयत्रवनौकसांदवोनिदाघवह्न्यर्कभवोतिशाद्वले॥५

अगाधतोयह्रदिनीतटोर्मिभिर्द्रवत्पुरीष्याःपुलिनैःसमंततः॥नयत्रचंडांशुकराविषो
ल्बणाभुवोरसंशाद्वलितंचगृह्णते॥६॥वनंकुसुमितंश्रीमन्नदच्चित्रमृगद्विजं॥गायन्म
यूरभ्रमरंकूजत्कोकिलसारसं॥७॥क्रीडिष्यमाणस्तत्कृष्णोभगवान्बलसंयुतः॥वे
णुंविरणयन्गोपैर्गोधनैःसंवृतोविशत्॥८॥प्रवालबर्हस्तबकस्रग्धातुकृतभूषणा
॥रामकृष्णादयोगोपाननृतुर्युयुधुर्जगुः॥९॥कृष्णस्यनृत्यतःकेचिज्जगुःकेचिदवादय
न्॥वेणुपाणितलैःशृंगैःप्रशशंसुरथापरे॥१०॥गोपजातिप्रतिछन्नादेवागोपालरूपि
णौ॥ईडिरेकृष्णरामौचनटाइवनटंनृप॥११॥भ्रामणैर्लंघनैःक्षेपैरास्फोटनविकर्षणैः॥
चिक्रीडतुर्नियुद्धेनकाकपक्षधरौक्वचित्॥१२॥क्वचिन्नृत्यत्सुचान्येषुगायकौवादकौस्व
यं॥शशंसतुर्महाराजसाधुसाध्वितिवादिनौ॥१३॥क्वचिद्बिल्वैःक्वचित्कुंभैःक्वचामलकमु

ष्टिभिः॥ अस्पृश्यनेत्रबंधाद्यैः क्वचिन्मृगखगेहया॥१४॥ क्वचिच्च दर्दुरप्लावैर्विविधैरुपहा
सकैः॥ कदाचित्स्यंदोलिकया कर्हिचिन्नृपचेष्टया॥१५॥ एवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभि
श्चेरतुर्वने॥ नद्यद्रिद्रोणिकुंजेषु काननेषु सरस्सु च॥१६॥ पशूंश्चारयतो गोपैस्तद्व
ने रामकृष्णयोः॥ गोपरूपी प्रलंबोगादसुरस्तज्जिहीर्षया॥१७॥ तं विद्वानपि दाशार्हो भ
गवान्सर्वदर्शनः॥ अन्वमोदत तत्सख्यं वधं तस्य विचिंतयन्॥१८॥ तत्रोपहूय गोपा
लान्कृष्णः प्राह विहारवित्॥ हे गोपा विहरिष्यामो द्वंद्वीभूय यथायथं॥१९॥ तत्र च
क्रुः परिवृढौ गोपा रामजनार्दनौ॥ कृष्णसंघट्टिनः केचिदासन्रामस्य चापरे॥२०॥
आचेरुर्विविधाः क्रीडा वाह्यवाहकलक्षणाः॥ यत्रारोहंति जेतारो वहंति च पराजि
ताः॥२१॥ वहंतो वाह्यमानाश्च चारयंतश्च गोधनं॥ भांडीरकं वटं नाम जग्मुः कृष्णपुरो

गमाः॥२२॥ रामसंघट्टिनो यर्हि श्रीदामवृषभादयः॥ क्रीडायां जयिनस्तांस्तानूहुः कृष्णाद
यो नृप॥२३॥ उवाह कृष्णो भगवान्श्रीदामानं पराजितः॥ वृषभं भद्रसेनस्तु प्रलंबो रो
हिणीसुतं॥२४॥ अविषह्यं मन्यमानः कृष्णं दानवपुंगवः॥ वहन्द्रुततरं प्रागादवरो
हणतः परं॥२५॥ तमुद्वहन्धरणिधरेंद्रगौरवं महासुरो विगतरयो निजं वपुः स
आस्थितः पुरटपरिच्छदो बभौ तडिद्द्युमानुडुपतिवाडिवांबुदः॥२६॥ निरीक्ष्य तद्व
पुरलमंबरे चरत्प्रदीप्तदृक् भ्रुकुटितटोग्रदंष्ट्रकं॥ ज्वलच्छिखं कटककिरीटकुंडलत्विषा
द्भुतं हलधर ईषदत्रसत्॥२७॥ अथागतस्मृतिरभयो रिपुं बलो विहाय सार्थमिव हरंत
मात्मनः॥ रुषाहनच्छिरसि दृढेन मुष्टिना सुराधिपो गिरिमिव वज्ररंहसा॥२८॥ स आह
तः सपदि विशीर्णमस्तको मुखाद्वमन्रुधिरमपस्मृतोसुरः॥ महारवं व्यसुरपतत्स

मीरयन्गिरिर्यथामघवत आयुधाहतः॥२९॥दृष्ट्वाप्रलंबंनिहतंबलेनबलशालिना
गोपाःसुविस्मिता आसन्साधुसाध्वितिवादिनः॥३०॥आशिषोभिगृणंतस्तंप्रशशंसुस्तद
र्हणं प्रेत्यागतमिवालिंग्यप्रेमाविह्वलचेतसः॥३१॥पापेप्रलंबेनिहतेदेवाःपरमनि
र्वृताः॥अभ्यवर्षन्बलंमाल्यैःशशंसुःसाधुसाध्विति॥३२॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापु
राणेदशमस्कंधेप्रलंबवधोनामाष्टादशोऽध्यायः॥१८॥श्रीशुकउवाच॥ क्रीडासक्ते
षुगोपेषुतद्गावोदूरचारिणीः॥स्वैरंचरंत्योविविशुस्तृणलोभेनगह्वरं॥१॥अजागा
वोमहिष्यश्चनिर्विशंत्योवनाद्वनं ईषिकाटवींविविशुःक्रंदंत्योदावतर्षिताः॥२॥ते
पश्यंतःपशून्गोपाःकृष्णरामादयस्तदा॥जातानुतापानविदुर्विचिन्वंतोगवांगतिं
॥३॥तृणैस्तत्खुरदच्छिन्नैर्गोष्पदैरंकितैर्गवां॥मार्गमन्वगमन्सर्वेनष्टाजीव्याविचे

तसः॥४॥मुंजाटव्यांभ्रष्टमार्गंक्रंदमानंस्वगोधनं॥संप्राप्यतृषिताःश्रांतास्ततस्तेसं
न्यवर्तयन्॥५॥ता आहूताभगवतामेघगंभीरयागिरा॥स्वनाम्नांनिनदंश्रुत्वाप्रति
नेदुःप्रहर्षिताः॥६॥ततःसमंताद्वनधूमकेतुर्यदृच्छयाभूत्क्षयकृद्वनौकसां समी
रितःसारथिनोल्बणोल्मुकैर्विलेलिहानःस्थिरजंगमंमहत्॥७॥तमापतंतंपरितो
दवाग्निंगोपाश्चगावःप्रसमीक्ष्यभीताः॥ऊचुश्चकृष्णंसबलंप्रपन्नायथाहरिंमृत्यु
भयार्दिताजनाः॥८॥कृष्णकृष्णमहावीर्यहेरामामितविक्रम॥दावाग्निनादह्यमानान्
प्रपन्नांस्त्रातुमर्हसि॥९॥नूनंत्वद्बांधवाःकृष्णनचार्हंत्यवसीदितुं॥वयंहिसर्वधर्म
ज्ञत्वन्नाथास्त्वत्परायणाः॥१०॥श्रीशुकउवाच॥॥वचोनिशम्यकृपणंबंधूनांभगवा
न्हरिः॥निमिमीलयतमाभैष्टलोचनानीत्यभाषत॥११॥तथेतिमीलिताक्षेषुभगवा

नग्निमुल्वणं पीत्वामुखेनतान्कृछ्राद्योगाधीशोव्यमोचयत् ॥१२॥ ततश्चतेक्षीण्युन्मी
ल्यपुनर्भांडीरमापिताः ॥ निशम्यविस्मिताआसन्नात्मानंगाश्चमोचिताः ॥१३॥ कृष्णस्य
योगवीर्यंतद्योगमायानुभावितं ॥ दावाग्नेरात्मनः क्षेमंवीक्ष्यतेमेनिरेमरं ॥१४॥ गाः
सन्निवृत्यसायाह्नेसहरामोजनार्दनः ॥ वेणुंविरणयन्गोष्ठमगाद्गोपैरभिष्टुतः
॥१५॥ गोपीनांपरमानंदआसीद्गोविंददर्शने ॥ क्षणंयुगशतमिवयासांयेनविना
भवत् ॥१६॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेदावाग्निपानोनामैकोनविं
शोऽध्यायः ॥१९॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ तयोस्तदद्भुतंकर्मदावाग्नेर्मोक्षमात्मनः ॥ गो
पाःस्त्रीभ्यःसमाचख्युःप्रलंबवधमेवच ॥१॥ गोपवृद्धाश्चगोप्यश्चतदुपाकर्ण्यवि
स्मिताः ॥ मेनिरेदेवप्रवरौकृष्णरामौव्रजंगतौ ॥२॥ ततःप्रावर्त्ततप्रावृट्सर्वसत्वस

मुद्भवा ॥ विद्योतमानपरिधिर्विस्फूर्जितनभस्तला ॥३॥ सांद्रनीलांबुदैर्व्योमसविद्यु
त्स्तनयित्नुभिः ॥ अस्पष्टज्योतिराछन्नंब्रह्मेवसगुणंबभौ ॥४॥ अष्टौमासान्निपीतंय
द्भूम्याश्चोदमयंवसु ॥ स्वगोभिर्मोक्तुमारेभेपर्जन्यःकालआगते ॥५॥ तपःकृशादे
वमीढाआसीद्वर्षीयसीमही ॥ यथैवकाम्यतपसस्तनुःसंप्राप्यतत्फलं ॥६॥ तडि
त्वंतोमहामेघाश्चंडश्वसनवेपिताः ॥ प्रीणनंजीवनंह्यस्यमुमुचुःकरुणाइव ॥७॥
निशामुखेषुखद्योतास्तमसाभांतिनग्रहाः ॥ यथापापेनपाखंडानहिवेदाःकलौयु
गे ॥८॥ श्रुत्वापर्जन्यनिनदंमंडूकाव्यसृजन्गिरः ॥ तूष्णींशयानाःप्राग्यद्वद्ब्राह्मणा
नियमात्यये ॥९॥ आसन्नुत्पथवाहिन्यःक्षुद्रनद्योनुशुष्यतीः ॥ पुंसोयथास्वतंत्र
स्यदेहद्रविणसंपदः ॥१०॥ हरिताहरिभिःशष्पैरिंद्रगोपैश्चलोहिता ॥ उच्छिलींध्रकृ

भा·द·स्·
६१

तच्छायानृणांश्रीरिवमद्वरमत्तम्॥११॥ क्षेत्राणि सस्यसंपद्भिः कर्षकाणां मुदं ददुः॥ धनिना
मुपतापं च दैवाधीनमजानतां॥१२॥ जलस्थलौकसः सर्वे नववारिनिषेवया॥ अबिभ्रद्रु
चिरं रूपं यथा हरिनिषेवया॥१३॥ सरिद्भिः संगतः सिंधुश्चुक्षुभे श्वसनोर्मिमान्
अपक्वयोगिनश्चित्तं कामाक्तं गुणयुग्यथा॥१४॥ गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः
अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाधोक्षजचेतसः॥१५॥ मार्गा बभूवुः संदिग्धास्तृणैश्छन्ना ह्यसं
स्कृताः॥ नाभ्यस्यमानाः श्रुतयो द्विजैः कालहता इव॥१६॥ लोकबंधुषु मेघेषु विद्युतश्च
लसौहृदाः॥ स्थैर्यं न चक्रुः कामिन्यः पुरुषेषु गुणिष्विव॥१७॥ धनुर्वियति माहेंद्रं निर्गुणं
च गुणिन्यभात्॥ व्यक्ते गुणव्यतिकरे गुणवान् पुरुषो यथा॥१८॥ न रराजोडुपश्छन्नः
स्वज्योत्स्नाराजितैर्घनैः॥ अहंमत्या भासितया स्वभासा पुरुषो यथा॥१९॥ मेघागमो

६१

त्सवा हृष्टाः प्रत्यनंदन् शिखंडिनः॥ गृहेषु तप्ता निर्विण्णा यथाच्युतजनागमे॥२०॥ पीत्वा
पः पादपाः पद्भिरासन्नानात्ममूर्तयः॥ प्राक्क्षामास्तपसा श्रांता यथा कामानुसेवया
॥२१॥ सरस्स्वशांतरोधस्सु न्यूषुरंगापि सारसाः॥ गृहेष्वशांतकृत्येषु ग्राम्या इव दुराश
या॥२२॥ जलौघैर्निरभिद्यंत सेतवो वर्षतीश्वरे॥ पाखंडिनामसद्वादैर्वेदमार्गाः कलौ
यथा॥२३॥ व्यमुंचन्वायुभिर्नुन्ना भूतेभ्यश्चामृतं घनाः॥ यथाशिषो विश्पतयः काले का
ले द्विजेरिताः॥२४॥ एवं वनं तद्वर्षिष्ठं पक्वखर्जुरजंबुमत्॥ गोगोपालैर्वृतो रंतुं सब
लः प्राविशद्धरिः॥२५॥ धेनवो मंदगामिन्य ऊधोभारेण भूयसा॥ ययुर्भगवताहूता
द्रुतं प्रीत्या स्नुतस्तनीः॥२६॥ वनौकसः प्रमुदिता वनराजीर्मधुच्युतः॥ जलधारा गिरेर्ना
दानासन्ना ददृशे गुहाः॥२७॥ क्वचिद्वनस्पतिक्रोडे गुहायां चाभिवर्षति॥ निर्विश्य भगवा

भा॰द॰पू॰ ६२

न्रेमेकंदमूलफलाशनः॥२८॥ दध्योदनंसमानीतंशिलायांसलिलांतिके॥ संभोजनीयै
र्बुभुजेगोपैःसंकर्षणान्वितः॥२९॥ शाद्वलोपरिसंविश्यचर्वतोमीलितेक्षणान्॥ तृप्ता
न्वृषान्वत्सतरान्गाश्चस्वोधोभरश्रमाः॥३०॥ प्रावृट्श्रियंचतांवीक्ष्यसर्वकालसुखाव
हां भगवान्पूजयांचक्रेआत्मशक्त्युपबृंहितां॥३१॥ एवंनिवसतोस्तस्मिन्रामकेशा
वयोर्व्रजे॥ शरत्समभवद्व्यभ्रास्वच्छांब्वपरुषानिला॥३२॥ शरदानीरजोत्पत्त्यानीराणि
प्रकृतिंययुः॥ भ्रष्टानामिवचेतांसिपुनर्योगनिषेवया॥३३॥ व्योम्नोब्दंभूतशाबल्यंभुवः
पंकमपांमलं॥ शरज्जहाराश्रमिणांकृष्णेभक्तिर्यथाशुभं॥३४॥ सर्वस्वंजलदाहित्वावि
रेजुःशुभ्रवर्चसः॥ यथात्यक्तैषणाःशांतामुनयोमुक्तकिल्बिषाः॥३५॥ गिरयोमुमुचु
स्तोयंक्वचिन्नमुमुचुःशिवं॥ यथाज्ञानामृतंकालेज्ञानिनोददतेनवा॥३६॥ नैवाविद

६२

न्क्षीयमाणंजलंगाधजलेचराः॥ यथायुरन्वहंक्षय्यंनरामूढाःकुटुंबिनः॥३७॥ गाध
वारिचरास्तापमविंदन्शरदर्कजं॥ यथादरिद्रःकृपणःकुटुंब्यविजितेंद्रियः॥३८॥ श
नैःशनैर्जहुःपंकंस्थलान्यामंचवीरुधः॥ यथाहंममतांधीराःशरीरादिष्वनात्मसु॥
३९॥ निश्चलांबुरभूत्तूष्णींसमुद्रःशरदागमे॥ आत्मन्युपरतेसम्यङ्मुनिर्व्युपरताग
मः॥४०॥ केदारेभ्यस्त्वपोगृह्णन्कर्षकादृढसेतुभिः॥ यथाप्राणैःस्रवज्ज्ञानंतन्निरोधेन
योगिनः॥४१॥ शरदर्कांशुजांस्तापान्भूतानामुडुपोहरत्॥ देहाभिमानजंबोधोमुकुं
दोव्रजयोषितां॥४२॥ खमशोभतनिर्मेघंशरद्विमलतारकं॥ सत्वयुक्तंयथाचित्तंश
ब्दब्रह्मार्थदर्शनं॥४३॥ अखंडमंडलोव्योम्निरराजोडुगणैःशशी॥ यथायदुपतिःकृ
ष्णोवृष्णिचक्रावृतोभुवि॥४४॥ आश्लिष्यसमशीतोष्णंप्रसूनवनमारुतं॥ जनास्ता

पंजदुगोप्योनकृष्णहृतचेतसः ॥४५॥ गावोमृगाःखगानार्यःपुष्पिण्यःशरदाभवन्
अन्वीयमानाःस्ववृषैःफलैरीशक्रियाइव ॥४६॥ उदहृष्यन्वारिजानिसूर्योत्थानेकुमु
द्विनाराज्ञातुनिर्भयालोकायथादस्यून्विनानृप ॥४७॥ पुरग्रामेष्वाग्रयणैरिंद्रियै
श्चमहोत्सवैः ॥ बभौभूःपक्वसस्याढ्याकलाभ्यांनितरांहरेः ॥४८॥ वणिग्मुनिनृपस्ना
तानिर्गम्यार्थान्प्रपेदिरे ॥ वर्षरुद्धायथासिद्धाःस्वपिंडान्कालआगते ॥४९॥ ॥ इतिश्री
भागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेशरद्वर्णनोनामविंशतितमोऽध्यायः ॥२०॥ श्रीशुक
उवाच ॥ इत्थंशरत्स्वच्छजलंपद्माकरसुगंधिना ॥ न्यविशद्वायुनावातंसगोगोपाल
कोऽच्युतः ॥१॥ कुसुमितवनराजिशुष्मिभृंगद्विजकुलघुष्टसरःसरिन्महीध्रं ॥ मधुपति
रवगाह्यचारयन्गाःसहपशुपालबलश्चुकूजवेणुं ॥२॥ तद्व्रजस्त्रियआश्रुत्यवेणु

गीतंस्मरोदयं ॥ काश्चित्परोक्षंकृष्णस्यस्वसखीभ्योन्ववर्णयन् ॥३॥ तद्वर्णयितुमारब्धाः
स्मरंत्यःकृष्णचेष्टितं ॥ नाशकन्स्मरवेगेनविक्षिप्तमनसोनृप ॥४॥ बर्हापीडंनटवरव
पुःकर्णयोःकर्णिकारंबिभ्रद्वासःकनककपिशंवैजयंतींचमालां ॥ रंध्रान्वेणोरधरसुध
यापूरयन्गोपवृंदैर्वृंदारण्यंस्वपदरमणंप्राविशद्गीतकीर्तिः ॥५॥ इतिवेणुरवंराज
न्सर्वभूतमनोहरं ॥ श्रुत्वाव्रजस्त्रियःसर्वावर्णयंत्योभिरेभिरे ॥६॥ गोप्यऊचुः ॥ अ
क्षण्वतांफलमिदंनपरंविदामःसख्यःपशूननुविवेशयतोर्वयस्यैः ॥ वक्त्रंव्रजेशसु
तयोरनुवेणुजुष्टंयैर्वानिपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षं ॥७॥ चूतप्रवालबर्हस्तबको
त्पलाब्जमालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ ॥ मध्येविरेजतुरलंपशुपालगोष्ठ्यांरं
गेयथानटवरौक्वचगायमानौ ॥८॥ गोप्यःकिमाचरदयंकुशलंस्मवेणुर्दामोदराध

रसुधामपिगोपिकानां॥ भुंक्तेस्वयंयदवशिष्टरसंह्रदिन्योहृष्यत्त्वचोश्रुमुमुचुस्तरवो यथार्याः॥ ९॥ वृंदावनंसखिभुवोवितनोतिकीर्तिंयद्देवकीसुतपदांबुजलब्धलक्ष्मि गोविंदवेणुमनुमत्तमयूरनृत्यंप्रेक्ष्याद्रिसान्वपरतान्यसमस्तसत्वं॥ १०॥ धन्याःस्ममू ढमतयोपिहरिण्यएतायानंदनंदनमुपात्तविचित्रवेषं॥ आकर्ण्यवेणुरणितंसहकृ ष्णसारैःपूजांदधुर्विरचितांप्रणयावलोकैः॥ ११॥ कृष्णंनिरीक्ष्यवनितोत्सवरूपवेषं श्रुत्वाचतत्क्वणितवेणुविचित्रगीतं देव्योविमानगतयःस्मरनुन्नसाराभ्रश्यत्प्रसू नकबरामुमुहुर्विनीव्यः॥ १२॥ गावश्चकृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तभित कर्णपुटैःपिबंत्यः॥ शावाःस्नुतस्तनपयःकवलाःस्मतस्थुर्गोविंदमात्मनिदृशाश्रुकलाः स्पृशंत्यः॥ १३॥ प्रायोबतांबविहगामुनयोवनेस्मिन्कृष्णेक्षितंतदुदितंकलवेणुगी

तं॥ आरुह्ययेद्रुमभुजान्रुचिरप्रवालान्शृण्वंतिमीलितदृशोविगतान्यवाचः ॥ १४॥ नद्यस्तदातदुपधार्यमुकुंदगीतमावर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः॥ आलिं गनस्थगितमूर्मिभुजैर्मुरारेर्गृह्णंतिपादयुगलंकमलोपहाराः॥ १५॥ दृष्ट्वात पेव्रजपशून्सहरामगोपैःसंचारयंतमनुवेणुमुदीरयंतं प्रेमप्रवृध उदितःकु सुमावलीभिःसख्युर्व्यधात्स्ववपुषांबुदआतपत्रं॥ १६॥ पूर्णाःपुलिंद्य उरुगाय पदाब्जरागश्रीकुंकुमेनदयितास्तनमंडितेन तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन लिंपंत्यआननकुचेषुजहुस्तदाधिं॥ १७॥ हंतायमद्रिरबलाहरिदासवर्योयद्राम कृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः॥ मानंतनोतिसहगोगणयोस्तयोर्यत्पानीयसूयवस कंदरकंदमूलैः॥ १८॥ गागोपकैरनुवनंनयतोरुदारवेणुस्वनैःकलपदैस्तनु

भृत्सुसख्यः॥ अस्पंदनंगतिमतांपुलकस्तरूणांनिर्योगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रं॥१९॥
एवंविधाभगवतोयावृंदावनचारिणः वर्णयंत्योमिथोगोप्यः क्रीडास्तन्मयतांययुः
॥२०॥ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेवेणुगीतेएकविंशतितमोऽध्यायः॥२१॥ ॥श्रीशुक
उवाच॥ हेमंतेप्रथमेमासिनंदव्रजकुमारिकाः॥ चेरुर्हविष्यंभुंजानाःकात्यायन्यर्च
नव्रतं॥१॥ आप्लुत्यांभसिकालिंद्याजलांतेचोदितेरुणे॥ कृत्वाप्रतिकृतिंदेवीमानर्चुर्नृ
पसैकतीं॥ गंधैर्माल्यैःसुरभिभिर्बलिभिर्धूपदीपकैः॥ उच्चावचैश्चोपहारैःप्रवा
लफलतंडुलैः॥३॥ कात्यायनिमहामायेमहायोगिन्यधीश्वरि॥ नंदगोपसुतंदेविपतिं
मेकुरुतेनमः॥४॥ इतिमंत्रंजपंत्यस्ताःपूजांचक्रुःकुमारिकाः॥ एवंमासंव्रतंचेरुःकु
मार्यःकृष्णचेतसः॥५॥ भद्रकालींसमानर्चुर्भूयान्नंदसुतःपतिः उषस्युत्थायगोत्रैःस्वै

रन्योन्याबद्धबाहवः॥ कृष्णमुच्चैर्जगुर्यांत्यःकालिंद्यांस्नातुमन्वहं॥ नद्याःकदाचिदागत्य
तीरेनिक्षिप्यपूर्ववत्॥७॥ वासांसिकृष्णंगायंत्योविजह्रुःसलिलेमुदा॥ भगवांस्तदभि
प्रेत्यकृष्णोयोगेश्वरेश्वरः॥८॥ वयस्यैरावृतस्तत्रगतस्तत्कर्मसिद्धये॥ तासांवासांस्युपा
दायनीपमारुह्यसत्वरः॥९॥ हसद्भिःप्रहसन्बालैःपरिहासमुवाचह॥ अत्रागत्याब
लाःकामंस्वंस्वंवासःप्रगृह्यतां॥१०॥ सत्यंब्रवाणिनोनर्मयद्यूयंव्रतकर्शिताः॥ नमयो
दितपूर्वंवाअनृतंतदिमेविदुः॥११॥ एकैकशःप्रतीछध्वंसहैवोतसुमध्यमाः॥ तस्यतत्
क्ष्वेलितंदृष्ट्वागोप्यःप्रेमपरिप्लुताः॥१२॥ व्रीडिताःप्रेक्ष्यचान्योन्यंजातहासानर्निर्ययुः ए
वंब्रुवतिगोविंदेनर्मणाक्षिप्तचेतसः॥१३॥ आकंठमग्नाःशीतोदेवेपमानास्तमब्रुव
न्॥ मानयंभोःकृथास्त्वांतुनंदगोपसुतंप्रियं॥ जानीमोंगव्रजश्लाघ्यंदेहिवासांसिवेपिताः

॥१४॥ श्यामसुंदर ते दास्यः करवाम तवोदितं। देहि वासांसि धर्मज्ञ नो चेद्राज्ञे ब्रुवामहे ॥१५॥ श्रीभगवानुवाच॥ भवंत्यो यदि मे दास्यो मयोक्तं वा करिष्यथ। अत्रागत्य स्ववासांसि प्रतीछंतु सुविस्मिता॥१६॥ ततो जलाशयात्सर्वा दारिकाः शीतवेपिता। पाणिभ्यां योनिमाछाद्य प्रोत्तेरुः शीतकर्शिता॥१७॥ भगवानाह ता वीक्ष्य शुद्धभावप्रसादितः। स्कंधे निधाय वासांसि प्रीतः प्रोवाच सस्मितं॥१८॥ यूयं विवस्त्रा यदपो धृतव्रता व्यगाहतैतत्तदु देवहेलनं। बध्वांजलिं मूर्ध्न्यपनुत्तयेंहसः कृत्वा नमोधोवसनं प्रगृह्यतां॥१९॥ श्रीशुक उवाच॥ इत्यच्युतेनाभिहितं व्रजाबला मत्वा विवस्त्राप्लवनं व्रतच्युतिं। तत्पूर्तिकामास्तदशेषकर्मणां साक्षात्कृतं नेमुरवद्यमृग्यतः॥२०॥ तास्तथावनता दृष्ट्वा भगवान्देवकीसुतः। वासांसि ताभ्यः प्रायछत्करुणस्तेन तोषितः॥२१॥

दृढं प्रलब्धास्त्रपया च हापिताः प्रस्तोभिताः क्रीडनवच्च कारिताः। वस्त्राणि चैवापहृतान्यथाप्यमुं ता नाभ्यसूयन्प्रियसंगनिर्वृताः॥२२॥ परिधाय स्ववासांसि प्रेष्ठसंगमसज्जिताः। गृहीतचित्ता नो चेलुस्तस्मिन्लज्जायितेक्षणाः॥२३॥ तासां विज्ञाय भगवान्स्वपादस्पर्शकाम्यया। धृतव्रतानां संकल्पमाह दामोदरोऽबलाः॥२४॥ श्रीभगवानुवाच॥ संकल्पो विदितः साध्व्यो भवतीनां मदर्चनं। मयानुमोदितः सोसौ सत्यो भवितुमर्हति॥२५॥ न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते। भर्जिता क्वथिता धानाः प्रायो बीजाय नेष्यते॥२६॥ याताबला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः। यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरुरार्यार्चनं सती॥२७॥ श्रीशुक उवाच॥ इत्यादिष्टा भगवता लब्धकामाः कुमारिकाः। ध्यायंत्यस्तत्पदांभोजं कृछ्रान्निर्विविशुर्व्रजं॥२८॥ अथ गोपैः परिवृतो भगवान्देवकी

सुत॥ वृंदावनाद्गतो दूरं चारयन्गाः सहाग्रजः॥२९॥ निदाघार्कातपे तिग्मे छायाभिः स्वा-
भिरात्मनः। आतपत्रायितान्वीक्ष्य द्रुमानाह व्रजौकसः॥३०॥ हे स्तोककृष्ण हे अंशो श्रीदा-
म सुबलार्जुन। विशाल वृषभ ओजस्विन् देवप्रस्थ वरूथप॥३१॥ पश्यतैतान्महाभा-
गान्परार्थैकांतजीविनः। वातवर्षातपहिमान्सहंतो वारयंति नः॥३२॥ अहो एषां वरं
जन्म सर्वप्राण्युपजीवनं। सुजनस्येव येषां वै विमुखा यांति नार्थिनः॥३३॥ पत्रपुष्प-
फलच्छायामूलवल्कलदारुभिः। गंधनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान्वितन्वते॥३४॥
एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु। प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवं चरेत्सदा
॥३५॥ इति प्रवालस्तवकफलपुष्पदलोत्करैः। तरूणां नम्रशाखानां मध्येन यमुनां
गतः॥३६॥ तत्र गाः पाययित्वापः सुमृष्टाः शीतलाः शिवाः। ततो नृप स्वयं गोपाः का-

मं स्वादु पपुर्जलं॥३७॥ तस्या उपवने कामं चारयंतः पशून्नृप। कृष्णरामावुपागम्य क्षु-
धार्ता इदमब्रुवन्॥३८॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः॥२२॥
गोपा ऊचुः॥ राम राम महावीर्य कृष्ण दुष्टनिबर्हण। एष वै बाधते क्षुन्नस्तच्छांतिं कर्तु-
मर्हथः॥१॥ श्रीशुक उवाच॥ इति विज्ञापितो गोपैर्भगवान्देवकीसुतः। भक्ताया
विप्रभार्यायाः प्रसीदन्निदमब्रवीत्॥२॥ प्रयात देवयजनं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः। स-
त्रमांगिरसं नाम ह्यासते स्वर्गकाम्यया॥३॥ तत्र गत्वौदनं गोपा याचतास्मद्विसर्जिताः।
कीर्तयंतो भगवत आर्यस्य मम चाभिधां॥४॥ इत्यादिष्टा भगवता गत्वा याचंत ते तथा।
कृतांजलिपुटा विप्रान्दंडवत्पतिता भुवि॥५॥ हे भूमिदेवाः शृणुत कृष्णस्यादेशका-
रिणः। प्राप्ताञ्जानीत भद्रं वो गोपान्नो रामचोदितान्॥६॥ गाश्चारयंतावविदूर ओ-

दनं रामाच्युतौ वो लषतो बुभुक्षितौ तयोर्द्विजा ओदनमर्थिनोर्यदि श्रद्धा च वो य
च्छत धर्मवित्तमाः ७ दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः अन्यत्र दीक्षि
तस्यापि नान्नमश्नन्हि दुष्यति ८ इति ते भगवद्याच्ञां शृण्वंतोपि न शुश्रुवुः क्षुद्राशा
भूरिकर्माणो बालिशा वृद्धमानिनः ९ देशःकालः पृथक्द्रव्यं मंत्रतंत्रर्त्विजोग्नयः देवता
यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः १० तं ब्रह्म परमं साक्षाद्भगवंतमधोक्षजं मनुष्यदृ
ष्ट्या दुष्प्रज्ञा मर्त्यात्मानो न मेनिरे ११ न ते यदोमिति प्रोचुर्न नेति च परंतप गोपा नि
राशाः प्रत्येत्य तथोचुः कृष्णरामयोः १२ तदुपाकर्ण्य भगवान्प्रहस्य जगदीश्वरः व्या
जहार पुनर्गोपान्दर्शयन् लौकिकीं गतिं १३ मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः ससंकर्षणमाग
तं दास्यंति काममन्नं वः स्निग्धा मय्युषिता धिया १४ गत्वाथ पत्नीशालायां दृष्ट्वासी

नाः स्वलंकृताः नत्वा द्विजसतीर्गोपाः प्रश्रिता इदमब्रुवन् १५ नमो वो विप्रपत्नीभ्यो
निबोधत वचांसि नः इतोविदूरे चरता कृष्णेनेहेषिता वयं १६ गाश्चारयन्स गोपालैः
सरामो दूरमागतः बुभुक्षितस्य तस्यान्नं सानुगस्य प्रदीयतां १७ श्रुत्वाच्युतमुपायातं
नित्यं तद्दर्शनोत्सुकाः तत्कथाक्षिप्तमनसो बभूवुर्जातसंभ्रमाः १८ चतुर्विधं बहुगु
णमन्नमादाय भाजनैः अभिसस्रुः प्रियं सर्वाः समुद्रमिव निम्नगाः १९ निषिध्यमानाः
पतिभिर्भ्रातृभिर्बंधुभिः सुतैः भगवत्युत्तमश्लोके दीर्घश्रुतधृताशयाः २० यमुनोपव
नेशोकनवपल्लवमंडिते विचरंतं वृतं गोपैः साग्रजं ददृशुः स्त्रियः २१ श्यामं हिरण्यप
रिधिं वनमाल्यबर्हधातुप्रवालनटवेषमनुव्रतांसे विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानम
ब्जं कर्णोत्पलालककपोलमुखाब्जहासं २२ प्रायःश्रुतप्रियतमोदयकर्णपूरैर्य

स्मिन्निमग्नमनसस्तमथाक्षिरंध्रैः॥ अंतः प्रवेश्य सुचिरं परिरभ्य तापं प्राज्ञं यथाभिमतयो विजहुर्नरेंद्र॥२३॥ तास्तथात्यक्तसर्वाशाः प्राप्ता आत्मदिदृक्षया॥ विज्ञायाखिलदृग्द्रष्टा प्राह प्रहसिताननः॥२४॥ स्वागतं वो महाभागा आस्यतां करवाम किं॥ यन्नो दिदृक्षया प्राप्ता उपपन्नमिदं हि वः॥२५॥ नन्वद्धा मयि कुर्वंति कुशलाः स्वार्थदर्शिनः॥ अहैतुक्यव्यवहितां भक्तिमात्मप्रिये यथा॥२६॥ प्राणबुद्धिमनःस्वात्मदारापत्यधनादयः॥ यत्संपर्कात्प्रिया आसंस्ततः कोन्वपरः प्रियः॥२७॥ तद्यात देवयजनं पतयो वो द्विजातयः॥ स्वसत्रं पारयिष्यंति युष्माभिर्गृहमेधिनः॥२८॥ पत्न्य ऊचुः॥ मैवं विभोऽर्हति भवान् गदितुं नृशंसं सत्यं कुरुष्व निगमं तव पादमूलं॥ प्राप्ता वयं तुलसिदाम पदावसृष्टं केशैर्निवोढुमतिलंघ्य समस्तबंधून्॥२९॥

गृह्णंति नो न पतयः पितरौ सुता वा न भ्रातृबंधुसुहृदः कुत एव चान्ये॥ तस्माद्भवत्प्रपदयोः पतितात्मनां नो नान्या भवेद्गतिररिंदम तद्विधेहि॥३०॥ श्रीभगवानुवाच॥ पतयो नाभ्यसूयेरन्पितृभ्रातृसुतादयः॥ लोकाश्च वो मयोपेता देवा अप्यनुमन्वते॥३१॥ न प्रीतयेऽनुरागाय ह्यंगसंगो नृणामिह॥ तन्मनो मयि युंजाना अचिरान्मामवाप्स्यथ॥३२॥ श्रीशुक उवाच॥ इत्युक्ता मुनिपत्न्यस्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः॥ ते चानसूयवः स्वाभिः स्त्रीभिः सत्रमपारयन्॥३३॥ तत्रैका विधृता भर्त्रा भगवंतं यथाश्रुतं॥ हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्मानुबंधनं॥३४॥ भगवानपि गोविंदस्तेनैवान्नेन गोपकान्॥ चतुर्विधेनाशयित्वा स्वयं च बुभुजे प्रभुः॥३५॥ एवं लीलानरवपुर्नृलोकमनुशीलयन्॥ रेमे गोगोपगोपीनां रमयन्रूपवाक्कृतैः॥३६॥ अथानुस्मृत्य विप्रास्ते अन्वतप्यन्कृतागसः॥ यद्विश्वेश्वरयो

यज्ञ्याम हन्म न्यौ विडंबयो॥ ३७॥ दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णे भक्तिमलौकिकीं॥ आत्मा
नं च तयाहीनमनुतप्ता व्यगर्हयन्॥ ३८॥ धिग्जन्मनस्त्रिवृद्विद्यां धिग्व्रतं धिग्बहुज्ञतां॥ धि
क्कुलं धिक्क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे॥ ३९॥ नूनं भगवतो माया योगिनामपि मोहि
नी॥ यद्वयं गुरवो नृणां स्वार्थे मुह्यामहे द्विजा॥ ४०॥ अहो पश्यत नारीणामपि कृष्णे जगद्गुरौ॥ दु
रंत भावं योविध्यन्मृत्युपाशान् गृहाभिधान्॥ ४१॥ नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गु
रावपि॥ न तपो नात्ममीमांसा न शौचं न क्रियाः शुभाः॥ ४२॥ अथापि ह्युत्तमश्लोके कृष्णे
योगेश्वरे भक्तिर्दृढा न चास्माकं संस्कारादिमतामपि॥ ४३॥ ननु स्वार्थविमूढानां प्र
मत्तानां गृहेहया॥ अहो नः स्मारयामास गोपवाक्यैः सतां गतिः॥ ४४॥ अन्यथा पूर्णका
मस्य कैवल्याद्याशिषां पते॥ ईशितव्यैः किमस्माभिरीशस्यैतद्विडंबनं॥ ४५॥ हित्वा

न्यान् भजते यं श्रीः पादस्पर्शाशयासकृत्॥ आत्मदोषापवर्गेण यद्याञ्चा जनमोहिनी॥
४६॥ देशः कालः पृथग्द्रव्यं मंत्रतंत्रर्त्विजोग्नयः॥ देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्म
यः॥ ४७॥ स एष भगवान् साक्षाद्विष्णुर्योगेश्वरेश्वरः॥ जातो यदुष्वित्यशृण्म ह्यपि मूढा न वि
द्महे॥ ४८॥ अहो वयं धन्यतमा येषां नस्तादृशीः स्त्रियः॥ भक्त्या यासां मतिर्जाता अस्माकं नि
श्चला हरौ॥ ४९॥ नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायाकुंठमेधसे॥ यन्मायामोहितधियो भ्रमामः
कर्मवर्त्मसु॥ ५०॥ स वै न आद्यः पुरुषः स्वमायामोहितात्मनां॥ अविज्ञातानुभावानां क्षं
तुमर्हत्यतिक्रमं॥ ५१॥ इति स्वाघमनुस्मृत्य कृष्णे ते कृतहेलनाः॥ दिदृक्षवोप्यच्युतयोः कं
साद्भीता न चाचलन्॥ ५२॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे यज्ञपत्न्युद्धरणं
नाम त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ भगवानपि तत्रैव व्रजरेवेनसंयु

ता॥अपश्यन्निवसन्गोपानिंद्रयागकृतोद्यमान्॥१॥तदभिज्ञोपिभगवान्सर्वात्मा
सर्वदर्शनः॥प्रश्रयावनतोपृछत्वृद्धान्नंदपुरोगमान्॥२॥कथ्यतांमेपितःकोयंसं
भ्रमोवउपागतः॥किंफलंकस्यचोद्देशःकेनवासाध्यतेमखः॥३॥एतद्ब्रूहिमहान्कामो
मह्यंशुश्रूषवेपितः॥नहिगोप्यंहिसाधूनांकृत्यंसर्वात्मनामिह॥४॥अस्त्यस्वपरदृष्टीनाम
मित्रोदास्तविद्विषां॥उदासीनोरिवद्वर्ज्यआत्मवत्सुहृदुच्यते॥५॥ज्ञात्वाज्ञात्वाचकर्मा
णिजनोयमनुतिष्ठति॥विदुषःकर्मसिद्धिःस्यात्तथानाविदुषोभवेत्॥६॥तत्रताव
त्क्रियायोगोभवतांकिंविचारितः॥अथवालौकिकस्तन्मेपृछतःसाधुभण्यतां॥७॥नं
दउवाच॥ ॥पर्जन्योभगवानिंद्रोमेघास्तस्यात्ममूर्त्तयः॥तेभिवर्षंतिभूतानांप्राणनं
जीवनंपयः॥८॥तंतातवयमन्येचवार्मुचांपतिमीश्वरं॥द्रव्यैस्तद्रेतसासिद्धैर्यजंते

क्रतुभिर्नराः॥९॥तच्छेषेणोपजीवंतित्रिवर्गफलहेतवे॥पुंसांपुरुषकाराणांपर्जन्यः
फलभावनः॥१०॥यएवंविसृजेद्धर्मंपारंपर्यागतंनरः॥कामाद्द्वेषाद्भयाल्लोभात्
सवैनाप्नोतिशोभनं॥११॥ ॥श्रीशुकउवाच॥ ॥वचोनिशम्यनंदस्यतथान्येषांव्र
जौकसां॥इंद्रायमन्युंजनयन्पितरंप्राहकेशवः॥१२॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥क
र्मणाजायतेजंतुःकर्मणैवविलीयते॥सुखंदुःखंभयंक्षेमंकर्मणैवाभिपद्यते
॥१३॥अस्तिचेदीश्वरःकश्चित्फलरूप्यन्यकर्मणां॥कर्त्तारंभजतेसोपिनह्यकर्तुः
प्रभुर्हिसः॥१४॥किमिंद्रेणेहभूतानांस्वस्वकर्मानुवर्त्तिनां॥अनीशेनान्यथाकर्तुं
स्वभावविहितंनृणां॥१५॥स्वभावतंत्रोहिजनःस्वभावमनुवर्त्तते॥स्वभावस्थमिदंस
र्वंसदेवासुरमानुषं॥१६॥देहानुच्चावचान्जंतुःप्राप्योत्सृजतिकर्मणा॥शत्रुर्मित्र

मुदासीनः कर्मैव गुरुरीश्वरः ॥ १७ ॥ तस्मात्संपूजयेत्कर्म स्वभावस्थः स्वकर्मकृत् ॥ अंजसा
येन वर्तेत तदेवास्य हि दैवतं ॥ १८ ॥ आजीव्यैकतरं भावं यस्त्वन्यमुपजीवति ॥ न तस्माद्वि
दते क्षेमं जारान्नार्यसती यथा ॥ १९ ॥ वर्तेत ब्रह्मणा विप्रो राजन्यो रक्षया भुवः ॥ वैश्यस्तु
वार्त्तया जीवेच्छूद्रस्तु द्विजसेवया ॥ २० ॥ कृषिवाणिज्यगोरक्षा कुसीदं तुर्यमुच्यते ॥ वार्त्ता च
तुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशं ॥ २१ ॥ सत्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः ॥ रजसो
त्पद्यते विश्वमन्योन्यं विविधं जगत् ॥ २२ ॥ रजसा चोदिता मेघा वर्षंत्यंबूनि सर्वतः ॥ प्र
जास्तैरेव सिध्यंति महेंद्रः किं करिष्यति ॥ न नः पुरो जनपदा न ग्रामा न गृहा वयं ॥ नित्यं
वनौकसस्तात वनशैलनिवासिनः ॥ २४ ॥ तस्माद्गवां ब्राह्मणानामद्रेश्चारभ्यतां मखः ॥
य इंद्रयागसंभारास्तैरयं साध्यतां मखः ॥ २५ ॥ पच्यंतां विविधाः पाकाः सूपांताः पा

यसादयः ॥ संयावापूपशष्कुल्यः सर्वदोहश्च गृह्यतां ॥ २६ ॥ हूयंतामग्नयः सम्यक् ब्राह्मणै
र्ब्रह्मवादिभिः ॥ अन्नं बहुविधं तेभ्यो देयं वो धेनुदक्षिणाः ॥ २७ ॥ अन्येभ्यश्चाश्वचांडालपति
तेभ्यो यथार्हतः ॥ यवसं च गवां दत्वा गिरये दीयतां बलिः ॥ २८ ॥ स्वलंकृता भुक्तवंतः स्व
नुलिप्ताः सुवाससः ॥ प्रदक्षिणं च कुरुत गोविप्रानलपर्वतान् ॥ २९ ॥ एतन्मम मतं ता
त क्रियतां यदि रोचते ॥ अयं गोब्राह्मणाद्रीणां मह्यं च दयितो मखः ॥ ३० ॥ श्रीशुक उवा
च ॥ ॥ कालात्मना भगवता शक्रदर्पजिघांसया ॥ प्रोक्तं निशम्य नंदाद्याः साध्वगृह्णंत
तद्वचः ॥ ३१ ॥ तथा च व्यदधुः सर्वं यथाह मधुसूदनः ॥ वाचयित्वा स्वस्त्ययनं तद्द्रव्येण
गिरिद्विजान् ॥ ३२ ॥ उपहृत्य बलीन्सर्वानादृता यवसं गवां ॥ गोधनानि पुरस्कृत्य गिरिं
चक्रुः प्रदक्षिणं ॥ ३३ ॥ अनांस्यनडुद्युक्तानि ते चारुह्य स्वलंकृताः ॥ गोप्यश्च कृष्णवी

पाणिगायंत्यः सद्विजाशिषा ॥३४॥ कृष्णस्त्वन्यतमं रूपं गोपविश्रंभणं गतः ॥ शैलोस्मीति
ब्रुवन्भूरि बलिमाददद्बृहद्वपुः ॥३५॥ तस्मै नमो व्रजजनैः सह चक्रे आत्मनात्मने ॥ अहोप
श्यत शैलोसौ रूपी नोनुग्रहं व्यधात् ॥३६॥ एषो वजानतो मर्त्यान्कामरूपी वनौकसः
हंति ह्यस्मै नमस्यामः शर्मणे आत्मनो गवां ॥३७॥ इत्यद्रिगोद्विजमखं वासुदेवप्रणो
दिताः यथा विधाय ते गोपाः सह कृष्णा व्रजं ययुः ॥३८॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
दशमस्कंधे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥२४॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इंद्रस्तदात्मनः पूजां
विज्ञाय विहतां नृप गोपेभ्यः कृष्णनाथेभ्यो नंदादिभ्यश्चुकोप सः ॥१॥ गणं सांवर्त्तकं ना
म मेघानां चांतकारिणां इंद्रः प्राचोदयत्क्रुधो वाक्यं चाहेशमान्युत ॥२॥ अहो श्रीमद
माहात्म्यं गोपानां काननौकसां ॥ कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य ये चक्रुर्देवहेलनं ॥३॥ यथा दृ

ढैः कर्ममयैः क्रतुभिर्नामनौनिभैः विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वा तितीर्षंति भवार्णवं ॥४॥
वाचालं बालिशं स्तब्धमज्ञं पंडितमानिनं ॥ कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य गोपा मे चक्रुरप्रियं
॥५॥ एषां श्रियावलिप्तानां कृष्णेनाध्मापितात्मनां ॥ धुनुत श्रीमदस्तंभं पशून्नयत संक्ष
यं ॥६॥ अहं चैरावतं नागमारुह्यानुव्रजे व्रजं ॥ मरुद्गणैर्महावीर्यैर्नंदगोष्ठजिघांसया ॥७॥
ऋषिरुवाच ॥ ॥ इत्थं मघवताज्ञप्ता मेघा निर्मुक्तबंधनाः ॥ नंदगोकुलमासारैः पीडया
मासुरोजसा ॥८॥ विद्योतमाना विद्युद्भिः स्तनंतः स्तनयित्नुभिः तीव्रैर्मरुद्गणैर्नुन्ना
ववृषुर्जलशर्कराः ॥९॥ स्थूणास्थूलावर्षधारा मुंचत्स्वभ्रेष्वभीक्ष्णशः ॥ जलौघैः प्लाव्य
मानाभूर्नादृश्यत नतोन्नतं ॥१०॥ अत्यासारातिवातेन पशवो जातवेपनाः ॥ गोपा
गोप्यश्च शीतार्त्ता गोविंदं शरणं ययुः ॥११॥ शिरः सुतांश्च कायेन प्रच्छाद्यासारपीडिताः

भा॰द॰पू॰
७४

वेपमाना भगवतः पादमूलमुपाययुः ॥ कृष्ण कृष्ण महाभाग त्वन्नाथं गोकुलं प्रभो त्रा
तुमर्हसि देवान्नः कुपिताद्भक्तवत्सल ॥ १३ ॥ शिलावर्षनिपातेन हन्यमानमचेतनं ॥ नि
रीक्ष्य भगवान्मेने कुपितेंद्रकृतं हरिः ॥ १४ ॥ अपर्त्वत्युल्बणं वर्षमतिवातं शिलामयं
स्वयागे विहतेस्माभिरिंद्रो नाशाय वर्षति ॥ १५ ॥ तत्र प्रतिविधिं सम्यगात्मयोगेन साध
ये ॥ लोकेशमानिनां मौढ्याद्धरिष्ये श्रीमदं तमः ॥ १६ ॥ नहि सद्भावयुक्तानां सुराणामीश
विस्मयः ॥ मत्तोसतां मानभंगः प्रशमायोपकल्पते ॥ १७ ॥ तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं
मत्परिग्रहं ॥ गोपाये स्वात्मयोगेन सोयं मे व्रत आहितः ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वैकेन हस्तेन कृ
त्वा गोवर्धनाचलं ॥ दधार लीलया कृष्णश्छत्राकमिव बालकः ॥ १९ ॥ अथाह भगवान्
गोपान्हेंब तात व्रजौकसः ॥ यथोपजोषं विशत गिरिगर्त्तं सगोधनाः ॥ २० ॥ न त्रास इह वः

७४

कार्यो मद्धस्ताद्रिनिपातने ॥ वातवर्षभयेनालं तत्त्राणं विहितं हि वः ॥ २१ ॥ तथा निर्विवि
शुर्गर्त्तं कृष्णाश्वासितमानसाः ॥ यथावकाशं सधनाः सव्रजाः सोपजीविनः ॥ २२ ॥ क्षुत्तृ
ड्व्यथां सुखापेक्षां हित्वा तैर्व्रजवासिभिः ॥ वीक्ष्यमाणो दधावद्रिं सप्ताहं नाचलत्पदा
त् ॥ २३ ॥ कृष्णयोगानुभावं तं निशम्येंद्रोतिविस्मितः ॥ निःस्तंभो भ्रष्टसंकल्पः स्वान्मे
घान्संन्यवारयत् ॥ २४ ॥ खं व्यभ्रमुदितादित्यं वातवर्षं च दारुणं ॥ निशम्योपरतं गोपा
न्गोवर्धनधरोब्रवीत् ॥ २५ ॥ निर्यात त्यजत त्रासं गोपाः सस्त्रीधनार्भकाः ॥ उपारतं
वातवर्षं व्युदप्रायाश्च निम्नगाः ॥ २६ ॥ ततस्ते निर्ययुर्गोपाः स्वं स्वमादाय गोधनं ॥ शक
टोढोपकरणं स्त्रीबालस्थविराः शनैः ॥ २७ ॥ भगवानपि तं शैलं स्वस्थाने पूर्ववत्प्रभुः ॥
पश्यतां सर्वभूतानां स्थापयामास लीलया ॥ २८ ॥ तं प्रेमवेगान्निभृता व्रजौकसो यथा

समीयुःपरिरंभणादिभिः। गोप्यश्चसस्नेहमपूजयन्मुदादध्यक्षताद्भिर्युयुजुःस
दाशिषः॥२९॥ यशोदारोहिणीनंदोरामश्चबलिनांवरः। कृष्णमालिंग्ययुयुजुराशि
षःस्नेहकातराः॥३०॥ दिविदेवगणाःसाध्याःसिधगंधर्वचारणाः। तुष्टुवुर्मुमुचु
स्तुष्टाःपुष्पवर्षाणिपार्थिव॥३१॥ शंखदुंदुभयोनेदुर्दिविदेवप्रणोदिताः॥ जगुर्गंधर्व
पतयस्तुंबरुप्रमुखान्नृप॥३२॥ ततोनुरक्तैःपशुपैःपरिश्रितोराजन्स्वगोष्ठंसबलो
व्रजद्धरिः। तथाविधान्यस्यकृतानिगोपिकागायंत्यईयुर्मुदिताहृदिस्पृशः॥३३॥ इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेपंचविंशतितमोध्यायः॥२५॥ श्रीशुकउवा
च॥ एवंविधानिकर्माणिगोपाःकृष्णस्यवीक्ष्यते। अतद्वीर्यविदःप्रोचुःसमभ्ये
त्यसुविस्मिताः॥१॥ बालकस्ययदेतानिकर्माण्यत्यद्भुतानिवै। कथमर्हत्यसौजन्म

न्मग्राम्येष्वात्मजुगुप्सितं॥२॥ यःसप्तहायनोबालःकरेणैकेनलीलया। कथंबिभ्रद्गि
रिवरंपुष्करंगजराडिव॥३॥ तोकेनामीलिताक्षेणपूतनायामहौजसः। पीतःस्तनःस
हप्राणैःकालेनेववयस्तनोः॥४॥ हिन्वतोधःशयानस्यमास्यस्यचरणावुदक्। अनोऽपतद्वि
पर्यस्तंरुदतःप्रपदाहतं॥५॥ एकहायनआसीनोह्रियमाणोविहायसा। दैत्येन
यस्तृणावर्त्तमहन्कंठग्रहातुरं॥६॥ क्वचिद्धैयंगवस्तैन्येमात्राबद्धउलूखले। गच्छन्न
र्जुनयोर्मध्येबाहुभ्यांतावपातयत्॥७॥ वनेसंचारयन्वत्सान्सरामोबालकैर्वृ
तः। हंतुकामंबकंदोर्भ्यांमुखतोरिमपाटयत्॥८॥ वत्सेषुवत्सरूपेणप्रविशंतंजि
घांसया। हत्वान्यपातयत्तेनकपित्थानिचलीलया॥९॥ हत्वारासभदैतेयंतद्बं
धूंश्चबलान्वितः। चक्रेतालवनंक्षेमंपरिपक्वफलान्वितं॥१०॥ प्रलंबंघातयित्वोग्रं

...लेनबजज्ञाजिना ॥ अमोचयद्व्रजपशून्गोपांश्चारण्यवह्नित ॥ ११ ॥ आशीविष
तमाहींद्रं दमित्वाविमदं ह्रदात् ॥ प्रसह्योद्वास्य यमुनां चक्रेसौ निर्विषोदकां ॥ १२ ॥ दुस्त्य
जश्चानुरागोस्मिन्सर्वेषां नो व्रजौकसां नंद ते तनये स्मासु तस्याप्यौत्पत्तिकः कथं
॥ १३ ॥ क्व सप्तहायनो बालः क्व महाद्रिविधारणं ततो नो जायते शंका व्रजनाथ तवा
त्मजे ॥ १४ ॥ नंद उवाच ॥ श्रूयतां मे वचो गोपा व्येतु शंका च वोर्भके ॥ एनं कुमारमु
द्दिश्य गर्गो मे यदुवाच ह ॥ १५ ॥ वर्णास्त्रयः किलास्यासन्गृह्णतोनुयुगं तनूः ॥ शुक्लो र
क्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥ १६ ॥ प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जातस्तवात्मजः ॥ वा
सुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते ॥ १७ ॥ बहूनि संति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते
गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जना ॥ १८ ॥ एष वः श्रेय आधास्यद्गोपगोकु

लनंदनः ॥ अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमंजस्तरिष्यथा ॥ १९ ॥ पुरानेन व्रजपते साधवो दस्यु
पीडिता ॥ अराजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून्समेधिता ॥ २० ॥ य एतस्मिन्महाभागाः प्रीतिं
कुर्वंति मानवा ॥ नारयोभिभवंत्येतान्विष्णुपक्षानिवासुरा ॥ २१ ॥ तस्मान्नंदात्मजोयं
ते नारायणसमो गुणैः ॥ श्रिया कीर्त्यानुभावेन तत्कर्मसु न विस्मय ॥ २२ ॥ इत्यद्धा मां स
मादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते ॥ मन्ये नारायणस्यांशं कृष्णमक्लिष्टकारिणं ॥ २३ ॥ इति नं
दवचः श्रुत्वा गर्गगीतं व्रजौकसः ॥ दृष्टश्रुतानुभावास्ते कृष्णस्यामिततेजसः ॥ मु
दिता नंदमानर्चुः कृष्णं च गतविस्मया ॥ २४ ॥ देवे वर्षति यज्ञविप्लवरुषा वज्राश्म
वर्षानिलैः सीदत्पालपशुस्त्रियात्मशरणं दृष्ट्वानुकंप्युत्स्मयन् ॥ उत्पाट्यैककरेण
शैलमबलो लीलोच्छिलींध्रं यथा बिभ्रद्गोष्ठमपान्महेंद्रमदभित्प्रीयान्न इंद्रो गवां ॥ २५

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे षड्विंशतितमोऽध्यायः॥२६॥ श्रीशुक उवाच
गोवर्धने धृते शैले आसाराद्रक्षिते व्रजे॥ गोलोकाद्व्रजत्कृष्णं सुरभिः शक्र एव च॥
विविक्त उपसंगम्य व्रीडितः कृतहेलनः॥ पस्पर्श पादयोरेनं किरीटेनार्कवर्चसा॥२॥ दृष्टश्रु
तानुभावोऽस्य कृष्णस्यामिततेजसः॥ नष्टत्रिलोकेशमद इदमाह कृतांजलिः॥३॥ इंद्र उवा
च॥ विशुद्धसत्वं तव धाम शांतं तपोमयं ध्वस्तरजस्तमस्कं॥ मायामयोऽयं गुणसंप्रवा
हो न विद्यते ते ग्रहणानुबंधः॥४॥ कुतो नु तद्धेतव ईश तत्कृता लोभादयो येऽबुधलिंग
भावाः॥ तथापि दंडं भगवान्बिभर्त्ति धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय॥५॥ पिता गुरुस्त्वं जगताम
धीशो दुरत्ययः काल उपात्तदंडः॥ हिताय स्वेच्छातनुभिः समीहसे मानं विधुन्वन्जगदी
शमानिनां॥६॥ ये मद्विधाज्ञा जगदीशमानिनस्त्वां वीक्ष्य काले भयमाशु तन्मदं॥ हित्वा

र्यमार्गं प्रभजंत्यपस्मया ईहा खलानामपि तेऽनुशासनं॥७॥ स त्वं ममैश्वर्यमदप्लुत
स्य कृतागसस्तेऽविदुषः प्रभावं॥ क्षंतुं प्रभोऽथार्हसि मूढचेतसो मैवं पुनर्भून्मतिरीश मेऽ
सती॥८॥ तवावतारोऽयमधोक्षजेह स्वयंभराणामुरुभारजन्मनां॥ चमूपतीनामभवाय
देव भवाय युष्मच्चरणानुवर्त्तिनां॥९॥ नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने॥ वासुदे
वाय कृष्णाय सात्वतां पतये नमः॥१०॥ स्वच्छंदोपात्तदेहाय विशुद्धज्ञानमूर्त्तये॥ सर्व
स्मै सर्वबीजाय सर्वभूतात्मने नमः॥११॥ मयेदं भगवन्गोष्ठनाशायासारवायुभिः॥ चे
ष्टितं विहते यज्ञे मानिना तीव्रमन्युना॥१२॥ त्वयेशानुगृहीतोऽस्मि ध्वस्तस्तंभो वृथोद्यमः॥ ईश्व
रं गुरुमात्मानं त्वामहं शरणं गतः॥१३॥ श्रीशुक उवाच॥ एवं संकीर्त्तितः कृष्णो मघो
ना भगवानमुं॥ मेघगंभीरया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत्॥१४॥ भगवानुवाच॥ म

यातेकारि मघवन्मखभंगो नुगृह्णता। मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येंद्रश्रिया भृशं॥१५॥ मा
मैश्वर्यश्रीमदांधो दंडपाणिं न पश्यति। तं भ्रंशयामि संपद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहं॥१६॥ ग
म्यतां शक्र भद्रं वः क्रियतां मेनुशासनं। स्थीयतां स्वाधिकारेषु युक्तैर्वः स्तंभवर्जितैः॥१७॥
अथाह सुरभिः कृष्णमभिवंद्य मनस्विनी। स्वसंतानैरुपामंत्र्य गोपरूपिणमीश्वरं॥१८॥ सु
रभिरुवाच॥ कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वसंभव। भवता लोकनाथेन
सनाथा वयमच्युत॥१९॥ त्वं नः परमकं दैवं त्वं न इंद्रो जगत्पते। भवाय भव गोविप्र
देवानां ये च साधवः॥२०॥ इंद्रं नस्त्वाभिषेक्ष्यामो ब्रह्मणा नोदिता वयं। अवतीर्णोसि विश्वा
त्मन् भूमेर्भारापनुत्तये॥२१॥ एवं कृष्णमुपामंत्र्य सुरभिः पयसात्मनः। जलैराकाशगं
गाया ऐरावतकरोधृतैः॥२२॥ इंद्रः सुरर्षिभिः साकं नोदितो देवमातृभिः। अभ्यषिंचत

दाशार्हं गोविंदमिति चाभ्यधात्॥२३॥ तत्रागतास्तुंबरुनारदादयो गंधर्वविद्याधरसि
द्धचारणाः। जगुर्यशो लोकमलापहं हरेः सुरांगनाः संननृतुर्मुदान्विताः॥२४॥ तं तुष्टु
वुर्देवनिकायकेतवो ह्यवाकिरंश्चाद्भुतपुष्पवृष्टिभिः। लोकाः परां निर्वृतिमाप्नुवं
स्त्रयो गावस्तदा गामनयन्पयोद्रुतां॥२५॥ नानारसौघाः सरितो वृक्षा आसन्मधुस्रवाः।
अकृष्टपच्यौषधयो गिरयो बिभ्रदुन्मणीन्॥२६॥ कृष्णेभिषिक्त एतानि सर्वाणि कुरुनं
दन। निर्वैराण्यभवंस्तात क्रूराण्यपि निसर्गतः॥२७॥ इति गोगोकुलपतिं गोविंदमभि
षिच्य सः। अनुज्ञातो ययौ शक्रो वृतो देवादिभिर्दिवं॥२८॥ इति श्रीभागवते महापुरा
णे दशमस्कंधे इंद्रस्तुतिर्नाम सप्तविंशोध्यायः॥२७॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ एकादश्यां
निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनं। स्नातुं नंदस्तु कालिंद्यां द्वादश्यां जलमाविशत्॥१॥ तं

गृहीत्वानयद्भृत्यो वरुणस्यासुरोंतिकं। अविज्ञायासुरीं वेलां प्रविष्टमुदकं निशि।२। चुक्रुशु
स्तमपश्यंतः कृष्ण रामेति गोपकाः। भगवांस्तदुपश्रुत्य पितरं वरुणाहृतं। तदंतिकं गतो
राजन्स्वानामभयदो विभुः।३। प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशं लोकपालः सपर्यया। महत्या पूज
यित्वाह तद्दर्शनमहोत्सवः।४। ॥ वरुण उवाच॥ ॥ अद्य मे निभृतो देह अद्यैवार्थोधिगतः
प्रभो। त्वत्पादभाजो भगवन्नवापुः पारमध्वनः।५। नमस्तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्म
ने। न यत्र श्रूयते माया लोकसृष्टिविकल्पना।६। अजानता मामकेन मूढेनाकार्यवेदिना
आनीतोयं तव पिता भगवान्क्षंतुमर्हति।७। ममाप्यनुग्रहं कृष्ण कर्त्तुमर्हस्यशेषदृ
क्। गोविंद नीयतामेष पिता ते पितृवत्सल।८। ॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ एवं प्रसादितः कृ
ष्णो भगवानीश्वरेश्वरः। आदायागात्स्वपितरं बंधूनां चावहन्मुदं।९। नंदस्त्वतींद्रि

यं दृष्ट्वा लोकपालमहोदयं। कृष्णे च सन्नतिं तेषां ज्ञातिभ्यो विस्मितोऽब्रवीत्।१०। ते चौत्सुक्यधि
यो राजन्मत्वा गोपास्तमीश्वरं। अपि नः स्वगतिं सूक्ष्मामुपाधास्यदधीश्वरः।११। इति स्वानां स
भगवान्विज्ञायाखिलदृक्स्वयं। संकल्पसिद्धये तेषां कृपयैतदचिंतयत्।१२। जनो वै लो
क एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः। उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन्।१३। इति संचिं
त्य भगवान्महाकारुणिको हरिः। दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परं।१४। सत्यं ज्ञा
नमनंतं यत् ब्रह्मज्योतिः सनातनं। यद्धि पश्यंति मुनयो गुणापाये समाहिताः।१५। ते तु ब्र
ह्मह्रदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः। ददृशुर्ब्रह्मणो लोकं यत्राक्रूरोध्यगात्पुरा।१६। नंदा
दयस्तु तं दृष्ट्वा परमानंदनिर्वृताः। कृष्णं च तत्र छंदोभिः स्तूयमानं च विस्मिताः।१७। इ
ति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अष्टाविंशतितमोध्यायः।२८। श्रीशुक उवाच

भगवानपितारात्रीःशरदोत्फुल्लमल्लिकाः॥ वीक्ष्यरंतुंमनश्चक्रेयोगमायामुपाश्रितः॥१
तदोडुराजःककुभःकरैर्मुखंप्राच्याविलिंपन्नरुणेनशंतमैः॥ सचर्षणीनामुदगाच्छुचोमृ
जन्प्रियःप्रियायाइवदीर्घदर्शनः॥२ दृष्ट्वाकुमुद्वंतमखंडमंडलंरमाननाभंनवकुंकु
मारुणं॥ वनंचतत्कोमलगोभिरंजितंजगौकलंवामदृशांमनोहरं॥३ निशम्यगीतंत
दनंगवर्धनंव्रजस्त्रियःकृष्णगृहीतमानसाः॥ आजग्मुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाःसयत्र
कांतोजवलोलकुंडलाः॥४ दुहंत्योभिययुःकाश्चिद्दोहंहित्वासमुत्सुकाः॥ पयोधिश्रि
त्यसंयावमनुद्वास्यापराययुः॥५ परिवेषयंत्यस्तद्धित्वापाययंत्यःशिशून्पयः॥ शु
श्रूषंत्यःपतीन्काश्चिदश्नंत्योपास्यभोजनं॥६ लिंपंत्यःप्रमृजंत्योन्याअंजंत्यःकाश्च
लोचने॥ व्यत्यस्तवस्त्राभरणाःकाश्चित्कृष्णांतिकंययुः॥७ तावार्यमाणाःपतिभिःपि

तृभिर्भ्रातृबंधुभिः॥ गोविंदापहृतात्मानोनन्यवर्तंतमोहिताः॥८ अंतर्गृहगताःकाश्चि
द्गोप्योलब्धविनिर्गमाः॥ कृष्णंतद्भावनायुक्तादध्युर्मीलितलोचनाः॥९ दुःसहप्रे
ष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः॥ ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्याक्षीणमंगलाः॥१० ते
मेवपरमात्मानंजारबुद्ध्यापिसंगताः॥ जहुर्गुणमयंदेहंसद्यःप्रक्षीणबंधनाः॥११
राजोवाच॥ कृष्णंविदुःपरंकांतंनतुब्रह्मतयामुने॥ गुणप्रवाहोपरमस्तासांगुणधि
यांकथं॥१२ शुकउवाच॥ उक्तंपुरस्तादेतत्तेचैद्यःसिद्धिंयथागतः॥ द्विषन्नपिहृषीके
शंकिमुताधोक्षजप्रियाः॥१३ नृणांनिःश्रेयसार्थायव्यक्तिर्भगवतोनृप॥ अव्ययस्याप्र
मेयस्यनिर्गुणस्यगुणात्मनः॥१४ कामंक्रोधंभयंस्नेहमैक्यंसौहृदमेवच॥ नित्यंहरौ
विदधतोयांतितन्मयतांहिते॥१५ नचैवंविस्मयःकार्योभवताभगवत्यजे॥ योगेश्व

रेश्वरे हरौ प्रेयतरं तद्धि मुच्यते ॥१६॥ ता दृष्ट्वांतिकमायाता भगवान्व्रजयोषितः ॥ अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन् ॥१७॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः ॥ व्रजस्यानामयं कच्चिद्ब्रूतागमनकारणं ॥१८॥ रजन्येषा घोररूपा घोरसत्वनिषेविता ॥ प्रतियात व्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः ॥१९॥ मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः ॥ विचिन्वंति ह्यपश्यंतो मा कृढ्वं बंधुसाध्वसं ॥२०॥ दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकररंजितं ॥ यमुनानिलजीलैजत्तरुपल्लवशोभितं ॥२१॥ तद्यात मा चिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन्सतीः ॥ क्रंदंति वत्सा बालाश्च तान्पाययत दुह्यत ॥२२॥ अथवा मदभिस्नेहाद्भवत्यो यंत्रिताशयाः ॥ आगता ह्युपपन्नं तत्प्रीयंते मयि जंतवः ॥२३॥ भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया ॥ तद्बंधूनां च कल्याण्यः प्रजा-

नां चानुपोषणं ॥२४॥ दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोपि वा ॥ पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी ॥२५॥ अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहं ॥ जुगुप्सितं च सर्वत्र औपपत्यं कुलस्त्रियः ॥२६॥ श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयि भावोनुकीर्तनात् ॥ न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥२७॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविंदभाषितं ॥ विषण्णा भग्नसंकल्पाश्चिंतामापुर्दुरत्ययां ॥२८॥ कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्यद्बिंबाधराणि चरणेन भुवं लिखंत्यः ॥ अस्रैरुपात्तमषिभिः कुचकुंकुमानि तस्थुर्मृजंत्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीं ॥२९॥ प्रेष्ठं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं कृष्णं तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः ॥ नेत्रे विमृज्य रुदितोपहते स्म किंचित्संरंभगद्गदगिरोब्रुवतानुरक्ताः ॥३०॥ गोप्य ऊचुः ॥ ॥ मैवं विभोर्हति भवान्गदितुं नृशंसं संत्यज्य सर्ववि

षयान्‌ तव पादमूलं भक्ता भजस्व दुरवग्रह मा त्यजास्मान्‌ देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षू
न्‌ ३१ यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरंग स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तं अस्त्वेवमेत
दुपदेशपदे त्वयीशे प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बंधुरात्मा ३२ कुर्वंति हि त्वयि रतिं कुशलाः
स्व आत्मन्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्त्तिदैः किं तन्नः प्रसीद परमेश्वर मा स्म छिंद्या आशां
धृतां त्वयि चिरादरविंदनेत्र ३३ चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेषु यन्निर्विशत्युत कराव
पि गृह्यकृत्ये पादौ पदं न चलतस्तव पादमूलाद्यामः कथं व्रजमथो करवाम किं वा ३४
सिंचांग नस्त्वदधरामृतपूरकेण हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निं नो चेद्वयं विरहजा
ग्न्युपयुक्तदेहा ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ३५ यर्ह्यंबुजाक्ष तव पादतलं रमा
या दत्तक्षणं क्वचिदरण्यजनप्रियस्य अस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमंग स्थातुं त्वया

भिरमिता गत पारयामः ३६ श्रीर्यत्पदांबुजरजश्चकमे तुलस्या लब्ध्वा
सि वक्षसि पदं किल भृत्यजुष्टं यस्याः स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयासस्त
द्वद्वयं च तव पादरजः प्रपन्नाः ३७ तन्नः प्रसीद वृजिनार्दन तेऽंघ्रिमूलं प्राप्ता
विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः त्वत्सुंदरस्मितनिरीक्षणतीव्रकामतप्तात्म
नां पुरुषभूषण देहि दास्यं ३८ वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुंडलश्रीगंडस्थला
धरसुधं हसितावलोकं दत्ताभयं च भुजदंडयुगं विलोक्य वक्षःश्रियैकरम
णं च भवाम दास्यः ३९ कास्त्र्यंग ते कलपदायतवेणुगीतसंमोहितार्यच
रितान्न चलेत्त्रिलोक्यां त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्रु
ममृगाः पुलकान्यबिभ्रन्‌ ४० व्यक्तं भवान्‌ व्रजभयार्त्तिहरोऽभिजातो देवो यथा

भा.द. दिपुरुषः सुरलोकगोप्ता तन्नो निधेहि करपंकजमार्त्तबंधो तप्तस्तनेषु च
८३ शिरस्सु च किंकरीणां ४१ शुकउवाच इतिविक्लवितंतासांश्रुत्वायोगेश्वरे
श्वरः प्रहस्यसदयंगोपीरात्मारामोप्यरीरमत् ४२ ताभिः समेताभिरुदा
रचेष्टितः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः उदारहासद्विजकुंददीधितिर्व्य
रोचतैणांकइवोडुभिर्वृतः ४३ उपगीयमानउद्गायन्वनिताशतयूथपः
मालांबिभ्रद्वैजयंतिंव्यचरन्मंडयन्वनं ४४ नद्याः पुलिनमाविश्यगोपी
भिर्हिमवालुकं रेमेतत्तरलानंदीकुमुदामोदवायुना ४५ बाहुप्रसारपरि
रंभकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः क्ष्वेल्यावलोकहसितै ८३
र्व्रजसुंदरीणामुत्तंभयंरतिरमयांचकार ४६ एवंभगवतः कृष्णाल्लब्धमा

नामहात्मनः आत्मानंमेनिरेस्त्रीणांमानिन्योभ्यधिकंभुवि ४७ तासांतत्सौभगमदंवीक्ष्य
मानंचकेशवः प्रशमायप्रसादायतत्रैवांतरधीयत ४८ इतिश्रीमहाभागवतेमहापुरा
णेदशमस्कंधेएकोनत्रिंशोध्यायः २९ श्रीशुकउवाच अंतर्हितेभगवतीसहसैवव्रजां
गनाः अतप्यंतमचक्षाणाः करिण्यइवयूथपं १ गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितैर्मनो
रमालापविहारविभ्रमैः आक्षिप्तचित्ताः प्रमदारमापतेस्तास्ताविचेष्टाजगृहुस्तदात्मिकाः
२ गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषुप्रियाः प्रियस्यप्रतिरूढमूर्तयः असावहंत्वि
त्यबलास्तदात्मिकान्यवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः ३ गायंत्यउच्चैरमुमेवसं
हताविचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनं पप्रच्छुराकाशवदंतरंबहिर्भूतेषुसंतंपुरुषंवनस्प
तीन् ४ दृष्टोवःकच्चिदश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधनोमनः नंदसूनुर्गतोहृत्वाप्रेमहासा
वलोकनैः ५ कच्चित्कुरबकाशोकनागपुन्नागचंपकाः रामानुजोमानिनीनांग

भा·द·
८४

तोद्दर्थहरस्मितः ६ कच्चित्तुलसि कल्याणि गोविंदचरणप्रिये सह त्वालिकुलैर्बिभ्रद्दृष्ट
स्तेतिप्रियोच्युतः ७ मालत्यदर्शि वः कच्चिन्मल्लिके जातियूथिके प्रीतिं वो जनयन्यातः
करस्पर्शेन माधवः ८ चूतप्रियालपनसासनकोविदारजंब्वर्कबिल्वबकुलाम्रक
दंबनीपाः येन्ये परार्थभविका यमुनोपकूलाः शंसंतु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः
९ किं ते कृतं क्षिति तपो बत केशवांघ्रिस्पर्शोत्सवोत्पुलकितांगरुहैर्विभासि अ
प्यंघ्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा आहो वराहवपुषः परिरंभणेन १० अप्ये
पत्न्युपगतः प्रिययेह गात्रैस्तन्वन्दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः कांतांगसं
गकुचकुंकुमरंजितायाः कुंदस्रजः कुलपतेरिह वाति गंधः ११ बाहुं प्रियांस उपधाय
गृहीतपद्मो रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदांधैः अन्वीयमान इह वस्तरवः प्रणामं
किं वाभिनंदति चरन्प्रणयावलोकैः १२ पृच्छतेमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पतेः नू
नं तत्करजस्पृष्टा बिभ्रत्युत्पुलकान्यहो १३ इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेष

कृष्णात्मिका ॥१४॥ कस्याश्चित्पूतनायंत्याः कृष्णायंत्यपिबत्स्तनं तोकायित्वा रुदत्यन्या
पदाहन्शकटायतीं ॥१५॥ दैत्यायित्वा जहारान्यामेका कृष्णार्भभावनां रिंगयामास का
प्यंघ्री कर्षंती घोषनिःस्वनैः ॥१६॥ कृष्णरामायिते द्वे तु गोपायंत्यश्च काश्चन वत्सायतीं
हंति चान्या तत्रैका तु बकायतीं ॥१७॥ आहूय दूरगा यद्वत्कृष्णस्तमनुवर्त्ततीं ॥ वेणुं क्व
णंती क्रीडंतीमन्याः शंसंति साध्विति ॥१८॥ कस्यांचित्स्वभुजं न्यस्य चलंत्याहापरा ननु
कृष्णोहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मना ॥१९॥ मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्त्राणं विहितं म
येत्युक्त्वैकेन हस्तेन यतंत्युन्निदधेंबरं ॥२०॥ आरुह्यैका पदाक्रम्य शिरस्याहापरां नृ
प दुष्टाहे गच्छ जातोहं खलानां ननु दंडधृक् ॥२१॥ तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्य
तोल्बणं चक्षूंष्याश्वपिदधध्वं वो विधास्ये क्षेममंजसा ॥२२॥ बद्धान्ययास्रजा काचित्त

भा·द·पू·
८५

चीतत्र उलूखले ॥ भीता सुदृक्पिधायास्यं भेजे भीतिविडंबनं ॥ २३ ॥ एवं कृष्णं पृच्छमाना वृंदा
वनलतास्तरून् ॥ व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः ॥ २४ ॥ पदानि व्यक्तमेतानि नं
दसूनोर्महात्मनः ॥ लक्ष्यंते हि ध्वजांभोजवज्रांकुशयवादिभिः ॥ २५ ॥ तैस्तैः पदैस्तत्पद
वीमन्विच्छंत्योग्रतो ऽबलाः ॥ वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्त्ताः समब्रुवन् ॥ २६ ॥ कस्याः
पदानि चैतानि याताया नंदसूनुना ॥ अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणा यथा ॥ २७ ॥ अन
याराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वरः ॥ यन्नो विहाय गोविंदः प्रीतो यामनयद्रहः ॥ २८ ॥ ध
न्या अहो अमी आल्यो गोविंदांघ्र्यब्जरेणवः ॥ यान्ब्रह्मेशौ रमा देवी दधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये
॥ २९ ॥ तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वंत्युच्चैः पदानि यत् ॥ यैकापहृत्य गोपीनां रहो भुंक्तेऽच्यु
ताधरं ॥ ३० ॥ न लक्ष्यंते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणांकुरैः ॥ खिद्यत्सुजातांघ्रितलामुन्निन्ये

८५

प्रेयसीं प्रियः ॥ ३१ ॥ इमान्यधिकमग्नानि पदानि वहतो वधूं ॥ गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भराक्रांतानि
कामिनः ॥ अत्रावरोपिता कांता पुष्पहेतोर्महात्मना ॥ ३२ ॥ अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा
कृतः ॥ प्रपदाक्रमणे एते पश्यतासकले पदे ॥ ३३ ॥ केशप्रसाधनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृतं
तानि चूडयता कांतामुपविष्टमिह ध्रुवं ॥ ३४ ॥ रेमे तया चात्मरत आत्मारामोप्यखंडितः का
मिनां दर्शयन् दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मतां ॥ ३५ ॥ इत्येवं दर्शयंत्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतसः
यां गोपीमनयत्कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ॥ ३६ ॥ सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोषितां
हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः ॥ ३७ ॥ ततो गत्वा वनोद्देशं दृप्ता केशवमब्रवीत्
न पारयेऽहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ॥ ३८ ॥ एवमुक्तः प्रियामाह स्कंध आरुह्यतामिति ॥ त
तश्चांतर्दधे कृष्णः सा वधूरन्वतप्यत ॥ ३९ ॥ हा नाथ रमण प्रेष्ठ क्वासि महाभुज दास्या

स्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिं ॥४०॥ अन्विछंत्यो भगवतो मार्गं गोप्यो विदूरतः ॥ ददृशुः
प्रियविश्लेषमोहितां दुःखितां सखीं ॥४१॥ तया कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् ॥ अव
मानं च दौरात्म्याद्विस्मयं परमं ययुः ॥४२॥ ततो विशन्वनं चंद्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते तमः
प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृतुः स्त्रियः ॥४३॥ तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः ॥ त
द्गुणानेव गायंत्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ॥४४॥ पुनः पुलिनमागत्य कालिंद्याः कृष्णभा
वनाः ॥ समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकांक्षिताः ॥४५॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
दशमस्कंधे रासक्रीडायां त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३०॥ गोप्य ऊचुः ॥ जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः
श्रयत इंदिरा शश्वदत्र हि ॥ दयित दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥१॥
शरदुदाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा ॥ सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका वरद नि

घ्नतो नेह किं वधः ॥२॥ विषजलाप्ययाद्व्यालराक्षसाद्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् ॥ वृषमयात्मजा
द्विश्वतो भयादृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ॥३॥ न खलु गोपिकानंदनो भवानखिलदेहिनामं
तरात्मदृक् ॥ विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सख उदेयिवान्सात्वतां कुले ॥४॥ विरचिताभयं
वृष्णिधुर्य ते चरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ॥ करसरोरुहं कांत कामदं शिरसि धेहि नः श्री
करग्रहं ॥५॥ व्रजजनार्तिहन्वीर योषितां निजजनस्मयध्वंसनस्मित ॥ भज सखे भवत्किं
करीः स्म नो जलरुहाननं चारु दर्शय ॥६॥ प्रणतदेहिनां पापकर्शनं तृणचरानुगं श्रीनि
केतनं ॥ फणिफणार्पितं ते पदांबुजं कृणु कुचेषु नः कृंधि हृच्छयं ॥७॥ मधुरया गिरा वल्गु
वाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण ॥ विधिकरीरिमा वीर मुह्यतीरधरसीधुनाप्याययस्व नः
॥८॥ तव कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहं ॥ श्रवणमंगलं श्रीमदाततं

त्तुविगृणंतितेभूरिदाजनाः॥ ९॥ प्रहसितंप्रियप्रेमवीक्षणंविहरणंचतेध्यानमंगलं
रहसिसंविदोयाहृदिस्पृशःकुहकनोमनःक्षोभयंतिहि॥ १०॥ चलसियद्व्रजाच्चारयन्
पशून्नलिनसुंदरंनाथतेपदं॥ शिलतृणांकुरैःसीदतीतिनःकलिलतांमनःकांतग
च्छति॥ ११॥ दिनपरिक्षयेनीलकुंतलैर्वनरुहाननंबिभ्रदावृतं॥ घनरजस्वलंदर्शय
न्मुहुर्मनसिनःस्मरंवीरयच्छसि॥ १२॥ प्रणतकामदंपद्मजार्चितंधरणिमंडनंध्येय
मापदि॥ चरणपंकजंशंतमंचतेरमणनःस्तनेष्वर्पयाधिहन्॥ १३॥ सुरतवर्धनंशो
कनाशनंस्वरितवेणुनासुष्ठुचुंबितं॥ इतररागविस्मारणंनृणांवितरवीरनस्तेऽधरा
मृतं॥ १४॥ अटतियद्भवानह्निकाननंत्रुटिर्युगायतेत्वामपश्यतां॥ कुटिलकुंतलंश्रीमु
खंचतेजडउदीक्षतांपक्ष्मकृद्दृशां॥ १५॥ पतिसुतान्वयभ्रातृबांधवानतिविलंघ्य

तेऽन्त्यच्युतागताः॥ गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताःकितवयोषितःकस्त्यजेन्निशि॥ १६॥ रहसि
संविदंहृच्छयोदयंप्रहसिताननंप्रेमवीक्षणं॥ बृहदुरःश्रियोधामवीक्ष्यतेमुहुरतिस्पृ
हामुह्यतेमनः॥ १७॥ व्रजवनौकसांव्यक्तिरंगतेवृजिनहंत्र्यलंविश्वमंगलं॥ त्यजमना
क्चनस्त्वत्स्पृहात्मनांस्वजनहृद्रुजांयन्निषूदनं॥ १८॥ यत्तेसुजातचरणांबुरुहंस्तनेषुभी
ताःशनैःप्रियदधीमहिकर्कशेषु॥ तेनाटवीमटसितद्व्यथतेनकिंस्वित्कूर्पादिभिर्भ्र
मतिधीर्भवदायुषांनः॥ १९॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेगोपीकृत
कृष्णस्तुतिर्नामैकत्रिंशोऽध्यायः॥ ३१॥ श्रीशुकउवाच॥ इतिगोप्यःप्रगायंत्यःप्रल
पंत्यश्चचित्रधा॥ रुरुदुःसुस्वरंराजन्कृष्णदर्शनलालसाः॥ १॥ तासामाविरभूच्छौरिः
स्मयमानमुखांबुजः॥ पीतांबरधरःस्रग्वीसाक्षान्मन्मथमन्मथः॥ २॥ तंविलोक्यागतं

प्रेष्ठं प्रीत्युत्फुल्लदृशो बलाः उत्तस्थुर्युगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतं ।।३।। काचित्करांबुजं शौरेर्जगृहेंजलिना मुदा काचिद्दधार तद्बाहुमंसे चंदनभूषितं ।।४।। काचिदंजलिनागृह्णात्तन्वी तांबूलचर्वितं ।। एका तदंघ्रिकमलं संतप्ता स्तनयोरधात् ।।५।। एका भ्रुकुटिमाबध्य प्रेमसंरंभविह्वला ।। घ्नंतीवैक्षत्कटाक्षेपैः संदष्टदशनच्छदा ।।६।। अपरानिमिषद्दृग्भ्यां जुषाणा तन्मुखांबुजं ।। आपीतमपि नातृप्यत्संतस्तच्चरणं यथा ।।७।। तं काचिन्नेत्ररंध्रेण हृदि कृत्वा निमील्य च पुलकांग्युपगुह्यास्ते योगीवानंदसंप्लुता ।।८।। सर्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृताः ।। जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ।।९।। ताभिर्विधूतशोकाभिर्भगवानच्युतो वृतः ।। व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा ।।१०।। ताः समादाय कालिंद्या निर्विश्य पुलिनं विभुः ।। विकसत्कुंदमंदारसुरभ्यनिलषट्पदं ।।११।। शरच्चंद्रांशुसंदोहध्वस्तदोषातमः शिवं कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुकं ।।१२।। तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजो मनोरथांतं श्रुतयो यथा ययुः स्वैरुत्तरीयैः कुचकुंकुमांकितैरचीक्लृपन्नासनमात्मबंधवे ।।१३।। तत्रोपविष्टो भगवान्स ईश्वरो योगेश्वरांतर्हृदि कल्पितासनः ।। चकास गोपीपरिषद्गतोऽर्चितस्त्रैलोक्यलक्ष्म्यैकपदं वपुर्दधत् ।।१४।। सभाजयित्वा तमनंगदीपनं सहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा संस्पर्शनेनांककृतांघ्रिहस्तयोः संस्तुत्य ईषत्कुपिता बभाषिरे ।।१५।। ।।गोप्य ऊचुः।। भजतोऽनुभजंत्येक एक एतद्विपर्ययं ।। नोभयांश्च भजंत्येक एतन्नो ब्रूहि साधु भो ।।१६।। श्रीभगवानुवाच ।। मिथो भजंति ये सख्यः स्वार्थैकांतोद्यमा हि ते ।। न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ।।१७।। भजंत्यभजतो ये वै करुणाः पितरो यथा

धर्मोनिरपवादोत्रसौहृदंचसुमध्यमा॥१८॥भजतोपिनवैकेचिद्भजंत्यभजतःकुतः॥आत्मा
रामाह्याप्तकामाअकृतज्ञागुरुद्रुहः॥१९॥नाहंतुसख्योभजतोपिजंतून्भजाम्यमीषामनु
वृत्तिवृत्तये॥यथाधनोलब्धधनेविनष्टेतच्चिंतयान्यन्निभृतोनवेद॥२०॥एवंमदर्थोज्झि
तलोकवेदस्वानांहिवोमय्यनुवृत्तयेऽबलाः॥मयापरोक्षंभजतातिरोहितंमासूयितुं
मार्हथतत्प्रियंप्रियाः॥२१॥नपारयेहंनिरवद्यसंयुजांस्वसाधुकृत्यंविबुधायुषापिवः॥
यामाभजन्दुर्जरगेहशृंखलाःसंवृश्च्यतद्वःप्रतियातुसाधुना॥२२॥इतिश्रीभागवते
महापुराणेदशमस्कंधेद्वात्रिंशोध्यायः॥३२॥श्रीशुकउवाच॥इत्थंभगवतोगोप्यः
श्रुत्वावाचःसुपेशलाः॥जहुर्विरहजंतापंतदंगोपचिताशिषः॥१॥तत्रारभतगोविंदो
रासक्रीडामनुव्रतैः॥स्त्रीरत्नैरन्वितःप्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभिः॥२॥रासोत्सवःसंप्रवृ

त्तोगोपीमंडलमंडितः॥योगेश्वरेणकृष्णेनतासांमध्येद्वयोर्द्वयोः॥प्रविष्टेनगृहीता
नांकंठेस्वनिकटंस्त्रियः॥३॥यंमन्येरन्नभस्तावद्विमानशतसंकुलं॥दिवौकसांसदाराणा
मौत्सुक्यापहृतात्मनां॥४॥ततोदुंदुभयोनेदुर्निपेतुःपुष्पवृष्टयः॥जगुर्गंधर्वपतयःसस्त्री
कास्तद्यशोमलं॥५॥वलयानांनूपुराणांकिंकिणीनांचयोषितां॥सप्रियाणामभूच्छब्दस्तु
मुलोरासमंडले॥६॥तत्रातिशुशुभेताभिर्भगवान्देवकीसुतः॥मध्येमणीनांहैमानांम
हामरकतोयथा॥७॥पादन्यासैर्भुजविधुतिभिःसस्मितैर्भ्रूविलासैर्भज्यन्मध्यैश्चलकुच
पटैःकुंडलैर्गंडलोलैः॥स्विद्यन्मुख्यःकवररसनाग्रंथयःकृष्णवध्वोगायंत्यस्तंतडितइव
तामेघचक्रेविरेजुः॥८॥उच्चैर्जगुर्नृत्यमानारक्तकंठ्योरतिप्रियाः॥कृष्णाभिमर्शमुदिता
यद्गीतेनेदमावृतं॥९॥काचित्समंमुकुंदेनस्वरजातीरमिश्रिताः॥उन्निन्येपूजितातेनप्री

यता साधु साध्विति। १० तदेव ध्रुवमुन्निन्ये तस्यै मानं च बहु दात्। काचिद्रासपरिश्रांता
पार्श्वस्थस्य गदाभृतः। ११ जग्राह बाहुना स्कंधं श्लथद्वलयमल्लिका तत्रैकांसगतं बा
हुं कृष्णस्योत्पलसौरभं। चंदनालिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुंब ह। १२ कस्याश्चिन्नाट्य
विक्षिप्तकुंडलत्विषमंडितं। गंडं गंडे संदधत्या आदात्तांबूलचर्वितं। १३ नृत्यंती गा
यती कापि कूजन्नूपुरमेखला। पार्श्वस्थाच्युतहस्ताब्जं श्रांताधात्स्तनयोः शिवं। १४
गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कांतं श्रिय एकांतवल्लभं। गृहीतकंठ्यस्तद्दोर्भ्यां गायंत्यस्तं विजह्रि
रे। १५ कर्णोत्पलालकविटंककपोलघर्मवक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः। गोप्यः
समं भगवता ननृतुः स्वकेशस्रस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्यां। १६ एवं परिष्वंगकरा
भिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः। रेमे रमेशो व्रजसुंदरीभिर्यथार्भकः स्वप्रति

बिंबविभ्रमः। १७ तदंगसंगप्रमुदाकुलेंद्रियाः केशान्दुकूलं कुचपट्टिकां वा नांजः
प्रतिव्योढुमलं व्रजस्त्रियो विस्रस्तमालाभरणाः कुरूद्वह। १८ कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य
मुमुहुः खेचरस्त्रियः। कामार्दिताः शशांकश्च सगणो विस्मितोऽभवत्। १९ कृत्वाता
वंतमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः। रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोऽपि लीलया। २०
तासामतिविहारेण श्रांतानां वदनानि सः। प्रामृजत्करुणः प्रेम्णा शंतमेनांग पाणि
ना। २१ गोप्यः स्फुरत्पुरटकुंडलकुंतलत्विड्गंडश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन। मा
नं दधत्य ऋषभस्य जगुः कृतानि पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः। २२ ताभिर्युतः
श्रममपोहितुमंगसंगघृष्टस्रजः स कुचकुंकुमरंजितायाः। गंधर्वपालिभिरनुद्रु
त आविशद्वाः श्रांतो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः। २३ सोंऽभस्यलं युवतिभिः परि

भा०पू०
७१

सिच्यमानः प्रेयसीभिः प्रहसतीभिरितस्ततो ॥ वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानो रे
मे स्वयं स्वरतिरत्र गजेंद्रलीलः ॥ २४ ॥ ततश्च कृष्णोपवने जलस्थलप्रसूनगंधानिलजु
ष्टदिक्तटे चचार भृंगप्रमदागणावृतो यथा मदच्युद्द्विरदः करेणुभिः ॥ २५ एवं शशांकां
शुविराजिता निशाः स सत्यकामोनुरताबलागणः ॥ सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः स
र्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रयाः ॥ २६ राजोवाच ॥ ॥ संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य
च ॥ अवतीर्णो हि भगवान् अंशेन जगदीश्वरः ॥ २७ ॥ स कथं धर्मसेतूनां वक्ता कर्ताभिर
क्षिता प्रतीपमाचरद्ब्रह्मन् परदाराभिमर्शनं ॥ २८ ॥ आप्तकामो यदुपतिः कृतवान्वै
जुगुप्सितं ॥ किमभिप्राय एतं नः संशयं छिंधि सुव्रत ॥ २९ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ धर्म
व्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसं ॥ तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा ॥ ३० ॥ नै

७२

तत्समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः ॥ विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथारुद्रोब्धिजं विषं ३१
ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् ॥ तेषां यत्स्ववचोयुक्तं बुद्धिमांस्तत्समाचरेत्
॥ ३२ ॥ कुशलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते ॥ विपर्ययेण वानर्थो निरहंकारिणां प्र
भो ॥ ३३ ॥ किमुताखिलसत्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसां ॥ ईशितुश्चेशितव्यानां कुशला
कुशलान्वयः ॥ ३४ ॥ यत्पादपंकजपरागनिषेवतृप्ता योगप्रभावविधुताखिलकर्म
बंधाः स्वैरं चरंति मुनयोपि न नह्यमानास्तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बंधः ॥ ३५ ॥ गोपी
नां तत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनां ॥ योंतश्चरति सोध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक् ॥ ३६ ॥ अनु
ग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमास्थितः ॥ भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवेत्
॥ ३७ ॥ नासूयन्खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ॥ मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान्स्वान्स्वान्दारा

रान्व्रजौकसः ॥ ३८ ॥ ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः ॥ अनिछंत्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहा
न्भगवत्प्रियाः ॥ ३९ ॥ विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितोनुशृणुयादथ वर्ण
येद्यः ॥ भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥ ४० ॥
॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे रासक्रीडावर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशोध्यायः
॥ ३३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा देवयात्रायां गोपाला जातकौतुकाः ॥ अनोभिरन
डुद्युक्तैः प्रययुस्तेंबिकावनं ॥ १ ॥ तत्र स्नात्वा सरस्वत्यां देवं पशुपतिं विभुं ॥ आनर्चुरर्हणै
र्भक्त्या देवीं च नृपतेंबिकां ॥ २ ॥ गावो हिरण्यं वासांसि मधु मध्वन्नमादृताः ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददुः
सर्वे देवो नः प्रीयतामिति ॥ ३ ॥ ऊषुः सरस्वतीतीरे जलं प्राश्य धृतव्रताः ॥ रजनीं तां महाभा
गा नंदसुनंदकादयः ॥ ४ ॥ कश्चिन्महानहिस्तस्मिन्विपिनेतिबुभुक्षितः यदृछयागतो नं

दं शयानमुरगोग्रसीत् ॥ ५ ॥ स चुक्रोशाहिना ग्रस्तः कृष्ण कृष्ण महानयं ॥ सर्पो मां ग्रसते तात
प्रपन्नं परिमोचय ॥ ६ ॥ तस्य चाक्रंदितं श्रुत्वा गोपालाः सहसोत्थिताः ॥ ग्रस्तं च दृष्ट्वा विभ्रांताः
सर्पं विव्यधुरुल्मुकैः ॥ ७ ॥ अलातैर्दह्यमानोपि नामुंचत्तमुरंगमः ॥ तमस्पृशत्पदा
भ्येत्य भगवान्सात्वतां पतिः ॥ ८ ॥ स वै भगवतः श्रीमत्पादस्पर्शहताशुभः ॥ भेजे सर्पव
पुर्हित्वा रूपं विद्याधरार्चितं ॥ ९ ॥ तमपृछद्धृषीकेशः प्रणतं समुपस्थितं ॥ दीप्यमाने
न वपुषा पुरुषं हेममालिनं ॥ १० ॥ को भवान्परया लक्ष्म्या रोचतेद्भुतदर्शनः ॥ कथं जु
गुप्सितामेतां गतिं वा प्रापितोवशः ॥ ११ ॥ सर्प उवाच ॥ अहं विद्याधरः कश्चित्सुद
र्शन इति श्रुतः ॥ श्रिया स्वरूपसंपत्त्या विमानेनाचरन्दिशः ॥ १२ ॥ ऋषीन्विरूपांगि
रसः प्राहसं रूपदर्पितः ॥ तैरिमां प्रापितो योनिं प्रलब्धैः स्वेन पाप्मना ॥ १३ ॥ शापो मे

तु यहायैव कृतस्ते करुणात्मना ॥ यदहं लोकगुरुणा पादस्पृष्टो हताशुभः ॥ १४ ॥ तं
त्वाहं भवभीतानां प्रपन्नानां भयापहं ॥ आपृच्छे शापनिर्मुक्तः पादस्पर्शादमीवहन्
॥ १५ ॥ प्रपन्नोस्मि महायोगिन् महापुरुष सत्पते ॥ अनुजानीहि मां देव सर्वलोकेश्वरेश्व
र ॥ १६ ॥ ब्रह्मदंडाद्विमुक्तोहं सद्यस्तेच्युत दर्शनात् ॥ यन्नाम गृह्णन्नखिलान् श्रोतॄनात्मा
नमेव च ॥ १७ ॥ सद्यः पुनाति किं भूयस्तस्य स्पृष्टः पदा हि ते ॥ इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं परिक्र
म्याभिवंद्य च ॥ सुदर्शनो दिवं यातः कृच्छ्रान्नंदश्च मोचितः ॥ १८ ॥ निशाम्य कृष्णस्य तदात्म
वैभवं व्रजौकसो विस्मितचेतसस्ततः ॥ समाप्य तस्मिन्नियमं पुनर्व्रजं नृपाययुस्त
त्कथयंत आदृताः ॥ १९ ॥ कदाचिदथ गोविंदो रामश्चाद्भुतविक्रमः ॥ विजह्रतुर्वने रात्र्यां
मध्यगौ व्रजयोषितां ॥ २० ॥ उपगीयमानौ ललितं स्त्रीजनैर्बद्धसौहृदैः ॥ स्वलंकृतानु

लिप्तांगौ स्रग्विणौ विरजोंबरौ ॥ २१ ॥ निशामुखं मानयंतावुदितोडुपतारकं ॥ मल्लिका
गंधमत्तालिजुष्टं कुमुदवायुना ॥ २२ ॥ जगतुः सर्वभूतानां मनः श्रवणमंगलं ॥ तौ क
ल्पयंतौ युगपत्स्वरमंडलमूर्छितं ॥ २३ ॥ गोप्यस्तद्गीतमाकर्ण्य मूर्छिता नाविदन्नृप ॥ स्रं
सद्दुकूलमात्मानं स्रस्तकेशस्रजं ततः ॥ २४ ॥ एवं विक्रीडतोः स्वैरं गायतोः संप्रमत्तवत्
शंखचूड इति ख्यातो धनदानुचरोभ्यगात् ॥ २५ ॥ तयोर्निरीक्षतो राजंस्तन्नाथं प्रमदाज
नं ॥ क्रोशंतं कालयामास दिश्युदीच्यामशंकितः ॥ २६ ॥ क्रोशंतं कृष्ण रामेति विलोक्य
स्वपरिग्रहं ॥ यथा गा दस्युना ग्रस्ता भ्रातरावन्वधावतां ॥ २७ ॥ मा भैष्टेत्यभयारावौ शालह
स्तौ तरस्विनौ ॥ आसेदतुस्तं तरसा त्वरितं गुह्यकाधमं ॥ २८ ॥ स वीक्ष्य तावनुप्राप्तौ का
लमृत्यू इवोद्विजन् ॥ विसृज्य स्त्रीजनं मूढः प्राद्रवज्जीवितेच्छया ॥ २९ ॥ तमन्वधावद्गोविं

हंतमीलितदृशोधृतमौना॥११॥सहबलःस्रगवतंसविलासःसानुषुक्षितिभृतोव्रजदेव्यः
हर्षयन्यर्हिवेणुरवेणजातहर्षउपरंभतिविश्वं॥१२॥महदतिक्रमणशंकितचेतामं
दमंदमनुगर्जतिमेघः॥सुहृदमभ्यवर्षत्सुमनोभिश्छाययाचविदधत्प्रतपत्रं॥१३॥वि
विधगोपचरणेषुविदग्धोवेणुवाद्यउरुधानिजशिक्षाः॥तवसुतःसतियदाधरबिंबेद
त्तवेणुरनयत्स्वरजातीः॥१४॥सवनशस्तदुपधार्यसुरेशाःशक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः
कवयआनतकंधरचित्ताःकश्मलंययुरनिश्चिततत्वाः॥१५॥निजपदाब्जदलैर्ध्वजव
ज्रनीरजांकुशविचित्रललामैः॥व्रजभुवःशमयन्खुरतोदंवर्ष्मधुर्यगतिरीडित
वेणुः॥१६॥व्रजतितेनवयंसविलासवीक्षणार्पितमनोभववेगाः॥कुजगतिंगमिता
नविदामःकश्मलेनकवरंवसनंवा॥१७॥मणिधरःक्वचिदागणयन्गामालयादय

यितगंधतुलस्याःप्रणयिनोनुचरस्यकदांसेप्रक्षिपन्भुजमगायतयत्र॥१८॥क्वणितवे
णुरववंचितचित्ताःकृष्णमन्वसतकृष्णगृहिण्यः॥गुणगणार्णमनुगत्यहरिण्योगो
पिकाइवविमुक्तगृहाशाः॥१९॥कुंददामकृतकौतुकवेषोगोपगोधनवृतोयमुनायां॥नं
दसूनुरनघेतववत्सोनर्मदःप्रणयिनांविजहार॥२०॥मंदवायुरुपवात्यनुकूलंमान
यन्मलयजस्पर्शेन॥वंदिनस्तमुपदेवगणायेवाद्यगीतबलिभिःपरिवव्रुः॥२१॥व
त्सलोव्रजगवांयदगध्रोवंद्यमानचरणःपथिवृद्धैः॥कृत्स्नगोधनमुपोह्यदिनांतेगी
तवेणुरनुगेडितकीर्तिः॥२२॥उत्सवंश्रमरुचापिदृशीनामुन्नयन्खुररजःछुरित
स्रक्दित्सयैतिसुहृदाशिषएषदेवकीजठरभूरुडुराजः॥२३॥मदविघूर्णितलोच
नईषन्मानदःस्वसुहृदांवनमाली॥बदरपांडुवदनोमृदुगंडंमंडयन्कनककुंड

जत्तस्या॥ २४ ॥ यदुपतिर्द्विरदराजविहारो यामिनीपतिरिवैषदिनांते ॥ मुदितवक्र उपया
ति दुरंतं मोचयन्व्रजगवां दिनतापं ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं व्रजस्त्रियो राजन्कृष्ण
लीलानुगायती ॥ रेमिरेहस्सु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदया ॥ २६ ॥ इति श्री भागवते
महापुराणे दशमस्कंधे वृंदावनक्रीडा गोपिकागीतं पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ शुक उवा
च ॥ अथ तर्ह्यागतो गोष्ठमरिष्टो वृषभासुरः ॥ महीं महाककुत्कायः कंपयन्खुरविक्ष
तां ॥ १ ॥ रंभमाणः खरतरं पदा च विलिखन्महीं ॥ उद्यम्य पुच्छं वप्राणि विषाणाग्रेण चोध
रन् ॥ २ ॥ किंचित्किंचिच्छकृन्मुंचन्मूत्रयन्स्तब्धलोचनः ॥ यस्य निर्ह्रादितेनांग निष्ठुरेण ग
वां नृणां ॥ ३ ॥ पतंत्यकालतो गर्भाः स्रवंति स्म भयेन वै ॥ निर्विशंति घना यस्य ककुद्यच
लशंकया ॥ ४ ॥ तं तीक्ष्णशृंगमुद्वीक्ष्य गोप्यो गोपाश्च तत्रसुः ॥ पशवो दुद्रुवुर्भीता राज

न्संत्यज्य गोकुलं ॥ ५ ॥ कृष्ण कृष्णेति ते सर्वे गोविंदं शरणं ययुः ॥ भगवानथ तद्वीक्ष्य गोकुलं
भयविद्रुतं ॥ ६ ॥ मा भैष्टेति गिराश्वास्य वृषासुरमुपाह्वयत् ॥ गोपालैः पशुभिर्मंद त्रासितैः
किमसत्तम ॥ ७ ॥ बलदर्पहाहं दुष्टानां त्वद्विधानां दुरात्मनां ॥ इत्यास्फोत्याच्युतोऽरिष्टं त
लशब्देन कोपयन् ॥ सख्युरंसे भुजाभोगं प्रसार्यावस्थितो हरिः ॥ ८ ॥ सोप्येवं कोपितोऽरिष्टः
खुरेणावनिमुल्लिखन् ॥ उद्यत्पुच्छभ्रमन्मेघः क्रुद्धः कृष्णमुपाद्रवत् ॥ ९ ॥ अग्रन्यस्तविषा
णाग्रः स्तब्धासृग्लोचनोऽच्युतं ॥ कटाक्षिप्याद्रवत्तूर्णमिंद्रमुक्तोऽशनिर्यथा ॥ १० ॥ गृहीत्वा
शृंगयोस्तं च अष्टादश पदानि सः ॥ प्रत्यपोवाह भगवान्गजं प्रतिगजो यथा ॥ ११ ॥ सोप
विद्धो भगवता पुनरुत्थाय सत्वरं ॥ आपतत्स्विन्नसर्वांगो निःश्वसन्क्रोधमूर्छितः ॥
॥ १२ ॥ तमापतंतं स निगृह्य शृंगयोः पदा समाक्रम्य निपात्य भूतले ॥ निःपीडयामास यथा

द्रमिंबरंकृत्वाविषाणेनजघानसोपतत्॥१३॥असृग्वमन्मूत्रशकृत्समुत्सृजन्क्षिपं
श्चपादाननवस्थितेक्षणः॥जगामकृच्छ्रंनिर्ऋतेरथक्षयंपुष्पैःकिरंतोहरिमीडिरेसुराः
॥१४॥एवंककुद्मिनंहत्वास्तूयमानःस्वजातिभिः॥विवेशगोष्ठंसबलोगोपीनांनयनो
त्सवः॥१५॥अरिष्टेनिहतेदैत्येकृष्णेनाद्भुतकर्मणा॥कंसायाथाहभगवान्नारदोदे
वदर्शनः॥१६॥यशोदायाःसुतांकन्यांदेवक्याःकृष्णमेवच॥रामंचरोहिणीपुत्रंवसुदे
वेनबिभ्यता॥१७॥न्यस्तौस्वमित्रेनंदेवैयाभ्यांतेपुरुषाहताः॥निशम्यतद्भोजपतिः
कोपात्प्रचलितेंद्रियः॥१८॥निशातमसिमादत्तवसुदेवजिघांसया॥निशातमसिमा
दत्तवसुदेवजिघांसया॥निवारितोनारदेनतत्सुतौमृत्युमात्मनः॥१९॥ज्ञात्वालोहम
यैःपाशैर्बबंधसहभार्यया॥प्रतियातेतुदेवर्षौकंसआभाष्यकेशिनं॥२०॥प्रेषया

मासहन्येतांभवतारामकेशवौ॥ततोमुष्टिकचाणूरशलतोशलकादिकान्॥२१॥अ
मात्यान्हस्तिपांश्चैवसमाहूयाहभोजराट्॥भोभोनिशम्यतामेतद्वीरचाणूरमुष्टि
कौ॥२२॥नंदव्रजेकिलासातेसुतावानकदुंदुभेः॥रामकृष्णौततोमह्यंमृत्युःकिल
निदर्शितः॥२३॥भवद्भ्यामिहसंप्राप्तौहन्येतांमल्ललीलया॥मंचाःक्रियंतांविविधाम
ल्लरंगपरिश्रिताः॥२४॥पौराजानपदाःसर्वेपश्यंतुस्वैरसंयुगं॥महामात्रत्वयाभद्ररंगद्वा
र्युपनीयतां॥२५॥द्विपःकुवलयापीडोजहितेनममाहितौ॥आरभ्यतांधनुर्यागश्चतुर्दश्यां
यथाविधि॥विशसंतुपशून्मेध्यान्भूतराजायमीढुषे॥२६॥इत्याज्ञाप्यार्थतंत्रज्ञआहूययदु
पुंगवं॥गृहीत्वापाणिनापाणिंततोक्रूरमुवाचह॥२७॥भोभोदानपतेमह्यंक्रियतांमैत्र
मादृतः॥नान्यस्त्वत्तोहिततमोविद्यतेभोजवृष्णिषु॥२८॥अतस्त्वामाश्रितःसौम्यकार्य

गौरवसाधने ॥ यथेंद्रो विष्णुमाश्रित्य स्वार्थमध्यगमद्विभुः ॥ २९ ॥ गच्छ नंदव्रजं तत्र सुता
वानकदुंदुभेः ॥ आसाते ताविहानेन रथेनानय मा चिरं ॥ ३० ॥ निसृष्टः किल मे मृत्यु
र्देवैर्वैकुंठसंश्रयैः ॥ तावानय समं गोपैर्नंदाद्यैः साभ्युपायनैः ॥ ३१ ॥ घातयिष्य इहानी
तौ कालकल्पेन हस्तिना ॥ यदि मुक्तौ ततो मल्लैर्घातये वैद्युतोपमैः ॥ ३२ ॥ तयोर्निह
तयोस्तप्तान्वसुदेवपुरोगमान् ॥ तद्बंधून्निहनिष्यामि वृष्णिभोजदशार्हकान् ॥ ३३ ॥ उग्रसे
नं च पितरं स्थविरं राज्यकामुकं ॥ तद्भ्रातरं देवकं च ये चान्ये विद्विषो मम ॥ ३४ ॥ ततश्चै
षा मही मित्र भवित्री नष्टकंटका ॥ जरासंधो मम गुरुर्द्विविदो दयितः सखा ॥ ३५ ॥ शंब
रो नरको बाणो मय्येव कृतसौहृदाः ॥ तैरहं सुरपक्षीयान्हत्वा भोक्ष्ये महीं नृपान् ॥ ३६ ॥
एतज्ज्ञात्वानय क्षिप्रं रामकृष्णाविहार्भकौ ॥ धनुर्मखनिरीक्षार्थं द्रष्टुं यदुपुरश्रियं ॥ ३७ ॥

अक्रूर उवाच ॥ राजन्मनीषितं सम्यक्तव स्वावद्यमार्जनं ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योः समं कुर्या
द्दैवं हि फलसाधनं ॥ ३८ ॥ मनोरथान्करोत्युच्चैर्जनो दैवहतानपि ॥ युज्यते हर्षशोकाभ्यां त
थाप्याज्ञां करोमि ते ॥ ३९ ॥ एवमादिश्य चाक्रूरं मंत्रिणश्च विसृज्य सः ॥ प्रविवेश गृहं कंस
स्तथाक्रूरः स्वमालयं ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अक्रूरसंप्रेषणं
नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ केशी तु कंसप्रहितः खुरैर्महीं मही
हयो निर्जरयन्मनोजवः ॥ सटावधूताभ्रविमानसंकुलं कुर्वन्नभो हेषितभीषिता
खिलः ॥ १ ॥ विराजनेत्रो विकटास्यकोटरो बृहद्गलो नीलमहांबुदोपमः ॥ दुराशयः कं
सहितं चिकीर्षुर्व्रजं स नंदस्य जगाम कंपयन् ॥ २ ॥ तं त्रासयंतं भगवान्स्वगोकुलं त
द्धेषितैर्वालविघूर्णितांबुदं ॥ आत्मानमाजौ मृगयंतमग्रणीरुपाह्वयत्स व्यनदन्मृगें

द्रवत्॥२॥सतंनिशाम्याभिमुखोमुखेनखंपिबन्निवाभ्यद्रवदत्यमर्षणः॥ जघानपद्भ्या
मरविंदलोचनंदुरासदश्चंडजवोदुरत्ययः॥३॥तद्वंचयित्वातमधोक्षजोरुषाप्रगृह्यदोर्भ्यां
परिविध्यपादयोः॥सावज्ञमुत्सृज्यधनुःशतांतरेयथोरगंतार्क्ष्यसुतोव्यवस्थितः॥४॥स
लब्धसंज्ञःपुनरुत्थितोरुषाव्यादायकेशीतरसापतद्धरिं॥सोप्यस्यवक्त्रेभुजमुत्तरंस्मयन्प्र
वेशयामासयथोरगंबिले॥५॥दंतानिपेतुर्भगवद्भुजस्पृशस्तेकेशिनस्तप्तमयःस्पृशोयथा
बाहुश्चतद्देहगतोमहात्मनोयथामयःसंववृधेउपेक्षितः॥६॥समेधमानेनसकृ
ष्णबाहुनानिरुद्धवायुश्चरणांश्चविक्षिपन्॥प्रस्विन्नगात्रःपरिवृत्तलोचनः
पपातलेंडंविसृजन्क्षितौव्यसुः॥७॥तद्देहतःकर्कटिकाफलोपमाद्व्यसोरपाकृष्य
भुजंमहाभुजः॥अविस्मितोयत्नहतारिरुत्स्मयैःप्रसूनवर्षैर्वर्षद्भिरीडितः॥८॥दे

वर्षिरुपसंगम्यभागवतप्रवरोनृप॥कृष्णमक्लिष्टकर्माणंरहस्येतदभाषत॥१०॥कृ
ष्णकृष्णाप्रमेयात्मन्योगेशजगदीश्वर॥वासुदेवाखिलावाससात्वतांप्रवरप्रभो॥११॥
त्वमात्मासर्वभूतानामेकोज्योतिरिवैधसां॥गूढोगुहाशयःसाक्षीमहापुरुषईश्वरः
॥१२॥आत्मनात्माश्रयःपूर्वंमाययाससृजेगुणान्॥तैरिदंसत्यसंकल्पःसृजस्यत्स्यव
सीश्वरः॥१३॥सत्वंभूधरभूतानांदैत्यप्रमथरक्षसां॥अवतीर्णोविनाशायसेतूनांरक्षणा
यच॥१४॥दिष्ट्यातेनिहतोदैत्योलीलयायंहयाकृतिः॥यस्यहेषितसंत्रस्तास्त्यजंत्यनिमि
षादिवं॥१५॥चाणूरंमुष्टिकंचैवमल्लानन्यांश्चहस्तिनं॥कंसंचनिहतंद्रक्ष्येपरश्वोहनिते
विभो॥१६॥तस्यानुशंखयवनमुराणांनरकस्यच॥पारिजातस्यहरणमिंद्रस्यचपराजयं
॥१७॥उद्वाहंवीरकन्यानांवीर्यशुल्कादिलक्षणं॥नृगस्यमोक्षणंशापात्द्वारकायांज

गत्पते॥१८॥स्यमंतकस्य च मणेरादानं सह भार्यया॥ मृतपुत्रप्रदानं च ब्राह्मणस्य स्वधामतः
॥१९॥ पौंड्रकस्य वधं पश्चात्काशीपुर्याश्च दीपनं दंतवक्रस्य निधनं चैद्यस्य च महाक्रतौ
॥२०॥ यानि चान्यानि वीर्याणि द्वारकामावसन्भवान्॥ कर्ता द्रक्ष्याम्यहं तानि गेयानि कवि
भिर्भुवि॥२१॥ अथ ते कालरूपस्य क्षपयिष्णोरमुष्य वै॥ अक्षौहिणीनां निधनं द्रक्ष्याम्यर्जुन
सारथेः॥२२॥ विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंस्थया समाप्तसर्वार्थममोघवांछितं स्वतेजसा नित्य
निवृत्तमायागुणप्रवाहं भगवंतमीमहि॥२३॥ त्वामीश्वरं स्वाश्रयमात्ममायया विनिर्मि
ताशेषविशेषकल्पनं॥ क्रीडार्थमद्यात्तमनुष्यविग्रहं नतोस्मि धुर्यं यदुवृष्णिसात्वतां॥२४
श्रीशुक उवाच॥ एवं यदुपतिं कृष्णं भागवतप्रवरो मुनिः॥ प्रणिपत्याभ्यनुज्ञातो ययौ
तद्दर्शनोत्सवः॥२५॥ भगवानपि गोविंदो हत्वा केशिनमाहवे॥ पशूनपालयत्पालैः

प्रीतैर्व्रजसुखावहः॥२६॥ एकदा ते पशून्पालाश्चारयंतोद्रिसानुषु॥ चक्रुर्निलायनक्रीडा
श्चोरपालापदेशतः॥२७॥ तत्रासन्कतिचिच्चोराः पालाश्च कतिचिन्नृप॥ मेषायिताश्च तत्रै
के विजह्रुरकुतोभयाः॥२८॥ मयपुत्रो महामायो व्योमो गोपालवेषधृक्॥ मेषायितानपोवा
ह प्रायश्चोरायितो बहून्॥२९॥ गिरिदर्यां विनिक्षिप्य नीतं नीतं महासुरः॥ शिलया पिद
धे द्वारं चतुःपंचावशेषिताः॥३०॥ तस्य तत्कर्म विज्ञाय कृष्णः शरणदः सतां॥ गोपान्नय
तं जग्राह वृकं हरिरिवौजसा॥३१॥ स निजं रूपमास्थाय गिरींद्रसदृशं बली॥ इच्छन्विमो
क्तुमात्मानं नाशक्नोद्ग्रहणातुरः॥३२॥ तं निगृह्याच्युतो दोर्भ्यां पातयित्वा महीतले॥ पश्य
तां दिवि देवानां पशुमारममारयत्॥३३॥ गुहापिधानं निर्भिद्य गोपान्निःसार्य कृच्छ्रतः॥
स्तूयमानः सुरैर्गोपैः प्रविवेश स्वगोकुलं॥३४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कं

धेनुकासुरवधोनामसप्तत्रिंशोध्यायः ॥३७॥ श्रीशुकउवाच ॥ अक्रूरोपिचतांरात्रिंमधु
पुर्यांमहामतिः ॥ उषित्वारथमास्थायप्रययौनंदगोकुलं ॥१॥ गछन्पथिमहाभागोभगव
त्यंबुजेक्षणे ॥ भक्तिंपरामुपगतएवमेतदचिंतयत् ॥२॥ किंमयाचरितंभद्रंकिंतप्तंपर
मंतपः ॥ किंवाथाप्यर्हतेदत्तंयद्द्रक्ष्याम्यद्यकेशवं ॥३॥ ममैतद्दुर्लभंमन्येउत्तमश्लोक
दर्शनं विषयात्मनोयथाब्रह्मकीर्तनंशूद्रजन्मनः ॥४॥ मैवंममाधमस्यापिस्यादेवाच्यु
तदर्शनं ॥ ह्रियमाणःकालनद्याक्वचित्तरतिकश्चन ॥५॥ ममाद्यामंगलंनष्टंफलवांश्चै
वमेभवः ॥ यन्नमस्येभगवतोयोगिध्येयांघ्रिपंकजं ॥६॥ कंसोबताद्याकृतमेत्यनुग्र
हंद्रक्ष्येंघ्रिपद्मंप्रहितोमुनाहरेः ॥ कृतावतारस्यदुरत्ययंतमःपूर्वेतरन्यन्नखमंड
लत्विषा ॥ यदर्चितंब्रह्मभवादिभिःसुरैः श्रियाचदेव्यामुनिभिःससात्वतैः ॥ गोचा

रणायानुचरैश्चरद्वनेयद्गोपिकानांकुचकुंकुमांकितं ॥८॥ द्रक्ष्यामिनूनंसुकपोलना
सिकंस्मितावलोकारुणकंजलोचनं ॥ मुखंमुकुंदस्यगुडालकावृतंप्रदक्षिणंमेप्रचरं
तिवैमृगाः ॥९॥ अप्यद्यविष्णोर्मनुजत्वमीयुषोभारावतारायभुवोनिजेछया ॥ लावण्य
धाम्नोभवितोपलंभनंमह्यंननस्यात्फलमंजसादृशः ॥१०॥ यईक्षिताहंरहितोप्यस
त्सतोः स्वतेजसापास्ततमोभिदाभ्रमः ॥ स्वमाययात्मन्रचितैस्तदीक्षयाप्राणाक्षधी
भिःसदनेष्वभीयते ॥११॥ यस्याखिलामीवहभिःसुमंगलैर्वाचोविमिश्रागुणकर्म
जन्मभिः ॥ प्राणंतिशुंभंतिपुनंतिवैजगद्यास्तद्विरक्ताःशवशोभनामताः ॥१२॥ सचा
वतीर्णःकिलसात्वतान्वयेस्वसेतुपालामरवर्यशर्मकृत् ॥ यशोवितन्वन्व्रजआ
स्तईश्वरोगायंतिदेवायदशेषमंगलं ॥१३॥ तंत्वद्यनूनंमहतांगतिंगुरुंत्रैलोक्यकांतं

दृशीमन्महोत्सवं रूपं दधानं श्रिय ईप्सितास्पदं द्रक्ष्ये ममासन्नुषसः सुदर्शनाः ॥१४॥ अथा
वरूढः सपदीशयो रथात्प्रधानपुंसोश्चरणं स्वलब्धये धियाधृतं योगिभिरप्यहं ध्रुवं नम
स्य आभ्यां च सखीन्वनौकसः ॥१५॥ अप्यंघ्रिमूले पतितस्य मे विभुः शिरस्यधास्यन्निजह
स्तपंकजं दत्ताभयं कालभुजंगरंहसा प्रोद्वेजितानां शरणैषिणां नृणां ॥१६॥ समर्ह
णं यत्र निधाय कौशिकस्तथा बलिश्चाप जगत्त्रयेंद्रतां यद्वा विहारे व्रजयोषितां श्रमं स्प
र्शेन सौगंधिकगंध्यपानुदत् ॥१७॥ न मय्युपैष्यत्यरिबुद्धिमच्युतः कंसस्य दूतः प्रहितोपि
विश्वदृक् योंतर्बहिश्चेतस एतदीहितं क्षेत्रज्ञ ईक्षत्यमलेन चक्षुषा ॥१८॥ अप्यंघ्रिमूलेव
हितं कृतांजलिं मामीक्षिता सस्मितमार्द्रया दृशा सपद्यपध्वस्तसमस्तकिल्बिषो वोढा मु
दं वीतविशंक ऊर्जितां ॥१९॥ सुहृत्तमं ज्ञातिमनन्यदैवतं दोर्भ्यां बृहद्भ्यां परिरप्स्यतेथ

मां आत्मा हि तीर्थीक्रियते तदैव मे बंधश्च कर्मात्मक उच्छ्वसित्यतः ॥२०॥ लब्ध्वांगसंगं प्र
णतं कृतांजलिं मां वक्ष्यते क्रूर ततेत्युरुश्रवाः तदा वयं जन्मभृतो महीयसा नैवादृतो यो
धिगमुष्य जन्म तत् ॥२१॥ न तस्य कश्चिद्दयितः सुहृत्तमो न चाप्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव वा त
थापि भक्तान्भजते यथा तथा सुरद्रुमो यद्वदुपाश्रितोर्थदः ॥२२॥ किं चाग्रजो मावनतं य
दूत्तमः स्मयन्परिष्वज्य गृहीतमंजलौ गृहं प्रवेश्याप्तसमस्तसत्कृतं संप्रेक्ष्यते कंसकृतं
स्वबंधुषु ॥२३॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति संचिंतयन्कृष्णं श्वफल्कतनयो ध्वनि रथेन गोकु
लं प्राप्तः सूर्यश्चास्तगिरिं नृप ॥२४॥ पदानि तस्याखिललोकपालकिरीटजुष्टामलपादरेणोः
ददर्श गोष्ठे क्षितिकौतुकानि विलक्षितान्यब्जयवांकुशाद्यैः ॥२५॥ तद्दर्शनाह्लादविवृद्धसंभ्र
मः प्रेम्णोर्ध्वरोमाश्रुकलाकुलेक्षणः रथादवस्कंद्य स तेष्वचेष्टत प्रभोरमून्यंघ्रिरजांस्य

होइति॥२६॥देहभृतामियानर्थो हित्वा दंभं भियं शुचं। संदेशाद्यो हरेर्लिंगदर्शनश्र
वणादिभिः॥२७॥ददर्श कृष्णं रामं च व्रजे गोदोहनं गतौ। पीतनीलांबरधरौ शरदंबु
रुहेक्षणौ॥२८॥किशोरौ श्यामलश्वेतौ श्रीनिकेतौ बृहद्भुजौ। सुमुखौ सुंदरवरौ बालद्वि
रदविक्रमौ॥२९॥ध्वजवज्रांकुशांभोजैश्चिह्नितैरंघ्रिभिर्व्रजं। शोभयंतौ महात्मानौ सा
नुक्रोशस्मितेक्षणौ॥३०॥उदाररुचिरक्रीडौ स्रग्विणौ वनमालिनौ। पुण्यगंधानुलिप्तां
गौ स्नातौ विरजवाससौ॥३१॥प्रधानपुरुषावाद्यौ जगद्धेतू जगत्पती। अवतीर्णौ ज
गत्यर्थे स्वांशेन बलकेशवौ॥३२॥दिशो वितिमिरा राजन्कुर्वाणौ प्रभया स्वया। यथा मा
रकतः शैलो रौप्यश्च कनकाचितौ॥३३॥रथात्तूर्णमवप्लुत्य सोऽक्रूरः स्नेहविह्वलः। प
पात चरणोपांते दंडवद्रामकृष्णयोः॥३४॥भगवद्दर्शनाह्लादबाष्पपर्याकुलेक्षणः।

पुलकांचितांग औत्कंठ्यात्स्वाख्याने नाशकन्नृप॥३५॥भगवांस्तमभिप्रेत्य रथांगांकित
पाणिना। परिरेभेऽभ्युपाकृष्य प्रीतः प्रणतवत्सलः॥३६॥संकर्षणश्च प्रणतमुपगुह्य
महामनाः। गृहीत्वा पाणिना पाणी अनयत्सानुजो गृहं॥३७॥पृष्ट्वाथ स्वागतं तस्मै नि
वेद्य च वरासनं। प्रक्षाल्य विधिवत्पादौ मधुपर्कार्हणमाहरत्॥३८॥निवेद्य गां चातिथये
संवाह्य श्रांतमादृतः। अन्नं बहुगुणं मेध्यं श्रद्धयोपाहरद्विभुः॥३९॥तस्मै भुक्तवते प्री
त्या रामः परमधर्मवित्। मुखवासैर्गंधमाल्यैः परां प्रीतिं व्यधात्पुनः॥४०॥पप्रच्छ
सत्कृतं नंदः कथं स्थ निरनुग्रहे। कंसे जीवति दाशार्ह सौनपाला इवावयः॥४१॥यो
ऽवधीत्स्वस्वसुस्तोकान्क्रोशंत्या असुतृप्खलः। किं नु स्वित्तत्प्रजानां वः कुशलं विमृ
शामहे॥४२॥इत्थं सूनृतया वाचा नंदेन सुसभाजितः। अक्रूरः परिपृष्टेन जहावध्व

परिश्रमं॥४३॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अक्रूरागमननाम अष्टत्रिंशोध्या
य॥३८॥ श्रीशुक उवाच॥ सुखोपविष्टः पर्यंके रामकृष्णोरुमानितः॥ लेभे मनोरथान्स
र्वान्पथियान्स चकार ह॥१॥ किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने॥ तथापि तत्परा राज
न्नहि वांछंति किंचन॥२॥ सायंतनाशनं कृत्वा भगवान्देवकीसुतः॥ सुहृत्सु वृत्तं कंसस्य प
प्रच्छान्यच्चिकीर्षितं॥३॥ श्रीभगवानुवाच॥ तात सौम्यागतः कच्चित्स्वागतं भद्रमस्तु वः
अपि स्वज्ञातिबंधूनामनमीवमनामयं॥४॥ किं नु नः कुशलं पृच्छे एधमाने कुलामये॥ कं
से मातुलनाम्न्यंग स्वानां नस्तत्प्रजासु च॥५॥ अहो अस्मदभूद्भूरि पित्रोर्वृजिनमार्ययोः
यद्धेतोः पुत्रमरणं यद्धेतोर्बंधनं तयोः॥६॥ दिष्ट्याद्य दर्शनं स्वानां मह्यं वः सौम्य कांक्षितं
संजातं वर्ण्यतां तात तवागमनकारणं॥७॥ श्रीशुक उवाच॥ पृष्टो भगवता सर्वं वर्ण

यामास माधवः॥ वैरानुबंधं यदुषु वसुदेववधोद्यमं॥ यत्संदेशो यदर्थं वा दूतः संप्रे
षितः स्वयं॥ यदुक्तं नारदेनास्य स्वजन्मानकदुंदुभेः॥९॥ श्रुत्वाक्रूरवचः कृष्णो बलश्च पर
वीरहा॥ प्रहस्य नंदं पितरं राज्ञादिष्टं विजज्ञतुः॥१०॥ गोपान्समादिशत्सोपि गृह्यतां सर्व
गोरसः॥ उपायनानि गृह्णीध्वं युज्यंतां शकटानि च॥११॥ यास्यामः श्वो मधुपुरीं दास्या
मो नृपते रसान्॥ द्रक्ष्यामः सुमहत्पर्व यांति जानपदाः किल॥१२॥ एवमाघोषयत्क्ष
त्त्रा नंदगोपः स्वगोकुले॥ गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्य बभूवुर्व्यथिता भृशं॥ रामकृष्णौ पुरीं
नेतुमक्रूरं व्रजमागतं॥१३॥ काश्चित्तत्कृतहृत्तापश्वासम्लानमुखश्रियः॥ स्रंसत्दुकूल
वलयकेशग्रंथ्यश्च काश्चन॥१४॥ अन्याश्च तदनुध्याननिवृत्ताशेषवृत्तयः॥ नाभ्यजा
नन्निमं लोकमात्मलोकं गता इव॥१५॥ स्मरंत्यश्चापराः शौरेरनुरागस्मितेरिताः

हृदिस्पृशश्चित्रपदागिरःसंमुमुहुःस्त्रियः॥१६॥गतिंसुललितांचेष्टांस्निग्धहासावलो
कनं॥शोकापहानिनर्माणिप्रोद्दामचरितानिच॥१७॥चिंतयंत्योमुकुंदस्यभीतावि
रहकातराः॥समेताःसंघशःप्रोचुरश्रुमुख्योऽच्युताशयाः॥१८॥गोप्यऊचुः॥॥अ
होविधातस्तवनक्वचिद्दयासंयोज्यमैत्र्याप्रणयेनदेहिनः॥तांश्चाकृतार्थान्वियुन
क्ष्यपार्थकंविक्रीडितंतेर्भकचेष्टितंयथा॥१९॥यस्त्वंप्रदर्श्यासितकुंतलावृतंमुकुं
दवक्त्रंसुकपोलमुन्नसं॥शोकापनोदस्मितलेशसुंदरंकरोषिपारोक्ष्यमसाधुतेकृ
तं॥२०॥क्रूरस्त्वमक्रूरसमाख्ययास्मनश्चक्षुर्हिदत्तंहरसेबताज्ञवत्॥येनैकदेशेऽखि
लसर्गसौष्ठवंत्वदीयमद्राक्ष्मवयंमधुद्विषः॥२१॥ननंदसूनुःक्षणभंगसौहृदःस
मीक्षतेनःस्वकृतातुराबत॥विहायगेहान्स्वजनान्सुतान्पतींस्तद्दास्यमद्धोपगता

नवप्रियः॥२२॥सुखंप्रभातारजनीयमाशिषःसत्याबभूवुःपुरयोषितांध्रुवं॥याःसंप्रवि
ष्टस्यमुखंव्रजस्पतेःपास्यंत्यपांगोत्कलितस्मितासवं॥२३॥तासांमुकुंदोमधुमंजुभा
षितैर्गृहीतचित्तःपरवान्मनस्व्यपिकथंपुनर्नःप्रतियास्यतेबलाग्राम्याःसलज्जस्मि
तविभ्रमैर्भ्रमन्॥२४॥अद्यध्रुवंतत्रदृशोभविष्यतेदाशार्हभोजांधकवृष्णिसात्वतां
महोत्सवःश्रीरमणंगुणास्पदंद्रक्ष्यंतियेचाध्वनिदेवकीसुतं॥२५॥मैतद्विधस्याकरुण
स्यनामभूदक्रूरइत्येतदतीवदारुणः॥योसावनाश्वास्यसुदुःखितंजनंप्रियात्प्रियंने
ष्यतिपारमध्वनः॥२६॥अनार्द्रधीरेषसमास्थितोरथंतमन्वमीचत्वरयंतिदुर्मदाः॥गो
पाअनोभिःस्थविरैरुपेक्षितंदैवंचनोद्यप्रतिकूलमीहते॥२७॥निवारयामःसमुपेत्य
माधवंकिंनोऽकरिष्यन्कुलवृद्धबांधवाः॥मुकुंदसंगान्निमिषार्द्धदुस्त्यजाद्दैवेनवि

ध्वंसितदीनचेतसां॥२८॥यस्यानुरागललितस्मितवल्गुमंत्रलीलावलोकपरिरंभणरा
सगोष्ठां॥नीताःस्मनःक्षणमिवक्षणदाविनातंगोप्यःकथंन्वतितरेमतमोदुरंतं॥२९॥योऽह्नः
क्षयेव्रजमनंतसखःपरीतोगोपैर्विशन्खुररजश्छुरितालकस्रक्॥वेणुंक्वणन्स्मितक
टाक्षनिरीक्षणेनचित्तंक्षिणोत्यमुमृतेनुकथंभवेम॥३०॥श्रीशुकउवाच॥ एवंब्रुवा
णाविरहातुराभृशंव्रजस्त्रियःकृष्णविषक्तमानसाः॥विसृज्यलज्जांरुरुदुःस्मसुस्वरंगो
विंददामोदरमाधवेति॥३१॥स्त्रीणामेवंरुदंतीनामुदितेसवितर्यथ॥अक्रूरश्चोदयामास
कृतमैत्रादिकोरथं॥३२॥गोपास्तमन्वसज्जंतनंदाद्याःशकटैस्ततः॥आदायोपायनंभूरि
कुंभान्गोरससंभृतान्॥३३॥गोप्यश्चदयितंकृष्णमनुव्रज्यानुरंजिताः॥प्रत्यादेशंभगव
तःकांक्षंत्यश्चावतस्थिरे॥३४॥तास्तथातप्यतीर्वीक्ष्यस्वप्रस्थानेयदूत्तमः॥सांत्वयामास

सप्रेमैरायास्यइतिदौत्यकैः॥३५॥यावदालक्ष्यतेकेतुर्यावद्रेणूरथस्यच॥अनुप्रस्थापि
तात्मानोलेख्यानीवोपलक्षिताः॥३६॥तानिराशानिववृतुर्गोविंदविनिवर्तने॥विशो
काअहनीनिन्युर्गायंत्यःप्रियचेष्टितं॥३७॥भगवानपिसंप्राप्तोरामाक्रूरयुतोनृप॥रथेनवा
युवेगेनकालिंदीमघनाशिनीं॥३८॥तत्रोपस्पृश्यपानीयंपीत्वामृष्टंमणिप्रभं॥वृक्षषंडमु
पव्रज्यसरामोरथमाविशत्॥३९॥अक्रूरस्तावुपामंत्र्यनिवेश्यचरथोपरि॥कालिंद्याह्र
दमागत्यस्नानंविधिवदाचरत्॥४०॥निमज्ज्यतस्मिन्सलिलेजपन्ब्रह्मसनातनं॥ता
वेवददृशेऽक्रूरोरामकृष्णौसमन्वितौ॥४१॥तौरथस्थौकथमिहसुतावानकदुंदुभेः
तर्हिस्वित्स्यंदनेनस्तइत्युन्मज्ज्यव्यचष्टसः॥४२॥तत्रापिचयथापूर्वमासीनौपुनरेव
सः॥न्यमज्जद्दर्शनंयन्मेमृषाकिंसलिलेतयोः॥४३॥भूयस्तत्रापिसोऽद्राक्षीत्स्तूयमान

महीश्वरं ॥ सिद्धचारणगंधर्वैरसुरैर्नतकंधरैः ॥ ४४ ॥ सहस्रशिरसं देवं सहस्रफणमौलि
नं नीलांबरं विशश्वेतं शृंगैः श्वेतमिव स्थितं ॥ ४५ ॥ तस्योत्संगे घनश्यामं पीतकौशेयवा
ससं ॥ पुरुषं चतुर्भुजं शांतं पद्मपत्रारुणेक्षणं ॥ ४६ ॥ चारुप्रसन्नवदनं चारुहासनिरीक्ष
णं ॥ सुभ्रून्नसं चारुकर्णं सुकपोलारुणाधरं ॥ ४७ ॥ प्रलंबपीवरभुजं तुंगांसोरःस्थलश्रि
यं ॥ कंबुकंठं निम्ननाभिं वलिमत्पल्लवोदरं ॥ ४८ ॥ बृहत्कटितटश्रोणिकरभोरुद्वयान्वि
तं ॥ चारुजानुयुगं चारुजंघायुगलसंयुतं ॥ ४९ ॥ तुंगगुल्फारुणनखव्रातदीधितिभि
र्वृतं ॥ नवांगुल्यंगुष्ठदलैर्विलसत्पादपंकजं ॥ ५० ॥ सुमहार्हमणिव्रातकिरीटकटकां
गदैः ॥ कटिसूत्रब्रह्मसूत्रहारनूपुरकुंडलैः ॥ ५१ ॥ भ्राजमानं पद्मकरं शंखचक्रगदा
धरं ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनं ॥ ५२ ॥ सुनंदनंदप्रमुखैः पार्षदैः स

नकादिभिः ॥ सुरेशैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्नवभिश्च द्विजोत्तमैः ॥ ५३ ॥ प्रह्लादनारदवसुप्रमुखैर्भा
गवतोत्तमैः ॥ स्तूयमानं पृथग्भावैर्वचोभिरमलात्मभिः ॥ ५४ ॥ श्रिया पुष्ट्या गिरा कांत्या
कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्जया ॥ विद्ययाविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितं ॥ ५५ ॥ विलोक्य सु
भृशं प्रीतो भक्त्या परमया युतः ॥ हृष्यत्तनूरुहो भावपरिक्लिन्नात्मलोचनः ॥ ५६ ॥ गिरा
गद्गदयास्तौषीत्सत्त्वमालंब्य सात्वतः ॥ प्रणम्य मूर्ध्नावहितः कृतांजलिपुटः शनैः ॥ ५७ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अक्रूरप्रतियाने एकोनचत्वारिंशोऽध्या
यः ॥ ३९ ॥ अक्रूर उवाच ॥ ॥ नतोस्म्यहं त्वाखिलहेतुहेतुं नारायणं पूरुषमादिमव्य
यं ॥ यन्नाभिजातादरविंदकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यत एष लोकः ॥ १ ॥ भूस्तोयमग्निः प
वनः खमादिर्महानजादिर्मन इंद्रियाणि ॥ सर्वेंद्रियार्था विबुधाश्च सर्वे ये हेतवस्ते

जगतोंगभूता॥२॥नैते स्वरूपंविदुरात्मनस्तेह्यजादयोनात्मतयागृहीता॥ अजोनुबद्धः
सगुणैरजायागुणात्परंवेदनतेस्वरूपं॥३॥त्वांयोगिनोयजंत्यद्धामहापुरुषमीश्वरं
साध्यात्मंसाधिभूतंचसाधिदैवंचसाधवः॥४॥त्रय्याचविद्ययाकेचित्त्वांवैवैतानिकाद्वि
जाः॥यजंतेविततैर्यज्ञैर्नानारूपामराख्यया॥५॥एकेत्वाखिलकर्माणिसंन्यस्योपशमं
गताः॥ज्ञानिनोज्ञानयज्ञेनयजंतिज्ञानविग्रहं॥६॥अन्येचसंस्कृतात्मानोविधिनाभि
हितेनते॥यजंतित्वन्मयास्त्वांवैबहुमूर्त्येकमूर्तिकं॥७॥त्वामेवान्येशिवोक्तेनमार्गेण
शिवरूपिणं॥बह्वाचार्यविभेदेनभगवंतमुपासते॥८॥सर्वएवयजंतित्वांसर्वदेवम
हेश्वरं॥येप्यन्यदेवताभक्तायद्यप्यन्यधियःप्रभो॥९॥यथाद्रिप्रभवानद्यःपर्जन्यापू
रिताःप्रभो॥विशंतिसर्वतःसिंधुंतद्वत्त्वांगतयोंततः॥१०॥सत्वंरजस्तमइतिभवतःप्र

कृतेर्गुणाः॥तेषुहिप्राकृताःप्रोताआब्रह्मस्थावरादयः॥११॥तुभ्यंनमस्तेस्त्वविषक्त
दृष्टयेसर्वात्मनेसर्वधियांचसाक्षिणे॥गुणप्रवाहोयमविद्ययाकृतःप्रवर्त्ततेदेवनृ
तिर्यगात्मसु॥१२॥अग्निर्मुखंतेऽवनिरंघ्रिरीक्षणंसूर्योनभोनाभिरथोदिशःश्रुतिः
द्यौःकंसुरेंद्रास्तवबाहवोर्णवाःकुक्षिर्मरुत्प्राणबलंप्रकल्पितं॥१३॥रोमाणिवृक्षौष
धयःशिरोरुहामेघाःपरस्यास्थिनखानितेद्रयः॥निमेषणंरात्र्यहनीप्रजापतिर्मेढ्रस्तुवृ
ष्टिस्तववीर्यमिष्यते॥१४॥त्वय्यव्ययात्मन्पुरुषेप्रकल्पितालोकाःसपालाबहु
जीवसंकुलाः॥यथाजलेसंजिहतेजलौकसोप्युदुंबरेवामशकामनोमये॥१५॥या
नियानीहरूपाणिक्रीडनार्थंबिभर्षिहि॥तैरामृष्टशुचोलोकामुदागायंतितेयशः॥१६॥
नमःकारणमत्स्यायप्रलयाब्धिचरायच॥हयशीर्ष्णेनमस्तुभ्यंमधुकैटभमृत्यवे॥१७॥अ

कूपाराय वृहते नमो मंदरधारिणे क्षित्युधारविहाराय नमः शूकरमूर्तये ॥ १८ ॥ नम
स्तेऽद्भुतसिंहाय साधुलोकभयापह वामनाय नमस्तुभ्यं क्रांतत्रिभुवनाय च ॥ १९ ॥ न
मो भृगूणां पतये दृप्तक्षत्रवनछिदे नमस्ते रघुवर्याय रावणांतकराय च ॥ २० ॥ नमस्ते
वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ॥ २१ ॥ नमो बु
द्धाय शुद्धाय दैत्यदानवमोहिने म्लेछप्रायक्षत्रहंत्रे नमस्ते कल्किरूपिणे ॥ २२ ॥ भगव
न्जीवलोकोयं मोहितस्तव मायया अहं ममेत्यसद्ग्राहो भ्राम्यते कर्मवर्त्मसु ॥ २३ ॥ अ
हं चात्मात्मजागारदारार्थस्वजनादिषु भ्रमामि स्वप्नकल्पेषु मूढः सत्यधिया विभो ॥ २४
अनित्यानात्मदुःखेषु विपर्ययमतिर्ह्यहं द्वंद्वारामस्तमोविष्टो न जाने त्वात्मनः प्रि
यं ॥ २५ ॥ यथाबुधो जलं हित्वा प्रतिछन्नं तदुद्भवैः अभ्येति मृगतृष्णां वै तद्वत्त्वाहं परा

ङ्मुखः ॥ २६ ॥ नोत्सहेहं कृपणधीः कामकर्महतं मनः रोद्धुं प्रमाथिभिश्चाक्षैर्ह्रियमाण
मितस्ततः ॥ २७ ॥ सोहं तवांघ्र्युपगतोस्म्यसतां दुरापं तच्चाप्यहं भवदनुग्रह ईश मन्ये पुं
सो भवेद्यर्हि संसरणापवर्गस्त्वय्यब्जनाभ सदुपासनया मतिः स्यात् ॥ २८ ॥ नमो विज्ञान
मात्राय सर्वप्रत्ययहेतवे पुरुषेशप्रधानाय ब्रह्मणेनंतशक्तये ॥ २९ ॥ नमस्ते वासुदे
वाय सर्वभूतक्षयाय च हृषीकेश नमस्तुभ्यं प्रपन्नं पाहि मां प्रभो ॥ ३० ॥ इति श्रीभाग
वते महापुराणे दशमस्कंधे अक्रूरस्तुतिर्नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ श्रीशुक उवाच
स्तुवतस्तस्य भगवान्दर्शयित्वा जले वपुः भूयः समाहरत्कृष्णो नटो नाट्यमिवात्म
नः ॥ १ ॥ सोपि चांतर्हितं वीक्ष्य जलादुन्मज्य सत्वरः कृत्वा चावश्यकं सर्वं विस्मितो र
थमागमत् ॥ २ ॥ तमपृछद्धृषीकेशः किं ते दृष्टमिवाद्भुतं भूमौ वियति तोये वा तथा वा

लक्ष्यामहे ॥३॥ अक्रूर उवाच ॥ अद्भुतानीह यावंति भूमौ वियति वा जले ॥ त्वयि विश्वा
त्मके तानि किं मे ऽदृष्टं विपश्यतः ॥४॥ यत्राद्भुतानि सर्वाणि भूमौ वियति वा जले ॥ तं त्वानु
पश्यतो ब्रह्मन् किं मे दृष्टमिहाद्भुतं ॥५॥ इत्युक्त्वा चोदयामास स्यंदनं गांदिनीसुतः ॥ मथु
रामनयद्रामं कृष्णं चैव दिनात्यये ॥६॥ मार्गे ग्रामजना राजंस्तत्र तत्रोपसंगताः ॥ वसुदे
वसुतौ वीक्ष्य प्रीता दृष्टिं न चाददुः ॥७॥ तावद्व्रजौकसस्तत्र नंदगोपादयो ऽग्रतः ॥ पुरोप
वनमासाद्य प्रतीक्षंतो ऽवतस्थिरे ॥८॥ तान्समेत्याह भगवान् अक्रूरं जगदीश्वरः ॥
गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रहसन्निव ॥९॥ भवान्प्रविशतामग्रे सहयानः पुरीं गृहं ॥ वयं त्वि
हावमुच्याथ ततो द्रक्ष्यामहे पुरीं ॥१०॥ अक्रूर उवाच ॥ नाहं भवद्भ्यां रहितः प्रवेक्ष्ये मथु
रां प्रभो ॥ त्यक्तुं नार्हसि मां नाथ भक्तं ते भक्तवत्सल ॥११॥ आगच्छ याम गेहान्नः सनाथान्

कुर्वधोक्षज ॥ सहाग्रजः सगोपालैः सुहृद्भिश्च सुहृत्तम ॥१२॥ पुनीहि पादरजसा गृहान्नो गृह
मेधिनां ॥ यच्छौचेनानुतृप्यंति पितरः साग्नयः सुराः ॥१३॥ अवनिज्यांघ्रियुगलमासीत् श्लोक्यो
बलिर्महान् ॥ ऐश्वर्यमतुलं लेभे गतिं चैकांतिनां तु या ॥१४॥ आपस्ते ऽघ्र्यवनेजन्यस्त्रींल्लो
कान् शुचयो ऽपुनन् ॥ शिरसाधत्त याः शर्वः स्वर्याताः सगरात्मजाः ॥१५॥ देवदेव जगन्नाथ पु
ण्यश्रवणकीर्तन ॥ यदूत्तमोत्तमश्लोक नारायण नमो ऽस्तु ते ॥१६॥ श्रीभगवानुवाच ॥ आया
स्ये भवतो गेहमहमार्यसमन्वितः ॥ यदुचक्रद्रुहं हत्वा वितरिष्ये सुहृत्प्रियं ॥१७॥ श्रीशुक उ
वाच ॥ एवमुक्तो भगवता सो ऽक्रूरो विमना इव ॥ पुरीं प्रविष्टः कंसाय कर्मावेद्य गृहं
ययौ ॥१८॥ अथापराह्णे भगवान्कृष्णः संकर्षणान्वितः ॥ मथुरां प्राविशद्गोपैर्दिदृक्षुः परि
वारितः ॥१९॥ ददर्श तां स्फाटिकतुंगगोपुरद्वारां बृहद्धेमकपाटतोरणां ॥ ताम्रारको॰

ष्टांपरिखादुरासदामुद्यानरम्योपवनोपशोभितां ॥२०॥ सौवर्णशृंगाटकहर्म्यनिःकुटैःश्रे
णीसभाभिर्भवनैरुपस्कृतां ॥ वैडूर्यवज्रामलनीलविद्रुमैर्मुक्ताहरिद्भिर्वलभीषुवेदि
षु ॥२१॥ जुष्टेषुजालामुखरंध्रकुट्टिमेष्वाविष्टपारावतबर्हिनादितां ॥ संसिक्तरथ्यापण
मार्गचत्वरांप्रकीर्णमाल्यांकुरलाजतंदुलां ॥२२॥ आपूर्णकुंभैर्दधिचंदनोक्षितैःप्रसूनदी
पावलिभिःसपल्लवैः ॥ सवृंदरंभाक्रमुकैःसकेतुभिःस्वलंकृतद्वारगृहांसपट्टिकैः ॥२३॥
तांसंप्रविष्टौवसुदेवनंदनौवृतौवयस्यैर्नरदेववर्त्मना ॥ द्रष्टुंसमीयुस्त्वरिताःपुरस्त्रि
योहर्म्याणिचैवारुरुहुर्नृपोत्सुकाः ॥२४॥ काश्चिद्विपर्यग्धृतवस्त्रभूषणाविस्मृत्यचै
कंयुगलेष्वथापराः ॥ कृतैकपत्रश्रवणैकनूपुरानांक्त्वाद्वितीयंत्वपराश्चलोचनं ॥२५॥
अश्नंत्यएकास्तदपास्यसोत्सवाअभ्यज्यमानाअकृतोपमज्जनाः स्वपंत्यउत्थायनि

शम्यनिःस्वनंप्रपाययंत्योर्भमपोह्यमातरः ॥२६॥ मनांसितासामरविंदलोचनःप्रग
ल्भलीलाहसितावलोकनैः ॥ जहारमत्तद्विरदेंद्रविक्रमोदृशांददच्छ्रीरमणात्मनो
त्सवं ॥२७॥ दृष्ट्वामुहुःश्रुतमनुद्रुतचेतसस्तंतत्प्रेक्षणोत्स्मितसुधोक्षणलब्धमानाः
आनंदमूर्तिमुपगुह्यदृशात्मलब्धंहृष्यत्त्वचोजहुरनंतमरिंदमाधिं ॥२८॥ प्रासादशिख
रारूढाःप्रीत्युत्फुल्लमुखांबुजाः ॥ अभ्यवर्षन्सौमनस्यैःप्रमदाबलकेशवौ ॥२९॥ दध्यक्ष
तैःसोदपात्रैःस्रग्गंधैरभ्युपायनैः ॥ तावानर्चुःप्रमुदितास्तत्रतत्रद्विजातयः ॥३०॥ ऊचुः
पौराअहोगोप्यस्तपःकिमचरन्महत् ॥ याह्येतावनुपश्यंतिनरलोकमहोत्सवौ ॥३१॥
रजकंकंचिदायांतंरंगकारंगदाग्रजः ॥ दृष्ट्वायाचतवासांसिधौतान्यत्युत्तमानिच
॥३२॥ देह्यावयोःसमुचितान्यंगवासांसिचार्हतोः ॥ भविष्यतिपरंश्रेयोदातुस्तेनात्र

संशया ॥३३॥ स याचितो भगवता परिपूर्णेन सर्वतः। साक्षेपं रुषितः प्राह भृत्यो राज्ञः सुदुर्मदः ॥३४॥ ईदृशान्येव वासांसि नित्यं गिरिवनेचराः। परिधत्त किमुद्वृत्ता राजद्रव्याण्यभीप्सथः ॥३५॥ याताशु बालिशा मैवं प्रार्थ्यं यदि जिजीविषा। बध्नंति घ्नंति लुंपंति दृप्तं राजकुलानि हि ॥३६॥ एवं विकत्थमानस्य कुपितो देवकीसुतः। रजकस्य कराग्रेण शिरः कायादपातयत् ॥३७॥ तस्यानुजीविनः सर्वे वासःकोशान्विसृज्य वै। दुद्रुवुः सर्वतो मार्गं वासांसि जगृहेऽच्युतः ॥३८॥ वसित्वात्मप्रिये वस्त्रे कृष्णः संकर्षणस्तथा। शेषाण्यादत्त गोपेभ्यो विसृज्य भुवि कानिचित् ॥३९॥ ततस्तु वायकः प्रीतस्तयोर्वेषमकल्पयत्। विचित्रवर्णैश्चैलेयैराकल्पैरनुरूपतः ॥४०॥ नानालक्षणवेषाभ्यां कृष्णरामौ विरेजतुः। स्वलंकृतौ बालगजौ पर्वणीव सितेतरौ ॥४१॥ तस्य प्रसन्नो भगवान्प्रादात्सारूप्यमात्मनः। श्रियं च परमां लो-

के बलैश्वर्यस्मृतींद्रियं ॥४२॥ ततः सुदाम्नो भवनं मालाकारस्य जग्मतुः। तौ दृष्ट्वा स समुत्थाय ननाम शिरसा भुवि ॥४३॥ तयोरासनमानीय पाद्यं चार्घ्यार्हणादिभिः। पूजां सानुगयोश्चक्रे स्रक्तांबूलानुलेपनैः ॥४४॥ प्राह नः सार्थकं जन्म पावितं च कुलं प्रभो। पितृदेवर्षयो मह्यं तुष्टा ह्यागमनेन वां ॥४५॥ भवंतौ किल विश्वस्य जगतः कारणं परं। अवतीर्णाविहांशेन क्षेमाय च भवाय च ॥४६॥ न हि वां विषमा दृष्टिः सुहृदोर्जगदात्मनोः। समयोः सर्वभूतेषु भजंतं भजतोरपि ॥४७॥ तावाज्ञापयतां भृत्यं किमहं करवाणि वां। पुंसोऽत्यनुग्रहो ह्येष भवद्भिर्यन्नियुज्यते ॥४८॥ इत्यभिप्रेत्य राजेंद्र सुदामा प्रीतमानसः। शस्तैः सुगंधैः कुसुमैर्माला विरचिता ददौ ॥४९॥ ताभिः स्वलंकृतौ प्रीतौ कृष्णरामौ सहानुगौ। प्रणताय प्रपन्नाय ददतुर्वरदौ वरान् ॥५०॥ सोऽपि वव्रेऽचलां भक्तिं तस्मि-

त्रैवाखिलात्मनि तद्भक्तेषु च सौहार्दं भूतेषु च दयां परं ॥५१॥ इति तस्मै वरं दत्वा श्रियं
चान्वयवर्धिनीं ॥ बलमायुर्यशः कांतिं निर्जगाम सहाग्रजः ॥५२॥ ॥ इति श्रीभागवते म
हापुराणे दशमस्कंधे पुरप्रवेशो नाम एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४१॥ श्रीशुक उवाच
अथव्रजन्राजपथेन माधवः स्त्रियं गृहीतांगविलेपभाजनां ॥ विलोक्य कुब्जां युवतिं
वराननां पप्रच्छ यांतीं प्रहसन्रसप्रदः ॥१॥ कात्वं वरोर्वेतदु हानुलेपनं कस्यांगने वा क
थयस्व साधु नः ॥ देह्यावयोरंगविलेपमुत्तमं श्रेयस्ततस्ते नचिराद्भविष्यति ॥२॥ सैरंध्र्युवा
च ॥ दास्यस्म्यहं सुंदर कंससंमता त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्मणि मद्भावितं भोजपते
रतिप्रियं विना युवां कोन्यतमस्तदर्हति ॥३॥ रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षि
तैः ॥ धर्षितात्मा ददौ सांद्रमुभयोरनुलेपनं ॥४॥ ततस्तावंगरागेण स्ववर्णेतरशो

भिना ॥ संप्राप्तपरभागेन शुशुभातेनुरंजितौ ॥५॥ प्रसन्नो भगवान्कुब्जां त्रिवक्रां रु
चिराननां ॥ ऋज्वीं कर्तुं मनश्चक्रे दर्शयन्दर्शने फलं ॥६॥ पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यंगुल्यु
त्तानपाणिना प्रगृह्य चिबुकेध्यात्ममुदनीनमदच्युतः ॥७॥ सा तदर्जुसमानांगी बृ
हच्छ्रोणिपयोधरा ॥ मुकुंदस्पर्शनात्सद्यो बभूव प्रमदोत्तमा ॥८॥ ततो रूपगुणौदार्य
संपन्ना प्राह केशवं ॥ उत्तरीयांतमाकृष्य स्मयंती जातहृच्छया ॥९॥ एहि वीर गृहं
यामो न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे ॥ त्वयोन्मथितचित्तायाः प्रसीद पुरुषर्षभ ॥१०॥ एवं स्त्रि
या याच्यमानः कृष्णो रामस्य पश्यतः ॥ मुखं वीक्ष्यानु गोपानां प्रहसंस्तामुवाच ह ॥११॥
एष्यामि ते गृहं सुभ्रु पुंसामाधिविकर्षणं ॥ साधितार्थो गृहाणां नः पांथानां त्वं परायणं
॥१२॥ विसृज्य माध्व्या वाण्या तां व्रजन्मार्गे वणिक्पथैः ॥ नानोपायनतांबूलस्रग्गंधैः

साग्रजोऽर्भितः ॥ १३ ॥ तद्दर्शनस्मरक्षोभादात्मानं नाविदन्स्त्रियः । विस्रस्तवासःकबरव
यालेख्यमूर्तयः ॥ १४ ॥ ततः पौरान्पृच्छमानो धनुषः स्थानमच्युतः । तस्मिन्प्रविष्टो ददृशे ध
नुरैन्द्रमिवाद्भुतं ॥ १५ ॥ पुरुषैर्बहुभिर्गुप्तमर्चितं परमर्धिमत् । वार्यमाणो नृभिः कृष्ण
प्रसह्य धनुराददे ॥ १६ ॥ करेण वामेन सलीलमुद्धृतं सज्यं च कृत्वा निमिषेण पश्यतां
नृणां विकृष्य प्रबभंज मध्यतो यथेक्षुदंडं मदकर्युरुक्रमः ॥ १७ ॥ धनुषो भज्यमान
स्य शब्दः खं रोदसी दिशः । पूरयामास यं श्रुत्वा कंसस्त्रासमुपागमत् ॥ १८ ॥ तद्रक्षिणः सा
नुचराः कुपिता आततायिनः । ग्रहीतुकामा आवव्रुर्गृह्यतां बध्यतामिति ॥ १९ ॥ अथ
तान्दुरभिप्रायान्विलोक्य बलकेशवौ क्रुद्धौ धन्वन आदाय शकले तांश्च जघ्नतुः

॥ २० ॥ बलं च कंसप्रहितं हत्वा शालामुखात्ततः । निःक्रम्य चेरतुर्हृष्टौ निरीक्ष्य पुरसंप

द ॥ २१ ॥ तयोस्तदद्भुतं वीर्यं निशाम्य पुरवासिनः । तेजः प्रागल्भ्यं रूपं च मेनिरे विबुधोत्तमौ
॥ २२ ॥ तयोर्विचरतोः स्वैरमादित्योऽस्तमुपेयिवान् । कृष्णरामौ वृतौ गोपैः पुराच्छकटमीय
तुः ॥ २३ ॥ गोप्यो मुकुंदविगमे विरहातुरा या आशासताशिष ऋता मधुपुर्यभूवन् । संप
श्यतां पुरुषभूषणगात्रलक्ष्मीं हित्वेतरान्नु भजतश्चकमेऽयनं श्रीः ॥ २४ ॥ अवनिक्तांघ्रि
युगलौ भुक्त्वा क्षीरोपसेचनं । ऊषतुस्तां सुखं रात्रिं ज्ञात्वा कंसचिकीर्षितं ॥ २५ ॥ कंसस्तु
धनुषो भंगं रक्षिणां स्वबलस्य च । वधं निशाम्य गोविंदरामविक्रीडितं परं ॥ २६ ॥ दीर्घप्रजा
गरो भीतो दुर्निमित्तानि दुर्मतिः । बहून्यचष्टोभयथा मृत्योर्दौत्यकराणि च ॥ २७ ॥ अ
दर्शनं स्वशिरसः प्रतिरूपे च सत्यपि । असत्यपि द्वितीये च द्वैरूप्यं ज्योतिषां तथा
॥ २८ ॥ छिद्रप्रतीतिश्छायायां प्राणघोषानुपश्रुतिः । स्वर्णप्रतीतिर्वृक्षेषु स्वपदानाम

दन्नि॥२९॥स्वप्ने प्रेतपरिष्वंगः खरयानं विषादनं यायान्नलदमाल्येकस्तैलाभ्यक्तो दिगंबरः॥३०॥अन्यानि चेत्थंभूतानि स्वप्नजागरितानि च पश्यन्मरणसंत्रस्तो निद्रां लेभे न चिंतया॥३१॥व्युष्टायां निशि कौरव्य सूर्ये चाद्भ्यः समुत्थिते कारयामास वै कंसो मल्लक्रीडामहोत्सवं॥३२॥आनर्चुः पुरुषा रंगं तूर्यभेर्यश्च जघ्निरे मंचाश्चालंकृताः स्रग्भिः पताकाचैलतोरणैः॥३३॥तेषु पौरा जानपदा ब्रह्मक्षत्रपुरोगमाः यथोपजोषं विविशू राजानश्च कृतासनाः॥३४॥कंसस्तु संवृतोमात्यै राजमंच उपाविशत् मंडलेश्वरमध्यस्थो हृदयेन विदूयता॥३५॥वाद्यमानेषु तूर्येषु मल्लतालोत्तरेषु च मल्लाः स्वलंकृता दृप्ताः सोपाध्यायाः समागताः॥३६॥चाणूरो मुष्टिकः कूटः शलस्तोशल एव च त आसेदुरुपस्थानं वल्गुवाद्यप्रहर्षिताः॥३७॥नंदगोपादयो गोपा भोज

राजसमाहुताः निवेदितोपायनास्त एकस्मिन्मंच आविशन्॥३८॥इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे मल्लरंगोपवर्णनं द्विचत्वारिंशोध्यायः॥४२॥श्रीशुक उवाच अथ कृष्णश्च रामश्च कृतशौचौ परंतप मल्लदुंदुभिनिर्घोषं श्रुत्वा द्रष्टुमुपेयतुः॥१॥रंगद्वारं समासाद्य तस्मिन्नागमवस्थितं अपश्यत्कुवलयापीडं कृष्णोंबष्ठप्रचोदितं॥२॥बध्वा परिकरं शौरिः समुह्य कुटिलालकान् उवाच हस्तिपं वाचा मेघनादगभीरया॥३॥अंबष्ठांबष्ठ मार्गं नौ देह्यपक्रम मा चिरं नो चेत्सकुंजरं त्वाद्य नयामि यमसादनं॥४॥एवं निर्भर्त्सितोंबष्ठः कुपितः कोपितं गजं चोदयामास कृष्णाय कालांतकयमोपमं॥५॥करींद्रस्तमभिद्रुत्य करेणात रसाग्रहीत् कराद्विगलितः सोमुं निहत्यांघ्रिष्वलीयत॥६॥संक्रुद्धस्तमचक्षाणो घ्राणदृष्टिः स केशवं परामृशत्पुष्करेण स प्र

सत्वाविनिर्गतः ॥ ७ युयुधे प्रगृह्यातिबलं धनुषः पंचविंशतिः ॥ विचकर्ष यथा नागं सुपर्ण इव ली-
लया ॥ ८ स पर्यावर्तमानेन सव्यदक्षिणतोऽच्युतः ॥ बभ्राम भ्राम्यमाणेन गोवत्सेनेव बाल-
कः ॥ ९ ततोऽभिमुखमभ्येत्य पाणिनाहत्य वारणं ॥ प्राद्रवत्पातयामास स्पृश्यमानः पदे
पदे ॥ १० स धावत्क्रीडया भूमौ पतित्वा सहसोत्थितः ॥ तं मत्वा पतितं क्रुद्धो दंताभ्यां सोऽह-
नत्क्षितिं ॥ ११ स्वविक्रमे प्रतिहते कुंजरेंद्रोऽत्यमर्षितः ॥ चोद्यमानो महामात्रैः कृष्णम-
भ्यद्रवद्रुषा ॥ १२ तमापतंतमासाद्य भगवान्मधुसूदनः ॥ निगृह्य पाणिना हस्तं पातयामा-
स भूतले ॥ १३ पतितस्य पदाक्रम्य मृगेंद्र इव लीलया ॥ दंतमुत्पाट्य तेनेभं हस्तिपांश्चाहन-
द्धरिः ॥ १४ मृतकं द्विपमुत्सृज्य दंतपाणिः समाविशत् ॥ अंसन्यस्तविषाणोऽसृङ्मदबिंदुभि-
रंकितः ॥ १५ विरूढस्वेदकणिकावदनांबुरुहो बभौ ॥ वृतौ गोपैः कतिपयैर्बलदेवज-

नार्दनौ ॥ रंगं विविशतू राजन्गजदंतवरायुधौ ॥ १६ मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्री-
णां स्मरो मूर्तिमान्गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ॥ मृत्युर्भोज-
पतेर्विराडविदुषां तत्वं परं योगिनां वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रंगं गतः साग्रजः
॥ १७ हतं कुवलयापीडं दृष्ट्वा तावपि दुर्जयौ ॥ कंसो मनस्व्यपि तदा भृशमुद्विविजे नृप
१८ तौ रेजतू रंगगतौ महाभुजौ विचित्रवेषाभरणस्रगंबरौ यथा नटावुत्तमवेषधा-
रिणौ मनः क्षिपंतौ प्रभया निरीक्षतां ॥ १९ निरीक्ष्य तावुत्तमपूरुषौ जना मंचस्थिता ना-
गरराष्ट्रका नृपाः ॥ प्रहर्षवेगोत्कलितेक्षणाननाः पपुर्न तृप्ता नयनैस्तदाननं ॥ २० ॥
पिबंत इव चक्षुर्भ्यां लिहंत इव जिह्वया जिघ्रंत इव नासाभ्यां श्लिष्यंत इव बाहुभिः
२१ ऊचुः परस्परं ते वै यथादृष्टं यथाश्रुतं तद्रूपगुणमाधुर्यप्रागल्भ्यस्मारिता इ-

वा॥२२॥एतौ भगवतः साक्षाद्धरेर्नारायणस्य हि॥ अवतीर्णाविहांशेन वसुदेवस्य वेश्म
नि॥२३॥एष वै किल देवक्यां जातो नीतश्च गोकुलं॥ कालमेतं वसन्गूढो ववृधे नंदवेश्मनि
॥२४॥पूतनानेन नीतांतं चक्रवातश्च दानवः॥ अर्जुनौ धेनुकः केशीमुत्यकोन्ये च तद्वि
धाः॥२५॥गावः सपालाः एतेन दावाग्नेः परिमोचिताः॥ कालियो दमितः सर्पः इंद्रश्च विम
दः कृतः॥२६॥सप्ताहमेकहस्तेन धृतोद्रिप्रवरोमुना॥ वर्षवाताशनिभ्यश्च परित्रातं च गो
कुलं॥२७॥गोप्योस्य नित्यमुदितहसितप्रेक्षणं मुखं॥ पश्यंत्यो विविधांस्तापांस्तरंति स्माश्र
मं मुदा॥२८॥वदंत्यनेन वंशोयं यदोः सुबहुविश्रुतः॥ श्रियं यशो महत्त्वं च लप्स्यते परिर
क्षितः॥२९॥अयं चास्याग्रजः श्रीमान् रामः कमललोचनः॥ प्रलंबो निहतो येन वत्सको
ये बकादयः॥३०॥जनेष्वेवं ब्रुवाणेषु तूर्येषु निनदत्सु च॥ कृष्णरामौ समाभाष्य चाणूरो

वाक्यमब्रवीत्॥३१॥हे नंदसूनो हे राम भवंतौ वीरसंमतौ॥ नियुद्धकुशलौ श्रुत्वा राज्ञाहूतौ
दिदृक्षुणा॥३२॥प्रियं राज्ञः प्रकुर्वत्यः श्रेयो विंदंति वै प्रजाः॥ मनसा कर्मणा वाचा विपरीतम
तोन्यथा॥३३॥नित्यं प्रमुदिता गोपा वत्सपाला यथा स्फुटं॥ वनेषु मल्लयुद्धेन क्रीडंतश्चारयं
ति गाः॥३४॥तस्माद्राज्ञः प्रियं यूयं वयं च करवामहे॥ भूतानि नः प्रसीदंति सर्वभूतमयो नृ
पः॥३५॥तन्निशम्याब्रवीत्कृष्णो देशकालोचितं वचः॥ नियुद्धमात्मनोभीष्टं मन्यमानोभि
नंद्य च॥३६॥प्रजा भोजपतेरस्य वयं चापि वनेचराः॥ करवाम प्रियं नित्यं तन्नः परमनुग्र
हः॥३७॥बाला वयं तुल्यबलैः क्रीडिष्यामो यथोचितं॥ भवेन्नियुद्धं माऽधर्मः स्पृशेन्मल्लस
भासदः॥३८॥चाणूर उवाच॥ न बालो न किशोरस्त्वं बलश्च बलिनां वरः॥ लीलयेभो ह
तो येन सहस्रद्विपसत्वभृत्॥३९॥तस्माद्भवद्भ्यां बलिभिर्योद्धव्यं नानयोत्र वै॥ मयि वि

क्रमवांस्त्येयवच्चेतेनसहमुष्टिकः॥ ४०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे कुवलया
पीडवधोनाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४३॥ श्रीशुक उवाच॥ एवं चर्च्चितसंकल्पो भगवान्म
धुसूदनः॥ आससादाथ चाणूरं मुष्टिकं रोहिणीसुतः॥ १॥ हस्ताभ्यां हस्तयोर्बध्वा पद्भ्यामेव च पा
दयोः विचकर्षतुरन्योन्यं प्रसह्य विजिगीषया॥ २॥ अरत्नी द्वे अरत्नीभ्यां जानुभ्यां चैव जानु
नी शिरः शीर्ष्णोरसोरस्तावन्योन्यमभिजघ्नतुः॥ ३॥ परिभ्रामणविक्षेपपरिरंभावपातनैः
उत्सर्पणापसर्पणैश्चान्योन्यं प्रत्यरुंधतां॥ ४॥ उत्थापनैरुन्नयनैश्चालनैः स्थापनैरपि प
रस्परं जिगीषंतावपचक्रतुरात्मनः॥ ५॥ तद्बलाबलवद्युद्धं समेताः सर्वयोषितः ऊचुः प
रस्परं राजन्सानुकंपा वरूथशः॥ ६॥ महानयं बताधर्म एषां राजसभासदां ये बलाब
लवद्युद्धं राज्ञोन्विच्छंति पश्यतः॥ ७॥ क्व वज्रसारसर्वांगौ मल्लौ शैलेंद्रसन्निभौ क्व चातिसु

कुमारांगौ किशोरौ नाप्तयौवनौ॥ ८॥ धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य ध्रुवं भवेत् यत्राध
र्मः समुत्तिष्ठेन्न स्थेयं तत्र कर्हिचित्॥ ९॥ न सभां प्रविशेत्प्राज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन् अ
ब्रुवन्विब्रुवन्नज्ञो नरः किल्बिषमश्नुते॥ १०॥ वल्गतः शत्रुमभितः कृष्णस्य वदनांबुजं
वीक्ष्यतां श्रमवार्युप्तं पद्मकोशमिवांबुभिः॥ ११॥ किं न पश्यत रामस्य मुखमाताम्रलोच
नं मुष्टिकं प्रति सामर्षं हाससंरंभशोभितं॥ १२॥ पुण्या बत व्रजभुवो यदयं नृलिंगगूढः
पुराणपुरुषो वनचित्रमाल्यः गाः पालयन्सहबलः क्वणयंश्च वेणुं विक्रीडयां
चति गिरित्ररमार्च्चितांघ्रिः॥ १३॥ गोप्यस्तपः किमचरन्यदमुष्य रूपं लावण्यसारमस
मोर्ध्वमनन्यसिद्धं दृग्भिः पिबंत्यनुसवाभिनवं दुरापमेकांतधाम यशसः श्रिय ऐश्व
रस्य॥ १४॥ या दोहनेवहनने मथनोपलेपप्रेंखेंखनार्भरुदितोक्षणमार्जनादौ॥

भा॰द॰प्र॰
११९

गायंति चैनमनुरक्तधियोश्रुकंठ्यो धन्याव्रजस्त्रिय उरुक्रमचित्तयाना ॥१५॥ प्रातर्व्र
जाद्व्रजत आविशतश्च सायं गोभिः समं क्वणयतोस्य निशम्य वेणुं ॥ निर्गम्य तूर्णमब
लाः पथि भूरिपुण्याः पश्यंति सस्मितमुखं सदयावलोकं ॥१६॥ एवं प्रभाषमाणासु स्त्री
षु योगेश्वरो हरिः शत्रुं हंतुं मनश्चक्रे भगवान्भरतर्षभ ॥१७॥ सभयाः स्त्रीगिरः श्रुत्वा पु
त्रस्नेहशुचातुरौ ॥ पितरावन्वतप्येतां पुत्रयोरबुधौ बलं ॥१८॥ तैस्तैर्नियुद्धविधिभि
र्विविधैरच्युतेतरौ युयुधाते यथान्योन्यं तथैव बलमुष्टिकौ ॥१९॥ भगवद्गात्रनिःपा
तैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः ॥ चाणूरो भज्यमानांगो मुहुर्ग्लानिमवाप ह ॥२०॥ स श्येनवेग उत्प
त्य मुष्टीकृत्य करावुभौ ॥ भगवंतं वासुदेवं क्रुद्धो वक्षस्यबाधत ॥२१॥ नाचलत्तत्प्रहा
रेण मालाहत इव द्विपः ॥ बाह्वोर्निगृह्य चाणूरं बहुशो भ्रामयन्हरिः ॥ भूपृष्ठे पो

थयामास तरसा क्षीणजीवितं ॥२२॥ विस्रस्ताकल्पकेशस्रगिंद्रध्वज इवापतत् ॥ त
थैव मुष्टिकः पूर्वं स्वमुष्ट्याभिहतेन वै ॥२३॥ बलभद्रेण बलिना तलेनाभिहतो भृशं ॥
प्रवेपितः स रुधिरमुद्वमन्मुखतोर्दितः ॥२४॥ व्यसुः पपातोर्व्युपस्थे वाताहत इवां
घ्रिपः ॥ ततः कूटमनुप्राप्तं रामः प्रहरतां वरः ॥२५॥ अवधील्लीलया राजन्सावज्ञं वाम
मुष्टिना ॥ तर्ह्येव हि शलः कृष्णप्रपदाहतशीर्षकः ॥२६॥ द्विधा विदीर्णस्तोशलक उभाव
पि निपेततुः ॥ चाणूरे मुष्टिके कूटे शले तोशलके हते ॥ शेषाः प्रदुद्रुवुर्मल्लाः सर्वे प्राण
परीप्सवः ॥२७॥ गोपान्वयस्यानाकृष्य तैः संसृज्य विजह्रतुः ॥ वाद्यमानेषु तूर्येषु वल्गं
तौ रुतनूपुरौ ॥२८॥ जनाः प्रजहृषुः सर्वे कर्मणा रामकृष्णयोः ॥ ऋते कंसं विप्रमुख्याः
साधवः साधु साध्विति ॥२९॥ हतेषु मल्लवर्येषु विद्रुतेषु च भोजराट् ॥ न्यवारयत्स्व

तूर्याणि वाक्यं चेदमुवाच ह॥३०॥ निःसारयत दुर्वृत्तौ वसुदेवात्मजौ पुरात्। धनं हरत गो
पानां नंदं बध्नीत दुर्मतिं॥३१॥ वसुदेवस्तु दुर्मेधा हन्यतामाश्वसत्तमः। उग्रसेनः पिता चापि
सानुगः परपक्षगः॥३२॥ एवं विकत्थमाने वै कंसे प्रकुपितोऽव्ययः। लघिम्नोत्पत्य तरसा मं
चमुत्तुंगमारुहत्॥३३॥ तमाविशंतमालोक्य मृत्युमात्मन आसनात्। मनस्वी सहसोत्था
य जगृहे सोऽसिचर्मणी॥३४॥ तं खड्गपाणिं विचरंतमाशु श्येनं यथा दक्षिणसव्यमंबरे
समग्रहीद्दुर्विषहोग्रतेजा यथोरगं तार्क्ष्यसुतः प्रसह्य॥३५॥ प्रगृह्य केशेषु चलत्कि
रीटं निपात्य रंगोपरि तुंगमंचात्। तस्योपरिष्टात्स्वयमब्जनाभः पपात विश्वाश्रय आ
त्मतंत्रः॥३६॥ कंसं परेतं विचकर्ष भूमौ हरिर्यथेभं जगतो विपश्यतः। हाहेति शब्दः
सुमहांस्तदाभूदुदीरितः सर्वजनैर्नरेंद्र॥३७॥ स नित्यदोद्विग्नधिया तमीश्वरं पि

बन्वदन्वा विचरन्स्वपन्श्वसन्। ददर्श चक्रायुधमग्रतो यतस्तदेव रूपं दुरवापमा
प॥३८॥ तस्यानुजा भ्रातरोऽष्टौ कंकन्यग्रोधकादयः। अभ्यधावन्नतिक्रुद्धा भ्रातुर्निर्वे
शकारिणः॥३९॥ तथातिरभसांस्तांस्तु संयत्तान्रोहिणीसुतः। अहन्परिघमुद्यम्य
पशूनिव मृगाधिपः॥४०॥ नेदुर्दुंदुभयो व्योम्नि ब्रह्मेशाद्या विभूतयः। पुष्पैः किरंतस्तं
प्रीताः शशंसुर्ननृतुः स्त्रियः॥४१॥ तेषां स्त्रियो महाराज सुहृन्मरणदुःखिताः। तत्रा
भीयुर्विनिघ्नंत्यः शीर्षाण्यश्रुविलोचनाः॥४२॥ शयानान्वीरशय्यायां पतीनालिंग्य शो
चतीः। विलेपुः सुस्वरं नार्यो विसृजंत्यो मुहुः शुचः॥४३॥ हा नाथ प्रिय धर्मज्ञ करुणा
नाथवत्सल। त्वया हतेन निहता वयं ते सगृहप्रजाः॥४४॥ त्वया विरहिता पत्या पुरी
यं पुरुषर्षभ। न शोभते वयमिव निवृत्तोत्सवमंगला॥४५॥ अनागसां त्वं भूतानां

कृतवान्द्रोहमुल्वणं। तेनेमां भो दशां नीतो मृतध्रुक्को जनेत रं॥४६॥ सर्वेषामिह भू
तानामेष हि प्रभवाप्ययः। गोप्ता च तद्वधायी न क्वचित्सुखमेधते॥४७॥ श्रीशुक उवा
च॥ राजयोषित आश्वास्य भगवांल्लोकभावनः। यामाहुर्लौकिकीं संस्थां हतानां समका
रयत्॥४८॥ मातरं पितरं चैव मोचयित्वाथ बंधनात्। कृष्णरामौ ववंदाते शिरसास्पृश्य पाद
योः॥४९॥ देवकी वसुदेवश्च विज्ञाय जगदीश्वरौ। कृतसंवंदनौ पुत्रौ सस्वजाते न शंकितौ
॥५०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः॥४४॥ श्री
बादरायणिरुवाच॥ पितरावुपलब्धार्थौ विदित्वा पुरुषोत्तमः। मा भूदिति निजां
मायां ततान जनमोहिनीं॥१॥ उवाच पितरावेत्य साग्रजः सात्वतर्षभः। प्रश्रयावनतः
प्रीणन्नंब तातेति सादरं॥२॥ नास्मत्तो युवयोस्तात नित्योत्कंठितयोरपि। बाल्यपौगंड

कौमाराः पुत्राभ्यामभवन्क्वचित्॥३॥ न लब्धो दैवहतयोर्वासो नौ भवदंतिके। यां बाला
ः पितृगेहस्था विंदंते लालिता मुदं॥४॥ सर्वार्थसंभवो देहो जनितः पोषितो यतः। न तयो
र्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा॥५॥ यस्तयोरात्मजः कल्प आत्मना च धनेन च। वृ
त्तिं न दद्यात्तं प्रेत्य स्वमांसं भक्षयंति हि॥६॥ मातरं पितरं वृद्धं भार्यां साध्वीं सुतं शिशुं। गु
रुं विप्रं प्रपन्नं च कल्पोऽबिभ्रच्छ्वसन्मृतः॥७॥ तन्नावकल्पयोः कंसान्नित्यमुद्विग्नचे
तसोः। मोघमेते व्यतिक्रांता दिवसा वामनर्चतोः॥८॥ तत्क्षंतुमर्हथस्तात मातर्नौ
परतंत्रयोः। अकुर्वतोर्वां शुश्रूषां क्लिष्टयोर्दुर्हृदा भृशं॥९॥ श्रीशुक उवाच॥ इति
मायामनुष्यस्य हरेर्विश्वात्मनो गिरा। मोहितावंकमारोप्य परिष्वज्यापतुर्मुदं॥१०॥ सिं
चंतावश्रुधाराभिः स्नेहपाशेन चावृतौ। न किंचिदूचतू राजन्बाष्पकंठौ विमोहितौ

॥११॥ एवमाश्वास्यपितरौभगवान्देवकीसुतः॥ मातामहंतूग्रसेनंयदूनामकरोन्नृपं॥१२॥
आहचास्मान्महाराजप्रजाश्चाज्ञप्तुमर्हसि॥ ययातिशापाद्यदुभिर्नासितव्यंनृपासने॥१३॥
मयिभृत्यउपासीनेभवतोविबुधादयः॥ बलिंहरंत्यवनताः किमुतान्येनराधिपाः॥१४॥
सर्वान्स्वान्ज्ञातिसंबंधान्दिग्भ्यःकंसभयाकुलान्॥ यदुवृष्ण्यंधकमधुदाशार्हकुकुरादिका
न्॥१५॥ सभाजितान्समाश्वास्यविदेशावासकर्शितान्॥ न्यवासयत्स्वगेहेषुवित्तैःसंतर्प्य
विश्वकृत्॥१६॥ कृष्णसंकर्षणभुजैर्गुप्तालब्धमनोरथाः॥ गृहेषुरेमिरेसिद्धाःकृष्णरामगत
ज्वराः॥१७॥ वीक्षंतोहरहःप्रीतामुकुंदवदनांबुजं॥ नित्यंप्रमुदितंश्रीमत्सदयस्मितवी
क्षणं॥१८॥ तत्रप्रवयसोप्यासन्युवानोतिबलौजसः॥ पिबंतोक्षैर्मुकुंदस्यमुखांबुजसुधांमु
हुः॥१९॥ अथनंदंसमासाद्यभगवान्देवकीसुतः॥ संकर्षणश्चराजेंद्रपरिष्वज्येदमूच

तुः॥२०॥ पितर्युवाभ्यांस्निग्धाभ्यांपोषितौलालितौभृशं॥ पित्रोरभ्यधिकाप्रीतिरात्मजेष्वात्म
नोपिहि॥२१॥ सपितासाचजननीयौपुष्णीतांस्वपुत्रवत्॥ शिशून्बंधुभिरुत्सृष्टानकल्पैःपोष
रक्षणे॥२२॥ यातयूयंव्रजंतातवयंचस्नेहदुःखितान्॥ ज्ञातीन्वोद्रष्टुमेष्यामोविधायसुहृदांसु
खं॥२३॥ एवंसांत्वय्यभगवान्नंदंसव्रजमच्युतः॥ वासोलंकारकुप्याद्यैरर्हयामाससादरं
॥२४॥ इत्युक्तस्तौपरिष्वज्यनंदःप्रणयविह्वलः॥ पूरयन्नश्रुभिर्नेत्रेसहगोपैर्व्रजंययौ॥२५॥ अ
थशूरसुतोराजन्पुत्रयोःसमकारयत्॥ पुरोधसाब्राह्मणैश्चयथावद्द्विजसंस्कृतिं
॥२६॥ तेभ्योदाद्दक्षिणागावोरुक्ममालाःस्वलंकृताः॥ स्वलंकृतेभ्यःसंपूज्यसवत्साःक्षौम
मालिनीः॥२७॥ याःकृष्णरामजन्मर्क्षेमनोदत्तामहामतिः॥ ताश्चाददादनुस्मृत्यकंसेना
धर्मतोहृताः॥२८॥ ततश्चलब्धसंस्कारौद्विजत्वंप्राप्यसुव्रतौ॥ गर्गाद्यदुकुलाचार्याद्गायत्रं

व्रतमास्थितौ ॥२९॥ प्रभवौसर्वविद्यानांसर्वज्ञौजगदीश्वरौ ॥ नान्यसिद्धामलंज्ञानंगूहमा
नौनरेहितैः ॥३०॥ अथोगुरुकुलेवासमिछंतावुपजग्मतुः ॥ काश्यंसांदीपनिंनामह्यवंति
पुरवासिनं ॥३१॥ यथोपसाद्यतौदांतौगुरौवृत्तिमनिंदितां ॥ ग्राहयंतावुपेतौस्मभक्त्यादे
वमिवादृतौ ॥३२॥ तयोर्द्विजवरस्तुष्टःशुद्धभावानुवृत्तिभिः ॥ प्रोवाचवेदानखिलान्सांगो
पनिषदोगुरुः ॥३३॥ सरहस्यंधनुर्वेदंधर्मान्न्यायपथांस्तथा ॥ तथाचान्वीक्षिकींविद्यांराज
नीतिंचषड्विधां ॥३४॥ सर्वंनरवरश्रेष्ठौसर्वविद्याप्रवर्त्तकौ ॥ सकृन्निगदमात्रेणतौसंज
गृहतुर्नृप ॥३५॥ अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्यासंयत्तौतावतीःकलाः ॥ गुरुदक्षिणयाचार्यंछं
दयामासतुर्नृप ॥३६॥ द्विजस्तयोस्तंमहिमानमद्भुतंसंलक्ष्यराजन्नतिमानुषींमतिं सं
मंत्र्यपत्न्यासमहार्णवेमृतंबालंप्रभासेवरयांबभूवह ॥३७॥ तथेत्यथारुह्यमहार

थौरथंप्रभासमासाद्यदुरंतविक्रमौ ॥ वेलामुपव्रज्यनिषीदतुःक्षणंसिंधुर्विदित्वार्हण
माहरत्तयोः ॥३८॥ तमाहभगवानाशुगुरुपुत्रःप्रदीयतां ॥ योसाविहत्वयाग्रस्तोबाल
कोमहतोर्मिणा ॥३९॥ समुद्रउवाच ॥ नैवाहार्षमहंदेवदैत्यःपंचजनोमहान् ॥ अं
तर्जलचरःकृष्णशंखरूपधरोसुरः ॥४०॥ आस्तेतेनाहृतोनूनंतच्छ्रुत्वासत्वरंप्रभुः ज
लमाविश्यतंहत्वानापश्यदुदरेर्भकं ॥४१॥ तदंगप्रभवंशंखमादायरथमागमत् त
तःसंयमनींनामयमस्यदयितांपुरीं ॥४२॥ गत्वाजनार्दनःशंखंप्रदध्मौसहलायुधः शं
खनिर्ह्रादमाकर्ण्यप्रजासंयमनोयमः ॥ तयोःसपर्यांमहतींचक्रेभक्त्युपबृंहितां ॥४३॥
उवाचावनतःकृष्णंसर्वभूताशयालयं ॥ लीलामनुष्यहेविष्णोयुवयोःकरवाम
किं ॥४४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ गुरुपुत्रमिहानीतंनिजकर्मनिबंधनं ॥ आनयस्वमहा

राजमच्छासनपुरस्कृत॥४५॥ तथेतितेनोपानीतंगुरुपुत्रंयदूत्तमौ॥ दत्त्वास्वगुरवेभूयोवृ
णीष्वेतितमूचतुः॥४६॥ सम्यक्संपादितोवत्सभवद्भ्यांगुरुनिःक्रयः॥ कोनुयुष्मद्विधगु
रोःकामोनामावशिष्यते॥४७॥ गच्छतंस्वगृहंवीरौकीर्त्तिर्वामस्तुपावनी॥ छंदांस्ययात
यामानिभवंत्विहपरत्रच॥४८॥ गुरुणैवमनुज्ञातौरथेनानिलरंहसा॥ आयातौस्वपुरं
तातपर्जन्यनिनदेनवै॥४९॥ समनंदन्प्रजाःसर्वादृष्ट्वारामजनार्द्दनौ॥ अपश्यंत्योबह्व
हानिनष्टलब्धधनाइव॥५०॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेगुरुकुलनि
र्दतिपंचचत्वारिंशोध्यायः॥४५॥ श्रीशुकउवाच॥ वृष्णीनांप्रवरोमंत्रीकृष्णस्यदयि
तःसखा॥ शिष्योबृहस्पतेःसाक्षादुद्धवोबुद्धिसत्तमः॥१॥ तमाहभगवान्प्रेष्ठंभक्तमे
कांतिनंक्वचित्॥ गृहीत्वापाणिनापाणिंप्रपन्नार्त्तिहरोहरिः॥२॥ गच्छोद्धवव्रजंसौम्य

पित्रोर्नौप्रीतिमावह॥ गोपीनांमद्वियोगाधिंमत्संदेशैर्विमोचय॥३॥ तामन्मनस्कामत्प्रा
णामदर्थेत्यक्तदैहिकाः॥ मामेवदयितंप्रेष्ठमात्मानंमनसागताः॥ येत्यक्तलोकधर्मा
श्चमदर्थेतान्बिभर्म्यहं॥४॥ मयिताःप्रेयसांप्रेष्ठेदूरस्थेगोकुलस्त्रियः॥ स्मरंत्योंगवि
मुह्यंतिविरहौत्कंठ्यविह्वलाः॥५॥ धारयंत्यतिकृच्छ्रेणप्रायःप्राणान्कथंचन॥ प्रत्या
गमनसंदेशैर्वल्लव्योमेमदात्मिकाः॥६॥ श्रीशुकउवाच॥ इत्युक्तउद्धवोराजन्संदे
शंभर्त्तुरादृतः॥ आदायरथमारुह्यप्रययौनंदगोकुलं॥७॥ प्राप्तोनंदव्रजंश्रीमान्नि
म्लोचतिविभावसौ॥ छन्नयानःप्रविशतांपशूनांखुररेणुभिः॥८॥ वासितार्थेभियुध्यद्भि
र्नादितंशुष्मिभिर्वृषैः॥ धावंतीभिश्चवास्राभिरूधोभारैःस्ववत्सकान्॥९॥ इतस्ततोवि
लंघद्भिर्गोवत्सैर्मंडितंसितैः॥ गोदोहशब्दाभिरवंवेणूनांनिस्वनेनच॥१०॥ गायंतीभि

श्वकर्मणि शुभानि वत्सरूपायोः स्वलंकृताभिर्गोपीभिर्गोपैश्च सुविराजितं ॥११॥ अग्न्य
र्कातिथिगोविप्रपितृदेवार्चनान्वितैः ॥ धूपदीपैश्च माल्यैश्च गोपावासैर्मनोरमं ॥१२॥ स
र्वतः पुष्पितवनं द्विजालिकुलनादितं ॥ हंसकारंडवाकीर्णैः पद्मखंडैश्च मंडितं
॥१३॥ तमागतं समागम्य कृष्णस्यानुचरं प्रियं ॥ नंदः प्रीतः परिष्वज्य वासुदेवधियार्चय
त् ॥१४॥ भोजितं परमान्नेन संविष्टं कशिपौ सुखं ॥ गतश्रमं पर्यपृच्छत्पादसंवाहनादिभिः
॥१५॥ कच्चिदंग महाभाग सखा नः शूरनंदनः ॥ आस्ते कुशल्यपत्याद्यैर्युक्तो मुक्तः सुहृद्
तः ॥१६॥ दिष्ट्या कंसो हतः पापः सानुगः स्वेन पाप्मना ॥ साधूनां धर्मशीलानां यदूनां द्वेष्टि यः
सदा ॥१७॥ अपि स्मरति नः कृष्णो मातरं सुहृदः सखीन् ॥ गोपान्व्रजं चात्मनाथं गावो वृं
दावनं गिरिं ॥१८॥ अप्यायास्यति गोविंदः स्वजनान्सकृदीक्षितुं ॥ तर्हि द्रक्ष्याम तद्वक्त्रं सु

नसं सुस्मितेक्षणं ॥१९॥ दावाग्नेर्वातवर्षाच्च वृषसर्पाच्च रक्षिताः ॥ दुरत्ययेभ्यो मृत्युभ्यः कृष्णे
न सुमहात्मना ॥२०॥ स्मरतां कृष्णवीर्याणि लीलापांगनिरीक्षितं ॥ हसितं भाषितं चांग सर्वा
नः शिथिलाः क्रियाः ॥२१॥ सरिच्छैलवनोद्देशान्मुकुंदपदभूषितान् ॥ आक्रीडानीक्षमाणा
नां मनो याति तदात्मतां ॥२२॥ मन्ये कृष्णं च रामं च प्राप्ताविह सुरोत्तमौ ॥ सुराणां महदर्था
य गर्गस्य वचनं यथा ॥२३॥ कंसं नागायुतप्राणं मल्लौ गजपतिं तथा ॥ अवधिष्टां लीलयैव प
शूनिव मृगाधिपः ॥२४॥ तालत्रयं महासारं धनुर्यष्टिमिवेभराट् ॥ बभंजैकेन हस्तेन सप्ता
हमदधाद्गिरिं ॥२५॥ प्रलंबो धेनुकोरिष्टस्तृणावर्तो बकादयः ॥ दैत्याः सुरासुरजिता हता ये
नेह लीलया ॥२६॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति संस्मृत्य संस्मृत्य नंदः कृष्णानुरक्तधीः ॥ अत्युत्कं
ठोभवत्तूष्णीं प्रेमप्रसरविह्वलः ॥२७॥ यशोदाकर्ण्यमानानि पुत्रस्य चरितानि च ॥ शृ

एवंत्यश्रूण्यवास्राक्षीत्स्नेहस्नुतपयोधरा॥२८॥ तयोरित्थं भगवति कृष्णे नंदयशोदयोः वी
क्ष्यानुरागं परमं नंदमाहोद्धवो मुदा॥२९॥ उद्धव उवाच॥ युवां श्लाघ्यतमौ नूनं देहिनामिह
मानद। नारायणेखिलगुरौ यत्कृता मतिरीदृशी॥३०॥ एतौ हि विश्वस्य च बीजयोनी रामो मु
कुंदः पुरुषः प्रधानं। अन्वीय भूतेषु विलक्षणस्य ज्ञानस्य चेशात इमौ पुराणौ॥३१॥ यस्मि
न्जनः प्राणवियोगकाले क्षणं समावेश्य मनो विशुद्धं। निर्हृत्य कर्माशयमाशु याति
परां गतिं ब्रह्ममयोर्कवर्णः॥३२॥ तस्मिन्भवंतावखिलात्महेतौ नारायणे कारणमर्त्य
मूर्तौ। भावं विधत्तां नितरां महात्मन्किं वावशिष्टं युवयोः सुकृत्यं॥३३॥ आगमिष्यत्य
दीर्घेण कालेन व्रजमच्युतः। प्रियं विधास्यते पित्रोर्भगवान्सात्वतां पतिः॥३४ हत्वा कं
सं रंगमध्ये प्रतीपं सर्वसात्वतां। यदाह वः समागत्य कृष्णः सत्यं करोति तत्॥३५॥ मा

खिद्यतं महाभागौ द्रक्ष्यथः कृष्णमंतिके। अंतर्हृदि स भूतानामास्ते ज्योतिरिवैधसि॥३६॥
न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियो वास्त्यमानिनः। नोत्तमो नाधमो वापि समानस्यासमो
पि वा॥३७॥ न माता न पिता तस्य न भार्या न सुतादयः। नात्मीयो न परश्चापि न देहो जन्म
एव च॥३८॥ न चास्य कर्म वा लोके सदसन्मिश्रयोनिषु। क्रीडार्थं सोपि साधूनां परित्राणाय क
ल्पते॥३९॥ सत्वं रजस्तम इति प्रकृते भजते गुणान्। क्रीडन्नतीहस्त्रिगुणैः सृजत्यवति
हंत्यजः॥४०॥ यथा भ्रमरिकादृष्ट्या भ्राम्यतीव महीयते। चित्ते कर्तरि तत्रात्मा कर्तेवाहंधि
या स्मृतः॥४१॥ युवयोरेव नैवायमात्मजो भगवान्हरिः। सर्वेषामात्मजो ह्यात्मा पिता मा
ता स ईश्वरः॥४२॥ दृष्टं श्रुतं भूतभवद्भविष्यत्स्थास्नुश्चरिष्णुर्महदल्पकं च। विनाच्युताद्व
स्तु तरां न वाच्यं स एव सर्वं परमार्थभूतः॥४३॥ एवं निशा सा ब्रुवतोर्व्यतीता नंदस्य कृष्णानु

त्रस्य राजन्त्र ॥ गोप्यः समुत्थाय निरूप्य दीपान्वास्तून्समभ्यर्च्य दधीन्यमंथन् ॥ ४४ ॥ तादी
पैर्मणिभिर्विरेजू रज्जूर्विकर्षद्भुजकंकणस्रजः ॥ चलन्नितंबस्तनहारकुंडलत्विषत्कपोला
रुणकुंकुमाननाः ॥ ४५ ॥ उद्गायतीनामरविंदलोचनं व्रजांगनानां दिवमस्पृशद्ध्वनिः ॥ दध्नश्च
निर्मथनशब्दमिश्रितो निरस्यते येन दिशाममंगलं ॥ ४६ ॥ भगवत्युदिते सूर्ये नंदद्वारि व्र
जौकसः ॥ दृष्ट्वा रथं शातकौंभं कस्यायमिति चाब्रुवन् ॥ ४७ ॥ अक्रूर आगतः किं वा यः कंसस्या
र्थसाधकः ॥ येन नीतो मधुपुरीं कृष्णः कमललोचनः ॥ ४८ ॥ किं साधयिष्यत्यस्माभिर्भर्तुः प्रेत
स्य निःकृतिं ॥ इति स्त्रीणां वदंतीनां उद्धवोगात्कृताह्निकः ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवते महापुरा
णे दशमस्कंधे नंदशोकापनयनं षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तं वीक्ष्य
कृष्णानुचरं व्रजस्त्रियः प्रलंबबाहुं नवकंजलोचनं ॥ पीतांबरं पुष्करमालिनं लसन्मु

खारविंदं परिमृष्टकुंडलं ॥ १ ॥ सुविस्मिताः कोयमपीच्यदर्शनः कुतश्च कस्याच्युतवेषभूष
णः ॥ इति स्म सर्वाः परिवव्रुरुत्सुकास्तमुत्तमश्लोकपदांबुजाश्रयं ॥ २ ॥ तं प्रश्रयेणावनताः सु
सत्कृतं सव्रीडहासेक्षणसूनृतादिभिः ॥ रहस्यपृच्छन्नुपविष्टमासने विज्ञाय संदेशहरं रमा
पतेः ॥ ३ ॥ जानीमस्त्वां यदुपतेः पार्षदं समुपागतं ॥ भर्त्रेह प्रेषितः पित्रोर्भवान्प्रियचिकी
र्षया ॥ ४ ॥ अन्यथा गोव्रजे तस्य स्मरणीयं न चक्ष्महे ॥ स्नेहानुबंधो बंधूनां मुनेरपि सुदुस्त्यजः ॥ ५ ॥
अन्येष्वर्थकृता मैत्री यावदर्थविडंबनं ॥ पुंभिः स्त्रीषु कृता यद्वत्सुमनःस्विव षट्पदैः ॥ ६ ॥
निःस्वं त्यजंति गणिका अकल्पं नृपतिं प्रजाः ॥ अधीतविद्या आचार्यमृत्विजो दत्तदक्षिणं ॥
॥ ७ ॥ खगा वीतफलं वृक्षं भुक्त्वा चातिथयो गृहं ॥ दग्धं मृगास्तथारण्यं जारो भुक्त्वा रतां स्त्रियं ॥
॥ ८ ॥ इति गोप्यो हि गोविंदे गतवाक्कायमानसाः ॥ कृष्णदूते व्रजं याते उद्धवे त्यक्तलौकिकाः

॥९॥ गायंत्यः प्रियकर्माणि रुदंत्यश्च गतह्रियाः। तस्य संस्मृत्य संस्मृत्य यानि कैशोरबाल्ययो
॥१०॥ काचिन्मधुकरं दृष्ट्वा ध्यायंती कृष्णसंगमं। प्रियप्रस्थापितं दूतं कल्पयित्वेदमब्रवीत्
॥११॥ गोप्युवाच ॥ मधुप कितवबंधो मा स्पृशांघ्रिं सपत्न्याः कुचविलुलितमालाकुंकुम
श्मश्रुभिर्नः वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं यदुसदसि विडंब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक्
॥१२॥ सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान्भवादृक्
परिचरति कथं तत्पादपद्मं तु पद्मा ह्यपि बत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः ॥१३॥ किमि
ह बहु षडंघ्रे गायसि त्वं यदूनामधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणं। विजयसखसखीनां
गायतां तत्प्रसंगः क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयंतीष्टमिष्टाः ॥१४॥ दिवि भुवि च रसायां
काः स्त्रियस्तद्दुरापाः कपटरुचिरहासभ्रूविजृंभस्य याः स्युः। चरणरज उपास्ते यस्य भू

तिर्वयं का अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः ॥१५॥ विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुका
रैरनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुंदात् स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका व्यसृजद
कृतचेताः किं नु संधेयमस्मिन् ॥१६॥ मृगयुरिव कपींद्रं विव्यधे लुब्धधर्मा स्त्रियमकृत वि
रूपां स्त्रीजितः कामयानां बलिमपि बलिमत्त्वावेष्टयद्ध्वांक्षवद्यस्तदलमसितसख्यैर्दु
स्त्यजस्तत्कथार्थः ॥१७॥ यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्सकृददनविधूतद्वंद्वधर्मा
विनष्टाः ॥ सपदि गृहकुटुंबं दीनमुत्सृज्य दीना बहव इव विहंगा भिक्षुचर्यां चरंति ॥१८॥
वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः द
दृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्रस्मररुज उपमंत्रिन् भण्यतामन्यवार्ता ॥१९॥ प्रियस
ख पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं वरय किमनुरुंधे माननीयोऽसि मेंग। नयसि कथमि

हास्मान्दुस्त्यजद्वंद्वपार्श्वंसततमुरसिसौम्यश्रीर्वधूःसाकमास्ते॥२०॥अपिबतमधुपु
र्यामार्यपुत्रोधुनास्तेस्मरतिसपितृगेहान्सौम्यबंधूंश्चगोपान्॥क्वचिदपिसकथानः
किंकरीणांगृणीतेभुजमगुरुसुगंधंमूर्ध्न्यधास्यत्कदानु॥२१॥श्रीशुकउवाच॥अथोद्ध
वोनिशम्यैवंकृष्णदर्शनलालसाः॥सांत्वयन्प्रियसंदेशैर्गोपीरिदमभाषत॥२२॥उद्धव
उवाच॥अहोयूयंस्मपूर्णार्थाभवत्योलोकपूजिताः॥वासुदेवेभगवतियासामित्यर्पि
तंमनः॥२३॥दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः॥श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैःकृष्णेभक्ति
र्हिसाध्यते॥२४॥भगवत्युत्तमश्लोकेभवतीभिरनुत्तमा॥भक्तिःप्रवर्तितादिष्ट्यामुनीना
मपिदुर्लभा॥२५॥दिष्ट्यापुत्रान्पतीन्देहान्स्वजनान्भवनानिच॥हित्वावृणीतयूयंयत्
कृष्णाख्यंपुरुषंपरं॥२६॥सर्वात्मभावोधिकृतोभवतीनामधोक्षजे॥विरहेणमहाभा

गामहान्मेनुग्रहःकृतः॥२७॥श्रूयतांप्रियसंदेशोभवतीनांसुखावहः॥यमादायागतो
भद्राअहंभर्तूरहस्करः॥२८॥श्रीभगवानुवाच॥भवतीनांवियोगोमेनहिसर्वात्मनाक्व
चित्॥यथाभूतानिभूतेषुखंवाय्वग्निर्जलंमही॥तथाहंचमनःप्राणभूतेंद्रियगुणाश्रयः
॥२९॥आत्मन्येवात्मनात्मानंसृजेहन्म्यनुपालये॥आत्ममायानुभावेनभूतेंद्रियगुणा
त्मना॥३०॥आत्माज्ञानमयःशुद्धोव्यतिरिक्तोगुणान्वयः॥सुषुप्तिस्वप्नजाग्रद्भिर्मायावृत्ति
भिरीयते॥३१॥येनेंद्रियार्थान्ध्यायेतमृषास्वप्नवदुत्थितः॥तन्निरुंध्यादिंद्रियाणिविनि
द्रःप्रत्यपद्यत॥३२॥एतदंतःसमाम्नायोयोगःसांख्यंमनीषिणां॥त्यागस्तपोदमःसत्यंस
मुद्रांताइवापगाः॥३३॥यत्त्वहंभवतीनांवैदूरेवर्तेप्रियोदृशां॥मनसःसन्निकर्षार्थंम
दनुध्यानकाम्यया॥३४॥यथादूरचरेप्रेष्ठेमनआविश्यवर्त्तते॥स्त्रीणांचनतथाचेतःसं

निरुद्धे स्वगोचरे ३५ मय्यावेश्य मनः कृत्स्नं विमुक्ताशेषवृत्ति यत् ॥ अनुस्मरंत्यो मां नित्यम
चिरान्मामुपैष्यथ ॥ ३६ ॥ या मया क्रीडता रात्र्यां वनेस्मिन्व्रज आस्थिताः ॥ अलब्धरासाः क
ल्याण्यो मापुर्मद्वीर्यचिंतया ॥ ३७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं प्रियतमादिष्टमाकर्ण्य व्रजयोषि
तः ॥ ता ऊचुरुद्धवं प्रीतास्तत्संदेशागतस्मृतीः ॥ ३८ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ ॥ दिष्ट्याहितो हतः कंसो य
दूनां सानुगोघकृत् ॥ दिष्ट्याप्तैर्लब्धसर्वार्थैः कुशल्यास्तेच्युतोधुना ॥ ३९ ॥ कथं रतिविशेषज्ञः प्रि
यश्च पुरयोषितां ॥ नानुबध्येत तद्वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुभाजितः ॥ ४० ॥ कच्चिद्गदाग्रजः सौम्य क
रोति पुरयोषितां ॥ प्रीतिं नः स्निग्धसव्रीडहासोदारेक्षणार्चितः ॥ ४१ ॥ अपि स्मरति नः साधो गो
विंदः प्रस्तुते क्वचित् ॥ गोष्ठीमध्ये पुरस्त्रीणां ग्राम्याः स्वैरकथांतरे ॥ ४२ ॥ ताः किं निशाः स्मरति

यासु तदा प्रियाभिर्वृंदावने कुमुदकुंदशशांकरम्ये ॥ रेमे क्वणच्चरणनूपुररासगोष्ठ्यामस्मा

भिरीडितमनोज्ञकथः कदाचित् ॥ ४३ ॥ अप्येष्यतीह दाशार्हस्तप्ताः स्वकृतया शुचा ॥ संजीवयन्नु
नो गात्रैर्यथेंद्रो वनमंबुदैः ॥ ४४ ॥ कस्मात्कृष्ण इहायाति प्राप्तराज्यो हताहितः ॥ नरेंद्रकन्या
उद्वाह्य प्रीतः सर्वसुहृद्वृतः ॥ ४५ ॥ किमस्माभिर्वनौकोभिरन्याभिर्वा महात्मनः ॥ श्रीपतेरा
प्तकामस्य क्रियेतार्थः कृतात्मनः ॥ ४६ ॥ परं सौख्यं हि नैराश्यं स्वैरिण्यप्याह पिंगला ॥ तज्जा
नतीनां नः कृष्णे तथाप्याशा दुरत्यया ॥ ४७ ॥ क उत्सहेत संत्यक्तुमुत्तमश्लोकसंविदं ॥ अ
निच्छतोपि यस्य श्रीरंगान्न च्यवते क्वचित् ॥ ४८ ॥ सरिच्छैलवनोद्देशा गावो वेणुरवा इमे ॥
संकर्षणसहायेन कृष्णेनाचरिताः प्रभो ॥ ४९ ॥ पुनः पुनः स्मारयंति नंदगोपसुतं बत ॥ श्री
निकेतैस्तत्पदकैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुमः ॥ ५० ॥ गत्या ललितयोदारहासलीलावलोकनैः ॥
माध्व्या गिरा हृतधियः कथं तं विस्मरामहे ॥ ५१ ॥ हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन

मथुरामुधरगोविंदगोकुलंवृजिनार्द्दनात् ५२ श्रीशुक उवाच ॥ ततस्ताः कृष्णसंदेशै
र्व्यपेतविरहज्वराः उधवं पूजयांचक्रुर्ज्ञात्वात्मानमधोक्षजं ५३ उवास कतिचिन्मासा
न्गोपीनांविनुदन्शुचः कृष्णलीलाकथांगायन्रमयामासगोकुलं ५४ यावंत्यहानि
नंदस्यव्रजेवात्सीत्सउधवः व्रजौकसांक्षणप्रायाण्यासन्कृष्णस्यवार्तया ५५ सरिद्व
नगिरिद्रोणीवीक्षन्कुसुमितान्द्रुमान् कृष्णंसंस्मारयन्रेमेहरिदासोव्रजौकसां
५६ दृष्ट्वैवमादिगोपीनांकृष्णावेशात्मविक्लवं उधवः परमप्रीतस्तानमस्यन्निदंज
गौ ५७ एताः परंतनुभृतोभुविगोपवध्वोगोविंदएवमखिलात्मनिरूढभावाः वां
छंतियद्भवभियोमुनयोवयंच किंब्रह्मजन्मभिरनंतकथारसस्य ५८ क्वेमाः स्त्रियोव
नचरीर्व्यभिचारदुष्टाः कृष्णेक्वचैषपरमात्मनिरूढभावः नन्वीश्वरोनुभजतोविदुषो

पिसाक्षाच्छ्रेयस्तनोत्यगदराजइवोपयुक्तः ५९ नायंश्रियोंगउनितांतरतेः प्र
सादः स्वर्योषितांनलिनगंधरुचांकुतोन्याः रासोत्सवेस्यभुजदंडगृहीतकंठलब्धा
शिषांयउदगाद्व्रजवल्लवीनां ६० आसामहोचरणरेणुजुषामहंस्यांवृंदावनेकिमपि
गुल्मलतौषधीनां यादुस्त्यजंस्वजनमार्यपथंचहित्वाभेजुर्मुकुंदपदवींश्रुतिभिर्विमृ
ग्यां ६१ यावैश्रियार्चितमजादिभिराप्तकामैर्योगेश्वरैरपियदात्मनिरासगोष्ठ्यां कृ
ष्णस्यतद्भगवतश्चरणारविंदंन्यस्तंस्तनेषुविजहुः परिरभ्यतापं ६२ वंदेनंदव्रजस्त्रीणां
पादरेणुमभीक्ष्णशः यासांहरिकथोद्गीतंपुनातिभुवनत्रयं ६३ श्रीशुकउवाच ॥ अथगोपी
रनुज्ञाप्ययशोदांनंदमेवच गोपानामंत्र्यदाशार्होयास्यन्नारुरुहेरथं ६४ तंनिर्गतंसमासा
द्यनानोपायनपाणयः नंदादयोनुरागेणप्रावोचन्नश्रुलोचनाः ६५ मनसोवृत्तयोनःस्युः

कृष्णपादांबुजाश्रयाः। वाचोभिधायिनीर्नाम्नां कायस्तत्प्रह्वणादिषु ॥ ६६ ॥ कर्मभिर्भ्राम्यमा
णानां यत्र क्वापीश्वरेच्छया। मंगलाचरितैर्दानै रतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ॥ ६७ ॥ एवं सभाजितो गोपैः
कृष्णभक्त्या नराधिप। उधवः पुनरागछन्मथुरां कृष्णपालितां ॥ ६८ ॥ कृष्णाय प्रणिपत्याह
भक्त्युद्रेकं व्रजौकसां। वासुदेवाय रामाय राज्ञे चोपायनान्यदात् ॥ ६९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
दशमस्कंधे उधवप्रतियाने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अथ विज्ञाय
भगवान्सर्वात्मा सर्वदर्शनः। सैरंध्र्याः कामतप्तायाः प्रियमिछन्गृहं ययौ ॥ १ ॥ महार्होपस्क
रैराढ्यं कामोपायोपबृंहितं। मुक्तादामपताकाभिर्वितानशयनादिभिः धूपैः सुरभिभिर्दीपैः
गंधैरपि मंडितां ॥ २ ॥ गृहं तमायांतमवेक्ष्य शासनात्सद्यः समुत्थाय हि जातसंभ्रमा। यथो
पसंगम्य सखीभिरच्युतं सभाजयामास सदासनादिभिः ॥ ३ ॥ तथोधवः साधुतयाभिपूजि

तो न्यषीदद्दुर्व्यामभिमृश्य चासनं। कृष्णोपि तूर्णं शयनं महाधनं विवेश लोकाचरितान्य
नुव्रतः ॥ ४ ॥ सा मज्जनालेपदुकूलभूषणस्रग्गंधतांबूलसुधासवादिभिः। प्रसाधितात्मो
पससार माधवं सव्रीडलीलोत्स्मितविभ्रमेक्षितैः ॥ ५ ॥ आहूय कांतां नवसंगमह्रिया वि
शंकितां कंकणभूषिते करे। प्रगृह्य शय्यामधिवेश्य रामया रेमेनुलेपार्पणपुण्यलेशया
॥ ६ ॥ सानंगतप्तकुचयोरुरसस्तथाक्ष्णोर्जिघ्रंत्यनंतचरणेन रुजो मृजंती। दोर्भ्यां स्तनां
तरगतं परिरभ्य कांतमानंदमूर्तिमजहादतिदीर्घतापं ॥ ७ ॥ सैवं कैवल्यनाथं तं प्राप्य
दुःप्रापमीश्वरं। अंगरागार्प्पणेनाहो दुर्भगेदमयाचत ॥ ८ ॥ सहोष्यतामिह प्रेष्ठ दिनानि कति
चिन्मया। रमस्व नोत्सहे त्यक्तुं संगं तेंबुरुहेक्षण ॥ ९ ॥ तस्यै कामवरं दत्वा मानयित्वा च मान
दः। सहोधवेन सर्वेशः स्वधामागमदर्द्धिमत् ॥ १० ॥ दुराराध्यं समाराध्य विष्णुं सर्वेश्वरेश्व

रं ॥ योवृणीते मनोयात्यमसत्वात्कुमनीष्यसौ ॥११॥ अक्रूरभवनं कृष्णः सहरामोधवः प्रभुः किंचिच्चिकीर्षयन्प्रागादक्रूरप्रियकाम्यया ॥१२॥ सतान्नरवरश्रेष्ठानाराद्वीक्ष्यस्वबांधवान् ॥ प्रत्युत्थाय प्रमुदितः परिष्वज्याभिनंद्य च ॥१३॥ ननाम कृष्णं रामं च सतै रप्यभिवारितः पूजयामास विधिवत्कृतासनपरिग्रहान् ॥१४॥ पादावनेजनीरापोधारयन्शिरसा नृप ॥ अर्हणेनांबरैर्दिव्यैर्गंधस्रग्भूषणोत्तमैः ॥१५॥ अर्च्चयित्वा शिरसानम्यपादावंकगतौमृजन् प्रश्रयावनतोक्रूरः कृष्णरामावभाषत ॥१६॥ दिष्ट्यापापोहतः कंसः सानुगोवामिदंकुलं ॥ भवद्भ्यामुधृतंकृच्छ्राद्दुरंताच्चसमेधितं ॥१७॥ युवांप्रधानपुरुषौ जगधेतूजगन्मयौ ॥ भवद्भ्यांनविनाकिंचित्परमस्तिनचापरं ॥ आत्मसृष्टमिदं विश्वमन्वाविश्यस्वशक्तिभिः ॥ ईयते बहुधाब्रह्मन्श्रुतप्रत्यक्षगोचरं ॥१९॥ यथाहिभूतेषुचराचरेषुमह्यादयो

योनिषु भांतिनाना ॥ एवंभवान्केवलआत्मयोनिरात्मात्मतंत्रोबहुधाविभाति ॥२०॥ सृजस्यथोलुंपसिपासिविश्वंरजस्तमःसत्वगुणैःस्वशक्तिभिः ॥ नबध्यसेतद्गुणकर्मभिर्वा ज्ञानात्मनस्तेक्वचबंधहेतुः ॥२१॥ देहाद्युपाधेरनिरूपितत्वाद्भवोनसाक्षान्नभिदात्मनःस्यात् अतोनबंधस्तवनैवमोक्षःस्यातांनिकामस्त्वयिनोऽविवेकः ॥२२॥ त्वयोदितोयंजगतोहिताय यदायदावेदपथःपुराणः ॥ बाध्येतपाखंडपथैरसद्भिस्तदा भवान्सत्वगुणंबिभर्त्ति ॥२३॥ सत्वंप्रभोद्यवसुदेवगृहेऽवतीर्णःस्वांशेनभारमपनेतुमिहासिभूमेः ॥ अक्षौहिणीशतवधेनसुरेतरांशराज्ञाममुष्यचकुलस्ययशोवितन्वन् ॥२४॥ अद्येशनोवसतयःखलुभूरिभागायःसर्वदेवपितृभूतनृदेवमूर्त्तिः ॥ यत्पादशौचसलिलंत्रिजगत्पुनातिसत्वंजगद्गुरुरधोक्षजयाःप्रविष्टः ॥२५॥ कःपंडितस्त्वदपरंशरणंसमीयाद्भक्तप्रियादृतगिरःसुहृ

दः सुहृत कृतज्ञात् सर्वान्ददाति सुहृदो भजतोभिकामानात्मानमप्युपचयापचयौ न यस्य ॥२६॥ दिष्ट्या जनार्दन भवानिह नः प्रतीतो योगेश्वरैरपि दुरापगतिः सुरेशैः॥ छिंध्याशु नः सुतकलत्रधनाप्तगेहदेहादिमोहरशनां भवदीयमायां॥२७॥ इत्यर्चितः संस्तुतश्च भक्तेन भगवान् हरिः॥ अक्रूरं सस्मितं प्राह गीर्भिः संमोहयन्निव॥२८॥ श्रीभगवानुवाच॥ त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च श्लाघ्यो बंधुश्च नित्यदा वयं तु रक्ष्याः पोष्याश्च अनुकंप्याः प्रजा हि वः॥२९॥ भवद्विधा महाभागाः निषेव्या अर्हसत्तमाः श्रेयस्कामैर्नृभिर्नित्यं देवाः स्वार्था न साधवः॥ ३०॥ न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः॥ ते पुनंत्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥३१॥ स भवान् सुहृदां वै नः श्रेयान् श्रेयश्चिकीर्षया॥ जिज्ञासार्थं पांडवानां गच्छस्व गजसाह्वयं॥३२॥ पितर्युपरते बालाः सह मात्रा सुदुःखिताः॥ आनीताः स्वपुरं राज्ञा वसंत इति शु

श्रुम॥३३॥ तेषु राजांबिकापुत्रो भ्रातपुत्रो भ्रातपुत्रेषु दीनधीः समो न वर्त्तते नूनं दुःपुत्रवशगोंधदृक्॥३४॥ गच्छ जानीहि तद्वृत्तमधुना साध्वसाधु वा विज्ञाय तद्विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवेत्॥३५॥ इत्यक्रूरं समादिश्य भगवान् हरिरीश्वरः॥ संकर्षणोधवाभ्यां च ततः स्वभवनं ययौ॥३६॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अक्रूरगृहगमनं अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः॥४८॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ स गत्वा हास्तिनपुरं पौरवेंद्रयशोंकितं॥ ददर्श तत्रांबिकेयं सभीष्मं विदुरं पृथां॥१॥ सहपुत्रं च बाह्लीकं भारद्वाजं सगौतमं कर्णं सुयोधनं द्रौणिं पांडवान् सुहृदोपरान्॥ २॥ यथावदुपसंगम्य बंधुभिर्गांदिनीसुतः॥ संपृष्टस्तैः सुहृद्वार्त्तां स्वयं चापृच्छदव्ययं॥३॥ उवास कतिचिन्मासान् राज्ञो वृत्तविवित्सया दुःप्रजस्याल्पसारस्य खलछंदानुवर्त्तिनः॥४॥ तेज ओजो बलं वीर्यं प्रश्रयादींश्च सद्गुणान्॥ प्रजानुरागं पार्थेषु न सहद्भिश्चि

कार्षितां ५ कृतं च धार्त्तराष्ट्रैर्यद्गरदानाद्यपेशलं॥ आचख्यौ सर्वमेवास्मै पृथा विदुर एव च
६ पृथा तु भ्रातरं प्राप्तमक्रूरमुपसृत्य तं॥ उवाच जन्मनिलयं स्मरंत्यश्रुकलेक्षणा॥ ७ अ
पि स्मरंति नः सौम्य पितरौ भ्रातरश्च मे॥ भगिन्यो भ्रातृपुत्राश्च जामयः सख्य एव च॥ ८ भ्रा
त्रेयो भगवान्कृष्णः शरण्यो भक्तवत्सलः॥ पैतृष्वस्रेयान्स्मरति रामश्चांबुरुहेक्षणः॥ ९
सपत्नमध्ये शोचंतीं वृकाणां हरिणीमिव॥ सांत्वयिष्यति मां वाक्यैः पितृहीनांश्च बालका
न्॥ १० कृष्ण कृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्वभावन॥ प्रपन्नां पाहि गोविंद शिशुभिश्चावसीद
तीं॥ ११ नान्यत्तव पदांभोजात्पश्यामि शरणं नृणां॥ बिभ्यतां मृत्युसंसारादीश्वरस्यापवर्गि
कात्॥ १२ नमः कृष्णाय शुद्धाय ब्रह्मणे परमात्मने॥ योगेश्वराय योगाय त्वामहं शरणं
गता॥ १३ श्रीशुक उवाच॥ इत्यनुस्मृत्य स्वजनं कृष्णं च जगदीश्वरं॥ प्रारुदद्दुःखि

ता राजन्भवतां प्रपितामही॥ १४ समदुःखसुखोक्रूरो विदुरश्च महायशाः॥ सांत्वयामास
तुः कुंतीं तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभिः॥ १५ यास्यन्राजानमभ्येत्य विषमं पुत्रलालसं॥ अवदत्सु
हृदां मध्ये बंधुभिः सौहृदोदितं॥ १६ अक्रूर उवाच॥ भो भो वैचित्रवीर्य त्वं कुरूणां कीर्ति
वर्धन॥ भ्रातर्युपरते पांडावधुनासनमास्थितः॥ १७ धर्मेण पालयन्नुर्वीं प्रजाः शीलेन रंज
यन्॥ वर्तमानः समः स्वेषु श्रेयः कीर्तिमवाप्स्यसि॥ १८ अन्यथा त्वाचरंल्लोके गर्हितो या
स्यसे तमः॥ तस्मात्समत्वे वर्तस्व पांडवेष्वात्मजेषु च॥ १९ नेह चात्यंतसंवासः कर्हिचि
त्केनचित्सह॥ राजन्स्वेनापि देहेन किमु जायात्मजादिभिः॥ २० एकः प्रसूयते जंतुरेक ए
व प्रलीयते॥ एकोनुभुंक्ते सुकृतमेक एव च दुःकृतं॥ २१ अधर्मोपचितं वित्तं हरंत्यन्येल्प
मेधसः॥ संभोजनीयापदेशैर्जलानीव जलौकसः॥ २२ पुष्णाति यानधर्मेण स्वबुद्ध्या

तमपंडितं॥ तेकृतार्थंप्रहिरवंतिप्राणाराय:सुतादय:॥ २३॥ स्वयंकिल्बिषमादायतैस्त्यक्तो
नार्थकोविद:॥ असिद्धार्थोविशत्यंधंस्वधर्मविमुखस्तम:॥२४॥ तस्माल्लोकमिमंरा
जन्स्वप्नमायामनोरथं वीक्ष्यायम्यात्मनात्मानंसम: शांतोभवप्रभो॥२५॥ धृतराष्ट्रउ
वाच॥ यथावदतिकल्याणींवाचंदानपतेभवान्॥ तथानयानतृप्यामिमर्त्य:प्राप्यय
थामृतं॥२६॥ तथापिसूनृतासौम्यहृदिनस्थीयतेचले पुत्रानुरागविषमेविद्युत्सौदामिनी
यथा॥२७॥ ईश्वरस्यविधिंकोनुविधुनोत्यन्यथापुमान्॥ भूमेर्भारावतारायपोवतीर्णो
यदो:कुले॥२८॥ योदुर्विमर्शपथयानिजमाययेदंसृष्ट्वागुणान्विभजतेतदनुप्रविष्ट:
तस्मैनमोदुरवबोधविहारतंत्रसंसारचक्रगतयेपरमेश्वराय॥२९॥ श्रीशुकउवाच
इत्यभिप्रेत्यनृपतेरभिप्रायंसयादव:॥ सुहृद्भि:समनुज्ञात:पुनर्यदुपुरीमगात्॥३०॥

शशंसरामकृष्णाभ्यांधृतराष्ट्रविचेष्टितं॥ पांडवान्प्रतिकौरव्ययदर्थंप्रेषित:स्वयं:
॥३१॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेअक्रूरपुनरागमनंनामएकोनपंचा
शत्तमोऽध्याय:॥४९॥ ॥श्रीरस्तु॥ श्रीकल्याणमस्तु॥॥ श्रीशुभंभवतु:॥

भा·र·स·
१३७

राम
१३७

॥श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥अस्तिः प्राप्तिश्च कंसस्य महिष्यौ भरतर्षभ॥ मृते भर्त्तरि दुःखार्त्ते
ईयतुःस्म पितुर्गृहान्॥१॥ पित्रे मगधराजाय जरासंधाय दुःखिते॥ वेदयांचक्रतुः सर्वमात्मवैधव्य
कारणं॥२॥ स तदप्रियमाकर्ण्य शोकामर्षयुतो नृप॥ अयादवीं महीं कर्त्तुं चक्रे परममुद्य
मं॥३॥ अक्षौहिणीभिर्विंशत्या तिसृभिश्चापि संवृतः॥ यदुराजधानीं मथुरां न्यरुणत्सर्वतो
दिशं॥४॥ निरीक्ष्य तद्बलं कृष्ण उद्वेलमिव सागरं॥ स्वपुरं तेन संरुद्धं स्वजनं च भयाकुलं
॥५॥ चिंतयामास भगवान् हरिः कारणमानुषः॥ तद्देशकालानुगुणं स्वावतारप्रयो
जनम्॥६॥ हनिष्यामि बलं ह्येतद्भुवि भारं समाहितं॥ मागधेन समानीतं वंश्यानां स
र्वभूभुजां॥७॥ अक्षौहिणीभिः संख्यातं भटाश्वरथकुंजरैः॥ मागधस्तु न हंतव्यो भूयः क
र्त्ता बलोद्यमम्॥८॥ एतदर्थोवतारोयं भूभारहरणाय मे॥ संरक्षणाय साधूनां कृतोन्ये

षां वधाय च॥९॥ अन्योपि धर्मरक्षायै देहः संभ्रियते मया॥ विरामायाप्यधर्मस्य काले प्रभव
तः क्वचित्॥१०॥ एवं ध्यायति गोविंद आकाशात्सूर्यवर्चसौ॥ रथावुपस्थितौ सद्यः ससूतौ सप
रिच्छदौ॥११॥ आयुधानि च दिव्यानि पुराणानि यदृच्छया॥ दृष्ट्वा तानि हृषीकेशः संकर्षण
मथाब्रवीत्॥१२॥ पश्यार्य व्यसनं प्राप्तं यदूनां त्वावतां प्रभो॥ एष ते रथ आयातो दयितान्या
युधानि च॥१३॥ यानमास्थाय जह्येतद्व्यसनात्स्वान्समुद्धर॥ एतदर्थं हि नौ जन्म साधूनामी
श शर्मकृत्॥१४॥ त्रयोविंशत्यनीकाख्यं भूमेर्भारमपाकुरु॥ एवं संमंत्र्य दाशार्हौ दंशितौ
रथिनौ पुरात्॥१५॥ निर्जग्मतुः स्वायुधाढ्यौ बलेनाल्पीयसा वृतौ॥ शंखं दध्मौ विनिर्गत्य ह
रिर्दारुकसारथिः॥१६॥ ततोभूत्परसैन्यानां हृदि वित्रासवेपथुः॥ तावाह मागधो वीक्ष्य हे कृष्ण
पुरुषाधम॥१७॥ न त्वया योद्धुमिच्छामि बालेनैकेन लज्जया॥ गुप्तेन हि त्वया मंद न योत्स्ये याहि

बंधून् ॥ १८ ॥ त्वं च राम यदि श्रद्धा युध्यस्व धैर्यमुद्वह ॥ हित्वा वा मच्छरैश्छिन्नं देहं स्वर्याहि मां जहि ॥ १९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ न वै शूरा विकत्थंते दर्शयंत्येव पौरुषं ॥ न गृह्णीमो वचो राजन्नातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ जरासुतस्तावभिसृत्य माधवौ महाबलौघेन बलीयसावृणोत् ॥ ससैन्ययानध्वजवाजिसारथी सूर्यानलौ वायुरिवाभ्ररेणुभिः ॥ २१ ॥ सुपर्णतालध्वजचिह्नितौ रथावलक्षयंत्यो हरिराममयोर्मृधे ॥ स्त्रियः पुराट्टालकहर्म्यगोपुरं समाश्रिताः संमुमुहुः शुचार्दिताः ॥ २२ ॥ हरिः परानीकपयोमुचां मुहुः शिलीमुखात्युल्बणवर्षपीडितं ॥ स्वसैन्यमालोक्य सुरासुरार्चितं व्यस्फूर्जयच्छार्ङ्गशरासनोत्तमं ॥ २३ ॥ गृह्णन्निषंगादथ संदधच्छरान्विकृष्य मुंचञ्छितबाणपूगान् ॥ निघ्नन्रथान्कुंजरवाजिपत्तीन्निरंतरं यद्वदलातचक्रम् ॥ २४ ॥ निर्भिन्नकुंभाः करिणो निपेतुरनेकशोश्वाः शरवृक्णकंधराः ॥ रथा हताश्वध्वजसूतनायकाः

पदातयश्छिन्नभुजोरुकंधराः ॥ २५ ॥ संछिद्यमानद्विपदेभवाजिनामंगप्रसूताः शतशोऽसृगापगाः ॥ भुजाहयः पूरुषशीर्षकच्छपा हतद्विपद्वीपहयग्रहाकुलाः ॥ २६ ॥ करोरुमीना नरकेशशैवला धनुस्तरंगायुधगुल्मसंकुलाः ॥ अच्छूरिकावर्त्तभयानका महामणिप्रवेकाभरणाश्मशर्कराः ॥ २७ ॥ प्रवर्त्तिता भीरुभयावहा मृधे मनस्विनां हर्षकरीः परस्परं ॥ विनिघ्नतारीन्मुसलेन दुर्मदान्संकर्षणेनापरिमेयतेजसा ॥ २८ ॥ बलं तदंगार्णवदुर्गभैरवं दुरंतपारं मगधेंद्रपालितं ॥ क्षयं प्रणीतं वसुदेवपुत्रयोर्विक्रीडितं तज्जगदीशयोः परं ॥ २९ ॥ स्थित्युद्भवांतं भुवनत्रयस्य यः समीहतेनंतगुणः स्वलीलया ॥ न तस्य चित्रं परपक्षनिग्रहस्तथापि मर्त्यानुविधस्य वर्ण्यते ॥ ३० ॥ जग्राह विरथं रामो जरासंधं महाबलं ॥ हतानीकावशिष्टासुं सिंहः सिंहमिवौजसा ॥ ३१ ॥ बध्यमानं हतारातिं पाशैर्वारुणमानुषैः ॥ वारयामा

सगोविंदस्तेनकार्यचिकीर्षया॥३२॥समुक्तोलोकनाथाभ्यांव्रीडितोवीरसंमतः॥तपसेकृ
तसंकल्पोवारितःपथिराजभिः॥३३॥वाक्यैःपवित्रार्थपदैर्नयनैःप्राकृतैरपि॥स्वकर्मबं
धप्राप्तोयंयदुभिस्तेपराभवः॥३४॥हतेषुसर्वानीकेषुनृपोबार्हद्रथस्तदा॥उपेक्षितोभग
वतामगधान्दुर्मनाययौ॥३५॥मुकुंदोप्यक्षतबलोनिस्तीर्णारिबलार्णवः॥विकीर्यमाणः
कुसुमैस्त्रिदशैरनुमोदितः॥३६॥माथुरैरुपसंगम्यविज्वरैर्मुदितात्मभिः॥उपगीयमानवि
जयःसूतमागधवंदिभिः॥३७॥शंखदुंदुभयोनेदुर्भेरीतूर्याण्यनेकशः॥वीणावेणुमृदंगा
निपुरंप्रविशतिप्रभौ॥३८॥सिक्तमार्गांहृष्टजनांपताकाभिरलंकृतां॥निर्घुष्टांब्रह्मघोषेण
कौतुकाबद्धतोरणां॥३९॥निचीयमानोनारीभिर्माल्यदध्यक्षतांकुरैः॥निरीक्ष्यमाणःसस्ने
हंप्रीत्युत्कलितलोचनैः॥४०॥आयोधनगतंवित्तमनंतंवीरभूषणं॥यदुराजायतत्स

र्वमाहृतंप्रादिशत्प्रभुः॥४१॥एवंसप्तदशकृत्वस्तावत्यक्षौहिणीबलः॥युयुधेमागधोराजा
यदुभिःकृष्णपालितैः॥४२॥अक्षिण्वंस्तद्बलंसर्वंवृष्णयःकृष्णतेजसा॥हतेषुस्वेष्वनीकेषुत्य
क्तोयात्यरिभिर्नृपः॥४३॥अष्टादशमसंग्रामेआगामिनितदंतरा॥नारदप्रेषितोवीरोयवनः
प्रत्यदृश्यत॥४४॥रुरोधमथुरामेत्यतिसृभिर्म्लेच्छकोटिभिः॥नृलोकेचाप्रतिद्वंद्वोवृष्णीन्
श्रुत्वात्मसंमितान्॥४५॥तंदृष्ट्वाचिंतयत्कृष्णःसंकर्षणसहायवान्॥अहोयदूनांवृजिनं
प्राप्तंह्युभयतोमहत्॥४६॥यवनोयंनिरुंधेस्मानद्यतावन्महाबलः॥मागधोप्यद्यवाश्वोवा
श्वोवापरश्वोवागमिष्यति॥४७॥आवयोर्युध्यतोरस्ययद्यागंताजरासुतः॥बंधून्वधिष्य
त्यथवानेष्यतेस्वपुरंबली॥४८॥तस्माद्द्यविधास्यामोदुर्गंद्विपददुर्गमं॥तत्रज्ञातीन्समा
धाययवनंघातयामहे॥४९॥इतिसंमंत्र्यभगवान्दुर्गंद्वादशयोजनं॥अंतःसमुद्रेनगरं

कृत्स्नाद्भुतमचीकरत् ॥ ५० ॥ दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञानं शिल्पनैपुणं ॥ रथ्याचत्वरवीथीभि-
र्यथावास्तु विनिर्मितं ॥ ५१ ॥ सुरद्रुमलतोद्यानविचित्रोपवनान्वितम् ॥ हेमशृंगैर्दिविस्पृग्भिः
स्फटिकाट्टालगोपुरैः ॥ ५२ ॥ राजतारकुटैः कोष्ठैर्हेमकुंभैरलंकृतैः ॥ रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैर्महामर-
कतस्थलैः ॥ ५३ ॥ वास्तोष्पतीनां च गृहैर्वल्लभीभिश्च निर्मितं ॥ चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृ-
होल्लसत् ॥ ५४ ॥ सुधर्मां पारिजातं च महेंद्रः प्राहिणोद्धरेः ॥ यत्र चावस्थितो मर्त्यो मर्त्यध-
र्मैर्न युज्यते ॥ ५५ ॥ श्यामैककर्णान्वरुणो हयान्शुक्लान्मनोजवान् ॥ अष्टौ निधिपतिः को-
शान्लोकपालो निजोदयान् ॥ ५६ ॥ यद्यद्भगवता दत्तमाधिपत्यं स्वसिद्धये ॥ सर्वं प्रत्यर्प-
यामासुर्हरौ भूमिगते नृप ॥ ५७ ॥ तत्र योगप्रभावेन नीत्वा सर्वजनं हरिः ॥ प्रजापालेन
रामेण कृष्णः समनुमंत्रितः ॥ ५८ ॥ निर्जगाम पुरद्वारात्पद्ममाली निरायुधः ॥ पद्मोप

ग्रपजाताग्राम्यां जगाम बहुयोजनं ॥ ५९ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे दुर्गनि-
वेशनं नाम पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ तं विलोक्य विनिःक्रांतमुज्जिहान-
मिवोडुपं ॥ दर्शनीयतमं श्यामं पीतकौशेयवाससं ॥ १ ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्त-
कंधरं ॥ पृथुदीर्घचतुर्बाहुं नवकंजारुणेक्षणं ॥ २ ॥ नित्यप्रमुदितं श्रीमत्सुकपोलं शुचिस्मि-
तं ॥ मुखारविंदं बिभ्राणं स्फुरन्मकरकुंडलं ॥ ३ ॥ वासुदेवो ह्ययमिति पुमान्श्रीवत्सलांछ-
नः ॥ चतुर्भुजोरविंदाक्षो वनमाल्यतिसुंदरः ॥ ४ ॥ लक्षणैर्नारदप्रोक्तैर्नान्यो भवितुमर्हति नि-
रायुधश्चलन्पद्भ्यां योत्स्येनेन निरायुधः ॥ ५ ॥ इति निश्चित्य यवनः प्राद्रवंतं पराङ्मुखं ॥ अन्व-
धावज्जिघृक्षुस्तं दुरापमपि योगिनां ॥ ६ ॥ हस्तप्राप्तमिवात्मानं हरिणा स पदे पदे ॥ नीतो दर्श-
यता दूरं यवनेशोऽद्रिकंदरं ॥ ७ ॥ पलायनं यदुकुले जातस्य तव नोचितं ॥ इति क्षिपन्ननुगतो नैनं

प्रापाहतास्तुभः ॥ ८ ॥ एवं क्षिप्तोपि भगवान्प्राविशद्गिरिकंदरं ॥ सोपि प्रविष्टस्तत्रान्यं शयानं ददृ
शे नरं ॥ ९ ॥ नन्वसौ दूरमानीय शेते मामिह साधुवत् ॥ इति मत्वाच्युतं मूढस्तं पदा समताडयत्
॥ १० ॥ स उत्थाय चिरं सुप्तः शनैरुन्मील्य लोचने ॥ दिशो विलोकयन्पार्श्वे तमद्राक्षीदवस्थितं ॥ ११ ॥
स तावत्तस्य रुष्टस्य दृष्टिपातेन भारत देहजेनाग्निना दग्धो भस्मसादभवत्क्षणात् ॥ १२ ॥ राजो
वाच ॥ को नाम स पुमान्ब्रह्मन्कस्य किंवीर्य एव च ॥ कस्माद्गुहां गतः शिश्ये किंतेजो यवनार्द
नः ॥ १३ ॥ शुक उवाच ॥ स इक्ष्वाकुकुले जातो मांधातृतनयो महान् ॥ मुचकुंद इति ख्यातो ब्रह्मण्यः
सत्यसंगरः ॥ १४ ॥ स याचितः सुरगणैरिंद्राद्यैरात्मरक्षणे ॥ असुरेभ्यः परित्रस्तैस्तद्रक्षां सोकरोच्चि
रं ॥ १५ ॥ लब्ध्वा गुहं ते स्वःपालं मुचकुंदमथाब्रुवन् ॥ राजन्विरमतां कृच्छ्राद्भवान्नः परिपालनात्
॥ १६ ॥ नरलोकं परित्यज्य राज्यं निहतकंटकं ॥ अस्मान्पालयतो वीर कामास्ते सर्व उज्झिताः ॥ १७ ॥

सुता महिष्यो भवतो ज्ञातयोमात्यमंत्रिणः ॥ प्रजाश्च तुल्यकालीया नाधुना संति कालिताः
॥ १८ ॥ कालो बलीयान्बलिनां भगवानीश्वरोव्ययः ॥ प्रजाः कालयते क्रीडन्पशुपालो यथा
पशून् ॥ १९ ॥ वरं वृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमद्य नः ॥ एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णु
रव्ययः ॥ २० ॥ एवमुक्तः स वै देवानभिवंद्य महायशाः ॥ अशयिष्ट गुहाविष्टो निद्रया देवदत्त
या ॥ २१ ॥ स्वापयंतं यस्तु मध्ये बोधयेत्त्वामचेतनः ॥ स त्वया दृष्टमात्रस्तु भस्मीभवतु तत्क्षणा
त् ॥ २२ ॥ यवने भस्मसान्नीते भगवान्सात्वतर्षभः ॥ आत्मानं दर्शयामास मुचुकुंदाय धी
मते ॥ २३ ॥ तमालोक्य घनश्यामं पीतकौशेयवाससं ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभेन वि
राजितं ॥ २४ ॥ चतुर्भुजं रोचमानं वैजयंत्या च मालया ॥ चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुंडलं ॥ २५ ॥
प्रेक्षणीयं नृलोकस्य सानुरागस्मितेक्षणं ॥ अपीच्यवयसं मत्तमृगेंद्रोदारविक्रमं ॥ २६ ॥ प

यदिच्छन्महाबुद्धिस्तेजसा तस्य धर्षितः ॥ शंकितः शनकै राजा दुर्धर्षमिव तेजसा ॥ २७ ॥ मुचुकुंद उवाच ॥ ॥ को भवानिह संप्राप्तो विपिने गिरिगह्वरे ॥ पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां विचरस्युरुकंटके ॥ २८ ॥ किंस्वित्तेजस्विनां तेजो भगवान्वा विभावसुः ॥ सूर्यः सोमो महेंद्रो वा लोकपालोपरोपि वा ॥ २९ ॥ मन्ये त्वां देवदेवानां त्रयाणां पुरुषर्षभं ॥ यद्बाधसे गुहाध्वांतं प्रदीपः प्रभया यथा ॥ ३० ॥ शुश्रूषतामव्यलीकमस्माकं नरपुंगव ॥ स्वजन्मकर्मगोत्रं वा कथ्यतां यदि रोचते ॥ ३१ ॥ वयं तु पुरुषव्याघ्र ऐक्ष्वाकाः क्षत्रबंधवः ॥ मुचुकुंद इति प्रोक्तो यौवनाश्वात्मजः प्रभो ॥ ३२ ॥ चिरप्रजागरश्रांतो निद्रयोपहतेंद्रियः ॥ शयेस्मिन्विजने कामं केनाप्युत्थापितोधुना ॥ ३३ ॥ सोपि भस्मीकृतो नूनमात्मीयेनैव पाप्मना ॥ अनंतरं भवान्श्रीमाल्लक्षितोमित्रशातनः ॥ ३४ ॥ तेजसातिविषह्येण भूरि द्रष्टुं न शक्नुमः ॥ हतौजसो महाभाग माननीयोसि देहिनां ॥ ३५ ॥ एवं संभाषितो रा

ज्ञा भगवान्भूतभावनः ॥ प्रत्याह प्रहसन्वाण्या मेघनादगभीरया ॥ ३६ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ जन्मकर्माभिधानानि संति मेंग सहस्रशः ॥ न शक्यंतेनुसंख्यातुमनंतत्वान्मयापि हि ॥ ३७ ॥ क्वचिद्रजांसि विममे पार्थिवान्युरुजन्मभिः ॥ गुणकर्माभिधानानि न मे जन्मानि कर्हिचित् ॥ ३८ ॥ कालत्रयोपपन्नानि जन्मकर्माणि मे नृप ॥ अनुक्रमंतो नैवांतं गच्छंति परमर्षयः ॥ ३९ ॥ तथाप्यद्यतनान्यंग शृणुष्व गदतो मम ॥ विज्ञापितो विरिंचेन पुराहं धर्मगुप्तये ॥ भूमेर्भारायमाणानामसुराणां क्षयाय च ॥ ४० ॥ अवतीर्णो यदुकुले गृह आनकदुंदुभेः ॥ वदंति वासुदेवेति वसुदेवसुतं हि मां ॥ ४१ ॥ कालनेमिर्हतः कंसः प्रलंबाद्याश्च सद्द्विषः ॥ अयं च यवनो दग्धो राजंस्ते तिग्मचक्षुषा ॥ ४२ ॥ सोहं तवानुग्रहार्थं गुहामेतामुपागतः ॥ प्रार्थितः प्रचुरं पूर्वं त्वयाहं भक्तवत्सलः ॥ ४३ ॥ वरान्वृणीष्व राजर्षे सर्वान्कामान्ददामि ते

मांप्रपन्नोजनः कश्चिन्नभूयोर्हतिशोचितुं ॥४४॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥इत्युक्तस्तंप्रणम्याहमु
चकुंदोमुदान्वितः॥ज्ञात्वानारायणंदेवंगर्गवाक्यमनुस्मरन् ॥४५॥ मुचकुंदउवाच ॥ ॥वि
मोहितोयंजनईशमाययात्वदीययात्वांनभजत्यनर्थदृक् ॥सुखायदुःखप्रभवेषुसज्ज
तेगृहेषुयोषित्पुरुषश्चवंचितः॥४६॥लब्ध्वाजनोदुर्लभमत्रमानुषंकथंचिदव्यंगमय
त्नतोनघ॥पादारविंदंनभजत्यसन्मतिर्गृहांधकूपेपतितोयथापशुः॥४७॥ममैषका
लोजितनिष्फलोगतोराज्यश्रियोन्नद्धमदस्यभूपतेः॥मर्त्यात्मबुधेःसुतदारकोशभू
ष्वासज्जमानस्यदुरंतचिंतया॥४८॥कलेवरेस्मिन्घटकुड्यसंनिभेनिरूढमानोनरदेव
इत्यहं॥वृतोरथेभाश्वपदात्यनीकपैर्गांपर्य्यटंस्त्वागणयन्सुदुर्मदः॥४९॥प्रमत्तमुच्चै
रितिकृत्यचिंतयाप्रवृद्धलोभंविषयेषुलालसं॥त्वमप्रमत्तःसहसाभिपद्यसेक्षुल्लेलि

हानोहिरिवाखुमंतकः॥५०॥पुरारथैर्हेमपरिष्कृतैश्चरन्मतंगजैर्वानरदेवसंज्ञितः॥स
एवकालेनदुरत्ययेनतेकलेवरोविट्कृमिभस्मसंज्ञितः॥५१॥निर्जित्यदिक्चक्रमभूतवि
ग्रहोवरासनस्थःसमराजवंदितः॥गृहेषुमैथुन्यसुखेषुयोषितांक्रीडामृगःपूरुषईशनी
यते॥५२॥करोतिकर्माणितपःसुनिष्ठितोनिवृत्तभोगस्तदपेक्षयाददत्॥पुनश्चभूयेयम
हंस्वराडितिप्रवृद्धतर्षोनसुखायकल्पते॥५३॥भवापवर्गोभ्रमतोयदाभवेज्जनस्यतर्ह्य
च्युतसत्समागमः॥सत्संगमोयर्हितदैवसद्गतौपरावरेशेत्वयिजायतेमतिः॥५४॥मन्येम
मानुग्रहईशतेकृतोराज्यानुबंधापगमोयदृच्छया यःप्रार्थ्यतेसाधुभिरेकचर्य्ययावनंवि
विक्षद्भिरखंडभूमिपैः॥५५॥नकामयेन्यंतवपादसेवनादकिंचनप्रार्थ्यतमाद्वरंविभो
आराध्यकस्त्वांह्यपवर्गदंहरेवृणीतआर्य्योवरमात्मबंधनं॥५६॥तस्माद्विसृज्याशिष

भा॰द॰उ॰
८

ईशसर्वतोरजस्तमःसत्वगुणानुबंधनाः॥निरंजनंनिर्गुणमद्वयंपरंत्वांज्ञप्तिमात्रंपुरुषं
व्रजाम्यहं॥५६॥चिरमिहवृजिनार्त्तस्तप्यमानोनुतापैरवितृषषडमित्रोलब्धशांतिःकथं
चित्॥शरणदसमुपेतस्त्वत्पदाब्जंपरात्मन्नभयमृतमशोकंपाहिमापन्नमीश॥५७॥श्रीभ
गवानुवाच॥सार्वभौममहाराजमतिस्तेविमलोर्जिता॥वरैःप्रलोभितस्यापिनकामैर्विहता
यतः॥५८॥प्रलोभितोवरैर्यत्त्वमप्रमादायविद्धितत्॥नधीरेकांतभक्तानामाशीर्भिर्भिद्य
तेक्वचित्॥५९॥युंजानानामभक्तानांप्राणायामादिभिर्मनः॥अक्षीणवासनंराजन्दृश्य
तेपुनरुत्थितं॥६०॥विचरस्वमहींकामंमय्यावेशितमानसः॥अस्त्वेवंनित्यदातुभ्यंभक्ति
र्मय्यनपायिनी॥६१॥क्षात्रधर्मस्थितोजंतून्न्यवधीर्मृगयादिभिः॥समाहितस्तत्तपसाजह्य
घंमदुपाश्रितः॥६२॥जन्मन्यनंतरेराजन्सर्वभूतसुहृत्तमः॥भूत्वाद्विजवरस्त्वंवैमामुपैष्य

सिकेवलं॥६३॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेयवनवधमुचकुंदस्तुतिर्ना
मैकपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५१॥ ॥श्रीशुकउवाच॥ ॥इत्थंसोनुगृहीतोंगकृष्णेनेक्ष्वाकु
नंदनः॥तंपरिक्रम्यसन्नम्यनिश्चक्रामगुहामुखात्॥१॥संवीक्ष्यक्षुल्लकान्मर्त्यान्प
शून्वीरुद्वनस्पतीन्॥मत्वाकलियुगंप्राप्तंजगामदिशमुत्तरां॥२॥तपःश्रद्धायुतोधीरो
निःसंगोमुक्तसंशयः॥समाधायमनःकृष्णेप्राविशद्गंधमादनं॥३॥बदर्याश्रममासाद्यन
रनारायणालयं॥सर्वद्वंद्वसहःशांतस्तपसाराधयद्धरिं॥४॥भगवान्पुनराव्रज्यपुरींयव
नवेष्टितां॥हत्वाम्लेच्छबलंनिन्येतदीयंद्वारकांधनं॥५॥नीयमानेधनेगोभिर्नृभिश्चाच्युतचो
दितैः॥आजगामजरासंधस्त्रयोविंशत्यनीकपः॥६॥विलोक्यवेगरभसंरिपुसैन्यस्यमाध
वौ॥मनुष्यचेष्टामापन्नौराजन्दुद्रुवतुर्द्रुतं॥७॥विहायवित्तंप्रचुरमभीतौभीरुभीतवत्

पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां चेलतुर्बहुयोजनं ॥८॥ पलायमानौ तौ दृष्ट्वा मागधः प्रहसन् बली अ
न्वधावद्रथानीकैरीशयोरप्रमाणवित् ॥९॥ प्रद्रुत्य दूरं संश्रांतौ तुंगमारुहतां गिरिं प्रवर्ष
णाख्यं भगवान्नित्यदा यत्र वर्षति ॥१०॥ गिरौ निलीनावाज्ञाय नाधिगम्य पदं नृप ददाह
गिरिमेधोभिः समंतादग्निमुत्सृजन् ॥११॥ तत उत्पत्य तरसा दह्यमानात् तटादुभौ दशैक
योजनोत्तुंगान्निपेततुरधो भुवि ॥१२॥ अलक्ष्यमाणौ रिपुणा सानुगेन यदूत्तमौ स्वपुरं पुन
रायातौ समुद्रपरिखां नृप ॥१३॥ सोपि दग्धाविति मृषा मन्वानो बलकेशवौ बलमाकृष्य सु
महन्मगधान्मागधो ययौ ॥१४॥ आनर्ताधिपतिः श्रीमान् रैवतो रेवतीं सुतां ब्रह्मणा चो
दितः प्रादाद्बलायेति पुरोदितं ॥१५॥ भगवानपि गोविंद उपयेमे कुरूद्वह वैदर्भीं भीष्मक
सुतां श्रियो मात्रां स्वयंवरे ॥१६॥ प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्वादींश्चैद्यपक्षगान् पश्यतां स

र्वलोकानां तार्क्ष्यपुत्रः सुधामिव ॥१७॥ राजोवाच ॥ भगवान् भीष्मकसुतां रुक्मिणीं रुचि
राननां ॥ राक्षसेन विधानेन उपयेमे इति श्रुतं ॥१८॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि कृष्णस्यामित
तेजसः यथा मागधशाल्वादीन् जित्वा कन्यामुपाहरत् ॥१९॥ ब्रह्मन् कृष्णकथाः पुण्या मा
ध्वीर्लोकमलापहाः को नु तृप्येत शृण्वानः श्रुतज्ञो नित्यनूतनाः ॥२०॥ श्रीशुक उवाच ॥ रा
जासीद्भीष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् तस्य पंचाभवन् पुत्राः कन्यैका च वरानना
॥२१॥ रुक्म्यग्रजो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनंतरः रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मिण्येषा स्वसा स
ती ॥२२॥ सोपश्रुत्य मुकुंदस्य रूपवीर्यगुणश्रियः गृहागतैर्गीयमानास्तं मेने सदृशं पतिं ॥२३॥
तां बुद्धिलक्षणौदार्यरूपशीलगुणाश्रयां कृष्णश्च सदृशीं भार्यां समुद्वोढुं मनो दधे ॥२४॥ बं
धूनामिच्छतां दातुं कृष्णाय भगिनीं नृप ततो निवार्य कृष्णद्विड् रुक्मी चैद्यममन्यत ॥२५॥

तदवेत्यासितापांगी वैदर्भी दुर्मना भृशं ॥ विचिंत्याप्तं द्विजं कंचित्कृष्णाय प्राहिणोद्द्रुतं ॥
॥२६॥ द्वारकां स समभ्येत्य प्रतीहारैः प्रवेशितः ॥ अपश्यदाद्यं पुरुषमासीनं कांचनासने
॥२७॥ दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेवस्तमवरुह्य निजासनात् ॥ उपवेश्यार्हयांचक्रे यथात्मानं दिवौकसः
॥२८॥ तं भुक्तवंतं विश्रांतमुपगम्य सतां गतिं ॥ पाणिनाभिमृशन्पादावव्यग्रस्तमपृछत
॥२९॥ कच्चिद्द्विजवरश्रेष्ठ धर्मस्ते वृद्धसंमतः ॥ वर्त्तते नातिकृछ्रेण संतुष्टमनसः सदा ॥
॥३०॥ संतुष्टो यर्हि वर्त्तेत ब्राह्मणो येन केनचित् ॥ अहीयमानः स्वाधर्मात्स ह्यस्याखिलकामधु
क् ॥३१॥ असंतुष्टोसकृल्लोकानाप्नोत्यपि सुरेश्वरः ॥ अकिंचनोपि संतुष्टः शेते सर्वांगविज्व
रः ॥३२॥ विप्रान्स्वलाभसंतुष्टान्साधून्भूतसुहृत्तमान् ॥ निरहंकारिणः शांतान्नमस्ये शि
रसासकृत् ॥३३॥ कच्चिद्वः कुशलं ब्रह्मन्राजतो यस्य हि प्रजाः ॥ सुखं वसंति विषये पा

ल्यमानाः स मे प्रियः ॥३४॥ यतस्त्वमागतो दुर्गं निस्तीर्येह यदिछया ॥ सर्वं नो ब्रूह्यगुह्यं चेत्किं
कार्यं करवाम ते ॥३५॥ एवं संपृष्टसंप्रश्नो ब्राह्मणः परमेष्ठिना ॥ लीलागृहीतदेहेन तस्मै
सर्वमवर्णयत् ॥३६॥ रुक्मिण्युवाच ॥ ॥श्रुत्वा गुणान्भुवनसुंदर शृण्वतां ते निर्विश्य कर्ण
विवरैर्हरतोंगतापं रूपं दृशां दृशिमतामखिलार्थलाभं त्वय्यच्युताविशति चित्तमप
त्रपं मे ॥३७॥ कात्वा मुकुंद महती कुलशीलरूपविद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यं
धीरा पतिं कुलवती न वृणीत कन्या काले नृसिंह नरलोकमनोभिरामम् ॥३८॥ तन्मे भ
वान्खलु वृतः पतिरंग जायामात्मार्पितश्च भवतोत्र विभो विधेहि ॥ मा वीरभागम
भिमर्शतु चैद्य आरात् गोमायुवन्मृगपतेर्बलिमंबुजाक्ष ॥३९॥ पूर्त्तेष्टदत्तनियमव्रत
देवविप्रगुर्वर्च्चनादिभिरलं भगवान्परेशः ॥ आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिं गृ।

त्वातुमेनदमघोषसुतादयोऽन्ये॥३९॥ श्वोभाविनित्वमजितोद्वहनेविदर्भान्गुप्तःसमेत्यप
तनापतिभिःपरीतः॥ निर्मथ्यचैद्यमगधेंद्रबलंप्रसह्यमांराक्षसेनविधिनोद्वहवीर्य
शुल्कां॥४०॥ अंतःपुरांतरचरीमनिहत्यबंधूंस्त्वामुद्वहेकथमितिप्रवदाम्युपायं॥ पूर्वे
द्युरस्तिमहतीकुलदेवियात्रायस्यांबहिर्नववधूर्गिरिजामुपेयात्॥४१॥ यस्यांघ्रिपंकज
रजःस्नपनंमहांतोवांछंत्युमापतिरिवात्मतमोपहत्यै॥ यर्ह्यंबुजाक्षनलभेयभवत्प्रसा
दंजह्यामसून्व्रतकृशान्शतजन्मभिःस्यात्॥४२॥ ब्राह्मणउवाच॥ इत्येतेगुह्यसंदे
शायदुदेवमयाहृताः॥ विमृश्यकर्तुंयच्चात्रक्रियतांतदनंतरं॥४३॥ इतिश्रीभागवते
महापुराणेदशमस्कंधेरुक्मिण्युद्वाहेद्विपंचाशत्तमोध्यायः॥५२॥ शुकउवाच॥ वै
दर्भ्याःसतुसंदेशंनिशम्ययदुनंदनः॥ प्रगृह्यपाणिनापाणिंप्रहसन्द्विजमब्रवीत्॥१॥

श्रीभगवानुवाच॥ तथाहमपितच्चित्तोनिद्रांचनलभेनिशि॥ वेदाहंरुक्मिणाद्वेषा
न्ममोद्वाहोनिवारितः॥२॥ तामानयिष्यउन्मथ्यराजन्यापसदान्मृधे॥ मत्परामनवद्यां
गीमेधसोग्निशिखामिव॥३॥ उद्वाहर्क्षंचविज्ञायरुक्मिण्यामधुसूदनः॥ रथःसंयुज्यतामाशु
दारुकेत्याहसारथिं॥४॥ सचाश्वैःशैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः॥ युक्तंरथमुपानीयत
स्थौप्रांजलिरग्रतः॥५॥ आरुह्यस्यंदनंशौरिर्द्विजमारोप्यतूर्णगैः॥ आनर्तादेकरात्रेणवि
दर्भानगमद्धयैः॥६॥ राजासकुंडिनपतिःपुत्रस्नेहवशंगतः॥ शिशुपालायस्वांकन्यांदास्य
न्कर्माण्यकारयत्॥७॥ पुरंसंमृष्टसंसिक्तमार्गरथ्याचतुष्पथं॥ चित्रध्वजपताकाभिस्तोरणैः
समलंकृतं॥८॥ स्रग्गंधमाल्याभरणैर्विरजोंबरभूषितैः॥ जुष्टंस्त्रीपुरुषैःश्रीमद्गृहैरगरु
धूपितैः॥९॥ पितॄन्देवान्समभ्यर्च्यविप्रांश्चविधिवन्नृप॥ भोजयित्वायथान्यायंवाच

यामास मंगलं ॥१०॥ सुस्नातां सुंदरीं कन्यां कृतकौतुकमंगलां ॥ अहतांशुकयुग्मेन भूषितां भू
षणोत्तमैः ॥११॥ चक्रुः सामर्ग्यजुर्मंत्रैर्वध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः ॥ पुरोहितोथर्वविद्वै जुहाव ग्रह
शांतये ॥१२॥ हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च गुडमिश्रितान् ॥ प्रादाद्धेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधि
विदां वरः ॥१३॥ एवं चेदिपती राजा दमघोषः सुताय वै ॥ कारयामास मंत्रज्ञैः सर्वमभ्युदयोचि
तं ॥१४॥ मदच्युद्भिर्गजानीकैः स्यंदनैर्हेममालिभिः ॥ पत्त्यश्वसंकुलैः सैन्यैः परीतः कुंडिनं य
यौ ॥१५॥ तं वै विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिपूज्य च ॥ निवेशयामास मुदा कल्पितान्यनिवेश
ने ॥१६॥ तत्र शाल्वो जरासंधो दंतवक्रो विदूरथः ॥ आजग्मुश्चैद्यपक्षीयाः पौंड्रकाद्याः सहस्र
शः ॥१७॥ कृष्णरामद्विषो यत्ताः कन्यां चैद्याय साधितुं ॥ यद्यागत्य हरेत्कृष्णो रामाद्यैर्यदुभिर्वृतः
॥१८॥ योत्स्यामः संहतास्तेन इति निश्चितमानसाः ॥ आजग्मुर्भूभुजः सर्वे समग्रबलवाह

नाः ॥१९॥ श्रुत्वैतद्भगवान्रामो विपक्षीयनृपोद्यमं ॥ कृष्णं चैकं गतं हर्तुं कन्यां कलहशंकि
तः ॥२०॥ बलेन महता सार्द्धं भ्रातृस्नेहपरिप्लुतः ॥ त्वरितः कुंडिनं प्रागाद्गजाश्वरथपत्तिभिः ॥२१॥
भीष्मकन्या वरारोहा कांक्षंत्यागमनं हरेः ॥ प्रत्यापत्तिमपश्यंती द्विजस्याचिंतयत्तदा ॥२२॥ अ
हो त्रियामांतरित उद्वाहो मेल्पराधसः ॥ नागच्छत्यरविंदाक्षो नाहं वेद्म्यत्र कारणं ॥२३॥ सो
पि नावर्ततेद्यापि मत्संदेशहरो द्विजः ॥ अपि मय्यनवद्यात्मा दृष्ट्वा किंचिज्जुगुप्सितं ॥२४॥ मत्पाणि
ग्रहणे नूनं नायाति हि कृतोद्यमः ॥ दुर्भगाया न मे धाता नानुकूलो महेश्वरः ॥२५॥ देवी वा वि
मुखी गौरी रुद्राणी गिरिजा सती ॥ एवं चिंतयती बाला गोविंदहृतमानसा ॥ न्यमीलयत
कालज्ञा नेत्रे चाश्रुकलाकुले ॥२६॥ एवं वध्वाः प्रतीक्षंत्या गोविंदागमनं नृप ॥ वाम ऊरुर्भु
जो नेत्रमस्फुरन्प्रियभाषिणः ॥२७॥ अथ कृष्णविनिर्दिष्टः स एव द्विजसत्तमः ॥ अंतःपु

रचरीं देवीं राजपुत्रीं ददर्श ह ॥२८॥ सा तं प्रहृष्टवदनमव्यग्रात्मगतिं सती ॥ आलक्ष्य लक्षणा
भिज्ञा समपृच्छच्छुचिस्मिता ॥२९॥ तस्या आवेदयत्प्राप्तं शशंस यदुनंदनं ॥ उक्तं च सत्यवचन
मात्मोपनयनं प्रति ॥३०॥ तमागतं समाज्ञाय वैदर्भी हृष्टमानसा ॥ न पश्यंती ब्राह्मणाय प्रि
यमन्यन्ननाम सा ॥३१॥ प्राप्तौ श्रुत्वा स्वदुहितुरुद्वाहप्रेक्षणोत्सुकौ ॥ अभ्ययात्तूर्यघोषेण राम
कृष्णौ समर्हणैः ॥३२॥ मधुपर्कमुपानीय वासांसि विरजांसि च ॥ उपायनान्यभीष्टानि विधि
वत्समपूजयत् ॥३३॥ तयोर्निवेशनं श्रीमदुपकल्प्य महामतिः ॥ ससैन्ययोः सानुगयोराति
थ्यं विदधे यथा ॥३४॥ एवं राज्ञां समेतानां यथावीर्यं यथावयः ॥ यथाबलं यथावित्तं सर्वैः का
मैः समर्हयत् ॥३५॥ कृष्णमागतमाकर्ण्य विदर्भपुरवासिनः ॥ आगत्य नेत्रांजलिभिः पपु
स्तन्मुखपंकजं ॥३६॥ अस्यैव भार्या भवितुं रुक्मिण्यर्हति नापरा ॥ असावप्यनवद्यात्मा भैष्म्याः

समुचितः पतिः ॥३७॥ किंचित्सुचरितं यन्नस्तेन तुष्टस्त्रिलोककृत् ॥ अनुगृह्णातु गृह्णातु वै
दर्भ्याः पाणिमच्युतः ॥३८॥ एवं प्रेमकलाबद्धा वदंति स्म पुरौकसः ॥ कन्या चांतःपुरात्प्रागाद्भटै
र्गुप्तांबिकालयं ॥३९॥ पद्भ्यां विनिर्ययौ द्रष्टुं भवान्याः पादपल्लवं ॥ सा चानुध्यायती सम्यङ्मु
कुंदचरणांबुजं ॥४०॥ यतवाङ्मातृभिः सार्द्धं सखीभिः परिवारिता ॥ गुप्ता राजभटैः शूरैः सन्न
द्धैरुद्यतायुधैः ॥४१॥ मृदंगशंखपणवास्तूर्यभेर्यश्च जघ्निरे ॥ नानोपहारबलिभिर्वारमुख्याः
सहस्रशः ॥ स्रग्गंधवस्त्राभरणैर्द्विजपत्न्यः स्वलंकृताः ॥४२॥ गायंतश्च स्तुवंतश्च गायका वा
द्यवादकाः ॥ परिवार्य वधूं जग्मुः सूतमागधवंदिनः ॥४३॥ आसाद्य देवीसदनं धौतपादक
रांबुजा ॥ उपस्पृश्य शुचिः शांता प्रविवेशांबिकांतिकं ॥४४॥ तां वै प्रवयसो बालां विधिज्ञा विप्र
योषितः ॥ भवानीं वंदयांचक्रुर्भवपत्नीं भवान्वितां ॥४५॥ नमस्ये त्वांबिकेऽभीक्ष्णं स्वसंतानयु

भा०द०उ०
१४

तां शिवां ॥ भूयात्पतिर्मे भगवान्कृष्णस्तदनुमोदतां ॥४६॥ अद्भिर्गंधाक्षतैर्धूपैर्वासःस्रग्मा
ल्यभूषणैः ॥ नानोपहारबलिभिः प्रदीपावलिभिः पृथक् ॥४७॥ विप्रस्त्रियः पतिमतीस्तथा तैः
समपूजयत् ॥ लवणापूपतांबूलकंठसूत्रफलेक्षुभिः ॥४८॥ तस्यै स्त्रियस्ताः प्रददुः शेषां यु
युजुराशिषः ॥ ताभ्यो देव्यै नमश्चक्रे शेषां च जगृहे वधूः ॥४९॥ मुनिव्रतमथ त्यक्त्वा निश्चक्रा
मांबिकागृहात् ॥ प्रगृह्य पाणिना भृत्यां रत्नमुद्रोपशोभिना ॥५०॥ तां देवमायामिव वीरमो
हिनीं सुमध्यमां कुंडलमंडिताननां ॥ श्यामां नितंबार्पितरत्नमेखलां व्यंजत्स्तनीं कुंतल
शंकितेक्षणां ॥५१॥ शुचिस्मितां बिंबफलाधरद्युतिशोणायमान द्विजकुंदकुड्मलां ॥ पदा
चलंतीं ॥ पदा चलंतीं कलहंसगामिनीं सिंजत्कलानूपुरधामशोभिना ॥५२॥ विलोक्य वीरा मु
मुहुः समागता यशस्विनस्तत्कृतहृच्छयार्दिताः ॥ यां वीक्ष्य ते नृपतयस्तदुदारहासव्रीडाव

१४

लोकहृतचेतस उज्झितास्त्राः ॥ पेतुः क्षितौ गजरथाश्वगता विमूढा यात्राछलेन हरयेऽर्पय
तीं स्वशोभां ॥५३॥ सैवं शनैश्चलयती चलपद्मकोशौ प्राप्तिं तदा भगवतः प्रसमीक्षमाणा ॥ उत्सा
र्य वामकरजैरलकानपांगैः प्राप्तान्ह्रियैक्षत नृपान्ददृशेऽच्युतं सा ॥५४॥ तां राजकन्यां र
थमारुरुक्षतीं जहार कृष्णो द्विषतां समीक्षतां ॥ रथं समारोप्य सुपर्णलक्षणं राजन्यचक्रं
परिभूय माधवः ॥ ततो ययौ रामपुरोगमैः शनैः सृगालमध्यादिव भागहृद्धरिः ॥५५॥ तं
मानिनः स्वाभिभवं यशःक्षयं परे जरासंधवशा न सेहिरे ॥ अहो धिगस्मान्यश आत्तधन्व
नां गोपैर्हृतं केसरिणां मृगैरिव ॥५६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे रुक्मि
णीहरणं त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५३॥ शुक उवाच ॥ ॥ इति सर्वे सुसंरब्धा वाहानारुह्य
दंशिताः स्वैः स्वैर्बलैः परिक्रांता अन्वीयुर्धृतकार्मुकाः ॥१॥ तानापतत आलोक्य यादवा

नीकयूथपाः॥ तस्थुस्तत्सन्मुखा राजन्विस्फूर्जत्स्वधनूंषि ते॥२॥ त्रिमर्दशेगजस्कंधे रथोप
स्थे च कोविदाः॥ मुमुचुः शरवर्षाणि मेघा अद्रिष्वपो यथा॥३॥ पत्युर्बलं शरासारैश्छन्नं वीक्ष्य
सुमध्यमा॥ सव्रीडमैक्षत्तद्वक्त्रं भयविह्वललोचना॥४॥ प्रहस्य भगवानाह मा स्म भैर्वामलो
चने॥ विनंक्ष्यत्यधुनैवैतत्तावकैः शात्रवं बलं॥५॥ तेषां तद्विक्रमं वीरा गदसंकर्षणादयः
अमृष्यमाणा नाराचैर्जघ्नुर्हयगजान्रथान्॥६॥ पेतुः शिरांसि रथिनामश्विनां गजिनां भु
वि सकुंडलकिरीटानि सोष्णीषाणि च कोटिशः॥७॥ हस्ताः सासिगदेष्वासाः करभा ऊरवोंऽ
घ्रयः॥ अश्वाश्वतरनागोष्ट्रखरमर्त्यशिरांसि च॥८॥ हन्यमानबलानीका वृष्णिभिर्जयकां
क्षिभिः॥ राजानो विमुखा जग्मुर्जरासंधपुरःसराः॥९॥ शिशुपालं समभ्येत्य हृतदारमि
वातुरं॥ नष्टत्विषं गतोत्साहं शुष्यद्वदनमब्रुवन्॥१०॥ भो भो पुरुषशार्दूल दौर्मनस्यमिदं

त्यज॥ न प्रियाप्रिययो राजन्निष्ठा देहिषु दृश्यते॥११॥ यथा दारुमयी योषिन्नृत्यते कुहके
च्छया॥ एवमीश्वरतंत्रोयमीहते सुखदुःखयोः॥१२॥ शौरेः सप्तदशाहं वै संयुगानि पराजितः
त्रयोविंशतिभिः॥ त्रयोविंशतिभिः सैन्यैर्जिग्य एकमहं परं॥१३॥ तथाप्यहं न शोचामि न
प्रहृष्यामि कर्हिचित्॥ कालेन दैवयुक्तेन जानन्विद्रावितं जगत्॥१४॥ अधुनापि वयं स
र्वे वीरयूथपयूथपाः॥ पराजिताः फल्गुतंत्रैर्यदुभिः कृष्णपालितैः॥१५॥ रिपवो जिग्युरधुना
काल आत्मानुसारिणि॥ तदा वयं विजेष्यामो यदा कालः प्रदक्षिणः॥१६॥ एवं प्रबोधितो मि
त्रैश्चैद्योगात्सानुगः पुरं॥ हतशेषाः पुनस्तेपि ययुः स्वं स्वं पुरं नृपाः॥१७॥ रुक्मी तु राक्षसोद्वा
हं कृष्णद्विडसहन्स्वसुः॥ पृष्ठतोन्वगमत्कृष्णमक्षौहिण्या वृतो बली॥१८॥ रुक्म्यमर्षी सुसंर
ब्धः शृण्वतां सर्वभूभुजां॥ प्रतिजज्ञे महाबाहुर्दंशितः सशरासनः॥१९॥ अहत्वा समरे कृ

कृष्णमप्रत्यूह्य च रुक्मिणीं ॥ कुंडिनं न प्रवेक्ष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥२०॥ इत्युक्त्वा रथमारुह्य
सारथिं प्राह सत्वरः ॥ चोदयाश्वान्यतः कृष्णस्तस्य मे संयुगं भवेत् ॥२१॥ अद्याहं निशितैर्बाणै
र्गोपालस्य सुदुर्मतेः ॥ नेष्ये वीर्यमदं येन स्वसा मे प्रसभं हृता ॥२२॥ विकत्थमानः कुमतिरीश्व
रस्याप्रमाणवित् रथेनैकेन गोविंदं तिष्ठ तिष्ठेत्यथाह्वयत् ॥२३॥ धनुर्विकृष्य सुदृढं जघ्ने कृ
ष्णं त्रिभिः शरैः ॥ आह चात्र क्षणं तिष्ठ यदूनां कुलपांसन ॥२४॥ कुत्र यासि स्वसारं मे मुषित्वा
ध्वांक्षवद्धविः ॥ हरिष्येऽद्य मदं मंद मायिनः कूटयोधिनः ॥२५॥ यावन्न मे हतो बाणैः शयीथा
मुंच दारिकां ॥ स्मयन्कृष्णो धनुश्छित्त्वा षड्भिर्विव्याध रुक्मिणं ॥ अष्टभिश्चतुरो वाहान्द्वाभ्यां
सूतं ध्वजं त्रिभिः ॥२६॥ स चान्यद्धनुराधाय कृष्णं विव्याध पंचभिः ॥ तैस्ताडितः शरौघैस्तु चि
च्छेद धनुरच्युतः ॥२७॥ पुनरन्यदुपादत्त तदप्यच्छिनदव्ययः ॥ परिघं पट्टिशं शूलं चर्मासी

शक्तितोमरौ ॥ यद्यदायुधमादत्त तत्सर्वं सोऽच्छिनद्धरिः ॥२८॥ ततो रथादवप्लुत्य खड्गपाणि
र्जिघांसया ॥ कृष्णमभ्यद्रवत्क्रुद्धः पतंग इव पावकं ॥२९॥ तस्य चापततः खड्गं तिलशश्चर्म
चेषुभिः ॥ छित्त्वासिमाददे तिग्मं रुक्मिणं हंतुमुद्यतः ॥३०॥ दृष्ट्वा भ्रातृवधोद्योगं रुक्मिणी भयवि
ह्वला ॥ पतित्वा पादयोर्भर्तुरुवाच करुणं सती ॥३१॥ योगेश्वराप्रमेयात्मन्देवदेव जग
त्पते ॥ हंतुं नार्हसि कल्याण भ्रातरं मे महाभुजा ॥३२॥ शुक उवाच ॥ तया परित्रासविकंपितांग
या शुचावशुष्यन्मुखरुद्धकंठया कातर्यविस्रंसितहेममालया गृहीतपादः करुणो न्य
वर्त्तत ॥३३॥ चैलेन बद्ध्वा तमसाधुकारिणं सश्मश्रुकेशं प्रवपन्व्यरूपयत् ॥ तावन्मम
र्दुः परसैन्यमद्भुतं यदुप्रवीरा नलिनीं यथा गजाः ॥३४॥ कृष्णांतिकमुपव्रज्य ददृशुस्तत्र
रुक्मिणं ॥ तथाभूतं हतप्रायं दृष्ट्वा संकर्षणो विभुः ॥ विमुच्य बद्धं करुणो भगवान्कृष्णम

भा॰द॰उ॰
१७

मब्रवीत्॥३५॥असाध्विदंत्वयाकृष्णकृतमस्मज्जुगुप्सितं॥वपनंश्मश्रुकेशानांवैरूप्यंसुहृदोव
धः॥३६॥मैवास्मान्साध्व्यसूयेथाभ्रातुर्वैरूप्यचिंतया॥सुखदुःखदोनचान्योस्तियतःस्वकृत
भुक्पुमान्॥३७॥बंधुर्वधार्हदोषोपिनबंधोर्वधमर्हति॥त्याज्यःस्वेनैवदोषेणहतःकिंह
न्यतेपुनः॥३८॥क्षत्रियाणामयंधर्मःप्रजापतिविनिर्मितः॥भ्रातापिभ्रातरंहन्याद्येनघो
रतमस्ततः॥३९॥राज्यस्यभूमेर्वित्तस्यस्त्रियोमानस्यतेजसः॥मानिनोन्यस्यवाहेतोःश्री
मदांधाःक्षिपंतिहि॥४०॥तवेयंविषमाबुद्धिःसर्वभूतेषुदुर्हृदां॥यन्मन्यसेसदाभद्रंसुहृदां
भद्रमज्ञवत्॥४१॥आत्ममोहोनृणामेवकल्प्यतेदेवमायया॥सुहृद्दुर्हृदुदासीनइतिदे
हात्ममानिनां॥४२॥एकएवपरोह्यात्मासर्वेषामपिदेहिनां॥नानेवगृह्यतेमूढैर्यथाज्योति
र्यथानभः॥४३॥देहआद्यंतवानेषद्रव्यप्राणगुणात्मकः॥आत्मन्यविद्ययाकॢप्तःसंसा

७

रयतिदेहिनम्॥४४॥नात्मनोन्येनसंयोगोवियोगश्चासतःसति॥तद्धेतुत्वात्तत्प्रसिद्धेर्दृग्रू
पाभ्यांयथारवेः॥४५॥जन्मादयस्तुदेहस्यविक्रियानात्मनःक्वचित्॥कलानामिवनैवेंदोर्मृ
तिर्ह्यस्यकुहूरिव॥४६॥यथाशयानआत्मानंविषयान्फलमेवच॥अनुभुंक्तेप्यसत्य
र्थेतथाप्नोत्यबुधोभवं॥४७॥तस्मादज्ञानजंशोकमात्मशोषविमोहनं॥तत्त्वज्ञानेननिर्हृ
त्यस्वस्थाभवशुचिस्मिते॥४८॥शुकउवाच॥एवंभगवतातन्वीरामेणप्रतिबोधिता॥वैम
नस्यंपरित्यज्यमनोबुद्ध्यासमादधे॥४९॥प्राणावशेषउत्सृष्टोद्विड्भिर्हतबलप्रभः॥स्मरन्वि
रूपकरणंवितथात्ममनोरथः॥५०॥चक्रेभोजकटंनामनिवासायमहत्पुरं॥अहत्वादुर्म
तिंकृष्णमप्रत्यूह्ययवीयसीं॥कुंडिनंनप्रवेक्ष्यामीत्युक्त्वातत्रावसद्रुषा॥५१॥रुक्मिण्या
हरणंश्रुत्वागीयमानंततस्ततः॥राजानोराजकन्याश्चबभूवुर्भृशविस्मिताः॥५२॥भगवा

भीष्मकसुतामेवंनिर्जित्यभूमिपान् ॥ पुरमानीयविधिवदुपयेमेकुरूद्वह ॥ ५२ ॥ तदाम
होत्सवोनृणांयदुपुर्यांगृहेगृहे ॥ अभूदनन्यभावानांकृष्णेयदुपतौनृप ॥ ५३ ॥ नरानाा
र्यश्चमुदिताःप्रमृष्टमणिकुंडलाः ॥ पारिबर्हमुपाजह्रुर्वरयोश्चित्रवाससोः ॥ ५४ ॥ सावृष्णिपु
र्युत्तंभितेंद्रकेतुभिर्विचित्रमाल्यांबररत्नतोरणैः ॥ बभौप्रतिद्वार्युपक्लृप्तमंगलैरापूर्णकुं
भागुरुधूपदीपकैः ॥ ५५ ॥ सिक्तमार्गामदच्युद्भिराहूतप्रेष्ठभूभुजां गजैर्द्वाःसुपरामृष्टरंभा
पूगोपशोभिता ॥ ५६ ॥ कुरुसृंजयकैकेयविदर्भयदुकुंतयः ॥ मिथोमुमुदिरेतस्मिन्संभ्रमा
त्परिधावतां ॥ ५७ ॥ रुक्मिण्याहरणंश्रुत्वागीयमानंततस्ततः ॥ राजानोराजकन्याश्चबभूवुर्भृ
शविस्मिताः ॥ ५८ ॥ द्वारकायामभूद्राजन्महामोदःपुरौकसां ॥ रुक्मिण्यारमयोपेतंदृष्ट्वाकृष्णं
श्रियःपतिं ॥ ५९ ॥ श्रुत्वाविवाहंकृष्णस्यरुक्मिण्याहरणंतथा ॥ सायंप्रातरनंतस्यसविष्णोर्द

यितोभवेत् ॥ ६० ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेरुक्मिण्युद्वाहोत्सवश्चतुः
पंचाशत्तमोध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ कामस्तुवासुदेवांशोदग्धःप्रागरुद्रमन्युना
देहोपपत्तयेभूयस्तमेवप्रत्यपद्यत ॥ १ ॥ सएवजातोवैदर्भ्यांकृष्णवीर्यसमुद्भवः ॥ प्र
द्युम्नइतिविख्यातःसर्वतोनवमःपितुः ॥ २ ॥ तंशंबरःकामरूपीहृत्वातोकमनिर्दशं ॥ स
विदित्वात्मनःशत्रुंप्रास्योदन्वत्यगाद्गृहं ॥ ३ ॥ तंनिर्जगारबलवान्मीनःसोप्यपरैःसह
वृतोजालेनमहतागृहीतोमत्स्यजीविभिः ॥ ४ ॥ तंशंबरायकैवर्ताउपजह्रुरुपायनं ॥ सूदा
महानसंनीत्वावद्यन्स्वधितिनाद्भुतं ॥ ५ ॥ दृष्ट्वातदुदरेबालंमायावत्यैन्यवेदयत् ॥ नारदो
कथयत्सर्वंतस्याःशंकितचेतसः ॥ बालस्यतत्त्वमुत्पत्तिंमत्स्योदरनिवेशनं ॥ ६ ॥ साचका
मस्यवैपत्नीरतिर्नामयशस्विनी ॥ पत्युर्निर्दग्धदेहस्यदेहोत्पत्तिंप्रतीक्षती ॥ ७ ॥ निरूपि

भा॰द॰उ॰
१९

तांचावरेणसासूदौदनसाधने॥ कामदेवंशिशुंबुध्वाचक्रेस्नेहंतदर्भके॥८॥ नातिदीर्घेणकालेनसकार्ष्णिरूढयौवनः॥ जनयामासनारीणांवीक्षंतीनांचविभ्रमं॥९॥ सातंपतिंपद्मदलायतेक्षणंप्रलंबबाहुंनरलोकसुंदरं सव्रीडहासोत्तभितभ्रुवेक्षतीप्रीत्योपतस्थेरतिरंगसौरतैः॥१०॥ तामाहभगवान्कार्ष्णिर्मातस्तेमतिरन्यथा मातृभावमतिक्रम्यवर्त्तसेकामिनीयथा॥११॥ रतिरुवाच॥ ॥भवान्नारायणसुतःशंबरेणहृतोगृहात्॥ अहंतेधिकृतापत्नीरतिःकामोभवान्प्रभो॥१२॥ एषत्वानिर्दशंसिंधावक्षिपछंबरोसुरः॥ मत्स्योग्रसीत्तदुदरादिहप्राप्तोभवान्प्रभो॥१३॥ तमिमंजहिदुर्धर्षंदुर्जयंशत्रुमात्मनः॥ मायाशतविदंतंचमायाभिर्मोहनादिभिः॥१४॥ परिशोचतितेमाताकुररीवगतप्रजा॥ पुत्रस्नेहाकुलादीना विवत्सागौरिवातुरा॥१५॥ प्रभाष्यैवंददौविद्यांप्रद्युम्नायमहात्मने॥ मायावतींमहामायां

१९

सर्वमायाविनाशिनीं॥१६॥ सचशंबरमभ्येत्यसंयुगायसमाह्वयत्॥ अविषह्यैस्तमाक्षेपैः क्षिपन्संजनयन्कलिं॥१७॥ सोधिक्षिप्तोदुर्वचोभिःपदाहतइवोरगः॥ निश्चक्रामगदापाणिरमर्षात्ताम्रलोचनः॥१८॥ गदामाविध्यतरसाप्रद्युम्नायमहात्मने॥ प्रक्षिप्यव्यनदन्नादं वज्रनिष्पेषनिष्ठुरं॥१९॥ तामापतंतींभगवान्प्रद्युम्नोगदयागदां॥ अपास्यशत्रवेक्रुद्धः प्राहिणोत्स्वगदांनृप॥२०॥ सचमायांसमाश्रित्यदैतेयींमयदर्शितां॥ मुमुचेस्त्रमयंवर्षं कार्ष्णौवैहायसोसुरः॥२१॥ बाध्यमानोस्त्रवर्षेणरौक्मिणेयोमहारथः॥ सत्वात्मिकांमहावि द्यांसर्वमायोपमर्दिनीं॥२२॥ ततोगौह्यकगांधर्वपैशाचोरगराक्षसीः॥ प्रायुंक्तशतशोदैत्यः कार्ष्णिर्व्यधमयत्सताः॥२३॥ निशातमसिमुद्यम्यसकिरीटंसकुंडलं॥ शंबरस्यशिरःकाया त्ताम्रश्मश्र्वोजसाहरत्॥२४॥ आकीर्यमाणोदिविजैःस्तुवद्भिःकुसुमोत्करैः॥ भार्ययांबर

भा०द०उ०
२०

चारिण्यापुरंनीतोविहायसा॥२५॥अंतःपुरवरंराजन्ललनाशतसंकुलं॥विवेशपत्न्या
गगनाद्विद्युतेवबलाहकः॥२६॥तंदृष्ट्वाजलदश्यामंपीतकौशेयवाससं॥प्रलंबबाहुंता
म्राक्षंसुस्मितंरुचिराननं॥२७॥स्वलंकृतमुखांभोजंनीलवक्रालकालिभिः॥कृष्णंमत्वास्त्रि
योह्रीतानिलिल्युस्तत्रतत्रह॥२८॥अवधार्यशनैरीषद्वैलक्षण्येनयोषितः॥उपजग्मुःप्र
मुदिताःसस्त्रीरत्नंसुविस्मिताः॥२९॥अथतत्रासितापांगीवैदर्भीवल्गुभाषिणी॥अस्मरत्स्व
सुतंनष्टंस्नेहस्नुतपयोधरा॥३०॥कोन्वयंनरवैडूर्यःकस्यवाकमलेक्षणः॥धृतःकयावा
जठरेकेयंलब्धात्वनेनवा॥३१॥ममचाप्यात्मजोनष्टोनीतोयःसूतिकागृहात्॥एतत्तु
ल्यवयोरूपोयदिजीवतिकुत्रचित्॥३२॥कथंत्वनेनसंप्राप्तंसारूप्यंशार्ङ्गधन्वनः॥आ
कृत्यावयवैर्गत्यास्वरहासावलोकनैः॥३३॥सएववाभवेन्नूनंयोमेगर्भेधृतोर्भकः॥अ

२०

मुष्मिन्प्रीतिरधिकावामःस्फुरतिमेभुजः॥३४॥एवंमीमांसमानायांवैदर्भ्यांदेवकीसु
तः॥देवक्यानकदुंदुभ्यामुत्तमश्लोकआगमत्॥३५॥विज्ञातार्थोपिभगवांस्तूष्णीमासज
नार्दनः॥नारदोकथयत्सर्वंशंबराहरणादिकं॥३६॥तच्छ्रुत्वामहदाश्चर्यंकृष्णांतःपुरयो
षितः॥अभ्यनंदन्बहूनब्दान्नष्टंमृतमिवागतं॥३७॥देवकीवसुदेवश्चकृष्णरामौतथा
स्त्रियः॥दंपतीतौपरिष्वज्यरुक्मिणीचययुर्मुदं॥३८॥नष्टंप्रद्युम्नमायातमाकर्ण्यद्वारकौ
कसः॥अहोमृतमिवायातोबालोदिष्ट्येतिहाब्रुवन्॥३९॥यंवैमुहुःपितृसरूपनिजेश
भावास्तन्मातरोयदभजन्रहरूढभावाः॥चित्रंनतत्खलुरमास्पदबिंबबिंबेकामेस्मरे
क्षविषयेकिमुतान्यनार्यः॥४०॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेप्रद्युम्नागम
नंनामपंचपंचाशत्तमोध्यायः॥५५॥श्रीशुकउवाच॥ ॥सत्राजितःस्वतनयांकृष्णाय

कृतकिल्बिषः॥स्यमंतकेनमणिनास्वयमुद्यम्यदत्तवान्॥१॥राजोवाच॥ ॥सत्राजितःकिम
करोद्ब्रह्मन्कृष्णस्यकिल्बिषं॥स्यमंतकःकुतस्तस्यकस्माद्दत्तासुताहरेः॥२॥शुकउवाच
आसीत्सत्राजितःसूर्योभक्तस्यपरमःसखा॥प्रीतस्तस्मैमणिंप्रादात्सूर्यस्तुष्टःस्यमंतकं
॥३॥सतंबिभ्रन्मणिंकंठेभ्राजमानोयथारविः॥प्रविष्टोद्वारकांराजंस्तेजसानोपलक्षितः
॥४॥तंविलोक्यजनादूरात्तेजसामुष्टदृष्टयः॥दीव्यतेक्षैर्भगवतेशशंसुःसूर्यशंकिताः
॥५॥नारायणनमस्तेस्तुशंखचक्रगदाधर॥दामोदरारविंदाक्षगोविंदयदुनंदन॥६॥ए
षआयातिसवितात्वांदिदृक्षुर्जगत्पते॥मुष्णन्गभस्तिचक्रेणनृणांचक्षूंषितिग्मगुः
॥७॥नन्वन्विछंतितेमार्गंत्रिलोक्यांविबुधर्षभाः॥ज्ञात्वाद्यगूढंयदुषुद्रष्टुंत्वांयात्यजःप्रभो
॥८॥शुकउवाच॥ ॥निशम्यबालवचनंप्रहस्यांबुजलोचनः॥प्राहनासौरविर्देवःस

त्राजिन्मणिनाज्वलन्॥९॥सत्राजित्स्वगृहंश्रीमत्कृतकौतुकमंगलं॥प्रविश्यदेवसद
नेमणिंविप्रैर्न्यवेशयत्॥१०॥दिनेदिनेस्वर्णभारानष्टौसस्रजतिप्रभो॥दुर्भिक्षमार्यरि
ष्टानिसर्पाधिव्याधयोशुभाः॥११॥नसंतिमायिनस्तत्रयत्रास्तेभ्यर्चितोमणिः॥सयाचितो
मणिंक्वापियदुराजायशौरिणा॥१२॥नैवार्थकामुकःप्रादाद्याच्ञाभंगमतर्कयत्॥तमे
कदामणिंकंठेप्रतिमुच्यमहाप्रभं॥प्रसेनोहयमारुह्यमृगयांव्यचरद्वने॥१३॥प्रसेनंस
हयंहत्वामणिमाछिद्यकेसरी॥गिरिंविशन्जांबवतानिहतोमणिमिछता॥१४॥सोपिचक्रेकु
मारस्यमणिंक्रीडनकंबिले॥अपश्यन्भ्रातरंभ्रातासत्राजित्पर्यतप्यत॥१५॥प्रायः
कृष्णेननिहतोमणिग्रीवोवनंगतः॥भ्राताममेतितच्छ्रुत्वाकर्णेकर्णेऽजपन्जनाः
॥१६॥भगवांस्तदुपश्रुत्यदुर्यशोलिप्तमात्मनि॥मार्ष्टुंप्रसेनपदवीमन्वपद्यतनागरैः

॥१७॥ हत्वा प्रसेनमश्वं च वाश्य केसरिणा वने । तं चाद्रिपृष्ठे निहतमृक्षेण ददृशुर्जनाः ॥१८॥ ऋ-
क्षराजबिलं भीममंधेन तमसावृतं । एको विवेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥१९॥ तत्र दृ-
ष्ट्वा मणिश्रेष्ठं बालक्रीडनकं कृतं । हर्तुं कृतमतिस्तस्मिन्नवतस्थेर्भकांतिके ॥२०॥ तम-
पूर्वं नरं दृष्ट्वा धात्री चुक्रोश भीतवत् । तच्छ्रुत्वाभ्यद्रवत्क्रुद्धो जांबवान्बलिनां वर ॥२१॥
स वै भगवता तेन युयुधे स्वामिनात्मनः । पुरुषं प्राकृतं मत्वा कुपितो नानुभाववित्
॥२२॥ द्वंद्वयुद्धं सुतुमुलमुभयोर्विजिगीषतोः । आयुधाश्मद्रुमैर्दोर्भिः क्रव्यार्थे श्येनयोरि-
व ॥२३॥ आसीत्तदष्टविंशाहमितरेतरमुष्टिभिः । वज्रनिष्पेषपरुषैरविश्रममहर्निशं
॥२४॥ कृष्णमुष्टिविनिष्पातनिष्पिष्टांगोरुबंधनः । खिन्नसत्वः खिन्नगात्रस्तमाहातीव
विस्मितः ॥२५॥ जाने त्वां सर्वभूतानां प्राण ओजः सहो बलं । विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णु-

महेश्वरं ॥२६॥ त्वं हि विश्वसृजां स्रष्टा सृष्टानामपि यच्च सत् । कालः कलयतामीशः पर आ-
त्मा तथात्मनां ॥२७॥ यस्येषदुत्कलितरोषकटाक्षमोक्षैर्वर्त्मादिशत्क्षुभितनक्रतिमिं-
गिलोब्धिः । सेतुः कृतः स्वयश उज्वलिता च लंका रक्षःशिरांसि भुवि पेतुरिषुक्षतानि
॥२८॥ इति विज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः । व्याजहार महाराज भगवान्देवकीसु-
तः ॥२९॥ अभिमृश्यारविंदाक्षः पाणिना शंकरेण तं । कृपया परया भक्तं प्रेमगंभीरया
गिरा ॥३०॥ मणिहेतोरिह प्राप्ता वयमृक्षपते बिलं । मिथ्याभिशापं प्रमृजन्नात्मनो
मणिनामुना ॥३१॥ इत्युक्तः स्वां दुहितरं कन्यां जांबवतीं मुदा । अर्हणार्थं स मणिना कृष्णा-
योपजहार ह ॥३२॥ अदृष्ट्वा निर्गमं शौरेः प्रविष्टस्य बिलं जनाः । प्रतीक्ष्य द्वादशाहानि दुःखि-
ताः स्वपुरं ययुः ॥३३॥ निशम्य देवकी देवी रुक्मिण्यानकदुंदुभिः । सुहृदो ज्ञातयोशोच-

बिलात्कृष्णमनिर्गतं ॥३४॥ सत्राजितं शपंतस्ते दुःखिता द्वारकौकसः ॥ उपतस्थुर्महामायां दु
र्गां कृष्णोपलब्धये ॥३५॥ तेषां तु देव्युपस्थानात्प्रत्यादिष्टाशिषा स च प्रादुर्बभूव सिद्धार्थः स
दारो हर्षयन्हरिः ॥३६॥ उपलभ्य हृषीकेशं मृतं पुनरिहागतं ॥ सह पत्न्या मणिग्रीवं स
र्वे जातमहोत्सवाः ॥३७॥ सत्राजितं समाहूय सभायां राजसंनिधौ प्राप्तिं चाख्याय भगवा
न्मणिं तस्मै न्यवेदयत् ॥३८॥ स चातिव्रीडितो रत्नं गृहीत्वावाङ्मुखस्ततः ॥ अनुतप्यमा
नो भवनमगमत्स्वेन पाप्मना ॥३९॥ सोनुध्यायंस्तदेवाघं बलवद्विग्रहाकुलः ॥ कथं मृजा
म्यात्मरजः प्रसीदेद्वाच्युतः कथं ॥४०॥ किं कृत्वा साधु मह्यं स्यान्न शपेद्वा जनो यथा ॥ अदी
र्घदर्शनं क्षुद्रं मूढं द्रविणलोलुपं ॥४१॥ दास्ये दुहितरं तस्मै स्त्रीरत्नं रत्नमेव च ॥ उपायोयं समी
चीनस्तस्य शांतिर्न चान्यथा ॥४२॥ एवं व्यवसितो बुध्या सत्राजित्स्वसुतां शुभां ॥ मणिं च स्व

यमुद्यम्य कृष्णायोपजहार ह ॥४३॥ तां सत्यभामां भगवान् उपयेमे यथाविधि ॥ बहुभिर्या
चितां शीलरूपौदार्यगुणान्वितां ॥४४॥ भगवानाह न मणिं प्रतीछामो वयं नृप ॥ तवास्तां देव
भक्तस्य वयं च फलभागिनः ॥४५॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे स्यमंतकाहर
णं नाम षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५६॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ विज्ञातार्थोपि गोविंदो दग्धानाक
र्ण्य पांडवान् ॥ कुंतीं च कुल्यकरणे सहरामो ययौ कुरून् ॥१॥ भीष्मं कृपं स विदुरं गांधारीं द्रो
णमेव च ॥ तुल्यदुःखौ च संगम्य हा कष्टमिति होचतुः ॥२॥ लब्ध्वैतदंतरं राजन् शतधन्वा
नमूचतुः ॥ अक्रूरकृतवर्माणौ मणिः कस्मान्न गृह्यते ॥३॥ योस्मभ्यं संप्रतिश्रुत्य कन्यारत्नं
विगर्ह्य नः ॥ कृष्णायादान्न सत्राजित्कस्माद्भ्रातरमन्वियात् ॥४॥ एवं भिन्नमतिस्ताभ्यां स
त्राजितमसत्तमः ॥ शयानमवधील्लोभात्स पापः क्षीणजीवितः ॥५॥ स्त्रीणां विक्रोशमाना

नानांक्रंदंतीनामनाथवत्॥ हत्वापशून्सौनिकवन्मणिमादायजग्मिवान्॥६॥ सत्यभामाच
पितरंहतंवीक्ष्यशुचार्पिता॥ व्यलपत्ताततातेतिहाहतास्मीतिमुह्यती॥७॥ तैलद्रोण्यांमृतं
प्रास्यजगामगजसाह्वयं॥ कृष्णायविदितार्थायतप्ताचख्यौपितुर्वधं॥८॥ तदाकर्ण्येश्वरौ
राजन्ननुसृत्यनृलोकतां॥ अहोनःपरमंकष्टमित्यस्राक्षौविलेपतुः॥९॥ आगत्यभगवा
न्तस्मात्सभार्यःसाग्रजःपुरं॥ शतधन्वानमारेभेहंतुंहर्तुंमणिंततः॥१०॥ सोपिकृतोद्यमंज्ञा
त्वाभीतःप्राणपरीप्सया॥ साहाय्येकृतवर्माणमयाचतसचाब्रवीत्॥११॥ नाहमीश्वरयोः
कुर्यांहेलनंरामकृष्णयोः॥ कोनुक्षेमायकल्पेततयोर्वृजिनमाचरन्॥१२॥ कंसःसहा
नुगोपीतोयद्द्वेषात्त्याजितःश्रिया॥ जरासंधःसप्तदशसंयुगाद्विरथोगतः॥१३॥ प्रत्या
ख्यातःसचाक्रूरंपार्ष्णिग्राहमयाचत॥ सोप्याहकोविरुध्येतविद्वानीश्वरयोर्बलं॥१४॥

यइदंलीलयाविश्वंसृजत्यवतिहंतिच॥ चेष्टांविश्वसृजोयस्यनविदुर्मोहिताजया॥१५॥
यःसप्तहायनःशैलमुत्पाट्यैकेनपाणिना॥ दधारलीलयाबालउच्छिलींध्रमिवार्भकः
॥१६॥ नमस्तस्मैभगवतेकृष्णायाद्भुतकर्मणे॥ अनंतायादिभूतायकूटस्थायात्मनेनमः
॥१७॥ प्रत्याख्यातःसतेनापिशतधन्वामहामणिं॥ तस्मिन्न्यस्याश्वमारुह्यशतयोजनगंय
यौ॥१८॥ गरुडध्वजमारुह्यरथंरामजनार्दनौ॥ अन्वियातांमहावेगैरश्वैराजन्गुरुद्रुहं
॥१९॥ मिथिलायामुपवनेविसृज्यपतितंहयं॥ पद्भ्यामधावत्संत्रस्तःकृष्णोप्यन्वद्रवद्रुषा
॥२०॥ पदातेर्भगवांस्तस्यपदातिस्तिग्मनेमिना॥ चक्रेणशिरउत्कृत्यवाससोर्व्यचिनोन्मणि
म्॥२१॥ अलब्धमणिरागत्यकृष्णआहाग्रजांतिकं॥ वृथाहतंशतधनुर्मणिस्तत्रनविद्यते
॥२२॥ ततआहबलोनूनंसमणिःशतधन्वना॥ कस्मिंश्चित्पुरुषेन्यस्तस्तमन्वेषपुरंव्रज

॥२३॥ अहंविदेहमिछामिन्द्रष्टुं प्रियतरं मम॥ इत्युक्तामिथिलांराजन्विवेशयदुनंदनः
॥२४॥ तं दृष्ट्वासहसोत्थायमैथिलः प्रीतमानसः॥ अर्हयामासविधिवदर्हणीयंसमर्हणैः
॥२५॥ उवासतस्यांकतिचिन्मिथिलायांसमाविभुः॥ ततोऽरिष्टसंकाशेधार्त्तराष्ट्रंसु
योधनः॥२६॥ मानितः प्रीतियुक्तेनजनकेनमहात्मना॥ केशवोद्वारकामेत्यनिधनंश
तधन्वनः॥ अप्राप्तिंचमणेः प्राहप्रियायाः प्रियकृद्विभुः॥२७॥ ततः सकारयामासक्रि
यांबंधोर्हतस्यवै॥ साकंसुहृद्भिर्भगवान्यायाः स्युः सांपरायिकाः॥२८॥ अक्रूरः कृतव
र्मचिश्रुत्वाशतधनोर्वधं॥ व्यूषतुर्भयवित्रस्तौद्वारकायाः प्रयोजकौ॥२९॥ अक्रूरेप्रोषितेरि
ष्टान्यासन्वैद्वारकौकसां॥ शारीरामानसास्तापामुहुर्दैविकभौतिकाः॥३०॥ इत्यंगोपदिशं
त्येकेविस्मृत्यप्रागुदाहृतं॥ मुनिवासनिवासेकिंघटेतारिष्टदर्शनं॥३१॥ देवेः वर्षतिका

शीशः श्वफल्कायागतायवै॥ स्वसुतांगांदिनींप्रादात्ततोवर्षत्स्मकाशिषु॥३२॥ तत्सुतस्तत्प्र
भावोसावक्रूरोयत्रयत्रह॥ देवोभिवर्षतेतत्रनोपतापोनमारिका॥३३॥ इतिवृद्धवचः
श्रुत्वानैतावेदिहकारणं॥ इतिमत्वासमानाय्यप्राहाक्रूरंजनार्दनः॥३४॥ पूजयित्वाभि
भाष्यैनंकथयित्वाप्रियाःकथाः॥ विज्ञाताखिलचित्तज्ञः स्मयमानउवाचह॥३५॥ ननु
दानपतेन्यस्तस्त्वय्यास्तेशतधन्वना॥ स्यमंतकोमणिः श्रीमान्विदितः पूर्वमेवनः॥३६॥
सत्राजितोनपत्यत्वाद्गृह्णीयुर्दुहितुःसुताः॥ दायंनिनीयापः पिंडान्विमुच्यर्णंचशेषितं
॥३७॥ तथापिदुर्धरस्त्वन्यैस्त्वय्यास्तांसुव्रतेमणिः॥ किंतुममाग्रजः सम्यक्नप्रत्येतिमणिं
प्रति॥३८॥ दर्शयस्वमहाभागबंधूनांशांतिमावह॥ अव्युच्छिन्नामखास्तेद्यवर्त्तंतेरुक्म
वेदयः॥३९॥ एवंसामभिरालब्धः श्वफल्कतनयोमणिं॥ आदायवाससाछन्नंददौसूर्य

समप्रतं ॥४०॥ स्यमंतकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो रज आत्मनः । विमृज्य पाणिना भूयस्तस्मै प्रत्यर्प
यत्प्रभुः ॥४१॥ यस्त्वेतद्भगवत ईश्वरस्य विष्णोर्वीर्याढ्यं वृजिनहरं सुमंगलं च । आख्यानं पठति
शृणोत्यनुस्मरेद्वा दुःकीर्त्तिं दुरितमपोह्य याति शांतिं ॥४२॥ ॥ इति श्रीभागवते महापु
राणे दशमस्कंधे स्यमंतकोपाख्याने सप्तपंचाशत्तमोध्यायः ॥५७॥ श्रीशुक उवाच ॥ ए
कदा पांडवान्द्रष्टुं प्रतीतान्पुरुषोत्तमः । इंद्रप्रस्थं गतः श्रीमान्युयुधानादिभिर्वृतः ॥१॥
दृष्ट्वा तमागतं पार्था मुकुंदमखिलेश्वरं । उत्तस्थुर्युगपद्वीराः प्राणमुख्यमिवागतं ॥२॥ प
रिष्वज्याच्युतं वीरा अंगसंगहतैनसः । सानुरागस्मितं वक्त्रं वीक्ष्य तस्य मुदं ययुः ॥३॥ यु
धिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादाभिवंदनं । अर्जुनं परिरभ्याथ यमाभ्यां चाभिवंदितः ॥४॥ प
रमासनमासीनं कृष्णा कृष्णमनिंदिता । नवोढा व्रीडिता किंचिच्छनैरेत्याभ्यवंदत ॥५॥ तथैव

सात्यकिः पार्थैः पूजितश्चाभिनंदितः । निषसादासनेन्ये च पूजिताः पर्युपासत ॥६॥ पृथां समा
गत्य कृताभिवंदनस्तयाति हार्दार्द्रदृशाभिरंभितः । आपृष्टवांस्तां कुशलं सहस्नुषां पितृष्व
सारं परिपृष्टबांधवः ॥७॥ तमाह प्रेमवैक्लव्यरुद्धकंठाश्रुलोचना । स्मरंती तान्बहून्
क्लेशान्क्लेशापायात्मदर्शनं ॥८॥ तदैव कुशलं नोभूत्सनाथास्ते कृता वयं । ज्ञातीन्नः स्मरता
कृष्ण भ्राता मे प्रेषितस्त्वया ॥९॥ न तेस्ति स्वपरभ्रांतिर्विश्वस्य सुहृदात्मनः । तथापि स्मरतां
शश्वत्क्लेशान्हंसि हृदिस्थितः ॥१०॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ किं न आचरितं श्रेयो न वेदाहमधी
श्वर योगेश्वराणां दुर्दर्शो यन्नो दृष्टः कुमेधसां ॥११॥ इति वै वार्षिकान्मासान्राज्ञा सोभ्यर्थितः
सुखं जनयन्नयनानंदमिंद्रप्रस्थौकसां प्रभुः ॥१२॥ एकदा रथमारुह्य विजयो वानरध्वजः
गांडीवं धनुरादाय तूणौ चाक्षयसायकौ ॥१३॥ साकं कृष्णेन सन्नद्धो विहर्तुं विपिनं वनं

बहुव्यालमृगाकीर्णंप्राविशत्परवीरहा ॥१४॥ तत्राविध्यच्छरैर्व्याघ्रान्सूकरान्महिषान्रुरू
न्शरभान्गवयान्खड्गान्हरिणान्शशशल्लकान् ॥१५॥ तान्निन्युःकिंकराराज्ञेमेध्यान्प
र्वण्युपागते तृट्परीतःपरितःपरिश्रांतोबीभत्सुर्यमुनामगात् ॥१६॥ तत्रोपस्पृश्यविश
दंपीत्वावारिमहारथौ कृष्णौददृशतुःकन्यांचरंतींचारुदर्शनां ॥१७॥ तामासाद्यवरारोहां
सुद्विजांरुचिराननां पप्रच्छप्रेषितःसख्याफाल्गुनःप्रमदोत्तमां ॥१८॥ कात्वंकस्यासिसुश्रो
णिकुतोवाकिंचिकीर्षसि मन्येत्वांपतिमिच्छंतींसर्वंकथयशोभने ॥१९॥ कालिंद्युवाच
अहंदेवस्यसवितुर्दुहितापतिमिच्छती विष्णुंवरेण्यंवरदंतपःपरममास्थिता ॥२०॥ नान्यं
पतिंवृणेवीरतमृतेश्रीनिकेतनं तुष्यतांमेसभगवान्मुकुंदोनाथसंश्रयः ॥२१॥ कालिंदी
तिसमाख्यातावसामियमुनाजले निर्मितेभवनेपित्रायावदच्युतदर्शनं ॥२२॥ तथावदद्गु

डाकेशोवासुदेवायसोपितां रथमारोप्यतद्विद्वान्धर्मराजमुपागमत् ॥२३॥ यदैवकृष्णःसं
दिष्टःपार्थानांपरमाद्भुतं कारयामासनगरंविचित्रंविश्वकर्मणा ॥२४॥ भगवांस्तत्रनिव
सन्स्वानांप्रियचिकीर्षया अग्नयेखांडवंदातुमर्जुनस्याससारथिः ॥२५॥ सोग्निस्तुष्टोधनु
रदाद्धयान्श्वेतान्रथंनृप अर्जुनायाक्षयौतूणौवर्मचाभेद्यमस्त्रिभिः ॥२६॥ मय
श्चमोचितोवह्नेःसभांसख्येउपाहरत् यस्मिन्दुर्योधनस्यासीज्जलस्थलदृशिभ्रमः ॥२७॥
सतेनसमनुज्ञातःसुहृद्भिश्चानुमोदितः आययौद्वारकांभूयःसात्यकिप्रमुखैर्वृतः
॥२८॥ अथोपयेमेकालिंदींसुपुण्यर्त्वृक्षऊर्जिते वितन्वन्परमानंदंस्वानांपरममंगलं
॥२९॥ विंदानुविंदावावंत्यौदुर्योधनवशानुगौ स्वयंवरेस्वभगिनींकृष्णेसक्तांन्यषेधतां
॥३०॥ राजाधिदेव्यास्तनयांमित्रविंदांपितृष्वसुः प्रसह्यहृतवान्कृष्णोराजन्राज्ञांप्रप

नृपतां ॥३१॥ नग्नजिन्नाम कौशल्य आसीद्राजातिधार्मिकः ॥ तस्य सत्याभवत्कन्या देवी ना
ग्नजिती नृप ॥३२॥ न तां शेकुर्नृपा वोढुमजित्वा सप्तगोवृषान् ॥ तीक्ष्णशृंगान्सुदुर्धर्षान्वी
र्यगंधासहान्खलान् ॥३३॥ तां श्रुत्वा वृषजिल्लभ्यां भगवान्सात्वतां पतिः ॥ जगाम कौशल्यपुरं
सैन्येन महता वृतः ॥३४॥ स कोशलपतिः प्रीतः प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ अर्हणेनापि गुरुणा
पूजयन्प्रतिनंदितः ॥३५॥ वरं विलोक्याभिमतं समागतं नरेंद्रकन्या चकमे रमापतिं ॥ भू
याद्यं मे पतिराशिषोऽनलः करोतु सत्या यदि मे धृतव्रतैः ॥३६॥ अर्चितं पुनरित्याह
नारायण जगत्पते ॥ आत्मानंदेन पूर्णस्य करवाणि किमल्पकः ॥३७॥ यत्पादपंकजरजः
शिरसा बिभर्ति श्रीरब्जजः सगिरिशः सहलोकपालैः ॥ लीलातनुः स्वकृतसेतुपरीप्सया यः का
लेऽदधत्स भगवान्मम केन तुष्येत् ॥३८॥ श्रीशुक उवाच ॥ तमाह भगवान्हृष्टः कृतास

नपरिग्रहः ॥ मेघगंभीरया वाचा सस्मितं कुरुनंदन ॥३९॥ श्रीभगवानुवाच ॥ नरेंद्र याच्ञा
कविभिर्विगर्हिता राजन्यबंधोर्निजधर्मवर्तिनः ॥ तथापि याचे तव सौहृदेच्छया कन्यां त्व
दीयां न हि शुल्कदा वयं ॥४०॥ राजोवाच ॥ कोन्यस्तेऽभ्यधिको नाथ कन्यावर इहेप्सितः ॥ गु
णैकधाम्नो यस्यांगे श्रीर्वसत्यनपायिनी ॥४१॥ किंत्वस्माभिः कृतः पूर्वं समयः सात्वतर्षभ ॥
पुंसां वीर्यपरीक्षार्थं कन्यावरपरीप्सया ॥४२॥ सप्तैते गोवृषा वीर दुर्दांता दुरवग्रहाः ॥ एतैर्भ
ग्नाः सुबहवो भिन्नगात्रा नृपात्मजाः ॥४३॥ यदिमे निगृहीताः स्युस्त्वयैव यदुनंदन ॥ वरो भवा
नभिमतो दुहितुर्मे श्रियः पतिः ॥४४॥ एवं समयमाकर्ण्य बद्ध्वा परिकरं प्रभुः ॥ आत्मानं सप्त
धा कृत्वा न्यगृह्णाल्लीलयैव तान् ॥४५॥ बद्ध्वा तान्दामभिः शौरिर्भग्नदर्पान्हतौजसः ॥ व्यक
र्षल्लीलया बद्धान्बालो दारुमयान्यथा ॥४६॥ ततः प्रीतः सुतां राजा ददौ कृष्णाय विस्मि

भा॰द॰उ॰
२९

तः ॥ तां सत्यां भगवान्विधिवत्समुद्वहत्प्रभुः ॥४७॥ राजपत्न्यश्च दुहितुः कृष्णं लब्ध्वा प्रियं
पतिं ॥ लेभिरे परमानंदं जातश्च परमोत्सवः ॥४८॥ शंखभेर्यानका नेदुर्गीतवाद्यद्विजा
शिषः ॥ नरा नार्यः प्रमुदिताः सुवासःस्रगलंकृताः ॥४९॥ दशधेनुसहस्राणि पारिबर्हमदा
द्विभुः ॥ युवतीनां त्रिसाहस्रं निष्कग्रीवसुवाससां ॥५०॥ नवनागसहस्राणि नागाच्छतगुणा
न्रथान् ॥ रथाच्छतगुणानश्वानश्वाच्छतगुणान्नरान् ॥५१॥ दंपती रथमारोप्य महत्या सेन
या वृतौ ॥ स्नेहविक्लिन्नहृदयो यापयामास कौशलः ॥५२॥ श्रुत्वैतद्रुरुधुर्भूपा नयंतं पथि
कन्यकां ॥ भग्नवीर्याः सुदुर्मर्षा यदुभिर्गोवृषैः पुरा ॥५३॥ तानस्यतः शरव्रातान्बंधुप्रियकृ
दर्जुनः ॥ गांडीवी कालयामास सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥५४॥ पारिबर्हमुपागृह्य द्वारकामे
त्य सत्यया ॥ रेमे यदूनामृषभो भगवान्देवकीसुतः ॥५५॥ श्रुतकीर्त्तेः सुतां भद्रामुपयेमे

पितृष्वसुः ॥ कैकेयीं भ्रातृभिर्दत्तां कृष्णः संतर्दनादिभिः ॥५६॥ सुतां च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां ल
क्षणैर्युतां ॥ स्वयंवरे जहारैकः स सुपर्णः सुधामिव ॥५७॥ अन्याश्चैवंविधा भार्याः कृष्णस्यासन्सहस्र
शः ॥ भौमं हत्वा तन्निरोधादाहृतांश्चारुदर्शनाः ॥५८॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अ
ष्टमहिष्युद्वाहो नामाष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५८॥ राजोवाच ॥ यथा हतो भगवता भौमो येन च ताः
स्त्रियः ॥ निरुद्धा एतदाचक्ष्व विक्रमं शार्ङ्गधन्वनः ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ इंद्रेण हृतछत्रेण हृतकुंडल
बंधुना ॥ हृतामराद्रिस्थानेन ज्ञापितो भौमचेष्टितं ॥२॥ सभार्यो गरुडारूढः प्राग्ज्योतिषपुरं य
यौ ॥ गिरिदुर्गैः शस्त्रदुर्गैर्जलाग्न्यनिलदुर्गमं मुरपाशायुतैर्घोरैर्दृढैः सर्वत आवृतं ॥३॥ गद
या निर्बिभेदाद्रीन् शस्त्रदुर्गाणि सायकैः ॥ चक्रेणाग्निं जलं वायुं मुरपाशांस्तथासिना ॥४॥ शं
खनादेन यंत्राणि हृदयानि मनस्विनां ॥ प्राकारं गदया गुर्व्या निर्बिभेद गदाधरः ॥५॥ पांचजन्य

भा॰द॰उ॰
३०

ध्वनिंश्रुत्वायुगांताशनिभीषणं मुरः शयान उत्तस्थौदैत्यः पंचशिराजलात् ॥६॥ त्रिशूलमुद्य
म्यसुदुर्निरीक्षणोयुगांतसूर्यानलरोचिरुल्वणः ॥ ग्रसंस्त्रिलोकीमिवपंचभिर्मुखैरभ्यद्र
वत्तार्क्ष्यसुतंयथोरगः ॥७॥ आविध्यशूलंतरसागरुत्मतेनिरस्यवक्त्रैर्व्यनदत्सपंचभि
ः ॥ सरोदसीसर्वदिशोंबरंमहानापूरयन्नंडकटाहमावृणोत् ॥८॥ तदापतद्वैत्रिशिखंगरुत्म
तेहरिः शराभ्यामभिनत्त्रिधौजसा मुखेषुतंचापिशरैरताडयत्तस्मैगदांसोपिरुषाव्यमुंच
त ॥९॥ तामापतंतींगदयागदांमृधेगदाग्रजोनिर्बिभिदेसहस्रधा ॥ उद्यम्यबाहूनभिधाव
तोजितः शिरःसिचक्रेणजहारलीलया ॥१०॥ व्यसुः पपातांभसिकृत्तशीर्षोनिकृत्तशृंगो
द्रिरिवेंद्रतेजसा ॥ तस्यात्मजाः सप्तपितुर्वधातुराः प्रतिक्रियामर्षजुषः समुद्यताः ॥११॥ ता
म्रोंतरिक्षः श्रवणोविभावसुर्वसुर्नभस्वानरुणश्चसप्तमः पीठंपुरस्कृत्यचमूपतिंमृधे

३०

भौमप्रयुक्तानिरगन्धृतायुधाः ॥ प्रायुंजतासाद्यशरानसीन्गदाः शक्त्यृष्टिशूलान्यजितेरु
षोल्वणाः ॥१२॥ तच्छस्त्रकूटंभगवान्स्वमार्गणैरमोघवीर्यस्तिलशश्चकर्त्तह ॥ तान्पीठमुख्या
ननयद्यमक्षयंनिकृत्तशीर्षोरुभुजांघ्रिवर्मणः ॥१३॥ स्वानीकपानच्युतचक्रसायकैस्तथा
निरस्तान्नरकोधरासुतः ॥ निरीक्ष्यदुर्मर्षणअस्रवन्मदैर्गजैः पयोधिप्रभवैर्निराक्रमत् ॥१४॥
दृष्ट्वासभार्यंगरुडोपरिस्थितंसूर्योपरिष्टात्सतडिद्घनंयथा कृष्णंसतस्मैव्यसृजच्छतघ्नींयो
धाश्चसर्वेयुगपच्चविव्यधुः ॥१५॥ तद्भौमसैन्यंभगवान्गदाग्रजोविचित्रवाजैर्निशितैःशि
लीमुखैः ॥ निकृत्तबाहूरुशिरोध्रविग्रहंचकारतर्ह्येवहताश्वकुंजरं ॥१६॥ यानियोधैःप्रयुक्ता
निशस्त्रास्त्राणिकुरूद्वह ॥ हरिस्तान्यच्छिनत्तीक्ष्णैः शरैरेकैकशस्त्रिभिः ॥ उह्यमानः सुपर्णेनप
क्षाभ्यांनिघ्नतागजान् ॥१७॥ गरुत्मताहन्यमानास्तुंडपक्षनखैर्गजाः ॥ पुरमेवाविशन्नार्ता

भा॰द॰उ॰
३१

नरकोयुध्ययुध्यत १८ दृष्ट्वाविद्रावितंसैन्यंगरुडेनार्दितंस्वकं तंभौमःप्राहरच्छक्त्यावज्रःप्र
तिहतोयतः १९ नाकंपततयाविद्धोमालाहतइवद्विपः शूलंभौमोच्युतंहंतुमाददेवि
तथोद्यमः २० तद्विसर्गात्पूर्वमेवनरकस्यशिरोहरिः अपाहरद्गजस्थस्यचक्रेणक्षुर
नेमिना २१ सकुंडलंचारुकिरीटभूषणंबभौपृथिव्यांपतितंसमुज्वलत् हाहेतिसाध्वि
त्यृषयःसुरेश्वरामाल्यैर्मुकुंदंविकिरंतईडिरे २२ ततश्चभूःकृष्णमुपेत्यकुंडलेप्रतप्तजां
बूनदरत्नभास्वरे सवैजयंत्यावनमालयार्पयत्प्राचेतसंछत्रमथोमहामणिं २३ अस्तौषी
दथविश्वेशंदेवीदेववरार्चितं प्रांजलिःप्रणताराजन्भक्तिप्रवणयाधिया २४ भूमि
रुवाच नमस्तेदेवदेवेशशंखचक्रगदाधर भक्तेछोपात्तरूपायपरमात्मन्नमोस्तु
ते २५ नमःपंकजनाभायनमःपंकजमालिने नमःपंकजनेत्रायनमस्तेपंकजांघ्रये

३१

२६ नमोभगवतेतुभ्यंवासुदेवायविष्णवे पुरुषायादिबीजायपूर्णबोधायतेनमः २७
अजायजनयित्रेस्यब्रह्मणेनंतशक्तये परावरात्मन्भूतात्मन्परमात्मन्नमोस्तुते २८
त्वंवैसिसृक्षुरजउत्कटंप्रभोतमोनिरोधायबिभर्ष्यसंवृतः स्थानायसत्वंजगतोजगत्पते
कालःप्रधानंपुरुषोभवान्परः २९ अहंपयोज्योतिरथानिलोनभोमात्राणिदेवामनइंद्रिया
णि कर्तामहानित्यखिलंचराचरंत्वय्यद्वितीयेभगवन्नयंभ्रमः ३० तस्यात्मजोयंतवपाद
पंकजंभीतःप्रपन्नार्तिहरोपसादितः तत्पालयैनंकुरुहस्तपंकजंशिरस्यमुष्याखिलकल्म
षापहं ३१ श्रीशुकउवाच इतिभूम्यर्थितोवाग्भिर्भगवान्भक्तिनम्रया दत्वाभयंभौ
मगृहंप्राविशत्सकलर्द्धिमत् ३२ तत्रराजन्यकन्यानांषट्सहस्राधिकायुतं भौमाहृता
नांविक्रम्यराजभ्योददृशेहरिः ३३ तंप्रविष्टंस्त्रियोवीक्ष्यनरवीरविमोहिताः मनसावव्रि

रेमीढ्वंपतिंदेवोपसारितं॥३४॥भूयात्पतिरयंमह्यंधातातदनुमोदतां।इतिसर्वाःपृथक्कृष्णे
भावेनहृदयंदधुः॥३५॥ताःप्राहिणोद्द्वारवतींसुमृष्टविरजोंबराः।नरयानैर्महाकोशान्रथा
श्वान्द्रविणंमहत्॥३६॥ऐरावतकुलेभांश्चचतुर्दंतांस्तरस्विनः।पांडुरांश्चचतुःषष्टिंप्रेष
यामासकेशवः॥३७॥गत्वासुरेंद्रभवनंदत्वादित्यैचकुंडले।पूजितस्त्रिदशेंद्रेणमहेंद्राण्या
चसप्रियः॥३८॥चोदितोभार्ययोत्पाट्यपारिजातंगरुत्मति।आरोप्यसेंद्रान्विबुधान्निर्जित्यो
पानयत्पुरं॥३९॥स्थापितःसत्यभामायागृहोद्यानोपशोभनः।अन्वगुर्भ्रमराःस्वर्गात्तद्गंधा
सवलंपटाः॥४०॥ययाचआनम्यकिरीटकोटिभिःपादौस्पृशन्नच्युतमर्थसाधनं।सिद्धार्थ
एतेनविगृह्यतेमहानहोसुराणांचतमोधिगाढ्यतां॥४१॥अथोमुहूर्तएकस्मिन्नानागारेषु
ताःस्त्रियः।यथोपयेमेभगवांस्तावद्रूपधरोव्ययः॥४२॥गृहेषुतासामनपाय्यतर्ककृन्नि

रस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थितः।रेमेरमाभिर्निजकामसंप्लुतोयथेतरोगार्हकमेधिकांश्च
रन्॥४३॥इत्थंरमापतिमवाप्यपतिंस्त्रियस्ताब्रह्मादयोपिनविदुःपदवींयदीयां।भेजुर्मुदा
विरतमेधितयानुरागहासावलोकनवसंगमजल्पलज्जाः॥४४॥प्रत्युद्गमासनवरा
र्हणपादशौचतांबूलविश्रमणवीजनगंधमाल्यैः।केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दासीश
ताअपिविभोर्विदधुःस्मदास्यं॥४५॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेपारिजात
हरणेनरकवधोनामैकोनषष्टितमोध्यायः॥५९॥श्रीशुकउवाच॥ ॥कर्हिचित्सुखमा
सीनंस्वतल्पस्थंजगद्गुरुं।पतिंपर्यचरद्भैष्मीव्यजनेनसखीजनैः॥१॥यस्त्वेतल्लीलया
विश्वंसृजत्यत्त्यवतीश्वरः।सहिजातःस्वसेतूनांगोपीथाययदुष्वजः॥२॥तस्मिन्नंतर्गृहे
भ्राजन्मुक्तादामविलंबिना।विराजितेवितानेनदीपैर्मणिमयैरपि॥३॥मल्लिकादामभिः

पुष्पैर्द्विरेफकुलनादिते जालरंध्रप्रविष्टैश्च गोभिश्चंद्रमसोऽमलैः ४ पारिजातवनामोदवायु
नोद्यानशालिना धूपैरगरुजै राजन् जालरंध्रविनिर्गतैः ५ पयःफेननिभे शुभ्रे पर्यंके क
शिपूत्तमे उपतस्थे सुखासीनं जगतामीश्वरं पतिं ६ वालव्यजनमादाय रत्नदंडं सखीक
रात् तेन वीजयती देवी उपासांचक्र ईश्वरं ७ सोपाच्युतं क्वणयती मणिनूपुराभ्यां रेजेंगु
लीयवलयव्यजनाग्रहस्ता वस्त्रांतगूढकुचकुंकुमशोणहारभासा नितंबधृतया च परार्ध्य
कांच्या ८ तां रूपिणीं श्रियमनन्यगतिं निरीक्ष्य या लीलया धृततनोरनुरूपरूपा प्रीतः
स्मयन्नलककुंडलनिष्ककंठवक्त्रोल्लसत्स्मितसुधां हरिराबभाषे ९ श्रीभगवानुवाच
राजपुत्रीप्सिता भूपैर्लोकपालविभूतिभिः महानुभावैः श्रीमद्भिरूपौदार्यबलोर्जितैः १०
तान्प्राप्तानर्थिनो हित्वा चैद्यादीन्स्मरदुर्मदान् दत्ता भ्रात्रा स्वपित्रा च कस्मान्नो ववृषेऽसमा

न् ११ राजभ्यो बिभ्यतः सुभ्रु समुद्रं शरणं गतान् बलवद्भिः कृतद्वेषान् प्रायस्त्यक्तनृपा
सनान् १२ अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषां आस्थिताः पदवीं सुभ्रु प्रायः सी
दंति योषितः १३ निःकिंचना वयं शश्वन्निःकिंचनजनप्रियाः तस्मात्प्रायेण न ह्याढ्या मां
भजंते सुमध्यमे १४ ययोरात्मसमं वित्तं जन्मैश्वर्याकृतिर्भवः तयोर्विवाहो मैत्री च
नोत्तमाधमयोः क्वचित् १५ वैदर्भ्येतदविज्ञाय त्वयादीर्घसमीक्षया वृता वयं गुणैर्हीना भि
क्षुभिः श्लाघिता मुधा १६ अथात्मनोनुरूपं वै भजस्व क्षत्रियर्षभं येन त्वमाशिषः सत्या इहा
मुत्र च लप्स्यसे १७ चैद्यशाल्वजरासंधदंतवक्त्रादयो नृपाः मम द्विषंति वामोरु रुक्मी चा
पि तवाग्रजः १८ तेषां वीर्यमदांधानां दृप्तानां स्मयनुत्तये आनीतासि मया भद्रे तेजोपह
रतासतां १९ उदासीना वयं नूनं न स्त्र्यपत्यार्थकामुकाः आत्मलब्ध्यास्महे पूर्णा गेहयोर्ज्यो

तिरस्क्रियाः २० श्रीशुक उवाच ॥ एतावदुक्त्वा भगवानात्मानं वल्लभामिव ॥ मन्यमानामविश्लेषात्तद्दर्पघ्न उपारमत् २१ इति त्रिलोकेशपतेस्तदात्मनः प्रियस्य देव्यश्रुतपूर्वमप्रियं ॥ आश्रुत्य भीता हृदि जातवेपथुश्चिंतां दुरंतां रुदती जगाम ह २२ पदा सुजातेन नखारुणश्रिया भुवं लिखंत्यश्रुभिरंजनासितैः ॥ आसिंचती कुंकुमरूषितौ स्तनौ तस्थावधोमुख्यतिदुःखरुद्धवाक् २३ तस्याः सुदुःखभयशोकविनष्टबुद्धेर्हस्ताच्छ्लथद्वलयतो व्यजनं पपात ॥ देहश्च विक्लवधियः सहसैव मुह्यन्रंभेव वातविहता प्रविकीर्य केशान् २४ तद्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णः प्रियायाः प्रेमबंधनं ॥ हास्यप्रौढिमजानंत्याः करुणः सोन्वकंपत २५ पर्यंकादवरुह्याशु तामुत्थाप्य चतुर्भुजः ॥ केशान्समुह्य तद्वक्त्रं प्रामृजत्पद्मपाणिना २६ प्रमृज्याश्रुकले नेत्रे स्तनौ चोपहतौ शुचा ॥ आश्लिष्य बाहुना राजन्ननन्यविषयां सतीं २७

सांत्वयामास सांत्वज्ञः कृपया कृपणां प्रभुः ॥ हास्यप्रौढिभ्रमच्चित्तामतदर्हां सतां गतिः २८ श्रीभगवानुवाच ॥ मा मां वैदर्भ्यसूयेथा जाने त्वां मत्परायणां ॥ त्वद्वचः श्रोतुकामेन क्ष्वेल्याचरितमंगने २९ मुखं च प्रेमसंरंभस्फुरिताधरमीक्षितुं ॥ कटाक्षेपारुणापांगं सुंदरभ्रुकुटीतटं ३० अयं हि परमो लाभो गृहेषु गृहमेधिनां ॥ यन्नर्मैरीयते यामः प्रियया भीरु भामिनि ३१ श्रीशुक उवाच ॥ सैवं भगवता राजन्वैदर्भी परिसांत्विता ॥ ज्ञात्वा तत्परिहासोक्तिं प्रियत्यागभयं जहौ ३२ बभाषे ऋषभं पुंसां वीक्षंती भगवन्मुखं ॥ सव्रीडहासरुचिरस्निग्धापांगेन भारत ३३ श्रीरुक्मिण्युवाच ॥ नन्वेवमेतदरविंदविलोचनाह यद्वै भवान्भगवतोऽसदृशी विभूम्नः ॥ क्व स्वे महिम्न्यभिरतो भगवांस्त्र्यधीशः क्वाहं गुणप्रकृतिरज्ञगृहीतपादा ३४ सत्यं भयादिव गुणेभ्य उरुक्रमांतः शेते समुद्र उपलंभनमात्र आत्मा नित्यं कदिंद्रि

ना॰द॰उ॰
३५

प रौः कृतविग्रहस्त्वं त्वत्सेवकैर्नृपपदं विधुतं न मोघं ३५ त्वत्पादपद्ममकरंदजुषां मुनीनां व
र्त्मास्फुटं नृपशुभिर्ननु दुर्विभाव्यं यस्मादलौकिकमिवेहितमीश्वरस्य भूमंस्तवेहितमथो अनुये
भवंतं ३६ निःकिंचनो ननु भवान्नयतोस्ति किंचिद्यस्मै बलिं बलिभुजोपि हरंत्यजाद्याः न त्वा
विदंत्यसुतृपोंतकमाढ्यतांधाः प्रेष्ठो भवान्बलिभुजामपि तेपि तुभ्यं ३७ त्वं वै समस्तपुरुषा
र्थमयः फलात्मा यद्वांछयासुमतयो विसृजंति कृत्स्नं तेषां विभो समुचितो भवतः समाजः पुं
सः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न ३८ त्वं न्यस्तदंडमुनिभिर्गदितानुभाव आत्मात्मदश्च ज
गतामिति मे वृतोसि हित्वा भवद्भुव उदीरितकालवेगध्वस्ताशिषोब्जभवनाकपतीन्कुतो
न्ये ३९ जाड्यं वचस्तव गदाग्रज यस्तु भूपान्विद्राव्य शार्ङ्गनिनदेन जहर्थ मां त्वं सिंहो यथा
स्वबलिमीश पशून्स्वभागं तेभ्यो भयाद्यदुदधिं शरणं प्रपन्नः ४० यद्वांछया नृपशिखाम

३५

णयोंगवैन्यजायंतनाहुषगयादय ऐकपत्यं राज्यं विसृज्य विविशुर्वनमंबुजाक्ष सीदंति ते
नुपदवीं न इहास्थिताः किं ४१ कान्यं श्रयेत तव पादसरोजगंधमाघ्राय सन्मुखरितं जनतापव
र्गं लक्ष्म्यालयं त्वविगणय्य गुणालयस्य मर्त्या सदोरुभयमर्थविविक्तदृष्टिः ४२ तं त्वानुरू
पमभजं जगतामधीशमात्मानमत्र च परत्र च कामपूरं स्यान्मे तवांघ्रिररणं सृतिभिर्भ्रमं
त्या यो वै भजंतमुपयात्यनृतापवर्गः ४३ तस्याः स्युरच्युत नृपा भवतोपदिष्टाः स्त्रीणां गृहे
षु खरगोश्वबिडालभृत्याः यत्कर्णमूलमरिकर्षण नोपयायात्त्वत्कथा मृडविरिंचिस
भासु गीता ४४ त्वक्छ्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धसंतर्मांसास्थिरक्तकृमिविट्कफवातपित्तं
जीवच्छवं भजति कांतमतिर्विमूढा या ते पदाब्जमकरंदमजिघ्रती स्त्री ४५ अस्त्वंबुजाक्ष मम
ते चरणानुराग आत्मन्रतस्य मयि चानतिरिक्तदृष्टेः यर्हस्य वृद्धय उपात्तरजोतिमात्रो मा

मीससेतुहन:परमात्मकंपा ४६ नैवालीकमहंमन्येवचस्तेमधुसूदन अंबायाइवहिप्राय:
कन्यायाःस्याद्रतिःक्वचित ४७ व्यूढायाश्चापिपुंश्चल्यामनोभ्येतिनवंनवं बुधोसतींन
बिभ्रयात्तांबिभ्रदुभयच्युत ४८ श्रीभगवानुवाच ॥ साध्व्येतच्छ्रोतुकामैस्त्वंराजपुत्री
प्रलंभिता मयोदितंयदन्वात्थसर्वंतत्सत्यमेवहि ४९ यान्यान्कामयसेकामान्मय्यका
माय भामिनी संतिह्येकांतभक्तायास्तवकल्याणिनित्यदा ५० उपलब्धंपतिप्रेमपाति
व्रत्यंचतेनघे यद्वाक्यैश्चाल्यमानायानधीर्मय्यपकर्षिता ५१ येमांभजंतिदांपत्येतपसा
व्रतचर्यया कामात्मानोपवर्गेशंमोहितामममायया ५२ मांप्राप्यमानिन्यपवर्गसं
पदंवांछंतियेसंपदएवतत्पतिं तेमंदभाग्यानिरयेपियेनृणांमात्रात्मकत्वान्निरयःसु
संगमः ५३ दिष्ट्यागृहेश्वर्यसकृन्मयित्वयाकृतानुवृत्तिर्भवमोचनीखलैः सुदुःक

रासौसुतरांदुराशिषोह्यसुंभरायानिकृतिंजुषःस्त्रियाः ५४ नत्वादृशींप्रणयिनींगृहिणीं
गृहेषुपश्यामिमानिनियया स्वविवाहकाले प्राप्तान्नृपान्नविगणय्यरहोहरोमेप्रस्थापि
तोद्विजउपश्रुतसत्कथस्य ५५ भ्रातुर्विरूपकरणंयुधिनिर्जितस्यप्रोद्वाहपर्वणिचत
द्वधमक्षगोष्ठ्यां दुःखंसमुत्थमसहोस्मदयोगभीत्यानैवाब्रवीःकिमपितेनवयंजितास्ते
५६ दूतस्त्वयात्मलभनेसुविविक्तमंत्रःप्रस्थापितोमयिचिरायतिशून्यमेतत् मत्वाजि
हासइदमंगमनन्ययोग्यंतिष्ठेततत्त्वयिवयंप्रतिनंदयामः ५७ एवंसौरतसंलापैर्भग
वान्जगदीश्वरः स्वरतोरमयारेमेनरलोकंविडंबयन् ५८ तथान्यासामपिविभुर्ग
हेषुगृहवानिव आस्थितोगृहमेधीयान्धर्मान्लोकगुरुर्हरिः ५९ इतिश्रीभागवते
महापुराणेदशमस्कंधेश्रीरुक्मिरुक्मिणीसंवादेषष्टितमोध्यायः ६० श्रीशुकउवाच ॥

एकैकशस्ताः कृष्णस्य पुत्रान्दश दशाबलाः अजीजनन्ननवमान्पितुः सर्वात्मसंपदा १
गृहादनपगं वीक्ष्य राजपुत्र्योऽच्युतं स्थितं प्रेष्ठं न्यमंसत स्वं स्वं न तत्तत्त्वविदः स्त्रियः २ चार्वब्ज
कोशवदनायतबाहुनेत्रसप्रेमहासरसवीक्षितवल्गुजल्पैः संमोहिता भगवतो न म
नो विजेतुं स्वैर्विभ्रमैः समशकन्वनिता विभूम्नः ३ स्मायावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रू
मंडलप्रहितसौरतमंत्रशौंडैः पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनंगबाणैर्यस्येंद्रियं विमथितुं करणैर्न शे
कुः ४ इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयां भेजुर्मुदावि
रतमेधितयानुरागहासावलोकनवसंगमलालसाद्यं ५ प्रत्युद्गमासनवरार्हण
पादशौचतांबूलविश्रमणवीजनगंधमाल्यैः केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दा
सीशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यं ६ तासां या दशपुत्राणां कृष्णस्त्रीणां पुरोदिताः अ

ष्टौ महिष्यस्तत्पुत्रान्प्रद्युम्नादीन्गृणामि ते ७ चारुदेष्णः सुदेष्णश्च चारुदेहश्च वीर्यवान्
सुचारुश्चारुगुप्तश्च भद्रचारुस्तथापरः ८ चारुचंद्रो विचारुश्च चारुश्च दशमो हरेः प्रद्यु
म्नप्रमुखा जाता रुक्मिण्यां नावमाः पितुः ९ भानुः सुभानुः स्वर्भानुः प्रभानुर्भानुमांस्तथा
चंद्रभानुर्बृहद्भानुरतिभानुस्तथाष्टमः १० श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्यभामात्मजा दश सां
बः सुमित्रः पुरुजिच्छतजिच्च सहस्रजित् विजयश्चित्रकेतुश्च वसुमान्द्रविडः क्रतुः ११
जांबवत्याः सुता ह्येते सांबाद्याः पितृसंमताः वीरश्चंद्रोऽश्वसेनश्च चित्रगुर्वेगवान्वृषः
१२ आमः शंकुर्वसुः श्रीमान्कुंतिर्नाग्नजितीसुताः श्रुतः कविर्वृषो वीरः सुबाहुर्भद्र
एकलः शांतिर्दर्शः पूर्णमासः कालिंद्याः सोमकोऽवरः १३ प्रघोषो गात्रवान्सिंहो बलः
प्रबल ऊर्ध्वगः माद्र्याः पुत्रा महाशक्तिः सह ओजोऽपराजितः १४ वृको हर्षोऽनिलो गृध्रो

भा॰द॰उ॰
३८

वर्धनोन्नादएवंच।महाशःपवनोवह्निर्मित्रविंदात्मजाःक्षुधिः।१५।संग्रामजिद्बृहत्सेनः
शूरःप्रहरणोरिजित्।जयःसुभद्रोभद्रायावामआयुश्चसत्यकः।दीप्तिमांस्ताम्रतप्ताद्या
रोहिण्यास्तनयाहरेः।१६।संग्रामजिद्बृहत्सेनःशूरःप्रहरणोरिजित्।जयःसुभद्रोभद्रा
प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोभूत्रुक्मवत्यांमहाबलः।पुत्र्यांतुरुक्मिणोराजन्नाम्नाभोजकटेपुरे
।१७।एतेषांपुत्रपौत्राश्चबभूवुःकोटिशोनृप।मातरःकृष्णजातीनांसहस्राणिचषोड
श।१८।राजोवाच।कथंरुक्म्यरिपुत्रायप्रादाद्दुहितरंयुधि।कृष्णेनपरिभूतस्तंहंतुंरं
ध्रंप्रतीक्षते।एतदाख्याहिमेविद्वन्द्विषोर्वैवाहिकंमिथः।१९।अनागतमतीतंचवर्त्तमान
मतींद्रियं।विप्रकृष्टंव्यवहितंसम्यक्पश्यंतियोगिनः।२०।श्रीशुकउवाच।वृतःस्वयंवरे
साक्षादनंगोंगयुतस्तया।राज्ञःसमेतान्निर्जित्यजहारैकरथोयुधि।२१।यद्यप्यनुस्म

३८

रन्वैरंरुक्मीकृष्णावमानितः।व्यतरद्भागिनेयायसुतांकुर्वन्स्वसुःप्रियं।२२।रुक्मिण्यास्त
नयांराजन्कृतवर्मसुतोबली।उपयेमेविशालाक्षींकन्यांचारुमतींकिल।२३।दौहित्राया
निरुद्धायपौत्रींरुक्म्यददाद्धरेः।रोचनांबद्धवैरोपिस्वसुःप्रियचिकीर्षया।२४।जानन्नध
र्मंतद्यौनंस्नेहपाशानुबंधनः।तस्मिन्नभ्युदयेराजन्रुक्मिणीरामकेशवौ।पुरंभोजकटंज
ग्मुःसांबप्रद्युम्नकादयः।२५।तस्मिन्निवृत्तउद्वाहेकलिंगप्रमुखान्नृपाः।दृप्तास्तेरुक्मिणंप्रोचुर्ब
लमक्षैर्विनिर्जय।२६।अनक्षज्ञोह्ययंराजन्नपितद्व्यसनंमहत्।इत्युक्तोबलमाहूयतेना
क्षैरुक्म्यदीव्यत।शतंसहस्रमयुतंरामस्तत्राददेपणं।२७।तंतुरुक्म्यजयत्तत्रकलिंगःप्राह
सद्बलं।दंतान्संदर्शयन्नुच्चैर्नामृष्यत्तद्धलायुधः।२८।ततोलक्षंरुक्म्यगृह्णाद्ग्लहंतत्राज
यद्बलः।जितवानहमित्याहरुक्मीकैतवमाश्रितः।२९।मन्युनाक्षुभितःश्रीमान्समुद्र

इवपर्वणि जातारुणाक्षोतिरुषान्यर्बुदंग्लहमाददे ३० तंचापिजितवान्रामोधर्मेणछलमा
श्रितः रुक्मीजितंमयात्रेमेवदंतुप्राश्निकाइति ३१ तदाब्रवीन्नभोवाणीबलेनैवजितोग्ल
हः धर्मतोवचनेनैवरुक्मीवदतिवैमृषा ३२ तामनादृत्यवैदर्भोदुष्टराजन्यनोदितः संक
र्षणंपरिहसन्बभाषेकालनोदितः ३३ नैवाक्षकोविदायूयंगोपालावनगोचराः अ
क्षैर्दीव्यंतिराजानोबाणैश्चनभवादृशाः ३४ रुक्मिणैवमधिक्षिप्तोराजभिश्चोपहासितः
क्रुद्धःपरिघमुद्यम्यजघ्नेतंनृम्णसंसदि ३५ कलिंगराजंतरसागृहीत्वादशमेपदे दंता
नपातयत्क्रुद्धेयोहसद्विवृतैर्द्विजैः ३६ अन्येनिर्भिन्नबाहूरुशिरसोरुधिरोक्षिताः राजा
नोदुद्रुवुर्भीताबलेनपरिघार्दिताः ३७ निहतेरुक्मिणिश्यालेनाब्रवीत्साध्वसाधुवा रु
क्मिणीबलयोराजन्स्नेहभंगभयाद्धरिः ३८ ततोनिरुद्धंसहसूर्ययावरंरथंसमारोप्य

ययुःकुशस्थलीं रामादयोभोजकदाहृताः सिद्धाखिलार्थामधुसूदनाश्रयाः ३९ इतिश्री
भागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेअनिरुद्धविवाहेरुक्मिवधोनामएकषष्टितमोध्यायः ६१
राजोवाच बाणस्यतनयामूषामुपयेमेयदूत्तमः तत्रयुद्धमभूद्घोरंहरिशंकरयोर्मह
त् एतत्सर्वंमहायोगिन्समाख्यातुंत्वमर्हसि १ श्रीशुकउवाच बाणःपुत्रशतज्येष्ठो
बलेरासीन्महात्मनः येनवामनरूपायहरयेदायिमेदिनी २ तस्यौरसःसुतोबाणःशिव
भक्तिरतःसदा मान्योवदान्योधीमांश्चसत्यसंधोधृतव्रतः ३ शोणिताख्येपुरेरम्येसरा
ज्यमकरोत्पुरा तस्यशंभोःप्रसादेनकिंकराइवतेमराः ४ सहस्रबाहुर्वाद्येनतांडवेतोष
यन्मृडं भगवान्सर्वभूतेशःशरण्योभक्तवत्सलः वरेणछंदयामाससतंवव्रेपुराधिपं
५ सएकदाहगिरिशंपार्श्वस्थंवीर्यदुर्मदः किरीटेनार्कवर्णेनसंस्पृशंस्तत्पदांबुजं ६ नम

स्येत्वांमहादेवंलोकानांगुरुमीश्वरं ॥ पुंसामपूर्णकामानांकामपूरामरांघ्रिपं ॥ ७ ॥ दोःसहस्रंत्व
याद॒त्तंपरंभारायमेभवत् ॥ त्रिलोक्यांप्रतियोद्धारंनलभेत्वदृतेसमं ॥ ८ ॥ कंडूत्यानिभृतैर्दोर्भि
र्युयुत्सुर्दिग्गजानहं ॥ आद्यायांचूर्णयन्नद्रीन्भीतास्तेपिप्रदुद्रुवुः ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वाभगवान्क्रु
द्धःकेतुस्तेभज्यतेयदा ॥ त्वद्दर्पघ्नंभवेन्मूढसंयुगंमत्समेनते ॥ १० ॥ इत्युक्तःकुमतिर्हृष्टःस्व
गृहंप्राविशन्नृप ॥ प्रतीक्षन्गिरिशादेशंस्ववीर्यनशनंकुधीः ॥ ११ ॥ तस्योषानामदुहितास्वप्नेप्रा
द्युम्निनारतिं ॥ कन्यालभतकांतेनप्रागदृष्टश्रुतेनसा ॥ १२ ॥ सातत्रतमपश्यंतीक्वासिकांतेति
वादिनी ॥ सखीनांमध्यउत्तस्थौविह्वलाव्रीडिताभृशं ॥ १३ ॥ बाणस्यमंत्रीकुंभांडश्चित्रलेखाच
तत्सुता ॥ सख्यपृच्छत्सखीमूषांकौतूहलसमन्विता ॥ १४ ॥ कंत्वंमृगयसेसुभ्रुकीदृशस्तेमनो
रथः ॥ हस्तग्राहंनतेद्यापिराजपुत्र्युपलक्षये ॥ १५ ॥ उषोवाच ॥ ॥ दृष्टःकश्चिन्नरःस्वप्नेश्यामः

कमललोचनः ॥ पीतवासाबृहद्बाहुर्योषितांहृदयंगमः ॥ १६ ॥ तमहंमृगयेकांतंपाययित्वा
धरंमधु ॥ क्वापियातःस्पृहयतींक्षिप्त्वामांवृजिनार्णवे ॥ १७ ॥ चित्रलेखोवाच ॥ ॥ व्यसनं
तेपकर्षामित्रिलोक्यांयदिभाव्यते ॥ तमानेष्येनरंयस्तेमनोहर्तातमादिश ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा
देवगंधर्वसिद्धचारणपन्नगान् ॥ दैत्यविद्याधरान्यक्षान्मनुष्यांश्चयथालिखत् ॥ १९ ॥
मनुजेषुचसावृष्णीन्शूरमानकदुंदुभिं ॥ व्यलिखद्रामकृष्णौचप्रद्युम्नंवीक्ष्यलज्जिता ॥ २० ॥
अनिरुद्धंविलिखितंवीक्ष्योषावाङ्मुखीह्रिया ॥ सोसावसावितिप्राहस्मयमानामहीपते ॥ २१ ॥
चित्रलेखातमाज्ञायपौत्रंकृष्णस्ययोगिनी ॥ ययौविहायसाराजन्द्वारकांकृष्णपालितां ॥
२२ ॥ तत्रसुप्तंसुपर्यंकेप्राद्युम्निंयोगमास्थिता ॥ गृहीत्वाशोणितपुरंसख्यैप्रियमदर्शयत् ॥ २३ ॥
साचतंसुंदरवरंविलोक्यमुदितानना ॥ दुःप्रेक्ष्येस्वगृहेपुंभीरेमेप्राद्युम्निनासमं ॥ २४ ॥ परार्ध्य

वासःस्रगंधधूपदीपासनादिभिः ॥ पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषयार्चितः ॥ २५ गूढः
कन्यापुरे शश्वत्प्रवृद्धस्नेहया तया ॥ नाहर्गणान्स बुबुधे ऊषयापहृतेंद्रियः ॥ २६ तांतथाय
दुवीरेण भुज्यमानां हतव्रतां ॥ हेतुभिर्लक्षयांचक्रुरापृीतां दुरवछदैः ॥ २७ भटा आवेदयांच
क्रू राजंस्ते दुहितुर्वयं ॥ विचेष्टितं लक्षयामः कन्यायाः कुलदूषणं ॥ २८ अनपायिभिरस्माभि
र्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो ॥ कन्याया दूषणं पुंभिर्दुःप्रेक्ष्याया न विद्महे ॥ २९ ततः प्रव्यथितो बाणो
दुहितुः श्रुतदूषणः ॥ त्वरितः कन्यकागारं प्राप्तोद्राक्षीद्यदूद्वहं ॥ ३० कामात्मजं तं भुवनैकसुं
दरं श्यामं पिशंगांबरमंबुजेक्षणं बृहद्भुजं कुंडलकुंतलत्विषास्मितावलोकेन च मंडितान
नं ॥ ३१ दीव्यंतमक्षैः प्रियया भिनृम्णया तदंगसंगस्तनकुंकुमस्रजं ॥ बाह्वोर्दधानं मधुमल्लि
काश्रितां तस्याग्र आसीनमवेक्ष्य विस्मितः ॥ ३२ स तं प्रविष्टं वृतमाततायिभिर्भटैरनीकैरव

लोक्य माधवः ॥ उद्यम्य मौर्वं परिघं व्यवस्थितो यथांतको दंडधरो जिघांसया ॥ ३३ जिघृक्षया
तान्परितः प्रसर्पतः शुनो यथा सूकरयूथपोहनत् ॥ ते हन्यमाना भवनाद्विनिर्गता नि
र्भिन्नमूर्धोरुभुजाः प्रदुद्रुवुः ॥ ३४ तं नागपाशैर्बलिनंदनो बली घ्नंतं स्वसैन्यं कुपितो
बबंध ह ॥ ऊषा भृशं शोकविषादविह्वला बद्धं निशम्याश्रुकलाक्ष्यरोदिषीत् ॥ ३५ ॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अनिरुद्धबंधोनाम द्विषष्टितमोध्यायः ॥ ६२ ॥ शु
क उवाच ॥ अपश्यतां चानिरुद्धं तद्बंधूनां च भारत ॥ चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुर
नुशोचतां ॥ १ नारदात्तदुपाकर्ण्य वार्तां बद्धस्य कर्म च ॥ प्रययुः शोणितपुरं वृष्णयः कृष्ण
देवताः ॥ २ प्रद्युम्नो युयुधानश्च गदः सांबोथ सारणः ॥ नंदोपनंदभद्राद्या रामकृष्णानुव
र्तिनः ॥ ३ अक्षौहिणीभिर्द्वादशभिः समेताः सर्वतो दिशं ॥ रुरुधुर्बाणनगरं समंतात्सा

ना॰द॰उ॰
५२

त्वतर्षभाः ४ भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरं प्रेक्षमाणोरुषाविष्टस्तुल्यसैन्योभिनिर्ययौ
५ बाणार्थे भगवान्रुद्रः ससुतः प्रमथैर्वृतः आरुह्य नंदिवृषभं युयुधे रामकृष्णयोः ६ आ
सीत्सुतुमुलं युद्धमद्भुतं लोमहर्षणं कृष्णशंकरयो राजन्प्रद्युम्नगुहयोरपि ७ कुभांडकू
पकर्णाभ्यां बलेन सह संयुगः सांबस्य बाणपुत्रेण बाणेन सह सात्यकिः ८ ब्रह्मादयः
सुराधीशा मुनयः सिद्धचारणाः गंधर्वाप्सरसो यक्षा विमानैर्द्रष्टुमागमन् ९ शंकरानु
चरान्शौरिर्भूतप्रमथगुह्यकान् डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान्सविनायकान् १० प्रेत
मातृपिशाचांश्च कूष्मांडान्ब्रह्मराक्षसान् द्रावयामास तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गधनुश्च्युतैः
११ पृथग्विधानि प्रायुंक्त पिनाकस्त्राणि शार्ङ्गिणे प्रत्यस्त्रैः शमयामास शार्ङ्गपाणिरवि
स्मितः १२ ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्वतं आग्नेयस्य च पार्जन्यं नैजं पाशुपत

५२

स्य च १३ मोहयित्वा तु गिरिशं जंभणास्त्रेण जंभितं बाणस्य पृतनां शौरिर्जघानासिगदेषु
भिः १४ स्कंदः प्रद्युम्नबाणौघैरर्द्यमानः समंततः असृग्विमुंचन्गात्रेभ्यः शिखिनापाक्र
मद्रणात् १५ कुभांडः कूपकर्णश्च पेततुर्मुसलार्दितौ दुद्रुवुस्तदनीकानि हतनाथानि स
र्वतः १६ विशीर्यमाणं स्वबलं दृष्ट्वा बाणोत्यमर्षणः कृष्णमभ्यद्रवत्संख्ये रथी हित्वैव सा
त्यकिं १७ धनूंष्याकृष्य युगपद्बाणः पंचशतानि वै एकैकस्मिन्शरौ द्वौ द्वौ संदधे रणदु
र्मदः १८ तानि चिछेद भगवान्धनूंषि युगपद्धरिः सारथिं रथमश्वांश्च हत्वा शंखमपूर
यत् १९ तन्माता कोटरा नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा पुरोवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्ष
या २० ततस्तिर्यङ्मुखो नग्नामनिरीक्षन्गदाग्रजः बाणश्च तावद्विरथश्छिन्नधन्वाविश
त्पुरं २१ विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् अभ्यधावत दाशार्हं दहन्निव दि

भा०१०उ०
४३

शोदरा ॥२२॥ अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा व्यसृजज्ज्वरं ॥ माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वरावुभौ
॥२३॥ माहेश्वरः समाक्रंदन् वैष्णवेन बलार्दितः ॥ अलब्ध्वाभयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वरः
शरणार्थी हृषीकेशं तुष्टाव प्रहितांजलिः ॥२४॥ ज्वर उवाच ॥ नमामि त्वानंतशक्तिं परेशं स
र्वात्मानं केवलं ज्ञप्तिमात्रं ॥ विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं यत्तद्ब्रह्मलिंगं प्रशांतं ॥२५॥ कालो ब्रह्म
दैवं कर्म जीवः स्वभावो द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ॥ तत्संघातो बीजरोहप्रवाहस्त्वन्मा
यैषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥२६॥ नानाभावैर्लीलयैवोपपन्नैर्देवान् साधून् लोकसेतून् बिभर्षि
हंस्युन्मार्गान् हिंसया वर्तमानान् जन्मैतत्ते भारहाराय भूमेः ॥२७॥ तप्तोऽहं ते तेजसा दुःस
हेन शांतोग्रेणात्युल्बणेन ज्वरेण ॥ तावत्तापो देहिनां तेंऽघ्रिमूलं नो सेवेरन् यावदाशानुब ४३
धाः ॥२८॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं व्येतु ते मज्ज्वराद्भयं ॥ यो नौ स्मरति संवा

दं तस्य त्वन्न भवेद्भयं ॥२९॥ इत्युक्तोऽच्युतमानम्य गतो माहेश्वरो ज्वरः ॥ बाणस्तु रथमारूढः
प्रागाद्योत्स्यन् जनार्दनं ॥३०॥ ततो बाहुसहस्रेण नानायुधधरोऽसुरः मुमोच परमक्रुद्धो बा
णांश्चक्रायुधे नृप ॥३१॥ तस्यास्यतोऽस्त्राण्यसकृच्चक्रेण क्षुरनेमिना ॥ चिच्छेद भगवान् बाहून्
शाखा इव वनस्पतेः ॥३२॥ बाहुषु छिद्यमानेषु बाणस्य भगवान् भवः ॥ भक्तानुकंप्यु
पव्रज्य चक्रायुधमभाषत ॥३३॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गूढं ब्रह्मणि वाङ्म
ये ॥ यं पश्यंत्यमलात्मान आकाशमिव केवलं ॥३४॥ नाभिर्नभोऽग्निर्मुखमंबु रेतो द्यौः शी
र्षमाशाः श्रुतिरंघ्रिरुर्वी ॥ चंद्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा अहं समुद्रो जठरं भुजेंद्रः ॥३५॥
रोमाणि यस्यौषधयोंऽबुवाहाः केशा विरंच्यो धिषणा विसर्गः प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः
स वै भवान् पुरुषो लोककल्पः ॥३६॥ तवावतारोऽयमकुंठधामन् धर्मस्य गुप्त्यै जगतो भ

त्राय।वयंचसर्वेभवतानुभाविताविभावयामोभुवनानिसप्त॥३७॥त्वमेकआद्यःपुरुषोद्वि
तीयस्तुर्यःस्वदृग्घेतुरहेतुरीशः।प्रतीयसेथापियथाविकारंस्वमाययासर्वगुणप्रसिध्यै
॥३८॥यथैवसूर्यःपिहितःस्वच्छाययाछायांचरूपाणिचसंचकास्ति।एवंगुणेनापिहितोगु
णांस्त्वमात्मप्रदीपोगुणिनश्चभूमन्॥३९॥यन्मायामोहितधियःपुत्रदारगृहादिषु।उन्म
ज्जंतिनिमज्जंतिप्रसक्तावृजिनार्णवे॥४०॥देवदत्तमिमंलब्ध्वानृलोकमजितेंद्रियः।योनाद्रि
येतत्वत्पादौसशोच्योह्यात्मवंचकः॥४१॥यस्त्वांविसृजतेमर्त्यआत्मानंप्रियमीश्वरं।विप
र्ययेंद्रियार्थार्थंविषमत्त्यमृतंत्यजेत्॥४२॥अहंब्रह्माथविबुधामुनयश्चामलाशयाः।स
र्वात्मनाप्रपन्नास्त्वामात्मानंप्रेष्ठमीश्वरं॥४३॥तंत्वाजगत्स्थित्युदयांतहेतुंसमंप्रशांतंसु
हृदात्मदैवं।अनन्यमेकंजगदात्मकेतंभवापवर्गायभजामदेवं॥४४॥अयंममेष्टोदयि

तोनुवर्तीमयाभयंदत्तममुष्यदेव।संपाद्यतांतद्भवतःप्रसादोयथाहितेदैत्यपतौप्रसा
दः॥४५॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥यदात्थभगवंस्त्वंनःकरवामप्रियंतव।भवतोयद्व्यवसि
तंतन्मेसाध्वनुमोदितं॥४६॥अवध्योयंममाप्येषवैरोचनसुतोसुरः।प्रह्लादायवरोदत्तोन
वध्योमेतवान्वयः॥४७॥दर्पोपशमनायास्यप्रवृक्णाबाहवोमया।सूदितंचबलंभूरियच्च
भारायितंभुवः॥४८॥चत्वारोस्यभुजाःशिष्टाभविष्यत्यजरामरः।पार्षदमुख्योभवतोनकु
तश्चिद्भयोसुरः॥४९॥इतिलब्ध्वाभयंकृष्णंप्रणम्यशिरसासुरः।प्राद्युम्निंरथमारोप्यसव
ध्वासमुपानयत्॥५०॥अक्षौहिण्यापरिवृतंसुवासःस्रगलंकृतं।सपत्नीकंपुरस्कृत्य
ययौरुद्रानुमोदितः॥५१॥स्वराजधानींसमलंकृतांध्वजैःसतोरणैरुक्षितमार्गचत्वरां
विवेशशंखानकदुंदुभिस्वनैरभ्युद्यतःपौरसुहृद्द्विजातिभिः॥५२॥यएवंकृष्णविजयं

भा॰द॰उ॰
४५

शंकरेण च संयुगं ॥ संस्मरेत्प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात्पराजयः ॥५३॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे दशमस्कंधे अनिरुधविवाहे त्रिषष्टितमोध्यायः ॥६३॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ ए
कदोपवनं राजन् जग्मुर्यदुकुमारकाः ॥ विहर्तुं सांबप्रद्युम्नचारुदेष्णगदादयः ॥१॥
क्रीडित्वा सुचिरं तत्र विचिन्वंतः पिपासिताः ॥ जलं निरुदके कूपे ददृशुः सत्वमद्भुतं
॥२॥ कृकलासं गिरिनिभं वीक्ष्य विस्मितमानसाः ॥ तस्य चोद्धरणे यत्नं चक्रुस्ते कृपयान्वि
ताः ॥३॥ चर्मजैस्तांतवैः पाशैर्बध्वा पतितमर्भकाः ॥ नाशक्नुवन्समुद्धर्तुं कृष्णायाचख्यु
रुत्सुकाः ॥४॥ तत्रागत्यारविंदाक्षो भगवान्विश्वभावनः ॥ वीक्ष्योज्जहार वामेन तं करे
ण स लीलया ॥५॥ स उत्तमश्लोककराभिमृष्टो विहाय सद्यः कृकलासरूपं ॥ संतप्तचा
मीकरचारुवर्णः स्वर्ग्यद्भुतालंकरणांबरस्रक् ॥६॥ पप्रच्छ विद्वानपि तन्निदानं ज

४५

नेषु विख्यापयितुं मुकुंदः ॥ कस्त्वं महाभाग वरेण्यरूपो देवोत्तमं त्वां गणयामि नूनं ॥७॥ दशा
मिमां वा कतमेन कर्मणा संप्रापितोस्यतदर्हः सुभद्र ॥ आत्मानमाख्याहि विवित्सतां नो य
न्मन्यसे नः क्षममत्र वक्तुं ॥८॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति स्म राजा संपृष्टः कृष्णेनानंतमूर्ति
ना माधवं प्रणिपत्याह किरीटेनार्कवर्चसा ॥९॥ नृग उवाच ॥ नृगो नाम नरेंद्रोहमिक्ष्वा
कुतनयः प्रभो ॥ दानिष्वाख्यायमानेषु यदि ते कर्णमस्पृशं ॥१०॥ किं नु तेविदितं नाथ सर्वभूता
त्मसाक्षिणः ॥ कालेनाव्याहतदृशो वक्ष्येथापि तवाज्ञया ॥११॥ यावत्यः सिकता भूमेर्यावत्यो
दिवि तारकाः ॥ यावत्यो वर्षधाराश्च तावतीरददं स्म गाः ॥१२॥ पयस्विनीस्तरुणीः शीलरू
पगुणोपपन्नाः कपिला हेमशृंगीः ॥ न्यायार्जिता रूप्यखुराः सवत्सा दुकूलमालाभर
णा ददावहं ॥१३॥ स्वलंकृतेभ्यो गुणशीलवद्भ्यः सीदत्कुटुंबेभ्य ऋतव्रतेभ्यः ॥ तपःश्रुत

ब्रह्मण्वदान्यस्य सदार्थदंसुवम्योद्विजपुंगवेभ्यः ॥१४॥ गोमहिरण्यायतनाश्वहस्तिनःक
न्याःसदासीस्तिलरौप्यशय्याः ॥ वासांसिरत्नानिपरिछदान्रथानिष्टंचयज्ञैश्चरितंचपूर्त्तं
॥१५॥ कस्यचित्द्विजमुख्यस्यभ्रष्टागौर्ममगोधने ॥ संपृक्ताविदुषासाचमयादत्ताद्विजा
तये ॥१६॥ तांनीयमानांतत्स्वामीदृष्ट्वोवाचममेतित्वं ॥ ममेतिप्रतिग्राह्याहनृगोमेदत्तवा
निति ॥१७॥ विप्रौविवदमानौमामूचतुःस्वार्थसाधकौ ॥ भवान्दातापहर्त्तेतितछ्रुत्वामे
भवद्भ्रमः ॥१८॥ अनुनीतावुभौविप्रौधर्मकृछ्रगतेनवै ॥ गवांलक्षंप्रकृष्टानांदास्याम्येषाप्र
दीयतां ॥१९॥ भवंतावनुगृह्णीतांकिंकरस्याविजानतः ॥ समुद्धरतंमांकृछ्रात्पतंतंनिरये
शुचौ ॥२०॥ नाहंप्रतीछेवैराजन्नित्युक्त्वास्वाम्यपाक्रमत् ॥ नान्यद्गवामप्ययुतमिछामी
त्यपरोययौ ॥२१॥ एतस्मिन्नंतरेयाम्यैर्दूतैर्नीतोयमालयं ॥ यमेनपृष्टस्तत्राहंदेवदेव

जगत्पते ॥२२॥ पूर्वंत्वमशुभंभुंक्ष्वउताहोनृपतेशुभं ॥ नांतंदानस्यधर्मस्यपश्येलोकस्य
भास्वतः ॥२३॥ पूर्वंदेवाशुभंभुंजइतिप्राहपतेतिसः ॥ तावदद्राक्षमात्मानंकृकलासंपत
न्प्रभो ॥२४॥ ब्रह्मण्यस्यवदान्यस्यतवदासस्यकेशव ॥ स्मृतिर्नाद्यापिविध्वस्ताभवत्सं
दर्शनार्थिनः ॥२५॥ सत्वंकथंममविभोक्षिपथःपरात्मायोगेश्वरैःश्रुतिदृशाऽमलहृद्वि
भाव्यः ॥ साक्षादधोक्षजउरुव्यसनांधबुद्धेःस्यान्मेनुदृश्यइहयस्यभवापवर्गः ॥२६॥
देवदेवजगन्नाथगोविंदपुरुषोत्तम ॥ नारायणहृषीकेशपुण्यश्लोकाच्युताव्यय ॥२७॥ अ
नुजानीहिमांकृष्णयांतंदेवगतिंविभो ॥ यत्रक्वापिसतश्चेतोभूयान्मेत्वत्पदास्पदं ॥२८॥ न
मस्तेसर्वभावायब्रह्मणेनंतशक्तये ॥ कृष्णायवासुदेवाययोगानांपतयेनमः ॥२९॥ इत्युक्त्वा
तंपरिक्रम्यपादौस्पृष्ट्वास्वमौलिना ॥ अनुज्ञातोविमानाग्र्यमारुहत्पश्यतांनृणां ॥३०॥ कृष्णः

पस्थितं प्राह भगवान्देवकीसुतः ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा राजन्याननुशिक्षयन् ॥३१॥ दु
र्जरं बत ब्रह्मस्वं भुक्तमग्नेर्मनागपि ॥ तेजीयसोऽपि किमुत राज्ञामीश्वरमानिनां ॥३२॥ नाहं
हालाहलं मन्ये विषं यस्य प्रतिक्रिया ॥ ब्रह्मस्वं हि विषं प्रोक्तं नास्य प्रतिविधिर्भु
वि ॥३३॥ हिनस्ति विषमत्तारं वह्निरद्भिः प्रशाम्यति ॥ कुलं समूलं दहति ब्रह्मस्वारणिपाव
कः ॥३४॥ ब्रह्मस्वं दुरनुज्ञातं भुक्तं हंति त्रिपूरुषं ॥ प्रसह्य तु बलाद्भुक्तं दश पूर्वान्दशापरा
न् ॥३५॥ राजानो राजलक्ष्म्यांधा नात्मपातं विचक्षते ॥ निरयं येऽभिमन्यंते ब्रह्मस्वं साधु बालि
शाः ॥३६॥ गृह्णंति यावतः पांसून्क्रंदतामश्रुबिंदवः ॥ विप्राणां हृतवृत्तीनां वदान्यानां
कुटुंबिनां ॥३७॥ राजानो राजकुल्याश्च तावतोऽब्दान्निरंकुशाः ॥ कुंभीपाकेषु पच्यंते ब्रह्मदा
यापहारिणः ॥३८॥ स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेच्च यः ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जा

यते कृमिः ॥३९॥ न मे ब्रह्मधनं भूयाद्यद्गृध्वाल्पायुषो नराः ॥ पराजिताश्च्युता राज्याद्भवंत्युद्वे
जिनोऽहयः ॥४०॥ विप्रं कृतागसमपि नैव द्रुह्यत मामकाः ॥ घ्नंतं बहु शपंतं वा नमस्कुरुत नि
त्यशः ॥४१॥ यथाहं प्रणमे विप्राननुकालं समाहितः ॥ तथा नमत यूयं च योऽन्यथा मे स दंड
भाक् ॥४२॥ ब्राह्मणार्थो ह्यपहृतो हर्तारं पातयत्यधः ॥ अजानंतमपि ह्येनं नृगं ब्राह्मण
गौरिव ॥४३॥ एवं विश्राव्य भगवान्मुकुंदो द्वारकौकसः ॥ पावनः सर्वलोकानां विवेश नि
जमंदिरं ॥४४॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे नृगोपाख्याने चतुःषष्टितमो
ध्यायः ॥६४॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ बलभद्रः कुरुश्रेष्ठ भगवान्रथमास्थितः ॥ सुहृद्दिदृक्षुरु
त्कंठः प्रययौ नंदगोकुलं ॥१॥ परिष्वक्तश्चिरोत्कंठैर्गोपैर्गोपीभिरेव च ॥ रामोऽभिवाद्य पि
तरावाशीर्भिरभिनंदितः ॥२॥ चिरं नः पाहि दाशार्ह सानुजो जगदीश्वरः ॥ इत्यारोप्यांक

भा॰द॰उ॰ मालिंगयनेत्रैःसिषिचतुर्जलैः ॥ ३ ॥ गोपवृद्धांश्चविधिवद्यविष्ठैश्चाभिवंदितः ॥ यथावयोयथास
४८ ख्यंयथासंबंधमात्मनः ॥ ४ ॥ समुपेत्याथगोपालान्हास्यहस्तग्रहादिभिः ॥ विश्रांतंसुखमा
सीनंपप्रछुःपर्युपागताः ॥ पृष्टाश्चानामयंस्वेषुप्रेमगद्गदयागिरा ॥ ५ ॥ कृष्णेकमलपत्राक्षेसं
न्यस्ताखिलराधसः ॥ कच्चिन्नोबांधवारामसर्वेकुशलमासते ॥ ६ ॥ कच्चित्स्मरथनोरामयूयं
दारसुतान्विताः ॥ दिष्ट्याकंसोहतःपापोदिष्ट्यामुक्ताःसुहृज्जनाः ॥ ७ ॥ निहत्यनिर्जित्यरिपू
न्दिष्ट्यादुर्गंसमाश्रिताः ॥ गोप्योहसंत्यःपप्रछूरामसंदर्शनादृताः ॥ ८ ॥ कच्चिदास्तेसुखंकृष्णः
पुरस्त्रीजनवल्लभः ॥ कच्चित्स्मरतिवाबंधून्पितरंमातरंचसः ॥ अप्यसौमातरंद्रष्टुं
सकृदप्यागमिष्यति ॥ ९ ॥ अपिवास्मरतेस्माकमनुसेवांमहाभुजः ॥ मातरंपितरंभ्रातॄ
न्पतीन्पुत्रान्स्वसॄरपि यदर्थेजहिमदाशार्हदुस्त्यजान्स्वजनान्प्रभो ॥ १० ॥ तानःस ४८

द्यःपरित्यज्यगतःसंछिन्नसौहृदः ॥ कथंनुतादृशंस्त्रीभिर्नश्रद्धीयेतभाषितं ॥ ११ ॥ क
थंनुगृह्णंत्यनवस्थितात्मनोवचःकृतघ्नस्यबुधाःपुरस्त्रियः ॥ गृह्णंतिवैचित्रकथस्य
सुंदरस्मितावलोकोछ्वसितस्मरातुराः ॥ १२ ॥ किंनस्तत्कथयागोप्यःकथाःकथयतापराः
यात्यस्माभिर्विनाकालोयदितस्यतथैवनः ॥ १३ ॥ इतिप्रहसितंशौरेर्जल्पितंचारुवी
क्षितं ॥ गतिंप्रेमपरिष्वंगंस्मरंत्योरुरुदुःस्त्रियः ॥ १४ ॥ संकर्षणस्ताःकृष्णस्यसंदेशैर्हृद
यंगमैः ॥ सांत्वयामासभगवान्नानानुनयकोविदः ॥ १५ ॥ द्वौमासौतत्रचावात्सीन्मधुंमा
धवमेवच ॥ रामःक्षपासुभगवान्गोपीनांरतिमावहन् ॥ १६ ॥ पूर्णचंद्रकलामृष्टेकौ
मुदीगंधवायुना ॥ यमुनोपवनेरेमेसेवितेस्त्रीगणैर्वृतः ॥ १७ ॥ वरुणप्रेषितादेवीवा
रुणीवृक्षकोटरात् ॥ पतंतीतद्वनंसर्वंस्वगंधेनाध्यवासयत् ॥ १८ ॥ तंगंधंमधुधारा

यावायुनोपहृतं बलः ॥ आघ्रायोपगतस्तत्र ललनाभिः पपौ समं ॥ १९ ॥ उपगीयमानच
रितो वनिताभिर्हलायुधः ॥ वनेषु विचरन्क्षीवो मदविह्वललोचनः ॥ २० ॥ स्रग्व्येककुं
डलो मत्तो वैजयंत्या च मालया ॥ बिभ्रत्स्मितमुखांभोजं स्वेदप्रालेयभूषितं ॥ २१ ॥ स
आजुहाव यमुनां जलक्रीडार्थमीश्वरः ॥ निजं वाक्यमनादृत्य मत्त इत्यापगां बलः ॥ अ
नागतां हलाग्रेण कुपितो विचकर्ष ह ॥ २२ ॥ पापे त्वं मामवज्ञाय यन्नायासि मयाहुता ॥ ने
ष्ये त्वां लांगलाग्रेण शतधा कामचारिणीं ॥ २३ ॥ एवं निर्भर्त्सिता भीता यमुना यदुनंदनं
उवाच चकिता वाचं पतिता पादयोर्नृप ॥ २४ ॥ राम राम महाबाहो न जाने तव विक्रमं
यस्यैकांशेन विधृता जगती जगतः पते ॥ २५ ॥ परं भावं भगवतो भगवन्मामजान
तीं मोक्तुमर्हसि विश्वात्मन्प्रपन्नां भक्तवत्सल ॥ २६ ॥ ततो व्यमुंचद्यमुनां याचितो भ

गवान्बलः ॥ विजगाह जलं स्त्रीभिः करेणुभिरिवेभराट् ॥ २७ ॥ कामं विहृत्य सलिलादुत्तीर्णा
यासितांबरे ॥ भूषणानि महार्हाणि ददौ कांतिः शुभां स्रजं ॥ २८ ॥ वसित्वा वाससी नीले मा
लामामुच्य कांचनीं ॥ रेजे स्वलंकृतो लिप्तो माहेंद्र इव वारणः ॥ २९ ॥ अद्यापि दृश्यते राजन्
यमुनाकृष्टवर्त्मना ॥ बलस्यानंतवीर्यस्य वीर्यं सूचयतीव हि ॥ ३० ॥ एवं सर्वा निशा याता ए
केव रमतो व्रजे ॥ रामस्याक्षिप्तचित्तस्य माधुर्यैर्व्रजयोषितां ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवते म
हापुराणे दशमस्कंधे बलदेवविजये यमुनाकर्षणं नाम पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ नंदव्रजं गते रामे करूषाधिपतिर्नृप ॥ वासुदेवोहमित्यज्ञो दू
तं कृष्णाय प्राहिणोत् ॥ १ ॥ त्वं वासुदेवो भगवानवतीर्णो जगत्पतिः ॥ इति प्रस्तोभितो बा
लैर्मेन आत्मानमच्युतं ॥ २ ॥ दूतं च प्राहिणोन्मंदः कृष्णायाव्यक्तवर्त्मने ॥ द्वारकायां यथा

भा॰द॰उ॰
५०

बालो नृपो बालकृतोबुध ॥३॥ दूतस्तु द्वारकामेत्य सभायामास्थितं प्रभुं ॥ कृष्णं कमलपत्राक्षं रा
जसंदेशमब्रवीत् ॥४॥ वासुदेवोवतीर्णोहमेक एव न चापरः ॥ भूतानामनुकंपार्थं त्वं तु मिथ्या
भिधां त्यज ॥५॥ यानि त्वमस्मच्चिह्नानि मौढ्याद्बिभर्षि सात्वत ॥ त्यक्त्वैहि मां त्वं शरणं नो चेद्देहि म
माहवं ॥६॥ श्रीशुक उवाच ॥ कत्थनं तदुपाकर्ण्य पौंड्रकस्याल्पमेधसः ॥ उग्रसेनादयः स
भ्या उच्चकैर्जहसुस्तदा ॥७॥ उवाच दूतं भगवान् परिहासकथामनु ॥ उत्स्रक्ष्ये मूढ चिह्नानि
यैस्त्वमेवं विकत्थसे ॥८॥ मुखं तदपिधायाज्ञ कंकगृध्रवटैर्वृतः ॥ शयिष्यसे हतस्तत्र भविता
शरणं शुनां ॥९॥ इति दूतस्तदाक्षेपं स्वामिने सर्वमाहरत् ॥ कृष्णोपि रथमास्थाय काशीमुप
जगाम ह ॥१०॥ पौंड्रकोपि तदुद्योगमुपलभ्य महारथः ॥ अक्षौहिणीभ्यां संयुक्तो निश्चक्राम पु
राद्द्रुतं ॥११॥ तस्य काशिपतिर्मित्रं पार्ष्णिग्राहोन्वयान्नृप ॥ अक्षौहिणीभिस्तिसृभिरपश्य

५०

त्पौंड्रकं हरिः ॥१२॥ शंखार्यसिगदाशार्ङ्गश्रीवत्साद्युपलक्षितं ॥ बिभ्राणं कौस्तुभमणिं वन
मालाविभूषितं ॥१३॥ कौशेयवाससी पीते वसानं गरुडध्वजं ॥ अमूल्यमौल्याभरणं स्फुर
न्मकरकुंडलं ॥१४॥ दृष्ट्वा तमात्मनस्तुल्यं वेषं कृत्रिममास्थितं ॥ यथा नटं रंगगतं विजहा
स भृशं हरिः ॥१५॥ शूलैर्गदाभिः परिघैः शक्त्यृष्टिप्रासतोमरैः ॥ असिभिः पट्टिशैर्बाणैः प्रा
हरन्नरयो हरिं ॥१६॥ कृष्णस्तु तत्पौंड्रककाशिराजयोर्बलं गजस्यंदनवाजिपत्तिमत् ॥ ग
दासिचक्रेषुभिरार्दयद्भृशं यथा युगांते हुतभुक्पृथक्प्रजाः ॥१७॥ आयोधनं तद्रथ
वाजिकुंजरैर्द्विपत्खरोष्ट्रैररिणावखंडितैः ॥ बभौ चितं मोदवहं मनस्विनामाक्रीडनं भू
तपतेरिवोल्बणं ॥१८॥ अथाह पौंड्रकं शौरिर्भो भो पौंड्रक यद्भवान् ॥ दूतवाक्येन मामाह
तान्यस्त्राण्युत्सृजामि ते ॥१९॥ त्याजयिष्येभिधानं मे यत्त्वयाज्ञ मृषा धृतं ॥ व्रजामि शरणं ते

द्यदिनेछसिसंयुगं ॥२०॥ इतिक्षिप्त्वाशितैर्बाणैर्विरथीकृत्यपौंड्रकं ॥ शिरोवृश्चद्रथांगेनवज्रे
णेंद्रोयथागिरेः ॥२१॥ तथाकाशिपतेःकायाच्छिरउत्कृत्यपत्रिभिः ॥ न्यपातयत्काशिपुर्यां
पद्मकोशमिवानिलः ॥२२॥ एवंमत्सरिणंहत्वापौंड्रकंससखंहरिः ॥ द्वारकामाविशत्सिद्धै
र्गीयमानकथामृतः ॥२३॥ सनित्यंभगवद्ध्यानप्रध्वस्ताखिलबंधनः ॥ बिभ्राणश्चहरेराजन्
स्वरूपंतन्मयोभवत् ॥२४॥ शिरःपतितमालोक्यराजद्वारेसकुंडलं ॥ किमिदंकस्यवावक्त्र
मितिसंशयिरेजनाः ॥२५॥ राज्ञःकाशिपतेर्ज्ञात्वामहिष्यःपुत्रबांधवाः ॥ पौराश्चहाहताराजन्
नाथनाथेतिप्रारुदन् ॥२६॥ सुदक्षिणस्तस्यसुतःकृत्वासंस्थाविधिंपितुः ॥ निहत्यपितृहंता
रंयास्याम्यपचितिंपितुः ॥२७॥ इत्यात्मनाभिसंधायसोपाध्यायोमहेश्वरं ॥ सुदक्षिणोर्चयामास
परमेणसमाधिना ॥२८॥ प्रीतोविमुक्तोभगवांस्तस्मैवरमदाद्विभुः ॥ पितृहंतृवधोपायंसवव्रे

वरमीप्सितं ॥२९॥ दक्षिणाग्निंपरिचरब्राह्मणैःसहऋत्विजं ॥ अभिचारविधानेनसचाग्निःप्रम
थैर्वृतः ॥३०॥ साधयिष्यतिसंकल्पमब्रह्मण्येप्रयोजितः ॥ इत्यादिष्टस्तथाचक्रेकृष्णायाभि
चरन्व्रती ॥३१॥ ततोग्निरुत्थितःकुंडान्मूर्तिमानतिभीषणः ॥ तप्ततामृशिखाश्मश्रुरंगारो
द्गारिलोचनः ॥३२॥ दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीदंडकठोरास्यःस्वजिह्वया ॥ आलिहन्सृक्किणीनग्नोविधुन्व
न्त्रिशिखंज्वलत् ॥३३॥ पद्भ्यांतालप्रमाणाभ्यांकंपयन्नवनीतलं ॥ सोभ्यधावद्वृतोभूतै
र्द्वारिकांप्रदहन्दिशः ॥३४॥ तमाभिचारदहनमायांतंद्वारकौकसः ॥ विलोक्यतत्रसुःसर्वेव
नदाहेयथामृगाः ॥३५॥ अक्षैःसभायांक्रीडंतंभगवंतंभयातुराः ॥ त्राहित्राहित्रिलोकेशवह्नेः
प्रदहतःपुरं ॥३६॥ श्रुत्वैतज्जनवैक्लव्यंदृष्ट्वास्वानांचसाध्वसं ॥ शरण्यःसंप्रहस्याहमाभैष्टे
त्यवितास्म्यहं ॥३७॥ सर्वस्यांतर्बहिःसाक्षीकृत्यांमाहेश्वरींविभुः ॥ विज्ञायतद्विघातार्थंपा।

भा०द०३०
५२

स्वयं चक्रमादिशत् ॥ ३०॥ तत्सूर्यकोटिप्रतिमं सुदर्शनं जाज्वल्यमानं प्रलयानलप्रभं ॥ स्वते
जसा खं ककुभोथ रोदसी चक्रं मुकुंदास्त्रमथाग्निमार्दयत् ॥ ३१॥ कृत्यानलः प्रतिहतः स रथां
गपाणेरस्त्रौजसा स नृप भग्नमुखो निवृत्तः ॥ वाराणसीं परिसमेत्य सुदक्षिणं तं सर्त्विग्जनं
समदहत्स्वकृतोभिचारः ॥ ३२॥ चक्रं च विष्णोस्तदनु प्रविष्टं वाराणसीं साट्टसभाजयापणां
सगोपुराट्टालककोष्ठसंकुलां सकोशहस्त्यश्वरथान्नशालां ॥ ३३॥ दग्ध्वा वाराणसीं सर्वां विष्णु
चक्रं सुदर्शनं ॥ भूयः पार्श्वमुपातिष्ठत्कृष्णस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ३४॥ य एनं श्रावयेन्मर्त्य उत्त
मश्लोकविक्रमं ॥ समाहितो वा शृणुयात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३५॥ ॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे दशमस्कंधे पौंड्रकवधः षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६॥ ॥ राजोवाच ॥ भूयोहं श्रोतुमिच्छा
मि रामस्याद्भुतकर्मणः ॥ अनंतस्याप्रमेयस्य यदन्यत्कृतवान्प्रभुः ॥ १॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ न

५२

रकस्य सखा कश्चिद्द्विविदो नाम वानरः ॥ सुग्रीवसचिवः सोथ भ्राता मैंदस्य वीर्यवान् ॥ २॥ स
ख्युः सोपचितिं कुर्वन्वानरो राष्ट्रविप्लवं ॥ पुरग्रामाकरान्घोषानदहद्वह्निमुत्सृजन् ॥ ३॥
क्वचित्स शैलानुत्पाट्य तैर्देशान्समचूर्णयत् ॥ आनर्तान्सुतरामेव यत्रास्ते मित्रहा हरिः
॥ ४॥ क्वचित्समुद्रमध्यस्थो दोर्भ्यामुत्क्षिप्य तज्जलं ॥ देशान्नागायुतप्राणो वेलाकूले न्यमज्ज
यत् ॥ ५॥ आश्रमानृषिमुख्यानां कृत्वा भग्नवनस्पतीन् ॥ अदूषयच्छकृन्मूत्रैरग्नीन्वैता
निकान्खलः ॥ ६॥ पुरुषान्योषितो दृप्तः क्ष्माभृद्द्रोणीगुहासु सः ॥ निक्षिप्य चाप्यधाच्छैलैः
पेशस्कारीव कीटकं ॥ ७॥ एवं देशान्विप्रकुर्वन्दूषयंश्च कुलस्त्रियः ॥ श्रुत्वा सुललितं गीतं गि
रिं रैवतकं ययौ ॥ ८॥ तत्रापश्यद्यदुपतिं रामं पुष्करमालिनं ॥ सुदर्शनीयसर्वांगं ललनाय
थमध्यगं ॥ ९॥ गायंतं वारुणीं पीत्वा मदविह्वललोचनं ॥ विभ्राजमानं वपुषा प्रभिन्नमिव

वारणं॥१०॥दुष्टःशाखामृगःशाखामारूढःकंपयन्द्रुमान्॥चक्रेकिलकिलाशब्दमात्मानंसंप्र
दर्शयन्॥११॥तस्यधार्ष्ट्यंकपेर्वीक्ष्यतरुण्योजातिचापलाः॥हास्यप्रियाविजहसुर्बलदेवपरिग्र
हाः॥१२॥ताहेलयामासकपिर्भ्रूक्षेपैःसंमुखादिभिः॥दर्शयन्स्वगुदंतासांरामस्यचनिरीक्ष
तः॥१३॥तंग्राव्णाप्राहरत्क्रुद्धोबलःप्रहरतांवरः॥सवंचयित्वाग्रावाणंमदिराकलशंकपिः
गृहीत्वाहेलयामासधूर्त्तस्तंकोपयन्हसन्॥१४॥निर्भिद्यकलशंदुष्टोवासांस्यास्फालय
द्बलं॥कदर्थीकृत्यबलवान्विप्रचक्रेमदोद्धतः॥१५॥तंतस्याविनयंदृष्ट्वादेशांश्चतदु
पद्रुतान्॥क्रुद्धोमुसलमादत्तहलंचारिजिघांसया॥१६॥द्विविदोपिमहावीर्यःशालमु
द्यम्यपाणिना॥अभ्येत्यतरसातेनबलंमूर्धन्यताडयत्॥१७॥तंतुसंकर्षणोमूर्ध्निपतं
तमचलोयथा॥प्रतिजग्राहभगवान्सुनंदेनाहनच्चतं॥१८॥मुसलाहतमस्तिष्कोवि

रेजेरक्तधारया॥गिरिर्यथागैरिकयाप्रहारंनानुचिंतयन्॥१९॥पुनरन्यंसमुत्क्षिप्य
कृत्वानिष्पत्रमोजसा॥तेनाहनत्सुसंक्रुद्धस्तंबलःशतधाछिनत्॥२०॥ततोन्येनरुषा
जघ्नेतंचापिशतधाछिनत्॥२१॥एवंयुध्यन्भगवताभग्नेभग्नेपुनःपुनः॥आकृष्यस
र्वतोवृक्षान्निर्वृक्षमकरोद्वनं॥२१॥ततोमुंचच्छिलावर्षंबलस्योपर्यमर्षितः॥तत्सर्वं
चूर्णयामासलीलयामुसलायुधः॥२२॥सबाहूतालसंकाशौमुष्टीकृत्यकपीश्वरः॥आसा
द्यरोहिणीपुत्रंताभ्यांवक्षस्यरूरुजत्॥२३॥यादवेंद्रोपितंदोर्भ्यांत्यक्त्वामुसललांगले॥ज
त्रावभ्यर्दयत्क्रुद्धःसोपतद्रुधिरंवमन्॥२४॥चकंपेतेनपततासटंकःसवनस्पतिः॥पर्व
तःकुरुशार्दूलवायुनानौरिवांभसि॥२५॥जयशब्दोनमःशब्दःसाधुसाध्वितिचांबरेसु
रसिद्धमुनींद्राणामासीत्कुसुमवर्षिणां॥२६॥एवंनिहत्यद्विविदंजगद्व्यतिकरावहं

भा॰ द॰उ॰
५४

संस्तूयमानो भगवान्जनैः स्वपुरमाविशत् ॥२८॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे दशा
मस्कंधे द्विविदवधो नाम सप्तषष्टितमोध्यायः ॥६७॥ श्रीशुक उवाच ॥ दुर्योधनसुतां राजन्लक्ष
्मणां समितिंजयः ॥ स्वयंवरस्थामहरत्सांबो जांबवतीसुतः ॥१॥ कौरवाः कुपिता ऊचुर्दु
र्विनीतोयमर्भकः ॥ कदर्थीकृत्य नः कन्यामकामामहरद्बलात् ॥२॥ बध्नीतेमं दुर्विनीतं किं
करिष्यंति वृष्णयः ॥ येस्मत्प्रसादोपचितां दत्तां नो भुंजते महीं ॥३॥ निगृहीतं सुतं श्रुत्वा यद्ये
ष्यंतीह वृष्णयः ॥ भग्नदर्पाः शमं यांति प्राणा इव सुसंयताः ॥४॥ इति कर्णः शलो भूरिर्यज्ञके
तुः सुयोधनः ॥ सांबमारेभिरे बद्धुं कुरुवृद्धानुमोदिताः ॥५॥ दृष्ट्वानुधावतः सांबो धार्तराष्ट्रा
न्महारथः ॥ प्रगृह्य रुचिरं चापं तस्थौ सिंह इवैकलः ॥६॥ तं ते जिघृक्षवः क्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठे
ति भाषिणः ॥ आसाद्य धन्विनो बाणैः कर्णाग्रण्यः समाकिरन् ॥७॥ सोपविद्धः कुरुश्रेष्ठ कु

५४

रुभिर्यदुनंदनः ॥ नामृष्यत्तदचिंत्यार्भः सिंहः क्षुद्रमृगैरिव ॥८॥ विस्फार्य सुरुचिरं चापं सर्वा
न्विव्याध सायकैः ॥ कर्णादीन्षड्रथान्वीरस्तावद्भिर्युगपत्पृथक् ॥९॥ चतुर्भिश्चतुरो वाहाने
कैकेन च सारथीन् ॥ रथिनश्च महेष्वासांस्तस्य तत्ते भ्यपूजयन् ॥१०॥ तं तु ते विरथं चक्रुश्च
त्वारश्चतुरो हयान् ॥ एकस्तु सारथिं जघ्ने चिच्छेदान्यः शरासनं ॥११॥ तं बध्वा विरथीकृत्य कृ
च्छ्रेण कुरवो युधि ॥ कुमारं स्वस्य कन्यां च स्वपुरं जयिनो विशन् ॥१२॥ तच्छ्रुत्वा नारदोक्तेन रा
जन्संजातमन्यवः ॥ कुरून्प्रत्युद्यमं चक्रुरुग्रसेनप्रचोदिताः ॥१३॥ सांत्वयित्वा तु तान्
रामः सन्नद्धान्वृष्णिपुंगवान् ॥ नैच्छत्कुरूणां वृष्णीनां कलिं कलिमलापहः ॥१४॥ जगाम हा
स्तिनपुरं रथेनादित्यवर्चसा ॥ ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च वृतश्चंद्र इव ग्रहैः ॥१५॥ गत्वा गजाह्व
यं रामो बाह्योपवनमाश्रितः ॥ उद्धवं प्रेषयामास धृतराष्ट्रं बुभुत्सया ॥१६॥ सोभिवंद्यांबिका

च्छत्तत्रभीष्मंद्रोणंचबाह्लिकं॥दुर्योधनंचविधिवदभ्यागतमब्रवीत्॥१७॥तेतिप्रीतास्तमा
कर्ण्यप्राप्तंरामंसुहृत्तमं॥तमर्चयित्वाभिययुःसर्वेमंगलपाणयः॥१८॥तंसंगम्ययथान्या
यंगामर्घ्यंचन्यवेदयन्॥तेषांयेतत्प्रभावज्ञाःप्रणेमुःशिरसाबलं॥१९॥बंधून्कुशलिनः
श्रुत्वापृष्ट्वाशिवमनामयं॥परस्परमथोरामोबभाषेविक्लवंवचः॥२०॥उग्रसेनःक्षितीशेशो
यद्वआज्ञापयत्प्रभुः॥तदव्यग्रधियःश्रुत्वाकुरुध्वमविलंबितं॥२१॥यद्यूयंबहवस्त्वेकंजि
त्वाऽधर्मेणधार्मिकं॥अबध्नीताथतन्मृष्येबंधूनामैक्यकाम्यया॥२२॥वीर्यशौर्यबलोन्न
द्धमात्मशक्तिसमंवचः॥कुरवोबलदेवस्यनिशम्योचुःप्रकोपिताः॥२३॥अहोमहच्चित्र
मिदंकालगत्यादुरत्यया॥आरुरुक्षत्युपानद्वैशिरोमुकुटसेवितं॥२४॥एतेयौनेन
संबद्धाःसहशय्यासनाशनाः॥वृष्णयस्तुल्यतांनीताअस्मद्दत्तनृपासनाः॥२५॥चाम

रव्यजनेशंखमातपत्रंचपांडुरं॥किरीटमासनंशय्यांभुंजतेऽस्मदुपेक्षया॥२६॥अलंयदू
नांनरदेवलांछनैर्दातुःप्रतीपैःफणिनामिवामृतं॥येऽस्मत्प्रसादोपचिताहियादवाआज्ञा
पयंत्यद्यगतत्रपाबत॥२७॥कथमिंद्रोपिकुरुभिर्भीष्मद्रोणार्जुनादिभिः॥अदत्तमवरुं
धीतसिंहग्रस्तमिवोरणः॥२८॥ ॥श्रीशुकउवाच॥ ॥जन्मबंधुश्रियोन्नद्धमदास्तेभरत
र्षभ॥आश्राव्यरामंदुर्वाच्यमसभ्याःपुरमाविशन्॥२९॥दृष्ट्वाकुरूणांदौःशील्यंश्रुत्वावाच्या
निचाच्युतः॥अवोचत्कोपसंरब्धोदुःप्रेक्ष्यःप्रहसन्मुहुः॥३०॥नूनंनानामदोन्नद्धाःशां
तिंनेच्छंत्यसाधवः॥तेषांहिप्रशमोदंडःपशूनांलगुडोयथा॥३१॥अहोयदून्सुसंरब्धा
न्कृष्णंचकुपितंशनैः॥सांत्वयित्वाहमेतेषांशममिच्छन्निहागतः॥३२॥तइमेमंदमत
यःकलहाभिरताःखलाः॥तंमामवज्ञायमुहुर्दुर्भाषान्मानिनोब्रुवन्॥३३॥नोग्रसे

नःकिलविभुर्भोजवृष्ण्यंधकेश्वरः॥शक्रादयोलोकपालायस्यादेशानुवर्त्तिनः॥३४॥सुधर्माक्रि
म्यतेयेनपारिजातोमरांघ्रिपः॥आनीयभुज्यतेसोसौनकिलाध्यासनार्हणः॥३५॥यस्यपाद
युगंसाक्षात्श्रीरुपास्तेखिलेश्वरी॥सनार्हतिकिलश्रीशोनरदेवपरिछदान्॥३६॥यस्यांघ्रि
पंकजरजोखिललोकपालैर्मौल्युत्तमैर्धृतमुपासिततीर्थतीर्थं॥ब्रह्माभवोहमपियस्यक
लाःकलायाःश्रीश्चोद्वहेमचिरमस्यनृपासनंक्व॥३७॥भुंजंतेकुरुभिर्दत्तंभूखंडंवृष्ण
यःकिल॥उपानहःकिलवयंस्वयंतुकुरवःशिरः॥३८॥अहोऐश्वर्यमत्तानांमत्तानामिव
मानिनां॥असंबद्धागिरोरूक्षाःकःसहेतानुशासिता॥३९॥अद्यनिःकौरवांपृथ्वींकरि
ष्यामीत्यमर्षितः॥गृहीत्वाहलमुत्तस्थौदहन्निवजगत्त्रयं॥४०॥लांगलाग्रेणनगरमु
द्विदार्यगजाह्वयं॥विचकर्षसगंगायांप्रहरिष्यन्नमर्षितः॥४१॥जलयानमिवाघूर्णं

गंगायांनगरंपतत्॥आकृष्यमाणमालोक्यकौरवाजातसंभ्रमाः॥४२॥तमेवशरणंजग्मुः
सकुटुंबाजिजीविषवः॥सलक्ष्मणंपुरस्कृत्यसांबंप्रांजलयःप्रभुं॥४३॥रामरामाखिलाधा
रप्रभावंनविदामते॥मूढानांनःकुबुद्धीनांक्षंतुमर्हस्यतिक्रमं॥४४॥स्थित्युत्पत्त्यप्य
यानांत्वमेकोहेतुर्निराश्रयः॥लोकान्क्रीडनकानीशक्रीडतस्तेवदंतिहि॥४५॥त्वमेव
मूर्ध्नीदमनंतलीलयाभूमंडलंबिभर्षिसहस्रमूर्धन्॥अंतेचयःस्वात्मनिरुद्धविश्वःशे
षेद्वितीयःपरिशिष्यमाणः॥४६॥कोपस्तेखिलशिक्षार्थंनद्वेषान्नचमत्सरात्॥बिभ्रतोभ
गवान्सत्वंस्थितिपालनतत्परः॥४७॥नमस्तेसर्वभूतात्मन्सर्वशक्तिधराव्यय॥विश्व
कर्मन्नमस्तेस्तुत्वांवयंशरणंगताः॥४८॥शुकउवाच॥॥एवंप्रपन्नैःसंविग्नैर्वेपमानाय
नैर्बलः॥प्रसादितःसुप्रसन्नोमाभैष्टेत्यभयंददौ॥४९॥दुर्योधनःपारिबर्हंकुंजरान्षष्टिहा

ध्वः प्रसादितः संप्रसन्नोभमित्येत्यभयंददौ ॥४९॥ दुर्योधनः र दौच द्वादशशतान्ययुतानि
तुरंगमान् ॥५०॥ रथानांषट्सहस्राणि रौक्माणांसूर्यवर्चसां ॥ दासीनांनिष्ककंठीनांसहस्रंदु
हितृवत्सलः ॥५१॥ प्रतिगृह्यतु तत्सर्वंभगवान्सात्वतर्षभः ॥ ससुतःसस्नुषः प्रायात्सुहृ
द्भिरभिनंदितः ॥५२॥ ततः प्रविष्टः स्वपुरींहलायुधः समेत्यबंधूननुरक्तचेतसः
शशंससर्वंयदुपुंगवानांमध्येसभायांकुरुषुस्वचेष्टितं ॥५३॥ अद्यापिचपुरंह्येतत्सूच
द्रामविक्रमं ॥ समुन्नतंदक्षिणतोगंगायामनुदृश्यते ॥५४॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापु
राणेदशमस्कंधेबलभद्रविजयोनामअष्टषष्टितमोध्यायः ॥६८॥ श्रीशुकउवाच ॥
नरकंनिहतंश्रुत्वातथोद्वाहंचयोषितां ॥ कृष्णेनैकेनबह्वीनांतद्दिदृक्षुःस्मनारदः ॥१॥
चित्रंबतैतदेकेनवपुषायुगपत्पृथक् ॥ गृहेषुद्व्यष्टसाहस्रंस्त्रियएकउदावहत् ॥२॥ इत्यु

त्सुकोद्वारवतींदेवर्षिर्द्रष्टुमागमत् ॥ पुष्पितोपवनारामद्विजालिकुलनादितां ॥३॥ उत्फु
ल्लेंदीवरांभोजकह्लारकुमुदोत्पलैः ॥ छुरितेषुसरस्सूच्चैःकूजितांहंससारसैः ॥४॥ प्रासाद
लक्षैर्नवभिर्जुष्टांस्फाटिकराजतैः ॥ महामरकतप्रख्यैःस्वर्णरत्नपरिच्छदैः ॥५॥ विभक्तरथ्या
पथचत्वरापणैःशालासभाभीरुचिरांसुरालयैः ॥ संसिक्तमार्गांगणवीथिदेहलींपतत्प
ताकाध्वजवारितातपां ॥६॥ तस्यामंतःपुरंश्रीमदर्चितंसर्वधिष्ण्यपैः ॥ हरेःस्वकौशलं
यत्रत्वष्ट्राकार्त्स्न्येनदर्शितं ॥७॥ तत्रषोडशभिःसद्मसहस्रैःसमलंकृतं ॥ विवेशैकतमं
शौरेःपत्नीनांभवनंमहत् ॥८॥ विष्टब्धंविद्रुमस्तंभैर्वैदूर्यफलकोत्तमैः ॥ इंद्रनीलमयैःकु
ड्यैर्जगत्याचाहतत्विषा ॥९॥ वितानैर्निर्मितैस्त्वष्ट्रामुक्तादामविलंबिभिः ॥ दांतैरासनप
र्यंकैर्मण्युत्तमपरिष्कृतैः ॥१०॥ दासीभिर्निष्ककंठीभिःसुवासोभिरलंकृतं ॥ पुंभिःसकंचु

कोटीभिः सुवत्समणिकुंडलैः ॥ ११ ॥ रत्नप्रदीपनिकरद्युतिभिर्निरस्तध्वांतं विचित्रवलभीषु शि
खंडिनोंग ॥ नृत्यंति यत्र विहितागरुधूपमक्षैर्निर्यांतमीक्ष्य घनबुद्धय उन्नदंतः ॥ १२ ॥ तस्मि
न्समानगुणरूपवयःसुवेषदासीसहस्रयुतयानुसवं गृहिण्या ॥ विप्रो ददर्श चमरव्यज
नेन रुक्मदंडेन सात्वतपतिं परिवीजयंत्या ॥ १३ ॥ तं सन्निरीक्ष्य भगवान्सहसोत्थितः श्रीप
र्यंकतः सकलधर्मभृतां वरिष्ठः ॥ आनम्य पादयुगलं शिरसा किरीटजुष्टेन सांजलिरवीवि
शदासने स्वे ॥ १४ ॥ तस्यावनिज्य चरणौ तदपः स्वमूर्ध्ना बिभ्रज्जगद्गुरुतरोपि सतां पतिर्हि
ब्रह्मण्यदेव इति यद्गुणनाम युक्तं तस्यैव यच्चरणशौचमशेषतीर्थं ॥ १५ ॥ संपूज्य दे
वऋषिवर्यमृषिः पुराणो नारायणो नरसखो विधिनोदितेन ॥ वाण्याभिभाष्य मितयामृत
मिष्टया तं प्राह प्रभो भगवते करवाम हे किं ॥ १६ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ॥ नैवाद्भुतं त्वयि विभो

खिललोकनाथ मैत्री जनेषु सकलेषु दमः खलानां ॥ निःश्रेयसाय हि जगत्स्थितिरक्ष
णाभ्यां स्वैरावतार उरुगाय विदाम सम्यक् ॥ १७ ॥ दृष्टं तवांघ्रियुगलं जनतापवर्गं ब्रह्मा
दिभिर्हृदि विचिंत्यमगाधबोधैः ॥ संसारकूपपतितोत्तरणावलंबं ध्यायंश्चराम्यनु
गृहाण यथा स्मृतिः स्यात् ॥ १८ ॥ शुक उवाच ॥ ॥ ततोन्यदाविशद्गेहं कृष्णपत्न्याः स
नारदः ॥ योगेश्वरेश्वरस्यांग योगमायाविवित्सया ॥ १९ ॥ दीव्यंतमक्षैस्तत्रापि प्रियया चो
द्धवेन च ॥ पूजितः परया भक्त्या प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ २० ॥ पृष्टश्चाविदुषेवासौ क
दायातो भवानिति ॥ क्रियते किं नु पूर्णानामपूर्णैरस्मदादिभिः ॥ २१ ॥ अथापि ब्रूहि नो ब्र
ह्मन् जन्मैतच्छोभनं कुरु ॥ स तु विस्मित उत्थाय तूष्णीमन्यदगाद्गृहं ॥ २२ ॥ तत्राप्यचष्ट गो
विंदं लालयंतं सुतान् शिशून् ॥ ततोन्यस्मिन्गृहेपश्यन्मज्जनाय कृतोद्यमं ॥ २३ ॥ जुह्वंतं

भ०द०३० चवितानाम्नीन्यजंतंपंचभिर्मखैः ॥ भोजयंतंद्विजान्क्वापिभुंजानमवशेषितं ॥ २४ ॥ क्वा
५९ पिसंध्यामुपासीनंजपंतंब्रह्मवाग्यतं ॥ एकत्रचासिचर्मभ्यांचरंतमसिवर्त्मसु ॥ २५ ॥ अ
श्वैर्गजैरथैः क्वापिविचरंतंगदाग्रजं ॥ क्वचिच्छयानंपर्यंकेस्तूयमानंचबंदिभिः ॥ २६ ॥ मंत्र
यंतंचकस्मिंश्चिन्मंत्रिभिश्चोद्धवादिभिः ॥ जलक्रीडारतंक्वापिवारमुख्याबलावृतं ॥ २७ ॥ कु
त्रचिद्द्विजमुख्येभ्योददतंगाःस्वलंकृताः ॥ इतिहासपुराणानिशृण्वंतंमंगलानि
च ॥ २८ ॥ हसंतंहास्यकथयाकदाचित्प्रिययागृहे ॥ क्वापिधर्मंसेवमानमर्थकामौ
चकुत्रचित् ॥ २९ ॥ ध्यायंतमेकमात्मानंपुरुषंप्रकृतेःपरं ॥ शुश्रूषंतंगुरून्क्वापि
कामैर्भोगैःसपर्यया ॥ ३० ॥ कुर्वंतंविग्रहंकैश्चित्संधिंचान्यत्रकेशवं ॥ कुत्रापिसहरा
मेणचिंतयंतंसतांशिवं ॥ ३१ ॥ पुत्राणांदुहितृणांचकालेविध्युपयापनं ॥ दारैर्वरैस्तत्स ५९

दृशैःकल्पयंतंविभूतिभिः ॥ ३२ ॥ प्रस्थापनोपानयनैरपत्यानांमहोत्सवान् ॥ वीक्ष्यपो
गेश्वरेशस्ययेषांलोकाविसिस्मिरे ॥ ३३ ॥ यजंतंसकलान्देवान्क्वचित्क्रतुभिरूर्जितैः
पूर्तयंतंक्वचिद्धर्मंकूपारामामठादिभिः ॥ ३४ ॥ चरंतंमृगयांक्वापिहयमारुह्यसैंधवं
घ्नंतंततःपशून्मेध्यान्परीतंयदुपुंगवैः ॥ ३५ ॥ अव्यक्तलिंगंप्रकृतिष्वंतःपुरगृहादिषु
क्वचिच्चरंतंयोगेशंतत्तद्भावबुभुत्सया ॥ ३६ ॥ अथोवाचहृषीकेशंनारदःप्रहसन्निव
योगमायोदयंवीक्ष्यमानुषीमीयुषोगतिं ॥ ३७ ॥ विदामयोगमायास्तेदुर्दर्शाअपिमायि
नां ॥ योगेश्वरात्मन्निर्भाताभवत्पादनिषेवया ॥ ३८ ॥ अनुजानीहिमांदेवलोकांस्तेयश
साप्लुतान् ॥ पर्यटामितवोद्गायन्लीलाभुवनपावनीः ॥ ३९ ॥ भगवानुवाच ॥ ब्र
ह्मन्धर्मस्यवक्ताहंकर्त्तातदनुमोदिता ॥ तच्छिक्षयन्लोकमिममास्थितःपुत्रमाखि

द॥४०॥श्रीशुकउवाच॥ ॥इत्याचरंतंसद्धर्मान्पावनान्गृहमेधिनां॥ तमेवसर्वगेहेषुसंत
मेकंददर्शह॥४१॥कृष्णस्यानंतवीर्यस्ययोगमायामहोदयं॥ मुहुर्दृष्ट्वाऋषिरभूद्विस्मि
तोजातकौतुकः॥४२॥इत्यर्थकामधर्मेषुकृष्णेनश्रद्धितात्मना॥ सम्यक्सभाजितःप्री
तस्तमेवानुस्मरन्ययौ॥४३॥एवंमनुष्यपदवीमनुवर्त्तमानोनारायणोखिलभवायगृ
हीतशक्तिः॥ रेमेंगषोडशसहस्रवरांगनानांसव्रीडसौहृदनिरीक्षणहासजुष्टः॥४४॥यानी
हविश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुःकर्माण्यनन्यविषयाणिहरिश्चकार यस्त्वंगगायतिशृणो
त्यनुमोदतेवाभक्तिर्भवेद्भगवतिह्यपवर्गमार्गे॥४५॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद
शमस्कंधेनारदवैभवदर्शनोनामएकोनसप्ततितमोऽध्यायः॥६९॥ श्रीशुकउवाच॥ ॥अ
थोषस्युपवृत्तायांकुक्कुटान्कूजतोशपन्॥ गृहीतकंठ्यःपतिभिर्माधव्योविरहातुराः॥१॥

वयांस्यरोरुवन्कृष्णंबोधयंतीवबंदिनः॥ गायत्स्वलिष्वनिद्राणिमंदारवनवायुभिः॥२॥
मुहूर्त्तंतंतुवैदर्भीनामृष्यदतिशोभनं॥ परिरंभणविश्लेषात्प्रियबाह्वंतरंगता॥३॥ब्राह्मे
मुहूर्त्तउत्थायवार्युपस्पृश्यमाधवः॥ दध्यौप्रसन्नकरणआत्मानंतमसःपरं॥४॥ एकंस्व
यंज्योतिरनन्यमव्ययंस्वसंस्थयानित्यनिरस्तकल्मषं ब्रह्माख्यमस्योद्भवनाशहेतुभि
ः॥स्वशक्तिभिर्लक्षितभावनिर्वृतिं॥५॥अथाप्लुतोंभस्यमलेयथाविधिक्रियाकलापं
परिधायवाससी॥ चकारसंध्योपगमादिसत्तमोहुतानलोब्रह्मजजापवाग्यतः॥६॥उप
स्थायार्कमुद्यंतंतर्पयित्वात्मनःकलाः॥ देवानृषीन्पितृन्वृद्धान्विप्रानभ्यर्च्यचात्मवान्
॥७॥धेनूनांरुक्मशृंगीणांसाध्वीनांमौक्तिकस्रजां॥ पयस्विनीनांगृष्टीनांसवत्सानांसुवा
ससां॥ ॥ददौरूप्यखुराग्राणांक्षौमाजिनतिलैःसह॥ अलंकृतेभ्योविप्रेभ्योबद्वंबद्वं

दिने दिने ॥९॥ गोविप्रदेवतावृद्धगुरून् भूतानि सर्वशः। नमस्कृत्यात्मसंभूतीर्मंगलानि समस्पृशत् ॥१०॥ आत्मानं भूषयामास नरलोकविभूषणं। वासोभिर्भूषणैः स्वीयैर्दिव्यस्रगनुलेपनैः ॥११॥ अवेक्ष्याज्यं तथादर्शं गोवृषद्विजदेवताः। कामांश्च सर्ववर्णानां पौरांतःपुरचारिणां। प्रदाप्य प्रकृतीः कामैः प्रतोष्य प्रत्यनंदत ॥१२॥ संविभज्याग्रतो विप्रान् स्रक्तांबूलानुलेपनैः। सुहृदः प्रकृतीर्दारानुपायुंक्त ततः स्वयं ॥१३॥ तावत्सूत उपानीय स्यंदनं परमाद्भुतं। सुग्रीवाद्यैर्हयैर्युक्तं प्रणम्यावस्थितोऽग्रतः ॥१४॥ गृहीत्वा पाणिना पाणी सारथेस्तमथारुहत्। सात्यकुद्धवसंयुक्तः पूर्वाद्रिमिव भास्करः ॥१५॥ ईक्षितोंतःपुरस्त्रीणां सव्रीडप्रेमवीक्षितैः। कृच्छ्राद्विसृष्टो निरगाज्जातहासो हरन्मनः ॥१६॥ सुधर्माख्यां सभां सर्वैर्वृष्णिभिः परिवारितः। प्राविशद्यन्निविष्टानां न संत्य

गषडूर्मयः ॥१७॥ तत्रोपविष्टः परमासने विभुर्बभौ स्वभासा ककुभोऽवभासयन्। वृतो नृसिंहैर्यदुभिर्यदूत्तमो यथोडुराजो दिवि तारकागणैः ॥१८॥ तत्रोपमंत्रिणो राजन्नानाहास्यरसैर्विभुं। उपतस्थुर्नटाचार्या नर्तक्यस्तांडवैः पृथक् ॥१९॥ मृदंगवीणामुरजवेणुतालदरस्वनैः। ननृतुर्जगुस्तुष्टुवुश्च सूतमागधवंदिनः ॥२०॥ तत्राहुर्ब्राह्मणाः केचिदासीना ब्रह्मवादिनः। पूर्वेषां पुण्ययशसां राज्ञां चाकथयन् कथाः ॥२१॥ तत्रैकः पुरुषो राजन्नागतोऽपूर्वदर्शनः। विज्ञापितो भगवते प्रतीहारैः प्रवेशितः ॥२२॥ स नमस्कृत्य कृष्णाय परेशाय कृतांजलिः। राज्ञामावेदयद्दुःखं जरासंधनिरोधजं ॥२३॥ ये च दिग्विजये तस्य सन्नतिं न ययुर्नृपाः। प्रसह्य रुद्धास्तेनासन्नयुते द्वे गिरिव्रजे ॥२४॥ कृष्ण कृष्णाप्रमेयात्मन् प्रपन्नभयभंजन। वयं त्वां शरणं यामो भवभीताः पृथ

ग्विधाः॥२५॥लोको विकर्मनिरतः॥ कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे
यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोस्तु तस्मै॥२६॥लो
के भवान् जगदिनः कलयावतीर्णः सद्रक्षणाय खलनिग्रहणाय चान्यः॥ कश्चित्त्व
दीयमतियाति निदेशमीश किं वा जनः स्वकृतमिच्छति तन्न विद्मः॥२७॥स्वप्नायितं नृप
सुखं परतंत्रमीश शश्वद्भयेन मृतकेन धुरं वहामः॥ हित्वा तदात्मनि सुखं त्वदनीह
लभ्यं क्लिश्यामहेतिकृपणास्तव मायये[ह]॥२८॥तन्नो भवान् प्रणतशोकहरांघ्रियुग्मो
बद्धान्वियुंक्ष्व मगधाह्वयकर्मपाशात् यो भूभुजोयुतमतंगजवीर्यमेको बिभ्रद्रुरोध
भवने मृगराडिवावीः॥२९॥यो वै त्वया द्विनवकृत्व उदात्तचक्र भग्नो मृधे खलु भवंतम
नंतवीर्यं॥जित्वा नृलोकनिरतं सकृदूढदर्पो युष्मत्प्रजा रुजति नोजित तद्विधेहि॥३०॥

दूत उवाच॥ ॥इति मागधसंरुद्धा भवद्दर्शनकांक्षिणः॥ प्रपन्नाः पादमूलं ते दीनानां शं
विधीयतां॥३१॥श्रीशुक उवाच॥ ॥राजदूते ब्रुवत्येवं देवर्षिः परमद्युतिः बिभ्रत्पिंगजटा
भारं प्रादुरासीद्यथा रविः॥३२॥तं दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः सर्वलोकेश्वरेश्वरः॥ ववंद उत्थि
तः शीर्ष्णा ससभ्यः सानुगो मुदा॥३३॥सभाजयित्वा विधिवत्कृतासनपरिग्रहं॥ बभा
षे सूनृतैर्वाक्यैः श्रद्धया तर्पयन्मुनिं॥३४॥अपि स्विदद्य लोकानां त्रयाणामकुतोभ
यं ननु भूयान् भगवतो लोकान्पर्यटतो गुणः॥३५॥न हि तेविदितं किंचिल्लोकेष्वीश्व
रकर्तृषु॥ अथ पृच्छामहे युष्मान्पांडवानां चिकीर्षितं॥३६॥नारद उवाच॥ दृष्टा म
या ते बहुशो दुरत्यया माया विभो विश्वसृजश्च मायिनः॥ भूतेषु भूमंश्चरतः स्वश
क्तिभिर्वह्नेरिव छन्नरुचो न मेद्भुतं॥३७॥तवेहितं कोर्हति साधु वेदितुं स्वमाययेदं

भा०द०उ०
६३

सज्जनतो नियछतः यद्विद्यमानात्मतयावसीयते तस्मै नमस्ते स्वविलक्षणात्मने ॥३८॥
जीवस्य यः संसरतो विमोक्षणं न जानतो नर्थवहाच्छरीरतः। लीलावतारैः स्वयशः प्र
दीपकं प्राज्वालयत्त्वा तमहं प्रपद्ये ॥३९॥ अथाप्याश्रवये ब्रह्मन्नरलोकविडंबनं रा
ज्ञः पैतृष्वस्रेयस्य भक्तस्य च चिकीर्षितं ॥४०॥ यक्ष्यति त्वां मखेंद्रेण राजसूयेन पांड
वः। पारमेष्ठ्यकामो नृपतिस्तद्भवाननुमोदतां ॥४१॥ तस्मिन्देव क्रतुवरे भवंतं वै सुराद
यः। दिदृक्षवः समेष्यंति राजानश्च यशस्विनः ॥४२॥ श्रवणात्कीर्त्तनाद्ध्यानात्पूयंते
ंतेवसायिनः। तव ब्रह्ममयस्येश किमुतेक्षाभिमर्शिनः ॥४३॥ यस्यामलं दिवि यशः
प्रथितं रसायां भूमौ च ते भुवनमंगल दिग्वितानं। मंदाकिनीति दिवि भोगवतीति चाधो
गंगेति चेह चरणांबु पुनाति विश्वं ॥४४॥ श्रीशुक उवाच ॥ तत्र तेष्वात्मपक्षेष्वगृणत्सु वि

६२

जिगीषया। वाचः पेशैः स्मयन्भृत्यमुद्धवं प्राह केशवः ॥४५॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वं
हि नः परमं चक्षुः सुहृन्मंत्रार्थतत्त्ववित्। तथात्र ब्रूह्यनुष्ठेयं श्रद्दधाः करवाम तत्
॥४६॥ इत्युपामंत्रितो भर्त्रा सर्वज्ञोपि मुग्धवत्। निदेशं शिरसाधाय उद्धवः प्रत्य
भाषत ॥४७॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे भगवद्ध्याने सप्ततित
मोध्यायः ॥७०॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युदीरितमाकर्ण्य देवर्षेरुद्धवोब्रवीत्। सभ्या
नां मतमाज्ञाय कृष्णस्य च महामतिः ॥१॥ उद्धव उवाच ॥ यदुक्तमृषिणा देव सा
चिव्यं यक्ष्यतस्त्वया। कार्य्यं पैतृष्वस्रेयस्य रक्षा च शरणैषिणां ॥२॥ यष्टव्यं राजसू
येन दिक्चक्रजयिना विभो। अतो जरासुतजय उभयार्थो मतो मम ॥३॥ अस्माकं च म
हानर्थो ह्येतेनैव भविष्यति। यशश्च तव गोविंद राज्ञो बद्धान्विमुंचतः ॥४॥ स वै दु

विषहो राजा नागायुतसमो बली ॥ बलिनामपि चान्येषां भीमं समबलं विना ॥५॥ दे
रथे स तु जेतव्यो मा शताक्षौहिणीयुतः ॥ ब्रह्मण्योभ्यर्थितो विप्रैर्न प्रत्याख्याति कर्हिचि
त् ॥६॥ ब्रह्मवेषधरो गत्वा तं भिक्षेत वृकोदरः ॥ हनिष्यति न संदेहो द्वैरथे तव सन्निधौ
॥७॥ निमित्तं परमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः ॥ हिरण्यगर्भः शर्वश्च कालस्यारूपिण
स्तव ॥८॥ गायंति ते विशदकर्म गृहेषु देव्यो राज्ञां स्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणं च ॥ गो
प्यश्च कुंजरपतेर्जनकात्मजायाः पित्रोश्च लब्धशरणा मुनयो वयं च ॥९॥ जरा
संधवधः कृष्ण भूर्यर्थायोपकल्पते ॥ प्रायः पापविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः
॥१०॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युद्धववचो राजन्सर्वतोभद्रमच्युतं ॥ देवर्षिर्यदुवृद्धा
श्च कृष्णश्च प्रत्यपूजयन् ॥११॥ अथादिशत्प्रयाणाय भगवान्देवकीसुतः ॥ भृत्यान्

दारुकजैत्रादीननुज्ञाप्य गुरून्विभुः १२ निर्गमय्यावरोधान्स्वान्ससुतान्सपरिच्छदान् सं
कर्षणमनुज्ञाप्य यदुराजं च शत्रुहन् सूतोपनीतं स्वरथमारुहद्गरुडध्वजः १३
ततो रथद्विपभटसादिनायकैः करालया परिवृत आत्मसेनया मृदंगभेर्यानकशंखगोमु
खैः प्रघोषघोषितककुभो निराक्रमत् १४ नृवाजिकांचनशिबिकाभिरच्युतं सहात्मजाः
पतिमनु सुव्रता ययुः वरांबराभरणविलेपनस्रजः सुसंवृता नृभिरसिचर्मपाणिभिः
१५ नरोष्ट्रगोमहिषखराश्वतर्यनःकरेणुभिः परिजनवारयोषितः स्वलंकृताः कटकु
टिकंबलांबराद्युपस्करा ययुरधियुज्य सर्वतः १६ बलं बृहद्ध्वजपटछत्रचामरैर्वरायु
धाभरणकिरीटवर्मभिः दिवांशुभिस्तुमुलरवं बभौ रवेर्यथार्णवः क्षुभिततिमिंगिलोर्मि
भिः १७ अथो मुनिर्यदुपतिना सभाजितः प्रणम्य तं हृदि विदधद्विहायसा निशम्य तद्

वसितमारुताहृणे मुकुंदसंदर्शननिर्वृतेंद्रियः॥१८॥ राजदूतमुवाचेदं भगवान्प्रीणयन्
गिरा॥ माभैष्ट दूत भद्रं वो घातयिष्यामि मागधं॥१९॥ इत्युक्तः प्रस्थितो दूतो यथावदन्वपाद
तेपि संदर्शनं शौरेः प्रत्यैक्षन्यन्मुमुक्षवः॥२०॥ आनर्तसौवीरमरूंस्तीर्त्वा विनशनं हरिः
गिरीन्नदीरतीयाय पुरग्रामव्रजाकरान्॥२१॥ ततो दृषद्वतीं तीर्त्वा मुकुंदोथ सरस्वतीं॥ पं
चालानथ मत्स्यांश्च शक्रप्रस्थमथागमत्॥२२॥ तमुपागतमाकर्ण्य प्रीतो दुर्दर्शनं नृणां॥ अ
जातशत्रुर्निरगात्सोपाध्यायः सुहृद्वृतः॥२३॥ गीतवादित्रघोषेण ब्रह्मघोषेण भूयसा॥ अभ्य
यात्स हृषीकेशं प्राणाः प्राणमिवादृतः॥२४॥ दृष्ट्वा विक्लिन्नहृदयः कृष्णं स्नेहेन पांडवः
चिराद्दृष्टं प्रियतमं सस्वजेथ पुनः पुनः॥२५॥ दोर्भ्यां परिष्वज्य रमामलालयं मुकुंदगात्रं नृप
तिर्हताशुभः॥ लेभे परां निर्वृतिमश्रुलोचनो हृष्यत्तनुर्विस्मृतलोकविभ्रमः॥२६॥ तं मातु

लेयं परिरभ्याथ निर्वृतो भीमः स्मयन्प्रेमजवाकुलेंद्रियः॥ यमौ किरीटी च सुहृत्तमं मुदा प्रवृ
द्धबाष्पाः परिरेभिरेच्युतं॥२७॥ अर्जुनेन परिष्वक्तो यमाभ्यामभिवादितः॥ ब्राह्मणेभ्यो न
मस्कृत्य वृद्धेभ्यश्च यथार्हतः॥२८॥ मानितो मानयामास कुरुसृंजयकैकयान्॥ सूतमागधगं
धर्वान्वंदिनश्चोपमंत्रिणः॥२९॥ मृदंगशंखपटहवीणापणवगोमुखैः॥ ब्राह्मणाश्चारविंदाक्षं
तुष्टुवुर्ननृतुर्जगुः॥३०॥ एवं सुहृद्भिः पर्यस्तः पुण्यश्लोकशिखामणिः॥ संस्तूयमानो भग
वान्विवेशालंकृतं पुरं॥३१॥ संसिक्तवर्त्म करिणां मदगंधतोयैश्चित्रध्वजैः कनकतोरण
पूर्णकुंभैः॥ मृष्टात्मभिर्नवदुकूलविभूषणस्रग्गंधैर्नृभिर्युवतिभिश्च विराजमानं॥३२॥ उ
द्दीप्तदीपबलिभिः प्रतिसद्मजालनिर्यातधूपरुचिरं विलसत्पताकं॥ मूर्धन्यहेमकलश
रजतोरुशृंगैर्जुष्टं ददर्श भवनैः कुरुराजधाम॥३३॥ प्राप्तं निशाम्य नरलोचनपात्र

नपात्रमौत्सुक्यविश्लथितकेशदुकूलबंधाः सद्यो विसृज्य गृहकर्म पतींश्च तल्पे द्रष्टुं
ययुर्युवतयः स्म नरेंद्रमार्गे ३४ तस्मिन्सुसंकुल इभाश्वरथद्विपद्भिः कृष्णं सभार्य
मुपलभ्य गृहाधिरूढाः नार्यो विकीर्य कुसुमैर्मनसोपगुह्य सुस्वागतं विदधुरुत्स्मय
वीक्षितेन ३५ ऊचुः स्त्रियः पथि निरीक्ष्य मुकुंदपत्नीस्तारा यथोडुपसहाः किमका
र्यमूभिः यच्चक्षुषां पुरुषमौलिरुदारहासलीलावलोककलयोत्सवमातनोति ३६
तत्र तत्रोपसंगम्य पौरा मंगलपाणयः चक्रुः सपर्यां कृष्णाय श्रेणीमुख्या हतैनसः
३७ अंतःपुरजनैः प्रीत्या मुकुंदः फुल्ललोचनैः ससंभ्रमैरभ्युपेतः प्राविशद्राज
मंदिरं ३८ पृथा विलोक्य भ्रात्रेयं कृष्णं त्रिभुवनेश्वरं प्रीतात्मोत्थाय पर्यंकात्सस्नुषा
परिषस्वजे ३९ गोविंदं गृहमानीय देवदेवेशमादृतः पूजायां नाविदत्कृत्यं प्रमो

देपहृतो नृपः ॥४०॥ पितृष्वसुर्गुरुस्त्रीणां कृष्णश्चक्रेऽभिवादनं ॥ स्वयं च कृष्णया राज
न्भगिन्या चाभिवंदितः ॥४१॥ श्वश्र्वा संचोदिता कृष्णा कृष्णपत्नीश्च सर्वशः ॥ आनर्च रु
क्मिणीं सत्यां भद्रां जांबवतीं तथा ॥४२॥ कालिंदीं मित्रविंदां च शैब्यां नाग्नजितीं सतीं ॥ अ
न्याश्चाभ्यागता यास्तु वासःस्रङ्मंडनादिभिः ॥४३॥ सुखं निवासयामास धर्मराजो जनार्दनं ॥
ससैन्यं सानुगामात्यं सभार्यं च नवं नवं ॥४४॥ तर्पयित्वा खांडवेन वह्निं फाल्गुनसंयुतः ॥ मोच
यित्वा मयं येन राज्ञे दिव्या सभा कृता ॥४५॥ उवास कतिचिन्मासान्राज्ञः प्रियचिकीर्षया
विहरन्रथमारुह्य फाल्गुनेन भटैर्वृतः ॥४६॥ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे दशमस्कं
धे इंद्रप्रस्थगमनो एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥७१॥ शुक उवाच ॥ ॥ एकदा तु सभामध्ये आ
स्थितो मुनिभिर्वृतः ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्भ्रातृभिश्च युधिष्ठिरः ॥१॥ आचार्यैः कुलवृद्धै

भा॰१०॰उ॰
६७

ज्ञातिसंबंधिबांधवैः शृण्वतामेव चैतेषामाभाष्येदमुवाच ह ॥ २ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क्र
तुराजेन गोविंद राजसूयेन पावनीः यक्ष्ये विभूतीर्भवतस्तत्संपादय नः प्रभो ॥ ३ ॥ त्वत्पादु
के अविरतं परि ये चरंति ध्यायंत्यभद्रनशने शुचयो गृणंति विंदंति ते कमलनाभ भवा
पवर्गमाशासते यदि त आशिष ईश नान्ये ॥ ४ ॥ तद्देवदेव भवतश्चरणारविंदसेवानुभावमि
ह पश्यतु लोक एषः ये त्वां भजंति न भजंत्युत वोभयेषां निष्ठां प्रदर्शय विभो कुरु
सृंजयानां ॥ ५ ॥ न ब्रह्मणः स्वपरभेदमतिस्तव स्यात्सर्वात्मनः समदृशः स्वसुखानुभूतेः संसे
वतां सुरतरोरिव ते प्रसादः सेवानुरूपमुदयो न विपर्ययोत्र ॥ ६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सम्य
ग्व्यवसितं राजन् भवता शत्रुकर्शन कल्याणी येन ते कीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ॥ ७ ॥ ऋषी
णां पितृदेवानां सुहृदामपि नः प्रभो सर्वेषामपि भूतानामीप्सितः क्रतुराडयं ॥ ८ ॥ वि

६७

जित्य नृपतीन् सर्वान् कृत्वा च जगतीं वशे संभृत्य सर्वसंभारानाहरस्व महाक्रतुं ॥ ९ ॥
एते ते भ्रातरो राजन् लोकपालांशसंभवाः जितोस्म्यात्मवता तेहं दुर्जयो योऽकृतात्म
भिः ॥ १० ॥ न कश्चिन्मत्परं लोके तेजसा यशसा श्रिया विभूतिभिर्वाभिभवेद्देवोपि कि
मु पार्थिवः ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ निशम्य भगवद्गीतं प्रीतः फुल्लमुखांबुजः भ्रातॄन्
दिग्विजयेऽयुंक्त विष्णुतेजोपबृंहितान् ॥ १२ ॥ सहदेवं दक्षिणस्यामादिशत्सह सृंजयैः दि
शि प्रतीच्यां नकुलमुदीच्यां सव्यसाचिनं ॥ १३ ॥ प्राच्यां वृकोदरं मत्स्यैः केकयैः सह मद्र
कैः ते विजित्य नृपान् वीरा आजह्रुर्दिग्भ्य ओजसा अजातशत्रवे भूरि द्रविणं नृप यक्ष्य
ते ॥ १४ ॥ श्रुत्वाजितं जरासंधं नृपतेर्ध्यायतो हरिः आहोपायं तमेवाद्य उद्धवो य
मुवाच ह ॥ १५ ॥ भीमसेनोऽर्जुनः कृष्णो ब्रह्मलिंगधरास्त्रयः जग्मुर्गिरिव्रजं तात बृ

मा॰द॰उ॰ ९८

हृद्यस्तुतोयत ॥१६॥ तेगत्वातिथ्यवेलायां गृहेषु गृहमेधिनां ब्रह्मण्यं समयाचेरन्रा
जन्या ब्रह्मलिंगिनः ॥१७॥ राजन्विध्यतिथीन्प्राप्तानर्थिनो दूरमागतान् ॥ तन्नः प्रयच्छ भ
द्रंते यद्वयं कामयामहे ॥१८॥ किं दुर्मर्षं तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः ॥ किन्नदेयं वदा
न्यानां कः परः समदर्शिनां ॥१९॥ योऽनित्येन शरीरेण सतां गेयं यशो ध्रुवं ॥ नाचिनोति
स्वयं कल्पः स वाच्यः शोच्य एव सः ॥२०॥ हरिश्चंद्रो रंतिदेव उंछवृत्तिः शिबिर्बलिः ॥ व्या
धः कपोतो बहवो ह्यध्रुवेण ध्रुवं गताः ॥२१॥ शुक उवाच ॥ ॥स्वरैराकृतिभिस्तांस्तु प्रको
ष्ठैर्ज्याहतैरपि ॥ राजन्यबंधून्विज्ञाय दृष्टपूर्वानचिंतयत् ॥२२॥ राजन्यबंधवो ह्येते
ब्रह्मलिंगानि बिभ्रति ॥ ददामि भिक्षितं तेभ्य आत्मानमपि दुस्त्यजं ॥२३॥ बलेर्नु श्रूयते
कीर्तिर्वितता दिक्ष्वकल्मषा ॥ ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्यापि विप्रव्याजेन विष्णुना ॥२४॥ श्रि

९८

यं जिहीर्षतेंद्रस्य विष्णवे द्विजरूपिणे ॥ जानन्नपि महीं प्रादाद्वार्यमाणोपि दैत्यराट् ॥२५॥ जीव
ता ब्राह्मणार्थाय कोन्वर्थः क्षत्रबंधुना ॥ देहेन पतमानेन नेहता विपुलं यशः ॥२६॥ इत्यु
दारमतिः प्राह कृष्णार्जुनवृकोदरान् ॥ हे विप्रा व्रियतां कामो ददाम्यात्मशिरोपि वः ॥२७॥
श्रीभगवानुवाच ॥ ॥युद्धं नो देहि राजेंद्र द्वंद्वशो यदि मन्यसे ॥ युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता राजन्या
नान्नकांक्षिणः ॥२८॥ जरासंध उवाच ॥ ॥किं देवा वोत गंधर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः ॥ ईदृशं
ब्राह्मणेते जो न दृष्टं न मया श्रुतं ॥२९॥ न विप्राणां मया दृष्टं धनुर्ज्याविहितं भुजं ॥ इति श्रुत्वाह भ
गवान्प्रहस्य मगधाधिपं ॥३०॥ असौ वृकोदरः पार्थस्तस्य भ्राताऽर्जुनो ह्ययं ॥ अनयोर्मा
तुलेयं मां कृष्णं जानीहि ते रिपुं ॥३१॥ एवमावेदितो राजा जहासोच्चैः स्म मागधः ॥ आह
चामर्षितो मंद युद्धं तर्हि ददामि वः ॥३२॥ न त्वया भीरुणा योत्स्ये युधि विक्लवचेतसा ॥ मथु

भा॰द॰उ॰
६९

रांस्वपुरीत्यक्त्वासमुद्रं द्वारकां गतः ॥३३॥ अयं तु वयसा तुल्यो नातिसत्त्वो न मे समः ॥ अ
र्जुनो न च वै योद्धा भीमस्तुल्यबलो मम ॥३४॥ इत्युक्त्वा भीमसेनाय प्रादाय महतीं गदां
द्वितीयां स्वयमादाय निर्जगाम पुराद्बहिः ॥३५॥ ततः सममेव ते वीरौ संयुक्तौ वितरेतरौ
जघ्नतुर्वज्रकल्पाभ्यां गदाभ्यां रणदुर्मदौ ॥३६॥ मंडलानि विचित्राणि सव्यं दक्षिणमेव च
चरतोः शुशुभे युद्धं नटयोरिव रंगिणोः ॥३७॥ ततस्तु गदयोरासीद्वज्रनिष्पेषसंनिभः ॥ ग
दयोः क्षिप्तयो राजन्नरदं नयोरिव दंतिनोः ॥३८॥ ते वैगदे सुजजवे न निपात्यमाने त्वन्योन्य
तोसकटिपादकरोरुजत्रन ॥ चूर्णी बभूवतु रूपेत्य यथार्कशाखे संयुध्यतोर्द्विरदयोरि
वदीप्तमन्य्वोः ॥३९॥ इत्यं तयोः प्रहतयोर्गदयोर्नवीरौ कुद्धौ स्वमुष्टिभिरयःस्पर्शैरपिष्टां
द्राघ्स्तयोः प्रहरतोरिभयोरिवासीन्निर्घातवज्रपरुषस्तलताडनोत्थः ॥४०॥ तयोरेवं प्र

६९

हरतोः समशिक्षाबलौजसोः ॥ निर्विशेषमभूद्युद्धमक्षीणजीवयोर्नृप ॥४१॥ एवं
तयोर्महाराज युध्यतोः सप्तविंशतिः ॥ दिनानि निरगंस्तत्र सुहृद्वन्निशि तिष्ठतोः ॥४२॥
एकदा मातुलेयं वै प्राह राजन्वृकोदरः ॥ न चाक्तोहं जरासंधं निर्जेतुं युधि माधव ॥४३॥
शत्रोर्जन्ममृती विद्वान्जीवितं च जराकृतं ॥ पार्थमाप्याययन्स्वेन तेजसा चिंतयद्धरिः
॥४४॥ संचिंत्यारिवधोपायं भीमस्यामोघदर्शनः ॥ दर्शयामास विटपं पाटयन्निव संज्ञ
या ॥४५॥ तद्विज्ञाय महासत्त्वो भीमः प्रहरतां वरः ॥ गृहीत्वा पादयोः शत्रुं पातयामास भू
तले ॥४६॥ एकं पादं पदाक्रम्य दोर्भ्यामन्यं प्रगृह्य सः ॥ गुदतः पाटयामास शाखामिव म
हागजः ॥४७॥ एकपादोरुवृषणकटिपृष्ठस्तनांसके ॥ एकबाह्वक्षिभ्रूकर्णे शकले ददृ
शुः प्रजाः ॥ हाहाकारो महानासीन्निहते मगधेश्वरे ॥ पूजयामास तं भीमं परिरभ्य

जयाच्युतौ ॥४९॥ परिरब्धस्तु कृष्णेन विरुजो वृकोदरः ॥ सहदेवं तत्तनयं भगवान्भूत
भावनः ॥५०॥ अभ्यषिंचदमेयात्मा मगधानां पतिं प्रभुः ॥ मोचयामास राजन्यान्संरुद्धा
न्मागधेन ये ॥५१॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे जारासंधवधो नाम द्विसप्त
तितमोऽध्यायः ॥७२॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अयुते द्वे शतान्यष्टौ जीजयायुधि निर्जिताः ॥ ते
निर्गता गिरिद्रोण्यां मलिना मलवाससः ॥१॥ क्षुत्क्षामाः शुष्कवदनाः संरोधपरिकर्शिताः
ददृशुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससं ॥२॥ श्रीवत्सांकं चतुर्बाहुं पद्मगर्भारुणेक्षणं ॥ चारु
प्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुंडलं ॥३॥ पद्महस्तं गदाशंखरथांगैरुपलक्षितं ॥ किरीटहार
कटककटिसूत्रांगदांचितं ॥४॥ भ्राजद्वरमणिग्रीवं निवीतं वनमालया ॥ पिबंत इव चक्षु
र्भ्यां लिहंत इव जिह्वया ॥ जिघ्रंत इव नासाभ्यां रंभंत इव बाहुभिः ॥५॥ प्रणेमुर्हतपाप्मा

नो मूर्धभिः पादयोर्हरेः ॥ कृष्णसंदर्शनाह्लादध्वस्तसंरोधनक्लमाः ॥ प्रशशंसुर्हृषीकेशं
गीर्भिः प्रांजलयो नृपाः ॥६॥ राजान ऊचुः ॥ ॥ नमस्ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहराव्यय ॥ प्रप
न्नान्पाहि नः कृष्ण निर्विण्णान्घोरसंसृतेः ॥७॥ नैनं नाथानुसूयामो मागधं मधुसूदन ॥ अ
नुग्रहो यद्भवतो राज्ञां राज्यच्युतिर्विभो ॥८॥ राज्यैश्वर्यमदोन्नद्धो न श्रेयो विंदते नृपः ॥ त्व
न्मायामोहितोऽनित्या मन्यते संपदोऽचलाः ॥९॥ मृगतृष्णां यथा बाला मन्यंत उदकाशयं ॥ एवं
वैकारिकीं मायामयुक्ता वस्तु चक्षते ॥१०॥ वयं पुरा श्रीमदनष्टदृष्टयो जिगीषयास्या इतरे
तरस्पृधः ॥ घ्नंतः प्रजाः स्वा अतिनिर्घृणाः प्रभो मृत्युं पुरस्त्वाविगणय्य दुर्मदाः ॥११॥ त ए
व कृष्णाद्य गभीररंहसा दुरंतवीर्येण विचालिताः श्रियः ॥ कालेन तन्वा भवतोऽनुकंप
या विनष्टदर्पाश्चरणौ स्मराम ते ॥१२॥ अथो न राज्यं मृगतृष्णिरूपितं देहेन शश्वत

तारुजं भुवा ॥ उपासितव्यं स्पृहयामहे विभो क्रियाफलं प्रेत्य च कर्णरोचनं ॥ १३ ॥ तन्नः स
मादिश्योपायं येन ते चरणाब्जयोः ॥ स्मृतिर्यथा न विरमेदपि संसरतामिह ॥ १४ ॥ कृष्णाय वा
सुदेवाय हरये परमात्मने ॥ प्रणतक्लेशनाशाय गोविंदाय नमो नमः ॥ १५ ॥ शुक उवाच
संस्तूयमानो भगवान् राजभिर्मुक्तबंधनैः ॥ तानाह करुणस्तात शरण्यः श्लक्ष्णया गिरा
॥ १६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अद्यप्रभृति वो भूपा मय्यात्मन्यखिलेश्वरे ॥ सुदृढा जायते भ
क्तिर्बाढमाशंसितं यथा ॥ १७ ॥ दिष्ट्या व्यवसितं भूपा भवंत ऋतभाषिणः ॥ श्रियैश्वर्यमदो
न्नाहं पश्य उन्मादकं नृणां ॥ १८ ॥ हैहयो नहुषो वेनो रावणो नरको परे ॥ श्रीमदाद्भ्रंशिताः
स्थानात् देवदैत्यनरेश्वराः ॥ १९ ॥ भवंत एतद्विज्ञाय देहाद्युत्पाद्यमंतवत् ॥ मां यजंतो
ध्वरैर्युक्ताः प्रजाधर्मेण रक्षथा ॥ २० ॥ संतन्वंतः प्रजातंतून् सुखं दुःखं भवाभवौ ॥ प्राप्तं प्रा

प्तं च सेवंतो मच्चित्ता विचरिष्यथ ॥ २१ ॥ उदासीनाश्च देहादावात्मारामा धृतव्रताः ॥ मय्यावे
श्य मनः सम्यग् मामंते ब्रह्म यास्यथ ॥ २२ ॥ शुक उवाच ॥ ॥ इत्यादिश्य नृपान् कृष्णो भगवा
न् भुवनेश्वरः ॥ तेषां न्ययुंक्त पुरुषान् स्त्रियो मज्जनकर्मणि ॥ २३ ॥ भोजयित्वा वरान्नेन
सुस्नातान् समलंकृतान् ॥ भोगैश्च विविधैर्युक्तांस्तांबूलाद्यैर्नृपोचितैः ॥ २४ ॥ सपर्यां कार
यामास सहदेवेन भारत ॥ नरदेवोचितैर्वस्त्रैर्भूषणैः स्रग्विलेपनैः ॥ २५ ॥ ते पूजिता मु
कुंदेन राजानो मृष्टकुंडलाः ॥ विरेजुर्मोचिताः क्लेशात् प्रावृडंते यथा ग्रहाः ॥ २६ ॥ रथान्सद
श्वानारोप्य मणिकांचनभूषितान् ॥ प्रीणय्य सूनृतैर्वाक्यैः स्वदेशान् प्रत्ययापयत् ॥ २७ ॥
त एवं मोचिताः कृच्छ्रात् कृष्णेन सुमहात्मना ॥ ययुस्तमेव ध्यायंतः कृतानि च जगत्पतेः
॥ २८ ॥ जगदुः प्रकृतिभ्यस्ते महापुरुषचेष्टितं ॥ यथान्वशासद्भगवान् तथा चक्रुरतं

भा०द०उ०
७२

द्विताः ॥२९॥ जरासंधं घातयित्वा भीमसेनेन केशवः ॥ पार्थाभ्यां संयुतः प्रायात्सहदेवेन पू
जितः ॥३०॥ गत्वा ते खांडवप्रस्थं शंखान्दध्मुर्जितारयः ॥ हर्षयंतः स्वसुहृदो दुर्हृदां चासु
खावहाः ॥३१॥ तच्छ्रुत्वा प्रीतमनस इंद्रप्रस्थनिवासिनः ॥ मेनिरे मागधं शांतं राजा चाप्तम
नोरथः ॥३२॥ अभिवंद्याथ राजानं भीमार्जुनजनार्दनाः ॥ सर्वमाश्रावयांचक्रुरात्मना यदनु
ष्ठितं ॥३३॥ निशम्य धर्मराजस्तत्केशवेनानुकंपितं ॥ आनंदाश्रुकलां मुंचन्प्रेम्णा नोवाच
किंचन ॥३४॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे राजसूये जरासंधवधो द्विसप्त
तितमोध्यायः ॥७२॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं युधिष्ठिरो राजा जरासंधवधं विभोः ॥ कृ
ष्णस्य चानुभावं तं श्रुत्वा प्रीतस्तमब्रवीत् ॥१॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ये स्युस्त्रैलोक्य
गुरवः सर्वे लोकमहेश्वराः ॥ वहंति दुर्लभं लब्ध्वा शिरसैवानुशासनं ॥२॥ स भवान

७२

रविंदाक्षो दीनानामीशमानिनां ॥ धत्तेनुशासनं भूमंस्तदत्यंतविडंबनं ॥३॥ न ह्येकस्याद्विती
यस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ कर्मभिर्वर्धते तेजो ह्रसते च यथा रवेः ॥४॥ न वै ते जित भक्ता
नां ममाहमिति माधव ॥ त्वं तवेति च नानाधीः पशूनामिव वैकृता ॥५॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यु
क्त्वा यज्ञिये काले वव्रे युक्तान्स ऋत्विजः ॥ कृष्णानुमोदितः पार्थो ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥६
द्वैपायनो भरद्वाजः सुमंतुर्गोतमोसितः ॥ वसिष्ठश्च्यवनः कण्वो मैत्रेयः कवषस्त्रितः ॥७॥
विश्वामित्रो वामदेवः सुमतिर्जैमिनिः क्रतुः ॥ पैलः पराशरो गर्गो वैशंपायन एव च ॥८॥ अ
थर्वा कश्यपो धौम्यो रामो भार्गव आसुरिः ॥ वीतिहोत्रो मधुच्छंदा वीरसेनो कृतव्रणः ॥९॥
उपहूतास्तथा चान्ये द्रोणभीष्मकृपादयः ॥ धृतराष्ट्रः सहसुतो विदुरश्च महामतिः ॥१०॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा यत्र दिदृक्षवः ॥ तत्रेयुः सर्वराजानो राज्ञां प्रकृतयो नृप

॥११॥ततस्तेदेवयजनंब्राह्मणाःस्वर्णलांगलैः॥कृष्ट्वातत्रयथाम्नायंदीक्षयांचक्रिरेनृपं
॥१२॥हैमाःकिलोपकरणावरुणस्ययथापुरा॥इंद्रादयोलोकपालाविरिंचभवसंयुताः
सगणाःसिद्धगंधर्वाविद्याधरमहोरगाः॥१३॥मुनयोयक्षरक्षांसिखगकिंनरचारणाः॥रा
जानश्चसमाहूताराजपत्न्यश्चसर्वशः॥१४॥राजसूयंसमीयुःस्मराज्ञःपांडुसुतस्यवै॥मेनि
रेकृष्णभक्तस्यसूपपन्नमविस्मिताः॥१५॥अयाजयन्महाराजंयाजकादेववर्चसः॥राज
सूयेनविधिवत्प्रचेतसमिवामराः॥१६॥सूत्येहन्यवनीपालोयाजकान्सदसस्पतीन्॥अ
पूजयन्महाभागान्यथावत्सुसमाहितः॥१७॥सदस्याग्र्यार्हणार्हंवैविमृशंतःसभासदः॥ना
ध्यगच्छन्ननैकांत्यात्सहदेवस्तदाब्रवीत्॥१८॥अर्हतिह्यच्युतःश्रैष्ठ्यंभगवान्सात्वतांप
तिः॥एषवैदेवताःसर्वादेशकालधनादयः॥१९॥यदात्मकमिदंविश्वंक्रतवश्चयदात्म

काः॥अग्निराहुतयोमंत्राःसांख्यंयोगश्चतत्परः॥२०॥एकएवाद्वितीयोसावैतदात्म्यमिदं
जगत्॥आत्मनात्माश्रयःसभ्याःसृजत्यवतिहंत्यजः॥२१॥विविधानीहकर्माणिजनयन्
यदवेक्षया॥ईहतेयदयंसर्वंश्रेयोधर्मादिलक्षणं॥२२॥तस्मात्कृष्णायमहतेदीयतांपरमा
र्हणं॥एवंचेत्सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणंभवेत्॥२३॥सर्वभूतात्मभूतायकृष्णायानन्य
दर्शिने॥देयंशांतायपूर्णायदत्तस्यानंत्यमिच्छता॥२४॥इत्युक्त्वासहदेवोभूत्तूष्णींकृष्णा
नुभाववित्॥तच्छ्रुत्वातुष्टुवुःसर्वेसाधुसाध्वितिसत्तमाः॥२५॥श्रुत्वाद्विजेरितंराजाज्ञात्वा
हार्दंसभासदां॥समर्हयद्धृषीकेशंप्रीतःप्रणयविह्वलः॥२६॥तत्पादाववनिज्यापःशि
रसालोकपावनीः॥सभार्यःसानुजामात्यःसकुटुंबोवहन्मुदा॥२७॥वासोभिःपीत
कौशेयैर्भूषणैश्चमहाधनैः॥अर्हयित्वाश्रुपूर्णाक्षोनाशकत्समवेक्षितुं॥२८॥इत्थं

सभाजितं वीक्ष्य सर्वे प्रांजलयो जनाः। नमो जयेति नेमुस्तं निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥२९॥ इत्थं नि
शम्य दमघोषसुतः स्वपीठादुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजातमन्युः। उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह
सदस्यमर्षी संश्रावयन्भगवते परुषाण्यभीतः ॥३०॥ ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यव
ती श्रुतिः। वृद्धानामपि यद्बुद्धिर्बालवाक्यैर्विभिद्यते ॥३१॥ यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा मा मन्यध्वं
बालभाषितं। सदसस्पतयः सर्वे कृष्णो यत्संमतोर्हणे ॥३२॥ तपोविद्याव्रतधरान्ज्ञान
विध्वस्तकल्मषान्। परमर्षीन्ब्रह्मनिष्ठाँल्लोकपालैश्च पूजितान् ॥३३॥ सदस्पतीनति
क्रम्य गोपालः कुलपांसनः। यथा काकः पुरोडाशं सपर्यां कथमर्हति ॥३४॥ वर्णाश्रमकु
लापेतः सर्वधर्मबहिष्कृतः। स्वैरवर्ती गुणैर्हीनः सपर्यां कथमर्हति ॥३५॥ ययातिनैषां
हि कुलं शप्तं सद्भिर्बहिःकृतं। वृथापानरतं शश्वत्सपर्यां कथमर्हति ॥३६॥ ब्रह्मर्षिसेविता

न्देशान्हित्वैतद्ब्रह्मवर्चसं। समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधंते दस्यवः प्रजाः ॥३७॥ एव
मादीन्यभद्राणि बभाषे नष्टमंगलः। नोवाच किंचिद्भगवान्यथा सिंहः शिवारुतं ॥३८॥
भगवन्निंदनं श्रुत्वा दुःसहं तत्सभासदः। कर्णौ पिधाय निर्जग्मुः शपंतश्चेदिपं रुषा
॥३९॥ निंदां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा। ततो नापैति यः सोपि यात्यधः सुकृता
च्च्युतः ॥४०॥ ततः पांडुसुताः क्रुद्धा मत्स्यकैकयसृंजयाः। उदायुधाः समुत्तस्थुः शिशुपा
लजिघांसवः ॥४१॥ ततश्चैद्यस्त्वसंभ्रांतो जगृहे खड्गचर्मणी। भर्त्सयन्कृष्णपक्षीयान्
राज्ञः सदसि भारत ॥४२॥ तावदुत्थाय भगवान्स्वान्निवार्य स्वयं रुषा। शिरः क्षुरांतचक्रे
ण जहार पततो रिपोः ॥४३॥ शब्दः कोलाहलोथासीच्छिशुपाले हते महान्। तस्यानु
यायिनो भूपा दुद्रुवुर्जीवितैषिणः ॥४४॥ चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत्। प

पश्यतां सर्वभूतानामुल्केव भुवि खाच्च्युता ॥४५॥ जन्मत्रयानुगुणितवैरसंरब्धया धिया ॥ ध्यायं
स्तन्मयतां यातो भावो हि भवकारणं ॥४६॥ ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो दक्षिणां विपुलामदात्
सर्वान्संपूज्य विधिवच्चक्रेवभृथमेकराट् ॥४७॥ साधयित्वा क्रतुं राज्ञः कृष्णो योगेश्वरेश्व
रः ॥ उवास कतिचिन्मासान्सुहृद्भिरभियाचितः ॥४८॥ ततोनुज्ञाप्य राजानमनिच्छंतमपी
श्वरः ॥ ययौ सभार्यः सामात्यः स्वपुरं देवकीसुतः ॥४९॥ वर्णितं तदुपाख्यानं मया ते बहु
विस्तरं ॥ वैकुंठवासिनोर्जन्म विप्रशापात्पुनः पुनः ॥५०॥ राजसूयावभृथेन स्नातो राजा
युधिष्ठिरः ॥ ब्रह्मक्षत्रसभामध्ये शुशुभे सुरराडिव ॥५१॥ राज्ञा सभाजिताः सर्वे सुरमानव
खेचराः ॥ कृष्णं क्रतुं च शंसंतः स्वधामानि मुदा ययुः ॥५२॥ दुर्योधनमृते पापं कलिं कुरु
कुलामयं ॥ यो न सेहे श्रियं स्फीतां दृष्ट्वा पांडुसुतस्य तां ॥५३॥ य इदं कीर्तयेद्विष्णोः कर्म चै

द्यवधादिकं ॥ राजमोक्षं वितानं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥५४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
दशमस्कंधे शिशुपालवधे चतुःसप्ततितमोध्यायः ॥७४॥ राजोवाच ॥ अजातशत्रोस्तं
दृष्ट्वा राजसूयमहोदयं ॥ सर्वे मुमुदिरे ब्रह्मन्नृदेवा ये समागताः ॥१॥ दुर्योधनं वर्जयित्वा
राजानः सर्षयः सुराः ॥ इति श्रुतं नो भगवंस्तत्र कारणमुच्यतां ॥२॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ पिता
महस्य ते यज्ञे राजसूये महात्मनः ॥ बांधवाः परिचर्यायां तस्यासन्प्रेमबंधनाः ॥३॥ भी
मो महानसाध्यक्षो धनाध्यक्षः सुयोधनः ॥ सहदेवस्तु पूजायां नकुलो द्रव्यसाधने ॥४॥ स
तां शुश्रूषणे जिष्णुः कृष्णः पादावनेजने ॥ परिवेषणे द्रुपदजा कर्णो दाने महामनाः ॥५॥
युयुधानो विकर्णश्च हार्दिक्यो विदुरादयः ॥ बाह्लीकपुत्रा भूर्याद्या ये च संतर्दनादयः ॥६॥
निरूपिता महायज्ञे नानाकर्मसु ते तदा ॥ प्रवर्तंते स्म राजेंद्र राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥७॥

ना·द·उ·
७६

कृत्विक्सदस्यबहुवित्तसुरुक्तमेषुस्थितेषुसततसमर्हणदक्षिणाभिः॥चैवोचसात्त्वतप
तेश्वरणंप्रविश्यचक्रेनृपस्त्ववभृथस्नपनंधुनद्यां॥८॥मृदंगशंखपणवधुंधुर्यानकगो
मुखाः॥वादित्राणिविचित्राणिनेदुरावभृथोत्सवे॥९॥नर्तकोनननृतुर्हृष्टागायकाश्चपृथग्
जगुः॥वीणावेणुतलोन्नादस्तेषांसदिवमस्पृशत्॥१०॥चित्रध्वजपताकाग्रैरिभेंद्रस्यंदना
श्वभिः॥स्वलंकृतैर्भटैर्भूपानिर्ययूरुक्ममालिनः॥११॥मद्रकुरुसंजयकांबोजकुरुकेकेयको
शलाः॥कंपयंतोभुवंसैन्यैर्यजमानपुरःसराः॥१२॥सदस्यर्त्विक्द्विजश्रेष्ठाब्रह्मघोषो
षेणभूयसा॥देवर्षिपितृगंधर्वास्तुष्टुवुःपुष्पवर्षिणः॥१३॥स्वलंकृतानरानार्योगंधस्र
ग्भूषणांबरैः॥विलिंपंत्योभिषिंचंत्योविजहुर्विविधैरसैः॥१४॥तैलगोरसगंधोदहरि
द्रासांद्रकुंकुमैः॥पुंभिर्लिप्ताःप्रलिंपंत्योविजह्रुर्वारयोषितः॥१५॥गुप्तानृभिर्निरगम

७६

न्नुपजब्धुमेनहेमोपयादिविविमानवरैर्नदेव्यः॥तामातुलेयसखिभिःपरिषिच्यमा
नाःसव्रीडहासविकसद्वदनाविरेजुः॥१६॥तादेवरान्नुनमरवानसिषिचुर्द्दतीभिःक्लि
न्नांबराविवृतगात्रकुचोरुमध्याः॥औत्सुक्यमुक्तकबरच्यवमानमाल्याःक्षोभंदधु
र्मजधियांरुचिरैर्विहारैः॥१७॥ससम्राडुथमारूढःसदश्वंरुक्ममालिनं॥व्यरोचयतस्व
पत्नीभिःक्रियाभिःक्रतुराडिव॥१८॥पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वातेतमृत्विजः॥आ
चांतंस्नापयांचक्रुर्गंगायांसहरुक्मया॥१९॥देवदुंदुभयोनेदुर्नरदुंदुभिभिःसहमु
मुचुःपुष्पवर्षाणिदेवर्षिपितृमानवाः॥२०॥सस्नुस्तत्रततःसर्वेवर्णाश्रमयुतान
राः॥महापातक्यपियतःसद्योमुच्येतकिल्बिषात्॥२१॥अथराजाहतेक्षौमेपरिधाय
स्वलंकृतः॥कृत्विक्सदस्यब्रह्मादीनानर्चाभरणांबरैः॥२२॥बंधुज्ञातिनृपान्मित्रसु

हृदोन्यांश्चसर्वशः॥अभीक्ष्णंपूजयामासनारायणपरोनृपः॥२३॥सर्वेजनाःसुररुचो
मणिकुंडलस्रगुष्णीषकंचुकदुकूलमहार्घ्यहाराः॥नार्यश्चकुंडलयुगालकवृंदजुष्ट
वक्त्रश्रियःकनकमेखलयाविरेजुः॥२४॥अथर्त्विजोमहाशीलाःसदस्याब्रह्मवादि
नः॥ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्राराजानोयेसमागताः॥२५॥देवर्षिपितृभूतानिलोकपा
लाःसहानुगाः॥पूजितास्तमनुज्ञाप्यस्वधामानिययुर्नृप॥२६॥हरिदासस्यराजर्षेराज
सूयमहोदयं॥नैवातृप्यन्प्रशंसंतःपिबन्मर्त्योमृतंयथा॥२७॥ततोयुधिष्ठिरोराजासुहृ
त्संबंधिबांधवान्॥प्रेम्णानिवासयामासकृष्णंचत्यागकातरः॥२८॥भगवानपितत्रैवन्य
वात्सीत्तत्प्रियंकरः॥प्रस्थाप्ययदुवीरांश्चसांबादींश्चकुशस्थलीं॥२९॥इत्थंराजाधर्मसुतो
मनोरथमहार्णवं॥सुदुस्तरंसमुत्तीर्यकृष्णेनासीज्जतज्वरः॥३०॥एकदांतःपुरेतस्यवी

क्ष्यदुर्योधनःश्रियं॥अतप्यद्राजसूयस्यमहित्वंचाच्युतात्मनः॥३१॥यस्मिन्नरेंद्रदिति
जेंद्रसुरेंद्रलक्ष्मीर्नानाविभांतिकिलविश्वसृजोपक्लृप्ताः॥ताभिःपतीन्द्रुपदराजसुतोप
तस्थेयस्यांविषक्तहृदयःकुरुराडतप्यत्॥३२॥यस्मिंस्तदामधुपतेर्महिषीसहस्रंश्रोणी
भरेणशनकैःक्वणदंघ्रिशोभं॥मध्येसुचारुकुचकुंकुमशोणहारंश्रीमन्मुखंप्रचलकुं
डलकुंतलाढ्यं॥३३॥सभायांमयक्लृप्तायांक्वापिधर्मसुतोधिराट्॥वृतोनुजैर्बंधुभिश्च
कृष्णेनापिस्वचक्षुषा॥३४॥आसीनःकांचनेसाक्षादासनेमघवानिव॥पारमेष्ठ्यश्रिया
जुष्टःस्तूयमानश्चवंदिभिः॥३५॥तत्रदुर्योधनोमानीपरीतोभ्रातृभिर्नृप॥किरीटमाली
न्यविशदसिहस्तःक्षिपन्रुषा॥३६॥स्थलेभ्यगृह्णाद्वस्त्रांतंजलंमत्वास्थलेपतत्॥
जलेचस्थलवद्भ्रांत्यामयमायाविमोहितः॥३७॥जहासभीमस्तंदृष्ट्वास्त्रियोनृपतयो

परेनिवार्यमाणाअप्यंगराज्ञाकृष्णानुमोदिताः ॥३८॥ सव्रीडितोवाग्वदनोरुषाज्वल
न्निःक्रम्यतूष्णींप्रययौगजाह्वयं ॥ हाहेतिशब्दःसुमहानभूत्सतामजातशत्रुर्विमना
इवाभवत् ॥३९॥ बभूवतूष्णींभगवान्भुवोभरंसमुज्जिहीर्षुर्भ्रमतिस्मयद्दृशा ॥ श्री
तेनैवकृष्णानरदेवमोहिनीमायानिमित्तंमयएवकेवलं ॥४०॥ एतत्तेऽभिहितंराजन्य
त्पृष्टोहमिहत्वया सुयोधनस्यदौरात्म्यंराजसूयेमहाक्रतौ ॥४१॥ इतिश्रीभागवते
महापुराणेदशमस्कंधेदुर्योधनमानभंगोनामपंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥७५॥ श्री
शुकउवाच ॥ अथान्यदपिकृष्णस्यशृणुकर्माद्भुतंनृप क्रीडानरशरीरस्ययथा
सौभपतिर्हतः ॥१॥ शिशुपालसखःशाल्वोरुक्मिण्युद्वाहआगतः यदुभिर्निर्जितः
संख्येजरासंधादयस्तथा ॥२॥ शाल्वःप्रतिज्ञामकरोच्छृण्वतांसर्वभूभुजां अयादवीं

करिष्येक्ष्मांपौरुषंममपश्यत ॥३॥ इतिमूढःप्रतिज्ञायदेवंपशुपतिंप्रभुं आराधया
मासनृपःपांशुमुष्टिंसकृद्ग्रसन् ॥४॥ संवत्सरांतेभगवानाशुतोषउमापतिः वरेण
छंदयामासशाल्वंशरणमागतं ॥५॥ देवासुरमनुष्याणांगंधर्वोरगरक्षसां अभेद्यंका
मगंवव्रेसयानंवृष्णिभीषणं ॥६॥ तथेतिगिरिशादिष्टोमयःपरपुरंजयः पुरंनिर्मायशाल्वा
यप्रादात्सौभमयस्मयं ॥७॥ सलब्ध्वाकामगंयानंतमोधामदुरासदं ययौद्वारवतींशाल्वो
वैरंवृष्णिकृतंस्मरन् ॥८॥ निरुध्यसेनयाशाल्वोमहत्याभरतर्षभ पुरींबभंजोपवनानु
द्यानानिचसर्वशः ॥९॥ सगोपुराणिद्वाराणिप्रासादाट्टालतोलिकाः विहारान्सविमानाग्र्या
न्निपेतुःशस्त्रवृष्टयः ॥१०॥ शिलाद्रुमाश्चाशनयःसर्पआसारशर्कराः प्रचंडश्चक्रवातो
भूद्रजसाछादितादिशः ॥११॥ इत्यर्द्यमानासौभेनकृष्णस्यनगरीभृशं नाभ्यपद्यतशंरा

न्त्रिपुरेणयथामही॥१२॥प्रद्युम्नोभगवान्वीक्ष्यबाध्यमानानिजाःप्रजाः॥माभैष्टेत्यभ्यधा
द्वीरोरथारूढोमहायशाः॥१३॥सात्यकिश्चारुदेष्णश्चसांबोक्रूरःसहानुजैः॥हार्दिक्योभानु
विंदुश्चगदश्चशुकसारणौ॥१४॥अपरेचमहेष्वासारथयूथपयूथपाः॥निर्ययुर्दंशितागु
प्तारथेभाश्वपदातिभिः॥१५॥ततःप्रववृतेयुद्धंशाल्वानांयदुभिःसह॥यथासुराणांविबु
धैस्तुमुलंरोमहर्षणं॥१६॥ताश्चसौभपतेर्मायादिव्यास्त्रैरुक्मिणीसुतः॥क्षणेननाशयामा
सनैशंतमइवोष्णगुः॥१७॥विव्याधपंचविंशत्यास्वर्णपुंखैरयोमुखैः॥शाल्वस्यध्वजिनीपा
लंशरैःसन्नतपर्वभिः॥१८॥शतेनाताडयच्छाल्वमेकैकेनास्यसैनिकान्॥दशभिर्दशभिर्ने
तॄन्वाहनानित्रिभिस्त्रिभिः॥१९॥तदद्भुतंमहत्कर्मप्रद्युम्नस्यमहात्मनः॥दृष्ट्वातंपूजयामासुः
सर्वेस्वपरसैनिकाः॥२०॥बहुरूपैकरूपंतद्दृश्यते मायामयंमयकृतंदुर्विभाव्यंपरैरभूत्

॥२१॥क्वचिद्भूमौक्वचिद्व्योम्निगिरिमूर्ध्निजलेक्वचित्॥अलातचक्रवद्भ्राम्यत्सौभंतद्दुरवस्थि
तं॥२२॥यत्रयत्रोपलक्ष्येतससौभःसहसैनिकः॥शाल्वस्ततस्ततोमुंचन्शरान्सात्वतयूथपाः॥२३॥
शरैरग्न्यर्कसंस्पर्शैराशीविषदुरासदैः॥पीड्यमानपुरानीकःशाल्वोमुह्यत्परेरितैः॥२४॥शाल्वा
नीकपशस्त्रौघैर्वृष्णिवीराभृशार्दिताः॥नतत्यजूरणंस्वंस्वंलोकद्वयजिगीषवः॥२५॥शाल्वा
मात्योद्युमान्नामप्रद्युम्नंप्राक्प्रपीडितः॥आसाद्यगदयामौर्व्याव्याहत्यव्यनदद्बली॥२६॥प्र
द्युम्नंगदयाशीर्णवक्षःस्थलमरिंदमं॥अपोवाहरणात्सूतोधर्मविद्दारुकात्मजः॥२७॥लब्ध
संज्ञोमुहूर्तेनकार्ष्णिःसारथिमब्रवीत्॥अहोअसाध्विदंसूतयद्रणान्मेपसर्पणं॥२८॥नयदूनां
कुलेजातःश्रूयतेरणविच्युतः॥विनामत्क्लीबचित्तेनसूतेनप्राप्तकिल्बिषात्॥२९॥किंनुव
क्ष्येभिसंगम्यपितरौरामकेशवौ॥युद्धात्सम्यगपक्रांतःपृष्टस्तत्रात्मनःक्षमं॥३०॥व्यक्तंमेक

भा॰द॰उ॰
८०

यमिष्यंति हसंत्यो भ्रातृजामयः ॥ क्लैब्यं कथं कथं वीर तवान्यैः कथ्यतां मृधे ॥ ३१ ॥ सारथिरु
वाच ॥ धर्मं विजानतायुष्मन्कृतमेतन्मया विभो ॥ सूतः कृच्छ्रगतं रक्षेद्रथिनं सारथिं रथी ॥
३२ ॥ एतद्विदित्वा तु भवान्मयापोवाहितो रणात् ॥ उपसृष्टः परेणेति मूर्छितो गदयाहतः ॥
३३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे शाल्वयुद्धे षट्सप्ततितमोध्यायः ॥ ७६ ॥
॥ शुक उवाच ॥ स उपस्पृश्य सलिलं दंशितो धृतकार्मुकः ॥ नय मां द्युमतः पार्श्वं वीरस्ये
त्याह सारथिं ॥ १ ॥ विधमंतं स्वसैन्यानि द्युमंतं रुक्मिणीसुतः ॥ प्रतिहृत्य प्रत्यविध्यन्नारा
चैरष्टभिः स्मयन् ॥ २ ॥ चतुर्भिश्चतुरो वाहान्सूतमेकेन चाहनत् ॥ द्वाभ्यां धनुश्च केतुं च शरे
णान्येन वै शिरः ॥ ३ ॥ गदसात्यकिसांबाद्या जघ्नुः सौभपतेर्बलं ॥ पेतुः समुद्रे सौभेयाः सर्वे
संछिन्नकंधराः ॥ ४ ॥ एवं यदूनां शाल्वानां निघ्नतामितरेतरं ॥ युद्धं त्रिणवरात्रं तदभूत्तुम

८०

मुल्बणं ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इंद्रप्रस्थं गतः कृष्ण आहूतो धर्मसूनुना ॥ राजसूयेथ निर्वृत्ते शि
शुपाले च संस्थिते ॥ ६ ॥ कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य मुनींश्च ससुतां पृथां ॥ निमित्तान्यतिघोराणि पश्य
न्द्वारवतीं ययौ ॥ ७ ॥ आह चाहमिहायात आर्यमिश्राभिसंगतः ॥ राजन्याश्चैद्यपक्षीया नू
नं हन्युः पुरीं मम ॥ ८ ॥ वीक्ष्य तत्कदनं स्वानां निरूप्य पुररक्षणं ॥ सौभं च शाल्वराजं च दारु
कं प्राह केशवः ॥ ९ ॥ रथं प्रापय मे सूत शाल्वस्यांतिकमाशु वै ॥ संभ्रमस्ते न कर्तव्यो माया
वी सौभराडयं ॥ १० ॥ इत्युक्तश्चोदयामास रथमास्थाय दारुकः ॥ विशंतं ददृशुः सर्वे स्वे परे
चारुणानुजं ॥ ११ ॥ शाल्वश्च कृष्णमालोक्य हतप्रायबलेश्वरः ॥ प्राहरत्कृष्णसूताय शक्तिं
भीमरवां मृधे ॥ १२ ॥ तामापतंतीं नभसि महोल्कामिव रंहसा ॥ भासयंतीं दिशश्छरसंदो
हैः खं सूर्य इव रश्मिभिः ॥ १४ ॥ शाल्वः शौरेस्तु दोः सव्यं सशार्ङ्गं शार्ङ्गधन्वनः ॥ बिभेदन्य

भा॰द॰उ॰ ९१

पतधस्तात्वगाढंमासीत्तद्भुतं॥१५॥हाहाकारोमहानासीत्तत्रतानांतत्रपस्यतां॥विनद्यसौ
भरतुच्चैरिदमाहजनार्दनं॥१६॥यत्त्वयाम्रदनःसरव्युत्रातुमर्मीहतेमम॥प्रमनःसंस्था
नामध्येत्वयाव्यापादितःसखा॥१७॥तंत्वाघानिष्यितैर्बाणैरपराजितमानिनं॥नयाम्य
द्यनराद्धन्निंयदितिष्ठेर्ममायतः॥१८॥श्रीभगवानुवाच॥वृथात्वंकथ्यसेमंदनपश्य
स्यंतिकेंतकं॥पौरुषंदर्शयंतिस्मसूराःनबहुभाषिणः॥१९॥इत्युक्त्वाभग॰वान्गान्वं
गदयाभीमवेगया॥ततोऽर्जुनसौसंरब्धःसचक्रंपेवमन्त्रस्तकं॥गदायांसन्निदृत्तायां
शाल्वस्त्वंतरधीयत॥२०॥ततोमुहूर्त्तआगत्यपुरुषःशिरसाच्युतं॥देवक्याप्रहितोस्मी
तिनत्वाप्राहवचोरुदन्॥२१॥कृष्णकृष्णमहाबाहोपितातेपितृवत्सल॥वध्यापनीतः
शाल्वेनसौनकेनयथापशुः॥२२॥निशम्यविप्रियंकृष्णोमानुषींप्रकृतिंगतः॥विमन ९१

स्कोघृणीस्नेहाद्बभाषेप्राकृतोयथा॥२३॥कथंरामममसंभ्रांतंजित्वाजेयंसुरासुरैः॥शाल्वे
नाल्पीयसानीतःपितामेबलवान्विधिः॥२४॥इतिब्रुवाणेगोविंदेसौभराट्प्रत्युपस्थितः
वसुदेवमिवानीयकृष्णंचेदमुवाचह॥२५॥एषतेजनितातातोयदर्थमिहजीवसि॥वधि
ष्येवीक्षतस्तेमुमीशश्चेत्पाहिबालिश॥२६॥एवंनिर्भर्त्स्यमायावीखड्गेनानकदुंदुभेः
उत्कृत्यशिरआदायखस्थंसौभंसमाविशत्॥२७॥ततोमुहूर्त्तंप्रकृतावुपप्लुतःस्वबो
धआस्तेस्वजनानुषंगतः॥महानुभावस्तदबुध्यदासुरींमायांसशाल्वप्रसृतांमयोदि
तां॥२८॥नतत्रदूतंनपितुःकलेवरंप्रबुद्धआजौसमपश्यदच्युतः॥स्वाप्नंयथाचांबरि
णंरिपुंसौभस्थमालोक्यनिहंतुमुद्यतः॥२९॥एवंवदंतिराजर्षेऋषयःकेचनान्विताः॥यत्स्व
वचोविरुध्येतनूनंतेनस्मरंत्युत॥३०॥क्वशोकमोहौस्नेहोवाभयंवायेऽज्ञसंभवाः॥क्वचाखं

भा॰द॰उ॰
८२

डितविज्ञानज्ञानैश्वर्यस्त्वखंडितविज्ञानज्ञानैश्वर्यस्त्वखंडितः ॥३१॥ यत्पादसेवोर्जितया
त्मविद्यया हिन्वंत्यनाद्यात्मविपर्ययग्रहं ॥ लभंत आत्मीयमनंतमैश्वरं कुतो नु मोहः परम
स्य सद्गते ॥३२॥ तं शाल्वसृष्टैः प्रहरंतमोजसा शाल्वं शरैः शौरिरमोघविक्रमः ॥ विध्वाछिनद
द्धनुः शिरोमणिं सौभं च शत्रोर्गदया रुरोज ह ॥३३॥ तत्कृष्णहस्तेरितया विचूर्णितं पपा
त तोये गदया सहस्रधा ॥ विसृज्य तद्भूतलमास्थितो गदामुद्यम्य शाल्वोच्युतमभ्यगात्
द्रुतं ॥३४॥ आधावतः सगदं तस्य बाहुं भल्लेन छित्वाथ रथांगमद्भुतं ॥ वधाय शाल्वस्य लया
र्कसन्निभं बिभ्रद्बभौ सार्क इवोदयाचलः ॥३५॥ जहार तेनैव शिरः सकुंडलं किरीटयुक्तं पुरु
मायिनो हरिः ॥ वज्रेण वृत्रस्य यथा पुरंदरो बभूव हाहेति वचस्तदा नृणां ॥३६॥ तस्मिन्निप
तिते पापे सौभे च गदया हते ॥ नेदुर्दुंदुभयो राजन्दिवि देवगणेरिताः ॥ सखीनामपचितिं कु

८२

र्वन्दंतवक्रोभ्यपात्क्रुधा ॥३७॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे सौभशाल्ववधो
नाम सप्तसप्ततितमोध्यायः ॥७७॥ शुक उवाच ॥ शिशुपालस्य शाल्वस्य पौंड्रकस्यापि दुर्मतिः
परलोकगतानां च कुर्वन्पारोक्ष्यसौहृदं ॥१॥ एकः पदातिः संक्रुद्धो गदापाणिः प्रकंपय
न् ॥ पद्भ्यामिमां महाराज महासत्वो व्यदृश्यत ॥२॥ तं तथायांतमालोक्य गदामादाय सत्वरः ॥ अव
प्लुत्य रथात्कृष्णः सिंधुं वेलेव प्रत्यधात् ॥३॥ गदामुद्यम्य कारूषो मुकुंदं प्राह दुर्मदः ॥ दिष्ट्या
दिष्ट्या भवानद्य मम दृष्टिपथं गतः ॥४॥ त्वं मातुलेयो नः कृष्ण मित्रध्रुङ्मां जिघांससि ॥ अ
तस्त्वां गदया मंद हनिष्ये वज्रकल्पया ॥५॥ तर्ह्यानृण्यमुपैम्यज्ञ मित्राणां मित्रवत्सल
बंधुरूपमरिं हत्वा व्याधिं देहचरं यथा ॥६॥ एवं रूक्षैस्तुदन्वाक्यैः कृष्णं तोत्रैरिव द्विपं ॥ गद
या ताडयन्मूर्ध्नि सिंहवद्व्यनदच्च सः ॥७॥ गदयाभिहतोप्याजौ न चचाल यदूद्वहः ॥ कृष्णोपि

तमाहत्य गदया कौमोदक्या स्तनांतरे ॥ गदानिर्भिन्नहृदय उद्वमन् रुधिरं मुखात् ॥ प्रसार्य केशबाह्वंघ्रीन् धरण्यां न्यपतद्व्यसुः ॥ ९ ॥ ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्भुतं ॥ पश्यतां सर्वभूतानां यथा चैद्यवधे नृप ॥ १० ॥ विदूरथस्तु तद्भ्राता भ्रातृशोकपरिप्लुतः ॥ आगच्छदसिचर्मभ्यां उच्छ्वसंस्तज्जिघांसया ॥ ११ ॥ तस्य चापततः कृष्णश्चक्रेण क्षुरनेमिना शिरो जहार राजेंद्र सकिरीटं सकुंडलं ॥ १२ ॥ एवं सौभं च शाल्वं च दंतवक्त्रं विदूरथं ॥ हत्वा दुर्विषहानन्यैरीडितः सुरमानवैः ॥ १३ ॥ मुनिभिः सिद्धगंधर्वैर्विद्याधरमहोरगैः ॥ अप्सरोभिः पितृगणैर्यक्षैः किंनरचारणैः ॥ १४ ॥ उपगीयमानविजयः कुसुमैरभिवर्षितः ॥ ततश्च वृष्णिप्रवरैर्विवेशालंकृतां पुरीं ॥ १५ ॥ एवं योगेश्वरः कृष्णो भगवान् जगदीश्वरः ॥ ईयते पशुदृष्टीनां निर्जितो जयतीति सः ॥ १६ ॥ श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कुरूणां सह पांडवैः ॥ तीर्थाभिषेकव्याजेन मध्यस्थः प्रययौ किल ॥ १७ ॥ स्नात्वा प्रभासे संतर्प्य देवर्षिपितृमानवान् ॥ सरस्वतीं प्रतिस्रोतं ययौ ब्राह्मणसंवृतः ॥ १८ ॥ पृथूदकं बिंदुसरस्त्रितकूपं सुदर्शनं ॥ विशालं ब्रह्मतीर्थं च चक्रं प्राचीं सरस्वतीं ॥ १९ ॥ यमुनामनु यान्येव गंगामनु च भारत ॥ जगाम नैमिषं यत्र ऋषयः सत्रमासते ॥ २० ॥ तमागतमभिप्रेत्य मुनयो दीर्घसत्रिणः ॥ अभिनंद्य यथान्यायं प्रणम्योत्थाय चार्चयन् ॥ २१ ॥ सोर्चितः सपरीवारः कृतासनपरिग्रहः ॥ रोमहर्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमैक्षत ॥ २२ ॥ अप्रत्युत्थायिनं सूतमकृतप्रह्वणांजलिं ॥ अध्यासीनं च तान् विप्रांश्चुकोपोद्वीक्ष्य माधवः ॥ २३ ॥ कस्मादसाविमान् विप्रानध्यास्ते प्रतिलोमजः ॥ धर्मपालांस्तथैवास्मान् वधमर्हति दुर्मतिः ॥ २४ ॥ ऋषेर्भगवतो भूत्वा शिष्योधीत्य बहूनि च ॥ सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ॥ २५ ॥ अदांतस्याविनीतस्य वृथा पंडितमानिनः ॥ न गु

ण्याय भवंति स्म न दस्यैवाजितात्मनः ॥२६॥ एतदर्थो हि लोकेस्मिन्नवतारो मया कृतः ॥ वध्या
मे धर्मध्वजिनस्ते हि पातकिनोधिकाः ॥२७॥ एतावदुक्त्वा भगवान्निवृत्तोसद्वधादपि ॥ भा
वित्वात्तं कुशाग्रेण करस्थेनाहनत्प्रभुः ॥२८॥ हाहेतिवादिनः सर्वे मुनयः खिन्नमानसाः
ऊचुः संकर्षणं देवमधर्मस्ते कृतः प्रभो ॥२९॥ अस्य ब्रह्मासनं दत्तमस्माभिर्यदुनंदन ॥ आ
युश्चात्माक्लमं तावद्यावत्सत्रं समाप्यते ॥३०॥ अजानतैवाचरितस्त्वया ब्रह्मवधो यथा
योगेश्वरस्य भवतो नाम्नायोपि नियामकः ॥३१॥ यद्येतद्ब्रह्महत्यायाः पावनं लोकपाव
न ॥ चरिष्यति भवाल्लोकसंग्रहोनान्यचोदितः ॥३२॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ करिष्ये वध
निर्वेशं लोकानुग्रहकाम्यया ॥ नियमः प्रथमे कल्पे यावान्स तु विधीयतां ॥३३॥ दीर्घमा
युर्बतैतस्य सत्वमिंद्रियमेव च ॥ आशासितं यत्तद्ब्रूत साधये योगमायया ॥३४॥ ऋषय

ऊचुः ॥ ॥ अस्त्रस्य तव वीर्यस्य मृत्योरस्माकमेव च ॥ यथा भवेद्वचः सत्यं तथा राम विधी
यतां ॥३५॥ राम उवाच ॥ ॥ आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनं ॥ तस्मादस्य भवेद्वक्ता
आयुरिंद्रियसत्ववान् ॥३६॥ किं वः कामो मुनिश्रेष्ठा ब्रूताहं करवाण्यथा ॥ अजानतस्त्वप
चितिं यथा मे चिंत्यतां बुधाः ॥३७॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ इल्वलस्य सुतो घोरो बल्वलो नाम दानवः
स दूषयति नः सत्रमेत्य पर्वणि पर्वणि ॥३८॥ तं पापं जहि दाशार्ह तन्नः शुश्रूषणं परं ॥ पूय
शोणितविण्मूत्रसुरामांसाभिवर्षिणं ॥३९॥ ततश्च भारतं वर्षं परीत्य सुसमाहितः ॥ चरित्वा
द्वादशान्मासांस्तीर्थस्नायी विशुध्यसे ॥४०॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे बलदे
वचरित्रे सूतवधो नामाष्टसप्ततितमोध्यायः ॥७८॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ ततः पर्वण्युपावृ
त्ते प्रचंडः पांसुवर्षणः ॥ भीमो वायुरभूद्राजन्पूयगंधस्तु सर्वशः ॥१॥ ततो मेध्यमयं वर्षं

ना॰उ॰
८५

बल्वलेनविनिर्मितं॥अभवद्यत्रशान्तायांसोन्वहंप्रयुतमज्जनः॥२॥तंविलोक्यबृहत्का
यंभिन्नांजनचयोपमं॥तप्तताम्रशिखाश्मश्रुंदंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीमुखं॥३॥सस्मारमुसलं
रामःपरसैन्यविदारणं॥हलंचदैत्यदमनंतेतूर्णमुपतस्थतुः॥४॥तमाकृष्यहलाग्रे
णबल्वलंगगनेचरं॥मुसलेनाहनत्क्रुद्धोमूर्ध्निब्रह्मद्रुहंबलः॥५॥सोपतद्भुविनिर्भिन्नल
लाटोसृक्समुत्सृजन्॥मुंचन्नार्त्तस्वरंशैलोयथावज्रहतोरुणः॥६॥संस्तुत्यमुनयो
रामंप्रयुज्यावितथाशिषः॥अभ्यषिंचन्महाभागावृत्रघ्नंविबुधायथा॥७॥वैजयंतींद
दुर्मालांश्रीधामाम्लानपंकजां॥रामायवाससीदिव्येदिव्यान्याभरणानिच॥८॥अथतैरभ्य
नुज्ञातःकौशिकीमेत्यब्राह्मणैः॥स्नात्वासरोवरमगात्यतःसरयूरास्रवत्॥९॥अनु
स्रोतेनसरयूंप्रयागमुपगम्यसः॥स्नात्वासंतर्प्यदेवादीन्जगामपुलहाश्रमं॥१०॥गोम

८५

तींगंडकींस्नात्वाविपाशांशोणआप्लुतः॥गयांगत्वापितॄनिष्ट्वागंगासागरसंगमं॥११॥उपस्पृ
श्यमहेंद्राद्रौरामंदृष्ट्वाभिवाद्यच॥सप्तगोदावरींवेणांपंपांभीमरथींततः॥१२॥स्कंदंदृष्ट्वा
ययौरामःश्रीशैलंगिरिशालयं॥द्रविडेषुमहापुण्यंदृष्ट्वाद्रिंवेंकटंप्रभुः॥१३॥कामकोष्णीं
पुरींकांचींकावेरींचसरिद्वरां॥श्रीरंगाख्यंमहापुण्यंयत्रसन्निहितोहरिः॥१४॥ऋषभाद्रिं
हरेःक्षेत्रंदक्षिणांमथुरांतथा॥सामुद्रंसेतुमगमत्महापातकनाशनं॥१५॥तत्रायुत
मदाद्धेनूर्ब्राह्मणेभ्योहलायुधः॥कृतमालांताम्रपर्णींमलयंचकुलाचलं॥१६॥तत्राग
स्त्यंसमासीनंनमस्कृत्याभिवाद्यच॥योजितस्तेनचाशीर्भिरनुज्ञातोगतोर्णवं॥१७॥दक्षि
णंतत्रकन्याख्यांदुर्गांदेवींददर्शसः॥ततःफाल्गुनमासाद्यपंचाप्सरसमुत्तमं॥१८॥विष्णुः
सन्निहितोयत्रस्नात्वास्पर्शद्गवायुतं॥ततोभिव्रज्यभगवान्केरलांस्तुत्रिगर्त्तकान्

॥१९॥ गोकर्णाख्यंशिवक्षेत्रंसान्निध्यंयत्रधूर्जटेः॥आर्यांद्वैपायनींदृष्ट्वाशूर्पारकमगाद्बलः
॥२०॥ तापींपयोष्णींनिर्विंध्यांउपस्पृश्याथदंडकं॥प्रविश्यरेवामगमद्यत्रमाहिष्मतीपुरी॥२१॥
मनुतीर्थमुपस्पृश्यप्रभासंपुनरागमत्॥श्रुत्वाद्विजैःकथ्यमानंकुरुपांडवसंयुगे॥सर्व
राजन्यनिधनंभारंमेनेहृतंभुवः॥२२॥सभीमदुर्योधनयोर्गदाभ्यांयुध्यतोर्मृधे॥वारयिष्य
न्विनशनंजगामयदुनंदनः॥२३॥युधिष्ठिरस्तुतंदृष्ट्वायमौकृष्णार्जुनावपि॥अभिवाद्या
भवंस्तूष्णींकिंविवक्षुरिहागतः॥२४॥गदापाणीउभौदृष्ट्वासंरब्धौविजयैषिणौ॥मंडला
निविचित्राणिचरंताविदमब्रवीत्॥२५॥युवांतुल्यबलौवीरौहेराजन्हेवृकोदर॥एकं
प्राणाधिकंमन्येउतैकंशिक्षयाधिकं॥२६॥तस्मादेकतरस्येहयुवयोःसमवीर्ययोः॥नल
क्ष्यतेजयोन्योवाविरमत्वफलोरणः॥२७॥नतद्वाक्यंजगृहतुर्बद्धवैरौनृपार्थवत्॥अनु

स्मरंतावन्योन्यंदुरुक्तंदुःकृतानिच॥२८॥दिष्टंतदनुमन्वानोरामोद्वारवतींययौ॥उग्र
सेनादिभिःप्रीतैर्ज्ञातिभिःसमुपागतः॥२९॥तंपुनर्नैमिषंप्राप्तमृषयोयाजयन्मुदा॥क्र
त्वंगंक्रतुभिःसर्वैर्निवृत्ताखिलविग्रहं॥३०॥तेभ्योविशुद्धंविज्ञानंभगवान्व्यतरद्विभुः
येनैवात्मन्यदोविश्वमात्मानंविश्वगंविदुः॥३१॥स्वपत्न्यावभृथस्नातोज्ञातिबंधुसुहृद्वृतः
रेजेस्वज्योत्स्नयेवेंदुःसुवासाःसुष्ठ्वलंकृतः॥३२॥ईदृग्विधान्यसंख्यानिबलस्यबलशा
लिनः॥अनंतस्याप्रमेयस्यमायामर्त्यस्यसंतिहि॥३३॥योनुस्मरेतरामस्यकर्माण्यद्भुत
कर्मणः॥सायंप्रातरनंतस्यविष्णोःसदयितोभवेत्॥३४॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेदशमस्कंधेदेवतीर्थयात्रायांबल्वलवधोनामैकोनाशीतितमोध्यायः॥७९॥
राजोवाच॥ ॥भगवन्यानिचान्यानिमुकुंदस्यमहात्मनः॥वीर्याण्यनंतवीर्यस्यश्रो

तुमिछामहे प्रभो ॥१॥ कोनुश्रुत्वासकृद्ब्रह्मन्नुत्तमश्लोकसत्कथा॥ विरमेतविशेषज्ञो
विषण्णः काममार्गणैः॥२॥ सावाग्ययातस्यगुणान्गृणीतेकरौचतत्कर्मकरौमनश्च
स्मरेद्वसंतंस्थिरजंगमेषुशृणोतितत्पुण्यकथाःसकर्णः॥३॥ शिरस्तुतस्योभयलिंगमा
नमेत्तदेवयत्पश्यतितद्धिचक्षुः॥ अंगानिविष्णोरथतज्जनानांपादोदकंयानिभजं
तिनित्यं॥४॥ सूतउवाच॥ ॥विष्णुरातेनसंपृष्टोभगवान्बादरायणिः॥ वासुदेवेभगव
तिनिमग्नहृदयोब्रवीत्॥५॥ श्रीशुकउवाच॥ ॥कृष्णस्यासीत्सखाकश्चिद्ब्राह्मणोब्रह्म
वित्तमः॥ विरक्तइंद्रियार्थेषुप्रशांतात्माजितेंद्रियः॥६॥ यदृच्छयोपपन्नेनवर्त्तमानो
गृहाश्रमी॥ तस्यभार्याकुचैलस्यक्षुत्क्षामाचतथाविधा॥७॥ पतिव्रतापतिंप्राहम्ला
यतावदनेनसा॥ दरिद्रासीदमानासावेपमानाभिगम्यच॥८॥ ननुब्रह्मन्भगवतः

सखासाक्षाच्छ्रियःपतिः॥ ब्रह्मण्यश्चशरण्यश्चभगवान्सात्वतर्षभः॥९॥ तमुपैहिमहाभाग
साधूनांचपरायणं॥ दास्यतिद्रविणंभूरिसीदतेतेकुटुंबिने॥१०॥ आस्तेधुनाद्वारवत्यां
भोजवृष्ण्यंधकेश्वरः॥ स्मरतःपादकमलमात्मानमपियच्छति॥११॥ किंन्वर्थकामान्भज
तोनात्यभीष्टान्जगद्गुरुः॥ सएवंभार्ययाविप्रोबहुशःप्रार्थितोमुहुः॥१२॥ अयंहिपरमो
लाभउत्तमश्लोकदर्शनं॥ इतिसंचिंत्यमनसागमनायमतिंदधे॥१३॥ अप्यस्त्युपायनंकिं
चिद्गृहेकल्याणिदीयतां॥ याचित्वाचतुरोमुष्टीन्विप्रान्पृथुकतंदुलान्॥१४॥ चैलखं
डेनतान्बध्वाभर्त्रेप्रादादुपायनं॥ सतानादायविप्राग्र्यःप्रययौद्वारकांकिल॥१५॥ कृष्ण
संदर्शनंमह्यंकथंस्यादितिचिंतयन्॥ त्रीणिगुल्मान्यतीयायतिस्रःकक्षाश्चसद्विजः॥१६॥
विप्रोगम्यांधकवृष्णीनांगृहेष्वच्युतधर्मिणां॥ गृहंद्व्यष्टसहस्राणांमहिषीणांहरेर्द्विजः॥ विवे

रैकतमंश्रीमद्ब्रह्मानंदंगतोयथा॥१७॥तंविलोक्याच्युतोदूरात्प्रियापर्यंकमास्थितः॥सहसो
त्थायचाभ्येत्यदोर्भ्यांपर्यग्रहीन्मुदा॥१८॥सख्युःप्रियस्यविप्रर्षेरंगसंगातिनिर्वृतः॥प्रीतो
व्यमुंचदब्बिंदून्नेत्राभ्यांपुष्करेक्षणः॥१९॥अथोपवेश्यपर्यंकेचक्रेसख्युःसमर्हणं॥उप
हृत्यावनिज्यास्यपादौपादावनेजनीः॥२०॥अग्रहीच्छिरसाराजन्भगवांल्लोकपावनः॥व्य
लिं[illegible]व्यगंधेनचंदनागुरुकुंकुमैः॥२१॥धूपैःसुरभिभिर्मित्रंप्रदीपावलिभिर्मुदा॥अर्चि
त्वावेद्यतांबूलंगांचस्वागतमब्रवीत्॥२२॥कुचैलंमलिनंक्षामंद्विजंधमनिसंततं॥देवीप
र्यचरत्साक्षाच्चामरव्यजनेनवै॥२३॥अंतःपुरजनोदृष्ट्वाकृष्णेनामलकीर्तिना॥विस्मितो
भूदतिप्रीत्याअवधूतंसभाजितं॥२४॥किमनेनकृतंपुण्यंअवधूतेनभिक्षुणा॥श्रियाही
नेनलोकेस्मिन्गर्हितेनाधमेनच॥२५॥योसौत्रिलोकगुरुणाश्रीनिवासेनसंभृतः॥पर्यं

कस्थांश्रियंहित्वापरिष्वक्तोग्रजोयथा॥२६॥कथयांचक्रतुर्गाथाःपूर्वागुरुकुलेसतोः॥आ
त्मनोर्ललिताराजन्करौगृह्यपरस्परं॥२७॥श्रीभगवानुवाच॥अपिब्रह्मन्गुरुकुलाद्भ
वताल्लब्धदक्षिणात्॥समावृत्तेनधर्मज्ञभार्योढासदृशीनवा॥२८॥प्रायोगृहेषुतेचित्तम
कामविहतंतथा॥नैवातिप्रीयसेविद्वन्धनेषुविदितंहिमे॥२९॥केचित्कुर्वंतिकर्माणि
कामैरहतचेतसः॥त्यजंतःप्रकृतीर्दैवीर्यथाहंलोकसंग्रहं॥३०॥कच्चिद्गुरुकुलेवासंब्र
ह्मन्स्मरसिनौयतः॥द्विजोविज्ञायविज्ञेयंतमसःपारमश्नुते॥३१॥सवैसत्कर्मणांसा
क्षाद्द्विजातेरिहसंभवः॥आद्योंगयत्राश्रमिणांयथाहंज्ञानदोगुरुः॥३२॥नन्वर्थकोवि
दाब्रह्मन्वर्णाश्रमवतामिह॥येमयागुरुणावाचातरंत्यंजोभवार्णवं॥३३॥नाहमि
ज्याप्रजातिभ्यांतपसोपशमेनच॥तुष्येयंसर्वभूतात्मागुरुशुश्रूषयायथा॥३४॥अ

भा.द.उ. ८१

पिनः स्मर्य्यते ब्रह्मन्वृत्तं निवसतां गुरौ ॥ गुरुदारैश्चोदितानामिंधनानयने क्वचित् ॥ ३
५ ॥ प्रविष्टानां महारण्यमपर्त्तौ सुमहद्द्विज ॥ वातवर्षमभूत्तीव्रं निष्ठुराः स्तनयित्नवः ॥ ३६ ॥
सूर्यश्चास्तंगतस्तावत्तमसा चावृता दिशः ॥ निम्नं कूलं जलमयं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ३७ ॥
वयं भृशं तत्र महानिलांबुभिर्निहन्यमाना मुहुरंबुसंप्लवे ॥ दिशोऽविदंतोथ परस्परं वने
गृहीतहस्ताः परिबभ्रिमातुराः ॥ ३८ ॥ एतद्विदित्वा उदिते रवौ सांदीपनिर्गुरुः ॥ अन्वेषमा
णो नः शिष्यानाचार्योपश्यदातुरान् ॥ ३९ ॥ अहो हे पुत्रका यूयमस्मदर्थेतिदुःखिताः ॥ आ
त्मा वै प्राणिनां प्रेष्ठस्तमनादृत्य मत्पराः ॥ ४० ॥ एतदेव हि सच्छिष्यैः कर्त्तव्यं गुरुनिःकृतं
यद्वै विशुद्धभावेन सर्वार्थात्मार्प्पणं गुरौ ॥ ४१ ॥ तुष्टोहं भो द्विजश्रेष्ठाः सत्याः संतु मनोरथाः
छंदांस्ययातयामानि भवंत्विह परत्र च ॥ ४२ ॥ इत्थंविधान्यनेकानि वसतां गुरुवेश्मसु

८१

गुरोरनुग्रहेणैव पुमान्पूर्णः प्रशांतये ॥ ४३ ॥ श्रीदामोवाच ॥ ॥ किमस्माभिरनिर्वृत्तं देव
देव जगद्गुरो ॥ भवता सत्यकामेन येषां वासो गुरावभूत् ॥ ४४ ॥ यस्य छंदोमयं ब्रह्म देह आवपनं
विभो ॥ श्रेयसां तस्य गुरुषु वासोत्यंतविडंबनं ॥ ४५ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दश
मस्कंधे सुदामोपाख्याने अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ स इत्थं द्विजमुख्ये
न सह संकथयन्हरिः ॥ सर्वभूतमनोभिज्ञः स्मयमान उवाच तं ॥ १ ॥ ब्रह्मण्यो ब्राह्मणं कृष्णो
भगवान्प्रहसन्प्रियं ॥ प्रेम्णा निरीक्षणेनैव प्रेक्षन्खलु सतां गतिः ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवा
च ॥ ॥ किमुपायनमानीतं ब्रह्मन्मे भवता गृहात् ॥ अण्वप्युपहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव
मे भवेत् ॥ ३ ॥ भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या
प्रयच्छति ॥ तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ ४ ॥ इत्युक्तोपि द्विजस्तस्मै व्रीडि

नःपतये श्रियः ॥ पृथुकप्रसृतिं राजन्नप्रायच्छदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥ सर्वभूतात्मदृक्साक्षात्तस्याग-
मनकारणं ॥ बुध्वाभ्यचिंतयन्नायं श्रीकामो माभजत्पुरा ॥ ६ ॥ पत्न्याः पतिव्रतायास्तु स-
खाप्रियचिकीर्षया ॥ प्राप्तो मामस्य दास्यामि संपदो मर्त्त्यदुर्ल्लभाः ॥ ७ ॥ इत्थं विचिंत्य वस-
नाच्चीरबद्धान्द्विजन्मनः ॥ स्वयं जहार किमिदमिति पृथुकतंदुलान् ॥ ८ ॥ नन्वेतदुपनीतं
मे परमप्रीणनं सखे ॥ तर्पयंत्यंग मां विश्वमेते पृथुकतंदुलाः ॥ ९ ॥ इति मुष्टिं सकृज्जग्ध्वा
द्वितीयां जग्धुमाददे ॥ तावच्छ्रीर्जगृहे हस्तं तत्परा परमेष्ठिनः ॥ १० ॥ एतावतालं विश्वात्म-
न्सर्वसंपत्समृद्धये ॥ अस्मिंल्लोकेथवामुष्मिन्पुंसस्त्वत्तोषकारणं ॥ ११ ॥ ब्राह्मणस्तां
तु रजनीमुषित्वाच्युतमंदिरे ॥ भुक्त्वा पीत्वा सुखं सुस्वा मेने च स्वर्गतं सुखं ॥ १२ ॥ श्वोभूते वि-
श्वभावेन स्वसुखेनाभिवंदितः ॥ जगाम स्वालयं तात पथ्यनुव्रज्य नंदितः ॥ १३ ॥ स चाल-

ब्ध्वा धनं कृष्णान्न तु याचितवान्स्वयं ॥ स्वगृहान्व्रीडितोगच्छन्महद्दर्शननिर्वृतः ॥ १४ ॥ अहो
ब्रह्मण्यदेवस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया ॥ यद्दरिद्रतमो लक्ष्मीमाश्लिष्टो बिभ्रतोरसि ॥ १५ ॥
क्वाहं दरिद्रः पापीयान्क्व कृष्णः श्रीनिकेतनः ॥ ब्रह्मबंधुरिति स्माहं बाहुभ्यां परिरंभितः
॥ १६ ॥ निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यंके भ्रातरो यथा ॥ महिष्या वीजितः श्रांतो बालव्यजनहस्त-
या ॥ १७ ॥ शुश्रूषया परमया पादसंवाहनादिभिः ॥ पूजितो देवदेवेन विप्रदेवेन देववत्
॥ १८ ॥ स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायामपि संपदां ॥ सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनं
॥ १९ ॥ अधनोयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेत् ॥ इति कारुणिको नूनं धनं मे भूरि नाद-
दात् ॥ २० ॥ इति तच्चिंतयन्नंतः प्राप्तो निजगृहांतिकं ॥ सूर्यानलेंदुसंकाशैर्विमानैः सर्वतो
वृतं ॥ २१ ॥ विचित्रोपवनोद्यानैः कूजद्द्विजकुलाकुलैः ॥ प्रोत्फुल्लकुमुदांभोजकल्हारो-

भा०द०उ०
९१

त्यलवारिभिः ॥२२॥ तुष्टैस्स्वलंकृतैः पुंभिः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः ॥ किमिदं कस्य वा स्था
नं कथं तदिदमित्यभूत ॥२३॥ एवं मीमांसमानं तं नरा नार्योमरप्रभाः ॥ प्रत्यगृह्णन्महा
भागं गीतवाद्येन भूयसा ॥२४॥ पतिमागतमाकर्ण्य पत्न्युद्धर्षातिसंभ्रमा ॥ निश्चक्रा
म गृहात्तूर्णं रूपिणी श्रीरिवालयात् ॥२५॥ पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा प्रेमोत्कंठाश्रुलोचना ॥ मीलि
ताक्ष्यनमद्बुद्ध्या मनसा परिषस्वजे ॥२६॥ पत्नीं वीक्ष्य विस्फुरंतीं देवीं वैमानिकीमिव
दासीनां निष्ककंठीनां मध्ये भांतीं सविस्मितः ॥२७॥ प्रीतः स्वयं तया युक्तः प्रविष्टो निज
मंदिरं ॥ मणिस्तंभशतोपेतं महेंद्रभवनं यथा ॥२८॥ पयःफेननिभाः शय्या दांता रुक्म
परिच्छदाः ॥ पर्यंका हेमदंडानि चामरव्यजनानि च ॥२९॥ आसनानि च हैमानि मृदूपस्त
रणानि च ॥ मुक्तादामविलंबीनि वितानानि द्युमंति च ॥३०॥ स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामा

९१

रकतेषु च ॥ रत्नदीपान्भ्राजमानान्ललना रत्नसंयुताः ॥३१॥ विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र सम
द्धीः सर्वसंपदां ॥ तर्कयामास निर्व्यग्रः स्वसमृद्धिमहैतुकीं ॥३२॥ नूनं बतैतन्मम दुर्भग
स्य शश्वद्दरिद्रस्य समृद्धिहेतुः ॥ महाविभूतेरवलोकतोन्यो नैवोपपद्येत यदूत्तमस्य
॥३३॥ नन्वब्रुवाणो दिशते समक्षं याचिष्णवे भूर्यपि भूरिभोजः ॥ पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्ष
माणो दाशार्हकाणामृषभः सखा मे ॥३४॥ किंचित्करोत्युर्वपि यत्स्वदत्तं सुहृत्कृतं फल्ग्वपि
भूरिकारी ॥ मयोपनीतं पृथुकैकमुष्टिं प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा ॥३५॥ तस्यैव मे सौहृ
दसख्यमैत्रीदास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात् ॥ महानुभावेन गुणालयेन विषज्जत
स्तत्पुरुषप्रसंगः ॥३६॥ भक्ताय चित्रा भगवान्हि संपदो राज्यं विभूतीर्न समर्थयत्यज
ः ॥ अदीर्घबोधाय विचक्षणः स्वयं पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भवं ॥३७॥ इत्थं व्यव

भा॰द॰उ॰
९२

सितो बुध्या न क्रोतीव जनार्दने॥ विषयान्जायया त्यक्ष्यन्बुभुजे नातिलंपटः॥ ३८॥ त
स्य वै देवदेवस्य हरेर्यज्ञपतेः प्रभोः॥ ब्राह्मणाः प्रभवो दैवं न तेभ्यो विद्यते परं॥ ३९॥
एवं स विप्रो भगवत्सुहृत्तदा दृष्ट्वा स्वभृत्यैरजितं पराजितं॥ तध्यानवेगोग्रथितात्म
बंधनस्तद्धाम लेभेचिरतः सतां गतिं॥ ४०॥ एतद्ब्रह्मण्यदेवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतां नरः॥
लब्धभावो भगवति कर्मबंधाद्विमुच्यते॥ ४१॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशम
स्कंधे श्रीदामोपाख्याने ब्राह्मणसंपदुपलब्धिस्तत्पदप्राप्तिरेकाशीतितमोध्यायः॥
॥ ८१॥ श्रीशुक उवाच॥ अथैकदा द्वारकायां वसतो रामकृष्णयोः॥ सूर्योपरागः सु
महानासीत्कल्पक्षये यथा॥ १॥ तं ज्ञात्वा मनुजा राजन्पुरस्तादेव सर्वतः॥ स्यमंतपं
चकं क्षेत्रं ययुः श्रेयोविधित्सया॥ २॥ निःक्षत्रियां महीं कुर्वन्रामः शस्त्रभृतां वरः॥

९२

नृपाणां रुधिरौघेण यत्र चक्रे महाह्रदान्॥ ३॥ ईजे च भगवान्रामो यत्रास्पृष्टोपि कर्मणा॥
लोकस्य ग्राहयन्नीशो यथान्योघापनुत्तये॥ ४॥ महत्यां तीर्थयात्रायां तत्रागन्भारतीः॥
प्रजाः॥ वृष्णयश्च तथाक्रूरवसुदेवाहुकादयः॥ ५॥ ययुर्भारत तत्क्षेत्रं स्वमघं क्षप
यिष्णवः॥ गदप्रद्युम्नसांबाद्याः सुचंद्रशुकसारणैः॥ ६॥ आस्तेनिरुद्धो रक्षायां कृत
वर्मा च यूथपः॥ ते रथैर्देवधिष्ण्याभैर्हयैश्च तरलप्लवैः॥ गजैर्नदद्भिरभ्राभैर्नृभिर्विद्या
धरद्युभिः॥ ७॥ व्यरोचंत महातेजाः पथि कांचनमालिनः॥ दिव्यस्रक्वस्त्रसन्नाहाः
कलत्रैः खेचरा इव॥ ८॥ तत्र स्नात्वा महाभागा उपोष्य सुसमाहिताः॥ ब्राह्मणेभ्यो ददुर्धे
नूर्वासःस्रक्रुक्ममालिनीः॥ ९॥ रामह्रदेषु विधिवत्पुनराप्लुत्य वृष्णयः॥ ददुः स्वन्नं द्वि
जाग्र्येभ्यः कृष्णे नो भक्तिरस्त्विति॥ १०॥ स्वयं च तदनुज्ञाता वृष्णयः कृष्णदेवताः॥ भुक्त्वो

पविविशुः कामं स्निग्धछायांघ्रिपांघ्रिषु ॥११॥ तत्रागतांस्ते ददृशुः सुहृत्संबंधिनो नृपा
न् मत्स्योशीनरकौशल्यविदर्भकुरुसृंजयान् ॥१२॥ कांबोजकैकयान्मद्रान्कुंतीना
नर्त्तकेरलान् ॥ अन्यांश्चैवात्मपक्षीयान्परांश्च शतशो नृप ॥ नंदादीन्सुहृदो गोपान्
गोपीश्चोत्कंठिताश्चिरं ॥१३॥ अन्योन्यसंदर्शनहर्षरंहसा प्रोत्फुल्लहृद्वक्त्रसरोरुह
श्रियः ॥ आश्लिष्य गाढं नयनैः स्रवज्जला हृष्यत्त्वचो रुद्धगिरो ययुर्मुदं ॥१४॥ स्त्रियश्च
संवीक्ष्य मिथोतिसौहृदस्मितामलापांगदृशोभिरेभिरे ॥ स्तनैः स्तनान्कुंकुमपंकरू
षितान्निहत्य दोर्भिः प्रणयाश्रुलोचनाः ॥१५॥ ततोभिवाद्य ते वृद्धान्यविष्ठैरभिवादि
ताः ॥ स्वागतं कुशलं पृष्ट्वा चक्रुः कृष्णकथा मिथः ॥१६॥ पृथा भ्रातॄन्स्वसॄर्वीक्ष्य तत्पुत्रा
न्पितरावपि ॥ भ्रातृपत्नीर्मुकुंदं च जहौ संकथया शुचः ॥१७॥ कुंत्युवाच ॥ आर्य भ्रा

तरहं मन्ये आत्मानमकृताशिषं यद्वा आपत्सु मद्वार्त्तां नानुस्मरथ सत्तमाः ॥१८॥ सुहृ
दो ज्ञातयः पुत्रा भ्रातरः पितरावपि नानुस्मरंति स्वजनं यस्य दैवमदक्षिणं ॥१९॥
वसुदेव उवाच ॥ अंब मास्मानसूयेथा दैवक्रीडनकान्नरान् ईशस्य हि वशे लोकः कु
रुते कार्यतेथ वा ॥२०॥ कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता दिशं दिशं एतर्ह्येव पुनः स्थानं दै
वेनासादिताः स्वसः ॥२१॥ श्रीशुक उवाच ॥ वसुदेवोग्रसेनाद्यैर्यदुभिस्तेर्चिता नृपाः ॥ आ
सन्नच्युतसंदर्शपरमानंदनिर्वृताः ॥२२॥ भीष्मो द्रोणोंबिकापुत्रो गांधारी ससुतास्तथा
सदाराः पांडवाः कुंती संजयो विदुरः कृपः ॥२३॥ कुंतीभोजो विराटश्च भीष्मको नग्नजिन्म
हान् पुरुजित् द्रुपदः शल्यो धृष्टकेतुः स काशिराट् ॥२४॥ दमघोषो विशालाक्षो मैथि
लो मद्रकेकयौ युधामन्युः सुशर्मा च ससुता बाह्लिकादयः ॥२५॥ राजानो ये च राजें

न्युधिष्ठिरमनुव्रताः॥ श्रीनिकेतं वपुः शौरेः सस्त्रीका वीक्ष्य विस्मिताः॥ २६॥ अथ ते राम
कृष्णाभ्यां सम्यक् प्राप्तसमर्हणाः॥ प्रशशंसुर्मुदा युक्ता वृष्णीन्कृष्णपरिग्रहान्॥ २७॥ अ
हो भोजपते यूयं जन्मभाजो नृणामिह यत्पश्यथासकृत्कृष्णं दुर्दर्शमपि योगिनां
॥ २८॥ यद्विश्रुतिः श्रुतिनुतेदमलं पुनाति पादावनेजनपयश्च वचश्च शास्त्रं॥ भूः काल
भर्जितभगापि यदंघ्रिपद्मस्पर्शोत्थशक्तिरभिवर्षति नोखिलार्थान्॥ २९॥ तद्दर्श
नस्पर्शनानुपथप्रजल्पशय्यासनाशनसयौनसपिंडबंधः॥ येषां गृहे निरयवर्त्मनि व
र्ततां वः स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमास विष्णुः॥ ३०॥ श्रीशुक उवाच॥ नंदस्तत्र यदू
न्प्राप्तान्ज्ञात्वा कृष्णपुरोगमान्॥ तत्रागमद्वृतो गोपैरनःस्थार्थैर्दिदृक्षया॥ ३१॥ तं
दृष्ट्वा वृष्णयो हृष्टास्तन्वः प्राणमिवोत्थिताः॥ परिषस्वजिरे गाढं चिरदर्शनकातराः॥

॥ ३२॥ वसुदेवः परिष्वज्य संप्रीतः प्रेमविह्वलः॥ स्मरन्कंसकृतान्क्लेशान्पुत्रन्यासं च गो
कुले॥ ३३॥ कृष्णरामौ परिष्वज्य पितरावभिवाद्य च॥ न किंचनोचतुः प्रेम्णा साश्रुकं
ठौ कुरूद्वह॥ ३४॥ तावात्मासनमारोप्य बाहुभ्यां परिरभ्य च॥ यशोदा च महाभागा सु
तौ विजहतुः शुचः॥ ३५॥ रोहिणी देवकी चाथ परिष्वज्य व्रजेश्वरीं॥ स्मरंत्यौ तत्कृतां
मैत्रीं बाष्पकंठ्यौ समूचतुः॥ ३६॥ का विस्मरेत वां मैत्रीमनिवृत्तां व्रजेश्वरि॥ अवा
प्याप्यैंद्रमैश्वर्यं यस्या नेह प्रतिक्रिया॥ ३७॥ एतावदृष्टपितरौ युवयोः स्म पित्रोः सं
प्रीणनाभ्युदयपोषणपालनानि॥ प्राप्योषतुर्भवति पक्ष्म ह यद्वदक्ष्णोर्न्यस्तावकुत्र
च भयौ न सतां परः स्वः॥ ३८॥ ऋषिरुवाच॥ गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टं यत्प्रे
क्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपंति दृग्भिर्हृदीकृतमलं परिरभ्य सर्वास्तद्भावमापुरपि

नित्ययुक्तां दुरापं ॥३९॥ भगवांस्तास्तथाभूता विविक्त उपसंगताः ॥ आश्लिष्यानामयं पृष्ट्वा
प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥४०॥ अपि स्मरथ नः सख्यः स्वानामर्थचिकीर्षया ॥ गतांश्चिरायि
तान् शत्रुपक्षक्षपणचेतसः ॥४१॥ अप्यवध्यायथास्मान्स्विदकृतज्ञाविशंकया ॥ नूनं
भूतानि भगवान्युनक्ति वियुनक्ति च ॥४२॥ वायुर्यथा घनानीकं तृणं तूलं रजांसि च ॥ संयो
ज्याक्षिपते भूयस्तथा भूतानि भूतकृत् ॥४३॥ मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते
दिष्ट्या यदासीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदापनः ॥४४॥ अहं हि सर्वभूतानामादिरंतोंतरं
बहिः ॥ भौतिकानां यथा खं वार्भूर्वायुर्ज्योतिरंगनाः ॥४५॥ एवं ह्येतानि भूतानि भूते
ष्वात्मात्मना ततः ॥ उभयं मय्यथ परे पश्यताभातमक्षरे ॥४६॥ श्रीशुक उवाच ॥ अ
ध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कृष्णेन शिक्षिताः ॥ तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगन्

॥४७॥ आहुश्च ते नलिननाभ पदारविंदं योगेश्वरैर्हृदि विचिंत्यमगाधबोधैः ॥ संसारकूपप
तितोत्तरणावलंबं गेहं जुषामपि मनस्युदियात्सदा नः ॥४८॥ इति श्रीभागवते मह
पुराणे दशमस्कंधे तीर्थयात्रायां वृष्णिकुरुसंगमो नाम द्व्यशीतितमोध्यायः ॥८२॥ श्री
शुक उवाच ॥ तथानुगृह्य भगवान्गोपीनां स गुरुर्गतिः ॥ युधिष्ठिरमथापृच्छत्सर्वां
श्च सुहृदोव्ययं ॥१॥ त एवं लोकनाथेन परिपृष्टाः सुसत्कृताः ॥ प्रत्यूचुर्हृष्टमनसस्त
त्पादेक्षाहतांहसः ॥२॥ कुतोशिवं त्वच्चरणांबुजासवं महन्मनस्तो मुखनिःसृतं क्वचित्
पिबंति ये कर्णपुटैरलं प्रभो देहंभृतां देहकृदस्मृतिच्छिदं ॥३॥ हित्वात्मधामविधुतात्मकृत
त्र्यवस्थमानंदसंप्लवमखंडमकुंठबोधं ॥ कालोपसृष्टनिगमावन आत्तयोगमायाकृ
तिं परमहंसगतिं नताः स्म ॥४॥ ऋषिरुवाच ॥ इत्युत्तमश्लोकशिखामणिं जनेष्वभि

भा·द·उ·
९६

श्रुवत्स्वंधककौरवस्त्रियः समेत्यगोविंदकथामिथोगृणन्त्रिलोकगीताःशृणुवर्णयामिते
॥५॥द्रौपद्युवाच ॥ हेवैदर्भ्यच्युतोभद्रे हेजांबवतिकौशले॥ हेसत्यभामेकालिंदि शैब्ये
रोहिणिलक्ष्मणे॥६॥ हेकृष्णपत्न्यएतन्नोब्रूतवोभगवान्स्वयं॥ उपयेमेयथालोकम
नुकुर्वन्स्वमायया॥७॥रुक्मिण्युवाच ॥ चैद्यायमार्पयितुमुद्यतकार्मुकेषुराजस्वजे
यभटशेखरितांघ्रिरेणुः निन्येमृगेंद्रइवभागमजाविय्थात्तच्छ्रीनिकेतचरणोस्तु
ममार्चनाय॥८॥सत्यभामोवाच ॥ योमेसनाभिवधतप्तहृदाततेनलिप्ताभिशाप
मपमार्ष्टुमुपाजहार॥जित्वर्क्षराजमथरत्नमदात्सतेनभीतःपितादिशतमांप्रभवेपि
दत्तां॥९॥जांबवत्युवाच॥ ॥प्राज्ञायदेहकृदमुंनिजनाथदैवंसीतापतिंत्रिनवहान्य
मुनाभ्ययुध्यत्॥ज्ञात्वापरीक्षितउपाहरदर्हणंमांपादौप्रगृह्यमणिनाहममुष्यदा

९६

सी॥१०॥कालिंद्युवाच॥ ॥तपश्चरंतीमाज्ञायस्वपादस्पर्शनाशया सख्योपेत्याग्रहीत्पा
णिंयोहंतद्गृहमार्जनी॥११॥मित्रविंदोवाच॥ योमांस्वयंवरउपेत्यविजित्यभूपान्निन्येश्व
यूथगमिवात्मबलिंद्विपारिः॥भ्रातॄंश्चमेपकुरुतःस्वपुरंश्रियौकस्तस्यास्तुमेनुभवमं
घ्र्यवनेजनत्वं॥१२॥सत्योवाच॥ ॥सप्तोक्षणोतिबलवीर्यसुतीक्ष्णशृंगान्पित्राकृतान्क्षि
तिपवीर्यपरीक्षणाय॥तान्वीरदुर्मदहनस्तरसानिगृह्यक्रीडन्बबंधहयथाशिशवोज
तोकान्॥१३॥यइत्थंवीर्यशुल्कांमांदासीभिश्चतुरंगिणीं पथिनिर्जित्यराजन्यान्निन्येतद्दा
स्यमस्तुमे॥१४॥भद्रोवाच॥ ॥पितामेमातुलेयायस्वयमाहूयदत्तवान्॥कृष्णेकृष्णायतच्चि
त्तामक्षौहिण्यासखीजनैः॥१५॥अस्यमेपादसंस्पर्शोभवेज्जन्मनिजन्मनि॥कर्मभि
र्भ्राम्यमाणायायेनतच्छ्रेयआत्मनः॥१६॥लक्ष्मणोवाच॥ ॥ममापिराज्ञ्यच्युतजन्म

कर्मचिस्रुत्वाप्युदुर्नरिद्गीतमासह॥ चित्तंमुकुंदेकिलपद्महस्तयावृतःसुसंमृश्यविहा
यजोकपाद्॥१७॥ तात्वाममतंसोऽविपिताद्दुहितुर्वत्सलः बृहत्सेनइतिख्यातस्तत्रोपा
यमचीकरत्॥१८॥ यथास्वयंवरेराज्ञिमत्स्यःपार्थेप्सयाकृतः॥ अयंतुबहिराछन्नोदृश्य
तेसजलेपरं॥१९॥ श्रुत्वैतत्सर्वतोभूपाआययुर्मत्पितुःपुरं॥ सर्वास्त्रशास्त्रतत्त्वज्ञाःसो
पाध्यायाःसहस्रशः॥२०॥ पित्रासंपूजिताःसर्वेयथावीर्यंयथावयः॥ आददुःसशरंचापं
वेद्धुंपर्षदिमद्धियः॥२१॥ आदायव्यसृजन्केचित्सज्यंकर्तुमनीश्वराः॥ आकोष्ठंज्यांसमु
त्कृष्यपेतुरेकेमुनाहताः॥२२॥ सज्यंकृत्वापरेवीरामागधांबष्टचेदिपाः॥ भीमादुर्यो
धनःकर्णोनाविदंस्तदवस्थितिं॥२३॥ मत्स्याभासंजलेवीक्ष्यज्ञात्वाचतदवस्थितिं
पार्थोयत्तोऽसृजद्बाणंनाछिनत्पस्पृशेपरं॥२४॥ राजन्येषुनिवृत्तेषुभग्नमानेषुमा

निषु॥ भगवान्धनुरादायसज्यंकृत्वाथलीलया॥२५॥ तस्मिन्संधायविशिखंमत्स्यंवीक्ष्य
सकृज्जले॥ छित्वेषुणापातयत्तंसूर्येचाभिजितिस्थिते॥२६॥ दिविदुंदुभयोनेदुर्जयशब्द
युताभुवि॥ देवाश्चकुसुमासारान्मुमुचुर्हर्षविह्वलाः॥२७॥ तद्रंगमाविशमहंकलनू
पुराभ्यांपद्भ्यांप्रगृह्यकनकोज्ज्वलरत्नमालां॥ नूत्नेनिवीयपरिधायचकौशिकाग्र्येस
व्रीडहासवदनाकबरीधृतस्रक्॥२८॥ उन्नीयवक्त्रमुरुकुंतलकुंडलत्विङ्गंडस्थलं
शिशिरहासकटाक्षमोक्षैः॥ राज्ञोनिरीक्ष्यपरितःशनकैर्मुरारेरंसेनुरक्तहृदयानिदधे
स्वमालां॥२९॥ तावन्मृदंगपटहाःशंखभेर्यानकादयः॥ निनेदुर्नटनर्तक्योननृतुर्गाय
कान्जगुः॥३०॥ एवंवृतेभगवतिमयेशेनृपयूथपाः॥ नसेहिरेयाज्ञसेनिस्पर्धंतोहृच्छ
यातुराः॥३१॥ मांतावद्रथमारोप्यहयरत्नचतुष्टयं॥ शार्ङ्गमुद्यम्यसंनद्धस्तस्थावाजौच

भा॰द॰उ॰ द्दुर्जिनः ॥ ३२ ॥ दारुकश्चोदयामास कांचनोपस्करं रथं ॥ मिषतां भूभुजां राज्ञि मृगाणां
१८ मृगराडिव ॥ ३३ ॥ तेन्वसज्जंत राजन्या निषेधुं पथि केचन ॥ संयत्ता उद्धृतेष्वासा ग्रामसिं
हा यथा हरिं ॥ ३४ ॥ ते शार्ङ्गच्युतबाणौघैः कृत्तबाह्वंघ्रिकंधराः ॥ निपेतुः प्रधने केचिदेके
संत्यज्य दुद्रुवुः ॥ ३५ ॥ ततः पुरीं यदुपतिरत्यलंकृतां रविच्छदध्वजपटचित्रतोरणां
कुशस्थलीं दिवि भुवि चाभिसंस्तुतां समाविशत्तरणिरिव स्वकेतनं ॥ ३६ ॥ पिता मे पूज
यामास सुहृत्संबंधिबांधवान् ॥ महार्हवासोलंकारैः शय्यासनपरिच्छदैः ॥ ३७ ॥ दासी
भिः सर्वसंपद्भिर्भटेभरथवाजिभिः ॥ आयुधानि महार्हाणि ददौ पूर्णस्य भक्तितः ॥ ३८ ॥
आत्मारामस्य तस्येमा वयं वै गृहदासिकाः ॥ सर्वसंगनिवृत्त्याद्धा तपसा च बभूविम ॥ ३९ ॥ १८
महिष्य ऊचुः ॥ भौमं निहत्य सगणं युधि तेन रुद्धा ज्ञात्वाथ नः क्षितिजये जितराजकन्याः

निर्मुच्य संसृतिविमोक्षमनुस्मरंतीः पादांबुजं परिणिनाय य आप्तकामः ॥ ४० ॥ नव
यं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं भौज्यमप्युत ॥ वैराज्यं पारमेष्ठ्यं च आनंत्यं वा हरेः पदं ॥ ४१ ॥
कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजः श्रियः ॥ कुचकुंकुमगंधाढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृतः
॥ ४२ ॥ व्रजस्त्रियो यद्वांछंति पुलिंद्यस्तृणवीरुधः ॥ गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महा
त्मनः ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे रुक्मिण्यादिवाक्यं नाम त्र्यशीति
तमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ श्रुत्वा पृथा सुबलपुत्र्यथ याज्ञसेनी माधव्यथ क्षि
तिपपत्न्य उत स्वगोप्यः ॥ कृष्णेखिलात्मनि हरौ प्रणयानुबंधं सर्वा विसिस्म्युरलमश्रुक
लाकुलाक्ष्यः ॥ १ ॥ इति संभाष्यमाणासु स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु ॥ आययुर्मुनयस्तत्र कृष्णरा
मदिदृक्षया ॥ २ ॥ द्वैपायनो नारदश्च च्यवनो देवलोऽसितः ॥ विश्वामित्रः शतानंदो भारद्वाजो

यगौतमः ॥३॥ रामः सशिष्यो भगवान् वसिष्ठो गालवो भृगुः ॥ पुलस्त्यः कश्यपोत्रिश्च मार्कंडे
यो बृहस्पतिः ॥४॥ द्वितस्त्रितश्चैकतश्च ब्रह्मपुत्रस्तथांगिराः ॥ अगस्त्यो याज्ञवल्क्यश्च वा
मदेवादयोपरे ॥५॥ तान् दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रागासीना नृपादयः ॥ पांडवाः कृष्णरामौ च प्रण
मुर्विश्ववंदितान् ॥६॥ तानानर्चुर्यथा सर्वे सहरामोच्युतोर्चयत् ॥ स्वागतासनपाद्यार्घ्य
धूपानुलेपनैः ॥७॥ उवाच सुखमासीनान् भगवान् धर्मगुप्तनुः ॥ सदसस्तस्य महतो
यतवाचोनुशृण्वतः ॥८॥ भगवानुवाच ॥ ॥ अहो वयं जन्मभृतो लब्धं कार्त्स्न्येन तत्फ
लं देवानामपि दुःप्रापं यद्योगेश्वरदर्शनं ॥९॥ किं स्वल्पतपसां नृणां अर्चायां देवचक्षुषां
दर्शनस्पर्शनप्रश्नप्रह्वपादार्चनादिकं ॥१०॥ न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ते
पुनंत्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥११॥ नाग्निर्न सूर्यो न च चंद्रतारका न भूर्जलं खं श्व

सनोथ वाङ्मनः ॥ उपासिता भेदकृतो हरंत्यघं विपश्चितो घ्नंति मुहूर्तसेवया ॥१२॥ य
स्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ॥ यत्तीर्थबुद्धिः सलि
लेन कर्हिचित् जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः ॥१३॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ निशम्येत्थं भगवतः
कृष्णस्याकुंठमेधसः ॥ वचो दुरन्वयं विप्रास्तूष्णीमासन् भ्रमद्धियः ॥१४॥ चिरं विमृश्य मु
नय ईश्वरस्येशितव्यतां ॥ जनसंग्रह इत्यूचुः स्मयंतस्तं जगद्गुरुं ॥१५॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥
यन्मायया तत्त्वविदुत्तमा वयं विमोहिता विश्वसृजामधीश्वराः ॥ यदीशितव्यायति गूढ
ईहया अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं ॥१६॥ अनीह एतद्बहुधैक आत्मना सृजत्यवत्य
त्ति न बध्यते यथा ॥ भौमैर्हि भूमिर्बहुनामरूपिणी अहो विभूम्नश्चरितं विडंबनं ॥१७॥ अ
थापि काले स्वजनाभिगुप्तये बिभर्षि सत्त्वं खलनिग्रहाय ॥ स्वलीलया वेदपथं सनातनं

वर्णाश्रमात्मा पुरुषः परो भवान् ॥१८॥ ब्रह्म ते हृदयं शुक्लं तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ यत्रोप
लब्धं सद्व्यक्तमव्यक्तं च ततः परं ॥१९॥ तस्माद्ब्रह्मकुलं ब्रह्मन्शास्त्रयोनेस्त्वमात्मनः
सभाजयसि सद्धाम तद्ब्रह्मण्याग्रणीर्भवान् ॥२०॥ अद्य नो जन्मसाफल्यं विद्यायास्तपसो
दृशः। त्वया संगम्य सद्गत्या यदन्तः श्रेयसां परः ॥२१॥ नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुण्ठमे
धसे। स्वयोगमायया छन्नमहिम्ने परमात्मने ॥२२॥ न यं विदन्त्यमी भूपा एकारामाश्च वृष्णयः
मायाजवनिकाछन्नमात्मानं कालमीश्वरं ॥२३॥ यथा शयानः पुरुष आत्मानं गुणतत्त्व
दृक्। नाममात्रेन्द्रियाभातं न वेद रहितं परं ॥२४॥ एवं त्वा नाममात्रेषु विषयेष्विन्द्रियेह
या मायया विभ्रमच्चित्तो न वेद स्मृत्युपप्लवात् ॥२५॥ तस्याद्य ते ददृशिमांघ्रिमघौघमर्
षतीर्थास्पदं हृदि कृतं सुविपक्वयोगैः। उत्सिक्तभक्त्युपहताशयजीवकोशा आपु

र्भवद्गतिमथोनुगृहाण भक्तान् ॥२६॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं धृतराष्ट्रं
युधिष्ठिरं। राजर्षे स्वाश्रमान् गन्तुं मुनयो दधिरे मनः ॥२७॥ तद्वीक्ष्य तानुपव्रज्य वसुदेवो
महायशाः। प्रणम्य चोपसंगृह्य बभाषेदं सुयन्त्रितः ॥२८॥ वसुदेव उवाच ॥ ॥ नमो वः
सर्वदेवेभ्य ऋषयः श्रोतुमर्हथ कर्मणा कर्मनिर्हारो यथा स्यान्नस्तदुच्यतां ॥२९॥ नारद
उवाच ॥ ॥ नातिचित्रमिदं विप्रा वसुदेवो बुभुत्सया। कृष्णं मत्वार्भकं यन्नः पृच्छति श्रे
य आत्मनः ॥३०॥ सन्निकर्षोत्र मर्त्यानामनादरणकारणं। गांगं हित्वा यथान्यांभस्तत्र
त्यो याति शुद्धये ॥३१॥ यस्यानुभूतिः कालेन लयोत्पत्त्यादिनास्य वै। स्वतोन्यस्माच्च गु
णतो न कुतश्चन रिष्यति ॥३२॥ तं क्लेशकर्मपरिपाकगुणप्रवाहैरव्याहतानुभवमी
श्वरमद्वितीयं। प्राणादिभिः स्वविभवैरुपगूढमन्यो मन्येत सूर्यमिव मेघहिमोप

रागैः॥३३॥अथोचुर्मुनयो राजन्नाभाष्यानकदुंदुभिं॥सर्वेषांशृण्वतांराज्ञांतथैवाच्यु
तरामयोः॥३४॥कर्मणाकर्मनिर्हारएषसाधुनिरूपितः॥यच्छ्रद्धयायजेद्विष्णुंसर्वय
ज्ञेश्वरंमखैः॥३५॥चित्तस्योपशमोयंवैकविभिःशास्त्रचक्षुषा॥दर्शितःसुगमोयोगोध
र्मश्चात्ममुदावहः॥३६॥अयंस्वस्त्ययनःपंथाद्विजातेर्गृहमेधिनः॥यच्छ्रद्धयाप्तवित्ते
नशुक्लेनेज्येतपूरुषः॥३७॥वित्तैषणांयज्ञदानैर्गृहैर्दारसुतैषणां॥आत्मलोकैषणांदे
वकालेनविसृजेद्बुधः॥३८॥ग्रामेत्यक्तैषणाःसर्वेययुर्धीरास्तपोवनं॥ऋणैस्त्रिभिर्द्वि
जोजातोदेवर्षिपितॄणांप्रभो॥यज्ञाध्ययनपुत्रैस्तान्यनिस्तीर्यत्यजन्पतेत्॥३९॥त्वंत्वद्य
मुक्तोद्वाभ्यांवैऋषिपित्रोर्महामते॥यज्ञैर्देवर्णमुन्मुच्यनिरृणोशरणोभव॥४०॥वसु
देवभवान्नूनंभक्त्यापरमयाहरिं॥जगतामीश्वरंप्रार्चःसयद्वांपुत्रतांगतः॥४१॥शुक

उवाच॥इतितद्वचनंश्रुत्वावसुदेवोमहामनाः॥तानृषीनृत्विजोवव्रेमूर्ध्नानम्यप्र
साद्यच॥तएनमृषयोराजन्वृताधर्मेणधार्मिकं॥४२॥तस्मिन्नयाजयन्क्षेत्रेमखै
रुत्तमकल्पकैः॥तद्दीक्षायांप्रवृत्तायांवृष्णयःपुष्करस्रजः॥स्नाताःसुवाससोराजन्रा
जानःसुष्ठ्वलंकृताः॥४३॥तन्महिष्यश्चमुदितानिष्ककंठ्यःसुवाससः॥दीक्षाशालामुपाजग्मु
रालिप्तावस्तुपाणयः॥४४॥नेदुर्मृदंगपटहशंखभेर्यानकादयः॥ननृतुर्नटनर्तक्यस्तुष्टुवुः
सूतमागधाः॥४५॥जगुःसुकंठ्योगंधर्व्यःसंगीतंसहभर्तृकाः॥तमभ्यषिंचन्विधिव
दक्तमभ्यक्तमृत्विजः॥४६॥पत्नीभिरष्टादशभिःसोमराजमिवोडुभिः॥ताभिर्दुकूलवल
यैर्हारनूपुरकुंडलैः॥स्वलंकृताभिर्विबभौदीक्षितोजिनसंवृतः॥४७॥तस्यर्त्विजोमहा
राजरत्नकौशेयवाससः॥ससदस्याविरेजुस्तेयथावृत्रहणोध्वरे॥४८॥तदारामश्चकृ

स्मसुस्रवैः स्वैर्बंधुभिरन्वितः रेजतुः स्वसुतैर्दारैर्जीवेशौ स्वविभूतिभिः ॥४९॥ ईजेऽनुयज्ञं विधिनाग्निहोत्रादिलक्षणैः ॥ प्राकृतैर्वैकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरं ॥ अथर्त्विग्भ्योऽददात्काले यथाम्नातं स दक्षिणाः ॥५०॥ स्वलंकृतेभ्योऽलंकृत्य गोभूकन्या महाधनाः ॥ पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वा ते महर्षयः ॥५१॥ सस्नू रामह्रदे विप्रा यजमानपुरःसराः ॥ स्नातोऽलंकारवासांसि वंदिभ्योऽदात्तथा स्त्रियः ॥५२॥ ततः स्वलंकृतो वर्णानाश्वभ्योऽन्नेन पूजयत् ॥ बंधून्सदारान्ससुतान्पारिबर्हेण भूयसा ॥ विदर्भकोशलकुरून्काशिकेकयसृंजयान् ॥५३॥ सदस्यर्त्विक्सुरगणान्नृभूतपितृचारणान् ॥ श्रीनिकेतमनुज्ञाप्य शंसंतः प्रययुः क्रतुं ॥५४॥ धृतराष्ट्रोऽनुजः पार्था भीष्मो द्रोणः पृथा यमौ ॥ नारदो भगवान्व्यासः सुहृत्संबंधिबांधवाः ॥५५॥ बंधून्परिष्वज्य यदून्सौहृदाक्लिन्नचेतसः ॥ ययुर्विरहकृच्छ्रेण स्वदेशांश्चापरे जनाः ॥५६॥

नंदस्तु सह गोपालैर्बृहत्या पूजयार्चितः ॥ कृष्णरामोग्रसेनाद्यैर्न्यवात्सीद्बंधुवत्सलः ॥५७॥ वसुदेवोंऽजसोत्तीर्य मनोरथमहार्णवं ॥ सुहृद्वृतः प्रीतमना नंदमाह करे स्पृशन् ॥५८॥ वसुदेव उवाच ॥ भ्रातरीशकृतः पाशो नृणां यः स्नेहयंत्रितः ॥ तं दुस्त्यजमहं मन्ये शूराणामपि योगिनां ॥५९॥ अस्मास्वप्रतिकल्पेयं यत्कृताज्ञेषु सत्तमैः ॥ मैत्र्यर्पिताफला चापि न निवर्तेत कर्हिचित् ॥६०॥ प्रागकल्पाच्च कुशलं भ्रातर्वो नाचराम हि ॥ अधुना श्रीमदांधाक्षा न पश्यामः पुरः सतः ॥६१॥ मा राज्यश्रीरभूत्पुंसः श्रेयःकामस्य मानद ॥ स्वजनानुत बंधून्वा न पश्यति ययांधदृक् ॥६२॥ एवं सौहृदशैथिल्यचित्त आनकदुंदुभिः ॥ रुरोद तत्कृतां मैत्रीं स्मरन्नश्रुविलोचनः ॥६३॥ नंदस्तु सख्युः प्रियकृत्प्रेम्णा गोविंदरामयोः ॥ अद्य श्व इति मासांस्त्रीन्यदुभिर्मानितोऽवसत् ॥६४॥ ततः कामैः पूर्यमाणः सव्रजः स

भा०द०उ०
१०३

हबांधवाः ॥ परार्ध्याभरणक्षौमनानानर्घ्यपरिच्छदैः ॥ ६५ ॥ वसुदेवोग्रसेनाभ्यांकृष्णोद्धवबलादि
भिः ॥ दत्तमादायपारिबर्हंयापितोयदुभिर्ययौ ॥ ६६ ॥ नंदोगोपाश्चगोपाश्चगोप्यश्चगोविंदचर
णांबुजे ॥ मनःक्षिप्तंपुनर्हर्तुमनीशामथुरांययुः ॥ ६७ ॥ बंधुषुप्रतियातेषुवृष्णयःकृष्णदेव
ताः ॥ वीक्ष्यप्रावृषमासन्नांययुर्द्वारवतींपुनः ॥ ६८ ॥ जनेभ्यःकथयांचक्रुर्यदुदेवमहोत्सवं
यदासीत्तीर्थयात्रायांसुहृत्संदर्शनादिकं ॥ ६९ ॥ यइदंकीर्त्तयेन्नित्यंश्रृणुयाद्वापिभक्तितः
कृयात्रयात्त्विनिर्मुक्तोगोविंदस्यप्रियोभवेत् ॥ ७० ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशम
स्कंधेतीर्थयात्रानुवर्णनेचतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ अथैकदात्मजौ
प्राप्तौकृतपादाभिवंदनौ ॥ वसुदेवोभिनंद्याहप्रीत्यासंकर्षणाच्युतौ ॥ १ ॥ मुनीनांसवचःश्रु
त्वापुत्रयोर्धामसूचकं ॥ तद्वीर्यैर्जातविस्रंभःपरिभाष्याभ्यभाषत ॥ २ ॥ वसुदेवउवाच ॥

१०३

कृष्णकृष्णमहायोगिन्संकर्षणसनातन ॥ जानेवामस्ययत्साक्षात्प्रधानपुरुषौपरौ ॥ ३ ॥ यत्र
येनयतोयस्ययस्मैयद्यद्यथायदा ॥ स्यादिदंभगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ ४ ॥ एतन्ना
नाविधंविश्वंआत्मसृष्टमधोक्षज ॥ आत्मनानुप्रविश्यात्मन्प्राणोजीवोबिभर्ष्यजः ॥ ५ ॥ प्राणा
दीनांविश्वसृजांशक्तयोयाःपरस्यताः ॥ पारतंत्र्याद्वैसादृश्याद्द्वयोश्चेष्टैवचेष्टतां ॥ ६ ॥ कां
तिस्तेजःप्रभासत्ताचंद्राग्न्यर्कर्क्षविद्युतां ॥ यत्स्थैर्यंभूभृतांभूमेर्वृत्तिर्गंधोर्थतोभवान् ॥ ७ ॥
तर्पणंप्राणनमपांदेवत्वंताश्चतद्रसः ॥ ओजःसहोबलंचेष्टागतिर्वायोस्तवेश्वर ॥ ८ ॥ दिशां
त्वमवकाशोसिदिशःखंस्फोटआश्रयः ॥ नादोवर्णस्त्वमोंकारआकृतीनांपृथक्कृतिः ॥ ९ ॥ इं
द्रियंत्विंद्रियाणांत्वंदेवाश्चतदनुग्रहः ॥ अवबोधोभवान्बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृतिःसती ॥ १० ॥ भूता
नामसिभूतादिरिंद्रियाणांचतैजसः ॥ वैकारिकोविकल्पानांप्रधानमनुशायिनां ॥ ११ ॥ नश्व

रेविहृत्वावेदतद्रसितवमनश्वरं ॥ यथाद्रव्यविकारेषुद्रव्यमात्रंनिरूपितं ॥१२॥ सत्त्वंरजस्तमइतिगु
णास्तद्वृत्तयश्चयाः त्वय्यद्धाब्रह्मणिपरेकल्पितायोगमायया ॥१३॥ तस्मान्नसंत्यमीभावाय
र्हित्वयिविकल्पिताः ॥ त्वंचामीषुविकारेषुह्यन्यदाव्यावहारिकः ॥१४॥ गुणप्रवाहएतस्मिन्
अबुधास्त्वखिलात्मनः ॥ गतिंसूक्ष्मामबोधेनसंसरंतीहकर्मभिः ॥१५॥ यदृच्छयानृतांप्राप्य
सुकल्पामिहदुर्लभां ॥ स्वार्थेप्रमत्तस्यवयोगतंत्वन्माययेश्वर ॥१६॥ असावहंममैवैतेदे
हेचास्यान्वयादिषु ॥ स्नेहपाशैर्निबध्नातिभवान्सर्वमिदंजगत् ॥१७॥ युवांननःसुतौसाक्षा
त्प्रधानपुरुषेश्वरौ ॥ भूभारक्षत्रक्षपणअवतीर्णौतिथात्थह ॥१८॥ तत्तेगतोस्म्यरणमद्य
पदारविंदमापन्नसंसृतिभयापहमार्त्तबंधो ॥ एतावतालमलमिंद्रियलालसेनम
र्त्यात्मदृक्त्वयिपरेयदपत्यबुद्धिः ॥१९॥ सूतीगृहेननुजगादभवानजोनौसंजज्ञइत्य

नुयुगंनिजधर्मगुप्त्यै ॥ नानातनूर्गगनवद्विदधज्जहासिकोवेदभूम्नउरुगायविभूतिमा
यां ॥२०॥ शुकउवाच ॥ ॥ आकर्ण्येत्थंपितुर्वाक्यंभगवान्सात्वतर्षभः ॥ प्रत्याहप्रश्रयानम्रः
प्रहसन्श्लक्ष्णयागिरा ॥२१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ वचोवःसमवेतार्थंतातैतदुपमन्महे ॥ य
न्नःपुत्रान्समुद्दिश्यतत्त्वग्रामउदाहृतः ॥२२॥ अहंयूयमसावार्यइमेचद्वारकौकसः सर्वेप्य
वंयदुश्रेष्ठविमृग्याःसचराचरं ॥२३॥ आत्माह्येकःस्वयंज्योतिर्नित्योन्योनिर्गुणोगुणैः ॥ आ
त्मसृष्टैस्तत्कृतेषुभूतेषुबहुधेयते ॥२४॥ खंवायुर्ज्योतिरापोभूस्तत्कृतेषुयथाशयं ॥ आविस्ति
रोल्पभूर्येकोनानात्वंयात्यसावपि ॥२५॥ शुकउवाच ॥ ॥ एवंभगवताराजन्वसुदेवउदाहृ
तः ॥ श्रुत्वाविनष्टनानाधीस्तूष्णींप्रीतमनाअभूत् ॥२६॥ अथतत्रकुरुश्रेष्ठदेवकीसर्वदेव
ता ॥ श्रुत्वानीतंगुरोःपुत्रमात्मजाभ्यांसुविस्मिता ॥२७॥ कृष्णरामौसमाश्राव्यपुत्रान्कं

सविहिंसितान् स्मरंती कृपणं प्राह वैक्लव्यादश्रुलोचना॥२८॥ देवक्युवाच॥ रामरामाप्र
मेयात्मन् कृष्ण योगेश्वरेश्वर॥ वेदाहं वां विश्वसृजामीश्वरावादिपूरुषौ॥२९॥ कालविध्व
स्तसत्वानां राज्ञामुच्छास्त्रवर्त्तिनां॥ भूमेर्भारायमाणानामवतीर्णौ किलाद्य मे॥३०॥ यस्यां
शांशांशभागेन विश्वोत्पत्तिलयोदयाः॥ भवंति किल विश्वात्मन् तं त्वाद्याहं गतिं गता
॥३१॥ चिरान्मृतसुतादाने गुरुणा किल चोदितौ॥ आनिन्यथुः पितृस्थानाद् गुरवे गुरुदक्षि
णां॥३२॥ तथा मे कुरुतं कामं युवां योगेश्वरेश्वरौ॥ भोजराजहतान् पुत्रान् कामये द्रष्टुमाहृ
तान्॥३३॥ ऋषिरुवाच॥ एवं प्रचोदितौ मात्रा रामः कृष्णश्च भारत॥ सुतलं संविविशतु
र्योगमायामुपाश्रितौ॥३४॥ तस्मिन् प्रविष्टावुपलभ्य दैत्यराड् विश्वात्मदैवं सुतरां तथात्म
नः॥ संदर्शनाह्लादपरिप्लुताशयः सद्यः समुत्थाय ननाम सान्वयः॥३५॥ तयोः समानीय व

रासनं मुदोपविष्टयोस्तत्र महात्मनोस्तयोः॥ दधार पादाववनिज्य तज्जलं सवृंद आब्रह्म पु
नद्यदंबु ह॥३६॥ समर्हयामास च तौ विभूतिभिर्महार्हवस्त्राभरणानुलेपनैः॥ तांबूलदीपा
मृतभक्षणादिभिः स्वगोत्रवित्तात्मसमर्प्पणेन च॥३७॥ स इंद्रसेनो भगवत्पदांबुजं बिभ्र
न्मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया॥ उवाच हानंदजलाकुलेक्षणः प्रहृष्टरोमा नृप गद्गदाक्षरं॥३८
॥ बलिरुवाच॥ नमोनंताय बृहते नमः कृष्णाय वेधसे॥ सांख्ययोगवितानाय ब्रह्मणे पर
मात्मने॥३९॥ दर्शनं वां हि भूतानां दुःप्रापं चातिदुर्लभं॥ रजस्तमःस्वभावानां यन्नः प्राप्तौ य
दृच्छया॥४०॥ दैत्यदानवगंधर्वाः सिधविद्याध्रचारणाः॥ यक्षरक्षःपिशाचाश्च भूतप्रमथना
यकाः॥४१॥ विशुद्धसत्वधाम्न्यद्धा त्वयि शास्त्रशरीरिणि॥ नित्यं निबद्धवैरास्ते वयं चान्ये
च तादृशाः॥४२॥ केचनोद्बद्धवैरेण भक्त्या केचन कामतः॥ न तथा सत्वसंरब्धाः सन्नि

कृष्णाःसुरारयः ॥४३॥ इत्यमित्यपितिप्रायस्त्वयोगेश्वरेश्वर ॥ नविदंत्यपियोगेशयोगमा
यांकुतोवयं ॥४४॥ तन्नःप्रसीदनिरपेक्षविमृग्ययुष्मत्पादारविंदधिषणान्यगृहांधकूपा
त् ॥ निःक्रम्यविश्वशरणांघ्र्युपलब्धवृत्तिःशांतोयथैकउतसर्वसखैश्चरामि ॥४५॥ शाध्य
स्मानीशितव्येशनिष्पापान्कुरुनःप्रभो ॥ पुमान्यच्छ्रद्धयातिष्ठंश्चोदनायाविमुच्य
ते ॥४६॥ श्रीभगवानुवाच ॥ आसन्मरीचेःषट्पुत्राऊर्णायांप्रथमेंतरे ॥ देवाःकंजहसुर्वी
क्ष्यसुतंयभितुमुद्यतं ॥४७॥ तेनासुरीमगन्योनिमधुनावद्यकर्मणा ॥ हिरण्यकशिपोर्जाता
नीतास्तेयोगमायया ॥४८॥ देवक्याउदरेजाताराजन्कंसविहिंसिताः ॥ सातान्शोचत्या
त्मजान्स्वांस्तइमेध्यासतेंतिके ॥४९॥ इतएतान्प्रणेष्यामोमातृशोकापनुत्तये ॥ ततःशा
पाद्विनिर्मुक्तालोकंयास्यंतिविज्वराः ॥५०॥ स्मरोद्गीथःपरिष्वंगःपतंगःक्षुद्रभृद्घृणी ॥ षडि

मेमत्प्रसादेनपुनर्यास्यंतिसद्गतिं ॥५१॥ इत्युक्त्वातान्समादायइंद्रसेनेनपूजितौ ॥ पुन
र्द्वारवतीमेत्यमातुःपुत्रानयच्छतां ॥५२॥ तान्दृष्ट्वाबालकान्देवीपुत्रस्नेहस्नुतस्तनी ॥ प
रिष्वज्यांकमारोप्यमूर्ध्न्यजिघ्रदभीक्ष्णशः ॥५३॥ अपाययत्स्तनंप्रीतासुतस्पर्शपरिस्नुता ॥
मोहितामाययाविष्णोर्ययासृष्टिःप्रवर्त्तते ॥५४॥ पीत्वामृतमयंतस्याःपीतशेषंगदाभृतः ॥
नारायणांगसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ॥५५॥ तेनमस्कृत्यगोविंदंदेवकींपितरंबलं ॥ मिष
तांसर्वभूतानांययुर्धामदिवौकसां ॥५६॥ तंदृष्ट्वादेवकीदेवीमृतागमननिर्गमं ॥ मेनेसुविस्मि
तामायांकृष्णस्यरचितांनृप ॥५७॥ एवंविधान्यद्भुतानिकृष्णस्यपरमात्मनः ॥ वीर्याण्यनंत
वीर्यस्यसंत्यनंतानिभारत ॥५८॥ सूतउवाच ॥ यइदमनुशृणोतिश्रावयेद्वामुरारेश्चरित
ममृतकीर्त्तेर्वर्णितंव्यासपुत्रैः जगदघभिदलंतद्भक्तसत्कर्णपूरंभगवतिकृतचित्तो

यातितत्क्षेमधाम ॥५९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे मृताग्रजानयनं नाम पं
चाशीतितमोऽध्यायः ॥८५॥ राजोवाच ॥ ॥ब्रह्मन्वेदितुमिच्छामः स्वसारं रामकृष्णयोः ॥ यथो
पयेमे विजयो या ममासीत्पितामही ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यट
न्नवनिं प्रभुः ॥ गतः प्रभासमशृणोन्मातुलेयीं स आत्मनः ॥२॥ दुर्योधनाय रामस्तां दास्य
तीति न चापरे ॥ तल्लिप्सुः स यतिर्भूत्वा त्रिदंडी द्वारकामगात् ॥३॥ तत्रैव वार्षिकान्मासान
वात्सीत्स्वार्थसाधकः ॥ पौरैः सभाजितोऽभीक्ष्णं रामेणाजानता च सः ॥४॥ एकदा गृहमानी
य आतिथ्येन निमंत्र्य तं ॥ श्रद्धयोपहृतं भैक्ष्यं बलेन बुभुजे किल ॥५॥ सोऽपश्यत्तत्र महतीं क
न्यां वीरमनोहरां ॥ प्रीत्युत्फुल्लेक्षणस्तस्यां भावक्षुब्धं मनो दधे ॥६॥ सापि तं चकमे वीक्ष्य ना
रीणां हृदयंगमं ॥ हसंती व्रीडितापांगी तन्न्यस्तहृदयेक्षणा ॥७॥ तां परं समनुध्यायन्

अंतरं प्रेप्सुरर्जुनः ॥ न लेभे शं भ्रमच्चित्तः कामेनातिबलीयसा ॥८॥ महत्यां देवयात्रायां र
थस्थां दुर्गनिर्गतां ॥ जहारानुमतः पित्रोः कृष्णस्य च महारथः ॥९॥ रथस्थो धनुरादाय शू
रांश्चारुंधतो भटान् ॥ विद्राव्य क्रोशतां स्वानां स्वभागं मृगराडिव ॥१०॥ तच्छ्रुत्वा क्षुभितो रा
मः पर्वणीव महार्णवः ॥ गृहीतपादः कृष्णेन सुहृद्भिश्चान्वशाम्यत ॥११॥ प्राहिणोत्पारिबर्हा
णि वरवध्वोर्मुदा बलः ॥ महाधनोपस्करेभरथाश्वनरयोषितः ॥१२॥ शुक उवाच ॥ ॥कृष्ण
स्यासीद्द्विजश्रेष्ठः श्रुतदेव इति श्रुतः ॥ कृष्णैकभक्त्या पूर्णार्थः शांतः कविरलंपटः ॥१३॥ स
उवास विदेहेषु मिथिलायां गृहाश्रमी ॥ अनीहयागताहार्यनिर्वर्तितनिजक्रियः ॥१४॥ यात्रा
मात्रं त्वहरहर्दैवादुपनमत्युत ॥ नाधिकं तावता तुष्टः क्रियाश्चक्रे यथोचिताः ॥१५॥ तथा
तद्राष्ट्रपालोऽंग बहुलाश्व इति श्रुतः ॥ मैथिलो निरहंमान उभावप्यच्युतप्रियौ ॥१६॥

तयोः प्रसन्नो भगवान्दारुकेणाहृतं रथं ॥ आरुह्य साकं मुनिभिर्विदेहान्प्रययौ प्रभुः ॥ १७ ॥
नारदो वामदेवोत्रिः कृष्णो रामो सितोरुणिः ॥ अहं बृहस्पतिः कण्वो मैत्रेयश्च्यवनादयः ॥
१८ ॥ तत्र तत्र तमायांतं पौरा जानपदा नृप ॥ उपतस्थुः सार्घहस्ता ग्रहैः सूर्यमिवोदितं ॥ १९ ॥
आनर्त्तधन्वकुरुजांगलकंकमत्स्यपांचालकुंतिमधुकेकयकोशलार्णाः ॥ अन्ये च तन्मुख
सरोजमुदारहासस्निग्धेक्षणं नृप पपुर्दृशिभिर्नृनार्यः ॥ २० ॥ तेभ्यः स्ववीक्षणविनष्टतमि
स्रदृग्भ्यः क्षेमं त्रिलोकगुरुरर्थदृशं च यच्छन् ॥ शृण्वन्दिगंतधवलं स्वयशोशुभघ्नं गीतं सु
रैर्नृभिरगाच्छनकैर्विदेहान् ॥ २१ ॥ तेच्युतं प्राप्तमाकर्ण्य पौरा जानपदा नृप ॥ अभीयुर्मु
दितास्तस्मै गृहीतार्हणपाणयः ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा त उत्तमश्लोकं प्रीत्युत्फुल्लाननाशयाः ॥ कैर्धृ
तांजलिभिर्नेमुः श्रुतपूर्वांस्तथा मुनीन् ॥ २३ ॥ स्वानुग्रहाय संप्राप्तं मन्वानौ तं जगद्गुरुं

मैथिलः श्रुतदेवश्च पादयोः पेततुः प्रभोः ॥ २४ ॥ न्यमंत्रयेतां दाशार्हमातिथ्येन सह द्विजैः
मैथिलः श्रुतदेवश्च युगपत्संहतांजली ॥ २५ ॥ भगवांस्तदभिप्रेत्य द्वयोः प्रियचिकीर्षया
उभयोराविशद्गेहमुभाभ्यां तदलक्षितः ॥ २६ ॥ श्रोतुमप्यसतां दूराज्जनकः स्वगृहागतान्
आनीतेष्वासनाग्र्येषु सुखासीनान्महामनाः ॥ २७ ॥ प्रवृद्धभक्त्या उद्धर्षहृदयास्रावि
लेक्षणः ॥ नत्वा तदंघ्रीन्प्रक्षाल्य तदपो लोकपावनीः ॥ २८ ॥ सकुटुंबो वहन्मूर्ध्ना पूजयां
चक्र ईश्वरान् ॥ गंधमाल्यांबराकल्पधूपदीपार्घगोवृषैः ॥ २९ ॥ वाचा मधुरया प्रीणन्
इदमाहान्नतर्पितान् ॥ पादावंकगतौ विष्णोः संस्पृशन्छनकैर्मुदा ॥ ३० ॥ राजोवाच ॥
भवान्हि सर्वभूतानामात्मा साक्षी स्वदृक्प्रभो ॥ अथ नस्त्वत्पदांभोजं स्मरतां दर्शनं ग
तः ॥ ३१ ॥ स्ववचस्तदृतं कर्तुमस्मद्दृग्गोचरो भवान् ॥ यदात्थैकांतभक्तान्मे नानंतः श्रीर

जःप्रिय ॥३२॥ कोनुत्वच्चरणांभोजमेवंविद्विसृजेत्पुमान् ॥ निष्किंचनानां शांतानां मुनी
नांयस्त्वमात्मदः ॥३३॥ योवतीर्ययदोर्वंशेनृणांसंसरतामिह ॥ यशोवितेनेतच्छांत्यैत्रैलोक्य
वृजिनापहं ॥३४॥ नमस्तुभ्यंभगवतेकृष्णायाकुंठमेधसे ॥ नारायणायऋषयेसुशांतंतप
ईयुषे ॥३५॥ दिनानिकतिचिद्भूमन्गृहान्नोनिवसद्विजैः ॥ समेतःपादरजसापुनीही
दंनिमेःकुलं ॥३६॥ इत्युपामंत्रितोराज्ञाभगवाल्लोकभावनः ॥ उवासकुर्वन्कल्याणंमिथिला
नरयोषितां ॥३७॥ श्रुतदेवोच्युतंप्राप्तंस्वगृहान्जनकोयथा ॥ नत्वामुनीन्सुसंहृष्टोधुन्वन्
वासोननर्त्तह ॥३८॥ तृणपीठबृषीष्वेतानानीतानुपवेश्यसः ॥ स्वागतेनाभिनंद्यांघ्रीन्स
भार्योवनिजेमुदा ॥३९॥ तदंभसामहाभागआत्मानंसगृहान्वयं ॥ स्नापयांचक्रउद्धर्षो
लब्धसर्वमनोरथः ॥४०॥ फलार्हणोशीरशिवामृतांबुभिर्मृदासुरभ्यातुलसीकुशां

बुजैः ॥ आराधयामासयथोपपन्नयासपर्य्ययासत्त्वविवर्धनांधसा ॥४१॥ सतर्कयामास
कुतोममान्वभूद्गृहांधकूपेपतितस्यसंगमः ॥ यःसर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिःकृष्णेनचा
स्यात्मनिकेतभूसुरैः ॥४२॥ सूपविष्टान्कृतातिथ्यान्श्रुतदेवउपस्थितः सभार्यस्वजनाप
त्यउवाचांघ्र्यभिमर्शनः ॥४३॥ श्रुतदेवउवाच ॥ नाद्यनोदर्शनंप्राप्तःपरंपरमपूरुषः य
र्हीदंशक्तिभिःसृष्ट्वाप्रविष्टोह्यात्मसत्तया ॥४४॥ यथाशयानःपुरुषोमनसैवात्ममायया
सृष्ट्वालोकंपरंस्वाप्नमनुविश्यावभासते ॥४५॥ शृण्वतांगदतांशश्वदर्चतांत्वाभिवंदतां
नृणांसंवदतामंतर्हृदिभास्यमलात्मनां ॥४६॥ हृदिस्थोप्यतिदूरस्थःकर्मविक्षिप्तचेतसां
आत्मशक्तिभिरग्राह्योप्यंत्युपेतगुणात्मनां ॥४७॥ नमोस्तुतेध्यात्मविदांपरात्मनेह्यनात्म
नेस्वात्मविभक्तमृत्यवे ॥ सकारणाकारणलिंगमीयुषेस्वमाययासंवृतरुद्धदृष्टये ॥४८॥

भा०द०उ०
११०

सत्वं शुश्रूषितव्यास्ते किं देव करवाम ते । एतदंतो नृणां क्लेशो यद्भवानक्षिगोचरः ॥४९॥
श्रीशुक उवाच ॥ ॥ तदुक्तमित्युपाकर्ण्य भगवान्प्रणतार्तिहा । गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रह
संस्तमुवाच ह ॥५०॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ ब्रह्मंस्तेनुग्रहार्थाय संप्राप्तान्विध्यमी मुनीन् । संच
रंति मया लोकान्पुनंतः पादरेणुभिः ॥५१॥ देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि दर्शनस्पर्शनार्चनैः । शनैः
पुनंति कालेनैतदप्यर्हत्तमेक्षया ॥५२॥ ब्राह्मणो जन्मना श्रेयान्सर्वेषां प्राणिनामिह । तपसा
विद्यया तुष्ट्या किं तु मत्कलया युतः ॥५३॥ न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजं । सर्ववेदम
यो विप्रः सर्वदेवमयो ह्यहं ॥५४॥ दुःप्रज्ञा अविदित्वैवमवजानंत्यसूयवः । गुरुं मां विप्रमात्मा
नमर्चादाविज्यदृष्टयः ॥५५॥ चराचरमिदं विश्वं भावा ये चास्य हेतवः । मद्रूपाणीति चेतस्या
धत्ते विप्रो मदीक्षया ॥५६॥ तस्माद्ब्रह्मऋषीनेतान्ब्रह्मन्मच्छ्रद्धयार्चय । एवं चेदर्चितोस्म्य

११०

द्धा नान्यथा भूरिभूतिभिः ॥५७॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ स इत्थं प्रभुणादिष्टः सह कृष्णान्द्विजो
त्तमान् । आराध्यैकात्मभावेन मैथिलश्चाप सद्गतिं ॥५८॥ एवं स्वभक्तयो राजन्भगवान्भक्त
भक्तिमान् । उषित्वादिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात् ॥५९॥ इति श्रीभागवते महापुरा
णे दशमस्कंधे श्रुतदेवानुग्रहो नाम षडशीतितमोध्यायः ॥८६॥ परीक्षिदुवाच ॥ ॥ ब्रह्म
न्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः । कथं चरंति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे ॥१॥ श्रीशु
क उवाच ॥ ॥ बुद्धींद्रियमनःप्राणान्जनानामसृजत्प्रभुः । मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मने
कल्पनाय च ॥२॥ सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता । श्रद्धया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेद
किंचनः ॥३॥ अत्र ते वर्णयिष्यामि गाथां नारायणान्वितां । नारदस्य च संवादमृषेर्नारायण
स्य च ॥४॥ एकदा नारदो लोकान्पर्यटन्भगवत्प्रियः । सनातनमृषिं द्रष्टुं ययौ नाराय

णाश्रमं ॥५॥ यो वै भारतवर्षेस्मिन् क्षेमाय स्वस्तये नृणां ॥ धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थित
स्तपः ॥६॥ तत्रोपविष्टमृषिभिः कलापग्रामवासिभिः ॥ परीतं प्रणतोऽपृच्छदिदमेव कुरूद्वह
॥७॥ तस्मै ह्यवोचद्भगवानृषीणां शृण्वतामिदं ॥ यो ब्रह्मवादः पूर्वेषां जनलोकनिवासिनां
॥८॥ श्रीभगवानुवाच ॥ स्वायंभुव ब्रह्मसत्रं जनलोकेऽभवत्पुरा ॥ तत्रस्थानां मानसानां
मुनीनामूर्ध्वरेतसां ॥९॥ श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरं ॥ ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः श्रुत
यो यत्र शेरते ॥१०॥ तत्र हायमभूत्प्रश्नस्त्वं मां यमनुपृच्छसि ॥ तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्य
स्वीयारिमध्यमाः ॥ अपि चक्रुः प्रवचनमेकं शुश्रूषवोऽपरे ॥११॥ श्रीसनंदन उवाच ॥ स्व
सृष्टमिदमापीय शयाना सह शक्तिभिः ॥ तदंते बोधयांचक्रुस्तल्लिंगैः श्रुतयः परं ॥१२॥ १११
यथा शयानं सम्राजं वंदिनस्तत्पराक्रमैः ॥ प्रत्यूषेऽभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयंत्यनुजीविनः ॥१३॥

श्रीः॥ श्रुतय ऊचुः ॥ जय जय जह्यजामजित दोषगृभीतगुणां त्वमसि यदात्मना समवरु
द्धसमस्तभगः ॥ अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते क्वचिदजयात्मना च चरतोऽनु
चरेन्निगमः ॥१४॥ बृहदुपलब्धमेतदवयंत्यवशेषतया यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदि
वाविकृतात् ॥ अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितं कथमयथा भवंति भुवि दत्त
पदानि नृणां ॥१५॥ इति तव सूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिम
वगाह्य तपांसि जहुः ॥ किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः परम भजंति ये पदम
जस्रसुखानुभवं ॥१६॥ दृतय इव श्वसंत्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा महदहमादयोऽण्डमसृ
जन् यदनुग्रहतः ॥ पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः सदसतः परं त्वमथ यदे
ष्ववशेषमृतं ॥१७॥ उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः परिसरपधतिं हृदम

मारुणयोदहरं ॥ तत उदगादनंत तव धाम शिरः परमं पुनरिह यत्समेत्य न पतंति कृतांत
मुखे ॥ ५ ॥ १८ ॥ स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया तरतमतश्चकास्स्यनलवत्स्वकृ
तानुकृतिः ॥ अथ वितथास्वमूष्ववितथं तव धाम समं विरजधियोन्वयंत्यभिविपन्यव ए
करसं ॥ ६ ॥ १९ ॥ स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरंतरसंवरणं तव पुरुषं वदंत्यखिलशक्तिधतोंश
क्तिधतोंशकृतं ॥ इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं भवत उपासतेंघ्रिमभवं भु
वि विश्वसिताः ॥ ७ ॥ २० ॥ दुरवगमात्मतत्वनिगमाय तवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिप
रिवर्तपरिश्रमणाः ॥ न परिलषंति केचिदपवर्गमपीश्वर ते चरणसरोजहंसकुलसं
गविसृष्टगृहाः ॥ ८ ॥ २१ ॥ त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियवच्चरति तथोन्मुखे त्व
यि हिते प्रिय आत्मनि च ॥ न बत रमंत्यहो असदुपासनयात्महनो यदनुशया भ्रमंत्यु

रुभये कुशरीरभृतः ॥ ९ ॥ २२ ॥ निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजो हृदि यन्मुनय उपासते त
दरयोपि ययुः स्मरणात् ॥ स्त्रिय उरगेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियो वयमपि ते समाः सम
दृशोंघ्रिसरोजसुधाः ॥ १० ॥ २३ ॥ क इह नु वेद बतावरजन्मलयोग्रसरं यत उदगादृषिर्यम
नु देवगणा उभये ॥ तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमवकृ
ष्य शयीत यदा ॥ ११ ॥ २४ ॥ जनिमसतः सतो मृतिमुतात्मनि ये च भिदां विपणमृतं स्मरंत्यु
पदिशंति त आरुपितैः ॥ त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकृता त्वयि न ततः परत्र
स भवेदवबोधरसे ॥ १२ ॥ २५ ॥ सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि विभात्यसदामनुजात्सदभिमृशं
त्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः ॥ न हि विकृतिं त्यजंति कनकस्य तदात्मतया स्वकृतमनु
प्रविष्टमिदमात्मतयावसितं ॥ १३ ॥ २६ ॥ तव परि ये चरंत्यखिलसत्वनिकेततया त उत

भा॰द॰उ॰ पराक्रमंत्यविगणय्यशिरोनिर्ऋतेः॥ परिवयसेपशूनिवगिराविबुधानपितांस्त्वयिकृ
११३ तसौहृदाःखलुपुनंतिनयेविमुखाः॥१४॥२७॥ त्वमकरणःस्वराडखिलकारकशक्तिधर
स्तवबलिमुद्वहंतिसमदंत्यजयानिमिषाः॥ वर्षभुजोखिलक्षितिपतेरिवविश्वसृजोवि
दधतियत्रयेत्वधिकृताभवतश्चकिताः॥१५॥२८॥ स्थिरचरजातयःस्युरजयोत्थनिमित्त
युजोविहरउदीक्षयायदिपरस्यविमुक्ततत॥ नहिपरमस्यकश्चिदपरोनपरश्चभवेद्वि
यतइवापदस्यतवशून्यतुलांदधतः॥१६॥२९॥ अपरिमिताध्रुवास्तनुभृतोयदिसर्वगता
स्तर्हिनशास्यतेतिनियमोध्रुवनेतरथा॥ अजनिचयन्मयंतदविमुच्यनियंतृभवेत्सम
मनुजानतांयदमतंमतदुष्टतया॥१७॥३०॥ नघटतउद्भवःप्रकृतिपूरुषयोरजयोरुभययु ११३
जाभवंत्यसुभृतोजलबुद्बुदवत्॥ त्वयितइमेततोविविधनामगुणैःपरमेसरितइवा

र्णवेमधुनिलिल्युरशेषरसाः॥१८॥३१॥ नृषुतवमाययाभ्रमममीष्ववगत्यभृशंत्वयिसु
धियोभवेदधतिभावमनुप्रभवं॥ कथमनुवर्त्ततांभवभयंतवयद्भ्रुकुटिःसृजतिमुहु
स्त्रिनेमिरभवच्छरणेषुभयं॥१९॥३२॥ विजितहृषीकवायुभिरदांतमनस्तुरगंयइहयतं
तियंतुमतिलोलमुपायखिदः॥ व्यसनशतान्विताःसमवहायगुरोश्चरणंवणिजइवा
जसंत्यकृतकर्णधराजलधौ॥२०॥३३॥ स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथैस्त्वयिस
तिकिंनृणांश्रयतआत्मनिसर्वरसे॥ इतिसदजानतांमिथुनतोरतयेचरतांसुखय
तिकोन्विहस्वविहतेस्वनिरस्तभगे॥२१॥३४॥ भुविपुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयोवि
मदास्तउतभवत्पदांबुजहृदोघभिदंघ्रिजलाः॥ दधतिसकृन्मनस्त्वयियआत्मनिनि
त्यसुखेनपुनरुपासतेपुरुषसारहरावसथान्॥२२॥३५॥ सतइदमुत्थितंसदिति

चेन्ननुतर्कहतंव्यभिचरतिक्वचक्वचमृषानतथोभययुक् ॥ व्यवहृतयेविकल्पइषितोंधपरं
परयाभ्रमयतिभारतीतउरुवृत्तिभिरुक्थजडान् ॥ २३ ॥ ३६ ॥ नयदिदमग्रआसननभविष्यद
तोनिधनादनुमितमंतरात्वयिविभातिमृषैकरसे ॥ अतउपमीयतेद्रविणजातिविकल्प
पथैर्वितथमनोविलासमृतमित्यवयंत्यबुधाः ॥ २४ ॥ ३७ ॥ सयदजयात्वजामनुशयीतगु
णांश्चजुषन्भजतिसरूपतांतदनुमृत्युमपेतभगः ॥ त्वमुतजहासितामहिरिवत्वचमा
त्तभगोमहसिमहीयसेष्टगुणितेपरिमेयभगः ॥ २५ ॥ ३८ ॥ यदिनसमुद्धरंतियतयोहृदि
कामजटादुरधिगमोऽसतांहृदिगतोस्मृतकंठमणिः ॥ असुतृपयोगिनामुभयतोप्य
सुखंभगवन्ननपगतांतकादनधिरूढपदाद्भवतः ॥ २६ ॥ ३९ ॥ त्वदवगमीनवेत्तिभ
वदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयांस्तर्हिदेहभृतांचगिरः ॥ अनुयुगमन्वहंसगुण

गीतपरंपरयाश्रवणभृतोयतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ॥ २७ ॥ ४० ॥ द्युपतयएवतेनययु
रंतमनंततयात्वमपियदंतरांडनिचयानुसावरणाः ॥ खइवरजांसिवांतिवयसास
हयच्छ्रुतयस्त्वयिहिफलंत्यतन्निरसनेनभवन्निधनाः ॥ २८ ॥ ४१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इ
त्येतद्ब्रह्मणःपुत्राआश्रुत्यात्मानुशासनं ॥ सनंदनमथानर्चुःसिद्धाज्ञात्वात्मनोगतिं ॥ ४२ ॥
इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः ॥ समुद्धृतःपूर्वजातैर्व्योमयानैर्महात्मभिः ॥ ४३ ॥
त्वंचैतद्ब्रह्मदायादश्रद्धयात्मानुशासनं ॥ धारयंश्चरगांकामंकामानांभर्जनंनृणां ॥ ४४ ॥
॥ शुकउवाच ॥ एवंसऋषिणादिष्टंगृहीत्वाश्रद्धयात्मवान् ॥ पूर्णःश्रुतधरोराजन्नाह
वीरव्रतोमुनिः ॥ ४५ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ नमस्तस्मैभगवतेकृष्णायामलकीर्त्तये ॥ योध
त्तेसर्वभूतानामभवायोशतीःकलाः ॥ ४६ ॥ इत्याद्यमृषिमानम्यतच्छिष्यांश्चमहात्म

नाः ततोगादाश्रमंसाक्षात्पितुर्द्वैपायनस्यमे ॥४७॥ सभाजितोभगवताकृतासनपरिग्रहः
तस्मैतद्वर्णयामासनारायणमुखाछ्रुतं ॥४८॥ इत्येतद्वर्णितंराजन्यन्नःप्रश्नःकृतस्त्वया यथा
ब्रह्मण्यनिर्देश्येनिर्गुणेपिमनश्चरेत् ॥४९॥ योस्योत्प्रेक्षकआदिमध्यनिधनेयोव्यक्तजीवेश्व
रोयःसृष्ट्वेदमनुप्रविश्यऋषिणाचक्रेपुरःशास्तिता॥ यंसंपद्यजहात्यजामनुशयीसुप्तः
कुलायंयथातंकैवल्यनिरस्तयोनिमभयंध्यायेदजस्रंहरिं ॥५०॥ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेदशमस्कंधेनारायणनारदसंवादेसप्ताशीतितमोध्यायः ॥८७॥ राजोवाच ॥ ॥दे
वासुरमनुष्येषुयेभजंत्यशिवंशिवं ॥ प्रायस्तेधनिनोभोजानतुलक्ष्म्याःपतिंहरिं ॥१॥ ए
तद्वेदितुमिछामःसंदेहोत्रमहान्हिनः ॥ विरुद्धशीलयोःप्रभ्वोर्विरुद्धाभजतांगतिः ॥२॥
॥श्रीशुकउवाच ॥ ॥शिवःशक्तियुतःशश्वत्त्रिलिंगोगुणसंवृतः ॥ वैकारिकस्तैजसश्चता

मसश्चेत्यहंत्रिधा ॥३॥ ततोविकाराअभवन्षोडशामीषुकंचन ॥ उपाधावन्विभूतीनांसर्वा
सामश्नुतेगतिं ॥४॥ हरिर्हिनिर्गुणःसाक्षात्पुरुषःप्रकृतेःपरः ॥ ससर्वदृगुपद्रष्टातंभजन्निर्गुणो
भवेत् ॥५॥ निवृत्तेष्वश्वमेधेषुराजायुष्मत्पितामहः ॥ शृण्वन्भगवतोधर्मानपृछदिदमच्युतं
॥६॥ सआहभगवांस्तस्मैप्रीतःशुश्रूषवेप्रभुः ॥ नृणांनिःश्रेयसार्थाययोवतीर्णोयदोःकुले
॥७॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥यस्याहमनुगृह्णामिहरिष्येतद्धनंशनैः ॥ ततोधनंत्यजंत्यस्यस्व
जनाःदुःखदुःखितं ॥८॥ सयदावितथोद्योगोनिर्विण्णःस्याधनेहया ॥ मत्परैःकृतमै
त्रस्यकरिष्येमदनुग्रहं ॥९॥ तद्ब्रह्मपरमंसूक्ष्मंचिन्मात्रंसदनंतकं ॥ अतोमांसुदुरारा
ध्यंहित्वान्यंभजतेजनः ॥१०॥ ततस्तआशुतोषेभ्योलब्धराज्यश्रियोधताः ॥ मत्ताःप्रम
त्तावरदान्विस्मरंत्यवजानते ॥११॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥शापप्रसादयोरीशाब्रह्मविष्णुशि

भा०द०उ०
११६

वारयः॥सद्यःशापप्रसादोंगशिवोब्रह्मानचाच्युतः॥१२॥अत्रैवोदाहरंतीममितिहा
संपुरातनं॥वृकासुरायगिरिशोवरंदत्वापसंकटं॥१३॥वृकोनामासुरःपुत्रःशकुनेः
पथिनारदं॥दृष्ट्वाशुतोषंपप्रछदेवेषुत्रिषुदुर्मतिः॥१४॥सआहदेवंगिरिशमुपाधावाशु
सिध्यति॥योल्पाभ्यांगुणदोषाभ्यामाशुतुष्यतिकुप्यति॥१५॥दशास्यबाणयोस्तुष्टःस्तुवतो
वंदिनोरिव॥ऐश्वर्यमतुलंदत्वाततआपसुसंकटं॥१६॥इत्यादिष्टस्तमसुरउपाधावत्स्व
गात्रतः॥केदारआत्मक्रव्येणजुह्वानोग्निमुखंहरं॥१७॥देवोपलब्धिमप्राप्यनिर्वेदात्स
प्तमेहनि॥शिरोवृश्चत्सुधितिनातत्तीर्थक्लिन्नमूर्धजं॥१८॥तदामहाकारुणिकःसधूर्ज
टिर्यथावयंचाग्निरिवोत्थितोनलात्॥निगृह्यदोर्भ्यांभुजयोर्न्यवारयत्तत्स्पर्शनाद्भूयउ
पस्कृताकृतिः॥१९॥तमाहचांगालमलंवृणीष्वमेयथाभिकामंवितरामितेवरं॥प्रीयेय

११६

तोयेननृणांप्रपद्यतामहंत्वयात्मानंभृशमर्दयसेवृथा॥२०॥देवंसवव्रेपापीयान्वरंभूत
भयावहं॥यस्ययस्यकरंशीर्ष्णिधास्येसम्रियतामिति॥२१॥तच्छ्रुत्वाभगवान्रुद्रोदुर्मना
इवभारत॥ॐमितिप्रहसंस्तस्मैददेहेरमृतंयथा॥२२॥इत्युक्तःसोसुरोनूनंगौरीहर
णलालसः॥सतद्वरपरीक्षार्थंशंभोर्मूर्ध्निकिलासुरः॥२३॥स्वहस्तंधातुमारेभेसोबिभ्यत्स्व
कृताच्छिवः॥तेनोपसृष्टःसंत्रस्तःपराधावत्सवेपथुः॥यावदंतंदिवोभूमेःकाष्ठानामुद
गादुदक्॥२४॥अजानंतःप्रतिविधिंतूष्णीमासन्सुरेश्वराः॥ततोवैकुंठमगमद्भास्वरंत
मसःपरं॥२५॥यत्रनारायणःसाक्षान्न्यासिनांपरमागतिः॥शांतानांन्यस्तदंडानांयतोना
वर्ततेगतः॥२६॥तंतथाव्यसनंदृष्ट्वाभगवान्वृजिनार्दनः॥दूरात्प्रत्युदियाद्भूत्वाबटु
कोयोगमायया॥२७॥मेखलाजिनदंडाक्षैस्तेजसाग्निरिवज्वलन्॥अभिवादयामासच

भा·द·उ·
११७

तं कुशपाणिर्विनीतवत् ॥२८॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ शाकुनेय भवान् व्यक्तं श्रांतः किं दू
रमागतः ॥ क्षणं विश्रम्यतां पुंस आत्मायं सर्वकामधुक् ॥२९॥ यदि नः श्रवणायालं
युष्मद्व्यवसितं विभो ॥ भण्यतां प्रायशः पुंभिर्धृतैः स्वार्थान्समीहते ॥३०॥ श्रीशुक उ
वाच ॥ ॥ एवं भगवता पृष्टो वचसामृतवर्षिणा ॥ गतक्लमोऽब्रवीत्तस्मै यथापूर्वम
नुष्ठितं ॥३१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ एवं चेत्तर्हि तद्वाक्यं न वयं श्रद्दधीमहि ॥ यो दक्षशा
पात्पैशाच्यं प्राप्तः प्रेतपिशाचराट् ॥३२॥ यदि वस्तत्र विश्रंभो दानवेंद्र जगद्गुरौ
तर्ह्यंगाशु स्वशिरसि हस्तं न्यस्य प्रतीयतां ॥३३॥ यद्यसत्यं वचः शंभोः कथंचिद्दानव
र्षभ ॥ तदैनं जह्यसद्वाचं न यद्वक्तानृतं पुनः ॥३४॥ इत्थं भगवतश्चित्रैर्वचोभिः स
सुपेशलैः ॥ भिन्नधीर्विस्मितः शीर्ष्णि स्वहस्तं कुमतिर्न्यधात् ॥३५॥ अथापतद्भिन्नशि

११७

रा वज्राहत इव क्षणात् ॥ जयशब्दो नमःशब्दः साधुशब्दोऽभवद्दिवि ॥३६॥ मुमुचुः पु
ष्पवर्षाणि हते पापे वृकासुरे ॥ देवर्षिपितृगंधर्वा मोचितः संकटाच्छिवः ॥३७॥ मुक्तं
गिरिशमभ्याह भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ अहो देव महादेव पापोऽयं स्वेन पाप्मना ॥३८॥
हतः को नु महत्स्वीश जंतुर्वै कृतकिल्बिषः ॥ क्षेमी स्यात्किमु विश्वेशे कृतागस्को जग
द्गुरौ ॥३९॥ य एवमव्याकृतशक्त्युदन्वतः परस्य साक्षात्परमात्मनो हरेः ॥ गिरित्रमोक्षं क
थयेच्छृणोति वा विमुच्यते संसृतिभिस्तथारिभिः ॥४०॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द
शमस्कंधे रुद्रमोक्षणं नामाष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥८८॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ सरस्व
त्यास्तटे राजन्नृषयः सत्रमासत ॥ वितर्कः समभूत्तेषां त्रिष्वधीशेषु को महान् ॥१॥
तस्य जिज्ञासया ते वै भृगुं ब्रह्मसुतं नृप ॥ तज्ज्ञप्त्यै प्रेषयामासुः सोऽभ्यगाद्ब्रह्मणः स

नो ॥२॥ न तस्मै प्रह्वणं स्तोत्रं चक्रे सत्वपरीक्षया ॥ तस्मै चुक्रोध भगवान्प्रज्वलन्स्वेन
तेजसा ॥३॥ स आत्मन्युत्थितं मन्युमात्मजायात्मना प्रभुः ॥ अशीशमद्यथा वह्निं स्व
योन्या वारिणात्मभूः ॥४॥ ततः कैलासमगमत्स तं देवो महेश्वरः ॥ परिरब्धुं समारेभे
उत्थाय भ्रातरं मुदा ॥५॥ नैछत्त्वमस्युत्पथग इति देवश्चुकोप ह ॥ शूलमुद्यम्य तं हंतु
मारेभे तिग्मलोचनः ॥६॥ पतित्वा पादयोर्देवी सांत्वयामास तं गिरा ॥ अथो जगाम वै
कुंठं यत्र देवो जनार्दनः ॥७॥ शयानं श्रिय उत्संगे पदा वक्षस्यताडयत् ॥ तत उत्थाय
भगवान्सह लक्ष्म्या सतां गतिः ॥८॥ स्वतल्पादवरुह्याथ ननाम शिरसा मुनिं ॥ आह ते
स्वागतं ब्रह्मन्निषीदात्रासने क्षणं ॥ अजानतामागतान्वः क्षंतुमर्हथ नः प्रभो ॥९॥ अती
व कोमलौ तात चरणौ ते महामुने ॥ इत्युक्त्वा विप्रचरणौ मर्दयन्स्वेन पाणिना ॥१०॥ पुनी

हि सहलोकं मां लोकपालांश्च मद्गतान् ॥ पादोदकेन भगवंस्तीर्थानां तीर्थकारिणा ॥११॥
अद्याहं भगवंल्लक्ष्म्या आसमेकांतभाजनं ॥ वत्स्यत्युरसि मे भूतिर्भवत्पादहतांहसः ॥१२॥
॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ब्रुवति वैकुंठे भृगुस्तन्मंद्रया गिरा ॥ निर्वृतस्तर्पितस्तूष्णीं भ
क्त्युत्कंठोऽश्रुलोचनः ॥१३॥ पुनः स सत्रमाव्रज्य मुनीनां ब्रह्मवादिनां ॥ स्वानुभूतमशे
षेण राजन्भृगुरवर्णयत् ॥१४॥ तन्निशम्याथ मुनयो विस्मिता मुक्तसंशयाः ॥ भूयांसं
श्रद्दधुर्विष्णुं यतः शांतिर्यतोऽभयं ॥१५॥ धर्मः साक्षाद्यतो ज्ञानं वैराग्यं च तदन्वितं ॥ ऐ
श्वर्यं चाष्टधा यस्माद्यशश्चात्ममलापहं ॥१६॥ मुनीनां न्यस्तदंडानां शांतानां समचे
तसां ॥ अकिंचनानां साधूनां यमाहुः परमां गतिं ॥१७॥ सत्वं यस्य प्रिया मूर्त्तिर्ब्राह्मणा
स्त्विष्टदेवताः ॥ भजंत्यनाशिषः शांता यं वा निपुणबुद्धयः ॥१८॥ त्रिविधाकृतयस्तस्य

राक्षसा असुराः सुराः ॥ गुणिन्या मायया सृष्टाः सत्वं तत्तीर्थसाधनं ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इ
त्थं सारस्वता विप्रा नृणां संशयनुत्तये ॥ पुरुषस्य पदांभोजसेवया तद्गतिं गताः ॥ २० ॥ सूत
उवाच ॥ इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगंधपीयूषं भवभयभित्परस्य पुंसः सुश्लोकं श्र
वणपुटैः पिबत्यभीक्ष्णं पांथोध्वभ्रमणपरिश्रमं जहाति ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ए
कदा द्वारवत्यां तु विप्रपत्न्याः कुमारकः ॥ जातमात्रो भुवं स्पृष्ट्वा ममार किल भारत ॥ २२ ॥
विप्रो गृहीत्वा मृतकं राजद्वार्युपधाय सः ॥ इदं प्रोवाच विलपन्नातुरो दीनमानसः ॥ २३ ॥
ब्रह्मद्विषः शठधियो लुब्धस्य विषयात्मनः ॥ क्षत्रबंधोः कर्मदोषात्पंचत्वं मे गतोर्भ
कः ॥ २४ ॥ हिंसाविहारं नृपतिं दुःशीलमजितेंद्रियं ॥ प्रजा भजंत्यः सीदंति दरिद्रा नित्य
दुःखिताः ॥ २५ ॥ एवं द्वितीयं विप्रर्षिस्तृतीयं त्वेवमेव च ॥ विसृज्य स नृपद्वारि तां गाथां

समगायत ॥ २६ ॥ तामर्जुन उपश्रुत्य कर्हिचित्केशवांतिके ॥ परेते नवमे बाले ब्राह्म
णं समभाषत ॥ २७ ॥ किंस्विद्ब्रह्मंस्त्वन्निवासे इह नास्ति धनुर्धरः ॥ राजन्यबंधुरेते वै ब्रा
ह्मणाः सत्र आसते ॥ २८ ॥ धनदारात्मजापृक्ता यत्र शोचंति ब्राह्मणाः ॥ ते वै राजन्यवेष
णे नटा जीवंत्यसुंभराः ॥ २९ ॥ अहं प्रजां वां भगवन्रक्षिष्ये दीनयोरिह ॥ अनिस्तीर्णप्र
तिज्ञोग्निं प्रवेक्ष्ये हतकल्मषः ॥ ३० ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नो ध
न्विनां वरः ॥ अनिरुद्धोप्रतिरथो न त्रातुं शक्नुवंति यत् ॥ ३१ ॥ तत्कथं नु भवान्कर्म दु
ष्करं जगदीश्वरैः ॥ चिकीर्षसि त्वं बालिश्यात्तन्न श्रद्दध्महे वयं ॥ ३२ ॥ अर्जुन उवा
च ॥ नाहं संकर्षणो ब्रह्मन्न कृष्णः कार्ष्णिरेव च ॥ अहं वा अर्जुनो नाम गांडीवं
यस्य वै धनुः ॥ ३३ ॥ मावमंस्था मम ब्रह्मन्वीर्यं त्र्यंबकतोषणं ॥ मृत्युं विजित्य प्रध

ने आनेष्ये ते प्रजां विभो ॥ ३४ ॥ एवं विश्रंभितो विप्रः फाल्गुनेन परंतप ॥ जगाम स्वगृहं
प्रीतः पार्थवीर्यं निशामयन् ॥ ३५ ॥ प्रसूतिकाल आसन्ने भार्याया द्विजसत्तमः ॥ पा
हि पाहि प्रजां मृत्योरित्याहार्जुनमातुरः ॥ ३६ ॥ स उपस्पृश्य शुच्यंभो नमस्कृत्य महे
श्वरं ॥ दिव्यान्यस्त्राणि संस्मृत्य सज्यं गांडीवमाददे ॥ ३७ ॥ न्यरुणत्सूतिकागारं शरैर्ना
नास्त्रयोजितैः ॥ तिर्यगूर्ध्वमधः पार्थश्चकार शरपंजरं ॥ ३८ ॥ ततः कुमारः संजातो
विप्रपत्न्या रुदन्मुहुः ॥ सद्योऽदर्शनमापेदे सशरीरो विहायसा ॥ ३९ ॥ तदाह विप्रो वि
जयं विनिंदन्कृष्णसंनिधौ ॥ मौढ्यं पश्यत मे योहं श्रद्दधे क्लीबकत्थनं ॥ ४० ॥ न प्रद्युम्नो
नानिरुद्धो न रामो न च केशवः ॥ यस्य शेकुः परित्रातुं कोन्यस्तदवितेश्वरः ॥ ४१ ॥ धिगर्
जुनं मृषावादं धिगात्मश्लाघिनो धनुः ॥ दैवोपसृष्टं यो मौढ्यादानिनीषति दुर्मतिः ॥ ४२ ॥

एवं शपति विप्रर्षौ विद्यामास्थाय फाल्गुनः ॥ ययौ संयमनीमाशु यत्रास्ते भगवान्य
मः ॥ ४३ ॥ विप्रापत्यमचक्षाणस्तत ऐंद्रीमगात्पुरीं ॥ आग्नेयीं नैर्ऋतीं सौम्यां वायव्यां वा
रुणीमथ ॥ ४४ ॥ रसातलं नाकपृष्ठं धिष्ण्यान्यन्यान्युदायुधः ॥ ततोऽलब्धद्विजसुतो ह्यनि
स्तीर्णप्रतिश्रुतः ॥ ४५ ॥ अग्निं विविक्षुः कृष्णेन प्रत्युक्तः प्रतिषेधता ॥ दर्शये द्विजसूनूं
स्ते मावज्ञात्मानमात्मना ॥ ४६ ॥ ये ते नः कीर्तिं विमलां मनुष्याः स्थापयंति नः ॥ इति संभा
ष्य भगवान् अर्जुनेन सहेश्वरः ॥ ४७ ॥ दिव्यं स्वरथमास्थाय प्रतीचीं दिशमाविशत्
सप्तद्वीपान्सप्तसिंधून्सप्त सप्तगिरीनथ ॥ ४८ ॥ लोकालोकं तथातीत्य विवेश सु
महत्तमः ॥ तत्राश्वाः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ॥ ४९ ॥ तमसि भ्रष्टगतयो ब
भूवुर्भरतर्षभ ॥ तान्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णो महायोगेश्वरेश्वरः ॥ सहस्रादित्यसंकाशं

स्वचक्रं प्राहिणोत्तुरं ।५०। तमःसुघोरंगहनंकृतंमहद्विदारयद्भूरितरेणरोचिषा
मनोजवंनिर्विविशेसुदर्शनंगुणच्युतोरामशरोयथाचमूः ।५१। द्वारेणचक्रानुपथे
नतत्तमःपरंपरंज्योतिरनंतपारं ।समश्नुवानंप्रसमीक्ष्यफाल्गुनःप्रताडिताक्षोपि
दधेक्षिणीउभे ।५२। ततःप्रविष्टःसलिलंनभस्वताबलीयसैजद्बृहदूर्मिभूषणं ।तत्रा
द्भुतंवैभवनंद्युमत्तमंभ्राजन्मणिस्तंभसहस्रशोभितं ।५३। तस्मिन्महाभीममनंत
मद्भुतंसहस्रमूर्धन्यफणामणिद्युभिः ।विभ्राजमानंद्विगुणेक्षणोल्बणंसिताचला
भंशितिकंठजिह्वं ।५४। ददर्शतद्भोगसुखासनंविभुंमहानुभावंपुरुषोत्तमोत्तमं ।सां
द्रांबुदाभंसुपिशंगवाससंप्रसन्नवक्त्रंरुचिरायतेक्षणं ।५५। महामणिव्रातकिरीटकुं
डलप्रभापरिक्षिप्तसहस्रकुंतलं प्रलंबचार्वष्टभुजंसकौस्तुभंश्रीवत्सलक्ष्मंवन

मालयावृतं ।५६। सुनंदनंदप्रमुखैःस्वपार्षदैश्चक्रादिभिर्मूर्तिधरैर्निजायुधैः पुष्ट्याश्रि
याकीर्त्यजयाखिलर्द्धिभिर्निषेव्यमानंपरमेष्ठिनांपतिं ।५७। ववंदआत्मानमनंतमच्यु
तोजिष्णुश्चतद्दर्शनजातसाध्वसः ।तावाहभूमापरमेष्ठिनांप्रभुर्बद्धांजलीसस्मितमूर्ज
यागिरा ।५८। द्विजात्मजामेयुवयोर्दिदृक्षुणामयोपनीताभुविधर्मगुप्तये ।कलावती
र्णाववनेर्भरासुरान्हत्वेहभूयस्त्वरयेतमंतिमे ।५९। पूर्णकामावपियुवांनरनाराय
णावृषी ।धर्ममाचरतांस्थित्यैऋषभौलोकसंग्रहौ ।६०। इत्यादिष्टौभगवतातौकृष्णौ
परमेष्ठिना ।ॐमित्यानम्यभूमानमादायद्विजदारकान् ।६१। न्यवर्ततांस्वकंधामसं
प्रहृष्टौयथागतं ।विप्रायददतुःपुत्रान्यथारूपंयथावयः ।६२। निशाम्यवैष्णवंधाम
पार्थःपरमविस्मितः ।यत्किंचित्पौरुषंपुंसांमेनेकृष्णानुकंपितं ।६३। इतीदृशान्य

नैकानि वीर्याणि इह प्रदर्शयन् ॥ बुभुजे विषयान् ग्राम्यानीजे चात्यूर्जितैर्मखैः ॥६४॥ प्रवव
र्षाखिलान् कामान् प्रजासु ब्राह्मणादिषु ॥ यथाकालं यथैवेंद्रो भगवान् श्रैष्ठ्यमास्थितः
॥६५॥ हत्वा नृपानधर्मिष्ठान् घातयित्वार्जुनादिभिः ॥ अंजसा वर्तयामास धर्मं धर्मसु
तादिभिः ॥६६॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे द्विजकुमारानयनं नाम
नवाशीतितमोऽध्यायः ॥८९॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ सुखं स्वपुर्यां निवसन् द्वारकायां ।
श्रियः पतिः सर्वसंपत्समृद्धायां जुष्टायां वृष्णिपुंगवैः ॥१॥ स्त्रीभिश्चोत्तमवेषाभिर्न
वयौवनकांतिभिः ॥ कंदुकादिभिर्हर्म्येषु क्रीडंतीभिस्तडिद्द्युभिः ॥२॥ नित्यं संकुल
मार्गायां मदच्युद्भिर्मतंगजैः ॥ स्वलंकृतैर्भटैरश्वै रथैश्च कनकोज्ज्वलैः ॥३॥ उद्यानो
पवनाढ्यायां पुष्पितद्रुमराजिषु ॥ निर्विशद्भृंगविहगैर्नादितायां समंततः ॥४॥ रे

मे षोडशसाहस्रपत्नीनामेकवल्लभः ॥ तावद्विचित्ररूपाणि तद्गेहेषु महर्द्धिषु ॥५॥
प्रोत्फुल्लोत्पलकह्लारकुमुदांभोजरेणुभिः ॥ वासितामलतोयेषु कूजद्द्विजकुलेषु च
॥६॥ विजहार विगाह्यांभो ह्रदिनीषु महोदयः ॥ कुचकुंकुमलिप्तांगः परिरब्धश्च योषि
तां ॥७॥ उपगीयमानो गंधर्वैर्मृदंगपणवानकान् ॥ वादयद्भिर्मुदा वीणां सूतमागध
वंदिभिः ॥८॥ सिच्यमानोऽच्युतस्ताभिर्हसंतीभिः स्म रेचकैः ॥ प्रतिसिंचन् विचिक्रीडे य
क्षीभिर्यक्षराडिव ॥९॥ ताः क्लिन्नवस्त्रविवृतोरुकुचप्रदेशाः सिंचंत्य उद्धृतबृहत्कब
रप्रसूनाः ॥ कांतं स्म रेचकजिहीर्षयोपगुह्य जातस्मरोत्सवलसद्वदना विरेजुः ॥
॥१०॥ कृष्णस्तु तत्स्तनविषज्जितकुंकुमस्रक् क्रीडाभिषंगधुतकुंतलवृंदबंधः ॥ सिं
चन्मुहुर्युवतिभिः प्रतिसिच्यमानो रेमे करेणुभिरिवेभपतिः परीतः ॥११॥ नटानां

२३

नर्त्तकीनां च गीतवाद्योपजीविनां ॥ क्रीडाजंकारवासांसि रूपोदारस्य चत्रियः ॥१२॥ हरम
स्यैवं विहरतो गत्वा जायेक्षितस्मितैः ॥ नर्मक्ष्वेलिपरिष्वंगैः स्त्रीणां किल हृता धियः ॥१३॥
उत्सुर्क्कं कुदैकधियो गिरउन्मत्तवज्जडं चिंतयंत्योरविंदाक्षं तानि मे गदतः शृणु ॥१४॥ श्री
महिष्य ऊचुः ॥ ॥ कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरो गुप्त
बोधः ॥ वयमिव सखि कच्चिद् गाढनिर्भिन्नचेता नलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन ॥१५
नेत्रे निमीलयसि नक्तमदृष्टबंधुस्त्वं रोरवीषि करुणं बत चक्रवाकि ॥ दास्यं गता वयमि
वाच्युतपादजुष्टां किं वा स्रजं स्पृहयसे कबरेण वोढुं ॥१६॥ भो भोः सदा निष्टनसे उदन्वन्
नलब्धनिद्रोधिगतप्रजागरः ॥ किंवा मुकुंदापहृतात्मलांछनः प्राप्तां दशां त्वं च गतो दुर
त्ययां ॥१७॥ त्वं यक्ष्मणा बलवतासि गृहीत इंदो क्षीणस्तमो न निजदीधितिभिः क्षिणो

२३

षि ॥ कच्चिन्मुकुंदगदितानि यथा वयं त्वं विस्मृत्य भोस्थगितगीरुपलक्ष्यसे नः ॥१८॥ किं
त्वाचरितमस्माभिर्मलयानिल ते प्रियं ॥ गोविंदापांगनिर्भिन्ने हृदीरयसि नः स्मरं ॥१९॥ मे
घ श्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवेंद्रस्य नूनं श्रीवत्सांकं वयमिव भवान् ध्यायति प्रेमबद्धः
अत्युत्कंठः शवलहृदयोस्मद्विधो बाष्पधाराः स्मृत्वा स्मृत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदस्तत्प्र
संगः ॥२०॥ प्रियरावपदानि भाषसे मृतसंजीविकयानया गिरा ॥ करवाणि किमद्य ते प्रि
यं वद मे वल्गितकंठ कोकिल ॥२१॥ न चलसि न वदस्युदारबुद्धे क्षितिधर चिंतयसे महां
तमर्थं ॥ अपि बत वसुदेवनंदनांघ्रिं वयमिव कामयसे स्तनैर्विधर्त्तुं ॥२२॥ शुष्यद्ध्रदाः कर्शि
ता बत सिंधुपत्न्यः संप्रत्यपास्तकमलश्रिय इष्टभर्त्तुः ॥ यद्वद्वयं मधुपतेः प्रणयाव
लोकमप्राप्य मुष्टहृदयाः पुरुकर्शिताः स्म ॥२३॥ हंस स्वागतमास्यतां पिब पयो ब्रूह्यंग सौ

रेः कपांद्दूतंत्वांनुविदामकच्चिदजितः स्वस्त्यास्तउक्तंपुरा किंवानश्चलसौहृदः स्मरतितंक
स्माद्भजामोवयंक्षौद्रालापयकामदंश्रियमृतेसैवैकनिष्ठास्त्रियां ॥२३॥ इतीदृशेनभावेन
कृष्णेयोगेश्वरेश्वरे ॥ क्रियमाणेनमाधव्योलेभिरेपरमांगतिं ॥२४॥ श्रुतमात्रोपियःस्त्रीणां
प्रसह्याकर्षतेमनः ॥ उरुगायोरुगीतोवापश्यंतीनांकुतःपुनः ॥२५॥ याःसंपर्यचरन्
प्रेम्णापादसंवाहनादिभिः ॥ जगद्गुरुंभर्तृबुध्यातासांकिंवर्ण्यतेतपः ॥२६॥ एवंवेदोदितंध
र्ममनुतिष्ठन्सतांगतिः ॥ गृहंधर्मार्थकामानांमुहुश्चादर्शयत्पदं ॥ आस्थितस्यपरंधर्मंकृष्ण
स्यगृहमेधिनां ॥२८॥ आसन्षोडशसाहस्रंमहिष्यश्चशताधिकं ॥ तासांस्त्रीरत्नभूताना
मष्टौयाःप्रागुदाहृताः ॥२९॥ रुक्मिणीप्रमुखाराजंस्तत्पुत्राश्चानुपूर्वशः ॥ एकैकस्यांदश
दशकृष्णोजीजनदात्मजान् ॥३०॥ यावत्यआत्मनोभार्याअमोघगतिरीश्वरः ॥ तेषामुद्दा

मवीर्याणामष्टादशमहारथाः ॥३१॥ आसन्नुदारयशसस्तेषांनामानिमेशृणु ॥ प्रद्युम्नश्चा
निरुद्धश्चदीप्तिमान्भानुरेवच ॥३२॥ सांबोमधुर्बृहद्भानुश्चित्रभानुर्वृकोरुणः ॥ पुष्करोवे
दबाहुश्चश्रुतदेवःसुनंदनः ॥३३॥ बाहुर्भानुर्विरूपश्चकविर्न्यग्रोधएवच ॥ एतेषामपिरा
जेंद्रतनुजानांमधुद्विषः ॥३४॥ प्रद्युम्नआसीत्प्रथमःपितृवद्रुक्मिणीसुतः ॥ सरुक्मिणोदु
हितरमुपयेमेमहारथः ॥३५॥ तस्यांततोनिरुद्धोभून्नागायुतबलान्वितः ॥ सचापिरुक्मि
णःपौत्रींदौहित्रोजगृहेततः ॥३६॥ वज्रस्तस्याभवद्यस्तुमौशलादवशेषितः ॥ प्रतिबाहुर
भूत्तस्मात्सुबाहुस्तस्यचात्मजः ॥३७॥ सुबाहोःशांतसेनोभूच्छतसेनस्तुतत्सुतः ॥ न
ह्येतस्मिन्कुलेजाताअधनाअबहुप्रजाः ॥३८॥ अल्पायुषोल्पवीर्याश्चअब्रह्मण्याश्च
जज्ञिरे ॥ यदुवंशप्रसूतानांपुंसांविख्यातकर्मणां ॥३९॥ संख्यानशक्यतेकर्तुमपिवर्षा

युतैर्नृप ॥ तिस्रः कोट्यः सहस्राणामष्टाशीतिशतानि च ॥ आसन्यदुकुलाचार्याः कु
माराणामिति श्रुतिः ॥४०॥ संख्यानं यादवानां कः करिष्यति महात्मनां ॥ यत्रायुतानामयुत
लक्षेणास्ते स आहुकः ॥४१॥ देवासुराहवहता ये दैतेयाः सुदारुणाः ॥ ते चोत्पन्ना मनुष्येषु
प्रजा दृप्ता बबाधिरे ॥४२॥ तन्निग्रहाय हरिणा प्रोक्ता देवा यदोः कुले ॥ अवतीर्णाः सहस्रा
णां तेषामेकाधिकं नृप ॥४३॥ तेषां प्रमाणं भगवान्प्रभुत्वेनाभवद्धरिः ॥ ये चानुवर्तिनस्त
स्य ववृधुः सर्वयादवाः ॥४४॥ शय्यासनाटनालापक्रीडास्नानाशनादिषु ॥ न विदुः संत
मात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः ॥४५॥ तीर्थं चक्रे नृपोनं यदजनि यदुषु स्वः सरित्पादशौचं
विद्विट्स्निग्धाः स्वरूपं ययुरजितपरा श्रीर्यदर्थेन्ययत्नः ॥ यन्नामामंगलघ्नं श्रुतम
थ गदितं यत्कृतो गोत्रधर्मः कृष्णस्यैतन्न चित्रं क्षितिभरहरणं कालचक्रायुधस्य

॥४६॥ जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो यदुवरपर्षत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मं ॥ स्थि
रचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन व्रजपुरवनितानां वर्धयन्कामदेवं ॥४७॥ इत्थं पर
स्य निजवर्त्मरिरक्षयात्तलीलातनोस्तदनुरूपविडंबनानि ॥ कर्माणि कर्मकषणा
नि यदूत्तमस्य श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥४८॥ मर्त्यस्तयानुसवमेधितया
मुकुंदश्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिंतयेति ॥ तद्धाम दुस्तरकृतांतजवापवर्गं ग्रा
माद्वनं क्षितिभुजोपि ययुर्यदर्थाः ॥४९॥ चित्रं न चैतदुरुगायपदाब्जरागविध्वस्तकल्म
षकरं वकमुक्तिरूपं ॥ श्रीशंसुदुस्त्यजकृतांतजवापवर्गं ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोपि य
युर्यदर्थाः ॥५०॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे श्रीकृष्णचरिते ज्ञाज्ञायां
चरितानुवर्णनं नवतितमोऽध्यायः ॥९०॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥ श्रीकल्याणमस्तु ॥ ॥

श्रीकृष्णायनमः ॥ ॥ ॐनमोभगवतेवासुदेवायनमः ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ कृत्वा
दैत्यवधंकृष्णःसरामोयदुभिर्वृतः ॥ भुवोवतारयद्भारंजविष्ठंजनयन्कलिम्
॥ १ ॥ येकोपिताःसुबहुपांडुसुताःसपत्नैर्दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिस्तान् ॥ कृत्वा
निमित्तमितरेतरतःसमेतान्हत्वान्नृपान्निरहरत्क्षितिभारमीशः ॥ २ ॥ भूभाररा
जपृतनायदुभिर्निरस्यगुप्तैःस्वबाहुभिरचिंतयदप्रमेयः ॥ मन्येवनेर्ननुगतोप्य
गतंहिभारंयद्यादवंकुलमहोह्यविषह्यमास्ते ॥ ३ ॥ नैवान्यतःपरिभवोस्यभवे
त्कथंचिन्मत्संश्रयस्यविभवोन्नहनस्यनित्यं ॥ अंतःकलिंयदुकुलस्यविधायवे
णुस्तंबस्यवह्निमिवशांतिमुपैमिधाम ॥ ४ ॥ एवंव्यवसितोराजन्सत्यसंकल्पईश्वरः
शापव्याजेनविप्राणांसंजह्रेस्वकुलंविभुः ॥ ५ ॥ स्वमूर्त्यालोकलावण्यनिर्मुक्त्यालो

छि

चनंनृणां ॥ गीर्भिःस्ताःस्मरतांचित्तंपदैस्तानीक्षतांक्रियाः ॥ ६ ॥ आच्छिद्यकीर्तिंसुश्लो
कांवितत्यह्यंजसानुकौ ॥ तमोनयातरिष्यंतीत्यगात्स्वंपदमीश्वरः ॥ ७ ॥ राजोवाच
ब्रह्मण्यानांवदान्यानांनित्यंवृद्धोपसेविनां ॥ विप्रशापःकथमभूद्वृष्णीनांकृष्णचे
तसां ॥ ८ ॥ यन्निमित्तःसवैशापोयादृशोद्विजसत्तम कथमेकात्मनांभेदएतत्सर्वंवद
स्वमे ॥ ९ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ बिभ्रद्वपुःसकलसुंदरसंनिवेशंकर्माचरन्भुविसुमंगल
माप्तकामः आस्थायधामरममाणउदारकीर्तिःसंहर्तुमैच्छतकुलंस्थितकृत्यशेष
ः ॥ १० ॥ कर्माणिपुण्यनिवहानिसुमंगलानिगायज्जगत्कलिमलापहराणिकृ
त्वा ॥ कालात्मनानिवसतायदुदेवगेहेपिंडारकंसमगमन्मुनयोनिसृष्टाः ॥ ११ ॥ वि
श्वामित्रोसितःकण्वोदुर्वासाभृगुरंगिराः ॥ कश्यपोवामदेवोत्रिर्वसिष्ठोनारदाद

स्व

य॥१२॥ क्रीडंतस्तानुपव्रज्य कुमारा यदुनंदनाः॥ उपसंगृह्य ते॥ सर्वे पप्रच्छुरविनीतव
त्॥१३॥ ते वेषयित्वा स्त्रीवेषैः सांबं जांबवतीसुतं एषा पृच्छति वो विप्रा अंतर्वत्न्यसिते
क्षणा॥१४॥ प्रष्टुं विलज्जती साक्षात्प्रब्रूतामोघदर्शनाः प्रसोष्यंती पुत्रकामा किंस्वित
संजनयिष्यति॥१५॥ एवं प्रलब्धा मुनयस्तानूचुः कुपिता नृप॥ जनयिष्यति वो मंदा मुश
लं कुलनाशनं॥१६॥ तच्छ्रुत्वा तेतिसंत्रस्ता विमुच्य सहसोदरं सांबस्य ददृशुस्तस्मिन
मुशलं खल्वयस्मयं॥१७॥ किं कृतं मंदभाग्यैर्नः किं वदिष्यंति नो जनाः॥ इति विह्वलि
ता गेहानादाय मुशलं ययुः॥१८॥ तच्चोपनीय सदसि परिम्लानमुखश्रियः॥ राज्ञ आवे
दयांचक्रुः सर्वयादवसंनिधौ॥१९॥ श्रुत्वामोघं विप्रशापं दृष्ट्वा च मुशलं नृप॥ विस्मि
ता भयसंत्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकसः॥२०॥ तच्चूर्णयित्वा मुशलं यदुराजः स आहुकः

समुद्रसलिले प्रास्यल्लोहं चास्यावशेषितं॥२१॥ कश्चिन्मत्स्योग्रसील्लोहं चूर्णानि तर
लैस्ततः॥ उह्यमानानि वेलायां लग्नान्यासन्किलैरकाः॥२२॥ मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैर्जा
लेनान्यैर्महार्णवे॥ तस्योदरगतं लोहं स शल्ये लुब्धकोकरोत्॥२३॥ भगवान्ज्ञातस
र्वार्थ ईश्वरोपि तदन्यथा॥ कर्तुं नैच्छद्विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदत॥२४॥ इति श्रीभा
गवते महापुराणे एकादशस्कंधे मौसले नाम प्रथमोध्यायः॥१॥ श्रीशुक उवाच॥ गो
विंदभुजगुप्तायां द्वारकायां कुरूद्वह॥ अवात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालसः
॥१॥ को नु राजन्निंद्रियवान्मुकुंदचरणांबुजं॥ न भजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्त
मैः॥२॥ तमेकदा तु देवर्षिं वसुदेवो गृहागतं॥ अर्चितं सुखमासीनमभिवाद्येदमब्र
वीत्॥३॥ वसुदेव उवाच॥ भगवन्भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनां॥ कृपणानां

यथापित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनां ॥४॥ नूतानांदेवचरितंदुःखायचसुखायच सुखा
यैवहिसाधूनांत्वादृशाम्मच्युतात्मनां ॥५॥ नजंतियेयथादेवान्देवाअपितथैवतान्
छायेवकर्मसचिवाःसाधवोदीनवत्सलाः ॥६॥ ब्रह्मंस्तथापिपृछामोधर्मान्नाग
वतांस्तव यान्श्रुत्वाश्रद्धयामर्त्योमुच्यतेविश्वतोनयात् ॥७॥ अहंकिलपुरानंतं
प्रजार्थोनुविमुक्तिदं ॥ अपूजयंनमोक्षायमोहितोदेवमायया ॥८॥ यथाविचित्रव्य
सनात्नवद्भिर्विश्वतोनयात् ॥ मुच्येम ह्यंजसैवाद्धातथानःशाधिसुव्रत ॥९॥ श्री
शुकउवाच ॥ राजन्नेवंकृतप्रश्नोवसुदेवेनधीमता ॥ प्रीतस्तमाहदेवर्षिर्हरेःसंस्मा
रितोगुणैः ॥१०॥ नारदउवाच ॥ सम्यगेतद्व्यवसितंनवतासात्वतर्षन यत्पृछ
सेनागवतान्धर्मांस्त्वंविश्वनावनान् ११ श्रुतोनुपठितोध्यात आदृतोवानुमो

दितः ॥ सद्यःपुनातिसद्धर्मोदेवविश्वद्रुहोपिहि ॥१२॥ त्वयापरमकल्याणःपुण्यश्रव
णकीर्त्तनः ॥ स्मारितोनगवानद्यदेवोनारायणोमम ॥१३॥ अत्राप्युदाहरंतीममिति
हासंपुरातनं ॥ आर्षनाणांचसंवादंवैदेहस्यमहात्मनः ॥१४॥ प्रियव्रतोनामसुतो
मनोःस्वायंनुवस्यच । तस्याग्नीध्रस्ततोनानिरृषनस्तत्सुतःस्मृतः ॥१५॥ तमाहुर्वा
सुदेवांशंमोक्षधर्मविवक्षया ॥ अवतीर्णंसुतशतंतस्यासीत्ब्रतपारगं ॥१६॥ तेषां
तुनरतोज्येष्ठोनारायणपरायणः । विख्यातंवर्षमेतद्यन्नाम्नानारतमद्भुतं ॥१७॥
सनुक्तनोगांत्यक्त्वेमांनिर्गतस्तपसाहरिं ॥ उपासीनस्तत्पदवींलेनेवैजन्मनिस्त्रि
निः ॥१८॥ तेषांनवद्वीपपतयोस्यसमंततः । कर्मतंत्रप्रणेतारएकाशीतिर्द्विजा
तयः ॥१९॥ नवानवन्महानागामुनयोह्यर्थशंसिनः ॥ श्रमणावातरशनाआत्म

नव

विद्याविशारदाः ॥ २० ॥ कविर्हरिरंतरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ॥ आविर्होत्रोथ द्रुमि
लश्चमसः करभाजनः ॥ २१ ॥ तएते भगवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकं ॥ आत्मनो व्यतिरे
केण पश्यंतो व्यचरन्महीं ॥ २२ ॥ अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनर
किन्नरनागलोकान् मुक्ताश्चरंति मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवां भुव
नानि कामं ॥ २३ ॥ तएकदा निमेः सत्रमुपजग्मुर्यदृच्छया ॥ वितायमानमृषिभिरजना
भे महात्मनः ॥ २४ ॥ तान्दृष्ट्वा सूर्यसंकाशान्महाभागवतान्नृप यजमानोग्नयो वि
प्राः सर्वएवोपतस्थिरे ॥ २५ ॥ विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायणपरायणान् ॥ प्रीतः संपूज
यांचक्रे आसनस्थान्यथार्हतः ॥ २६ ॥ तान्रोचमानान्स्वरुचा ब्रह्मपुत्रोपमान्नव
पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्रयावनतो नृपः ॥ २७ ॥ जनक उवाच ॥ मन्ये भगवतः साक्षात्

पार्षदान्वो मधुद्विषः ॥ विष्णोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरंति हि ॥ २८ ॥ दुर्लभो मा
नुषो देहो देहिनां क्षणभंगुरः ॥ तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुंठप्रियदर्शनं ॥ २९ ॥ अ
त आत्यंतिकं क्षेमं पृच्छामो भवतोनघाः ॥ संसारेस्मिन्क्षणार्द्धोपि सत्संगः शेवधि
र्नृणां ॥ ३० ॥ धर्मान्भागवतान्ब्रूत यदि नः श्रुतये क्षमं यैः प्रसन्नः प्रपन्नाय दा
स्यत्यात्मानमप्यजः ॥ ३१ ॥ नारद उवाच ॥ एवं ते निमिना पृष्टा वसुदेव महत्तमाः
प्रतिपूज्याब्रुवन्प्रीत्या ससदस्यर्त्विजं नृपं ॥ ३२ ॥ कविरुवाच ॥ ॥ मन्येकुतश्चिद्भ
यमच्युतस्य पादांबुजोपासनमत्र नित्यं ॥ उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद्विश्वात्मना
यत्र निवर्त्तते भीः ॥ ३३ ॥ येवै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये ॥ अंजः पुंसाम
विदुषां विद्धि भागवतान्हि तान् ॥ ३४ ॥ यानास्थाय नरो राजन्न प्रमाद्येत कर्हिचि

त।धावन्निमील्यवानेत्रेनस्खलेन्नपतेदिह॥३५॥कायेनवाचामनसेंद्रियैर्वाबुध्या
त्मनावानुसृतस्वभावात् करोतियद्यत्सकलंपरस्मैनारायणायेतिसमर्प्पयेत्
तत्॥३६॥भयंद्वितीयाभिनिवेशतःस्यादीशादपेतस्यविपर्ययोःस्मृतिः॥तन्मायया
तोबुध आभजेत्तंभक्त्यैकयेशंगुरुदेवतात्मा॥३७॥अविद्यमानोप्यवभातिहिद्व
योर्ध्यातुर्धियास्वप्नमनोरथौयथा॥तत्कर्मसंकल्पविकल्पकंमनोबुधोनिरुंध्याद
भयंततःस्यात्॥३८॥शृण्वन्सुभद्राणिरथांगपाणेर्जन्मानिकर्माणिचयानिलो
के।गीतानिनामानितदर्थकानिगायन्विलज्जोविचरेदसंगः॥३९॥एवंव्रतःस्वप्रि
यनामकीर्त्याजातानुरागोद्रुतचित्तउच्चैः॥हसत्यथोरोदितिरौतिगायत्युन्मादव
न्नृत्यतिलोकबाह्यः॥४०॥खंवायुमग्निंसलिलंमहींचज्योतींषिसत्वानिदिशोद्रु

मादीन्।सरित्समुद्रांश्चहरेःशरीरंयत्किंचभूतंप्रणमेदनन्यः॥४१॥भक्तिःप
रेशानुभवोविरक्तिरन्यत्रचैषत्रिकएककालः।प्रपद्यमानस्ययथाश्नतःस्युस्तु
ष्टिःपुष्टिःक्षुदपायोनुघासं॥४२॥इत्यच्युतांघ्रिंभजतोनुवृत्त्याभक्तिर्विरक्तिर्भगवत्
प्रबोधः॥भवंतिवैभागवतस्यराजंस्ततःपरांशांतिमुपैतिसाक्षात्॥४३॥जनकउवा
च।अथभागवतंब्रूतयद्धर्मोयादृशोनृणां।यथाचरतियद्ब्रूतेयैर्लिंगैर्भगव
त्प्रियः॥४४॥हरिरुवाच॥सर्वभूतेषुयःपश्येद्भगवद्भावमात्मनः।भूतानिभग
वत्यात्मन्येषभागवतोत्तमः॥४५॥ईश्वरेतदधीनेषुबालिशेषुद्विषत्सुच।प्रेममैत्री
कृपोपेक्षायःकरोतिसमध्यमः॥४६॥अर्चायामेवहरयेपूजांयःश्रद्धयेहते।नतद्भ
क्तेषुचान्येषुसभक्तःप्राकृतःस्मृतः॥४७॥गृहीत्वापींद्रियैरर्थान्योनद्वेष्टिनहृ

भा०ए०
६

ष्यति विष्णोर्मायामिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः ॥४८॥ देहेंद्रियप्राणमनोधियां यो जन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः संसारधर्मैरविमुह्यमानः स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधानः ॥४९॥ न कामः कर्मबीजानां यस्य चेतसि संभवः वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥५०॥ न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ॥ सज्जतेऽस्मिन्नहं भावो देहे वै स हरेः प्रियः ॥५१॥ न यस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा ॥ सर्वभूतसमः शांतः स वै भागवतोत्तमः ॥५२॥ त्रिभुवनविभवहेतवेप्यकुंठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् न चलति भगवत्पदारविंदाल्लवनिमिषार्धमपि यः स वैष्णवाग्र्यः ॥५३॥ भगवत उरुविक्रमांघ्रिशाखानखमणिचंद्रिकया निरस्ततापे हृदि कथमुपसीदतां पुनः ॥ ५४ ॥ विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्धरिरवशाभिहितोप्यघौघनाशः ॥ प्रणयरसनके

६

धृतांघ्रियुग्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥५५॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे जनकजायंतेयसंवादो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ जनक उवाच ॥ परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीं ॥ मायां वेदितुमिच्छामो भगवंतो ब्रुवंतु नः ॥१॥ नानुतृप्ये जुषन्युष्मद्वचो हरिकथामृतं संसारतापनिस्तप्तो मर्त्यस्तत्तापभेषजं ॥२॥ अंतरिक्ष उवाच ॥ ॥ एभिः भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुज ॥ ससर्जोच्चावचान्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ॥३॥ एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पंचधातुभिः ॥ एकधा दशधात्मानं विभजन् जुषते गुणान् ॥४॥ गुणैर्गुणान् स भुंजान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः ॥ मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ॥५॥ कर्माणि कर्मभिः कुर्वन् सनिमित्तानि देहभृत् ॥ तत्तत्कर्मफलं गृह्णन् भ्रमतीह सुखेतरं ॥६॥ इत्थं कर्मगतीर्गच्छन् बह्वभद्रवहाः पुमान् ॥ आभूतसंप्लवात्सर्गप्रलयावश्नुतेऽवशः ॥७॥ धात

भा०ए०
७

प्रलय आसन्ने व्यक्तं द्रव्यगुणात्मकं ॥ अनादिनिधनः कालो ह्यव्यक्तायापकर्षति ॥ ८ ॥ शतव
र्षाह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणा भुवि तत्कालोपचितोष्णार्को लोकांस्त्रीन्प्रतपिष्यति ॥ ९ ॥ पा
तालतलमारभ्य संकर्षणमुखानलः ॥ दहन्नूर्ध्वशिखो विष्वग्वर्धते वायुनेरितः ॥ १० ॥ संवर्त्त
को मेघगणो वर्षति स्म शतं समाः ॥ धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयते सलिले विराट् ॥ ११ ॥ ततो वि
राजमुत्सृज्य वैराजः पुरुषो नृप ॥ अव्यक्तं विशते सूक्ष्मं निरिंधन इवानलः ॥ १२ ॥ वायुना हृ
तगंधा भूः सलिलत्वाय कल्पते ॥ सलिलं तद्धृतरसं ज्योतिष्ठायोपकल्पते ॥ १३ ॥ हृतरूपं
तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते हृतस्पर्शोवकाशेन वायुर्नभसि लीयते कालात्मना हृत
गुणं नभ आत्मनि लीयते ॥ १४ ॥ इंद्रियाणि मनो बुद्धिः सह वैकारिकैर्नृप ॥ प्रविशंति ह्यहंका
रं स्वगुणैरहमात्मनि ॥ १५ ॥ एषा माया भगवतः सर्गस्थित्यंतकारिणी ॥ त्रिवर्णा वर्णितास्मा

भिः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १६ ॥ जनक उवाच ॥ यथैतामैश्वरीं मायां दुस्तरामकृतात्मभिः त
रंत्यंजः स्थूलधियो महर्षे इदमुच्यतां ॥ १७ ॥ प्रबुद्ध उवाच ॥ ॥ कर्माण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सु
खाय च ॥ पश्येत्पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणां ॥ १८ ॥ नित्यार्त्तिदेन वित्तेन दुर्लभेनात्म
मृत्युना ॥ गृहापत्याप्तपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः ॥ १९ ॥ एवं लोकं परं विद्यान्नश्वरं कर्मनि
र्मितं सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मंडलवर्त्तिनां ॥ २० ॥ तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमं
शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयं ॥ २१ ॥ तत्र भागवतान्धर्मान्शिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः
अमाययानुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरिः ॥ २२ ॥ सर्वतो मनसोसंगमादौ संगं च साधुषु दयां
मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वद्धा यथोचितं ॥ २३ ॥ शौचं तपस्तितिक्षां च मौनं स्वाध्यायमार्जवं ब्रह्म
चर्यमहिंसां च समत्वं द्वंद्वसंज्ञयोः ॥ २४ ॥ सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेततां विविक्त

चीरवसनंसंतोषंयेनकेनचित् ॥२५॥ श्रद्धांभागवतेशास्त्रेनिंदामन्यत्रचापिहि मनोवा
क्कर्मदंडंचसत्यंशमदमावपि ॥२६॥ श्रवणंकीर्त्तनंध्यानंहरेरद्भुतकर्मणः ॥ जन्मकर्म
गुणानांचतदर्थेखिलचेष्टितं ॥२७॥ इष्टंदत्तंतपोजप्तंवृत्तंयच्चात्मनःप्रियं ॥ दारान्सुतान्
गृहान्प्राणान्यत्परस्मैनिवेदनं ॥२८॥ एवंकृष्णात्मनाथेषुमनुष्येषुचसौहृदं परि
चर्यांचोभयत्रमहत्सुनृषुसाधुषु ॥२९॥ परस्परानुकथनंपावनंभगवद्यशः ॥ मिथोरति
मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिमिथआत्मनः ॥३०॥ स्मरंतःस्मारयंतश्चमिथोघौघहरंहरिं ॥ भक्त्यासं
जातयाभक्त्याबिभ्रत्युत्पुलकांतनुं ॥३१॥ क्वचिद्रुदंत्यच्युतचिंतयाक्वचिद्धसंतिनंदंति
वदंत्यलौकिकाः ॥ नृत्यंतिगायंत्यनुशीलयंत्यजंभवंतितूष्णींपरमेत्यनिर्वृताः ॥३२
इतिभागवतान्धर्मान्शिक्षन्भक्त्यातदुत्थया ॥ नारायणपरोमायामंजस्तरतिदुस्त

रां ३३ जनकउवाच ॥ नारायणाभिधानस्यब्रह्मणःपरमात्मनः ॥ निष्ठामर्हथनोवक्तुंयूयं
हिब्रह्मवित्तमाः ॥३४॥ पिप्पलायनउवाच ॥ ॥ स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्ययत्स्वप्न
जागरसुषुप्तिषुसद्बहिश्च देहेंद्रियासुहृदयानिचरंतियेनसंजीवितानितदवेहिपरंन
रेंद्र ॥३५॥ नैतन्मनोविशतिवागुतचक्षुरात्माप्राणेंद्रियाणिचयथानलमर्चिषःस्वाः ॥ शब्दो
पिबोधकनिषेधतयात्ममूलमर्थोक्तमाहयदृतेननिषेधसिद्धिः ॥३६॥ सत्वंरजस्तमइति
त्रिवृदेकमादौसूत्रंमहानहमितिप्रवदंतिजीवं ॥ ज्ञानंक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्तिः
ब्रह्मैवभातिसदसच्चतयोःपरंयत् ॥३७॥ नात्माजजाननमरिष्यतिनैधतेसौनक्षीयतेस
वनविद्व्यभिचारिणांहि सर्वत्रशश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रंप्राणोयथेंद्रियबलेनवि
कल्पितंसत् ॥३८॥ अंडेषुपेशिषुतरुष्वविनिश्चितेषुप्राणोहिजीवमुपधावतितत्रत

त्र। सन्नेयदिंद्रियगणेहमिचप्रसुप्ते कूटस्थआशयमृते तदनुस्मृतिर्नः॥ ३९ यर्ह्यब्जना
भचरणैषणयोरुभक्त्या चेतोमलानिविधमेद्गुणकर्मजानि। तस्मिन्विशुद्ध उपलभ्य
त आत्मतत्त्वं साक्षाद्यथामलदृशोः सविप्रकाशः॥ ४० जनक उवाच। कर्मयोगं वदत न
ः पुरुषो येन संस्कृतः। विधूयेहाशुकर्माणि नैःकर्म्यं विंदते परं॥ ४१ श्रीनारद उवाच
एवं प्रश्नमृषीन्पूर्वमपृच्छं पितुरंतिके नाब्रुवन्ब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यतां॥ ४२
आविर्होत्रोवाच। कर्माकर्मविकर्मेति वेदवादो न लौकिकः। वेदस्य चेश्वरात्मत्वात्तत
त्र मुह्यंति सूरयः॥ ४३ परोक्षवादो वेदोयं बालानामनुशासनं। कर्ममोक्षाय कर्माणि वि
धत्ते ह्यगदं यथा॥ ४४ नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोजितेंद्रियः। विकर्मणा ह्यधर्मेण मृ
त्योर्मृत्युमुपैति सः॥ ४५ वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसंगोर्पितमीश्वरे। नैःकर्म्यं लभते सि

द्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः॥ ४६ य आशु हृदयग्रंथिं निर्जिहीर्षुः परात्मनः। विधिनोपचरेद्दे
वं तंत्रोक्तेन च केशवं॥ ४७ लब्ध्वानुग्रह आचार्यात्तेन संदर्शितागमः। महापुरुषमभ्य
र्चेन्मूर्त्याभिमतयात्मनः॥ ४८ शुचिः सम्मुखमासीनः प्राणसंयमनादिभिः। पिंडं विशोध्य
संन्यासकृतरक्षोर्चयेद्धरिं॥ ४९ अर्चादौ हृदये वापि यथालब्धोपचारकैः। द्रव्यक्षित्या
त्मलिंगानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चासनं॥ ५० पाद्यादीनुपकल्प्याथ संनिधाप्य समाहितः। हृदादि
भिः कृतन्यासो मूलमंत्रेण चार्चयेत्॥ ५१ सांगोपांगां सपार्षदां तां तां मूर्तिं स्वमंत्रतः। पा
द्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवासोविभूषणैः॥ ५२ गंधमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः
सांगं संपूज्य विधिवत्स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिं॥ ५३ आत्मानं तन्मयं ध्यायन्मूर्तिं संपूज
येद्धरेः। शेषामाधाय शिरसा स्वधाम्न्युद्वास्य सत्कृतं॥ ५४ एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौ हृद

येच यः यजतीभ्यरमात्मानमचिरान्मुच्यते हि सः ॥५५॥ इति श्रीभागवते महापुराणे ए
कादशस्कंधे जनकजायंते संवादे तृतीयोध्यायः ॥३॥ जनक उवाच ॥ यानि यानीह कर्माणि
यैः यैः स्वछंदजन्मभिः ॥ चक्रे करोति कर्त्ता वा हरिस्तानि ब्रुवंतु नः ॥१॥ द्रुमिल उवाच ॥ यो वा
अनंतस्य गुणाननंताननुक्रमिष्यन्स तु बालबुद्धिः ॥ रजांसि भूमेर्गणयेत्कथंचित्कालेन
नैवाखिलशक्तिधाम्नः ॥२॥ भूतैः यदा पंचभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन्
स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः ॥३॥ यत्काय एष भुवनत्रयसं
निवेशो यस्येंद्रियैस्तनुभृतामुभयेंद्रियाणि ॥ ज्ञानं स्वतः श्वसनतो बलमोज ईहा सत्वादि
भिः स्थितिलयोद्भव आदिकर्त्ता ॥४॥ आदावभूत्शतधृती रजसास्य सर्गे विष्णुः स्थितौ क्र
तुपतिः द्विजधर्मसेतुः ॥ रुद्रोप्ययाय तमसा पुरुषः स आद्य इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्र

जासु ॥५॥ धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्यां नारायणो नर ऋषिप्रवरः प्रशांतः ॥ नैःकर्म्यल
क्षणमुवाच चचार कर्म यो द्यापि चास्त ऋषिवर्यनिषेवितांघ्रिः ॥६॥ इंद्रो विशंक्य मम धाम
जिघृक्षतीति कामं न्ययुंक्त सगणं स बदर्युपाख्यं ॥ गत्वाप्सरोगणवसंतसुमंदवातैः स्त्री
प्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिज्ञः ॥७॥ विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः प्राह प्रहस्य गत
विस्मय एजमानान् ॥ मा भैष्ट भो मदन मारुत देववध्वो गृह्णीत नो बलिमशून्यमिमं कुरु
ध्वं ॥८॥ इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव देवाः सव्रीडनम्रशिरसः सघृणं तमूचुः ॥ नैतद्विभो
त्वयि परेविकृते विचित्रं स्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ॥९॥ त्वां सेवतां सुरकृता बह
वोंतराया स्वौको विलंघ्य परमं व्रजतां पदं ते ॥ नान्यस्य बर्हिषि बलीन्ददतः स्वभागान्
धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि ॥१०॥ क्षुत्तृट्त्रिकालगुणमारुतजैह्वशैश्न्यानस्मान

पारजलधीनतितीर्य केचित् क्रोधस्य यांति विफलस्य वशं पदे गोर्मज्जंति दुश्चरतपश्च
वृथोत्सृजंति ॥११॥ इति प्रगृणतां तेषां स्त्रियोत्यद्भुतदर्शनाः ॥ दर्शयामास शुश्रूषां स्वर्चिताः
कुर्वतीर्विभुः ॥१२॥ ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः ॥ गंधेन मुमुहुस्तासां रूपौदा
र्यहतश्रियः ॥१३॥ तानाह देवदेवेशः प्रणतान्प्रहसन्निव ॥ आसामेकतमां वृंध्वं सव
र्णां स्वर्गभूषणं ॥१४॥ ॐमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवंदिनः ॥ उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृ
त्य दिवं ययुः ॥१५॥ इंद्रायानम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवौकसां ॥ ऊचुर्नारायणबलं शक्रस्त
त्रास विस्मितः ॥१६॥ हंसस्वरूप्यवददच्युत आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान्पिता
नः विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्णस्तेनाहृता मधुभिदा श्रुतयो हयास्ये ॥१७॥ गुप्तो
प्यये मनुरिलौषधयश्च मात्स्ये क्रौडे हतो दितिज उद्धरतांभसः क्ष्मां कौर्मे धृतोद्रिरमृतो

न्मथने स्वपृष्ठे ग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुंचदार्तं ॥१८॥ संस्तुन्वतोब्धिपतितांछ्रमणानृषीं
श्च शक्रं च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टं देवस्त्रियोसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्नेसुरेंद्रमभ
याय सतां नृसिंहे ॥१९॥ देवासुरे युधि च दैत्यपतीन्सुरार्थे हत्वांतरेषु भुवनान्यदधात्क
लाभिः ॥ भूत्वाथ वामन इमामहरद्बलेः क्ष्मां याच्ञाछलेन समदाददितेः सुतेभ्यः ॥२०॥
निःक्षत्रियामकृत गां च त्रिसप्तकृत्वो रामस्तु हैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः ॥ सोब्धिं बबंध द
शवक्त्रमहन्सलंकं सीतापतिर्जयति लोकमलघ्नकीर्तिः ॥२१॥ भूमेर्भरावतरणाय यदु
ष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि ॥ वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोतदर्हान् शूद्रान्
कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदंते ॥२२॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवंविधानि कर्माणि जन्मानि
च जगत्पतेः ॥ भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज ॥२३॥ इति श्रीभागवते मह

पुराणेएकादशस्कंधे जनकजायंतेयेवसुदेवनारदोनामचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ जनक उवा
च ॥ ॥ भगवंतंहरिंप्रायोनभजंत्यात्मवित्तमाः तेषामशांतकामानांकानिष्ठाविजितात्म
नाम् ॥ १ ॥ ॥ चमस उवाच ॥ ॥ मुखबाहूरुपादेभ्यःपुरुषस्याश्रमैःसह ॥ चत्वारोजज्ञिरेव
र्णागुणैःविप्रादयःपृथक् ॥ २ ॥ यएषांपुरुषंसाक्षादात्मप्रभवमीश्वरं ॥ नभजंत्यवजा
नंतिस्थानाद्भ्रष्टाःपतंत्यधः ॥ ३ ॥ दूरेहरिकथाःकेचिद्दूरेचाच्युतकीर्त्तनाः ॥ स्त्रियः
शूद्रादयश्चैवतेनुकंप्याभवादृशां ॥ ४ ॥ विप्रोराजन्यवैश्योवाहरेःप्राप्ताःपदांतिकं
श्रौतेनजन्मनाथापिमुह्यंत्याम्नायवादिनः ॥ ५ ॥ कर्मण्यकोविदाःस्तब्धामूर्खाःपंडि
तमानिनः ॥ वदंतिचाटुकान्मूढाययामाध्व्यागिरोत्सुकाः ॥ ६ ॥ रजसाघोरसंकल्पाःका
मुकाअहिमन्यवः दांभिकामानिनःपापाविहसंत्यच्युतप्रियान् ॥ ७ ॥ वदंतितेन्योन्य

मुपासितस्त्रियोगृहेषुमैथुन्यसुखेषुचाशिषः ॥ यजंत्यसृष्टान्नविधानदक्षिणंवृत्त्यै
परंघ्नंतिपशूनतद्विदः ॥ ८ ॥ श्रियाविभूत्याभिजनेनविद्ययात्यागेनरूपेणबलेनक
र्मणा जातस्मयेनांधधियःसहेश्वरान्सतोवमन्यंतिहरेःप्रियान्खलाः ॥ ९ ॥ सर्वेषु
शश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितंयथाखमात्मानमभीष्टमीश्वरं ॥ वेदोपगीतंचनशृण्वतेऽ
बुधामनोरथानांप्रवदंतिवार्त्तया ॥ १० ॥ लोकेव्यवायामिषमद्यसेवानित्यास्तुजंतो
र्नहितत्रचोदना व्यवस्थितिस्तेषुविवाहयज्ञसुराग्रहैरासुनिवृत्तिरिष्टा ॥ ११ ॥ धनं
चधर्मैकफलंयतोवैज्ञानंसविज्ञानमनुप्रशांति ॥ गृहेषुयुंजंतिकलेवरस्यमृत्युं
नपश्यंतिदुरंतवीर्यं ॥ १२ ॥ यःघ्राणभक्षोविहितःसुरायास्तथापशोरालभनंनहिंसा
एवंव्यवायःप्रजयानरत्यैरिमंविशुद्धंनविदुःस्वधर्मं ॥ १३ ॥ येत्वनेवंविदोसंतस्त

ब्धाः सदभिमानिनः ॥ पशून्द्रुह्यंति विस्रब्धाः प्रेत्य खादंति ते च तान् ॥१४॥ द्विषंतः प
रकायेषु स्वात्मानं हरिमीश्वरं ॥ मृतके सानुबंधेस्मिन्बद्धस्नेहाः पतंत्यधः ॥१५॥ ये
कैवल्यमसंप्राप्ता ये चातीताश्च मूढतां त्रैवर्गिका ह्यक्षणिका आत्मानं घातयंति ते
॥१६॥ एत आत्महनोशांता अज्ञाने ज्ञानमानिनः ॥ सीदंत्यकृतकृत्या वै कालध्वस्तमनो
रथाः ॥१७॥ हित्वा माया रचिता गृहापत्यसुहृत्स्त्रियः ॥ तमो विशंत्यनिच्छंतो वासु
देवपराङ्मुखाः ॥१८॥ जनक उवाच ॥ कस्मिन्काले स भगवान्किं वर्णः कीदृशो नृ
भिः ॥ नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तदिहोच्यतां ॥१९॥ करभाजन उवाच ॥ ॥ कृतं त्रे
ता द्वापरं च कलिरित्येषु केशवः ॥ नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते ॥२०॥ कृ
ते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलांबरः ॥ कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्रद्दंडकमंड

लुं ॥२१॥ मनुष्यास्तु तदा शांता निर्वैराः सुहृदः समाः ॥ यजंति तपसा देवं शमेन च द
मेन च ॥२२॥ हंसः सुपर्णो वैकुंठो धर्मो योगेश्वरोमलः ॥ ईश्वरः पुरुषोव्यक्तः परमा
त्मेति गीयते ॥२३॥ त्रेतायां रक्तवर्णोसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ॥ हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा
स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः ॥२४॥ तं तदा मनुजा देवाः सर्वदेवमयं हरिं ॥ यजंति विद्यया त्रय्या
धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥२५॥ विष्णुर्यज्ञः पृश्निगर्भः सर्वदेव उरुक्रमः ॥ वृषाकपिर्जयं
तश्च उरुगाय इतीर्यते ॥२६॥ द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः ॥ श्रीव
त्सादिभिरंकैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥२७॥ तं तदा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणं
यजंति वेदतंत्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप ॥२८॥ नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः ॥२९॥ नारायणाय ऋषये पुरुषाय महा

त्मने ॥ विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः ॥ ३० ॥ इति द्वापर उर्वीश स्तुवंति जगदी
श्वरं ॥ नानातंत्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥ ३१ ॥ कृष्णवर्णं त्विषाकृष्णं सांगोपांगा
स्त्रपार्षदं ॥ यज्ञैः संकीर्तनप्रायैर्यजंति हि सुमेधसः ॥ ३२ ॥ ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदो
हं तीर्थास्पदं शिवविरंचिनुतं शरण्यं ॥ भृत्यार्तिहं प्रणतपाल भवाब्धिपोतं वंदे महापु
रुष ते चरणारविंदं ॥ ३३ ॥ त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा य
दगादरण्यं ॥ मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावद्वंदे महापुरुष ते चरणारविंदं ॥ ३४
एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान्युगवर्तिभिः ॥ मनुजैरिज्यते राजन्श्रेयसामीश्वरो हरिः
॥ ३५ ॥ कलिं सभाजयंत्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः ॥ यत्र संकीर्तनेनैव सर्वः स्वार्थोभिलभ्य
ते ॥ ३६ ॥ नह्यतः परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह ॥ यतो विंदेत परमां शांतिं नश्यति संस

तिः ॥ ३७ ॥ कृतादिषु प्रजा राजन्कलाविच्छंति संभवं ॥ कलौ खलु भविष्यंति नारायणाः ॥ ३८
क्वचित्क्वचिन्महाराज द्रविडेषु च भूयशः ॥ ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी
कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ॥ ३९ ॥ ये पिबंति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर ॥
प्रायो भक्ता भगवति वासुदेवेमलाशयाः ॥ ४० ॥ देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किंकरो नायमृ
णी च राजन् ॥ सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुंदं परिहृत्य कर्त्तं ॥ ४१ ॥ स्वपादमूलं भज
तः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः ॥ विकर्म यच्चोत्पतितं कथंचिद्धुनोति सर्वं हृदि
संनिविष्टः ॥ ४२ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ॥ धर्मान्भागवतानित्थं श्रुत्वाथ मिथिलेश्वरः ॥ जायं
तेयान्मुनीन्प्रीतः सोपाध्यायो ह्यपूजयत् ॥ ४३ ॥ ततोंतर्दधिरे सिद्धाः सर्वलोकस्य प
श्यतः ॥ राजा धर्मानुपातिष्ठन्नवाप परमां गतिं ॥ ४४ ॥ त्वमप्येतान्महाभाग धर्मान्भाग

वतान्श्रुतान्॥ आस्थितः श्रद्धया युक्तो निःसंगो यास्यसे परं॥४५॥ युवयोः खलु दंपत्योर्यश
साश्ररितं जगत्॥ पुत्रतामगमत् यद्वां भगवानीश्वरो हरिः॥४६॥ दर्शनालिंगनालापैः शया
यनासनभोजनैः॥ आत्मा वां पावितः कृष्णे पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतोः॥४७॥ वैरेणयं नृपतय
शिशुपालपौंड्रशाल्वादयो गतिविलोकयतांसनाद्यैः॥ ध्यायंत आकृतधियः शयनासना
दौ तत्साम्यमापुरनुरक्तधियां पुनः किं॥४८॥ मापत्यबुद्धिमकृथाः कृष्णे सर्वात्मनीश्वरे
मायामनुष्यभावेन गूढैश्वर्ये परेऽव्यये॥४९॥ भूभारासुरराजन्यहंतवे गुप्तये सतां अव
तीर्णस्य निर्वृत्तये यशो लोके वितन्यते॥५०॥ श्रीशुक उवाच॥ एतच्छ्रुत्वा महाभागो वसु
देवोतिविस्मितः॥ देवकी च महाभागा जहतुर्मोहमात्मनः॥५१॥ इतिहासमिमं पुण्यं धार
येद्यः समाहितः॥ स विधूयेह शमलं ब्रह्मभूयाय कल्पते॥५२॥ इति श्रीभागवते महापुरा

णे एकादशस्कंधे जनकजायंतेयसंवादसमाप्तः पंचमोध्यायः॥५॥ श्रीशुक उवाच॥ अ
थ ब्रह्मात्मजैर्देवैः प्रजेशैरावृतोऽभ्यगात्॥ भवश्च भूतभव्येशो ययौ भूतगणैर्वृतः॥१॥ इं
द्रो मरुद्भिर्भगवानादित्या वसवोऽश्विनौ॥ ऋभवोऽगिरसो रुद्रा विश्वे साध्याश्च देवताः॥२॥
गंधर्वाप्सरसो नागाः सिद्धचारणगुह्यकाः॥ ऋषयः पितरश्चैव सविद्याधरकिंनराः॥
३॥ द्वारकामुपसंजग्मुः सर्वे कृष्णदिदृक्षवः॥ वपुषा येन भगवान्नरलोकमनोरमः॥
४॥ यशो वितेने लोकेषु सर्वलोकमलापहं॥ तस्यां विभ्राजमानायां समृद्धिभिः॥ व्य
चक्षतावितृप्ताक्षाः कृष्णमद्भुतदर्शनं॥५॥ स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैः छादयंतो यदूत्तमं॥
गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरं॥६॥ देवा ऊचुः॥ नताः स्म ते नाथ पदार
विंदं बुद्धींद्रियप्राणमनोवचोभिः॥ यच्चिंत्यतेंतर्हृदि भावयुक्तैर्मुमुक्षुभिः कर्ममय

योरुपाश्चान्॥७॥त्वंमाययात्रिगुणयात्मनिदुर्विभाव्यंव्यक्तंसृजस्यवसिलुंपसितद्गु
णस्थः॥नैतैर्भवानजितकर्मभिरज्यतेवैयत्स्वेसुखेव्यवहितेभिरतोनवद्यः॥८॥शुद्धि
र्नृणांनतुतथेड्यदुराशयानांविद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः॥सत्त्वात्मनामृषभ
तेयशसिप्रवृद्धसच्छ्रद्धयाश्रवणसंभृतयायथास्यात्॥९॥स्यान्नस्तवांघ्रिरशुभाशयधू
मकेतुःक्षेमाययोमुनिभिरार्द्रहृदोह्यमानः॥यःसात्वतैःसमविभूतयआत्मवद्भिर्व्यूहेर्चि
तःसवनशःस्वरतिक्रमाय॥१०॥यश्चिंत्यतेप्रयतपाणिभिरध्वराग्नौत्रय्यानिरुक्तविधि
नेशहविर्गृहीत्वा॥अध्यात्मयोगउतयोगिभिरात्ममायांजिज्ञासुभिःपरमभागवतैःपरी
ष्टः॥११॥पर्युष्टयातवविभोवनमालयेयंसंस्पर्धिनीभगवतीप्रतिपत्निवच्छ्रीः॥यःसु
प्रणीतममुयार्हणमाददन्नोभूयात्सदांघ्रिरशुभाशयधूमकेतुः॥१२॥केतुस्त्रिवि

क्रमयुतस्त्रिपतत्पताकोयस्तेभयाभयकरोसुरदेवचम्वोः॥स्वर्गायसाधुषुखलेष्वित
रायभूमन्पादःपुनातुभगवन्भजतामघंनः॥१३॥नस्योतगावइववयस्यवशेभवंतिब्रह्मा
दयस्तनुभृतोमिथुरर्द्यमानाः॥कालस्यतेप्रकृतिपूरुषयोःपरस्यशंनस्तनोतुचरणःपुरु
षोत्तमस्य॥१४॥अस्यासिहेतुरुदयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमहतामपिकालमाहुः॥
सोयंत्रिणाभिरखिलापचयेप्रवृत्तःकालोगभीररयउत्तमपूरुषस्त्वं॥१५॥त्वत्तःपुमा
न्समधिगम्ययस्यवीर्यंधत्तेमहांतमिवगर्भममोघवीर्यः॥सोयंतयानुगतआत्मन
आंडकोशंहैमंससर्जबहिरावरणैरुपेतम्॥१६॥तत्तस्थुषश्चजगतश्चभवानधीशो
यन्माययोत्थगुणविक्रिययोपनीतान्॥अर्थाञ्जुषन्नपिहृषीकपतेनलिप्तोयेन्येस्वतः
परिहृतादपिबिभ्यतिस्म॥१७॥स्मायावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रूमंडलप्रहितसौरत

मंत्रशौर्ये॥ पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनंगबाणैर्यस्येंद्रियं विमथितुं करणैर्न विभ्व्यः॥ १८॥ वि
भ्व्यस्तवामृतकथोदवहास्त्रिलोक्याः पादावनेजसरितः शमलानि हंतुं आनुश्रवं श्रुतिभिरं
घ्रिजमंगसंगैस्तीर्थद्वयं शुचिषदस्त उपस्पृशंति॥ १९॥ श्रीशुक उवाच। इत्यभिष्टूय विबुधैः से
शः शतधृतिः हरिं अभ्यभाषत गोविंदं प्रणम्यांबरमाश्रितः॥ २०॥ श्रीब्रह्मोवाच॥ ॥ भूमेर्भा
रावतारायपुरा विज्ञापितः प्रभो त्वमस्माभिरशेषात्मंस्तत्तथैवोपपादितं॥ २१॥ धर्मश्च स्थापितः सत्सु
सत्यसंधेषु वै त्वया। कीर्तिश्च दिक्षु विक्षिप्ता सर्वलोकमलापहा॥ २२॥ अवतीर्य यदोर्वंशे बिभ्रद्रू
पमनुत्तमं। कर्माण्युद्दामवृत्तानि हिताय जगतोकृथाः॥ २३॥ यानि ते चरितानीश मनुष्याः सा
धवः कलौ। शृण्वंतः कीर्तयंतश्च तरिष्यंत्यंजसा तमः॥ २४॥ यदुवंशेवतीर्णस्य भवतः पुरु
षोत्तम। शरच्छतं व्यतीयाय पंचविंशाधिकं प्रभो॥ २५॥ नाधुना तेखिलाधार देवकार्यावशेषि

तं कुलं च विप्रशापेन नष्टप्रायमभूदिदं॥ २६॥ ततः स्वधाम परमं विशस्व यदि मन्यसे। सलो
कांल्लोकपालान्नः पाहि वैकुंठकिंकरान्॥ २७॥ श्रीभगवानुवाच। अवधारितमेतन्मे यदात्थ
विबुधेश्वरः कृतं वः कार्यमखिलं भूमेर्भारोवतारितः॥ २८॥ तदिदं यादवकुलं वीर्य
शौर्यश्रियोद्धतं लोकं जिघृक्षद्रुद्धं मे वेलयेव महार्णवः॥ २९॥ यद्यसंहृत्य दृप्तानां यदूनां
विपुलं कुलं गंतास्म्यनेन लोकोयमुद्वेलेन विनंक्ष्यति॥ ३०॥ इदानीं नाश आरब्धः कुलस्य
द्विजशापजः। यास्यामि भवनं ब्रह्मन्नेतदंते तवानघ॥ ३१॥ श्रीशुक उवाच। इत्युक्तो लोकना
थेन स्वयंभूः प्रणिपत्य तं सह देवगणैः देवः स्वधाम समपद्यत॥ ३२॥ अथ तस्यां महो
त्पातान्द्वारवत्यां समुत्थितान्। विलोक्य भगवानाह यदुवृद्धान्समागतान्॥ ३३॥ श्रीभगवानु
वाच॥ एते वै सुमहोत्पाता द्वारवत्यां समुत्थितान् शापश्च नः कुलस्यासीत् ब्राह्मणे

मोदुरत्ययः ॥३४॥ नवस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः ॥ प्रभासं सुमहत्पुण्यं यास्या
मोद्यैव माचिरं ॥३५॥ यत्र स्नात्वा दक्षशापात् गृहीतो यक्ष्मणोडुराट् विमुक्तः किल्बिषात्
सद्यो भेजे भूयः कलोदयं ॥३६॥ वयं च तस्मिन्नाप्लुत्य तर्पयित्वा पितॄन्सुरान् ॥ भोजयित्वो
शिजो विप्रान्नानागुणवतांधसा ॥३७॥ तेषु दानानि पात्रेषु श्रद्धयोप्त्वा महांति वै ॥ वृजिनानि
तरिष्यामो दानैर्नौभिरिवार्णवं ॥३८॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं भगवतादिष्टा यादवाः कुरुनं
दनं ॥ गंतुं कृतधियस्तीर्थं स्यंदनान्समयुयुजन् ॥३९॥ तन्निरीक्ष्योद्धवो राजन्श्रुत्वा भग
वतोदितं ॥ दृष्ट्वारिष्टानि घोराणि नित्यं कृष्णमनुव्रतः ॥४०॥ विविक्त उपसंगम्य जगता
मीश्वरेश्वरं ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ प्रांजलिस्तमभाषत ॥४१॥ उद्धव उवाच ॥ देवदेवेश यो
गेश पुण्यश्रवणकीर्तन संहृत्यैतत्कुलं नूनं लोकं संत्यक्ष्यते भवान् ॥ विप्रशापं समर्थो

पि प्रत्यहन्न यदीश्वरः ॥४२॥ नाहं तवांघ्रिकमलं क्षणार्धमपि केशव त्यक्तुं समुत्सहे नाथ स्व
धाम नय मामपि ॥४३॥ तव विक्रीडितं कृष्ण नृणां परममंगलं ॥ कर्णपीयूषमासाद्य त्यजंत्य
न्यस्पृहां जनाः ॥४४॥ शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु ॥ कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं
भक्तास्त्यजेमहि ॥४५॥ त्वयोपभुक्तस्रग्गंधवासोलंकारचर्चिताः ॥ उच्छिष्टभोजिनो दासा
स्तव मायां जयेमहि ॥४६॥ वातरशना य ऋषयः श्रमणा ऊर्ध्वमंथिनः ॥ ब्रह्माख्यं धाम ते यां
ति शांताः सन्यासिनोमलाः ॥४७॥ वयं त्विह महायोगिन्भ्रमंतः कर्मवर्त्मसु त्वद्वार्तया त
रिष्यामस्तावकैर्दुस्तरं तमः ॥४८॥ स्मरंतः कीर्तयंतस्ते कृतानि गदितानि च ॥ गत्युत्स्मितेक्ष
णक्ष्वेलि यन्नृलोकविडंबनं ॥४९॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं विज्ञापितो राजन्भगवान्दे
वकीसुतः ॥ एकांतिनं प्रियं भृत्यमुद्धवं समभाषत ॥५०॥ इति श्री भागवते महापुरा

तेएकादशस्कंधेब्रह्मादेवस्तुतिःनामषष्ठो ऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ यदात्थ
मांमहाभागतच्चिकीर्षितमेवमे ॥ ब्रह्माभवोलोकपालाःस्वर्वासंमेऽभिकांक्षिणः ॥ १ ॥ मयानि
ष्पादितंह्यत्रदेवकार्यमशेषतः ॥ यदर्थमवतीर्णोहमंशेनब्रह्मणार्थितः ॥ २ ॥ कुलंवैशाप
निर्दग्धंनंक्ष्यत्यन्योन्यविग्रहात् समुद्रःसप्तमेह्येतांपुरींवैप्लावयिष्यति ॥ ३ ॥ यर्ह्येवायंमया
त्यक्तोलोकोयंनष्टमंगलः ॥ भविष्यत्यचिरात्साधोकलिनापिनिराकृतः ॥ ४ ॥ नवस्तव्यंत्व
यैवेहमयात्यक्तेमहीतले जनोधर्मविभिर्भद्रःभविष्यतिकलौयुगे ॥ ५ ॥ त्वंतुसर्वंपरित्य
ज्यस्नेहंस्वजनबंधुषु ॥ मय्यावेश्यमनोसम्यक्समदृक्‌विचरस्वगां ॥ ६ ॥ यदिदंमनसावा
चाचक्षुर्भ्यांश्रवणादिभिः नश्वरंगृह्यमाणंचविद्धिमायामनोमयं ॥ ७ ॥ पुंसोयुक्तस्यना
नार्थोभ्रमःसगुणदोषभाक् कर्माकर्मेतिकुर्वाणंगुणदोषधियोभिदा ॥ ८ ॥ तस्माद्युक्तें

तस्माद्युक्तेंद्रियग्रामोयुक्तचित्तइदंजगत् ॥ आत्मनीक्षस्वविततमात्मानंमय्यधीश्वरे ॥ ९ ॥
ज्ञानविज्ञानसंयुक्तआत्मभूतःशरीरिणां ॥ आत्मानुभवतुष्टात्मानांतरायैर्विहन्यते
॥ १० ॥ दोषबुद्ध्योभयातीतोनिषेधान्ननिवर्तते ॥ गुणबुद्ध्याचविहितंनकरोतियथार्भकः
॥ ११ ॥ सर्वभूतसुहृच्छांतोज्ञानविज्ञाननिश्चयः ॥ पश्यन्मदात्मकंविश्वंनविपद्येतवैपुनः
॥ १२ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ इत्यादिष्टोभगवतामहाभागवतोनृप ॥ उद्धवःप्रणिपत्याहतत्त्व
जिज्ञासुरच्युतात् ॥ १३ ॥ उद्धवउवाच ॥ ॥ योगेशयोगविन्यासयोगात्मन्योगसंभवः निः
श्रेयसायमेप्रोक्तस्त्यागःसन्यासलक्षणः ॥ १४ ॥ त्यागोयंदुःकरोभूमन्कामानांविषयात्म
भिः सुतरांत्वयिसर्वात्मन्नभक्तैरितिमेमतिः ॥ १५ ॥ सोहंममाहमितिमूढमतिर्विगाढ
स्त्वन्माययाविरचितात्मनिसानुबंधे ॥ तत्त्वंजसानुबंधे तत्त्वंजसानिगदितंभवताय

याहंसंसाधयामिभगवन्ननुशाधिभृत्यं ॥ १६ ॥ सत्यस्यतेस्वदृश आत्मन आत्मनोन्यंव
क्तारमीशविबुधेष्वपिनानुचक्षे ॥ सर्वेविमोहितधियस्तवमाययामेब्रह्मादयस्तनुभृतो
बहिरर्थभावाः ॥ १७ ॥ तस्माद्भवंतमनवद्यमनंतपारंसर्वज्ञमीश्वरमकुंठविकुंठधिष्ण्यं निर्वि
ण्णधीरहमुहेवृजिनाभितप्तोनारायणंनरसखंशरणंप्रपद्ये ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रा
येणमनुजालोकेलोकतत्वविचक्षणाः ॥ समुद्धरंतिह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् ॥ १९ ॥
आत्मनोगुरुरात्मैवपुरुषस्यविशेषतः ॥ यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यांश्रेयोसावनुविंदते ॥ २० ॥
पुरुषत्वेचमांधीराःसांख्ययोगविशारदाः ॥ आविस्तरांप्रपश्यंतिसर्वशक्त्युपबृंहितं ॥ २१ ॥
एकद्वित्रिचतुःपादोबहुपादस्तथापदः ॥ बह्व्यःसंतिपुरःसृष्टास्तासांमेपौरुषीप्रियाः
२२ ॥ अत्रमांमार्गयंत्यद्धायुक्ताहेतुभिरीश्वरं गृह्यमाणैर्गुणैर्लिंगैरग्राह्यमनुमानतः

२३ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ अवधूतस्यसंवादंयदोरमिततेजसः
२४ ॥ अवधूतंद्विजंकिंचिच्चरंतमकुतोभयं कविंनिरीक्ष्यतरुणंयदुःपप्रच्छधर्मवित्
२५ यदुरुवाच ॥ कुतोबुद्धिरियंब्रह्मन्नकर्तुःसुविशारदा ॥ यामासाद्यभवाल्लोकंविद्वां
श्चरतिबालवत् ॥ २६ ॥ प्रायोधर्मार्थकामेषुविवित्सायांचमानवाः ॥ हेतुनैवसमीहंतआयु
षोयशसःश्रियः ॥ २७ ॥ त्वंतुकल्पःकविर्दक्षःसुभगोमृतभाषणः ॥ नकर्त्तानेहसेकिंचि
ज्जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ २८ ॥ जनेषुदह्यमानेषुकामलोभदवाग्निना ॥ नतप्यसेग्निनामुक्तो
गंगांभस्थइवद्विपः ॥ २९ ॥ त्वंहिनःपृच्छतांब्रह्मन्नात्मन्यानंदकारकं ॥ ब्रूहिस्पर्शविहीन
स्यभवतःकेवलात्मनः ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यदुनैवंमहाभागोब्रह्मण्येनसुमेध
सा ॥ पृष्टःसभाजितःप्राहप्रश्रयावनतंनृपं ॥ ३१ ॥ अवधूतउवाच ॥ संतिमेगुरवोराजन्

न्त्र्व हर्वो बुद्ध्युपाश्रिताः यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह तान् शृणु ॥ ३२ ॥ पृथिवी वायु
राकाशमापोऽग्निश्चंद्रमा रविः ॥ कपोतोऽजगरः सिंधुः पतंगो मधुकृद्गजः ॥ ३३ ॥ मधु
हा हरिणो मीनः पिंगला कुररोऽर्भकः कुमारी शरकृत्सर्प्प ऊर्णनाभिः सुपेशकृत् ॥ ३४ ॥
एते मे गुरवो राजन् चतुर्विंशतिराश्रिताः ॥ शिक्षा वृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्म
नः ॥ ३५ ॥ यतो यदनुशिक्षामि यथा वा नाहुषात्मज ॥ तत्तथा पुरुषव्याघ्र निबोध कथया
मि ते ॥ ३६ ॥ भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैववशानुगैः ॥ तद्विद्वान्न चलेन्मार्गादन्वशिक्षं
क्षितेर्व्रतं ॥ ३७ ॥ शश्वत्परार्थसर्वेहः परार्थसर्वेहः परार्थैकांतसंभवः ॥ साधुः शिक्षेत
भूभृत्तो नगशिष्यः परात्मता ॥ ३८ ॥ प्राणवृत्त्यैव संतुष्येन्मुनिर्नैवेंद्रियप्रियैः ॥ ज्ञानं
यथा न नश्येत नावकीर्येत वाङ्मनः ॥ ३९ ॥ विषयेष्वाविशन्योगी नानाधर्मेषु सर्वतः

गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्जेत वायुवत् ॥ ४० ॥ पार्थिवेष्विह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः ॥ गु
णैर्न युज्यते योगी गंधैर्वायुरिवात्मदृक् ॥ ४१ ॥ अंतर्हितश्च स्थिरजंगमेषु ब्रह्मात्मभावे
न समन्वयेन व्याप्त्याव्यवच्छेदमसंगमात्मनो मुनिर्नभस्त्वं विततस्य भावयेत् ॥ ४२ ॥
तेजोऽबन्नमयैर्भावैर्मेघाद्यैर्वायुनेरितैः ॥ न स्पृश्यते नभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैः पुमान् ॥
४३ ॥ स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणां ॥ मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षोपस्पर्शकी
र्तनैः ॥ ४४ ॥ तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षोदरभाजनः ॥ सर्वभक्ष्योऽपि युक्तात्मा नादत्ते मलम
ग्निवत् ॥ ४५ ॥ क्वचिच्छन्नः क्वचित्स्पष्ट उपास्यः श्रेय इच्छतां ॥ भुंक्ते सर्वत्र दातॄणां दह
न् प्रागुत्तराशुभं ॥ ४६ ॥ स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः ॥ प्रविष्ट ईयते
तत्तत्स्वरूपोऽग्निरिवैधसि ॥ ४७ ॥ विसर्गाद्याः श्मशानांता भावा देहस्य नात्मनः ॥ क

कलानामिव चंद्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ॥४८॥ कालेन ह्योघवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ
नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोग्नेर्यथार्चिषां ॥४९॥ गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुंच
ति ॥ न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ॥५०॥ बुध्यते स्वेन भेदेन व्यक्तिस्थ इव तद्ग
तः लक्ष्यते स्थूलमतिभिरात्मा चावस्थितोर्कवत् ॥५१॥ नातिस्नेहः प्रसंगो वा कर्त्तव्यः
क्वापि केनचित् कुर्वन्विंदेत संतापं कपोत इव दीनधीः ॥५२॥ कपोतः कश्चनारण्ये कृ
तनीडो वनस्पतौ ॥ कपोत्या भार्यया सार्धमुवास कतिचित्समाः ॥५३॥ कपोतौ स्नेहगु
णितहृदयौ गृहधर्मिणौ दृष्टिं दृष्ट्यांगमंगेन बुद्धिं बुद्ध्या बबंधतुः ॥५४॥ शय्यासनाटन
स्थानवार्त्ताक्रीडाशनादिकं मिथुनीभूय विस्रब्धौ चेरतुर्वनराजिषु ॥५५॥ यं यं वांछ
ति सा राजंस्तर्पयंत्यनुकंपिता ॥ तं तं समनयत्कामं कृच्छ्रेणाप्यजितेंद्रियः ॥५६॥ कपो

ती प्रथमं गर्भं गृह्णती काल आगते ॥ अंडानि सुषुवे नीडे स्वपत्युः संनिधौ सती ॥५७॥ ते
षु काले व्यजायंत रचितावयवा हरेः ॥ शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कोमलांगतनूरुहाः
॥५८॥ प्रजाः पुपुषतुः प्रीतौ दंपती पुत्रवत्सलौ शृण्वतौ कूजितं तासां निर्वृतौ कलभाषि
तैः ॥५९॥ तासां पतत्रैः सुस्पर्शैः कूजितैर्मुग्धचेष्टितैः प्रत्युद्गमैरदीनानां पितरौ मुदमा
पतुः ॥६०॥ स्नेहानुबद्धहृदयावन्योन्यं विष्णुमायया ॥ विमोहितौ दीनधियौ शिशून्पुपुष
तुः प्रजाः ॥६१॥ एकदा जग्मतुस्तासामन्नार्थौ तौ कुटुंबिनौ ॥ परितः कानने तस्मिन्नर्थिनौ चे
रतुश्चिरं ॥६२॥ दृष्ट्वा तांल्लुब्धकः कश्चिद्यदृच्छातो वनेचरः ॥ जगृहे जालमातत्य चरतः स्वा
लयांतिके ॥६३॥ कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे सदोत्सुकौ ॥ गतौ पोषणमादाय
स्वनीडमुपजग्मतुः ॥६४॥ कपोती स्वात्मजान्वीक्ष्य बालकाञ्जालसंवृतान् तान्॥

भ्यधावत्क्रोशंती क्रोशतो भृशदुःखिता ॥६५॥ सासकृत्स्नेहगुणिता दीनचित्ताजमाय
या स्वयं चाबध्यत शिचा बद्धान्पश्यंत्यपस्मृतिः ॥६६॥ कपोतश्चात्मजान्बद्धानात्मनो
प्यधिकान्प्रियान् । भार्यां चात्मसमां दीनां विललापातिदुःखितः ॥६७॥ अहो मे पश्यता
पायमल्पपुण्यस्य दुर्मतेः ॥ अतृप्तस्याकृतार्थस्य गृहस्त्रैवर्गिको हतः ॥६८॥ अनुरूपानु
कूला च यस्य मे पतिदेवता । शून्ये गृहे मां संत्यज्य पुत्रैः स्वर्याति साधुभिः ॥६९॥ सोहं शून्ये
गृहे दीनो मृतदारो मृतप्रजः । जिजीविषे किमर्थं वा विधुरो दुःखजीवितः ॥७०॥ तांस्तथै
वावृतान्शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टितः स्वयं च कृपणः शिक्षु पश्यन्नप्यबुधोपतत्
॥७१॥ तं लब्ध्वा लुब्धकः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनं कपोतान्कपोतीश्च सिद्धार्थः प्रययौ गृ
हं ॥७२॥ एवं कुटुंब्यशांतात्मा द्वंद्वारामः पतत्रिवत् पुष्णन्कुटुंबं कृपणः सानुबंधोव

सीदति ॥७३॥ यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतं । गृहेषु खगवत्सक्तस्तमारूढच्यु
तं विदुः ॥७४॥ इति श्रीभागवते म॰ एकादशस्कंधे कपोतोपाख्याने सप्तमोध्यायः ॥७॥ अव
धूत उवाच । सुखमैंद्रियकं राजन्स्वर्गे नरक एव च । देहिनां च यथा दुःखं तस्मान्नेछेत त
द्बुधः ॥१॥ ग्रासं सुमृष्टं विरसं महांतं स्तोकमेव वा यदृछयैवापतितं ग्रसेदाजगरोक्रियः ॥२
शयीताहानि भूरीणि निराहारोनुपक्रमः । यदि नोपनमेद्ग्रासो महाहिरिव दिष्टभुक् ॥३॥ ओ
जःसहोबलयुतं बिभ्रद्देहमकर्मकं । शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतेंद्रियवानपि ॥४॥ मुनिः प्र
सन्नगंभीरो दुर्विगाह्यो दुरत्ययः अनंतपारो ह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवार्णवः ॥५॥ समृद्धकामो
हीनो वा नारायणपरो मुनिः । नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्भिरिव सागरः ॥६॥ दृष्ट्वा स्त्रियं देव
मायां तद्भावैरजितेंद्रियः प्रलोभितः पतत्यंधे तमस्यग्नौ पतंगवत् ॥७॥ योषिद्धिरण्या

रण्याभरणांबरादिद्रव्येषुमायारचितेषुमूढः ॥ प्रलोभितात्मात्युपभोगबुध्यापतंगवन्नश्य
तिनष्टदृष्टिः ॥ ८ ॥ स्तोकंस्तोकंग्रसेद्ग्रासंदेहोवर्त्तेतयावता गृहानहिंसन्नातिष्टेद्वृत्तिं
माधुकरींमुनिः ॥ ९ ॥ अणुभ्यश्चमहद्भ्यश्चशास्त्रेभ्यःकुशलोनरः सर्वतःसारमादद्या
त्पुष्पेभ्यइवषट्पदः ॥ १० ॥ सायंतनंश्वस्तनंवानसंगृह्णीतभिक्षितं पाणिपात्रोदरामत्रो
मक्षिकेवनसंग्रही ॥ ११ ॥ सायंतनंश्वस्तनंवानसंगृह्णीतभिक्षितं मक्षिकाइवसंगृ
ह्णन्सहतेनविनश्यति ॥ १२ ॥ पदापियुवतींभिक्षुर्नस्पृशेद्दारवीमपि ॥ स्पृशन्क
रीवबध्येतकरिण्याअंगसंगतः ॥ १३ ॥ नाधिगच्छेत्स्त्रियंप्राज्ञःकर्हिचिन्मृत्युमात्म
नः ॥ बलाधिकैःसहन्येतगजैरन्यैर्गजोयथा ॥ १४ ॥ नदेयंनोपभोग्यंचलुब्धैर्यद्दुःखसं
चितं ॥ भुंक्तेतदपितच्चान्योमधुहेवार्थविन्मधु ॥ १५ ॥ सुदुःखोपार्जितैर्वित्तैराशासानां

गृहाशिषः ॥ मधुहेवाग्रतोभुंक्तेयतिःवैगृहमेधिनां ॥ १६ ॥ ग्राम्यगीतंनशृणुयाद्यतिर्वन
चरःक्वचित् शिक्षेतहरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात् ॥ १७ ॥ नृत्यवादित्रगीतानिजुष
न्ग्राम्याणियोषितां ॥ आसांक्रीडनकोवश्यऋष्यशृंगोमृगीसुतः ॥ १८ ॥ जिह्वयातिप्रमाथि
न्याजनोरसविमोहितः मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तुबडिशैर्यथा ॥ १९ ॥ इंद्रियाणिजयंत्या
शुनिराहारामनीषिणः ॥ वर्जयित्वातुरसनंतन्निरन्नस्यवर्द्धते ॥ २० ॥ तावज्जितेंद्रियोन
स्याद्विजितान्येंद्रियःपुमान् ॥ नजयेद्रसनंयावज्जितंसर्वंजितेरसे ॥ २१ ॥ पिंगलानाम
वेश्यासीद्विदेहनगरेपुरा तस्यामेशिक्षितंकिंचिन्निबोधनृपनंदन ॥ २२ ॥ सास्वैरिण्ये
कदाकांतंसंकेतमुपनेष्यती ॥ अभूत्कालेबहिर्द्वारेबिभ्रतीरूपमुत्तमं ॥ २३ ॥ मार्गआ
गच्छतोवीक्ष्यपुरुषान्पुरुषर्षभ ॥ तान्शुल्कदान्वित्तवतःकांतान्मेनेर्थकामुका

२४॥आगतेष्वपयातेषुसासंकेतोपजीवना।अप्यन्योवित्तवान्कोपिमामुपैष्यतिभू
रिदः॥२५॥एवंदुराशयाध्वस्तनिद्राद्वार्यवलंबिनी।निर्गच्छंतीप्रविशंतीनिशीथंसमपद्य
त॥२६॥तस्यावित्ताशयाशुष्यद्वक्त्रायादीनचेतसः।निर्वेदःपरमोजज्ञेचिंताहेतुः
सुखावहः॥२७॥तस्यानिर्विण्णचित्तायागीतंशृणुयथामम।निर्वेदआशापाशानांपुरुष
स्ययथाह्यसिः॥नह्यंगाजातनिर्वेदोदेहबंधंजिहासति॥२८॥पिंगलोवाच॥अहोमे
मोहविततिंपश्यताविजितात्मनः।याकांतादसतःकामंकामयेनबालिशा॥२९॥
संतंसमीपेरमणंरतिप्रदंवित्तप्रदंनित्यमिमंविहाय।अकामदंदुःखभयाधिशोक
मोहप्रदंतुच्छमहंभजेज्ञा॥३०॥अहोमयात्मापरितापितोवृथासांकेत्यवृत्त्यातिविगर्ह्य
वार्त्तया।स्त्रैणान्नराद्यर्थतृषोनुशोच्यात्क्रीतेनवित्तंरतिमात्मनेछति॥३१॥यदस्थिभि

र्निर्मितवंशवंस्यस्थूणंत्वचारोमनखैःपिनद्धं क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्विण्मूत्रपू
र्णंमिदुपैतिकान्या॥३२॥विदेहानांपुरेह्यस्मिन्नहमेकैवमूढधीः।यान्यमिछत्यसत्यस्माद
त्मदात्काममच्युतात्॥३३॥सुहृत्प्रेमतमोनाथआत्माचायंशरीरिणां॥तंविक्रीयात्म
नैवाहंरमनेनयथारमा॥३४॥कियत्प्रियंतेव्यभजन्कामायेकामदानराः।आद्यंतवं
तोभार्यायादेवावाकालविद्रुता॥३५॥नूनंमेभगवान्प्रीतोविष्णुःकेनापिकर्मणा।निर्वेदो
यंदुराशायायन्मेजातःसुखावहः॥३६॥मैवंस्युर्मंदभाग्यायाःक्लेशानिर्वेदहेतवः।येनानु
बंधंनिर्हृत्यपुरुषःशममृछति॥३७॥तेनोपकृतमादायशिरसाग्राम्यसंगताः।त्य
क्त्वादुराशांशरणंव्रजामितदधीश्वरं॥३८॥संतुष्टाश्रद्दधत्येतद्यथालाभेनजीवति।वि
हराम्यमुनैवाहमात्मनारमणेनवै॥३९॥संसारकूपेपतितंविषयैर्मुषितेक्षणं।ग्र

स्तंकालाहिनात्मानंकोन्यस्त्रातुमधीश्वरः॥४०॥आत्मैवह्यात्मनोगोप्तानिर्विद्येतयदाखि
लात्॥अप्रमत्तइदंपश्येद्ग्रस्तंकालाहिनाजगत्॥४१॥अवधूतउवाच॥एवंव्यवसि
तमतिर्दुराशांकांततर्षजां॥छित्वोपशममास्थायशय्यामुपविवेशसा॥४२॥आशाहिपरमं
दुःखंनैराश्यंपरमंसुखं॥यथासंछिद्यकांताशांसुखंसुष्वापपिंगला॥४३॥इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेएकादशस्कंधेश्रीभगवदुद्धवसंवादेपिंगलोपाख्यानेष्टमोध्यायः
॥अवधूतउवाच॥परिग्रहोहिदुःखाययद्यत्प्रियतमंनृणां॥अनंतंसुखमाप्नो
तितद्विद्वान्यस्त्वकिंचनः॥१॥सामिषंकुररंजघ्नुर्बलिनोयेनिरामिषाः॥तदामि
षंपरित्यज्यससुखंसमविंदत॥२॥नमेमानापमानौस्तोनचिंतागेहपुत्रिणां॥आत्म
क्रीडआत्मरतिर्विचरामीहबालवत्॥३॥द्वावेवचिंतयामुक्तौपरमानंदआप्लुतौ

योविमुग्धोजडोबालोयोगुणेभ्यःपरंगतः॥४॥क्वचित्कुमारीत्वात्मानंवृणानान्गृह
मागतान्॥स्वयंतानर्हयामासक्वापियातेषुबंधुषु॥५॥तेषामभ्यवहारार्थंशालीन्रह
सिपार्थिव॥अवघ्नंत्याःप्रकोष्ठस्थाश्चक्रुःशंखाःस्वनंमहत्॥६॥सातज्जुगुप्सितंमत्वा
महतीव्रीडिताततः॥बभंजैकैकशःशंखान्द्वौद्वौपाण्योरशेषयत्॥७॥उभयोरप्यभूद्
घोषोह्यवघ्नंत्याःस्मशंखयोः॥तत्राप्येकंनिरभिदेकस्मान्नाभवद्ध्वनिः॥८॥अन्व
शिक्षमिमंतस्याउपदेशमरिंदम॥लोकाननुचरन्नेतांल्लोकतत्वविवित्सया॥९॥वा
सेबहूनांकलहोभवेद्वार्ताद्वयोरपि॥एकएवाचरेत्तस्मात्कुमार्याइवकंकणः
१०॥मनएकत्रसंयुज्याज्जितश्वासोजितासनः॥वैराग्याभ्यासयोगेनध्रियमाणमतं
द्रितः॥११॥यस्मिन्मनोलब्धपदंयदेतत्शनैःशनैर्मुंचतिकर्मरेणून्॥सत्वेनवृद्धे

नरजस्तमश्च विधूय वृत्तिनिर्वाणमुपैत्यनिंधनं ॥१२॥ तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तो न वेद किंचिद्बहिरंतरं वा यथेषुकारो नृपतिं व्रजंतमिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥१३॥ एकचार्यनिकेतः स्यादप्रमत्तो गुहाशयः ॥ अलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरेकोल्पभाषणः ॥१४॥ गृहारंभोतिदुःखाय विफलश्चाध्रुवात्मनः ॥ सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥१५॥ एको नारायणो देवः पूर्वसृष्टं स्वमायया ॥ संहृत्य कालकलया कल्पांत इदमीश्वरः ॥१६॥ एक एवाद्वितीयोभूदात्माधारोखिलाश्रयः ॥ कालेनात्मानुभावेन साम्यं नीतासु शक्तिषु ॥१७॥ सत्वादिष्वादिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः ॥१८॥ केवलानुभवानंदसंदोहो निरुपाधिकः ॥ केवलात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकां ॥१९॥ संक्षोभयन्सृजत्यादौ तया सूत्रमरिंदम ॥ तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिं सृजंतीं विश्वतोमु

खं ॥ यस्मिन्प्रोतमिदं विश्वं येन संसरते पुमान् ॥२०॥ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां संतत्य वक्त्रतः ॥ तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं महेश्वरः ॥२१॥ यत्र यत्र मनो देही धारयेत्सकलं धिया ॥ स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्स्वरूपतां ॥२२॥ कीटः पेशस्कृतं ध्यायन्कुड्यां तेन प्रवेशितः ॥ याति तत्सात्मतां राजन्पूर्वरूपमसंत्यजन् ॥२३॥ एवं गुरुभ्य एतेभ्य एषा मे शिक्षिता मतिः ॥ स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो ॥२४॥ देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतुर्बिभ्रत्स्म सत्वनिधनं सततार्त्युदर्कं तत्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि पारक्यमित्यवसितो विचराम्यसंगः ॥२५॥ जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान्पुष्णाति यत्प्रियचिकीर्षया वितन्वन् स्वांते सकृच्छ्रमवरुद्धधनः स देहः सृष्ट्वास्य बीजमवसीदति वृक्षधर्मा ॥२६॥ जिह्वैकतोमुमपकर्षति कर्हि तर्षा शिश्नोन्य

तस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ॥ घ्राणोन्यतश्चपलदृक् क्वच कर्मशक्तिः बह्व्यः सप
त्न्य इव गेहपतिं लुनंति ॥ २७ ॥ सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या वृक्षान् सरीसृपप
शून् खगदंशमत्स्यान् ॥ तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप
देवः ॥ २८ ॥ लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसंभवांते मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः ॥ तूर्णं
यतेत न पतेदनु मृत्यु यावन्निःश्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात् ॥ २९ ॥ एवं संजात
वैराग्यो विज्ञानालोक आत्मनि ॥ विचरामि महीमेतां मुक्तसंगोनहंकृतिः ॥ ३० ॥ न ह्येकस्मा
त् गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात् सुपुष्कलं ॥ ब्रह्मैतदद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिः ॥ ३१ ॥ श्रीशु
क उवाच ॥ इत्युक्त्वा स यदुं विप्रस्तमामंत्र्य गभीरधीः ॥ वंदितोभ्यर्थितो राज्ञा ययौ प्रीतो
यथागतं ॥ ३२ ॥ अवधूतवचः श्रुत्वा पूर्वेषां नः स पूर्वजः ॥ सर्वसंगविनिर्मुक्तः सम

चित्तो बभूव ह ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसं
वादे नवमोध्यायः ॥ ९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु मदाश्र
यः ॥ वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मा समाचरेत् ॥ १ ॥ अन्वीक्षेत विशुद्धात्मा देहिनां
विषयात्मनां ॥ गुणेषु तत्वध्यानेन सर्वारंभविपर्ययं ॥ २ ॥ सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो
वा मनोरथः ॥ नानात्मकत्वाद्विफलस्तथा भेदात्मधीर्गुणैः ॥ ३ ॥ निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृ
त्तं मत्परस्त्यजेत् ॥ जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्रियेत् कर्मचोदनां ॥ ४ ॥ यमानभीक्ष्णं से
वेत नियमान् मत्परः क्वचित् ॥ मदभिज्ञं गुरुं शांतमुपासीत मदात्मकं ॥ ५ ॥ अमान्यम
त्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहृदः ॥ असत्वरोर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ॥ ६ ॥ जायापत्य
गृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु ॥ उदासीनः समं पश्यन् सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ॥ ७ ॥ विलक्ष

णः स्थूलसूक्ष्मात् देहादात्मेक्षिता स्वदृक् । यथाग्निर्दारुणो दाह्याद्दाहकोन्यः प्रकाशकः ॥ ८
निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वं तत्कृतान्गुणान् । अन्तःप्रविष्ट आधत्त एवं देहगुणान्परः ॥ ९
योसौ गुणैर्विरचितो देहोयं पुरुषस्य हि । संसारस्तन्निबन्धोयं पुंसो विद्याछिदात्मनः ॥
१० तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्मस्थं केवलं परं । संगम्य निरसेदेतद्वस्तुबुद्धिं यथाक्रमं ॥ ११ ॥ आचार्योरणिराद्यः स्यादन्तेवास्युत्तरारणिः । तत्संधानं प्रवचनं विद्यासंधिः सुखावहः ॥ १२ ॥ वैशारदी सातिविशुद्धबुद्धिर्धुनोति मायां गुणसंप्रसूतां । गुणांश्च संदह्य यदात्ममेतत् स्वयं च शाम्यत्यसमिद्यथाग्निः ॥ १३ ॥ अथैषां कर्तॄणां भोक्तॄणां सुखदुःखयोः । नानात्वमथ नित्यत्वं लोककालागमात्मनां ॥ १४ ॥ मन्यसे सर्वभावानां संस्था ह्यौत्पत्तिकी यथा । तत्तदाकृतिभेदेन जायते भिद्यते च धीः ॥ १५

एवमप्यंग सर्वेषां देहिनां देहयोगतः । कालावयवतः संति भावा जन्मादयो सकृत् ॥
१६ अत्रापि कर्मणां कर्तुरस्वातंत्र्यं च लक्ष्यते । भोक्तुश्च सुखदुःखस्य को न्वर्थो विवशं भजेत ॥ १७ ॥ न देहिनां सुखं किंचिद्विद्यते विदुषामपि । तथा च दुःखं मूढानां वृथाहंकरणं परं ॥ १८ ॥ यदि प्राप्तिं विघातं च जानंति सुखदुःखयोः । तेप्यद्धा न विदुर्योगं मृत्युर्न प्रभवेद्यथा ॥ १९ ॥ कोन्वर्थः सुखयत्येनं कामो वा मृत्युरंतिके । आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव न तुष्टिदः ॥ २० ॥ श्रुतं च दृष्टवद्दुष्टं स्पर्धासूयात्ययव्ययैः । बह्वंतरायकामत्वात् कृषिवच्चापि निःफलं ॥ २१ ॥ अंतरायैरविहतो यदि धर्मः स्वनुष्ठितः । तेनापि निर्जितं स्थानं यथा गच्छति तच्छृणु ॥ २२ ॥ इष्ट्वेह देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः । भुंजीत देववत्तत्र भोगान्दिव्यान्निजार्जितान् ॥ २३ ॥ स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमान उपगीयते ॥ गं

धैर्विहरन्मध्येदेवानांहृद्यवेषधृक्॥२४॥स्त्रीभिःकामगयानेनकिंकिणीजालमालिना॥
क्रीडन्नवेदात्मपातंसुराक्रीडेषुनिर्वृतः॥२५॥तावत्सप्रमोदतेस्वर्गेयावत्पुण्यंसमाप्यते॥
क्षीणपुण्यःपतत्यर्वागनिछन्कालचालितः॥२६॥यद्यधर्म्मरतःसंगादसतांवाजितेंद्रि
यः॥कामात्माकृपणोलुब्धःस्त्रैणोभूतविहिंसकः॥२७॥पशूनविधिनालभ्यप्रेतभूत
गणान्यजन्॥नरकानवशोजंतुर्गत्वायात्युल्बणंतमः॥२८॥कर्माणिदुःखोदर्काणिकुर्व
न्देहेनतैःपुनः॥देहमाभजतेतत्रकिंसुखंमर्त्यधर्मिणः॥२९॥लोकानांलोकपालानांम
द्भयंकल्पजीविनां॥ब्रह्मणोपिभयंमत्तोद्विपरार्धपरायुषः॥३०॥गुणाःसृजंतिकर्माणि
गुणोनुसृजतेगुणान्॥जीवस्तुगुणसंयुक्तोभुंक्तेकर्मफलान्यसौ॥३१॥यावत्स्या
द्गुणवैषम्यंतावन्नानात्वमात्मनः॥नानात्वमात्मनोयावत्पारतंत्र्यंतदैवहि

॥३२॥यावदस्यास्वतंत्रत्वंतावदीश्वरतोभयं॥यएतत्समुपासीरंस्तेमुह्यंतिशुचार्पि
ताः॥३३॥कालआत्मागमोलोकःस्वभावोधर्म्मएवच॥इतिमांबहुधाप्राहुर्गुणव्यति
करेसति॥३४॥उद्धवउवाच॥गुणेषुवर्त्तमानोपिदेहजेष्वनपावृतः॥गुणै
र्नबध्यतेदेहीबध्यतेवाकथंविभो॥३५॥कथंवर्त्तेतविहरेत्कैर्वाज्ञायेतलक्षणै
ःकिंभुंजीतोतविसृजेत्शयीतासीतयातिवा॥३६॥एतदच्युतमेब्रूहिप्रश्नंप्रश्न
विदांवर॥नित्यमुक्तोनित्यबद्धएकएवेतिमेभ्रमः॥३७॥इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेएकादशस्कंधेश्रीभगवदुद्धवसंवादेदशमोध्यायः॥१०॥श्रीभगवानुवा
च॥बद्धोमुक्तइतिव्याख्यागुणतोमेनवस्तुतः॥गुणस्यमायामूलत्वान्नमेमो
क्षोनबंधनं॥१॥शोकमोहौसुखंदुःखंदेहोत्पत्तिश्चमायया॥स्वप्नोयथात्मनःख्या

तिः संसृतिर्नतुवास्तवी ॥ २ ॥ विद्याविद्येममतनूर्विद्ध्युद्धवशरीरिणां ॥ मोक्षबंधकरीआद्ये ॥ मायया मेविनिर्मिते ॥ ३ ॥ एकस्यैवममांशस्यजीवस्यैवमहामते ॥ बंधोस्याविद्ययानादिर्विद्ययाचतथेतरः ॥ ४ ॥ अथबद्धस्यमुक्तस्यवैलक्षण्यंवदामिते ॥ विरुद्धधर्मिणोस्तातस्थितयोरेकधर्मिणि ॥ ५ ॥ सुपर्णावेतौसदृशौसखायौयदृच्छयैतौकृतनीडौचवृक्षे ॥ एकस्तयोः खादतिपिप्पलान्नमन्योनिरन्नोपिबलेनभूयान् ॥ ६ ॥ आत्मानमन्यंचसवेदविद्वानपिप्पलादः ॥ योविद्ययायुक्सतुनित्यबद्धोविद्यामयोयः सतुनित्यमुक्तः ॥ ७ ॥ देहस्थोपिन देहस्थोविद्वान्स्वप्नाद्यथोत्थितः ॥ अदेहस्थोपिदेहस्थः कुमतिः स्वप्नदृग्यथा ॥ ८ ॥ इंद्रियैरिंद्रियार्थेषुगुणैरपिगुणेषुच ॥ गृह्यमाणेष्वहंकुर्यान्नविद्वान्यस्त्वविक्रियः ॥ ९ ॥ दैवाधीनेशरीरेस्मिन्गुणभाव्येनकर्मणा ॥ वर्त्तमानोबुधस्तत्रकर्त्तास्मीतिनिबध्यते ॥ १० ॥

एवंविरक्तः शयनआसनाटनमज्जने ॥ दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ॥ ११ ॥ न तथाबध्यतेविद्वांस्तत्रतत्रादयन्गुणान् ॥ प्रकृतिस्थोप्यसंसक्तोयथाखंसवितानिलः ॥ १२ ॥ वैशारद्येक्षयासंगशितयाछिन्नसंशयः ॥ प्रतिबुद्धइवस्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्त्तते ॥ १३ ॥ यस्यस्युर्वीतसंकल्पाः प्राणेंद्रियमनोधियां ॥ वृत्तयः सविनिर्मुक्तोदेहस्थोपिहितद्गुणैः ॥ १४ ॥ यस्यात्माहिंस्यतेहिंस्रैर्येनकिंचिद्यदृच्छया ॥ अर्च्यतेवाक्वचित्तत्रनव्यतिक्रियतेबुधः ॥ १५ ॥ नस्तुवीतननिंदेतकुर्वतः साध्वसाधुवा ॥ वदतोगुणदोषाभ्यांवर्जितः समदृङ्मुनिः ॥ १६ ॥ नकुर्यान्नवदेत्किंचिन्नध्यायेत्साध्वसाधुवा ॥ आत्मारामोनयावृत्त्याविचरेत् जडवन्मुनिः ॥ १७ ॥ शब्दब्रह्मणिनिष्णातोननिष्णायात्परेयदि ॥ श्रमस्तस्यश्रमफलो ह्यधेनुमिवरक्षतः ॥ १८ ॥ गांदुग्धदोहामसतींचभार्यांदेहंपराधीनमसत्प्रजांच

वित्तंत्वतीर्थीकृतमंगवाचंहीनांमयारक्षतिदुःखदुःखी ॥१९॥ यस्यांनमेपावनमंगक
र्मस्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य। लीलावतारेप्सितजन्मवास्यात्वंध्यांगिरंतांबिभृया
न्नधीरः ॥२०॥ एवंजिज्ञासयापोह्यनानात्वभ्रममात्मनि। उपारमेतविरजंमनोमय्यर्प्य
सर्वगे ॥२१॥ यद्यनीशोधारयितुंमनोब्रह्मणिनिश्चलं। मयिसर्वाणिकर्माणिनिरपेक्ष
समाचर ॥२२॥ श्रद्धालुर्मत्कथाःशृण्वन्सुभद्रालोकपावनीः। गायन्ननुस्मरन्कर्म
जन्मचाभिनयन्मुहुः ॥२३॥ मदर्थेधर्मकामार्थानाचरन्मदपाश्रयः। लभतेनिश्च
लांभक्तिंमय्युद्धवसनातने ॥२४॥ सत्संगलब्धयाभक्त्यामयिमांसउपासिता। सवै
मेदर्शितंसद्भिरंजसाविंदतेपदं ॥२५॥ उद्धवउवाच। साधुस्तवोत्तमश्लोकमतःकी
दृग्विधःप्रभो। भक्तिस्त्वय्युपयुज्येतकीदृशीसद्भिरादृता ॥२६॥ एतन्मेपुरुषाध्यक्ष

जगत्प्रभो। प्रणतायानुरक्तायप्रपन्नायचकथ्यते ॥२७॥ त्वंब्रह्मपरमंव्योमपुरुषः
प्रकृतेःपरः। अवतीर्णोसिभगवन्स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः ॥२८॥ श्रीभगवानुवाच
कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुःसर्वदेहिनां। सत्यसारोनवद्यात्मासमःसर्वोपकारकः ॥२९॥ का
मैरहतधीर्दांतोमृदुःशुचिरकिंचनः। अनीहोमितभुक्शांतःस्थिरोमच्छरणोमुनिः ॥३०॥
अप्रमत्तोगभीरात्माधृतिमाञ्जितषड्गुणः। अमानीमानदःकल्यःमैत्रःकारुणिकः
कविः ॥३१॥ आज्ञायैवंगुणान्दोषान्मयादिष्टानपिस्वकान्। धर्मान्संत्यज्ययःसर्वान्मां
भजेतससत्तमः ॥३२॥ ज्ञात्वाज्ञात्वाथयेवैमांयावान्यश्चास्मियादृशः। भजंत्यनन्यभा
वेनतेमेभक्ततमामताः ॥३३॥ मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनं। परिचर्यास्तुतिः
प्रह्वःगुणकर्मानुकीर्तनं ॥३४॥ मत्कथाश्रवणेश्रद्धामदनुध्यानमुद्धव। सर्वलाभो

प्रहरणं दास्येनात्मनिवेदनं ॥३४॥ मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनं ॥ गीततांडव
वादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः ॥३६॥ यात्राबलिविधानं च सर्ववार्षिकपर्वसु ॥ वैदिकी
तांत्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणं ॥३७॥ ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः ॥ उ
द्यानोपवनाक्रीडपुरमंदिरकर्मणि ॥३८॥ संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमंडलवर्त्तनैः
गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया ॥३९॥ अमानित्वमदंभित्वं कृतस्यापरिकीर्त्तनं
अपि दीपावलोकं मे नोपयुंज्यान्निवेदनं ॥४०॥ यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः
तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानंत्याय कल्पते ॥४१॥ सूर्योग्निर्ब्राह्मणा गावो वैष्णवः खं मरु
ज्जलं ॥ भूरात्मा सर्वभूतानि भद्र पूजापदानि मे ॥४२॥ सूर्ये तु विद्यया त्रय्या हविषाग्नौ
यजेत मां ॥ आतिथ्येन तु विप्राग्र्ये गोष्वंग यवसादिना ॥४३॥ वैष्णवे बंधुसत्कृत्या हृदि खे

ध्याननिष्ठया ॥ वायौ मुख्यधिया तोये द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ॥४४॥ स्थंडिले मंत्रहृदयैर्भोगै
रात्मानमात्मनि ॥ क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत मां ॥४५॥ धिष्ण्येष्वित्येषु मद्रूपं शंख
चक्रगदांबुजैः ॥ युक्तं चतुर्भुजं शांतं ध्यायन्नर्चेत्समाहितः ॥४६॥ इष्टापूर्त्तेन मामेवं
यो यजेत समाहितः ॥ लभते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवया ॥४७॥ प्रायेण भक्तियो
गेन विनोद्धव ॥ नोपायो विद्यते सध्र्यङ् प्रायणं हि सतामहं ॥४८॥ अथैतत्परमं गुह्यं शृ
ण्वतो यदुनंदन ॥ सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत्सखा ॥४९॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसंवादे एकादशोध्यायः ॥११॥ श्रीभगवानु
वाच ॥ न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म एव च ॥ न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षि
णा ॥१॥ व्रतानि यज्ञश्छंदांसि तीर्थानि नियमा यमाः ॥ यथावरुंधे सत्संगः सर्वसंगापहो

हिताः ॥ २ ॥ सत्संगेन हि दैतेया यातुधाना मृगाः खगाः ॥ गंधर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ॥ ३ ॥ विद्याधरा मनुष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोंत्यजाः ॥ रजस्तमः प्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन् युगे युगे ॥ ४ ॥ बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः ॥ वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषणः ॥ ५ ॥ सुग्रीवो हनुमान् ऋक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथः ॥ व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथापरे ॥ ६ ॥ ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः ॥ अव्रतातप्ततपसः मत्संगान्मामुपागताः ॥ ७ ॥ केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः ॥ येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरंजसा ॥ ८ ॥ यं न योगेन सांख्येन दानव्रततपोध्वरैः ॥ व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥ ९ ॥ रामेण सार्धं मथुरां प्रणीते श्वाफल्किना मय्यनुरक्तचित्ताः ॥ विगाढभावेन न मे वियोगतीव्राधयोन्यं ददृशुः सुखाय ॥ १० ॥ तास्ताः क्षपाः प्रेष्ठतमेन नीता मयै-

व वृंदावनगोचरेण ॥ क्षणार्धवत्ताः पुनरंग तासां हीना मया कल्पसमा बभूवुः ॥ ११ ॥ ता नाविदन्मय्यनुषंगबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदं ॥ यथा समाधौ मुनयोब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे ॥ १२ ॥ मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदोबलाः ॥ ब्रह्म मां परमं प्रापुः संगाच्छतसहस्रशः ॥ १३ ॥ तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनां ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ १४ ॥ मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनां ॥ याहि सर्वात्मभावेन मया स्या ह्यकुतोभयः ॥ १५ ॥ उद्धव उवाच ॥ ॥ संशयः शृण्वतो वाचं तव योगेश्वरेश्वर ॥ न निवर्तत आत्मस्थो येन भ्राम्यति मे मनः ॥ १६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ॥ मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः ॥ १७ ॥ यथानलः खेनिलबंधुरुष्मा बलेन दारुण्यधिमथ्यमानः ॥ अणुः प्रजातो हवि-

षा समपि श्रुतं तथैव मे व्यक्तिरियं हि वाण्याः ॥१८॥ एवं गदिः कर्म गतिर्विसर्गो घ्राणो रसो दृक्स्पर्शः
श्रुतिश्च संकल्पविज्ञानमथाभिमानः सूत्रं रजःसत्वतमोविकारः ॥१९॥ अयं हि जीवस्त्रिवृदब्
ज्ययोनिरव्यक्त एको वयसा स आद्यः विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भाति बीजानि योनिं प्रतिप
द्य यद्वत् ॥२०॥ यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमोतं पटो यथा तन्तुवितानसंस्थः ॥ य एष संसारतरुः
पुराणः कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते ॥२१॥ द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः पंचस्कंधः पंचर
सप्रसूतिः ॥ दशैकशाखो द्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलो द्विफलोऽर्कं प्रविष्टः ॥२२॥ अदंति चैकं
फलमस्य गृध्रा ग्रामेचरा एकमरण्यवासाः हंसा य एकं बहुरूपमिज्यैर्मायामयं वेद स वेद
वेदं ॥२३॥ एवं गुरूपासनयैकभक्त्या विद्याकुठारेण शितेन धीरः विवृश्च्य जीवाशयमप्रम
त्तः संपद्य चात्मानमथ त्यजास्त्रं ॥२४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभ

गवदुद्धवसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सत्वं रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्न चा
त्मनः सत्वेनान्यतमौ हन्यात्सत्वं सत्वेन चैव हि ॥१॥ सत्वाद्धर्मो भवेद्वृद्धात्पुंसो मद्भक्ति
लक्षणः सात्विकोपासया सत्वं ततो धर्मः प्रवर्तते ॥२॥ धर्मो रजस्तमो हन्यात्सत्ववृद्धिर
नुत्तमः आशु नश्यति तन्मूलो ह्यधर्म उभये हते ॥३॥ आगमोऽपः प्रजा देशः कालः कर्म च ज
न्म च ध्यानं मंत्रोऽथ संस्कारो दशैते गुणहेतवः ॥४॥ तत्तत्सात्विकमेवैषां यद्यद्वृद्धाः प्रच
क्षते निंदंति तामसं तत्तद्राजसं तदुपेक्षितम् ॥५॥ सात्विकान्येव सेवेत पुमान्सत्ववि
वृद्धये ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत्स्मृतिरपोहनं ॥६॥ वेणुसंघर्षजो वह्निर्दग्ध्वा शाम्यति
तद्वनं एवं गुणव्यत्ययजो देहः शाम्यति तत्क्रियः ॥७॥ उद्धव उवाच ॥ विदंति मर्त्याः प्रायेण
विषयान्पदमापदां तथापि भुंजते कृष्ण तत्कथं श्वखराजवत् ॥८॥ श्रीभगवानुवाच

अहमित्यन्यथाबुद्धिः प्रमत्तस्य यथा हृदि ॥ उत्सर्पति रजो घोरं ततो वैकारिकं मनः ॥ ९
रजोयुक्तस्य मनसः संकल्पः सविकल्पकः ॥ ततः कामो गुणध्यानात् दुःसहः स्याद्धि दुर्म
तेः ॥ १० ॥ करोति कामवशगः कर्माण्यविजितेंद्रियः ॥ दुःखोदर्काणि संपश्यन् रजोवेगवि
मोहितः ॥ ११ ॥ रजस्तमोभ्यां यदपि विद्वान् विक्षिप्तधीः पुनः ॥ अतंद्रितो मनो युंजन् दोष
दृष्टिर्न सज्जते ॥ १२ ॥ अप्रमत्तो नुयुंजीत मनो मय्यर्पयन् शनैः ॥ अनिर्विण्णो यथाकालं
जितश्वासो जितासनः ॥ १३ ॥ एतावान् योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादि
भिः ॥ सर्वतो मन आकृष्य मय्यद्धावेश्यते यथा ॥ १४ ॥ उद्धव उवाच ॥ यदा त्वं सनका
दिभ्यो येन रूपेण केशव ॥ योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामि वेदितुं ॥ १५ ॥ श्रीभगवानु
वाच ॥ पुत्रा हिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः ॥ पप्रच्छुः पितरं सूक्ष्मां योगस्यैकांति

कीं गतिं ॥ १६ ॥ सनकादय उवाच ॥ गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो ॥ कथमन्योन्य
संत्यागो मुमुक्षोरतितितीर्षोः ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवं पृष्टो महादेवः स्वयंभूर्भूत
भावनः ॥ ध्यायमानः प्रश्नबीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः ॥ १८ ॥ स मामचिंतयद्देवः प्रश्नपा
रतितीर्षया ॥ तस्याहं हंसरूपेण सकाशमगमं तदा ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा मां त उपव्रज्य कृत्वा पादाभि
वंदनं ॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा पप्रच्छुः को भवानिति ॥ २० ॥ इत्यहं मुनिभिः पृष्टस्तत्वजिज्ञासु
भिस्तदा ॥ यदवोचमहं तेभ्यस्तदुद्धव निबोध मे ॥ २१ ॥ हंस उवाच ॥ वस्तुनो यद्यनानात्व आ
त्मनः प्रश्न ईदृशः ॥ कथं घटेत वो विप्राः वक्तुः वा मे क आश्रयः ॥ २२ ॥ पंचात्मकेषु भू
तेषु समानेषु च वस्तुतः ॥ को भवानिति वः प्रश्नो वाचारंभो ह्यनर्थकः ॥ २३ ॥ मनसा वच
सा दृष्ट्या गृह्यतेन्यैरपींद्रियैः ॥ अहमेव न मत्तोन्यदिति बुध्यध्वमंजसा ॥ २४ ॥ गुणेष्वावि

शते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रजाः। जीवस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः॥२५॥ गुणेषु
चाविशच्चित्तमभीक्ष्णं गुणसेवया। गुणाश्च चित्तप्रभवा मद्रूप उभयं त्यजेत॥२६॥ जा
ग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः॥ तासां विलक्षणो जीवो साक्षित्वेन विनिश्चितः
॥२७॥ यर्हि संसृतिबंधोयमात्मनो गुणवृत्तिदः। मयि तुर्ये स्थितो जह्यात्त्यागस्तद्गुण
चेतसां॥२८॥ अहंकारकृतं बंधमात्मनोर्थविपर्ययं। विद्वान्निर्विद्य संसारचिंतां तुर्ये
स्थितस्त्यजेत॥२९॥ यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्त्तेत युक्तिभिः जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः
स्वप्ने जागरणं यथा॥३०॥ असत्वादात्मनोन्येषां भावानां तत्कृता भिदा। गतयो हेतव
श्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा॥३१॥ यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोर्थान् भुंक्ते समस्तकर
णैः हृदि तत्सदृक्षान्। स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिं

द्रियेशः॥३२॥ एवं विमृश्य गुणतो मनसस्त्र्यवस्था मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थाः
संछिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजत माखिलसंशयाधिं॥३३॥ ईक्षेत विभ्र
मिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रं। विज्ञानमेकमुरु
धेव विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः॥३४॥ दृष्टिं ततः प्रतिनिवर्त्य नि
वृत्ततृष्णस्तूष्णीं भवेन्निजसुखानुभवो निरीहः। संदृश्यते क्व च यदीदमवस्तुबुध्या त्यक्तं
भ्रमाय न भवेत्स्मृतिरानिपातात्॥३५॥ देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति
यतोध्यगमत्स्वरूपं। दैवादपेतमुत दैववशादुपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदांधः
॥३६॥ देहोपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारंभकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः। तं सप्र
पंचमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः॥३७॥ मयैतदु

क्तंवोविप्रागुह्यंयत्सांख्ययोगयोः जानीतमागतंयज्ञंयुष्मद्धर्मविवक्षया ३८ अहंयोगस्यसां
ख्यस्यसत्यस्यर्तस्यतेजसः परायणंद्विजश्रेष्ठाः श्रियःकीर्तेर्दमस्यच ३९ मांभजंति
गुणाःसर्वेनिर्गुणंनिरपेक्षकं सुहृदंप्रियमात्मानंसाम्यासंगादयोगुणाः ४० श्रीभगवा
नुवाच इतिमेछिन्नसंदेहाःमुनयःसनकादयः सभाजयित्वापरयाभक्त्यागृणतसंस्तवैः
४१ तैरहंपूजितःसम्यक्संस्तुतःपरमर्षिभिः प्रत्येयायस्वकंधामपश्यतःपरमेष्ठिनः
४२ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे त्रयोदशोध्यायः १३ उद्धवउवाच
वदंतिकृष्णश्रेयांसिबहूनिब्रह्मवादिनः तेषांविकल्पप्राधान्यमुताहोएकमुख्यता १
भवतोदाहृतःस्वामिन्भक्तियोगोनपेक्षितः निरस्यसर्वतःसंगंयेनत्वय्याविशेन्मनः
२ श्रीभगवानुवाच कालेननष्टाप्रलयेवाणीयंवेदसंज्ञिता मयादौब्रह्मणेप्रोक्ता

धर्मोयस्यांमदात्मकः ३ तेनप्रोक्तास्वपुत्रायमनवेपूर्वजायसा ततोभृग्वादयोगृ
ह्णन्सप्तब्रह्ममहर्षयः ४ तेभ्यःपितृभ्यस्तत्पुत्रादेवदानवगुह्यकाः मनुष्याःसिद्धगं
धर्वाःसविद्याधरचारणाः ५ किंदेवाःकिंनरानागारक्षःकिंपुरुषादयः बह्व्यस्तेषांप्र
कृतयोरजःसत्वतमोभुवः ६ याभिर्भूतानिभिद्यंतेभूतानांपतयस्तथा यथाप्रकृ
तिसर्वेषांचित्रावाचःस्रवंतिहि ७ एवंप्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यंतेमतयोनृणां पारं
पर्येणकेषांचित्पाखंडमतयोपरे ८ मन्मायामोहितधियःपुरुषाःपुरुषर्षभ श्रे
योवदंत्यनेकांतंयथाकर्मयथारुचि ९ धर्ममेकेयशश्चान्येकामंसत्यंदमंशमं अ
न्येवदंतिस्वार्थंवाऐश्वर्यंत्यागभोजनं केचिद्यज्ञंतपोदानंव्रतानिनियमान्यमान्
१० आद्यंतवंतएवैषांलोकाःकर्मविनिर्मिताः दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाःक्षुद्रानंदाःशु

चार्पिता॥११॥मय्यर्पितात्मनःसभ्यःनिरपेक्षस्यसर्वतः।मय्यात्मनासुखंयत्तत्
कुतःस्याद्विषयात्मनां॥१२॥अकिंचनस्यदांतस्यशांतस्यसमचेतसः।मयासंतुष्टमन
सःसर्वासुखमयादिशः॥१३॥नपारमेष्ठ्यंनमहेंद्रधिष्ण्यंनसार्वभौमंनरसाधिपत्यंनयोग
सिद्धीरपुनर्भवंवामय्यर्पितात्मेछतिमद्विनान्यत्॥१४॥नतथामेप्रियतमआत्मयोनि
र्नशंकरः।नचसंकर्षणोनश्रीःनैवात्माचयथाभवान्॥१५॥निरपेक्षंमुनिंशांतंनिर्वैरंस
मदर्शनं।अनुव्रजाम्यहंनित्यंपूयेयेत्यंघ्रिरेणुभिः॥१६॥निःकिंचनामय्यनुरक्तचेत
सःशांतामहांतोखिलजीववत्सलाः।कामैरनालब्धधियोजुषंतियत्नैरपेक्ष्यंनविदुः
सुखंमम॥१७॥बाध्यमानोपिमद्भक्तोविषयैरजितेंद्रियः।प्रायःप्रगल्भयाभक्त्याविषयै
र्नाभिभूयते॥१८॥यथाग्निःसुसमृद्धार्चिःकरोत्येधांसिभस्मसात्।तथामद्विषयाभ

क्तिरुद्धवैनांसिकृत्स्नशः॥१९॥नसाधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मउद्धव।नस्वाध्यायस्त
पस्त्यागोयथाभक्तिर्ममोर्जिताः॥२०॥भक्त्याहमेकयाग्राह्यःश्रद्धयात्माप्रियःसतां।भक्तिः
पुनातिमन्निष्ठाश्वपाकानपिसंभवात्॥२१॥धर्मःसत्यदयोपेतोविद्यावातपसान्विता।म
द्भक्त्यापेतमात्मानंनसम्यक्प्रपुनातिहि॥२२॥कथंविनारोमहर्षंद्रवताचेतसावि
ना।विनानंदाश्रुकलयाशुध्येद्भक्त्याविनाशयः॥२३॥वाग्गद्गदाद्रवतेयस्यचित्तं
रुदत्यभीक्ष्णंहसतिक्वचिच्च।विलज्जउद्गायतिनृत्यतेचमद्भक्तियुक्तोभुवनंपुनाति॥२४॥
यथाग्निनाहेममलंजहातिध्मातंपुनःस्वंभजतेचरूपं।आत्माचकर्मानुशयंविधूयम
द्भक्तियोगेनभजत्यथोमां॥२५॥यथायथात्मापरिमृज्यतेसौमत्पुण्यगाथाश्रवणाभि
धानैः।तथातथापश्यतिवस्तुसूक्ष्मंचक्षुर्यथैवांजनसंप्रयुक्तं॥२६॥विषयान्ध्याय

तच्चित्तंविषयेषुजते। मामनुस्मरतश्चित्तंमय्येवप्रविलीयते॥२७॥ तस्मादसदभिधायंयथास्व
प्नमनोरथं। हित्वामयिसमाधत्स्वमनोमद्भावभावितं॥२८॥ स्त्रीणांस्त्रीसंगिनांसंगंत्यक्त्वादूर
तआत्मवान्॥ क्षेमेविविक्तआसीनश्चिंतयेन्मामतंद्रितः॥२९॥ नतथास्यभवेत्क्लेशोबं
धश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथापुंसोयथातत्संगिसंगतः॥३०॥ उद्धवउवाच॥ यथात्वा
मरविंदाक्षयादृशंवायदात्मकं॥ ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मेध्यानंमेवक्तुमर्हसि॥३१॥ श्रीभगवा
नुवाच॥ समआसनआसीनःसमकायोयथासुखं॥ हस्तावुत्संगआधायस्वनासाग्रकृ
तेक्षणः॥३२॥ प्राणस्यशोधयेन्मार्गंपूरकुंभकरेचकौ॥ विपर्ययेणापिशनैरभ्यसेन्नि
र्जितेंद्रियः॥३३॥ हृद्यविछिन्नमोंकारंघंटानादंविसोर्णवत्॥ प्राणेनोदीर्यतत्राथपुनःसं
वेशयेत्स्वरं॥३४॥ एवंप्रणवसंयुक्तंप्राणमेवसमभ्यसेत्॥ दशकृत्वस्त्रिषवणंमासा

दर्वाक्जितानिलः॥३५॥ हृत्पुंडरीकमंतस्थमूर्ध्वनालमधोमुखं॥ ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्ट
पत्रंसकर्णिकं॥३६॥ कर्णिकायांन्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरं॥ वह्निमध्येस्मरेद्रूपंम
मैतद्ध्यानमंगलं॥३७॥ समंप्रशांतंसुमुखंदीर्घचारुचतुर्भुजं॥ सुचारुसुंदरग्रीवं
सुकपोलंशुचिस्मितं॥३८॥ समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलं॥ हेमांबरंघन
श्यामंश्रीवत्सश्रीनिकेतनं॥३९॥ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितं॥ नूपुरैः
विलसत्पादंकौस्तुभप्रभयायुतं॥४०॥ द्युमत्किरीटकटककटिसूत्रांगदायुतं सर्वां
गसुंदरंहृद्यंप्रसादसुमुखेक्षणं॥४१॥ सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वांगेषुमनोदधत्
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योमनसाकृष्यतन्मनः॥ बुध्यासारथिनाधीरःप्रणयेन्मयिस
र्वतः॥४२॥ तत्सर्वव्यापकंचित्तमाकृष्यैकत्रधारयेत् नान्यानिचिंतयेद्भूयःसुस्मि

तं भावयेत्सुखं ॥ ४३ ॥ तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् । तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किंचिदपि चिंतयेत् ॥ ४४ ॥ एवं समाहितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि विचष्टे मयि सर्वात्मन् ज्योतिः ज्योतिषि संयुतं ॥ ४५ ॥ ध्यानेनेत्थं सुतीव्रेण युंजतो योगिनो मनः । संयास्यत्याशु निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसंवादे चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीभगवानुवाच । जितेंद्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः । मयि धारयतश्चेत उपतिष्ठंति सिद्धयः ॥ १ ॥ उद्धव उवाच ॥ ॥ कया धारणया का स्वित्कथं वा सिद्धिरच्युत । कति वा सिद्धयो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान् ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणा योगपारगैः तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ॥ ३ ॥ अणिमा महिमा मूर्त्तेर्लघिमा प्राप्तिरिंद्रियैः । प्राकाम्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमी

शिता ॥ ४ ॥ गुणेष्वसंगो वशिता यत्कामस्तदवस्यति । एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका मताः ॥ ५ ॥ अनूर्मिमत्त्वं देहेस्मिन् दूरश्रवणदर्शनं मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं ॥ ६ ॥ स्वछंदमृत्युर्देवानां सहक्रीडानुदर्शनं । यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहतागतिः ॥ ७ ॥ त्रिकालज्ञत्वमद्वंद्वं परचित्ताद्यभिज्ञता । अग्न्यर्कांबुविषादीनां प्रतिष्टंभोऽपराजयः ॥ ८ एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता योगधारणसिद्धयः । यया धारणया या स्याद्यथा वा स्यान्निबोध मे ॥ ९ ॥ भूतसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं धारयेन्मनः । अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम ॥ १० ॥ महत्यात्मन्मयि परे यथासंस्थं मनो दधत् । महिमानमवाप्नोति भूतानां च पृथक्पृथक् ॥ ११ ॥ परमाणुमये चित्तं भूतानां मयि रंजयन् । कालसूक्ष्मार्थतां योगी लघिमानमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥ धारयन्मय्यहंतत्त्वे मनो वैकारिकेऽखिलं सर्वेंद्रियाणामात्मत्वं

प्राप्तौ प्राप्नोति मन्मना ॥ १३ ॥ महत्यात्मनि यः सूत्रे धारयेत मयि मानसं । प्राकाम्यं पारमेष्ठ्यं
मे विंदते व्यक्तजन्मनः ॥ १४ ॥ विष्णौ त्र्यधीश्वरे चित्तं धारयेत् कालविग्रहे । स ईशित्वमवाप्नो
ति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनां ॥ १५ ॥ नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते । मनो मय्यादधद्यो
गी मद्धर्मा वशितामियात् ॥ १६ ॥ निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन् विशदं मनः । परमानंदमवा
प्नोति यत्र कामो वसीयते ॥ १७ ॥ श्वेतद्वीपपतौ चित्तं धारयेत् कालविग्रहे । स ईशित्वमवा
प्नोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनां ॥ १८ ॥ मय्याकाशात्मनि प्राणे मनसा घोषमुद्वहन् । तत्रोपलब्धा भूता
नां हंसो वाचः शृणोत्यसौ ॥ १९ ॥ चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि । मां तत्र मनसा
ध्यायन् । विश्वं पश्यति सूक्ष्मदृक् ॥ २० ॥ मनो मयि सुसंयोज्य देहं तदनुवायुना । मद्धारणा
नुभावेन तत्रात्मा यत्र वै मनः ॥ २१ ॥ यदा मन उपादाय यद्यद्रूपं बुभूषति । तत्तद्भ

वेन्मनोरूपं मद्योगबलमाश्रयः ॥ २२ ॥ परकायं विशन् सिद्ध आत्मानं तत्र भावयेत् । पिं
डं हित्वा विशेत्प्राणो वायुभूतः षडंघ्रिवत् ॥ २३ ॥ पार्ष्ण्यापीड्य गुदं प्राणं हृदुरःकंठमूर्ध
सु । आरोप्य ब्रह्मरंध्रेण ब्रह्म नीत्वोत्सृजेत्तनुं ॥ २४ ॥ विहरिष्यन् सुराक्रीडे मत्स्थं सत्वं
विभावयेत् । विमानेनोपतिष्ठंति सत्ववृत्तीः सुरस्त्रियः ॥ २५ ॥ यथा संकल्पयेत् बुध्या
यदा वा मत्परः पुमान् । मयि सत्ये मनो युंजंस्तथा तत्समुपाश्नुते ॥ २६ ॥ यो वै मद्भावमाप
न्न ईशितुर्वशितुः पुमान् । कुतश्चिन्न विहन्येत तस्य चाज्ञा यथा मम ॥ २७ ॥ मद्भक्त्या शुद्ध
सत्वस्य योगिनो धारणाविदः । तस्य त्रैकालिकी बुद्धिर्जन्ममृत्यूपबृंहिता ॥ २८ ॥ अग्न्यादि
भिर्न हन्येत मुनेः योगमयं वपुः । मद्योगश्रांतचित्तस्य यादसामुदकं यथा ॥ २९ ॥ मद्विभूती
रभिध्यायन् श्रीवत्सास्त्रविभूषितां । ध्वजातपत्रव्यजनैः स भवेदपराजितः ॥ ३० ॥ उपासक

स्थमामेवं योगधारणया मुनेः॥ सिद्धयः पूर्वकथिता उपतिष्ठंत्यशेषतः॥३१॥ जितेंद्रियस्य
दांतस्य जितश्वासात्मनो मुनेः॥ मद्धारणां धारयतः का सा सिद्धिः सुदुर्लभा॥३२॥ अंत
रायान्वदंत्येता युंजतो योगमुत्तमं॥ मया संपद्यमानस्य कालक्षेपणहेतवः॥३३॥ जन्मौ
षधितपोमंत्रैः यावतीरिह सिद्धयः॥ योगेनाप्नोति ताः सर्वा नान्यैः योगगतिं व्रजेत॥३४
सर्वासामपि सिद्धीनां हेतुः पतिरहं प्रभुः॥ अहं योगस्य सांख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादि
नाम्॥३५॥ अहमात्मांतरो बाह्योऽनावृतः सर्वदेहिनां॥ यथा भूतानि भूतेषु बहिरंतः
स्वयं तथा॥३६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसंवा
दे नाम पंचदशोऽध्यायः॥१५॥ उद्धव उवाच॥ त्वं ब्रह्म परमं साक्षादनाद्यंतमपावृ
तं सर्वेषामपि भावानां त्राणस्थित्यप्ययोद्भवः॥१॥ उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयमकृ

तात्मभिः॥ उपासते त्वां भगवन्याथातथ्येन ब्राह्मणाः॥२॥ येषु येषु च भावेषु भक्त्या त्वां
परमर्षयः॥ उपासीनाः प्रपद्यंते संसिद्धिं तद्वदस्व मे॥३॥ गूढश्चरसि भूतात्मा भूतानां
भूतानि पश्यंति मोहितानि मे॥४॥ याः काश्च भूमौ दिवि वै रसायां विभूतयो दिक्षु महावि
भूते॥ तामह्यमाख्याह्यनुभाविता स्ते नमामि ते तीर्थपदांघ्रिपद्मं॥५॥ श्रीभगवानुवा
च॥ एवमेतदहं पृष्टः प्रश्नं प्रश्नविदां वरः॥ युयुत्सुना विनशने सपत्नैरर्जुनेन वै॥६
ज्ञात्वा ज्ञातिवधं गर्ह्यमधर्मं राज्यहेतुकं॥ ततो निवृत्तो हंताहं हतोऽयमिति लौकिकः॥
७॥ स तदा पुरुषव्याघ्रो युक्त्या मे प्रतिबोधितः॥ अभ्यभाषत मामेवं यथा त्वं रणमूर्
धनि॥८॥ अहमात्मोद्धवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः॥ अहं सर्वाणि भूतानि तेषां स्थित्यु
द्भवाप्ययः॥९॥ अहं गतिर्गतिमतां कालः कलयतामहं॥ गुणानां चाप्यहं साम्यं गुणि

न्योत्पत्ति कोस्मुत्ता ॥ १० ॥ गुणिनामप्यहं सूत्रं महतां च महानहं ॥ सूक्ष्माणामप्यहं जीवो दु
र्जयानामहं मनः ॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भो वेदानां मंत्राणां प्रणवस्त्रिवृत ॥ अक्षराणामकारोस्मि
पदानि छंदसामहं ॥ १२ ॥ इंद्रोहं सर्वदेवानां वसूनामस्मि हव्यवाट ॥ आदित्यानामहं विष्णु रु
द्राणां नीललोहितः ॥ १३ ॥ ब्रह्मर्षीणां भृगुरहं राजर्षीणामहं मनुः ॥ देवर्षीणां नारदोहं ह
विर्धान्यस्मि धेनुषु ॥ १४ ॥ सिद्धेश्वराणां कपिलः सुपर्णोहं पतत्रिणां ॥ प्रजापतीनां दक्षोहं
पितृणामहमर्यमा ॥ १५ ॥ मां विद्ध्युद्धव दैत्यानां प्रह्लादमसुरेश्वरं ॥ सोमं नक्षत्रौषधीनां धं
नेशं यक्षरक्षसां ॥ १६ ॥ ऐरावतं गजेंद्राणां यादसां वरुणं प्रभुं ॥ तपतां द्युमतां सूर्यं मनु
ष्याणां च भूपतिं ॥ १७ ॥ उच्चैःश्रवास्तुरंगाणां धातूनामस्मि कांचनं ॥ यमः संयमतां चाहं
सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ १८ ॥ नागेंद्राणामनंतोहं मृगेंद्रः शृंगिदंष्ट्रिणां ॥ आश्रमाणा

महं तुर्यो वर्णानां प्रथमोनघ ॥ १९ ॥ तीर्थानां स्रोतसां गंगा समुद्रः सरसामहं ॥ आयुधा
नां धनुरहं त्रिपुरघ्नो धनुष्मतां ॥ २० ॥ धिष्ण्यानामस्म्यहं मेरुर्गहनानां हिमालयः ॥ वनस्पती
नामश्वत्थ ओषधीनामहं यवः ॥ २१ ॥ पुरोधसां वसिष्ठोहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः ॥ स्कंदोहं
सर्वसेनान्यामग्रण्यं भगवानजः ॥ २२ ॥ यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोहं व्रतानामविहिंसनं ॥ वाय्वग्न्य
र्कांबुवागात्मा शुचीनामप्यहं शुचिः ॥ २३ ॥ योगानामात्मसंरोधो मंत्रोस्मि विजिगीषतां ॥ आ
न्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः ख्यातिवादिनां ॥ २४ ॥ स्त्रीणां तु शतरूपाहं पुंसां स्वायंभुवो
मनुः ॥ नारायणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मचारिणां ॥ २५ ॥ धर्माणामस्मि संन्यासः क्षेमाणामब
हिःमतिः ॥ गुह्यानां सुनृतं मौनं मिथुनानामजस्त्वहं ॥ २६ ॥ संवत्सरोस्म्यनिमिषां ऋतूनां मधु
माधवौ ॥ मासानां मार्गशीर्षोहं नक्षत्राणां तथाभिजित ॥ २७ ॥ अहं युगानां च कृतं धीराणां

देवलोसितः । द्वैपायनोस्मि व्यासानां कवीनां काव्य आत्मवान् ॥२८॥ वासुदेवो भगवतां त्वं
तु भागवतेष्वहं । किंपुरुषाणां हनुमान् विद्याध्राणां सुदर्शनः ॥२९॥ रत्नानां पद्मरागोस्मि
पद्मकोशः सुपेशसां । कुशोस्मि दर्भजातीनां गव्यमाज्यं हविःष्वहं ॥३०॥ व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः
कितवानां छलग्रहः । तितिक्षास्मि तितिक्षूणां सत्वं सत्ववतामहं ॥३१॥ ओजः सहो बलवतां
कर्माहं विद्धि सात्वतां । सात्वतां नवमूर्तीनामादिमूर्तिरहं परा ॥३२॥ विश्वावसुः पूर्वचित्ति
गंधर्वाप्सरसामहं । भूधराणामहं स्थैर्यं गंधमात्रमहं भुवः ॥३३॥ अपां रसश्च परमस्तेजि
ष्ठानां विभावसुः । प्रभा सूर्येंदुताराणां शब्दोहं नभसः परः ॥३४॥ ब्रह्मण्यानां बलिरहं वी
राणामहमर्जुनः । भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसंक्रमः ॥३५॥ गत्युक्त्युत्सर्गोपादा
नमानंदस्पर्शलक्षणं । आस्वादश्रुत्यवघ्राणमहं सर्वेंद्रियेंद्रियं ॥३६॥ पृथिवी वायु

राकाश आपो ज्योतिरहं महान् । विकारः पुरुषोव्यक्तं रजः सत्वं तमः परं । अहमेतत्प्रसं
ख्यानं ज्ञानं तत्वविनिश्चयः ॥३७॥ मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना । सर्वात्मनापि
सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित् ॥३८॥ संख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया । न तथा
मे विभूतीनां सृजतोंडानि कोटिशः ॥३९॥ तेजः श्रीः कीर्त्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्यागः सौभगं भगः
वीर्यं तितिक्षा विज्ञानं यत्र यत्र स मेंशकः ॥४०॥ एतास्ते कीर्त्तिताः सर्वाः संक्षेपेण विभू
तयः । मनोविकारा एवैते यथा वाचाभिधीयते ॥४१॥ वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणं यच्छेंद्रि
याणि च । आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेध्वने ॥४२॥ यो वै वाग्मनसी सम्यगसं
यच्छेंद्रिया यतिः । तस्य व्रतं तपो दानं स्रवत्यामघटांबुवत् ॥४३॥ तस्माद्वचो मनः प्रा
णान्नियच्छेत्मत्परायणः । मद्भक्तियुक्तया बुध्या ततः परिसमाप्यते ॥४४॥ ॥ इति श्री

भागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेश्रीभगवदुद्धवसंवादेषोडशोध्यायः॥१६॥ उद्धवउ
वाच॥ यस्त्वयाभिहितःपूर्वंधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः॥ वर्णाश्रमाचारवतांसर्वेषांद्विपदा
मपि॥१॥यथानुष्ठीयमानेनत्वयिभक्तिर्नृणांभवेत॥स्वधर्मेणारविंदाक्षतन्ममाख्या
तुमर्हसि॥२॥पुराकिलमहाबाहोधर्मंपरमकंप्रभो॥यत्तेनहंसरूपेणब्रह्मणेभ्यात्थमा
धव॥३॥सइदानींसुमहताकालेनामित्रकर्शन नप्रायोभवितामर्त्यलोकेप्रागनुशा
सितः॥४॥वक्ताकर्त्तावितानान्योधर्मस्याच्युततेभुवि॥सभायामपिवैरंच्यांयत्रमूर्त्ति
धराःकलाः॥५॥कर्त्रावित्राप्रवक्त्राचभवतामधुसूदन॥त्यक्तेमहीतलेदेवविनष्टंक
:प्रवक्ष्यति॥६॥तत्त्वंनःसर्वधर्मज्ञधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः॥यथायस्यविधीयेततथावर्णय
मेप्रभो॥७॥श्रीभगवानुवाच॥धर्म्यएषतवप्रश्नोनैःश्रेयसकरोनृणां वर्णाश्रमाचा

रवतांतमुद्धवनिबोधमे॥८॥आदौकृतयुगेवर्णोनृणांहंसइतिस्मृतः॥कृतकृत्याःप्र
जाजातातस्मात्कृतयुगंविदुः॥९॥वेदःप्रणवएवाग्रेधर्मोहंवृषरूपधृक॥उपासतेतपो
निष्ठाहंसंमांमुक्तकिल्बिषाः॥१०॥त्रेतामुखेमहाभागप्राणान्मेहृदयात्त्रयी॥विद्याप्रादु
रभूत्तस्याअहमासंत्रिवृन्मखः॥११॥विप्रक्षत्रियविट्शूद्रामुखबाहूरुपादजाः॥वैरा
जात्पुरुषाज्जाताय आत्माचारलक्षणाः॥१२॥गृहाश्रमोजघनतोब्रह्मचर्यंहृदोममव
क्षस्थलाद्वनेवासोन्यासःशीर्षणिसंस्थितः॥१३॥वर्णानामाश्रमाणांचजन्मभूम्यनु
सारिणीः॥आसन्प्रकृतयोनृणांनीचैर्नीचोत्तमोत्तमैः॥१४॥शमोदमस्तपःशौचंसं
तोषःक्षांतिरार्जवं॥मद्भक्तिश्चदयासत्यंब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः॥१५॥तेजोबलंधृतिःशौ
र्यंतितिक्षौदार्यमुद्यमः॥स्थैर्यंब्रह्मण्यमैश्वर्यंक्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः॥१६॥आस्तिक्यंदा

ननिष्ठा च अदंभो ब्रह्मसेवनं । अतुष्टिरर्थोपचयैः वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः ॥१७॥ शुश्रूषणं द्वि
जगवां देवानां चाप्यमायया ॥ तत्र लब्धेन संतोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥१८॥ अशौच
मनृतं स्तेयं नास्तिकं शुष्कविग्रहः । कामक्रोधश्च तर्षश्च स्वभावोंतेवसायिनां ॥१९॥ अ
हिंसा सत्यमस्तेयकामक्रोधलोभता भूतप्रियहितेहा च धर्मोयं सार्ववर्णिकः ॥२०॥
द्वितीयं प्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनं द्विजः । वसन् गुरुकुले दांतो ब्रह्माधीयीत चाहूतः
॥२१॥ मेखलाजिनदंडाक्षब्रह्मसूत्रकमंडलून् । जटिलोधौतदद्वासोरक्तपीठः कुशान्दध
त ॥२२॥ स्नानभोजनहोमेषु जपोच्चारेषु वाग्यतः । न छिंद्यान्नखरोमाणि कक्षोपस्थग
तान्यपि ॥२३॥ रेतो नावकिरेज्जातु ब्रह्मव्रतधरः स्वयं अवकीर्णेवगाह्याप्सु यतासुस्त्रि
पदीं जपेत् ॥२४॥ अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुरान् शुचिः । समाहित उपासीत संध्ये

च यतवाग् जपन् ॥२५॥ आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् न मर्त्यबुद्ध्या
सूयेत सर्वदेवमयो गुरुः ॥२६॥ सायं प्रातरुपानीय भैक्ष्यं तस्मै निवेदयेत् यच्चान्यदप्य
नुज्ञातमुपयुंजीत संयतः ॥२७॥ शुश्रूषमाण आचार्यं सदोपासीत नीचवत् यानशय्या
सनस्थानैर्नातिदूरे कृतांजलिः ॥२८॥ एवंवृत्तो गुरुकुले वसेद्भोगविवर्जितः वि
द्या समाप्यते यावद्बिभ्रद्व्रतमखंडितं ॥२९॥ यद्यसौ छंदसां लोकमारोढुं ब्रह्मविष्टपं गुर
वे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रतः ॥३०॥ अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेषु मां परं ॥ अ
पृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ॥३१॥ स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकं
प्राणिनो मिथुनीभूतानगृहस्थोग्रतस्त्यजेत् ॥३२॥ शौचमाचमनं स्नानं संध्योपासनमा
र्जवं तीर्थसेवा जपोस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनं ॥३३॥ सर्वाश्रमप्रयुक्तोयं नियमः कु

जनंदन ॥ मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः ॥ ३४ ॥ एवं बृहद्व्रतधरो ब्राह्मणो ग्निरिव ज्वलन् ॥ मद्भक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयो मलः ॥ ३५ ॥ अथानंतरमावेक्ष्यन् यथा जिज्ञासितागमः ॥ गुरवे दक्षिणां दत्वा स्नायाद्गुर्वनुमोदितः ॥ ३६ ॥ गृहं वनं वोपविशेत्प्रव्रजेद्वा द्विजोत्तमः ॥ आश्रमादाश्रमं गछेन्नान्यथामत्परश्चरेत् ॥ ३७ ॥ गृहार्थी सदृशीं भार्यामुद्वहेदजुगुप्सितां ॥ यवीयसीं तु वयसा यां सवर्णामनुक्रमात् ॥ ३८ ॥ इज्याध्ययनदानानि सर्वेषां च द्विजन्मनां ॥ प्रतिग्रहोध्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याजनं ॥ ३९ ॥ प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदं ॥ अन्याभ्यामेव जीवेत शिलैर्वा दोषदृक्तयो ॥ ४० ॥ ब्राह्मणस्य हि देहोयं क्षुद्रकामाय नेष्यते ॥ कृच्छ्राय तपसे चेह प्रेत्यानंतसुखाय च ॥ ४१ ॥ शिलोंछवृत्त्या परितुष्टचित्तो धर्मं महांतं विरजं जुषाणः ॥ मय्यर्पितात्मा गृह एव नातिसक्तः समुपैति शांतिं ॥ ४२ ॥ समुद्धरंति ये विप्रं सीदंतं मत्परायणं तानुद्धरिष्ये न चिरादापद्भ्यो नौरिवार्णवात् ॥ ४३ ॥ सर्वाः समुद्धरेद्राजा पितेव व्यसनात्प्रजाः ॥ आत्मानमात्मना धीरो यथा गजपतिः गजान् ॥ ४४ ॥ एवं विधो नरपतिर्विमानेनार्कवर्चसा ॥ विधूयेहाशुभं कृत्स्नमिंद्रेण सह मोदते ॥ ४५ ॥ सीदन् विप्रो वणिग्वृत्त्या पण्यैरेवापदं तरेत् खड्गेन वापदाक्रांतो न श्ववृत्त्या कथंचन ॥ ४६ ॥ वैश्यवृत्त्या तु राजन्यो जीवेन्मृगयया पदि ॥ चरेद्वा विप्ररूपेण न श्ववृत्त्या कथंचन ॥ ४७ ॥ शूद्रवृत्तिं भजेद्वैश्यः शूद्रः कारुकटक्रियां कृच्छ्रान्मुक्तो न गर्ह्येण वृत्तिं लिप्सेत कर्मणा ॥ ४८ ॥ वेदाध्यायस्वधास्वाहाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयं देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन्वहं यजेत् ४९ ॥ यदृच्छयोपपन्नेन शुक्लेनोपार्जितेन वा ॥ धनेनापीडयन् भृत्यान्न्यायेनैवा

हरेत्क्रतून्॥५०॥ कुटुंबेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत्कुटुंब्यपि। विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि
दृष्टवत्॥५१॥ पुत्रदाराप्तबंधूनां संगमः पांथसंगमः। अनुदेहं वियंत्येते स्वप्नो निद्रानुगो
यथा॥५२॥ इत्थं परिमृशन्मुक्तो गृहेष्वतिथिवद्वसन्। न गृहैरनुबध्येत निर्ममो निर
हंकृतः॥५३॥ कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्ट्वा मामेव भक्तिमान्। तिष्ठेद्वनं वोपविशेत्प्रजा
वान्वा परिव्रजेत्॥५४॥ यस्त्वासक्तमतिर्गेहे पुत्रवित्तैषणातुरः। स्त्रैणः कृपणधीर्मूढो मम
ाहमिति बध्यते॥५५॥ अहो मे पितरौ वृद्धौ भार्या बालात्मजात्मजाः। अनाथा मामृते
दीनाः कथं जीवंति दुःखिताः॥५६॥ एवं गृहाशयाक्षिप्तहृदयो मूढधीरयं। अतृप्तस्तान
नुध्यायन्मृतोंधं विशते तमः॥५७॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्री
भगवदुद्धवसंवादे सप्तदशोऽध्यायः॥१७॥ श्रीभगवानुवाच। वनं विविक्षुः पुत्रेषु भार्यां

न्यस्य सहैव वा। वन एव वसेच्छांतस्तृतीयं भागमायुषः॥१॥ कंदमूलफलैर्वन्यैर्मे
ध्यैर्वृत्तिं प्रकल्पयेत्। वसीत वल्कलं वासस्तृणपर्णाजिनानि च॥२॥ केशरोमनखश्मश्रुम
लानि बिभृयाद्दतः। न धावेदप्सु मज्जेत त्रिकालं स्थंडिलेशयः॥३॥ ग्रीष्मे तप्येत पंचाग्नी
न्वर्षास्वासारषाड्जले। आकंठमग्नः शिशिर एवंवृत्तस्तपश्चरेत्॥४॥ अग्निपक्वं सम
श्नीयात्कालपक्वमथापि वा। उलूखलाश्मकुट्टो वा दंतोलूखल एव वा॥५॥ स्वयं संचि
नुयात्सर्वमात्मनो वृत्तिकारणं। देशकालबलाभिज्ञो नाददीतान्यदाहृतं॥६॥ व
न्यैश्चरुपुरोडाशैर्निर्वपेत्कालचोदितान्। न तु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनाश्रमी॥
७॥ अग्निहोत्रं च दर्शश्च पौर्णमासश्च पूर्ववत्। चातुर्मास्यानि च मुनेराम्नातानि च नै
गमैः॥८॥ एवं चीर्णेन तपसा मुनिर्धमनिसंततः। मां तपोमयमाराध्य ऋषिलोकादुपै

भा०ए०
५०

निमां ॥ यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णं तपो निःश्रेयसं महत् कामायाल्पीयसे युंज्यात् बालि
शः कोपरस्ततः ॥ १० ॥ यदासौ नियमे कल्पो जरया जातवेपथुः ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य म
च्चित्तोग्निं समाविशेत् ॥ ११ ॥ यदा कर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु ॥ विरागो जायते सम्य
कन्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्ततः ॥ १२ ॥ इष्ट्वा यथोपदेशं मां दत्वा सर्वस्वमृत्विजे ॥ अग्नीन्स्वप्राण
आवेश्य निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ १३ ॥ विप्रस्य वै संन्यसतो देवा दारादिरूपिणः ॥ विघ्नान्
कुर्वंत्ययं ह्यस्मानाक्रम्य समियात्परं ॥ १४ ॥ बिभृयाच्चेन्मुनिर्वासः कौपीनाच्छादनं परं
त्यक्तं न दंडपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि ॥ १५ ॥ दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबे
ज्जलं ॥ सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ १६ ॥ मौनानीहानिलायामा दंडा वाग्
देहचेतसां ॥ न ह्येते यस्य संत्यंग वेणुभिर्न भवेद्यतिः ॥ १७ ॥ भिक्षां चतुर्षु वर्णेषु विगर्ह्यां

५०

न्वर्जयंश्चरेत् ॥ सप्तागारानसंक्लृप्तांस्तुष्येल्लब्धेन तावता ॥ १८ ॥ बहिर्जलाशयं गत्वा त
त्रोपस्पृश्य वाग्यतः ॥ विभज्य पावितं शेषं भुंजीताशेषमाहृतं ॥ १९ ॥ एकश्चरेन्मही
मेतां निःसंगः संयतेंद्रियः ॥ आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान्समदर्शनः ॥ २० ॥ विवि
क्तक्षेमशरणो मद्भावविमलाशयः ॥ आत्मानं चिंतयेदेकमभेदेन मया मुनिः ॥ २१ ॥
अन्वीक्षेतात्मनो बंधं मोक्षं च ज्ञाननिष्ठया ॥ बंध इंद्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संयमः
॥ २२ ॥ तस्मान्नियम्य षड्वर्गं मद्भावेन चरेन्मुनिः ॥ विरक्तः क्षुद्रकामेभ्यो लब्ध्वात्मनि
सुखं महत् ॥ २३ ॥ पुरग्रामव्रजान्सार्थान्भिक्षार्थं प्रविशंश्चरेत् पुण्यदेशसरिच्छै
लवनाश्रमवतीं महीं ॥ २४ ॥ वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत् ॥ संसिध्यत्याश्व
संमोहः शुद्धसत्वः शिलांधसा ॥ २५ ॥ नैतद्वस्तुतया पश्येद्दृश्यमानं विनश्यत्

ति॥ अस्सकश्चित्तोविरमेदिहामुत्रचिकार्षितां॥२६॥ यदैतदात्मनिजगत्मनोवा
क्प्राणसंहतंसर्वंमायेतितर्केणस्वस्थस्त्यक्तातत्स्मरेत्॥२७॥ ज्ञाननिष्ठोवि
रक्तोवानपेक्षकः॥ सलिंगानाश्रमांस्त्यक्ताचरेदविधिगोचरः॥२८॥ बुधोबाल
कवत्क्रीडेकुशलोजडवच्चरेत्॥ वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्यांनैगमश्चरेत्
२९॥ वेदवादरतोनस्यान्नपाखंडीनहैतुकः॥ शुष्कवादविवादेनकंचित्पक्षंसमा
श्रयेत्॥३०॥ नोद्विजेतजनाद्धीरोजनंचोद्वेजयेन्नतु॥ अतिवादांस्तितिक्षेतनाव
मन्येतकंचन॥ देहमुद्दिश्यपशुवद्वैरंकुर्यान्नकेनचित्॥३१॥ एकएवपरोह्यात्मा
भूतेष्वात्मन्यवस्थितः॥ यथेंदुरुदपात्रेषुभूतान्येकात्मकानिच॥३२॥ अलब्ध्वानवि
षीदेतकालेकालेशनंक्वचित्॥ लब्ध्वानहृष्येद्धृतिमानुभयंदैवतंत्रितं॥३३॥ आ

हारार्थंसमीहेतयुक्तंतत्प्राणधारणं॥ तत्वंविमृश्यतेतेनतद्विज्ञायविमुच्यते॥३४
यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतापरं॥ तथावासस्तथाशय्यांप्राप्तंप्राप्तंभजेन्मुनिः
३५॥ शौचमाचमनंस्नानंनतुचोदनयाचरेत्॥ अन्यांश्चनियमान्ज्ञानीयथाहंलील
येश्वरः॥३६॥ नहितस्यविकल्पाख्यायाचमद्वीक्षयाहता॥ आदेहांतात्क्वचित्ख्या
तिस्ततःसंपद्यतेमया॥३७॥ दुःखोदर्केषुकामेषुजातनिर्वेदआत्मवान्॥ अजिज्ञा
सितमद्धर्मोगुरुंमुनिमुपाव्रजेत्॥३८॥ तावत्परिचरेद्भक्तःश्रद्धावाननसूय
कः॥ यावद्ब्रह्मविजानीयान्मामेवगुरुमादृतः॥३९॥ यस्त्वसंयतषड्वर्गःप्रचंडेंद्रि
यसारथिः॥ ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति॥४०॥ सुरानात्मानमात्मस्थंनिह्नु
तेमांचधर्महा॥ अविपक्वकषायोस्मादमुष्माच्चविहीयते॥४१॥ भिक्षोर्धर्मःशमोहिं

भा॰ए॰ ५२

सातपईक्षावनौकसः॥ गृहिणो भूतरक्षेज्या द्विजस्याचार्यसेवनं॥ ४२॥ ब्रह्मचर्यं तपः
शौचं संतोषो भूतसौहृदं॥ गृहस्थस्याप्यृतौ गंतुः सर्वेषां मदुपासनं॥ ४३॥ इति मां यः स्व
धर्मेण भजन्नित्यमनन्यभाक्॥ सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विंदते दृढां॥ ४४॥ भक्त्योद्ध
वानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरं सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः॥ ४५॥ इ
ति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्वो निर्ज्ञातमद्गतिः॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो नचिरात्समुपैति मां
॥ ४६॥ वर्णाश्रमवतां धर्म एष आचारलक्षणः॥ स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः प
रः॥ ४७॥ एतत्तेभिहितं साधो भवान्पृच्छति यच्च मां॥ यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समि
यात्परं॥ ४८॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसंवादे
अष्टादशोध्यायः॥ १८॥ श्रीभगवानुवाच॥ यो विद्याश्रुतसंपन्न आत्मवान्नानुमानिकः

मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत्॥ १॥ ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च संम
तः॥ स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योर्थो मदृते प्रियः॥ २॥ ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदु
र्मम॥ ज्ञानी प्रियतमोतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति मां॥ ३॥ तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणी
तराणि च॥ नालं कुर्वंति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता॥ ४॥ तस्मात् ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा
स्वात्मानमुद्धव ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज मां भक्तिभावितः॥ ५॥ ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मा
मिष्ट्वात्मानमात्मनि सर्वयज्ञपतिं मां वै संसिद्धिं मुनयो गमन्॥ ६॥ त्वय्युद्धवाश्रयति य
स्त्रिविधो विकारो मायांतरापतति नाद्यपवर्गयोर्यत्॥ जन्मादयोस्य यदमी तव तस्य किं
स्युराद्यंतयोर्यदसतोस्ति तदेव मध्ये॥ ७॥ उद्धव उवाच॥ ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतद्वै
राग्यविज्ञानयुतं पुराणं॥ आख्याहि विश्वेश्वर विश्वमूर्ते त्वद्भक्तियोगं च महद्वि

मप्यहं ॥७॥ तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे संतप्यमानस्य भवाध्वनीश ॥ पश्यामि नान्यच्छरणं
तवांघ्रिद्वंद्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ॥९॥ दष्टं जनं संपतितं बिलेस्मिन् कालाहिना क्षुद्रसु
खोरुतर्षं ॥ समुद्धरैनं कृपयापवर्ग्यैर्वचोभिरासिंच महानुभाव ॥१०॥ श्रीभगवानुवा
च ॥ इत्थमेतत्पुरा राजा भीष्मं धर्मभृतां वरं ॥ अजातशत्रुः पप्रच्छ सर्वेषां नानुशृण्वतां
॥११॥ निवृत्ते भारते युद्धे सुहृन्निधनविह्वलः ॥ श्रुत्वा धर्मान्बहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृ
च्छत ॥१२॥ तानहं तेभिधास्यामि देवव्रतमुखाच्छ्रुतान् ॥ ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्यु
पबृंहितान् ॥१३॥ नवैकादश पंच त्रीन्भावान्भूतेषु येन वै ॥ ईक्षेताथैकमप्येषु त
ज्ज्ञानं मम निश्चितं ॥१४॥ एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् स्थित्युत्पत्त्यप्यया
न्पश्येद्भावानां त्रिगुणात्मनां ॥१५॥ आदावंते च मध्ये च सृज्यात्सृज्यं यदन्वियात् ॥ पु

नस्तत्प्रतिसंक्रामे यच्छिष्येत तदेव सत् ॥१६॥ श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयं
प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्स विरज्यते ॥१७॥ कर्मणां परिणामित्वादाविरिंच्यादमं
गलं विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥१८॥ भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणा
य तेनघ पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परं ॥१९॥ श्रद्धामृतकथायां मे शश्वन्म
दनुकीर्त्तनं । परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम ॥२०॥ आदरः परिचर्य्यायां सर्वां
गैरभिवंदनं ॥ मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः ॥२१॥ मदर्थेष्वंगचेष्टा च वच
सा मद्गुणेरणम् ॥ मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनम् ॥२२॥ मदर्थेर्थपरित्यागो
भोगस्य च सुखस्य च । इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद्व्रतं तपः ॥२३॥ एवं धर्मैर्मनुष्याणा
मुद्धवात्मनिवेदिनां मयि संजायते भक्तिः कोन्योर्थोस्यावशिष्यते ॥२४॥ यदात्मन्य

र्पितं चित्तं शांतं सत्वोपबृंहितं ॥ धर्मज्ञानं सवैराग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते ॥२५॥ यदर्पितं त
द्विकल्पे इंद्रियैः परिधावति रजस्वलं चासन्निष्ठं चित्तं विद्धि विपर्ययं ॥२६॥ धर्मो मद्भ
क्तिकृत् प्रोक्तो ज्ञानं चैकात्म्यदर्शनं गुणेष्वसंगो वैराग्यमैश्वर्यं चाणिमादयः ॥२७॥
उद्धव उवाच ॥ यमः कतिविधः प्रोक्तो नियमो वारिकर्षन कः शमः को दमः कृ
ष्ण का तितिक्षा धृतिः प्रभो ॥२८॥ किं दानं किं तपः शौर्यं किं सत्यमनृतं च किं सत्यमनृतं
च किं कस्त्यागः किं धनं श्रेष्ठं को यज्ञः का च दक्षिणा ॥२९॥ पुंसः किंस्वित् बलं श्रीमद्भगो
लाभश्च केशव ॥ का विद्या ह्रीः परा का श्रीः किं सुखं दुःखमेव च ॥३०॥ कः पंडितः कश्च
मूर्खः कः पंथा उत्पथश्च कः स्वर्गो नरकः कस्वित् को बंधुरुत च किं गृहं ॥३१॥ क आढ्यो
को दरिद्रो वा कृपणः कः क ईश्वरः एतान्प्रश्नान्मम ब्रूहि विपरीतांश्च सत्पते ॥३२

श्रीभगवानुवाच ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयमसंगो ह्रीरसंचयः ॥ आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च
मौनं स्थैर्यं क्षमाभयं ॥३३॥ शौचं जपस्तपो होमो श्रद्धातिथ्यं मदर्चनं ॥ तीर्थाटनं परार्थे
हा तुष्टिराचार्यसेवनं ॥३४॥ एते यमाः सनियमा उभयो द्वादश स्मृताः ॥ पुंसामुपासि
तास्तात यथाकामं दुहंति हि ॥३५॥ शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इंद्रियसंयमः ॥ तितिक्षा
दुःखसंमर्षो जिह्वोपस्थजयो धृतिः ॥३६॥ दंडन्यासः परं दानं कामत्यागस्तपः स्मृतं
स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं च समदर्शनं ॥३७॥ सत्यं च सूनृता वाणी कविभिः परिकी
र्तिता ॥ कर्मस्वसंगमः शौचं त्यागः संन्यास उच्यते ॥३८॥ धर्म इष्टं धनं नृणां यज्ञोहं
भगवत्तमः ॥ दक्षिणा ज्ञानसंदेशः प्राणायामः परं बलं ॥३९॥ भगो म ऐश्वरो भावो ला
भो मद्भक्तिरुत्तमः ॥ विद्यात्मनि भिदाबाधो जुगुप्सा ह्रीरकर्मसु ॥४०॥ श्रीर्गुणा नैरपेक्ष्या

ध्यः सुखंदुःखसुखात्ययः ॥ दुःखंकामसुखापेक्षा पंडितोबंधमोक्षवित् ॥ ४१ ॥ मूर्खो
देहाद्यहंबुद्धिः पंथामन्निगमःस्मृतः उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्वगुणोदयः
॥ ४२ ॥ नरकस्तमउन्नाहो बंधुर्गुरुरहंसखे गृहंशरीरंमानुष्यंगुणाढ्योह्याढ्यउच्य
ते ॥ ४३ ॥ दरिद्रोयस्त्वसंतुष्टः कृपणोयोजितेंद्रियः ॥ गुणेष्वसक्तधीरीशोगुणसंगोवि
पर्ययः ॥ ४४ ॥ एतेउद्धवतेप्रश्नाः सर्वेसाधुनिरूपिताः ॥ किंवर्णितेनबहुनालक्षणं
गुणदोषयोः गुणदोषदृशिर्दोषोगुणस्तूभयवर्जितः ॥ ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेएकादशस्कंधेश्रीभगवदुद्धवसंवादेएकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ उद्धवउवाच
विधिश्चप्रतिषेधश्चनिगमोहीश्वरस्यते ॥ अवेक्षतेरविंदाक्षगुणंदोषंचकर्मणां
॥ १ ॥ वर्णाश्रमविकल्पंचप्रतिलोमानुलोमजं ॥ द्रव्यदेशवयःकालान्स्वर्गंनरकमेव

च ॥ २ ॥ गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणवचस्तव ॥ निःश्रेयसंकथंनृणांनिषेधविधिलक्षणं ॥ ३
पितृदेवमनुष्याणांवेदश्चक्षुस्तवेश्वरः श्रेयस्त्वनुपलब्धेर्थेसाध्यसाधनयोरपि ॥ ४ ॥ गुणदो
षभिदादृष्टिर्निगमात्तेनहिस्वतः ॥ निगमेनापवादश्चभिदायाइतिहभ्रमः ॥ ५ ॥ श्रीभगवा
नुवाच ॥ योगास्त्रयोमयाप्रोक्तानृणांश्रेयोविधित्सया ज्ञानंकर्मचभक्तिश्चनोपायो
न्योस्तिकुत्रचित् ॥ ६ ॥ निर्विण्णानांज्ञानयोगोन्यासिनामिहकर्मसु ॥ तेष्वनिर्विण्णचित्तानां
कर्मयोगस्तुकामिनां ॥ ७ ॥ यदृच्छयामत्कथादौजातश्रद्धस्तुयःपुमान् ॥ ननिर्विण्णोनाति
सक्तोभक्तियोगोस्यसिद्धिदः ॥ ८ ॥ तावत्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता मत्कथा
श्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजायते ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्थोयजन्यज्ञैरनाशीःकामउद्धव ॥ न
यातिस्वर्गनरकौयद्यन्यन्नसमाचरेत् ॥ १० ॥ अस्मिंल्लोकेवर्तमानःस्वधर्मस्थोनघः

शुचिः॥ ज्ञानंविशुद्धमाप्नोतिमद्भक्तिंवायदृछया॥ ११॥ स्वर्गिणोप्येतमिछंतिलोकंनिरयिण
स्तथा॥ साधकंज्ञानभक्तिभ्यामुभयंतदसाधकं॥ १२॥ ननरःस्वर्गतिंकांक्षेन्नारकींवाविचक्ष
णः॥ नेमंलोकंचकांक्षेतदेहावेशात्प्रमाद्यति॥ १३॥ एतद्विद्वान्पुरामृत्योरभवायघ
टेतसः॥ अप्रमत्तइदंज्ञात्वामर्त्यमप्यर्थसिद्धिदम्॥ १४॥ छिद्यमानंयमैरेतैःकृतनीडंव
नस्पतिं॥ खगस्वकेतमुत्सृज्यक्षेमंयातिह्यलंपटः॥ १५॥ अहोरात्रैःछिद्यमानंबुध्वायुर्भ
यवेपथुः॥ मुक्तसंगःपरंबुध्वानिरीहउपशाम्यति॥ १६॥ नृदेहमाद्यंसुलभंसुदुर्लभंप्लवंसु
कल्पंगुरुकर्णधारं॥ मयानुकूलेननभस्वतेरितंपुमान्भवाब्धिंनतरेत्सआत्महा
॥ १७॥ यदारंभेषुनिर्विण्णोविरक्तःसंयतेंद्रियः॥ अभ्यासेनात्मनोयोगीधारयेदचलंमनः
॥ १८॥ धार्यमाणंमनोयर्हिभ्राम्यदाश्वनवस्थितं॥ अतंद्रितोनुरोधेनमार्गेणात्मवशंन

येत्॥ १९॥ मनोगतिंनविसृजेज्जितप्राणोजितेंद्रियः॥ सत्वसंपन्नयाबुध्यामनआत्मव
शंनयेत्॥ २०॥ एषवैपरमोयोगोमनसःसंग्रहःस्मृतः॥ हृदयज्ञत्वमन्विछन्दम्यस्ये
वार्वतोमुहुः॥ २१॥ सांख्येनसर्वभावानांप्रतिलोमानुलोमतः॥ भवाप्ययावनुध्याये
न्मनोयावत्प्रसीदति॥ २२॥ निर्विण्णस्यविरक्तस्यपुरुषस्योक्तवेदिनः॥ मनस्त्यजतिदौ
रात्म्यंचिंतितस्यानुचिंतया॥ २३॥ यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्याचविद्यया॥ ममार्चो
पासनाभिर्वानान्यैर्योग्यंस्मरेन्मनः॥ २४॥ यदिकुर्यात्प्रमादेनयोगीकर्मविगर्हितं॥ यो
गेनैवदहेदंहोनान्यत्तत्रकदाचन॥ २५॥ स्वेस्वेधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः॥
कर्मणांजात्यशुद्धानामनेननियमःकृतः॥ गुणदोषविधानेनसंगानांत्याजनेछया
॥ २६॥ जातश्रद्धोमत्कथासुनिर्विण्णःसर्वकर्मसु॥ वेददुःखात्मकान्कामान्परित्यागेप्य

नीश्वरः ॥२७॥ ततो भजेत मां प्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः ॥ जुषमाणश्च तान्कामान्
दुःखोदर्कांश्च गर्हयन् ॥२८॥ प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो मासकृन्मुनेः ॥ कामा हृदय्या
नश्यंति सर्वे मयि हृदि स्थिते ॥२९॥ भिद्यते हृदयग्रंथिः छिद्यंते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयंते
चास्य कर्माणि मयि दृष्टेऽखिलात्मनि ॥३०॥ तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥३१॥ यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्
योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥३२॥ सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेंजसा
स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथंचिद्यदि वांछति ॥३३॥ न किंचित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकांतिनो
मम ॥ वांछंत्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवं ॥३४॥ नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमन
ल्पकं ॥ तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ॥३५॥ न मय्येकांतभक्तानां गुण

दोषोद्भवा गुणाः ॥ साधूनां समचित्तानां बुद्धेः परमुपेयुषां ॥३६॥ एवमेतान्मया
दिष्टाननुतिष्ठंति मे पथः ॥ क्षेमं विंदंति मत्स्थानं यद्ब्रह्म परमं विदुः ॥३७॥ ॥इति
श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसंवादे विंशोऽध्यायः ॥२०॥ श्री
भगवानुवाच ॥ य एतान्मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् ॥ क्षुद्रान्कामां
श्चलैः प्राणैर्जुषंतः संसरंति ते ॥१॥ स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः
विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः ॥२॥ शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तु
षु ॥ द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ ॥३॥ धर्मार्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमिति
चानघ ॥ दर्शितोऽयं मयाचारो धर्ममुद्वहतां धुरं ॥४॥ भूम्यंब्वग्न्यनिलाकाशा भूतानां पंच
धातवः ॥ आब्रह्मस्थावरादीनां शारीरा आत्मसंयुताः ॥५॥ वेदेन नामरूपाणि विष

मानि समेष्वपि । धातुष्वेव कल्प्यं तएते तेषां स्वार्थसिद्धये ॥ ६ ॥ देशकालादिभावानां वस्तूनां मम
मसत्तम । गुणदोषौ विधीयेते नियमार्थं हि कर्मणां ॥ ७ ॥ अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्यो
शुचिर्भवेत् । कृष्णसारोप्यसौवीरः कीकटोसंस्कृतेरिणं ॥ ८ ॥ कर्मण्यो गुणवान् कालो द्रव्य
तः स्वत एव वा । यतो निवर्त्तते कर्म स दोषो कर्मकः स्मृतः ॥ ९ ॥ द्रव्यस्य शुद्ध्यशुद्धी च द्र
व्येण वचनेन च । संस्कारेणाथ कालेन महत्वाल्पतयाथवा ॥ १० ॥ शक्त्याशक्त्याथवा
बुद्ध्या समृद्ध्या च यदात्मने । अघं कुर्वंति हि यथा देशावस्थानुसारतः ॥ ११ ॥ धान्यदार्व
स्थितंतूनां रसतैजसचर्मणां । कालवाय्वग्निमृत्तोयैः पार्थिवानां युतायुतैः ॥ १२ ॥ अ
मेध्यलिप्तं यद्येन गंधं लेपं व्यपोहति । भजते प्रकृतिं तस्य तच्छौचं तावदिष्यते ॥ १३ ॥
स्नानदानतपोवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः । मत्स्मृत्या चात्मनः शौचं शुद्धः कर्माच

रेद्द्विजः ॥ १४ ॥ मंत्रस्य च परिज्ञानं कर्मशुद्धिर्मदर्पणं । धर्मः संपद्यते षड्भिरधर्मस्तु विप
र्ययः ॥ १५ ॥ क्वचिद्गुणोपि दोषः स्याद्दोषोपि विधिना गुणः । गुणदोषार्थनियमस्तद्भिदा
मेव बाधते ॥ १६ ॥ समानकर्माचरणं पतितानां न पातकं । औत्पत्तिको गुणः संगो न शया
नः पतत्यधः ॥ १७ ॥ यतो यतो निवर्त्तेत विमुच्येत ततस्ततः । एष धर्मो नृणां क्षेमः शो
कमोहभयापहः ॥ १८ ॥ विषयेषु गुणाध्यासात्पुंसः संगस्ततो भवेत् । संगात्तत्र भवेत्का
मः कामादेव कलिर्नृणां ॥ १९ ॥ कलेर्दुर्विषहः क्रोधस्तमस्तमनुवर्त्तते । तमसा ग्रस्यते पुं
सश्चेतना व्यापिनी द्रुतं ॥ २० ॥ तया विरहितः साधो जंतुः शून्याय कल्पते । ततोस्य स्वार्थवि
भ्रंशो मूर्च्छितस्य मृतस्य च ॥ २१ ॥ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं वेद नापरं । वृक्षजीविकया
जीवन् व्यर्थं भस्त्रेव यः श्वसन् ॥ २२ ॥ फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परं । श्रेयोविव

क्षयाप्रोक्तं यथाभैषज्यरोचनं ॥२३॥ उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च ॥ आस
क्ताः मनसो मर्त्या आत्मनोनर्थहेतुषु ॥२४॥ न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्व
नि कथं युंज्यात्पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः ॥२५॥ एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कु
बुद्धयः ॥ फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदंति हि ॥२६॥ कामिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पेषु फ
लबुद्धयः ॥ अग्निमुग्धा धूमतांताः स्वं लोकं न विदंति ते ॥२७॥ न ते मामंग जानंति हृदि
स्थं य इदं यतः ॥ उक्थशस्त्रा ह्यसुतृपो यथा नीहारचक्षुषः ॥२८॥ ते मे मतमविज्ञाय प
रोक्षं विषयात्मकं ॥ हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदना ॥२९॥ हिंसाविहारा ह्यालब्धैः
पशुभिः स्वसुखेच्छया यजंते देवता यज्ञैः पितृभूतपतीन्खलाः ॥३०॥ स्वप्नोपममसुं
लोकमसंतं श्रवणप्रियं ॥ आशिषो हृदि संकल्प्य त्यजंत्यर्थान्यथा वणिक् ॥३१॥ र

जः सत्त्वतमोनिष्ठा रजःसत्त्वतमोजुषः ॥ उपासत इंद्रमुख्यान्देवादीन्न तथैव मां ॥३२
इष्ट्वेह देवता यज्ञैर्गत्वा रंस्यामहे दिवि ॥ तस्यांत इह भूयास्म महाशाला महाकुलाः ॥३३॥
एवं पुष्पितया वाचा व्याक्षिप्तमनसां नृणां ॥ मानिनां चातिस्तब्धानां मद्वार्तापि न रोचते
॥३४॥ वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषया इमे ॥ परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियं
॥३५॥ शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं प्राणेंद्रियमनोमयं ॥ अनंतपारं गंभीरं दुर्विगाह्यं समुद्रवत्
॥३६॥ मयोपबृंहितं भूम्ना ब्रह्मणानंतशक्तिना ॥ भूतेषु घोषरूपेण बिसेषूर्णेव लक्ष्यते
॥३७॥ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमते मुखात् ॥ आकाशाद्घोषवान्प्राणो मनसा
स्पर्शरूपिणा ॥३८॥ छंदोमयोमृतमयः सहस्रपदवीं प्रभुः ॥ ॐकाराद्व्यंजितस्पर्शस्व
रोष्मांतस्थभूषितां ॥३९॥ विचित्रभाषाविततां छंदोभिश्चतुरुत्तरैः ॥ अनंतपारां बृह

भा॰ ए॰
६०

तीरजत्याश्रियतेस्वयं ॥४०॥ गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च बृहती पंक्तिरेव च । त्रिष्टुब्जगत्यति
छंदोह्यत्यष्ट्यतिजगत्विराट् ॥४१॥ किंविधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् । इत्यस्या
हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ॥४२॥ मां विधत्तेभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते त्वहं ॥४२॥ ए
तावान्सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदां । मायामात्रमनूद्यांते प्रतिषिध्य प्रसीदति
॥४३॥ ॥इति श्री भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसंवादे एकविंशो
ध्यायः ॥२१॥ उद्धव उवाच ॥ कति तत्वानि विश्वेश संख्यातान्यृषिभिः प्रभो । नवैकादश पं
च त्रीण्यात्थ त्वमिह शुश्रुम ॥१॥ केचित्षड्विंशतिं प्राहुरपरे पंचविंशतिं ॥२॥ सप्तैके नव
षट् केचिच्चत्वार्येकादशापरे । केचित्सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश ॥३॥ एतावा
न्त्वं हि संख्यातामृषयो यद्विवक्षया । गायंति पृथगायुष्मन्निदं नो वक्तुमर्हसि ॥४॥ श्री

६०

भगवानुवाच ॥ युक्तयः संति सर्वत्र भाषंते ब्राह्मणा यथा । मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां
किं नु दुर्घटं ॥५॥ नैतदेवं यथात्थ त्वं यदहं वच्मि तत्तथा । एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्य
याः ॥६॥ यासां व्यतिकरादासीद्विकल्पो वदतां पदं । प्राप्ते शमदमेप्येति वादस्तमनु शा
म्यति ॥७॥ परस्परानुप्रवेशात्तत्वानां पुरुषर्षभ । पौर्वापर्यप्रसंख्यानं यथा वक्तुर्वि
वक्षितं ॥८॥ एकस्मिन्नपि दृश्यंते प्रविष्टानीतराणि च । पूर्वस्मिन्वा परस्मिन्वा तत्वे
तत्वानि सर्वतः ॥९॥ पौर्वापर्यमतोमीषां प्रसंख्यानमभीप्सतां । यथा विविक्तं यद्वक्त्रं गृह्णी
मो युक्तिसंभवात् ॥१०॥ अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनं । स्वतो न संभवादन्यस्त
त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् ॥११॥ पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपि । तदन्यकल्पनापार्था ज्ञानं
च प्रकृतेर्गुणः ॥१२॥ प्रकृतिर्गुणसाम्यं वै प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः । सत्वं रजस्तम इति स्थि

स्तुल्यत्वं न हेतवे ॥१३॥ सत्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते ॥ गुणव्यतिकरः कालः
स्वभावः सूत्रमेव च ॥१४॥ पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहंकारो नभोऽनिलः ॥ ज्योतिरापः क्षितिरि
ति तत्वान्युक्तानि मे नव ॥१५॥ श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः ॥ वाक्पाण्यु
पस्थपाय्वंघ्रिः कर्माण्यंगोद्धव मनः ॥१६॥ शब्दः स्पर्शो रसो गंधो रूपं चेत्यर्थजातयः ॥ गत्यु
क्त्युत्सर्गशिल्पानि कर्मायतनसिद्धयः ॥१७॥ सर्गादौ प्रकृतिर्ह्यस्य कार्यकारणरूपिणी
सत्वादिभिर्गुणैर्धत्ते पुरुषोऽव्यक्त ईक्षते ॥१८॥ व्यक्तादयो विकुर्वाणा धातवः पुरुषेक्षया
लब्धवीर्याः सृजंत्यंडं संहताः प्रकृतेर्बलात् ॥१९॥ सप्तैव धातव इति तत्रार्थाः पंच खाद
यः ज्ञानमात्मोभयाधारस्ततो देहेंद्रियासवः ॥२०॥ षडित्यत्रापि भूतानि पंच षष्ठः परः
पुमान् तैर्युक्त आत्मसंभूतैः सृष्ट्वेदं समुपाविशत् ॥२१॥ चत्वार्येवेति तत्रापि तेज आ

पोऽन्नमात्मनः ॥ जातानि तैरिदं जातं जन्मावयविनः खलु ॥२२॥ संख्याने सप्तदशके भूतमात्रेंद्रि
याणि च ॥ पंच पंचैकमनसा आत्मा सप्तदशः स्मृतः ॥२३॥ तद्वत्षोडशसंख्याने आत्मैव मन
उच्यते ॥ अष्ट प्रकृतयश्चैव पुरुषस्य नवेत्यथे ॥ भूतेंद्रियाणि पंचैव मन आत्मा त्रयोद
श ॥२४॥ एकादशत्व आत्मासौ महाभूतेंद्रियाणि च ॥ अष्ट प्रकृतयश्चैव पुरुषश्च नवे
त्यथ ॥२५॥ इति नानाप्रसंख्यानं तत्वानामृषिभिः कृतं सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्वाद्विदुषां
किमशोभनम् ॥२६॥ उद्धव उवाच ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ ॥ अन्योन्या
पाश्रयात्कृष्ण दृश्यते न भिदा तयोः ॥२७॥ प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथात्मनि
एवं मे पुंडरीकाक्ष महांतं संशयं हृदि छेत्तुमर्हसि सर्वज्ञ वचोभिर्नयनैपुणैः २८
त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तेऽत्र शक्तितः त्वमेव ह्यात्ममायाया गतिं वेत्थ न चा

परा ॥२८॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभः एष वैका
रिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः ॥२९॥ ममांग माया गुणमय्यनेकधा विकल्पबु
द्धीश्च गुणैः विधत्ते वैकारिकस्त्रिविधोध्यात्ममेकं यथाधिदैवमधिभूतमन्यत्
॥३०॥ दृग्रूपमार्कं वपुरत्र रंध्रे परस्परं सिध्यति यः स्वतः खे तैः। आत्मा यदेषा
मपरो य आद्यः स्वयानुभूत्याखिलसिद्धसिद्धिः ॥३१॥ एवं त्वगादि श्रवणादि च
क्षुर्जिह्वादि नासादि च चित्रयुक्तं। यो सौ गुणक्षोभकृतो विकारः प्रधानमूलान्म
हतः प्रसूतः ॥ अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामस ऐंद्रियश्च ॥३२॥ आत्मा
परिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदार्थनिष्ठः। व्यर्थोपि नैवोपरमेत पुंसां म
त्तः परावृत्तधियां स्वलोकात् ॥३३॥ उद्धव उवाच ॥ त्वत्तः परावृत्तधियः स्वकृतैः क

र्मभिः प्रभो ॥ उच्चावचान्यथा देहान् गृह्णंति विसृजंति च ॥३४॥ तन्ममाख्याहि गोविंद
दुर्विभाव्यमनात्मभिः। नह्येतत्प्रायशो लोके विद्वांसः संति वंचिताः ॥३५॥ ॥श्री
भगवानुवाच। मनः कर्ममयं नृणामिंद्रियैः पंचभिर्युतं। लोकाल्लोकं प्रयात्यन्य आ
त्मा तदनुवर्त्तते ॥३६॥ ध्यायन्मनोनुविषयान् दृष्टान्वानुदृष्टान्वानुश्रुतानथ। उद्यत्सी
दत्कर्मतंत्रं स्मृतिस्तदनु शाम्यति ॥३७॥ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यत्स्मरेत्पु
नः। जंतोर्वै कस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ॥३८॥ जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभा
वेन भूरिद ॥ विषयस्वीकृतं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथः ॥३९॥ स्वप्नं मनोरथं चेत्थं प्राक्
तं न स्मरत्यसौ। तत्र पूर्वमिवात्मानमपूर्वं चानुपश्यति ॥४०॥ इंद्रियायनसृष्ट्येदं त्रैवि
ध्यं भाति वस्तुनि। बहिरंतर्भिदाहेतुर्जनो सज्जनकृद्यथा ॥४१॥ नित्यदा ह्यंग भूता

निभवंतिच।कालेनालक्ष्यवेगेनसूक्ष्मत्वात्तन्नदृश्यते॥४२॥यथार्चिषांस्रोतसांचफलानां
वावनस्पतेः।तथैवसर्वभूतानांवयोवस्थादयःकृताः॥४३॥सोयंदीपोर्चिषांयद्वत्स्रो
तसांतदिदंजलं॥सोयंपुमानितिनृणांमृषागीर्धीर्मृषायुषां॥४४॥मास्वस्यकर्मबीजे
नजायतेसोप्ययंपुमान्॥म्रियतेवामरोभ्रांत्यायथाग्निर्दारुसंयुतः॥४५॥निषेक
गर्भजन्मानिबाल्यकौमारयौवनं।वयोमध्यंजरामृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव॥४६॥
एतामनोरथमयीर्ह्यन्यस्योच्चावचास्तनूः।गुणसंगादुपादत्तेक्वचित्कश्चिज्जहा
तिच॥४७॥आत्मनःपितृपुत्राभ्यामनुमेयौभवाप्ययौ।नभवाप्ययवस्तूनामभिज्ञो
द्वयलक्षणः॥४८॥तरोर्बीजविपाकाभ्यांयोविद्वान्जन्मसंयमौ।तरोर्विलक्षणोद्रष्टा
एवंद्रष्टातनोःपृथक्॥४९॥प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधःपुमान्।तत्त्वेनस्प

र्शसंमूढःसंसारंप्रतिपद्यते॥५०॥सत्वसंगादृषीन्देवान्रजसासुरमानुषान्
तमसाभूततिर्यक्त्वंभ्रामितोयातिकर्मभिः॥५१॥नृत्यतोगायतःपश्यन्यथैवानुक
रोतितान्।एवंबुद्धिगुणान्पश्यन्ननीहोप्यनुकार्य्यते॥५२॥यथांभसाप्रचलतातरवो
पिचलाइव।चक्षुषाभ्राम्यमाणेनदृश्यतेचलतीवभूः॥५३॥यथामनोरथधियोवि
षयानुभवोमृषा॥स्वप्नदृष्टाश्चदाशार्हतथासंसारआत्मनः॥५४॥अर्थेह्यविद्यमा
नेपिसंसृतिर्ननिवर्त्तते॥ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेनर्थागमोयथा॥५५॥तस्मादुद्धव
माभुंक्ष्वविषयानसदिंद्रियैः॥आत्माग्रहणनिर्भातंपश्यवैकल्पिकंभ्रमं॥५६॥क्षि
प्तोवमानितोसद्भिःप्रलब्धोसूयितोथवा।ताडितःसंनिरुद्धोवावृत्त्यावापरिहापितः॥५७॥
निष्ठितोमूत्रितोवाज्ञैर्बहुधैवंप्रकंपितः॥श्रेयस्कामःकृच्छ्रगतआत्मनात्मानमुद्धरेत्

६० ॥ उद्धव उवाच ॥ यथैवमनुबुध्येय वद नो वदतां वरः ॥ सुदुःसहमिमं मन्ये आत्मन्यसद
तिक्रमं ॥ ६१ ॥ विदुषामपि विश्वात्मन् प्रकृतिर्हि बलीयसि ऋते त्वद्धर्मनिरतां छांतांस्ते
चरणालयात् ॥ ६२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसं
वादे नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ स एवमाशंसित उद्धवेन भागव
तमुख्येन दशार्हमुख्यः सभाजयन् भृत्यवचो मुकुंदस्तमाबभाषे श्रवणीयवीर्यः ॥ १
श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ बार्हस्पत्य स वै नात्र साधुर्वै दुर्जनेरितैः ॥ दुरुक्तैर्भिन्नमात्मा
नं यः समाधातुमीश्वरः ॥ २ ॥ न तथा तप्यते विद्धः पुमान्बाणैस्तु मर्मगैः ॥ यथा तुदंति म
र्मस्थाः ह्यसतां परुषेषवः ॥ ३ ॥ कथयंति महत्पुण्यमितिहासमिहोद्धव ॥ तमहं वर्णयि
ष्यामि निबोध सुसमाहितः ॥ ४ ॥ केनचित् भिक्षुणा गीतं परिभूतेन दुर्जनैः ॥ स्मरता धृति

युक्तेन विपाकं निजकर्मणां ॥ ५ ॥ अवंतिषु द्विजः कश्चिदासीदाढ्यतमः श्रिया वार्ता
वृत्तिः कदर्यस्तु कामी लुब्धोतिकोपनः ॥ ६ ॥ ज्ञातयोतिथयस्तस्य वाङ्मात्रेणापि ना
र्चिताः शून्यावसथ आत्मापि काले कामैरनर्चितः ॥ ७ ॥ दुःशीलस्य कदर्यस्य द्रुह्यं
ते पुत्रबांधवाः ॥ दारा दुहितरो भृत्या विषण्णा नाचरन्प्रियं ॥ ८ ॥ तस्यैवं यक्षवित्तस्य च्यु
तस्योभयलोकतः ॥ धर्मकामविहीनस्य चुक्रुधुः पंचभागिनः ॥ ९ ॥ तदवध्यानविस्रस्त
पुण्यस्कंधस्य भूरिद ॥ अर्थोप्यगच्छन्निधनं बह्वायासपरिश्रमः ॥ १० ॥ ज्ञातयो जगृहुः
सम्यक् कश्चिद्दस्यव उद्धव दैवतः कालतः किंचित् ब्रह्मबंधोर्नृपार्थिवात् ॥ ११ ॥ स
एवं द्रविणे नष्टे धर्मकामविवर्जितः ॥ उपेक्षितश्च स्वजनैश्चिंतामाप दुरत्ययां ॥ १२ ॥
तस्यैवं ध्यायतो दीर्घं नष्टरायस्तपस्विनः ॥ खिद्यतो बाष्पकंठस्य निर्वेदः सुमहानभूत्

भा०ए०
६५

॥१३॥ सचाहेदमहोकष्टंवृथात्मामेनुतापितः नधर्म्मायनकामाययस्यार्थायासईदृशः
॥१४॥ प्रायेणार्थाःकदर्याणांनसुखायकदाचन इहचात्मोपतापायमृतस्यनरका
यच ॥१५॥ यशोयशस्विनांशुद्धंश्लाघ्यायेगुणिनांगुणाः लोभःस्वल्पोपितान्हंतिश्वि
त्रोरूपमिवेप्सितं ॥१६॥ अर्थस्यसाधनेसिद्धउत्कर्षेरक्षणेव्यये नाशोपभोगआया
सःचिंताभ्रमोनृणां ॥१७॥ स्तेयंहिंसानृतंदंभःकामःक्रोधःस्मयोमदः भेदोवैरम
विश्वासःसंस्पर्द्धाव्यसनानिच ॥१८॥ एतेपंचदशानर्थाह्यर्थमूलामतानृणां तस्मा
दनर्थमर्थाख्यंश्रेयोर्थीदूरतस्त्यजेत् ॥१९॥ भिद्यंतेभ्रातरोदाराःपितरःसुहृदस्तथा
एकास्निग्धाःकाकिणिनासद्यःसर्वेरयःकृताः ॥२०॥ अर्थेनाल्पीयसाह्येतेसंरब्धादीप्त
मन्यवः त्यजंत्याशुस्पृधोघ्नंतिसहसोत्सृज्यसौहृदं ॥२१॥ लब्ध्वाजन्मामरप्रार्थ्यंमा

६५

नुष्यंतद्द्विजाग्र्यतां तदनादृत्ययेस्वार्थंघ्नंतियांत्यशुभांगतिं ॥२२॥ स्वर्गापवर्गयोर्द्वा
रंप्राप्यलोकमिमंपुमान् द्रविणेकोनुसज्जेतमर्त्योनर्थस्यधामनि ॥२३॥ देवर्षिपितृभू
तानिज्ञातीन्बंधूंश्चभागिनः असंविभज्यचात्मानंयक्षवित्तःपतत्यधः ॥२४॥ व्यर्थया
र्थेहयावित्तंप्रमत्तस्यवयोबलं कुशलायेनसिध्यंतिजरठःकिंनुसाधये ॥२५॥ क
स्मात्संक्लिश्यतेविद्वान्व्यर्थयार्थेहयासकृत् कस्यचिन्माययानूनंलोकोयंसु
विमोहितः ॥२६॥ ननुनायंनदैवाकिंकामैर्वाकामदैरुत मृत्युनाग्रस्यमानस्यकर्म
भिःवोतजन्मदैः ॥२७॥ नूनंमेभगवांस्तुष्टःसर्वदेवमयोहरिः येननीतोदशामेतांनि
र्वेदश्चात्मनःप्लवः ॥२८॥ सोहंकालावशेषेणशोषयिष्येंगमात्मनः अप्रमत्तोखिल
स्वार्थेयदिस्यात्सिद्धआत्मनः ॥२९॥ तत्रमामनुमोदेरन्देवास्त्रिभुवनेश्वराः मुहूर्ते

भा०ए०
९९

नब्रह्मलोकंपद्गगः स्वर्गसाधयन् ॥३०॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यभिप्रेत्यमनसाह्यावं
त्योद्विजसत्तमः ॥ उन्मुच्यहृदयग्रंथिंशांतोभिक्षुरभून्मुनिः ॥३१॥ सचचारमहीमेतांसं
यतात्मेंद्रियानिलः ॥ भिक्षार्थंनगरग्रामानसंगोलक्षितोविशत् ॥३२॥ तंवैप्रवयसं
भिक्षुमवधूतमसज्जनाः ॥ दृष्ट्वापर्यभवन्भद्रबह्वीभिःपरिभूतिभिः ॥३३॥ केचित्
त्रिवेणुंजगृहुरेकेपात्रंकमंडलुं ॥ पीठंचैकेक्षसूत्रंचकंथांचीराणिकेचन ॥३४॥ प्र
दायचपुनस्तानिदर्शितान्याददुर्मुनेः ॥ अन्नंचभैक्ष्यसंपन्नंभुंजानस्यसरित्तटे
॥३५॥ मूत्रयंतिचपापिष्ठाःष्ठीवंत्यस्यचमूर्द्धनि ॥ यतवाचंवाचयंतिताडयंतिनव
क्तिचेत् ॥३६॥ तर्जयंत्यपरेवाग्भिःस्तेनोयमितिवादिनः बध्नंतिरज्वातंकेचित्
बध्यतांबध्यतामिति ॥३७॥ क्षिपंत्येकेवजानंतएषधर्मध्वजःशठः ॥ क्षीणवित्त

९९

इमांवृत्तिमग्रहीत्स्वजनोज्झितः ॥३८॥ अहोएषमहासारोधृतिमान्गिरिराडिव
मौनेनसाधयत्यर्थंबकवद्दृढनिश्चयः ॥३९॥ इत्येकेविहसंत्येनमेकेदुर्वातयं
तिच ॥ तंवबंधुर्निरुरुधुर्यथाक्रीडनकंद्विजं ॥४०॥ एवंसभौतिकंदुःखंदैहिकंदैविकं
दैविकंचयत् ॥ भोक्तव्यमात्मनोदिष्टंप्राप्तंप्राप्तमबुध्यत ॥४१॥ परिभूतइमांगाथा
मगायतनराधमैः ॥ पातयद्भिःस्वधर्मस्थोधृतिमास्थायसात्विकीं ॥४२॥ भिक्षुरुवा
च नायंजनोमेसुखदुःखहेतुर्नदेवतात्माग्रहकर्मकालाः ॥ मनःपरंकारणमाम
नंतिसंसारचक्रंपरिवर्त्तयेद्यत् ॥४२॥ मनोगुणान्वैसृजतेबलीयस्ततश्चक
र्माणिविलक्षणानि ॥ शुक्लानिकृष्णान्यथलोहितानितेभ्यःसवर्णाःसृतयोभवंति
॥४३॥ अनीहआत्मामनसासमीहताहिरण्मयोमत्सखउद्विचष्टे मनःस्वलिंगंप

रिगत्यकामान्नजुषन्त्विवह्नोयुगसंगतोसौ ॥४४॥ दानंस्वधर्मोनियमोयमश्चश्रुतानि
कर्माणिचसद्व्रतानि ॥ सर्वेमनोनिग्रहलक्षणांताः परोहियोगोमनसःसमाधिः ॥४५॥
समाहितंयस्यमनःप्रशांतंदानादिभिःकिंवदतस्यकृत्यं ॥ असंयतंयस्यमनोविना
श्यद्दानादिभिश्चेदपरंकिमेभिः ॥४६॥ मनोवशेन्येह्यभवत्स्मदेवामनश्चनान्यस्यव
शंसमेति ॥ भीष्मोहिदेवःसहसःसहीयान्युंज्याद्वशेतंसहिदेवदेवः ॥४७॥ तंदुर्ज
यंशत्रुमसह्यवेगमरुंतुदंतन्नविजित्यकेचित् कुर्वंत्यसद्विग्रहमत्रमर्त्यैर्मित्रा
ण्युदासीनरिपून्विमूढाः ॥४८॥ देहंमनोमात्रमिमंगृहीत्वाममाहमित्यंधधियामनु
ष्याः ॥ एषोहमन्योयमितिभ्रमेणदुरंतपारेतमसिभ्रमंति ॥४९॥ जनस्तुहेतुःसुख
दुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्रहभौमयोस्तत् जिह्वांक्वचित्संदशतिस्वदद्भिस्त

द्वेदनायांकतमायकुप्येत् ॥५०॥ दुःखस्यहेतुर्यदिदेवतास्तुकिमात्मनस्तत्रविकारयोस्त
त् ॥ यदंगमंगेननिहन्यतेक्वचित्क्रुध्येतकस्मैपुरुषस्वदेहे ॥५१॥ आत्मायदिस्यात्सु
खदुःखहेतुःकिमन्यतस्तत्रनिजस्वभावः ॥ नह्यात्मनोन्यद्यदितन्मृषास्यात्क्रुध्येत
कस्मान्नसुखंनदुःखं ॥५२॥ ग्रहानिमित्तंसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनोजस्यजनस्य
तेवैग्रहैर्ग्रहस्यैववदंतिपीडांक्रुध्येतकस्मैपुरुषस्ततोन्यः ॥५३॥ कर्म्मस्तुहेतुःसु
खदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तद्धिजडाजडत्वे ॥ देहस्त्वचित्पुरुषोयंसुपर्णःक्रुध्येतक
स्मैनहिकर्ममूलं ॥५४॥ कालस्तुहेतुःसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्रतदात्मको
सौ ॥ नाग्नेःहितापोनहिमस्यतत्स्यात्क्रुध्येतकस्मैनपरस्यद्वंद्वं ॥५५॥ नकेनचित्क्वा
पिकथंचनास्यद्वंद्वोपरागःपरतःपरस्य ॥ यथाहमःसंसृतिरूपिणःस्यादेवंप्रबुद्धो

न्नबिभेतिमृत्यो ॥ ५६ ॥ एतां समास्थाय परात्मनिष्ठामध्यासितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः ॥ अ
हं तरिष्यामि दुरंतपारं तमो मुकुंदांघ्रिनिषेवयैव ॥ ५७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ निर्विद्य नष्ट
द्रविणो गतक्लमः प्रव्रज्य गां पर्यटमान इत्थं । निराकृतो सद्भिरपि स्वधर्मादकंपितो
मुं मुनिराह गाथां ॥ ५८ ॥ सुखदुःखप्रदो नान्यः पुरुषस्यात्मविभ्रमः । मित्रोदासीनरिपवः
संसारस्तमसः कृतः ॥ ५९ ॥ तस्मात्सर्वात्मना तात निगृहाण मनो धिया मय्यावेशित
या युक्त एतावान्योगसंग्रहः ॥ ६० ॥ य एतां भिक्षुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठां समाहितः । धारय
ञ्छ्रावयञ्छृण्वन्द्वंद्वैर्नैवाभिभूयते ॥ ६१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कं
धे श्रीभगवदुद्धवसंवादे भिक्षुगीता नाम त्रयोविंशोध्यायः ॥ २३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चितं । यद्विज्ञाय पुमान्सद्यो जह्याद्वैकल्पिकं

भ्रमं ॥ १ ॥ आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितं यदा विवेकनिपुणा आदौ कृत
युगे युगे ॥ २ ॥ तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितं । वाङ्मनोगोचरं सत्यं द्विधा सम
भवद्बृहत् ॥ ३ ॥ तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सो
भिधीयते ॥ ४ ॥ तमो रजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणाः । मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषा
नुमतेन च ॥ ५ ॥ तेभ्यः समभवत्सूत्रं महान्सूत्रेण संयुतः । ततो विकुर्वतो जातो योहंका
रो विमोहनः ॥ ६ ॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् तन्मात्रेंद्रियमनसां कारणं
चिदचिन्मयः ॥ ७ ॥ अर्थस्तन्मात्रिकाज्जज्ञे तामसादिंद्रियाणि च । तैजसाद्देवता आसन्नेकाद
श च वैकृतात् ॥ ८ ॥ मया संचोदिता भावाः सर्वे संहत्यकारिणः । अंडमुत्पादयामासुर्मम आय
तनमुत्तमं ॥ ९ ॥ तस्मिन्नहं समभवमंडे सलिलसंस्थितौ । मम नाभ्यामभूत्पद्मं विश्वाख्यं

तत्रात्मनः॥१०॥ सोसृजत्तपसायुक्तो रजसा मदनुग्रहात्। लोकान्सपालान्विश्वात्मा भूर्भुवस्वरिति त्रिधा॥११॥ देवानामोक आसीत्स्वर्भूतानां च भुवः पदं। मर्त्यादीनां च भूर्लोकः सिद्धानां त्रितयात्परं॥१२॥ अधोसुराणां नागानां भूमेरोकोसृजत्प्रभुः। त्रिलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनां॥१३॥ योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोमलाः। महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य मद्गतिः॥१४॥ मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत्। गुणप्रवाह एतस्मिन्नुन्मज्जति निमज्जति॥१४॥ अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो यो यो भावः प्रसिध्यति। सर्वोप्युभयसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च॥१५॥ यस्तु यस्यादिरंतश्च स वै मध्यं च तस्य सन्। विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवाः॥१६॥ यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुतेपरं। आदिरंतो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते॥१७॥ प्रकृतिर्यस्योपादानमाधारः पुरुषः

परः। सतोभिव्यंजकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहं॥१८॥ सर्गः प्रवर्तते तावत्पौर्वापर्येण नित्यशः। महान्गुणविसर्गार्थः स्थित्यंतो यावदीक्षणं॥१९॥ हिरण्मयासाद्यमानो लोककल्पविकल्पकः। पंचत्वाय विशेषाय कल्पते भुवनैः सह॥२०॥ अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु लीयते। धाना भूमौ प्रलीयंते भूमिर्गंधे प्रलीयते॥२१॥ अप्सु प्रलीयते गंध आपश्च स्वगुणे रसे। लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रलीयते॥२२॥ रूपं वायौ स च स्पर्शे लीयते सोपि चांबरे। अंबरं शब्दतन्मात्रे इंद्रियाणि स्वयोनिषु॥२३॥ योनिर्वैकारिके सौम्य लीयते मनसीश्वरे। शब्दो भूतादिमप्येति भूतादिर्महति प्रभुः॥२४॥ स लीयते महान्स्वेषु गुणेषु गुणवत्तमः। तेव्यक्ते संप्रलीयंते तत्काले लीयतेव्यये॥२५॥ कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे। आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः॥२६॥ एवमन्वीक्षमाणस्य क

पूर्वैः कल्पितः क्रमः ॥ मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवार्कोदये तमः ॥ २७ ॥ एष सांख्यविधिः प्रोक्तः सं
शयग्रंथिभेदनः ॥ प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशा मया ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसंवादे चतुर्विंशोध्यायः ॥ २४ ॥ श्रीभगवानुवाच
गुणानामसम्मिश्राणां पुमान्येन यथा भवेत् ॥ तन्मे पुरुषवर्येदमुपधारय शंसतः ॥ १ ॥
शमो दमस्तितिक्षेक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः ॥ तुष्टिस्त्यागोस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः
॥ २ ॥ काम ईहा मदस्तृष्णा स्तंभ आशीर्भिदा सुखं ॥ मदोत्साहो यशःप्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलोद्य
मः ॥ ३ ॥ क्रोधो लोभोनृतं हिंसा याच्ञा दंभः क्लमः कलिः ॥ शोकमोहौ विषादार्ती निद्राशा
भीरनुद्यमः ॥ ४ ॥ सत्वस्य रजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः ॥ वृत्तयो वर्णितप्रायाः संनिपात
मथो शृणु ॥ ५ ॥ संनिपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः ॥ व्यवहारः संनिपातो मनोमात्रेंद्रि

यासुभिः ॥ ६ ॥ धर्मे चार्थे च कामे च यदासौ परिनिष्ठितः ॥ गुणानां संनिकर्षोयं श्रद्धारतिध
नावहः ॥ ७ ॥ प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा पुमान्यर्हि गृहाश्रमे ॥ स्वधर्मे चानुतिष्ठेत गुणानां स
मितिर्हि सा ॥ ८ ॥ पुरुषं सत्वसंयुक्तमनुमीयाच्छमादिभिः ॥ कामादिभी रजोयुक्तं क्रोधाद्यै
स्तमसा युतं ॥ ९ ॥ यदा भजति मां भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः ॥ तं सत्वप्रकृतिं विद्यात्पुरुषं
स्त्रियमेव वा ॥ १० ॥ यदा आशिष आशास्य मां भजेत स्वकर्मभिः ॥ तं रजःप्रकृतिं विद्यात्तं हिं
सामाशास्य तामसं ॥ ११ ॥ सत्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे ॥ चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्ज
मानो निबध्यते ॥ १२ ॥ यदेतरौ जयेत्सत्वं भास्वरं विशदं शिवं ॥ तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञाना
दिभिः पुमान् ॥ १३ ॥ यदा जयेत्तमः सत्वं रजः संगं भिदा चलं ॥ तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसा
श्रिया ॥ १४ ॥ यदा जयेद्रजः सत्वं तमो मूढं लयं जडं ॥ युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसयाश

या॥१५॥ यदाचित्तंप्रसीदेतइंद्रियाणांचनिर्वृतिः॥ देहेभयंमनोसंगंतत्सत्वंविद्धिमत्पदं
॥१६॥ विकुर्वन्क्रिययाचाधीरनिर्वृत्तिश्चचेतसां॥ गात्रास्वास्थ्यंमनोभ्रांतंरजएतैर्नि
शामय॥१७॥ सीदत्चित्तंविलीयेतचेतसोग्रहणेक्षमं॥ मनोनष्टंतमोग्लानिस्तमस्त
दुपधारय॥१८॥ एधमानेगुणेसत्वेदेवानांबलमेधते॥ असुराणांचरजसितमस्युद्धवर
क्षसां॥१९॥ सत्वात्जागरणंविंद्यात्रजसास्वप्नमादिशेत्॥ प्रस्वापंतमसाजंतोस्तुरीयंत्रि
षुसंमतः॥२०॥ उपर्युपरिगछंतिसत्वेनब्राह्मणाजनाः॥ तमसाधोधआमुख्यात्रजसांत
रचारिणः॥२१॥ सत्वेप्रलीनाःस्वर्यांतिनरलोकंरजोलयाः॥ तमोलयास्तुनिरयंयांतिमा
मेवनिर्गुणाः॥२२॥ मदर्पणंनिष्फलंवासात्विकंनिजकर्मतत्॥ राजसंफलसंकल्पंहिं
साप्रायादितामसं॥२३॥ कैवल्यंसात्विकंज्ञानंरजोवैकल्पिकंतुयत्॥ प्राकृतंतामसंज्ञा

नंमन्निष्टंनिर्गुणंस्मृतं॥२४॥ वनंतुसात्विकोवासोग्रामोराजसउच्यते॥ तामसंद्यूतसदनं
मन्निकेतंतुनिर्गुणं॥२५॥ सात्विकःकारकोसंगीरागांधोराजसःस्मृतः॥ तामसःस्मृतिविभ्र
ष्टोनिर्गुणोमदपाश्रयः॥२६॥ सात्विक्याध्यात्मिकीश्रद्धाकर्मश्रद्धातुराजसी॥ तामस्यधर्मेयाश्र
द्धामत्सेवायांतुनिर्गुणा॥२७॥ पथ्यंपूतमनायस्तमाहार्यंसात्विकंस्मृतं॥ राजसंचेंद्रियं
प्रेष्टंतामसंचार्तिदाशुचिः॥२८॥ सात्विकंसुखमात्मोत्थंविषयोत्थंतुराजसं॥ तामसंमोह
दैन्योत्थंनिर्गुणंमदपाश्रयं॥२९॥ द्रव्यंदेशःफलंकालोज्ञानंकर्मचकारकः॥ श्रद्धावस्था
कृतिर्निष्ठात्रिगुण्यःसर्वएवहि॥३०॥ सर्वेगुणमयाभावाःपुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः॥ दृष्टंश्रुतम
नुध्यातंबुद्ध्यावापुरुषर्षभ॥३१॥ एताःसंसृतयःपुंसोगुणकर्मनिबंधनाः॥ येनेमेनिर्जि
ताःसौम्यगुणाजीवेनचित्तजाः॥३२॥ भक्तियोगेनमन्निष्ठोमद्भावायप्रपद्यते॥ तस्माद्दे

हमिमं ज्ञानविज्ञानसंभवं ॥३३॥ गुणसंगं विनिर्धूय मां भजंतु विचक्षणाः ॥ निःसं
गो मां भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेंद्रियः ॥३४॥ रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्वसंसेवया मुनिः ॥ स
त्वं चाभिजयेद्युक्तो नैरपेक्ष्येण शांतधीः ॥३५॥ संपद्यते गुणैर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय
मां ॥ जीवो जीवविनिर्मुक्तो गुणैश्चाशयसंभवैः ॥ मयैव ब्रह्मणा पूर्णो न बहिर्नांतरश्च
रेत् ॥३६॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसंवादे पंचविंशो
ऽध्यायः ॥२५॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मल्लक्षणमिमं कायं लब्ध्वा मद्धर्म आस्थितः ॥ आनंदं परमा
त्मानमात्मस्थं समुपैति मां ॥१॥ गुणमय्या जीवयोन्या विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया ॥ गुणेषु मायामा
त्रेषु दृश्यमानेष्ववस्तुतः ॥ वर्तमानोऽपि न पुमान्युज्यतेऽवस्तुभिर्गुणैः ॥२॥ संगं न कुर्या
दसतां शिश्नोदरतृपां क्वचित् ॥ तस्यानुगस्तमस्यंधे पतत्यंधानुगांधवत् ॥३॥ ऐलः स

म्राडिमां गाथामगायत बृहच्छ्रवाः ॥ उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्णः शोकसंयमे ॥४॥ त्य
क्त्वात्मानं व्रजंतीं तां नग्न उन्मत्तवन्नृपः ॥ विलपन्नन्वगाज्जाये घोरे तिष्ठेति विक्लवः ॥५॥ का
मानतृप्तोऽनुजुषन्क्षुल्लकान्वर्षयामिनीः ॥ न वेद यांतीर्नायांतीरुर्वश्याकृष्टचेतनः ॥६॥
ऐल उवाच ॥ अहो मे मोहविस्तारः कामकश्मलचेतसः ॥ देव्या गृहीतकंठस्य नायुःखंडा इमे
स्मृताः ॥७॥ नाहं वेदाभिनिर्मुक्तः सूर्यो वाभ्युदितोऽमुया ॥ मुषितो वर्षपूगानां बताहानि ग
तान्युत ॥८॥ अहो मे आत्मसंमोहो येनात्मा योषितां कृतः ॥ क्रीडामृगश्चक्रवर्ती नरदे
वशिखामणिः ॥९॥ सपरिच्छदमात्मानं हित्वा तृणमिवेश्वरं ॥ यांतीं स्त्रियं चान्वगमं नग्न उ
न्मत्तवद्रुदन् ॥१०॥ कुतस्तस्यानुभावः स्यात्तेज ईशत्वमेव वा ॥ योऽन्वगच्छं स्त्रियं यांतीं खरवे
रवत्पादताडितः ॥११॥ किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा ॥ किं विविक्तेन मौने

न स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतं ॥१२॥ स्वार्थस्याकोविदं धिग्मां मूर्खं पंडितमानिनं । योहमीश्वरतां प्रा
प्य स्त्रीभिर्गोखरवज्जितः ॥१३॥ सेवतो वर्षपूगान्मे उर्वश्या अधरासवं न तृप्यत्यात्मभूः
कामो वह्निराहुतिभिर्यथा ॥१४॥ पुंश्चल्यापहृतं चित्तं को न्वन्यो मोचितुं प्रभुः । आत्मारा
मेश्वरमृते भगवंतमधोक्षजं ॥१५॥ बोधितस्यापि देव्या मे सूक्तवाक्येन दुर्मतेः । मनोग
तो महामोहो नापयात्यजितात्मनः ॥१६॥ किमेतया नोपकृतं रज्ज्वा वा सर्पचेतसः ॥ र
ज्जुस्वरूपाविदुषो योहं यदजितेंद्रियः ॥१७॥ क्वायं मलीमसः कायो दौर्गंध्याद्यात्मकोशुचि
ः क्व गुणाः सौमनस्याद्या ह्यध्यासो विद्यया कृतः ॥१८॥ पित्रोः किं स्वं नु भार्यायाः स्वामि
नोग्नेः श्वगृध्रयोः । किमात्मनः किं सुहृदामिति यो नावसीयते ॥१९॥ तस्मिन्कलेवरे
मध्ये तुच्छनिष्ठे विषज्जते । अहो सुभद्रं सुनसं सुस्मितं च मुखं स्त्रियाः ॥२०॥ त्वङ्मांसरु

धिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंहतौ । विण्मूत्रपूये रमतां कृमीणां कियदंतरं ॥२१॥ अथापि
नोपसज्जेत स्त्रीषु स्त्रैणेषु चार्थवित् । विषयेंद्रियसंयोगात् मनः क्षुभ्यति नान्यथा ॥२२॥
अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते । असंप्रयुंजतः प्राणान् शाम्यति स्तिमितं मनः
॥२३॥ तस्मात्संगो न कर्तव्यः स्त्रीषु स्त्रैणेषु चेंद्रियैः । विदुषां चाप्यविश्रब्धः षड्वर्गः कि
मु मादृशां ॥२४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवं प्रगायन्नृपदेवदेवः स उर्वशीलोकमथो वि
हाय । आत्मानमात्मन्यवगम्य मां वै उपारमज्ज्ञानविधूतमोहः ॥२५॥ ततो दुःसंग
मुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् । संत एवास्य छिंदंति मनोव्यासंगमुक्तिभिः ॥२६॥ सं
तोनपेक्षा मच्चित्ताः प्रशांताः समदर्शिनः ॥ निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वा निष्परिग्र
हाः ॥२७॥ तेषु नित्यं महाभाग महाभागेषु मत्कथाः । संभवंति हिता नृणां जुषतां

प्रपुनंत्यघं ॥२८॥ ता ये शृण्वंति गायंति ह्यनुमोदंति चादृताः ॥ मत्पराः श्रद्दधानाश्च भक्तिं विंद
ति ते मयि ॥२९॥ भक्तिं लब्धवतः साधोः किमन्यदवशिष्यते ॥ मय्यनंतगुणे ब्रह्मण्यानंदानु
भवात्मनि ॥३०॥ यथोपश्रयमाणस्य भगवंतं विभावसुं ॥ शीतं भयं तमोप्येति साधून्सं
सेवतस्तथा ॥३१॥ निमज्ज्योन्मज्जतां घोरे भवाब्धौ परमायणं ॥ संतो ब्रह्मविदः शांता नौर्दृ
ढेवाप्सु मज्जतां ॥३२॥ अन्नं हि प्राणिनां प्राण आर्तानां शरणं त्वहं ॥ धर्मो वित्तं नृणां प्रेत्य सं
तोवाग्बिभ्यतो रणं ॥३३॥ संतो दिशंति चक्षूंषि बहिरर्कः समुत्थितः ॥ देवता बांधवाः सं
तः संत आत्माहमेव च ॥३४॥ वैतसेनस्ततोप्येवमुर्वश्या लोकनिःस्पृहः ॥ मुक्तसंगो म
हीमेतामात्मारामश्चचार ह ॥३५॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभग
वदुद्धवसंवादे पुरूरवोगीतं षड्विंशोध्यायः ॥२६॥ उद्धव उवाच ॥ क्रियायोगं समाच

क्ष्व भगवदाराधनं प्रभो ॥ यस्मात्त्वां ये यथार्चंति सात्वताः सात्वतर्षभ ॥१॥ एतद्वदंति मुनयो मु
हुर्निःश्रेयसं नृणां ॥ नारदो भगवान्व्यास आचार्योंगिरसः सुतः ॥२॥ निःसृतं ते मुखांभोजाद्यदाह
भगवानजः ॥ पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान्भवः ॥३॥ एतद्वै सर्ववर्णानामाश्र
माणां च संमतं ॥ श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद ॥४॥ एतत्कमलपत्राक्ष
कर्मबंधविमोचनं ॥ भक्ताय चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ॥५॥ श्रीभगवानुवा
च ॥ न ह्यंतोनंतपारस्य कर्मकांडस्य चोद्धव ॥ संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्व
शः ॥६॥ वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः ॥ त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां
समर्चयेत् ॥७॥ यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूरुषः ॥ यथा यजेत मां भक्त्या श्र
द्धया तन्निबोध मे ॥८॥ अर्चायां स्थंडिलेग्नौ वा सूर्ये वाप्सु हृदि द्विजे ॥ द्रव्येण भक्तियु

भा॰ए॰
७५

क्तोर्च्चेत्स्वगुरुंमाममायया ॥९॥ पूर्वंस्नानंप्रकुर्वीतधौतदंतोंगशुद्धये । उभयैरपि
चस्नानंमंत्रैःमृद्ग्रहणादिना ॥१०॥ संध्योपास्त्यादिकर्माणिवेदेनाचोदितानिमे पूजां
तैःकल्पयेत्सम्यक्संकल्पःकर्मपावनीं ॥११॥ शैलीदारुमयीलौहीलेप्यालेख्याचसै
कती ॥ मनोमयीमणिमयीप्रतिमाष्टविधास्मृता ॥१२॥ चलाचलेतिद्विविधाप्रतिष्ठाजी
वमंदिरं । उद्वासावाहनेनस्तःस्थिरायामुद्धवार्चने ॥१३॥ अस्थिरायांविकल्पःस्यात्स्थं
डिलेतुभवेद्द्वयं स्नपनंत्वविलेप्यायामन्यत्रपरिमार्जनं ॥१४॥ द्रव्यैःप्रसिद्धैर्मद्या
गःप्रतिमादिष्वमायिनः । भक्तस्यचयथालब्धैर्हृदिभावेनचैवहि ॥१५॥ स्नानालंक
रणंप्रेष्ठमर्चायामेवतूद्धव । स्थंडिलेतत्त्वविन्यासोवह्नावाज्यप्लुतंहविः ॥१६॥ सूर्ये
चाभ्यर्हणंप्रेष्ठंसलिलेसलिलादिभिः । श्रद्धयोपहृतंप्रेष्ठंभक्तेनममवार्यपि ॥१७॥

७५

भूर्य्यप्यभक्तोपहृतंनमेतोषायकल्पते गंधोधूपःसुमनसोदीपोन्नाद्यंचकिंपुनः ॥१८॥ शुचिःसंभृतसं
भारःप्राग्दर्भैःकल्पितासनः ॥ आसीनःप्रागुदग्वार्चेदर्चायामथसंमुखः ॥१९॥ कृतन्यासःकृतन्या
सांमदर्चांपाणिनामृजेत् कलशंप्रोक्षणीयंचयथावदुपसाधयेत् ॥२०॥ तदद्भिर्देवयजनंद्रव्याण्यात्मा
नमेवच । प्रोक्ष्यपात्राणित्रीण्यद्भिस्तैस्तैर्द्रव्यैश्चसाधयेत् ॥२१॥ पाद्यार्घ्याचमनीयार्थंत्रीणिपात्राणि
दैशिकः । हृदाशीर्ष्णाथशिखयागायत्र्याचाभिमंत्रयेत् ॥२२॥ पिंडेवाय्वग्निसंशुद्धेहृत्पद्मस्थांपरांमम
अण्वींजीवकलांध्यायेन्नादांतेसिद्धभाविताम् ॥२३॥ तयात्मभूतयापिंडेव्याप्तेसंपूज्यतन्मयः ॥ आवाह्या
र्चादिषुस्थाप्यन्यस्तांगंमांप्रपूजयेत् ॥२४॥ पाद्योपस्पर्शार्हणादीनुपचारान्प्रकल्पयेत् । धर्मादिभिश्च
नवभिःकल्पयित्वासनंमम ॥२५॥ पद्ममष्टदलंतत्रकर्णिकाकेसरोज्ज्वलं । उभाभ्यांवेदतंत्राभ्यांमह्यंतू
भयसिद्धये ॥२६॥ सुदर्शनंपांचजन्यंगदासीषुधनुर्हलान् मुषलंकौस्तुभंमालांश्रीवत्संचानुपूजयेत् ॥२७॥
नंदंसुनंदंगरुडंप्रचंडंचंडमेवच महाबलंबलंचैवकुमुदंकुमुदेक्षणं ॥२८॥ दुर्गांविनायकंव्यासंविष्वक्सेनंगुरून्सुरान्स्व

स्वे स्थाने त्वभिमुखान् पूजयेत् प्रोक्षणादिभिः ॥२९॥ चंदनोशीरकर्पूरकुंकुमागरुवासितैः सलि
लैः स्नापयेन्मंत्रैर्नित्यदा विभवे सति ॥३०॥ स्वर्णधर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यया ॥ पौरुषेणापि सू
क्तेन सामभी राजनादिभिः ॥३१॥ वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गंधलेपनैः ॥ अलंकुर्वीत सप्रेम म
द्भक्तो मां यथोचितं ॥३२॥ पाद्यमाचमनीयं च गंधं सुमनसोक्षतान् ॥ धूपदीपोपहार्याणि दद्यान्मे
श्रद्धयार्चकः ॥३३॥ गुडपायससर्पींषि शष्कुल्यापूपमोदकान् ॥ संयावदधिसूपांश्च नैवेद्यं सति
कल्पयेत् ॥३४॥ अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनं ॥ अन्नाद्यगीतनृत्यानि पर्वणि स्युरुता
न्वहं ॥३५॥ विधिना विहिते कुंडे मेखलागर्तवेदिभिः ॥ अग्निमाधाय परितः समूह्येत् पाणिनो
दितं ॥३६॥ परिस्तीर्याथ पर्युक्षेदन्वाधाय यथाविधि ॥ प्रोक्षण्यासाद्य द्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नौ भावये
त मां ॥३७॥ तप्तजांबूनदप्रख्यं शंखचक्रगदांबुजैः ॥ लसच्चतुर्भुजं शांतं पद्मकिंजल्कवाससं

३८ स्फुरत्किरीटकटककटिसूत्रवरांगदं श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनं
३९ ध्यायन्नभ्यर्च्य दारूणि हविषाभिघृतानि च प्रास्याज्यभागावाघारौ दत्वा चाज्यप्लुतं ह
विः ॥४०॥ जुहुयान्मूलमंत्रेण षोडशर्चावदानतः ॥ धर्मादिभ्यो यथान्यायं मंत्रैः स्विष्टकृतं
बुधः ॥४१॥ अभ्यर्च्याथ नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिं हरेत् ॥ मूलमंत्रं जपेद्ब्रह्म स्मरन्नाराय
णात्मकं ॥४२॥ दत्वाचमनमुच्छेषं विष्वक्सेनाय कल्पयेत् ॥ मुखवासं सुरभिमत्तांबूलाद्यम
थार्हयेत् ॥४३॥ उपगायन् गृणन्नृत्यन् कर्माण्यभिनयन्मम मत्कथाः श्रावयन् शृण्वन् मु
हूर्तं क्षणिको भवेत् ॥४४॥ स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः ॥ प्राकृतैरपि स्तुत्वा प्रसीद भगव
न्निति वंदेत दंडवत् ॥४५॥ शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परं ॥ प्रपन्नं पाहि मामीश
भीतं मृत्युग्रहार्णवात् ॥४६॥ इति शेषां मया दत्तां शिरस्याधाय सादरं ॥ उद्वासयेच्चेदुद्वा

स्मंज्योतिर्ज्योतिषि तत्समः ॥४७॥ अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा मां तत्र चार्चयेत् सर्वभूतेष्वात्मनि च सर्वात्माहमवस्थितिः ॥४८॥ एवं क्रियायोगपथैः पुमान् वैदिकतान्त्रिकैः ॥ अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विंदत्यभीप्सितां ॥४९॥ मदर्चां संप्रतिष्ठाप्य मंदिरं कारयेद् दृढं ॥ पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान् ॥५०॥ पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्वथान्वहं क्षेत्रापणपुरग्रामान् दत्वा मत्सार्ष्टितामियात् ॥५१॥ प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्मना भुवनत्रयं पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ॥५२॥ मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विंदति भक्तियोगं स लभत एवं यः पूजयेत मां ॥५३॥ यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत सुरविप्रयोः ॥ वृत्तिं स जायते विड्भुग् वर्षाणामयुतायुतं ॥५४॥ कर्तुश्च सारथेर्हेतोरनुमोदितुरेव च कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसि तत्फलं ॥५५॥ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे

कादशस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसंवादो नाम सप्तविंशोध्यायः ॥२७॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत् ॥ विश्वमेकात्मकं पश्यन् प्रकृत्या पुरुषेण च ॥१॥ परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निंदति ॥ स आशु भ्रश्यते स्वार्थादसत्यभिनिवेशतः ॥२॥ तैजसे निद्रयापन्ने पिंडस्थो नष्टचेतनः मायां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्वन्नानार्थदृक् पुमान् ॥ ३ किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत् ॥ वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव च ४ छायाप्रत्याह्वयाभासा ह्यसंतोप्यर्थकारिणः ॥ एवं देहादयो भावा यच्छंत्यामृत्युतो भयं ॥ ५ ॥ आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः ॥ त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ॥ ६ तस्मान्न ह्यात्मनोन्यस्मादन्यो भावो निरूपितः ॥ निरूपितेयं त्रिविधा निर्मूला भातिरात्मनि ॥ इदं गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतं ॥ ७ ॥ एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानविज्ञा

ननैपुणं॰ ननिंदति नच स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ॥ ८ ॥ प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंवि
दा ॥ आद्यंतवदसज्ज्ञात्वा निःसंगो विचरेदिह ॥ ९ ॥ उद्धव उवाच ॥ नैवात्मनो न देहस्य संसृ
तिर्द्रष्टृदृश्ययोः ॥ अनात्मस्वदृशोरीश कस्य स्यादुपलभ्यते ॥ १० ॥ आत्माव्ययोऽगुणः शुद्धः स्व
यं ज्योतिरनावृतः ॥ अग्निवद्दारुवदचिद्देहः कस्येह संसृतिः ॥ ११ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यावद्दे
हेंद्रियप्राणैरात्मनः संनिकर्षणं ॥ संसारः फलवांस्तावदपार्थोप्यविवेकिनः ॥ १२ ॥ अर्थे ह्य
विद्यमानेपि संसृतिर्न निवर्त्तते ॥ ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेनर्थागमो यथा ॥ १३ ॥ यथा ह्यप्र
तिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् ॥ स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥ १४ ॥ शोकहर्षभय
क्रोधलोभमोहस्पृहादयः ॥ अहंकारस्य दृश्यंते जन्म मृत्युश्च नात्मनः ॥ १५ ॥ देहेंद्रियप्राण
मनोभिमानो जीवोंतरात्मा गुणकर्ममूर्तिः ॥ सूत्रं महानित्युरुधेव गीतः संसार आधाव

ति कालतंत्रः ॥ १६ ॥ अमूलमेतद्बहुरूपरूपं मनोवचः प्राणशरीरकर्म ज्ञानासिनो
पासनया शितेन छित्वा मुनिर्गां विचरत्यतृष्णः ॥ १७ ॥ ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्ष
मैतिह्यमथानुमानं ॥ आद्यंतयोरस्य यदेव केवलं कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये ॥ १८ ॥ यथा हि
रण्यं स्वकृतं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य ॥ तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशै
रहमस्य तद्वत् ॥ १९ ॥ विज्ञानमेतत्त्रियवस्थमेतद्गुणत्रयं कारणकार्यकर्तृ ॥ समन्व
येन व्यतिरेकतश्च येनैव तुर्येण तदेव सत्यं ॥ २० ॥ न यत्पुरस्तादुत यन्न पश्चात्मध्ये
च तन्न व्यपदेशमात्रं ॥ भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत्तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा ॥ २१ ॥
अविद्यमानोप्यवभासते यो वैकारिको राजससर्ग एषः ॥ ब्रह्म स्वयं ज्योतिरतो विभा
ति ब्रह्मेंद्रियार्थात्मविकारचित्रं ॥ २२ ॥ एवं स्फुटं ब्रह्मविवेकहेतुभिः परापवादेन वि

त्रणरदेन। छित्वात्मसंदेहमुपारमेत स्वानंदतुष्टोखिलकामुकेभ्यः॥२३॥ नात्मावपुःपार्थिवमिंद्रियाणिदेवात्यसुर्वायुर्जलंहुताशः। मनोन्नमात्रंधिषणाचसत्वमहंकृतिःखंक्षितिरर्थसाम्यं॥२४॥ समाहितैःकः करणैर्गुणात्मभिर्गुणोनवेन्मत्तुविविक्तधाम्नः विक्षिप्यमाणैरुतकिंतुदूषणंघनैरुपेतोविगतैरवेःकिं॥२५॥ यथानभोवायनलांबुभूर्गुणैर्गतागतैर्वर्त्तुगुणैर्नसज्जते तथाक्षरंसत्वरजस्तमोमलैरहंमतेःसंसृतिहेतुभिःपरं॥२६॥ तथापिसंगःपरिवर्जनीयोगुणेषुमायारचितेषुतावत् मद्भक्तियोगेनदृढेनयावद्रजोनिरस्येतमनःकषायः॥२७॥ यथामहोसाधुचिकित्सितोनृणांपुनःपुनःसंतुदतिप्ररोहत्। एवंमनोपक्वकषायकर्मकुयोगिनंविध्यतिसर्वसंग॥२८॥ कुयोगिनोयेविहतांतरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः तेप्राक्तनाभ्याससबलेनभूयोयुंजंतियोगंनतुकर्म

तंत्रं॥२९॥ करोतिकर्मक्रियतेचजंतुःकेनाप्यसौचोदितआनिपातात् नतत्रविद्वान्प्रकृतौस्थितोपिनिवृत्ततृष्णःस्वसुखानुभूत्या॥३०॥ तिष्ठंतमासीनमुतव्रजंतंशयानमुक्षंतमदंतमन्नं स्वभावमन्यत्किमपीहमानमात्मानमात्मस्थमतिर्नवेद॥३१॥ यदिस्मपश्यत्यसदिंद्रियार्थंनानानुमानेनविरुद्धमन्यत्। नमन्यतेवस्तुतयामनीषिस्वाप्नंयथोत्थायतिरोदधानं॥३२॥ पूर्वंगृहीतंगुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तसंगः निवर्ततेतत्पुनरीक्षयैवनगृह्यतेनापिविसृज्यआत्मा॥३३॥ यथाहिभानोरुदयोनृचक्षुषांतमोनिहन्यान्नतुसद्विधत्ते॥ एवंसमीक्षानिपुणासतीमेहन्यात्तमिस्रंपुरुषोस्यबुद्धेः॥३४॥ एषःस्वयंज्योतिरजोप्रमेयोमहानुभूतिःसकलानुभूतिः एकोद्वितीयोवचसांविरामेयेनेषितावागसवश्चरंति॥३५॥ एतावानात्मसंमोहो

भा.ए०
८०

यद्विकल्पस्तु केवले ॥ आत्मानं तस्व मात्मानमवजं बोनयस्पदि ॥ ३६ ॥ यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यं
पंचवर्णमबाधितं ॥ व्यर्थेनाप्यर्थवादोयं द्वयं पंडितमानिनां ॥ ३७ ॥ योगिनोपक्वयोगस्य युंज
तः काय उत्थितैः ॥ उपसर्गैर्विहन्येत तत्रायं विहितो विधिः ॥ ३८ ॥ योगधारणया कांश्चिदा
सनैर्धारणान्वितैः ॥ तपोमंत्रौषधैः कांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत ॥ ३९ ॥ कांश्चिन्ममानुध्यानेन
नामसंकीर्त्तनादिभिः ॥ योगेश्वरानुवृत्त्या वा हन्यादशुभदान्शनैः ॥ ४० ॥ केचिद्देहमिमं धीराः
सुकल्पं वयसि स्थिरं ॥ विधाय विविधोपायैरथ युंजंति सिद्धये ॥ ४१ ॥ न हि तत्कुशलादृत्यं
तदायासो ह्यपार्थकः ॥ अंतवत्वाच्छरीरस्य फलस्येव वनस्पतेः ॥ ४२ ॥ योगं निषेवतो नित्यं काय
श्चेत्कल्पतामियात् ॥ तच्छ्रद्दध्यान्न मतिमान्योगमुत्सृज्य मत्परः ॥ ४३ ॥ योगचर्यामिमां यो
गी विचरन्मद्व्यपाश्रयः ॥ नांतरायैर्विहन्येत निःस्पृहः स्वसुखानुभूः ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागव

८०

ते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसंवादे अष्टाविंशोध्यायः ॥ २८ ॥ उद्धव उवाच ॥ सु
दुष्करामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः ॥ यथांजसा पुमान्सिध्येत्तन्मे ब्रूह्यंजसाच्युत ॥ १ ॥ प्रा
यशः पुंडरीकाक्ष युंजंतो योगिनो मनः ॥ विषीदंत्यसमाधानान्मनोनिग्रहकर्शिताः ॥ २ ॥ अ
थात आनंददुघं पदांबुजं हंसाः श्रयेरन्नरविंदलोचन ॥ सुखं नु विश्वेश्वर योगकर्मभिस्त्वन्मा
ययामी विहता न मानिनः ॥ ३ ॥ किं चित्रमच्युत तवैतदशेषबंधो दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्म
सात्वं ॥ योरोचयत्सह मृगैः स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ॥ ४ ॥ तं त्वाखिला
त्मदयितेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थदं स्वकृतविद्विसृजेत को नु ॥ को वा भजेत्किमपि विस्मृ
तये नु भूत्यैः किं वा भवेन्न तव पादरजोजुषां नः ॥ ५ ॥ नैवोपयंत्यपचितिं कवयस्तवेश ब्र
ह्मायुषापि कृतमृद्धमुदः स्मरंतः ॥ योंतर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा

स्वगतिंव्यनक्ति॥६॥ श्रीशुकउवाच॥ इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसापृष्टोजगत्क्रीडनकःस्व
शक्तिभिः गृहीतमूर्तित्रयईश्वरेश्वरोजगादसप्रेममनोहरस्मितः॥७॥ श्रीभगवानुवाच
हंततेकथयिष्यामिममधर्मान्सुमंगलान्॥ यान्श्रद्धयाचरन्मर्त्योमृत्युंजयतिदुर्जयं॥८
कुर्यात्सर्वाणिकर्माणिमदर्थंशनकैःस्मरन्। मय्यर्पितमनश्चित्तोमद्धर्मात्ममनोरतिः
॥९॥ देशान्पुण्यानाश्रयेतमद्भक्तैःसाधुभिःश्रितान्। देवासुरमनुष्येषुमद्भक्ताचरिता
निच॥१०॥ पृथक्सत्रेणवामह्यंपर्वयात्रामहोत्सवान्। कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभू
तिभिः॥११॥ मामेवसर्वभूतेषुबहिरंतरपावृतं। ईक्षेतात्मनिचात्मानंयथाखममला
शयः॥१२॥ इतिसर्वाणिभूतानिमद्भावेनमहाद्युते। सभाजयन्मन्यमानोज्ञानंकेवलमाश्रि
तः॥१३॥ ब्राह्मणेपुक्कसेस्तेनेब्रह्मण्येर्केस्फुलिंगके। अक्रूरेक्रूरकेचैवसमदृक्पंडितो

मतः॥१४॥ नरेष्वभीक्ष्णंमद्भावंपुंसोभावयतोचिरात्। स्पर्द्धासूयातिरस्काराःसाहंकारावि
यंतिहि॥१५॥ विसृज्यस्मयमानान्स्वान्दृशंव्रीडांचदैहिकीं। प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्वचांडालगोख
रं॥१६॥ यावत्सर्वेषुभूतेषुमद्भावोनोपजायते तावदेवमुपासीतवाङ्मनःकायवृत्तिभिः
॥१७॥ सर्वंब्रह्मात्मकंतस्यविद्ययात्ममनीषया। परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतोमुक्तसंशयः
॥१८॥ अयंहिसर्वकल्पानांसध्रीचीनोमतोमम। मद्भावःसर्वभूतेषुमनोवाक्कायवृत्ति
भिः॥१९॥ नह्यंगोपक्रमेध्वंसोमद्धर्मस्योद्धवाण्वपि। मयाव्यवसितःसम्यङ्निर्गुणत्वाद
नाशिषः॥२०॥ योयोमयिपरेधर्मःकल्प्यतेनिःफलायचेत्। तदायासोनिरर्थःस्याद्भयादे
रिवसत्तम॥२१॥ एषाबुद्धिमतांबुद्धिर्मनीषाचमनीषिणां। यत्सत्यमनृतेनेहमर्त्येना
प्नोतिमामृतं॥२२॥ एषतेभिहितःकृत्स्नोब्रह्मवादस्यसंग्रहः समासव्यासविधिनादेवा

नामपिदुर्गमीति ॥२३॥ अभीक्ष्णशस्ते गदितं ज्ञानं विस्पष्टयुक्तिमत्। एतद्विज्ञाय मुच्येत पुरुषो नष्टसंशयः ॥२४॥ सुविविक्तं तव प्रश्नं मयैतदपि धारयेत्। सनातनं ब्रह्मगुह्यं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥२५॥ य एतन्मम भक्तेषु संप्रदद्यात्सुपुष्कलं। तस्याहं ब्रह्मदायस्य ददाम्यात्मानमात्मना ॥२६॥ य एतत्समधीयीत पवित्रं परमं शुचिः। स पूयेताहरहर्मां ज्ञानदीपेन दर्शयन् ॥२७॥ य एतच्छ्रद्धया नित्यमव्यग्रः शृणुयान्नरः। मयि भक्तिं परां कुर्वन्कर्मभिर्न स बध्यते ॥२८॥ अप्युद्धव त्वया ब्रह्म सखे समवधारितं। अपि ते विगतो मोहः शोकश्चासौ मनोभवः ॥२९॥ नैतत्त्वया दांभिकाय नास्तिकाय शठाय च। अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयतां ॥३०॥ एतैर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च। साधवे शुचये ब्रूयात् भक्तिः स्याच्छूद्रयोषितां ॥३१॥ नैतद्विज्ञाय जिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते। पीत्वा पीयूषममृतं पात-

व्यं नावशिष्यते ॥३२॥ ज्ञाने कर्मणि योगे च वार्त्तायां दंडधारणे। यावानर्थो नृणां तात तावांस्तेहं चतुर्विधः ॥३३॥ मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे। तदामृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय च कल्पते वै ॥३४॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ स एवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचो निशम्य। बद्धांजलिः प्रीत्युपरुद्धकंठो न किंचिदूचेश्रुपरिप्लुताक्षः ॥३५॥ विष्टभ्य चित्तं प्रणयावघूर्णं धैर्येण राजन्बहुमन्यमानः। कृतांजलिः प्राह यदुप्रवीरं शीर्ष्णा स्पृशंस्तच्चरणारविंदं ॥३६॥ उद्धव उवाच ॥ ॥ विद्रावितो मोहमहांधकारो य आश्रितो मे तव संनिधानात्। विभावसोः किं नु समीपगस्य शीतं तमो भीः प्रभवंत्यजाद्य ॥३७॥ प्रत्यर्पितो मे भवतानुकंपिना भृत्याय विज्ञानमयः प्रदीपः। हित्वा कृतज्ञस्तव पादमूलं कोन्यं समीयाच्छरणं त्वदीयं ॥३८॥ वृक्णश्च मे सुदृढः स्नेहपाशो दाशा-

हवृष्ण्यंधकसात्वतेषु। प्रसारितः सृष्टिविवृद्धये त्वया स्वमायया त्वात्मसुबोधहेतिना॥३९
नमोस्तुते महायोगिन् प्रपन्नमनुशाधि मां। यथा त्वच्चरणांभोजे रतिः स्यादनपायिनी
॥४०॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥गच्छोद्धव मयादिष्टो बदर्याख्यं ममाश्रमं। तत्र मत्पादतीर्थोदे स्ना
नोपस्पर्शनैः शुचिः॥४१॥ ईक्षयालकनंदाया विधूताशेषकल्मषः। वसानो वल्कलान्यंग
वन्यभुक्सुखनिःस्पृहः॥४२॥ तितिक्षुर्द्वंद्वमात्राणां सुशीलः संयतेंद्रियः। शांतः समाहित
धियाज्ञानविज्ञानसंयुतः॥४३॥ मत्तोनुशिक्षितं यत्ते विविक्तमनुभावयेत्। मय्यावेशित
वाक्चित्तो मद्धर्मनिरतो भव। अतिव्रज्य गतीस्तिस्रो मामेष्यसि ततः परं॥४४॥ श्रीशुक
उवाच॥ ॥स एवमुक्तो हरिमेधसोद्धवः प्रदक्षिणं तं परिसृत्य पादयोः। शिरो निधायाश्रुक
लाभिरार्द्रधीर्न्यषिंचदद्वंद्वपरोप्युपक्रमे॥४५॥ सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरो न शक्नुवंस्तं

परिहातुमातुरः। कृछ्रं ययौ मूर्ध्नि भर्तृपादुके बिभ्रन्नमस्कृत्य ययौ पुनः पुनः॥४६॥
ततस्तमंतर्हृदि संनिवेश्य गतो महाभागवतो विशालां। यथोपदिष्टां जगदेकबंधु
ना तपः समास्थाय हरेरगात्गतिम्॥४७॥ य एतदानंदसमुद्रसंभृतं ज्ञानामृतं भागव
ताय भाषितं। कृष्णेन योगेश्वरसेविताङ्घ्रिणा सच्छ्रद्धयासेव्य जगद्विमुच्यते॥४८॥ भवभ
यमपहंतुं ज्ञानविज्ञानसारं निगमकृदुपजह्रे भृंगवद्वेदसारं। अमृतमुदधितश्चापा
ययद्भृत्यवर्गान्पुरुषमृषभमाद्यं कृष्णसंज्ञं नतोस्मि॥४९॥ ॥इति श्रीभागवते महा
पुराणे एकादशस्कंधे उद्धवप्रयाणे एकोनत्रिंशोध्यायः॥२९॥ राजोवाच। ततो महाभागव
ते उद्धवे निर्गते वनं। द्वारवत्यां किमकरोद्भगवान् भूतभावनः॥१॥ ब्रह्मशापोपसंसृष्टे
स्वकुले यादवर्षभः। प्रेयसीं सर्वनेत्राणां तनुं स कथमत्यजत्॥२॥ प्रत्याक्रष्टुं नयन

मबलायत्रलग्नंनशेकुः कर्णाविष्टंनसरतिततोयत्सतामात्मलग्नं॥यच्छ्रीर्वाचांजनय
तिरतिंकिंनुमानंकवीनांदृष्ट्वाजिष्णोर्युधिरथगतंयच्चतत्साम्यमीयुः॥३ श्रीशुकउ
वाच दिविभुव्यंतरिक्षेचमहोत्पातान्समुत्थितान्॥दृष्ट्वासीनान्सुधर्मायांकृष्णःप्राहय
दूनिदं॥४ श्रीभगवानुवाच॥एतेघोरामहोत्पाताद्वार्वत्यांयमकेतवः॥मुहूर्त्तमपिन
स्थेयमत्रनोयदुपुंगवाः॥५ स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चशंखोद्धारंव्रजंत्वितः॥वयंप्रभासंयास्या
मोयत्रप्रत्यक्सरस्वती॥६ तत्राभिषिंच्यशुचयउपोष्यसुसमाहिताः॥देवताःपूजयि
ष्यामःस्नपनालेपनार्हणैः॥७ ब्राह्मणांस्तुमहाभागान्कृतस्वस्त्ययनावयं॥गोभूहिरण्य
वासोभिर्गजाश्वरथवेश्मभिः॥८ विधिरेषह्यरिष्टघ्नोमंगलायनमुत्तमं॥देवद्विजग
वांपूजाभूतेषुपरमोभवः॥९ इतिसर्वेसमाकर्ण्ययदुवृद्धामधुद्विषः॥तथेतिनौभि

रुत्तीर्यप्रभासंप्रययूरथैः॥१० तस्मिन्भगवतादिष्टंयदुदेवेनयादवाः॥चक्रुःपरमया
भक्त्यासर्वश्रेयोपबृंहितं॥११ ततस्तस्मिन्महापानंपपुःमैरेयकंमधु॥दिष्टविभ्रंशित
धियोयद्द्रवैर्भ्रश्यतेमतिः॥१२ महापानाभिमत्तानांवीराणांदृप्तचेतसां॥कृष्णमायाविमू
ढानांसंघर्षःसुमहानभूत्॥१३ युयुधुःक्रोधसंरब्धावेलायामाततायिनः॥धनुर्भिरसि
भिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः॥१४ पतत्पताकैरथकुंजरादिभिःखरोष्ट्रगोभिर्म
हिषैर्नरैरपि मिथःसमेत्याश्वतरैःसुदुर्मदान्यहन्शरैर्दद्भिरिवद्विपावनं॥१५ प्रद्युम्न
सांबौयुधिरूढमत्सरावक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकी॥सुभद्रसंग्रामजितौसुदारुणौग
दौसुमित्रासुरथौसमीयतुः॥१६ अन्येचयेवैनिशठोल्मुकादयःसहस्रजिच्छतजित्
भानुमुख्याः॥ अन्योन्यमासाद्यमदांधकारिताजघ्नुर्मुकुंदेनविमोहिताभृशं॥१७ दाशा

भा०ए०
९५

वृष्ण्यंधकभोजसात्वतामध्वर्बुदामाथुरसूरसेनाः॥ विसर्जमानाः कुकुराकुंतयश्चमिथ
स्ततस्तेथविसृज्यसौहृदं॥१८॥ पुत्राअयुध्यन्पितृभिर्भ्रातृभिश्चस्वस्रीयदौहित्रपितृव्य
मातुलैः॥ मित्राणिमित्रैःसुहृदःसुहृद्भिर्ज्ञातींस्त्वहन्ज्ञातयएवमूढाः॥१९॥ शरेषुक्षीय
माणेषुभज्यमानेषुधन्वसु॥ शस्त्रेषुक्षीयमाणेषुमुष्टिभिर्जह्रुरेरिकाः॥२०॥ तावज्रकल्पा
ह्यभवन्परिघामुष्टिनाभृता॥ जघ्नुर्द्विषस्तैः कृष्णेनवार्यमाणास्तुतंचते॥२१॥ प्रत्यनीकंम
न्यमानाः बलभद्रंचमोहिताः हंतुंकृतधियाराजन्नापन्नाआततायिनः॥२२॥ अथतावपिसंक्रु
द्धावुद्यम्यकुरुनंदन एरिकामुष्टिपरिघौचरंतौजघ्नतुर्युधि॥२३॥ ब्रह्मशापोपसृष्टानांकृष्णमा
यावृतात्मनां॥ स्पर्धाक्रोधःक्षयंनिन्येवैणवोग्निर्यथावनं॥२४॥ एवंनष्टेषुसर्वेषुकुलेषुस्वे
षुकेशवः॥ अवतारितोभुवोभारइतिमेनेवशेषितः॥२५॥ रामः समुद्रवेलायांयोग

९५

मास्थायपौरुषं॥ तत्याजमानुषंलोकंसंयोज्यात्मानमात्मनि॥२६॥ रामनिर्याणमालोक्यभ
गवान्देवकीसुतः॥ निषसादधरोपस्थेतूष्णीमासाद्यपिप्पलं॥२७॥ बिभ्रच्चतुर्भुजंरूपंभ्राजि
ष्णुंप्रभयास्वया॥ स्वदिशोवितिमिराकुर्वन्विधूमइवपावकः॥२८॥ श्रीवत्सांकंघनश्यामंत
प्तहाटकवर्चसं॥ कौशेयांबरयुग्मेनपरिवीतंसुमंगलं॥२९॥ सुंदरस्मितवक्त्राब्जंनीलकुं
तलमंडितं॥ पुंडरीकाभिरामाक्षंस्फुरन्मकरकुंडलं॥३०॥ कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटक
टकांगदैः हारनूपुरमुद्राभिःकौस्तुभेनविराजितं॥३१॥ वनमालापरीतांगंमूर्तिमद्भि
र्निजायुधैः॥ कृत्वोरौदक्षिणेपादमासीनंपंकजारुणं॥३२॥ मुषलावशेषायःखंड
कृतेषुर्लुब्धकोजरा॥ मृगास्याकारंचरणंविव्याधमृगशंकया॥३३॥ चतुर्भुजंतंपुरुषं
दृष्ट्वासकृतकिल्बिषः॥ भीतःपपातशिरसापादयोरसुरद्विषः॥३४॥ अजानताकृत

मिदंपापेनमधुसूदन ॥ क्षंतुमर्हस्यपापस्य उत्तमश्लोकमेनघ ॥ ३५ ॥ यस्यानुस्मरणंनृणां
मज्ञानध्वांतनाशनं ॥ वदंतितस्यतेविष्णोर्मयासाधुकृतंप्रभो ॥ ३६ ॥ तन्माशुजहिवैकुंठ
पाप्मानंमृगलुब्धकं ॥ यथापुनरहंत्वेवनकुर्यांसदतिक्रमं ॥ ३७ ॥ यस्यात्मयोगरचितंन
विदुर्विरिंचोरुद्रादयोस्यतनयाःपतयोगिरांते ॥ तन्माययापिहितदृष्टयएतदंजःकिंत
स्यतेवयमसद्गतयोगृणीमः ॥ ३८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ माभैर्जरेत्वमुत्तिष्ठकामएषकृ
तोहिमे ॥ याहित्वंमदनुज्ञातः स्वर्गंसुकृतिनांपदं ॥ ३९ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इत्यादिष्टोभगव
ताकृष्णेनेच्छाशरीरिणा ॥ त्रिःपरिक्रम्यतंनत्वाविमानेनदिवंययौ ॥ ४० ॥ दारुकःकृष्णप
दवीमन्विच्छन्नधिगम्यतां ॥ वायुंतुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुखंययौ ॥ ४१ ॥ तंतत्र
तिग्मद्युतिरायुधैर्वृतंह्यश्वत्थमूलेकृतकेतनंपतिं ॥ स्नेहप्लुतात्मानिपपातपादयोरथा

दवप्लुत्यसबाष्पलोचनः ॥ ४२ ॥ अपश्यतस्त्वच्चरणांबुजंप्रभोदृष्टिःप्रनष्टातमसिप्रविष्टा
दिशोनजानेनलभेचशांतिंयथानिशायामुडुपेप्रनष्टे ॥ ४३ ॥ इतिब्रुवतिसूतेवैरथोगरुड
लांछनः ॥ खमुत्पपातराजेंद्रसाश्वध्वजउदीक्षतः ॥ ४४ ॥ तमन्वगच्छन्दिव्यानिविष्णुप्र
हरणानिच ॥ तेनातिविस्मितात्मानंसूतमाहजनार्दनः ॥ ४५ ॥ गच्छद्वारवतींसूतज्ञातीनां
निधनंमिथः ॥ संकर्षणस्यनिर्याणंबंधुभ्योब्रूहिमद्दशां ॥ ४६ ॥ द्वारकायांचनस्थेयंभवद्भि
श्चस्वबंधुभिः ॥ मयात्यक्तांयदुपुरींसमुद्रःप्लावयिष्यति ॥ ४७ ॥ स्वंस्वंपरिग्रहंसर्वमा
दायपितरौचनः ॥ अर्जुनेनाविताःसर्वइंद्रप्रस्थंगमिष्यथ ॥ ४८ ॥ त्वंतुमद्धर्ममास्थाय
ज्ञाननिष्ठउपेक्षकः ॥ मन्मायारचनामेतांविज्ञायोपशमंव्रज ॥ ४९ ॥ इत्युक्तस्तंपरिक्रम्य
नमस्कृत्यपुनःपुनः ॥ तत्पादौशीर्ष्ण्युपाधायदुर्मनाःप्रययौपुरीं ॥ ५० ॥ इतिश्रीभागव

नेमहाभुराणेएकादशस्कंधेयदुकुलसंहारेत्रिंशोध्यायः ३० श्रीशुकउवाच अथतत्राग
मत्ब्रह्माभवान्याचसमंभवः महेंद्रप्रमुखाःदेवामुनयःसप्रजेश्वराः १ पितरःसर्वगं
धर्वाविद्याधरमहोरगाः चारणायक्षरक्षांसिकिंनराप्सरसोद्विजाः २ द्रष्टुकामाभग
वतोनिर्याणंपरमोत्सुकाः गायंतश्चगृणंतश्चशौरेःकर्माणिजन्मच ३ ववृषुःपुष्प
वर्षाणिविमानावलिभिर्नभः कुर्वंतःसंकुलंराजन्भक्त्यापरमयायुताः ४ भगवा
न्पितामहंवीक्ष्यविभूतीरात्मनोविभुः संयोज्यात्मनिचात्मानंपद्मनेत्रेन्यमीलत ५ लोकाभि
रामांस्वतनुंधारणाध्यानमंगलं योगधारणयाग्नेय्यादग्ध्वाधामाविशत्स्वकं ६ दिविदुं
दुभयोनेदुःपेतुःसुमनसश्चखात् सत्यंधर्मोधृतिर्भूमेःकीर्तिःश्रीश्चानुतंययुः ७
देवादयोब्रह्ममुख्यान्नविशंतस्वधामनि अविज्ञातगतिंकृष्णंददृशुश्चातिविस्मि

८७

ताः ८ सौदामन्यायथाकाशेयांत्याहित्वाभ्रमंडलं गतिर्नलक्ष्यतेमर्त्यैस्तथाकृष्णस्य
दैवतैः ९ ब्रह्मरुद्रादयस्तेतुदृष्ट्वायोगगतिंहरेः विस्मितास्तांप्रशंसंतःस्वंस्वंलोकंययुस्त
दा १० राजन्परस्यतनुभृतजननाप्ययेहामायाविडंबनमवेहियथानटस्य सृष्ट्वात्मनेद
मनुविश्यविहृत्यचांतेसंहृत्यचात्ममहिमोपरतःसआस्ते ११ मर्त्येनयोगुरुसुतंयम
लोकनीतंत्वांचानयच्छरणदःपरमास्त्रदग्धं जिग्येन्तकांतकमपीशमसावनीशः किं
स्वावनेस्वरनयन्मृगयुंसदेहम् १२ तथाप्यशेषस्थितिसंभवाप्ययेष्वनन्यहेतुर्यदशेषश
क्तिधृक् नैच्छत्प्रणेतुंवपुरत्रशेषितंमर्त्येनकिंस्वस्थगतिंप्रदर्शयन् १३ यएतांप्रात
रुत्थायकृष्णस्यपदवींपरां प्रयतःकीर्तयेद्भक्त्यातामेवाप्नोत्यनुत्तमां १४ दारुकोद्वा
रकामेत्यवसुदेवोग्रसेनयोः पतित्वाचरणावस्रैर्न्यषिंचत्कृष्णविच्युतः १५ कृपया

मासनिधनं वृष्णीनां कृष्णशोन्नृप । तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदया जनाः शोकविमूर्छिताः ॥ १६
तत्रस्म त्वरिता जग्मुः कृष्णविश्लेषविक्लवाः । व्यसवः शेरते यत्र ज्ञातयो घ्नंत्य आननं ॥ १७
देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुतौ । कृष्णरामावपश्यंतः शोकार्त्ता विजहुः स्मृतिं ॥ १८
प्राणांश्च विजहुस्तत्र भगवद्विरहातुराः ॥ उपगृह्य पतिं तात चितामारुरुहुः स्त्रियः ॥ राम
पत्न्यश्च तद्देहमुपगृह्याग्निमाविशन् ॥ १९ ॥ वसुदेवपत्न्यस्तद्गात्रं प्रद्युम्नादीन्सुतान्ह
रेः ॥ कृष्णपत्न्योविशन्नग्निं रुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः ॥ २० ॥ अर्जुनः प्रेयसः सख्युः कृष्णस्यवि
रहातुरः । आत्मानं सांत्वयामास कृष्णगीतैः सुदुक्तिभिः ॥ २१ ॥ बंधूनां नष्टगोत्राणामर्जुनः
सांपरायिकं । हतानां कारयामास यथावदनुपूर्वशः ॥ २२ ॥ द्वारकां हरिणा त्यक्तां समुद्रोऽ
प्लावयत्क्षणात् । वर्जयित्वा महाराज श्रीमद्भगवदालयं ॥ २३ ॥ नित्यं संनिहितस्त

त्र भगवान्मधुसूदनः । स्मृत्याशेषाशुभहरं सर्वमंगलं ॥ २४ ॥ स्त्रीबालवृद्धानादाय हत
शेषान्धनंजयः ॥ इंद्रप्रस्थं समावेश्य वज्रं तत्राभ्यषेचयत् ॥ २५ ॥ श्रुत्वा सुहृद्वधं राजन्नर्जु
नात्ते पितामहाः ॥ त्वां तु वंशधरं कृत्वा जग्मुः सर्वे महारथा ॥ २६ ॥ य एतद्देवदेवस्य विष्णोः क
र्माणि जन्म च । कीर्तयेच्छ्रद्धया मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २७ ॥ इत्थं हरेर्भगवतो रु
चिरावतारवीर्याणि बालचरितानि च शंतमानि ॥ अन्यत्र चेह च श्रुतानि गृणन्मनुष्यो
भक्तिं परां परमहंसगतिं लभेत ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्री
कृष्णलीलायामेकत्रिंशोध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ समाप्तोयमेकादशस्कंधः समाप्तः ॥ ११ ॥ शुभं भवतु

भा॰ द्वा॰
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ राजोवाच ॥ स्वधामानुगते कृष्णे यदुवंशविभूषणे ॥ कस्य वंशो
ऽभवत्पृथ्व्यामेतदाचक्ष्व मे मुने ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ योंत्यः पुरंजयो नाम भाव्यो बा
र्हद्रथो नृप ॥ तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वामिनमात्मजं ॥ २ प्रद्योतसंज्ञं राजानं कर्ता यत्
पालकः सुतः ॥ विशाखयूपस्तत्पुत्रो भविता राजकस्ततः ॥ ३ नंदिवर्धनस्तत्पुत्रः पंच प्रद्यो
तना इमे ॥ अष्टत्रिंशोत्तरशतं भोक्ष्यंति पृथिवीं समाः ॥ ४ शिशुनागस्ततो भाव्यः काकवर्ण
स्तु तत्सुतः ॥ क्षेमधन्वा तस्य सुतः क्षेत्रज्ञः क्षेमधर्मजः ॥ ५ विधिसारः सुतस्तस्याजातशत्रुर्भ
विष्यति ॥ दर्भकस्तत्सुतो भावी दर्भकस्याजयः स्मृतः ॥ ६ नंदवर्द्धन आजेयो महानंदिः सुत
स्ततः ॥ शिशुनागा दशैवेते षष्ट्युत्तरशतत्रयं ॥ ७ समा भोक्ष्यंति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ कलौ नृ
पाः ॥ महानंदिसुतो राजन् शूद्रागर्भोद्भवो बली ॥ ८ महापद्मपतिः कश्चिन्नंदः क्षत्रविना

१

शकृत् ॥ ततो नृपा भविष्यंति शूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः ॥ ९ स एकछत्रां पृथिवीमनुल्लंघित
शासनः ॥ शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ॥ १० तस्य चाष्टौ भविष्यंति सुमाल्यप्रमुखाः
सुताः ॥ य इमां भोक्ष्यंति महीं राजानः स्म शतं समाः ॥ ११ नव नंदान् द्विजः कश्चित्प्रपन्नानुद्ध
रिष्यति ॥ तेषामभावे पृथिवीं मौर्या भोक्ष्यंति वै कलौ ॥ १२ स एव चंद्रगुप्तं वै द्विजो राज्येभिषेक्ष्य
ति ॥ तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोकवर्द्धनः ॥ १३ सुयशा भविता तस्य संगतः सुयशाः सुतः ॥
शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति ॥ १४ शतधन्वा सुतस्तस्य भविता तद्बृहद्रथः ॥
मौर्या ह्येते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरं ॥ १५ समाः भोक्ष्यंति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोद्वह ॥
अग्निमित्रः सुतस्तस्मात्सुज्येष्ठो भविता सुतः ॥ १६ वसुमित्रो भद्रकश्च पुलिंदो भविता ततः ॥
ततो घोषः सुतस्तस्माद्वज्रमित्रो भविष्यति ॥ १७ ततो भगवतस्तस्माद्देवभूतिः कुरू

भा॰द्वा॰ २

शुंगाः दशैते भोक्ष्यंति भूमिं वर्षशताधिकं १८ ततः कण्वानियं भूमिर्यास्यत्यल्पगुणा
न्नृप शुंगं हत्वा देवभूमिं कण्वामात्यस्तु कामिनं १८ स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामति
तस्य पुत्रस्तु भूमित्रस्तस्य नारायणः सुतः १९ काण्वायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पंच च
शतानि त्रीणि भोक्ष्यंति वर्षाणां च कलौ युगे २० हत्वा काण्वं सुशर्माणं तद्भृत्यो वृषलो ब
ली गां भोक्ष्यत्यंध्रजातीयः कंचित्कालमसत्तमः २१ कृष्णनामाथ तद्भ्राता भविता पृ
थिवीपतिः श्रीशांतकर्णस्तत्पुत्रः पौर्णमासस्तु तत्सुतः २२ लंबोदरस्तु तत्पुत्रस्तस्माच्चि
बिलको नृपः मेघस्वातिश्चिबिलकादटमानस्तु तस्य च २३ अनिष्टकर्मा हालेयस्तलक
स्तस्य चात्मजः पुरीषभीरुस्तत्पुत्रस्ततो राजा सुनंदनः २४ चकोरो बहवो यत्र शिवस्वा
तिररिंदमः तस्यापि गोमती पुत्रः पुरीमान्भविता ततः २५ मेदशिराः शिवस्कंदो यज्ञ

२

श्रीस्तत्सुतस्ततः विजयस्तत्सुतो भाव्यश्चंद्रबीजः सलोमधिः २६ एते त्रिंशन्नृपतयश्च
त्वार्यब्दशतानि च षट्पंचाशच्च पृथिवीं भोक्ष्यंति कुरुनंदन २७ सप्ताभीरा आवभृत्या
दश गर्दभिनो नृपाः कंकाः षोडश भूपा भविष्यंत्यतिलोलुपाः २८ ततोष्टौ यवना भा
व्याश्चतुर्दश तुरुष्ककाः भूयो दश गुरुंडाश्च मौना एकादशैव तु २९ एते भोक्ष्यंति पृथिवीं
दश वर्षशतानि च नवाधिकां च नवतिं मौना एकादश क्षितिं ३० भोक्ष्यंत्यब्दशतान्यं
ग त्रीणि तैः संस्थिते ततः पुर्यां किलकिलायां च भूतनंदोथ वंगिरिः ३१ शिशुनंदिश्च
तद्भ्राता यशोनंदिः प्रवीरकः इत्येते वै वर्षशतं भविष्यंत्यधिकानि षट् ३२ तेषां त्र
योदश सुता भवितारश्च बाह्लिकाः पुष्यमित्रोथ राजन्यो दुर्मित्रोस्य तथैव च ३३ ए
ककाला इमे भूपाः सप्तांध्राः सप्त कोशलाः विदूरपतयो भाव्या नैषधास्तत एव हि ३४

मागधानांतुभविताविस्फूर्जितिपुरंजयः ।करिष्यत्यपरान्वर्णान्पुलिंदयदुमद्रका
न् ३५ प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाःस्थापयिष्यतिदुर्मतिः ।वीर्यवान्क्षत्रमुत्साद्यपद्मवत्यांसवै
पुरी ३६ अनुगंगमाप्रयागंगुप्तांभोक्ष्यंतिमेदिनीं ।सौराष्ट्रावंत्याभीराश्चशूरा अर्बुद
मालवाः ।व्रात्याद्विजाभविष्यंतिशूद्रप्रायाजनाधिपाः ३७ सिंधोस्तटंचंद्रभागांकौंती
काश्मीरमंडलं ।भोक्ष्यंतिशूद्राव्रात्याद्याम्लेच्छाश्चाब्रह्मवर्चसः ३८ तुल्यकालाइमेराज
न्म्लेच्छप्रायाश्चभूभृतः ।एतेधर्मानृतपराःफल्गुदास्तीव्रमन्यवः ३९ स्त्रीबालगोद्विजघ्ना
श्चपरदारधनादृताः ।उदितास्तमितप्रायाअल्पकालाल्पकायुषः ४० असंस्कृताःक्रि
याहीनारजसातमसावृताः ।प्रजास्तेभक्षयिष्यंतिम्लेच्छाराजन्यरूपिणः ४१ तन्नाथास्ते
जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः ।अन्योन्यतोराजभिश्चक्षयंयास्यंतिपीडिताः ४२ ॥इति

श्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेप्रथमोध्यायः १ श्रीशुकउवाच ।ततश्चानुदिनंधर्म
ःसत्यंशौचंक्षमादया ।कालेनबलिनाराजन्नंक्ष्यत्यायुर्बलंस्मृतिः १ वित्तमेवकलौनृणांज
न्माचारगुणोदयः ।धर्मन्यायव्यवस्थायांकारणंबलमेवहि २ दांपत्येभिरुचिर्हेतुर्माययैव
व्यावहारिके ।स्त्रीत्वेपुंस्त्वेचहिरतिर्विप्रत्वेसूत्रमेवहि ३ लिंगमेवाश्रमख्यातावन्योन्या
पत्तिकारणं ।अवृत्त्यान्यायदौर्बल्यंपांडित्येचापलंवचः ४ अनाढ्यतैवासाधुत्वेसाधु
त्वेसाधुत्वेदंभएवच ।स्वीकारएवचोद्वाहेस्नानमेवप्रसाधनं ५ दूरेवार्ययनंतीर्थंलावण्यं
केशधारणं ।उदरंभरितास्वार्थःसत्यत्वेधार्ष्ट्यमेवहि ।दाक्ष्यंकुटुंबभरणंयशोर्थेधर्मसेव
नं ६ एवंप्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णेक्षितिमंडले ।ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणांयोबलीभविता
नृपः ७ प्रजाहिलुब्धैराजन्यैःनिर्घृणैर्दस्युधर्मभिः ।आच्छिन्नदारद्रविणायास्यंतिगिरि

काननं ॥ शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजनाः अनावृष्ट्या विनंक्ष्यंति दुर्भिक्षक
रपीडिताः ९ शीतवातातपप्रावृड्हिमैरन्योन्यतः प्रजाः क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिभिश्चैव सं
तप्स्यंते च चिंतया त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणां १० क्षीयमाणेषु देहे
षु देहिनां कलिदोषतः वर्णाश्रमवतां धर्मे नष्टे वेदपथे नृणां ११ पाषंडप्रचुरे धर्मे द
स्युप्रायेषु राजसु चौर्यानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषु वै नृषु १२ शूद्रप्रायेषु वर्णेषु छा
गप्रायासु धेनुषु गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बंधुषु १३ अणुप्रायास्वोषधीषु शमीप्रा
येषु स्थास्नुषु विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु १४ इत्थं कलौ गतप्राये ज
नेषु खरधर्मिषु धर्मत्राणाय सत्वेन भगवानवतरिष्यति १५ चराचरगुरोर्विष्णो
रीश्वरस्याखिलात्मनः धर्मत्राणाय साधूनां जन्मकर्मापनुत्तये ॥१६॥ शंभलग्राम

मुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति १७ अश्वमा
शुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः असिनासाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः १८ विचरन्ना
शुना क्षोण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः नृपलिंगच्छदो दस्यून्कोटिशो निहनिष्यति १९ अथ
तेषां भविष्यंति मनांसि विशदानि वै वासुदेवांगरागातिपुण्यगंधानिलस्पृशां २०
पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु तेषां प्रजाविसर्गश्च स्थविष्ठः संभविष्यति २१ वासुदेवे भ
गवति सत्वमूर्तौ हृदि स्थिते यदावतीर्णो भगवान्कल्किर्धर्मपतिर्हरिः २२ कृतं भ
विष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्विकी यदा चंद्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती २३ ए
कराशौ समेष्यंति तदा भवति तत्कृतं येतीता वर्तमाना ये भविष्यंति च पार्थिवाः २४
ते त उद्देशतः प्रोक्ता वंशीयाः सोमसूर्ययोः आरभ्य भवतो जन्म यावन्नंदाभिषेचनं

॥२५॥ एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पंचदशोत्तरं ॥ सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ दृश्येते उदितौ दिवि ॥२६॥
तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि ॥ तेनैत ऋषयो युक्तास्तिष्ठंत्यब्दशतं नृणां ॥२७॥
ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघां ॥ विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णाख्योसौ दिवं गतः
तदाविशत्कलिर्लोकं पापे यद्रमते जनः ॥२८॥ यावत्स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमाप
तिः ॥ तावत्कलिर्वै पृथिवीं पराक्रांतुं न चाशकत् ॥२९॥ यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरंति
हि ॥ तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ॥३०॥ यदा मघाभ्यो यास्यंति पूर्वाषाढां महर्षयः
तदा नंदात्प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥३१॥ यस्मिन्कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाह
नि ॥ प्रतिपन्नं कलियुगमिति प्राहुः पुराविदः ॥३२॥ दिव्याब्दानां सहस्रांते चतुर्थे तु पुनः कृ
तं ॥ भविष्यति तदा नृणां मन आत्मप्रकाशकं ॥३३॥ इत्येष मानवो वंशो यथा संख्यायते

भुवि ॥ तथा विट्शूद्रविप्राणां तास्ता ज्ञेया युगे युगे ॥३४॥ एतेषां नामलिंगानां पुरुषाणां म
हात्मनां ॥ कथामात्रावशिष्टानां कीर्तिरेव स्थिता भुवि ॥३५॥ देवापिः शंतनोर्भ्राता मरुश्चेक्ष्वा
कुवंशजः ॥ कलापग्राम आसाते महायोगबलान्वितौ ॥३६॥ ताविहेत्य कलेरंते वासुदेवा
नुशिक्षितौ ॥ वर्णाश्रमयुतं धर्मं पूर्ववत्प्रथयिष्यतः ॥३७॥ कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चे
ति चतुर्युगं ॥ अनेन क्रमयोगेन भुवि प्राणिषु वर्त्तते ॥३८॥ राजन्नेते मया प्रोक्ता नरदेवा
स्तथापरे ॥ भूमौ ममत्वं कृत्वांते हित्वेमां निधनं गताः ॥३९॥ कृमिविड्भस्मसंज्ञांते राजनाम्नो
पि यस्य च ॥ भूतध्रुक्तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥४०॥ कथं सेयमखंडा भूः पूर्वैर्मे पु
रुषैर्धृता ॥ मत्सुतस्य च पौत्रस्य मत्पूर्वा वंशजस्य च ॥४१॥ तेजोबन्नमयं कायं गृहीत्वात्मत
याबुधाः ॥ महीं ममतया चोभौ हित्वांतेदर्शनं गताः ॥४२॥ ये ये भूपतयो राजन्भुंजंति भु

वमोजसा। कालेन ते कृताः सर्वे कथामात्राः कथासु च ४३ इति श्रीभागवते महापु
राणे द्वादशस्कंधे युगभ्रमाणं नाम द्वितीयोध्यायः २ श्रीशुक उवाच दृष्ट्वात्मनिज
येव्यग्रान्नृपान्हसति भूरियं। अहो मां विजिगीषंति मृत्योः क्रीडनकान्नृपाः १ का
म एष नरेंद्राणां मोघः स्याद्विदुषामपि। येन फेनोपमे पिंडे येतिविश्रंभिता नृपाः
२ पूर्वं निर्जित्य षड्वर्गं जेष्यामो राजमंत्रिणः। ततः सचिवपौराप्तकरींद्रानस्य कंट
कान् ३ एवं क्रमेण जेष्यामः पृथ्वीं सागरमेखलां। इत्याशाबद्धहृदया न पश्यंत्यंतिकें
तकं ४ समुद्रावरणं जित्वा मां विशंत्यब्धिमोजसा। कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्म
जये फलं ५ यां विसृज्यैव मनवस्तत्सुताश्च कुरूद्वह। गता यथागतं युद्धे तां मां जेष्य
त्यबुद्धयः ६ मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातॄणां चापि विग्रहः। जायते ह्यसतां राज्ये मम

ताबद्धचेतसां ७ ममैवेयं मही कृत्स्ना न ते मूढेति वादिनः। स्पर्द्धमाना मिथो घ्नंति म्रियंते
मत्कृते नृपाः ८ पृथुः पुरूरवा गाधिर्नहुषो भरतोर्जुनः। मांधाता सगरो रामः खट्वांगो
धुंधुहा रघुः ९ तृणबिंदुर्ययातिश्च शर्यातिः शंतनुर्गयः। भगीरथः कुवलयाश्वः ककु
त्स्थो नैषधो नृगः १० हिरण्यकशिपुर्वृत्रो रावणो लोकरावणः। नमुचिः शंबरो भौमो हि
रण्याक्षोथ तारकः ११ अन्ये च बहवो दैत्या राजानो ये महेश्वराः। सर्वे सर्वविदः शूराः स
र्वे सर्वजितोजिताः १२ ममतां मय्यवर्त्तंत कृत्वोच्चैर्मर्त्यधर्मिणः। कथावशेषाः काले
न ह्यकृतार्थाः कृता विभो १३ कथा इमास्ते कथिता महीयसां वितायलोकेषु यशः प
रेयुषां। विज्ञानवैराग्यविवक्षया विभो वचोविभूतीर्न तु पारमार्थ्यं १४ यस्तूत्तमश्लो
कगुणानुवादः संगीयतेभीक्ष्णममंगलघ्नः। तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णेमलां

भा.द्वा.
७

कलिमस्मिन्समागतः ।१५ राजोवाच ।। केनोपायेन भगवन्कलेर्दोषान्कलौजनाः विधमिष्यंत्युपचितांस्तन्मे ब्रूहि महामुने ।१६। युगानि युगधर्मांश्च मानं प्रलयकल्पयोः कालस्येश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्महात्मनः ।१७ श्रीशुक उवाच कृते प्रवर्त्तते धर्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः सत्यं दया तपो दानमिति पादा विभोर्नृप ।१८ संतुष्टाः करुणा मैत्राः शांता दांतास्तितिक्षवः आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः ।१९ त्रेतायां धर्मपादानां तुर्यांशो हीयते शनैः अधर्मपादैरनृतहिंसासंतोषविग्रहैः ।२० तदा क्रियातपोनिष्ठा नातिहिंसा न लंपटाः त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप ।२१ तपःसत्यदयादानेष्वर्धं ह्रसति द्वापरे हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः ।२२ यशस्विनो महाशीलाः स्वाध्यायाध्ययने रताः आढ्याः कुटुंबिनो हृष्टा वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः

।२३ कलौ तु धर्महेतूनां तुर्यांशोधर्महेतुभिः एधमानैः क्षीयमाणो ह्यंते सोपि विनंक्ष्यति ।२४ तस्मिंल्लुब्धा दुराचाराः निर्दयाः शुष्कवैरिणः दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः ।२५ सत्वं रजस्तम इति दृश्यंते पुरुषे गुणाः कालसंचोदितास्ते वै परिवर्त्तंति आत्मनि ।२६ प्रभवंति यदा सत्वे मनोबुद्धींद्रियाणि च तदा कृतयुगं विद्यात्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः ।२७ यदा कर्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनां तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमान् ।२८ यदा लोभस्त्वसंतोषो मानो दंभोथ मत्सरः कर्मणां चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ।२९ यदा माया नृतं तंद्रा निद्रा हिंसा विषादनं शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः ।३० यस्मात्क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियो सती ।३१ दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाखंडदूषिताः राजानश्च प्रजा

स्यातिशिश्नोदरपराद्विजाः ३२ अव्रतावटवोऽशौचाभिक्षवश्चकुटुंबिनः तपस्विनोग्राम
वासान्यासिनोत्यर्थलोलुपाः ३३ ह्रस्वकायामहाहाराभूर्यपत्यागतह्रियः शश्वत्कटुक
भाषिण्यश्चौर्यमायोरुसाहसाः ३४ पणयिष्यंतिवैक्षुद्राःकिराटाःकूटकारिणः अना
पद्यपिमंस्यंतेवार्तांसाधुजुगुप्सितां ३५ पतिंत्यक्ष्यंतिनिर्द्रव्यंभृत्याअप्यखिलोत्तमं
भृत्यंविपन्नंपतयःकौलंगाश्चापयस्विनी ३६ पितृभ्रातृसुहृज्ज्ञातीन्हित्वासौरतसौ
हृदाः ननंदृश्यालसंवादादीनाःस्त्रैणाःकलौनराः ३७ शूद्राःप्रतिग्रहीष्यंतितपोवेषोपजी
विनः धर्मंवक्ष्यंत्यधर्मज्ञाअधिरुह्योत्तमासनं ३८ नित्यमुद्विग्नमनसोदुर्भिक्षकरक
र्शिताः निरन्नेभूतलेराजन्ननावृष्टिभयातुराः ३९ वासोन्नपानशयनव्यवायस्नानभूष
णैः हीनाःपिशाचसंदर्शाभविष्यंतिकलौजनाः ४० कलौकाकिणिकेप्यर्थेविगृह्यत्य

क्तसौहृदाः त्यक्ष्यंतिहिप्रियान्प्राणान्हनिष्यंतिस्वकानपि ४१ नरक्षिष्यंतिमनुजा
स्थविरौपितरावपि पुत्रान्भार्यांश्चकुलजांक्षुद्राःशिश्नोदरंभराः ४२ कलौनराजन्जग
तांपरंगुरुंत्रिलोकनाथानतपादपंकजं प्रायेणमर्त्याभगवंतमच्युतंयक्ष्यंतिपाखंड
विभिन्नचेतसः ४३ यन्नामधेयंम्रियमाणआतुरः पतन्स्खलन्वाविवशोगृणन्पुमा
न् विमुक्तकर्मार्गलउत्तमांगतिंप्राप्नोतियक्ष्यंतिनतंकलौजनाः ४४ पुंसांकलि
कृतान्दोषान्द्रव्यदेशात्मसंभवान् सर्वान्हरतिचित्तस्थोभगवान्पुरुषोत्तमः ४५
श्रुतःसंकीर्तितोध्यातःपूजितश्चादृतोपिवा नृणांधुनोतिभगवान्हृत्स्थोजन्मायु
ताशुभं ४६ यथाहेम्निस्थितोवह्निर्दुर्वर्णंहंतिधातुजं एवमात्मगतोविष्णुर्योगिनामशुभा
शयं ४७ विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजाप्यैः नात्यंतशुद्धिंलभतें

तरात्मा यथा हृदिस्थ भगवत्यनंते ॥४८ तस्मात्सर्वात्मना राजन् हृदिस्थं कुरु केशवं म
म्रियमाणो ह्यवहितस्ततो याति परां गतिं ॥४९ म्रियमाणैरभिध्येयो भगवान्जगदीश्वरः
आत्मभावं नयत्यंग सर्वात्मा सर्वसंश्रयः ॥५० कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान्गु
णः कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबंधः परं व्रजेत् ॥५१ कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो म
खैः द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात् ॥५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वाद
शस्कंधे कलिदोषवर्णने तृतीयोध्यायः ॥३ श्रीशुक उवाच ॥ कालस्ते परमाण्वादिः द्विप
रार्द्धावधिर्नृप कथितो युगमानं च शृणु कल्पलयावपि ॥१ चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दि
नमुच्यते ॥ स कल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशांपते ॥२ तदंते प्रलयस्तावान् ब्राह्मी रात्रि
रुदाहृता ॥ त्रयो लोका इमे यत्र कल्पंते प्रलयाय हि ॥३ एष नैमित्तिकः प्रलयो यत्र

विश्वसृक् शेतेऽनंतासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चात्मभूः ॥४ द्विपरार्धे त्वतिक्रांते ब्रह्मणः
परमेष्ठिनः ॥ तदा प्रकृतयः सप्त कल्पंते प्रलयाय वै ॥५ एष प्राकृतिको राजन् प्रलयो यत्र
लीयते ॥ अंडकोशस्तु संघातो विघात उपसादिते ॥६ पर्जन्यः शतवर्षाणि भूमौ राज
न्न वर्षति ॥ तदा निरन्ने ह्यन्योन्यं भक्ष्यमाणाः क्षुधार्दिताः क्षयं यास्यंति शनकैः कालेनोपद्रु
ताः प्रजाः ॥७ सामुद्रं दैहिकं भौमं रसं सांवर्त्तको रविः रश्मिभिः पिबते घोरैः सर्वं नैव वि
मुंचति ॥८ ततः संवर्त्तको वह्निः संकर्षणमुखोत्थितः दहत्यनिलवेगोत्थः शून्यान् भुवि
वरानथ ॥९ उपर्यधः समंतात् शिखाभिर्वह्निसूर्ययोः दह्यमानं विभात्यंडं दग्धगोमय
पिंडवत् ॥१० ततः प्रचंडपवनो वर्षाणामधिकं शतं परः सांवर्त्तको वाति धूम्रं खं रजसा
वृतं ॥११ ततो मेघकुलान्यंग चित्रवर्णान्यनेकशः शतं वर्षाणि वर्षंति नदं

तिरभसस्वनैः ॥१२॥ ततएकोदकंविश्वंब्रह्मांडविवरांतरं तदाभूमेर्गंधगुणंग्रसंत्यापउद
प्लवे ॥१३॥ ग्रस्तगंधातुपृथिवीप्रलयत्वायकल्पते ॥ अपांरसमथोतेजस्तालीयंतेथनीर
साः ॥१४॥ ग्रसतेतेजसोरूपंवायुस्तद्रहितंतदा लीयतेचानिलेतेजोवायोःखंग्रसतेगुणं
॥१५॥ सवैविशतिखंराजंस्ततश्चनभसोगुणं ॥ शब्दंग्रसतिभूतादिर्नभस्तमनुलीयते
॥१६॥ तैजसश्चेंद्रियाण्यंगदेवान्वैकारिकोगुणैः ॥१७॥ महान्ग्रसत्यहंकारंगुणाः स
त्वादयश्चतं ॥ ग्रसतेव्याकृतंराजन्गुणान्कालेनचोदितं ॥१८॥ नतस्यकालावयवैप
रिणामादयोगुणाः ॥ अनाद्यनंतमव्यक्तंनित्यंकारणमव्ययं ॥१९॥ नयत्रवाचोनमनोन
सत्वंतमोरजोवामहदादयोमी ॥ नप्राणबुद्धींद्रियदेवतावानसंनिवेशःखलुलोकक
ल्पः ॥२०॥ नस्वप्नजाग्रन्नचतत्सुषुप्तंनखंजलंभूरनिलोग्निरर्कः ॥ सुषुप्तवच्छून्यव

दप्रतर्क्यंतन्मूलभूतंपदमामनंति ॥२१॥ लयःप्राकृतिकोह्येषपुरुषाव्यक्तयोर्यदा ॥ शक्त
यःसंप्रलीयंतेविवशाःकालविद्रुताः ॥२२॥ बुद्धींद्रियार्थरूपेणज्ञानंभातितदाश्रयं ॥ दृश्य
त्वाव्यतिरेकाभ्यामाद्यंतवदवस्तुयत् ॥२३॥ दीपश्चक्षुश्चरूपंचज्योतिषोनपृथग्भवे
त् एवंधीःखानिमात्राश्चनस्युरन्यतमादृतात् ॥२४॥ बुद्धेर्जागरणंस्वप्नःसुषुप्तिरितिचो
च्यते ॥ मायामात्रमिदंराजन्नानात्वंप्रत्यगात्मनि ॥२५॥ यथाजलधराव्योम्निभवंतिन
भवंतिच ॥ ब्रह्मणीदंतथाविश्वमवयव्युदयाप्ययात् ॥२६॥ सत्यंह्यवयवःप्रोक्तःसर्वा
वयविनामिह विनार्थेनप्रतीयेरन्पटस्येवांगतंतवः ॥२७॥ यत्सामान्यविशेषाभ्या
मुपलभ्येतसभ्रमः ॥ अन्योन्यापाश्रयात्सर्वमाद्यंतवदवस्तुयत् ॥२८॥ विकारःख्याय
मानोपिप्रत्यगात्मानमंतरा ॥ ननिरूप्योस्त्यणुरपिस्याच्चेच्चित्समआत्मवत् ॥२९

नहिसत्यस्यनानात्वमविद्वान्यदिमन्यसे॥ नानात्वंछिद्रयोर्यद्वत्ज्योतिषोर्वातयोः
र्यद्वत्ज्योतिषोवतियोरिव ॥ ३०॥ यथाहिरण्यंबहुधासमीयतेनृभिःक्रियाभिर्व्यवहा
रवर्त्मसु॥ एवंवचोभिर्भगवानधोक्षजोव्याख्यायतेलौकिकवैदिकैःजनैः॥ ३१॥ यथाघ
नोर्कप्रभवोर्कदर्शितोह्यर्कांशभूतस्यचचक्षुषस्तमः एवंत्वहंब्रह्मगुणस्तदीक्षितोब्रह्मां
शकस्यात्मनआत्मबंधनः॥ ३२॥ घनोयदार्कप्रभवोविदीर्यतेचक्षुस्वरूपंरविमीक्षतेत
दा यदाह्यहंकारउपाधिरात्मनोजिज्ञासयानश्यतितर्ह्यनुस्मरेत्॥ ३३॥ यदैवमेतेनवि
वेकहेतिनामायामयाहंकरणात्मबंधनं॥ छित्वाच्युतात्मानुभवोवतिष्ठतेतमाहुरा
त्यंतिकमंगसंप्लवं॥ ३४॥ नित्यदासर्वभूतानांब्रह्मादीनांपरंतप उत्पत्तिप्रलयावेके
सूक्ष्मज्ञाः संप्रचक्षते॥ ३५॥ कालस्रोतोजवेनाशुह्रियमाणस्यनित्यदा॥ परिणामिनामव

६

स्थास्ताजन्मप्रलयहेतवः॥ ३६॥ अनाद्यंतवतानेनकालेनेश्वरमूर्तिना॥ अवस्थानैवदृश्यं
तेवियतिज्योतिषामिव॥ ३७॥ नित्योनैमित्तिकश्चैवतथाप्राकृतिकोलयः॥ आत्यंतिक
श्चकथितःकालस्यगतिरीदृशी॥ ३८॥ एताःकुरुश्रेष्ठजगत्विधातुर्नारायणस्याखि
लसत्वधाम्नः॥ लीलाकथास्तेकथिताःसमासतःकार्त्स्न्येननाजोप्यभिधातुमीश्वरः॥ ३९
संसारसिंधुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यःप्लवोभगवतःपुरुषोत्तमस्य॥ लीलाकथा
रसनिषेवणमंतरेणपुंसोभवेत्तविविधदुःखदवार्दितस्य॥ ४०॥ पुराणसंहितामेतामृ
षिर्नारायणोव्ययः नारदायपुराप्राहकृष्णद्वैपायनायसः॥ ४१॥ सवैमह्यंमहाराजभग
वान्बादरायणः॥ इमांभागवतींप्रीतःसंहितांवेदसंमितां॥ ४२॥ एतांवक्ष्यत्यसौसूत
ऋषिभ्योनैमिषालये॥ दीर्घसत्रेकुरुश्रेष्ठसंपृष्टःशौनकादिभिः॥ ४३॥ ॥ इतिश्रीभाग

वतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेचतुर्थोध्यायः ४ श्रीशुकउवाच ॥ अत्रानुवर्ण्यतेभीक्ष्णंवि
श्वात्माभगवान्हरिः यस्यप्रसादजोब्रह्मारुद्रःक्रोधसमुद्भवः १ त्वंतुराजन्मरिष्येतिप
शुबुद्धिमिमांजहि नजातःप्रागभूतोद्यदेहवत्त्वंननंक्ष्यसि २ नभविष्यसिभूत्वात्वं
पुत्रपौत्रादिरूपवान् बीजांकुरवत्देहादेर्व्यतिरिक्तोयथानलः ३ स्वप्नेयथाशिरश्छे
दःपंचत्वाद्यात्मनःस्वयं यस्मात्पश्यतिदेहस्यततआत्माह्यजोमरः ४ घटेभिन्नेयथा
काशआकाशःस्याद्यथापुरा एवंदेहेमृतेजीवोब्रह्मसंपद्यतेपुनः ५ मनःसृजतिवै
देहान्गुणान्कर्माणिचात्मनः तन्मनःसृजतेमायाततोजीवस्यसंसृतिः ६ स्नेहाधि
ष्ठानवर्त्यग्निसंयोगोयावदीयते ततोदीपस्यदीपत्वमेवंदेहकृतोभवः रजःसत्वतमोवृ
त्याजायतेथविनश्यति ७ नतत्रात्मास्वयंज्योतिर्योव्यक्ताव्यक्तयोपरः आकाशइवचा

धारोध्रुवोनंतोपमस्ततः ८ एवमात्मानमात्मस्थमात्मनैवामृशप्रभो बुध्यानुमान
गर्भिण्यावासुदेवानुचिंतया ९ चोदितोविप्रवाक्येननत्वांधक्ष्यतितक्षकः मृत्यवोनोप
धक्ष्यंतिमृत्युनांमृत्युमीश्वरं १० अहंब्रह्मपरंधामब्रह्माहंपरमंपदं एवंसमीक्ष्यचात्मा
नमात्मन्याधायनिष्कले ११ दशंतंतक्षकंपादेलेलिहानंविषाननैः नद्रक्ष्यसिशरीरंचवि
श्वंचपृथगात्मनः १२ एतत्तेकथितंतातयदात्मापृष्टवान्नृप हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टांकिंभू
यःश्रोतुमिछसि १३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेपरिक्षितब्रह्मोपदेशोपंचमो
ध्यायः ५ सूतउवाच ॥ एतन्निशम्यमुनिनाभिहितंपरिक्षित्व्यासात्मजेननिखिलात्म
दृशासमेन तत्पादपद्ममुपसृत्यनतेनमूर्ध्नाबद्धांजलिस्तमिदमाहसविष्णुरातः १ राजो
वाच ॥ सिद्धोस्म्यनुगृहीतोस्मिभवताकरुणात्मना श्रावितोयच्चमेसाक्षादनादिनिध

नो हरिः। २ नात्यद्भुतमिदं मन्ये महतामच्युतात्मनां। अज्ञेषु तापतप्तेषु भूतेषु यदनुग्र
हः ३ पुराणसंहितामेतामश्रौष्म भवतो वयं। यस्यां खलूत्तमश्लोको भगवाननुवर्ण्य
ते। ४ भगवंस्तक्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न बिभेम्यहं। प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्व
या ५ अनुजानीहि मां ब्रह्मन् वाचं यच्छाम्यधोक्षजे। मुक्तकामाशयं चेतः प्रवेश्य विसृ
जाम्यसून् ६ अज्ञानं च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया। भवता दर्शितं क्षेमं परं भगवतः
पदं ७ सूत उवाच॥ इत्युक्तस्तमनुज्ञाप्य भगवान् बादरायणिः। जगाम भिक्षुभिः सा
कं नरदेवेन पूजितः ८ परीक्षिदपि राजर्षिरात्मन्यात्मानमात्मना। समाधाय परं दध्या
वस्पंदासुर्यथा तरुः। ९ प्राक्कूले बर्हिष्यासीनो गंगाकूल उदङ्मुखः। ब्रह्मभूतो महायो
गी निःसंगः छिन्नसंशयः। १० तक्षकः प्रहितो विप्राः क्रुद्धेन द्विजसूनुना। हंतुकामो नृ

पं गच्छन् ददर्श पथि कश्यपं। ११ तर्पयित्वा तं द्रविणैर्निवर्त्य विषहारिणं द्विजरूपप्रतिछ
न्नः कामरूपोदशन्नृपं १२ ब्रह्मभूतस्य राजर्षेर्देहोहिगरलाग्निना। बभूव भस्मसात्
सद्यः पश्यतां सर्वदेहिनां १३ हाहाकारो महानासीद्भुवि खे दिक्षु सर्वतः। विस्मिता अभ
वन् सर्वे देवासुरनरादयः। १४ देवदुंदुभयो नेदुर्गंधर्वाप्सरसो जगुः। ववर्षुः पुष्पव
र्षाणि गंधर्वाप्सरसो दिवि १५ जनमेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तक्षकभक्षितं। यथाजुहाव
संक्रुद्धः सर्पान्सत्रे सह द्विजैः। १६ सर्पसत्रे समिद्धाग्नौ दह्यमानान्महोरगान्। दृष्ट्वेंद्रं भय
संविग्नस्तक्षकः शरणं ययौ १७ अपश्यंस्तक्षकं तत्र राजा पारिक्षितो द्विजान्। उवाच त
क्षकः कस्मान्न दह्येतोरगाधमः। १८ तं गोपायति राजेंद्र शक्रः शरणमागतं। तेन संस्तं
भितः सर्पस्तस्मान्नाग्नौ पतत्यसौ। १९ पारिक्षित इति श्रुत्वा प्राहर्त्विज उदारधीः। स

हें द्रस्तक्षको विप्रा नाग्नौ किमिति पात्यते ॥२०॥ तच्छ्रुत्वाजुहुवुर्विप्राः सहेंद्रं तक्षकं मखे
तक्षकाशु पतस्वेह सहेंद्रेण मरुत्वता ॥२१॥ इति ब्रह्मोदिताक्षेपैः स्थानादिंद्रः प्रचालितः
बभूव संभ्रांतमतिः सविमानः सतक्षकः ॥२२॥ तं पतंतं विमानेन सहतक्षकमंबरात्
विलोक्यांगिरसः प्राह राजानं तं बृहस्पतिः ॥२३॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ नैव त्वया मनुष्येंद्र
वधमर्हति सर्पराट् अनेन पीतममृतं ज्ञातस्तेनाजरामरः ॥२४॥ जीवितं मरणं जंतोर्गति
स्वेनैव कर्मणा राजन्नततोन्यो नास्त्यस्य प्रदाता सुखदुःखयोः ॥२५॥ सर्पचौराग्निविद्युद्भिः
क्षुत्तृड्व्याध्यादिभिर्नृप पंचत्वमृच्छते जंतुर्भुंक्ते आरब्धकर्म तत् ॥२६॥ तस्मात्सत्रमि
दं राजन्संस्थीयेताभिचारिकं सर्पा अनागसो दग्धा जनैर्दिष्टं हि भुज्यते ॥२७॥ सूत उ
वाच ॥ इत्युक्तः स तथेत्याह महर्षेर्मानयन्वचः सर्पसत्रादुपरतः पूजयामास

वाक्पतिं ॥२८॥ सैषा विष्णोर्महामाया बाध्ययालक्षणया यथा मुह्यंत्यस्यैवात्मभूता भूतेषु
गुणवृत्तिभिः ॥२९॥ न यत्र दंभीति भिया विराजिता मायात्मवादे सकृदात्मवादिभिः न
यद्विवादो विविधस्तदाश्रयो मनश्च संकल्पविकल्पवृत्ति यत् ॥३०॥ न यत्र सृज्यं सृजतोभ
योः परं श्रेयश्च जीवस्त्रिभिरन्वितस्त्वहं तदेतदुत्सादितबाध्यबाधकं निषेध्य चोर्मिन्निवि
रमेत स यं मुनिः ॥३१॥ परं पदं वैष्णवमामनंति यन्नेति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः विसृज्य दौ
रात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगृह्यावसितं समाहितैः ॥३२॥ त एतदधिगच्छंति विष्णोर्यत्पर
मं पदं अहं ममेति दौर्जन्यं न येषां न येषां देहगेहजं ॥३३॥ अतिवादांस्तितिक्षेत ना
वमन्येत कंचन न चेतदेहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥३४॥ नमो भगवते तस्मै कृष्णा
याकुंठवेधसे यत्पदांबुरुहध्यानात्संहितामध्यगामिमाम् ॥३५॥ शौनक उवाच ॥ पै

त्यादिभिर्व्यस्तशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महर्षिभिः। वेदाश्चकतिधाव्यस्ताएतत्सौम्याभिधेहिनः ३६
सूतउवाच॥ समाहितात्मनोब्रह्मन्ब्रह्मणःपरमेष्ठिना हृद्याकाशादभून्नादोवृत्तिरोधा
द्विभाव्यते। ३७ यदुपासनयाब्रह्मन्योगिनोमलमात्मनः द्रव्यक्रियाकारकाख्यंधु
त्वायांत्यपुनर्भवं ३८ ततोभूत्त्रिवृदोंकारोयोव्यक्तप्रभवस्वराट् यत्तल्लिंगंभगव
तोब्रह्मणःपरमेष्ठिनः ३९ शृणोतियइमंस्फोटंसुप्तश्रोत्रेचशून्यदृक् येनवाग्व्यज्य
तेयस्यव्यक्तिराकाशआत्मनः ४० स्वधाम्नोब्रह्मणःसाक्षाद्वाचकःपरमात्मना ससर्व
मंत्रोपनिषद्वेदबीजंसनातनं ४१ तस्यह्यासंस्त्रयोवर्णाअकाराद्याभृगूद्वह धार्यंते
यैस्त्रयोभावागुणनामार्थवृत्तयः ४२ ततोक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः अंतः
स्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणं ४३ ततोसौचतुरोवेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः समा

हृतिकान्सोंकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ४४ पुत्रानध्यापयत्तांस्तुमहर्षीन्ब्रह्मकोविदान् ते
तुधर्मोपदेष्टारःस्वपुत्रेभ्यःसमादिशन् ४५ तेपरंपरयाप्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः च
तुर्युगेष्वथव्यस्ताद्वापरादौमहर्षिभिः ४६ क्षीणायुषःक्षीणसत्वान्दुर्मेधान्वीक्ष्यकाल
तः वेदान्ब्रह्मर्षयोव्यस्यन्हृदिस्थाच्युतचोदिताः ४७ अस्मिन्नप्यंतरेब्रह्मन्भगवां
ल्लोकभावनः ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितोधर्मगुप्तये ४८ पराशरात्सत्यवत्यामंशां
शकलयाविभुः अवतीर्णोमहाभागवेदंचक्रेचतुर्विधं ४९ ऋगथर्वयजुःसाम्नांराशीनु
द्धृत्यवर्गशः चतस्रःसंहिताश्चक्रेमंत्रैर्मणिगणाइव ५० तासांसचतुरःशिष्यानुपा
हूयमहामतिः एकैकांसंहितांब्रह्मन्नेकैकस्मैददौविभुः ५१ पैलायसंहितामाद्यांबह्वृ
चाख्यामुवाचह वैशंपायनसंज्ञायनिगदाख्यंयजुर्गणं ५२ साम्नांजैमिनयेप्राहत

याछंदोगसंहितां अथर्वांगिरसीनामस्वशिष्यायसुमंतवे ।५३। पैलःस्वांसंहितामूचे इं
द्रप्रमितयेमुनिः बाष्कलायचसोप्याहशिष्येभ्यःसंहितांस्वकां ।५४। चतुर्धाव्यस्यबोध्याय
याज्ञवल्क्यायभार्गव। पराशरायाग्निमित्रे इंद्रप्रमितिरात्मवान् ।५५। अध्यापयत्स्वसं
हितांस्वांमांडूकेयंमृषिंकविं तस्यशिष्योदेवमित्रःसौभर्यादिभ्यऊचिवान् ।५६। शाक
ल्यस्तत्सुतःस्वांतुपंचधाव्यस्यसंहितां वात्समुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ।५७
जातुकर्ण्यश्चतच्छिष्यसनिरुक्तांस्वसंहितां बलाकपैजवैताजविरजेभ्योददौमुनिः
।५८। बाष्कलिःप्रतिशाखाभ्योवालखिल्याख्यसंहितां चक्रेबालायनिर्भज्यकासारश्चै
वतांदधुः ।५९। बह्वृचोसंहिताह्येताएतेब्रह्मर्षिभिर्धृताः श्रुत्वैतच्छंदसांव्यासंसर्वपा
पैःप्रमुच्यते ।६०। वैशंपायनशिष्यावैचरकाध्वर्यवोभवत् यच्चेरुःब्रह्महत्यांहःक्षपणं

स्वगुरोर्व्रतं ।६१। याज्ञवल्क्यश्चतच्छिष्यआहाहोभगवान्कियत् चरितेनाल्पसाराणांच
रिष्येहंसुदुश्चरं ।६२। इत्युक्तोगुरुरप्याहकुपितोयाह्यलंत्वया विप्रावमंताशिष्येणमद
धीतंत्यजाश्विति ।६३। देवरातसुतःसोपिछर्दित्वायजुषांगणं ततोगतोथमुनयोददृशु
स्तान्यजुर्गणान् ।६४। यजूंषितित्तिराभूत्वातल्लोलुपतयाददुः तास्तैत्तिरीयाइतियजुः
शाखाआसन्सुपेशलाः ।६५। याज्ञवल्क्यस्ततोब्रह्मन्छंदांस्यधिगवेषयन् गुरोरविद्य
मानानिसूपतस्थेर्कमीश्वरं ।६६। याज्ञवल्क्यउवाच ॐनमोभगवतेआदित्यायानां
ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानांमंतर्हृदयेबहिरप्याकाशइवोपाधिनाव्यवधीयमानोभगवाने
कएवक्षणलवनिमेषावयवोपचितसंवत्सरगणेनोपादानविसर्गाभ्यामिमांलोक
यात्रामनुवहति ।६७। यदुहवाविबुधर्षभसवितरदस्तापत्यनुसवनमहरहराम्नायवि

धिनोपतिश्चमानानामखिलवृजिनबीजावभर्जनभगवतः समभिधीमहितपनमंड
लं ॥ ६८ ॥ य इह वावस्थिरचरनिकराणां निजकेतनानां मनइंद्रियासुगणाननात्मनः
स्वयमात्मांतर्यामी प्रचोदयति ॥ ६९ ॥ य एवेमं लोकमतिकरालवदनांधकारसंज्ञाजगरग्रह
गृहीतकमिवाचेतनमवलोक्यानुकंपया परमकारुणिक ईक्षयैवोत्थाप्याहरनुसव
नं श्रेयसि स्वधर्माख्यात्मावस्थाने प्रवर्त्तयत्यवनिपतिरिवासाधूनां भयमुलंत्रिभुव
नगुरुवंदितमहमयातयामयजुःकाममुपसरामीति ॥ ७० ॥ सूत उवाच ॥ एवं स्तुतः स
भगवान्वाजिरूपधरो हरिः ॥ यजूंष्ययातयामानि मुनयेदात्प्रसादितः ॥ ७१ ॥ यजुर्भि
रकरोच्छाखादश पंचशतैर्विभुः ॥ जगृहुर्वाजसंन्यस्ताः कण्वमध्यंदिनादयः ॥ ७२ ॥
जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमंतुस्तनयो मुनेः ॥ सुत्वांस्तु तत्सुतस्ताभ्यामेकैकां प्राह संहि

तां ॥ ७३ ॥ सुकर्मा चापि तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान् ॥ सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो द्वि
जः ॥ ७४ ॥ हिरण्यनाभः कौशल्यः पौष्यंजिश्च सुकर्मणः ॥ शिष्यौ जगृहतुश्चान्य आवंत्यो ब्रह्म
वित्तमः ॥ ७५ ॥ उदीच्याः सामगाः शिष्या आसन्पंचशतानि वै ॥ पौष्यंज्यावंत्ययोश्चापि तांश्चो
दीच्यान्प्रचक्षते ॥ ७६ ॥ उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पंचशतं स्मृताः ॥ हैरण्यनाभास्तावं
तः संहितायेर्द्विजोत्तमैः ॥ ७७ ॥ लौगाक्षिर्मांगलिः कुल्यः कुशीदः कुक्षिरेव च ॥ पौष्यंजि
शिष्या जगृहुः संहितास्ते शतं शतं ॥ ७८ ॥ कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशति संहिताः ॥ शिष्य
ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषा आवंत्य आत्मवान् ॥ ७९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादश
स्कंधे वेदशाखाविभागे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ सूत उवाच ॥ अथर्ववित्सुमंतुश्च शिष्यमध्याप
यत्स्वकां संहितां सोपि पथ्याय वेददर्शाय चोक्तवान् ॥ १ ॥ शौक्लायनिर्ब्रह्मबलिर्मोदोषः

पिप्पलायनिः ॥ वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यानथो शृणु २ कुमुदः शुनको ब्रह्मन् जा
जलिश्चाप्यथर्ववित् बभ्रुः शिष्योथांगिरसः सैंधवायन एव च ३ अधीयेतां संहिते द्वे साव
र्ण्याद्यास्तथापरे नक्षत्रकल्पः शांतिश्च कश्यपांगिरसादयः ४ एते आथर्वणाचार्याः शृ
णु पौराणिकान् मुने ५ त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णिरकृतव्रणः वैशंपायनहारीतौ
षड्वै पौराणिका इमे ६ अधीयंत व्यासशिष्यात् संहितां मत्पितुर्मुखात् एकैकामहमे
तेषां शिष्यः सर्वाः समध्यगां ७ कश्यपोहं च सावर्णी रामशिष्योकृतव्रणः अधीमहि व्या
सशिष्याच्चत्वारो मूलसंहिताः ८ पुराणलक्षणं ब्रह्मन् ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितं शृणुष्व बुद्धि
माश्रित्य वेदशास्त्रानुसारतः ९ सर्गोस्याथ विसर्गश्च वृत्ती रक्षांतराणि च वंशो वंशानुच
रितं संस्था हेतुरपाश्रयः १० दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः केचित् पंचविधं

ब्रह्मन् महदल्पव्यवस्थया ११ अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोहमः भूतसूक्ष्में
द्रियार्थानां संभवः सर्ग उच्यते १२ पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः विसर्गो
यं समाहारो बीजाद्बीजं चराचरं १३ वृत्तिर्भूतानि भूतानां चराणामचराणि च कृता
स्वेन नृणां तत्र कामाच्चोदनयापि वा १४ रक्षाच्युतावतारेहा विश्वस्यानुयुगे युगे तिर्य
ङ्मर्त्यर्षिदेवेषु हन्यंते यैस्त्रयीद्विषः १५ मन्वंतरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः ऋषयोंऽशा
वताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते १६ राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिकोन्वयः वंशानुच
रितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये १७ नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यंतिको लयः संस्थेति क
विभिः प्रोक्ता चतुर्धास्य स्वभावतः १८ हेतुर्जीवोस्य सर्गादेरविद्याकर्मकारकः यं चानु
शायिनं प्राहुरव्याकृतमुतापरे १९ व्यतिरेकान्वयो यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु मायाम

येषु न तद्ब्रह्म जीववृत्तिषु पाश्रयः ॥ २० ॥ यथार्थेषु च यथा व्यं तन्मात्रं रूपनामसु ॥ बीजादि
पंचतांतासु ह्यवस्थासु युतायुतं ॥ २१ ॥ विरमेत यदा चित्तं हित्वा वृत्तित्रयं स्वयं ॥ योगेन वा
तदात्मानं वेदेहाया निवर्त्तते ॥ २२ ॥ एवं लक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः ॥ मुनयोष्टाद
श प्राहुः क्षुल्लकानि महांति च ॥ २३ ॥ ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं लिंगं सगारुडं ॥ नारदीयं भाग
वतं माग्नेयं स्कंदसंज्ञितं ॥ २४ ॥ भविष्यं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कंडेयं सवामनं ॥ वाराहं मात्स्यं कौर्म्मं च
ब्रह्मांडाख्यमिति त्रिषट् ॥ २५ ॥ ब्रह्मन्निदं समाख्यातं शाखाप्रणयनं मुनेः ॥ शिष्यशिष्यप्रशि
ष्याणां ब्रह्मतेजोविवर्द्धनं ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे पुराणकथने स
प्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ शौनक उवाच ॥ सूत जीव चिरं साधो वद नो वदतां वर ॥ तमस्यपारे
भ्रमतां नृणां त्वं पारदर्शनः ॥ १ ॥ आहुश्चिरायुषमृषिं मकंडुतनयं जनाः ॥ यः कल्पांत उ

र्वरितो येन ग्रस्तमिदं जगत् ॥ २ ॥ स वा अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पेस्मिन्भार्गवर्षभः ॥ नैवाधु
नापि भूतानां संप्लवः कोपि जायते ॥ ३ ॥ एक एवार्णवे भ्राम्यन्ददर्श पुरुषं किल ॥ वटपत्र
पुटे तोकं शयानं त्वेकमद्भुतं ॥ ४ ॥ एष नः संशयो भूयान्सूत कौतूहलं यतः ॥ तन्नश्छिंधि महा
योगिन्पुराणेष्वपि संमतः ॥ ५ ॥ सूत उवाच ॥ प्रश्नस्त्वया महर्षेयं कृतो लोकभ्रमापहः ॥ ना
रायणकथा यत्र गीता कलिमलापहा ॥ ६ ॥ प्राप्तद्विजातिसंस्कारो मार्कंडेयः पितुः क्रमात् ॥
छंदांस्यधीत्य धर्मेण तपःस्वाध्यायसंयुतः ॥ ७ ॥ बृहद्व्रतधरः शांतो जटिलो वल्कलांबरः ॥
बिभ्रत्कमंडलुं दंडमुपवीतं समेखलं ॥ ८ ॥ कृष्णाजिनं साक्षसूत्रं कुशांश्च नियमर्धये ॥
अग्न्यर्कगुरुविप्रात्मस्वर्चयन्संध्ययोर्हरिं ॥ ९ ॥ सायं प्रातः स गुरवे भैक्ष्यमाहृत्य वाग्यतः ॥
बुभुजे गुर्वनुज्ञातः सकृन्नो चेदुपोषितः ॥ १० ॥ एवं तपःस्वाध्यायपरो वर्षाणामयुतायुतं

आराधयन्हृषीकेशंजिग्येमृत्युंसुदुर्जयं ११ ब्रह्माभृगुर्भवोदक्षोब्रह्मपुत्राश्चयेपरे नृदे
वपितृभूतानितेनासन्नतिविस्मिताः १२ इत्थंबृहद्व्रतधरस्तपःस्वाध्यायसंयमैः दध्याव
धोक्षजंयोगध्वस्तक्लेशांतरात्मना १३ तस्यैवंयुंजतश्चित्तंमहायोगेनयोगिनः व्यती
यायमहान्कालोमन्वंतरषडात्मकः १४ एतत्पुरंदरोज्ञात्वासप्तमेस्मिन्किलांतरे
तपोविशंकितोब्रह्मन्नारेभेतद्विघातनं १५ गंधर्वाप्सरसःकामंवसंतमलयानिलौ
मुनयेप्रेषयामासरजस्तोकमदौतथा १६ तेवैतदाश्रमंजग्मुर्हिमाद्रेःपार्श्वउत्तरे पु
ष्पभद्रानदीयत्रचित्राख्याचशिलाविभो १७ तदाश्रमपदंपुण्यंपुण्यद्रुमलतांचितं
पुण्यद्विजकुलाकीर्णंपुण्यामलजलाशयं १८ मत्तभ्रमरसंगीतंमत्तकोकिलकू
जितंमत्तबर्हिनटाटोपंमत्तद्विजकुलाकुलं १९ वायुःप्रविष्टआदायहिमनिर्झ

रशीकरान् सुमनोभिःपरिष्वक्तोववावुत्तंभयन्स्मरं २० उद्यच्चंद्रनिशावक्त्रःप्रवा
लस्तबकालिभिः गोपद्रुमलताजालैस्तत्रासीत्कुसुमाकरः २१ अन्वीयमानोगंधर्वै
र्गीतवादित्रयूथकैः अदृश्यतात्तचापेषुःस्वःस्त्रीयूथपतिःस्मरः २२ हुत्वाग्निंसमुपासी
नंददृशुःशक्रकिंकराः मीलिताक्षंदुराधर्षंमूर्तिमंतमिवानलं २३ ननृतुस्तस्यपुर
तःस्त्रियोथोगायकाजगुः मृदंगवीणापणवैर्वाद्यंचक्रुर्मनोरमं २४ संदधेस्त्रंस्वधनुषि
कामःपंचमुखंतदा मधुर्मनोरजस्तोकइंद्रभृत्याव्यकंपयन् २५ क्रीडंत्याःपुंजिक
स्थल्याःकंदुकैःस्तनगौरवात् भृशमुद्विग्नमध्यायाःकेशविस्रंसितस्रजः २६ इत
स्ततोभ्रमदृष्टेश्चलंत्याअनुकंदुकं वायुर्जहारतद्वासःसूक्ष्मंत्रुटितमेखलं २७ विस
सर्जतदाबाणंमत्वातंस्वजितंस्मरः सर्वंतत्राभवन्मोघमनीशस्ययथोद्यमः २८

नइत्थमपकुर्वंतो मुनेस्तत्तेजसा मुने । दह्यमाना निववृतुः प्रबोध्याहिमिवार्भकाः २९ इतींद्रानुचरैर्ब्रह्मन्धर्षितोपि महामुनिः । यन्नागादहमो भावं न तच्चित्रं महत्सु हि ३० दृष्ट्वा निस्तेजसं कामं सगणं भगवान्स्वराट् । श्रुत्वानुभावं ब्रह्मर्षेर्विस्मयं समगात्परं ३१ तस्यैवं युंजतश्चित्तं तपःस्वाध्यायसंयमैः । अनुग्रहायाविरासीन्नरनारायणो हरिः ३२ तौ शुक्लकृष्णौ नवकंजलोचनौ चतुर्भुजौ रौरववल्कलांबरौ । पवित्रपाणी उपवीतकं त्रिवृत्कमंडलुं दंडमृजुं च वैणवं ॥ ३३ ॥ पद्माक्षमालामुत जंतुमार्जनं वेदं च साक्षात्तप एव रूपिणौ । तपत्तडिद्वर्णपिशंगरोचिषा प्रकाशमानौ विबुधर्षभार्चितौ ॥ ३४ ॥ ते वै भगवतो रूपे नरनारायणावृषी । दृष्ट्वोत्थायादरेणोच्चैर्ननामांगेन दंडवत् ॥ ३५ ॥ स तत्संदर्शनानंदनिर्वृतात्मेंद्रियाशयः । हृष्टरोमाश्रुपूर्णाक्षो न सेहे तावुदीक्षितुं ॥ ३६ ॥ उत्थाय प्रांज

लिः प्रह्वः औत्सुक्यादाश्लिष्यन्निव । नमो नम इतीशानौ बभाषे गद्गदाक्षरः ॥ ३७ ॥ तयोरासनमादाय पादयोरवनिज्य च । अर्हणेनानुलेपेन धूपमाल्यैरपूजयत् ॥ ३८ ॥ सुखमासीनमासीनौ प्रसादाभिमुखौ मुनी । पुनरानम्य पादाभ्यां गरिष्ठाविदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ श्रीमार्कंडेय उवाच ॥ ॥ किं वर्णये तव विभो यदुदीरितोसुः संस्पंदते तमनु वाङ्मनइंद्रियाणि स्पंदंति वै तनुभृतामजशर्वयोश्च स्वस्याप्यथापि भजतामसि भावबंधुः ॥ ४० ॥ मूर्ती इमे भगवतो भगवंस्त्रिलोक्याः क्षेमाय तापविरमाय च मृत्युजित्यै । नाना बिभर्ष्यवितुमन्यतनूर्यथेदं सृष्ट्वा पुनः ग्रससि सर्वमिवोर्णनाभिः ॥ ४१ ॥ तस्यावितुः स्थिरचरेशितुरंघ्रिमूलं यत्स्थं न कर्मगुणकालरजः स्पृशंति यद्वै स्तुवंति निनमंति यजंत्यभीक्ष्णं ध्यायंति वेदहृदया मुनयस्तदाप्त्यै ॥ ४२ ॥ नान्यं तवांघ्र्युपनयादपवर्गमूर्तेः क्षेमं जनस्य परितोभिय ईश विद्मः

ब्रह्माबिभेत्यलमतोद्विपरार्धधिष्ण्यः कालस्य ते किमुत तत्कृतभौतिकानां ४३ तद्वै
भजाम्यृतधियस्तव पादमूलं हित्वेदमात्मछदिमात्मगुरोः परस्य देहाद्यपार्थमसद
न्त्यमभिज्ञमात्रं विंदेत ते तर्हि सर्वमनीषितार्थं ४४ सत्वंरजस्तम इतीशतवात्मबंधो मा
यामया स्थितिलयोद्भवहेतवोस्य लीलाधृता यदपि सत्वमयी प्रशांत्यै नान्ये नृणां व्यस
नमोहभियश्च याभ्यां ४५ तस्मात्तवेह भगवन्नथ तावकानां शुक्लां तनुं स्वदयितां कु
शला भजंति यत्सात्वताः पुरुषरूपमुशंति सत्वं लोको यतो भयमुतात्मसुखं न चान्य
त् ४६ तस्मै नमो भगवते पुरुषाय भूम्ने विश्वाय विश्वगुरवे परदेवतायै नारायणा
य ऋषये च नरोत्तमाय हंसाय संयतगिरे निगमेश्वराय ४७ यं वै न वेद वितथाक्षपथै
र्भ्रमद्धीः संतं स्वखेष्वसुषु हृद्यपि दृक्पथेषु तन्मायया वृतमतिः स उ एव साक्षादाद्य

स्तवाखिलगुरोरुपसाद्य वेदं ४८ यद्दर्शनं निगम आत्मरहः प्रकाशं मुह्यंति यत्र क
वयोजपरा यतंतः तं सर्ववादविषयप्रतिरूपशीलं वंदे महापुरुषमात्मनिगूढबोधं
४९ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे श्रीमार्कंडेयस्तुतिः अष्टमोध्यायः ८ सू
त उवाच संस्तुतो भगवानित्थं मार्कंडेयेन धीमता नारायणो नरसखः प्रीतः प्राह भृ
गूद्वहं १ श्रीभगवानुवाच भोभो देवर्षिवर्यासि सिद्ध आत्मसमाधिना मयि भक्त्यान
पायिन्या तपःस्वाध्यायसंयमैः २ वयं ते परितुष्टाः स्म त्वद्बृहद्व्रतचर्यया वरं प्रतीछ भ
द्रं ते वरदेशादभीप्सितं ३ श्रीमार्कंडेय उवाच जितं ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहराच्यु
त वरेणैतावतालं नो यद्भवान्समदृश्यत ४ गृहीत्वाजादयो यस्य श्रीमत्पादाब्जद
र्शनं मनसा योगषट्केन स भवान्मेक्षिगोचरः ५ अथाप्यंबुजपत्राक्ष पुण्यश्लोकशि

खामणे ॥ द्रक्ष्ये मायां यया लोकः सपालो वेद सद्भिदां ६ सूत उवाच ॥ इतीडितोर्चितः काम
मृषिणा भगवान्मुने ॥ तथेति स स्मयन्प्रागाद्बदर्याश्रममीश्वरः ७ तमेव चिंतयन्न
र्थमृषिः स्वाश्रम एव सः ॥ वसन्नग्न्यर्कसोमांबुभूर्वायुवियदात्मसु ८ ध्यायन्सर्वत्र च
हरिं भावद्रव्यैरपूजयत् ॥ क्वचित्पूजां विसस्मार भक्तिप्रेमरसंप्लुतः ९ तस्यैकदा भृगु
श्रेष्ठ पुष्पभद्रातटे मुनेः ॥ उपासीनस्य संध्यायां ब्रह्मन्वायुरभून्महान् १० तं चंडशब्दं स
मुदीरयंतं बलाहका अन्वभवन्करालाः ॥ अक्षस्थविष्ठा मुमुचुस्तडिद्भिः स्वनंत उच्चैर
भिवर्षधाराः ११ ततो व्यदृश्यंत चतुःसमुद्राः समंततः क्ष्मातलमाग्रसंतः ॥ समीरवेगो
र्मिभिरुग्रनक्रमहाभयावर्तगभीरघोषाः ॥ १२ अंतर्बहिश्चाद्भिरतिद्युभिः खरैः शतह्र
दाभिरुपतापितं जगत् ॥ चतुर्विधं वीक्ष्य सहात्मना मुनिर्जलाप्लुतां क्ष्मां विमनाः समत्रस

त् १३ तस्यैवमुद्वीक्षत ऊर्मिभीषणः प्रभंजनाघूर्णितवार्महार्णवः ॥ आपूर्यमाणो वरष
द्भिरंबुदैः क्ष्मामप्यधाद्द्वीपवर्षाद्रिभिः समं १४ सक्ष्मांतरिक्षं सदिवं सभागणं त्रैलोक्य
मासीत्सह दिग्भिराप्लुतं ॥ स एक एवोर्वरितो महामुनिर्बभ्राम विक्षिप्य जटा जडांधवत्
१५ क्षुत्तृट्परीतो मकरैस्तिमिंगिलैरुपद्रुतो वीचिनभस्वताहतः ॥ तमस्यपारे पतितो
भ्रमन्दिशो न वेद खं गां च परिश्रमेषितः ॥ १६ क्वचिन्मग्नो महावर्ते तरलैस्ताडितः क्वचित्
यादोभिर्भक्ष्यते क्वापि स्वयमन्योन्यघातिभिः ॥ १७ क्वचिच्छोकं क्वचिन्मोहं क्वचिद्दुःखं सु
खं भयं ॥ क्वचिन्मृत्युमवाप्नोति व्याध्यादिभिरुतार्दितः ॥ १८ अयुतायुतवर्षाणां सहस्राणि
शतानि च ॥ व्यतीयुर्भ्रमतस्तस्मिन्विष्णुमायावृतात्मनः ॥ १९ स कदाचिद्भ्रमंस्तस्मि
न्पृथिव्याः ककुदि द्विजः ॥ न्यग्रोधपोतं ददृशे फलपल्लवशोभितं ॥ २० प्रागुत्तरस्यां शाखा

पोतस्यापिददृशेशिशुं शयानंपर्णपुटकेग्रसंतंप्रभयातमः २१ महामरकतश्या
मंश्रीमद्वदनपंकजं कंबुग्रीवंमहोरस्कंसुनासंसुंदरभ्रुवं २२ श्वासैजदलकाभातंकं
बुश्रीकर्णदाडिमं विद्रुमाधरभासेषच्छोणायितंसुधास्मितं २३ पद्मगर्भारुणापांगं
हृद्यहासावलोकनं श्वासैजद्वलिसंविग्ननिम्ननाभिदलोदरं २४ चार्वंगुलिभ्यांपाणि
भ्यांमुन्नीयचरणांबुजं मुखेनिधायविप्रेंद्रधयंतंवीक्ष्यविस्मितः २५ तद्दर्शनाद्वी
तपरिश्रमोमुदाप्रोत्फुल्लहृत्पद्मविलोचनांबुजः प्रहृष्टरोमाद्भुतभावशंकितःप्रष्टुं
पुरस्तंप्रससारबालकं २६ तावच्छिशोर्वैश्वसितेनभार्गवःसोंतःशरीरंमशकोयथावि
शत् तत्राप्यदोन्यस्तमचष्टकृत्स्नशोयथापुरामुह्यदतीवविस्मितः २७ खंरोदसीभ
गणानद्रिसागरान् द्वीपान्सवर्षान्ककुभोसुरासुरान् वनानिदेशान्सरितःपुरा

करान्खेटान्व्रजानाश्रमवर्णवृत्तयः २८ महांतिभूतान्यथभौतिकान्यसौकालंच
नानायुगकल्पकल्पनं यत्किंचिदन्यद्व्यवहारकारणंददर्शविश्वंसदिवावभा
सितं २९ हिमालयंपुष्पवहांचतांनदींनिजाश्रमंयत्रऋषीअपश्यत विश्वंविपश्य
न्श्वसिताच्छिशोर्वैबहिर्निरस्तोन्यपतल्लयाब्धौ ३० तस्मिन्पृथिव्याःककुदिप्ररू
ढंवटंचतत्पर्णपुटेशयानं तोकंचतत्प्रेमसुधास्मितेननिरीक्षितोपांगनिरीक्षणे
न ३१ अथतंबालकंवीक्ष्यनेत्राभ्यांधिष्ठितंहृदि अभ्ययादतिसंक्लिष्टःपरिष्वक्तुम
धोक्षजं ३२ तावत्सभगवान्साक्षाद्योगाधीशोगुहाशयः अंतर्दधेऋषेःसद्योय
थेहानीशनिर्मिता ३३ तमन्वथवटोब्रह्मन्सलिलंलोकसंप्लवः तिरोधायिष
णादस्यस्वाश्रमेपूर्ववत्स्थितः ३४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कं

धे श्रीमार्क्कंडेयमायादर्शनंनि नवमोध्यायः ९ सूतउवाच ॥ सएवमनुभूयेदंनारायण
विनिर्मितं वैभवंयोगमायायास्तमेवशरणंययौ १ श्रीमार्क्कंडेयउवाच ॥ प्रपन्नो
स्म्यंघ्रिमूलंतेप्रपन्नाभयदंहरे ॥ यन्माययापिविबुधामुह्यंतिज्ञानकाशया २ सूत
उवाच ॥ तमेवंनिभृतात्मानंवृषेणदिविपर्यटन् ॥ रुद्राण्याभगवान्रुद्रोददर्शस्वग
णैर्वृतः ३ अथोमातमृषिंवीक्ष्यगिरिशंसमभाषत ॥ पश्येमंभगवन्विप्रंनिभृतात्मे
द्रियाशयं ४ ॥ निभृतोदझषव्रातोवातापायेयथार्णवः ॥ कुर्वस्यतपसःसाक्षात्संसिद्धिं
सिद्धिदोभवान् ५ शिवउवाच ॥ नैवेच्छत्याशिषःक्वापिब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत ॥ भक्तिं
परांभगवतिलब्धवान्पुरुषेव्यये ६ अथापिसंवदिष्यामोभवान्येतेनसाधुना ॥ अयंहि
परमोलाभोनृणांसाधुसमागमः ७ इत्युक्त्वातमुपेयायभगवान्ससतांगतिः ईशा

नःसर्वविद्यानामीश्वरःसर्वदेहिनां ८ तयोरागमनंसाक्षादीशयोर्जगदात्मनोः ॥ नवेद
रुद्धधीवृत्तिरात्मानंविश्वमेवच ९ ॥ भगवांस्तदभिज्ञायगिरिशोयोगमायया ॥ अवि
शत्तद्गुहाकाशंवायुःछिद्रमिवेश्वरः १० आत्मन्यपिशिवंप्राप्तंतडित्पिंगजटाधरं
त्र्यक्षंदशभुजंप्रांशुमुद्यंतमिवभास्करं ११ व्याघ्रचर्मांबरंशूलंधनुरिष्वसिचर्मभिः
अक्षमालाडमरुककपालपरशुंसह १२ बिभ्राणंसहसाभातंविचक्ष्यहृदिविस्मितः कि
मिदंकुतएवेतिसमाधेर्विरतोमुनिः १३ नेत्रउन्मील्यददृशेसगणंसोमयायुतंरुद्रंत्रि
लोकैकगुरुंननामशिरसामुनिः १४ तस्मैसपर्यांव्यदधात्सगणायसहोमया ॥ स्वागता
सनपाद्यार्घ्यगंधस्रग्धूपदीपकैः ॥ १५ आहचात्मानुभावेनपूर्णकामस्यतेविभो ॥ कर
वामकिमीशानयेनेदंनिर्वृतंजगत् ॥ १६ नमःशिवायशांतायसत्वायप्रमृडायच ॥ र

जोजुषेथघोरायनमस्तुभ्यंतमोजुषे १७ सूतउवाच एवंस्तुतःसभगवानादिदेवःसतां
गतिः परितुष्टःप्रसन्नात्माप्रहसंस्तमभाषत १८ श्रीभगवानुवाच वरंवृणीष्वनःका
मंवरदेशावयंत्रयः अमोघंदर्शनंयेषांमर्त्योयद्विंदतेमृतं १९ ब्राह्मणाःसाधवः
शांताःनिःसंगाःभूतवत्सलाः एकांतभक्ताअस्मासुनिर्वैराःसमदर्शिनः २० सलो
कालोकपालास्तान्वंदंत्यर्चंत्युपासते अहंचभगवान्ब्रह्मास्वयंचहरिरीश्वरः २१
नतेमय्यच्युतेजेचभिदामण्वपिचक्षते नात्मनश्चजनस्यापितद्युष्मान्वयमीमहि २२
नह्यम्मयानितीर्थानिनदेवाश्चेतनोज्झिताः तेपुनंत्युरुकालेनयूयंदर्शनमात्रतः २३
ब्राह्मणेभ्योनमस्यामोयेस्मद्रूपंत्रयीमयं बिभ्रत्यात्मसमाधानंतपःस्वाध्यायसंयमैः
२४ श्रवणाद्दर्शनाद्वापिमहापातकिनोपिवः शुध्येरन्नंत्यजाश्चापिकिमुसंभाषणादि

भिः २५ सूतउवाच इतिचंद्रललामस्यधर्मगुह्योपबृंहितं वचोमृतायनमृषिर्ना
तृप्यत्कर्णयोःपिबन् २६ सचिरंमाययाविष्णोर्भ्रामितःकर्शितोभृशं शिववागमृ
तध्वस्तक्लेशपुंजस्तमब्रवीत् २७ श्रीमार्कंडेयउवाच अहोईश्वरलीलेयंदुर्वि
भाव्याशरीरिणां यन्नमंतीशितव्यानिस्तुवंतिजगदीश्वराः २८ धर्मंग्राहयितुंप्रायः
प्रवक्तारश्चदेहिनां आचरंत्यनुमोदंतेक्रियमाणंस्तुवंतिच २९ नैतावताभगवतः
स्वमायामयवृत्तिभिः नदुष्येतानुभावस्तैर्मायिनःकुहकंयथा ३० सृष्ट्वेदंमनसावि
श्वमात्मनानुप्रविश्ययः गुणैःकुर्वद्भिराभातिकर्तेवस्वप्नदृग्यथा ३१ तस्मैन
मोभगवतेत्रिगुणायगुणात्मने केवलायाद्वितीयायगुरवेब्रह्ममूर्तये ३२ कंवृणी
नुपरंभूमन्वरंत्वद्वरदर्शनात् यद्दर्शनात्पूर्णकामःसत्यकामःपुमान्भवेत् ३३ वर

मेकं वृणेथापि पूर्णात्कामाभिवर्षणात् ॥ भगवत्यच्युतां भक्तिं तत्परेच तथा त्वयि ॥ ३४ ॥
सूत उवाच ॥ इत्यर्चितोभिष्टुतश्च मुनिना सूक्तया गिरा ॥ तमाह भगवाञ्छर्वः शर्वया चा
भिनंदितः ॥ ३५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भविता सर्वकामस्ते भक्तिमांस्त्वमधोक्षजे ॥ आकल्पां
ताद्यशः पुण्यमजरामरता तथा ॥ ३६ ॥ ज्ञानं त्रैकालिकं ब्रह्मन्विज्ञानं च विरक्तिमत् ॥
ब्रह्मवर्चस्विनो भूयात्पुराणाचार्यता तव ॥ ३७ ॥ सूत उवाच ॥ एवं वरान्स मुनये दत्वा
गात्त्र्यक्ष ईश्वरः ॥ देव्यै तत्कर्म कथयन्ननुभूतं पुरामुना ॥ ३८ ॥ सोप्यवाप्त महायोगम
हिमा भार्गवोत्तमः ॥ विचरत्यधुनाप्यद्धा हरावेकांततां गतः ॥ ३९ ॥ अनुवर्णितमेतत्ते मा
र्कंडेयस्य धीमतः ॥ अनुभूतं भगवतो मायावैभवमद्भुतं ॥ ४० ॥ एतत्केचिदविद्वांसो माया
संसृतिमात्मनः ॥ अनाद्यावर्तितं नृणां कदाचित्कं प्रचक्षते ॥ ४१ ॥ य एवमेतद्भृ

गुवर्यवर्णितं रथांगपाणेरनुभावभावितं ॥ संश्रावयेत्संशृणुयादु तावुभौ तयोर्न
कर्माशयसंसृतिर्भवेत् ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे श्रीमार्कंडे
यवरप्रदानं नाम दशमोध्यायः ॥ १० ॥ शौनक उवाच ॥ अथेममर्थं पृच्छामो भवंतं ब
हुवित्तमं ॥ समस्ततंत्रसिद्धांते त्वं भागवततत्त्ववित् ॥ १ ॥ तांत्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य
श्रियःपतेः ॥ अंगोपांगायुधाकल्पं कल्पयंति यथैर्वयैः ॥ २ ॥ तन्नो वर्णय भद्रं ते क्रिया
योगं बुभुत्सतां ॥ येन क्रियानैपुण्येन मर्त्यो यायादमर्त्यतां ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ नमस्कृ
त्य गुरून्वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपि ॥ याः प्रोक्ता वेदतंत्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादिभिः ॥ ४ ॥
मायाद्यैर्नवभिस्तत्त्वैः स विकारमयो विराट् ॥ निर्मितो दृश्यते यत्र सचित्के भुवनत्रयं ॥ ५ ॥
एतद्वै पौरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः ॥ नाभिः सूर्योक्षिणी नासे वायुः कर्णौ दिशः प्रभो

६ प्रजापतिं प्रजननमपानं मृत्युमीशातु । तद्बाहवो लोकपाला मनश्चंद्रो भ्रुवो यमः
७ लज्जोत्तरोऽधरो लोभो दंताः ज्योत्स्ना स्मयो भ्रमः । रोमाणि भूरुहा भूम्नो मेघाः पुरुषमू
र्धजाः ८ यावानयं वै पुरुषो यावत्या संस्थया मितः । तावानसावपि महापुरुषो
लोकसंस्थया ९ कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः तत्प्रभा व्यापिनी साक्षा
त् श्रीवत्समुरसा विभुः १० स्वमायां वनमालाख्यां नानागुणमयीं दधत् वासश्छं
दोमयं पीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत्स्वरं ११ बिभर्ति सांख्यं योगं च देवो मकरकुंडले मौलिं
पदं पारमेष्ठ्यं सर्वलोकाभयंकरं १२ अव्याकृतमनंताख्यमासनं यदधिष्ठितं धर्म
ज्ञानादिभिर्युक्तं सत्त्वं पद्ममिहोच्यते १३ ओजःसहोबलयुतं मुख्यतत्त्वं गदां दधत् अ
पां तत्त्वं दरवरं तेजस्तत्त्वं सुदर्शनं १४ नभोनिभं नभस्तत्त्वमसिं चर्म तमोमयं का

लरूपं धनुः शार्ङ्गं तथा कर्ममयेषुधीं १५ इंद्रियाणि शरानाहुराकूतीरस्य स्यंद
नं तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिं मुद्रयार्थक्रियात्मनां १६ मंडलं देवयजनं दीक्षा संस्कार
आत्मनः परिचर्या भगवत आत्मनो दुरितक्षयः १७ भगवान्भगवच्छब्दार्थं लीलाकम
लमुद्वहन् धर्मं यशश्च भगवांश्चामरव्यजनेऽभजत् १८ आतपत्रं तु वैकुंठं द्विज
धामाकुतोभयं त्रिवृद्वेदः सुपर्णाख्यो यज्ञं वहति पूरुषं १९ अनपायिनी भगवती
श्रीः साक्षादात्मनो हरेः विष्वक्सेनस्तंत्रमूर्तिर्विदितः पार्षदाधिपः २० नंदादयोऽष्टौ
द्वाःस्थाश्च तेऽणिमाद्या हरेर्गुणाः वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयं अनिरुद्ध इ
ति ब्रह्मन्मूर्तिव्यूहोऽभिधीयते २१ स विश्वस्तैजसः प्राज्ञस्तुरीय इति वृत्तिभिः अर्थें
द्रियाशयज्ञानैर्भगवान्परिभाव्यते २२ अंगोपांगायुधाकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयं बि

बिभर्त्तिस्मचतुर्मूर्त्तिर्भगवान्हरिरीश्वरः २३ द्विजऋषभसएषब्रह्मयोनिःस्वयंदृक्
स्वमहिमपरिपूर्णोमाययाचस्वयैतत् सृजतिहरतिपातीत्याख्ययानावृताक्षोविवृ
तइवनिरुक्तस्तत्परैरात्मलभ्यः २४ श्रीकृष्णकृष्णसखवृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंश
दहनानपवर्गवीर्य गोविंदगोपवनिताव्रजभृत्यगीततीर्थश्रवःश्रवणमंगलपा
हिभृत्यान् २५ यइदंकल्यउत्थायमहापुरुषलक्षणं तच्चित्तःप्रयतोजप्त्वाब्रह्मवेद
गुहाशयं २६ शौनकउवाच ॥ शुकोयदाहभगवान्विष्णुरातायशृण्वते सौरो
गणोमासिमासिनानावसतिसप्तकः २७ तेषांनामानिकर्माणिसंयुक्तानामधी
श्वरैः ब्रूहिनःश्रद्दधानानांव्यूहंसूर्यात्मनोहरेः २८ सूतउवाच ॥ अनाद्यविद्य
याविष्णोरात्मनःसर्वदेहिनां निर्मितोलोकतंत्रोयंलोकेषुपरिवर्त्तते २९ एक

एवहिलोकानांसूर्यआत्मादिकृद्धरिः सर्ववेदक्रियामूलमृषिभिर्बहुधोदितः ३०
कालोदेशःक्रियाकर्त्ताकारणंकार्यमागमः द्रव्यंफलमितिब्रह्मन्नवधोक्तोजया
हरिः ३१ मध्वादिषुद्वादशसुभगवान्कालरूपधृक् लोकतंत्रायचरतिपृथग्द्वा
दशभिर्गणैः ३२ धाताकृतस्थलीहेतिर्वासुकीरथकृन्मुने पुलस्त्यस्तुंबुरुरितिम
धुमासंनयंत्यमी ३३ अर्यमापुलहोथौजाःप्रहेतिःपुंजिकस्थली नारदःकच्छनीर
श्चनयंत्येतेस्ममाधवं ३४ मित्रोत्रिःपौरुषेयोथतक्षकोमेनकाहहाः रथस्वनइ
तिह्येतेशुक्रमासंनयंत्यमी ३५ वसिष्ठोवरुणोरंभासहजन्यस्तथाहूहूः शुक्र
श्चित्रस्वनश्चैवशुचिमासंनयंत्यमी ३६ इंद्रोविश्वावसुःश्रोताएलापत्रस्तथांगि
राः प्रम्लोचाराक्षसःवर्योनभोमासंनयंत्यमी ३७ विवस्वानुग्रसेनश्चव्याघ्रआ

सारणो भरणु ॥ अनुम्लोचा शंखपालो नभस्याख्यं नयंत्यमी ॥ ३८ ॥ पूषा धनंजयो वातः सुषे
णः सुरुचिस्तथा ॥ घृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयंत्यमी ॥ ३९ ॥ ऋतुर्वर्चा भरद्वाजः प
र्जन्यः सेनजित्तथा ॥ विश्वो ऐरावतश्चैव ऊर्जमासं नयंत्यमी ॥ ४० ॥ अथांशुः कश्यप
स्तार्क्ष्य ऋतसेनोतथोर्वशी ॥ विद्युच्छत्रुर्महाशंखः सहमासं नयंत्यमी ॥ ४१ ॥ भगः स्फू
र्जोरिष्टनेमिः ऊर्ण आयुश्च पंचकः ॥ कर्कोटकः पूर्वचित्तिः सहस्याख्यं नयंत्यमी ॥ ४३
त्वष्टा ऋचीकतनयः कंबलाश्वतिलोत्तमा ॥ ब्रह्मापेतोथ शतजित् धृतराष्ट्र इ
षंभरा ॥ ४४ ॥ विष्णुरश्वतरो रंभा सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् ॥ विश्वामित्रो मखापेतः फाल्गु
नाख्यं नयंत्यमी ॥ ४४ ॥ एता भगवतो विष्णो आदित्यस्य विभूतयः ॥ स्मरतां संध्ययोर्नृ
णां हरंत्यंहो दिने दिने ॥ ४५ ॥ द्वादशस्वपि मासेषु देवो सौ षड्भिरस्य वै ॥ चरन्समंतत्त्र

त्तनेपरत्रेह च सन्मतिं ॥ ४६ ॥ सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिंगैः ऋषयः संस्तुवंत्यमुं ॥ गंधर्वास्तं प्र
गायंति नृत्यंत्यप्सरसोग्रतः ॥ ४७ ॥ उन्नह्यंति रथं नागा ग्रामण्यो रथयोजकाः ॥ चोद
यंति रथं पृष्ठे नैर्ऋता बलशालिनः ॥ ४८ ॥ वालखिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोमला
ः पुरतोभिमुखा यांति स्तुवंति स्तुतिभिर्विभुं ॥ ४९ ॥ एवं ह्यनादिनिधनो भगवान्हरिरी
श्वरः ॥ कल्पे कल्पे स्वमात्मानं व्यूह्य लोकानवत्यजः ॥ ५० ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुरा
णे द्वादशस्कंधे रविव्यूहवर्णनं एकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एतद्वः कथि
तं विप्रा विष्णोश्चरितमद्भुतं ॥ भवद्भिर्यदहं पृष्टो नराणां पुरुषोचितं ॥ १ ॥ नमो धर्माय म
हते वासुदेवाय धीमहि ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य वक्ष्ये संक्षेपतो खिलं ॥ २ ॥ अत्र संकी
र्त्यते साक्षात् सर्वपापहरो हरिः ॥ नारायणो हृषीकेशो भगवान्सात्वतांपतिः ॥ ३

अत्र ब्रह्म परं गुह्यं जगतः प्रभवाप्ययं ज्ञानं च तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतं ॥४॥
भक्तियोगश्चाख्यातो वैराग्यं च तदाश्रयं पारीक्षितमुपाख्यानं नारदाख्यानमेव च
॥४॥ प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षितः शुकस्य चैव ब्रह्मर्षेः संवादश्च परी
क्षितः ॥५॥ योगधारणयोत्क्रांतिः संवादो नारदाजयोः ॥ अवतारानुगीतं च सर्गः प्राधा
निकोग्रतः ॥६॥ विदुरोद्धवसंवादः क्षत्तृमैत्रेययोस्ततः ॥ पुराणसंहिताप्रश्नो महापु
रुषसंस्थितिः ॥७॥ ततः प्राकृतिकः सर्गः सप्त वैकृतिकाश्च ये ॥ ततो ब्रह्मांडसंभूतिः
वैराजपुरुषो यतः ॥८॥ कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य गतिः पद्मसमुद्भवः ॥ भुव उद्धरणेंभो
धौ हिरण्याक्षवधस्तथा ॥९॥ ऊर्ध्वतिर्यगवाग्सर्गो रुद्रसर्गस्तथैव च ॥ अर्धनारीन
रस्याथ यतः स्वायंभुवो मनुः ॥१०॥ शतरूपा च या स्त्रीणामाद्या प्रकृतिरुत्तमा ॥ सं

तानो धर्मपत्नीनां कर्दमस्य प्रजापतेः ॥११॥ अवतारो भगवतः कपिलस्य महात्मनः
देवहूत्याश्च संवादो कपिलेन च धीमता ॥१२॥ नवब्रह्मसमुत्पत्तिं दक्षयज्ञविनाशनं ध्रु
वस्य चरितं पश्चात्पृथोः प्राचीनबर्हिषः ॥१३॥ नारदस्य च संवादस्ततः प्रैयव्रतं द्विजः
नाभेस्ततोनुचरितमृषभस्य भरतस्य च ॥१४॥ ततो द्वीपसमुद्राद्रिवर्षनद्युपवर्णनं ज्यो
तिश्चक्रस्य संस्थानं पातालनरकस्थितिः ॥१५॥ दक्षजन्म प्रचेतोभ्यस्तत्पुत्राणां च संत
तिः यतो देवासुरनरास्तिर्यग्नगखगादयः ॥१६॥ त्वाष्ट्रस्य जन्मनिधनं पुत्रयोश्च
दितेर्द्विजाः ॥ दैत्येश्वरस्य चरितं प्रह्लादस्य महात्मनः ॥१७॥ मन्वंतरानुचरितं गजेंद्रस्य
विमोक्षणं ॥ मन्वंतरावताराश्च विष्णोर्हयशिरादयः ॥१८॥ कौर्म्यं मात्स्यं नारसिंहं वाम
नं च जगत्पतेः ॥ क्षीरोदमथनं तद्वदमृतार्थे दिवौकसां ॥१९॥ देवासुरमहायुद्धं रा

जवंशानुकीर्त्तनं ॥ इक्ष्वाकुजन्म तद्वंशः सुद्युम्नस्य महात्मनः ॥ २० ॥ इलोपाख्यानम
त्रोक्तं तारोपाख्यानमेव च ॥ सूर्यवंशानुकथनं शशादाद्या नृगादयः ॥ २१ ॥ सौकन्यं चाथ
शर्यातिः ककुत्स्थस्य च धीमतः ॥ खट्वांगस्य च मांधातुः सौभरेः सगरस्य च ॥ २२ ॥ रामस्य को
शलेंद्रस्य चरितं किल्विषापहं ॥ निमेरंगपरित्यागो जनकानां च संभवः ॥ २३ ॥ राम
स्य भार्गवेंद्रस्य निःक्षत्रीकरणं भुवः ॥ ऐलस्य सोमवंशस्य ययातेर्नहुषस्य च ॥ २४ ॥
दौष्यंतेर्भरतस्यापि शंतनोस्तत्सुतस्य च ॥ ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदुवंशानुकीर्त्तितः
॥ २५ ॥ यत्रावतीर्णो भगवान् कृष्णाख्यो जगदीश्वरः ॥ वसुदेवगृहे जन्म ततो वृद्धिश्च गो
कुले ॥ २६ ॥ तस्य कर्माण्यपाराणि कीर्त्तितान्यसुरद्विषः ॥ पूतनासुपयःपानं शकटोच्चा
टनं शिशोः ॥ २७ ॥ तृणावर्त्तस्य निष्पेषस्तथैव बकवत्सयोः ॥ धेनुकस्य सहभ्रातुः प्रलं

बस्य च संक्षयः ॥ २८ ॥ गोपानां च परित्राणं दावाग्नेः परिसर्प्पतः ॥ दमनं कालियस्याहे
र्महाहेर्नंदमोक्षणं ॥ २९ ॥ व्रतचर्या तु कन्यानां यत्र तुष्टोऽच्युतो व्रतैः ॥ प्रसादो यज्ञपत्नी-
भ्यो विप्राणां चानुतापनं ॥ गोवर्द्धनोद्धरणं च शक्रस्य सुरभेरथ ॥ ३० ॥ यज्ञाभिषेकः कृष्ण
स्य स्त्रीभिः क्रीडा च रात्रिषु ॥ शंखचूडस्य दुर्बुद्धेर्वधोऽरिष्टस्य केशिनः ॥ ३१ ॥ अक्रूराग
मनं पश्चात्प्रस्थानं रामकृष्णयोः ॥ व्रजस्त्रीणां विलापश्च मथुरालोकनं ततः ॥ ३२ ॥
गजमुष्टिकचाणूरकंसादीनां च यो वधः ॥ मृतस्यानयनं सूनोः पुनः सांदीपिनो गुरोः
॥ ३३ ॥ मथुरायां निवसता यदुचक्रस्य यत्प्रियं ॥ कृतमुद्धवरामाभ्यां युतेन हरिणा द्वि
जाः ॥ ३४ ॥ जरासंधसमानीतसैन्यस्य बहुशो वधः ॥ घातनं यवनेंद्रस्य कुशस्थल्यां
निवेशनं ॥ ३५ ॥ आदानं पारिजातस्य सुधर्मायाः सुरालयात् ॥ रुक्मिण्या हरणं युद्धे

णमथ्य द्विषतो हरेः ३६ हरस्य जृंभणं युद्धे बाणस्य भुजकृंतनं। प्राग्ज्योतिषपतिं हत्वा
कन्यानां हरणं च यत् ३७ चैद्यपौंड्रकशाल्वानां दंतवक्रस्य दुर्मतेः। शंबरो द्विविदः पीठो
मुरः पंचजनादयः ३८ माहात्म्यं च वधस्तेषां वाराणस्याश्च दाहनं। भारावतरणं भू
मेर्निमित्तीकृत्य पांडवान् ३९ विप्रशापापदेशेन संहारः स्वकुलस्य च। उद्धवस्य च सं
वादो वासुदेवस्य चाद्भुतः ४० यत्रात्मविद्या ह्यखिला प्रोक्ता धर्मविनिर्णयः। ततो म
र्त्यपरित्याग आत्मयोगानुभावतः ४१ युगलक्षणवृत्तिश्च कलौ नृणामुपप्लवः। च
तुर्विधश्च प्रलय उत्पत्तिस्त्रिविधा तथा ४२ देहत्यागश्च राजर्षेर्विष्णुरातस्य धीमतः
शाखाप्रणयनमृषेर्मार्कंडेयस्य सत्कथा। महापुरुषविन्यासः सूर्यस्य जगदात्मनः ४३
इति चोक्तं द्विजश्रेष्ठा यत्पृष्टोहमिहास्मि वः। लीलावतारकर्माणि कीर्तितानीह सर्व

शः ४४ पतितः स्खलितो वार्तः क्षुत्वा चातिवशो ब्रुवन्। हरये नम इत्युच्चैर्मुच्यते सर्व
किल्बिषात् ४५ संकीर्त्यमानो भगवाननंतः श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसां प्रविश्य चि
त्तं विधुनोत्यशेषं यथा तमोर्कोभ्रमिवातिवातः ४६ तदेव रम्यं रुचिरं नवं नवं तदेव
शश्वन्मनसो महोत्सवं। तदेव शोकार्णवशोषणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोनुगीयते
४७ न तद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं यदि वक्ति कर्हिचित्। तं ध्वांक्षतीर्थं न
तु हंससेवितं यत्राच्युतस्तत्र हि साधवो मलाः ४८ नैःकर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शो
भते ज्ञानमलं निरंजनं। कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म तदप्यकारणं
४९ यशःश्रियामेव परिश्रमः परो वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु। अविस्मृतिः श्रीधर
पादपद्मयोर्गुणानुवादःश्रवणादिभिर्हरेः ५० अविस्मृतिः कृष्णपदारविंदयोः क्षि

णोत्यभद्राणि शमं तनोति च। सत्त्वस्य शुद्धिं परमात्मभक्तिं ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तं ॥५१
॥ यूयं द्विजाग्र्या बत भूरिभागा यच्छश्वदात्मन्यखिलात्मभूतं। नारायणं देवमनंतमी-
शमजस्रभावा भजताविविश्य ॥५२॥ अहं च संस्मारितः आत्मतत्त्वं श्रुतं पुरा मे परमर्षिव-
क्त्रात्। प्रायोपवेशे नृपतेः परीक्षितः सदस्यृषीणां महतां च शृण्वतां ॥५३॥ सा हानिस्त-
न्महच्छिद्रं स मोहः स च विभ्रमः। यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवं न चिंतयेत् ॥५४॥ ए-
तद्वः कथितं विप्राः कथनीयोरुकर्मणः। माहात्म्यं वासुदेवस्य सर्वाशुभविनाश-
नं ॥५५॥ य एवं श्रावयेत् विद्वान् यामक्षणमनन्यधीः। श्लोकमेकं तदर्धं वा पादं पादा-
र्धमेव वा। श्रद्धावान् योऽनुशृणुयात्पुनात्यात्मानमेव सः ॥५६॥ एकादश्यां द्वादश्यां
वा शृण्वन्वै पुण्यभाग्भवेत्। पठत्यनश्नन् प्रयतः पूतो भवति पातकात् ॥५७॥ पु-

ष्करे मथुरायां च काश्यां द्वारवतीं तथा। उपोष्य संहितामेतां पठित्वा मुच्यते भयात् ॥५८
देवता मुनयः सिद्धा पितरो मानवो नृपाः। यच्छंति शृण्वतः कामान् गृणतो यत्र कीर्त्त-
नात् ॥५९॥ ऋचो यजूंषि सामानि द्विजो धीत्यानुविंदते। मधुकुल्या पयःकुल्या घृतकु-
ल्याश्च तत्फलं ॥६०॥ पुराणसंहितामेतामधीत्य प्रयतो द्विजः। प्रोक्तं भ-
गवता यत्तु तत्पदं परमं व्रजेत् ॥६१॥ विप्रो धीत्याप्नुयात्प्रज्ञां राजन्योदधिमेखलां।
वैश्यो निधिपतित्वं च शूद्रः शुध्येत पातकात् ॥६२॥ कलिमलसंहतिकालनोऽखिलेशो ह-
रिरितरत्र न गीयते ह्यभीक्ष्णं। इह तु पुनर्भगवानशेषमूर्त्तिः परिपठितोऽनुपदं कथाप्रसं-
गैः ॥६३॥ तमहमजमनंतमात्मतत्त्वं जगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिं। द्युपतिभिर-
जशक्रशंकराद्यैर्दुरवसितस्तवमच्युतं नतोस्मि ॥६४॥ उपचितनवशक्तिभिः स्व आत्म-

स्सुपरचितस्थिरजंगमभावनयाय ॥ भगवतउपलब्धिमात्रधाम्ने सुरऋषभाय
नमः सनातनाय ६५ स्वसुखनिभृतचेतस्तद्व्युदस्तान्यभावोप्यजितरुचिरली
लाकृष्टसारस्तदीयं ॥ व्यतनुत कृपया यस्तत्वदीपं पुराणं तमखिलवृजिनघ्नं व्यास
सूनुं नतोस्मि ६६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे द्वादशस्कंधकथने द्वा
दशोध्यायः १२ ॥ सूत उवाच ॥ यं ब्रह्मा वरुणेंद्ररुद्रमरुतस्तुन्वंति दिव्यैः स्तवै
र्वेदैः सांगपदक्रमोपनिषदैर्गायंति यं सामगाः ॥ ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यं
ति यं योगिनो यस्यांतं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः १ पृष्टे भ्राम्यदमंदमंदर
गिरि ग्रावाग्रकंडूयनान्निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः पांतु वः ॥ यत्संस्का
रकलानुवर्त्तनवशाद्वेलानिभेनांभसा यातायातमतंद्रितं जलनिधेर्नाद्यापि

विश्राम्यति २ पुराणसंख्यासंभूतिमस्य वाच्यप्रयोजनं ॥ दानं दानस्य माहात्म्यं पाठादे
श्च निबोधत ३ ब्राह्मं दशसहस्राणि पाद्मं पंचोनषष्टि च ॥ श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंश
ति शैवकं ४ दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पंचविंशति ॥ मार्कंडेयं नवं वाह्नं च दशपंच चतुः
शतं ५ चतुर्दश भविष्यं स्यात् तथा पंचशतानि च ॥ दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्त्तं लिंगमेकाद
शैव तु ६ चतुर्विंशति वाराहमेकाशीतिसहस्रकं ॥ स्कांदं शतं तथा चैकं वामनं दश
कीर्त्तितं ७ कौर्म्यं सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तत्तु चतुर्दश ॥ एकोनविंशत्सौपर्णं ब्रह्मांडं
द्वादशैव तु ८ एवं पुराणसंदोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ॥ रामायणं भारतं च ख्यातं का
व्यातिहासकं ९ तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीमद्भागवतं विदुः ॥ इदं भगवता पूर्वं ब्रह्म
णे नाभिपंकजे १० स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्संप्रकाशितं ॥ आदिमध्याव

सानेषु वैराग्याख्यानसंयुतं हरिलीलाकथाव्रातामृतानंदसरित्सुरं ११ सर्ववेदांतसारं यद्ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणं वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनं १२ प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वितं ददाति यो भागवतं स याति परमां गतिं १३ धर्मार्थकाममोक्षाणां यद्वांछंति मानवाः पुत्रपौत्रकलत्रं वा तन्नाप्नोत्यसंशयं १४ राजंते तावदन्यानि पुराणानि सतां गणे यावत भागवतं पुण्यं श्रूयते मृतसागरं १५ सर्ववेदांतसारं तत् श्रीमत् भागवतं विदुः तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्रतिः क्वचित् १६ निम्नगानां यथा गंगा देवानामच्युतो यथा वैष्णवानां यथा शंभुर्वर्णानां ब्राह्मणो यथा १७ क्षेत्राणां चैव सर्वेषां यथा काशी ह्यनुत्तमा तथा पुराणव्रातानां श्रीमद्भागवतं द्विजाः १८ श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं

यस्मिन्पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविःकृतं तच्छृण्वन्सुपठन्विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः १९ कस्मै येन विभासितोयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा तद्रूपेण च नारदाय मुनये व्यासाय तद्रूपिणे योगींद्राय तदात्मनाथ भगवद्राताय कारुण्यतस्तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि २० तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय साक्षिणे य इदं कृपया कस्मै व्याचचक्षे मुमुक्षवे २१ योगींद्राय नमस्तस्मै शुकाय ब्रह्मरूपिणे संसारसर्पदष्टं यो विष्णुरातममूमुचत् २२ भावार्थदीपिकामेतां भगवद्भक्तवत्सलाः श्रीपरमानंदपादाब्जभृंगः श्रीश्रीधरो करोत् २३ स्वबालचपलालापैः स्वलीलापरिवर्त्तितैः प्रीयतां परमानंदो नन्दहरिः सद्गुरुः स्वयं २४ श्रीपरानंदसंप्रीत्यै शुद्धिं भागवतं म

मया ॥ विहितं तन्मतेनेदं नतु तन्मतिवैभवात् २५ क्वेदं नानानिगूढार्थं श्रीमद्भाग
वतं क्व तु ॥ मंदबुद्धिहरं रूक्षं प्रेमं किं किं न कारयेत् २६ ॥ इति श्रीभागवते महापु
राणे द्वादशस्कंधे अष्टादशाध्यरणवर्णनं त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥ समाप्तो
यं द्वादशस्कंधः समाप्तः १२ ॥ कल्याणमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥ शुभं भवः

